De Gids. Jaargang 167

bron
De Gids. Jaargang 167. J.M. Meulenhoff, Amsterdam 2004

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001200401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

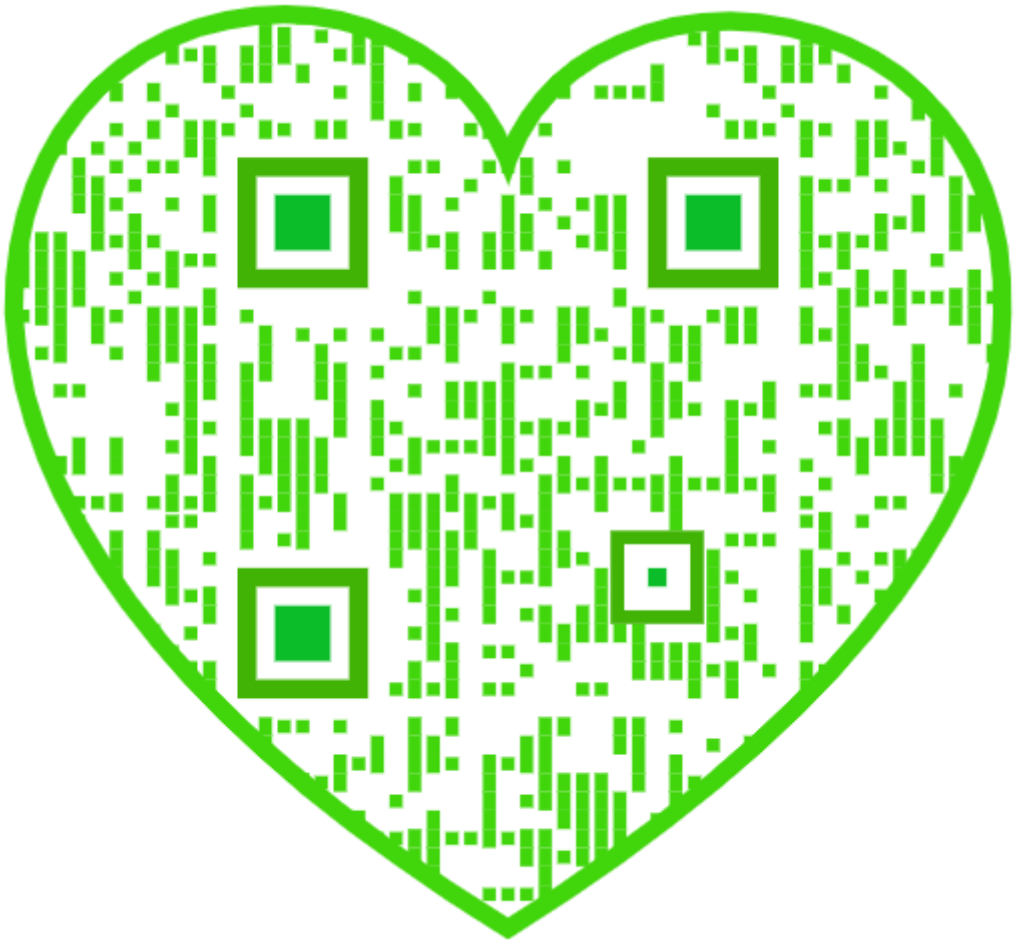

[Nummer 1]

Walter van den Berg
Sloterparkbad

In het jaar dat Robbie ging trouwen, was het allemaal al afgelopen. Vroeger was het nog gezellig op het plein, maar de meeste jongens vonden het wel mooi geweest; we zagen bijna niemand meer.

De zomer van dat jaar zat ik in de ziektewet, met m'n linkerbeen net tot onder m'n knie in het gips, en ik deed helemaal niets - ik zat voor de deur in de schaduw en ik was te belazerd om de straat uit te lopen. Ik had er geen zin in. Ik zat alleen maar te wachten tot Cindy terug zou komen van de camping. Iedereen ging verder zwemmen in het Sloterparkbad of ze stapten in de auto naar Zandvoort, en ze vroegen wel of ik meeging, ga je mee nou Cor, het is toch niet erg dat je niet kan zwemmen, het is gezellig als je erbij bent; maar het was zo godvergeten heet en leuk was het allang niet meer met de jongens.

We deden nooit meer iets en we zagen niemand van het ouwe groepje meer. Vroeger stonden we altijd met z'n allen op het plein: Nico en Michael en Robbie en ik, Rooie Paultje en Dikke Marcel van het kamp, die ouwe Jimmie Bakker en de twee Appies: Abdelhafid en Abdelhamed, Witte Mo de heler die op kleine meisjes geilde en Erroll met z'n negerpraatjes en z'n blonde vriendinnen en er waren er nog veel meer, op goeie avonden stonden we op het plein met wel twintig, dertig man... Maar Dikke Marcel en Rooie Paultje van het kamp waren dood nu, die sukkels. Ouwe Jimmie Bakker had een vriendin gekregen van wie hij niet meer met ons om mocht gaan, en hij luisterde ook nog naar haar, terwijl hij vroeger altijd de grootste bek had gehad. Die Jimmie. En de twee Appies hadden geen tijd meer voor ons, die waren met z'n tweeën in de handel gegaan, en het waren geen nette zaken die ze deden. Iedereen gaat rustig z'n eigen kant op, en mooi wordt het nooit; niet bij ons. En de meeste jongens kwamen gewoon niet meer, zoals dat gaat; ze waren ermee opgehouden, dachten dat ze er te oud voor waren geworden, ze vonden het wel mooi geweest - en misschien hadden ze gelijk.

Rooie Paultje, die arme sukkel - als we op het plein stonden vroeger, had Rooie Paultje altijd een balletje bij zich; dat gooide hij dan door de open deuren van de C & A en die dobermann van 'm ging erachteraan. Al die wijven binnen gillen en wij lachen en zeggen kom Paul, nog een keer en die hond vond het prachtig, Paultjes wonderhond, en na twee of drie keer sloten ze de deuren.

Mooie tijden waren het. Maar Rooie Paultje was dood.

Robbie zouden we ook kwijtraken.

Ik zei het tegen Nico, de dag voor de bruiloft. ‘We raken Robbie ook kwijt,’ zei ik.

We zaten op de vensterbank voor Van Vliet. Ik was m'n gips één dag kwijt en Cindy was twee dagen terug, maar ik had haar nog niet gezien en ik zat mezelf te vertellen dat ik het ook niet nodig had haar te zien. Het was vrijdag. Maandag zouden we weer aan het werk moeten. Mijn ziektewet was voorbij en Nico's vakantiedagen waren op; hij werkte bij zijn vader en zijn vader had zin om weer te beginnen, dus er was verder weinig over te zeggen.

We hadden allebei een halve liter en we dronken langzaam. De jongen van Van Vliet was al een paar keer naar buiten gekomen om te vragen of we niet voor de deur wilden drinken, en we hadden ja gezegd, ja, we gaan zo weg, maar we waren blijven zitten.

Nico zei dat ik niet zo over Robbie moest zeiken. Hij deed altijd net alsof het hem niets uitmaakte, allemaal. Hij zei altijd dat ik te veel aan vroeger hing. We waren pas twintig, we hadden nog geen vroeger - we zouden pas een vroeger hebben als we oud zouden zijn, later. Nico had geen moeite met de bruiloft, die vond het wel goed dat Robbie zou trouwen, maar voor mij hoefde het niet; we zouden allemaal vrolijk moeten doen, o ja, jongens wat zijn we blij, maar het is wel mooi kut, want Robbie zien we nooit meer terug.

Ik vroeg of we nog gingen zwemmen. Het was heet, de hele zomer was heet geweest en ik had alleen een beetje onder de douche kunnen staan met mijn been achter het gordijn.

‘Het is te laat,’ zei Nico. Hij zei dat ie geen trek had om een kaartje voor het zwembad te kopen voor een halfuur.

Ik zei dat ik het fijn vond dat ie zoveel voor me overhad en ik krabde aan mijn enkel. Mijn onderbeen was wit en mager en er zaten schilfertjes op die ik niet weg kreeg. Ik zat nu al twee dagen te krabben.

‘Laat dat,’ zei Nico. ‘Ben je nerveus of zo?’

‘Nee.’

‘Je bent toch niet nerveus voor die bruiloft?’

‘Néé, ik ben niet nerveus voor die bruiloft - die teringbruiloft kan me gestolen worden. Ik wil zwemmen, ik wil naar de duiktoren, naar de wijven bij de duiktoren.’

‘Morgen.’

‘Morgen is de bruiloft.’

‘We kijken wel, oké?’

Ik nam nog een slok van mijn bier. Er reden een paar auto's langs. Iemand toeterde, en we staken allebei ons hand op. Het zou wel een bekende zijn geweest.

Nico keek naar mijn knieën en zei dat we te oud waren voor een korte broek.

De jongen van Van Vliet kwam nog een keer naar buiten, maar hij zei niets, bleef alleen maar een minuutje in de deuropening staan. We zaten hier zo vaak, wat kon ie zeggen? We konden ons geld ook bij Verona op Tussenmeer uit gaan geven, kijken of ze het zouden merken bij Van Vliet, alle geeltjes die Nico wisselde om in de gokkast te gooien...

‘Warm,’ zei ik.

‘Hm,’ zei Nico.

Er liepen twee meisjes langs. We keken. Ik keek langer dan Nico.

Nico zei dat ze te jong waren.

‘Hm.’

Nico keek me aan. ‘Je gaat 'r niet meenemen, toch?’

Ik haalde mijn schouders op. Ik zei dat ik het nog niet wist. Ze was eergisteren van de camping teruggekomen, maar ik had haar nog niet gezien. Ik had in de straat gestaan, daar, maar haar vader was steeds buiten, de auto uitpakken, caravan wassen...

‘Doe het nou maar niet, Cor,’ zei Nico. Hij zei dat ik alleen maar mensen zou krijgen die naar ons zouden kijken en elkaar aan zouden stoten en zouden zeggen: moet je die Cor nou zien. Hij vroeg of ik dat wilde.

Ik zei niets.

‘Wil je dat?’ vroeg hij nog een keer.

‘Kan me niks schelen.’

Hij zei dat het hem wel kon schelen. ‘Jij vindt het nog leuk ook.’

‘Dat is niet zo.’

‘Nee, jij vindt het leuk. Net als Witte Mo vroeger.’

Ik zei dat ik niet zo als Witte Mo was. Als je Witte Mo een meisje van een jaar of zes aanwees, zei ie voor de grap: ‘O ja, lekker.’ Ik zei dat het me gewoon niks kon schelen als mensen keken. Dat het heel wat anders was dan met Mo.

‘Ze is te jong, Cor.’

Ik keek 'm aan. Die rooie kop van 'm zag er niet uit. Ik zei dat ie een petje op moest zetten.

Hij lachte kort. ‘Ga er maar lekker omheen draaien.’

Ik zei dat ie dan op z'n minst in de schaduw moest gaan zitten.

Hij stond op. ‘Kom. Ik moet zo eten.’

We zetten de flesjes op de vensterbank en liepen naar de auto. We hadden de raampjes van de auto open laten staan.

We reden langzaam over Tussenmeer.

Osdorp stond vol met lage flatjes in de volle zon, vier verdiepingen, in lange rijen achter elkaar, met lullige balkonnetjes en veldjes tussen de flats die door de honden vol werden gescheten. Hier woonden we.

We voetbalden vroeger in de zomeravonden op die grasveldjes. De kinderen die erbij waren gekomen, die ons hadden moeten vervangen, deden niets met de veldjes. De veldjes werden gemaaid en ze werden volgescheten en mensen gooiden hun vuilnis van het balkon omdat ze nog niet hadden geleerd hoe een vuilnisbak werkte, en ze werden weer gemaaid, maar er speelde niemand meer op.

Er zat een groep Marokkanen op de brug bij de Febo. Er stond één jongen voor ze, met zijn rug naar de weg, en hij was grote verhalen aan het vertellen. De jongens op de brugleuning zaten hem uit te lachen.

Vroeger zaten wij op dezelfde brug, aan de andere kant, als we patat bij Ome Jan hadden gehaald. Ome Jan was allang weg nu, die was ermee opgehouden toen de Febo aan de overkant was gekomen.

Verderop stond de baas van de 4=6 zijn vlaggen van de gevel te trekken. We hadden er allemaal gewerkt, vroeger, Nico, Robbie, Michael en ik, vakken gevuld, en toen we kleiner waren, jatten we chocola en blikjes bier en we vonden het smerig, bier... Het heette geen 4=6 meer, ze hadden al vijf keer een andere naam gehad, maar iedereen bleef het de 4=6 noemen. Mensen houden niet van verandering. Dat zei ik tegen Nico. Ik zei dat mensen niet van verandering houden. Dat er zat zijn die beweren dat het niet zo is, maar zij liegen.

‘Ik word moe van je, weet je dat? Ik breng je naar huis. Je gaat je moeder maar pesten.’

‘Nee, niet naar huis. Breng me naar Cindy.’ Ze was al twee dagen terug en ik had haar nog niet gezien en ik werd er onrustig van, weet je, alsof je een tiet met geld in je zak hebt maar je hebt er nog steeds niets van uitgegeven...

Hij vroeg of ik aan ging bellen dan.

‘Nee, ik ga niet áánbellen.’ Ik moest wachten, altijd, tot ze naar buiten zou komen, ze zei dat haar vader het niet goed zou vinden als ze met mij om zou gaan...

‘Als jij zo graag voor lul wilt staan wachten, zet ik je daar af, hoor Cor.’

Ik zei niets meer.

Hij stopte bij Cindy in de straat.

Voor ik uitstapte, vroeg hij of m'n pak paste.

Ik knikte. ‘Ja.’

‘Het zal je goed staan, Cor.’

Toen ik het portier had dichtgegooid, reed hij weg en toeterde kort.

Ik keek omhoog, naar het raam van haar kamertje. Ik wilde haar zien, maar misschien had ze er geen trek in míj te zien - ik wilde niet dat ze koel tegen me zou zijn, zoals ze kon; elke andere dag zou ze koel tegen me mogen zijn, maar niet vandaag.

Ik begon rustig naar huis te lopen, rustig aan met mijn been, met mijn handen in mijn zakken. Oude vrouwen zaten op hun balkon en keken naar me.

Ik stond voor de spiegel in de badkamer; ik had twintig minuten onder de douche gestaan en ik had langzaam de warme kraan dichtgedraaid tot er alleen nog maar koud water over mijn lichaam had gestroomd, maar de hitte was gebleven.

De bruiloft was geweest. Vanavond zou het feest zijn.

Ik had vet in mijn handen en ik wilde het in mijn haar smeren, maar Ron kwam de badkamer binnen. Ron was mijn broer; hij was een tijd weg geweest en hij was weer teruggekomen omdat zijn vrouw hem de deur uit had getrapt. ‘Dat moet in je haar,’ zei hij. Ik wist dat ie thuis was, ik had hem horen zingen. Hij deed niets anders meer dan zingen. Hij dacht dat ie heel goed was. Af en toe had ie een optreden in een zielige kroeg en daar kreeg ie dan een paar geeltjes voor - veel was het niet, want ik betaalde kostgeld en hij niet, maar hij kreeg wel mooi zijn bordje eten op schoot. Als ik er wat van zei, zei m'n moeder dat ie aan zijn carrière aan het werken was.

Ik zei dat hij de badkamer uit moest gaan. Hij kwam altijd de badkamer binnen als ik er stond, en verder zag je hem er nooit.

‘Ik wil m'n tanden poetsen,’ zei hij.

‘Ma!’

Hij zei dat ze me toch niet hoorde.

We hadden een plastic zitbad staan dat we niet meer gebruikten -

we gooiden alleen onze vuile was er nog in. Ron ging op de rand zitten. ‘Hoe was het?’

Ik haalde mijn schouders op.

‘Hoe zag die Jeanette eruit?’

‘Zoals altijd.’

Hij vroeg of ze lekker was.

Ik haalde mijn schouders op. Jeanette was altijd lekker, maar dat deed er niet meer toe. Ze was nu helemaal van Robbie.

‘En straks is het feest.’

‘Ja, later, in een zaaltje, ergens.’

Hij vroeg of ik niet bij Robbie thuis moest eten.

‘Nee. Ze hadden een tafel in een restaurant.’

‘En jij mocht er niet bij zijn? Waarom niet?’

‘Weet ik niet. Daar was geen geld voor.’

‘En Nico?’

‘Nico wel.’

‘Waarom Nico wel?’

‘Weet ik niet. Nico ook niet.’

‘Wel of niet?’

‘Nico ook niet. Alleen familie. Ze hebben geen geld bij Robbie thuis.’

‘Nico mocht wel komen, hè?’

‘Hou er nou maar over op.’

‘Nico is een klootzak. Jij denkt altijd maar dat het je beste vriend is, maar hij loopt je voortdurend te naaien.’ Ron had de pest aan Nico gekregen omdat ie vorig jaar met voetballen was gestopt - we waren meteen gedegradeerd en Ron dacht dat het kwam omdat Nico was gestopt, toen. Nico stond centraal als ie speelde, maar hij liep meestal achterin te harken, liep andermans fouten goed te maken, te redden wat er te redden viel. Vroeger, toen we pikkies waren en we allemaal nog speelden, wilden we ons best doen voor Ron, Ron was een echte voetballer en we wilden allemaal echte voetballers worden. Vroeger was ik trots op mijn broer.

‘Al die vrienden van je naaien je voortdurend,’ zei hij. ‘Het zijn echte naaiers. Jij mag komen op de bruiloft en het feest, Nico op de bruiloft en het feest en het eten, Ma is vanmiddag ook op de bruiloft geweest maar ze is niet uitgenodigd voor het feest, en ik mag nergens komen.’

‘Niemand heeft ooit gezegd dat jij nergens mag komen.’

‘Ben ik uitgenodigd dan?’

‘Hou er nou maar over op.’

Hij zat naar me te kijken. Ik zag het in de spiegel. Ik bleef zo

staan, met het vet in mijn handen. Ik zei dat ze gewoon niet zo slim waren bij Robbie thuis. Dat ze eigenlijk te simpel waren om zoiets als een bruiloft te regelen.

‘Smeer dat nou in je haar,’ zei hij.

Ik zei dat hij weg moest gaan. Dat ik recht had op de badkamer.

Hij zei dat hij de oudste was en dat hij dus meer recht had op de badkamer. Hij was tweeëndertig of nog ouder - in ieder geval tien jaar ouder dan ik, daar was ik vrij zeker van - maar hij was altijd dat soort dingen blijven zeggen. We hadden thuis maar twee slaapkamers en ik had al tot m'n twaalfde met Ron op een kamer geslapen. Hij speelde toen in het tweede van Volendam, en hij zei altijd tegen iedereen dat ie profvoetballer was, terwijl ie alleen maar een onkostenvergoeding van vier- of vijfhonderd gulden kreeg. Hij leerde een meisje kennen dat hem wel wilde hebben, maar toen ze hem bij Volendam wegstuurden, stuurde zij hem ook weer weg. Ze hadden een kindje gekregen, maar het meisje had een Marokkaan gevonden die geen kinderen van een ander wilde hebben; en Ron nam 'm mee, Kevin, toen ie weer naar huis kwam. Ik had een paar jaar die kamer voor mezelf gehad. Nu was het erger dan het ooit was geweest. Ik was nog één week in mijn eigen bed blijven liggen en toen had ik m'n matras naar de berging gesleept, beneden. Ron had gezegd dat dat heel goed was van me, want hij had recht op de slaapkamer omdat ie de oudste was en zijn zoontje had recht op de slaapkamer omdat ie nog een kind was. Het was een teringlijertje, die Kevin. Je had mensen die het geweldig vonden, een neefje, daar kon je van alles mee gaan doen. Maar het was een teringlijertje. Ik ga er niet eens over beginnen te vertellen wat voor teringlijertje het was.

Ik was niet meer teruggegaan naar boven, ik zat al drie jaar in de berging. Ik at boven en ik douchte er en soms keek ik een beetje tv, maar ik werd gek van Ron en Kevin, en de honden die we hadden die naast je op de bank kwamen liggen als je er geen zin in had... het waren leuke beesten, maar het hele huis stonk naar ze, en ik had de bank al jaren niet gezien omdat er lakens op lagen zodat die honden er ook gezellig bij konden komen.

Ik draaide de kraan open en spoelde het vet weg. ‘Ga jij maar eerst je tanden poetsen,’ zei ik.

‘Zeg je wel tegen Michael dat we morgen een toernooi hebben?’

‘Misschien wil Michael niet spelen.’

‘Zeg maar tegen 'm dat ik 'm nodig heb.’

Ik zei dat Michael z'n broertje had moeten zijn. Dat ze zo gelukkig met elkaar geweest zouden zijn.

‘Jij moet vlaggen morgen. Dat had ik toch tegen je gezegd, dat je moest vlaggen morgen?’

‘Ron, kom op, ik kan nog niet eens behoorlijk lopen...’

Hij zei dat ik me niet zo aan moest stellen. Dat ie me met m'n gipspoot heel makkelijk had zien lopen, een paar weken terug op het plein.

‘Met dat meisje,’ zei hij.

Ik zei niets. Dat was al minstens een maand geleden. Ik liep zonder krukken omdat ik wilde doen alsof er niets aan de hand was, maar ik heb een week pijn gehad daarna, en Ron had me een week lopen stangen, hoe kán dat nou, Cor, dat je plotseling weer zo'n last hebt? En ik wist ook wel dat ie me gezien had, dus ik wachtte tot ie erover begon, toen, maar hij kon een maand z'n kop houden, kennelijk - zo was Ron, als ie iets op een klein vuurtje kon zetten om er later goed met een vork in te kunnen prikken, zou ie het niet nalaten.

Ik had laarzen voor haar gekocht, toen, laarzen van tweehonderd gulden, en ik had er een kusje voor gekregen. Ik kwam iedereen tegen als ik met 'r was, en ik was trots op mijn mooie meisje. Michael had ons ook gezien toen en ik zei tegen Cindy dat ze hem die laarzen moest laten zien, omdat het míjn meisje was, en ik kocht hele dure laarzen voor haar en ik wilde dat Michael dat zou zien.

‘Hé, Cor,’ zei Ron. ‘Heb je nou iets met 'r of niet?’

‘Natuurlijk niet.’

‘Tegen mij kan je het zeggen, hoor.’

Ik droogde mijn handen af. Ik zei dat er niets over wás te zeggen.

‘Wat doe je met 'r dan?’

Ik zei dat ik met 'r omging. Ik had willen kunnen zeggen dat ze m'n meisje was, dat we verkering hadden, maar Ron was een teringlijer, hij had meteen iets bedacht om het tegen me te gebruiken, daar had ie talent voor...

‘Pak je 'r?’

‘Néé.’

‘Ik zou het niet erg vinden, hoor, als je 'r pakt. Ik dacht eerst altijd dat je een flikker was.’

‘Hé, bedankt Ron, altijd fijn om te horen, zoiets.’

Hij vroeg hoe oud ze was.

‘Dat maakt niet uit. Ik ga alleen met 'r om.’

‘Dan kan ik toch wel vragen hoe oud ze is?’

‘Bijna vijftien.’

‘Wanneer?’

‘Bijna.’

‘Wanneer, Cor?’

‘Over vier maanden.’

Hij lachte. Hij zat te lachen op de rand van de badkuip en ik had zin hem voor z'n bek te slaan. ‘Cor pakt een meisje van veertien.’ Hij schudde zijn hoofd. ‘Je gaat opgepakt worden.’

‘Ik. Pák. 'r. Niet.’

‘Tuurlijk niet.’ Hij bleef lachen.

‘Ga weg, alsjeblieft, oké?’

‘Hoe is ze?’

‘Ron, sodeflikker op.’

‘Ze is lekker hè? Ze ziet er lekker uit, hoor, voor een meisje van veertien.’

‘Ze is niet lékker, Ron. Ze is móói.’

‘O.’

‘Niet elk meisje is lekker of niet lekker. Je hebt ook andere meisjes.’

Hij knikte. ‘Ga je 'r meenemen naar het feest vanavond?’

‘Ik denk het niet.’

‘Waarom niet?’

Ik zei dat je dan van die mensen zou hebben die zouden kijken en elkaar aan zouden stoten - kijk die Cor met dat kleine meisje.

‘Ga je je daar wat van aantrekken dan?’

Ik haalde mijn schouders op. ‘Weet ik niet.’

‘En als je 'r nou mee zou nemen, hoe zou zij dat dan vinden?’

‘Wel leuk, denk ik.’

‘Misschien moet je 'r maar gewoon meenemen dan.’

‘Denk je?’

Hij knikte. ‘Meisjes zijn vaak onder de indruk van dat soort dingen. Romantisch en zo.’

Daar dacht ik over na. Ze zou het mooi vinden, ja, Ron had gelijk, ik zou het niet zomaar zeggen, ik zou Ron niet zomaar gelijk geven maar ik stond erover na te denken hoe ze het zou vinden...

‘En misschien kan je 'r wel pakken dan, vanavond.’

‘Ron, sodeflikker op nou. Je bent echt een lul, hè? Ik dacht dat je met - láát ook maar. Je blijft gewoon een lul.’

Hij zei een tijdje niets en ik wachtte tot hij weg zou gaan.

‘Feliciteer Robbie nog maar van me,’ zei hij toen.

‘Zal ik zeker doen.’

‘Ik had gratis voor 'm gezongen vanavond. Had ik zo gedaan.’

‘Zal ik zeggen tegen 'm.’

Hij vroeg of ik z'n auto wilde lenen.

‘Nee.’

‘Zal ik je brengen dan?’

‘En dan ga je daar voor het raam naar binnen staan kijken zeker.’

‘Natuurlijk niet,’ zei hij. ‘Ik kan je toch wel gewoon willen brengen? Is het zo vreemd dat ik je ergens heen wil brengen?’

Ik zei dat hij later maar moest komen als hij zo nodig wilde. Dat het dan toch niet meer op zou vallen. Als ie maar niet ging zingen, zei ik. Hij zong altijd Tom Jones-liedjes, hij dacht dat zijn stem op die van Tom Jones leek.

Hij zei dat hij niet zou gaan. Hij zei dat hij geen uitnodiging had gehad. ‘Dan ga ik ook niet.’

Ik trok de deur van de badkamer open. ‘Ze mogen je gewoon niet zo, Ron. Komt omdat je een lul bent.’

Hij bleef op de rand van het plastic bad zitten en keek me aan.

Ik zei dat hij zijn tanden moest gaan poetsen, maar hij bleef gewoon zitten. ‘Feliciteer 'm maar van me,’ zei hij nog eens.

Ik zei dat ik dat zeker zou doen.

Het feest was voorbij. Alleen wij zaten er nog.

Nico zei dat het een mooie bruiloft was geweest.

Er stond nog één man achter de tap en hij wachtte tot wij weg zouden gaan. Hij stond glazen te spoelen.

Michael lag te slapen op zijn armen. Ik pakte zijn oor beet en trok eraan. Hij reageerde niet.

Nico zei dat het niet zo heet had moeten zijn, maar dat het verder een mooie bruiloft was geweest.

Ik zei dat ie z'n moeder in de zeik moest gaan nemen, maar hij zei nog een keer dat het een perfecte bruiloft zou zijn geweest als het niet zo teringheet was.

Ik vroeg waar ie dat dan aan af had kunnen zien.

Hij zei dat er niet gevochten werd, en dat dat genoeg was voor een feest waar Robbie rondliep.

Ik lachte kort. Hij had gelijk. Robbie vocht altijd. Met zijn vrijgezellenfeest hadden we een grote bierpul aan zijn hand geplakt, met gipsverband, en daar had ie toen nog iemand mee neergeslagen, die mongool... Als we vroeger naar de kermis gingen, nam ie altijd z'n bitje mee, omdat ie zo trots was op z'n tanden, en hij wist van tevoren al dat het vechten zou gaan worden.

‘Het zou wel mooi zijn geweest,’ zei ik.

‘Wat?’

‘Als Robbie was gaan vechten op zijn eigen bruiloft.’

Nico knikte. ‘Dat zou een mooie afsluiting zijn geweest.’

Een afsluiting van wat, wilde ik eerst vragen, maar het zou weinig zin hebben gehad.

Er lag confetti op de tafel. Als Robbie ergens pissig om zou worden op een feest van hem, zou het confetti zijn geweest. Ik pakte een paar snippers en strooide ze uit op Michaels hoofd.

Nico zei dat het Robbies beste grap tot nog toe was.

‘Ja,’ zei ik. ‘Robbie is een echte grappenmaker.’

‘Een hele echte.’

Twee jaar terug was Robbie met 'r uitgegaan, met Jeanette, die we allemaal wel wilden, maar alleen om een keer een paar leuke dingen met 'r gedaan te hebben. Ze was gewoon lekker en meer niet, echt lékker, met grote tieten en blond lang haar wat niet echt haar eigen kleur was en van die hoge leren laarzen altijd en korte rokjes in de zomer en die benen waren niet echt mooi maar je zag wel dat ze makkelijk uit elkaar zouden gaan - als je zo ver bij 'r kon komen, dan.

Mooi was ze niet, ze was alleen maar lekker. Maar er was niemand die ooit naar haar toe ging, omdat iedereen het idee had dat ie kansloos zou zijn. Ze kwam wel met je praten, maar met een houding van: *ik weet dat je me wilt hebben, maar ga maar lekker aan je pik trekken, want je zal me nooit krijgen.* Alleen Robbie had schijt aan kansloos, Robbie met zijn brede schouders en zijn rij rechte witte tanden was gewoon op 'r afgelopen toen ze met een paar vriendinnen over het plein liep en iedereen hield zijn adem in, en Robbie kwam teruglopen met een grote grijns op zijn gezicht en een afspraak voor zaterdagavond.

De zondagmiddag daarop, met voetbal, vertelde hij in de kleedkamer hoe het was geweest, maar ik wist het al - hij was om vier uur 's nachts bij mij gekomen, of ie in mijn berging kon met haar, die teringlijer - hij ging haar in mijn bed liggen neuken, en ik kon het 'm niet weigeren.

Hij vertelde dat het alles was wat iedereen verwacht had van Jeanette. En dat Jeanette helemaal verliefd op 'm bleek te zijn, al jaren. En dat ie 'r meteen maar had gevraagd of ze wilde trouwen.

Iedereen in de kleedkamer lachen. Hij was negentien, die Robbie, iemand van negentien trouwt niet, maar toen zei ie heel serieus dat ie het meende, en iedereen werd stil. Iemand vroeg waarom dan. Hij had 'r al geneukt, waarom moest ie trouwen? Ik was godverdomme bij de honden op de bank gaan liggen omdat hij haar ging pakken in mijn bed.

Hij zei dat het gewoon een beetje dollen was, gewoon Jeanette een beetje stangen. Iedereen, o, oké, dan is het goed. Maar een minuut later zei ie dat het helemaal geen gek idee was. ‘Het is toch een lekker wijf? Dan kan ik toch wel met 'r trouwen?’

Later op het veld zei ie tegen mij dat ze 'm gepijpt had. ‘Ik ben nog nooit door een wijf gepijpt.’

Ik vroeg of ie daarom ging trouwen dan.

Hij lachte en zei dat het was om 'r een beetje te dollen. Dat deed Robbie met iedereen, weet je, een beetje dollen. Hij had mensen echt lens getrapt en dan was het een beetje dollen geweest. ‘Maar waarom zou ik het niet doen? Jij zou Jeanette toch ook wel willen?’

‘Willen néúken ja, maar niet trouwen.’

Hij haalde zijn schouders op. ‘Als je getrouwd bent, kan je blijven neuken, Cor.’ Hij knipoogde naar me. ‘Maar wat ik bedoel - dan heb ik dat vast gehád. Dan kan ik me op andere dingen richten.’ Dus hij ging met haar trouwen.

En nu was het echt gebeurd.

Ze was nog verliefd op hem ook, die Jeanette. Ik weet niet of hij echt van haar hield - zulke dingen, daar lachte Robbie om, maar je zag ze altijd samen, zij aan zijn arm hangen, paar van het jaar, absoluut... Die trut was zo gek op 'm dat ze hele avonden naast 'm op een kruk zat als hij zijn geld in de gokkast aan het gooien was bij Verona, en daar zat ze dan gewoon, aan zijn arm, en ze zeiden niets tegen elkaar, hij speelde en zij keek. Paar van het jaar. En die andere dingen waar Robbie zich op wilde richten, ik wist bij God niet wat het was, hij deed niks zinnigs en hij had nog nooit iets zinnigs gedaan en ik was te bang om het te vragen.

De man achter de tap pakte een stoel van de grond en zette die op een lege tafel. Hij pakte er nog een en keek toen weer onze kant op.

We bleven een paar minuten stil.

Toen pakten we Michael op en gingen weg. De man achter de tap zei niets.

We zaten in de auto en Nico reed rustig. We hadden alle raampjes open. Het was drie of vier uur 's nachts.

Michael zat op de achterbank boeren te laten. Ik keek achterom en vroeg of ie fit was.

‘Ik ben altijd fit,’ zei hij langzaam. Hij was stomlazarus. Er zat nog confetti in zijn haar.

‘We hebben morgen een toernooi, weet je nog?’

Hij zei niets.

‘Ik moest op je letten van m'n broer.’

‘Je broer is een gouwe gozer,’ zei Michael. Dat zei hij altijd. Hij boerde weer.

‘Ik zal je bellen als ie z'n reet gelikt wil hebben.’

‘Ik meen het echt, hoor.’

Ik hing m'n hoofd uit het raampje. We reden over de Lelylaan; we waren bijna thuis. ‘Ik wil nog niet naar huis.’ Ik zei dat we met z'n vieren in de auto zouden moeten zitten. ‘We zijn Robbie vandaag kwijtgeraakt. Nou is ie met die del van een Jeanette getrouwd en ik weet zeker dat ze 'm gaat breken. We krijgen de echte Robbie nooit meer terug.’

‘Had je gedacht dat het altijd zo zou blijven dan?’ vroeg Nico.

Ik zei nog een keer dat ik niet naar huis wilde. Dat ik niet in m'n zielige berging wilde gaan slapen omdat Ron me dan wakker zou maken omdat ik moest vlaggen, ik had de pest aan vlaggen en ik had er geen zin in, ik had helemaal nergens zin in.

De warme lucht stroomde door de auto. Ik vroeg Nico of ie naar het Sloterparkbad wilde rijden.

Hij keek me aan. ‘Wat wil je daar gaan doen dan?’

‘Zwemmen.’

‘Ze zijn dicht, hoor,’ zei Michael.

Ik vroeg of dat vroeger een probleem was dan. ‘Jullie hebben de hele zomer kunnen zwemmen en ik heb niets kunnen doen met die gipspoot. Ik wil zwemmen. Ik heb geen zomer gehad als ik niet heb gezwommen in het Sloterparkbad.’

Nico schudde zijn hoofd.

Michael zei niets.

Nico reed naar het Sloterparkbad.

We zetten de auto neer op de parkeerplaats bij het strandje. Het strandje lag naast de hekken van het Sloterparkbad, aan de Sloterplas.

We liepen rustig naar het water. ‘Net als vroeger,’ zei ik.

‘Jij met je vroeger,’ zegt Nico. ‘Ik geloof dat ik een beetje schijtziek van je ga worden met je vroeger dit en vroeger dat.’

Ik keek naar hem. Nico was loodgieter bij zijn vader en hij had de pest aan zijn werk, had er de pest aan elke ochtend vroeg bij zijn vader in de auto te zitten naar de volgende kutklus en ik hoorde niets anders dan teringwerk dit en tyfuswerk dat. ‘Is het nu beter geworden dan?’ vroeg ik hem.

Hij zei niets.

Michael liep naar de waterkant. Hij stond met zijn dronken kop naar het water aan zijn voeten te staren.

Ik zei tegen Nico dat ie zich uit moest kleden.

‘Ik heb er geen zin in,’ zei hij.

‘Het Sloterparkbad, Nico. Vroeger zaten we hier elke dag, zes weken lang, toen we nog klein waren. En jullie hebben de hele zomer

de kans gehad terwijl ik met m'n gips liep te kutten.' Ik trok m'n broek naar beneden. 'Ik ga zwemmen. ik weet niet wat jullie verder nog van plan zijn, maar ik ga zwemmen.'

Michael keek naar me. Hij zei dat ie niet in zijn blote reet wilde zwemmen.

'Dan niet.' Ik pakte m'n kleren bij elkaar en legde ze bij de struiken neer.

Nico vroeg Michael of ie bang was dat we hem uit zouden lachen, en hij begon zich uit te kleden. 'We gaan je uitlachen omdat je de enige bent die niet in zijn blote reet staat.'

Hij keek een beetje om zich heen, van Nico naar mij, wij stonden daar al, Nico die aan zijn zak krabde, en toen trok ie toch maar zijn broek uit.

Een paar minuten later stonden we alle drie in onze blote reet. We liepen het water in en begonnen te zwemmen. 'Het is koud,' zei Nico.

Ik zei dat hij niet moest zeiken. Waren wij geen bikkels dan?

'O, wij zijn bikkels.'

We zwommen naar de brug. Daar moesten we onderdoor om in het bad te komen. We zwommen rustig, bleven bij elkaar in de buurt.

'Het is ver, man,' zei Michael.

'Zwem nou maar door, mietje.'

Nico zei dat het licht werd.

We keken omhoog. De lucht was donkerblauw. Alles wat we hoorden waren vogels en onze handen door het water.

We zwommen onder de brug door.

We bleven staan en we keken. Het Sloterparkbad, helemaal voor ons alleen. 'Wat gaan we nou doen?' vroeg Michael.

'We gaan van de glijbaan af,' zei ik.

Michael en ik liepen naar het kinderbad. Nico bleef staan.

Het water in het kinderbad was glad. We sprongen erin en waadden naar de glijbanen, die in het midden van het bad stonden. We klommen de trappen op en gleden naar beneden, en m'n kont deed pijn, want de glijbanen waren droog. Je moest er met een natte zwembroek vanaf om goed te kunnen glijden. Michael zwom naar me toe en hij zei dat ie z'n reet had verbrand.

'Ik ook,' zei ik.

Hij vroeg waar Nico was.

'Nog daar.'

We liepen terug.

Nico zat op een bankje, aan de rand van het gras. Hij vroeg of de kinderen uit waren gespeeld. ‘Je wilde toch naar die kloterige duiktoren of niet?’ Hij stond op en liep naar het diepe, de andere kant op, en wij gingen achter hem aan, langs de velden waar we overheen renden vroeger, over alle handdoeken met dikke huisvrouwen springen en lachen als ze begonnen te schreeuwen. We liepen elkaar te schoppen, Michael en ik, ik probeerde hem met mijn wreef tegen zijn blote reet te schoppen, kijken of het kletste, daar was ik benieuwd naar, en hij bleef maar roepen dat ik een smerige flikker was en dat ik moest kappen, maar ik was niet scherp, want hij pakte mijn voet, zo uit de lucht, en ik moest hinkelen en hij bleef vasthouden, die teringlijer; ik riep naar Nico dat ie Michael moest schoppen, schop 'm voor z'n reet zei ik, maar Nico liep rechtdoor, langs het grotemensenbad naar de duiktoren en hij liep zo de trap op.

Michael en ik bleven staan. We hadden nooit een plank hoger dan de vijf gepakt, Michael en ik durfden niet en Nico deed het gewoon niets, die duiktoren, alleen Robbie vroeger ging hoger, maar Robbie was gek en dat was al hóóg, vijf meter.

Nico klom zo de vijf voorbij, en de zevenenhalf, en hij stond op de tien. Michael schudde zijn hoofd en zei: ‘Hij doet het niet. Hij doet het echt niet.’

‘Hij doet het wel,’ zei ik.

Nico keek even naar beneden, naar ons, en hij liep naar de rand en zonder in te houden dook ie, zijn armen wijd en ik hoorde Michael naast me kreunen... Hij raakte het water en hij was weg; hij had de perfecte duik gemaakt.

Alleen Robbie durfde het vroeger. Alleen Robbie was zo gek.

Nico klom uit het water en liep langs ons zonder ons aan te kijken; hij probeerde zijn gezicht zo strak mogelijk te houden maar ik zag wel dat ie iets had van: ik heb Robbie niet nodig om zulke dingen te doen. En toen zag ik dat ie een stijve had. Echt waar. We liepen alle drie in onze blote reet en hij had gewoon een stijve van zichzelf gekregen.

Michael en ik bleven een tijdje naar de duiktoren staan kijken. Robbie was vroeger de enige die eraf durfde, van de tien, Robbie was altijd de enige die dingen deed die wij niet durfden; die grappenmaker was zo gek om iets te gaan doen wat ie helemaal niet van plan was alleen maar omdat wij het ergens over hadden, over iets wat we nooit zouden doen, dan ving ie maar de helft op en dan stond ie al - wat niet durven? Stelletje watjes. Hij had auto's gejat en

bouwketen in de fik gestoken en z'n lul aan een klas wijven van de huishoudschool laten zien; je kon 'm zo gek krijgen door alleen maar te zeggen dat jij zoiets nooit zou doen. Dan ging ie dollen.

Michael bleef kijken naar die toren. ‘Waarom deed ie dat nou?’

Ik wees naar de betonnen trappen die aan de andere kant van de toren lagen, waar de meisjes altijd zaten. Jongens die van de tien doken deden het voor die meisjes. Ik niet, ik durfde het niet, ik keek altijd alleen maar naar de meisjes. Kansloos als je niet van de tien dook. ‘Voor de wijven.’

Michael keek. ‘Er zíjn geen wijven...’

‘Kom,’ zei ik. We liepen terug.

Nico was op het olifantje geklommen dat op de rand van het pierebadje stond. Hij zat een beetje voor zich uit te staren.

Michael en ik gingen in het water van het pierebadje staan. Het kwam tot onze enkels.

Michael piste. Hij had zijn handen in zijn zij en een flinke straal kletterde in het badje.

‘Dat is smerig,’ zei ik.

‘Denk je dat al die kleuters niet de hele dag door lopen te zeiken hier?’ Hij piste gewoon door.

Ik keek ernaar. Ik deed het ook.

Nico ging staan op de rug van de olifant en piste ook. Overdag kwam er een straal water uit de slurf van de olifant, en nu stond Nico over z'n kop heen te pissen, zo het water in. Zijn straal kwam ver.

‘Nico is de beste,’ zei ik.

‘Nico is de beste,’ zei Michael.

‘Nu wel,’ zei Nico. ‘Robbie zou verder hebben gekund. Denk je niet, Cor?’ Hij sprong van het olifantje af en liep naar de Sloterplas.

We waren teruggezwommen naar het strandje en we zaten in het gras op te drogen. De zon was helemaal op nu.

We zaten een tijdje naar de zon te kijken. Hij hing nog laag boven de overkant van de Sloterplas.

Nico zei dat het goed was dat ik Cindy niet mee had genomen.

‘Het was niets voor haar geweest,’ zei ik.

‘Jawel; ze had het geweldig gevonden.’

Ik ging achterover liggen, languit in het gras. Ze had het geweldig gevonden - Nico had gelijk. ‘Weet je - jullie kunnen een heleboel zeggen, maar ik ben echt gek op 'r.’

‘Dat zal dan wel, Cor. Maar ik hoor je al een paar weken zeuren over vroeger, vroeger toen we twaalf waren, vroeger toen we veer-

tien waren... Ik heb het gevoel dat jij met Cindy omgaat omdat je je nog veertien wil voelen.'

Michael zei dat Cindy een lekker meisje was en dat ik daarom met 'r omging en dat hij ook wel met Cindy om had willen gaan als ik niets met 'r had. Cindy zat bij zijn zusje in de klas en ze was een paar keer bij hem thuis geweest; daar had ik 'r ook voor het eerst gezien, bij Michael aan de eettafel toen ze met zijn zusje huiswerk zat te maken. Ze had opgekeken van haar boeken en ze had naar me gelachen en páng - daar was het. Het gaat dus echt zo, kennelijk; alleen was het bij haar iets minder pang. Ik was bij Michael blijven hangen tot ze gingen eten, en toen Cindy haar tas inpakte en zei dat ze ging, zei ik dat ik ook weg moest en ik ben met haar opgelopen, zei dat ik dezelfde kant op moest, maar dat was onzin, ik wilde gewoon met haar mee, ik wilde haar nog wat langer zien. We liepen tot aan haar deur en we praatten over dingetjes van niks, maar ik vond alles even mooi wat ze zei en we stonden er een uur later nog en ik was zó verliefd, god, wat was ze mooi...

'Ik ga niet zeggen dat ze er niet goed uitziet,' zei Nico, 'maar je ziet wel heel erg aan 'r dat ze veertien is, en alles wat je met 'r kan doen is handjes vasthouden.'

Ik haalde mijn schouders op. 'Meer heb je gewoon niet nodig als je echt gek bent op een meisje.' Ik keek naar Nico. 'En het kan me eigenlijk niet zoveel schelen wat jij denkt.'

'Dan niet.'

'Ze is gewoon lekker,' zei Michael nog een keer.

Ik zei dat ie z'n kop moest houden. 'Ze is niet lekker, Michael; ze is móói.'

Michael giechelde.

Ik zei dat toen we nog op school zaten, ik altijd het mooiste meisje van de klas wilde. Andere meisjes had ik wel kunnen krijgen, maar ik wilde de mooiste omdat het de mooiste waren, en dat gebeurde toch nooit.

'Komt omdat je lelijk bent,' zei Michael.

Ik zei dat ik 'r nu had. Nu had ik het mooiste meisje van de klas.

'Je bent alleen een beetje laat,' zei Nico.

'Dan maar laat. Ik heb 'r wel, voorlopig.' Maar ik hád 'r niet, natuurlijk.

Nico schudde zijn hoofd. 'Voorlopig... Wat bedoel je daar nou weer mee?'

'Niets.'

Michael floot. Daarna hield ie een hand aan zijn oor. 'Dat hoor je nu aan de overkant,' zei hij. 'Water draagt geluid heel ver. Wist je

dat?’ Dat moest ie op tv hebben gezien, want Michael kon nauwelijks lezen.

Ik stond op en riep hard: ‘Robbie is een lul!’ Ik luisterde, maar niemand zei iets terug.

Michael trok een hand gras uit de grond en gooide het naar me toe. Hij zei dat ík een lul was.

‘O ja, Michael, ik ben een lul. Robbie trouwt met de grootste trut die er rondloopt om 'r een beetje te dollen, en ik ben een lul.’

‘Hij is met 'r getrouwd omdat ie gek op 'r is,’ zei Michael.

‘Hij is met 'r getrouwd omdat ze het eerste wijf was dat 'm gepijpt had.’

Nico en Michael keken me aan.

‘Dat heeft ie me verteld.’

‘Wanneer?’

‘Die dag nadat ie met 'r uit was gegaan. Jeanette was het eerste wijf dat 'm gepijpt had, en hij wilde met 'r trouwen omdat ie dat dan vast gehad had.’

Nico keek voor zich uit en schudde zijn hoofd. ‘Ik ben nog nooit gepijpt. Ik hoop niet dat het snel gebeurt.’

Ik lachte en Nico en Michael begonnen ook te lachen. We lagen daar in het gras en we lachten, maar het maakte me zo triest, ik wilde liever húílen godverdomme, dat Robbie opgehouden was met alles omdat ie het dan alvast gehad had, dat ie zich op andere dingen kon richten... We hadden nog jaren door kunnen gaan zoals het was. Nog jaren.

We hadden ons aangekleed en we liepen terug naar de auto.

We hadden alle drie een pak aan, speciaal gekocht voor de bruiloft - we hadden nog nooit een pak aangehad. Ik had m'n stropdas in m'n zak gestopt, Nico was 'm kwijt, die moest nog ergens in de struiken liggen, maar hij had geen zin 'm te zoeken, en Michael had 'm weer omgeknoopt, maar het zag er niet uit...

We zouden in vijf minuten thuis zijn, en ik wilde niet naar huis. Slapen in m'n zielige berging en dan wakker worden geschopt door m'n broer omdat we moesten voetballen en ik kon niet eens voetballen - ik zou moeten vlaggen.

Ik zei dat ik terug wilde lopen.

‘Komt ie weer met zo'n belachelijk idee,’ zei Nico.

Ik zei dat ik terug wilde lopen, net als vroeger, toen we klein waren. Door het park, over het plein, langs Tussenmeer.

Michael zei dat ie ook terug wilde lopen. Als je zei dat je poep wilde eten, zei Michael dat ie dat ook wilde.

Nico schudde zijn hoofd. ‘En m'n auto?’

‘Die gaan we morgen wel halen,’ zei ik.

Nico zei dat hij niet dronken was, dat ie niet mee kon leven in mijn bezopen ideeën.

‘Wij zijn ook niet meer dronken,’ zei ik.

‘Nee,’ zei Michael.

Ik zei dat ik het voor één keer allemaal een beetje als vroeger wilde.

Nico zuchtte. ‘Als je me één ding belooft, Cor. Je moet me beloven dat je het morgen niet meer als vroeger wil. Dan gaan we terug lopen. Niet meer dit gezeik over toen we twaalf waren. Van mij mag je twaalf blijven tot je tachtig bent, zolang ik het maar niet meer hoef te horen.’

Ik zei dat ik het beloofde. Dat ik beloofde dat ik het zou proberen.

We liepen door het park. We hadden onze tassen met natte spullen bij ons en we sloegen elkaar tot we moe waren, en we pakten elkaars handdoeken af en die gooiden we dan in de bomen en als er een bleef hangen, moesten we die met z'n allen weer uit de takken zien te krijgen omdat we niet wilden dat er iemand problemen met zijn moeder zou krijgen. Nu liepen we langzaam en we waren stil. We zagen een fazant. Hij liep zo voor ons uit, een paar meter, en we keken en we zeiden niets.

We kwamen op het plein. We bleven staan bij de fontein met de rennende schaapjes. We zaten hier altijd toen we zestien, zeventien waren.

‘Weet je nog, Rooie Paultje van het kamp, met zijn dobermann?’

‘Rooie Paultje is dood,’ zei Nico.

Michael vroeg hoe het met z'n hond zou zijn.

‘Wat kan mij die hond schelen, man.’ Nico liep verder.

We liepen achter hem aan. ‘Het waren mooie tijden,’ zei ik.

Nico zei dat het mooie tijden waren omdat het voorbij was. ‘Het is voorbij en het komt nooit meer terug. Rooie Paultje heeft zijn balletje mee het graf in genomen en de wijven bij de C & A zullen nooit meer gillen.’

‘En Robbie?’

‘Robbie is getrouwd. Meer niet. Hij is getrouwd. Ik kom straks ook een del tegen en daar zal ik dan mee trouwen en ze zal me breken zoals Jeanette Robbie breekt, volgens jou, en ik zal op zaterdag met een boodschappenwagentje achter haar aan door de supermarkt op het plein lopen... en het zal gewoon zo zíjn. Er gaat niets

spectaculairs gebeuren. Daar zal je niets aan kunnen doen.'

Ik vroeg hem of we dan nog vrienden zouden zijn.

Hij keek me aan. 'Ik weet het niet. Ik weet het echt niet. Ik denk het niet, eigenlijk. Ik denk dat dat over is, na een paar jaar. Mensen zoals wij trouwen en houden alleen nog maar kennissen over, Cor.'

'Je lult. Hou nou op met lullen, man.'

Hij schudde zijn hoofd. 'Denk je dat we straks nog samen bij Van Vliet zitten, als we allebei getrouwd zijn? Op jouw verjaardag zit ik bij jou, en op mijn verjaardag zit jij bij mij. Met een beetje mazzel krijgen we allebei een paar kinderen, dan hebben we nog een paar verjaardagen. En daar blijft het bij. En misschien is het net als bij Jimmie Bakker, kom jij een wijf tegen dat het niet goed vindt dat jij met ons omgaat. Dan luister jij, want jij wil je pik ergens kwijt.'

'Nee,' zei ik, 'nee. Dat zou ik nooit doen.'

'Als zij je bij je pik heeft, zou jij het doen, Cor. En ik ook. En Michael ook.'

'Niet,' zei Michael.

'Wel. Als Cindy morgen tegen jou zegt, Cor, dat ze met je naar bed gaat als je belooft dat je niet meer met ons omgaat, zou je het doen.'

Ik dacht aan Cindy en hoe ze eruitzag. 'Weet ik niet...'

'Ik weet het wel. Zo gaat het worden, Cor.'

We liepen over Tussenmeer. Tussenmeer was leeg.

Op de hoek van de brug stond de kiosk, waar vroeger, voor de Febo kwam, Ome Jan zat, met zijn patattent. Nu zat er een kippenboer. Ome Jan was failliet gegaan nadat de Febo er was gekomen.

'Daar,' zei ik. 'We gaan een patatje halen bij Ome Jan.' Ik liep naar de overkant.

Nico zei dat Ome Jan weg was.

Ik draaide me half om en ik zei dat ik een patatje tartaarsaus ging halen. Bij Ome Jan kon je kiezen uit twintig verschillende sauzen. En hij had Franse frietjes. Franse frietjes met tartaarsaus, daar bewaarde je je geld voor als je was wezen zwemmen.

Ik bleef staan voor de kiosk, met mijn handen in mijn zakken. Nico kwam naast me staan. Zo stonden we een paar minuten.

Toen vroeg hij of ik nog geld overhad.

'Ja. Speciaal bewaard voor een portie Franse frietjes met tartaarsaus van Ome Jan.'

Nico knikte. 'Haal jij dan maar voor ons, dan gaan we op het muurtje zitten.' Hij zei het zacht. Ik geloof dat ie eigenlijk niet wilde dat ik het zou horen. Ik dacht niet dat ie het zelf wilde horen.

Ik stond nog een tijdje naar de kiosk te kijken. Toen ging ik naast Nico en Michael zitten, op het muurtje, in de zon.

‘Geen patat?’ vroeg Nico.

‘De patat is op.’

Ik krabde aan mijn enkel. De ziektewet was voorbij voor me. Maandag moesten we weer gewoon naar ons werk.

‘Hé Cor,’ zei Nico. ‘Cindy... Ze wil niks met je, hè?’

Ik haalde mijn schouders op. Ze was zo mooi dat ik altijd heel trots met haar over Tussenmeer liep, en ik hoopte dat mensen zouden denken dat we verkering hadden, en vooral Nico en Michael en iedereen, dat ze zouden denken van goh, die Cor kan mooie meisjes krijgen, zeg...

Nico zei dat het later nog altijd zou kunnen komen.

Michael zei dat ie ons gezien had, dat ik toch laarzen voor haar had gekocht, toen? ‘Dat waren toch hele dure laarzen?’

Ik haalde mijn schouders weer op.

‘Je bent gek, Cor. Je koopt toch geen laarzen voor een meisje dat niks met je wil?’

Nico zei tegen Michael dat ie z'n kop moest houden.

Ik dacht aan Cindy. Zij had nooit een patatje tartaarsaus gehaald bij Ome Jan. Ik zou haar wel kunnen vertellen over Ome Jan, maar ik dacht niet dat het haar zou boeien.

Ik zat met Nico en Michael op het muurtje. Robbie was er niet meer bij. We waren Robbie kwijt, hij had ons alleen gelaten voor Jeanette, die niets anders kon dan lekker zitten wezen, en we waren 'm kwijt omdat ie zich zo op andere dingen kon richten.

Maar we waren mij ook kwijt.

We waren mij al kwijt toen ik Cindy voor het eerst zag, bij Michael thuis aan de eettafel, huiswerk makend met zijn zusje, en ze was het mooiste meisje van de klas - als ik maar een paar uur per week bij haar kon zijn, had ik ze allemaal opgegeven, Nico, Robbie en Michael, en Rooie Paultje en Dikke Marcel als ze nog hadden geleefd en de twee Appies en Witte Mo de heler die op kleine meisjes geilde maar wie ben ik om dat te veroordelen, en die ouwe Jimmie Bakker en Erroll met z'n negerpraatjes... Ik had ze allemaal op het plein laten staan voor Cindy. En zij zou mij zo laten staan als ze er geen zin meer in zou hebben en het enige wat ze hoefde te doen om mij zo gek te houden was mooi zitten wezen.

Ik zat daar op het muurtje met Nico en Michael. Vanmiddag zou het toernooi zijn. We zouden ergens halverwege uitgeschakeld worden en daarna zouden we terugrijden naar Osdorp. Ik zou naar Cindy's straat lopen en ik zou rustig wachten tot ze naar buiten zou

komen en ik zou haar meenemen naar Verona en daar zou ik kijken hoe ze haar ijsje zou eten en daarna zouden we naar het zwembad gaan, naar de duiktoren, en ik zou voor haar van die kloterige tien afduiken en ze zou verliefd op me zijn.

We bleven zitten op het muurtje tot de eerste tram langsreed. Toen we naar huis liepen, nam ik afscheid van ze. Michael zei nog dat ik niet tegen Ron moest zeggen dat het zo laat was geworden. Lieve Michael.

Nico knipoogde naar me. Ik zei dat ik 'm zou missen.

Hij zei dat het nog niet zover was.

‘Ik zeg het nu. Voor als ik het later vergeet.’

Hij knikte. Hij zei dat hij mij ook zou missen.

Frans van Zoelen
De wraak van de Dhaulagiri

1

Ik had haar voor het eerst ontmoet in de Chelsea and Westminster Library. Iedere eerste zaterdagochtend van de maand leerde zij daar kinderen op tophits moderne danspasjes te maken. Het evenement werd gesponsord door Dillon's, een boekhandelsketen die een filiaal had in de bibliotheek. De hal van het gebouw waar in de nok Allen Jones' plastieken als mobiles langzaam ronddraaiden, was tjokvol kindertjes die populaire bewegingen maakten op aanwijzing van de beroemde choreografe. Zonder dat ik haar had opgemerkt was ik langs het kleurige kluwen van soepel bewegende lijfjes gelopen.

Ik ontdekte haar pas toen zij als een lenig dier het podium verliet en er een siddering door het filiaal van Dillon's Art leek te gaan. Nooit eerder had ik *Vrouw-met-perfecte-pasvormen* in vlees en bloed gezien, iemand die zo uit de lijst van Allen Jones' gelijknamige schilderij gestapt leek te zijn.

Zij had woord gehouden en was zelfs iets eerder op onze afspraak verschenen. In plaats van Pizza on the Park binnen te gaan, was zij op de bank voor het restaurant gaan zitten. Zij had er een beetje verkleumd uitgezien.

‘Eigenlijk dacht ik vanochtend: daar heb je weer zo iemand die wil bewijzen dat hij o-zo-van-kunst-bezeten is.’ Het was het eerste dat zij zei nadat we aan ons tafeltje waren gaan zitten. ‘Staan te popelen om aan mij te vragen of ik misschien voor Allen Jones' *Vrouw-met-perfecte-pasvormen* model heb gestaan! God, wat haat ik ze!’

Zij had haar menukaart neergelegd en speelde met het bestek. Ik zag dat haar lange dikke haar wegviel tussen haar huid en een kraag van vezelig kunstbont.

‘Jíj bent toch niet iemand die in mij alleen maar het beroemdste schilderij van Allen Jones ziet?’

Ik wilde antwoorden dat ik het werk van Allen Jones niet zo goed kende, en nog nooit had gehoord van dat schilderij. Maar zelfs ie-

mand die zich oppervlakkig in Allen Jones had verdiept, moest wel eens een reproductie van *Vrouw-met-perfecte-pasvormen*, Jones' beroemdste schilderij, hebben gezien. En iedereen die dat schilderij kende, kon in haar toch moeilijk anders dan het levende model van *Vrouw-met-perfecte-pasvormen* zien?

Ineens leek het onderwerp haar een gril.

'Ik heb onthouden hoe je heet. Betekent *Djesper* iets in het Nederlands?'

'Ik denk dat mijn ouders die naam eerder vanwege de klank dan in verband met een betekenis hebben gekozen. Mijn oudere broer noemden ze *Cesper.* Casper en Jasper. *Cesper en Djesper.*' En altijd was ik zo voorbeeldig om het niet meteen op tafel te leggen, niet te zeggen dat mijn broer zo *had geheten.* Want het zou snel genoeg komen. En als het niet vlug genoeg ging, vroeg men mij op de man af of ik misschien familie was van de Goslinks, de bekende Nederlandse bergbeklimmersfamilie.

2

Er ging geen dag voorbij dat ik er niet aan dacht. Aan hoe mijn broer Casper Goslink meer dan tien jaar geleden om het leven kwam bij het afdalen van de Dhaulagiri. De dag waarop hij en zijn medeklimmer Marcel Odijk de 8167 meter hoge top bereikten via de nooit eerder beklommen noordelijke route.

De Dhaulagiri is qua hoogte de zevende maar in moeilijkheidsgraad de eerste onder de veertien 8000'ers. De noordelijke route van de Dhaulagiri is volgens de schaal van Messner zelfs het zwaarste klimtraject ter wereld. Die route was de laatste uitdaging op het gebied van *high mountaineering* en schreeuwde er aan het einde van het vorige millennium om bedwongen te worden.

De noordelijke wand die blootstaat aan stormen die genadeloos vanuit Tibet komen aanjakkeren, is van een ongekende schoonheid. Vanaf de laatste gletsjer op 7300 meter gaat de gepolijste wand loodrecht omhoog. Op 7800 meter zit de knik die de wand al die tijd onneembaar heeft gemaakt. Op dat punt helt het laatste deel van de wand in een hoek van 95 graden voorover tot een hoogte van 8000 meter, waarna nog een stugge 200 meter tot aan de top resteert. Het was niet zozeer vanwege zijn technische moeilijkheidsgraad dat de knikwand nooit eerder beklommen was. Het probleem school erin dat, bij gebreke van een plek voor een laatste bivak, de afstand te groot was om in één klimdag te overbruggen.

De stereoscopische foto's van de noordelijke wand werden mij

pas na veel soebatten door de Royal Geographic Society ter beschikking gesteld. Ze waren gemaakt door een Britse verkenningsexpeditie in de jaren zestig van de vorige eeuw. Op een van de foto's ontdekte ik dat de wand toch lang zo gaaf niet was. Op ongeveer 100 meter onder de knik leek er een uitsparing te zijn. Klein, maar groot genoeg om een laatste bivak te herbergen. Hierdoor kon de aanval op de wand in twee etappes verlopen. Maar net zo belangrijk was het om van die schuilplaats na de beklimming gebruik te maken. Om daar vroeg in bivak te gaan in plaats van in een euforische stemming af te dalen tot in de gletsjer, waar het na zonsondergang levensgevaarlijk zou zijn.

Mijn laatste herinnering aan Casper is het moment waarop ik hem als afscheidscadeau mijn talisman gaf. Het was een jaren daarvoor door hem aan mij toegestuurde ansichtkaart. De door het Museum Ludwig in Keulen uitgegeven reproductie van Allen Jones' schilderij *Vrouw-met-perfecte-pasvormen* had ik laten plastificeren. Niets anders dan die afbeelding kon mijn angsten bedwingen.

Tot het moment waarop ik Casper de ansichtkaart gaf, had hij niet geweten dat ik hem altijd bij mij droeg. Wat ons verbond was de nuchterheid om het klimmen te zien als een organisatievraagstuk. Een opvatting waarmee je het geluk in eigen hand houdt omdat ongelukken in de bergen nu eenmaal altijd door menselijke beoordelingsfouten worden veroorzaakt, en zelden door het toeval. We konden daar uren over praten.

Allen Jones' *Vrouw-met-perfecte-pasvormen* gaf ik aan Casper vlak voor zijn vertrek. Het meest vooruitgeschoven bivak was opgeslagen op Herzog's Returning Point aan de voet van de gletsjer op 7000 meter. In stilte genoten we van het uitzicht op Elbow Valley met de jungles van rododendrons ver beneden ons die van een sprookjesachtige schoonheid waren.

Toen Casper en Marcel die ochtend alleen verder gingen, werd ik door hoogteziekte gedwongen terug te gaan naar Tukucha, het dorp aan de voet van de berg.

Vanuit hun perfecte uitgangspositie bereikten Casper en Marcel de top in twee klimdagen. Tijdens de afdaling weken zij af van mijn plan. Simpelweg omdat ze zich ertoe lieten verleiden de gletsjer af te dalen in schemerlicht. Zij konden het geduld niet opbrengen dat uit te stellen tot de volgende dag, en vroeg in bivak te gaan in de door mij ontdekte uitsparing in de wand.

Casper verongelukte en werd opgeslokt door de Dhaulagiri. Hij stortte in een peilloos diepe gletsjerspleet. Het was onmogelijk om zijn lichaam te vinden.

Dagelijks nog speel ik met de gedachte dat hij in leven was toen hij op de bodem van de ijsspleet belandde. Hoe hij de volgende dag hoog boven zich een streepje blauwe lucht zag verschijnen, in de volle zekerheid dat het de laatste keer was dat hij het licht zag worden.

Marcel Odijk was krankzinnig toen hij de voet van de berg bereikte. Hij is dat tot op de dag van vandaag. De lokale bewoners zijn nog steeds van mening dat hij, net als mijn broer, is gestraft door de Dhaulagiri. Gestraft omdat ze zijn laatste eer afnamen, zich aanmatigden de top via de nooit eerder gevolgde noordelijke rug te kunnen bedwingen. Sindsdien weigeren de bewoners medewerking aan het beklimmen van de Dhaulagiri via de noordelijke route.

Als ik in Nederland was, zocht ik Marcel Odijk op. Ik moest dat zorgvuldig plannen om zijn ouders, die hem bijna dagelijks bezochten, te ontlopen. Zij haten mij, de bedenker van die noodlottige klimtocht, zoals de engelen Gods de satan haten.

Marcel Odijk was opgenomen in Huize Dovenia. Het verzorgingstehuis staat in Rotterdam, in de buurt waar Casper en ik zijn opgegroeid. Marcels vlasblonde haar was altijd jongensachtig lang. Het piekerige, sluike kapsel hing voor zijn gezicht en verborg zijn ogen. Op heldere momenten maakte hij telkens een korte ruk met zijn hoofd om zijn haar achterover te gooien. Je zag dan zijn starende ogen waaruit de angst nooit helemaal verdwenen was.

Als ik het geluk had dat ik Marcel op zo'n helder moment trof, dwong ik hem te vertellen over mijn broers laatste levensdag. Vanaf het ogenblik dat ze wakker werden om aan de klim van het laatste deel van de knikwand te beginnen, tot aan het moment op de top waar zij gloriedronken van geluk moeten zijn geweest. Vervolgens over de snelle afdaling langs de noordelijke bergwand in de geëlektrificeerde lucht waarbij de bliksem links en rechts van hen inslaat. En dan het moment waarop zij de fatale beslissing namen om af te wijken van mijn schema. In plaats van vroeg rust te houden om de volgende dag uitgerust en in helder licht verder te gaan, lieten zij zich het ijslabyrint inlokken om er in de nacht door een lawine verrast te worden.

Ik moest dat stiekem doen, buiten gehoorafstand van Jort of Ewald, zijn verzorgers. Zij hadden mij verboden met Marcel over de Dhau te praten. De herinnering dreef hem terug in een staat van diepe angst. Pas nadat hij zich op de grond had geworpen om zich in een foetushouding te wentelen, sloop ik weg om in het Kralingse Bos schreeuwend van de bomen een verklaring te eisen. Woedend omdat Marcel mij nog steeds het antwoord schuldig bleef op de

vraag waarom zij mijn aanwijzingen toen het erop aankwam, in de wind hadden geslagen.

3

Angie had het vaak over voorwerpen alsof ze een ziel hadden. Maar soms vergeleek ze levende zielen met een dood voorwerp, wat ik opmerkelijker vond. Ineens sprak zij dan over Dashley, Felicity of Roxanne, zangeressen voor wie zij exclusieve danspasjes ontwierp, als uitgewoonde soldatenlaarsjes of nu al sleets geworden cd'tjes.

Ook op de leigrijze dagen waarop zij soms een kerk binnenglipte om voor een van haar zangsletjes een kaars te branden, kon ik gelukkig zijn.

'Ik doe dat voor hun zielenheil. Zodat ze het, als volgend jaar niemand het meer over hen heeft, kunnen opbrengen terug te gaan naar het normale leven in plaats van rond te dolen aan de rand van het ravijn.'

In de zomer ontwikkelde zij droomachtige passies en kon zij tot over haar oren verliefd worden op haar eendagsvlinders. En zelfs dan kon ik gelukkig zijn. Op warme zondagen tuimelden we met z'n drieën over elkaar heen in het gras van Blackheath, met champagne in een koelbox en crème de cassis tussen ons in. We kregen zwarte vlekken voor onze ogen van het naar de zon kijken, en de mensen om ons heen konden er geen wijs uit wie nu van wie was. Op de avonden slopen we lege kerken binnen waar ik a capella voor hen beiden zong ('For behold, darkness shall cover the earth').

Op een van die dagen bekende ze dat ze ook kaarsjes brandde voor ons beiden. In dankbaarheid omdat ze mij, iemand die in haar alles behalve een schilderij had gezien, had leren kennen. Ik begon pas toen te begrijpen dat haar gelijkenis met *Vrouw-met-perfecte-pasvormen* iets was waarmee ze echt zat.

Zij had ook kaarsjes gebrand voor mij alleen, in de hoop dat ik eindelijk eens mijn broer achter mij kon laten. Maar zij was daarmee gestopt toen zij ervan overtuigd was dat er heel andere dingen moesten gebeuren.

'Je kan niet zeggen dat niets erger is dan je enige broer te verliezen, Jasper. Er bestaan geen verdrietgradaties.'

In haar ogen had het haast abstracte verdwijnen van Casper ervoor gezorgd dat ik geen begin met het verwerken van mijn verdriet had kunnen maken. Als ik dat niet snel alsnog deed, zou het leed mij mijn hele leven blijven achtervolgen, hoeveel kaarsjes ze ook voor mij brandde.

‘Verdriet kan niet zonder regie.’

Een tijdlang zei ze er niets meer over, totdat we naar Vlaanderen gingen voor een korte voorjaarsvakantie. In de buurt van Ieper leidde zij mij door het West-Vlaamse landschap. Over landweggetjes en soms stukken afsnijdend door versgeploegde akkers. De weg kende ze zo goed omdat ze de streek in haar jeugd jaarlijks bezocht. Haar vader had het landschap waar de Great War woedde, tot hobby verheven.

En daar, vlak bij Zillebeke onder een staalblauwe hemel, leken de glinsterende voren maar in één richting te wijzen. We liepen de parkeerplaats op van een kleine Canadese militaire begraafplaats uit de Eerste Wereldoorlog.

‘Moet je dat schijnheilige Vlaamse landschap eens zien liggen, zei mijn vader altijd. Alsof er zich hier niets heeft voorgedaan!’

Het lentegroene gras op de begraafplaats leek nog maar zojuist gemaaid. De bloembedden moesten met behulp van een liniaal afgestoken zijn, zo kaarsrecht liepen ze. De hagelwitte grafzerken konden gisteren geplaatst zijn.

‘Kijk, Jasper,’ zei ze terwijl ze in de richting van het weiland achter de begraafplaats wees. ‘Begrijp je nu waarom die jongens hier afgeslacht zijn? Daar liep hun linie en ze moesten die kant op. Je ziet het nauwelijks, maar toch is er een hoogteverschil dat ze moesten overwinnen. Het moet prijsschieten geweest zijn voor de Duitsers. Het werd een slachting. En moet je dit landschap zich eens van den domme zien houden. Zulke dingen zijn nooit lang geleden gebeurd, Jasper. Begrijp je?’

Ik zei dat ik haar begreep. We liepen tussen de grafzerken door. En plotseling begreep ik echt waarom we hier waren. Het kwam door de vastberadenheid waarmee Angie sprak en langs de graven liep. Ze liep voor mij uit en las de namen van de zerken op alsof we een familielid zochten. Daardoor begreep ik ineens wat ze werkelijk wilde: Angie zocht er een voor mij uit.

En zo kwam ik aan mijn *private* Carlo Gosnell, waarbij Angie zich natuurlijk had laten leiden door de eerste letters van de voor- en achternaam. Ik adopteerde Carlo's graf en verzorgde het alsof daar mijn eigen broer Casper Goslink begraven lag. Regelmatig ging ik er alleen naartoe. Ik vloog dan van Heathrow of London City Airport naar Brussel, waar een gehuurde auto voor mij klaarstond. Als je vroeg genoeg weggaat, kan je gemakkelijk in een dag op en neer.

Ik nam dan een soort picknickmand mee waarin behalve een eenvoudige lunch, tuingereedschap zat. Maar ook schoonmaakspullen, zoals een kleine jerrycan voor water, een afwasborstel en

een flacon Cif (die tegen groenaanslag) om Carlo Gosnells alias Casper Goslinks zerk nog net even meer te laten blinken dan de andere. Het werd het enige graf dat regelmatig verse snijbloemen kreeg.

Sindsdien had ik steeds minder behoefte om Marcel Odijk te sarren.

4

Het telefoontje van de Nepalese Ambassade kwam in een decemberweek. We logeerden bij mijn ouders in Rotterdam en konden gehoor geven aan het verzoek al de volgende dag langs te komen.

Nergens anders in Den Haag was nog een begin gemaakt met het ruimen van de pas gevallen sneeuw. De oprijlaan, het door ontluikende toverhazelaars omzoomde parkeerhaventje en het bordes van de Nepalese Ambassade aan de Tobias Asserlaan onderscheidden zich trots van hun omgeving. Alsof de sneeuw er was gevallen op verwarmde grond en geen kans had gekregen zich te hechten.

‘Kent u mij nog?’ vroeg de man die met twee treden tegelijk de trap afdaalde. Pas toen hij midden in de hal voor mij stond en ik zijn tanige ebbenhoutkleurige hand schudde, herkende ik hem.

‘Tingzen! Jij bent de kleine Tingzen die ons in 1999 tegemoet kwam vanuit Tukucha, het dorp aan de voet van de Dhaulagiri! Om trots te melden dat het basiskamp al was ingericht.’

Nadat ik Tingzen aan Angie had voorgesteld, vroeg ik hem hoe het met zijn vader, Sirdar Tingzen, ging.

‘Hij verkeert in blakende gezondheid en laat u groeten. Hij is al jaren Sirdar Sherpa in ruste en woont bij onze familie in Namche Bazar. Hij heeft het nog wel 'ns over u. Dat hij gelukkig niet te vaak met mensen als u heeft hoeven werken. U bent de enige aan wie hij ooit gevraagd heeft om minder snel te lopen.’

‘Tingzen!’

‘Ik meen het echt, mijnheer Goslink. Het kwam door uw lange benen. Benen waarvan u zelf zei dat ze beter konden lopen dan klimmen.’

‘Wat heeft je naar het souterrain van de wereld gebracht?’

Terwijl we naar Tingzens werkkamer liepen, vertelde Tingzen dat hij na zijn studie bij de Buitenlandse Dienst van Nepal was gaan werken. Den Haag was zijn eerste post.

‘Mijnheer Goslink, ik wilde... Neemt u mij niet kwalijk, maar ik zoek naar de juiste woorden.’ Tingzen legde zijn hand op mijn arm en wees op het dichtgevouwen pakket van versleten, vaalrood textiel

dat midden op de tafel in zijn kamer lag.

‘Ik kreeg dit gisteren per diplomatieke post toegestuurd en wilde u zo snel mogelijk spreken,’ zei Tingzen nadat hij tegenover Angie en mij was komen zitten. Behoedzaam alsof er juwelen in zaten, pakte hij het bundeltje uit.

‘Hij is begonnen terug te geven, mijnheer Goslink. De Grote Witte Berg, de Onbenaderbare, komt tot inkeer en wil misschien vrede sluiten.’

Voorzichtig legde Tingzen een skibril en een handschoen voor mij neer. Aan de skibril ontbrak de band, er hingen alleen nog rafelige kunststofvezels aan. Maar de glazen waren onbeschadigd.

‘Misschien is het berouw. Misschien twijfelt hij er nu aan wie de werkelijke schuldigen waren. Uw broer en zijn medeklimmer die het laatste stuk klommen en de top bereikten? Wij die de expeditie geholpen hebben? Alleen u omdat u het klimplan had bedacht? Ik moet er de laatste tijd weer vaak aan denken, mijnheer Goslink.’

Ik pakte de handschoen op en betastte hem. De rode en de blauwe vlakken van het merkteken waren weggesleten.

‘Het kan alleen van uw broer zijn, want dit werd ook gevonden.’

Angie pakte de ansichtkaart op die Tingzen naar ons toe schoof.

‘Net als bij de skibril en de handschoen is ook aan die kaart niet te zien dat hij jaren bekneld in het ijs verborgen heeft gezeten,’ zei Tingzen terwijl hij Angie verbijsterd de kaart met *Vrouw-met-perfecte-pasvormen* in haar handen zag draaien. ‘Het is ongelooflijk dat dit nu voor ons ligt. De enorme krachten van de berg hebben het stukje bij beetje naar beneden gestuwd. Het zat allemaal in een groot stuk tentdoek dat aan de voet van de gletsjer is gevonden. Dit stuk is er een deel van. U zult er nu rekening mee moeten houden dat er meer wordt gevonden. U moet nadenken over wat u als nabestaanden wilt doen.’

5

Op de terugweg naar Rotterdam zeiden we niets tegen elkaar. Ik wachtte tot zij zou gaan snikken, maar zelfs dat gebeurde niet.

Bij de afslag zei Angie dat ik door moest rijden, en dat ze niet terug wilde naar mijn ouders. Er klonk vastbeslotenheid door in haar stem.

In gefilterd licht reden we over een van de bruggen die de stad als veters bij elkaar houden, naar het zuiden. Zij kende de route precies en gaf mij onverstoorbaar aanwijzingen.

Ik probeerde uit te leggen dat het Casper was geweest die mij die

kaart had toegestuurd. Dat hij onder de indruk was geweest van Allen Jones' schilderij, en dat ik daarom die ansicht weer aan hem had teruggegeven. Iets wat ik vergeten was tot op de dag van vandaag.

‘Mannen kunnen haar niet vergeten. Het eerste dat zij doet is haar giftige weerhaken uitslaan om te voorkomen dat zij ooit nog onbekommerd de liefde kunnen bedrijven. Altijd was zij erbij aanwezig, Jasper! Ontelbare malen hebben jullie mij bezeten! Het is erger dan overspel.’

Ik zei dat ik haar niet begreep.

‘Er zitten nu ontelbare kerven in mijn ziel.’

Op alles wat ik naar voren bracht bleef zij monotoon dat antwoord herhalen. Op een gegeven moment stopte ik haar ervan te overtuigen dat het onzin was een afbeelding als een bedreiging te zien, laat staan als iets dat je schade kon berokkenen. Met woorden was zij niet te redden. Daar zou iets heel anders voor nodig zijn, en dat was de reden waarom wij naar het zuiden reden.

Pas laat in de middag kwamen we in de buurt van Ieper. Maar in plaats van het stadje in te gaan, moest ik doorrijden.

‘Nu nog, Angie?’

‘Ja, deze dag nog.’

We parkeerden de auto aan de zijweg naar de begraafplaats en liepen het laatste stuk langs besneeuwde weilanden. Het hek was gesloten, en ik klom op de muur die de begraafplaats omringt. Zij weigerde mijn hand aan te pakken, wilde alles zelf doen.

De wereld leek kleiner toen wij over de begraafplaats liepen. De onder onze voeten krakende sneeuw weerkaatste metaalachtig.

Zonder aarzeling liep ik naar het graf. Ik knielde en schoof de ansichtkaart met *Vrouw-met-perfecte-pasvormen* tussen de zerk en de rand van sneeuw.

‘Dat is niet genoeg, en dat weet je.’

Ik draaide me naar haar om. Ze had iets afstand genomen. De gretigheid waarmee zij het schouwspel observeerde stelde me gerust.

‘Ik wil dat je haar meters diep begraaft. Nu.’

Met mijn blote handen begon ik te graven. De korstige sneeuw was bevroren en voelde scherp aan. De vrijgekomen grond was hard als beton en mijn vingers begonnen te tintelen. Door de tranen in mijn ogen versprong de wereld om mij heen in hoekige facetten. Ik beschermde mijn handen met de panden van mijn jas, en ik ging zo lang mogelijk door om Angies trance niet te verstoren.

Toen ik mij omdraaide om vergeving te zoeken in haar ogen, was zij verdwenen.

Jurriaan Kraak

Mijn broeders hoeder

De Griek merkte de gelijkenis het eerst op: zwart haar, lichte, blauwgrijze ogen en dezelfde dunne neus. Het magere gezicht van de Engelsman, die 's nachts tijdens de stop in Thessaloniki de coupé was binnengestrompeld, had iets bekends. Maar zijn komst had aanvankelijk vooral irritatie gewekt vanwege de nachtelijke stoornis en het vooruitzicht tot Venetië de ruimte te moeten delen met een derde persoon en zijn plunjezakken die naar olie en benzine stonken.

De volgende ochtend, toen we in het vroege licht de nieuwkomer eens goed bekeken, maakte de Griek plotseling het gebaar van het hanteren van een filmapparaat. Hij hield duim en wijsvinger tot oculair gekromd voor het linkeroog, terwijl hij met zijn andere hand draaiende bewegingen maakte ter hoogte van zijn oor.

‘Montgomery Clift, Montgomery Clift,’ riep de Griek al filmend tegen zijn overbuurman.

‘Moviestar, Elizabeth Taylor, *From Here to Eternity*, dead.’

De Engelsman reageerde met het traagste en treurigste lachje dat ik ooit had gezien. Lang keek hij ons met zijn lichte ogen aan en zei, de uitbundigheid negerend: ‘No, my name is Nick, Nick from England, and I'm a motorcycle mechanic.’

Die toevoeging kwam niet als een verrassing, want er hing een benzinelucht in de coupé, zijn bagage zat vol smeervlekken en 's nachts had hij een motorjack als deken gebruikt.

‘You no Nick from England, you Montgomery Clift!’ riep de Griek nog eens. Behalve die paar cinefiele trefwoorden sprak hij geen Engels en het antwoord stelde hem blijkbaar teleur.

‘You moviestar, you?’ vroeg hij nogmaals inzoomend op de Engelsman.

‘No, eh... yes. I know I look like Clift, but he's dead, and...’

Hij bloosde, ging verzitten, keek even uit het raam en richtte, alsof hij steun verwachtte, zijn blik op mij.

Weer die lichte ogen, alweer dat lachje: ‘... and I'm still alive.’

Even later, tijdens het oponthoud aan de grens, in het harde licht van een verrassend koude herfstmorgen, strompelde hij achter ons aan naar het wisselkantoor. Achter mij hoorde ik zijn slepende tred en voelde mij, vreemd genoeg, verantwoordelijk.

Bij het loket raakten we aan de praat. Hij was met zijn motorfiets voor vakantie op weg naar Turkije, toen hij in Noord-Griekenland een ongeluk kreeg. De motorfiets was total loss. In de plunjezakken zaten enkele onderdelen, zei hij. Het frame was in een greppel achtergebleven, de wielen had hij kunnen verkopen. Bij het woord ongeluk had ik kennelijk een blik op zijn been geworpen, want met een snel gebaar zei hij: ‘Nee, dat had ik al.’

Terwijl achter het raam de ravijnen van Macedonië overgingen in het Servische heuvelland, leerde hij mij een Italiaans kaartspelletje, dat hij ‘scoppa’ noemde.

‘Van mijn grootvader geleerd,’ zei hij erbij. Een koffer diende als kaarttafel en terwijl we kaartten vertelde hij over zichzelf, vlot en toch terughoudend. Als hij iets onthulde dat hij zelf vertrouwelijk vond, keken de lichte ogen mij even aan om te controleren of ik de intimiteit wel naar waarde wist te schatten.

Zijn moeder was een Siciliaanse, zijn vader was korporaal geweest in het Britse leger. Ze hadden elkaar in 1943 bij de bevrijding van Catania ontmoet. De korporaal was een jaar later en drieduizend kilometer noordelijker gesneuveld. In het Reichswald. Bij Groesbeek. Groesbeek? De mededeling dat zijn vader in Nederland was gesneuveld, maakte dat ik me een beetje schuldig voelde, maar ik wist niet waarom en ik wist ook niets te zeggen om mijn medeleven te uiten. Groesbeek kende ik helemaal niet. Was Groesbeek wel een dode waard? De namen van doodgewone Nederlandse provincieplaatsen moeten in veel Engelse en Canadese gezinnen een sinistere, schuldige klank hebben: Breskens, Best, Grave, Renkum, Venray, Groesbeek. ‘Your daddy died at a place called Wouwse Plantage’; ik stelde me een moeder voor die haar kinderen zo toesprak in Stoke-on-Trent of Saskatoon.

‘Ik ben tot mijn tiende op Sicilië gebleven, daarna ging ik naar een broer van mijn vader, omdat mijn moeder me niet meer wilde hebben,’ ging de Engelsman verder. ‘From Catania to Ilford, that's the story of my life.’

Zijn ogen gaven aan dat het mijn beurt was te vertellen. In zulke gevallen fantaseer ik er gemakshalve op los. Als ik niet op het juiste Engelse woord kan komen, neemt mijn levensloop een wending die wel te vertalen is.

De Griek voelde zich buitengesloten en wilde zich in het gesprek mengen. Toen dat niet lukte, trok hij de jongen van de Wagon-Lits de coupé in: ‘Meet my friend,’ nodigde hij ons uit. Maar we kaartten door. Pas toen de trein stopte in Nisj, tussen Skopje en Belgrado, keken we van onze kaarten op.

Tijdens het schudden en delen had mijn tegenspeler verder verteld over zijn leven. Hij had vier jaar op een universiteit doorgebracht, waar hij oud-Engels, psychologie en gedragsleer van mensapen had gestudeerd. Daarna was hij sociaal werker in het East End van Londen geworden en vervolgens toneelknecht en weer later monteur bij importeurs van brommers en motoren. Zo had hij ook in Amstelveen gewerkt, bij de firma Van Veen-Kreidler.

‘Ben je toen nog in Groesbeek geweest?’ vroeg ik, maar die vraag negeerde hij.

Tussen die baantjes door testte hij onbezoldigd motorfietsen van het merk Peerless. Een ongeluk met een experimenteel type had hem een beenbreuk bezorgd die nooit goed was genezen.

Over mijn leven, zo beschermd, zo voorspelbaar en comfortabel, was alles al gezegd. Dus staarden we zwijgend naar buiten, waar de avond langzaam viel. Uit boerderijtjes, omringd door manshoge zonnebloemen, krinkelde rook naar boven. De boeren keerden terug van het werk op de velden en zwaaiden met zeisen en harken naar de trein. Trage ossenkarren, beladen met kalebassen en meloenen, feloranje en geelgoud in het licht van de ondergaande zon, gleden voorbij. In het laatste licht zagen we de voorboden van de grote stad: verlaten rangeerterreinen, karkassen van stoomlocomotieven, werkplaatsen, volkstuintjes, vuilnisbelten en betonnen woonwijken waar de was nog buiten hing. Het gestommel van passagiers met hun koffers in de gang en de geluiden van de trein die over kruisingen, bruggen en wissels reed, maakten mij onrustig.

De Griek stootte ons plotseling aan; hij wist een kroeg vlak bij het station met ‘nice gerrls’, heel veel alcohol, en iets dat hij omschreef als ‘smokie-smokie’. Knipogend stompte hij mij in de onderbuik: ‘Nokko-nokko, pappa rokko.’

‘Oh, Christ, cheap thrills,’ zuchtte de Engelsman; in het halfduister zag ik zijn lichte ogen vragend in mijn richting kijken. Toen gingen tinkelend één voor één de tl-buizen van de binnenverlichting aan. Even was de behoefte een einde te maken aan dit gedwongen samenzijn allesoverheersend.

Het oponthoud in Belgrado zou volgens de jongen van de Wagon-

Lits minstens twee uur duren. Toch waagden we ons, als door een navelstreng aan de trein verbonden, niet verder dan het volgende perron. De geneugten van onze Griekse vriend lieten we lopen voor dun bier uit halveliterflessen zonder etiketten en gehaktballetjes met kool in de stationsrestauratie, waar de internationale lucht hing van oud vet, sinaasappelschillen en braaksel.

Toen we met het geld in de hand op de serveerster stonden te wachten, schoof achter de groezelige ruiten onze wagon voorbij. Een Turkse gastarbeider in de coupé naast de onze hing uit het raam en riep: ‘Wir fahren ab, alle einsteigen, bitte!’

Ik rende naar buiten en zag de Akropolis Express het station uit rijden. Tussen de koffers, bagagewagentjes en afscheidnemers door holde ik de laatste wagon achterna. Een rood lampje verdween schommelend achter de kromming van het donkere, lege uiteinde van het perron.

Te laat, te laat, te laat. Ik keerde me om. In de verte naderde moeizaam een tengere gestalte. Onder de laatste lamp van de overkapping stond de Engelsman hijgend tegenover mij.

‘Where's that bleeding train?’

Zijn lichte ogen keken mij vol afschuw aan.

‘My gear is still on that train, you know.’ Het klonk als een verwijt.

‘Ik zal wel gaan vragen wanneer de volgende trein naar Venetië komt,’ bood ik aan en walgde van mijzelf.

Stug draaide de Engelsman zich om en hinkte, erger dan anders, voor mij uit naar de verlichte bedrijvigheid. Bij een kiosk stond de Wagon-Lits-jongen te bladeren in een tijdschrift met een dikke blondine op het omslag.

‘Nichts Angst haben, train he come back,’ zei hij kosmopolitisch.

‘Ze zijn dus alleen maar aan het rangeren?’ vroeg ik hoopvol in het Duits, erop vertrouwend dat in die taal van staal en treinen het werkwoord ‘rangieren’ bestond.

‘Yes, Lokomotivwechsel,’ grijnsde hij, want hij had onze paniek vanaf het begin met leedvermaak gevolgd.

Gegeneerd stonden de Engelsman en ik, ver van elkaar af, op het perron en zagen de trein terugkeren. Toen we samen met de giechelende Griek instapten, hing de Turk nog steeds uit het raam en riep zonder ophouden zijn berichten aan de reizigers.

‘Alle einsteigen, bitte. Wir fahren ab!’

Zwijgend en vergeefs proberend elkaar in de nauwe coupé niet aan te stoten, installeerden we de couchettes. Verbijsterd door zijn plotselinge uitbarsting durfde ik niets te zeggen, omdat ik wist dat

mijn stem stroef en onnatuurlijk klinken zou.

Nog kilometers verder de nacht in klonk het geroep van de Turk. Hoewel we hem beiden boven het geratel en het geklik van de wielen uit duidelijk konden horen, deden we er het zwijgen toe.

Mist en motregen verborgen de Adriatische Zee, toen we de volgende ochtend Triëst naderden. Door de verandering van het weer en de nieuwe dag was het of de gebeurtenissen van de vorige avond niet hadden plaatsgevonden. Aan de hand van een plattegrond die ik uit een reisgids had gescheurd, bespraken we waar we tijdens het oponthoud geld en cheques konden wisselen. Volgens het kaartje was er op het plein vlak bij het station een bank waar ik mijn Joegoslavische geld kon wisselen. In een zijstraat was het kantoor van American Express gevestigd.

De stop in Triëst - ‘Une heure without Lokomotivwechsel,’ had de jongen van de slaapwagens mij verzekerd - zou ruim voldoende zijn.

De Engelsman stond erop deze mededeling te verifiëren bij de conducteur, maar ik trok hem meteen na aankomst de trein uit. Via de stationshal hobbelden we door de regen naar het park aan de overkant. Daar vouwden we de kaart open op een cafétafeltje, overblijfsel uit een zomer die het te vroeg had opgegeven. Ik wees hem de route naar het kantoor van American Express en wilde zelf op weg gaan naar de bank. Maar de geur van natte aarde en van oude bladeren hield mij tegen. Ik keek naar de late rozen en probeerde de bedompte lucht van de treincoupé die zich in mijn kleren had genesteld van mij af te schudden. Vanachter de struiken die het park omzoomden klonk gedempt het gesis van autobanden op nat asfalt. Een rilling liep over mijn rug bij iedere druppel die uit het bladerdak op mijn hoofd en schouders viel. Ik wachtte tot mijn metgezel achter een beeldengroep was verdwenen. Toen ik met tegenzin mijn schuilplaats verliet, zag ik aan het einde van een rozenlaantje de Engelsman staan. Hij was aan de andere kant het park uit gelopen en stond op het punt de drukke winkelstraat over te steken. De handen bezwerend opgeheven naar het verkeer hinkte hij naar de overkant. Nadat ik hem in een zijstraat, de verkeerde, had zien verdwijnen, vervolgde ik mijn weg.

In de bank was ik de enige klant. Goedgeklede bankbedienden staarden over hun schrijfmachines naar een meisje dat prullenbakken leegde. De oudste bediende nam alle tijd voor mij. Volgens hem was er geen American Express-kantoor in Triëst.

De Engelsman was nog niet terug, toen ik doornat de coupé binnenkwam, waar de Griek met zijn zweetvoeten nieuwe reizigers had weten af te schrikken.

‘Moviestar, he no back,’ constateerde hij, opkijkend uit het tijdschrift met de blondine, dat hij van zijn Wagon-Lits-vriend had geleend.

‘Die komt nog wel,’ zei ik in het Nederlands, want iedere communicatie in het Duits of Engels was voor hem een aanleiding over de seksuele noden van de Griekse gastarbeiders in Stuttgart-Sindelfingen te beginnen.

Toen de Turk weer begon te roepen, draaide ik het raampje naar beneden. Met mijn hoofd in de vochtige buitenlucht zocht ik het perron af. Het uur was nog niet om. Toch zag ik de conducteur zijn plaats innemen ter hoogte van de laatste treeplank van de achterste wagon. Vooraan hing de machinist uit zijn cabine. Er waren op deze vrijdagochtend alleen wat militairen die instapten. Geen spoor van de Engelsman. Niet bij de kiosk, niet bij het buffet. Voor de zekerheid liep ik de gang van onze wagon door en keek langs afwerende blikken in de intimiteit van de coupés. Onder mijn voeten spande de trein zich voor het vertrek. Zacht geknars van de koppelingen, gesis in de leidingen. Reden we al? Het coupéraam bewoog nog niet, ook het reclamebord stond nog op zijn plaats. De jongen van de Wagon-Lits kwam op een sukkeldrafje de restauratie uit en slingerde zich behendig de trein in.

De machinist stak zijn hand op naar de conducteur, die dit gebaar beantwoordde met een stoot op zijn fluitje. De deur sloegen dicht.

‘Einsteigen! Wir fahren ab,’ riep de Turk.

Schokkend schoten hoofden en schouders, halve reclameplaten, ramen en pilaren langs; steeds sneller ging het, de naam ‘Trieste’ op het laatste bord van het perron flitste voorbij.

‘Where ist your Freund?’ De knaap van de slaapwagens informeerde naar de Engelsman, terwijl hij hinkende bewegingen maakte die de pet op zijn afrokapsel deden wiebelen.

‘Te laat, denk ik,’ zei ik in het Nederlands, want de Griek luisterde mee. ‘Verdwaald, of zo.’

‘I take his luggage off the train in Milano. He has a Fahrkarte to there and I give to Wagon-Lits. You warn stationmaster in Venedig,’ zei hij geroutineerd.

‘O.K.,’ zei ik, bij voorbaat twijfelend aan de bereikbaarheid van Italiaanse stationschefs op vrijdagnamiddagen. De Griek keek me vragend aan, nadat zijn vriend was verdwenen. Vervolgens draaide

hij zich om zonder een reactie af te wachten, en ging slapen.

Van St. Giorgio di Nogaro tot vlak voor Venetië sliep ik, profiterend van de extra ruimte, languit liggend op de bank. Maar zodra de trein stilhield, werd ik wakker en luisterde, ongemakkelijk draaiend in mijn klamme kleren, naar de geluiden van het oponthoud: gestommel en gedempt gepraat op de gang, de stationsluidsprekers met hun vervormde stemmen, de rokershoest van een passagier, de Turk met zijn waarschuwingen en de koerende duiven in de overkapping.

Op het station van Venetië kreeg ik de chef niet te zien. Een meisje van het internationale-hostesstype stond me in het Engels te woord. Ze knikte begrijpend, maar ik had niet het gevoel dat ze woorden als ‘disabled’ en ‘clubfoot’ begreep. Het ging me te ver het gebrek van de Engelsman uit te beelden en voor de naam Montgomery Clift was ze te jong.

Hield mijn verantwoordelijkheid hiermee op? Die vraag had ik me al gesteld toen ik tevergeefs wachtte in de gang naast de kamer van de stationschef.

‘Houdt mijn verantwoordelijkheid hiermee op?’ vroeg ik toen het gesprek ten einde liep, in het Nederlands, want ik had geen zin meer naar Engelse woorden te zoeken. Ze keek me professioneel stralend aan.

‘Yes,’ knikte ze, ‘jawohl, verantwortlich.’

‘Ik bedoel: ben ik mijn broeders hoeder?’

‘Nooo, nein...’ aarzelde ze niet-begrijpend. Ik zag de argwaan in haar ogen groeien: enge jongen, dacht ze waarschijnlijk. Haar hand tastte naar de alarmknop onder het bureau.

Ik beende naar de uitgang van het station. Maar vlak voor de deuren, waarachter het water en de stenen van Venetië lokkend deinden, hield ik in. Had ik wroeging? Zeker door dat lamme been van hem. Tevergeefs voerde ik bewijzen van mijn onschuld aan: verwijtbaar onvermogen tot klokkijken, medepassagier weet zich ontslagen van iedere verantwoordelijkheid, laatkomer kan geen recht doen gelden op medewerking medetreingebruiker.

Het hielp niet. Het was toch mijn plattegrond geweest? Het waren toch mijn aanwijzingen?

Rondom mij groepten bejaarde toeristen samen, gehuld in grijze plastic opvouwjassen. Ze duwden tegen mij aan en bonkten met hun rijdende koffers over mijn tenen. Ik draaide mij om en ging terug naar de perrons.

Daar wachtte ik op de sneltreinen uit Triest, Monfalcone, Santa Dona de Piave, Cessia, Portogruaro en, voor de zekerheid, op de boemels uit Treviso en Motta di Livenza.

Een waterkoude wind woei over het perron terwijl ik de reizigers bestudeerde die uit de treinen van deze vrijdagmiddag stapten. Pas toen de luidsprekers geruime tijd zwegen en zelfs de kruiers even hun kantines opzochten, durfde ik een broodje te kopen bij het aluminium buffet in de hal. Het brood was zo hard dat ik mijn verhemelte eraan openhaalde, maar ook zo duur betaald dat ik doorat.

Tegen zevenen, na tevergeefs een nieuwe serie treinen te hebben afgewacht, stond ik op, verliet het station en zocht een vaporetto die me naar de jeugdherberg kon brengen.

Op de kade voor de jeugdherberg zaten rugzaktoeristen bijeen en wachtten tot de deuren zouden opengaan. Zoals in het naseizoen gebruikelijk lag de gemiddelde leeftijd iets hoger dan in juli of augustus. Te midden van het gedrang lag een vaal stel te vrijen op de natte stenen. Uit de baal geitenwol, gebleekte katoen en indiazijde stak af en toe een hoofd omhoog om te zien of de deur al openstond. Ik zocht een dukdalf, een eind van de meute verwijderd, en zag de zon ondergaan boven de petroleumhaven van Mestre. Heel even verbleekten de affakkelvlammen tegen de oranje avondhemel.

Hij spreekt Italiaans, hij heeft zijn paspoort en zijn cheques en waarschijnlijk ook zijn treinkaartje, want dat bewaart iedereen bij zijn geld. Hij moet zich dus kunnen redden. Maar, waarom is hij dan niet een trein later gekomen? Of zou hij vanuit Triëst meteen naar Milaan zijn doorgereisd? Onwaarschijnlijk, want hij zal ervan uitgaan dat ik hier met zijn bagage op hem wacht.

‘Hey, you! You want to come in?’ riep de jeugdherbergvader, die me nog geen twintig leek. Achter mij was de kade leeg.

Binnen ging ik aan een tafeltje zitten en wachtte tot de verkoop in de kampwinkel zou beginnen. Het zoveelste diner van chocoladerepen, pinda's en een fles cola.

De volgende morgen was ik als eerste weg. Koud waaide de wind over het water. Venetië had niets meer van de vermoeide weelde die de stad in andere jaargetijden tot zo'n feest maakt en leek al het vocht in zich op te zuigen, klaar voor een winter van longontsteking en jicht.

De watertaxi legde aan bij de trappen naar het station. De aanvechting weer plaats te nemen op de bank waarlangs de reizigers uit Triest zouden passeren schudde ik van mij af.

Waar was hij nu? Ik had een schutblad uit een pocketboek gescheurd en met de boodschap ‘NICK, YOUR LUGGAGE IS AT THE WAGON-LITS OFFICE IN MILAN’ op het prikbord achtergelaten. Zonder ondertekening. Kende hij mijn naam wel? Bovendien voelde ik een grote weerzin mijn naam in dit huis vol vreemden aan te plakken.

Niemand had mij het papiertje zien ophangen.

Ik liep het station voorbij, de uitgestrekte en verlaten parkeerplaatsen voorbij. Weg uit de stad waar hij vandaag, misschien morgen, zou aankomen. Zijn lichte ogen speurend naar de naamloze Nederlander. Waar is godverdomme mijn bagage? ‘My gear is still on that bleeding train, you know.’ Geduldig zou hij alle plaatsen in de gaten houden waarlangs de stroom van jonge reizigers in een stad als deze loopt: station, postkantoor afdeling poste restante, tourist information, American Express; de goedkope restaurants waar de Turkse obers zich misschien iets herinneren; de donkere terrassen, ver van het San Marcoplein, waar het gedreun van discomuziek de aanwezigheid van een jeugdig publiek verraadt, en, ten slotte, de jeugdherberg.

Onwillekeurig versnelde ik mijn pas. Halverwege de brug over de lagune, met links van mij het ondiepe water en rechts de weg, de spoorlijn en weer het water, voelde ik mij veilig. Een bedorven waddenlucht woei mij vanuit het westen tegemoet en de aanblik van de vlammen van Mestre met de donkere sneeuwlucht erachter deed me rillen. Geen menselijk wezen te bekennen, behalve de bestuurders van de auto's die vanachter beslagen ramen naar de in mist en regen gehulde stad tuurden.

‘Ben ik mijn broeders hoeder?’ vroeg ik hardop aan een meeuw die vanaf een pilaar mijn nadering afwachtte.

‘Welnee!’ krijste de meeuw en vloog traag op. ‘Welnee,’ riep hij nogmaals, zijwaarts zeilend over de weg, over de spoorbaan. Zonder geluid naderde vanaf het vasteland een trein.

Daar zul je hem hebben, dacht ik en liep haastig door. Uit een raampje van het laatste treinstel hing een bejaard echtpaar in grijze plastic regenkleding verpakt.

‘Ben ik mijn broeders hoeder?’ schreeuwde ik, de trein nakijkend.

Hun gezwaai uit de verte had iets ontkennends.

Vlak voor het einde van de brug ging ik op het randje van het trottoir lopen. Ik schudde mijn vuist naar het verkeer en riep: ‘Ben ik mijn broeders hoeder?’

Een bestuurder schrok, zijn auto zwenkte naar links en weer terug.

‘Welneee...! Welneee...!’

Het geluid van de claxon stierf weg in de verte, achter modderspatten en regenwater.

Ter hoogte van de laatste rotonde viel de eerste natte sneeuw. Ik stak mijn duim omhoog en wees over mijn schouder. Naar het noorden, met tien mijl achter de rug en met nog tienduizend mijl te gaan.

Paul Pennartz
Clara's ogen

Tegenwoordig zou het gebeurde veel minder riskant geweest zijn. Vandaag de dag zijn er onderwatercamera's op anderhalve tot twee meter diepte aan de wanden van het zwembad gemonteerd. De beelden die worden opgevangen kunnen op een monitor in de kamer van de beheerder worden bekeken. Zodra een voorwerp langer dan tien seconden roerloos op de bodem van het zwembad ligt, gaat er een alarm af. Een zwaailicht en een sirene treden in werking en aan de riem van de badmeester gaat een buzzer af. Natuurlijk zijn er altijd wel grapjassen die het systeem voor de gek willen houden. Ze laten zich zinken en proberen dan schijndood op de bodem van het bad te blijven liggen. Het kan wel. Maar gemakkelijk is het niet. Om op de bodem te blijven, moet de zwemmer zijn longen vol water laten lopen.

Maar toentertijd bestond een dergelijk systeem nog helemaal niet. Zwaailichten werden alleen gebruikt in vuurtorens. Sirenes stonden nog als relieken uit de oorlog op scholen, kloosters en politiebureaus. Van tijd tot tijd werden ze getest en dan was hun onheilspellend loeien te horen.

Het water in een zwembad, een openluchtbad, was in de jaren na de oorlog onaangenaam. Het stonk, vooral als het warm weer was. Zwembadwater werd rijkelijk aangevuld met chloor. Het chloor was vooral bedoeld om aankomende schimmels, bacteriën, virussen en ander ongedierte onschadelijk te maken. Bovendien was het belangrijk om de urine te neutraliseren die jongens en meisjes lieten lopen, wanneer ze geen zin hadden om de nog sterker stinkende plashokjes op te zoeken.

Zelf had ik een hekel aan chloorwater. De slijmvliezen van mijn neus werden erdoor geprikkeld. Mijn ogen begonnen te schrijnen als ze met het water in aanraking kwamen. Als je door iemand anders kopje-onder geduwd werd, kreeg je meestal een flinke slok water binnen. Sommigen beweerden dat je darmen daar schoon van werden. Ik werd er misselijk van.

Heel erg was dat natuurlijk niet.

Nu zit ik in het bubbelbad van een sauna en geniet van de warme golfstroom in mijn rug. Het water in het bad ruikt nog licht naar chloor en die geur roept bij mij herinneringen op aan wat zich destijds in het gemeentelijk zwembad van mijn geboorteplaats heeft afgespeeld. Ik zoek naar het moment waarop de geschiedenis zich begon te ontrollen.

In die tijd las ik de kleine advertenties in de krant zelden. Maar op een morgen had ik tijd over. Ik had ontbeten. Mijn zus sliep die dag uit en moest nog ontbijten. De tafel kon dus nog niet worden afgeruimd. Mijn broer was zich aan het wassen in de badkamer, zodat ik moest wachten tot hij klaar zou zijn. De krant bevatte weinig nieuws en uit verveling begon ik de pagina met kleine advertenties door te nemen. Mijn aandacht werd getrokken door een advertentie die opvallend lang was, tenminste voor de rubriek van kleine advertenties.

> Noveen St.-Clara. Belangrijk: vraag alleen positieve dingen. Bid 9 dagen Het Weesgegroet bij een brandende kaars. Ook als u er geen zin in heeft. Vraag 2 dingen die vast onmogelijk lijken om gehoord te worden en iets wat u heel erg ter harte gaat. Laat de 9e dag de kaars geheel opbranden en publiceer dit bericht. U krijgt wat u vroeg.

Misschien werd mijn belangstelling gewekt door de menselijke toon die in de tekst aangeslagen werd: ‘Ook als u er geen zin in heeft.’ Of kwam het door de stelligheid die uit de tekst sprak: ‘U krijgt wat u vroeg’? De heilige Clara kende ik van school en zij was daar als een betrouwbare heilige afgeschilderd. Ook was de opgave simpel en goed uitvoerbaar. Ik dacht: probeer het. Ik vroeg om twee dingen die mij nagenoeg onmogelijk leken en daarnaast vroeg ik om iets dat mij in die tijd erg ter harte ging. Wat die twee eerste verzoeken inhielden ben ik nu vergeten. Maar wat mij erg ter harte ging kan ik mij nog goed herinneren. Heel goed zelfs. De kwestie zat mij toen behoorlijk hoog. Misschien dat ik de gebeurtenis daarom zo goed heb onthouden.

Ik haalde een kaars uit de klerenkast in de slaapkamer van mijn ouders. Ik stak de kaars op negen achtereenvolgende dagen aan. De negende dag liet ik hem geheel opbranden en nu publiceer ik dus het bericht.

Een beetje laat. Maar toch.

Het begin leek zo onschuldig.

Ik was in het zwembad. Het was op een dag in augustus, laat in de middag. De lucht zinderde nog van de hitte. De hete plavuizen naast het zwembad lieten in korte tijd de natte voetsporen verdampen van de andere badgasten die nu in de kleedhokjes verdwenen waren.

Terwijl ik nog een baantje aan het trekken was, realiseerde ik me dat het bad spoedig dicht zou gaan. Ik hield in en keek naar de klok die zes uur aanwees. Op dat moment zag ik Freddie op de rand van het zwembad staan. Hij dook van de rand af in het water en zwom in mijn richting.

Wat toen volgde, was technisch gesproken heel goed mogelijk. Maar psychologisch gezien was het verdere verloop - op zijn zachtst uitgedrukt - onwaarschijnlijk.

Of ik er naderhand spijt van had? Ieder redelijk denkend mens zou van oordeel zijn dat ik er diepe spijt over had moeten voelen. Maar kort na het voorval was ik er nog niet zo zeker van of het mij nu echt speet. Ik was meer in verwarring over de manier waarop de gebeurtenissen waren verlopen dan dat ik ze betreurde. Gewetenloos was ik echter niet.

Ik zal het uitleggen.

Freddie en ik hadden instinctief altijd een hekel aan elkaar gehad. Voorzover mogelijk gingen we elkaar uit de weg. In het gezelschap van anderen probeerden we elkaar voortdurend met stekelige opmerkingen af te troeven. Maar Freddie was alerter dan ik. Telkens weer wist hij me te treffen, zonder dat ik een vinnig antwoord klaar had. Onderhuids liep de spanning tussen ons geleidelijk op. Tot een echte uitbarsting was het nog niet gekomen.

Freddie was een jongen met heel zwart, stevig haar dat altijd goed zat. Hij had een licht getinte huid die in de winter nauwelijks aan kleur verloor en al vroeg in het voorjaar weer bruin werd. Zijn ogen waren amandelvormig en werden omzoomd door lange, zwarte wimpers, zo lang dat menig meisje er jaloers op moet zijn geweest. Toch was zijn uiterlijk niet meisjesachtig. Als hij op straat liep, bewoog hij zich voort met de ingehouden kracht en lenigheid van een panter. Hij liep waakzaam met een soepele en beheerste tred, verend op de hiel en de bal van zijn voorvoet. Zijn passen waren afgemeten en articuleerden de kracht van zijn spieren en de soepelheid van zijn gewrichten. Zijn schouders volgden vanzelfsprekend de bewegingen van zijn armen en benen. Hij leek zijn energie te sparen voor het moment waarop hij haar nodig zou hebben.

Maar zoals een panter, al lopend, zijn kop iets omlaag houdt en aanhoudend naar links en rechts spiedt, hield Freddie zijn hoofd rechtop, iets achterover, zodat zijn kin naar voren stak. Zijn mondhoeken krulden licht omhoog, spottend en met een uitdrukking van: ‘Wie doet me wat?’

Dat was zo erg nog niet.

Van nature was Freddie een sportman. Zijn uithoudingsvermogen was niet bijzonder groot, maar op de korte afstand was hij explosiever en sneller dan wie van de anderen ook en altijd was hij in staat om desnoods op de laatste meter zijn borst nog iets vooruit te gooien. Was bij het verspringen zijn aanloop aanvankelijk traag, halverwege wist hij zijn vaart dusdanig te versnellen en zich zo krachtig af te zetten, dat hij een afstand overbrugde die door niemand overtroffen werd. Toegegeven, in hoogspringen was hij door zijn beperkte lengte misschien niet de beste. Zijn verende aanloop, zijn zorgvuldig afgemeten passen en zijn timing waren echter perfect en hij wierp zich zonder aarzeling ruggelings over de lat, wat hem op zichzelf al grote bewondering van de toeschouwers opleverde.

Toch waren het zeker niet alleen zijn sportieve prestaties die hem veel vrienden verschaften en hem in het middelpunt van de belangstelling plaatsten. Wat Freddie zei, was juist. Wat Freddie deed, was goed. Wat Freddie durfde, durfde niemand anders.

Freddie wist dat. Zijn ijdelheid gedijde in die wolk van belangstelling en bewondering.

Maar dat was het ergste niet.

Freddie zwom nu onmiskenbaar op mij af. Hij zwom niet bijzonder snel. Hij zwom zoals een torpedobootjager door het water glijdt, met een grote gelijkmatigheid en zonder deining of enige rimpeling van betekenis op het wateroppervlak te veroorzaken. Zijn mond, vrijmoedig en uitdagend, hield hij nog juist boven het wateroppervlak. Zijn ogen waren strak op mij gericht en zijn blik liet aan duidelijkheid niets te wensen over: ook in het water zou hij de sterkste blijken en hij zou mij eronder kunnen houden zo lang als hij dat wilde.

Even speelde ik met de gedachte om naar de kant te zwemmen. Maar Freddie was mij inmiddels zo dicht genaderd dat nu wegzwemmen de schijn van een vlucht zou wekken. Een nederlaag was misschien onontkoombaar, maar een vlucht zou ik mezelf nooit kunnen vergeven.

Erg was dat Freddie zich op school met eenzelfde gemak door de leerstof heen werkte als waarmee hij op straat liep. Dat betekende niet dat hij onverschillig stond tegenover goede cijfers of dat hij niet ambitieus was. Freddie was wel degelijk eerzuchtig en als een andere leerling een hoger cijfer haalde voor een repetitie, dan was hij duidelijk geïrriteerd. Het kostte hem eenvoudig weinig moeite om zich de leerstof in te prenten, de informatie in zijn geheugen op te slaan, weer op te roepen en om zonder omhaal van woorden de grote lijnen ervan aan anderen te etaleren. Als hij zich echt inspande, had hij een stelsel van vergelijkingen met veel onbekenden opgelost nog vóór de leraar het laatste symbool op het bord had geschreven.

Zelf mocht ik niet ontevreden zijn over mijn vorderingen op school. Maar de ellende was dat ik mijn gedachten niet onder controle kon houden. Vaak leek het alsof ze een eigen leven gingen leiden en zich van mij niets meer aantrokken. Voortdurend welden in mijn hoofd allerlei associaties en beelden op, losgeweekt door een vraag van de leraar, een formule op het schoolbord of door een Griekse dichter. Bovendien leken niet de belangrijke, maar juist de curieuze en triviale betekenissen van woorden in mijn geheugen te blijven hangen, zoals van het Griekse woordje γρανς, dat zowel ‘oud vrouwtje’ als ‘velletje op de melk’ betekent. Pas later zou ik leren dat dergelijke, schijnbaar onsamenhangende betekenissen allesbehalve toevallig zijn en dat juist deze aan de wortels van de poëzie liggen. Pas later zou ik ook begrijpen waarom feministen zich boos maakten over dergelijke betekenissen, omdat het beendergestel van oude mannetjes net zo gaat krimpen als dat van oude vrouwtjes en dat ook hun huid daardoor te groot wordt, gaat rimpelen en zodoende evenzeer op een velletje op de melk gaat lijken.

Maar dat alles wist ik dus nog niet. En ook dat was het ergste niet.

Het ergste, en ook het meest onvergeeflijke, was dat van het meisje met de blauwe ogen. Ze was nieuw in de buurt en daardoor nog niet belast door de hebbelijkheden en onhebbelijkheden die stap voor stap aan het licht komen als buurkinderen met elkaar opgroeien. Het was niet eens een heel opvallend meisje. Sommige meisjes van veertien of vijftien jaar hebben de belijning van jonge, Griekse halfgodinnen. Haar figuur was eerder ietwat gedrongen en ze was iets te breed geschouderd. Maar ze had prachtig kastanjebruin haar, haar ogen glansden als nat marmer in morgenlicht en waren van een blauw dat verlangen, onschuld, belofte en mysterie uitstraalde. Het allermooiste was haar stem. Als ik haar tegen anderen hoorde praten - ze had nog niet tegen mij persoonlijk gesproken - was de

klank van haar stem diep en gesluierd. Haar stem drukte - dat wist ik zeker - een diep verscholen weemoed uit om een liefde die nog eindeloos ver weg lag.

Helaas was dat laatste niet meer dan schijn.

Op een avond had ik vanaf de bovenverdieping van ons huis toegekeken en gezien hoe zij door de tuindeur haar huis uit kwam en de tuin in liep. Schijnbaar gedachteloos was zij naar het hek van de tuin aan de straatzijde geslenterd en had verstolen naar links getuurd. Naar links! Naar links! Dat was helemaal de verkeerde richting. Het was de richting van het huis waarin Freddie woonde. Ik had gevloekt. Ongegeneerd, maar inwendig.

Niet lang daarna zag ik hen ergens in het schemerduister tegen elkaar aan staan. Freddie stond haar op te vrijen met een gretigheid die mij intens jaloers maakte en die mij tevens duidelijk maakte dat er voor mij weinig, eigenlijk helemaal niets, over zou blijven.

Al zwemmend was Freddie mij inmiddels tot op een meter genaderd. We keken elkaar strak en recht in de ogen. Ongeveer tegelijkertijd legden we onze handen op eikaars schouders en begonnen kracht te zetten om de ander naar beneden te duwen. Op dat moment begon in de verte een sirene te loeien. Dat had mij een teken moeten zijn.

Ik zette mij schrap, voorzover water dat mogelijk maakt. Ik had geen spreidvoeten en ook geen platvoeten. Misschien kwam het door mijn knieën die iets te veel naar elkaar toe neigden. Misschien kwam het door de manier waarop ik mijn lichaam spande. Hoe dan ook, mijn lijf leek de lichtheid te hebben gekregen van een ballon die barstensvol lucht is geblazen en met geen mogelijkheid meer onder water geduwd kan worden. Het kostte me doodeenvoudig heel weinig moeite om Freddie naar beneden te drukken.

Zelf was ik daar verbaasd over en door die verbazing hield ik hem maar korte tijd onder water. Onmiddellijk besefte ik dat dit verloop een kwestie van geluk of toeval kon zijn en ik wist met grote zekerheid dat mijn tegenstander deze neergang niet zou verkroppen en terug zou komen.

Licht proestend dook Freddie weer op. Hij nam even afstand. Hij zei geen woord. Hij keek me aan met een blik vol ongeloof, waaruit de overtuiging sprak dat het zojuist gebeurde op een vergissing moest berusten. Opnieuw zette hij zich in beweging en kwam op mij af.

De tweede aanval verliep niet anders dan de eerste. Mijn eigen bewegingen waren rustiger. Ik voelde dat ik mezelf en de ander

meer onder controle had. Ik voerde de druk op Freddies schouders nog wat op en hield hem nu iets langer onder water.

Toen Freddies hoofd weer boven water kwam en zijn mond een golf water uitspuwde, was zijn blik opnieuw veranderd. Zijn blik was donker geworden. Het ongeloof had plaatsgemaakt voor verontwaardiging.

Van dat moment af was de krachtmeting niet langer vrijblijvend. Er zou een uitslag zijn: boven blijven of ten onder gaan.

Even zwommen we, als boksers in een vertraagde opname, om elkaar heen. Toen ik Freddie diep adem zag halen, wachtte ik zelf een fractie van een seconde en zoog toen alle lucht in mij op. Dit keer duwde ik door. Ik duwde hem zo diep onder water dat ik mijn voeten op zijn schouders kon plaatsen. Ik bleef staan en richtte mij langzaam op.

Het klinkt misschien vreemd, maar ik genóót. Ik genoot ervan dat ik hem *eronder* had. Ik genoot van de gedachte dat ik dóór kon gaan en die gedachte verleidde mij om dat ook werkelijk te doen.

Freddie worstelde zich nu eens naar voren, dan weer naar achteren. Het kostte me betrekkelijk weinig moeite om al zijn bewegingen onder controle te houden. Als Freddie probeerde naar voren te ontkomen, roeide ik met mijn armen terug en duwde mijn onderlijf naar voren. Als hij naar achteren probeerde te ontkomen, bewoog ik mijn armen mee tot de uitgangspositie weer was hersteld.

Hoe lang dit geduurd heeft, zou ik niet meer kunnen zeggen. Vaag herinner ik mij dat de hitte mijn hoofd doorzinderde. Dat ik bevangen werd door de navrante geur van het zwemwater. Dat ik duizelde door de overal om mij heen wemelende, schitterende zonnevlekken in het valse, groenblauwe water.

Toen werd ik de reeks van luchtbelletjes gewaar die zonder haast en in een sierlijke boog naar de oppervlakte van het water stegen. Ik keek naar beneden en zag daar het bleke, nu kleiner lijkende lijf van Freddie schemeren.

Ik besloot dat het lang genoeg geduurd had. Zoals een vogel zich licht afzet tegen de rand van een dakgoot en meteen zijn vleugels uitslaat om op te vliegen, zette ik mij met mijn voeten af tegen de schouders van de jongen onder me, hipte omhoog, en sloeg mijn armen uit. Ik zwom kalm in de richting van het meest nabije trapje aan de rand van het zwembad. Toen ik het trapje bereikt had en me langzaam uit het water verhief, voelde ik de zwaarte van mijn lichaam en de vermoeidheid van mijn spieren.

Intussen was onze krachtmeting niet onopgemerkt gebleven. Twee

oudere jongens met polomutsen op hun hoofd kwamen aanrennen, flitsten langs mij heen, doken bijna horizontaal het water in en zwommen met een forse crawlslag naar de plek die ik zojuist verlaten had. Ik keek toe, zag hoe ze onder water verdwenen en even later weer opdoken. Freddie hielden ze tussen zich in. Zijn hoofd hing omlaag. Langzaam sleepten ze hem naar de rand van het bad aan de overzijde.

Anderen kwamen naderbij. Jongens en meisjes die met hun nog natte zwembroek of badpak in de hand juist uit de badhokjes waren gekomen of die voor een van de kleine spiegeltjes tegenover de hokjes hun haren weer op orde hadden gebracht.

De beide polospelers hadden Freddie inmiddels op de rand van het bad gehesen, droegen hem over de plavuizen en legden hem voorzichtig op het platgetrapte, gele gras. Langzaam vormde zich een kring om Freddie en de beide helpers.

Van de overzijde keek ik toe. Ik voelde me te schuldig om naar het groepje toe te gaan. Ik voelde me ook te schuldig om het zwembad uit te gaan.

Het was doodstil geworden. Bewegingloos keken de mensen naar wat zich voor hun ogen afspeelde. Dat ergerde me. Weer stond Freddie in het middelpunt van de belangstelling.

Vanuit het niets dook plotseling de badmeester op. Hij drong zich tussen de omstanders door naar het midden van de kring. Hij boog zich voorover, was een tijdlang uit het zicht verdwenen, richtte zich weer op en wendde zich tot de mensen die dicht bij hem stonden. Een van hen wees naar de plek waar ik me bevond. Met gebalde vuisten rende de man langs de rand van het zwembad en stormde op mij af. Hij was een grote, grofgebouwde man met kleurloze, door de zon gebleekte haren. Hij was van top tot teen verbrand en zijn huid contrasteerde schril met zijn hagelwitte shirt en short. Hij was te dik en zijn buik bolde over zijn korte, witte broek.

De kwaadheid van de man liet me betrekkelijk onberoerd. Misschien besefte ik vaag dat die maar deels oprecht was, en voor een ander deel voortkwam uit pure schrik. Misschien begreep ik intuïtief ook dat de boosheid van de man was gewekt door het besef dat hij ter plekke had moeten zijn, dat zijn toezicht had gefaald.

Waarschijnlijk verwachtte hij dat ik mijn gedrag goed zou praten. Maar wat had ik tegen hem moeten zeggen? Ik kon er geen zinnige reden voor bedenken. Ik zweeg en bleef zwijgen.

Ten slotte draaide de man zich om, gaf me nogmaals de verzekering dat ik er nog van zou horen en begaf zich weer naar de overzijde van het bad. Mensen maakten zich los uit het groepje en begaven

zich, de een na de ander, in de richting van de uitgang van het bad. Freddie stond weer overeind en liep langzaam, ondersteund door een paar jongens, met onzekere passen achter hen aan.

Zelf liep ik nu ook in de richting van de uitgang. Ik haalde mijn kleren op, koos een badhokje en begon me langzaam aan te kleden. Ik had geen haast. Ik voelde me onbehaaglijk, maar nog steeds niet schuldig.

Toen ik naar de fietsenstalling liep, op mijn fiets stapte en over het fietspad terug naar huis fietste, stond de zon al laag en wierp een prachtig strijklicht over het gele koren en over de bosschages verder weg. De schaduwen van de hoge eikenbomen langs de rijksweg drongen diep in de velden aan de rechterzijde van de weg.

Natuurlijk werd ik naderhand op mijn gedrag aangesproken. In de fijnmazige netwerken van een buurtschap en van een middelbare school in een provinciestad deden verhalen over opvallende gebeurtenissen snel de ronde en het duurde nooit lang voordat een van de vele notabelen - niet zonder genoegen - de rol op zich nam de aanstichter of aanstichters gevoelig de les te lezen. In die contreien waren het vooral priester-leraren die zich bij uitstek geroepen voelden om deze taak op zich te nemen. Voor hen waren het nog gouden tijden. Het begrip ‘ziel’ had nog niet de geest gegeven. Mensen hadden nog een ziel die bezoedeld en gezuiverd kon worden en er waren maar weinig bezigheden die zoveel voldoening gaven als het redden van zo'n ziel.

Ik wachtte in een van de spreekkamers van het schoolgebouw, een karig gemeubileerde ruimte. De tafel was te hoog om mijn ellebogen op te zetten of de stoelen waren te laag en ze waren te hard. Buiten op straat was het stil en heet. Ik vond het een luie straat, een straat die geen haast, geen beweging, en geen mensen toeliet.

In de kamer zelf, die aan de noordzijde lag, was het koel. Het stonk er. Het stonk er op een vreemde manier naar oude mannen en naar boenwas. Het vertrek had een hoog venster, maar het raam werd kennelijk zelden opengezet.

Tegen de wand aan de andere zijde van het vertrek, naast de deur, hing een portret. Ik liep ernaartoe en las het onderschrift. Het was een portret van de heilige Clara. Ze had een mager gezicht en opvallend heldere, grote ogen die - zoals gebruikelijk bij heiligen - ten hemel waren geslagen. Onder haar sluier zocht dun grijs haar zich krullend een uitweg naar voren.

Op dat moment hoorde ik op de gang zware voetstappen naderbij komen. Snel liep ik terug naar mijn plaats en wachtte af.

De deur van de kamer zwaaide open en de prefect torende naar binnen. Door de zwarte toog die tot aan zijn voeten reikte leek hij nog langer dan hij al was. Zijn buik had een enorme omvang en werd met moeite in toom gehouden door een brede zwarte band die zijn middel omspande. Zijn wangen hingen dik en zwaar omlaag als de wangzakken van een buldog. Zijn bolle, wijd opengesperde ogen, zijn dikke brillenglazen en zijn hoog opgetrokken wenkbrauwen gaven aan zijn gezicht eerder een uitdrukking van verontwaardiging dan van boosheid. Hij stond bekend om zijn barsheid, zijn onbehouwenheid en zijn eerlijkheid. Hij wist dat hij op de school een levende legende was en hij deed zijn best om het te blijven.

Moeizaam zeeg de priester neer op een van de stoelen aan het hoofd van de tafel. Hij ademde zwaar. Zweetdruppels parelden op zijn voorhoofd. Hij nam een sigaar uit zijn koker, knipte de punt af, stak hem tussen zijn zware lippen en keek mij aan.

‘We kennen jou niet als iemand die geweld gebruikt,’ begon hij. ‘We kennen jou als een kalme jongen.’ Hij streek een lucifer aan en hield het vlammetje even in de lucht. Hij bleef mij aankijken.

Het was even stil.

‘Wat was er met jou aan de hand?’ zei hij toen.

Ik zweeg en pijnigde mijn hersens. Natuurlijk moest mijn gedrag een oorzaak hebben. Maar het was te ingewikkeld en ik kon de woorden niet vinden om een begin te maken met een verklaring die noodzakelijk wijdlopig en toch nog onvolledig zou zijn.

‘Ik weet het niet. Het kwam opeens over me,’ zei ik ten slotte. Ik had de neiging om mijn blik af te wenden, maar dwong mezelf de grote man aan te blijven kijken.

De priester trok een paar maal heftig aan zijn sigaar. Hij schudde zijn hoofd.

‘Dat is geen antwoord,’ zei hij. ‘Je moet er niet omheen draaien. Er moet een reden zijn waarom je zover gegaan bent.’

Ik zweeg opnieuw. Waarom zou er altijd een reden moeten zijn voor dingen die je doet?

De man zoog weer aan zijn sigaar. Terwijl hij de rook naar buiten blies, bleven zijn bolle ogen strak op mij gericht.

Of ik ongelukkig was?

Ik haalde mijn schouders op.

Of ik er spijt van had?

Ik kon het niet zeggen. Maar ik was oprecht blij voor Freddie dat het goed was afgelopen.

‘Eigenlijk was ik hem even vergeten,’ zei ik. ‘Het was alsof ik er met mijn hoofd niet meer was.’

‘Vergeten,’ herhaalde hij. In zijn stem klonk iets van ongeloof door.

Op dat moment overkwam me de vreemde gewaarwording die je op straat wel eens hebt, wanneer je vóélt dat er iemand naar je kijkt. Iemand ver weg in het raam van de bovenverdieping van een huis. Een onbekende. Onwillekeurig kijk je dan terug. Maar het was niet de priester wiens blik ik voelde. Het was de heilige Clara tegen de wand achter zijn brede rug.

Zij had haar blik niet langer omhooggeslagen. Zij keek me recht in de ogen. Ze lachte niet. Ze glimlachte niet. Ze keek met wijd open ogen, haar wenkbrauwen enigszins opgetrokken, haar lippen een beetje samengeknepen. Ze keek niet bestraffend en ook niet verdrietig. De uitdrukking van haar gezicht lag daar ergens tussenin. Teleurgesteld keek ze me aan. Ja, teleurgesteld en licht verwijtend. Ik begreep dat wel. Ze had mijn bede verhoord. Maar ik was te ver gegaan. Daar had ze helemaal gelijk in.

Ik vond haar mooi, en tegelijk ook eenzaam. Ze moest zich wel alleen voelen in deze gemeenschap van priesters en jongens. Ik wist dat er destijds in hun kloosterlijk bestaan wel degelijk momenten van gezelligheid waren. Van het verhaal van de godsdienstleraar herinnerde ik mij dat de zusters soms gingen picknicken bij de minderbroeders.

Meteen kwamen mij hele taferelen voor de geest.

Ik zag dertig à veertig broeders en zusters in het hoge gras zitten in de schaduw van de noordelijke muur van hun klooster ergens in de zonovergoten streek rond Assisi. De picknick is zojuist beëindigd en de broeders steken de oudere zusters en novices de hand toe en helpen hen galant om overeind te komen.

‘Het was gezellig!’

‘Ja, het was gezellig.’

‘We moeten het spoedig weer eens doen.’

‘Tot ziens.’

‘Tot ziens.’

‘Tot zoens.’

Iedereen kijkt op.

Ja, het is de jongste broeder die zich versproken heeft. Hij bloost en ontwijkt de blik van de jongste novice. Hij loopt nog niet helemaal in de pas en zijn verlangen uit zich nog in zijn woorden.

Ik was zo in beslag genomen door dit beeld van de zusters en broeders, dat ik de man tegenover mij vergeten was.

Over de gang holden een paar jongens voorbij. Hun stemmen schalden door de holle ruimte.

Ik keek weer naar de prefect.

Hij was nu werkelijk boos.

‘Waar kijk je nou toch naar?’ baste hij. Zijn stem klonk nijdig en hij draaide zijn hoofd naar achteren, veel sneller dan je zou verwachten van een man met zulke massieve schouders en met zo'n brede nek. Maar Clara was hem te snel af en had haar blik allang weer omhooggeslagen.

De priester draaide zich weer naar mij toe. ‘Ja, je kunt nu wel blijven zwijgen,’ zei hij. ‘Het zal je niet helpen. Ik moet je waarschuwen. Het was bijna verkeerd afgelopen en dat weet je. Als het nodig is, dan kunnen we een rechtszaak tegen je aanspannen en dat kan heel vervelend voor jou aflopen.’

Hij wachtte even en zei toen: ‘Ik laat je een keer terugkomen, maar eerst ga je maar eens biechten.’ Hij drukte zijn sigaar krachtig uit in de asbak. ‘Ik verwacht van jou openheid. Er speelt in jou een heleboel waar ik geen vat op krijg. En daar houd ik niet van.’

Het onderhoud was geëindigd.

Het water in het bubbelbad is inmiddels tot rust gekomen. Ik sta op, loop de treetjes op naar de begane grond, neem mijn handdoek van het haakje en loop in de richting van de grot met de koudwaterslang om me af te spoelen. Het is nu stil in het buitengebied van de sauna. De andere bezoekers zijn kennelijk al naar binnen gegaan.

Ik heb al wel eens eerder over het gebeurde verteld. De meeste mensen geloven me niet. Mijn vrouw moet er een beetje om lachen. Misschien waren het geen bovennatuurlijke krachten die mij boven water hielden. Misschien was ik het gewoon zelf. Maar dat de ogen van de heilige, Clara's ogen, omlaag zwenkten en mij recht aankeken, dat heb ik me niet verbeeld. Dat heb ik met mijn eigen ogen gezien.

Micha Hamel

Codicil

Trots op hun vrijgevigheid strompelen montere
orgaandonoren door de poort, het botte hoofd vol nog zonder
geloof, hoop of benul van hun tweede doodse leven lang.

Zojuist begraven of verbrand
(dat wil zeggen: het restant)
wordt plots tot dier dode
schrik het deksel versplinterd,
laken weggerukt, en knipperen huh?
hoornvliesloze mollenogen in heidense
paniek het zoeklicht tegemoet.
Slordig ligt de spa in het gras.

Blootsvoets tussen scherven urn,
tot achter aansluiten gemaand, en
nog steeds geen idee, hoogstens een
biochemische tunnel die jammerlijk
stoelt op seculier hiernamaals concept.

Poortwachter begroet fijntjes deze
windbuilen zonder weerga, toeristen -
gebloemde bermuda - die menen in het
afdingen te zijn geslaagd, de betaalde
prijs danig te hebben verlaagd, doch

geen geschenk mee, noch gedacht aan
eten voor onderweg, en dan ook nog
ter plaatse arriveren zonder wat niet al,
maar wel met de torso vol
losse eindjes, dichtgenaaid
en (stilt honger nu) met kapok gevuld,
voor het aangezicht des Heren verschijnen.

Kent God toch mijn goedmoedig
in iemand anders achtergelaten hart, en beloont Hij doorgaans
onbaatzuchtigheid, het lijf nu is een geschonden bottenzak,
een door mensenhanden geschapen en leeggeschept
dingmatig dingachtig ding, terwijl mijn ouders per
doop toch hadden beloofd het dankbare
afschrift van zijn hand te bewaren in een geheime
kluis waarvan niemand de code kent.

(... maar Meester, in de doos zat een gaatje, en toen kwam er
licht van buiten in de spelonk, en toen en toen hebben we
met de wassen beelden in de zon gespeeld)

Er is een dik boek (met een aantal levendig
beschreven voorbeelden van Zijn toorn), en dit
is het boek waar Hij nu uit voorlezen gaat
als wij bij Hem op schoot mogen zitten.

Rechts naast Hem zit een vriendelijk gezicht
dat ontwijkt mijn vragende blik.

Maandag

Het hoofd is nog niet wakker, het lijf wordt beschermd
door een schildpadschild van een ongewenst goedkope donsjas.
Tanden zijn gepoetst, doch dusdanig wordt de hondenadem
gevreesd dat kauwgum vierentwintig uur paraat is. Oksels
omstandig aangestreept met deodorant, ronduit meisjesachtig
zijn de rode wangen die oplichten bij schrik en bewondering, in gesprek
met al het onverwachte, in geval van diefstal, toneelspel, zang en dans.

Op de fiets door de dageraad snellend met haar,
krakend van gel, denk ik voor het eerst
aan de zin van het leven. Het snaarstijve lid is geketend
door middel van twee onderbroeken over elkaar, een van mijn oudste broer geleende
truc die op de klassenavond hopelijk wonderwel van pas komen gaat.

Gisteren heb ik mijn speelgoed verbrand
onder het motto ‘Ik ben wel jong maar ik ben toch niet
zo jong meer als ik was’.

Er zijn zwarte en witte leerlingen
en puistenkoppen. Hoe ze te vermijden, aan te raken of
uit te roeien is de vraag. Waarom niet gewoon met een mes
bewerken en met alcohol overgieten? In de klamme spijkerbroek brandt
de nieuwe aansteker.

Precies even onbenullig als een smeltend Playmobil-poppetje
lacht de lerares bij binnenkomst, ze passeert de prullenbak
waarin op de bodem mijn kaasbelegde boterhammen liggen.

Als met woedende bordenwisser enkele fluimen zijn verwijderd
gaat de bel, begint de dag, en gaat de bel alweer.

In de pauze, na mijn eerste sigaret,
snijdt een cirkelzaag mijn lichaam los
van mijn geest, en zie ik mijn razend
karkas tollend tasten naar een vriend.

Zondag

Wie met tedere hockeystick gemaand wordt
zich van de velden te verwijderen en nu achter
de hekken kijkt naar de film die hij op zijn kamer
had willen draaien, broedt zich huiswaarts spoedend
op een zieke wraak die hij zijn medeleerlingen
aan kan doen door met puisterige horrorkop
voor een hunner slaapkamerramen te verschijnen,
een liefdesbrief in de hand.

De gedempte foep van de tennisbal lanceert geen
gedachte dan die aan een grootse toekomst zonder begin.

Elk sportgeluid stoort omdat het afleidt van de
heilige sfeer van de zondag, die uitsluitend voor een
groots en tranengolvend zieden is gereserveerd.

Duidelijk is dat het verschiet ver achter mij ligt, en terecht
concluderen mijn met lome tegenzin negens halende hersens:

De jeugd valt nooit iets te verwijten. Immers bezit zij feilloze an tennes
voor de onvervulbaarheid van de beloftes die gedaan zijn door de generaties
die gedurende de achterliggende jaren gevolmachtigd waren de we reld
te verzadigen met de werkelijke resultaten van hun zijn.

Ferm kerf ik het mes in mijn wang.

Hans Croiset

Op het eerste gezicht denk je:
eierleggend.

Kuikense blik kijkt verstoord
op uit een boek, bezigt met
vreemde kraakstem
voorname taal.

Zijn wenkbrauwen overhuiven
eeuwen, verlangen zichtbaar
naar de jongste tijd, toen
het oorlogstoneel nog
bloedig was en in de open
lucht werd uitgeschreeuwd.

Later zie je de broosheid,
de wil om iets goed te doen
en de terechte verwaarlozing
van de angst voor zijn vrouw.

Oprechte liefde geeft hem twee benen
om op te staan, verbazing is zijn
vleugelslag.

Die frons is van de schooljongen
die zijn schoen zet op het eerste ijs.

Stiekem rookt hij vaders sigaren.

Michaël Zeeman

Wat het bleekhoofd in zich borg
kortelings het clownspak uitgetrokken:
weer een boek der boeken, het vers
gesteven overhemd vaderlijk nu
met parelknoopjes toe. Sigaar rechts,
links glas, docerend, huis aan kant:

Nee jongen dat zijn geen vrouwen
dat zijn ezelinnen die met een akelig
klein rugzakje door de stad fietsen nota bene
hun geschoren benen peddelend onder de - verlaagde
schaduw van het tussenbeense - minirok

schalks opzij kijkend naar jou of mij met in het gezicht
waaiende pieken maar geen gedicht gelezen niet bijbelvast
geen boek begrepen zelfs geen kinderen thuis nee,
een tijdschriftje voor het slapengaan.

Verder het altijd
wat droeve voornemen om onrealistischer in het leven te staan

Stilleven

Vaas vol bloemen
Dode haas, roemer.

Een schilderij voor boven je bed.

Het is een soort testbeeld,
doen alle kleuren het, doen
mijn ogen het nog vandaag?

Zo'n schuimende zeeslag is toch wat anders.

Hoe oefent een acrobaat zijn dodensprong?
Drie keer mis en dan pas raak. Waarom
is de gymzaal dan niet bezaaid met dode turners?

Vóór de fotografie was er geen
stilstaand beeld, een schilder moest het uit de tijd vissen
een
forel uit de rivier.

Arjen Mulder

Dood en doorgaan

Een aspect van de dood van mijn vader dat mij nog altijd de schrik op het lijf jaagt - afgezien van zijn doodsrochel die me keer op keer doet wakker schrikken zodra ik 's nachts in huis een onbekend geluid hoor - is de tijd onmiddellijk na zijn overlijden, toen wij, zijn gezin, rond zijn doodsbed gezeten een uur lang bleven toekijken hoe zijn gezicht en lichaam langzaam in zichzelf wegzakten. Leven is blijkbaar iets dat je naar buiten doet, het geeft je lichaam volume, je poriën staan ervan open, het houdt je in verbinding met dat wat je zelf niet bent. Als je sterft word je wat je achteraf gezien de hele tijd al was. Materie.

Leven is datgene in je wat voorkomt dat je samenvalt met jezelf. Het is de illusie dat je meer bent dan jezelf alleen. Of illusie, misschien moet je zeggen: belangstelling. Een fundamentele gerichtheid op elders. Dat je iets anders ziet dan de werking van de staafjes en kegeltjes in je netvlies en het zenuwapparaat daarachter, namelijk de buitenwereld. De meeste vrienden en bekenden die je op straat tegenkomt, herken je voordat je hun gezicht kunt onderscheiden. Kijken doe je met meer dan je blik alleen, ik zou zeggen: met dat vermogen buiten jezelf te zijn, met het vermogen dat leven is. Je bent waar je oog op gericht is, waar je blik zich bevindt. Vanaf het allereerste begin houdt het leven het lichaam groot, hoe klein het ook is.

Een natuurlijke dood aan het eind van de twintigste eeuw: een jaar lang worden er kijkoperaties en voorlopige maatregelen getroffen zodat je weken van huis bent en je ligt te vervelen in doorsneeziekenhuisbedden met telkens een andere pijn of bloeding, soms opgepept door een bloedtransfusie, dan weer doodop van een assistent-arts die zijn eerste katheter mag plaatsen, van hot naar her gesleept met ziekenwagens en taxi's en kinderen die je willen rijden, met onderbroeken die plakken en pyjamabroeken die vollopen en als er dan eindelijk wordt geconstateerd dat je kanker hebt ben je al

zover afgetakeld dat je een stevige dosis morfine krijgt om de nacht rustig door te komen, lees: dood te gaan zonder al te veel ophef. ‘Mijn geest wil nog wel,’ zei mijn vader tien dagen voor hij zou sterven, na een week in bed te hebben gelegen zonder een woord te kunnen uitbrengen. ‘Maar mijn lichaam is gebroken.’ Ik zuchtte. Dat komt van die volledige narcose in het academisch ziekenhuis van vorige week, dacht ik meteen, waar hij heen was gebracht voor een second opinion.

Heroïsch wist hij na die opmerking zijn goede humeur te herwinnen en iedereen tot aan zijn einde een geweldige tijd te bezorgen. Hij liet aan al zijn kinderen en vrienden merken om hem of haar te geven, al was hij er de man niet naar zoiets te zeggen. De dood, als bioloog heb ik geleerd dat het niet zonder kan, leven, maar als ook-maar-een-mens zeg ik: nee. Het leven is goed, maar de dood hadden ze weg mogen laten. Mijn vader wist te sterven, ‘rustig en in stilte’ zoals Montaigne hoopte dat zijn eigen dood zou zijn, meer dan dat: vrolijk en onverslagen. Maar mijn wantrouwen tegen de dood heeft er astronomische proporties door aangenomen, een wantrouwen dat mijn leven - datgene in mij wat mij naar buiten drijft - enigszins aantast. Wanhoop kan ik het niet noemen, wel een besef van het illusoire karakter van onze immateriële vermogens - bewustzijn, geest, ziel, *das Funklein.* Een besef dat uiteindelijk de materie zal zegevieren, de materie die al die tijd levenloos is gebleven en haar rechten herneemt zodra je doodgaat.

In Afrika, meldt Llewelyn Powys in *Black Laughter* (1925), in Oost-Afrika moet je niet raar opkijken als je naast een riviertje een lijk ziet liggen dat men daar gewoon heeft achtergelaten. Twee vrienden zwerven te voet over de savanne niet ver van Lake Elmenteita. Ze zien een groep handelaren een kamp opslaan en besluiten die avond twee paarden te stelen. De overval mislukt, een van hen wordt op de vlucht in zijn been geschoten. De ander sleept hem een eind mee tot aan een beek, spoelt de wond uit, gaat op een afstand zitten wachten. De gewonde sterft de volgende ochtend en zijn vriend loopt onmiddellijk de vlakte op, zonder nog één keer om te kijken. ‘In this part of Africa as soon as a man dies his corpse is abandoned and never looked upon again.’

De beschrijving die Llewelyn Powys geeft van het koloniale leven en vooral ook het koloniale wangedrag in Brits-Afrika heeft iets onverbiddelijks, met name omdat de schrijver zichzelf zonder de minste vergoelijking als voorbeeld neemt van de kortzichtige, gewelddadige, blanke mentaliteit - net zoals Ernst Jüngers roman over de

Eerste Wereldoorlog, *In Stahlgewittern* (1920), zo'n verbijsterend boek is omdat Jünger zijn eigen blinde drang om naar het front te stormen waar telkens weer massa's medestrijders aan flarden worden geschoten, weergeeft zonder er de minste sympathie voor te willen wekken: als een insect dat zichzelf bestudeert met de blik van een entomoloog.

Hoe kun je jezelf en je medemensen anders leren kennen, dan door niet alleen je prettige, rationele kanten serieus te nemen, maar ook je onaangenaamste reacties? Llewelyn Powys is het soort schrijver van wie je al lezend steeds meer gaat houden en van wie je op een gegeven moment alles accepteert en waardeert, inclusief die onaangename reacties. Zo schrijft Powys wanneer hij en zijn broer Willy weer eens een lijk langs een watertje vinden: ‘We zagen het lichaam van een inboorling voorover op de grond liggen, met stijve beparelde benen die grotesk omhoogstaken tegen de zijkant van de oever. We reden door. Ik overwoog nog terug te gaan om te ontdekken waardoor de man aan zijn einde was gekomen op deze afgelegen plek, maar toen herinnerde ik me dat ik in Afrika was. Uiteindelijk ging het me allemaal niets aan. Een dode nikker meer of minder, wat deed het ertoe?’

Dat doet kolonialisme met de kolonialist - het tast je ziel aan - wat Joseph Conrad in *Heart of Darkness* (1902) zijn Mr Kurtz in het Afrikaanse oerwoud fluisterend laat formuleren: ‘The horror! The horror!’ Op mijn eigen, ietwat onderdrukte maar volkomen vanzelfsprekende wijze heb ik zielsveel van mijn vader gehouden, maar daarom vond ik hem als dode niet minder afschrikwekkend. Een foto van hem van een jaar eerder, die mijn moeder in de rouwkamer naast het condoleanceregister had gezet, leek veel beter op hem dan zijn lijk. Die foto erkende ik als de man die mijn vader was, de vreemde figuur onder de glasplaat in de elektrisch gekoelde doodskist niet. Maar dat laatste beeld uit de kist achtervolgt mij nu nog bijna dagelijks, terwijl ik vertederd foto's van hem kan bekijken (en me verbijsterd afvraag waarom ik niet veel eerder doorhad dat hij dat laatste jaar gewoon aan het doodgaan was - je ziet hem uitmergelen).

Volgens Bronislaw Malinowski vormt de afkeer van lijken een van de bestaansredenen, zo niet de sociale oorsprong van de georganiseerde godsdienst. Dat had hij ontdekt in de eerste decennia van de twintigste eeuw op de Trobiand-eilanden ten oosten van Nieuw-Guinea. ‘De dood van een man of vrouw is geen geringe gebeurtenis in een primitieve groep van een beperkt aantal individuen,’ merkt de antropoloog op in *Magie, Science and Religion* (1948). Het verlies

van een groepslid verstoort de normale gang van het leven en veroorzaakt een verregaande demoralisatie bij de overige leden van de stam. Malinowski: ‘De sterke drang om toe te geven aan angst en afschuw en het lijk aan zijn lot over te laten, uit het dorp weg te hollen en alle bezittingen van de dode te vernietigen - dat zijn allemaal reële impulsen en als men eraan zou toegeven zou dat heel gevaarlijk zijn, de groep zou uiteenvallen en de materiële basis onder de primitieve cultuur zou worden verwoest.’

Zijn conclusie: ‘Het doodsceremonieel dat de overlevenden bindt aan het lichaam en klinkt aan de plek van de dood, de overtuigingen omtrent het voortbestaan van de geest, de weldadige invloed of kwaadaardige bedoelingen van die geest, de verplichting ook tot een reeks herdenkings- en offerceremoniën - met dit alles gaat de godsdienst in tegen de centrifugale krachten van angst, ontzetting en demoralisatie, en vormt zo het krachtigste middel tot de herintegratie van de geschonden groepssolidariteit en het herstel van het moreel.’ Terwijl je van nature wilt maken dat je wegkomt, zegt je geloof: blijf, zie de feiten onder ogen, ook deze crisis zal de stam, de groep, de familie te boven komen, met elkaar.

Wij zijn, waar het de dood betreft, nog altijd primitieven - de dood ontwikkelt zich niet gelijk op met de vooruitgang. In de eerste maanden na mijn vaders dood had ik regelmatig de indruk dat hij bezit had genomen van mijn lichaam en dat hij mij gebaren voorschreef die ik eerder nooit zo had gemaakt. Om te ontdekken wat deze bij leven nogal ongrijpbare man voor iemand was geweest, wat hij waardeerde en wat hij onaangenaam vond, hoefde ik alleen aandachtig mijn eigen verheugde en kribbige reacties te bestuderen: daarin was hij nog aanwezig, weldadig, kwaadaardig (het was zowel prettig als vreeswekkend).

De herdenkingsceremonie van zijn gereformeerde begrafenis had op mij niet afdoende gewerkt. Er was een volgende crisis voor nodig, een verheugende ditmaal, voordat er een einde kwam aan de overheersende aanwezigheid van mijn vader in mijn lichaam. Maar de primitieve groep - mijn familie - doorstond de doodscrisis wel zonder kleerscheuren. In die zin werkte de godsdienst als vanouds. Zonder geloof ben je een van Llewelyn Powys' nihilistische Afrikanen, met geloof schaar je je onder Malinowski's ceremoniële Trobianden. Godsdienst is lichaamsaanvaarding. Godsdienst is zelfbeheersing via sociale rituelen. De overledene is de enige die geen last heeft van het vervallende lichaam waarmee de nabestaanden in het reine moeten komen. Dit geeft de stervende iets triomfantelijks, iets wat ik hierboven misschien onbedachtzaam ‘heroïsch’ noemde. Zo-

als Ernst Jünger het drama van het sterven samenvatte: ‘Doodgaan is moeilijk, maar het lukt.’

Op de grens van nog-levend en al-dood heeft zich een hele mythologie ontwikkeld. Er is een verzameling gewaarwordingen op geënt die bekendstaan als ‘bijnadoodervaringen’. Na reanimatie bij een hartstilstand en na redding van een verdrinkingsdood melden de overlevenden wonderlijke zaken te hebben meegemaakt. Een gevoel van diepe rust en vrede was over hen gekomen, soms keek men omlaag en zag men de doktoren bezig het eigen lichaam te reanimeren, soms kwam men meteen al anderen tegen, gestorven vrienden, familieleden, onbekenden ook. Er verscheen een prachtig gekleurd licht of een lichtwezen dat een liefdevolle warmte uitstraalde zoals men niet eerder had ervaren. Het lichtwezen stelde een fundamentele vraag, de enige vraag die er werkelijk toe doet, maar dat gebeurt non-verbaal (het is niet na te vertellen). De vraag verplichtte de pasgestorvene het eigen leven in alle nuchterheid te overzien en er een waardeoordeel over te geven. Daarop bemerkte men een barrière te naderen, klaarblijkelijk de grens tussen dit en een volgend bestaan, maar op dat moment voelde men dat men terug moest naar het aardse leven. Hiertegen kwam men in verzet - men wilde verder, was al deel van een bestaan aan gene zijde en ervoer vreugde, liefde, vrede. Desondanks moest men zijn fysieke lichaam weer in - en dan leefde men ook weer, en men leeft nog altijd. Diep teleurgesteld. Voorgoed veranderd. ‘We hoeven niet bang te zijn voor de dood.’

In uitzonderlijke gevallen lukt het bijnadoden een heel eind in het land van de doden door te dringen. Men drijft door een duistere leegte naar een magnetisch en stralend gulden licht waaruit liefde, warmte en totale aanvaarding stromen. Men vindt zijn verloren geliefden weer, al zijn zij vaak degenen die de boodschap overbrengen dat men helaas, helaas toch terug zal moeten. ‘Tot later...’ Is de beslissing tot terugkeer eenmaal gevallen, dan is men ook vrijwel onmiddellijk weer in zijn lichaam en in leven. ‘Het gevoel was zo mooi dat mijn leven me sindsdien zwaar is gevallen. In feite wacht ik alleen om terug te mogen.’ Degenen die publiekelijk over hun bijnadoodervaring durven spreken, gebruiken onder uitvoerige verontschuldigingen, maar ook onverschrokken, woorden als ‘universele liefde’, ‘goddelijk’, ‘alomvattend licht’, ‘eenheid met al het bestaande’.

Er zijn in diverse laboratoria metingen verricht en de bijnadoodervaring blijkt op te treden tijdens een zuurstofgebrek in de hersenen. Dit verklaart volgens medici waarom bergbeklimmers, dronkaards en praktiseerders van wurgseks vergelijkbare ervarin-

gen rapporteren. Aan dit soort interpretaties hebben de bijnadoodmensen geen boodschap. Dat spirituele ervaringen gelijk opgaan met fysieke verschijnselen ligt voor de hand - ook verliefdheid gaat met de nodige chemische veranderingen in je lichaam gepaard - maar dat zegt niets over aard en waarde van de ervaringen die de medici weg pogen te redeneren. Het gaat er niet om hoe je aan een inzicht komt, maar wat dat inzicht is. En het inzicht hier luidt: de dood is goed. Het is beter daar. Zonder lichaam is beter dan met.

Als de dood zoiets moois is, als de dood, in de woorden van E.M. Cioran, ‘een gevoel van extreme superioriteit’ is, dan roept dat onvermijdelijk de vraag op waarom wij nog leven, terwijl het daar zoveel prettiger, grootser, zinvoller, wezenlijker is. Waarom in verscheurdheid leven als de eenheid binnen handbereik is, waarom pijn moeten wegslikken als je daar vrede, glorie, overwinning krijgt toebedeeld? Verontrustend aan de verhalen van de teruggekeerden is dat hun doodservaring zo overweldigend was dat ze er geen vraagtekens bij kunnen plaatsen, al zouden ze willen. De bijnadoodervaarders zijn geen onnozele mensen die een bijeffect voor de hoofdzaak aanzien, zoals de medici stellen, ze zijn op de grens van leven en dood door iets verleid waarop ze geen weerwoord hadden. Ze zijn argeloos ingegaan op de uitnodiging te overlijden, maar hun geliefden hebben hen teruggestuurd. Nemen zij dit hun overleden vrienden en kennissen kwalijk? Nee, want ook die waren niet vrij, ook zij deelden enkel mee wat het noodlot voor de nieuwkomers in petto had - terug... Aan dat noodlot viel niet te tornen.

Wat mijn argwaan wekt is dat niemand op het idee is gekomen dat die liefde-en-lichtervaring aan gene zijde wel eens de val zou kunnen zijn die de dood voor ons opstelt om ons uit het leven te lokken en onze ziel los te laten. In de dood, in het sterven van je lichaam krijgt de natuur na een heel leven opnieuw de overhand, de beschaving biedt niet langer houvast: je gaat. En wat krijg je opeens van die natuur aangeboden? Vrede, universele liefde, eenheid, allemaal zaken die in de beschaving niet te vinden zijn. De enige tegenprestatie die je voor al dit moois moet leveren is dat je dood blijft. Ik mis de paranoïde variant van de bijnadoodervaring. Die gestorven begeleiders die je terugjagen zijn je redders: zij weten dat jij op het punt staat de stommiteit te begaan die hun het leven heeft gekost.

In de romans en verhalen van T.F. Powys, een broer van de bovengenoemde Llewelyn, worden eenvoudige dorpelingen soms aangesproken door een boom, de zee, een ravijn. En wat zegt de natuur dan, bijvoorbeeld in Powys' *Fables* (1929)? De boom: ‘Waarom loop

je die vijver daar niet in?' De zee: 'Kom maar, ga maar gewoon kopje-onder.' Het ravijn: 'Doe je nu een stap naar voren?' Als je luistert naar wat de natuur van ons mensen vraagt is dat: waarom ga je niet gewoon dood? Waarom zou je blijven leven? Ik bied je honderden mogelijkheden om er bijna pijnloos een einde aan te maken. Waar wacht je nog op? Kom, spring maar, laat je maar vallen, het is niet dramatisch, er wordt geen moed gevraagd. Onbeduidende vrouwen hebben het gedaan. Het enige wat je hoeft te doen is jezelf een zetje geven.

T.F. Powys heeft een vreemd, meewarig oeuvre geschreven - met medelijden voor de mens, maar zonder veel vertrouwen in de goedheid of het geluk van de personages die de gehuchten en heuvels van zijn wereld bevolken. Niemand deugt en de natuur deugt nog minder. Als je denkt verlossing te vinden, bemerk je alles te verliezen. De dood is een list van de natuur om je je leven uit handen te spelen, maar tegelijk de enige uitweg uit dit tranendal. Bij elk boek dat ik van deze schrijver vind kost het me moeite te ontdekken of hij zijn lezers in de maling neemt of juist het ultieme inzicht deelachtig laat worden. Zoveel is zeker: T.F. Powys heeft als geen ander begrepen dat je bij elke uitnodiging om dood te gaan heel erg op je tellen moet passen. Verstandiger is bij zo'n aanval van doodsdrift een tijd op een hek langs de weg te gaan leunen, over de velden te staren en te wachten tot het voorbij is, zoals de schrijver zelf regelmatig placht te doen.

De bijnadoodervaring is geen bewijs dat het aan gene zijde pas echt prettig wordt, maar een teken dat je zo lang mogelijk uit die contreien moet blijven: ze schuwen er geen middel om je bij de lurven te grijpen. Ze snappen waar je het kwetsbaarst bent - de pijn of benauwdheid waarmee je kampt in je benarde situatie van drenkeling of zieke - en ze onderdrukken die ellende chemisch, waardoor je vrede en opluchting deelachtig worden. Maar als het werkelijk zo schitterend is na de dood, heeft het geen zin dat wij hier nog zijn. Wij zijn er echter nog steeds, en met steeds meer ook. Dat suggereert dat het leven uit is op iets anders dan doodgaan, dat het om iets anders gaat. Wat?

Ik zou de vraag willen herformuleren. Waarom hebben wij een lichaam, of waarom heeft ons lichaam de vorm die het heeft? De biologie is als wetenschap gebouwd op de stelling dat er nooit spontaan leven kan ontstaan in de wereld. Ooit, helemaal aan het begin, is dat wel gebeurd in wat men zich een tijdlang als een 'oersoep' voorstelde - een cocktail van minerale en organische moleculen in de grote

oceaan die vierenhalf miljard jaar geleden de aardbol bedekte. Tegenwoordig zoekt men het eerder in een oerlaag in het gesteente, een meter of wat onder het aardoppervlak, waar de oudste bacteriën zijn gevonden. In het jonge, toch nog één miljard jaar oude, geologische, hydrologische en meteorologische geheel dat de aarde toen was, raakte iets dermate uit balans dat deze storing alleen te herstellen viel door levende wezens te laten ontstaan. Alleen in veruit-evenwicht-toestanden komt er orde voort uit chaos. De materie werd indertijd zo erg in elkaar gedrukt en gemangeld dat er leven uit ontstond - er werd geen levenskracht van buiten aangevoerd.

Wetenschap bloeit op zodra wordt ontdekt dat in de standaardverklaring van een verschijnsel een niet-materiële factor voorkomt en men deze factor schrapt en opnieuw begint met verklaren. Zo was er ooit niet alleen sprake van levenskracht, élan vital, prana en orgon als verklaring voor wat levende wezens levend hield, ook bestond vuur uit de stof flogiston, plantte geluid zich voort door een ether, kon je worden gemesmeriseerd met dierlijk magnetisme, huisde ons bewustzijn in een ziel, reguleerde een ik de psychologie van het individu, enzovoort. Bestaat allemaal niet. Het genie van de wetenschap is dat ze uitsluitend de materie erkent, puur materialistisch is - al kan materie worden omgezet in energie en omgekeerd, waarbij de geordendheid van de massa/energie toe- of afneemt, in wetenschappelijke termen: waarbij de materie geïnformeerd wordt of juist informatie verliest. Stel dat er alleen materie, energie en informatie bestaan, verklaar dan de wereld en alle verschijnselen daarin, zo luidt de opdracht van de wetenschap.

Het leven is geïnformeerde, dat wil zeggen geordende materie, een dynamische structuur, een complex systeem. Er is geen levensstof die het systeem doet leven, het systeem leeft zelf doordat het zo complex en hoog-geïnformeerd is. Niemand heeft ooit enig systeem tot leven zien komen, maar het mooie van de theorie is dat op een dag iemand dat wel zou kunnen zien, want alle bestanddelen waaruit leven kan ontstaan zijn aanwezig, er is geen wonder voor nodig, geen ingreep van buitenaf. De overtuiging dat God het heelal en al het leven heeft geschapen, lost het raadsel van het bestaan van de wereld niet op, maar verschuift de vraag alleen maar: waarom bestaat Die dan? (En eventueel: waarom moest Hij zo nodig dit universum scheppen?)

De eerste, spontaan ontstane organismen begonnen koolstof op te nemen en zuivere zuurstof af te scheiden en al doende ontstond in een paar honderd miljoen jaar een oeratmosfeer. Daarin konden de

eencelligen zich vanaf de ‘Cambrische explosie’ verder evolueren tot de huidige stand van zaken, via al die geologische tijdvakken en paleontologische wezens die je in de diverse handboeken beschreven vindt. Het leven nam allerlei vormen aan, maar het leven zelf van al die vormen was nog altijd afkomstig uit die allereerste microbiologische bolletjes die in de oerlagen en -soepen begonnen waren met ademen, delen, groeien, voortplanten. Het leven dat wij in ons dragen loopt via een ononderbroken lijn vier miljard jaar terug. Het is nog altijd zo uniek dat er een radicale medische wetenschap is ontwikkeld om dat leven, eenmaal aanwezig in een lichaam, in stand te houden, niet alleen met natuurlijke en synthetische medicijnen, maar ook met bestralingen, orgaantransplantaties, vervanging en versterking van lichaamsdelen door technische prothesen, gentherapieën, psychiatrische dwangopnames. En terecht, want als de patiënt overlijdt kan hij niet meer tot leven worden gewekt voor een tweede kans.

Dat is een tot bescheidenheid stemmende gedachte, zeker nu onderzoekers en uitvinders als Nils Baricelli, Tom Ray, Karl Sims en Theo Jansen pogingen ondernemen in de computer kunstmatig leven tot stand te brengen. Dat onderzoek is vooral bedoeld om te leren begrijpen wat er precies aan het begin kan zijn gebeurd bij de ‘generatio spontanea’ van het leven op aarde, en hoe het zich sedertdien kan hebben ontwikkeld tot de diverse hoofdgroepen van levende wezens die er nu zijn - planten, dieren, schimmels, bacteriën. Maar de pretenties van ‘A-life’ reiken verder. In de natuurwetenschappen wordt telkens weer getracht om uitgaande van het idee dat alleen materie, energie en informatie werkelijk bestaan, alle levende systemen te reduceren tot scheikundige, natuurkundige en in laatste instantie wiskundig te beschrijven processen. In de praktijk wordt het leven ook alleen maar bestudeerd door levende organismen dood te maken en te ontleden tot de drie basiselementen waaruit ze bestaan.

Aan deze werkwijze houden natuurwetenschappers een sarcastisch soort humor over. Ze vinden niets zo grappig als met onbewogen gezicht te verklaren dat het stom toeval is dat wij zijn ontstaan in de evolutie, dat het universum geen zin heeft omdat het over vijftien miljard jaar uitdooft en alles en iedereen dan de koudedood sterft, dat de mens in feite een fysisch-chemische machine is en dus mechanisch kan worden nagebouwd. De onderzoekers van artificieel leven draaien deze gedachtegang om: zij beginnen bij de koudedood en pogen terugredenerend het leven tevoorschijn te toveren, het leven opgevat als uiting van een code, genetisch in de natuur,

digitaal in de computer. Je kunt de eigenschappen van water niet reduceren tot of afleiden uit eigenschappen van de twee waterstofatomen en het ene zuurstofatoom waaruit een watermolecuul is opgebouwd. Zo kun je ook de eigenschappen van een levend wezen niet reduceren tot de eiwitten, suikers, vetten en koolhydraten waaruit cellen, organen en lichamen zijn opgebouwd. Als je gaat combineren is het principieel onvoorspelbaar wat de combinatie uiteindelijk zal doen.

Op dat onvoorspelbare gokken de makers van artificieel leven: ze willen dat hun onderzoeksobject zich losmaakt van zijn onderzoeker en een eigen weg kiest. Ze spelen de wetenschap tegen zichzelf uit door het materialisme, dat de filosofische grondslag van de wetenschappelijke praktijk vormt, letterlijk te nemen en leven te maken dat alleen uit materie, energie en informatie bestaat, dat wil zeggen: een werkende computer. Er is vooralsnog geen langdurig evoluerend artificieel leven voortgebracht. Dat komt misschien omdat de computer als leefmilieu minder veeleisend is dan de oeratmosfeer indertijd, misschien ook omdat de computer nog te immaterieel en simpel is. De ademhaling, voedselopname, voortbeweging en deling van een ‘primitief’ eencellig organisme zijn zulke krankzinnig complexe processen, daar kom je met een computer nog lang niet bij. Maar het begin is er.

En dan trekt op een dag het oerwoud in Oost-Afrika zich terug en ontstaan er savannen, zoals al vele malen eerder was gebeurd en sindsdien nog regelmatig zou gebeuren. De oerwoudgrens zwabbert heen en weer over het continent, zodat bijvoorbeeld uitgesproken open-vlaktedieren als olifanten, okapi's en gazellen midden in het tropisch regenwoud van Kongo leven. Maar die ene keer trekt een groep apen uit het bos de vlakten op en evolueert in korte tijd tot ons. De mens heeft 97,5 procent van zijn DNA gemeen met naaste verwanten als chimpansees, bonobo's en gorilla's. De meeste organen in ons lichaam verschillen ook nauwelijks van die van mensapen. Maar de hersenen van de soort *Homo sapiens* variëren zo sterk per individu, dat biologen menen dat ze een afzonderlijke, razendsnelle evolutie moeten hebben doorlopen. Iets dergelijks moet ook zijn gebeurd toen de dolfijnen terugkeerden naar zee.

Gelijk opgaand met de evolutie van de hersenen veranderde het apenlichaam: de beharing verdween, behalve op enkele leuke erotische zones, het lichaam ging overeind staan en ontwikkelde een strottenhoofd waarmee het leerde praten. Iets in het ecosysteem op die Afrikaanse savannen rond Lake Elmenteita moet zo uit even-

wicht zijn geraakt dat de balans pas herstelde toen de mens werd wat hij is (als de balans al herstelde). Vanaf het allereerste leven vormen lichaam en natuurlijke omgeving één geheel, één als geheel werkend systeem.

Er loopt een ononderbroken lijn terug tot de Afrikaanse Eva, zoals ze is genoemd, de populatie van vijftig oermoeders in wie alle genealogieën van de menselijke soort uiteindelijk samenkomen. De verschillen in huidskleur tussen de mensenrassen zijn zo onbeduidend dat computersystemen die in staat zijn huidskleur te herkennen geen verschil waarnemen tussen zwart, blank, geel en rood. Gelijk met het mensenlichaam kregen we, langzaam maar zeker, het bewustzijn dat ons vertelt dat we op een dag doodgaan, terug de materie in. Ook olifanten weten dat ze zullen sterven en ze rouwen lange tijd om overleden verwanten. Ook walvissen weten het vermoedelijk. Wanneer een olifant de dood voelt naderen verwijdert hij zich uit de kudde om in eenzaamheid zijn lot tegemoet te gaan. Daardoor is vluchtgedrag niet aan de orde bij de nabestaanden - olifanten hebben geen godsdienst nodig. Walvissen sterven door in eenzaamheid naar de bodem van de oceaan te zinken, waar aasetende visjes en wormen de teraardebestelling verzorgen. Soms blijft er een kolossale slijmklodder aan het oppervlak achter. De mens daarentegen sterft tussen andere mensen, met bewustzijn en al.

Het gaat in het leven niet om doodgaan, maar om doorgaan, doorgaan in telkens andere vormen. De metamorfose. De mens is een diersoort die niet langer afhankelijk is van zijn natuurlijke omgeving omdat hij zelf het landschap aanlegt dat hij bewoont. Net als termieten. En in die geconstrueerde beschaving gebeurt wat altijd is gebeurd, sinds het begin van de natuur: levende wezens laten de materie en energie en informatie in hun lichaam herrangschikken en dan komt er een levend wezen bij dat ademt en groeit. Ze kunnen dit proces een tikje bijsturen, een tikje controleren, maar ze moeten er vooral vertrouwen in hebben, wachten, het z'n gang laten gaan. Ze brengen leven voort. Ze proberen te begrijpen of toch minstens te voelen waar ze mee bezig zijn. Het voelt goed. Het voelt als liefde, vrede, eenheid. Als het tegenovergestelde van reductie, destructie, eenzaamheid. Als een combinatie van verbazing en dankbaarheid. Als heerlijk lichamelijk gedoe. Wij zijn niet geschapen, want er was altijd al iemand vóór ons. Ook de Afrikaanse Eva had een moeder die haar knuffelde en lieve dingetjes toefluisterde. Wij hebben een mogelijkheid over de grens van ons leven te gaan, niet naar binnen, maar naar buiten.

David Bos[1.]

Het schaap Veronica en haar herder
Een ernstige lezing van light verse van Annie M.G. Schmidt

1

In het werk van Annie M.G. Schmidt (1911-1995) hebben de verzen van het schaap Veronica een bijzondere plaats. Zesenzeventig zijn het er, verschenen in de loop van ruim zeven jaar (14 januari 1950-10 augustus 1957), maar in een opmerkelijk vaste vorm: vijf kwatrijnen met gekruist rijm plus twee gepaard rijmende versregels, in een strakke, zevenjambige maat.[2.] Ook inhoudelijk zijn ze één. Ze vertellen de avonturen in en om het huis van de dames Groen en hun twee vrienden, die al snel hun huisgenoten worden: ‘de dominee’ en ‘juffrouw schaap Veronica’.

Dat de heldin een beest is, is niet bijzonder. In de kinderliteratuur, vooral die van Schmidt, is samenleving van mens en dier de gewoonste zaak van de wereld. Maar zijn deze versjes wel voor kinderen? Ze zagen het licht op de kinderpagina van *Het Parool*, maar werden ook gespeeld door journalistencabaret De Inktvis (met illustrator Wim Bijmoer als de dominee en de schrijfster als het schaap) en nagevolgd door volwassen dichters als J.W.E Werumeus Buning en A. Roland Holst.[3.] Uiteindelijk werden ze, ‘vanwege de toespelingen en de uitstraling’, opgenomen in de verzamelbundel van Schmidts dichtwerk voor grote mensen.

Veronica echter is niet zomaar een dier; ze is geen kat of muis (daarvan wemelt het bij Schmidt) maar schaap. Dat plaatst haar in een bijzondere verhouding tot de dominee (een ‘herder en leraar’, immers) en dus tot haar schepper, die opgroeide als dochter van een hervormd predikant. Lang voordat zij het zou toegeven, en lang voordat haar levensverhaal tot in detail bekend zou worden, merkte een recensent al op dat het schaap trekken heeft van de schrijfster.[4.] Je kunt deze versjes dus lezen als het verdichte verslag van een jeugd in de pastorie of, zoals Schmidt later verklapte, ‘... een schilderijtje van de bourgeoisie waar ik me heel prettig voelde. Als het enige schaap erin. Een dartel beest. Het waren sterk autobiografische versjes, ja.’[5.]

Alleen al de naam Veronica belooft wat voor biografen. Ze is afgeleid van *vera ikon*, ‘ware afbeelding’ - in het bijzonder de afdruk van Jezus' gezicht op een zweetdoek, hem aangereikt op weg naar Golgotha. De vrouw die dat zou hebben gedaan, kreeg in de overlevering de naam Veronica. Wist Schmidt dat? Was het dus met voorbedachten rade dat ze een schaap naar haar gelijkenis schiep? Als je haar mag geloven, gingen preken en dergelijk godsdienstonderricht volkomen aan haar voorbij. Misschien kende ze deze naam alleen uit Werumeus Bunings daverende ‘Ballade van den boer’: ‘Er stonden drie kruisen op Golgotha,/ Maar de boer hij ploegde voort./ Magdalena, Maria, Veronica,/ Maar de boer hij ploegde voort.’ Dan nog lijkt de schrijfster behalve een naam ook een setting te hebben overgenomen: drie vrouwen rond één man - zij het geen boer of Lam Gods maar iets daartussenin.

Sinds het verschijnen van Schmidts memoires, de studies van Hans Vogel, Joke Linders en vooral Annejet van der Zijl is veel bekend over het leven van de auteur. Sporen daarvan zijn gemakkelijk te herkennen in de Veronica-verzen. Neem het dagje op Schiphol, waar het schaap onverhoeds ‘de lucht in [gaat] met een wildvreemde piloot’. De ontstelde reactie van de dominee (‘let op, hij wil haar schaken’) en de dames (‘die gingen op de startbaan liggen snikken’) wordt begrijpelijk als je weet dat de auteur als zeventienjarige stiekem een rondvlucht maakte, en de nacht doorbracht met een van de vliegeniers.[6.]

Meer verbanden tussen leven en werk komen aan het licht als je, aan de hand van Marcel Raadgreeps bibliografie, nagaat wanneer Schmidt de verschillende afleveringen schreef. Het vliegavontuur bijvoorbeeld publiceerde ze een jaar na het overlijden van haar vader. Enkele dagen voor diens dood verscheen het avontuur van Veronica en haar vrienden in een luchtballon. Als die losslaat van z'n ankers, zetten de dames Groen het op een jammeren (‘we komen achter 't ijzeren gordijn of zo terecht’) maar straalt Veronica: ‘we gaan door de wolken heen tot aan de hemelpoort.’ Zou dat niet een verwijzing zijn naar het voorland van ds. Schmidt?

Zo is er nog veel meer voor wie zoekt naar de mens achter het schaap. De dames Groen bijvoorbeeld zijn volgens Linders gemodelleerd naar de drie gezusters Levetzov (adellijke, Duitse dames, bij wie Schmidt in 1932 logeerde) en een beetje naar moeder Schmidt. Je zou ook kunnen denken aan Maatje en Marie de Groene (de ongetrouwde dochters van een herenboer in het dorp waar Schmidt opgroeide), aan Annie en Nellie Kram (de dochters van de plaatselijke notaris; de oudste trouwde met een zekere Groen) of

zelfs aan de twee Anna Maria Geertruida's die Annie M.G. (alias ‘Zus’) waren voorgegaan: de eerste kwam levenloos ter wereld, de tweede overleed op haar derde.

Maar wat word je nu wijzer van zulk speurwerk? Het is nalezing op een afgegraasd weitje; aan Schmidts biografie voegt het weinig toe, terwijl Veronica's fiere verschijning verschrompelt tot een doorzichtig alias. Om deze versjes te vatten hoef je niet meer te weten dan de lezers voor wie Schmidt ze destijds schreef. Je moet alleen beseffen wat een schaap, wat een dame en wat een dominee is. Het spel dat de schrijfster daarmee speelt, komt aan het licht als je meer dan een enkel versje analyseert - en niets daarvan hieraan toeschrijft a) dat de auteur zelf zoiets beleefde, b) dat het goed rijmt of lekker loopt, of c) dat het grappig is. Je moet blijven waar de auteur je hebben wil: aan de oppervlakte, in de speelruimte van Veronica en haar vrienden.

2

Hoe oud is Veronica? Jonger dan ‘de oude dames Groen’ en dan de dominee, die op zekere dag vijftig wordt. Als het schaap eens verjaart, staan er zeven kaarsjes op de taart. Naar menselijke maatstaven is ze dus een kind. Maar hoeveel is een schapenjaar? De tekeningen van Fiep Westendorp, die sinds de eerste Querido-editie (1972) bij de versjes staan, benadrukken Veronica's jeugd: het schaap is veel kleiner dan haar menselijke vrienden. Op een van de tekeningen zit ze op schoot bij de dominee, en op een andere houdt een van de dames Groen haar zelfs onder de arm, alsof ze een tas of een schoothondje was. Maar volgens de originele tekeningen van Wim Bijmoer, die werden opgenomen in de boekedities door De Arbeiderspers (1951-1961), is Veronica niet of nauwelijks kleiner van stuk dan de dames en de dominee. Dat is in overeenstemming met de tekst, want Veronica wordt aangesproken met ‘juffrouw’ en ‘u’. Soms gedraagt, en uit ze zich zoals een juffrouw betaamt, of vertoont ze kunsten die weinig zevenjarigen haar nadoen. Maar vaker blijkt haar smaak nogal kinderlijk (sprookjes- en prentenboeken, schommelen, poffertjes en ijs, geen lof of raapjes), net als haar taalgebruik (‘luns’, ‘luusiefer’). Dat laatste geldt echter ook voor de dames Groen en soms zelfs voor de dominee. Dat Veronica bemoederd wordt, zegt al even weinig over haar leeftijd, want ook de dominee moet zich die dameszorg laten welgevallen. Anders dan hij geeft Veronica echter vaak blijk van haar afhankelijkheid: ‘He, zeurde 't schaap Veronica, he, magge we daarbinnen?’, ‘mag ik een ijsje, da-

mes Groen?', 'Mag ik mijn bedje uit?'

Wat Veronica vooral klein maakt, is dat ze een schaapje heet, met krulletjes, oogjes, oortjes, sokjes, een ruggetje, een beursje, een bedje, een hoedje, en (zo wordt telkens herhaald) met voetjes en een staartje. Nu worden verkleinwoordjes veel gebezigd in huize Groen, vooral door de dames. Op gezette tijden stellen zij voor om een bordje, kopje of glaasje van het een of ander te gebruiken. Zo'n verkleiningsuitgang zegt weinig over de maat van de verfrissing, maar des te meer over de waarde die daaraan wordt gehecht. Ook waar het over 'ons schaapje' gaat, wordt eerder affectie uitgedrukt dan een afmeting aangegeven. Maar tegelijkertijd wordt zoiets meegedeeld over Veronica zelf: zij is een aandoenlijk wezen. Dat komt niet alleen door haar leeftijd, maar ook door haar sekse, en de diersoort waartoe ze behoort. Die drie dimensies, zo zal blijken, hangen nauw met elkaar samen.

3

Veronica heet een juffrouw, soms zelfs een dame, maar waaruit blijkt verder dat ze een ooi is en geen ram? In de mensenmaatschappij van de jaren vijftig onderscheidden mannen en vrouwen zich nog duidelijk door hun kleding. Veronica echter heeft enkel sokken aan, en die zijn uniseks. Wanneer ze kookt of afwast, draagt ze een schort, maar dat doet ook de dominee als hij eens een handje helpt. Meer houvast bieden accessoires als haar met bont gevoerde laarsjes en een 'snoezig' hoedje met blauwe bloemetjes.

Dat Veronica 'briljantine' op haar krulletjes doet, zegt niets, want in de jaren vijftig smeerden mannen dat minstens zo graag. Andere haarbewerkingen zijn seksespecifieker: net als de dames laat Veronica zich watergolven. Dat ze naar dezelfde kapsalon gaat als de dames is al veelzeggend, want vijftig jaar geleden was er nog een scherpe scheiding tussen dames- en herenkappers. Eerstgenoemden legden zich toe op krullen zetten, laatstgenoemden op knippen en scheren. Het is daarom dubbel mis dat de dominee op een warme zomerdag voorstelt om Veronica te scheren. Daaruit spreekt miskenning van de soort waartoe zij behoort (een salonfähig schaap is geen poedel, laat staan een heester) maar ook van haar geslacht. Vandaar misschien dat de dames zo krachtig protesteren: 'dat mag niet, dominee!/ Het schaapje bloot? Dat zouden wij beslist niet overleven'.

Dominees vergissing is voorstelbaar, want Veronica is nogal jongensachtig. Anders dan de dames Groen houdt ze van een verzetje,

Illustratie van Wim Bijmoer [uit Annie M.G. Schmidt, *Het hele schaap Veronica*, 1951]

van wilde spelletjes, van avontuur, en is ze niet bang voor andere dieren, noch voor vreemde mannen. Ze treedt weliswaar op als ballerina, maar doet dan ‘een hele woeste dans’, en als er in huize Groen gemusiceerd wordt, beukt ze op de pauken. Is Veronica een *tomboy*? Of zegt haar woeste gedrag eerder iets over de leeftijdsgroep of de diersoort waartoe ze behoort?

4

Mensen zijn ook dieren, zeggen zij die hun *Origin* kennen, maar het culturele onderscheid tussen dezen en gene zit diep in althans de Nederlandse taal. Paarden daargelaten hebben dieren immers poten, een kop en een bek; ze vreten, paren, jongen of werpen, als ze al niet kuit schieten of leggen. In Veronica's naaste omgeving echter worden zulke termen zorgvuldig vermeden; men spreekt er, als gezegd, van haar ‘voeten’ of ‘voetjes’, enzovoort. Alleen de dominee vergaloppeert zich eens, als een picknick van de vrienden wordt verstoord door Veronica's maagschap: ‘'k Heb ook familie hoor, maar 'k zou me schamen als mijn tante/ met alle vier haar poten op het tafellaken stond.’ Bij een andere gelegenheid echter is hij het

juist die haar eer verdedigt: ‘dat neem ik niet. Zij heeft geen kop, maar net zo'n hoofd als u.’[7] Sterker nog, de dominee stort zich ‘met vlammende kaken’ op een belastingambtenaar die Veronica aanslaat als zijnde vee. Even razend reageren de dames op de valse opmerking van ‘een lieve nicht’ over de dansvoorstelling van Veronica: ‘'t Is mooi, maar 't blijft per slot een schaap’.

De verontwaardiging van Veronica's vrienden toont hoe dierbaar zij hun is, maar ook hoe gevoelig soortverschil ligt. Net als (vandaag de dag) ras of klasse is het haast te pijnlijk voor woorden. Het lijkt trouwens nauw samen te hangen met dergelijke vormen van sociale ongelijkheid, want meer dan eens is er sprake van ‘arme schaapjes’. Veronica schaamt zich niet voor haar afkomst (‘geboren? In de wei.’), maar de dames en de dominee blijken (net als hedendaagse adoptiefouders) te worstelen met het verschil in achtergrond: ‘wat moeten wij nu zingen: Daar buiten loopt een kindje? of: Hier binnen ligt een schaap?’

Veronica mag niet minder zijn maar dat ze anders is, valt niet te ontkennen. Haar lichaamsbouw alleen al: ‘de dame heeft vier voeten, ze heeft er twee van voren en van achteren ook nog twee.’ Dat ze een hoefdier is, weerhoudt Veronica niet van pianospelen (‘met twee voeten, weet u, ja, die twee van voren’) en liften (‘Zo stonden ze te wenken met hun duimen, op de berm.’). Volgens de illustraties van Wim Bijmoer is ze bovendien een rechtopgaande viervoeter. Fiep Westendorp daarentegen beeldt haar dikwijls af *on all fours*; zij maakt het schaap niet alleen kleiner, maar ook beestachtiger.

Veronica's dierlijkheid zit vooral van achteren, in haar staart. Dat uitsteeksel blijkt een zwakke plek: het bevriest, het kriebelt, en verraadt haar als ze zich verstoppen wil. Wie een staart heeft, zal het vast nooit ver schoppen in de mensenmaatschappij, want zo'n lichaamsdeel duidt op wispelturig, onbeteugeld, ongetemd gedrag. Van achteren gesproken: nogal wat dieren laten alles lopen. Veronica niet, maar toch beschouwen de anderen haar als niet geheel zindelijk. Wanneer er getuinierd wordt, vragen de dames namelijk uitgerekend haar om mest te kruien. Is dat niet een steek?

Een ander in het oog springend verschil tussen mensen en dieren is dat laatstgenoemde geen kleren dragen. De meeste soorten lopen gedurig naakt of juist altijd in een vacht, pels of vederdos. ‘Bij ons groeit al het ondergoed vanzelf al op het lijf,’ constateert Veronica tevreden. Juist daardoor zijn schapen en dergelijke echter afhankelijke wezens: ze kunnen zichzelf niet naar believen aan- en uitkleden. Mensen zijn hun daarbij graag van dienst, zo is eerder gebleken, maar dat is niet zonder gevaar. Een schaap dat zich uit haar

vacht laat helpen, zet namelijk niet alleen haar eerbaarheid maar ook haar ziel op het spel: van dier dreigt ze te degraderen tot ding. Aan dat gevaar staan alle soorten bloot, maar de nuttige in het bijzonder. Hoe meer een dier te bieden heeft, immers, des te groter is het gevaar dat het enkel wordt beschouwd als een onbezield productiemiddel of een levenloos product: wol, melk, eieren, paardenkracht of het heel erge, vlees. Dat laatste lot is Veronica op een haar na beschoren als ze bij de kapper onder de droogkap gaat:

> Hoeng, zei het schaap Veronica, hoeng ee aa weeuw aa hange.
> Wat zegt u? vroeg de dominee, geschrokken en ontdaan.
> Hang, zei het schaap Veronica, hang ee aa weeuw aa wange...
> Meneer! schreeuwde de dominee. Meneer! Het schaap brandt aan!

Ook thuis dreigt *verdinging*: Veronica's staart wordt aangezien voor een vatenkwast, en als ze eens in een sloot is beland, wordt ze weliswaar humaan in bad gedaan (‘ik ben nog nooit gewassen!!/ Ja, zeiden toen de dames Groen, zo gaat het nu bij ons.’) maar schoongeboend met groene zeep en soda. Na die wasbeurt heet ze ‘hagelwit’, als in een wasmiddelreclame. Een volgende keer, nadat Veronica nog dieper is gevallen, wordt ze zelfs chemisch gereinigd - als was ze een kledingstuk, tapijt of gordijn. Met gevoel voor gruwelijk detail meldt de schrijfster: ‘Er zat een keurig strookje met een nummer aan haar staart.’ Zulke voorvallen geven te denken: wordt Veronica wel erkend als levend wezen? Zien haar vrienden haar wel als volwaardig persoon? Vooral de dames overstelpen haar weliswaar met goede zorg, met lekkernijen en lieve woordjes, maar die liefdesbetuigingen hebben iets neerbuigends of zelfs onheilspellends: de Groenen, wier liefde door de maag gaat, kunnen Veronica wel opeten.

‘Het is zo gevaarlijk binnen, zo gevaarlijk voor een spin,’ waarschuwden de vrienden van Sebastiaan. Mutatis mutandis geldt dat ook hier. Huize Groen blijkt bij nadere beschouwing niet de veilige, vredige *fifties*-samenleving waar men het vandaag de dag voor houdt. Soort-, sekse-, klasse-, generatie- en geloofsverschillen staan er op scherp. Om die spanningen aan het licht te brengen, moet worden bezien hoe Veronica's huisgenoten zich verhouden tot haar en tot elkander.

5

In de verhouding tussen de dames Groen is wrijving ver te zoeken; ze vinden, voelen, doen en zeggen altijd precies hetzelfde. Ooit, be-

weren ze, waren ze zelfs verloofd met een en dezelfde huzaar. Ook die heeft er echter geen speld tussen kunnen krijgen: ‘wij gaven hem de bons.../ Maar als wij aan hem denken, gaan wij altijd samen schreien’. De damessymbiose houdt zelfs stand in die zeldzame gevallen waarin het lot van de een iets anders is dan dat van de ander: als Veronica het hooi uit één schoentje heeft opgegeten, of als een olifant de hoed van ‘de ene dame Groen’ verslindt. Eén enkele keer daagt iets van verdeeldheid. Als de vrienden erop uit zullen trekken op twee tandems, krijgen de dames woorden over het reisdoel. Maar die onenigheid wordt, zoals zo vaak, gesmoord in gemeenschappelijke zorg voor de leeftocht (‘we moeten toch nog broodjes smeren? Broodjes met beleg?’).

Doordat ze eensgeestes, en bijna zelfs één vlees zijn (‘wij zitten met ons been’, ‘nu krijgen wij de hik’), staan de dames sterk. Terwijl twee van de drie avonturen beginnen met een opmerking of voorstel van Veronica, hebben zij in de helft van de gevallen het laatste woord. Meestal behelst dat een niet te versmaden voorstel als ‘gauw een zoute stengel met een lekker glaasje rood’. De Groenen houden het zo gezellig; wanklank wordt overstemd (‘van ruzie krijg je trek’), bitterheid wordt weggespoeld (‘ik ben wel diep gegriefd, maar geef mij nu een mokkapunt’) en tegenspraak de mond gestopt. Bovendien weten de dames zo hun vrienden aan zich te binden. Als het schaap en de dominee hun eens de rug toekeren, stellen ze zichzelf gerust: ‘o, ze komen wel terug! Vanmiddag bij de thee!’ Zo ook wanneer de dominee hen en het schaap in de steek lijkt te hebben gelaten: ‘straks komt hij wel weer hier./ Wij hebben toch de koude kip, de taartjes en het bier.’

Zelfs zonder lekkers slagen de dames erin om avonturen terug te brengen tot huiselijke proporties. Nadat de dominee een drenkeling heeft gered, sturen ze hem ‘ogenblikkelijk naar bed’, en als hij met veel geweld is verlost van een holle kies, beloven ze die te verwerken tot een broche. Dit domesticeringsstreven blijkt ook in het aquarium (‘De schol van onze visboer past toch beter in de pan.’), in het museum (‘We gaan maar naar de Nachtwacht toe. Dan weet je wat je hebt.’) en tijdens een buitenlandse reis (‘langs de Franse alpen met ons eigen koekepan’). De dames, hoe benauwd ze ook mogen wezen, lopen over van nuchterheid. Anders dan de dominee en het schaap laten zij zich niet meeslepen door een film of inspireren door de aanblik van het firmament: ‘Nou, 't is een mooie ster hoor, en we zijn echt aangedaan.’ Het ontbreekt hun, zo constateerde Roland Holst in zijn pastiche, aan gevoel voor ‘droom en toover’; fantasie, poëzie noch filosofie is aan hen besteed.

6

Heel manifest zijn de tegenstellingen tussen de twee andere personages: de dominee en Veronica. Die laatste is geen mak, maar een mondig schaap, dat tegenspraak niet schuwt. In de verhouding met de dames blijft het bij gesputter; hun gezag trekt Veronica niet in twijfel. Tegen de dominee echter verzet ze zich soms met kracht. Al in het vijfde versje komt het tot een aanvaring, als de dominee voorleest van de wolf en de zeven geitjes:

> Hi, zei het schaap Veronica, hoe kan dat nou gebeuren...
> Zo'n geitje kan niet in de klok, al is het nog zo klein.
> 't Is welles, zei de dominee, zit u toch niet te zeuren,
> zo'n hele grote Friese klok, zoiets zal het wel zijn.
>
> Nou, zei het schaap Veronica, ik ken toevallig geiten,
> maar 'k heb er toch nog nooit een met een Friese klok ontmoet.
> Wat drommel! riep de dominee, hier heb ik toch de feiten!
> Eh, zei het schaap Veronica, de feiten zijn niet goed.

Veronica's scepsis geeft te denken: als ze de dominee niet gelooft, volgt ze dan wel de Goede Herder? Dreigt ze niet, zoals zoveel mondiger geworden schapen van haar tijd, af te dwalen van de kudde?

Hoe ver Veronica gaat, blijkt tijdens een dagje vissen. Als ze niet willen bijten, en de dominee dat wijt aan het aas, noemt Veronica dat een zwak excuus. Wanneer hij later toch beet heeft, kleineert ze zijn vangst, en als hij dan nog vertelt dat hij ‘als knaap’ ooit een enorme snoek heeft gevangen, veegt ze de vloer aan met zijn visserslatijn: ‘Ga nou, zei 't schaap Veronica, wat kan u lelijk jokken!/ Zwijg! bulderde de dominee, 't Is waar wat ik u zeg!’ Juist met zulke tegenspraak laat Veronica evenwel blijken dat ze goed luistert - beter dan andere, schijnbaar gehoorzamere zielen: ‘van knaap gesproken, zeiden toen de dames Groen bedeesd,/ wij zullen eerst uw jasje netjes op een knaapje hangen...’ Dit verschil in luisterhouding doet denken aan een oud verhaal over twee verschillend geaarde zusjes: Maria, die ‘aan de voeten des Heren gezeten, naar zijn woord luisterde’, en Martha, die ‘in beslag genomen [werd] door het vele bedienen’ (Lucas 10:38-42).

De grofste tegenspraak komt niet van Veronica zelf maar van een ander mondig dier, dat van haar lijkt afgesplitst. Filou de papegaai zegt ‘Stik’ en ‘Bekhouden!’ en is dus, zoals de dominee al vreesde, bepaald niet ‘fatsoenlijk in zijn eh... zijn woordenkeus’. Dat komt hard aan, want de dominee zelf drukt zich plechtig uit - ook waar je

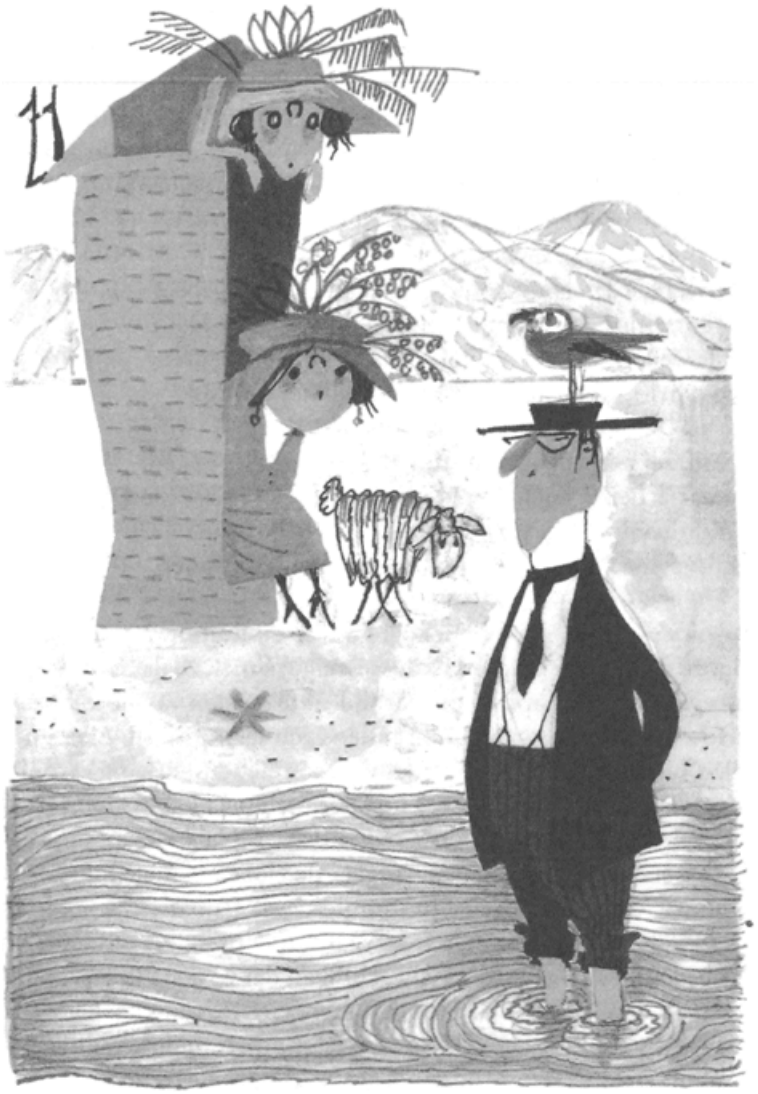

Illustratie van Fiep Westendorp [uit Annie M.G. Schmidt, *Het hele schaap Veronica*, 1978]

geen kanseltaal zou verwachten (‘Gij zijt een goede ijscoman. Ga heen en kom gauw weer!’). Verder bedient hij zich (zoals een dienaar des Woords betaamt) van ingetogen krachttermen als ‘mirakel!’, ‘eilieve!’, ‘warempel’, ‘wat drommel!’, ‘wat hamer!’, ‘wat hoed-

jes!', 'wat doosjes', 'wat deksels, o wat deksels' en (één keer) 'verdorie'. Kenmerkend is bovendien de manier waarop hij sprekend wordt opgevoerd. Als de dominee iets mededeelt, 'zegt' hij het namelijk meestal niet maar 'spreekt' hij - iets wat het schaap en de dames niet één keer doen.

7

Veel indruk maken dominees uitspraken niet. Ze maken veeleer duidelijk dat de stand waartoe hij behoort zijn tijd heeft gehad. Symptomatisch voor die maatschappelijke devaluatie is alleen al de geringe omvang van zijn gehoor. Terwijl Veronica tweemaal optreedt voor een volle zaal, preekt de dominee enkel pro domo. De eerste keer, op haar verjaardag, richt hij 'Een Enkel Woordje' tot zijn 'zwaar beminde schaap' - waarmee hij alleen zichzelf tot tranen roert. De tweede keer, als de vrienden 's nachts een inbreker in huis horen, houdt hij een heuse boetepreek:

> Gij booswicht, riep de dominee, laat u toch overreden,
> wat wint gij met een handvol gelds? Gij wie ge dan ook zijt...
> Gij dief daar onder aan de trap, wij zien u wel, beneden...
> keer van uw dwaalwegen terug, ei ziet, het is nog tijd...

De toegesproken zondaar blijkt echter de kat van de buren.

Naast preken beproeft de dominee ook andere interventies. Herhaaldelijk tekent hij bezwaar aan tegen een door de dames of het schaap voorgesteld uitje, bijvoorbeeld naar de speeltuin: 'De dominee keek voor zich uit met toegeknepen lippen./ Ik wip niet. Uit principe wip ik nimmer! zei hij kwaad.' In plaats van zich over te geven aan 'wuft', 'ijdel', werelds vermaak ('De kermis nu bijvoorbeeld, namen wij er iets van mee?') moet een mens zijn 'geest verrijken', zo houdt hij zijn kleine kudde voor. Maar in plaats van deze te overtuigen, laat hij zich door haar overtroeven ('De dominee was zachtjes ingeslapen/ en mompelde nog in zijn slaap: ik keur het toch niet goed.') of zelfs overhalen ('ik ga mee! - al vind ik het verkeerd').

Zo gaat het telkens wanneer de dominee zich plechtig en principieel uit: zijn verklaringen worden in een mum van tijd gelogenstraft - hetzij door de gebeurtenissen ('Zijn woorden waren nog niet koud of... hoep! daar ging het dak!'), hetzij door een nuchtere of sceptische opmerking van de vrienden, of door zijn eigen doen en laten.

Kalm, dames, sprak de dominee, en wees niet onbezonnen!
Al noemen zij u boevenpak, hebt toch uw buren lief...
Ja maar, zeiden de dames Groen, het is om u begonnen,
omdat u altijd zingt in 't bad. Dat is hun grote grief!

Wat hamer! zei de dominee, en snelde het balkon op.
Kom op! Hier is mijn blote vuist! zo riep hij naar benee.
De buren tierden: boevenpak! Dat zingt van: Zoek de zon op!
En onderwijlen lekt het maar op onze canapee!

Het geestelijk leiderschap van de predikant wordt kennelijk niet alleen ondermijnd door wat er in zijn omgeving wordt opgemerkt of voorvalt, maar ook door zijn eigen gemoedsbeweging. De dominee is namelijk, geestelijke of niet, een temperamentvol man. Zo ‘spreekt’ hij niet alleen, maar ‘roept’, ‘schreeuwt’ of ‘buldert’ ook - veel vaker dan het schaap (dat wel nogal eens ‘huilt’) en de dames (die graag mogen ‘jammeren’, ‘snikken’, ‘gillen’, ‘kermen’ of ‘zuchten’). Verder is hij even snel ‘blij’ of ‘opgewonden’ als ‘ontroerd’, ‘getroffen’, ‘ontdaan’, ‘benauwd’, ‘angstig’, ‘kwaad’ of zelfs ‘heel woedend en humeurig’. Grote daden en gebaren liggen hem daarom even goed als dito woorden. Als de dames blut zijn, bijvoorbeeld, schenkt hij hun zijn hele portefeuille (waarin helaas ‘alleen een oude preek’), als de kerstboom niet door de deur kan, breekt hij een stuk uit de gevel, en als de televisie hem verveelt, maakt hij aanstalten om het toestel het raam uit te smijten.

8

Door zijn onbesuisde optreden belandt de dominee nogal eens in onwaardige posities. Eerst valt alleen zijn bril in de soep, later blijft hij in eigen persoon hangen in de lamp, schaatst hij in een wak, raakt zijn vinger bekneld, komt hij vast te zitten in een wingerd (waar de brandweer hem uit moet takelen) en belandt hij al slaapwandelend in ‘de goot’ (de dakgoot, althans). Dat alles lijkt hem niet te deren; de dominee hecht niet zo aan de waardigheid van zijn ambt. Zo acht hij het niet beneden zijn stand om zich ‘tot aan zijn nek in 't zand’ te laten graven, om van een duintop af te rollen, van de glijbaan af te roetsjen, blindemannetje of verstoppertje te spelen, ijs te eten op straat, te liften, een grabbelton te beheren, kopjes af te drogen (‘Het nederigste werk is ook Belangrijk in Mijn Ogen’) of oliebollen te bakken (‘U moet niet denken dat ik mij voor handenarbeid schaam.’). Als de nood hoog is, deinst hij er zelfs niet voor te-

rug om ergens op of in te klimmen of om ‘met alles aan’ in het water te springen. Dat is niet naar de zin van de dames. ‘Wat is hij toch weer roekeloos, men moet hem altoos remmen,’ klagen ze, of: ‘denk toch om uw streepjesbroek en om uw goede naam’. Veronica daarentegen blijkt zich goed te kunnen vinden in zulk onstuimig optreden; ze juicht het zelfs toe. Anders dan de lieve vrede tussen haar en de dames suggereert, heeft ze kennelijk meer gemeen met haar weleerwaarde vriend.

De sanguinische aard van de dominee komt duidelijk tot uitdrukking in de illustraties van Wim Bijmoer. Afgezien van een vadermoorder, die hem een wat ouderwets voorkomen geeft, ziet hij eruit als een gewone man, met een stevig postuur, brede gebaren, een expressief gezicht en vaak een sigaret in z'n mond. Fiep Westendorp beeldt de dominee af zonder rokertje, maar met bril en een vreemd soort hoed, die je eerder zou verwachten bij een pastoor of kapelaan. Verder geeft ze hem een leptosome gestalte, een uitgestreken smoelwerk en dikwijls twee tegen elkaar geplakte handen. De dominee blijkt in tien, twintig jaar gedegradeerd van bon-vivant tot kwezel - een toonbeeld van preutsheid, hypocrisie en wereldvreemdheid. Dat beeld is in overeenstemming met de nieuwe tijd (in 1972 hadden al veel Nederlanders afscheid genomen van domineesland), maar niet met de tekst van Schmidt.

Een onverwacht effect van deze herziening is dat de dominee inboet aan mannelijkheid. Westendorp beeldt hem weliswaar niet af als een oud wijf of zacht ei (zoals Paul Haenen veel later het domineestype zou neerzetten) maar ze geeft hem een zo geestelijk voorkomen dat je bijna zou vergeten dat hij zich ook wat zijn sekse betreft onderscheidt van de dames en Veronica. Bijmoer benadrukte dit geslachtsverschil juist, bijvoorbeeld waar hij de dominee voorzag van een sigaret: in de jaren vijftig rookte 90 procent van de Nederlandse mannen en 30 procent van de vrouwen.[8.] Bovendien, waar Westendorp de dominee in vol ornaat aan het strand laat verschijnen, toonde Bijmoer hem in z'n blote bast - met een toefje borsthaar.[9.] Dit laatste detail onderstreept een opmerking in de beginstrofe van het betreffende versje:

> Zeg, zei het schaap Veronica, als we gaan zonnebaden,
> wie zou er dan het bruinste zijn, de dominee of ik?
> Wel, zeiden toen de dames Groen, da's makkelijk te raden:
> een dominee wordt bruiner want zijn vacht is niet zo dik...

Kennelijk is het verschil tussen Veronica en de dominee minder

groot dan je zou verwachten. Niettegenstaande zijn streven naar het hogere heeft de dominee iets van een beest. Slaapwandelen over het dak, bijvoorbeeld, is tekenend voor een geestelijke die niet met twee benen op de grond staat, maar het duidt ook op ongetemde driften. Vandaar het besluit: ‘U krijgt voortaan een tuigje aan, zei 't schaap Veronica.’ Zoals aan het strand al is gebleken, hangt dat dierlijke nauw samen met dominees geslacht:

> O, riep het schaap Veronica, mijn staartje is bevroren!
> Ik word alleen maar warm van voren, bij die open haard!
> Zo is het, sprak de dominee, ik ben ook warm van voren,
> en ijzig koud van achteren. Maar ja, ik heb geen staart...

Althans, niet van achteren, zou Reve daaraan toevoegen.[10.]

9

Het schaap Veronica is al over de vijftig, en aardig op weg naar de eeuwigheid. Dat geldt voor meer van Schmidts geesteskinderen (met name Abeltje en Jip en Janneke), maar lang niet voor al haar vroege werk. *Impressies van een simpele ziel, De familie Doorsnee* en *Pension Hommeles*, bijvoorbeeld, zijn inmiddels geschiedenis. Behalve de dichtvorm, die tot navolging dwingt, is het vooral de setting die Veronica tot op heden onweerstaanbaar maakt. Predikanten en ongehuwde vrouwen hebben vandaag de dag een andere reputatie dan vijftig jaar geleden, maar ook toen Schmidt deze personages ten tonele voerde, stonden ze voor verleden tijd. Er hoefde maar een schaap bij om een begin te maken met een eindeloos spel van jong en oud, man en vrouw, elite en massa, mens, dier en ding.

Aangehaalde literatuur

Buul, Tine van, e.a. (red.), *Altijd acht gebleven. Over de kinderliteratuur van Annie M.G. Schmidt.* Amsterdam: Querido [Schrijversprentenboek nr. 31], 1991.
Fens, Kees, e.a., *Kijk, Annie M.G. Schmidt. De schrijfster in beeld.* Amsterdam: Querido/Nederlands Theater Instituut, 1984.
Linders, Joke, *Doe nooit wat je moeder zegt. Annie M.G. Schmidt - de geschiedenis van haar schrijverschap.* Amsterdam: Querido, 1999.
Raadgreep, Marcel, *Ik krijg zo'n drang van binnen. Bibliografie van Annie M.G. Schmidt, 1911-1995.* Delft, in eigen beheer, 1999.
Schmidt, Annie M.G., *Het hele schaap Veronica.* Amsterdam: De Arbeiderspers 1960 [geïllustreerd door Wim Bijmoer]; heruitgave [geïllustreerd door Fiep Westendorp] Amsterdam: Querido, 1972.
Schmidt, Annie M.G., *Tot hier toe. Gedichten en liedjes voor toneel, radio en televisie, 1938-1985.* Amsterdam: Querido, 1987.
Schmidt, Annie M.G., *Wat ik nog weet.* Amsterdam: Querido, 1992.

Vogel, Hans, *Wacht maar tot ik dood ben. Annie M.G. Schmidt: haar leven en werk voor theater, radio en tv*, bewerkt door Hans van den Bergh. Z. pl: Theater Instituut Nederland/Strengholt, 2000.
Zijl, Annejet van der, *Anna. Het leven van Annie M.G. Schmidt.* Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2002.

Eindnoten:

1. Met dank aan Bonno Thoden van Velzen en Flip Treffers.
2. Joke Linders, *Moeder*, pp. 93-98. Drie verzen (niet twee, zoals Linders schrijft) tellen zes in plaats van vijf kwatrijnen.
3. ‘O nee, zei 't schaap Veronica, aan mijn lijf geen groot dichter...’; zie Fens e.a., *Kijk*, p. 36; zie ook Schmidts bedankbriefje d.d. 11 juni 1951 in Van Buul e.a., *Acht*, p. 24, en in Van der Zijl, *Anna*, p. 202.
4. Zie Linders, *Moeder*, p. 97.
5. Ischa Meijer, ‘Gegroet! Ik zit onder de olijf en zie wel verder’, *Haagse Post*, 18 januari 1975, geciteerd in Linders, *Moeder*, p. 93, en in Van der Zijl, *Anna*, p. 190.
6. Schmidt, *Wat*, pp. 101-104; vgl. Van der Zijl, *Anna*, pp. 52v.
7. Deze aflevering (*Het Parool* van 6 oktober 1951) is de eerste sinds het overlijden van vader Schmidt.
8. In de vroege jaren zeventig gold dit voor resp. 70% en 40%.
9. Zou het niet de illustratie zijn waaraan veel lezers aanstoot namen? ‘Woedende brieven gekregen over Schaap Veronica. Dominee tot daaraan toe, maar dominee aan 't strand: dat ging te ver.’ Brief aan Dick van Duijn (1950), geciteerd in Van der Zijl, *Anna*, p. 190.
10. Zie ‘Een nieuw paaslied’ (in *Nader tot U*, 1966): ‘Gij, die het wezen gemaakt hebt/ dat van achteren een kut en van voren een staart heeft.’ Schmidt zelf schreef in *Iedereen heeft een staart* (1959): ‘Heeft dat jongetje daar ook een staart?/ Dat kan ik van hier niet goed zien./ 't Zit zeker verstopt in zijn broekje./ Eentje met veren, misschien?’

Medewerkers aan dit nummer

WALTER VAN DEN BERG (1970) werkt op een postkamer. Hij schrijft een boek en wordt daarbij begeleid door literair agent Paul Sebes. Regelmatig vers werk op zijn weblog www.vandenb.com.

DAVID BOS (1963) is hoofdredacteur van het *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* en docent aan de International School for Humanities and Social Sciences (UvA). Hij studeerde godgeleerdheid in Groningen en promoveerde op een historisch-sociologisch proefschrift: *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van Hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (1999). Verder publiceerde hij onder meer *Seks, macht en vriendschap. Michel Foucault in gesprek* (1985).

MICHA HAMEL (1970) is componist en dirigent. Hij schreef muziek voor bijna alle belangrijke Nederlandse interpreten, ensembles en orkesten alsook voor een flink aantal theater- en dansproducties. Daarnaast is hij regelmatig als dirigent te gast bij de ensembles voor moderne muziek en de symfonieorkesten van ons land, waarmee hij tal van concerten geeft met voornamelijk eigentijdse muziek. Momenteel werkt hij aan een groot stuk voor het Residentie Orkest en hij heeft concrete plannen voor het componeren van een opera.

JURRIAAN KRAAK (1951) is diplomaat. Hij had onder meer Mexico, Brussel en Parijs als standplaatsen en schrijft al jaren voor zichzelf. Zijn dank gaat uit naar Henk Pröpper voor het advies daarvan het meeste, maar niet alles, in de la te laten liggen.

ARJEN MULDER (1955) is essayist, vertaler en redacteur van *De Gids.* Zijn meest recente publicaties zijn *Het fotografisch genoegen* (2000) en *Levende systemen* (2002).

PAUL PENNARTZ (1935) is socioloog en voormalig hoofddocent aan de Universiteit van Wageningen. Hij publiceerde in binnen- en buitenland over fenomenologie, semiotiek, wonen, architectuur en stedenbouw.

FRANS VAN ZOELEN (1955) woont en werkt in Rotterdam. Hij publiceerde eerder in *De Gids, De Tweede Ronde, Prado* en *Passionate.*

[Nummer 2]

Dirk van Weelden
Oud straatrumoer, nieuwe kunst

Drieëntwintig jaar geleden, in 1981, verscheen er een dubbelnummer van *De Gids* met daarin tweeëntwintig gedichten. De rest van de 175 bladzijden werd in beslag genomen door negentien reacties op het voorin geplaatste stuk, ‘Aanval en afstandelijkheid: een vergelijking tussen Nederlandse en Amerikaanse romans’ door Ton Anbeek. Inderdaad, het begin van de legendarische straatrumoerdiscussie. Sindsdien duikt het woord straatrumoer met tussenpozen op, meestal als er over schrijversengagement gesproken wordt of wanneer er een nieuwe generatie lijkt aan te treden. Denk aan het verschijnen van de Maximalen en de Generatie Nix eind jaren tachtig, begin negentig. Ook het jubileum van de bevrijding, de Golfoorlog en de oorlog in voormalig Joegoslavië zorgden ervoor dat de woorden literatuur en straatrumoer weer in elkaars buurt verkeerden. En als dat gebeurt kun je er donder op zeggen dat er een verband is met de bekende kritische diagnose, in de trant van: de Nederlandse literatuur is te huismussig, te introvert en het ontbreekt haar aan passie, intellectuele durf en betrokkenheid bij het maatschappelijk gebeuren.

Wie uit nieuwsgierigheid het bewuste nummer van *De Gids* opsnort en het stuk van Anbeek leest, valt algauw van de ene verbazing in de andere. Het stuk dat zoveel ophef veroorzaakte dat het een term invoerde die bijna vijfentwintig jaar later nog iets betekent, besluit met deze zin: ‘Misschien zou een beetje meer straatrumoer de Nederlandse roman geen kwaad doen.’ Geen ferme taal. Een raadselachtig slappe conclusie zelfs. In vertaling en na verwijdering van voorbehoud, verkleinwoord en ontkennende constructie, luidt Anbeeks slotsom zo: Nederlandse romans zouden beter zijn als ze zich meer zouden enten op actuele maatschappelijke gebeurtenissen.

Je kunt er al meteen uit afleiden dat de ophef over Anbeeks stuk niet teweeg werd gebracht door het verrassende en diepe denkwerk. Wat opwinding veroorzaakte was de manier waarop hij deze aanbe-

veling onderbouwde, namelijk met een vergelijking tussen een paar recente Nederlandse en een paar dito Amerikaanse bestsellers. Anbeek stelt zich in het stuk op als een gelegenheidsbuitenstaander. Als gastdocent aan een universiteit in Californie bespeurt hij bij de Amerikaanse studenten grote weerzin tegen twee romans die in Nederland massaal gelezen worden en in de kritiek worden gewaardeerd: *Een vlucht regenwulpen* van Maarten 't Hart en *Opwaaiende zomerjurken* van Oek de Jong. Wat vinden jullie dan goede boeken? moet hij gevraagd hebben. De studenten noemden drie titels op, die allemaal hoog op de bestsellerlijsten stonden. *Good as Gold* van Joseph Heller, *The World According to Garp* van John Irving en *Jailbird* van Kurt Vonnegut.

Amerikaanse studenten? Bestsellers? Je zou zeggen dat er nogal wat factoren in het spel waren die de geldigheid van zijn vergelijking tussen die drie Amerikaanse en twee Nederlandse romans beperken. Maar Anbeek aarzelt niet. Hij geeft goudeerlijk inzage in zijn dubieuze premissen en interpreteert er vrolijk op los. Net zo lang tot hij uitkomt op een verbluffend simpel onderscheid. De norm in de Nederlandse literatuur is dat romans zwaarmoedig, navelstaarderig, onmaatschappelijk en stijf moeten zijn. Zie De Jong en 't Hart. Amerikaanse romans daarentegen (*for the sake of the argument* in ieder geval) worden massaal gewaardeerd als ze wild en inventief van plot zijn, geestig en satirisch, en bovendien zinderend van de betrokkenheid bij maatschappelijke toestanden en misstanden. Zie Heller, Vonnegut en Irving. Tot slot verwijst hij nog naar Anja Meulenbelts *De schaamte voorbij*, dat volgens hem door de vaderlandse kritiek niet tot de literatuur gerekend werd omdat het een roman was die te veel maatschappelijke actualiteit bevatte.

Na deze ongelukkige bewering volgt dan nog een citaat van Adriaan Roland Holst, die vond dat Werkelijkheid en Actualiteit (met hoofdletters) zich tot elkaar verhouden zoals ‘een klare fuga van Bach zich verhoudt tot straatrumoer’. Het ‘wereldvreemde en onleesbare oeuvre’ van Roland Holst vormt het opstapje tot de bewering dat er in Nederland een ‘algemeen idee’ heerst dat het actuele als ‘onzuiver’ uit de romankunst bant. Dan kan wat Anbeek betreft de conclusie volgen: ‘Misschien zou een beetje meer straatrumoer de Nederlandse roman geen kwaad doen.’

Het scala aan reacties bevat weinig verrassingen. Anbeek kreeg van verschillende auteurs goed op zijn falie voor de flodderig opgezette vergelijking en de malle generalisaties. Een paar mensen willen best toegeven dat ze niet graag Nederlandse romans lezen en liever En-

gelse of Amerikaanse, en inderdaad omdat ze avontuurlijker, geestiger, beter geschreven en rauwer zijn. Er zijn enkele intellectueel getoonzette stukken waarin geduldig wordt uitgelegd dat echte literaire meesterwerken het product van hun tijd en milieu zijn, maar toch altijd actueel; dat ze soms over een stuurloze puber, een sanatorium of de ontdekking van de liefde lijken te gaan, maar tegelijkertijd een beeld kunnen geven van een kantelend tijdperk, de deconfiture van een wereldbeeld, of de gruwelen van de oorlog.

Wat opvalt is dat men in 1981 nog in de schaduw leeft van de ideologische scherpslijperij van de jaren zestig en zeventig. Zo leest Frans de Rover in Anbeeks stuk een oproep tot literair activisme, gebaseerd op de valse hoop dat literatuur een politieke verandering teweeg kan brengen. Hij denkt dat Anbeek bezig is 'de taak van de schrijver' in te vullen. Vandaag de dag is het onbegrijpelijk dat je dat in Anbeeks artikel ziet. Iets vergelijkbaars speelt mee in de hysterische reactie van Boudewijn Büch. Zijn stuk is een stroom van woede en rancune, vooral gericht tegen iedereen die dichters en schrijvers wil opdragen hoe ze moeten schrijven. Het eindigt even boos als aandoenlijk met de bewering dat alle literatuur alleen maar over liefdesverdriet en eenzaamheid gaat en verder nergens over.

Heel wat auteurs geven te kennen dat ze de bewuste boeken en auteurs niet kennen. Een paar lijken er zelfs trots op te zijn dat ze zowel de Amerikaanse als de Nederlandse bestsellers niet gelezen hebben; dat zou hun oordeel over Anbeeks artikel maar vervuilen (Beurskens). En een aantal stukken probeert Anbeeks schets van het typisch Amerikaanse aan de Amerikaanse literatuur en het typisch Nederlandse aan de Nederlandse te verbeteren. Weer anderen weerleggen Anbeeks typeringen, door geestige, vrolijke, satirische Nederlandse romans te noemen en heel sombere, introverte Amerikaanse.

Waar gaat dit over? Dat dacht ik na het lezen van die oude *Gids.* Gaat dit wel over de directe of indirecte manier waarop romans iets doen met maatschappelijke verschijnselen? Stel nou dat Anbeek had geschreven dat hij in het landschap van de Nederlandse literatuur een bepaald soort romans miste die bijvoorbeeld in de Amerikaanse literatuur wel bestaan en hij was enthousiast gaan uitleggen wat er zo interessant en spannend is aan romans als Vonneguts *Jailbird* of liever nog een boek van Saul Bellow, Philip Roth of Don De-Lillo. Stel nou dat hij van een verschraling of een crisis in de Nederlandse letteren had gesproken en goede argumenten had gegeven voor de bewering dat er, naast allerlei andere soorten romans, een waardevolle culturele rol is voor fictie die de actuele maatschappe-

lijke toestand verbeeldt. De kans is groot dat er dan nooit een straatrumoerdiscussie was geweest.

Toch heeft Anbeek met zijn stuk een zenuw geraakt. Welke? Zou het de Hollandse hang naar zelfbeschuldiging zijn (‘wat is onze literatuur toch grauw en truttig’)? Nee, want ook toen in de loop van de jaren tachtig het aanzien van de Nederlandse letteren aanzienlijk avontuurlijker, diverser en maatschappelijker werd, bleef ‘straatrumoer’ een begrip. Bij de Maximalen, bij Generatie Nix, bij het zoeken naar ‘nieuw engagement’ in het begin van de jaren negentig en in de kritische reacties daarop van Joost Zwagerman en Bas Heijne bijvoorbeeld duikt het woord straatrumoer en de herinnering aan Anbeeks artikel op.

Niet de literaire analyse of de oprechte en enthousiaste aanbeveling in Anbeeks stuk, en zelfs niet de negatieve generalisaties over de Nederlandse roman deden pijn. Er was iets anders aan zijn artikel dat zenuwachtig maakte en dwars door alle misverstanden en schijnpolemieken heen sindsdien verwarring en onzekerheid in de Nederlandse letteren veroorzaakt.

Anbeeks uitgangspunt is zijn verbazing over de verschillen in massale belangstelling tussen Nederland en de Verenigde Staten. Als hij zegt dat het beter voor de Nederlandse romans is als ze wat meer ‘onzuiverheid’ en straatrumoer zouden bevatten, dan wil dat zeggen dat hij verwacht dat ze, net als zulke boeken in Amerika, enorm gewaardeerd zouden worden door jonge mensen. Meer actualiteit, humor en vaart in romans, dat is zijn aanbeveling, en omdat nergens wordt uitgelegd wat daar nu intrinsiek beter aan is, laat het stuk zich lezen als een ongevraagd marketingadvies. Meer straatrumoer kan geen kwaad, dat wil zeggen, het maakt Nederlandse romans populairder.

Het vermoeden rijst dat een discussie of literatuur nu meer of minder van de straat dan wel van de studeerkamer/ivoren toren moet zijn er nauwelijks toe doet, aangezien literatuur vooral iets van de winkel is. Dat veroorzaakt onzekerheid en geeft aanleiding tot allerlei discussies over straatrumoer en engagement. Anbeek neemt zonder al te veel zorgen de bestseller als literaire norm, richt zich exclusief op het recreatieve lezen van rugzaktoeristen en juicht vanzelfsprekend over wilde plots en cabareteske satire. De toon die Anbeek aanslaat is een teken des tijds, een verwoording van de economische en culturele realiteit waar de Nederlandse literatuur zich maar moeizaam een plaats in kan verwerven, getuige de reacties op het stuk.

Anthony Mertens is de enige in *De Gids* van 1981 die het aan de

orde stelt: in toenemende mate worden ook kunst en cultuur aan economische wetten onderworpen. Als culturele informatie is ook literatuur meer en meer in eerste instantie een industrieel product. Literatuur moet een plaats vinden in een expansief groeiende media-industrie. En het gedrukte woord zet allang niet meer de toon. De boekenindustrie heeft formidabele concurrentie in de vorm van cinema, televisie, radio, platenindustrie en tijdschriften. Literaire boeken vergen een manier van lezen die altijd maar door een relatief klein publiek zal kunnen worden opgebracht, maar dat is voor uitgevers in toenemende mate een economisch probleem. Volgens Mertens kun je in de literatuur van 1981 al zien welke oplossingen daarvoor zijn, en de voorbeelden komen uit Amerika: meer reclame en publiciteit, meer aandacht voor schandaal, spektakel en nieuws, een grotere rol voor het persoonlijk charisma van de auteur en bovenal: alle thema's en problemen moeten luchtig en in verteerbare, vertrouwde termen worden behandeld. Niet verwonderlijk dat hij Anbeek onkritisch consumentisme verwijt.

Toen ik dit las werd me duidelijk dat het idioot genoeg de knulligheid van Anbeeks artikel is, die de grootste kracht ervan uitmaakt. Door over romans te praten als massacultuurproduct legt hij (zonder het te willen of te weten waarschijnlijk) de vinger op de zere plek. Hij levert in zijn eigen ogen een oplossing voor het lastige parket waarin hij de Nederlandse romankunst terecht ziet komen. En vandaar dat zijn stuk zoveel ophef veroorzaakte en de term straatrumoer werd opgepikt en hergebruikt.

Wat is dat lastige parket? Waarom zou de verzakelijking en commercialisering van het literatuurbedrijf een probleem zijn? Waardoor zet de opkomst van een dominante mediacultuur aan tot moeizame discussies over straatrumoer in de letteren of over de intellectuele verantwoordelijkheden van de schrijver in het openbare debat?

Dat komt allemaal door het feit dat literatuur van oudsher nog iets anders pretendeert te doen dan informeren, verstrooien en vermaken. Daar wringt de schoen, bij het oude gevreesde K-woord. Kunst. Bij de veronderstelde wrijving die bestaat tussen het literaire kunstwerk en de media-industrie met haar vermaak en informatie. Wat drijft een schrijver van een literaire roman, behalve het bestrijden van onrust en verveling en het verlangen naar voldoening, erkenning, geld, eventuele roem en het voornemen anderen te vermaken (zoals dat geldt voor duizend-en-een andere activiteiten)? Hij denkt dat hij de wereld iets te vertellen heeft, en dan bedoel ik niet het verhaal van de roman. Even los van de vraag hoe goed hij of zij

erin slaagt, is de schrijver eropuit met zijn vertelling iets te vertellen, oftewel inzichten over het leven, mensen, de maatschappij of God voor mijn part, te verbeelden. Dat gebeurt middels de taal, de personages, de humor, het verhaal, de beelden en datgene wat verzwegen wordt. De verbeelding kan iets moreels hebben, maar vaker komt ze voort uit de drang waarheden te zeggen, amorele waarheden, oftewel inzichten die niet anders gezegd kunnen worden dan in de vrijheid die een roman biedt en die samenvallen met deze verbeelde vorm. Over kwaliteit of smaak gaat dit natuurlijk niet. Er zijn duizenden soorten romans en de melanges daar weer van. Er zijn miljoenen gradaties en opzichten waarin romans kunnen slagen of falen en zelfs de algemeen gedeelde oordelen daarover kunnen in een paar jaar tijd radicaal veranderen.

Waar het me om gaat is de technologie die schuilt in het literaire kunstwerk; hoe het werkt. Een roman roept een parallelle wereld op, die herkenbare menselijke en onmenselijke elementen bevat, maar als afgesloten universum opzichtig losstaat van de werkelijkheid. Een roman is een eigenwettig geheel; de manier waarop banale, sociale, psychologische, historische, filosofische, wetenschappelijke elementen en spreektaal met elkaar verbonden zijn, is tegelijkertijd oneindig variabel en toch steeds herkenbaar als een literaire. Zo worden die dingen alleen in romans door elkaar geklutst en aan elkaar geschakeld.

Een wonderlijke combinatie dus: een stap terug uit de werkelijkheid naar een gesloten universum waar alles als in een mythe of droom onderling verbonden is op een speelse, rijke, boeiende manier; maar tegelijkertijd worden er inzichten verbeeld die betrekking hebben op de werkelijkheid, de levens die schrijver en lezers leiden, de maatschappij en de geschiedenis. Het is de omweg via die gesloten virtuele geschreven wereld en de verbeelding (omzetting in taalbeelden), die iets van de waarheden tonen kan die de roman over ons leven of de maatschappij te vertellen heeft. Literatuur is een oude kennistechnologie die inzichten van een specifiek literair soort onderzoeken en belichamen kan. In een roman versmelt een door het lezen intiem aanwezig gemaakte onwerkelijkheid met meer-dan-persoonlijke gemeenschappelijkheden. Dat heeft idealiter een verrassend, ontroerend, geestig en verontrustend effect. Het is kortom een vorm van kunst. Je leest een roman voor je plezier en dat bestaat er (alweer idealiter) onder andere uit dat je nieuwsgierig bent naar hoe een ander je kan laten beleven hoe hij over het leven en de wereld denkt. Naar hoe hij het leven of de wereld die hij bewoont kent. En naar de manier waarop hij die kennis verbeeldt. De

techniek van het lezen van literatuur vereist enig geduld, inlevingsvermogen en het vermogen ideeën, emoties en ervaringen te herkennen in abstracte, onpersoonlijke verbanden. Maar dan heb je ook wat, om in verkoperstermen te spreken.

Sinds 1981 is er veel veranderd. Ook in de Nederlandse literatuur. De sfeer van stagnatie die er toen heerste is als sneeuw voor de zon verdwenen. Misschien zou je van een integratie van de populairdere en de intellectuelere literatuur kunnen spreken sindsdien. Aan de ene kant betekende het dat er meer inventieve, geografisch en intellectueel avontuurlijke boeken verschenen. Ontegenzeggelijk is er een zekere geremdheid, deftigheid en stijfheid verdwenen. Aan de andere kant sprong de groeiende productie in het oog van boeken met een anekdotische overdaad, gekoppeld aan een publicitaire context waarin de persoon en geschiedenis van de schrijver dominant was, vaak gekoppeld aan een schandaal, een spektakel, een ziekte, kortom, human interest. Net als in de omringende cultuur zijn de economisch meest succesvolle producten in de literatuur de gevallen waarin doorzichtig, snel en probleemloos iets herkenbaars gecommuniceerd wordt. Daartoe is natuurlijk niet alle succesvolle literatuur te herleiden, maar een grote invloed op de literaire publiciteit heeft de opkomst van zulke boeken wel. Ook de literaire cultuur heeft zich gevoegd naar de formats van de steeds commerciëler wordende massamedia. De kritiek is in twintig jaar snel beperkt geraakt tot een mix van interviews, branchejournalistiek en productinformatie. Besprekingen zijn ofwel columns ofwel een vorm van vergelijkend warenonderzoek. Periodiek zijn er, aan de vooravond van de uitreiking van een literaire prijs, overzichtsartikelen, maar daarin ligt de nadruk op de winstkansen met het oog op de bezetting van de jury.

Je kunt je afvragen of er ooit een tijd geweest is dat kunst een groot cultureel gezag had. Zeker is dat kunst dat vandaag de dag niet heeft. We leven in een gemediatiseerde cultuur, wat wil zeggen dat het de informatietechnologie en de elektronische media zijn die het leeuwendeel van de cultuur in brede zin bepalen. Daarin zijn informatie en vermaak de belangrijkste doelen. De onderlinge verbinding en moeiteloze combinatie van alle boodschappen staat voorop. De mediawerkelijkheid mag soms nog zo spectaculair lijken, de teneur is dat de opgeroepen werkelijkheid normaal is en in orde. De vormen waarin boodschappen en verhalen bestaan zijn bij voorkeur herkenbare formats of mallen. De meeste betekenis is een kwestie van context en personen. De anekdote, de harde feiten, de human interest, de bewezen dienst, dat is de inzet van de communi-

catie. Alles is gebaseerd op de ruil van aandacht tegen geld. Als er sprake van fictie is, dan verbeeldt die bij voorkeur probleemloos herkenbare en algemeen aanvaarde gevoelens en denkbeelden of is pure fantasie.

Denk niet dat ik deze beschrijvingen negatief bedoel. Ik stel alleen vast dat de mediacultuur zo werkt. Daar is weinig tegenin te brengen en iets radicaal nieuws lijkt het me niet. Het is de hedendaagse, gestroomlijnde en dwingender versie van het eeuwenoude mensengewemel. De producten ervan zijn erg talrijk en soms zijn ze dom en soms verbazend mooi en soms grappig en geil en spannend en vaak razend interessant en even vaak stompzinnig en radeloos makend. Wat dat betreft is er weinig verschil met literatuur. Wat Anbeek destijds met straatrumoer bedoelde, is inmiddels, in gestroomlijnde eigentijdse vorm, in overdaad aanwezig in de Nederlandse letteren. Als kwestie is straatrumoer een verouderde, overbodige categorie.

Net als de meeste schrijvers en lezers ben ik opgegroeid in de alsmaar in omvang, complexiteit en macht groeiende kapitalistische mediacultuur. Het is de status-quo. Ik kan en wil me geen leven daarbuiten voorstellen. Hooguit fantaseer of praktiseer ik timeouts; onderbrekingen in media-arme, landelijke omgevingen. In een revolutie of een verloren paradijs geloof ik niet. Maar tegelijkertijd koester ik het idee dat het mogelijk is een leven te hebben dat niet volledig samenvalt met dat van mediagebruiker en consument. En als dat een illusie is, dan is het voor mij een noodzakelijke. Niet voor iedereen, maar voor veel mensen wel. Die zoeken hun heil in seks, sport, het occulte, religies of kunst. Ik behoor tot de minderheid die literatuur beschouwt als een noodzakelijke vorm van vermaak en een waardevolle vorm van kennis. Niet alleen voor mezelf.

Het waardevolle van literatuur is haar specifieke kennistechnologische vernuft, haar truc om persoonlijk en collectief tegelijk te zijn. Herkenbaar én een ontdekking of zelfs een openbaring. Dat ze een inzicht kan vangen en intens maken dat ontstaat door afstand te nemen, eenzaam te zijn; door een omweg via de verbeelding te maken, verbanden te leggen tussen gevoelens, denkbeelden, wetenschappelijke en maatschappelijke gegevens. Dat dit een vermogen van grote waarde is, is een minderheidsstandpunt, maar niet per se elitair of behoudend. Het literaire lezen is misschien niet populair, het is (sinds de invoering van de leerplicht in ieder geval) door en door democratisch: iedereen die het oog ervoor heeft of ontwikkelt, heeft maximale toegang en ze is vervaardigd van de woorden die van iedereen zijn.

Zoals ik het zie schuilt er in de notie van een los van de auteur, los van de hele wereld aan gekwaak bestaand literair kunstwerk (het boek in mijn hand) niet zozeer iets systeembevestigends of traditioneels, maar eerder iets militants: literatuur is een instrument om wakker te worden uit ons leven van mediagebruikers en consumenten. Een potentiële toegang tot verbluffende inzichten, harde waarheden, afgrondelijke humor. En dat hebben literaire romans dankzij hun unieke technologie, dankzij hun eigenschappen als kunstwerk. Die maken naast de schok der herkenning ook de schok der ontdekking mogelijk; die maken dat er naast het plezier en vermaak ook een vorm van kennis in te lezen is.

Daarom begrijp ik niet dat schrijvers of critici fulmineren tegen de bestsellercultuur of de opkomst van *commercial fiction* of de hype rond de persoon van een schrijver of de populariteit van autobiografische romans. In het openbaar ergens tegen zijn heeft algauw iets triests en lachwekkends. Vooral als het om zaken gaat die niemand kan veranderen. En cultuurpessimisme is weliswaar een noodzakelijk ingrediënt voor alle vitale culturen, mij trekt het niet. Wie proberen ze te overtuigen? De mensen die dat juist allemaal leuk vinden en er oprecht plezier aan beleven? Of de mensen die weten dat het literair gezien niet uitmaakt of een boek een bestseller is of niet? Die mensen weten als het goed is ook dat een roman er niet beter of slechter van wordt als de schrijver zijn privé-perikelen met het publiek deelt of dat juist radicaal weigert. En ze weten ook dat een roman over de fall-out rond een in een politiecel doodgebleven kraker behalve een kroniek ook een persoonlijk-filosofische mythografie kan zijn; net zo goed als een intiem autobiografisch geschrift over de ontreddering en ontregeling na de dood van een kind in zijn scherpe blik op de taal van ziekte en dood ook maatschappijkritiek is.

Allemaal dankzij de mate waarin die boeken erin slagen de kunsttruc toe te passen en het leven of de wereld te kennen door vernuftig en nauwkeurig te breken met de manier waarop wij en de wereld over onszelf spreken. En dankzij de literaire manier van lezen. Als het literaire oog opmerkt dat de kunst in dit ene geval (het boek in de hand) werkt, is het uiteindelijk onbelangrijk of het een moeilijk of makkelijk boek is. Vrolijk of zwartgallig. Realistisch of absurd. Zoekend naar moreel houvast of ieder moreel houvast wreed bespottend. Literatuur speelt met de mogelijkheid niet samen te vallen met wat ze vertelt. De spelregels van het literaire lezen zijn zo: als lezer ben ik nieuwsgierig naar wat iemand anders mij te vertellen heeft over de wereld of het leven, iets dat ik nog niet wist of

nog niet zó kende. Een waarheid hoe bizar en klein ook, die ik tot me door wil laten dringen. Niet om de persoon van de schrijver, maar om dat wat hij te vertellen heeft. Volgens de spelregels moet de schrijver dan ook iets te vertellen hebben en dat zo doen dat het de lezer boeit en raakt. Anders verliest het boek een lezer.

Misschien lijkt het alsof ik het literaire kunstwerk idealiseer. Ik weet ook wel dat wat ik hier omschrijf een streefwaarde is, geen beschrijving van willekeurige literaire werken. De vraag welk individueel geval nu wel of geen kunst is en tot op welke hoogte, laat me koud. Mij gaat het om het werkzame principe van het model van het literaire kunstwerk, de potentie ervan; niet om de ophemeling van ieder boek dat als kunstwerk poseert noch om de ontkenning van duizend-en-een andere eigenschappen die literaire romans hebben. Er zijn meer waardeloze kunstromans dan literair sublieme boeken waarvan de auteur helemaal niet met opzet kunst heeft zitten maken, maar waarin hij alleen zo goed mogelijk wilde opschrijven wat hij te vertellen had.

Literaire romans zijn een onderdeel van de media-industrie en ook in hun thema's, beelden en stijl zie je direct of indirect invloed van of een gevecht met de mediacultuur. Dat lijkt me logisch, aangezien de lezers en schrijvers in die cultuur leven. Maar ja, er is een tegenstelling tussen het model van de literaire roman als kunstwerk en de mediacultuur. Dat is alleen een probleem als je wilt dat literatuur maximaal populair wordt. Om ideologische of economische redenen. Dan moet literatuur iets worden dat het niet is.

Mij lijkt het een irreëel verlangen, maximale populariteit, als je van literatuur houdt en weet waar de ziel ervan ligt. Haar kracht zit in dat wat omslachtige, soms abstracte, trage kunstaspect. Daar zullen nooit veel mensen zin, tijd en geduld voor hebben. Literatuur is geen wereldvreemd of ouderwets salonverschijnsel, maar een vorm van kennis van mensen, het leven en de wereld nu. Een eigenaardige, dwarse, vaak ongemakkelijke kennis van harde waarheden en diepe onzekerheden. Iets van persoonlijke en maatschappelijke waarde. Toch maken schrijvers zich voor deze kant van hun eigen en elkaars werk niet graag sterk in het openbaar. Ze laten het graag over aan critici, die er weinig plaats voor zien in hun formats. Zelf doen de schrijvers het liever niet; alsof ze er zich voor schamen. Of omdat het slechte publiciteit is.

Johan de Boose

Geniet. Geniet van wat je hebt gebaard.
Zo blijft de aarde draaien. Iedereen in alles
Heb je nageaapt. Zo heb je liefde leren
Zien en taal bedacht. Zo kwam je in de macht

Van angst: de pijn dat wat je eens bezit
Je ooit ontvalt.
Geniet van niets dan wat je toeloopt.
Niet van elke lach is leed de zin.

Wat bestaat, bestaat niet bij de gratie van
Zijn afloop. Onder het geliefde lichaam ligt
Niet steeds het wakke laken van een graf.

Wat is het dan dat je geniet van het verbod
Op het genot? Vanwaar die schrik die het vertikt
Om dood te gaan aan wat je leven gaf?

Beklaag wie in een doolhof zonder hekken
Woont, wie zwemt en nooit op sluizen stuit,
Wie steden aandoet zonder sloppen, nooit
Zijn hoofd stoot, nooit het lege bed ziet

Onder volle lijven, nooit de lijken van de liefde
Telt en inslaapt op het teken van een kus.
Geloof niet wat gelogen en geloogd zich schikt
In mak geluk en uitslaapt op het malse kussen

Van een ingebeelde lust. Verdaag de afspraak
Met de rust, vervoeg de toekomst in verleden tijd,
Vergeet niet wat je nooit onthouden kon,

En blijf, en blijf verdwalen op de oude wegen
Tussen wiegen van weleer, waar ooit iemand begon
Te vliegen, die voor hij viel de grootste hoogte won.

Peter Altena

Vlammen!
Pijprokers en onruststokers in het tijdvak van oorlog, opstand en revolutie (1780-1800)

Aan de vooravond van de eeuwen zonder rook en rokers is een eerste balans opgemaakt van al die eeuwen mét rook en rokers. In Rotterdam is in de Kunsthal daartoe een tentoonstelling gewijd aan de beeldvorming van het roken in de kunsten. Bij de tentoonstelling verscheen het boek *Rookgordijnen.* Daarin wordt aandacht gevraagd voor het roken in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw, in de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw, in de beeldende kunsten van de twintigste eeuw, in de fotografie, de film, de strips, de popmuziek en de reclame.[1.] In sommige bijdragen voert heimwee naar de jaren van het montere roken de boventoon. De roker wordt er als een 'lone ranger' geportretteerd. In andere bijdragen heerst een voorliefde voor grote woorden. Het peinzen, dat kennelijk een gevolg is van roken, leidt in het boek tot sofismen en magere maximen. Bijvoorbeeld: 'Roken is slavernij en vrijheid. Maar bestaat er eigenlijk wel vrijheid zonder slavernij?' Dan hebben we de psychologie van de rook nog te goed: 'Door te verhullen onthult de rook namelijk het onwezenlijke wezen van de materie, de contingentie van het Zijn, dat wil zeggen: alles wat is, kan er evengoed niet zijn.'

Dan is het beter om *De Avonden* van Gerard Reve te herlezen. In de laatste tien dagen van 2003 heb ik dat gedaan. Het boek verscheen in 1947, in de hoogtijdagen van de sigaret. Er wordt in de roman volop gerookt. Frits van Egters, de held van de geschiedenis, rookt sigaretten, die hij zelf rolt. Bij zich draagt hij een shagdoos. In buien van gulheid, waarvan hij meestal geen last heeft, draait hij voor anderen ook nog wel eens een sigaret. Door derden laat hij zich graag sigaretten uit een pakje of een doos, een enkele keer zelfs een sigaar presenteren.

Het roken van sigaretten en sigaren is in *De Avonden* niet ongezond. Kwalijk en schadelijk is in de ogen van Frits van Egters wel het pijproken. De vader van Frits leest niet alleen boeken, suft niet louter op de divan, maar hij rookt ook pijp. De pijp als attribuut van de

suffige intellectueel. Bij het opsteken van zijn zoveelste sigaret in het boek roept Frits: ‘Ik begrijp niet, hoe iemand een pijp kan roken’.[2.] Het schroeit zijn mond kapot. Wat later weigert Frits zijn vader zijn tabaksdoos te geven om van de shag een pijp te stoppen. Geen principiële redenen, maar praktische: de doos met shag is zo veel te snel leeg.

Het generatieconflict komt in *De Avonden* onder meer tot uitdrukking in de tabak. Jongeren rolden en rookten op kamers en in cafés sigaretten, hun vaders stopten thuis een pijp en bij het schoonmaken daarvan morsten zij. Na de Tweede Wereldoorlog was pijproken in Nederland niet langer ‘cool’, de sigaret daarentegen ‘hot’. De pijp kende in de tweede helft van de twintigste eeuw een aantal rolmodellen - prins Bernhard, Maigret en Mulisch -, die jongeren niet direct tot navolging verleidden. De heldhaftige Popeye telt niet, omdat hij zijn pijp gebruikt om er spinazie mee uit het blik te zuigen.

Naar verluidt was er in de achttiende eeuw een vergelijkbare tegenstelling tussen het snuiven en pruimen van tabak. Toen geen generatieconflict, maar een sociale tegenstelling. In de deftiger milieus werd gesnoven, terwijl de lagere sociale klassen de tabak in de mond hielden. Over het snuiven van tabak sprak Peter Steven Schuil op 5 april 1832 in Zierikzee, in het plaatselijk departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De titel van zijn komische voordracht luidde veelbelovend ‘Een Snuifje’.

Voorzichtig begon die dagen het circus te draaien van rondtrekkende dichters en sprekers, die rokerige zaaltjes en Nutsavondjes vulden met retorisch geweld en gevoelige verzen. De toon van Schulls voordracht werd gezet door ‘de geestige Sterne’, door hem naar voren geschoven als ‘een snuiver en een gevoelig snuiver’. Met het noemen van de naam van Sterne werd ook het soort humor dat de luisteraars verwachten mochten nader bepaald. Luim, die gnuifzieke vorm van geestigheid, zou het betoog regeren. Schuil liet niet slechts Sterne snuiven. Grote delen van de wereldbevolking deden het. Snuiven was ‘in’ in Holland: ‘alle marquante persoonen snoven en van alle partijen; KAAT MOSSEL en GERRIT PAPE, namen tot verzet hunner staatkundige bemoeijingen een snuifje’.[3.]

De namen van Kaat Mossel en Gerrit Paape verwezen naar een voorbij tijdvak van partijzucht en politieke tegenstelling. Zij representeerden de kwade geesten van het volkse partijsentiment, van het verleden ook. Kaat Mossel was de wilde orangistische lintenverkoopster, die vanaf 1782 de oproerigheid ten gunste van de stad-

houder furieus leidde. In de patriotse pers van haar eigen tijd werd Kaat Mossel neerbuigend als volksvrouw getypeerd: over verstand beschikte zij niet, zij was een vat vol hartstocht en buskruit. Gerrit Paape, een begaafde schrijver, bevond zich vooral vanaf 1794 in de voorhoede van het onverzoenlijke en radicale patriottisme. In de publieke opinie werd hij geketend aan zijn eenvoudige komaf. Anderen droegen hem zijn verleden als arbeider als schandvlek na. Deze ‘marquante persoonen’ snoven volgens Schuil bij wijze van verzetje. Met Mossel en Paape vertekende Schuil de politieke strijd van de late achttiende eeuw tot een ordinaire achterbuurtoorlog, gestreden door lieden van laag sociaal allooi. Aan de laatste twee decennia van de achttiende eeuw, die de Nederlanden op en over de rand van de burgeroorlog en in een Frans kielzog hadden gemanoeuvreerd, werd omstreeks 1832 met nauw verholen tegenzin herinnerd. Die duistere periode zat er ruim gerekend bijna een halve eeuw op.

Op 5 april 1832 stond in Zierikzee vermoedelijk niemand op om de spreker tegen te spreken of hem te vragen naar zijn bronnen. Belangrijker voor hem was het om het snuiven en de politieke strijd tegelijkertijd als ‘vieux jeu’ af te doen. Het snuiven van Paape en Mossel is door Schuil vermoedelijk uit de eigen duim gezogen. Zinnig is wel de door hem geconstateerde tegenstelling tussen ingespannen staatkunde en ontspannen roken, die tussen onrust en tevreden geluk.

In zijn gedocumenteerde bijdrage aan het juist genoemde boek *Rookgordijnen*, getiteld ‘Vluchtige rook vereeuwigd’, wijst Eddy de Jongh op de geringe populariteit van het snuiven en pruimen in de beeldende kunst.[4.] Wat in de mond zit of via de neus gaat, was visueel minder interessant. Het pijproken, in *De Avonden* net zo ouderwets als het snuiven in 1832, was onder schilders wél geliefd. Uitgeblazen rook zag er op schilderijen mooi uit en het daagde schilders uit om hun technisch kunnen te etaleren. Daarnaast bood het pijproken de schilders in iconografisch opzicht vele mogelijkheden: het kon zoveel betekenen! De vele betekenissen die het roken in de schilder- en tekenkunst van de zeventiende eeuw kon hebben, worden door De Jongh deskundig op een rijtje gezet. Vergeefs wordt daarbij gezocht naar ‘de contingentie van het Zijn’.

Gerrit Paape, de man die in 1832 van snuiven werd beticht, laat in zijn omvangrijke oeuvre vrijwel niemand snuiven, maar gerookt wordt er door velen en vaak. Altijd pijp. Om Paape te verlossen uit de ketenen van Schuil wil ik hier de betekenissen nader beschouwen

die hij als schrijver in tijden van oorlog en revolutie aan het roken van de pijp gaf. Niet alleen Gerrit Paape liet zijn personages een pijpje roken, maar ook in het werk van geestverwante tijdgenoten als Wolff en Deken werd op gezette tijden gerookt.

In de *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, de roman die Betje Wolff en Aagje Deken in 1782 publiceerden, wordt eventjes gerookt. Toen Sara Burgerhart op het literair toneel verscheen, was het land in de Vierde Engelse Oorlog gewikkeld en al weer wat langer in de ban van de dwanggedachte dat alles minder werd. De oorlogsschepen die de haven niet durfden te verlaten en door de Engelsen desondanks vernietigd werden, bevestigden een diepere waarheid: het land zat moreel, economisch, financieel en politiek aan de grond. In die malaise wordt het weesmeisje Sara groter en voorzichtig volwassen.

In 1782 was vroeger alles beter. Het land kende in de zeventiende eeuw een tijd waarin alles blonk en schitterde. Parallel daaraan lopen de levenslijnen in de *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*: in het leven van Sara is het verleden op het moment van vertellen de beste tijd. Het was de tijd dat haar ouders nog leefden. Sara herinnerde zich het geluk van weleer. Haar vader heette Jan, zoals dat in Holland hoorde. Haar moeder was een weeskind geweest, maar wat kapitaal had haar in staat gesteld een goed huwelijk te doen met allerbeste Jan. Het was niet alleen een goed huwelijk, maar ook een gelukkig huwelijk.

> Myne Ouders lazen veel, en zagen deeze zucht in my met goedkeuring. Nog zie ik hen in onzen tuin, op de bank zitten, als Vader zyn pypje van rust, zo als hy het noemde, rookte, en Moeder hem iets voorlas, terwyl ik op des goedaartigen mans knie zat te luisteren, of te spelen. Nog zie ik hoe hy my, gevolgt door myne glimlachende Moeder, in huis draagt. ô! Dat waren gouden dagen; waren het niet?[5.]

In het hart van de huiselijkheid passen pijp en lectuur. Het verkleinwoord ‘pypje’ laat zien hoezeer de pijp gedomesticeerd was. Dat was in de tijd van Jan Steen wel anders: in de zeventiende eeuw, op de genrestukken van Steen, waren huishoudens waar pijp gerookt werd van streek.[6.] Roken en lezen zijn een eeuw later, in de wereld van Wolff en Deken, intussen ‘zuchten’ die gecultiveerd worden op dierbare momenten van rust. Rust na hard werken en lectuur om te ontspannen. In het paradijs van de ‘gouden dagen’, zoals burgers

zich dat omstreeks 1782 voorstelden, gingen Adam en Eva gekleed, las Eva en rookte Adam een pijp.

In het leven van Sara en in het dagelijks leven in de Republiek ging het erom het verloren pijprokersgeluk te hervinden. Het moest wakker worden gekust door een betrouwbare prins. Sara gaat in de roman haar moeizame weg in de richting van een goed huwelijk, zoals haar moeder was gegaan. Die weg valt Sara zwaar, belaagd als zij wordt door een aantrekkelijk gebekte losbol. Zoals Sara moest de Republiek volgens veel patriotten de weg van herstel inslaan om het geluk van de voorvaderen te herwinnen. Die weg van herstel vroeg een aanpak die alle levensterreinen omvatte. Staatkundig herstel moest verbonden zijn met herstel van economie, nijverheid en 'huishoudkunde'. In de formulering van het zogenaamde 'Leids ontwerp', het patriotse beginselprogramma dat onder de zelden geciteerde titel *Ontwerp om de Republiek door eene heilzaame vereeniging der belangen van Regent en Burger van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken* in 1785 in Leiden verscheen, heette het:

> Maar zoo lang men de Staatkundige Ontwerpen niet met de Huishoudkunde veréénigt; zoo lang de eene niet gegrond word op de andere, en de Herstelling der Manufactuuren, de herleeving der Nyverheid niet gezogt word in eene Grondwettige Herstelling onzer Republiek; zoo lang zullen zoortgelyke ontwerpen de gewenschte uitwerking missen, gelyk de ondervinding leert, datze die tot nog toe gemist hebben.[7.]

Slechts een totaalaanpak kon de Republiek en meisjes als Sara redden van een wisse ondergang. Dat inzicht is ook te vinden in de bijdrage van Gerrit Paape aan de discussie: de *Grondwettige Herstelling van het Geluk der Nederlandsche Maatschappy, volgens de wysgeerte en menschkunde*, in 1787 in Rotterdam uitgegeven. In het begin van zijn verhandeling in brieven vergeleek hij de 'Maatschappy of het Gemeenebest' met een gezin, 'alwaar de Ouders voor het welzyn der Kinderen zorgen'.[8.] Als de maatschappij volgens Paape op iets leek, dan was het wel op het 'huisgezin'.

Die vergelijking is wel vaker gebruikt en intussen afgezaagd. Paape verschaft de vergelijking in het vervolg een historisch en biologisch fundament. Het gezin heeft ooit geleid tot 'het eerste denkbeeld eener Maatschappy of Gemeenebest': door het gezin is de mens op het idee gekomen om grotere eenheden te vormen. De 'Natuur' heeft in het 'Vaderlyk gezin' het model gegeven waarnaar 'grooter Maatschappyen' gevormd moeten worden.

Belangrijker dan de bepaling van de originaliteit van de vergelijking is de vaststelling dat in de verbeelding van het gezin tegelijkertijd ook de ‘Nederlandsche Maatschappy’ werd verbeeld. Sara is zo in de ogen van veel lezers in 1782 de verweesde Republiek. Grondwettige herstelling is herstel van het geluk in persoonlijk en maatschappelijk leven. Dat herstel komt in een ‘Vaderlyk gezin’ en in een ‘Vaderlyke’ maatschappij voor rekening van de vader. Op de vaders komt het in de toekomst aan:

> De Vader, die deezen naam in volle kragt verdient, en die alleen het Voorbeeld voor den Vader der Maatschappy opleevert, geeft zig niet over aan de buitenspoorigste Driften en ergerlykste Losbandigheeden! [...] Hy zal zig niet laaten vinden by de tooneelen, die tot grof vermaak van het dom gemeen zyn ingerigt! hy treed niet als een jeugdigen Losbol daar heenen; verzuipt zig niet in den sterken drank en verleid de maagdlyke Onschuld niet, door zyn gezag noch goud![9.]

Die ‘onwaardige vaders’ waren in 1782 en 1787 maar al te zeer bekend. In de roman van Wolff en Deken treedt er zo'n losbol op, de heer R, die het op de ‘maagdlyke Onschuld’ van Sara gemunt heeft. Buiten de roman wilde stadhouder Willem V, die door zijn aderen bourgognewijn liet stromen en het volgens de georkestreerde geruchten met meisjes buiten de deur hield, wel erg lijken op deze anti-vader. In de eigentijdse satire rookte de erfgenaam van stadhouderlijke macht, de man die de zetel van de Vader des Vaderlands bekleedde, uiteraard geen vertrouwenwekkende pijp.

In de *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, in het ‘Leids ontwerp’ en in de *Grondwettige Herstelling* van Paape gaat het uiteindelijk om het hervinden van geluk. Het pijprokersgeluk dat er niet is, ooit of misschien zelfs nimmer was. Het utopisch geluk, dat zich verbeeld vindt in scènes met pijprokende mannen, vraagt om onruststokers die met straatrumoer en geweld de verwerkelijking van de droom nastreven. Gerrit Paape, Betje Wolff en Aagje Deken lieten zich in hun persoonlijk leven niet op pijproken betrappen, ze hadden het te druk met hun onvrede.

Sara's zoektocht naar geluk in haar persoonlijk leven volgde hetzelfde spoor als de activistische zoektocht naar geluk in het maatschappelijk leven. Traditioneel in het persoonlijke en maatschappelijke leven was de gelijkstelling van geluk en deugd.[10.] Eigentijdser was de vereenzelviging van geluk en Verlichting.

Die lijn, volgens welke Verlichting voorzichtig tot geluk leidt, wordt zichtbaar in de levensgeschiedenis van Gerrit Paape, zoals hij die optekende in zijn in 1792 in Dordrecht verschenen *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap.* Met de inval van de Pruisen in 1787 lag de vertrouwde geluksdroom aan diggelen. Net als Wolff en Deken was Paape de weg naar het vrije Frankrijk ingeslagen. Met zijn autobiografie, een geschiedenis van zijn leven en zijn filosofie, richtte Paape zich vanuit ballingschap tot zijn lezende landgenoten. Het was niet bepaald een autobiografie waarvan de lectuur gemakkelijk gecombineerd kon worden met een rustig pijpje. Voor de rechtbank van zijn lezers bepleitte de schrijver zijn eigen zaak en in het verlengde daarvan de zaak van de verdreven patriotten. Om zijn ijver voor de goede zaak te bewijzen nam hij in zijn autobiografie een enorme bibliografie van eigen werk op. Verder beschreef hij zijn leven zo dat het leek alsof alle lotgevallen en ontmoetingen hem onafwendbaar in de richting van de Verlichting en de revolutie hadden gedreven.

In Delft, waar Paape in 1752 geboren was en nadien opgroeide, werd hij als dertienjarige door zijn vader bij een plateelfabriek gebracht om er in de leer te gaan als plateelschilder. Over dat onderricht is Paape in zijn autobiografie niet zo te spreken. Veel meer leerde hij van zijn vader en van Thomas van Dijk. Deze Thomas, een ‘Ambagtsgezel’ in het plateel, onderwees de jonge Paape in ‘vrolijke wijsgeerte’. Die ‘wijsgeerte’ is er niet een van de schoolbanken, maar van het dagelijks leven. Op een dag zag Paape hoe Thomas' zoon Christoffel in de sloot spartelde en zijn best deed om de veilige wal te bereiken. Omdat de vader merkte dat zijn zoon niet het risico liep om te verdrinken ‘zettede hij zig in het gras neder; sloeg vuur, ontstak zijn pijp en zag het goede werk, met de uitterste bedaardheid, aan’. Nadat Christoffel een paar vergeefse pogingen gedaan had om uit de sloot te raken, riep hij zijn vader toe: ‘Is het nu tijd om te rooken?’

> Jongen lief! antwoorde Thomas: voor mij is het tijd om te rooken, en voor u is het tijd, om uit de sloot te leeren klouteren, waarin gij door uwe eigen schuld gevallen zijt.[11.]

De pijp symboliseert de onverstoorbaarheid, waarin wijsheid schuilgaat. Met zijn pijp ook trotseerde hij de vrome praatjes van lieden die hem verweten de kerk te verzuimen: ‘In dit geval stak hij altoos zijn pijp aan en rookte met den grootsten smaak.’ Thomas' ‘vrolijke wijsgeerte’ is stoïcijns van karakter. Zijn ‘beredeneerde ze-

denlijke ongevoeligheid' komt naar eigen zeggen voort uit de onwil ongelukkig te zijn.

Het in de wereld bestaande ongeluk laat hem net niet Siberisch, maar veel scheelt het niet. Zo was de Jan Burgerhart van Wolff en Deken niet. De vader van Sara vond de rust om te roken thuis, in het gelukkig gezelschap van zijn vrouw en dochter en na inspanningen. De teloorgang van dit geluk verplicht de nazaten tot actie. Thomas van Dijk is als roker een solist: hij vindt rust in zichzelf, te midden van woelige baren. Tot politiek activisme en maatschappelijk geluksstreven zet deze pijproker ogenschijnlijk niet aan.

Indirect is Paape aan het pijproken van Van Dijk veel verschuldigd. Het uitblijven van vaderlijk ingrijpen dwingt de zoon tot zelfstandigheid, tot praktische Verlichting. Zoals de vader van Jantje in 'De pruimeboom' van Van Alphen zijn zoon aanvankelijk slechts stil beluisterde en hem even vrij liet denken. De ruimte en tijd om te dwalen, die de vader zijn kinderen en de meester zijn leerlingen gunt, stimuleren de moed om zélf te denken.

Zelf denken en zelfredzaamheid banen voor Christoffel van Dijk en Gerrit Paape de weg naar inzicht, onafhankelijkheid en - conform de idealen van de Verlichting - naar persoonlijk geluk. Vanzelfsprekend is dat geluk allerminst. Het moet worden bevochten. De pijp van de leermeester, die voor de leermeester zelf 'een pypje van rust' is, stimuleert zo indirect tot geluk. Dat geluk en die rust waren voor Paape en andere gebannen patriotten in 1792 ver te zoeken. Paape probeerde het wel om Thomas in 'vrolijke wijsgeerte' na te volgen, maar zijn temperament veroordeelde hem tot onrust en schrijven. Het ontbrak de meeste patriotten in ballingschap aan mogelijkheden om het pijprokersgeluk te vinden.

Pas in 1794 konden de patriotten terug naar het vaderland. In het kielzog van de Franse revolutielegers zochten de verdrevenen hun nieuwe, liefst eervoller plaats in de 'Nederlandsche Maatschappy'. Willem V, de onwaardige vader, had het veld geruimd en het zoeken was naar een betere vader, een 'bestevaêr'. De Bataafse Revolutie, zoals de met Franse steun gerealiseerde ommekeer genoemd werd, zou voor weinig minder dan het geluk van de Nederlanders moeten zorgen. Over de vraag hoe dat dan moest, verschilden de meningen hevig.

Dat bleek wel tijdens de vele vergaderingen en gesprekken. Overal werd gepraat én gerookt. In de *Vrolijke Caracterschetsen en satirique levensbeschryvingen*, een satirische roman die Paape in 1797 het

licht deed zien, trekt de anonieme hoofdpersoon door het landschap van de babbelzieke revolutie:

> Ik stapte het koffiehuis binnen. Een dikke tabakssmook overviel en omsingelde mij, zo als ik pas binnen de deur was. Een gesuisch en gebrom, even gelijk als dat van etlijke zwermen en bijen, trof mijne ooren; [...].[12.]

De ‘dikke tabakssmook’ beneemt de bezoeker het zicht. Waar aan het geluk van de nieuwe ‘Nederlandsche Maatschappy’ gewerkt wordt, wordt met inzet gesproken en pijp gerookt. De pijp, ooit het embleem van het geluk, benevelt nu het heldere zicht op het geluk.

Het wemelde intussen van de wegen naar de ‘Grondwettige Herstelling’. De scholen van het geluk wedijverden met elkaar. De geschiedenis ‘leerde’ voortdurend en voortdurend wat anders, het toneel was ook al een school en de Franse Revolutie was in de woorden van Paape zelfs de ‘hooge school’. De lessen die op die scholen opgestoken werden, bevestigden over het algemeen al eerder ingenomen standpunten, maar tot een consensus kwam het niet. Het Vaderschap in de nieuwe stadhouderloze Republiek werd door velen opgeëist: het meervoudig vaderschap van de gewestelijke autonomie of toch het primaat van een Nationale Conventie?

In die impasse, waarin veel zou blijven zoals het was, beginnen twee bevriende buren een reis om te zien of de Bataafse Revolutie iets van het gewenste geluk heeft gebracht. De reizigers heten Jaspert en Julfert en de reis vindt plaats in het bestek van de satirische roman *De knorrepot en de menschenvriend*, die Gerrit Paape in 1797 enkele maanden na zijn *Vrolijke Caracterschetsen* liet verschijnen. De boezemvrienden Jaspert en Julfert hebben tegenstrijdige temperamenten. Jaspert is de ‘lachende en weldaadige menschenvriend’ en Julfert de knorrepot, die eeuwig moppert en van zich afbijt ‘als een zieken hond’.

Jaspert is in het boek de geboren pijproker:

> Op een vroegen morgen rookte Jaspert zijn pijp: zijn gelaat stond zo helder en vrolijk als dat der opgaande zon aan den wolkenloozen hemel. Hij beschouwde de wonderen der natuur, en was met alles vergenoegd.[13.]

Van het plan om vol dankbaarheid de lof van de schepping te zingen wordt hij weerhouden door Julfert, ‘die met furie zijn slaapmuts aftrok en ze tegen een hegge smeet’. Met ‘de uitterste bedaardheid’

slaat Jaspert zijn woedende buurman gade, waarop hij doodgemoedereerd zijn pijp uitklopt.

Deze Jaspert heeft in zijn blijmoedig roken wel iets van Thomas van Dijk. Bedaard, dat was Thomas ook. Bedaardheid was in de tweede helft van de achttiende eeuw langdurig een van de hoogste deugden. Wie zijn hartstochten in de greep had, was een evenwichtig en bedaard mens. Verstandige beslissingen en verantwoordelijk vaderschap in gezin en maatschappij vroegen bij uitstek bedaardheid. De bedaardheid van Jaspert is echter die van Joris Goedbloed. Hij duidt alles ten goede. Hij mist duidelijk de eigenzinnigheid van Thomas van Dijk.

Met zijn buurman verschilt Jaspert van mening over de vraag of de nieuwe regenten deugen. Om dat te onderzoeken ondernemen zij een ‘patriottische wandeling’. Op die wandeling ondervinden beide vrienden enige tegenslag: van een belangrijke plaats van Julferts broek was een knoop afgesprongen en de tondel, waarmee Jaspert het vuur voor zijn pijp kon slaan, was nat geworden.

Het probleem van Jaspert wordt gemakkelijk opgelost, maar op de kwestie van de knoop van Julfert lijkt de nieuwe maatschappij niet berekend. Nergens een kleermaker te bekennen. De ontbrekende knoop brengt het maatschappelijk tekort aan het licht. Sommige kleermakers van weleer zijn omhooggevallen en achten zich te goed om een knoop aan te zetten. Het werk wordt uiteindelijk opgeknapt door een patriotse kleermaker, die teruggekeerd is uit ballingschap en in armoede verkommert.

In een ‘vaderlandsch logement’ beleeft het duo een vergelijkbaar avontuur met een vergelijkbaar verschil in reactie: Jaspert tevreden, Julfert ontevreden. Bij binnenkomst zien zij de kastelein, een bol heerschap met een blozend gezicht ‘waarop gulhartigheid, trouw, edelmoedigheid en menschenliefde te leezen was’.[14.] Hij zit bij de haard, staat bij de binnenkomst van de reizigers niet op, neemt zijn hoed niet af en laat het korte pijpje in zijn mond zitten. Wel heet hij de bezoekers welkom en roept zijn knecht om voor de heren ‘pijpen; confoirtje; tabak en al den santekraam’ te brengen. Een fles wijn wordt geopend en de pijpen worden gestopt. Ook - opmerkelijk - Julfert rookt.

In de café-idylle worden Jaspert, Julfert en de kastelein gestoord door de luidruchtige en aanmatigende entree van een viertal voorname staatslieden. De vier leefden kennelijk niet in de tijden van vrijheid, gelijkheid en broederschap: zij eisen een voorkeursbehandeling en commanderen dat het een lieve lust is. De rust van de kastelein is weg: hij dient de praatjesmakers van repliek en knijpt daar-

bij zijn pijpje ‘in stukken’. Driftig grijpt hij wat later naar een ander kort pijpje. De staatslieden, die in hun voorkeur voor ‘bourgonjewijn’ al laten weten welke traditie zij voortzetten, krijgen geen voorkeursbehandeling.

Over het gedrag van de kastelein ontstaat een meningsverschil tussen Jaspert en Julfert. Voor Julfert, die de kastelein een man naar zijn hart acht, is duidelijk dat de nieuwe staatslieden kleine kinderen zijn. Het gedrag van de kastelein is naar het idee van Jaspert te vrijmoedig. Hij zoekt ook naar begrip voor het gedrag van het viertal gasten.

De meningsverschillen vergezellen het duo op de reis. In het zestiende hoofdstuk smijt Julfert, die zijn reisgezel al rokend alle misstanden heeft horen vergoelijken, uit woede zijn pijpje in de sloot. Jaspert blijft roken, maar in zijn roken zit allengs te veel wereldvreemdheid. De rustige en tevreden pijproker is een anachronisme geworden. De Bataafse Revolutie heeft geen rust en geen geluk gebracht. Wie nadenkt, weent van woede en smijt zijn pijpje weg. Wie dan nog bedaard is en zich met een pijpje laat vinden, mist hartstocht voor de vaderlandse zaak.

Het verlangen in *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, in het ‘Leids ontwerp’ en in de *Grondwettige Herstelling* naar het herstel van het geluk, dat verloren is gegaan, is nog vol goede moed. De samenhang tussen het gezin en de maatschappij wordt in de jaren voor 1787 alom gezien en gehoopt wordt dat een integrale aanpak succes zal bieden en de tevreden pijproker in het gezin zal terugvoeren. In de jaren van de Bataafse Revolutie heeft de goede moed patriotten als Paape langzaam maar zeker verlaten: het geluk blíjft elders! Waar de regenten weigeren zich in de maatschappij als verstandige vaders te gedragen, daar is geen rust om te roken. De pijproker, die vóór 1787 het symbool was van het geluk, wordt na 1794 een sufkop, die recht praat wat krom is.

Schrijvers die dat geluk met hartstocht hadden gewenst, zagen vol drift hoe na 1794 de kans op maatschappelijk geluk verspeeld werd. Als bij afspraak stierven omstreeks 1803 in een kort tijdsbestek de luidruchtigste radicale schrijvers. In december 1803 overleed Gerrit Paape in Den Haag aan waterzucht. Begraven werd hij in alle stilte in de Kloosterkerk. Betje Wolff en Aagje Deken verlieten eind 1804 vlot na elkaar het toneel. Onruststokers dood en begraven, opgeruimd stond netjes en de nieuwe eeuw kon fris beginnen. Goedgemutst stopten de zo bedaarde mannelijke burgers van Zierikzee in 1832 na de voordracht van Schuil hun pijpje.

Met dank aan Myriam Everard, Susanne Gabriëls, André Hanou en Marleen de Vries voor goede raad.

Eindnoten:

1. Benno Tempel (red.), *Rookgordijnen. Roken in de kunsten: van olieverf tot celluloid*, Rotterdam, Ludion/Kunsthal, 2003; het geciteerde op respectievelijk p. 157, 166-67.
2. Gerard (Kornelis van het) Reve, *De Avonden*, Amsterdam 1971, (hfdst. VIII) p. 125.
3. P.S. Schull, 'Een Snuifje', in: *Bijdragen tot Boeken- en Menschenkennis* 1 (1832), pp. 17-38; het geciteerde op p. 36.
4. Eddy de Jongh, 'Vluchtige rook vereeuwigd. Betekenissen van tabaksgebruik in zeventiende-eeuwse voorstellingen', in: Benno Tempel (red.), *Rookgordijnen*, p. 87.
5. E. Bekker- wed. ds Wolff & A. Deken, *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart.* Ed. P.J. Buijnsters, 2 dln. Den Haag 1980, dl. 1 (Vyfde brief), p. 123. Vergelijk ook mijn interpretatie in 'Sara en haar Beëlzebub. De verzoeking van een weerloos weesmeisje in *Sara Burgerhart*', in: *Bzzlletin*, nrs. 256/257 (mei/juni 1998), pp. 83-89.
6. Ivan Gaskell, 'Tobacco, Social Deviance and Dutch Art in the Seventeenth Century' in: Henning Bock & Thomas W. Gaehtgens (red.), *Holländische Genremalerei im 17. Jahrhundert. Jahrbuch Preussischer Kulturbesitz*, Sonderband 4, Berlin 1987, pp. 117-37, m.n. pp. 125-32.
7. *Ontwerp om de Republiek door eene heilzame vereeniging der belangen van Regent en Burger van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken*, Leyden, L. Herdingh, 1785, p. 59. Vergelijk: Stephan Klein & Joost Rosendaal, 'Democratie in context: nieuwe perspectieven op het Leids ontwerp (1785)', in: *De Achttiende Eeuw* 26 (1994), pp. 71-100, en de reactie van Jeremy D. Popkin in *De Achttiende Eeuw* 29 (1997), pp. 17-34. Met het 'Leids ontwerp' wordt vaak de Delftse patriot Wybo Fijnje in verband gebracht. Fijnje was een andere leermeester van Paape.
8. Gerrit Paape, *Grondwettige Herstelling van het Geluk der Nederlandsche Maatschappy, volgens de wysbegeerte en menschkunde*, Rotterdam, De Leeuw en Krap, 1787, p. 6. Met zijn titel stelde Paape erg opzichtig leentjebuur bij een vrijwel gelijknamige patriotse beginselverklaring, die in twee delen in 1784 en 1786 verscheen.
9. Gerrit Paape, *Grondwettige Herstelling*, pp. 347-48.
10. Peter Buijs, 'De mens is tot geluk geschapen. Naar een geschiedenis van het geluk in de Republiek', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 108 (1995), pp. 188-208, m.n. p. 192.
11. Gerrit Paape, *Mijne vrolijke wijsbegeerte in mijne ballingschap.* Ed. Peter Altena. Hilversum 1996, p. 82.
12. Gerrit Paape, *Vrolijke Caracterschetsen & De Knorrepot en de Menschenvriend.* Ed. Peter Altena. Nijmegen 1999, pp. 12-13.
13. Gerrit Paape, *Vrolijke Caracterschetsen & De Knorrepot en de Menschenvriend*, p. 123.
14. Gerrit Paape, *Vrolijke Caracterschetsen & De Knorrepot en de Menschenvriend*, p. 141.

Anton Valens
De generaal

Op een regenachtige ochtend in januari - het zou dat hele jaar blíjven regenen - gaf Betsy Ganzema in haar kantoor op de Zwanenburgwal, met uitzicht op de doorweekte kramen van het Waterlooplein, instructies. De Friezin bladerde in een dossier. ‘De heer Grijspeerde, tweeënzestig jaar, is na een langdurige ziekenhuisopname onlangs teruggekeerd naar zijn woning,’ vatte ze samen. ‘Hij heeft geruime tijd geen hulp van ons ontvangen, omdat ik geen geschikte kracht voor hem had. Wegens calamiteiten heb ik geen huisbezoek kunnen afleggen, maar de buurvrouw, mevrouw Van Meurs, was zo vriendelijk me telefonisch in te seinen over de situatie. Meneer is nierpatiënt. Hij moet dialyseren. Daarnaast heeft meneer de volgende gezondheidsklachten: hoge bloeddruk, gewrichtspijnen, neuropathie, last van zijn rug, evenwichtsstoornissen, open voeten, twee diëten, zoutloos en suikervrij, af en toe verward, chronische vermoeidheid, hallucinaties, woede-uitbarstingen B, kortom, van alles. Ik denk dat dit wel een adres voor jou is, denk je niet, Bonne?’ Ik staarde door de halfbeslagen ramen naar het stadhuis aan de overkant van de gracht. Op de smalle steenvlakte langs het water die door moest gaan voor een marktplein, kampten de figuurtjes van onverzettelijke kooplieden met wegwapperende kramen. ‘Jawel,’ antwoordde ik braaf. ‘Goed zo. Meneer staat geïndiceerd voor vijf uur huishoudelijke hulp in de week. Dat lijkt veel, maar hij kan niets zelf. Behalve de normale dingen behoren ook boodschappen, hand- en spandiensten en het buiten zetten van de dozen tot de taken. Denk je dat je het aankunt?’ ‘De dozen?’ ‘Daar zitten de zakken met spoelvloeistof in. Elke woensdag moeten ze aan de straat worden gezet. Lukt wel hè?’

Grijspeerde was nooit gehuwd geweest en had geen kinderen om naar hem om te zien. De buurvrouw was volgens Ganzema zijn steun en toeverlaat. Ze kookte voor hem en deed zijn huishouden. Mocht ik aanbellen als de cliënt lag te maffen, dan kon ik bij Van Meurs terecht voor de sleutel. ‘Goh, geweldig dat er zulke mensen

zijn, en dat nog wel in het centrum.' 'Jha jha, Bonne,' zei ze met haar Friese accent, 'ze zijn er nog, mensen die vrijblijvend iets voor een ander willen betekenen. Maar nu meneer weer thuis is, nemen wíj de ondersteunende taken weer op ons. Het wordt de buurvrouw allemaal een beetje te zwaar. Ze is zelf al vijfenzestig, dus vanaf nu doen wíj het weer.' Doe jíj het weer, bedoelde ze.

Grijspeerde bewoonde de eerste etage van Keizersgracht 509b, een modern grachtenpand dat als een schreeuw tussen oude, donkere koopmanshuizen stond. De bouwmeester, iemand van naam, had bij het ontwerpen van de gevel een vormentaal gehanteerd die deed vermoeden dat crematoria zijn specialiteit waren: onopgesmukte betonplaten, zware kolommen en veel gewapend glas in brede, blauw geverfde metalen sponningen. Het pand stond te boek als monument en werd, zou ik later ondervinden, regelmatig door architectuurliefhebbers uit binnen- en buitenland gefotografeerd, vaak met mij als figurant, in de rol van ramenlappende thuishulp. Heel interessant, maar míjn droomhuis was het niet.

Ik besteeg de trap en belde aan bij de glazen voordeur. Er gebeurde niets. Geduldig keek ik naar de voorbijgangers op de gracht. Ik belde nog maar eens. Ten slotte kreeg ik respons. Een mannenstem brulde iets door de intercom en ik riep terug: 'Thuiszorg!' Het slot zoemde, ik duwde uit alle macht tegen de deur met strak aangespannen dranger en werkte me naar binnen. Vanuit de hoge hal - gedempt licht uit industrieel vormgegeven lichtbakken, zwart marmoleum op de vloer - voerde een betonnen wenteltrap naar boven. Ik vond hem niet uitnodigend en nam de lift, waarvan de verlichting defect bleek. Ik drukte op 1. Schokkend en krakend werkte het ding zich omhoog tot het stilviel, even bleef zweven, weer een stukje daalde en met een knal tot stilstand kwam. Ik zag een deur die op een kier stond, gaf er met mijn knokkels een roffel op en stapte de drempel over.

In de voorkamer trof ik mijn nieuwe cliënt: een grote, niet onknappe vent met een wat bol gezicht, weemoedige lichtblauwe ogen, een waardige bos glad, reigergrijs haar en een korte grijze snor. Hij was gekleed in een donkerblauwe pyjama en een bosgroene kamerjas, had een leesbril op en een paar zwarte sloffen aan zijn voeten. Onder zijn pyjamajasje ontsprong een rubberslang die verbonden was met een blaasvormige zak van doorschijnend plastic. Deze lag op de grond en was gevuld met urinekleurige vloeistof.

Hij stak me de hand toe. 'Ik ben, zoals je ziet, aan het spoelen.' Hij

wees naar de verrijdbare metalen stellage die naast hem stond, de spoelmolen, waaraan een tweede zak hing die via een tweede slang eveneens aan hem vastgekoppeld zat. ‘Daarom duurt het even voordat ik bij de bel ben. Je voorgangers waren dan al verdwenen, net zo de dames van de wijkverpleging. Maar jij bent niet weggelopen.’ Hij keek verheugd.

Het was flink benauwd in het appartement. De eerste indruk was: niet bepaald schoon en rommelig tot en met. Maar niet ongezellig, als je tenminste van rommelig houdt. Ik vroeg wat er gedaan moest worden. Grijspeerde gebaarde om zich heen: ‘Alles.’ Mijn ogen dwaalden over de chaos. ‘Dat gaat niet in één keer lukken, ben ik bang.’ ‘Begin maar ergens. In de keuken vind je wat je nodig hebt. Dat is te zeggen, als het goed is.’ De betekenis van die laatste toevoeging is me later wel duidelijk geworden.

Ik scharrelde een emmer op, een paar lappen en een bodem allesreiniger. Ik maakte de smerige gootsteen leeg, bereidde kokendheet sop en vertrok naar de badkamer achter in de ruime flat. Op de vloer lagen hopen vuile was. De wastafel voelde ruw en korrelig aan. Ook het ligbad vertoonde geen sporen van recente reiniging. Vurig als altijd ging ik aan de slag.

Ofschoon Grijspeerde het appartement jaren geleden betrokken had, was de verhuizing nooit goed afgerond. Langs de lege muren en in de vensterbanken stonden dozen met boeken, folders en gebruiksartikelen. Overal lagen papieren, woordenboeken, financiële dagbladen, lijsten met getallen, *Figaro*'s, belastingformulieren en -almanakken, groene ziekenhuistissues, papieren handdoeken, foto's en dossiermappen. Daartussendoor slingerden pincetten, scharen, verbandrollen en andere verpleegattributen, vuil serviesgoed en volle asbakken met sigaarstompen. Op de achtergrond boog een boekenkast door onder een vracht Franse literatuur, onder meer een complete Pléiade-reeks en veel studieuze werken over geschiedenis, gebruiken en geloof van het joodse volk. Heel andere koek dan de titels die ik doorgaans afstofte, zoals *Weerzien aan de Berezina* en *De beminnelijke kunst van het bloemen schikken.* Op het bureau stond een schrijfmachine, bedolven onder angstwekkende massa's papiertroep. En dan die dozen: verspreid over het hele huis stonden de kartonnen dozen van de firma Baxter. Vooral de slaapkamer was een dozeneldorado. Een langzaam afkalvende en dan weer plotseling aangegroeide stapeling van tientallen van deze dozen, die de zakken met dialysevloeistof bevatten, rees op aan het voeteneinde van het bed.

Laat ik er maar geen doekjes om winden: bij mijn aantreden was Keizersgracht 509b een bende. En dat is het gebleven.

Grijspeerdes dagen stonden geheel in het teken van de spoelingen, ook wel wisselingen geheten, die viermaal daags dienden te geschieden. Na hoog opgelopen meningsverschillen met de dames van de wijkverpleging, wier onbedrevenheid had geresulteerd in ernstige infecties, deed hij dat eigenhandig. Het was een gecompliceerde operatie met zakken suikerwater, rubberslangen, koppelingsstukken en zakken uitloop. Als hij de deur niet uit hoefde, nam Grijspeerde niet de moeite zich aan te kleden, maar droeg hij fluwelen pyjama's in diepe tinten, stijlvol versierd met manen, sterren en blokjes. Dat was gemakkelijker om de zakken suikerwater op het gat in zijn buik aan te sluiten dan wanneer hij gekleed was in driedelig kostuum. Het spoelen, dat zo'n drie kwartier in beslag nam, vermoeide hem buitengewoon. Als het proces voltooid was, en hij een paar maal flink met de zak urinekleurige leegloop op de grond had geslagen om vast te stellen of de luchtbelletjes in de rubberslang zich in neerwaartse dan wel opwaartse richting bewogen (in het laatste geval was zijn blaas leeg), vertrok hij weer naar bed.

Zijn levensgenot werd verder vergald door de noodzaak af te vallen. Grijspeerde moest zelfs beknibbelen op het aantal cc's vocht dat hij tot zich nam. Een vingerhoed koffie en twee kopjes waterige thee vormden zijn dagelijks rantsoen. Het luisterde nauw. Dik was hij niet, maar omdat hij nauwelijks bewoog, verbrandde hij vrijwel niets. Met vier wisselingen per dag en het juiste dieet kon hij thuis blijven wonen. Maar als zijn gewicht een fractie zou toenemen, zou hij elke dag in het ziekenhuis moeten worden gedialyseerd en dat was geen pretje. Deze dreiging hing als een zwaard van Damocles boven Keizersgracht 509b.

Menigeen zou onder dergelijke beproevingen permanent een slecht humeur hebben of tot bittere apathie vervallen. Grijspeerde zat anders in elkaar. Zonder zijn lijden - het is een zwaar woord, maar hoe kan ik zijn lot bondiger omschrijven? - te bagatelliseren, klaagde hij zelden. Zeuren deed hij niet. De wetenschap dat zijn kwalen alleen maar zouden verergeren, onderging hij in dappere berusting. Stellig en bedaard, haast bescheiden en zonder een greintje zelfmedelijden deelde hij me mee dat de specialisten hem nog twee, drie, hooguit vier jaar hadden gegeven. ‘Daarom wil ik het de laatste jaren zo aangenaam mogelijk hebben,’ zei hij en pakte een nieuwe sigaar. ‘U hebt er nog wel zin in?’ vroeg ik ongelovig. Hij tuitte de lippen, liet een rookpluim ontsnappen en volgde deze met

de ogen. ‘Het leven verschaft me nog voldoende plezier,’ stelde hij manmoedig.

Grijspeerde was een maoïst die miljonair was geworden met aandelentransacties. Deze merkwaardige combinatie verklaarde enerzijds de grote hoeveelheid antikapitalistische lectuur in de woning en anderzijds zijn warme belangstelling voor het wel en wee van Wall Street. Een aanzienlijk deel van zijn vermogen was weer verloren gegaan door het verstrekken van leningen aan niet-solvente kompanen uit de maoïstische beweging, maar hij rookte nog altijd Justus van Maurik Corona nr. 1, joekels van sigaren die elk afzonderlijk in een metalen buisje waren verpakt.

Hoewel ik al snel in de gaten had dat ik, zolang ik mijn verplichtingen stipt nakwam, niets te vrezen had, was ik in het begin toch een beetje bang voor hem. Hij stelde zich weliswaar uiterst wellevend en vormelijk op - zijn gedrag had bij vlagen iets militairs -, maar liet er geen misverstand over bestaan wie van ons tweeën de baas was. Elke keer als ik wilde weggaan, vroeg hij wanneer precies ik weer zou keren, ook al lag dat tijdstip contractueel vast en zorgde ik er angstvallig voor nooit een minuut te laat bij hem aan te bellen. Hij noteerde mijn antwoord in een kleine agenda en gaf me ter afsluiting een ferme handdruk. Pas dan mocht ik gaan.

Onze band verzachtte toen we ontdekten dat we beiden liefhebbers waren van *Reis naar het einde van de nacht* van Céline. Grijspeerde bezat het meesterwerk in diverse uitvoeringen, met commentaren en zonder, en gaf te kennen dat het na Mao's *Rode Boekje* zijn favoriete boek was. Hij citeerde, uit het blote hoofd, enkele saillante passages en zei: ‘De taal zingt.’ Hij begon een verhandeling over begin- en slotzin en allerlei andere aspecten van tekst en auteur. Hij keek ernstig bedroefd toen ik bekende dat ik niet bij machte was het boek in het Frans te lezen. ‘Dat is spijtig. Dat kun je je opvoeders aanrekenen. Maar genoeg over literatuur. Wat dacht je van de ramen?’ Hij bleef zakelijk.

Bij onze eerste kennismaking had Grijspeerde me verteld dat hij Franse juridische correspondentie vertaalde. Maar terwijl ik de vanuit het oogpunt van een hulp bijzonder onhandig geconstrueerde glaswand en balkondeuren lapte, preciseerde hij dat het vertalen slechts een bijverdienste was geweest, die stil was komen te liggen toen zijn ziekte hem elke vorm van beroepsmatige arbeid onmogelijk maakte. Voorheen, in de jaren vijftig en zestig, was hij op tal van lycea door het hele land leraar Frans geweest. Hoog oplopende con-

flicten met schoolhoofden, collega's, ouders en onderwijsinspecteurs hadden steeds weer tot ontslag geleid. Grijspeerde zwoer bij het talenpracticum, een methode met een bandrecorder. Deze aanpak bleek controversieel te zijn en had telkens aanleiding gegeven tot diepgaande meningsverschillen. De beleidsbepalers verlangden dat hij de leerlingen gewoon woordjes en het een en ander over zinsbouw leerde, zoals sinds mensenheugenis het gebruik was, maar daarvoor waren de leerlingen zijns inziens te achterlijk, en de ‘thema's’ die in die jaren gangbaar waren, beoordeelde hij als ‘volstrekt zinloos’. ‘Ja, ik heb veel problemen gehad met het talenpracticum,’ verzuchtte hij en haalde herinneringen op aan het lyceum van Schipluiden. De directeur, ‘een hondse kerel die het bestond zijn ondergeschikten zonder te groeten op de gang voorbij te lopen’, had Grijspeerde op een dag op de schouder getikt en gezegd: ‘Het is mij ter ore gekomen dat u andere methoden hanteert dan de gebruikelijke. Dat talenpracticum van u deugt niet. Schipluiden wil thema's. Begrepen?’ Zijn reactie, iets in de trant van: ‘Ik heb er begrip voor,’ was niet in goede aarde gevallen en de directeur had hem toegeschreeuwd: ‘U doet dit niet omdat u er begrip voor heeft, maar omdat uw superieur het u gelast!’ Deze en dergelijke ervaringen hadden zijn politieke standpunten gevormd. ‘Tsja,’ zei hij gelaten, met een uitdrukking op het gezicht alsof hij het niet kon helpen, ‘zo wordt een mens communist.’

Nadat hij voor de zoveelste maal per direct was heengezonden, ditmaal van een school in Middelharnis, na erin te hebben volhard zijn automobiel te parkeren op de plek die voor de rector was gereserveerd, was Grijspeerde een jaar of twintig geleden in de hoofdstad als archivaris in dienst getreden bij een van die overheidsinstellingen waarvan niemand het werkelijke nut weet. Ook deze periode werd getekend door niet-aflatende spanningen met de leiding, totdat hij tevergeefs gesolliciteerd had naar de functie van directeur. Dat was weer uitgelopen op een rechtszaak, die hij had verloren. Nog altijd was hij verwikkeld in beroepen tegen de rechterlijke uitspraak. Op tafels en in Baxter-dozen rondom zijn stoel lagen tientallen dossiers opgehoopt.

Bij de wanorde voegde zich de ergernis over een storende interventie van buitenaf. Ik heb het over buurvrouw Van Meurs.

In de wereld van Thuiszorg bestaat er geen irritanter verschijnsel dan de buurvrouw. ‘Zij van hiernaast’, ‘Truus jeweetwel’, ‘Dat vuile sekreet’, ‘Leentjebuur’, ‘Buuf’, ‘Het vrouwtje op één hoog’, ‘Tante Bep’, ‘Zij die alles ziet’, ‘Die vrouw’ of simpelweg ‘Zij’, eventueel op

fluistertoon uitgesproken (de muren hebben oren), zijn diverse benamingen voor de bedillerige buurvrouw. Als hulp kun je ze niet ontwijken. Je krijgt ze cadeau bij je cliënt. Ze deinzen er niet voor terug onaangekondigd woningen te enteren om schoonmaakadviezen te geven en zich overal mee te bemoeien. Ze wringen zich tussen de zorgvrager en de hulpverlener en werpen zich ongevraagd op als spreekbuis en pleitbezorgster van de weerloze cliënt. Wat ooit aanving als vriendelijke burendienst verwordt tot een ippon-houdgreep, en soms zit er voor de cliënt niets anders op dan de vlucht naar het verpleegtehuis. Buurmannen zijn stukken beter te pruimen: zo gauw ze een hulp zien, maken ze zich uit de voeten, althans, dat is mijn ervaring.

Van Meurs, een kleine, druk gesticulerende vrouw met hongerige ogen en sluik zwart haar, rende te pas en te onpas de woning binnen, zonder kloppen of bellen. Ze at de koektrommel leeg, rookte nerveus en onophoudelijk en hield geen seconde haar tetter. Stromen onnavolgbaar gekwebbel ontsnapten aan haar kleine mond als een stoet piepende vleermuizen uit een grotje. Ze koeioneerde Grijspeerde openlijk. Achter zijn rug trok ze scheve bekken naar mij om aan te geven dat hij niet voor de volle honderd procent bij zijn verstand was. Ik keek naar de vloer en bad dat ze snel wegging. Ze bejegende me kameraadschappelijk, als was ik de huisvriend, maar dat was slechts schijn. In mijn afwezigheid maakte ze míj weer zwart. Grijspeerde trok zich er gelukkig niets van aan.

Waar het deze kunsthistorica om ging, was wel duidelijk: het ging haar om het materiële gewin dat uit de nood van haar buurman te peuren viel. Thuiszorg, en dus ook ik, vormde daarbij een hindernis. Van Meurs had zich diep in zijn financiële leven weten te werken en had onder meer de beschikking over Grijspeerdes auto, die geparkeerd stond op een invalidenplaats aan het water. Bij zijn terugkeer uit het ziekenhuis had ze hem een nota van 2400 gulden voor bewezen diensten gepresenteerd en hem voorgerekend dat hij dit bedrag aan Thuiszorg-kosten had uitgespaard. Grijspeerde had betaald.

Ik haalde een doek over de Franse woordenboeken en encyclopedieën, die, bedekt met een dikke laag stof, een grote tafel vulden, toen ik haar naaldhakgetrappel hoorde. De deur vloog open. ‘Goedemiddag, Henk. Heb je al gespoeld? Heb je je gewogen? Heb je het gewicht genoteerd? Goedemiddag, Bonne. Alles goed? Wat een regen, niet? Ik dacht, ik kom even kijken hoe het gaat. Heb je de dweil gevonden? Wil je eraan denken in de keukenkastjes te kijken? Ik zag gisteravond een knoflookschilletje liggen. Henk, heb je een pen?

Geef eens een pen. Dan schrijf ik het op.’ Vervolgens begonnen Grijspeerde en Van Meurs over het invullen van het logboek te bakkeleien. Ik vulde een emmer met sop en droeg deze naar de badkamer. Terwijl ik de korst zeep, vet, lichaamsvuil en haar van de binnenzijde van het ligbad schuurde, hoorde ik het geschreeuw uit de voorkamer: ‘Hou je kop!’ ‘Henk, toe nou.’ ‘Nee! Niks Henk toe nou. Ik weeg me als jij weg bent!’

Over het schoonmaken van ligbaden is veel te zeggen, en om me af te sluiten voor het gekrakeel in de voorkamer, dacht ik daar eens goed over na. De procedure is op zich eenvoudig. Even sproeien met de douche, schuurmiddel ejaculeren, schrobben, de tegels boenen, de kranen, de zeepbakken, de handdoekenrekken, het putje - die poort naar de onderwereld - uitborstelen, witte aanslag van de stop afpoetsen, opnieuw goed spoelen met de douche, haren als ongrijpbare lintwormen naar de afvoer opdrijven, en dan de kuip drogen en nadrogen. Tot slot volgt het in een kring op de rand neerzetten van badeenden, kleurige shampooflessen, walvissponzen en nagelborstels. Dat maakt zo'n steriel, wit bad net iets fleuriger. En bij dit alles: verstand op nul houden. Maar daarmee is het onderwerp nog niet uitgeput. Wat is bijvoorbeeld de meest comfortabele houding om het ligbad schoon te maken? Er zijn verschillende mogelijkheden. 1: Wijdbeens staan, één arm gesteund op de rand, en diep neerbuigen. 2: Knielen op de vloer, voor de rand, en daaroverheen reiken. 3: Op de rand zitten en schrijlings neerbuigen. 4: Op de rand zitten met de benen binnenboord en voorover en opzij reiken. 5: Hurken in het bad. 6: Knielen op de rand bij het hoofd- of voeteneind en vooroverbuigen. 7: Op de zij op de lange rand liggen. En ten slotte 8: Als gekruisigd boven de kuip, de voetpunten op de hoeken, gesteund op één elleboog, en neerwaarts reiken. Deze laatste positie is het vermoeiendst, maar ook op elk van de andere houdingen is het een en ander af te dingen. Het ligbad zou eigenlijk zwemmend moeten worden gereinigd, ergonomisch gezien.

Terwijl ik me op de rand van het bad nog steeds bezon op alternatieve houdingen, werd ik opgeschrikt door de falsetto van de buurvrouw. Ze stond in de deuropening. ‘Denk je aan de slaapkamerramen?’ ‘Mevrouw Van Meurs, mag ik u eraan herinneren dat meneer Grijspeerde mijn cliënt is, en niet u? Vanzelfsprekend denk ik aan de slaapkamerramen, maar ik ben nu bezig met het ligbad.’ De bemoeial grijnsde: ‘Ik zal je verder niet ophouden,’ en dribbelde terug naar de voorkamer. ‘Henk, vergeet die jongen niet te vragen de

slaapkamerramen en de gordijnen te doen,' hoorde ik. Grijspeerde mompelde iets van 'Jajaja.'

Na de badkamer verzamelde ik twee dagen rondslingerend afval in een vuilniszak en richtte me op de afwas. Als Van Meurs, tegen betaling uiteraard, voor haar buurman gekookt had, smeet ze na de ruzie waar het etentje gewoonlijk op uitliep, de vuile borden en pannen in de gootsteen en verdween naar haar eigen huis. Afwassen was eigenlijk niet mijn taak, maar vanwege de problemen met zijn benen en zijn vermoeidheid, kon Grijspeerde ook dat niet. Ik begon me steeds meer te haasten om binnen de tijd te blijven.

In subtiele terzijdes liet ik doorschemeren hoe ik over de buurvrouw dacht. Grijspeerde gaf te kennen mijn mening te delen. In dezen, vertelde hij met graagte, stonden we op één lijn met Van Meurs' ex, een hartchirurg die dertig jaar geleden op een nacht naakt het huis uit was gerend en alles achter zich had gelaten om haar nooit weer te hoeven zien. Hij lachte smakelijk.

Van alle mensen die ik heb gekend, was Grijspeerde waarschijnlijk degeen met de breedste algemene ontwikkeling. Hij wist ontzettend veel over geschiedenis, kunst, Frankrijk, literatuur en staatsinrichting, en ook op de terreinen judaica, wijn, Zeeland (zijn geboortegrond), taal en uiteraard het maoïsme leek hij onverslaanbaar. Soms liet hij zijn eruditie de vrije teugel en wijdde hij bijvoorbeeld gedetailleerd uit over de jurisprudentie ten aanzien van de naamgeving van wijnstreken in het Frankrijk van de negentiende eeuw of de herkomst van een half afgesneden voorstelling van een wiskundige figuur die men had aangetroffen op de achterzijde van de etsplaat van Rembrandts beroemde *Terugkeer van de verloren zoon.* Bij het vertellen van anekdotes, vaak over katholieke ambtsdragers, bleek zijn scherpe, sarcastische gevoel voor humor. Maar zodra het maoïsme ter sprake kwam, was hij weer ernstig. De wereldrevolutie die hij en de zijnen hadden gepropageerd, en waarbij hij claimde staatsgevaarlijke activiteiten te hebben ontplooid, was weliswaar gesmoord in onderlinge twisten, maar het bleef een hoog ideaal. Hij zwaaide strijdlustig met zijn arm en verhief zijn stem: 'Ik liep niet achteraan, ik liep voorop!' Een andere beweging waar hij zich diepgaand mee bezighield, was de joodse zaak. Hij adoreerde het volk van Israël, had er verscheidene bedevaarten naartoe gemaakt en had zich ook, hetgeen hij de normaalste zaak van de wereld vond, de kennis van het Hebreeuws eigen gemaakt.

Op een middag viel mijn stofdoek op een boek over de Dreyfus-affaire. Grijspeerde wreef ondertussen met een pijnlijke grimas

over zijn gelige kuiten (hij had zijn pyjamabroek tot boven de knieën opgestroopt) en kreunde als een gewond dier, een onprettig gehoor. Het deerniswekkende gejammer dat de voorkamer vulde, raakte me meer dan Grijspeerde zich wellicht realiseerde. Maar ik wist inmiddels dat wanneer ik Grijspeerde iets vroeg, hij zijn andere stem zou laten klinken. Hij had er namelijk twee, die volkomen los van elkaar leken te staan: een lijdende privé-stem die geen antwoord verwachtte, en een wereldse waarbij hij zich enigszins plechtstatig bediende van het verzorgde Nederlands van een gestudeerd man. Zijn pijnen leken dan geheel vergeten. Om aan zijn geweeklaag te ontsnappen (en ook wel om iets te leren) vroeg ik: ‘Wat was er toch aan de hand met die Dreyfus?’ Hij sabbelde aan een dode sigaar, legde hem weg in een asbak, zijn ogen vertroebelden en zijn stem begon te slepen: ‘Wel, je begrijpt, hoogverraad, dat is niet mis. Dreyfus werd verbannen naar Duivelseiland. Misschien heb je ervan gehoord. Dat Duivelseiland was iets verschrikkelijks. Hij zat alleen in een hutje en kreeg niemand te spreken. Af en toe wierp een bruut van een cipier hem wat rauwe groente toe en dan moest hij zelf maar verder zien.’ Geëmotioneerd verhaalde Grijspeerde van de rechtszaken die Dreyfus' familie had aangespannen, en het na veel vijven en zessen verworven eerherstel voor de onheus bejegende officier. ‘Dat eerherstel moest, zo zijn die Fransen dan ook wel weer, aan alle soldaten in het hele land worden voorgelezen, maar (Grijspeerdes gezicht kleurde donker) één soldaat herinnerde zich later hoe, nadat de sergeant-majoor die Dreyfus eerder publiekelijk had vernederd, het bericht aan zijn regiment had voorgelezen, gebulderd had: “En toch is het een verrader!”’ Tranen verstikten zijn stem. Het was alsof het onrecht hem persoonlijk was aangedaan, alsof hij zelf naar Duivelseiland verbannen was geweest.

De band tussen Grijspeerde en mij verdiepte zich verder na mijn eerste schilderijententoonstelling. Na jaren van gepruts had ik een serie kleine werken bijeen weten te brengen die gekeurd en goed genoeg waren bevonden. Ik had zelf de uitnodigingen gemaakt en overhandigde er ook een aan Grijspeerde. Hij had het blad geïnteresseerd bekeken, er onmiddellijk een spelfout uit gehaald en het daarna weggelegd op een stapel. Gezien zijn conditie en zijn stramme knieën had ik niet verwacht dat hij de tentoonstelling ook werkelijk zou bezoeken. Maar hij deed het, op de laatste dag van mijn wegens wekenlang aanhoudende plasregens schaars bezochte debuut. Op de een of andere manier was hij erin geslaagd om tussen twee spoelingen door van de Keizersgracht naar Restauratieatelier

Van Dok in het Spiegelkwartier te schuifelen. Vervolgens had hij maar liefst anderhalf uur in de galerie vertoefd. Van Dok heeft me naderhand verslag uitgebracht. Even voor sluitingstijd had Grijspeerde, gekleed in een lange, lichtgrijze regenjas, de ruimte betreden. De restaurateur had hem een stoel aangeboden en die steeds een stukje gedraaid, zodat Grijspeerde zonder zich te vermoeien alles goed kon zien. Zonder veel te zeggen had hij rondgekeken. Mijn werk scheen hem diep geraakt te hebben. Ten slotte had hij de prijslijst gevraagd en te kennen gegeven dat hij een tekening met houtskool op een olieverfondergrond, voorstellend een wandelend vrouwspersoon, wilde kopen. Toen Van Dok hem bij het bezegelen van de onverwachte transactie gevraagd had: ‘Meneer, als ik vragen mag, waarom koopt u, die zo slecht ter been bent, nu juist een werk met de titel *Lopen*?’ had Grijspeerde op een toon die Mozes niet zou hebben misstaan, geantwoord: ‘Dit ding gaat mij helpen met mijn herstel.’

Lopen was totstandgekomen na een woedebui. In eerste instantie vond ik het zelf een berelelijk ding, maar later was ik eraan gewend geraakt en toen ik het voor mijn cliënt met veel moeite had opgehangen (de muren waren van beton, de boormachine was naar Van Meurs verdwenen), was ik behoorlijk trots, en zelfs enigszins aangedaan. Het was voor mij moeilijk te bevatten dat mijn veelal in de late avond totstandgekomen, hoogstpersoonlijke uitingen in verf en houtskool ook voor een ander iets konden betekenen, maar bij Grijspeerde was dat blijkbaar het geval. ‘Eh...’ stamelde ik, ‘dit betekent veel voor me. Ik wil zeggen dat ik het... erg waardeer dat u...’ Grijspeerde glimlachte. ‘Je bent een fijne vent, maar laten we niet sentimenteel worden.’ ‘Nee, meneer.’ ‘Het bad.’ ‘Ja, meneer.’

Voortaan stofte ik tweemaal in de week mijn eigen kunstwerk af, een primeur. Van Meurs zag de ontwikkelingen met lede ogen aan. Hoewel ze als kunsthistorica zelf in commissies zat die het werk van jonge kunstenaars beoordeelden en prijzen uitloofden, heeft ze nooit een woord aan *Lopen* vuilgemaakt.

Nu we elkaar op een dieper niveau hadden leren kennen, achtte Grijspeerde de tijd gekomen om me Frans te leren. ‘Daar heb je je hele leven plezier van,’ motiveerde hij het initiatief. Hij was een streng docent.

‘Longtemps,’ zei Grijspeerde.

‘Longtemps,’ zei ik hem na.

‘Nee, nasaler: long-temps.’

‘Longtemps.’

‘Je me suis couché.’

‘Je me suis couché.’

‘Niet *me*, maar *mm.*’

‘Je mm suis...’

‘Ja zo. De bonne heure.’

Ik leerde ijverig woordjes uit mijn hoofd (‘lointain’ - ‘verte/verschiet’ was mijn favoriet, van dat woord kreeg ik nooit genoeg) en boekte gestaag vooruitgang. Grijspeerde maakte me een keer het compliment dat ik het beter deed dan zijn leerlingen vroeger. Mij kon hij tenminste verstaan. Meestal echter corrigeerde hij me op dominante toon.

‘Niet rappeleej maar rapplé.’

‘Rappelej.’

‘Dat is iets beter. Maar die j moet eraf! Die j gaan we er uitslaan! Nog eens: rapplé.’

‘Rappele.’

‘Dat luistert heel nauw zie je, anders gaan ze je nabauwen.’

Terwijl ik zijn stem echode, stofte ik de inboedel af. We besloten de buurvrouw erbuiten te houden.

En we lazen Proust. Terwijl buiten grijze stromen regen neervielen, vlogen binnen de middagen voorbij, allebei met deel I van *A la recherche du temps perdu* in de hand. Meer nog dan Céline, die volgens Grijspeerde na *Reis naar het einde van de nacht* als schrijver was ingezakt, was Proust zijn lievelingsschrijver. Hij kende grote delen van diens werk uit het hoofd. Zijn zware stem, de ernst waarmee hij sprak en mijn uitspraak verbeterde, de manier waarop hij met toegeknepen ogen en gefronste wenkbrauwen door zijn leesbril naar de in leer gebonden en met gravures verluchte editie op zijn schoot tuurde, en elke voetnoot achterin opzocht om duistere passages toe te lichten, droegen bij aan de sacrale sfeer die om de lessen hing. We volgden natuurlijk het stramien van het talenpracticum. Hij las een woord of zinsdeel voor dat ik hem vervolgens moest nazeggen. Elke avond na het eten oefende ik hardop Franse woordjes, met sterke nadruk op de nasalen. Ik had nu dus huiswerk. Ook bereidde ik, met het woordenboek erbij, de volgende alinea voor met de draderige, moeilijk te ontwarren zinnen van Proust, die ik in mijn hart een beetje een zeurpiet vond. Zijn herinneringen interesseerden me maar matig.

Ik gaf de voorkeur aan mijn eigen herinneringen, aan het geluk dat ik had gekend maar had verknald, aan dagen doorgebracht in de natuur, aan zee, in bossen, in wouden zelfs.

Grijspeerde en ik waren het erover eens dat de Franse lessen ook

voor hem een duidelijk nut hadden. Het onderwijzen ontspande hem en leidde hem af van zijn pijnen. En het hield hem scherp. Het gaf hem bovendien het idee dat hij ondanks zijn nijpende gezondheid een persoon was die een ander iets te bieden had. Achteraf gezien was het een gelukkige tijd.

Hoewel mijn schilderijententoonstelling bij Van Dok niet de publiekstrekker was geworden waarop ik tijdens het verschonen van Grijspeerdes bed wel eens stiekem had gehoopt, was er toch een aantal werken verkocht. Eindelijk had mijn kunst iets opgeleverd. Ik besloot het geld te verpatsen in Oezbekistan en reisde naar wat me de mooiste plek op aarde leek: Samarkand. Vier weken lang bevond ik me tussen bergen, woestijnen, arenden, paarden en verroeste kosmonautenbeelden, en belandde ten slotte in Kirgizië. In de Flash Plaza van Froenze kwam ik onder de indruk van de serveerster. Ze heette Gordana en schreef haar naam en adres op een groezelig stukje ruitjespapier. Daarna hadden we elkaar een hand gegeven - meer was er niet gebeurd. De Froenzische sprak geen woord over de grens en ik kende geen Russisch, dus wilde ik met haar in contact blijven, dan zou ik bij terugkomst een vertaler moeten zien te vinden. In gedachten had ik al een brief aan mijn nieuwe vlam gecomponeerd:

> Lieve Gordana!
> Ik wil je laten weten dat je tijdens onze korte, maar zeer prettige kennismaking erg veel indruk op me hebt gemaakt. Sinds ik je heb gezien kan ik aan niemand anders denken en verlang ik terug naar Kirgizië. Ik zou graag wat meer van je willen weten. Hoe oud ben je? Heb je een vriend? Waar hou je van? Bevalt je werk je? Ben je gelukkig? Enzovoort. Zoals je weet, is mijn naam Bonne. Ik ben vierendertig jaar en ik schilder. Ik woon in Amsterdam, de hoofdstad van Nederland. Het is een moderne, waterrijke stad, hoewel Froenze uiteraard veel mooier is. Het ontbreekt Amsterdam niet aan plekken waar je pizza's en hamburgers kunt eten, maar voorzover ik weet is er geen Flash Plaza. Ik ben geen rijk man, maar ik verdien mijn eigen geld. Ik ben een eerlijk en trouw persoon en heb vele interesses.
> Gordana, ik weet dat het belachelijk en onmogelijk is, en mijn vrienden zeggen me dat ik een ezel ben, maar ik kan j e niet vergeten. Ik smeek je, als je er zin in hebt, beantwoord mijn brief. Het maakt niet uit of je in het Russisch, Kirgizisch, Engels of

> Chinees schrijft: ik zal een vertaler vinden. Nu zeg ik je vaarwel en wens je, of ik nu wel of niet van je zal horen, succes en het allerbeste in je leven, en bedank je voor je stralende glimlach en vrolijke geschater.
> Bonne
> P.S.: Ik wou dat ik vanavond een hamburger kon halen in Flash Plaza.

Met gepaste tegenzin beklom ik weer de trap naar Keizersgracht 509b. Lointain, schoot het door me heen. Ik trof de woning aan zoals ik haar had leren kennen. Grijspeerde begroette me joviaal en kwam meteen terzake. ‘Ik heb een ongelukje gehad met een zak leegloop.’ Hij wees naar een donkere vlek in de harige tapijttegels rondom de spoelmolen. ‘Ik heb hem lek geslagen. Het is geen pis hoor, het is gewoon suikerwater vermengd met de afvalstoffen van het lichaam.’ ‘Ik pak meteen de dweil,’ zei ik en wierp mijn jasje over een stoel. Terwijl ik met een oude lap de vuilgrijze, natte haren van de vloertegels nog natter maakte en symbolisch schrobde (ik had toch maar een paar rubber handschoenen aangetrokken), bracht ik mijn dringende behoefte aan een vertaler Russisch ter sprake. Grijspeerde begreep mijn idiotie en nam die serieus. In een ver verleden had hij zelf een paar maanden een Thaise te logeren gehad, die naderhand op zijn kosten was doorgereisd naar de Verenigde Staten. Hij wees naar buiten, waar gestage regenval het zicht op de overkant van de gracht vergruisde, als sneeuw op een tv-scherm: ‘Het klimaat!’ Terwijl ik de resten bouillabaisse uit de soepkommen krabde, haalde hij herinneringen op aan zijn kortstondig geluk. Nadat ik de ontstellende ravage in het huis iets had teruggedrongen en ik me aan het volgestorte aanrecht wilde zetten, riep hij me bij zich en overhandigde hij me een vel papier waarop hij geschreven had:

> Waarde collega,
> Gelieve toonder dezes, de heer B. Hulzebos, te helpen bij zijn problemen met de Russische taal.
> Hoogachtend,
> Uw kameraad, H. Grijspeerde

Grijspeerdes brief voerde me langs verschillende adressen die hij me had opgegeven. Uiteindelijk kwam ik bij een oudere Poolse dame terecht die conversatielessen Russisch gaf. Tegen een tarief van veertig cent per woord was ze wel genegen de brief te vertalen. Ze keek mijn tekst snel over en berekende de kosten op honderd piek.

Ik had het er graag voor over. Bij het afscheid riep ze me, met mijn snip al in haar handtas, in gebroken Nederlands vrolijk na: ‘Droom lekker!’

Grijspeerde placht te baden in het bijzijn van de buurvrouw, veiligheidshalve. Hij vreesde dat hij in bad overmand zou worden door vermoeidheid, buiten westen zou raken en zou verdrinken. Het was de bedoeling dat Van Meurs in de gang naast de badkamerdeur ging zitten om te luisteren. Door het maken van zang- en plasgeluiden liet hij blijken dat hij nog in leven was. Als het een paar minuten stil bleef, moest ze iets naar hem roepen, dat waren de instructies. Maar Van Meurs vatte haar taak nogal licht op. Eerst had ze het gepresteerd om naar de televisie te gaan kijken in plaats van te waken, later was ze zelfs op kousenvoeten de woning uit geglipt. Grijspeerde sprak onverbloemd van een verkapte poging tot moord. Nu Van Meurs zo onbetrouwbaar was gebleken, was hij ten einde raad en durfde hij zich niet meer te wassen. Daarom wilde hij douchebeurten ontvangen van het zorgteam. Hij vroeg me of ik het wilde aankaarten bij Ganzema.

Het was de tijd van het marktgerichte denken. De managers hadden op de thuishulpen in gesproken: kijk om je heen wat de mensen nodig hebben en brief het door, dan ontwerpen wij hulp op maat. ‘Natuurlijk,’ antwoordde ik dus, ‘ik zal het op het eerstvolgende werkoverleg ter sprake brengen.’

Tijdens de rondvraag aan het slot van weer een vergadering, gewijd aan komende reorganisaties en Ganzema's schimmelinfectie - de aandoening, deelde ze mee, had zich vanuit het darmkanaal tot in de schaamstreek verspreid -, bracht ik de wens van Grijspeerde ter sprake. ‘Hij ondervindt zware hinder van zijn benen en heeft erg veel moeite in en uit het bad te klimmen.’ Nadat ze een tijdje had nagedacht, met een moeilijk te duiden glimlach op de lippen, en een paar keer peinzend ‘Jhaa jhaa’ had gezucht antwoordde ze: ‘Weet je, Bonne, wij kunnen de mensen wel aanbieden om ze te douchen, maar niet om ze in bad te stoppen. We hebben het daar in het verleden al eerder over gehad met deze cliënt. Er is wel een douche, maar die zit boven het ligbad. Meneer kan daar niet staan, dat is onverantwoord. Het bad vol laten lopen kost veel te veel tijd. Daar kunnen wij niet aan beginnen. Zeg maar tegen hem dat wij hem pas kunnen douchen als hij zijn badkamer aan laat passen. Dat bad moet eruit als meneer gewassen wil worden.’ ‘Zijn er geen tussenoplossingen te verzinnen?’ ‘Heeft iemand anders nog wat?’ Ganzema keek autoritair de kring van verveelde hulpen rond. De meesten

hadden hun jas al aan. ‘Goed, dan sluit ik nu de vergadering. Tot over vier weken.’ Ze griste haar mappen en mapjes van tafel en stierde het lokaal uit.

‘*Ontwaakt, verworpenen der aarde,/ ontwaakt, verdoemden in hongers sfeer!*’ Grijspeerdes stem dreunde door de badkamer. Zijn gezang ging gepaard met geplas en getrappel, af en toe klopte hij met een shampoofles op de rand van het bad. De deur stond op een kier. Ik zat op de grond tegen de muur in de gang, met een Franse woordenlijst op schoot: chaleur - hittigheid; tourbillonner - dwarrelen/ronddraaien; ténèbres - duisternis/onwetendheid; fidèle - trouw.

Nadat ik hem had verteld over Ganzema's afwijzing, had Grijspeerde me behoedzaam benaderd met het ongebruikelijke verzoek of ík hem niet wilde bijstaan bij het baden. ‘Ik realiseer me terdege dat je niet bevoegd bent tot het wassen van cliënten (als het om hiërarchische systemen ging, had Grijspeerde een feilloos inzicht), maar je hoeft me met geen vinger aan te raken. Het enige wat je hoeft te doen is luisteren of ik nog leef.’

‘*Tot het merg wordt d'arme uitgezogen/ en zijn recht is een ijdel woord*.’

Hij leefde nog.

Tegen de regels in had Grijspeerde me bovendien een huissleutel gegeven. Het telkens opstaan om de deur te openen putte hem te veel uit. We hadden gezamenlijk dit tweede schemergebied betreden omdat, als we de officiële weg hadden bewandeld, ik gedwongen zou zijn geweest elke keer in de tijd van de cliënt op en neer naar het kantoor op de Zwanenburgwal te fietsen om eerst de sleutel af te halen en vervolgens weer in te leveren bij het zorgteam. Meestal was de kamer van het zorgteam op wat rookwolken en plastic koffiebekers na echter leeg, en als er wel iemand zat, had die geen idee waar de sleutel van de sleutelkast lag.

Regelmatig was Grijspeerde onder zeil als ik arriveerde. Hij sliep met een zuurstofkap over zijn neus en mond, die middels een slang verbonden was met een luchtfiltermachine. Het was onder meer mijn taak het filter te controleren en, indien nodig, te vervangen. Waar dat apparaat feitelijk goed voor was is me nooit helemaal duidelijk geworden, en ik geloof dat niemand het echt wist. Het effect was iets wat dicht in de buurt van een coma kwam. Terwijl Grijspeerde snurkend voor pampus lag of in zijn slaap flarden van de Internationale zong, scharrelde ik alleen rond in het broeierige luxe-appartement.

Niet alleen vielen het huishouden, de hal beneden en de wenteltrap, de dozen en het filter van de zuurstofmachine onder mijn verantwoordelijkheid, ik werd er ook op uitgestuurd om diverse boodschappen te doen, zoals tassen vol sigaren (bij aankoop met een tegenwaarde van tweehonderd gulden of meer gaf de handelaar een wegwerpaansteker cadeau), een *Figaro* bij de boekwinkel of lekkere hapjes bij slager, traiteur of banketbakker. Voortdurend rende ik de wenteltrap af, sprong op Carlos en galoppeerde ervandoor, om tien minuten later weer hijgend voor Grijspeerdes neus te staan. Van thuishulp was ik zijn schildknaap geworden.

In deze fase leefde Grijspeerde op door zichzelf EPO-injecties toe te dienen. De doping had een zeer krachtig effect: hij begon zich weer aan te kleden in stijlvolle driedelige kostuums teneinde zijn oude collega's te plagen met persoonlijke bezoeken. Ondersteund door een kruk waagde hij zich door de binnenstad. Ook was hij weer volop in de weer met de rechtszaak die hij tien of meer jaar eerder tegen zijn werkgever had aangespannen. De kamer lag bedolven onder dossiermappen en hij pleegde tal van woedende telefoontjes. Als hij zich tussen de uitbarstingen door een moment ontspande, glimlachte hij voldaan: ‘De generaal doet weer mee!’

Ik ontdeed me van mijn natgeregende leren jackje, gooide enkele volgeladen asbakken leeg, haalde de stofzuiger door de bende en verrichtte snel diverse andere noodzakelijke klusjes, teneinde tijd uit te sparen voor de Franse les. Maar het kwam er niet van. Juist toen we met een kopje thee tegenover elkaar zaten, elk met een Proust op schoot, Grijspeerde zijn dundrukeditie, ik de pocket die ik tweedehands had opgescharreld, hoorden we gemorrel aan de deur, kort daarop gevolgd door de radde stem van de buurvrouw. We keken elkaar schielijk aan en sloegen de boeken dicht, als kinderen die onverwacht geïnspecteerd worden door hun moeder. ‘Goedemiddag, Henk. Dag, Bonne. Alles goed? Lekker aan de thee? Wat een weer, niet? Zeg, ik heb nieuwe stofzuigerzakken gehaald. Zijn er nog koekjes?’ Van Meurs greep een trommel tussen de papieren op de tafel en begon Utrechtse spritsstukjes in haar mond te stoppen. Terwijl ze konijnachtig kauwde, bracht ze het onderwerp op zichzelf, haar vader wiens been was afgeschoten tijdens de Slag om Arnhem, haar kinderen die uit skiën waren geweest met bijna-leden van het koninklijk huis, de bruiloftsjurk van haar dochter - het was net een repeteergeweer. Grijspeerde staarde voorovergebogen naar een punt op de vloer, de ellebogen op de knieën en op de lippen een onbestemde, vage glimlach die, wist ik, ieder moment kon omslaan in

een uitdrukking van uiterste woede. Waarom duldde hij deze vrouw in zijn huis? Toen Van Meurs eindelijk haar hielen had gelicht, vroeg ik het hem. Hij lachte bitter en antwoordde: ‘Beter slecht gezelschap dan geen gezelschap.’

Ik had het bad vol laten lopen. Ik kende precies de ideale temperatuur. Door met mijn elleboog te voelen, zoals Grijspeerde me had geleerd, controleerde ik deze totdat ik de kranen dicht kon draaien. Ik trok me terug. Even later klonk uit de badkamer een hol: ‘Aauw, auw, aaauw!’ gevolgd door de rustige stem die zei: ‘Ja, het is gelukt. Ik zit erin.’ ‘Is het water niet te koud?’ vroeg ik voor de zekerheid. ‘Nee, het is lekker, heerlijk.’ Af en toe hoorde ik gespat, dan weer langgerekt geweeklaag. Grijspeerde had niet de kracht om de Internationale te zingen en om toch met elkaar in verbinding te blijven riep ik om de paar minuten: ‘Hoe gaat het?’ of ‘Alles kits?’ Het gekerm stopte. ‘Ja, alles in orde. Dank je. Uitstekend.’ Soms floot ik, waarna hij terugfloot.

Het geklater, het zachte gehijg en gebonk van lichaamsdelen tegen de binnenkant van het bad verstomden. ‘Nou, ik ga proberen om eruit te komen hoor,’ kondigde Grijspeerde aan. Dit was de gevaarlijkste fase van de operatie. Op de rand van de kuip was een plastic steun gemonteerd die het uitstappen moest vergemakkelijken. Ik legde het pamflet ‘Kapitalisme, hoe lang nog?’ opzij en concentreerde me. ‘Doet u voorzichtig? Ik ben vlak in de buurt.’ Hij kreunde luid, greep de steun en probeerde zich op te trekken. Er volgden een knal, een zware plons en ten slotte luid gebrul: ‘Aaaah!’ Ik wierp de deur open en rende naar binnen. Mijn cliënt lag versuft in het water. De steun, die met witte plastic moeren en bouten was vastgeschroefd, had het onder de kracht die Grijspeerde erop uit had geoefend begeven en was losgeschoten. Mijn eerste reactie was de stop uit het hellegat te trekken en de neusgaten van het slachtoffer boven water te houden. Grijspeerde sloeg zijn ogen op en begon liederlijk te vloeken. Ik greep hem bij zijn benige schouders en sjorde hem omhoog tot een normale zittende positie. Daarna probeerde ik hem op te hijsen, maar hij was te zwaar. Omdat zijn huid erg gevoelig was, deden mijn wisselende grepen onder zijn armen en rond zijn lendenen hem pijn. Hij schreeuwde het uit. Toch eens een cursus tiltechnieken doen, schoot het door me heen. De naakte man wilde zich afzetten tegen de bodem, maar hij gleed steeds weg. ‘Misschien kunt u zich met uw ellebogen op de rand opdrukken. Dan grijp ik u bij uw heupen,’ hijgde ik. Toen klonk achter mijn rug plotseling een hoog gegiechel op. ‘Lukt het, jongens?’ vroeg de bin-

nengeslopen buurvrouw. Grijspeerde barstte onmiddellijk in een tirade los, waaruit ik begreep dat de plastic steun haar idee was geweest. ‘Moord! Moord!’ schreeuwde hij. ‘Rustig, rustig,’ suste ik, ‘we moeten u eerst uit dat bad zien te krijgen.’ ‘Stuur dat mens weg. Laat 'r opdonderen. Ze heeft het op m'n erfenis voorzien! Moord! O, o...’ Van Meurs piepte en klepperde tegen mijn bezwete en kloppende achterhoofd dat ze zich van geen kwaad bewust was en dat de plastic steun door de verkoper juist was aangeprezen als een hoogwaardig hulpmiddel voor invaliden. ‘Misschien heb jij hem niet goed vastgezet,’ suggereerde ze brutaal, terwijl ik er net met de grootste moeite in slaagde Grijspeerde half overeind te sjorren. Ik liet hem los, draaide mijn hoofd om en keek haar aan. ‘Wilt u ogenblikkelijk opflikkeren?’ Grijspeerde, die weer omlaag gegleden was, steunde mijn verzoek hartstochtelijk. Van Meurs zei iets dat ik niet verstond en trippelde verongelijkt en zonder de deur achter zich dicht te trekken de woning uit.

Op een middag dat ik met de dozen aan het sjouwen was, kwam dokter Brul op bezoek. Ik week uit naar de badkamer terwijl Grijspeerde en Brul, die elkaar bij de voornaam aanspraken, een vriendschappelijke conversatie aangingen. Ik fixeerde me juist op het ligbad toen Brul in de deuropening verscheen. Hij vroeg of ik genegen was in het vervolg de likdoornpleisters te vervangen. De voeten van Grijspeerde waren niet gewend aan al dat lopen. Brul besefte dat hij me vroeg mijn bevoegdheden te overschrijden, maar zei dat er, gezien de simpele aard van het klusje, geen risico's aan verbonden waren. De dokter vertrouwde het zorgteam niet. ‘Een bende,’ klaagde hij. ‘De helft van de tijd komen ze niet opdagen, en als ze wel komen, weten ze niet wat ze moeten doen. En híj...’ hij knikte richting huiskamer, zijn stem daalde tot fluisterhoogte, ‘hij windt zich zo snel op. Voor je het weet gaat hij weer door het lint en scheldt zo'n meisje de huid vol. Hij maakt ze aan het huilen als het moet. Die toestanden moeten we nu niet hebben, zijn bloeddruk is schrikbarend.’ Ik zegde het gevraagde toe, hij stak me zijn blanke, schone helershand toe en bedankte me, mannen onder elkaar.

Kort na deze overeenkomst stortte Grijspeerde volledig in en van begin november tot het eind van het jaar verbleef hij in het ziekenhuis om te herstellen. Op een grauwe januariochtend haalde ik hem op. Na lang zoeken vond ik de afdeling Nefrologie. Grijspeerde zat te wachten in een rolstoel, dik ingepakt in driedelig kostuum en regenjas. Tegen de muur bij de deur stonden twee krukken, enkele valiezen en de tas met het zuurstofmasker. Het lukte me man en baga-

ge in een taxi te werken. Na een snelle tocht over de ringweg, door buitenwijken die in dit jaargetijde extra droefgeestig stemden en de drukke, zeventiende-eeuwse binnenstad arriveerden we op de Keizersgracht. De chauffeur hielp mee Grijspeerde de trap op te werken. Nadat ik hem in de lift had geduwd, nam ik snel de bagage aan en rende de wenteltrap op. Grijspeerde stond reeds te morrelen aan de deur.

We troffen de woning aan als na een lange vakantie: sfeerloos, bedompt en kil. Eenmaal op vertrouwd terrein slaagde Grijspeerde erin op eigen kracht naar zijn zetel te strompelen. Zonder zich van zijn jas of sjaal te ontdoen, zonk hij neer en keek om zich heen. Er stonden een paar kastdeuren open, maar op het eerste gezicht ontbrak er geen meubilair. De sigarendozen, de boeken, de papieren, de foto's, de kratten met tijdschriften, het rekje met medicijnen en verbandspullen, en de vlieger die iemand hem ooit cadeau had gedaan, een constructie van blauwpaarse lappen en balsahouten latten in de vorm van een pauw, die nu eens met touwtjes en punaises aan de boekenkast hing en dan weer vleugellam op de grond lag, waren niet uit zichzelf weggegaan. *Lopen* hing nog steeds aan de muur, iets verstoft. De harige vloertegels wemelden van ingelopen gruis. Je hoefde geen specialist te zijn om te zien dat er in de tussenliggende maanden niet gestofzuigd was. Sterker nog, de stofzuiger was afwezig. Wel trof ik meelsporen aan die hun oorsprong in de keuken hadden.

Grijspeerde sjorde zijn jas en sjaal stevig dicht. ‘Het is ijskoud hier,’ zei hij rillend. Hij gelastte me de thermostaat op dertig te zetten. Ik volgde het meelspoor naar Keizersgracht 511. Nadat ik de stofzuiger had heroverd, stuurde Grijspeerde me naar de slaapkamer om het zuurstofapparaat aan te sluiten en het bed te prepareren. Terwijl ik bezig was, betrad Van Meurs het appartement. Om haar te overstemmen, stampte ik de stofzuiger aan. Zodoende kon ik niet verstaan wat er werd gezegd, maar wel ving ik, na een rustig begin, plotseling geschreeuw en hoog gegil op. De deur sloeg hard toe.

Toen de temperatuur een behaaglijk niveau had bereikt, ontspande Grijspeerde. Hij stak een sigaar op en vroeg of ik een voetenbad wilde klaarmaken. Ik vulde de teil met lauwwarm water en badzout en bracht hem naar de voorkamer. Grijspeerde ontdeed zich van zijn schoenen en sokken, dompelde zijn voeten onder en gromde goedkeurend. We dronken een kop thee en praatten bij. Hij leek lichamelijk iets hersteld. ‘Ik ben blij dat ik weer thuis ben.’ Omdat Ganzema me gedurende Grijspeerdes afwezigheid naar de ver-

schrikkelijkste invaladressen had gestuurd, was ook ik opgelucht. ‘Fijn dat u er weer bent, meneer.’

De hulp werd uitgebreid naar negen uur in de week. Grijspeerde was een maximum-tariefcliënt en hij hoefde maar te kikken of Ganzema deed er nog een uurtje bovenop. Van Meurs intussen flikte het voor de tweede maal geld te vorderen voor fictief schoonmaakwerk. Veertienhonderd piek, had ze berekend. Tot mijn verbijstering kwam Grijspeerde wederom over de brug.

De Franse lessen werden niet hervat. ‘Het spijt me, maar ik moet nu in de eerste plaats aan mezelf denken,’ zei Grijspeerde hierover. Zijn conditie was door de doktoren goed genoeg bevonden om hem uit het ziekenhuis te ontslaan, maar daar was alles mee gezegd. Als hij zichzelf niet in acht nam, kon de precaire balans elk moment weer doorslaan. De delen Proust vonden stilletjes hun weg terug naar de boekenkast. Ik was er niet rouwig om en te vervelen hoefde ik me niet op de Keizersgracht. Tussen het huishouden door werd ik erop uitgestuurd om door de hele stad dikwijls ingewikkelde missies te vervullen. Ik leegde de postbus op het postkantoor en kopieerde documenten. Maar ik hielp ook met het spoelen en nam zelfs brieven op, als een secretaris. Onderwijl verzuchtte ik stilletjes: ‘Lointain, lointain,’ en droomde als een drachtige mammoet over steden als Samarkand. Aangezien er geen einde was aan de dringende werkzaamheden op dit adres, ontwikkelde ik soms een haast die maakte dat het zweet me van de wangen liep, en soms, als ik me er moe bij had neergelegd dat hier nooit iets tot een goed einde zou komen, een doffe, verbeten traagheid. Het maakte weinig verschil. De rotzooi werd alleen maar erger.

Als ik tijdens het afsoppen van de wastafel in de uitklapbare spiegels van het medicijnkastje in de badkamer van Grijspeerde keek, en mijn gezicht bezag vanuit hoeken die normaal voor me verborgen bleven, maakte ik wel eens snelle schetsen van mijn eigen hoofd. Als ik deze tekeningen nu bekijk, valt me de trieste, verweesde uitdrukking op. Afgematte trekken, holle oogkassen, wallen en lijnen getuigen van te weinig slaap en eenzame nachten vol strijd.

‘*Ontwaakt, verworpenen der aarde*,’ galmde Grijspeerde. Hij greep de telefoon en belde de politie. Ik maakte me uit de voeten. Vanuit het toilet hoorde ik hem op opgewonden toon over zaken als diefstal, verduistering en oplichting. Hij repte van testamenten, pogingen tot moord en de notaris.

Zoals Justitie jarenlang een toonaangevend crimineel kan ver-

denken zonder erin te slagen de vinger op één bewijsbaar delict te leggen, zo kwam de belangenverstrengeling tussen Grijspeerde en Van Meurs me van begin af aan weliswaar voor als uiterst dubieus, maar ik kreeg geen harde feiten boven tafel. Dat was trouwens ook niet mijn taak. Tijdens het afschrobben van de wc-pot vroeg ik me bovendien af: kun je het de buurvrouw kwalijk nemen? Grijspeerde was een zwaargewicht in de klasse der zorgvragers, en gratis hulp is als gratis drank: er hangt meestal achteraf een prijskaartje aan. Van Meurs' hebzucht deed smakeloos aan, dat is waar. Maar in het woud dat hulp heet, liggen de grenzen van de betamelijkheid vaak een paar open grasvlaktes verder dan we elkaar in optimistische buien wijsmaken.

De spanningen escaleerden. Grijspeerde beschuldigde de buurvrouw van ernstige zaken. Ze zou onder andere tijdens zijn afwezigheid zijn testament hebben opgescharreld en er eigenhandig een clausule aan hebben toegevoegd. Van Meurs riep dingen als: ‘Je hebt mijn leven de laatste vijftien jaar geruïneerd, nu zul je ervoor betalen ook.’ De climax was voorspelbaar: ze rende huilend weg. Maar een paar dagen later wandelde ze weer binnen alsof er niets was gebeurd. Ze konden niet zonder elkaar. Ik vond het erg vermoeiend.

In deze fase vertoonde de gezondheid van Grijspeerde een sterk dalende lijn. Hij was duidelijk overspannen. Dit kon niet goed gaan. Vanuit medisch oogpunt was het absoluut noodzakelijk dat zijn bloeddruk laag bleef en dat hij zich gedeisd hield. Het lukte niet. De spoelingen verliepen chaotisch, zijn ritme was in de war en zijn gewicht nam eerder toe dan af. Een paar weken na de bovenbeschreven scènes deelde Grijspeerde me mee dat er na samenspraak van dokter Brul en het ziekenhuis besloten was dat hij, om tot rust te komen, ‘veertien dagen tijd uit logeren zou gaan’ in een verpleegtehuis. Het bericht stemde me pessimistisch. Ervaring had me geleerd dat bijna nooit iemand levend terugkeert uit een verpleegtehuis, en omdat ik met eigen ogen gezien had hoe hij een verloren strijd had gestreden, vreesde ik dat ik een kruisje door zijn naam kon zetten. Zijn lot was bezegeld. Ik vond het jammer voor hem, maar ook voor mezelf. Weliswaar waren er relaxtere adressen voorstelbaar dan Keizersgracht 509b, maar het alternatief waren de invaladressen van Ganzema.

De laatste morgen verliep chaotisch. Voordat Grijspeerde was aangekleed, was het al elf uur geweest. Terwijl hij een aantal zaken per telefoon probeerde af te handelen, waarbij hij leed aan oprispingen van woede, die zijn stem een dreigend, donderend volume gaven en gepaard gingen met knetterende vloeken, pakten Van

Meurs en ik de noodzakelijkheden in. Snel maakte ik de badkamer schoon, met het akelige gevoel dat het wel voor de laatste maal zou zijn. De taxi kwam. Grijspeerde ging achterin, ik zat naast de chauffeur. ‘Waar komt het woord taxi vandaan?’ vroeg ik om iets te zeggen. De chauffeur had geen idee, maar Grijspeerde meende te weten dat deze vorm van transport vernoemd was naar de uitvinder, een zekere meneer Taxi. ‘Ze zijn natuurlijk beroemd geworden in 1914,’ klonk zijn zware stem, ‘bij de Slag aan de Marne. Toen werden de Franse soldaten per taxi naar het front gereden.’ Hij lachte luid. Pronken met kennis, had hij het zelf wel eens genoemd. Pronken met nutteloze kennis was misschien een nog rakere typering. Ik zette de grote man met zijn koffers af bij de portier, alsof ik een bom plaatste. Het was geen geheim dat Grijspeerde zich in ziekenhuizen onmogelijk gedroeg. Zelfs de liefste zusters werden door hem verketterd. ‘Ik wens u het allerbeste,’ zei ik. ‘Verleid me niet tot anekdotes,’ herhaalde hij steeds. We schudden elkaar de hand en gingen uiteen. Ik droop af naar de tram en keerde terug naar de Keizersgracht. Daar trof ik Van Meurs aan die voortvarend bezig was de kasten te plunderen. Ik legde de sleutel neer, wierp een laatste blik op de pauwvlieger en ging heen.

Een week later zocht ik Grijspeerde op om hem een doos sigaren, een *Figaro* en *Lopen* te brengen, zoals hij had gevraagd. Geheel versuft zat hij, naast een aquarium, in een rolstoel, het hoofd neergezakt op de borst. Ik schrok zo van zijn toestand dat ik de volgende dag een brief aan dokter Brul schreef, een noodkreet. Hij heeft nooit gereageerd.

Omdat ik geen contact had met de familie, en omdat Ganzema het te druk had met haar eigen besognes, bleef ik verstoken van informatie. Zoals ik al gevreesd had, zadelde mijn cheffin me met een stelletje ongelooflijk vervelende adressen op. Gaandeweg drong het tot me door dat mijn cliënt niet zou terugkeren. *Lopen*, als decoratie niet onaardig, had in medicinaal opzicht gefaald.

Joris Verheijen

Kuifje en het kwaad

‘De mooiste list van de duivel,’ heeft Baudelaire gezegd, ‘is ons ervan te overtuigen dat hij niet bestaat.’ In een moderne, technologische maatschappij, zoals de avonturen van Kuifje die werkelijkheidsgetrouw in beeld brengen, lijkt op het eerste gezicht geen plaats meer te zijn voor de Boze. Maar hij is er wel degelijk. En soms laat hij zich ook zien, wanneer het realistische stripverhaal ineens onderbroken wordt door voorstellingen die eerder aan middeleeuwse manuscripten doen denken. In *Het gebroken oor*, bijvoorbeeld, rolt Kuifje met twee schurken van het scheepsdek in de zee: Hergé tekent met zijn bekende ‘klare lijn’ het schip, de duik, de worsteling onder water en hoe Kuifje als enige weer bovenkomt. Maar op het volgende plaatje is ook het realisme overboord gevallen en zien we plotseling grijnzende duivels, die de twee bandieten aan lange vorken prikken en ze meevoeren naar de hel.

Het lijkt alsof er onder de zichtbare wereld, die Hergé zo nauwkeurig tekent dat geen auto er ooit met een verkeerd model bumper rondrijdt, een andere realiteit verscholen gaat die van morele of religieuze aard is. Als kapitein Haddock aarzelt of hij whisky zal drinken of niet, als Bobbie twijfelt tussen het redden van Kuifje en zijn kluif, dan verschijnen er engeltjes en duiveltjes boven hun hoofden, die om hun ziel vechten. Deze traditionele katholieke taferelen moeten voor Hergé haast nog reëler zijn geweest dan de werkelijkheid zelf: zelfs als ze niet in beeld zijn, klinken ze nog door in de teksten, vooral in die van Kuifje zelf. In *Kuifje in Afrika* en *De sigaren van de farao*, als hij zijn vijand respectievelijk in een ravijn ziet storten en door de krokodillen verslonden ziet worden, prevelt hij: ‘God hebbe zijn ziel!’ Niet omdat hij niet weet wat hij anders moet zeggen, maar omdat hij beseft dat een boef grote kans maakt om in het eeuwige vuur te branden.

Er is een vroege schets bewaard gebleven die de tekenaar maakte van Mephistopheles, een duivelsfiguur die hij kende uit de *Faust* van Gounod. Uit diezelfde opera over de verlokkingen van het

kwaad komt de juwelenaria (‘Hááá, ik lach...!’), waarmee Bianca Castafiore elke zaal plat krijgt. Volgens het libretto moet Mephistopheles opkomen als zij uitgezongen is, zodat je kunt zeggen dat het gezang van Castafiore alleen al zijn aanwezigheid oproept. In *De zaak Zonnebloem* zien we hem in zijn rode kostuum, terwijl de sopraan op weg is naar haar kleedkamer. Als de aartsslechterik Rastapopoulos zich, voor een gemaskerd bal in *Cokes in voorraad*, in datzelfde rode pak hijst, mag je concluderen dat de duivel in de

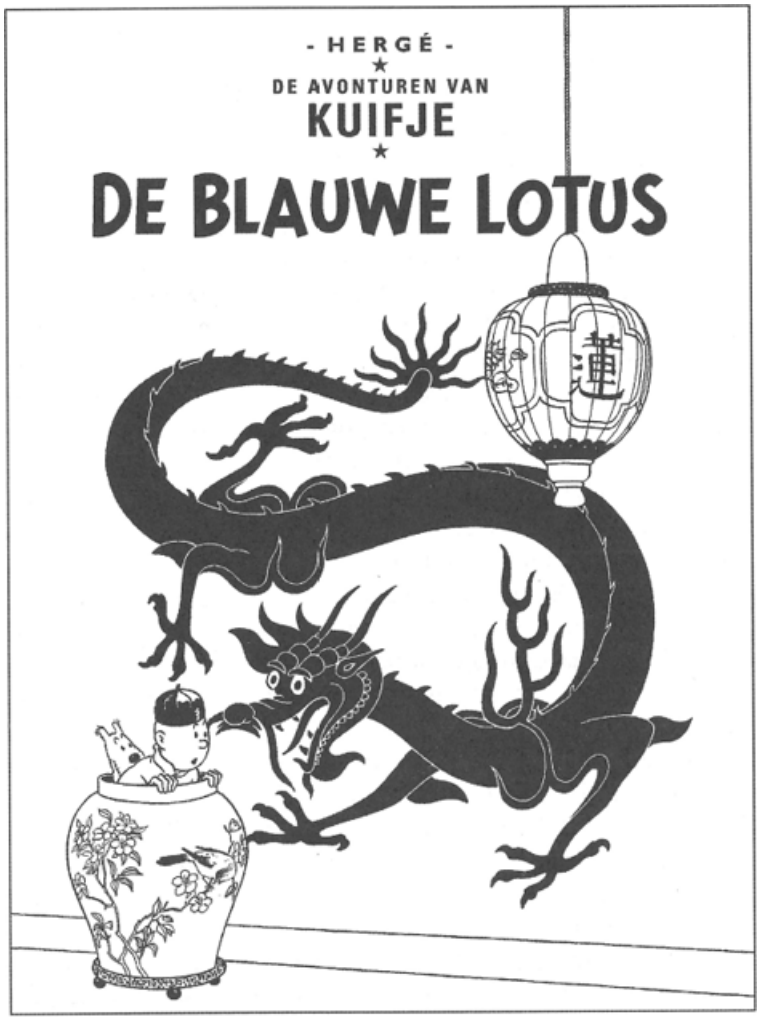

Kuifje-strips nog springlevend is en omgaat als een briesende leeuw, zoekende wie hij kan verslinden.

Hij verstopt zich soms op plaatsen waar je hem niet verwacht. Iedereen kent de voorplaat van *De blauwe lotus*, waarop Kuifje zich in een vaas verbergt in een ogenschijnlijk puur Chinees decor. Maar iets klopt er niet: de draak is in de Chinese cultuur altijd een symbool van beschermende kracht, terwijl dit monster niets geruststellends heeft. Het hangt met zijn dreigende kop vlak boven Kuifje, klaar om hem op te vreten, en belichaamt juist de gevaren waar de held voor wegkruipt. Die tegenstelling wordt versterkt door het kleurschema, waarin een vredig, helderblauw hoekje bijna wordt opgeslokt door het agressieve zwart en rood, de huiskleuren van de hel. Hergé heeft zijn best gedaan op de authentieke Chinese details, maar toch is ook deze plaat duidelijk geladen met de symboliek van de bijbel, waarin de draak de meest angstaanjagende verschijningsvorm van de duivel is.

Met zoveel gezanten van Satan om zich heen is het logisch dat Kuifje zelf altijd waakzaam en nuchter blijft. Hij is ongevoelig voor verzoeking en dat is zijn grootste kracht, maar eigenlijk ook meteen zijn probleem. De duivelse dilemma's waar Bobbie en Haddock mee worstelen, gaan aan hem voorbij. Hij is een held die geen twijfel kent - en dus ook geen morele keuzevrijheid. Iets anders dan goede daden doen kan hij niet. Als Rastapopoulos een psychopaat is, die altijd bezig is om kwaad te stichten, dan is Kuifje een psychopaat van de braafheid: misschien minder schadelijk voor zijn omgeving, maar nauwelijks minder gestoord.

Uit interviews blijkt dat Hergé in zijn persoonlijk leven ook moeite had met die ziekelijke braafheid, die onuitroeibare padvindersgeest in hem. Begin jaren vijftig raakte hij in een diepe crisis, waarbij hij geplaagd werd door nachtmerries vol wit. Hij kwam terecht bij een psychoanalyticus in Zwitserland, een leerling van Jung, die hem zei: ‘U moet die duivel van de zuiverheid in u doden.’ De tekenaar was onthutst en noemde dat inzicht ‘een complete omkering van mijn waardenstelsel!’ En het moet ook wel een schok geweest zijn, voor iemand die zich zijn leven lang tegen de Prins der Duisternis had verweerd, om te ontdekken dat hij zonder het te weten een andere demon had gediend.

Verder kreeg Hergé de raad om te stoppen met het tekenen van stripverhalen, waarbij je je kunt afvragen wat het verband is met het eerste advies. Bedoelde de dokter misschien dat Kuifje zelf de belichaming van die ‘zuiverheidsduivel’ was en dat hij daarom maar dood moest? Zover wilde Hergé in elk geval niet gaan. Hij stopte

met de therapie en in plaats daarvan voltooide hij eindelijk *Kuifje in Tibet*, volgens de liefhebbers zijn meest indrukwekkende album. Ook zijn meest persoonlijke, al ligt dat er niet duimendik bovenop. Het is het verhaal van een spannende reddingstocht over eindeloze witte hellingen en vlakten, maar onder de besneeuwde oppervlakte is ook wel te zien dat de auteur met zijn eigen duivels heeft geworsteld. Zeker is dat *Tibet* een keerpunt is, niet alleen in het leven van Hergé maar ook in zijn werk. Het lijkt alsof vanaf deze strip de tegenstelling tussen goed en kwaad minder scherp wordt en Kuifje zelf ook met andere ogen naar zijn vijanden begint te kijken. De vraag dringt zich dus op: kunnen we in het verhaal zelf aanwijzingen vinden die die ommekeer kunnen verklaren? Wat gebeurt er daarboven in de Himalaya?

Een van de dingen die al meteen opvallen aan *Tibet* is dat Kuifje voor het eerst eens lekker onredelijk durft te zijn. Het verhaal begint in Zwitserland, waar hij net als Hergé zelf komt voor zijn rust. Op een ochtend staat er in de krant dat een vliegtuig met zijn oude vriend Tchang is neergestort in de Himalaya en dat er geen hoop meer is om nog overlevenden te vinden. Toch besluit Kuifje meteen om erheen te gaan en te gaan zoeken. Het is een uitzichtloze onderneming, iedereen raadt het hem af, maar hij houdt koppig vol. ‘Tchang is niet dood,’ zegt hij, ‘ik heb hem in mijn droom gezien.’

Tot dat moment heeft Kuifje de wereld steeds bekeken met de objectieve, onpersoonlijke redelijkheid van de verslaggever, die door die objectiviteit nooit bij de waarheid komt. Nu begrijpt hij dat wie uitgaat van de rede alleen maar waarschijnlijkheden vindt, zoals de verhalen die in de krant staan. Waarheid en redelijkheid zijn twee verschillende zaken. Zulke subtiliteiten zijn natuurlijk niet besteed aan kapitein Haddock, die zich afvraagt of zijn vriend soms gek is geworden. Dat dacht hij al eens eerder, in *De zonnetempel*, toen Kuifje plotseling riep dat ze gered waren. Het grote verschil is dat Kuifje daar juist zijn redelijke vermogens ten volle gebruikte, omdat hij met behulp van een stuk krant een ingenieus ontsnappingsplan bedacht. Hier is het precies omgekeerd: Haddock beroept zich op een krantenbericht, terwijl Kuifje op zijn ziel vertrouwt. Eigenlijk handelt hij meer in de geest van de boeddhistische monniken die hij aan het einde van het verhaal tegenkomt en die zich ook door visioenen laten leiden.

Een ander verschil met zijn eerdere avonturen is dat Kuifje in *Tibet* nauwelijks levensbedreigende gevaren ontmoet. Haddock wel, zijn leven komt aan een dun klimmerstouw te hangen, en Tchang is

de hele tijd door in de macht van de Verschrikkelijke Sneeuwman. Maar Kuifje krijgt weinig meer te verduren dan sneeuw, wind en kou en je zou haast zeggen dat zulke vage, onbestemde dreigingen beneden zijn niveau zijn.

Tot dan toe is het zijn gewoonte om in elk album een paar keer aan een gruwelijke dood te ontsnappen, meestal met listigheid en soms ook met stom geluk. Zo wordt hij in *Amerika* door de directeur van een vleesverwerkende fabriek in een grote gehaktmolen geduwd, maar weer gered door de arbeiders: er breekt net een staking uit en alle machines vallen stil. In *De zonnetempel* willen de inca's de brandstapel onder hem aansteken, maar als ze overvallen worden door een totale zonsverduistering durven ze niet meer, enzovoort.

Deze situaties vormen zo'n vast onderdeel van de verhalen tot aan het *Tibet*-album, dat je moet aannemen dat Kuifje er niet door pech of onvoorzichtigheid in verzeild raakt, maar dat ze op de een of andere manier bij zijn methode horen: om zijn doel te bereiken moet hij eerst zichzelf prijsgeven, met huid en haar. En de strategie werkt: sommige van zijn vijanden beginnen zelfs te geloven dat hij onsterfelijk is, als ze hem voor de zoveelste keer niet hebben kunnen doden. Na een fatale val verrijst hij letterlijk weer uit de aarde en rennen de boeven gillend weg.

In hun boek *Dialektik der Aufklärung* hebben de filosofen Horkheimer en Adorno op een vergelijkbaar patroon gewezen in de *Odyssee* van Homerus. Odysseus, zeggen ze, brengt zichzelf aan zijn vijanden ten offer, als de ultieme list om ze te overwinnen. Het is de strategie van een underdog, want net als Kuifje vecht Odysseus tegen machten waar hij fysiek niet tegen opgewassen is. Dat betekent dat hij niet zelf het gevecht kan dicteren, maar zich eraan moet overleveren. ‘Hij moet de offerceremonies, waarin hij steeds weer terechtkomt, als gegeven erkennen: verbreken kan hij ze niet. In plaats daarvan maakt hij ze tot het uitgangspunt van zijn eigen rationele beslissing.’ Hij onderwerpt zich dus aan de spelregels van zijn vijanden, maar wint zo de ruimte om met ze te spelen. Terwijl Haddock bijvoorbeeld uit alle macht probeert om aan de brandstapel van de zonnetempel te ontsnappen, accepteert Kuifje de voorwaarden die de inca hem gesteld heeft en weet hij zijn beulen daarmee te slim af te zijn. Of neem het ritueel in *De sigaren van de farao*, waar het gemaskerde genootschap in de gaten krijgt dat er een indringer onder hen is en alle leden het wachtwoord tegen de leider moeten komen fluisteren. Kuifje kent het wachtwoord niet, maar in plaats van te vluchten weet hij het zo te draaien dat ze allemaal in zijn oor komen fluisteren.

Omdat de tegenpartij er nooit op rekent dat de held zich op een presenteerblaadje komt aanbieden, is de overgave zelf vaak de beste list. Odysseus is de geschiedenis ingegaan als de bedenker van het Trojaanse paard, waarin hij zichzelf en zijn krijgers letterlijk verpakt als een cadeautje voor de vijand. Kuifje gebruikt er meestal een leeg olievat voor, dat de bandieten dan nietsvermoedend naar binnen halen, zoals in *Amerika.* Vooral in zijn vroege avonturen reduceert hij zichzelf steeds weer tot een ding, een onbezield object in de macht van de anderen, om hun kwade bedoelingen te neutraliseren. In *De sigaren* laat hij zich fusilleren en begraven door de Arabieren, maar Janssen en Janssens hebben de kogels vervangen door losse flodders en ook alvast een luchtslangetje in de grafkist aangebracht, zodat hij kan blijven ademen tot ze hem opgraven. Om een huurmoordenaar te slim af te zijn zet hij poppen van zichzelf en Bobbie voor het raam, die meteen omvergeschoten worden.

Voor het succes dat deze strategie brengt moet wel een prijs betaald worden. Wie zichzelf als een object overlevert aan de wil van de ander moet in de eerste plaats afstand doen van zijn eigen per-

Wel Bobbie, wat zeg je ervan?... Was m'n vrees voor de ramen ongegrond? Die poppen zijn in zeven veranderd!
Inderdaad, Kuifje! ...Maar... Zou... Is 't niet mogelijk... Zouden die poppen je onderzoek niet kunnen voortzetten?

soonlijkheid en zijn verlangens grondig verloochenen. Kuifje is daar natuurlijk een extreem voorbeeld van, hij is zo leeg vanbinnen dat hij niet eens weet hoe het is om eigen wensen te hebben. Volgens Horkheimer en Adorno is dat een gevaar dat in het gebruik van de rede besloten ligt. Ze gebruiken het voorbeeld van Odysseus om te illustreren hoe in hun ogen het ideaal van de Verlichting, om mensen door de rede te bevrijden, juist tot nieuwe vormen van slavernij heeft kunnen leiden.

Maar behalve zijn eigen wil loochent Kuifje ook het verlangen van de ánder - en dat is minstens zo belangrijk. Dáár boekt hij zijn grootste triomf, want in dat grillige, ondoorgrondelijke verlangen van de ander schuilt precies het duivelse kwaad waar hij tegen vecht. Het bedreigende aan het verlangen is dat het altijd op een tekort duidt, een leemte, een gat: de wereld is niet compleet, het is niet goed zoals het is en je weet ook niet wat eraan ontbreekt. Dat geldt nog meer voor het verlangen van de ander, zoals de psychoanalyticus Lacan heeft gezegd, omdat je nooit weet welk object je de ander moet geven om hem of haar helemaal tevreden te stellen. Zolang er verlangen bestaat, verstoort het de illusie van een vredige, complete wereld. Daar kan natuurlijk alleen maar de duivel achter zitten. Of het gaat om de hebzucht en de machtswellust van Rastapopoulos, de allesverslindende vraatzucht van leeuwen en tijgers of de eeuwige drankzucht van Haddock, het kwaad dat Kuifje ontmoet komt altijd voort uit onstilbare verlangens. Het verborgen doel van de strategie van de overgave is om daar een eind aan te maken. Wie zichzelf namelijk voorstelt als hét object van de ander (‘Ik ben datgene waar jij naar zoekt’), ontneemt die ander de ruimte om verder nog te verlangen. Het is een manier om de realiteit van het tekort te ontkennen, het gat in de wereld te dichten en de ander met zijn mond vol tanden te laten staan. Dat is een dimensie van het listige offer die Horkheimer en Adorno over het hoofd hebben gezien.

Alle elementen van deze strategie van de overgave zijn terug te vinden in een nachtmerrie die Kuifje heeft in *De krab met de gulden scharen.* Hergé is op zijn best als hij dromen tekent en hier is de drankduivel in Haddock gevaren, zodat hij een fles wijn ziet waar er geen is. Eerst zien we hoe Kuifje de wilde blik van de kapitein probeert te peilen. Zodra hij merkt dat die blik op hém gericht is, verandert hij zelf in de fles. Daarmee doet hij wat hij ook altijd doet als hij wakker is: hij brengt zichzelf in levensgevaar. In de flesvormige pupillen van de kapitein kunnen we zien dat Kuifje wel weer precies beantwoordt aan diens verlangen. Deze scène lijkt verrassend veel op het omslag van *De blauwe lotus*, alleen steekt het hoofd van Kuif-

je nu uit een fles in plaats van een vaas en heeft Haddock de rol van de draak overgenomen.

Een manier om deze enge droom uit te leggen is om er een allegorie op de bijbelse vermaning ‘Weest nuchter en waakt’ in te zien: Kuifje gaat daar zo ver in dat hij zelfs in zijn slaap oefent om klaar te zijn voor de strijd. Op het eerstvolgende plaatje is hij erin geslaagd om zichzelf wakker te woelen en dat telt toch ook een beetje als een triomf over het kwaad.

Het motief van het ‘gat in de werkelijkheid’ speelt een grote rol bij deze strategie. Als Kuifje in de ontknoping van een avontuur bij het hoofdkwartier van de bandieten komt, vindt hij de deur er meestal op een kier staan. Hoewel zulke kieren het wat makkelijker maken om binnen te dringen, komen ze zo vaak voor dat ze wel een diepere bestaansreden moeten hebben: het lijkt alsof het de bressen zijn die het verlangen heeft geslagen in een wereld die tot dan toe gaaf was. De taak van Kuifje is om het kwaad erachter te verslaan en de kieren te dichten, waar het verlangen als een soort van fatale tochtstroom doorheen komt.

Het beste is dat te zien in *De blauwe lotus*, waar de gelijknamige opiumschuiverij als dekmantel fungeert voor een internationale bende. Bij zijn bezoeken vangt Kuifje af en toe door een kier in het gordijn een glimp op van de duistere transacties, die daarachter plaatsvinden. Aan het einde laat hij zich in een olievat binnensmokkelen in het hoofdkwartier van de schurken. Als die hem vinden willen ze zijn hoofd afhakken, maar net op dat moment komen zijn vrienden hem redden. ‘Ziezo, heren!’

zegt hij triomfantelijk, ‘Waart u zo onnozel om te denken dat ik mij heel onschuldig in de muil

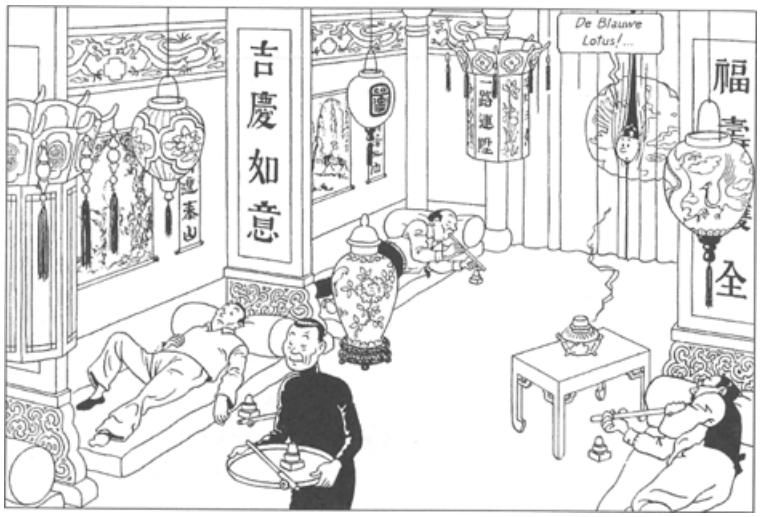

van de wolf zou wagen?' Daarna kijkt hij eens wat rond, steekt zijn hoofd door een gordijn en ontdekt tot zijn verbazing dat hij langs een achteringang uitgerekend in 'De blauwe lotus' is terechtgekomen. Op het betreffende plaatje zien we alleen zijn hoofd, dat midden in de ronde schildering op de gordijnstof uitkomt zodat het bijna een onderdeel van de versiering wordt. Dat hoofd, het object dat zijn vijanden zo graag wilden hebben, is nu het object dat de ontstane opening opvult. De wereld wordt weer heel, het leven kan gewoon verder gaan en we hoeven niet meer bang te zijn.

Wat er zo anders is in het *Tibet*-album, is dat Kuifje er voor het eerst dat gevaarlijke verlangen van de ander onder ogen leert zien - en daarmee ook dat van zichzelf. Dat gebeurt als hij en Haddock zijn vriend Tchang al uit het hol van de Verschrikkelijke Sneeuwman gered hebben. Op de weg terug horen ze het monster brullen, maar deze keer jaagt het geluid ze geen angst meer aan, zoals eerder in het verhaal. 'Die kreet gaat door merg en been,' zegt Kuifje, 'je zou geloven dat hij verdriet heeft!' Ze praten over de menselijkheid van

de yeti, die zich erg aan Tchang gehecht heeft en moeite heeft om hem te laten gaan. Zijn schreeuw is de uitdrukking van een intens gemis en Kuifje begrijpt dat, omdat hij zelf ook luidkeels de naam van zijn vriend heeft lopen roepen.

De yeti lijkt een beetje op de mensenetende gorilla Ranko, die we tegenkwamen in *De zwarte rotsen.* Dat gruwelijke monster werd door Kuifje ingepakt met zijn gebruikelijke strategie, zodat er aan het eind niet meer van overbleef dan een zielig aapje. Met de yeti gaat het anders en dat heeft alles te maken met de aanwezigheid van Tchang. Er is geen een-op-een-confrontatie meer tussen Kuifje en zijn vijand, omdat Tchang tussen hen in staat als degene naar wie ze allebei verlangen. Zo krijgt Kuifje voor het eerst de ruimte om iets van zichzelf in zijn tegenstander te herkennen. Op hetzelfde moment dat hij leert zien wat de ander mist, ervaart hij ook zijn eigen verlangen. Lacan heeft die wending beschreven in zijn interpretatie van *Hamlet*: daar ontwaakt de hoofdpersoon uit zijn lethargie op het moment dat hij zichzelf hervindt in het verlangen van Laërtes, die van hetzelfde meisje houdt als hij.

Tegelijk accepteert Kuifje dat die ander getekend is door een tekort en dat hijzelf, ook al is hij nog zo'n held, dat tekort niet zal kunnen vervullen. Er blijven kieren in de wereld die hij niet kan dichten. Geen ouderwets happy end in *Tibet*, maar het beeld van de Sneeuwman, die vanachter een steen de vertrekkende expeditie nastaart. We zien hem in deze laatste plaatjes alleen op zijn rug en door dat simpele, maar subtiele effect maakt Hergé de yeti nog menselijker. In plaats van dat we op hem neerkijken als op een meelijwekkende haarbal, zoals op Ranko de Gorilla, kijken we nu met hem mee en voelen we zijn gemis alsof het het onze is.

Met het einde van het Tibetaanse avontuur is dit overzicht van het kwaad in de stripboeken van Kuifje ook zo goed als compleet, want hij komt verder geen duivels meer tegen. *De juwelen van Bianca Castafiore* is een komedie van een Mozartiaanse lichtheid, over een misdaad die geen misdaad blijkt te zijn. En in *Vlucht 714* klopt Rastapopoulos zich weliswaar op zijn borst dat hij het ‘genie van het kwaad’ is en ‘slechter dan de duivel’, maar in werkelijkheid heeft hij niets meer van de sublieme doortraptheid die hij in vroegere albums bezat. Van zijn satanische aura ontdaan komt hij over als een onhandige, lachwekkende nietsnut en er hangt geen zwavellucht om hem heen, maar vieze sigarenrook. Spannend willen die laatste verhalen niet meer worden, misschien ook omdat Kuifje zelf wat meer ontspannen is. Aan het begin van *De picaro's* staat hij zelfs op zijn kop yoga te doen, alsof de strijd hem niet meer interesseert. De

wereld is niet beter geworden, maar het is zijn eigen blik die is veranderd. En zoals Hegel heeft gezegd, het pure kwaad bestaat nergens anders dan in de blik van degene die het waarneemt.

Illustraties: **©HERGÉ/MOULINSART 2004**

Frank van Nieuwenhuijzen
Vrijdag

Ik ben precies op de afgesproken tijd bij haar en ze maakt nog geen aanstalten. Op een dag die van toevalligheden aan elkaar hangt, is dat dan weer voorspelbaar. Treuzelaarster, ze roept met veel bombarie dat ze zich gaat aankleden, maar wat blijkt dan, er is zogenaamd steeds iets dringenders. Alma staat erop de rouwbrief hardop voor te lezen. Het is er een van dertien in een dozijn. Ze moet zich met alle geweld wegen. Ja, en alsof dat nog niet genoeg is, wordt het gewicht vervolgens officieel (met vulpen) genoteerd in een oud rekenschriftje. Opa aan de telefoon, natuurlijk gesouffleerd door mamma. Alma's Duits zal altijd ietsje beter blijven dan het mijne.

Ik zeg niet alleen niets van haar getreuzel, ik word er bijna stil van. Het ligt er zo dik bovenop, heeft ze eigenlijk wel zin om te gaan? Op haar verjaardag nog wel?

'Ja, allicht,' bijt ze.

Ik, poeslief: 'Dan hoor je mij niet zeggen dat ik gerust een uur langer in bed had kunnen blijven.'

Alma staat nog onder de douche. Ik loop naar het raam en kijk naar buiten. Alma woont in de drukste winkelstraat. Haar etage steekt ver boven de omliggende panden uit. Een kraamkamer van licht, een van de lange zijden is een en al venster.

Bij mij thuis was het eerste dat Alma inviel een verhaaltje uit *Zo zit dat.* Nadat een stel middeleeuwers een huis zonder ramen had gebouwd, dachten ze het duister te kunnen verdrijven door een paar zakken te vullen met daglicht. Ze wilden die dan binnen openen. 'Maar daarbij hadden ze niet met de rechtlijnige voortbeweging van het licht gerekend,' zei Alma. Het klonk als een verwijt aan mij.

Wat ook steekt, is haar uitzicht. Dat het vergeven is van de kerktorens, besefte Alma pas na een bezoek van tante Gisela. Die blijft de paus van Rome trouw en gaat in haar kever alle kathedralen van

West-Europa af. Ik kijk maar half, maar zie het Sterrenbos al liggen. Dat is een kwartier met de auto. Ook zijn er aan de horizon altijd hijskranen te zien. Normaal doen die met de wolken wat ze willen. Maar vandaag zijn er helemaal geen wolken.

Ik draai me om en sta recht voor Alma's passpiegel. Ik ontkom er niet aan mezelf van top tot teen te bekijken. Rouwkleding heb ik niet. Maar waar een stiefkindje al niet goed voor is. Ik zie eruit als een schitterende oorlogsweduwe. We waren al lang van plan om op Alma's verjaardag samen een dagje naar het strand te gaan en dan dit toeval. Hat is in Duitsland verongelukt. De crematie is aan zee.

Ik pak haar rekenschrift van tafel. Het is er eentje van de nonnenschool waar Alma op zat. De kaft is nog net zo diepgroen, niet beduimeld of verschoten. Het lijstje dat ze net heeft aangevuld, staat helemaal achterin. Door de vele soorten schrijfgerei en het zichtbaar volwassen wordende handschrift, is het een grillig geheel.

Overal in het schrift zijn foto's en tekeningen met veel lijm ingeplakt, waardoor de bladzijden een beetje bollen. Op het schutblad heeft ze zo'n twintig namen gekriskrast, in vier verschillende kleuren.

‘Ik ben pas met kleurstiften begonnen toen iedereen al zo'n beetje vastzat.’ Alma komt de kamer in om haar oorbellen te pakken.

‘O.’

Ik voel me betrapt en sla het schriftje dicht. ‘Komt Wim ook, denk je?’ probeer ik. Ze hoort het niet. Ze is alweer terug op de badkamer.

Dat is waar ook, dit is haar terroristenschrift. Ik begin weer te bladeren. Natuurlijk ging de spelling van Duitse namen haar goed af. De foto's zijn vooral ludiek. Alma knipte ze van de gele strooibiljetten. Op het laatst kreeg ze die met stapels tegelijk toegestuurd. Als er geen foto was, maakte ze zelf maar een konterfeitsel.

‘Van de foto's op opsporingsbevelen kon je eigenlijk nooit veel maken. Daarom zag ik die koppen overal. Andreas Baader was mijn Rattenvanger van Hameien. Des te overtuigender, want hij bestond echt.’ Alma kijkt mee over mijn schouder. Ze is klaar.

‘Als kind weigerde hij zich te wassen. Dat deed namelijk iedereen. Ook wilde hij zijn verjaardag niet vieren.’

Alma draagt een chic allegaartje. Een aubergine vest met daaronder een feestjurk die nog een paar uur geheim moet blijven. In haar oren de antieke zilveren zonnetjes. Het haar natuurlijk opgestoken. Speciaal voor de gelegenheid heeft ze nieuwe schoenen gekocht, ook aubergine. Instappers zonder noemenswaardige hak, die haar

toch dwingen de kinderkopjes in de enge straatjes rond het station stapvoets te nemen. Haar motoriek blijft een verhaal apart.

De coupé is zo vol dat we moeten aanschuiven bij twee mannen. Ze zijn in opperbeste stemming en trakteren ons op bier en jenever. Ze stellen zich voor, proosten beleefd en halen nog wat koetjes en kalfjes van stal, maar natuurlijk worden de praatjes al snel vrijpostiger.

‘Frans en Ad, aangenaam. Dames, op jullie gezondheid. O, u bent daar zelf niet woonachtig? Dan heb ik abuis. Een mooie stad anders. Even Gerrit de hand schudden. Of zijn er soms liefhebbers?’

Zelfs Alma probeert er nog een tijd welwillend op te reageren. Misschien profiteert ze nu al volop van het flegma dat ze zich voor vandaag heeft voorgenomen. Frans is de motor van het duo. Hij draagt een vuurrood colbert en schoenen die niet passen bij zijn leeftijd. Ik geef hem goed vijftig. Frans is er kennelijk op uit zijn metgezel te imponeren.

‘Die kameraad van mij die heeft daar ter plekke dus een zeewaardig jacht liggen. Ja, daar ligt wel voor twee ton.’

Ad doet niets om de zondvloed te keren. Hij gebruikt zijn jenevermoed voor iets anders. Hij zit steels naar Alma's benen te kijken. Soms speelt hij voor aangever.

‘Nou nou. Dat is sterk.’

Al te nadrukkelijk laat Frans blijken dat hij regelmatig in het buitenland verblijft. Met haar rechtervoet stoot Alma mij aan, een stokoud gebaar.

‘Die kameraad houdt zich meestentijds op in Spanje. Je weet 't: eerst overwinteren voor de ouwe knoken. En dan weer teruggaan naar Holland? Ja, hallo. Zomers zit iederéén daar.’

‘Dat dank je de koekoek.’

Alma is stil voor haar doen. Misschien dat de jenever haar niet bekomt. In elk geval houdt ze het na twee gulle rondjes voor gezien.

‘Je bent toch niet van de blauwe knoop?’ vraagt Frans prompt. ‘De geloofsijveraars die ons vader altijd zaten af te kammen? Adje, geloof het of niet maar de buurvrouw hier is geheelonthoudster.’

‘Wablief?’ Alma's blikken kunnen niet alleen doden, ze dragen de gestorvene ook ten grave met alles erop en eraan, toespraken, eerste weerzien sinds jaren, koffietafel, een weesgegroet en een onzevader. Dan te bedenken dat het maar een haar scheelde of ik had verklapt dat ze vandaag verjaarde.

‘Doe toch als je vriendin. Die is er niet vies van.’

‘Het smaakt me inderdaad boven verwachting,’ zeg ik joviaal. Meteen komt Alma ertussen: ‘Pardon: mijn zus.’

Precies: het wordt tijd dat er eens iemand op eigen houtje op het idee komt dat wij zussen zijn.

De conducteur controleert onze kaartjes en wisselt een blik van verstandhouding met beide mannen.

Op weg naar Alma dacht ik in alle vroegte: ik mag alleen mee als chaperonne, ik kan daar een beetje droogzwemmen en meer niet; nu moet ik waken voor al te veel vuur. De borrels komen dus als geroepen, maar zijn ook niet te flauw voor een preek. Ik zou eigenlijk blij moeten zijn dat ik zo onbekommerd iemand ga begraven.

‘Ik ken hem nog van de bewaarschool. Zoveel zal dat echt niet schelen. Hij is altijd diender geweest. Heeft daar een Spaanse opgedaan. Je houdt je hart vast als je haar in bikini ziet.’ Frans heeft het weer over zijn kameraad.

‘Paradijsje, niet? Op z'n tijd een hartversterking, een beetje vissen, varen en wat dies meer zij. Maar moet je luisteren. Op een dag varen we een eind de Middellandse Zee op.’

Met een effen gezicht is Alma gaan meeluisteren. Aarzelend, alsof ze - na de drankjes - opnieuw iets aanneemt dat haar ergens toe zou kunnen verplichten. Ze moest me eerst een beetje bijpraten. Ik geloof niet dat ik Hat ooit heb gezien. Op foto's herkende ik hem niet. Het enige wat me uiteindelijk nog te binnen schoot, is dat ik Wim een keer voor hem hield.

Maar goed. Hat kon heel herderlijk, de ogen gesloten, van nee schudden. Als je met hem naar Parijs ging, kon je naar de Tuilerieën, de Invalides en het Hôtel de Ville fluiten. Hij had altijd nogal afwijkende ideeën over de bezienswaardigheden van een stad. Hij was geremd en had last van chaerofobie. Alsjeblieft, bespaar me de boekenpraat, zei ik. Wat stak hij nou niet onder stoelen of banken? Maar Hat was hartstochtelijk en loyaal in al zijn liefhebberijen...

Ik snap dat Alma andere papieren heeft. Hoewel, ze haalt tot twee keer toe haar schouders op als ik haar vraag of ze verdrietig is. Dat was nog op het perron. Alma laat zich trouwens wel kennen als de trein toevallig vijf minuten vertraging heeft. De wereld is te klein. Nu komen we ineens veel te laat. Haar ovale, bijna ronde gezicht heeft iets opgeruimds. Totdat haar iets niet aanstaat. Dan kan het in een mum verstenen.

‘We hebben nog niet geankerd, of er komt een joekel van een speedboot langszij. Die komt uit het niets. Ik denk gewoon: er komt een straaljager over.’ Frans is nog verbaasd.

‘Er zitten drie kerels in met bivakmutsen. Ze zijn veel te warm gekleed, daaraan zie ik eigenlijk pas dat het mis is. Het zijn piraten,

goddomme. Dat is zoiets eigenaardigs. Net of er ineens, midden op zee, een stel indianen voor je neus staat.'

Ik schiet in de lach.

'Ja, lach maar. Mij vergaat het lachen als twee van die klerelijers tot de tanden toe gewapend aan boord stappen.'

Natuurlijk. Het is niet nodig dat Alma mij ook nog een keer aankijkt met iets vermanends in haar blik.

'Ik zie alleen nog maar die blaffers. Maar die maat van mij is in de mêlee gelijk naar beneden geschoten, de kajuit in.' Frans leegt zijn blikje bier.

'Een van die kerels dreigt: "We want the boat! Now!", als ik niet voor het eerst van mijn leven schoten hoor. Niet te geloven zo hard. Ik duik op de grond, dat is je instinct, niet? Ik kijk weer op om te zien wie er krek heeft geschoten.'

Alma richt een schijnheilige blik opzij. Die heeft ook geen habijt nodig om er als een abdis uit te zien. Frans kijkt terug.

'Het is mijn maat geweest. Hij geeft mij een pistool aan en staat zelf met een sproeier in zijn handen. Frans, denk ik, weer op mijn qui-vive, hou jij dat speedbootje eens even in de gaten.'

'Ja, inderdaad.' Ad weer, wat een lijs. Ik neem hem voor het eerst goed op. Hij is fors gebouwd, dat eerder dan dik, en heeft een onmodieuze rode baard. Zijn kleding is grijs en vormloos.

'De stuurman staat wild te gebaren. De anderen nemen het zekere voor het onzekere en maken zich uit de voeten. Alles heeft misschien twee minuten geduurd. Maar zoiets zet je wel aan het denken, vader.' Frans zwijgt even.

'Je hebt vaker van die overvallen. Ze mieteren je gewoon de zee in. Wat er niet allemaal door je kop kan schieten, op zo'n moment helemaal. Zo gek. Ik moest na zoveel jaar weer aan ome Tiel denken.'

'Gottegot.'

'Die zat een keer op de Duitse autobaan, toen hij op de vluchtstrook werd gedrukt door een slee van een Mercedes. Twee mannen springen eruit. Oom Tiel ziet dat ze gewapend zijn en geeft meteen weer gas. Er wordt op hem en tante Herta geschoten. Hij sterft duizend doden, maar is ze kwijt, godzijdank. Hij neemt de eerstvolgende afslag en gaat naar de politie.' De trein arriveert in Rotterdam. Frans ratelt: 'Het waren stillen. Ze begonnen te schieten omdat ze dachten dat tante Herta een pistool uit haar handtas pakte. Ze zagen het blikkeren. Maar weet je wat dat was? Ik geef het je te raden. De reflectie van de zon op haar horloge. Dat was in de dagen van die terroristen daar.'

Beide mannen stappen uit. Pas als ze buiten gehoorafstand zijn zegt Alma: ‘Dat is geen kattenpis, Frans. Grote Pier en consorten die heden ten dage de Middellandse Zee onveilig maken. En dat akkevietje met je oom. Dat je daar dan net weer aan moet denken. Ja, het geheugen is een betoverd weefgetouw.’

Ik overzie het gezelschap in de koffiekamer. Het is niet meer helemaal vreemd.

‘Mensen krijgen weer hun normale trekken,’ zegt Wim. ‘Toen ik daarstraks binnenkwam, waren alle gezichten hetzelfde.’

Daar zit wat in. Meteen na aankomst werden we in een soort antichambre geleid. Iets, eerder ernst dan verdriet, tekende de gezichten van bijna alle aanwezigen.

Wim draagt een ouwelijke krijtstreep. Die heeft hij ergens geleend, dat kan niet anders. Het crematorium is een reuzenboleet van baksteen en glas. De koffiekamer kijkt op een plantsoen uit. De hoge ramen kunnen niet open, maar dienen evengoed om te luchten.

‘Het valt me eerlijk gezegd niet mee,’ zeg ik. ‘Alleen die farizeeërs al.’

Op de heenweg kun je het nog goed behappen. Het is maar een gooi van het bijstation. Het is bovendien aardig weer. Her en der zie je groepjes op hun paasbest geklede mensen lopen. Natuurlijk ligt het crematorium in een groene opwelling van de stad, vlak bij een kleuterschool en een dierenasiel.

Maar bij de aanblik van het gebouw zelf begin je toch te twijfelen. Ondanks de vrij logge bouw wekt ook dit crematorium de indruk zich te willen verstoppen. De zindelijke gazons, de kunstmatige heuvels en de waterpartij moeten vooral de aandacht afleiden. Alsof ze het gebouw willen verexcuseren. Eigenlijk was een zware wolkenhemel ook ideaal geweest. Maar vandaag zijn er geen wolken. Eenmaal binnen helpt het personeel je uit de droom. Hun doorgewinterde aansprekersblikken zijn verreweg het ergst.

‘Moet je die schijnheilige koppen zien.’

Alma komt met drie kopjes koffie aandragen. ‘Ik zag jullie al van verre. Hallo, Wim. Er is instructie hier om jonge mensen die geen deel uitmaken van de familie het laatst te serveren. Daarom ben ik zelf maar even gaan halen.’

Wim lacht. ‘Ward zei al dat je zou komen. Jij was geen vraagteken. Proficiat.’

‘Gecondoleerd,’ zegt Alma snel.

Alweer een handdruk met een dubbele lading. Terwijl ik Hats ou-

ders condoleerde had ik me zo-even in één moeite door aan hen gepoogd voor te stellen. Nu worden er tegelijk condoleanties en felicitaties uitgewisseld.

Ook kust Wim Alma plichtmatig driemaal op de wang. Ik moet denken aan een mop die mijn vader mij als kind ooit heeft verteld. Tijdens de oorlog was Adolf Hitler naar een waarzegster gestapt met de vraag wanneer hij zou sterven. De oude vrouw gunde haar glazen bol geen blik waardig en antwoordde: ‘U sterft op een joodse feestdag, mijn Führer.’ Natuurlijk wilde Hitler graag weten welke. ‘Dat maakt niet uit, u sterft op een joodse feestdag.’

‘Hoe zat het ook alweer met Hats zusje, Wim?’ vraagt Alma. ‘Andrea hier wil dat dolgraag weten. Ward zei er net niet al te veel over.’ Flauw. Ik maak zwakjes een afkeurend geluid. Ik wil het toch weten.

Wim blijft Alma ongestoord aankijken. Ook hij moet vaststellen dat ze in die drie jaar nauwelijks is veranderd. Haar gezicht is gebruind. Het is misschien iets dikker.

‘Nee maar, dat is sterk.’ Ineens staat Frans weer voor ons. Ik vond hem er al zo opgedirkt uitzien. De stentor klinkt weer voluit.

‘Ik ben de oudste neef van de overledene,’ meldt Frans. Zijn aftershave dringt nog even diep de neus binnen. ‘Zo denk je: we zien elkaar nooit meer, en zo kom je mekaar weer tegen voor je het weet. Zaten we toch alle vier met hetzelfde sterfgeval in de maag.’

Alma schiet in de lach. Even later komt ook Ad aangeschoffeld.

We stappen uit aan de achterkant van het Kurhaus. Hier is de wind stukken brutaler dan in de stad en de lucht transparant. Nu en dan duikt de zon op, die dan niet voorzichtig maar nadrukkelijk schijnt. Alma niest. Haar haar (los al) hangt in steeds andere strengen over haar voorhoofd. Wim zet zijn kraag op als we het strand op lopen, de zee oogt vlak. Hier ontbreken de vergoelijkende gazons. Hier is gemijmer echt.

Alma en Wim zwijgen. Het gesprek op Hat brengen is wel het minste.

‘Jij had toch geen contact meer met Hat, Wim?’ vraag ik.

Nee, dat was ook verwaterd. Zo gaan die dingen. Wel had Hat hem laatst nog een heel pak met paperassen gestuurd. Hat had de voorbije jaren in elk geval niet stilgezeten. Hij had heel aardig over zijn familie geschreven, maar bijvoorbeeld ook over hen drieën. In het begin kon het allemaal niet op. Alma moest te zijner tijd maar eens naar de schrijfsels kijken.

Ook Hats broer Ward had er voor zijn toespraakje daarstraks he-

le stukken uit geput. Neem dat beeldende relaas van hoe Hat, op bezoek bij die-en-die tante, als enige van alle aanwezige kinderen een kruidje-roer-mij-niet had durven aanraken. Of de grappige constatering dat er van de andere kinderen uit het gezin veelal daden werden gememoreerd, terwijl het bij Hat altijd ging om dingen die hij had gezegd.

Dat was vooral zo sprekend omdat Hat zelf het precies zo had opgeschreven. Wim zwijgt even.

‘Een dozijn ooms en tantes passeert de revue. De meesten allang dood en begraven. Aan vaderskant zijn de generaties tot knappens toe opgerekt.’

Alma kijkt vragend.

‘Zijn eigen bewoordingen,’ zegt Wim. ‘Hats vader, al aardig op leeftijd zoals je hebt kunnen zien, is toch nog de jongste van acht kinderen. Wat je noemt een nakomertje. En Hat zelf is er eigenlijk ook weer een. Zodoende krijg je dus grote leeftijdsverschillen. Voor de slechte verstaander waren Hats ooms en tantes van vaderskant evenzovele opa's en oma's. Zijn neven en nichten waren ooms en tantes en hun kinderen, Hats achterneven en -nichten dus, vaak jaren ouder dan hijzelf, eindelijk neven en nichten.’

Wim wist nog iets. Als hij zich goed herinnerde, was de meisjesnaam van onze moeder ‘Barz’. Klopt.

‘Die naam wordt geregeld genoemd in de verhalen. Het gekke is dat er ook officiële stukken bij zijn, geboorteakten en al.’

‘Ik ben benieuwd,’ zegt Alma lauw.

Nou, er wordt dus eerst tien minuten lang over de doden niets dan goeds gezegd.

We kuieren verder. De driekleur op het dak van het Kurhaus kan zo te zien wel wat water gebruiken. De pier raakt uit zicht. Alma beseft hoezeer de middag beantwoordt aan haar verwachtingen en zwijgt.

Ik tuur over zee uit. Ik doe nog een duit in het zakje. Ik begin te vertellen hoe wij eens, op vakantie aan de Middellandse Zee, te ver uit de kust zijn geraakt in een rubberbootje.

‘Dat was in de tijd dat ik aldoor zo benieuwd was naar wat er in Alma omging. En zij mij maar van alles wijsmaken. Dat Karel de Grote en Alexander de Grote broers zijn die altijd ruziën. Dat het zonnetje eigenlijk helemaal niet mooi is, maar verschrikkelijk. Gelet op alle ontploffingen.’ Alma kijkt mij vragend aan.

‘Zonder een spier te vertrekken: dat wij misschien geen zusjes zijn omdat zij (ik beslist niet) een aangenomen kind is en moet zien uit te vinden welke koningin haar echte moeder is. Maar goed. Ons

bootje drijft dus steeds verder af. Alma vindt het wel grappig. Ze houdt zich niet groot, ze geniet. Ze begint aan een opsomming van de plaatsen waar we zouden kunnen uitkomen: Amerika, Spanje, misschien wel Carthago. Wegvaren is veel gemakkelijker dan weglopen, zegt Alma.'

Alma grinnikt.

'Haar kalmte maakte mij aan het huilen. Ik vond de zee ineens wel erg groot en massief worden en plaste ten slotte in mijn broek. Alma, definitief gegrepen door haar eigen idee, was gebeten over zoveel onwil en werd boos. Uiteindelijk had pappa hulp gehaald en waren we, enkel en alleen of toch nog met flink verbrande schouders, opgepikt.'

Wim haakt hierop in. 'Gisteren was ik in een nostalgische bui. Ik heb een hele rits 8-mm-films geprojecteerd op een muur van de woonkamer. Eén vakantiefilmpje toont het staartje van een roemloze boottocht op het Lago Maggiore. Ik mocht mee met het echtpaar dat naast ons op de camping stond. Je had legio van die vierkante, polyester bootjes. Noch qua vorm noch qua materiaal spraken die erg tot de verbeelding. Hun boot deed het wel degelijk. De voor mijn gevoel al eindeloze, zonovergoten rit naar het meer was olie op het vuur.'

We lopen de haven in. De meeuwen - op ooghoogte opgeblazen tot ondieren van ijzerdraad en crêpepapier, je door een onzichtbare hand toegeworpen met de bedoeling je aan het schrikken te maken, maar de voortdurende herhaling maakt het tafereel koddig - komen nu zo dichtbij dat je hun vleugels kunt horen slaan.

'Aanvankelijk beantwoordde alles aan de verwachtingen. Vooral de bochten, die de man abrupter aansneed dan nodig. Ik vroeg me al af waar en wanneer we precies de Italiaans-Zwitserse grens zouden passeren. Voor mij een van de boeiendste aspecten van dit meer: hoe kon de landsgrens nou worden vastgesteld in geval van een water?'

Af en toe krijg ik de rillingen.

'Daar kwam bij dat het bij het passeren van die verzonnen lijn op slag een uur vroeger was, omdat de Italianen er toen in tegenstelling tot de Zwitsers geen zomertijd op nahielden. Enfin, na een tijdje viel de boot ineens stil. Benzine op. Ook een opgediepte jerrycan bleek op een bodempje na leeg. De man kieperde hem in een opwelling om in het meer. Na een hevige uitval van zijn echtgenote, van dat Italiaans kon ik echt niks meer maken, begon de man terug te roeien. Op zijn gezicht een voorbarige vermoeidheidsgrimas. Er ging een eeuwigheid overheen voordat we weer bij de auto waren. Tot

overmaat van ramp zie ik, al van verre, mijn vader alles filmen vanaf de kant.’
Even later komen we weer flats tegen.

Bij Alma thuis beginnen ze met taart en port. De bedoeling is om straks te gaan eten in de stad. Eindelijk voert haar verjaardag de boventoon.

Intussen doet Alma een greep in een la. Ze moet en zal Wim het kiekje laten zien dat aan ons maritiem avontuur herinnert. Er bestaat namelijk een ontluisterende foto van. Naast een triomfantelijk ogende oudere zus die het koeioneren nooit moe wordt sta ik, nog steeds in een huilkramp. Klodders Nivea al op mijn schouders. De schelle kleuren van de foto's toentertijd helpen niet bepaald om de ingedroogde plasbloem op mijn bikinibroekje te verhullen. Ik zie eruit alsof mij nog iets veel ergers overkomen is. Wat me ook nog steeds dwarszat was dat mijn moeder mij vóór de vakantie een pagekopje had aangepraat. Alma was er niet in getrapt en had een hoofd vol krullen die spotten.

Maar wat wil het toeval? Op een van de andere foto's van dezelfde vakantie herkent Wim zijn moeder. Die foto is er een van een trits, gemaakt in een Duits wegrestaurant. Geroezemoes in alle talen, serveersters in dirndl, banken en tafels vastgeschroefd aan de vloer. Dat werk. Alma en Andrea, respectievelijk samen, met mamma en met pappa. Op de tweede of derde foto staat ook gewoon Wim zelf. Alma belt me nog dezelfde avond. Ze vertelt het met hoorbare schrik.

‘Dat geloof je toch niet?’

Het blijft even stil aan de andere kant van de lijn. Nee. Maar daarom is het ook ongelofelijk.

Huub Beurskens
Die vroegoude engel

In ‘The Love Song of J. Alfred Prufrock’ laat de dichter T.S. Eliot een vroegoude vrijgezel aan het woord die van zins is een seksuele relatie aan te gaan maar na ampele overwegingen met betrekking tot zijn aard en al het bijkomende gedoe er weer van afziet. Eliot voltooide het gedicht in 1911. Hij was toen vooraan in de twintig. Dat is gezien de thematiek frappant. Uiteraard is deze Prufrock een *persona*, maar de vraag blijft waarom een jonge man uitgerekend zo'n masker creëert. Ook nog voor zijn dertigste schreef hij ‘Gerontion’, dat zo begint: ‘Here I am, an old man in a dry month,/ Being read to by a boy, waiting voor rain.’ Ongetwijfeld zullen psychologen of op psychologie ingestelde lezers zich hebben gebogen over mogelijke overlappingen en parallellen tussen deze gedichten en de jonge Eliot. Bij eigen gebrek aan kennis van Eliots privé-leven durf ik daarover geen gissingen te doen. Vast staat voor mij dat ‘The Love Song of J. Alfred Prufrock’ een verrassend vroegrijp gedicht is. ‘Vroegrijp’ is niet eens het goede woord. Zou het gedicht geschreven blijken te zijn door een ouder wordende dichter, een vakman met grote ervaring en inlevingsvermogen, dan zou me dat geenszins verbazen. Zoals voetballers hun meest briljante momenten behoren te hebben tussen hun twintigste en dertigste, behoren dichters hun als terloops geschreven halfgoddelijke woordcombinaties pas in de tweede helft van hun leven af te leveren. Maar het is voor een voetballer toch veel moeilijker op zijn gebied een uitzondering te zijn dan voor een dichter op het zijne. De jonge Eliot is zo'n uitzondering. Zijn openingszet van ‘The Love Song’ geeft elke ouder wordende dichter schele ogen:

> Let us go then, you and I,
> When the evening is spread out against the sky
> Like a patient etherised upon a table;

En een van de meest slijtvaste zinnen uit de wereldpoëzie komt uit hetzelfde gedicht:

> In the room the women come and go
> Talking of Michelangelo.

Wat een cadans, wat een klankvariatiespel met die Engelse o's, wat een beeldsuggestie!

Het is een zin die altijd goed blijft, nooit gaat vervelen. Dat merkte ik weer toen ik hem tegenkwam in een boek over de kunst van het vertalen, *Mouse or Rat?* van Umberto Eco[1]. De fabuleuze opening van 'The Love Song' is wellicht nog vertaaltechnisch te behappen, die biedt alleen al door de hoeveelheid woorden wat meer armslag. Hoewel ik hem bij Martinus Nijhoff veeleer zelf verdoofd vind klinken:

> Laat ons gaan, jij en ik, laat ons gaan,
> nu de avond zich strekt langs de hemelbaan
> als een patiënt onder narcose op een operatietafel.

Veel te omslachtig, veel te toelichtend.

> Kom, dan gaan we, jij en ik,
> Als de avond langs de hemel ligt
> Zoals een patiënt onder narcose op tafel,

maakt P. Hawinkels[2] ervan. Dat is al wat meer woordsparend aangepakt. Slagvaardige poëzie is het evenmin. Daar kan dus nog aan worden gesleuteld, dat wil zeggen, met het origineel over worden onderhandeld. Daarentegen lijkt Eliots Michelangelo-frase voor elke vertaler niets dan nederlagen in petto te hebben.

Eerst weer Nijhoff:

> In de kamer zijn mevrouw Zus en freule Zo
> in gesprek over Michelangelo.

Negen en acht uitgesproken lettergrepen worden er respectievelijk twaalf en tien. Terecht doet Nijhoff zijn best om het zo begoochelende klinkerrijm te behouden. Maar ten koste van wat allemaal? De eerste Engelse eind-'o' is er een van beweging ('go') naar de stilstand van het esthetische moment en monument 'Michelangelo'. Het sa-

longedrag van de dames wordt bij Eliot puur gesuggereerd, Nijhoff tuigt en tut zijn woorden zelf op.

Hawinkels ruilt een spits voor vleugelspeler:

> In de kamer lopen dames af en aan,
> ze hebben het over Titiaan.

Elf en acht syllaben, ook hier weer wat omvangwinst. Als de kunstenaar maar rijmt met mijn eerste regel en een beetje uit dezelfde tijd en buurt komt als die van Eliot, moet Hawinkels hebben gedacht. Maar zo maak je een limerick voor huis-, tuin- en keukengebruik, geen goed gedicht.

> Dans la pièce les femmes vont et viennent
> En parlant des maîtres de Sienne.

Een Franse vertaling die door Umberto Eco wordt aangehaald, evenals deze (‘rather clumsy’) Italiaanse:

> Le donne vanno en vengono nei salotti
> Parlando di Michelangelo Buonarroti.

Het gaat hier om gevallen, aldus Eco, waarin de vertaler zich gerechtigd voelt om de allusie in de brontekst te wijzigen ten einde het effect te behouden. Maar hij vraagt zich af of zodoende het effect wel behouden blijft. Juist de algemene bekendheid, het begrip Michelangelo, wordt door Eliot ingezet, perfect geschikt voor ‘kitsch gebruik’, 's mans achternaam is een rudiment en het zou toch iets heel anders over de dames zeggen wanneer ze het hadden over bijvoorbeeld Duccio di Buoninsegna of Simone Martini, aldus Eco. Of over een Venetiaan. Wat dat betreft prefereert Eco een rijmloze oplossing.

Het is grappig en interessant dat Eco vertaaloplossingen uit verschillende talen naast elkaar houdt. En toen ik de passage over de Eliot-frase las had ik zelf ook nog de twee Nederlandse versies bij de hand.

Onwillekeurig vroeg ik me af hoe het woord Michelangelo voor de Italiaan Eco klonk, hoe het met een Nederlands accent klinkt (op zijn ergst als ‘Miesjullansullo’), hoe het voor Eliot moet hebben geklonken. Eco staat daar ook even bij stil wanneer hij opmerkt dat de originele tekst een Engels accent veronderstelt in de uitspraak van de Italiaanse naam (‘not *Michelan¯gelo* but *Michelangelo¯*’). Als je

naar een Engels commentaar luistert, bijvoorbeeld in een documentaire over Florence, hoor je meestal niet de Italiaanse ‘i’-klank, maar een ‘ij’-klank, als in ‘my’. Maar Eliot was op zijn drieëntwintigste al zo verschrikkelijk erudiet dat hij ongetwijfeld wist hoe je die naam diende uit te spreken, niet beginnend met ‘My’ (*mai*) maar als met het Engelse ‘Me’, en dat de ‘c’ hard werd uitgesproken als ze werd gevolgd door een ‘h’.

En opeens duizelde het me. Het duizelde me zoals het die vroegstoffige Prufrock moet hebben geduizeld bij wat hij opving van het gesprek van de dames... Prufrock moet even de voor zijn doen en laten ongekende sensatie hebben geproefd dat alle vrouwen het over hém hadden in plaats van over Michelangelo. Hoezo?

> In the room the women come and go
> Talking of Me...

Maar waarom ging het gesprek dan over hem? Wat zeiden ze dan, wat vonden ze van hem, wat dacht hij, wat wilde hij horen?

> ... Quel angelo!

J. Alfred ving alleen de vier laatste syllaben op en die interpreteerde hij, o hunkerende ziel, ten faveure van zichzelf; ‘mij die engel’ zou je dan nog het best kunnen vertalen met ‘mij die sullo’.

Natuurlijk beseft onze vriend - we mogen langzamerhand wel amicaal meelevend worden, vind ik - op een gegeven moment dat Menen ver van Waregem ligt. Hij doet met terugwerkende kracht alsof zijn neus bloedt tegenover wie met zijn neus leest. De twee versregels worden zelfs in het gedicht herhaald, zoals een goochelaar juist twee keer hetzelfde doet om je er niks achter te laten zoeken. Maar ook zegt Alfred: ‘I have seen the moment of my greatness flicker,/ And I have seen the eternal Footman hold my coat, and snicker,/ And in short, I was afraid.’

Juist door de meest ongeletterde voelt hij zich betrapt en in zijn korte broek (zijn hemd, zouden wij zeggen) gezet. Vanzelfsprekend wordt die toespeling op die korte broek door de vertalers genegeerd, als ze al wordt opgemerkt, Eliot is immers bijna net zo'n monument als Michelangelo; dat is allemaal zeer diep én hoog. Dus houdt Nijhoff het op ‘kortgezegd’ en Hawinkels op ‘kortom’. Ik houd het op W.H. Auden: ‘Good poets have a weakness for bad puns.’[3.]

Intussen lijkt een adequate Nederlandse vertaling van de Michel-

angelo-frase verder buiten bereik dan ooit. Je zou iets kunnen proberen met het voelbaar maken van dat zich pijnlijk verhoren van ‘Me’ naar ‘Michelangelo’ in de vorm van een stotterpartijtje: ‘Ze hebben het over MMMichelangelo’, maar dat is te dol. Het Duits biedt iets betere perspectieven: ‘Sie sprechen über Mich, el angelo.’

Net zo intussen laten al die Sisyfuspogingen samen zien waar ze toe kunnen en zouden moeten aanzetten, althans waar het gaat om teksten uit een vreemde taal die de lezer zelf ook enigszins kan volgen. Tot met al je zinnen zinnen lezen, liefst een beetje schuins gezeten.

Eindnoten:

1. Umberto Eco, *Mouse or Rat? Translation as Negotiation*, London 2003.
2. Ik citeer uit de vertalingen van Nijhoff en Hawinkels zoals die zijn opgenomen in T.S. Eliot, *Gedichten*, samengesteld door en met commentaren van W. Bronzwaer, Baarn 1983.
3. W.H. Auden, *Collected Poems*, ‘The Truest Poetry Is the Most Feigning’.

Fotogedicht
Martin Bril

Zwart-wit

Aan de muur een foto van Philip Mechanicus
Een vrouwelijk geslachtsdeel van
Heel nabij - de lippen een lichtjes geopend
De bilspleet verdomde dichtbij, in de
Verte een onscherpe borst inclusief tepel

Een landschap zo intiem
En zo onbegaanbaar

Kut

Je kan er in
Je komt er uit

Je komt er in
Je loopt er uit

Hedda Martens
Iemandsland
Aandacht

Iemand beleeft zoveel plezier aan zichzelf dat hij niets liever doet dan anderen daarin te laten delen; met verve onderhoudt hij wie het maar horen wil over zijn meningen en bezigheden, over wat hij gelezen heeft, welke ontmoetingen hij gehad heeft, hoe een bankbediende versteld stond van zijn vaardigheid in het beleggen en een schilder van zijn uitleg over de gulden snede... weinig zaken onder de zon waar hij zich niet in verdiept heeft, dus wie het horen wil kan er nog heel wat van meenemen. - En waarom zou men het niet willen horen, hij is immers een onderhoudend en hartelijk mens, altijd bereid tot een borreltje hier, een lunch daar en bovendien gul genoeg om zijn gesprekspartners steevast vrij te houden; iedereen weet hem te vinden op enkele vaste locaties in de stad, en bij hem zit je nooit om een praatje verlegen.

Het enige hinderlijke is dat hij zo bijzonder slecht luistert; zodra de ander het woord neemt komt er iets glazigs in zijn blik dat eerst nog verhuld blijft achter een welwillende glimlach maar al binnen enkele minuten de overhand krijgt: zijn gelaatstrekken raken dermate ontspannen dat zijn mond zelfs enigszins open zakt terwijl zijn ogen, rond en vriendelijk als altijd, onbeweeglijk en zonder ook maar eenmaal te knipperen blijven rusten op het oor, of de kraag, van zijn gespreksgenoot. Een gezichtsuitdrukking waar vervolgens geen enkele verandering meer in te bespeuren valt, zodat degene die aan het woord is steeds minder houvast vindt in zijn eigen beweringen: alsof hun inhoud geluidloos in elkaar zakt. En ook wanneer zo'n spreker zijn zinnen nog net tot een goed einde heeft kunnen brengen gebeurt tegenover hem secondenlang niets, totdat de mond zich in een nog enigszins afwezige glimlach plooit, vergezeld van een peinzend ‘jaja’ en een blik in de verte - waarna altijd wel weer een nieuwe bestelling geplaatst kan worden of een evenzo nieuw, volkomen onverwant onderwerp aangesneden. Zodat de gespreksgenoot, enigszins gegeneerd over zijn kennelijk zo nodeloze bijdrage, zich opnieuw schikt in zijn positie van toehoorder; niet

eens een al te gemakkelijke rol, want steeds schieten de ronde ogen langs zijn gezicht om te zien of hij nog luistert, een hand wordt op zijn arm gelegd, een lach zo aanstekelijk gebracht dat ook zijn eigen ogen, net als de ronde tegenover hem, zich tot rimpelige spleetjes samenknijpen - een man als deze kun je toch amper een verwijt maken, je zou je zelfs schamen hem je aandacht te ontzeggen. Doet hij immers niet alles om het de ander naar de zin te maken, is hij niet gastvrij, onderhoudend, opwekkend en gul, en ook nog eens iemand van wie je heel wat kunt opsteken?

Vooral dat laatste hoort hij graag, men kan hem geen groter plezier doen dan zijn kennis te prijzen, versteld te staan van zijn deskundigheid, zijn denkbeelden hoogst origineel te noemen; en als iemand al eens de moed heeft hem te zeggen dat hij toch wel bijzonder slecht luistert, weet hij dat altijd terug te voeren op het type gespreksonderwerp: hij houdt immers vooral van feiten, van wetenschap, politiek, noem maar op, maar het moet niet te wazig of te persoonlijk worden, en emotionele ontboezemingen zijn aan hem al helemaal niet besteed. Hij kan zich daar namelijk niets zinnigs bij voorstellen en wie trouwens wel - het is een wijdverbreid misverstand dat de ene mens ooit hetzelfde zou kunnen voelen als wie dan ook anders, en meteen weet hij daar weer een smakelijke anekdote over: hoe zelfs in de meest exacte wetenschappen het persoonlijke nog voor een paar flinke uitglijders zorgde.

Het zal hem dan ook altijd onduidelijk blijven wat anderen drijft tot dergelijke beuzelarij, ja, je kunt de dingen beter gewoon bij de naam noemen; maar dat wordt hem zelden in dank afgenomen. Al helemaal niet toen zijn tafelgenoten op zekere avond wel erg lang en zinloos aan het speculeren waren over de vrouw van iemand die aan een kwade ziekte zou lijden - zijn broodnuchtere opinie, toen hij eindelijk zelf aan het woord kon komen, werd beantwoord met een secondenlang algemeen stilzwijgen, gevolgd door een zo smadelijk, door niemand weersproken commentaar dat hij hun stamcafé op staande voet had verlaten, zonder ook maar een cent van de rekening te voldoen. - Hij zal weliswaar niet de eerste bode zijn geweest die om zijn boodschap gelyncht werd, maar deze mensen hoefden van hem nooit meer iets te verwachten; hij zoekt zijn heil voortaan elders.

Sedertdien zien ze hem nog wel eens zitten, aan een tafeltje in een ander café, met diezelfde starende blik die in neutrale afwachting door de ruimte doolt en misschien heel even aarzelt in het voorbijgaan, om dan snel houvast te zoeken bij een stoelleuning, een asbak, het horloge of de krant van een mogelijke gesprekspartner. Waarna

zijn hand spoedig omhoog zal schieten: twee opgestoken vingers, en een duim die terugwijst naar hemzelf en naar zijn kersverse tafelgenoot tegen wie hij meteen daarop weer levendig aan het gebaren is, met een brede lach en ronde, glanzende ogen die de aandacht van zijn gezelschap wakker bewaken.

Medewerkers aan dit nummer

PETER ALTENA (1956) is neerlandicus. Hij werkt als docent en afdelingsleider op het Dominicus College te Nijmegen. Hij publiceert over Nederlandse literatuur en bereidt een dissertatie voor over leven en werk van Gerrit Paape.

HUUB BEURSKENS (1950) is redacteur geweest van *De Gids.* Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla.* Zijn poëzie tot 1998 werd verzameld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de wind* en *Het korte pad.* In 2000 verscheen zijn roman *O mores!*, in 2001 de bundel *De school aan zee* en in 2002 *Duivenhart - een complex.* Binnenkort verschijnt zijn poëziebundel *Zang en verdoving.*

JOHAN DE BOOSE (1962) is doctor in de Slavische talen en doceert aan de Universiteit van Gent. Eerder was hij werkzaam als journalist, regisseur, acteur, vertaler, docent en radiomaker. Hij publiceerde de roman *Fluweel van leegte* (1994), de dichtbundel *Wegen naar insomnia* (1996), de verhalenbundel *Gestuite vlucht* (1998) en de dichtbundel *De moed om te falen* (2001). Hij woonde een tijdlang in Rusland en Polen. Momenteel is hij fulltime auteur. In het voorjaar verschijnt *Alle dromen van de wereld. Een sentimentele reis door Polen*, een persoonlijk verslag van bijna twintig jaar reizen door Polen.

MARTIN BRIL is columnist en schrijver. Hij publiceert dagelijks in *de Volkskrant.* Recente publicaties zijn *Gloriedagen en Evelien.* In 2002 verscheen zijn poëziedebuut *Verzameld werk.*

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde twee verhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

FRANK VAN NIEUWENHUIJZEN (1966) studeerde Nederlands en geschiedenis aan de lerarenopleiding. Hij is werkzaam als freelance tekstschrijver en redacteur.

ANTON VALENS (1964) volgde de opleiding schilderen aan de Rietveldacademie en aan de Rijksakademie. Hij combineerde zijn studie met werken in de Thuiszorg in Amsterdam. In mei debuteert hij met de verhalenbundel *Meester in de hygiëne.*

JORIS VERHEIJEN is historicus, filosoof en boekverkoper en werkt momenteel aan een proefschrift over Aristoteles.

DIRK VAN WEELDEN (1957) is redacteur van *De Gids.* Hij debuteerde in 1987 samen met Martin Bril. In 1992 ontving hij de Multatuliprijs voor zijn roman *Mobilhome.* Andere titels van hem zijn *Tegenwoordigheid van geest* (1989), *Oase* (1997) en *Van hier naar hier* (1999). Zijn meest recente boek, *Looptijd*, verscheen in 2003.

[Nummer 3]

Johan de Boose
Tadeusz Kantor of Het leven is elders

Op een avond in 1942 zocht het publiek in de vijandige straten van Kraków zijn weg naar twee verschillende voorstellingen. Eén groep trok naar het *Rapsodisch theater* van Karol Wojtyła, een jeugdig, katholiek dichter, een andere naar het *Onafhankelijk theater* van de joodse schilder Tadeusz Kantor. De beide nieuwlichters waren waanzinnig geliefd, maar om tegengestelde redenen. De dichter wilde de wereld redden met lyrische stukken over de Liefde. De schilder daarentegen verzamelde objecten van gesneuvelde soldaten en verplaatste de Griekse mythe van de zwervende Odysseus naar de dagelijkse realiteit.

Het moeten twee onvergetelijke gebeurtenissen zijn geweest, die alleen de tachtig plussers van deze stad zich nu nog herinneren. In de beide gevallen zocht het door de oorlog uitgeputte publiek troost in het theater van de achterhuizen.

Jaren later zouden de kunstenaars elkaars buren worden. Kantor vestigde zijn theater in dezelfde straat waar Wojtyła priester en bisschop werd. Uiteindelijk verwierf Kantor in 1975 wereldfaam als theatermaker en beeldend kunstenaar. Wojtyła verhuisde in 1978 naar Vaticaanstad, waar hij een nieuwe naam kreeg: Johannes Paulus II.

De straat heet Kanonicza, de Kanunnikenstraat. Ze loopt uit op de toegang tot de Wawelheuvel en is een van de fraaiste plekken van Kraków: een kruispunt van gotiek, Renaissance en barok, van joodse en christelijke traditie, van geloof en ketterij, van traditie en revolutie. Er is een Literair Café, waar ik vaak appelgebak en koffie met cognac ga nuttigen en waar je de sleutel moet vragen om naar de wc te mogen. 's Zomers is hier een van de rustigste terrassen van de stad, 's winters druk ik me op de hoge houten banken tegen de kachel aan. Ik hoor er het gejank van de kindkoningin Jadwiga, het hoefgetrappel van de vorstelijke paarden na de kroning in Gniezno, de disputen van studenten op weg naar de universiteit, de regelmatige slag van Wit Stwosz' beitel, het getokkel op een balalaika, de

stap van Goethe en Heine, de kreten van Napoleon en Hitler, de ijselijke stilte van het getto.

Voor Kantor beroemd was, kwam hij hier tekenen.

In de chronologie staat hij tussen Szymborska en Miłosz in, maar hij stierf als eerste, op 8 december 1990, op vijfenzeventigjarige leeftijd.

Kantors bestaan kende een grillig en woelig verloop. Op het hoogtepunt van zijn kunnen, toen hij al zestig jaar oud was, schiep hij een geheel eigen theaterstijl, die hij het Theater van de Dood noemde.

Tijdens de oorlog droomde hij al van een theatervorm die radicaal verschilde van het klassieke toneel. Onder het stalinisme was het hem niet vergund die droom te realiseren en kwam hij alleen maar aan de bak als scenograaf in honderd verschillende theaters. Maar in 1955 slaagde hij erin Cricot 2 op te richten, een ensemble dat bestond uit schilders, muzikanten en acteurs en dat voortbouwde op het vooroorlogse cabaret Cricot. De naam van het gezelschap was volgens Kantor een anagram van *to cyrk*, wat zoveel betekent als: ‘daar komt het circus.’ Gedurende de daaropvolgende twintig jaar putte dit gezelschap inspiratie uit één auteur, Stanislaw Ignacy Witkiewicz, kortweg Witkacy. Voor Cricot 2 vormde Witkacy een mascotte. Boven de deur van het kantoor aan de Kanoniczastraat hing permanent een portret van deze auteur, in wiens voetspoor Kantor zijn eigen artistieke taal ontwikkelde.

Witkacy is een verhaal apart in de Poolse galerie van vermaarde gekken. Hij was afkomstig uit het bergstadje Zakopane, tachtig kilometer ten zuiden van Kraków, waar hij zijn leven lang woonde. Zijn belangrijkste werk ontstond tijdens het interbellum. Witkacy was van alle markten thuis: hij schreef toneelstukken en romans, voerde filosofische disputen met beroemde tijdgenoten in het buitenland, richtte zijn eigen theater op, experimenteerde met de fotografie, legde een indrukwekkende verzameling curiosa aan, waaronder Japanse erotische prenten, en schilderde doeken die verwantschap vertonen met het werk van de dadaïsten en de surrealisten. Voor het establishment was hij een doorn in het oog, een dandy die een loopje nam met elke vorm van burgerlijk fatsoen en openlijk experimenteerde met narcotica en seksuele verhoudingen. Voor sensatiebeluste tijdgenoten en latere generaties gold hij als een goeroe, die het aandurfde zich te distantiëren van het romantische patriottisme.

Kantor greep Witkacy's stukken aan om zich op zijn beurt af te zetten tegen elke vorm van gezag, op politiek en artistiek vlak.

Merkwaardig genoeg hebben ze elkaar nooit ontmoet. Witkacy pleegde zelfmoord in 1939, toen bleek dat Polen door de twee vijandige buren, Rusland en Duitsland, onder de voet zou worden gelopen. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog beschouwde Witkacy als de aankondiging van de algehele catastrofe, waar hij zijn leven lang voor had gevreesd.

De stukken die Kantor aanpakte waren ook allesbehalve traditioneel, behalve in de compositie. Witkacy schreef het liefst over geniale, criminele psychoten, die leden aan allerlei vormen van melancholie. Zeventiende-eeuwse pausen en pokerende chassidiem figureren naast twintigste-eeuwse miskende genieën. Moord en zelfmoord is in Witkacy's stukken aan de orde van de dag, maar wie uit het raam springt, komt in het volgende bedrijf door de voordeur weer naar binnen. Witkacy's drama's wekken de indruk dat de auteur in zijn eigen onderbewustzijn wilde graven en dat de complexe personages afsplitsingen waren van zijn eigen persoon.

Dat zinde Kantor het meest. Toen hij in 1975 het spektakel creëerde waarmee hij de wereld zou veroveren, de *dramatische séance Dodenklas*, bleek hij definitief uit de schaduw van zijn voorbeeld te treden. *Dodenklas* maakte nog wel gebruik van Witkacy's teksten, maar was voor het eerst voluit Kantoriaans. In een hoek van de Krzysztofory-galerie in Kraków zette Kantor een reeks houten schoolbanken neer, waarin mannequins van kinderen en oud geschminkte acteurs naast elkaar zaten voor een merkwaardig ritueel: de reconstructie van een klaslokaal anno 1914. In expressionistische scènes en meeslepende stoeten vertelde Kantor zíjn visie op de twintigste eeuw, de eeuw van de falende dromen.

Kantor bood de toeschouwer een inkijk in zijn hoofd. Door zelf aanwezig te zijn bij elke voorstelling, als een soort dirigent, maakte hij alle personages op zijn beurt, zoals Witkacy, tot afsplitsingen van zichzelf. Tegelijk maakte hij de toeschouwer duidelijk dat het slechts om een voorstelling ging. Hij haatte de trucage van het medium film als schepper van de perfecte illusie.

Vijftienhonderd keer werd *Dodenklas* opgevoerd, in nagenoeg alle grote theaters ter wereld. Een triomftocht. Op het moment dat zijn vroegere buur Karol Wojtyła middels een witte rookpluim in Rome tot paus werd uitgeroepen, in 1978, was Kantor al een van de beroemdste Polen ter wereld.

Dodenklas kreeg de status van bijbel. Kantors naam prijkte prompt in de geschiedenisboeken naast Antonin Artaud, Peter Brook en zijn landgenoot Jerzy Grotowski, die zijn eerste stappen bij Kantor had gezet maar die vooral weerklank vond in de hippie-

cultuur van de jaren zestig. Op dit moment zijn er in de westerse wereld nog steeds kunstenaars die Kantors oeuvre openlijk als grootste inspiratiebron noemen.

Het Theater van de Dood was een vorm van poëzie. Kantor wilde zijn toeschouwers confronteren met personages die zich op de grens van leven en dood bevonden. Wie in zijn stukken stierf, trad later uit oude foto's tevoorschijn als cliché, dat nog één keer, een laatste keer, een boodschap aan de wereld bracht.

In 1975 schreef hij:

> Wij moeten de verhouding tussen TOESCHOUWER en ACTEUR haar wezenlijke betekenis teruggeven.
> WIJ MOETEN DE OORSPRONKELIJKE KRACHT DOEN HERLEVEN VAN HET OGENBLIK, WAAROP TEGENOVER EEN MENS (DE TOESCHOUWER) VOOR DE EERSTE KEER EEN ANDER MENS (DE ACTEUR) VERSCHEEN, DIE BEDRIEGLIJK GELIJKT OP ELK VAN ONS EN TEGELIJKERTIJD EINDELOOS VREEMD IS, ZICH AAN DE ANDERE KANT VAN EEN BARRIÈRE BEVINDT, DIE NIET KAN WORDEN OVERSCHREDEN.

Na *Dodenklas* maakte Kantor nog vier grote stukken, waarmee hij als een van de laatste avant-gardisten de wereld veroverde. Zijn voorstellingen verenigden de oerkracht van het circus, de lichtheid van de commedia dell'arte en de metafysische diepgang van Witkacy. Hij boog zich radicaal over zichzelf, maar creëerde tegelijk een beeldentaal die voor verschillende culturen en in verschillende tijden toegankelijk was. Zijn theater noemde hij ‘het waarachtige theater van de emoties’, waarin de eenzame Pierrot en de onbereikbare Colombine de hoofrol speelden in een vijandige wereld.

Op mijn zwerftocht door Kraków ga ik als een pelgrim naar de plaatsen waar Kantor tussen zijn vele reizen door verbleef.

Vijf jaar voor zijn dood, in 1985, ontmoette ik hem voor het eerst. Ik schuimde Europa af op zoek naar avontuur. Dat ik in Polen terechtkwam, was grotendeels toeval. Het had net zo goed Bulgarije, Rusland, Oekraïne of Joegoslavië kunnen zijn, in ieder geval ergens achter het IJzeren Gordijn. Mijn hoogleraar in de slavistiek, een man die sprekend leek op de koning van de handpoppen waarmee ik als kind had gespeeld, merkte mijn zwak voor het theater op en beweerde dat het grootste theater ter wereld in Polen werd geproduceerd. Ongeveer tegelijkertijd liep ik Franz Marijnen tegen het lijf,

een spraakmakend regisseur die in de jaren zestig bij Grotowski had gewerkt. Met een aanbevelingsbrief van mijn beide mentoren en een studentenvisum op zak belandde ik in Polen, een grauw communistisch land dat zijn wonden likte na mislukte opstanden. De bloeitijd van het Poolse theater behoorde toen al tot het verleden: de studententheaters van de jaren zestig waren of geïnstitutionaliseerd of verdwenen, Grotowski was naar Italië vertrokken en de nationale schouwburgen speelden uitsluitend romantische tragedies met politieke inslag. Mijn reis door het land was eerder een les in ontbering, en van de grootste theatercultuur ter wereld was niet veel te merken, enkele uitzonderingen daargelaten.

Mijn ontmoeting met Kantor betekende een ommekeer. Voor het eerst sprak ik hem aan in zijn archief, Kanunnikenstraat 5. Als ik door de smeedijzeren deur naar binnen ga, waait een hele reeks herinneringen me meteen toe. In de kleine archiefkamer, waar ik ooit ijverig vertalingen maakte en oorspronkelijke handschriften bestudeerde, wordt zijn nalatenschap nog steeds bewaard. Het archief was Kantors eigen initiatief. Ik zie hem nog steeds zitten op een klapstoel onder het portret van Witkacy, met sterke, zoete koffie met cognac en sigaretten die alleen in buitenlandse winkels te koop waren, voortdurend in de weer om zijn werk te inventariseren. Aan strakke touwen, die de ruimte dwars doorsneden, hingen affiches van voorstellingen, in hoge eikenhouten kasten lagen de scenario's, manifesten en tekeningen, en in een hoek van de kamer stond permanent een monitor, waarop bezoekers video-opnamen konden bekijken. Kantor bedacht zelfs een naam voor zijn archief, afgeleid van Cricot: de Cricotheek. De organisatie kreeg te maken met eindeloze bureaucratische chicanes, maar Kantor had een buitengewoon strijdbare natuur. Hij vertelde me vaak dat hij muren nodig had, waartegen hij zijn hoofd kon stoten, telkens opnieuw, om zijn droom te realiseren. Het communistische bewind in zijn land was zo'n muur, waartegen hij tot zijn laatste dag heeft gevochten. De censuur beschouwde hem als een ongevaarlijke gek en liet hem met rust, maar tegelijkertijd werd hij gebruikt als uithangbord: waar zo'n waanzin wordt gedoogd, heerst geen dictatuur.

Op de plaats waar Kantor zo vaak zat, verdiept in een tekst of fulminerend tegen echte of ingebeelde vijanden, praat ik met de jonge directeur van de Cricotheek en met Janusz Jarecki, die tegelijk technicus en acteur bij Kantor was en momenteel de public relations van het stadstheater voor zijn rekening neemt.

‘Van het gezelschap is niets overgebleven,’ vertelt Janusz. ‘Kantor was de spil die ons allemaal bijeenhield. Na zijn dood hebben we

pogingen gedaan om de traditie voort te zetten, maar die zijn op een pijnlijke manier mislukt. Daarna is iedereen uitgezwermd.'

'Geen Cricot 3 dus,' zeg ik.

'Hoe zou dat kunnen, zolang er geen persoonlijkheid is die zich met die van Kantor kan meten?'

Even later verschijnen de Janiccy, de tweelingbroers die sterren waren in Kantors stukken. Momenteel hebben ze een diamantzaak op de kleine markt en treden ze af en toe op in Duitse en Poolse gezelschappen. Voor Kantor waren ze *ready made*, omdat hij dol was op ontdubbelde rollen. In talrijke stukken plaatste hij naast levende acteurs identieke wassen beelden. De tweeling hoefde niet meer te worden ontdubbeld. Kantor hulde ze in een zwart pak met een bolhoed en gaf hun rollen die aan Jansen en Janssen bij Kuifje deden denken.

Met hen converseren is een feest. Ze zijn allebei verzot op anekdoten, die ze met groot enthousiasme vertellen. Toen ze die enkele jaren geleden ook te boek stelden, is er een pijnlijke commotie ontstaan. Critici vonden dat de anekdotische kant van Kantors wereldreizen het imago van de meester onderuithaalde en dat het boek koren op de molen was van de conservatieve romantici, die Kantor een *cabotin* vonden, een potsenmaker.

In de kelder van het archief worden Kantors mannequins bewaard, vooral de poppen van de kinderen uit *Dodenklas.* Kantor maakte ze met zijn eigen handen. Als ik de keldertrap afdaal en in de gotische ruimte terechtkom, kijken ze me met een beangstigende blik aan. Hun levensechtheid is zo groot, dat ze je aantrekken als een driedimensionale icoon, waarvan ook gezegd wordt dat die naar je terugkijkt. In deze kelder heb ik de allereerste repetities van een nieuw stuk bijgewoond, dat pas twee of drie jaar later in een buitenlands theater in première zou gaan. Hier zag ik Kantor afwisselend wanhopig en euforisch worstelen met zijn eigen ideeën en met de inbreng van zijn acteurs. Zijn woedeaanvallen waren legendarisch. Al wie zich in zijn buurt begaf, kwam vroeg of laat met hem in aanvaring. Ook in zijn scheppingsdrang had hij muren nodig.

Ik heb het aan den lijve ondervonden. Mijn grootste schermutseling speelde zich uitgerekend in deze kelder af. Er ontstond een hoogoplopende discussie met de acteurs over een tafel die Kantor tijdens de repetitie zou gebruiken. De oplossing lag volgens mij voor de hand. Ik dook het belendende atelier in en kwam trots aandragen met een klaptafel, die volgens alle aanwezigen voldeed aan de gestelde eisen, maar ik had buiten de waard gerekend. Kantor stormde op me toe en schreeuwde dat het hem niet om een tafel te

doen was. Ik begreep toen nog niet dat het conflict met zijn naaste medewerkers bij zijn dagelijkse rituelen hoorde. Met een onvermoede kracht rukte hij het gewraakte object uit mijn handen en gooide het de kelder in.

Hij was toen net drieënzeventig, en het is pas veel later tot me doorgedrongen waar het hem dan wél om te doen was.

Janusz Jarecki en de Janiccy-broers vermaken zich kostelijk bij de herinnering aan deze anekdote, maar toen, in het heetst van de strijd, was het Kantor menens. Zoals hij geen enkele vorm van gezag verdroeg, stond hij evenmin hulp toe, om vervolgens in cholerieke tirades te klagen dat niemand hem, 'de grootste artiest ter wereld', naar waarde schatte. De Polen hebben een woord voor dit gedrag: *awantura.* Theaterdirecteuren uit alle wereldsteden werden gedetailleerd gewaarschuwd voor het 'avontuur' dat hun te wachten stond.

Was ik zelf ook niet op zoek naar 'avontuur'?

Voor ik het pand aan de Kanunnikenstraat verlaat, wil ik een laatste keer de archiefkamer zien. Op 14 december 1990 heb ik hier afscheid genomen van Kantor, zes dagen na zijn plotselinge dood. Men had de wanden en vensters behangen met zwarte doeken en de doodkist omringd met kaarsen. Buiten begon het te sneeuwen. Vier acteurs laadden de kist in een glazen koets. In alle kerken luidden klokken. De hele ochtend lang rouwde de stad om het verlies van een van haar meest flamboyante bewoners. Sinds die dag ligt Kantor naast zijn moeder begraven op het Rakowicki-kerkhof, even buiten de oude stad. (Zijn vader was op 1 april 1942 vermoord in Auschwitz.) Op Kantors zerk staat een bronzen beeld van een jongen in een schoolbank: Kantors icoon van de weerloosheid, zoals hij het in *Dodenklas* voor het eerst had opgevoerd.

Ik herinner me zijn tekst over *De arme man* uit 1978: 'Het is niet waar dat de moderne mens een ziel is die de ANGST heeft overwonnen... Dat is niet waar... de ANGST bestaat! De angst voor de uiterlijke wereld, de angst voor onze bestemming, voor de dood, voor het onbekende, de angst voor het niets, voor de leegte...

Het is niet waar dat de kunstenaar een held is of een overmoedige, onverschrokken veroveraar, zoals een conventionele LEGENDE het wil...

Gelooft u mij, hij is een ARME MENS zonder wapens, zonder verdediging die zijn PLAATS gekozen heeft oog in oog met de ANGST. In volle bewustzijn! In het bewustzijn wordt de ANGST geboren!'

Naast de Kanunnikenstraat was de Krzysztofory-galerie Kantors tweede biotoop. Ik loop het archief uit, steek de markt over en daal de trap af naar de gotische kelder van de galerie, waar *Dodenklas* op 15 november 1975 in première ging.

Jaromir Jedliński, voorzitter van de *Grupa Krakowska*, de Krakówse Groep, een schilderscollectief dat Kantor zelf had opgericht, staat me te woord. Hij was een intimus van Kantor en schreef de interessantste biografie over hem, maar zelf staat hij niet graag in de schijnwerpers. Hij heeft net een tentoonstelling opgebouwd met Kantors objecten. In de belendende zaal vindt een festival plaats met belangrijke Japanse performancekunstenaars. De galerie is nog steeds een van de meest vooruitstrevende kunstencentra van Polen.

Kantors objecten blijven fascineren. In het midden staat de vernietigingsmachine, een manshoge verzameling klapstoelen die door elektrische aandrijving vervaarlijk op en neer begint te klapperen. Ernaast: de machine van het Laatste Oordeel, een reusachtige stofzuiger met een tuit als een trompet van Jericho uit de Apocalyps. Verder staan er ook schilderijen van een naakte man - duidelijk Kantor - die uit de begrenzing van het doek wil ontsnappen. In een hoek: de geboortemachine, een vrije versie van een gynaecologische stoel, waarvan de benen open en dicht kunnen. Daarnaast de mannelijke variant: een zinken teil waarin twee houten ballen liggen, die elektrisch heen en weer bewegen. In een andere hoek: militaire uniformen, een zinken buis, meterslange planken.

‘Dit was Kantors wereld,’ vertelt Jedliński, ‘árme voorwerpen, die geen enkel nut meer hadden, maar die hij in zijn stukken een nieuwe betekenis gaf. Objecten, zoals hij zelf zei, “tussen vuilnisbak en eeuwigheid”. En met de absurde machines schiep hij een parodie op de gemechaniseerde maatschappij. Het was zijn interpretatie van Witkacy's angst voor een samenleving waarin het individu verdrongen zou worden door gesofisticeerde apparaten. Die apparaten werden in Kantors stukken gemanipuleerd door genadeloze machthebbers, tirannen van allerlei gezindheden, fascistisch, communistisch of kapitalistisch.’

Ik heb me vaak afgevraagd hoe Kantor kon overleven onder het repressieve regime. Toen ik hem op een rustig moment hierover aansprak, vertelde hij de volgende merkwaardige anekdote: ‘Daags voor de première van een voorstelling maakten de censoren hun opwachting. Die censoren waren geen kleerkasten met een zonnebril, zoals Hollywood hen voorstelde, maar bevallige jongedames, belast met de compromitterende taak het fiat of veto uit te spreken. Toen een van die juffrouwen op de generale repetitie verscheen, zat

ze met een wit gezicht en uitpuilende ogen naar het stuk te gapen. Ik dacht dat ze me zouden kapittelen en het land uit gooien, maar het oordeel luidde simpelweg: ik was geschift en mijn stukken waren klinkklare nonsens. *Panem et circenses.* Niemand die daar aanstoot aan kon nemen. Mij censureren was even onbenullig als de waarde van mijn werk. Ik was officieel tot cabotin verklaard.'

Opnieuw die cabotin. Die cabotinage beviel hem uitstekend, want hij wilde niet ondergebracht worden in rigide categorieën; het klassieke theater was de laatste plaats waar hij wilde optreden, en het woord regisseur beschouwde hij als een scheldwoord.

'Mijn theater is geen instituut,' herhaalde hij overal ter wereld, 'maar een arme kermiskraam, het enige waarachtige theater van de emoties.'

Mijn derde halte is de Siennastraat in de schaduw van de Mariakerk. Een klein marktplein, renaissancegevels, een galerij langs de antiekzaken, elk uur de hejnal uit het torenraam tussen de puntdaken. Op een van de hoeken staat het huis waar Kantor tijdens de laatste jaren van zijn leven een zolderappartement en een atelier betrok.

'Mijn Donker Hol,' noemde Kantor deze plek, 'mijn Arme Kamer van de Verbeelding.'

Deze kamer was de bron van zijn stukken. De kamer waarin hij zijn stukken situeerde, was het verlengstuk van deze Arme Kamer. Zijn hele leven was hij geobsedeerd geweest door de grenzen van de plastische ruimte. Hij herschiep de kamer tot de wereld van de kindertijd, die voorgoed was verdwenen maar op het toneel nog eenmaal kon herrijzen. In die kamer bevonden zich personages die zijn kindertijd hadden bevolkt maar intussen in oorlogen en kampen waren omgekomen. Telkens als er in Kantors Kamer een deur openging, gebeurde er iets spectaculairs: het betekende de inval van *le vent de l'histoire.* Tinnen soldaten, terugkerende schimmen uit Auschwitz, een maarschalk op het geraamte van een paard... In Kantors stukken bleef de oorlog achter het raam onophoudelijk duren.

Het appartement staat er nog steeds zo bij, dat je werkelijk gelooft dat Kantor slechts even de deur is uitgegaan om sigaretten te halen. Een bureau met de onafscheidelijke objecten: een asbak, een boek, schetsen van tekeningen, familieportretten, een walkman met cassetten vol repetitieve marsen en tango's. Aan een kapstok hangt zijn lange zwarte jas met zijn deukhoed en zijn sjaal. Op de vloer: zijn reiskoffer. Naast het hoge bed een nachtkastje met Kantors laatste lectuur: *Het leven is elders* van Milan Kundera in een Franse vertaling.

In zijn tekst *De uitdagingen van de kunst* uit 1989, een jaar voor zijn dood, beschreef hij de innerlijke strijd die hij hier leverde: ‘In mijn Donker Hol - zoals ik mijn atelier noem - in mijn Arme Kamer van de Verbeelding doe ik onophoudelijk bekentenissen. Schaamteloos. Wat een Theater!

Ik ijsbeer door mijn ruimte van de ene naar de andere muur, ik schreeuw, ik val op mijn knieën, ik sleep mezelf voort, en de vloeken, en de beschuldigingen, en de smeekbeden erna, en de tranen, en het lachen, en de trots, en de roem. Ik strek me naar het plafond en ik val, breek bijna mijn nek. Waarna de spijt, het heimwee, en dat alles op het doek, alles op het papier, op het toneel! In de wetenschap noemt men dit scheppingsproces. Mooi proces!

Na bespiegelingen, bijna gebeden, is de tijd van zonden en “vergrijpen” aangebroken, de tijd van het onweer, van de orkanen van de opstanden en de protesten, van de spotternijen, van de uitzinnige godslasteringen. De WOEDE. En na het heimwee en de dromen die nooit doven, is het de beurt aan de WANHOOP en de UITDAGING AAN DE DOOD.

Laten we deze HEL verlaten en “frisse lucht” opzoeken en proberen te ordenen en te schikken, en op een meer “rechtlijnige” manier dit PORTRET te voltooien. Met de tijd en de ervaring van het LOT groeit diep in mij een soort “begeerte” naar OPSTANDIGHEID en naar PROTEST. Misschien is het een verdediging tegen een wereld waarmee ik niet uit de voeten kan. De Geest van de ketterij en van de Woede, afkomstig uit het Oude Testament, en onmiddellijk erna, om niet te verzinken in een vervelende orthodoxie, de TEDERHEID en de LIEFDE. En ten slotte de LACH, erfenis van de DADAÏSTEN en van onze Witkacy. Het schijnt me toe dat ik in deze korte opeenvolging van woorden die weinig “geleerd” aandoen, het kenmerk van mijn handelwijze besloten heb. Maar men moet werkelijk die WOEDE in zich dragen, men moet weten hoe zich WOEDEND TE MAKEN, IN OPSTAND TE KOMEN en daarna TE BEMINNEN en ten slotte TE LACHEN maar op zo'n manier dat de Lach vervuld is van TRANEN.’

De tekeningen in het atelier vormen variaties op één thema: een zesjarig kind zweeft hoog boven een huis, soms wordt het zweven vallen. ‘Vervloekt, ik val!’ staat eronder. Een variatie op Icarus. De onmogelijke terugkeer naar de kindertijd. Het heimwee, de onmacht, de woede, de tranen, maar op zo'n manier getekend dat het tegelijk ontwapenend eenvoudig en soms zelfs humoristisch is.

In een hoek twee grote doeken. Op het ene stapt een man uit de

schilderijlijst. Het opschrift luidt: ‘Ik wil hier weg.’ Op het tweede schilderij ligt dezelfde man met gevouwen handen en gesloten ogen op een tafel: ‘Hieruit kan ik nooit meer ontsnappen.’

Kantors verbeelding had ongetwijfeld een macabere kant. Het laatste stuk dat hij voltooide heette *Nooit kom ik hier terug!* Ik zag het in Parijs, Milaan en New York. Op de gevel van de theaters prijkte de titel in koeien van letters. Ironisch genoeg heeft Kantor woord gehouden. Zijn allerlaatste stuk, *Vandaag is mijn verjaardag*, is nog wel op wereldtournee gegaan, maar in het midden van het toneel stond een lege klapstoel. Een maand voor de première was de meester overleden.

Als ik veertien jaar na zijn dood terugkijk op Kantors werk en leven en hem een plaats probeer te geven in het nieuwe Polen en het nieuwe Europa, zie ik in hem een renaissancefiguur, die naar de twintigste eeuw werd gekatapulteerd. Hij was een genie, dat achter en voorbij de dingen kon kijken. Iemand die nooit genoeg had aan het hier en nu, maar bliksemsnel reuzensprongen kon maken in de geest en in de geschiedenis, zoals de renaissancisten. Ironisch genoeg kwam hij vanuit de Renaissance in de twee meest afschuwelijke en vernederende onder de moderne dictaturen terecht: het fascisme en het communisme. Hij was dus voorbestemd om tegen muren op te lopen. Als renaissancegeest wilde hij het over zijn geliefde Europa hebben, over het continent waar jodendom, christendom en scepticisme in vrede naast elkaar leefden, zoals nergens anders ter wereld, over het continent dat juist door zijn waanzinnige verscheidenheid zo uniek was. De droom die hij koesterde kon hij uitsluitend realiseren door met zijn blote hoofd die muren te lijf te gaan: de muur om de joodse getto's, de muur in Berlijn, de muur van onbegrip en provincialisme. Hij verafschuwde elke vorm van begrenzing, die zowel de kunst als - wat hij noemde - ‘het kleine individuele leven’ in haar greep hield. Merkwaardig genoeg deed hij dit niet in grootschalige spektakels over de geschiedenis van Europa. Dat deden volgens hem de traditionele kunstenaars, die uit louter nationalistisch of patriottistisch belang handelden en daardoor alleen maar nieuwe muren optrokken. Je kon het pas echt over de betekenis van dat logge, verscheiden Europa hebben - vond Kantor - door je blik te richten op het allerkleinste. Daarom maakte hij stukken, op een bepaald moment zelfs letterlijk, over zijn geboortedorp Wielopole. Doordat het een van de plaatsen in het vooroorlogse Polen was waar de katholieke en de joodse gemeenschap probleemloos naast elkaar leefden, zelfs zonder hun eigenheid op te geven, zonder zogenaamde weder-

zijdse integratie, werd het zijn metafoor van een gedroomd Europa.

Zo zijn er twee plaatsen waar Kantor intensiever leeft dan waar ook ter wereld: in Wielopole heeft hij als kind zijn eerste indrukken opgedaan, en in Hucisko heeft hij in de jaren tachtig zijn droomhuis gebouwd. Naar het Wielopole van zijn kindertijd kon hij nooit meer terug, omdat het voorgoed tot het verleden behoorde, en in Hucisko heeft hij nooit kunnen wonen, omdat hij stierf toen zijn huis klaar was.

De beide dorpen symboliseren Kantors dromen, het eerste een verloren droom, het tweede een onvoltooide. Zijn hele werk en leven stonden in het teken van het verlangen naar die plaatsen, van nostalgie naar het onmogelijke.

Homme Siebenga
Marmer
1689, Eichstätt, Beieren

1

Een man geknield op de stenen vloer, zonder kussen om het kraakbeen van zijn knieën te beschermen. Zijn voorhoofd rust op de balustrade die het altaar scheidt van de rest van de kerk. Zijn lijf zwaait ritmisch van links naar rechts zodat zijn hoofdhuid over het gepolijste oppervlak glijdt. Bij tijd en wijle onderbreekt hij het ritueel voor een korte zelfkastijding. Hij richt zijn hoofd op, staart een moment omhoog en laat dan zijn schedel met een droge klap op het marmer neerkomen.

‘Maagd. Ik zoek genade.’

Zijn kleding is bedekt met kalk- en verfvegen, vooral op schouders en mouwen. Aan zijn gordel hangen gereedschappen en kwasten. Zijn armen reiken zo ver mogelijk tussen de balusters door en dringen zo het deel van de kerk binnen dat leken niet mogen betreden.

‘Genade.’

Het hoofd beweegt naar achter en slaat opnieuw voorover. Krachtiger nu. De dreun van bot op marmer kaatst van hem weg en plant zich voort door het schip van de kerk. Stijgt omhoog naar het gewelf, op zoek naar iemand die zou kunnen ingrijpen. Maar er volgt geen interventie, noch van aardse noch van hemelse zijde.

Het godshuis is zo gloednieuw dat banken, stoffering en kerkgangers nog ontbreken. Op een steiger niet ver van de ingang werken twee schilders, op zeker twintig meter hoogte. Ze gaan volledig op in hun arbeid. Als het geluid hen bereikt, werpen ze een blik over hun schouder naar de biddende figuur in de verte. Om vervolgens hun blokkwasten weer in het witsel te dopen dat ze uitstrijken over het gestuukte plafond. Op enkele vierkante meters na is het immense oppervlak spierwit gesausd. Er spoelt een gipsen branding van blad- en bloemmotieven tegen het gewelf.

De boeteling trekt zijn handen terug. Heft opnieuw het hoofd, maar ditmaal knikt zijn nek niet naar voren. Hij balt zijn vuisten zo krampachtig dat zijn nagels in zijn handpalmen dringen. De blik

blijft omhoog gericht, naar het monumentale altaarstuk, omlijst met bladgoud en marmer.

‘Zaad van de duivel,’ vloekt hij.

Zijn aandacht concentreert zich op de hemelse figuur in het opaalblauwe kleed. Ongelooflijk hoe virtuoos de plooien zijn geschilderd! Opwaartse luchtwervelingen brengen haar mantel in beweging en desondanks maakt de wapperende stof een plechtstatige indruk. Ook de ivoorkleurige, compacte wolkenpartij onder haar voeten is onderhevig aan opstuwende krachten. Die worden niet veroorzaakt door windstoten, maar door de schouders van een groep engelen.

Nu hij aandachtig naar hun vleugels kijkt, ontdekt hij nieuwe details. Een grimmig lachje speelt om zijn mond. Aan het patroon van de veren herkent hij de dode vogels die de schilder als model heeft gebruikt. De Heilige Maagd vaart ten hemel op de vlerken van wilde eenden. Elke dag te vinden tussen het afval van de markt.

De eerste maal dat hij de kans kreeg het altaarstuk te bekijken, overdonderde het hem als een instortende muur. Samen met een groep schilders uit de regio en een handvol Italiaanse stucwerkers was hij vlak na zonsopgang de kerk binnengelopen om aan de slag te gaan. De meesten van hen keurden het doek nauwelijks een blik waardig en klauterden als apen in de steigers. Met nog drie anderen was hij zwijgend naar voren gelopen en had verbijsterd naar het schilderij gestaard.

Deze godsmoeder is onwerkelijker dan hij ooit heeft gezien. Nog steeds als hij naar haar kijkt, stokt de luchtstroom in zijn keel, zo verblindend is ze, op een manier die volkomen losstaat van zijn wereld. De bloedmooie, onbereikbare vrouwen die hij soms in het centrum van de stad ziet flaneren, bezorgen hem een kalkdroge mond. Hun ogen draaien van hem weg, maar hun gezichten zijn zo schaamteloos vleeskleurig dat het lijkt alsof ze hun rokken voor hem optillen. Heel anders dan het gelaat van deze halfgodin, want dat is uit steen gehouwen. Onder haar wapperende kleed gaat geen lichaam schuil. Mocht dat wel zo zijn, dan is het een lichaam zonder borsten en dijen.

Uit welke bron is deze onbenaderbare schoonheid opgedoken? Toch niet rechtstreeks uit de verbeelding van de schilder? Zijn ogen moeten houvast hebben gehad om de vorm van dit gezicht op het linnen vast te leggen. Misschien heeft hij zijn favoriete modellen beurtelings laten poseren en hun gelaatstrekken samengevoegd. De neusvleugels van de een, de lippen van de ander, de jukbeenderen van een derde.

Bij de eerste confrontatie had hij zich minutenlang staan vergapen. Tot de bouwopzichter de steiger beklom en een paar koorden lostrok, waardoor een zeildoek voor het schilderij viel. Afgelopen met dat schaamteloze geloer.

Ook na die verhulling wist hij af en toe een glimp van haar op te vangen. Wekenlang werkte hij op de steiger die als een poort voor het altaarstuk stond opgesteld. Was de kust veilig, dan trok hij het zeil een stuk opzij zodat hij de verfstreken van een tip van de mantel kon zien of van een voet die half wegzakte in de wolken. Hij had ook graag bestudeerd hoe die ontwijkende blik in haar ogen was geschilderd, maar zover reikte zijn arm niet.

Nu het doek definitief is verwijderd, beziet hij haar op grotere afstand.

Nog steeds is ze de volmaakte verbeelding van de Maagd voor wie hij door het stof kruipt. Tegelijk is ze ook ergerniswekkend. Door de onwaarschijnlijke perfectie waarmee ze is geschilderd. Uit de hele compositie spreekt maar één doel: onderuithalen wie naar haar opkijkt, neerdrukken wie aan haar voeten ligt.

De blik is devoot op het kwezelige af, alsof ze zichzelf in trance heeft gebracht door dagenlang te hongeren en psalmen te jubelen. De ogen zijn geopend, maar ze heeft er geen besef van wat zich in de directe omgeving afspeelt. Deze Maria staart ver over hem heen, naar een denkbeeldig verdwijnpunt ergens in de zee van plafondversieringen. Hoe luid hij ook jammert en hoeveel schedelfracturen hij zichzelf ook toebrengt.

‘Duivelsgebroed!’

Vergeleken bij de man die haar heeft geschilderd, schrompelt hij in elkaar tot een artistieke worm. Alles wat hij doet en heeft gedaan, wordt door deze hemelvaart gedegradeerd tot primitief gerotzooi met pigmenten en kwasten.

Zijn blik springt omhoog. Naar het gemarmerde sluitstuk dat op de twee pilaren rust. Hij kijkt keurend naar de eigele en zwartgrijze aders die over de rode ondergrond kruipen. Het zonlicht dat via zijvensters de ruimte binnenvalt, strijkt langs het altaarstuk en strooit glansvlekken.

Zijn lichaam stuikt ineen.

‘Genade, verdomme!’

De doffe dreun pal boven zijn wenkbrauwen bezorgt hem duizelingen. Balustrade en achterwand vloeien even samen tot één bloedrode waas van steen.

2

Hij was erbij toen de marmerlading door twee wagens op de bouwwerf werd afgeleverd. Ruwe blokken, losgezaagd uit een groeve in Noord-Frankrijk. Hij had zijn hulp aangeboden bij het afladen. Nadat het karwei met een houten kraan was geklaard, kreeg hij van een van de bouwopzichters een gepolijste tegel ter grootte van een bijbel overhandigd. ‘Probeer maar te kopiëren.’

Thuis had hij eerst een serie schetsen met krijt en houtskool gemaakt. Toen hij het patroon eenmaal in zijn vingers had, experimenteerde hij verder met waterverf om de kleurstelling zo exact mogelijk te benaderen. Pas na een dag of twee was hij tevreden en begon een eikenhouten plank te prepareren met een mengsel van lijm en krijt. Drie dikke lagen, steeds zorgvuldig opgeschuurd. Hij vond opnieuw uit wat zijn leermeester hem jaren terug had proberen in te prenten, maar waar zijn hoofd toen niet naar stond.

Daarna bracht hij laag voor laag de marmerillusie aan op de spekgladde ondergrond. Eerst een dekkende basis van steenrood met een runderharen spalter en daaroverheen met een chiqueteerkwast wat onscherpe kristalstructuren. Op die ondergrond trok hij zwarte en vervolgens gele schichten met marterpenselen van diverse diktes. Om diepte te suggereren maakte hij de pigmenten steeds aan met een ander bindmiddel: lijnolie, bier, lijm en urine. Ter verkilling van het eindresultaat dekte hij de schildering af met een glazig vernis.

De architect van de kerk had hij aanvankelijk alleen van grote hoogte gadegeslagen. Werkend op de stucsteiger, zag hij de Venetiaan in de diepte heen en weer rennen met een vijfkoppig gevolg in zijn kielzog. Het gerucht ging dat de man niet alleen een geniaal bouwkundige was, maar ook een begenadigd schilder die zelf de heiligenportretten en altaarstukken voor zijn eigen kerken leverde. Een onwaarschijnlijk verhaal, want Cosimo il Terribile - zo werd hij onder de bouwlieden genoemd - had allesbehalve een godvrezende reputatie. Zijn instructies klonken als knetterende vloeken en hij zette de bouwopzichters aan tot grof geweld tegen de werklui.

Hij liep de architect voor het eerst tegen het lijf bij een bezoek aan de werkplaats van de steenhouwer. Zijn eerste drie marmerproeven had hij aan de vlammen prijsgegeven, over de vierde was hij zo tevreden dat hij de confrontatie met de marmerkenner aandurfde. Wellicht zou die hem kunnen aanbevelen bij een van de oppermannen.

Opgewonden stapte hij de werkplaats binnen, het beschilderde houtblok onder zijn arm. Hij vatte moed en liep op de donkere

figuur in de hoek van het atelier af, in de veronderstelling dat het de steenhouwer was. Zodra hij de agressieve kop van Cosimo herkende - door de opgetrokken bovenlip had de bouwmeester iets van een straathond - verschoot hij van kleur en probeerde zich snel terug te trekken. Hij werd met een zwaar Italiaans accent uitgekafferd: ‘Blijf verdomme staan, gore dief.’

Omdat hij dacht dat hij was herkend, staakte hij zijn vluchtpoging. De architect schoof als een geest uit de schaduw naar voren. De strook daglicht die vanuit de deuropening naar binnen viel, bescheen zijn uitgestoken handen. Aan de binnenzijde waren ze bedekt met een zwavelkleurige laag eelt. Het formaat van de palmen was enorm, de vingers waren in verhouding kort en stomp. Totaal ongeschikt om penselen te hanteren.

‘Zin om afgeranseld te worden?’ schamperde Cosimo en deed een verrassend snelle uitval naar het gemarmerde blok en eigende het zich toe. Begluurde en beklopte zijn proefstuk.

Hij overschreeuwde zijn angst en maakte de bouwmeester de reden van zijn komst bekend. Zo onbeschoft mogelijk. ‘Laat mij dat altaarstuk onder handen nemen. Ik ben het spuugzat om de hele dag te kalken en te vergulden.’

Met de rug van zijn hand testte Cosimo de gladheid van het marmerwerk. De strakke mond verbreedde zich tot een grijnslach.

‘Meld je vanmiddag bij de werkplaats van de hoofdopzichter. Dan regel ik een nieuw contract.’

Twee uur later, bij de ondertekening, was Cosimo's toeschietelijkheid verdwenen. ‘Haal je niks in die bietenkop van je,’ snierde de architect terwijl hij hem de ganzenveer toestak. ‘Je bent derde keus. Ik kan geen ander vinden.’ Binnen een paar minuten was hij de deur weer uit gewerkt, maar dat kon zijn euforie niet temperen. Hij had zijn knokkels in zijn mond geduwd om het niet uit te schreeuwen.

Verdubbeling van loon! Ongekend perspectief voor de toekomst! Over een paar maanden zou hij met de bouwkaravaan meereizen naar het volgende bouwproject, in Oostenrijk. En daarna over de Alpen, naar een stad in Noord-Italië.

Bevrijd uit dit benepen gat, deze door zompige akkers ingesloten negorij. Losgerukt van dit schandblok waar hij al sinds zijn geboorte met handen en voeten aan vastgeklonken zat. Weg van al die bleke, argwanende boeren die zijn uitzicht op de wereld belemmerden.

Besneeuwde bergtoppen ging hij zien! Vrouwen die hem recht in zijn smoel durfden te kijken!

3

‘Medelijden, Heilige Maagd.’

Nu kruipt hij over de vloer van ellende. Noodgedwongen zoekt hij zijn heil bij de meest preutse onder alle vrouwen. Omdat hij zich jammerlijk heeft misrekend.

Onnozelheid is zijn doodzonde! Wie kan hem zoveel stompzinnigheid en zelfbedrog vergeven? Waar moet een kwijlende dorpsidioot zoals hij absolutie vinden?

Hij zet zich schrap om zijn hoofd opnieuw tegen de balustrade te beuken - met nog meer kracht en zelfhaat. Vervloekt de ogen die hem de afgrond in sleuren! Die koortsige dromen in hem opwekken. Tijd om zijn ergste vijand definitief uit te schakelen.

Hij katapulteert zichzelf. Zijn schedel schiet als een kanonskogel op het marmer af. Hij vecht om zijn ogen opengesperd te houden, maar legt het af tegen zijn reflexen. In duisternis zal hij zijn eindbestemming bereiken.

Vlak voor het einde heeft hij een glashelder visioen. Hij stort van de steiger. Weet niet of hij is geduwd of in een vlaag van verstandsverbijstering naar beneden is gedoken. Geen vleugels die zijn val afremmen. Zijn lichaam dondert onbelemmerd richting tegelvloer.

Maar het is hem niet gegund. Een hand grijpt onverwacht zijn kraag. Door de plotselinge tegenkracht snijdt de ruwe stof diep in zijn strot. Met een schok komt zijn hoofd tot stilstand. Op een paar centimeter afstand van het doelwit.

De hand wringt zich vaster in het textiel. Trekt hem een anderhalve meter achterwaarts, zodat zijn knieën over de vloer slepen.

Hij reikt naar achteren, klauwt naar de vuist die hem het ademen onmogelijk maakt. De man laat los, maar slaat onmiddellijk daarna een arm om zijn nek en houdt hem in een wurggreep. Sleurt hem overeind.

Hij blijft zich als een dolle verzetten. Probeert met zijn ellebogen de belager van zich af te stoten, maar die laat een diep grommend keelgeluid horen, omklemt nu ook zijn borstkas en perst alle lucht uit zijn longen.

Hij vangt een glimp op van de man die hem heeft besprongen. Ziet alleen de donkerbehaarde onderarm bezaaid met witte kalkspetters. Het moet Enzo zijn, de stucwerker uit Milaan. Een boomlange kerel met wie hij maandenlang gebroederlijk aan het plafond heeft gewerkt, pratend met handen en voeten.

De Italiaan fluistert nu onverstaanbare, bezwerende woorden in zijn oor. De ijzeren greep verslapt geen moment.

Razernij kolkt door zijn hoofd. Hij kromt zijn lijf en schopt naar

achter om zijn kwelgeest af te schudden. Raakt af en toe een scheenbeen, maar resultaat blijft uit.

Ik hamer je hersens in, gipsvreter. Je bent te laat! Terug naar je hoerenmoeder!

Minutenlang schuimbekt hij en doet verwoede pogingen zichzelf te bevrijden. Uit blinde drift over de mislukking van zijn plan. Tot hij beseft dat hij zijn krachten op een stompzinnige manier verspilt. Jaar in jaar uit bevestigt Enzo stucmallen tegen gewelven, altijd boven zijn macht. Zijn spieren zijn sterk genoeg om een ribbenkast te kraken.

Zodra hij zijn verzet staakt en zich als een dood gewicht tegen Enzo aan laat hangen, volgt de reactie. De borstklem wordt een fractie losser. Zijn longen zuigen zich vol. Langzaam komt hij weer bij zijn positieven.

Waanzin om Enzo als vijand te beschouwen! Als er iemand buiten schot moet blijven, dan is het deze goedaardige reus. Weg van deze verdoemde plek! Hier mogen geen onschuldige slachtoffers vallen.

Zo beheerst mogelijk maakt hij zich los uit de armen van de stucwerker. Die laat het toe, maar blijft hem angstvallig in de gaten houden. Eén verkeerde beweging en Enzo zal hem weer bespringen.

‘Ik lijk wel gek. Beter dat ik naar huis ga,’ mompelt hij bij wijze van verontschuldiging.

Enzo kijkt verontrust, maar laat hem gaan. Licht wankelend loopt hij richting de zuidelijke zij-ingang van de kerk. Draait zich nog een keer om. Wrijft met zijn hand over zijn pijnlijke voorhoofd en gebaart voor het laatst naar de stucwerker. Geen idee wat me bezielde, vriend. Ga rustig weer aan het werk.

Hij duwt de deur open. Het licht priemt in zijn ogen. De spanning op zijn kaakspieren is ondraaglijk. Hoe komt het dat die Milanese hersens zo hemeltergend traag werken? Waarom liet Enzo hem aan zijn lot over toen hij werkelijk hulp nodig had?

4

De stellage bij het altaar was afgebroken. Hij werkte aan het laatste paneel, vlak boven de vloer. Met zijn vingertoppen voelde hij of de bovenste verflaag, aangelengd met zijn eigen pis, droog genoeg was om te vernissen. Op dat moment stormde Cosimo met zijn gevolg de kerk binnen.

Enzo stond in een kuip met stuc te roeren, niet ver bij hem vandaan. De bouwheer snelde direct op hem af en begroette zijn land-

genoot op zijn bekende luidruchtige manier. Hield de pas in, keek omhoog naar het gewelf en klapte enthousiast in zijn handen. Sloeg de stucwerker uitbundig op de schouder.

Vervolgens beende Cosimo richting altaarstuk - maar niet met de bedoeling het marmerwerk te bewonderen. Met een groots gebaar greep hij een punt van het zeildoek, rukte het opzij en keek met een zelfingenomen glimlach naar de schildering. Hij paradeerde heen en weer voor de Maagd, terwijl hij haar lonkende blikken toewierp. Ten slotte nam hij - onder het uitstoten van triomfantelijke Italiaanse kreten - zijn hoed voor haar af en maakte een zwierige buiging.

Pas na die godslasterlijke vertoning deed hij een paar passen achterwaarts en keek met de hand aan de kin naar het marmerwerk. Hij liet een gnuivend geluid horen, liep weer naar voren en streek met zijn vereelte hand over de enige fragmenten van de omlijsting die werkelijk van steen waren: de twee spekgladde zuilen.

Kostbaar marmer uit de omgeving van Siena. Van sublieme kwaliteit. Met grillige kristalbrokken gevat in paars en bruin, op een ondergrond van okergeel. Hels moeilijk om met pigmenten na te bootsen. Zo niet onmogelijk.

Hij had zijn kwast neergelegd en met groeiende verbijstering gekeken naar het theaterstuk dat de architect opvoerde. Naar de lompe hand die opzettelijk traag langs de pilaren naar beneden gleed. Ongetwijfeld om hem tot het uiterste te tergen. ‘Jouw bijdrage is volkomen futiel, marmerwerker. Het gaat om het echte schilderwerk en het gesteente dat werkelijk uit de aarde is gedolven!’

En eindelijk, na ondraaglijke minuten, richtte de keurende blik zich op de beschilderde basis onder de zuilen. De knokkels klopten nonchalant op een van de panelen. Het geluid klonk dof, door de loze ruimte achter het hout.

Cosimo maakte plotseling een snelle draai op zijn hakken en wandelde met de handen op de rug vijftien meter weg om het totaalbeeld in ogenschouw te nemen.

Enzo was intussen weer verdiept in zijn werk. Voerde de kracht en de snelheid van zijn roerbewegingen op. De stucspaan maakte schurende geluiden over de houten bodem. Boven de kuip vormde zich een dichte wolk van dwarrelende gipsdeeltjes.

Ook de groep bouwopzichters hield zich afzijdig. Hun aandacht ging uit naar een scheur in de muur van een van de zijkapellen. Druk gebarend bekvechtten ze over de vraag wie het probleem moest oplossen. De stemmen weerkaatsten tussen wanden, plafond en vloer.

De architect sloot zich af voor de herrie. Stond wijdbeens en met een iets opzij geknikt hoofd het altaarstuk te inspecteren. Ondraaglijk lang, bijna bewegingsloos. Zijn gezicht verraadde geen emotie. Ochtendlicht zette de achterwand in lichterlaaie.

Tot plotseling alle spieren in Cosimo's lijf zich samentrokken, gelijktijdig. Het lichaam kromde zich voor een aanval. De ogen schoten vol venijn. Het was tijd voor de eindafrekening. Hij explodeerde.

'Bespottelijk veel aders,' bulderde de architect. 'Overdreven felle grondkleur! Je hebt stront in je ogen, schapenboer!'

De stem was in gif gedrenkt. Alle aanwezigen verstijfden. Het gezicht van de jonge marmerschilder trok intens wit weg.

Hij wist dat het oordeel van de architect alle grond miste. Toch sloeg het als een baksteen tegen zijn borst. Zo ongenadig hard dat hij niet in staat was te reageren. Zijn eerste impuls was op Cosimo af te stormen en hem tegen de grond te slaan. Maar hij bleef staan als een zoutpilaar en zweeg.

De bouwmeester kankerde voort.

'Een bloedrode lijst rond de Heilige Maagd!' Zijn hakken ranselden de vloer. 'Mijn kerk uit, vuile oplichter! Ik wil die kop van je niet meer zien!'

Enzo had tussenbeide kunnen springen om de zaak te sussen. Maar hij stond erbij als iemand die zonder verstand geboren is, met opengesperde mond en holle ogen.

De stucwerker viel niets te verwijten. Hij had zelf een penseel uit zijn gordel moeten trekken. De achterkant diep in Cosimo's onderbuik moeten stoten.

5

'Maria, vervloek mijn vijand!'

Hij prevelt de woorden geluidloos terwijl hij onopvallend de kerk weer binnenglipt. Nog eenmaal wil hij het altaarstuk zien, bij wijze van afscheid.

Hij spiedt in het rond. Enzo en de andere schilder zijn verdwenen. Het gips is tot op het laatste bloemblad witgesausd. Zo smetteloos als de Maagd zelf.

Zonder aarzeling loopt hij naar de marmeren afscheiding. Hij knielt neer en kijkt opnieuw naar de tenhemelopneming.

Wie zal in deze figuur op de wolken een vrouw van vlees en bloed herkennen? Een zwakzinnige misschien. Ook een kind ziet in één oogopslag dat ze is samengesteld uit pigmenten en olie. Met dierlij-

ke haartjes zorgvuldig uitgestreken, opgezogen door het linnen. Alleen het geloof blaast haar leven in. Niet de schilder.

Zijn marmer is totaal anders. Geen sterveling kan op een paar meter afstand onderscheiden welke fragmenten geschilderd zijn en welke afkomstig zijn uit een groeve. Misschien de steenhouwer uitgezonderd. Maar niet de leek die knielt en zijn handen op het koude gesteente laat rusten. Door die aanraking verandert alles binnen zijn blikveld op slag in keihard marmer. De illusie is volmaakt.

'Maagd, ik toon berouw voor de zonde die ik zal begaan.'

In zijn werkplaats heeft hij nagedacht over wat hem te doen staat. In elk geval niet zijn eigen schedel splijten. De architect zou in zijn handen wrijven als hij hem in een plas bloed op de vloer aantrof.

Hij duwt zichzelf overeind. Strekt zijn stramme knieën. Omkijken is overbodig, want achter hem gaapt de leegte van de kerk.

Dan stapt hij in alle rust, zonder misbaar, over de balustrade. De strategie is duidelijk. Hij moet zijn vijand zo hard mogelijk treffen. Genadeloos toeslaan. Zorgen dat die schoft schuimbekt van woede.

Terwijl hij om het altaar loopt, pakt hij het zwaarste stuk gereedschap dat aan zijn gordel hangt. Een steenhamer met een platte, brede kop.

Maar voor hij wraak neemt, streelt hij in het voorbijgaan met zijn vrije, vlakke hand over zijn eigen marmerschildering. Glimlacht tevreden.

Gaat dan zo dicht op het altaarstuk staan dat de onderkant van de lijst zijn borst raakt. Strekt zijn arm naar boven en strijkt met zijn vingertoppen zo hoog mogelijk over het beschilderde doek. De voeten van de Maagd zijn onbereikbaar. Met moeite weet hij de vleugeltip van een engel te raken. Hij voelt de ragfijne structuur van de veren. Geschilderd door een slavendrijver.

Naar de hel met Cosimo!

Hij wil zijn hamer diep in het schilderij planten. Om met de kop vervolgens een onherstelbare scheur in het linnen te trekken, over de hele breedte van de voorstelling. Zodat de vlerken er in flarden bij hangen en Maria geheel op eigen kracht ten hemel vaart.

Maar een duivel is geen heiligschennis waard.

Hij vermant zich en kiest een ander doelwit. Legt zorgvuldig aan. Houdt zijn adem in. Haalt dan koelbloedig uit.

De dreun waarmee de hamer neerkomt veroorzaakt een rilling van genot. Hij inspecteert het effect van de eerste slag. De ernst van de schade valt tegen.

Hij haalt nu feller uit. Stuwt de haat vanuit zijn hart naar zijn rechterarm. Legt al zijn moordlust in de neerwaartse beweging.

Hij moet haast maken met zijn wraakoefening! Elk moment kan een werkman de kerk binnenlopen en alarm slaan. Ze zullen hem van achteren bespringen en tegen de vloer drukken. Zijn wapen uit zijn hand wringen.

Voor ze hem bereiken, moet hij onherstelbare schade aanrichten.

De kop van de hamer boort zich diep in de pilaar. Gele brokstukken spatten in het rond.

Fotogedicht
Hans Groenewegen

statief

na gisteren kan iemand weer hebben gelogen,
zei hij, maar wie wijst hem mij aan, de leugenaar

zeven fotografen liet hij in hetzelfde stijve uur
van een windstille dag in de derde week van juni
een foto maken van dezelfde populieren vanaf hetzelfde
door hemzelf opgestelde statief en de leugenaar,
bij vergelijking van de foto's, hij vond hem niet

maar wie, zei hij, wie noemt mij iemand die weet
of wie wijst er weet van heeft, die van zichzelf afwijst, is hij het zelf niet

dezelfde fotografen, u moet ze kennen,
een dag of wat later, het statief had hij laten staan,
liet hij dezelfde veertien populieren
langs de epte bij limetz door hen fotograferen
opnieuw op het middaguur en geen zuchtje

de beide negatieven van elk van de fotografen schikte hij
nauwkeurig op elkaar en hij drukte zelf de zeven foto's af

na de vergelijking, gisteren, besloot hij
beide reeksen negatieven van de zeven bekende fotografen
in elke mogelijke combinatie over elkaar in groot formaat
af te drukken en de afdrukken te vergelijken, hij hield
daarbij van de foto's en van het kijken

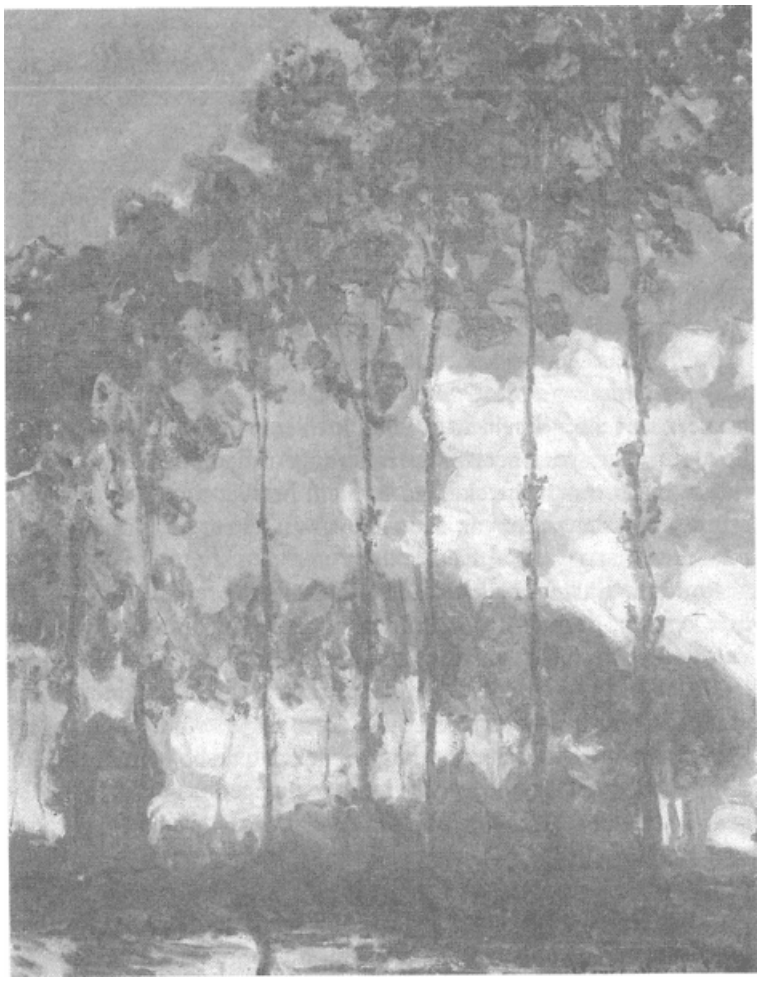

Monet, *Peupliers au bord de l'Epte*, 1891

hij herinnerde zich het veren van de bodem, de gestalten van de zeven fotografen,
het wegen van het statief onder zijn linker arm, overwoog het woord zonnewende,
de groeisnelheid van populieren, de invloed van dauw op de blad stand, voorzag een kathedraal,
een remise, een wolk spreeuwen, rekende met het in vergetelheid raken van de fotografen

Lucas Hüsgen

De man die wist wat hij wilde

Marc Bolan was een raar ventje. Ik zag het meteen. Ik was elf jaar en schrok toen ik in de etalage van een platenzaak de hoes van de T. Rex-lp *The Slider* zag. Een verwaten meneer stond afgebeeld met wilde krullenbos onder grote zwarte hoed, in zwart-wit, met de titel in strenge rode letters. Ik had geen idee wat dat mocht betekenen. Ik hield het voorlopig op een verschijnsel uit de wereld van de wilde volwassenen, waar ik nog geen raad mee wist.

Rond die tijd leerde ik via de Duitse televisie mijn eerste T. Rex-hits kennen, daarbij nog geholpen door de Engelse programma's van Radio Luxemburg. Het was een eenzaam genoegen: in Engeland sloeg de band verpletterend aan, maar Nederland kon met hits als ‘Metal Guru’ of het latere ‘20th Century Boy’ weinig aanvangen. Misschien lag het aan de glitter op het gezicht, de boa om de nek, de satijnen kleding, de kokette falset, het mal opgepoetste cockney-accent? Nederland giechelde nog om Albert Mol, maar die verwijfde zelfbenoemde god van de popmuziek was niet eens homo! Sowieso vond de Nederlandse popjournalistiek nog feller dan de Engelse pers dat Bolan zijn eerste verschijningsvorm, het duo Tyrannosaurus Rex, de nek had omgedraaid en met zijn overgang naar een elektrische viermansband artistieke uitverkoop hield, plotsklaps nonsensicale teksten schreef waarmee je de wereld niet kon veranderen. Daarbij sprak niet in Mark Felds voordeel dat het pseudoniem ‘Bolan’ ontleend leek aan de naam van zijn grote voorbeeld, Bob Dylan. Ik had er geen problemen mee: van de voorgeschiedenis had ik geen benul, mijn Engels stelde niet veel voor, over wereldverbetering dacht ik niet na, en de dubbelzinnige uitstraling obsedeerde mij.

De aanschaf van een lp was een rib uit het lijf. Het was een gelukje om te stuiten op een T. Rex-verzamelaar. Daar stond echter niet één hit op: de platenmaatschappij van het oude werk slingerde sluw een

compilatie van Tyrannosaurus Rex op de markt als een van T. Rex. Onbedoeld belandde ik bij Bolan als hippie, die zelf weer was voortgekomen uit de piepjonge *mod* in tweedehandskleding. Daar had ik nog geen idee van, en ook niet dat hij tussentijds deel had uitgemaakt van een absoluut destructieve proto-punkband, John's Children. Een concert van Ravi Shankar had dat allemaal weer veranderd. Opeens hoefde Bolan geen zalen meer kort en klein te slaan, het kon ook met inkeer. Het resulteerde in Tyrannosaurus Rex: aandoenlijke melodieën van sprookjesachtige maar altijd rauwe liedjes, gezongen door een kwikzilveren, wendbare stem, naar imago primair begeleid door bongo's en een akoestische gitaar.

Je hoefde echter niet bijster goed op te letten om veel meer te horen dan de instrumenten die het duo officieel bespeelde. Overdubs en kunstmatigheid waren dankzij producer Tony Visconti al vroeger aan de orde van de dag dan men wilde weten: Bolan was niet voor honderd procent voorvechter van het macrobiotische en natuurlijke. Het pièce de resistance van mijn verzamelaar liet dat nog eens duidelijk merken: het snerpende staaltje gitaarrock ‘Elemental Child’ paste veel meer bij de band die ik opdeed van radio en tv.

De eerste T. Rex-lp die ik kocht, leek een betreurenswaardige vergissing. De man achter de kassa van dezelfde winkel waar ik *The Slider* had zien prijken, verdacht ik ervan dat hij mijn zenuwen wilde sussen door *Tanx*, de nieuwe lp, de hemel in te prijzen, met name vanwege de immense vooruitgang in Bolans gitaarspel. Ik had het niet op de aanstellerige hoes. Thuis wist ik geen raad met de veelheid aan stijlen, meteen al in het eerste nummer. Dat ‘Tenement Lady’ opent met een krachtig rock-riff, om halverwege zonder enige voorbereiding over te gaan in een ingetogen, volstrekt andere melodie en het daarbij te laten. Een hoofdregel van de popmuziek wordt binnen drie minuten met voeten getreden.

Ik zou daar nu niet tegen zijn; toen vond ik het opgelegd gedoe. Slechts vier nummers leken mij de moeite waard. De hoes met pedante rockster, gezeten op een speelgoedtank, maakte het er niet vrolijker op: ik zag mij als piepjong koper uitgescholden voor een wrak stuk speelgoed, goed genoeg om plompverloren op neer te zakken.

We zouden hem wel krijgen: Bolans status als koning van de Britse hitparade vervloog alom razendsnel. Het verval deed bij de pompeuze single ‘The Groover’ nog even alsof er niets aan de hand was, maar nam spoedig serieuze trekken aan bij de opvolger, het zeker

door penetrante achtergrondzang verprutste ‘Truck on (Tyke)’. Die achtergrondzang was het mene-tekel dat menigeen, ook Bolan, over het hoofd zag.

Ik had algauw geen flauw idee wat T. Rex verder nog uitbracht. In 1977 reageerde ik lauw op de mededeling dat Bolan zich met zijn nieuwste plaat scheen te rehabiliteren: *Dandy in the Underworld.* Het maakte evenmin indruk dat hij kort daarna om het leven kwam bij een verkeersongeval. Dat was geen kwestie van rijden onder invloed of ander roekeloos gedrag, zoals het een gewezen superster betaamt. Bolan had zelf geen rijbewijs, het was Gloria Jones, zijn vriendin en prominent onderdeel van het penetrante achtergrondkoortje, die de macht over het stuur verloor. In de bocht stond een boom. Gloria Jones overleefde de klap, Bolan was, vlak voor zijn dertigste verjaardag, op slag dood.

Prompt wist een voormalig manager de BBC te vertellen dat Bolan al jaren geleden had gezegd voor zijn dertigste bij een auto-ongeluk te zullen overlijden. Verhalen over Bolans welbewuste drang tot zelfdestructie kwamen in omloop. In een televisie-interview uit de hoogtijdagen antwoordt Bolan op de vraag wat hij over dertig jaar zal doen: ‘Ik verwacht niet oud te worden.’ Simon Napier-Bell, zijn ontdekker, deelde veel later nog eens mede dat Bolan al in 1966 de vrees had uitgesproken zijn einde te zullen vinden in een Mini. Voeg daaraan toe dat Bolan op ‘The Road I'm on (Gloria)’, zijn allereerste single, uit 1964, zingt ‘Cause the road I'm on, gal, won't run me home’, en de onontkoombaarheid van het ongeluk op nog geen kilometer van huis lijkt tragisch groot.

Het zijn voorafschaduwingen die een naargeestige betekenis verlenen aan de talrijke verwijzingen naar auto's in de songteksten. Wie meezong met het zoals zo vaak onderhuids melancholieke ‘Metal Guru’, nam bij woorden als ‘metal guru is it true’ en ‘pollution machine’, wie weet zelfs deel aan Bolans afroep van het einde.

Dat trof: ‘Metal Guru’ was de eerste hit waarbij critici suggereerden dat hij zijn nieuwe status als rockster stond uit te melken. De angelieke held heette steeds vaker *fake.* Niemand kon nog weten dat ‘Sally was an Angel’, een van de nummers op de allereerste demo van Tyrannosaurus Rex, opende met: ‘Sally was an angel/ but angels are a fake’. Bolan was op de hoogte.

Ach, de meerderheid van het selecte gezelschap dat eerst met Tyrannosaurus Rex wegliep, was na *A Beard of Stars*, de eerste lp van T. Rex, toch al op de vlucht geslagen. Wie dan als lp-koper werd gegrepen door de zwoele energie van *Electric Warrior*, sloeg op hol, zodra de wufte held lange trossen hysterische meisjes achter zich

aan kreeg, met scharen voor een haarlok. En na ‘Metal Guru’ en *The Slider* raakte de bezwerende macht van de diva die zijn mannelijkheid steeds minder verloochende, nog verder bedreigd: nieuwe, onschuldiger speeltjes als David Cassidy doken op, en anderen presenteerden de volwassen kant van de door Bolan ingezette glitterlijn, de glamrock: Roxy Music, David Bowie. Alle vluchtwegen stonden open.

‘Sally was an Angel’ kreeg zijn pendant in een hitsingle. De mogelijkheid spoedig massaal te worden bijgezet in het graf van onschuldige jeugdzondes vatte Bolan sarcastisch samen in het tweede couplet van zijn majestueuze stamper ‘Children of the Revolution’:

> I drive a Rolls-Royce
> 'Cos its good for my voice

Waarop het refrein:

> But you won't fool
> The children of the revolution

Bolan was megalomaan genoeg om over singles die, zoals deze, de eerste plaats in de hitparade niet haalden, te beweren dat ze geen officiële releases waren. Toch wist hij donders goed: zouden de *teenies* van zijn eigen gracieuze revolutie hem beschuldigen van bedrog, dan was het afgelopen met de veilige weelde van zijn witte Rolls-Royce en zijn vocale vermogen.

Het werd hoog tijd om de teloorgegane status van, zoals dat heette, ‘progressief’ muzikant te heroveren. Als voorteken werden van *Tanx* geen singles getrokken. Het omen werkte niet: de pers liet, net als ik, weinig van de plaat heel. Nu, jaren na dato, ben ik op de hand van de man in de platenzaak: Bolans gitaarspel is sierlijk, vals en hoekig, een hele vooruitgang bij het rechtlijnige spel op *Electric Warrior* en *The Slider.* Ook beschikte ik vroeger over een veel te simpel platenspelertje om de overvloed aan slinks geplaatste bijgeluiden fatsoenlijk door de boxen te krijgen.

Die bijgeluiden klonken voor hun tijd echter akelig onecht, waarbij Bolan bovendien andermaal kon worden verweten wat hem sinds T. Rex steeds werd aangewreven. Menig nummer kon rechtstreeks worden herleid tot een Amerikaanse bron, uit blues of rock-'n-roll, maar in die tijd geloofde de gemiddelde popjournalist in artistieke vooruitgang gepaard aan zuivere expressie, niet in citeren of

hergebruik. Ook daar bleef Bolan mee bezig, ingebed in meer technologisch studiovertier, meer schandelijke onechtheid dan ooit tevoren.

Maar met hetzelfde gemak als waarmee Bolan zich vier jaar later kon afficheren als de vader van de punk, zou hij met terugwerkende kracht op *Tanx* hebben kunnen pochen als de allereerste postmoderne pop-lp. Zonder de richting te verliezen rijgt hij, zo hoort nu de volwassene, stijl op stijl aan elkaar, versneden met hun kiene kunstmatigheden. Daaronder bevindt zich aan het einde van het sardonisch zoete 'Mister Mister' zelfs een rechtstreeks citaat uit *Otto e Mezzo* van Fellini, Bolans favoriete regisseur: het elektronische geluid als de raket in beeld komt. Alle versierselen liggen her en der verspreid over het aanhoudende rollenspel dat langs sarcastische en tedere momenten uitkomt bij 'Left Hand Luke & the Beggar Boys'. Met regels als

> Myxomatosis is an animal's disease,
> But I got so shook up mama that it ate away my knees

bouwt deze gospel over een stel randfiguren op naar de finale: Bolans stem eindigt in walging. Nu pas leg ik, zonder de vroegere ergernis, het verband met de spottende speelgoedtank en de soms metalliek vervormde stem, vaak onverwacht bitter. Waar Bolans stem op *Electric Warrior* en *The Slider* in volle verleidelijkheid de schande stond uit te wissen dat iets onbeduidends als Mungo Jerry een wereldhit had gescoord met een imitatie van zijn stemgeluid, is zijn stem hier zelfs in zoete momenten afstandelijk, eindigt ze in walging. Bolans teenies zouden zoiets een paar jaar later pas aanvaardbaar maken, maar wreven hem eerst zijn walging in.

Bolan was ook over zichzelf niet helemaal tevreden. Het ultrakorte nummer 'Shock Rock' is opgebouwd uit twee thema's die uitlopen op een door de gitaar gepleegde imitatie van een mitrailleursalvo. De tekst bestaat uit niet meer dan de mededeling 'Oh baby, pretty baby, oh baby you're my, you're my girl/ If you know how to rock, you don't have to shock'.

Deze poëtisch beperkte regels krijgen portee bij de aanname dat Bolan zichzelf waarschuwend toespreekt als de 'pretty baby' van de overdonderende nerveuze hits uit diezelfde periode, de platen die mij het meeste aanspraken. Misschien was het mitrailleursalvo ook bestemd voor zijn publiekelijk geventileerde opvatting dat God uit zijn bol zou gaan bij het horen van T. Rex. En er was nog menig ander blijk van treiterige, lonkend geformuleerde megalomanie ge-

weest, voorbode van het spelen met de media, zoals inmiddels, in welke sector dan ook, niet ongebruikelijk.

Voorlopers maken fatale fouten. Al in de dagen van Tyrannosaurus Rex moet Bolan hebben beweerd dat hij op het hoogtepunt van zijn roem zijn naam zou wijzigen in Zinc Alloy, Zinklegering. Na *Tanx* acht hij de tijd gekomen, maar dat is een akelige misrekening. Ondanks de waarschuwing aan ‘pretty baby's’ eigen adres ziet hij niet onder ogen dat hij zijn hoogtepunt al ruimschoots is gepasseerd: de laatste vijf singles hebben de eerste plaats in de hitparade niet meer bereikt. En ook al is zijn oude vriend David Bowie hem sinds *Ziggy Stardust and the Spiders from Mars* alom aan het voorbijstreven, Bolan blijft volharden in zijn plan T. Rex om te dopen in Zinc Alloy and the Hidden Riders of Tomorrow. Bolan mopperde, zowel publiekelijk als privé, zeker op Bowies succes, maar trok, goedhartig of koppig, geen enkele consequentie uit het feit dat Bowie goede sier maakte met een titel die aan Bolans stokoude voornemen was ontleend.

De platenmaatschappij eiste behoud van het handelsmerk: *Zinc Alloy and the Hidden Riders of Tomorrow* verscheen dus als een product van T. Rex. Maar al had men zelfs de titel geschrapt, de pers kon duizend andere wagenwijd openstaande deuren intrappen. Meer nog dan bij *Tanx* wil Bolan voor eens en voor altijd aantonen dat hij een imposant kunstenaar is; dat hij kan experimenteren, arrangeren, rocken, soulnummers maken, wat je maar kunt bedenken, alles tegelijkertijd. De opgeblazen ambities lopen uit op een onherstelbare breuk met producent Tony Visconti, de man die hem mede had gemaakt tot wie hij was.

De superster moet zijn meesterwerk zelf afmaken, maar heeft zijn inmiddels tot papperige omvang uitgegroeide hoofd niet voldoende bij elkaar om de consequenties van Visconti's afscheid te overzien: Bolan, jarenlang een vegetarisch asceet, zit onder de coke en de LSD, drinkt onophoudelijk champagne en cognac, heeft daarbij ook de geneugten van immense porties kippenvlees ontdekt. De kwikzilveren elf die glorieerde als het gewiekste amalgaam van Marlene Dietrich en Chuck Berry, maakt zijn *Zinc Alloy* in de gedaante van een verloren rondlopend varkentje, een chipolatapudding volgens anderen. Televisieoptredens uit die periode vallen vooral op door het mak van hem wegkijkende vrouwelijk publiek.

Misschien is er juist daarom iemand die zielsveel van hem houdt, hem in alles steunt, hem niet waarschuwt dat hij over dat hoogtepunt heen is. Het betreft Gloria Jones, die eerder die pernicieuze

achtergrondzang van ‘Truck on (Tyke)’ verzorgde en zich ook op de lp vocaal laat gelden zoals geen ander in de studio zich laat gelden, Bolan inbegrepen.

Je moet wel weten waar je je tegenstem vindt. Bolan, ooit onder Visconti's supervisie kampioen van het recycleren, vergist zich danig in zijn capaciteiten als hij het waagt op een imitatie van Dylans hogelijk bewonderde ‘Desolation Row’. Al is het resulterende ‘The Leopards Featuring Gardenia And The Mighty Slug’ een van de weinige nummers op de lp die niet wegzakken in schrille geluidsexperimenten, daar is alles mee gezegd. Op een rudimentair soulschema zet hij vol dronkemansbravoure zijn onverbiddelijk Britse zang aan de dijk ten faveure van een parlando onder lachwekkend Amerikaans accent.

Ook de tekstdichter is zijn oude zelf niet meer. Voor Tyrannosaurus Rex schreef Bolan fantasieën op basis van C.S. Lewis, Tolkien, Shakespeare, waarin hij dichter bij de werkelijkheid bleef dan de clichés omtrent zijn werk willen. Bij het succesvolle T. Rex verluchtte hij de teksten met malle tongue in cheek, aardse erotiek, onderhuidse maar altijd speelse tragiek. Op *Zinc Alloy* overschreeuwen de woorden zich. Mythisch bedoelde stedelijke personages waden tussen de vondsten van een rijmziek reclamebureau: ‘Malice to Pallas at the all night palace with Alice’. Het pompeuze rijmen en allitereren is bij het machteloos ineenstorten van de muzikale omgeving alleen maar melodramatischer. *Zinc Alloy* verleidt een recensent tot de vervloeking: ‘A thousand curses on his baco-foil jackets and may his mascara run all over his lip gloss in the heat of the spotlights.’

Het past wonderwel bij het melancholieke nummer ‘Change’, waarin hij die de volgens hem doorslaggevende metamorfose van zijn leven probeert, angst voor verandering bezingt: ‘Change is coming, you better run’. De kokette, theatrale afstand die in het verleden de melancholie temperde, Bolan tot de perfecte ‘fake’ tussen mens en engel maakte, is inmiddels echter kopje onder. ‘Change’ verzandt in een larmoyante gitaarsolo die voor de zoveelste keer binnen één lp bewijst dat Bolan, anders dan beoogd, niet op gelijke voet staat met Jimi Hendrix.

Na dit op elk gebied volstrekte debacle doet Bolan met de opvolger, *Bolan's Zip Gun*, een laatste, verwoede poging om te verwerven wat hij, onttroond en geridiculiseerd koning van de Britse hitparade, nooit voor elkaar kreeg: de heerschappij over de Amerikaanse charts. ‘Get It On’ was zijn enige Amerikaanse hit geweest, maar hij

had moeten accepteren dat de plaat in de VS niet onder zijn echte titel mocht verschijnen. Officieel vanwege een concurrend Amerikaans nummer met vergelijkbare titel, maar vooral omdat ‘get it on’ voor ‘neuken’ staat. De plaat moest als ‘Bang a Gong’ door het leven, een gradueel verschil. Maar voor wie weet dat Bolan auto's en de dood meestal in rechtstreeks verband bracht, is diezelfde hit meteen een ander lied:

> You're built like a car
> You got a hubcap
> Diamond star halo
> You're dirty sweet
> And you're my girl

Dat de ernstige maar erotisch gecamoufleerde boodschap het onder extra camouflage moest zien te redden verergerde Bolans vernedering wellicht nog, maar ook die zet je niet recht met *Bolan's Zip Gun.* Voor een collectie vage liedjes, tussen hardrock, soul en disco in, brengt hij zijn sterkste troef om zeep: het kokette stemgeluid is futloos ineengezakt. Wat daar in verslaafde ielte nog van rest wordt meer dan ooit overschreeuwd door Gloria Jones, de achtergrondzang.

Hij had deze veelgevraagde producente en schrijfster van soulnummers alsook sessiezangeres al enige malen ontmoet tijdens Amerikaanse tournees. In de periode na *Tanx* werd zij, die overigens als zangeres de oorspronkelijke versie van de latere megahit ‘Tainted Love’ op de plaat heeft gezet, beroepen tot T. Rex. Al spoedig werd ze ook de geliefde van de superster, die brak met zijn echtgenote, June. Tot een formele scheiding met de vrouw die jarenlang alle praktische kanten van zijn carrière op zich had genomen, hem tegen excessen zoveel mogelijk had beschermd, kwam het nooit. Maar de boodschap was duidelijk: Bolan wilde laten zien dat hij het niet alleen zonder Visconti, maar ook zonder haar streng toezicht af kon. Toch zei Bolan het zelf: ren voor sommige veranderingen beter hard weg. Enige scherpzinnigheid is bij het beheren van metamorfoses onontbeerlijk.

Maar iemand die zelfdestructie in zijn vaandel voert en de Mini's van de toekomst vreest, geniet misschien juist volop als hij zijn vroegere fijne neus voor compositionele proporties plots besteedt aan andere activiteiten: Gloria bood hem, anders dan June, volop de kans om evenveel van haar als van kippenvlees, champagne, LSD, cocaïne te houden. June's oorspronkelijk achternaam was trouwens

Child. Het in 1975 al welhaast antieke ‘Elemental Child’, Bolans eerste serieuze breuk met zijn rol als hippie, leek met haar in gedachten geschreven: ‘She once told me to think white/ And the night disappeared like a bird’. Op *Bolan's Zip Gun* is dat heel onschuldig bedoelde ‘think white’ vervangen door het bittere ‘Think Zinc’. Bolan, zo doet het nummer vermoeden, beseft dat niet alleen portierklinken van auto's, maar ook de handvatten van doodskisten van zinklegeringen worden gemaakt.

Andere zaken ook, maar die zijn voor later. Er kwam eerst houvast van vlees en bloed: Gloria raakte zwanger. Voor zoon Rolan ontworstelde de jonge vader zich grotendeels aan zijn verslavingen, besloot hij ook niet langer op de vlucht te blijven voor de Britse belastingen, naar Engeland terug te keren, zijn woningen in Amerika en Monaco op te geven. De krachtdadigheid werd beloond: hij kreeg een eigen televisieshow, en in 1976 verscheen een eerste artistieke rehabilitatie.

Welbeschouwd is *Futuristic Dragon* een onmogelijke titel voor om het even wat en wanneer. De plaat is bovendien gestoken in een fantasy-hoes waarop de ster inderdaad als draak verschijnt, vermoedelijk een gevolg van het feit dat het Engels geen exacte pendant van ons ‘drakerig’ kent. Ook kan men een wenkbrauw optrekken bij de balans tussen de instrumenten en de soms ietwat schelle geluidskwaliteit, maar de grote meerderheid van de dertien nummers zet bij mij die zorgen snel opzij. Bolan heeft zijn verleider, zijn bittere diva alsook zijn larmoyante gitaarheld hun congé gegeven, en de daaruit resulterende draak klinkt warm en betrokken als in de jaren van Tyrannosaurus Rex, scherper echter, ingetogen bitter. Hij roept zelfs enige schaamte op: hoe kon je die man zozeer in de steek laten dat je deze plaat pas vele jaren later voor het eerst hoort?

Schuldgevoelens zijn misplaatst. Wie zeker weet dat hij vroeg verdwijnt, moet er nog iets van maken als alles verloren lijkt: met de achtergrondzang van de kersverse moeder nu als achtergrondzang, vlecht gracieuze levensmoed een speels dromerige atmosfeer bijeen, uitgespreid over een soul-ondergrond. Bolan heeft de kokette franje van zijn stem hervonden en uitgediept. Zijn tot mislukken gedoemde pogingen om bij meer Amerikanen dan Gloria Jones in het gevlij te komen, zijn gesublimeerd tot de beknopte tekst van het weelderig getoonzette ‘New York City’:

Did you ever see a woman
Coming out of New York City
With a frog in her hand
I did don't you know (3x)
And don't it show

Rond deze simpele regels speelt Bolan het klaar om met meer tongue in cheek en sprookjesachtig flair dan ooit tevoren kond te doen van iets onzinnigs als een dringende waarheid. Ook zijn talent voor teksten die zowel beeldend als dramatisch zijn is niet teloorgegaan. ‘All Alone’ trakteert op een aaneenschakeling van beelden met onverwachte wendingen: zowel Michael Mouse als Zeus, zowel het uitlaten van de hond als een Engelse bard mogen meedoen. Laatstgenoemde, die wordt aangeraden zijn sporen te wissen, is een door menigeen verraden ‘movie-twitch’. Hij zit er met een ‘chrome guitar’ eenzaampjes bij. Maar Fellini's bewonderaar laat ook hier moed, charme, beweeglijke lichtheid de boventoon voeren, ergens boven de afgrond. In het ironische ‘Dreamy Lady’ is zelfs ruimte voor falsetacrobatiek rond een oneerzaam voorstel:

O dreamy lady
Won't you come
To my bed
Night is the right time
To get acquainted with my head
In my bed

Hoewel Bolan eindelijk onderweg is om zich, zonder June Child en Tony Visconti, nieuw uit te vinden, is de beweeglijkheid van 's mans inmiddels wuft opgemaakte hoofd nauwelijks meer besteed aan de meeste kinderen van zijn glamoureuze revolutie. De lp staat één week in de Engelse lp-top 50: op plaats 50.

Alles verandert in een oogwenk, met of zonder mascara. Bolans teenies beklimmen in hun gedaante van punkgeneratie de podia. In een nieuw televisieprogramma dat hij met veel afgeslankte charme presenteert laat hij bands als The Jam hun televisiedebuut maken. Kruisbestuiving vindt plaats: waar de door hem ontdekte Siouxsie Sioux van The Banshees alleen al haar uiterlijk baseert op Bolans iets meer dan androgyn en tegelijkertijd lijkbleek opgemaakte verschijning tijdens de *Futuristic Dragon*-optredens, vindt Bolan in de punkbeweging steun voor zijn voornemen om terug te keren naar

zijn aloude voorliefde voor Eddy Cochran, Chuck Berry, obscure rockabilly. Het nieuwe T. Rex, dat op Bolan na geen leden meer telt uit de vroegere verleidelijke hitmachine, tijgt op tournee met The Damned.

De laatste herkansing voor een nieuw verschijnen van Zinc Alloy heet *Dandy in the Underworld.* We noteren meteen een belangrijk feit. Gloria had het nog klaargespeeld om de afzonderlijk verschenen single ‘Tame my Tiger’ met haar sirenengekweel nog verder te vernachelen, maar dat was definitief de laatste keer: haar zang ruimt het veld. Het lag misschien aan de zorg voor het kind, misschien aan de regelmaat waarmee de angelieke held haar in zijn duisterste periode had geslagen, of hij had eindelijk ingezien dat hij zich minstens had vergist in haar stem. Zij bleef in ieder geval trouw aan zijn zijde staan, zoals dat heet: tot het bittere eind aan toe. Ze moest in The States een eigen lp opnemen. En kwam terug.

Dandy in the Underworld is zowel aanstekelijk oppervlakkig als pijnlijk serieus. Bolan, die zijn oude leesplezier heeft hervonden, zinspeelt in een interview op de mythe van Orpheus. Het lijkt hooggegrepen, maar beslist lijkt hier iemand te midden van een zorgeloos met de vogels mee kwinkeleren zijn testament op te maken. Er is een zondebok voor 's mans orphische weedom. Het streng repetitieve ‘Pain and Love’ schetst beknopt een carrière. De ik dwaalde in dagen van waanzin als een edelman door labyrinten, werd bezocht door visioenen. Van dergelijke bardenvreugd is niets meer over:

> Temples that are bleak and bleached
> Are bleached up on the highway
> God of truth returned just once
> and made my prison homely
>
> Don't make my life so lonely

Zij die Bolan nog in zijn duisterste megalomanie trouw bleef maar zijn excessen niet wist te temperen, laat staan te beteugelen, verneemt in dit nummer niet alleen dat bijvoorbeeld huiselijkheid gevangenschap betekent. Er is, Orpheus indachtig, zelfs de suggestie dat de voorgangster de ware was. Daarbij staat vast dat Bolan tijdens Gloria's afwezigheid June Child weer enige malen had ontmoet. Het kan van doen hebben gehad met de laatste fase in de lopende scheidingsprocedure. Maar dan is het opmerkelijk dat Bolan

de tweede versie van zijn werkelijke testament, waaraan hij in die dagen moet hebben gewerkt, spoorloos heeft laten verdwijnen. Daar valt echter meer over te zeggen.

Terwijl die laatste lp door de Britse pers als comeback wordt ingehaald, neemt de 20th Century Boy de ruwe versie op van een nummer voor de eenentwintigste eeuw. '21st Century Stance' lijkt een vrolijk rockabillynummer, maar de tekst liegt er niet om. Na 'I know what I want and I know what I'm gonna say' gaan we via regels waarin opnieuw een vrouw op gelijke voet wordt gesteld met een dodelijke auto, naar het refrein:

> Smash, bash, crash,
> That's what my heart plays

De Rolls maakt nog deel uit van het wagenpark: Bolan geeft op zekere avond zijn chauffeur vrijaf. Gloria's Mini is twee dagen eerder voor een grote beurt naar de garage geweest: tiptop in orde. Zij is terug uit The States. Er is van alles te vieren. Een gezellige avond met vrienden volgt. Bolan is volgens ieder ander dan Gloria een tijdlang niet te genieten, stomdronken, agressief. Het gaat over.

Op de terugweg, bij mistig weer, laat Gloria de Mini tegen de boom vliegen, op nog geen kilometer van huis. Politieonderzoek wijst uit dat iemand heeft gemorreld aan het linkervoorwiel. Een Rolls-Royce had daar in zo'n bocht geen moeite mee gehad, zegt men, ook niet bij een beschonken chauffeur. Bij een Mini zijn losgedraaide moeren dodelijk.

Complottheorieën doen de ronde. Gloria Jones verschijnt voor de rechter, wordt vrijgesproken. De mijns inziens voornaamste kandidaat voor een eventuele doodslag is nooit genoemd, valt evenmin te berechten: Bolan zelf, de man die zich in het gevecht om en met de angst voor het einde voortdurend zelf uit moest vinden, en nu wellicht aantrad voor de onontkoombare laatste metamorfose die hem zou verlossen van hevige schuldgevoelens* en hem wellicht tot in de eenentwintigste eeuw onaantastbare roem als jonggestorven genie zou bezorgen. *Smash, bash, crash.* Hij wist wat hij wilde, wist wat hij wilde zeggen. En over Orpheus beginnen, als je er twee geliefdes op na houdt, is sowieso hybris: Orpheus had er maar één.

Er was ook dat tweede testament: dat wellicht vooral verdween omdat Bolan eindelijk inzag wat niet alleen hem boven het hoofd hing. Sluwe constructies met buitenlandse bv's, een idee van Junes advi-

seurs, hadden hem sinds 1972 dan wel grotendeels behoed voor de Britse belastingen, maar hij had tot zijn eigen rijkdommen geen toegang meer. De jonge vader was, zo openbaarde het eerste en enige testament, persoonlijk nagenoeg failliet. Er is sprake van dat het een en ander binnenkort wordt rechtgezet, maar vooralsnog loopt zijn zoon, die samen met moeder jarenlang in armoe heeft geleefd, naar schatting veertig miljoen euro aan royalty's mis. De schaamte om zo'n vooruitzicht voor zoon en vriendin lijkt reden genoeg om wat moeren los te draaien. Ook moeren zijn vaak verzinkt.

Om het even: Bolan wordt door fans, oud en nieuw, inmiddels welhaast als een heilige vereerd, met de boom van de Mini als centraal bedevaartsoord. Hoewel hij nog in het laatste nummer van die laatste lp, ‘Teen Riot Structure’, mededeelt hoe futiel hij zijn tijd als wufte *teenybopper* vond,

> A tempest teen of stature in Gatsby hat and cloak
> Licked upon my lollipop, but I didn't get the joke
> As devastation mounted my wardrobes almost burned
> The teens held hands on shifting sands and wonder what they learnt

vergeven oude en jonge teens de angelieke dandy alles. Het maakt bijvoorbeeld geen verschil dat vriend en voorvechter John Peel, de dj, voorgoed aan de kant werd gezet toen hij ‘Get It On’ durfde te kritiseren, of dat Tyrannosaurus Rex, toonbeeld van zuiverheid, volgens Bolans broer geen andere revolutie beoogde dan de totale aanwezigheid van de gracieuze ster.

Of ging het Bolans wat onhandige wentelingen misschien toch om niets anders dan ontroering middels gratie? *Billy Elliot*, de speelfilm over de zoon van een mijnwerker die op tegenstand stuit als hij balletdanser wil worden, is eerst met succesmomenten uit de T. Rex-catalogus doorspekt, bouwt dan spanning op voor wie T. Rex kent: Billy's danslerares vertelt het verhaal van Tsjaikovski's *Zwanenmeer.* Menig Engelsman verwacht ieder moment ‘Ride a White Swan’, de eerste T. Rex-hit, te zullen horen. Dat duurt even. Na allerlei verwikkelingen zonder een spoor van Bolan besluit de film met een fragment uit *Het zwanenmeer.* De krachtige sprong van de als de zwarte zwaan uitgedoste, inmiddels professionele Billy bevriest: Bolans moment van ontkoppelde lichtheid, ‘Ride a White Swan’ weerklinkt.

Prins Siegfried ziet in *Het zwanenmeer* de zwarte zwaan per tragi-

sche vergissing aan voor zijn geliefde, de witte zwaan. Normaal gesproken worden die zwanen vertolkt door een en dezelfde danseres. Hier in beeld én geluid door dezelfde danser: zo'n film over een mijnwerkerszoon die zich tot lichtheid opwerkt gaat immers net zo goed over Marc Feld, selfmade zoon van een vrachtwagenchauffeur. Het gracieuze slotbeeld vat Bolan samen als een gestalte van dansante elegantie in het zicht van de misrekening, ergens tussen het mannelijke en vrouwelijke in. Het is een kleine revolutie, maar ritselend en diepzinnig genoeg om er vrijelijk met een kikker in je hand vandoor te gaan in een elegante onzinnige vlucht boven alles uit. Het zal daarom zijn dat ik ben teruggekeerd bij de etterbak, zijn zinklegeringen op de koop toe neem, en niet langer zeur over de speelgoedtank. Soms verdient een waarschuwing zijn onduidelijkheid.

Eindnoten:

* Althans, volgens de biografie van Mark Paytress: ‘Marc also felt remorseful about some of his actions that had been prompted by his drink and drug nadir’. Zie: *Bolan, The Rise and Fall of a 20th Century Superstar*, London 2002, p. 323.

Dirk van Weelden
De katten

Adembenemend. Er is geen ander woord voor de stank die me overspoelde toen ik de gelakte houten deur openduwde en Xanadu binnenliep. Wat ooit gebouwd was als een restaurant met honderd tafels aan een terras dat uitkeek op de Atlantische Oceaan, bevatte nu de ruïne van het leven van een van mijn oudste vrienden. Tussen de uitpuilende archiefkasten, de vijftien meter lange wand met boeken en de verzakte, kapotgekrabte meubelen liepen vijf katten rond. De stank bevestigde hun heerschappij over Xanadu. Vier maanden lang hadden ze hier, gevoerd door een schimmige lokale kennis, het rijk alleen gehad. Het appartement was zo groot dat ze bepaalde delen ervan als hun toilet waren gaan beschouwen. Toch pisten ze ook vrijuit over de sofa's, de her en der achtergelaten hopen kleren en de papieren op de tafels. Waarschijnlijk een vorm van protest tegen hun verlating.

Vier maanden ervoor waren de kunstenaar Charlie Evers, zijn laatste vrouw Liu en hun driejarige zoon Kory min of meer gedwongen gerepatrieerd. De toestand was onhoudbaar geworden. Twee jaar lang hadden ze zich opgesloten in Xanadu. Post bleef ongeopend en onbeantwoord. De telefoon was afgesloten. Boodschappen werden door de buren gedaan, die geld en een boodschappenbriefje door een raam kregen aangereikt. Leven deden ze van een klein bedrag dat zijn ouders eens per maand overmaakten. Gedrieën haalden ze, haastig en schuw alsof het oorlog was daarbuiten, het geld van de bank aan het eind van de straat. Er gingen geruchten over Charlie die tierend vanaf het terras stenen gooide naar badgasten van het nabijgelegen zwembad. In de buurt wonende kennissen, die in betere tijden gewerkt hadden als assistent voor Charlie, stuurden berichten waarin alarm geslagen werd over de vervuiling en de zorgelijke gezondheidstoestand van de kluizenaars. De enige bezoekers die ze ontvingen waren kleine drugsdealers. Er rezen twijfels of de situatie niet gevaarlijk werd voor het kind. Charlie scheen de omwonenden ervan te beschuldigen deel uit te maken

van een geheim genootschap dat kinderen stal om ze te slachten voor hun satanische rituelen. Kunst interesseerde hem niet meer. Hij wijdde nu al zijn energie aan een vlaggenmachine die op het terras aan zee stond. Op een kleine rechthoekige houten tafel had hij letterlijk duizenden vlaggetjes bevestigd. Aan ijzerdraad van een meter lang zaten beschilderde stukjes linnen. Dit was geen kunstwerk, maar een apparaat waarmee hij het weer bestuurde en de wereldpolitiek beïnvloedde. De satelliettelevisie leverde hem de informatie waarop hij dag in dag uit met nieuwe vlaggen reageerde. Er kwam een dag waarop bezorgde familie tot een reddingsoperatie besloot en afreisde om het gezin naar huis te halen.

De verhuurder had plannen met Xanadu en een paar maanden na het vertrek van Charlie gaf hij te kennen dat hij het pand zou ontruimen en alle bezittingen met het vuilnis meegeven als er niet snel iets ondernomen werd. Drie weken later reisde ik naar Xanadu, waar een andere oude vriend van Charlie, Marcel, me zou opwachten om samen met de ex-assistenten twee zeecontainers te vullen met de belangrijkste bezittingen.

Toen ik binnenkwam was Marcel bezig schilderijen van de muur te halen en in bubbeltjesplastic te verpakken. We begroetten elkaar en hij zag de uitdrukking op mijn gezicht.

‘Je bent hier nooit eerder geweest, zie ik.’

‘Nee, wat een schitterende plek. Het zou een idylle aan het eind van de wereld kunnen zijn. Al die ruimte, dat licht, altijd lente en iedere dag de zon die voor je deur in de oceaan zinkt.’

We slenterden door de twintig meter diepe zaal, waar hij ooit met vier assistenten zijn grote schilderijen maakte en de muurschilderingen voorbereidde die hotels, musea en theaters bij hem bestelden. Nu lag er bij de achtermuur een verzameling kattendrek te stinken als een oordeel. Er stonden dozen waarin schetsontwerpen, reclamefolders, persoonlijke brieven en bankafschriften waren gestort. Ze glommen van de kattenpis. De computers, scanners en printers zagen eruit of ze voor eeuwig buiten werking zouden blijven. Losse kabels kronkelden over de vloer. De apparaten waren besmeurd, soms ruw van hun ingewanden ontdaan en hier en daar al aangetast door roest als gevolg van de zoute zeelucht. Stapels zeefdrukken, etsen en posters van tentoonstellingen lagen erbij als stapels oude kranten. Drie kratten met telefoontoestellen, fotocamera's en mobieltjes in verschillende staat van vernieling stonden op een fauteuil die met een dolk bewerkt leek.

‘In de goeie tijd kwam er iedere dag een schoonmaakster. Het was een open huis, er waren feesten en alles was voorbeeldig georgani-

seerd. De verfvoorraad stond perfect op kleur geordend in kasten. Alles werd geadministreerd, van telefoontjes en bedrijfsetentjes tot contracten en vrachtbrieven van werk en materialen. Het is onvoorstelbaar dat hij, dat het allemaal...'

We zwegen. Door het raam zag ik de zwarte en roestbruine hellingen van de rotskust in zee eindigen. Bij een van de hotels verderop voer een stralend wit jacht de zee op met zwaaiende mensen aan boord. We hoorden het plonzen van de zwemmers in het zwembad naast het terras.

'Is er iets over van zijn kunstverzameling?' vroeg ik.

'Nee. Alles van grote namen en vrienden is weg. Wat er hangt is als onverkoopbaar teruggekomen van een veiling. Van zichzelf heeft hij er nog maar twee en niet de beste. Alles verpatst.'

Tien jaar geleden liep Charlie Evers langs een provinciale weg in Florida. Hij bevond zich op het hoogtepunt van zijn roem. In een theater vlak bij DisneyWorld was hij uitgenodigd om een wandschildering aan te brengen als hommage aan Walt Disney, die hij in talrijke interviews de grootste kunstenaar van de twintigste eeuw had genoemd. Dat was vooral bedoeld als provocatie tegen de gevestigde Europese kunstwereld, maar de Amerikanen hadden hem op zijn woord geloofd en wilden goede sier maken met het werk van een jonge Europese kunstenaar die furore maakte met tentoonstellingen in Keulen, Londen en Parijs. Hij was in Florida neergestreken met een tien man sterk team van schilderende en niet-schilderende assistenten.

Waarom hij die avond, halverwege de twee jaar durende werkzaamheden, alleen aan het wandelen was langs die verlaten weg is nog altijd een raadsel. Ruzie met zijn vriendin, onmin met lokale drugsdealers en pooiers, paniek over de tijdsdruk en de strenge, achterdochtige controle van de opdrachtgevers, het is allemaal geopperd, misschien was het wel alles tegelijk, het is nooit duidelijk geworden. Zeker is dat hij werd geschept door een auto, volgens Charlie zelf een zwarte Lincoln Continental. De wagen reed door en bijna een hele dag lag hij met verbrijzelde benen in een greppel langs een tabaksveld. Charlie werd gevonden en naar het ziekenhuis gebracht. Er traden complicaties op en beide benen moesten worden afgezet vlak boven de knie.

Volgens Charlie was het een aanslag, gesterkt als hij zich voelde door de verdwenen daders en de twijfels van de doktoren of zijn verwondingen wel uitsluitend door de aanrijding konden zijn veroorzaakt. Charlie houdt sindsdien vol dat er op hem, bewusteloos

aan de kant van de weg, is ingehakt met honkbalknuppels of stalen staven. Naar zijn overtuiging is hij bewust van zijn benen beroofd. Hij deed fanatieke pogingen allerlei zaken uit het verleden als waarschuwing en dreigement uit te leggen. Het verlies van zijn benen was aangekondigd. Maar tien jaar later is er nog niemand gepakt en niemand werd in staat van beschuldiging gesteld. Charlie haalde de pers met steeds ingewikkelder theorieën over de samenzweringen waarvan hij het slachtoffer geworden was. In zijn ogen werd hij gestraft voor zijn radicale kunst, waarmee hij bezig was het geheime verbond tussen misdaad en kunsthandel, tussen corrupte politiebazen en drugshandelaren te onthullen. Hoe men het ook met hem te doen had, niemand begreep iets van zijn beweringen, die steeds wilder werden. Boos en onbegrepen beschuldigde hij geleidelijk al zijn vrienden, kennissen en zelfs zijn ouders van medeplichtigheid.

Uiteindelijk verviel hij in de klassieke waan dat de wereld bestierd wordt door een misdadige samenzwering van gangsters, joden en vrijmetselaars. Hij revalideerde snel en haastig. Hij was verbazend handig met zijn rolstoel en zijn energie leek ongebroken. Ondanks zijn labiele geestestoestand hervatte hij het werk aan de muurschildering in Florida. Toen die voltooid was trok hij zich terug in Xanadu en zette een succesvol schilderijenfabriekje op. Hoewel zijn wanen hem soms tot razernij brachten, werd het werk gedaan en het geld stroomde binnen. Twee en een half jaar hield hij het vol. Toen glipte alles hem uit handen. Hij zag overal bedreigingen, zelfs het weer en de zee hadden het op hem voorzien. Hij gebruikte bijna constant cocaïne en werd steeds meer in beslag genomen door zijn vlaggenmachine. Tot hij op een dag alle assistenten ontsloeg en de kunst afzwoer. Als een echte junkie brak hij systematisch zijn leefomgeving af tot er een stinkende chaos over was waarin gebrul en comateuze stilte elkaar afwisselden.

Al stonden de deuren tegen elkaar open en rolde de zeewind urenlang pal naar binnen, de kattenstank bleef hangen, ook toen de drek en de meest bepiste voorwerpen waren verwijderd. De ex-assistenten met wie Marcel en ik samenwerkten en de stank trotseerden vormden een paar. Een Engelse vrouw van vijfendertig en haar ongeveer even oude man, afkomstig van het eiland. Antonio en Lucy, allebei verantwoordelijk voor het technisch hoogstaande schilderwerk waarin Charlie de door hem bedachte beelden liet uitvoeren. Marcel en ik begonnen aan het pakken van de duizenden boeken. Lucy zat op een sofa waarvan de vulling naar buiten puilde te bellen met kennissen in de buurt. Ze had het op zich genomen om de kat-

ten onder te brengen. Zelf nam ze de mooiste en gezondst ogende in huis, een Siamese poes die Megan heette. Makkelijk was het niet om een nieuw thuis voor de andere vier te vinden.

'De mensen willen pluizige, witte kittens, geen halfverwilderde katten met eetstoornissen,' zei ze.

Door mijn handen gingen boeken over de geheime codes in de bijbel, over de vrijmetselarij en de geschiedenis van misdaadsyndicaten. Boeken die nieuw waren en vol stonden met onderstreepte regels en uitroeptekens. Maar ook stokoude pockets en kunstboeken, die al in Charlies kamer bij zijn ouders thuis stonden toen ik hem leerde kennen, dertig jaar geleden. Boeken die we samen bespraken en elkaar uitleenden. *De vuuraanbidders* van Vestdijk, bijvoorbeeld, een sombere roman die de waanzin van de dertigjarige oorlog in Duitsland oproept en die vol is van oorlogsgeweld, samenzweringen, hekserij en broeierige eenzaamheid. Ik sloeg het boek open om op de titelpagina te lezen wat hij er als zestienjarige had neergeschreven: 'mijn magische boek'. Hoge, hoekige letters, met zwarte balpen in het papier gekrast. Sindsdien was het boek verhuisd naar drie steden in Nederland, toen naar Berlijn en nu stond het hier in Xanadu. En degene die zich dit boek langgeleden zo onbevangen en gulzig had toegeëigend en het mij destijds vol geestdrift in handen had gedrukt om het te lenen en te lezen, waar was die?

Toen ik Charlie Evers zes jaar geleden voor het laatst sprak, kon ik met pijn en moeite splinters van die persoon herkennen. In een blik, een reactie, een vraag. Achter de prietpraat, de desperado-achtige opschepperij en de samenzweringstheorieën waren flarden bewaard gebleven van de persoon met wie ik op school gedichten uitwisselde en correspondeerde over de boeken die we lazen. Met wie ik musea en galeries bezocht en de beeldende kunst ontdekte. Met wie ik tijdschriften maakte en voor wiens eerste tentoonstellingen ik teksten schreef. Maar zelfs vluchtig contact met die versplinterde en verscheurde persoon was onmogelijk geworden. Verslonden of aan het zicht onttrokken door de zelfdestructieve razernij waarvan de ravage in Xanadu de stille getuige was.

Antonio was onvermoeibaar bezig om zich door het tijdschriftenarchief heen te werken. Daar had Charlie een aparte kamer voor ingericht. Hij bewaarde niet alleen hele jaargangen van tientallen kunsttijdschriften, maar ook het BMW-magazine, *Elle, Vogue* en Nederlandse weekbladen. De zeldzame tijdschriften en alle exemplaren waarin iets over hem en zijn werk stond zouden meegaan, de rest ging naar de vuilnisbelt. Onderwijl slopen de katten onrustig

rond tussen de steeds hoger opgestapelde dozen met boeken en archief. Aan hun ogen was te zien dat ze beseften dat hun leefomgeving ontmanteld werd. In hun schuwe bewegingen was een grote, maar begriploze angst te lezen. Als er iets viel of een ander onverwacht geluid werd gemaakt vluchtten ze weg en verzamelden zich op het grote bed in de slaapkamer. In elkaar gedoken fixeerden ze de deur naar de woonkamer. Wie in de deuropening stond zag vijf paar ogen. Waakzaam, vlak, dierlijk simpel en ondoorgrondelijk. Uit een andere kamer klonk het niesen en kokhalzen van Lucy, die de kleerkasten met een stok leegde en de inhoud in grote vuilniszakken probeerde te schuiven.

Vier dagen lang pakte en sjouwde ik alles waarvan we samen dachten dat het voor het toegankelijk en overzichtelijk blijven van Charlies werk nuttig was. En al die ordnermappen met zakelijke correspondentie, al die dozen met dia's en foto's van zijn werk, al de schetsen, zeefdrukken, zip-drives en diskettes waren plakkerig en vies. Ze waren vergeten, onverschillig behandeld, verraden; prijsgegeven aan verval en vergetelheid. Wij, als spookgestalten uit een ver verleden, hadden ons de taak gesteld Charlies verhaal en zijn werk te redden. Niet als vriend van de huidige Charlie Evers, maar bij wijze van geste aan de ander die hij was geweest en als eerbewijs aan de verdiensten van zijn werk.

Soms was de stank zo verstikkend, soms waren onze voorstellingen van het leven van hem, zijn vrouw en hun kind zo hartverscheurend of waren de sporen van Charlies paranoia en mythomanie zo pijnlijk, dat het moeilijk was om die nobele motivatie vast te houden. En ze leek ook niet overal op van toepassing. Hoe moest het bijvoorbeeld met de vlaggenmachine?

Tegen de achtergrond van de oceaan en de ruige rotskust was het een indrukwekkend ding. Het ritselde in de wind als een reusachtig stekelvarken van een andere planeet. Het stond bijna vier meter breed een chaos aan kreten, symbolen en beelden uit te zenden. Britse, Palestijnse, Spaanse vlaggen, logo's van grote bedrijven, kleurige symbolen, doodskoppen en cartoons van wereldleiders waren in het woud van vlaggen te onderscheiden. Ook een volledig Kuifje-album, een kinderzwembandje en een honkbalpet waren tot vlag verklaard en vervulden een functie in het bijsturen van de wereldgebeurtenissen.

‘Het is belachelijk veel werk, maar het moet mee, vind ik. Bovendien heeft een museum al aangeboden het vervoer te betalen,’ zei Marcel. Hij was de kapitein van de reddingsoperatie. In een zwart

schrift noteerde hij de inhoud van alle ingepakte en genummerde dozen. Hij hield alle logistieke en financiële aspecten van het werk in de gaten. Bovendien zorgde hij voor de documentatie. Van tijd tot tijd richtte hij de foto of videocamera op de werkzaamheden en de gezamenlijke diners. Vanzelfsprekend moest ook de ontmanteling van de vlaggenmachine worden vastgelegd. Hoe Charlie er zelf ook over dacht, het was een mysterieus en krachtig ding. Kunst of niet, hij had er twee jaar dag in dag uit aan gewerkt en alles eigenhandig geschilderd. Iets wat maar zelden was voorgekomen in het werk dat hij de laatste tien jaar had gemaakt.

Antonio was al een uur bezig geweest om met een armlange tang de bossen ijzeren vlaggenstokken door te knippen. Marcel zag erop toe dat de vlaggen in vier groepen gerangschikt werden op het terras om eventuele reconstructie mogelijk te maken. Rechtsvoor. Rechtsachter. Linksvoor. Linksachter. Ik droeg de afgeknipte vlaggen naar de stapels en terwijl het zweet van mijn gezicht droop en de stapels hoger werden was het alsof de vlaggen zich met de ontmanteling van de machine wonderbaarlijk vermenigvuldigden. Zo breed en hoog werden de stapels. Toen ongeveer de helft van de vlaggen weggehaald was, kregen we zicht op de ruimte onder de tafel. Daar lag een vuilniszak met een enkel rechthoekig voorwerp erin.

‘Dat noemde hij het hart of de motor van de machine. Tussen de neerhangende vlaggen aan de zijkant had hij een soort deur vrijgelaten, waardoor hij onder de tafel kon kruipen. Dan ging hij een uur op die vuilniszak zitten. Om de machine op te laden of zo,’ zei Lucy.

Marcel keek me aan en knikte veelbetekenend. Hij hurkte om de lens van de videocamera op de stoffige plastic zak te richten. Met zijn hand gebaarde hij dat we aan het werk moesten. Het hart klopte in mijn keel. Zonder een woord te wisselen was duidelijk dat we allemaal een onbehaaglijk voorgevoel kregen. Samen met Antonio sleepte ik de zak onder de tafel uit. Kleine zwarte torren maakten zich uit de voeten. Lucy slaakte een kreet en deinsde achteruit.

Getweeën scheurden we de zak open. Het ding was een zwarte Samsonite-aktekoffer, aan de zijkanten afgeplakt met bruine tape. Een volgende kolonne torren werd opgeschrikt door zonlicht en beweging en begon uit de naden van de koffer te kruipen.

‘O god, we moeten hem openmaken,’ zei Lucy. In haar stem klonk afgrijzen.

‘Kom op, het kan ook het laatste voorraadje coke zijn dat hij hier had verstopt,’ zei Antonio en lachte even, maar zonder overtuiging.

Na wat gepruts aan de sloten klapte de koffer open. Marcel zocht

de goede invalshoek om de inhoud in beeld te brengen. In de koffer lag een halve meter lange, langwerpige klomp karamelkleurige prut, waaruit flappen staken van iets wat op leer leek. Nog voor we wisten wat het was deden we allemaal een stap achteruit. Een walm van verrottenis steeg op uit de koffer. Met ingehouden adem bogen Antonio en ik voorover. Er zaten botjes in de prut. Wervels, ribben.

‘Het is Billy!’ riep Lucy. ‘Er waren twee zwerfkatten die hij al in Amsterdam in huis had genomen. Lizzy en Billy. Ze waren meegegaan naar Berlijn en naar Florida. Er zijn zelfs speciaal twee assistenten teruggevlogen om de katten op te halen. Toen ze hier gingen wonen kwamen er al snel meer katten bij. Lizzy is eerst doodgegaan.’

‘Die ben ik nog met hem gaan begraven, hier ergens langs de kust,’ zei Antonio, die het zweet van zijn gezicht wiste met zijn onderarm, ‘zij ging ook in een koffer.’

‘Billy was zijn lieveling, een mooie grijze kat met gele strepen, de opvolger van zijn eerste kat, Yogi, een dikke grijze kater, daar had hij het vaak over, o god, Billy. Hij is doodgegaan aan een hartaanval of zoiets, heel plotseling, tijdens een van de ergste aanvallen die Charlie heeft gehad toen wij hier nog waren. Die duurde bijna een hele dag; alles smeet hij in het rond, hij was zijn stem kwijt 's avonds van het geschreeuw. Niemand wist later waar het lijk van Billy gebleven was,’ zei Lucy en ze begon te ijsberen met een hand voor haar mond.

We deden de koffer dicht, verpakten hem in drie vuilniszakken die we dichtplakten. Het museum zou maar een kaartje aan de wand moeten hangen waarop te lezen was wat de koffer onder de tafel bevatte; wat de motor was die de vlaggenmachine aandreef.

‘Jezus, wat een zieke klootzak met zijn verdomde voodoo,’ riep Antonio verontwaardigd.

Een gezonde en begrijpelijke opmerking. Iets anders was ook waar. In het beeld van Charlie Evers, die hier aan het eind van de wereld, zonder benen, onder de tafel met duizenden vlaggen kroop om op het lijk van zijn lievelingskat te zitten, zag ik een laatste glimp van de ander die ik voorgoed verloren waande. Om de wereld van de grote politiek, de grote kunst en het grote geld te besturen moest hij onder deze uitzinnige struik van ijzerdraad en linnen kruipen en zich in stilte en in het geheim voegen bij de enige die altijd bij hem was gebleven, die hij nooit kon wegsturen, aan wiens onschuld hij niet kon twijfelen en aan wiens dood hij zich schuldig voelde.

‘Ik bedenk me nou dat Charlie van alle mensen die ik ken het eerste katten in huis had. Hij was nog maar twintig en hij had er al

twee. Niemand van ons had katten toen, toch? Er waren altijd katten, hij sleepte ze over de hele wereld met zich mee, in zijn buurt heeft het altijd naar kat gestonken,' zei Marcel en hield op met videoën.

Atte Jongstra

Giuseppe Musolino's heldendaad
De bliksemafleider als *life line*

Wat zou een bliksemafleider tegenwoordig kosten? Het kan flink spoken in Villechaise. Ik heb ons Franse dorp bij onweer meer dan eens geel en blauw zien opflikkeren, er zijn donderklappen bij die het stof door de naden van het keukenplafond doen dwarrelen. Soms maak ik me daar zorgen over. Tot voor kort vooral in verband met de appelboom. In de omgeving heb ik al verschillende bomen door de bliksem geveld in het gras zien liggen, en ik hou toevallig van deze ene fruitboom in ons weiland. Hij staat spreekwoordelijk centraal, zonder deze boom zou de blik in de verte minder bevlogen zijn. Misschien zou ik er eens in moeten klimmen, voor het te laat is.

Straks heb ik dus mijn toren, dat is mijn plan. Aan de schuur vastgebouwd, in de nabije toekomst. Uitstekend geworden tegen die tijd. Boven alles uit, vast en zeker, met geen enkel maaiveld iets te maken. Wat stelt een maaiveld eigenlijk voor bij de hoogte van een toren? Een streep groen van hooguit tien, vijftien centimeter, als het gras hoog staat. En dan heb ik het nog niet eens over wat er onzichtbaar is aan een toren. Hier gaat het alleen om het zichtbare torendeel. Boven de grond. De voet, het midden, de kamer daarboven, de top. Ik stel me daar een dak op voor dat in een punt uitloopt, en op die punt een bliksemafleider. Je ontkomt niet aan zulke maatregelen. In Villechaise kan het dus allemachtig onweren.

Een bliksemafleider heb ik nu ter sprake gebracht, in de specifieke context van een toren. Laat ik jaren geleden een sensationeel boek hebben gelezen, dat zowel met toren als bliksemafleider te maken heeft!

Pijnlijk om over hem te beginnen, maar ik vrees dat het bij Rudy Kousbroek is begonnen. In een van zijn essays in de reeks ‘Het meer van herinnering’ schreef hij over *Wanda of de verkochte zigeunervrouw*, een boek van Victor von Falk, een auteur die in het begin van

DELL' USO DE'
CONDUTTORI METALLICI
A PRESERVAZIONE DEGLI EDIFIZJ CONTRO DE' FULMINI,
NUOVA APOLOGIA
Colla descrizione del Conduttore della Pubblica Specola di Padova
DI GIUSEPPE TOALDO
P. PROF. D' ASTRONOMIA, GIOGRAFIA, E METEORR.
CON UNA LETTERA DEL SIG. FRANKLIN.

IN VENEZIA MDCCLXXIV.
PRESSO ANTONIO ZATTA
CON LICENZA DE' SUPERIORI.

Titelpagina van bliksemafleiderspropaganda door de Italiaanse geestelijke en hoogleraar astronomie Giuseppe Toaldo (1719-1797). Toaldo heeft veel betekend voor de invoering van de bliksemafleider in Italië.

de twintigste eeuw razend populair was.

Ik kan niet meer nakijken wat Kousbroek daarin over Victor of Wanda vertelt, ik heb al zijn titels de deur uit gedaan. Ik heb daar lang tegen aangehikt, hij schreef over interessante dingen soms. Maar je komt niet verder met Kousbroek. Hij brengt je niet op gedachten, hij schrijft alleen maar zijn eigen gedachten op. Elegant, maar toch. Toen ik dat bedenken kon heb ik Kousbroek weggedaan. Ik heb niet méér aan hem te danken dan een titel die me intrigeerde: die van het *Wanda*-boek.

In de dagen vóór ik Kousbroek mijn bibliotheek uitzwavelde, zwierf ik veel in antiquariaten. Zonder naar hen te zoeken hield ik toch mijn ogen open voor *Wanda* en Victor von Falk. Ik vond het een en ander, voor dit stuk raadpleegde ik mijn geestverwanten van de internetnieuwsgroep ‘De Navorser’. Met méér resultaat. Alleen de titels doen de lezer al huiveren:

- *Teresa Krones, de schoone volkszangeres van Weenen, of de ongelukkige bruid van den beruchten rooverhoofdman Graaf Jaroschinski* (z.j.)

- *Königin Draga, das Verhängnis von Serbien oder: Der Köningsmord in Belgrad. Sensations-Roman aus der Gegenwart* (1903)
- *Ellis geheimsten Geheimnissen* (z.j.)
- *Schulter an Schulter. Kriegserzählungen aus Polen, Galizien und Serbien* (1915)
- *Die verlassene Frau. Der Roman eines armen Mädchenherzens* (1909)
- *Vertrieben am Hochzeitsabend* (1913)
- *Einem Greise vermählt oder Betrogen um Liebe und Glück* (1914)
- *Der Scharfrichter von Berlin. Sensations-Roman nach Acten, Aufzeichnungen und Mitteilungen des Scharfrichters J. Krautz* (1890)

De laatste roman genereerde een sensationele omzet - 260.000 exemplaren. Geen boek in de hele negentiende eeuw verkocht zo goed, en dat wil wat zeggen na het verkoopsucces van Eugène Sue's *Les mystères de Paris* (1851).

In de tijd vóór de Kousbroek-uitzwaveling vond ik ook een andere Von Falk-titel: *Giuseppe Musolino, of de stoutmoedigste rooverhoofdman van den tegenwoordigen tijd* (1895). Slechts één deel van de (waarschijnlijk) drie, maar niet minder dan 828 pagina's vol avonturen, zo oorverdovend kakelbont dat je ogen ervan gaan tuiten. De ene achtervolging na de andere. Moord. Doodslag. Liefde. Verraad. Auteur, lezer en personages worden in een enorm tempo door de hoogste Alpen van de romandramatiek gejaagd.

Giuseppe is een held van het *highway man*-type, de achttiende-eeuwse struikrover. Zijn geliefde Julietta is de bewerkelijke jonkvrouw die voortdurend wordt belaagd en gered moet worden. Onderworpen slachtoffer van de omstandigheden, middeleeuws van allure. Beetje onnozel à la Olive uit *Popeye the Sailorman*, ze ondergaat hetzelfde lijden, maar is in tegenstelling tot de deegsliert uit de tekenfilm een ravissante schoonheid. De tijd waarin zij en Giuseppe zich bewegen, maar dat zegt Von Falk zelf op de titelpagina, is het eind van de negentiende eeuw, ‘de tegenwoordige tijd’.

Ik las de Giuseppe-avonturen met rode oortjes. Een sensatie-roman, sensationeel gewoon. Het spat van de pagina's af. Alles heftig, alles fel, de schrijver vertraagt zijn adembenemende verteltempo slechts om alles nog heftiger, feller en dramatischer te maken. *Giuseppe Musolino* is de oneindig uitgesponnen variant van het ‘Roverslied’ van Multatuli's Woutertje Pieterse:

> Met myn zwaard, Op m'n paard, En myn helm op het hoofd, Er op in! En den vyand den schedel gekloofd, En vooruit! Op den weg, Langs de heg, Met een houw en een stoot De dragonders verjaagd, en den markgraaf gedood... Om den buit! En die buit Is myn bruid My gekocht met m'n staal...

Ik heb overigens voor het gemak Multatuli's liedvorm uit dit fragment weggelaten - ik ben nooit filoloog of tekstbezorger geweest en het scheelt ruimte. Het gaat tenslotte om de inhoud, even anachronistisch als die van *Giuseppe Musolino.* Wouters markgraaf zou er immers van hebben opgekeken langs de kant van reisweg een villa aan te treffen, net als wij van de stropdassen, het proto-elektrische Rhumkorff-toestel en de treinen in Von Falks roman. In de vaart van de beschreven avonturen doet het er echter niet toe. Het ‘luister en huiver’, de sensatie, staat voorop.

Op internet zocht ik naar Victor von Falk. Ik stuitte op een interessant stuk van de Münchense literatuurhistorica Mirjam Storim.

Moet ik de vindplaats van zo'n stuk verantwoorden? Goed: toets op zoekmachine Google ‘Storim+Avantgarde’ in en ze schiet vanzelf tevoorschijn.

Storim reageert op een misverstand dat je veel ziet: zodra iets ouds opnieuw de kop opsteekt, wordt het door mensen met te weinig historische interesse voor nieuw aangezien. Er was een *Rundgespräch* over het thema *Künstlerische Gestaltungsmöglichkeiten von Hyperfiction und Hypermedia* geweest, en mevrouw Storim was over deze uitspraak gestruikeld: ‘De nieuwe kunstvorm is het computerspel, dat zoals alle populaire kunstvormen een kapitaalintensief teamproduct is en vanuit de optiek van de traditionele normen en waarden met betrekking tot kunst als minderwaardig wordt beschouwd.’

Onzin, zegt Storim. De sensatieroman zoals Victor von Falk die bijvoorbeeld rond 1900 produceerde verdient veel eerder het predikaat ‘nieuw’. Volgens haar is Victor von Falk een ‘fabriekspseudoniem’ dat teamproducten levert. Dat komt mij aannemelijk voor, al kun je er nooit helemaal zeker van zijn - Von Falk schreef een immense, ‘onmenselijke’ hoeveelheid pagina's. Een belangrijk kenmerk van het computerspel - interactiviteit - is volgens Mirjam Storim evenmin helemaal nieuw. Natuurlijk ging het vroeger veel langzamer, maar: ‘Die Entstehung der *Geheimnisse von Paris* war von einer Reihe an feedback-Kontakten mit dem Autor Eugène Sue begleitet.’

En met Sue's *Les mystères de Paris* hebben we het over jaren vlak na 1830. Ook de via colportage rond 1900 in soms niet minder dan honderd losse afleveringen verspreide Von Falk-romans, suggereren volgens Storim interactie: ‘Die Lieferungsstruktur der Kolportageromane bzw. die wöchentliche Fortsetzung des Romans im Zeitungsfeuilleton machte die Berücksichtigung von Leserwünschen möglich und erforderlich.’

Keihard bewijs mag je dit niet noemen, maar ik geloof Mirjam Storim wel. En haar ‘verzet’ tegen het avant-garde-misverstand (ze spreekt in de titel boven haar stuk zelfs van *Arrièregarde*) is ronduit sympathiek.

Dat misverstand - ik spreek liever over ‘historische verblinding’ - is een van de grote culturele dwalingen sinds de Franse Revolutie. Sinds 1795 is er een enorme behoefte aan revolutionair elan, en om de zoveel tijd wordt er weer eens een revolutie uitgeroepen, de omwenteling (*Umwerting aller Werten*) gepredikt, het nieuwe.

Het ‘ik’ werd uitgevonden - alsof Montaigne niet had bestaan. Het communisme werd uitgevonden - alsof er geen vergelijkbare kloostergemeenschappen hadden bestaan. Dada werd uitgevonden, alsof de ernstige kunst niet al eeuwen eerder tot op het gaatje was uitgehold door Sterne, Rabelais of extreme zeventiende-eeuwse stillevenschilders. Desondanks hadden we alleen al in Nederland de literaire revolutie der Tachtigers, der Vijftigers, de Maximalen waren omwentelaars, noem maar op.

Het wiel opnieuw uitvinden, keer op keer. Uitverkoop! Alles moet weg! Nieuwe winkel gaat open! Daarom vind ik het stuk van Mirjam Storim zo sympathiek.

De sensatieromans, zegt ze, houden zich bezig met actuele of door het lezerspubliek als actueel beschouwde thema's: ‘Die Verleger und Autoren entwickeln nicht nur ein seismographisches Gespür für Wünsche, Ängste und Wertvorstellungen der Leserschaft, sondern auch für Themen, die aktuelle politische und gesellschaftliche Unterhaltung bieten können.’

Zo is Von Falk meteen op de Dreyfus-affaire gedoken. Het was immers de ‘affaire’ van zijn tijd. Hij hoefde er bovendien nauwelijks iets bij te verzinnen, de dramatische ellende lag voor het opscheppen. En om je voor te stellen wat de arme echtgenote van de mishandelde, joodse legerkapitein moest doormaken hoef je je evenmin in te spannen. Vandaar zijn:

- *Auf ewig getrennt? Oder Kapitän Dreyfus und seiner Gattin ergrei-*

fende Erlebnisse, Schicksale und fürchterliche Verbannung. Sensationsroman (1898)
- *Dreyfus und Zola, die lebenslängliche Verbannung des Kapitän Dreyfus, die ergreifenden Schicksale seiner Gattin und die todesmutige Verteidigung desselben durch Emile Zola. Zeitgeschichtlicher Sensations-Roman* (1899).

Werkelijkheid? Fictie? Gevoelens in de privé-sfeer? Actuele of eeuwige thema's? Maakt niet uit. Drama!

Daarom bewonder ik Victor von Falk. Hij weet wat het publiek wil. Daarom ook ben ik jaloers op hem, zonder te willen doen wat hij deed: schaamteloos effectbejag met het oog op verkoopcijfers. Victor von Falk (in mijn bronnen wordt dit pseudoniem opgelost met de naam Heinrich Sochaczwewski) is hoe dan ook een literair industrieel. Hij heeft meer bladzijden geproduceerd dan ik ooit zal doen, terwijl ik om het jaar een toetsenbord verslijt. Misschien had hij inderdaad een atelier, zoals Doré voor zijn ontzagwekkende productie van illustraties, en is Von Falk inderdaad een groepspseudoniem. Ik zou graag iets van zijn praktische talent lenen. Met het oog op wat men tegenwoordig *exposure* noemt, met het oog op omzet en oudedagsreserve. Want: vrouw, kinderen, belasting, onderhoud en parkeergeld voor mijn goedlopende Volvo...

Je bent niet alleen maar artiest, nietwaar? Von Falk wist dat.

Aan de andere kant hebben artiesten als ik hun dromen, een ideaal. Literair Oeuvre. Een toren.

De laatste dus met bliksemafleider. Want even los van Victor von Falk: helemaal onprakisch ben ik niet. Daarmee komen we terug bij de geschiedenis van *Giuseppe Musolino, of de stoutmoedigste rooverhoofdman van den tegenwoordigen tijd*, de sensatieroman door Victor von Falk. Wat inhoud betreft een volstrekt onpraktisch boek. Daar zit iets geks aan. De lezers vraten het, maar Von Falk behandelt de geloofwaardigheid als een gemaksdoek: hij veegt er zijn reet mee af. Hoe kan dat toch? Dit vind ik het grootste raadsel van zijn ontzagwekkende succes.

Een van de meest onwaarschijnlijke passages in *Giuseppe Musolino* gaat toevallig over een toren en een bliksemafleider. Heel mooi voor de samenhang in dit stuk, maar daar wordt bedoelde passage toch niet minder onwaarschijnlijk van.

De voorgeschiedenis, heel kort. De eerste zin is omineus:

> Flikkerende bliksemstralen schitterden boven het kleine huisje, waar Giuseppe Musolino aan het sterfbed van zijn moeder lag nedergeknield.

Een knallende binnenkomer, er staat ons iets te wachten. Moeder mag nog niet dood, eerst moet ze de naam noemen van de man die Giuseppes vader heeft vermoord. En zijn zuster heeft bedrogen. En verkracht. De bloedwraak overhuift meteen de horizon van het verhaal. Moeder en zoon worden echter gestoord door een klop op de deur. Het is Julietta, de mooie ‘madonna van San Stefano’. Zij wordt achtervolgd door haar schurkachtige voogd. Giuseppe heeft de deur nauwelijks dichtgeslagen of hij hoort al stemmen, ‘alsmede het gehinnik van muildieren en het klappen van zwepen’.

We hebben nu twee bladzijden afgelegd, Giuseppe heeft nog bijna drieduizend pagina's om de bloedwraak te voltooien. Tijd genoeg zou je zeggen. Probleem is wel dat onze held door roeien en ruiten gaat. Hij krijgt er steeds meer vijanden bij. Vóór pagina 250 zit hem het hele dorp San Stefano achter de broek. Op goede gronden. Ik kan dat rustig zeggen, want ik ben niet over één nacht ijs gegaan.

In de jaren 1985 en '86 organiseerde mijn vriend Jan van Geenen, handelaar in tweedehands boeken op de Amsterdamse Nieuwmarkt, op zomerse zaterdagen een piepklein literair festivalletje. De schrijvers die hij van zijn boekenkraam kende traden op. Ik herinner me een witharige dichter die een aan akker en kluiten ontstegen, ellenlang epos ten gehore bracht, Simon Vinkenoog trad wel eens op, Carla Boogaards als ik mij niet vergis, en ik las ook voor. Eigen werk had ik toen nog niet, maar er was immers andermans werk. Zo declameerde ik uit Victor von Falks *Giuseppe Musolino*, op stormsterkte. Hard en zacht afwisselen, ik had er wel van gehoord - het staat in elke handleiding voor de retor. Maar ik vond in die dagen nog niet de moed voor zachte passages. Ook op genoemde stormsterkte echter ging het verhaal erin als koek. Ik raakte trouwens zelf meegesleept, en laten we eerlijk zijn: Von Falk kent evenmin veel stille momenten. *Giuseppe Musolino* is een denderend boek. Letterlijk.

Ik koos uit al die 828 bladzijden (ik had immers slechts deel één in mijn bezit) de passage waarin Musolino de dorpsgemeenschap van San Stefano grote schade berokkent. Hij raakt het dorp in de kern,

en de bewoners hebben in de vele hoofdstukken reden te over om Giuseppe te achtervolgen.

‘Begrijpt u nu waarom Giuseppe Musolino de hoogste boom verdient?’ riep ik als afsluiting van mijn declamatie.

Het publiek knikte - passanten, een junk of wat, drie of vier vrienden en de vaste boekenkraamclientèle. Platgeslagen door het Von Falk-pathos hadden ze bij alles geknikt: men had begrip voor de acties van de dorpelingen om Giuseppe de bergen in te jagen.

Wat het trieste aan het verhaal is: Giuseppe Musolino heeft zeer goede gronden de dorpskern van San Stefano de vernieling in te helpen. Hem begrijp ik óók. Jammer dat men elkaar niet wat eerder vond. Niet iedereen in het dorp was slecht en Musolino, ‘de schoone, slanke jongeman met zijn donkerbruin haar in de schilderachtige kleding der bewoners van Calabrië’ had zeker zijn aantrekkelijke, zachte kanten. Maar wat wil je in deze regionen, waar zelfs in Von Falks ‘tegenwoordige tijd’ de bloedwraak nog leefde, en vader en zuster leven en eer hadden gelaten. Dan moet je wel. Zo staat Giuseppe dus in San Stefano, het dorp aan de voet van de Aspromonte: met kokend aderbloed.

San Stefano, links de kerk na de torenrestauratie

> In Musolino was de dierlijke natuur weder ontwaakt, die beestachtige wraakzucht, waaraan hij zich niet kon onttrekken. Heel zijn verleden lag in puinhopen achter hem. Nee, nee, hij wilde de kerk in brand steken en triomferend lachen als de vlammen zich boven San Stefano zouden verheffen. Ja, hij wilde dat hele nest van misdadigers waar men hem zoveel onrecht had aangedaan, in de as leggen. Eerst de kerk, dan de huizen,

> en wee ook de burgers van San Stefano. Want Musolino, de rover van Calabrië, is uw gesel geworden! Ongelukkige stad, het ware voor u beter als er een ontzettend onweer over u losbarstte, als de rotsen van de Aspromonte losraakten om in het dal neer te storten. Dan zouden niet alle huizen vernield worden, enkele althans zouden ongedeerd blijven, want God weet altijd de goeden van de kwaden te scheiden. Maar Musolino niet!

Hij breekt de kerkdeur open, pakt een ‘godslamp’ en giet de olie ervan over de houten trappen van het altaar. Eén lucifer en de boel brandt meteen.

> Ja, die vlammen dienden hem!
> ‘Brand maar vuur, gij, mijn enige vriend in de wereld,’ mompelde Musolino. ‘Sneller o vuur! Doe sneller uw plicht! Help mij tegen mijn doodsvijand, die bij de klokken is gevlucht. Haha! Aan de handen van Musolino is hij ontkomen, maar aan de vlammen, aan de verstikkende rookwolken zal hij niet ontkomen!’

Had ik al verteld dat Giuseppes aartsvijand, staatsprocureur Bartolo, door eerstgenoemde de toren was ingejaagd? Hij had zich er wel degelijk verstopt, samen met zijn oude vader, de torenwachter Nicolo. Ze zaten samen boven op de klokkenzolder, onwetend van de poging tot ‘moordbrand’ die intussen was ondernomen.

> De vlammen sloegen reeds uit alle vensters, waarvan de kunstvol geschilderde glasruiten al gesprongen en vernield waren. Door alle gaten en openingen kronkelden de vlammen naar buiten. Bovendien waren de blusmiddelen waarover men in San Stefano beschikte van zo primitieve en onbeholpen aard, dat zij niet opgewassen waren tegen die kolossale vuurgloed. In de diepste neerslachtigheid stonden de bewoners van San Stefano in een wijde kring om het brandende kerkgebouw. Hun kerk, hun heiligdom, hun tempel, waaraan zoveel troostrijke herinneringen verbonden waren! Ach, dat perste hun de tranen uit de ogen. De vrouwen en meisjes weenden luid, de mannen stonden somber voor zich uit te staren.

Maar het is erger. Natuurlijk is het erger. De vuige staatsprocureur heeft de inmiddels tot Giuseppes geliefde uitgegroeide Julietta, ‘de madonna van San Stefano’, op dezelfde bedreigde zolder op een

bed vastgebonden. Als zij begrijpt hoe de vork in de steel zit - levensgevaar door Giuseppe veroorzaakt - blijft haar liefde even laaiend:

> Deze verwoesting, die huizen en mensen met dood en verderf bedreigde, was het werk van Musolino, haar beminde. Julietta was van mening dat zij door geen enkele kreet zijn werk mocht afkeuren of verhinderen.

Nu komt het eerste kunst- en vliegwerk van de sensatieroman. De staatsprocureur glijdt langs de ijzeren leuning van de torentrap naar beneden. Hij weet geschroeid en gebrand zelfs de deur beneden te bereiken. Natuurlijk, want hij mag niet dood: dan zou Falkje weer een nieuwe doodsvijand moeten bedenken. Intussen is de oude torenwachter dood en heeft Julietta zich losgemaakt:

> Met loshangend haar snelde zij naar het venster, boog zo ver mogelijk naar buiten en ademde de frisse nachtlucht in. Dit bracht haar tenminste een beetje tot bezinning, maar verschafte haar te meer ontzetting en vrees, nu zij duidelijker het wanhopige van haar toestand kon inzien.
> 'Verloren!' riep zij. 'Vaarwel, vurig beminde Musolino! Ik zal u nooit terugzien! O, ik weet het. U hebt zelf die vuurgloed ontstoken, u bent de schuld van mijn vroegtijdige dood. En toch, hoe zoet is het door uw hand te sterven! Beminde, zelfs de dood door uw hand is een genot!'
> Ze ging vlak voor de opening van het venster staan, wierp een laatste blik op de met sterren bezaaide hemel, vanwaar millioenen zilveren werelden op haar neerzagen, nogmaals liet ze de blik over de bergen weiden, waar de toppen van de Aspromonte voor haar opdoken, daarna sloot zij de ogen en...

Cliffhanger. Beneden heeft Giuseppe het verwoestende werk van godslampolie en lucifer willen afwachten, maar nu dit: zijn liefje in levensgevaar. Is hij stoutmoedig of niet? Wie springt dus daar te midden van het vijandige publiek vanuit zijn schuilhoek tevoorschijn?

> Het was een man, die, als een wild dier, met vervaarlijke sprongen naar het brandende kerkgebouw rende. Het was een man met een doodsbleek gelaat, wie de bruine lokken om het voorhoofd wuifden, wiens gelaatstrekken als die van een waanzin-

> nige verwrongen waren en wiens ogen rolden als die van een waanzinnige.
>
> Wat wilde Musolino eigenlijk? Waarom richtte hij de blik opwaarts, naar de toren? Waarom strekte hij de armen uit en wierp hij zich als een wild dier op de grond, snikkend en zuchtend, dat zelfs het hardvochtigste gemoed van medelijden en droefheid zou vervuld geworden zijn?

Onmiddellijk beweging bij de omstanders. Men komt met ladders aan om hem te helpen.

> ‘Weg met die nutteloze prullen,’ riep Musolino de mannen toe. ‘Ik weet een betere weg!’
> Musolino trok haastig zijn wambuis uit, zodat hij nu slechts in een hemd en broek gekleed was, naderde de muur en greep een sterke ijzeren draad die aan de buitenzijde der kerk naar de grond liep.

Wat voor sterke ijzeren draad zou dat zijn?

> ‘Dat is de bliksemafleider!’ fluisterde men elkaar toe. ‘Giuseppe Musolino is krankzinnig, hij wil langs de bliksemafleider naar boven klimmen!’
> Nu begon hij als een kat, met handen en voeten te klauteren. Hoger en hoger ging het langs de dunne draad, die Musolino's handen doorkerfde zodat het bloed hem langs de armen druppelde.

Musolino bereikt het raam niet. Nu mag Julietta ook wel eens iets doen. Zij laat zich aan de ceintuur van haar gewaad uit het venster zakken, Giuseppe grijpt haar, en er is tijd voor een ontroerend moment. Een cliffhanger alweer. Als lezer roep je: ‘Kom op, Musolino, geen tijd te verliezen. Schiet eens wat op, vent!’
Maar nee:

> Ze drukten hun lippen op elkaar en fluisterden elkaar in het aangezicht van de dood, woorden van liefde toe.

Dit alles terwijl de gelieven aan twee gehavende handen hangen, die van Giuseppe, geklemd om het ijzeren bliksemafleidersdraad. Gelukkig komt onze held bij zijn positieven. Er is reden voor haast. De klokkenstoel op zolder is bijna verkoold, en als de klok valt stort de hele toren in en...

> Adem ingehouden, stijve nek van het omhoogkijken.
> Redt hij het?
> Hij redt het! Op het nippertje:
> De klok was uit hare hengsels gestort, daar de houten balken alle verteerd waren, en donderde met vervaarlijk geweld naar beneden, alles op haar weg verbrijzelend en verwoestend. Daarna waggelden de muren van de kerk, zij stortten omver, en uit de rokende puinhopen stegen twee geweldige vuurzuilen op, die door hun rossig schijnsel de donkere bergen op de achtergrond verlichtten.

Tijd om deze scène af te ronden, vindt Von Falk.

> Honderden stemmen tegelijk riepen: ‘Ofschoon wij de rover die onze kerk in brand heeft gestoken verafschuwen, bewonderen wij de man die zijn eigen leven op zo'n heldhaftige wijze op het spel heeft gezet, om dat van een zijner medemensen uit het verschrikkelijke gevaar te redden. Niemand in San Stefano zal de rover van Calabrië voortaan enig leed veroorzaken!’

Wat er gebeurt als in je fantasie een toren oprijst. Je vraagt je af wat een bliksemafleider zou kosten. En mocht je toren door andere oorzaken toch in de fik vliegen, dan is er altijd nog die dunne metalen draad naar de overleving. Duur misschien, maar een goede investering. Binnenkort de prijzen maar eens opvragen. Ik heb zo'n vermoeden dat het een verhaal gaat opleveren met een happy end.

Hoe zou het einde van Von Falks Musolino-roman zijn? Eerlijk gezegd: het zal me worst zijn. Giuseppe Musolino is geen boek dat je 828 pagina's wilt volgen, laat staan drie keer dat aantal. Als je de bliksemafleiderscène kent, en de inleiding ervan, weet je precies hoe de rest van het boek is. Meer drama dan we nog aankunnen in de tegenwoordige tijd.

Ik bleek een zinsnede van Mirjam Storim onvoldoende ernstig te hebben genomen: ‘De sensatieromans houden zich bezig met actuele of door het lezerspubliek als actueel beschouwde thema's.’ In de lange lijst van Victor von Falks oeuvre komen zulke thema's voor, dat had ik wel gezien: Dreyfus, de *Scharfrichter* van Berlijn. Dat het wraakgeval Giuseppe Musolino ook uit de werkelijkheid kon zijn geplukt had ik eenvoudigweg niet overwogen. Niet aan gedacht. Ik

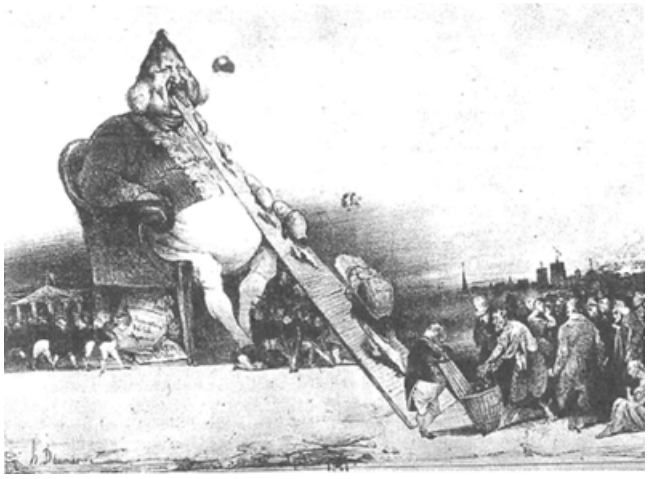

Daumiers ontbijtverbeelding van Rabelais' romanheld Gargantua, hier verkleed als Napoleon III

Bijbelheld God in diens kandelaberhemel

had me wel afgevraagd of er niet een schilderij bestond waarop Musolino stond afgebeeld. Er worden tenslotte wel meer romanhelden gekonterfeit.

Ik zocht dus op internet en vond een flinke hoeveelheid Italiaanstalige hits, waaruit ik opmaakte dat de *brigante* Giuseppe (Beppe) Musolino (1875-1956) echt heeft bestaan, en inderdaad gedreven door een bloedig rechtvaardigheidsgevoel rond 1901 (het jaar waarin hij in Lucca tot twintig jaar werd veroordeeld) voor een actueel thema zorgde. Eén website in het bijzonder was erg uitvoerig over de Musolino-geschiedenis: die van de plaatselijke H. Hermandad (www.carabinieri.it/arma/ieri/cronache). Vol trots werd verteld hoe de wapengevaarlijke brigante in de kraag was gevat, en de gloriegeschiedenis werd opgeluisterd door een foto, zowel van Musolino als de carabinieri die hem arresteerde. Mooi.

Ik aarzel om het te vertellen, maar ik herken iets in deze geschiedenis. De naam IJe Wijkstra (1895-1941) plopt in mijn geheugen tevoorschijn.

In de barre winter van 1929 voltrok zich in het Fries-Groningse grensgebied een zo ongeveer Musolinonees drama. IJe was een roker en een drinker. ‘Bij de markante kop met de scheve pet en de knalrode halsdoek hoorde een stoere pijp.’ Aldus een populair-his-

De stoutmoedigste roverhoofdman van de tegenwoordige tijd en gevierd agent Reparato

torische bron. Ik kijk even naar de Musolino-foto en denk: ja, zoiets. IJes Madonna van San Stefano heette Aaltje Wobbes-van der Tuin, een getrouwde moeder die

haar zes kinderen voor IJe in de steek liet. Na een aantal aanzeggingen van overheidswege om voor haar kroost te zorgen (de vader was spoorloos) komen vier agenten bij het huis van Wijkstra om haar te halen. IJe moet in cholerische staat hebben verkeerd toen hij op de bitterkoude, vroege ochtend van 17 januari 1929 vier veldwachters zijn landarbeidershuisje zag omsingelen. Hij pakte een karabijn en een pistool en schoot ze alle vier dood. Voor de zekerheid sneed hij ze vervolgens de keel door. In een bloedroes, zo stel ik me voor. Totaal overspannen. Van liefde voor Aaltje, van wie hij blind was, van drank en angst. Enfin, IJe wordt toch gearresteerd, krijgt net als Beppe Musolino twintig jaar en eindigt in een krankzinnigengesticht.

IJe Wijkstra's blinde razernij heeft mij overigens bijna het bestaan gekost. Rijksveldwachter Atte Jongstra (1895-1948) had een marsbevel ontvangen, maar bleek die bewuste dag door ziekte verhinderd zijn Reparato-taak uit te voeren. Er zijn weinig gelegenheden waarbij ik dankwoorden richting kandelaberhemel zend. Nu kan het er toch wel af: ‘De bliksem van mijn grootvader afgeleid, duizendmaal dank!’

Nu had hij slechts de plicht in groot-uniform achter vier kisten aan te schuifelen, misschien is mijn pake zelfs een van de dragers geweest. Zo heeft het moeten zijn: Beppe Musolino in de Friese Wou-

den, de plicht roept wachtmeester Atte Jongstra, die zich op het nippertje van de dadersplek weet weg te houden. Stof voor een lijvige sensatieroman, denk ik. Als je ergens zelfbij bent geweest kun je het vaak kort zeggen. Heb je de zaak echter gemist, dan begint het bandeloze fantaseren.

K. Michel

Monk leeft

Na een dag van grijs vergaderen
leun ik uit het raam en zie
van bovenaf een oude man
met vijf aangelijnde dalmatiërs
het lange zebrapad oversteken
naar het park aan de overkant
strepen en vlekken zwarte en witte
twee ritmes duizelend door elkaar

in de coulissen onder mijn schedeldak
struikelt iemand over iets of iemand
vloekt en trekt in zijn val een touw los
ruisend daalt een projectiescherm

sneeuwvlokken dwarrelen
buiten op het schoolplein
zijn de lantaarns al aan
in het bleke gezicht van de klok
hikt een strenge wijzer

op het schoolbord schrijft
het krijt wie telt er
wat in hoe laat is het
aarzelend gelach
  de meester
draait zich naar de klas
een domme august is de vraag
het antwoord een witte clown
billie weet het niet de sproet
weet het niet jimmie en arend

en ik weten het niet
aarzelend
gelach dat aangroeit
tot nieuwsgierig applaus

als uit de coulissen
twee figuren de lichtkring
op het toneel in duikelen
ken je die
- nee die ken ik niet
twee zandkorrels
lopen samen
door de woestijn
zegt de een
pssst
tegen de ander
voorzichtig
niet omkijken
- hoezo
ik geloof dat we worden gevolgd

uit de donkere zaal
stroomt het applaus als een golf
over het toneel uit
het applaus is een grote schelp
het applaus is opstekende wind

wie waait er
roept de een
wie sneeuwt er
roept de ander
als een schoolkoor
uit een mond
antwoordt de zaal het waait

het applaus is een populierenlaan
een lading kiezels die wordt gestort
het gedruis in een torenhoge zandloper
de regen die trommelt op het dak
het kloppen van het bloed in je kop
het suizen 's ochtends vroeg
van de leidingen in een oud hotel

het gespikkelde geluid van de televisie
als je 's nachts op de bank wakker schrikt

is de wind die woelt in de bladerkruinen
die rukt aan de takken van de kastanjebomen
waartussen de man en zijn honden verdwijnen

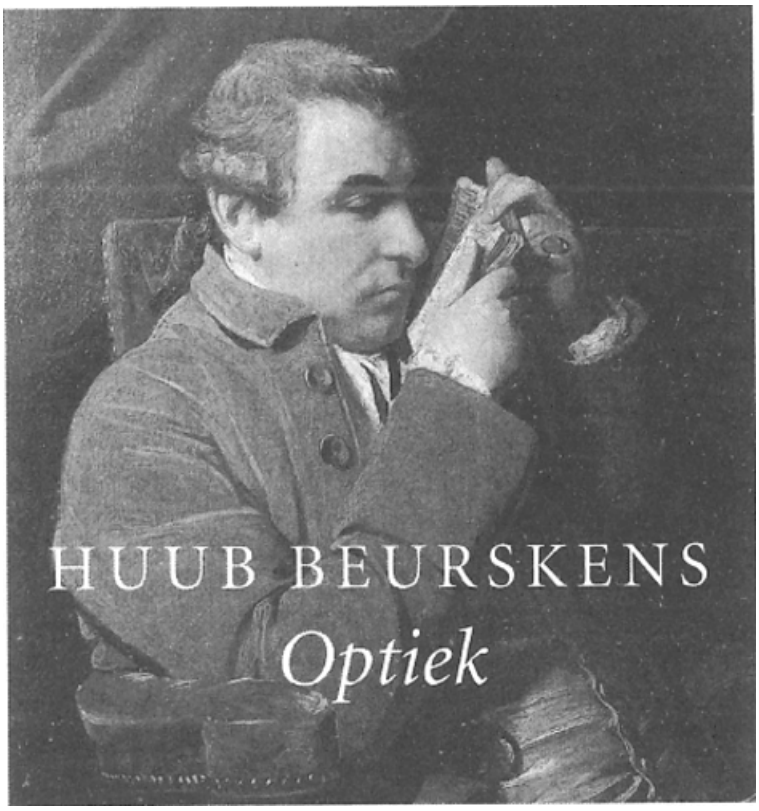

Huub Beurskens
Optiek
Tussen Rein en Bloem

Jos Joosten en Thomas Vaessens geven beiden op universitair niveau les over de Nederlandse letteren. Samen schreven en publiceerden ze een boek over postmoderne poëzie in Nederland en anderen[1]. Daarin pleiten ze voor een andere benadering van bepaalde hedendaagse poëzie dan de klaarblijkelijk in het onderwijs en wat daaruit voortvloeit ingesleten methode die streeft naar een coherente interpretatie, op touw gezet door literatuurbeschouwers van *New Criticism* in het buitenland en van *Merlyn* in eigen land. Maar de 'coherentie- en authenticiteitspremissen van het nieuwkritische lezen mogen in de naoorlogse jaren door auteurs uitgedaagd zijn,' schrijven Joosten en Vaessens in hun voorwoord, 'we kunnen en willen niet heen om een fundamenteel besef dat óók aan de *close reading* ten grondslag ligt: wil je iets over een tekst zeggen, dan helpt het om die tekst nauwkeurig te lezen.' Verderop in hun boek onderstrepen ze dat besef nog eens.

Dat stelt gerust, hoewel ik het liever andersom geformuleerd had gezien: als je een tekst nauwkeurig leest helpt het je er iets over te zeggen, als je dat wilt.

Na het lezen van het voorwoord door het boek gebladerd om de geur ervan op te snuiven. Blijven hangen bij het laatste hoofdstuk, 'Nomadisch denken: Rein Bloem en het gefixeerde'. Samen met be-

schouwingen over de poëzie van Lucebert vormt de tekst de afdeling ‘De archeologie van het postmodernisme’. De auteurs zien in de gedichten van Rein Bloem al een zich afzetten tegen het modernisme en een aanzet tot het postmodernisme.

‘Bij Rein Bloem ligt niets vast,’ zo begint hun stuk. Ze belichten de problematische receptie van Bloems poëzie uit de beginjaren. Schetsen Bloems uitgangspunten als criticus voor *Vrij Nederland*, zijn streven om zich aan vaste normen te onttrekken. Ze zien het nomadische karakter van Bloem zelfs tot uiting komen in diens verkassen van de ene uitgever naar de andere. En ze citeren wat de dichter zelf rond 1970 in een vraaggesprek zei: ‘Ik wil de gewenningsfactor die bij de lezer zit ten aanzien van *poëzie die iets moet betekenen* doorbreken. Ik haal de lezer in het spel als-ie dat wil. Het spel van woorden die onderling betekenissen aangaan en nu en dan eens verwijzen naar de werkelijkheid en er dan weer van afgaan.’

The proof of the pudding is in the eating weten ook Joosten en Vaessens. Dus leggen ze het allereerste, want geschikt poëticale gedicht uit Bloems debuutbundel *Overschrijven*[2.] op tafel ‘en kijken vers na vers nauwkeurig wat er staat.’

Logopeia

Het krachtveld van een vers
heeft weinig met magie van doen,
geen woord bezit het monopolie.

Tussen twee polen springt een
onwerkelijke wereld in het oog
maar eenhoorns komen er niet voor.

Een fabel kan geen wond genezen
en verzacht slechts en verdoezelt
als de schaduw van magnetische gebaren.

Lach wanneer de imker met immune
handen was opstrijkt of zijn
verstokte neus steekt in de korf.

Een dichter slaat zijn wonden
met een denkbeeld van de poëzie.

Joosten en Vaessens kijken inderdaad vers na vers, keurig, niks

nomadisch of postmodern. En ze constateren daarbij bijvoorbeeld dat het woord ‘krachtveld’ wellicht niet alleen overdrachtelijk gelezen moet worden, ze hebben in Van Dale gevonden dat je hierbij ook aan een deel van een ruimte kunt denken waar bijvoorbeeld magnetische krachten werkzaam zijn. Als ze eenmaal netjes in de derde strofe zijn beland zwaaien ze, op het woord ‘magnetische’ geklauterd, fier naar dat ‘krachtveld’ terug. Terwijl dat ‘magnetische’ natuurlijk al bij eerste, oppervlakkige lezing letterlijk in het oog moet zijn gesprongen en toen al zelf met grote aantrekkingskracht naar ‘het krachtveld’ hogerop gebaarde.

Hoewel ik zelf nooit ofte nimmer in staat ben om een gedicht (net als menig boek) keurig bij regel een binnen te stappen om het van woord tot woord tot de laatste regel door te nemen, kan ik het het uiteraard geen onzin vinden dat Joosten en Vaessens vaststellen dat het magnetisme in dit gedicht niet alleen in overdrachtelijke maar ook in natuurkundige betekenis een rol speelt.

Het zijn twee docenten die ons nu eenmaal keurig aan het handje menen te moeten meenemen, lijkt me. Vreemd genoeg laten ze het dan tegelijkertijd na om de ‘wereld’ ‘tussen twee polen’ in strofe twee niet alleen overdrachtelijk te zien maar ook simpelweg als mogelijk beeld van de aardbol met een noord- en zuidpool. Of zou ik, als ik dat wél doe, de zonde van de close reading begaan? Of een zonde van andere leesstrategische aard? Ik heb nooit geleerd strategisch te lezen. Ik ben noch onder de wapenen geweest noch ter universiteit gegaan.

Zo vraag ik me ook af of het magnetisme hier, zeker in de ‘magnetische gebaren’, niet tevens in verband kan worden gebracht met het zogeheten ‘dierlijk magnetisme’, met het magnetiseren zoals dat wordt aangewend als geneeswijze.[3.]

Uitputtend hoeft zo'n lezing in het kader van het vertoog in een boek als het onderhavige niet te zijn. Het tweetal ziet verder nog genoeg, hoor, zoals de rol van het gespring tussen ‘een’ en ‘twee’, de dubbelheid van het woord ‘monopolie’. Maar uiteindelijk, daar waar het erop aankomt, vergalopperen Joosten en Vaessens zich, nota bene met de aanwijzingen van de dichter zelf bij de hand.

Al keurig kijkend, dat wil zeggen, lineair van links naar rechts en van boven naar beneden lezend, komen Joosten en Vaessens op grond van hun waarnemingen in strofe twee tot de conclusie dat daar ‘de dichter spreekt’ (sic!) ‘van een andere wereld dan de echte, maar [...] ga maar niet uit van die sprookjeswereld: “eenhoorns”, fabeldieren bij uitstek, komen we in deze poëzie niet tegen.’ Volgens

het leeskoppel wordt de fabel dus verworpen. En ‘de volgende strofe verklaart waarom: zij werkt escapistisch’.

Zo hebben Joosten en Vaessens hem dus graag, deze logopoëet: als een no-nonsensedichter. Weg met al die flauwekul over fabels en fabeldieren, al die poëtische clichés en kitsch! Deze Rein Bloem heeft een ‘geringe affiniteit met de Grote Traditie’!

Het is een intrigerende eigenschap van de taal dat ze kan of zelfs moet oproepen wat ze ontkent. Een schilder is niet bij machte te schilderen wat hij niet getoond wil zien. Een componist is niet bij machte een noot te spelen om die als ongespeeld te presenteren. Maar du moment dat je zegt of schrijft dat er geen eenhoorns bestaan, staan ze, hevig wit, met hun narwaltand op het voorhoofd en op vier benen, tussen woorden, midden in je tekst.

Midden in Bloems gedicht staan ‘eenhoorns’. Punt uit. Die zijn er door het docentenduo met geen paard meer uit te krijgen.

Maar afgezien van dit feit, moeten ze, hoeven ze er van het gedicht of, zo je wilt, van de dichter ook helemaal niet uit. Hij wil ze er juist ín hebben, maar hij beseft dat je ze allerminst kunt strikken met onwerkelijke werelden, want daar hebben ze geen enkele belangstelling voor: ze ‘komen er niet voor’, daarvoor komen ze niet - zo kan en moet regel zes ook gelezen worden, daadwerkelijk tegendraads! Eenhoorns bestaan niet? Hier staat tevens het tegenovergestelde.

Rein Bloem is een fervent eenhoornjager, maar net zomin als een gezonde rokkenjager (dus niet eentje van het slag uit Hitchcocks *Frenzy*) vanuit vrouwenverachting achter zijn fantasma aanzit, jaagt Bloem op dit hybride fabeldier om het de das om te doen. In de bundel *De bomen en het bos*[4], door Joosten en Vaessens ook voor hun artikel gelezen, staat het volgende ‘postmodernistische’ tekstje:

> Een jagerswoordenboek.
>
> **Aanbersen:** het wild besluipen/
> **Frisling:** het jong van een
> **Bagge:** vrouwelijk wildzwijn/
>
> Een ander woordenboek.
>
> **Jager:** jager/
> **Pegasie:** ?/
> **?:** ?/

Dit andere woordenboek is dat van de jagende dichter, daarin is een jager gewoon een jager, zoals een roos een roos een roos is, concreter, werkelijker kan het niet. Maar een ‘pegasie’ is een vraagteken. Een wat is een vraagteken? Een vraagteken is een vraagteken is een vraagteken. Fabelachtiger kan het niet. Fantasmatischer evenmin. Hier staat de essentie van Bloems artistieke insteek: met het concrete het ongrijpbare trachten te vangen. Met zweverigheden lok je geen pegasie, een pegasie zweeft zelf, weet wat zweven is, onvatbaar als het krachtveld tussen twee magnetische polen. Tik het woord ‘pegasie’ in op een internetzoekmachine en je komt uit bij sites over cyberwezens en stuit uiteindelijk op een keur van kitschafbeeldingen, voorstellende vliegende witte paarden met hoorns of vleugels. Of sla een vademecum over klassieke mythologie open bij Pegasos en lees hoe Zeus met een steekvlieg dit gevleugelde paard tot razernij brengt, waardoor het zijn berijder Bellerophon, die de Olympos op wil, afwerpt; Bellerophon wordt een blinde zwerver maar Pegasos zelf wordt wel op de Olympos opgenomen. Met zijn hoefslag liet Pegasos de dichterlijke bron Hippocrene ontspringen.

Rein Bloem heeft juist een geweldige affiniteit met de Grote Traditie[5.], met de traditie van het berijden van Pegasos en van de jacht op de eenhoorn, met de zesdelige reeks Vlaamse tapisserieën uit de late vijftiende eeuw, *La Dame à la Licorne*, nu in het Parijse Musée de Cluny, hij heeft een bewogen affiniteit met de fabel van de eenhoorn volgens welke het dier alleen gelokt kon worden door een reine maagd, bij haar door de jagers werd gedood en als trofee meegenomen naar het hof, waar het herleefde in een van de door Bloem herhaaldelijk als ideaal geschetste plekken, in een ‘hortus conclusus’.

‘Doch seine Blicke,’ staat er bij Rilke, ‘die kein Ding begrenzte,/ warfen sich Bilder in den Raum.’[6.] Denkbeelden.

‘Een fabel kan geen wond genezen’ is dus volgens Joosten en Vaessens een pleidooi tegen het escapisme, bijgevolg vóór de cultivering van de wond in het gedicht, van het gedicht als uitdrukking van pijn... Zou Rein Bloem dan in plaats van affiniteit met de Grote Traditie iets ophebben met de kleine traditie van de expressietheorie?

Opnieuw wordt er allesbehalve tegendraads, in elk geval niet los van de gewenningsrichting gelezen. De blindkap is eenmaal opgezet, de richting is gekozen en kan kennelijk niet meer worden bijgesteld.

Maar niet (alleen) ‘een fabel’, zoals Joosten en Vaessens veronderstellen, maar (ook) ‘geen wond’ kan nu het onderwerp zijn! En dat

betekent heel wat anders dan het als ballast overboord willen kieperen van de fabel. Bloem draait hier de zaken radicaal om als je bereid bent te ontwennen en mee te wenden tegen de keer.

Wat dan weer tegen mijn averechtse lezing van vers zeven lijkt te pleiten is de positie van het voegwoord ‘en’ meteen voor ‘verzacht’ in vers acht... *Verszacht*? Hoor ik dit goed? Opnieuw ben ik, nu door een wonderlijke overeenkomst tussen klank en verstechnische positionering, afgebracht van het voor hoofdweg gehouden pad. Dit nu is het werk van logopoeia. Hoor de dichter horen, zie hem zien, weet hem wetend in wat gaandeweg een weefwerk wordt als een halffiguratieve, halfdecoratieve tapisserie. Of als een web van een spin die luistert naar de vibraties ervan, ze voelt en ziet.[7.]

De imker in het gedicht is natuurlijk, geheel in de lijn van de Grote Traditie, het voor-beeld van en voor de dichter, de wasopstrijker en honingslingeraar. En deze imker is immuun geworden voor de steken van de bijen, hij is zo vaak en zo lang door de pijn heen gegaan dat hij er niets meer van voelt, dat hij opnieuw of temeer zonder wonden en pijnen zijn werk kan doen. Immuniteit. Eenhoorns houden daarvan. Bijen absoluut ook.[8.] Net als woorden. ‘Een woord is als de bij, het heeft honing en angel,’ zegt de talmoed. De imker steekt nu zelf, letterlijk en overdrachtelijk, zijn neus in de korf. Zijn ‘verstokte’ neus.

Joosten en Vaessens hadden Van Dale vaker mogen raadplegen: ‘**bijenstok**, hol houten blok waarin bijen nestelen; - (ook) korf met bijen die overwinteren.’ Logopoeia: imkeren met woorden, dus, inderdaad, met ‘postmoderne’ ambiguïteiten - maar van de lezer wordt ook een neus verwacht, liefst niet al te verstokt.

Vanzelfsprekend neemt op Joostens en Vaessens' voort- en doordravende manier de mislezing alleen maar toe naarmate het gedicht vordert, om te culmineren in regelrechte nonsens: ‘Het gaat om de wonden die de dichter veroorzaakt met poëzie [...].’

Lach! Dit stond en staat er: ‘Een dichter slaat zijn wonden/ met een denkbeeld van de poëzie.’ Slechts wie op de knol genaamd gewenning door deze slotregels sukkelt kan menen te zien wat Joosten en Vaessens er uitsluitend in zien. Maar Bloems dichter slaat juist zijn wonden af! Af van de poëzie. Als irritante steekvliegen. Hij bedankt er feestelijk voor. En hij doet dat, dit afslaan en bedanken, als met een waaier, een Mallarméaanse woordenwaaier of met een Poundiaans[9.] gebaar. Met wonden kan een gedicht eenhoorns strikken noch honing slingeren.

Intuïtief zitten Vaessens en Joosten dus op het goede spoor, maar als docenten zijn ze als veel leerlingen, ze hebben ideeën en bedoelingen maar de schurft aan degelijk huiswerk maken. Bloems gedicht ‘Logopoeia’ is een demonstratie van openheid, meerduidigheid, gelaagdheid, over-schrijven, taal als een kwestie van betrekkingen, vibraties en resonanties, het is een stellingname tegen het eendimensionale gebruik van woorden als overdrachtsmiddel van gevoelens, wat niet betekent dat deze houding wars van het genereren van emoties is, integendeel. Het gaat juist om dat genereren van emoties, maar dat als een brede breinactiviteit. Zonder hersenen kunnen we überhaupt niets voelen, maar ons brein zelf voelt (gelukkig) niets, het is, bij goede gezondheid, een prachtig complex gonzend immuunsysteem. En de poëzie is dan, om in de in ‘Logopoeia’ gebruikte imkerbeeldspraak te blijven, iets tussen rein en bloem. Alles kenmerkend voor het postmodernisme, daarin hebben Vaessens en Joosten gelijk.

Ik heb altijd de indruk gehad dat de modernisering van de beeldende kunst voorliep op die van de literatuur. Die indruk heb ik nog steeds. Binnen de eerste twintig jaren van de twintigste eeuw was de consequente abstractie in de beeldende kunst een feit. De abstracte Mondriaans waren herkenbaar als niets anders dan Mondriaans, non-figuratieve Malevichen als Malevichen, expressieve Kandinsky-composities als Kandinsky-composities. Ik heb lang de indruk gehad dat de literatuur - en dan denk ik vooral aan de poëzie als het meest vooruitgeschoven bataljon - bijgevolg achterliep, ook op de ontwikkeling in de muziek. Maar misschien is het inherent aan de literatuur dat ze nooit ofte nimmer écht modernistisch, in dezelfde consequentie als de beeldende kunst, heeft kunnen worden. De taal, de dichterlijke omgang met de taal is altijd, noodzakelijkerwijs een kwestie van logopoeia geweest, dus niet van abstrahering, terugbrenging tot voorstellingloosheid of essenties, van uitkleding maar juist van betekenisgelaagdheid, voorstellingsresonanties en -vibraties. Met de exploratie daarvan onderscheidden de ‘moderne’ dichters zich juist van de traditionalisten. Waarmee zich het paradoxale feit voordoet dat de interessante dichters uit het modernisme van de twintigste eeuw, zoals Pound, Eliot, Stevens, Benn, eigenlijk allen postmodernisten avant la lettre waren en zijn. Zou de moderne poëzie soms helemaal niet hebben bestaan?

Eindnoten:

1. Thomas Vaessens & Jos Joosten, *Postmoderne poëzie in Nederland en Vlaanderen*, Vantilt, Nijmegen 2003.
2. Rein Bloem, *Overschrijven*, Polak & Van Gennep, Amsterdam 1966.
3. ‘Dierlijk magnetisme: kracht die, naar men aanneemt, een mens met een sterke wil op iemand met een minder sterke wil kan uitoefenen door aanraking met de handen.’ In: Verschueren, *Groot encyclopedisch woordenboek*, Antwerpen 1996.
4. Rein Bloem, *De bomen en het bos*, De Bezige Bij, Amsterdam 1968.
5. Ook in literair opzicht. Of vertaalde hij voor niks onder meer Mallarmé, Joyce, Pound, Stevens?
6. Rainer Maria Rilke, ‘Das Einhorn’, *Neue Gedichte - Erster Teil.*
7. vgl. Gene Fowler, *Waking the Poet*, Berkeley 1981.
8. De bijen bedekken onder meer de hele binnenkant van hun behuizing met een laag *propolis*, een mengsel van hars, etherische oliën en pollen, om zich een steriele omgeving te verschaffen. Vergilius had in zijn *Georgia* al in de gaten dat het met was bestrijken door de bijen van essentieel belang was voor de gezondheid van de bijenstaat.

9. Rein Bloem heeft de term ‘logopoeia’ uiteraard van Ezra Pound. In Pounds *How to Read* (1928) staat: ‘LOGOPOEIA, “the dance of intellect among words”, that is to say, it employs words not only for their direct meaning, but it takes count in a special way of habits of usage, of the context we *expect* to find with the word, its usual concomitants, of its known acceptances, and of ironical play.’

Hedda Martens
Iemandsland
Onteigening

Iemand merkt steeds vaker dat andere mensen dingen van hem weten die hij zelf niet doorheeft: zijn houding bijvoorbeeld, hij schijnt steeds krommer te lopen, of het aantal grijze haren op zijn hoofd; maar ook dat zijn mondhoeken hangen en dat hij mensen te strak in de ogen kijkt, of juist langs ze heen staart met, zegt zijn vrouw, een troebele blik. Ze schijnt dat allerminst kwaad te bedoelen, ze wil hem alleen een beetje bij de les houden, zoals ze dat noemt; en zolang het dingen betreft als de leeftijd van kinderen of kleinkinderen, verjaardagen van vrienden, lijstjes met boodschappen, data van afspraken of noem maar op, dan vindt hij dat best; het moet alleen niet te dichtbij komen. Dichterbij komt het bijvoorbeeld al wanneer hij niet meer weet waar hij zijn bril of boek heeft neergelegd en zij wel, of wanneer hij tijdens de maaltijd even iets na wil zoeken en zij komt hem uit zijn studeerkamer halen omdat zijn eten koud is geworden; alsof hij daar, naar zij beweert, al minstens een kwartier aan zijn bureau zou zitten. Een vol kwartier zeker, terwijl hij nog niet eens een boek uit de kast heeft gehaald!

Wel moet hij toegeven dat zijn tijdsbesef nogal eens met hem op de loop gaat, soms is het avond voordat je het weet en hij heeft wel eens ongemerkt tot vijf uur 's ochtends door zitten lezen, al kon dat natuurlijk ook aan het spannende boek liggen; omgekeerd lijkt een familiebezoek of diner tegenwoordig geen einde te nemen, lieve help wat kunnen de mensen saai zijn. Merkwaardiger is, dat een visite of uitje volgens zijn agenda soms vrij recent moet hebben plaatsgevonden terwijl er naar zijn gevoel al weken overheen gingen; al is het mogelijk dat hij zo'n ontmoeting op de verkeerde maand heeft ingeschreven; fouten die hij trouwens altijd al maakte, net als zijn vader, wiens verstrooide aanleg hij duidelijk heeft geërfd.

Maar wat hem het meest van alles stoort is die voortdurende bemoeizucht, in het bijzonder van zijn vrouw die hem altijd voor lijkt te willen zijn wanneer hij naar iets op zoek is, in zijn omgeving

maar vooral ook in zijn eigen geheugen; ze heeft een zorgzame natuur, dat is zeker, maar het voelt inmiddels alsof zijn hoofd een vrijplaats is waar iedereen te pas en te onpas gegevens mag bijstellen, aanvullen of zelfs vervangen nog voordat hijzelf weet hoe het er eigenlijk voor staat, daarbinnen. Kom nou, wiens hoofd is het, after all?

Ze zijn ongeduldig de mensen, en steeds minder aardig, en hoe meer er gezamenlijk om je heen zitten, de hele familie weer eens in conclaaf, hoe meer ze je buitensluiten. Soms voelt hij een vreemd heimwee opkomen bij zulke bijeenkomsten, iets als een heimwee naar zichzelf, terwijl iedereen rondom met elkaar praat: stemmen en berichten als krantensnippers waarvan er af en toe een in zijn gezicht waait - ‘Wat vindt Vader daar nou van?’ - en hij weet amper waar het vandaan komt, met aldoor die ruimte rondom of juist binnen in hem, geen enkel aanknopingspunt. Ze doen zelf ook geen moeite natuurlijk, ze vragen maar raak of ze praten opeens met een nadrukkelijkheid alsof hij niet wijs is, gevolgd door zo'n veelbetekenende blik of een meewarig hoofdschudden. En dan meteen weer met elkaar doorbabbelen en lachen, hij mag het zeker niet weten - nee, hij is allang niet meer gediend van dat drukke familiegedoe.

Tegenwoordig kan het trouwens ook zomaar komen, het heimwee dat zoekt naar presentie, verwantschap, naar een strikt eigen betekenis tegenover die hele charade van mensen, dingen en gebeurtenissen die zijn brein alweer uit is voor hij er vat op krijgt. Het overvalt hem bij tussenpozen, vaak ook dagenlang niet; maar dan kijkt hij op van zijn boek of krant en opeens is alles hem zo vreemd onbekend. Alsof ze de muren hebben gewit zodat het licht scherper is, hoger - hij zou net zo goed op een eiland kunnen zitten, nee, een zandplaat, een droge vlakte in zee en daarop staat dan zijn stoel, een schemerlamp, een ronde tafel met vaas. Het is er nog wel maar het is van een ander, onteigend en apart gezet. En als je dan vraagt hoe dat zit, of er bijvoorbeeld onlangs is geschilderd of iets nieuws aangekocht, dan reageren ze idioot overdreven, ze weten nooit ergens van - nee, de mensen zijn ongeduldig geworden, ze houden nergens meer rekening mee.

Gelukkig dat hij zijn boeken nog heeft, de eikenhouten boekenmolen van zijn vader staat opzij van zijn stoel en hij draait er geregeld aan, neemt nu eens dit, dan weer dat op schoot, vooral die oude jongensboeken met pa's naam er nog in. Lang kan hij dan kijken naar zo'n plaatje van vroeger, ‘... met trotsche blik zag de Indiaan hem pal in de oogen...’ en de scherpe randen langs lamp en tafel vervagen, het heimwee maakt plaats voor samenhang, rust. Totdat

iemand hem weer als een stop uit het bad trekt: ‘Wat leest Vader daar?’ - alsof het mogelijk is om dat zo even te zeggen en bovendien, waarom zou hij: het is zijn boek, zijn hoofd, zijn hoogst eigen herkenning, en willen ze misschien de beleefdheid opbrengen daaruit weg te blijven? Geërgerd staat hij op en loopt naar de badkamer, waar hij niet meer weet wat hij er te zoeken had; maar eenmaal terug in zijn stoel verheugt hij zich over het boek dat daar ligt met zo'n prachtig ingekleurde indiaan naast de eerste bladzij.

Hij neemt het boek op schoot en buigt zich een beminde omgeving binnen, met de radio aan, het haardkleed prikkend onder zijn blote knieën en de kachelruitjes warm bij zijn wang: ‘met trotsche blik zag de Indiaan...’ maar dan draait er iets in zijn hoofd, een lichte duizeling en hij fronst, vouwt zijn handen over het boek en voelt hoe het afvlakt, wegzeilt, geur en warmte verliest en hem achterlaat in een kleurloze kamer met de vraag wat hij doen moet, of er niet iets was wat hij doen moest. Met aansluitend de stilstand, turend naar een plek in zijn hoofd die gevonden moet worden op straffe van onteigening, vlakte, de effen zandplaat die zelfs het heimwee verlaten heeft.

Medewerkers aan dit nummer

HUUB BEURSKENS (1950) was redacteur van *De Gids.* Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla.* Zijn poëzie tot 1998 werd verzameld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de wind* en *Het korte pad.* In 2000 verscheen zijn roman *O mores!*, in 2001 de bundel *De school aan zee*, in 2002 *Duivenhart - een complex* en in 2003 *Zang en verdoving.*

JOHAN DE BOOSE (1962) is doctor in de Slavische talen en doceert aan de Universiteit van Gent. Eerder was hij werkzaam als journalist, regisseur, acteur, vertaler, docent en radiomaker. Hij publiceerde de roman *Fluweel van leegte* (1994), de dichtbundel *Wegen naar insomnia* (1996), de verhalenbundel *Gestuite vlucht* (1998) en de dichtbundel *De moed om te falen* (2001). Hij woonde een tijdlang in Rusland en Polen. Momenteel is hij fulltime auteur. ‘Tadeusz Kantor of Het leven is elders’ is afkomstig uit zijn boek *Alle dromen van de wereld. Een sentimentele reis door Polen*, dat in het voorjaar verschijnt.

HANS GROENEWEGEN (1956) publiceerde de dichtbundels *Grondzee* (2000) en *Lichaamswater* (2002). Hij schrijft essays over poëzie voor verschillende literaire tijdschriften. In 2002 verscheen zijn essaybundel *Schuimen langs de vloedlijn.* Hij is redacteur van essaybundels over Hans Faverey, Lucebert en Kees Ouwens.

LUCAS HÜSGEN (1960) is schrijver, dichter, vertaler. Zijn meest recente publicaties zijn de roman *Het meisje in blauwe zijde* (2002) en de essaybundel *Nee, maar het gebeurt* (2003).

ATTE JONGSTRA (1956) is schrijver, essayist en dichter. Hij publiceerde onder andere de romans *Groente* (1991) en *Het huis M.* (1993), de essaybundel *Familieportret* (1996), *Hudigers hooglied* (1999) en de essaybundel *De tak van Salzburg* (2002). In het najaar van 2003 verscheen zijn omvangrijke roman *De tegenhanger.*

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde twee verhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

K. MICHEL (1958) debuteerde met de dichtbundel *Ja! Naakt als stenen.* In 1994 verscheen zijn bundel *Boem de nacht* die werd bekroond met de Herman Gorterprijs 1995. Voor de bundel *Waterstudies* (1999) ontving hij de Jan Campertprijs en de VSB Poëzieprijs. Hij is redacteur van *Raster.*

HOMME SIEBENGA (1956) studeerde Nederlands in Amsterdam. Hij is werkzaam als freelance journalist en tekstschrijver.

DIRK VAN WEELDEN (1957) is redacteur van *De Gids.* Hij debuteerde in 1987 samen met Martin Bril. In 1992 ontving hij de Multatuliprijs voor zijn roman *Mobilhome.* Andere titels van hem zijn *Tegenwoordigheid van geest* (1989), *Oase* (1994), *Orville* (1997), *Van hier naar hier* (1999), *Het refrein* (2000). Zijn meest recente boek, *Looptijd*, verscheen in 2003.

[Nummer 4]

H.M. van den Brink
Waarlijk spijs en drank

Wij leven in een woordcultuur. En wij weten het. Wij zouden het kunnen weten, alle verhalen over het verdwijnen van de geletterdheid ten spijt. Geen stuk van onze wereld is onbeschreven. Loop door een straat in de stad en op ieder bouwwerk staat een naam, een aankondiging, een aanbieding, een genre - fietsenmaker, groenteboer, abortusarts of slagerij. Verkeersborden vertellen wat te doen, en of dat niet genoeg is zijn ook de stoeptegels en het asfalt van aanwijzingen voorzien. Hoog in de lucht trekt een vliegtuig met een sleep van letters een hulplijn door de wolken terwijl bestelauto's en vrachtwagens op een kruispunt hier beneden proberen hun boodschappen niet met elkaar te laten botsen. In de goot slingert een folder, een stuk krant, een voltooid en alweer afgeschreven bericht over iets wat verderop is te beleven, maar u hoeft er niet naartoe, het is al hier gebracht. Alles is beletterd en ondertiteld, geëtiketteerd en van een merk voorzien, ook de eenvoudigste gebruiksvoorwerpen en zelfs onze kleren, zodat een broek niet eenvoudig een broek is en een jas geen jas maar ook nog een symbool voor iets heel anders, vaak zelfs een verwijzing naar een hele manier van leven. Het helpt niet om er je ogen voor te sluiten, want dan branden de lichtreclames nog altijd op het netvlies na - ‘Let's make things better’, ‘Roken is dodelijk’ - en er zijn trouwens ook nog de piepjes en de tikjes, de ringtones en de andere geluidssignalen om er de aandacht op te vestigen dat voortdurend nieuwe berichten binnenkomen die gehoord en gelezen willen worden, via de computer, de telefoon, de draderige en de draadloze verbindingen die we tussen hot en her hebben aangelegd. Die straat van ons lijkt wel het werk van een stripmaker die zijn tekenpen niet vertrouwde en daarom zijn hele plaatje nog eens in woorden heeft uitgelegd. Of van zo'n schizofrene kunstenaar in een inrichting die het ene vel papier na het andere van rand tot rand met kriebelige tekens vult, zo veel en zo klein dat niemand ze ooit zal lezen. Maar nu verval ik zelf in vergelijkingen, terwijl ik alleen maar wilde zeggen dat een ruimte

zonder de tekens van het alfabet bijna ondenkbaar is geworden. Dat er meer wordt gepraat, geschreven, gedrukt en gezonden dan ooit tevoren, dat wij permanent de beschikking hebben over meer dan wij ooit zouden kunnen horen en lezen. Het beeld heeft in onze cultuur het woord niet verdrongen. Integendeel. De woorden verdringen elkaar. Zodat het moeilijk is om gewoon nog iets te zien zonder er met je neus op te worden gedrukt dat het al eerder en door anderen is bekeken.

Dat is iets nieuws onder de zon. Het is niet altijd zo geweest. Ik heb wel eens geprobeerd me voor te stellen hoe de wereld er zonder al die verwijzingen uit zou zien. In een verhaal waaraan ik een paar jaar geleden begonnen ben en waarvan ik nog altijd hoop ooit het einde te zullen schrijven, is het 1575 of daaromtrent en loopt een jonge man, een katholieke monnik, vanuit een kleine stad in Holland naar het zuiden, door Europa. Hij wil naar Spanje, naar het Escorial, de burcht van de Contrareformatie. Hij loopt, alles ging langzamer in die tijd, en wie zo'n tocht aanvaardde wist niet of en wanneer hij weer terug zou komen. Men kon streven naar een jaar en een seizoen misschien, een maand, maar het noemen van een dag van aankomst zou een bewijs zijn van vergaande wereldvreemdheid. Mijn hoofdfiguur heeft dus afscheid genomen van zijn geboortehuis, zijn moeder en zijn vader alsof het voorgoed is. Ze kunnen niet bellen, ze zullen niet schrijven. Wie reisde, had in die tijd geen andere keus dan zich over te geven aan de reis. Tegenwoordig berekenen we zelfs bij intercontinentale bestemmingen de vertraging in minuten. Tegenwoordig *boeken* we een reis. Met een reisverzekering. Ook dat is zo'n verschijnsel waarin de overwinning van de letter op de wereld weerspiegeld wordt, van het woord op de materie, van een formulier op de tijd.

Terug naar die monnik. Hij heeft de Beeldenstorm meegemaakt. Bij Den Briel zijn priesters opgehangen die hij gekend heeft. En niet alleen daar maar ook elders zijn tijdens de opstand hosties vertrapt om duidelijk te maken dat zij niet werkelijk het lichaam van Christus waren maar slechts een symbool - en dan geeft het dus niet wanneer je je bespijkerde laars erop zet, want een symbool kan niet bloeden, of alleen symbolisch en symbolisch is niet echt. Niet in hun ogen.

Op zijn lange tocht ziet hij grote rivieren die hij oversteekt in een klein scheepje, uitgestrekt weideland, heuvels, dichte bossen, bergen met besneeuwde toppen en natuurlijk ook eenzame boerderijen, gehuchten, misschien een kleine stad. Hij voedt zich met wat hij

koopt of krijgt, maar naargelang de tocht vordert groeit bij hem een heel andere honger dan die naar brood of vlees. Hij leeft lezen en schrijven geleerd, hij behoort tot die kleine minderheid die het alfabet beheerst, en hij verlangt naar het zien van letters. Het is een heel ordinair verlangen, het richt zich niet op een bepaalde boodschap of een bijzonder verhaal; verhalen kent hij genoeg, zijn brevier heeft hij uit zijn hoofd geleerd en hij kan de gebeden prevelen tijdens het lopen. Nee, het is simpeler. Terwijl er toch zoveel om hem heen is dat hem bezig zou kunnen houden, zoveel nieuws, mist hij de fysieke aanwezigheid van woorden, van letters. Hij zou letters willen zien, hun strakke of krullerige vormen willen aanraken met zijn ogen. Zelfs een mislukt teken, met een verkeerde uithaal die misschien eindigt in een vlek, zou al een beetje tegemoet komen aan de pure en hevige letterzucht die hij ervaart. Maar het land is leeg, de weg is onbeschreven en ook de herbergen en de kramers hebben alleen maar uithangborden met een afbeelding of tonen eenvoudig een voorwerp, een kruik of een krans van druivenbladeren om aan te geven wat hun functie is - een tekst zou onzinnig zijn, bij gebrek aan lezers.

Ik ga u iets vreemds vragen, iets waarvan u de betekenis nog niet begrijpt: houdt u die jonge man in gedachten, gedurende het vervolg van mijn betoog; maar vraag u nog niet af hoe u dat beeld moet interpreteren van een figuur in een grauwe pij die gestaag voorstapt over een lange lege weg en verlangt naar letters. Moeilijk is dat, dat weet ik, bijna net zo moeilijk als in een museum staan en niet op het kaartje links of rechts van het schilderij kijken hoe de kunstenaar heet, wat de titel van zijn werk is, en in welke context we het moeten plaatsen. Maar toch vraag ik het, als een soort oefening: om nog even alleen maar te kijken naar dat beeld en het niet te lezen.

Wanneer ik tot hier toe de indruk heb gewekt de naïeve gedachte te koesteren dat er een tijd heeft bestaan waarin woorden nauwelijks een rol speelden, moet ik die natuurlijk meteen wegnemen. Zo'n periode is er niet geweest, niet in de zestiende eeuw en ook niet tien of twintig eeuwen eerder. Ik probeerde u zonet geen kitscherig arcadia diets te maken waarin nobele wilden één met de natuur waren en elkaar woordeloos begrepen. Aan het weefsel van woorden, de mantel van kruisverwijzingen en interpretaties die het naakte beeld en de zintuiglijke ervaring moet bedekken en verklaren, wordt gewerkt sinds de mens bestaat. En als u wilt begon het werk zelfs nog eerder: met het Woord dat de schepping in gang zette, in den begin-

ne - maar die opvatting danken we aan een evangelist, een schrijver, en dus juist op dit punt een vooringenomen mens. Ik wil ook graag zeggen dat het een prachtig, een bewonderenswaardig netwerk is, dat door generatie op generatie van theologen, filosofen, politici en letterkundigen over de wereld is gespannen, dat ik het bewonder en liefheb en dat het gekoesterd, bewaard en bestudeerd dient te worden. Zelf kan ik geen dag zonder letters. Toch zult u mij in het vervolg horen bepleiten dat het beeld, de wereld, de zintuiglijke ervaring en zelfs de literatuur er af en toe van dient te worden bevrijd.

Om dat te beweren maak ik natuurlijk zelf ook gebruik van woorden, en die stellen mij nu in staat om met enig aplomb te beweren dat de kolonisatie van de zintuiglijke waarneming in diezelfde zestiende eeuw in Europa, dankzij Reformatie en Contrareformatie, een van haar grootste overwinningen behaalde, misschien zelfs definitief haar beslag kreeg. Want in de strijd tussen de katholiek en protestant ging het niet alleen om de manier waarop de Kerk bestuurd werd, om structurele misstanden en particuliere aberraties, niet alleen om het evenwicht tussen wereldlijke en geestelijke macht, om politiek en economie, dat speelde allemaal mee en het leek op het moment zelf misschien ook ontzaglijk belangrijk; maar het was, beweer ik, zeker achteraf bezien, ook en vooral een confrontatie tussen woord en beeld, tussen een beredeneerd systeem en de restanten van wat de Leidse hoogleraar William Brede Kristensen, een van de grondleggers van de historisch-vergelijkende godsdienstwetenschap, de ‘oude manier van geloven’ genoemd heeft.

Die ‘oude manier van geloven’ bestaat erin dat de tegenwoordigheid van God in voorwerpen en handelingen zelf wordt waargenomen, en dat die voorwerpen en die handelingen dus niet als symbolen hoeven te worden opgevat voor een God die ergens anders woont.

In antieke godsdiensten bestaat het begrip ‘symbool’ niet eens, schreef Kristensen een kleine vijftig jaar geleden.[1.] De oudste Grieken en de Egyptenaren kenden er dus ook geen woord voor. Wat wij symbolen zijn gaan noemen was voor hen: ‘de enige juiste en volkomen adequate uitdrukking van de werkelijkheid die bedoeld was’. Hij noemt dan als voorbeeld de heilige hoorns van de stier die de Kretenzers vereerden. Ze plaatsten die niet als een verwijzing naar vruchtbaarheid op hun altaar, als een teken; die kracht zelf was in de hoorns aanwezig, de voorwerpen wáren vruchtbaarheid. Onbegrijpelijk voor ons, stelt Kristensen. Waarom? Omdat wij, anders dan deze oudste volkeren, een onderscheid maken tussen materie en geest.

Ik durf de eminente geleerde niet voluit tegen te spreken, maar ik denk dat die raadselachtige manier van ervaren toch niet helemaal verloren is gegaan. Ik vermoed bijvoorbeeld dat veel mensen het vermogen bezitten om zo naar muziek te luisteren: zonder onderscheid te maken tussen wat ze horen en welk effect dat op hen heeft. Op het moment dat ze 'opgaan' in de muziek denken ze iets te begrijpen, vaak iets heel erg oceanisch naar ik vrees, maar met het ophouden van de muziek is ook dat begrip verdwenen. Toegegeven: muziek is niet echt materie. Maar dat ligt alweer anders bij eten - en ook voor eten geldt soms dat we de smaak die in, bijvoorbeeld, brood aanwezig is en het proeven met onze mond niet van elkaar kunnen onderscheiden. Tot wij zijn uitgekauwd en hebben doorgeslikt en de herinnering eraan terugbrengen tot iets in de korst en het deeg.

Een tweede voorbeeld dat Kristensen noemt heeft, vast niet toevallig, te maken met het 'levende brood' waarover de apostel Johannes, dezelfde die zo nadrukkelijk het woord in den beginne plaatste, het elders in zijn evangelie heeft. In brood zetelde volgens de oude Egyptenaren het goddelijk woord. Het begrip 'voedsel' en 'scheppend woord' schijnt in hun taal hetzelfde te zijn geweest; zelfs als ze het gewild hadden zouden ze dus geen vergelijking tussen brood en woord hebben kunnen maken, want voor een vergelijking zijn twee verschillende begrippen nodig. En daarmee zijn we, denk ik, terug bij wat ik hiervoor het centrale strijdpunt tussen katholieken en protestanten heb genoemd, het leerstuk, het dogma van de transsubstantiatie, ogenschijnlijk een kwestie voor vaklieden, voor fijnslijpers, voor scholastici en hun bestrijders, maar naar mijn idee een vitale kwestie, voor ons in ieder geval veel belangwekkender dan de staatkundige actualiteit van de periode waarin er zo hevig over werd gedebatteerd.

Transsubstantiatie, dat is de opvatting dat het lichaam en bloed van Jezus Christus niet 'bij wijze van spreken' aanwezig zijn tijdens de eucharistie, maar echt. Uiterlijk mag het ongerezen deeg er nog wel uitzien als een taai broodje, en de wijn smaakt nog steeds naar stroperige en mierzoete pastoorswijn, voormalige misdienaars weten dat, maar voor de gelovigen zouden ze werkelijk, wezenlijk in iets anders moeten zijn veranderd. We hebben het over geloof, niet over natuurwetenschap.

De transsubstantiatie, daar ging het eindeloos over tijdens het zich eindeloos voortslepende Concilie van Trente, het concilie dat

bedoeld was om het mystieke lichaam van de Kerk te hervormen ‘in hoofd en leden’ en zo te voorkomen dat het splijten zou. Trente, dat was een zestiende-eeuwse soap met cliffhangers en conflicten van jewelste. De transsubstantiatie bracht de gemoederen trouwens ook in heftige beroering tijdens het minder bekende maar wel zeer cruciale Godsdienstgesprek van Poissy, gehouden onder voorzitterschap van de koning van Frankrijk en zijn moeder Catharina de' Medici zelve. Al tijdens de openingszitting sloeg Theodorus Beza, vertegenwoordiger van Calvijn uit Genève, iedere hoop op herstel van de eenheid van de Kerk de bodem in door in tegenwoordigheid van kardinalen uit Italië, Spanje en natuurlijk Frankrijk, van lutheranen en calvinisten uit Duitsland en Zwitserland, afgezanten van de paus en de belangrijkste vorsten van Europa, te beweren dat het lichaam van Christus nog verder van brood en wijn verwijderd is dan de hemel van de aarde. Ontzette kreten klonken op en volgens het verslag van de Venetiaanse ambassadeur verschoten de gezichten van alle aanwezigen in de grote vergaderzaal zichtbaar van kleur. Zelfs de geharde protestantse militair en staatsman Coligny, admiraal van Frankrijk, verborg wanhopig zijn hoofd in zijn handen.

Het Godsdienstgesprek zou daarna nog maanden duren. Er werd op schilderachtige wijze geïntrigeerd en geconfronteerd, naar compromissen gezocht en onderhandeld, het verslag van de beraadslagingen is fascinerende lectuur.[2.] Ook hierom: tegenwoordig gaan Europese topconferenties over het financieringstekort van een lidstaat in het volgende begrotingsjaar, maar destijds concentreerden vernuft en energie van Europa's machtigste en scherpzinnigste hoofden zich dus op de vraag: is de hostie werkelijk vlees geworden of is die verandering alleen maar een vergelijking, een constructie met behulp van woorden? Als ik al niet de gedachte was toegedaan dat er in de geschiedenis geen vooruitgang bestaat (alleen maar verandering), dan zou ik door dit voorbeeld vermoedelijk alsnog worden overtuigd. Over vierhonderddrieënveertig jaar - Poissy vond plaats in 1561 - heeft niemand het meer over de top van Nice of Dublin, en gelukkig maar.

Die enigszins sombere, cultuurpessimistische gedachte wordt natuurlijk ondersteund door de uitkomst, niet alleen van Poissy maar van de hele godsdienststrijd. Het lichaam breekt, het breekt onder andere op die kwestie van de transsubstantiatie, en ook in de Contrareformatie, de pogingen tot interne hervorming van de moederkerk, veroorzaakt dat op den duur een veel rationeler omgang met

de mysteriën van het geloof. Voorzover het woord nog vlees is, wordt het vacuüm verpakt, gelabeld en, omdat je altijd met je tijd mee moet gaan, voorzien van een uiterste houdbaarheidsdatum. Gedane zaken. Kijk om u heen. Waarom val ik u dan toch nog zo uitvoerig lastig met een kwestie die op het eerste gezicht misschien puur theologisch lijkt? Gedane zaken nemen geen keer.

Het eerste antwoord op die vraag is: omdat ik van mening ben dat de transsubstantiatie een zaak is die evenzeer met religie als met kunst, met alle kunst, en dus ook met literatuur te maken heeft. En om maar meteen mijn eigen standpunt op tafel te leggen: die keuze tussen brood en vlees, tussen woord en ervaring, tussen vorm en inhoud, die vind ik onzinnig, die zou vermeden moeten worden, die maak ik liever niet. Ik houd niet van een bestaan, en dus ook niet van artisticiteit, zonder fysieke kwaliteit. Het woord dient vlees te worden. Dat is in mijn ogen de belangrijkste opgave, in het leven, in de godsdienst, in de kunst - en dat geldt dan niet alleen voor de muziek, waarvan we al vaststelden dat ze het relatief gemakkelijk heeft, maar evengoed voor de schilderkunst en de literatuur. Als het allemaal alleen maar een spelletje is, een vergelijking, en een schilderij dus eigenlijk de illustratie van een landschap, een roman de aangeklede versie van een idee, dan is de inzet me te laag. Dan is het variété of denksport, maar om de dooie dood geen kunst.

Een literair kunstwerk is in veel opzichten een machine, een zeer complex mechaniek waarvan het functioneren tot op grote hoogte te analyseren valt. Die analyse is bovendien leerzaam en zinnig - tot de tegenstanders van de literatuurwetenschap behoor ik niet - maar men zal moeten erkennen dat de werking, de kwaliteit er nooit helemaal door wordt verklaard. Een literair kunstwerk is in veel opzichten een machine, maar niet in alle. Als dat wel zo was, dan zou het mogelijk zijn op grond van de analyse, een beschrijving van de werking, op bestelling nieuwe, functionerende meesterwerken in elkaar te zetten. En wij weten dat dat niet kan. Het is deze leemte in de tekstverklaring waarop Karel van het Reve ooit nogal gemakzuchtig zijn pijlen richtte en het is in deze leemte dat zich, neem ik aan, de onzichtbare en onsplijtbare kern van literaire kwaliteit bevindt. Met andere woorden: niet de literatuurwetenschap is het raadsel, maar de literatuur. U mag deze opvatting best als vaag abracadabra beschouwen, maar ik geef 'r pas prijs wanneer de eerste computer niet alleen zoiets gemakkelijks als schaken maar ook het schrijven van een goede roman beheerst.

Het tweede antwoord op de vraag ‘waarom hebben wij het over de transsubstantiatie’ zou kunnen luiden dat Frans Kellendonk - u dacht al: waar blijft die naam - het precies over dit thema heeft gehad in het laatste werk dat hij publiceerde voor zijn dood. Zijn drie Albert Verwey-lezingen, die later zijn gebundeld onder de titel *Geschilderd eten*, gaan over Vondels *Altaergeheimenissen*, een didactisch lofdicht van de bekeerde katholieke dichter op het leerstuk van de transsubstantiatie. Een aantal zaken die ik hier aan de orde stel, vindt u in die lezingen terug.

Kellendonk schreef dat hij niet geloofde, maar dat ‘juist in deze post-christelijke tijd het christendom opnieuw een uitdaging is geworden’[3.]. Die uitdaging heeft hij in zijn werk, en zeker ook in zijn beschouwingen over de Altaergeheimenissen, met diepe ernst aangenomen. Niet als gelovige dus, dat ‘post-christelijke’ sloeg niet in de laatste plaats op hemzelf, maar als de verlichte schrijver en literatuurwetenschapper die ontdekt (ik zou liever zeggen: beredeneerd) heeft dat er in het hart van de schepping (ook daar, natuurlijk ook daar) een leemte is, waar God, ‘als hij bestaat’, precies in zou passen[4.].

Beredeneren is iets anders dan geloven. In zijn beroemde ‘oprecht veinzen’ blijft dan ook een postmoderne afstand tussen vorm en inhoud bestaan, een ironische ernst, iets wat nog het meest lijkt op het begrip ‘fictie’ in juridische zin. Een ‘juridische fictie’, dat is iets wat in de rechtspraak door alle partijen voor waar wordt aangenomen maar niet noodzakelijk correspondeert met de werkelijkheid. Kellendonk noemt zelf ergens het voorbeeld van de rechtsregel dat iedere Nederlander wordt geacht de wet te kennen - dat is natuurlijk niet zo, het is voor normale burgers zelfs volstrekt ondoenlijk, maar het systeem gaat er wel van uit en dat is ook heilzaam en juist.

Ik vermoed intussen dat het door die niet te overwinnen postmoderne kloof in zijn eigen denken komt, dat Kellendonk een interpretatie geeft van het begrip transsubstantiatie die mij niet helemaal juist lijkt. Hij schrijft in *Geschilderd eten* namelijk dat het daarbij gaat om ‘een identiteitsverandering waarbij de gedaante gelijk blijft’ en die dús ‘een radicale scheiding tussen uiterlijk en wezen, vorm en inhoud’ veronderstelt.[5.] Maar dat is naar mijn idee nu juist niet het geval, of althans niet de essentie. Mij gaat dat niet ver genoeg. Het is niet ondanks maar juist dóór de vorm dat we de inhoud kennen en wel op een zo wonderlijke manier dat het verschil tussen beide wordt opgeheven. Katholieken aanbidden de hostie daarom ook nog na het avondmaal, het ding wordt in processies

rondgedragen, in verhalen over wonderen begint het brood te bloeden alsof het een echt lichaam is wanneer het geprofaneerd wordt door watergeuzen of Kongolezen. De definitie van Kellendonk lijkt op de lutherse versie van het leerstuk, die met een technische term ook wel ‘consubstantiatie’ wordt genoemd en dicht bij het katholieke dogma blijft maar het net niet is. Lutheranen besmeren het brood na de viering gewoon met pindakaas of gooien het in de afvalcontainer.

Omdat hij uit blijft gaan van een scheiding tussen vorm en inhoud, stelt Kellendonk ook dat het tegendeel van de wezensverandering gevormd wordt door de metamorfose. Een metamorfose, dat is: een verandering van gedaante, van vorm, terwijl het wezen juist gelijk blijft. Ook daar valt iets op af te dingen. Om te beginnen omdat ik me eigenlijk niets kan voorstellen bij een inhoud die statisch blijft terwijl de vorm verandert - is er dan iets in de wereld dat kenbaar is los van zijn vorm? Zuivere wiskunde misschien? Maar belangrijker in dit verband is dat de tegenstelling me ook niet vruchtbaar lijkt. Tegenover de transsubstantiatie staat naar mijn mening - net als tijdens de zestiende-eeuwse godsdienstgesprekken - de beeldspraak, de symboliek, het verwijzen. En de romans en verhalen van Frans Kellendonk zijn niet toevallig bijna geheel uit verwijzingen, symbolen en beeldspraak opgebouwd. Hij deed dat bewust en uit volle overtuiging. Hij vond dat kunst en dus ook literaire kunst haar onechtheid niet mocht ontkennen. Hij was een tegenstander van het platte psychologische realisme dat tegenwoordig nog meer dan destijds door publiek en kritiek wordt omhelsd omdat er zoveel ‘levensechte’ mensen in voorkomen - onbegrijpelijk overigens dat de liefhebbers van dit genre niet gewoon af en toe de straat op gaan, dan ontmoet je in een uur meer levensechte mensen dan in honderd realistische romans bij elkaar, en het is ook nog goedkoper.

Maar in de kunstige constructies die Kellendonk tegenover het platte en leugenachtige realisme stelde, schuilt een gevaar. Hij debuteerde met een verhalenbundel die *Bouwval* heette en sloot het kleine corpus van zijn fictiewerk af met het monumentale *Mystiek lichaam*, een neogotische kathedraal van een roman waarin geen stukje van het oppervlak onversierd is gebleven. Er staat vrijwel geen zin in die niet een verwijzing naar iets anders bevat. Kellendonk toont een virtuoos meesterschap in het hanteren van beeldspraak en symboliek. Ook naar mijn mening zijn dat nuttige instrumenten, ze maken de constructie voller en hechter. Maar dragen kunnen ze het bouwwerk niet. Ze kunnen het zelfs kwetsbaarder

maken, omdat ze suggereren dat dat bouwwerk, de roman in dit geval, wel degelijk volledig uitlegbaar is wanneer je de vergelijkingen maar oplost en de beelden weet terug te vertalen naar hun ‘echte’ betekenissen. Beeldspraak is, al volgens de nog altijd geldige, oudst bekende definitie, die van Aristoteles, het noemen van een zaak of handeling bij een andere naam. Vind de oorspronkelijke naam en de beeldspraak is opgelost, de puzzel gelegd, het raadsel ontsluierd dat de schrijver zo handig voor u had verstopt. Zo opgevat is een roman op zijn best een aardig gezelschapsspel voor ingewijden, voor geletterde kringen.

Maar in een slechter geval wordt beeldspraak misverstaan of zelfs misbruikt doordat eigenschappen die bij de ene naam horen met kwade bedoelingen aan de andere naam worden toegevoegd. Men legt de verbinding en dan begint er een balletje-balletjespel met begrippen dat niets verduidelijkt maar alleen versimpelt, reduceert, verwart, misleidt.

U kent allemaal voorbeelden van het manipulatieve, het verduisterende gebruik van beeldspraak. Niet alleen uit de literatuur maar ook uit de krant, uit de berichten van de samenleving. Nog maar een paar jaar geleden brachten veel bedrijven hun aandelen naar de beurs om met het geld onverantwoorde aankopen te doen en het topmanagement te verrijken - we weten nu allemaal hoe het afgelopen is met die geldsmijterij, maar destijds las ik regelmatig dat de betrokken bedrijven zich niet aan het vergooien waren in een door humeuren en wanen gedicteerd systeem, maar integendeel zich door de beursgang ‘onderwierpen aan de tucht van de markt’ en dat klinkt natuurlijk al heel anders - tucht, discipline, wie is daar nou tegen als het om de penningen gaat; met een beetje tucht krijgen die vadsige familieonderneminkjes weer een mooi strak lijf.

Over lichamen gesproken. Tweede exempel. Nog iedere dag kunt u horen wanneer het om welk maatschappelijk probleem dan ook gaat dat de boel - de arbeidsmarkt, de zorg, de wetenschap, het onderwijs, de overheidsfinanciën - weer ‘gezond’ moeten worden gemaakt, en vrijwel altijd is dat een manier om te voorkomen dat wij onbevangen over de problemen spreken of op zijn minst is het een hindernis bij de diagnose, een belasting voor het gesprek, want gezondheid, wie is daar nou tegen, wie pleit er nou voor een ongezonde economie of ongezonde wetenschap. Maar we hebben het niet over ons lichaam, we hebben het over de arbeidsmarkt, de zorg, het onderwijs, de overheidsfinanciën, de multiculturele samenleving, en als daar iets mee aan de hand is, is het de vraag wat de analyse

van de problemen ermee opschiet als je het een ziekte noemt. Vermoedelijk niets. Het is wel altijd een uitstekend alibi voor ingrepen met zaag en mes.

Een derde voorbeeld zoek ik toch maar weer in de hoek van de literaire essayistiek en wel bij iemand die er zelf blijk van heeft gegeven beelden, herinneringen en ideeën op papier leven in te kunnen blazen op een manier die helder en toch magisch is en me soms tot tranen toe heeft geroerd. Maar wanneer Rudy Kousbroek zijn pijlen richt op degenen die het christendom niet voetstoots afwijzen heeft hij het verraderlijke spel met metaforen nodig. Je gelooft of je gelooft niet, schreef hij vorige zomer in een essay onder de titel 'Vlees, vis of vleesvervanger'[6]. Het is namelijk volgens Kousbroek 'net zoals met zwangerschap: een beetje geloven is geloven, zoals een beetje zwanger zwanger is'. Dat er verschillende manieren van geloven zijn en dat daarin ook weer gradaties kunnen worden aangebracht, hoop ik in het voorgaande al te hebben uitgelegd. Maar ook van het tweede lid van de vergelijking durf ik te zeggen dat de zaak verkeerd wordt voorgesteld.

Je bent zwanger of je bent het niet. Het lijkt zo simpel. Maar het zegt zo weinig over het fenomeen, want er is veel meer tussen A en B dan wel en niet. Ik noem maar wat. Je kunt zwanger zijn en het niet weten. Je kunt zwanger zijn van een jongen, van een tweeling of een meisje. Je kunt zeker weten dat je die zwangerschap niet wilt. Je kunt zwanger zijn nadat je eerder zwanger bent geweest en het kind hebt verloren. Je kunt zwanger zijn van een misvormd of een dood kind, dat wel geboren zal moeten worden. Al die manieren van zwangerschap, en er zijn er nog veel meer, verschillen wezenlijk van elkaar en die schakering maakt de hele kwestie oneindig ingewikkelder en interessanter voor de beschouwer en voor de betrokkene dan Kousbroeks digitale axioma: 'zwanger: dat is ja of nee'.

Een goede schrijver zou wat ik hier nu gesteld heb, waar kunnen maken door de manier waarop hij het vertelt. Is Broer in de roman *Mystiek lichaam* niet een beetje zwanger nadat hij het vocht uit de lymfeklier van de Rijpere Jongen heeft gedronken, hoewel hij nog helemaal niet weet of er in zijn eigen lichaam iets gezaaid is? Is hij dan al niet een beetje zwanger van de dood?

Wat ik wil zeggen is dit: het gebruik van metaforen lijkt een uitbreiding, een verruiming doordat de brug met een ander begrip, een ander paradigma wordt geslagen. Maar in werkelijkheid sluit het maar al te vaak het denken en beperkt het de ervaring tot dat wat wij al kennen of, nog erger, tot geselecteerde eigenschappen van het

ons bekende terwijl niet duidelijk is op welke gronden er is geselecteerd. Beeldspraak kan een kunstwerk reduceren tot iets wat alleen geschikt is voor consumptie binnen een republiek der letteren waarvan de grenzen hermetisch gesloten zijn. Beeldspraak is zeer geschikt voor demagogen, en daarom voor serieuze schrijvers en denkers misschien wel een stijlmiddel dat moet worden aangemerkt als nuttig maar ook van de tweede rang. Je kunt het gebruiken, maar het is niet de kern. Het is geschikt als ondersteunend vuur en flankerend beleid. Te veel beeldspraak maakt je ook kwetsbaar.

Want voor je het weet heb je dat boek als een kathedraal geschreven, die metaforenwaterval die eindigt als een hooglied, nee, zelfs mét een hooglied, een hooglied op de dood, en kort voor de dag van publicatie meldt zich een wijsneus, een journalist die het al gelezen heeft en denkt dat hij de code ontcijferd heeft, de symboliek gekraakt, het omhulsel ontmaskerd en hij vraagt aan jou, de schrijver, om commentaar. Dat verhaal over Broer en Prul en de jood die Pechman heet en de rijpere jongen die geen naam heeft - wat wil dat nou ‘eigenlijk’ zeggen wanneer u van de metafoor terugkeert naar de samenleving? Welk denkbeeld is het dat door het verhaal wordt verhuld? En waarom heeft u het boek dat aanvankelijk *Gijselhart* zou heten trouwens op het laatste moment omgedoopt in *Mystiek lichaam*?

En de schrijver laat zich er dan toe verleiden om het uit te leggen, om de naam terug te geven aan wat hij met een andere naam heeft benoemd. Alsof zijn boek inderdaad een puzzel is, een woord- en letterspel dat restloos kan worden opgelost en alsof hij bij die oplossing behulpzaam kan zijn als deskundige bij uitstek. Wat volgt is een schandaal, niet om het boek maar om de uitleg. Om een paar opvattingen over wat een verzameling mensen tot een gemeenschap maakt die tegenwoordig volstrekt mainstream zijn. Destijds waren er critici die hun oordeel over de roman herzagen op grond van de toelichting van de schrijver, en diezelfde critici zouden dat nu niet meer zo doen. Maar intussen lijkt het boek daardoor ook wel een boek van destijds geworden, een geschiedenis die oplost met haar verklaring en verdwijnt met haar schandaal. Dat verdient *Mystiek lichaam* niet, daarvoor is het te goed geschreven en daarvoor bevat het gelukkig ook nog te veel wat niet verklonken is met de opinies van het jaar 1986. Het verdient herlezing. Maar ook dan zal blijken dat die rijkdom aan verwijzingen, aan intertekstualiteit, er zowel de kracht als de zwakte van is. Symbolen worden tot cimbalen, voor de luie vertegenwoordigers van journalistiek, kritiek en literatuurwetenschap. Dat zal nu niet anders zijn dan toen.

Ik heb in zijn bewondering voor het niet-realistische realisme van Henry James en in een passage in *Geschilderd eten* een aanwijzing willen zien dat ook Kellendonk zich wel degelijk bewust was van de gevaren van metaforisch denken en schrijven. De passage die ik bedoel keert zich tegen de taal, 'de meest geduchte vijand van de vooruitgang', en tegen de literatuur die in die conservatieve taal steeds 'dezelfde ontdekkingen' doet: ze suggereert op middeleeuws-scholastieke wijze verbanden, 'correspondenties', die er niet zijn, ze noemt bijvoorbeeld de leeuw de koning der dieren en spreekt van edele en onedele metalen, met alle gevolgen van dien. 'Al het metaforische denken' schrijft Kellendonk dan, gaat terug op een verouderd, een verstard wereldbeeld.[7.] Maar hij vond ook dat je het oneens moest kunnen zijn met jezelf, en uit de plannen die we kennen voor de roman die op zijn laatste had moeten volgen, weten we dat hij een actueel maatschappelijk thema in gedachten had met een duidelijke boodschap op de achtergrond. Hij schijnt zichzelf daarmee zelfs te hebben willen rehabiliteren tegenover de dwaze kritiek.[8.]

Hij heeft dat volgende boek niet geschreven en dus is *Mystiek lichaam* een eindpunt gebleven. Niet bedoeld, wel gebeurd. Een rehabilitatie was wat mij betreft volstrekt overbodig.[9.] Maar ik vraag me wel af of *Mystiek lichaam* niet ook bij leven van de schrijver het einde van een route was geweest. Of hij daarna de netten niet had laten vieren in plaats van ze nog steviger te verknopen en aan te snoeren, of hij zich niet had moeten bevrijden uit het web dat hij van symbolen zo goed weven kon. Die vraag is helaas niet meer aan de orde, maar mijn antwoord luidt: ik denk van wel. Ik denk dat er een moment komt waarop een schrijver meer leert van het kijken naar schilders, fotografen en filmers dan van het lezen in de gesloten wereld van de intertekstualiteit. Ik denk dat het woord zich in dienst moet durven stellen van het beeld.

Misschien bent u het door mijn woordenvloed vergeten. Maar weet u nog dat er iemand naar Spanje liep, bijna vijf eeuwen geleden, in een verhaal dat ik nog niet geschreven heb? Ik ga iets doen wat ik als schrijver beter niet kan doen. Ik ga u vertellen hoe het verhaal afloopt. Maar ik doe het omdat ik ervan overtuigd ben dat het straks ook niet om de afloop gaat maar om de manier waarop die wordt beschreven. De jonge man bereikt zijn doel, het Escorial, waar op last van de koning niemand aan de transsubstantiatie twijfelt, maar waar hij te werk gesteld wordt in de bibliotheek die dezelfde Filips II bijzonder ondogmatisch laat inrichten. Omdat het een letterkundig universum dient te zijn, zijn ook de ketterse geschriften van joden,

Arabieren, opstandige protestanten en irenische katholieken zoals Erasmus erin vertegenwoordigd. De opperbibliothecaris correspondeert tot het einde van zijn leven, en dwars door de oorlog met de Nederlanden heen, met zijn grote vriend Plantijn die de resoluties drukt voor de opstandelingen. Om een vergelijking te maken die helemaal verkeerd is: alsof er vanuit de Führerbunker tijdens de blitzkrieg hartelijkheden worden uitgewisseld met het secretariaat van Churchill.

Zijn ouders zal de monnik uit Gouda nooit meer zien en hij zal ook nooit horen wat er van hen is geworden, hun huis is een herinnering. Maar Filips verzamelt niet alleen boeken, hij collectioneert ook schilderijen. Vlamingen hebben zijn bijzondere voorkeur. En op een dag, vele jaren nadat hij in Spanje is aangekomen, zijn vingers zijn al stram van het schrijven en zijn haar is al grijs geworden, op een dag ontdekt de man op een schilderij dat in een van de galerijen of in de consistoriekamer hangt, een landschap, een landschap dat de achtergrond vormt voor een allegorische voorstelling die er niet toe doet, een landschap dat hij herkent hoewel hij het niet eerder gezien heeft, en in dat landschap staat een huis dat geen afbeelding is van het huis waarin hij geboren is, ook dat weet hij zeker, maar dat hem een sensatie verschaft die even goed, nee, beter is dan een gedocumenteerde zekerheid: dat lage dak, die deur, dat raam, het lijkt van verf en doek gemaakt maar het ís het huis van mijn moeder en mijn vader. En dan is hij ook werkelijk en niet bij wijze van spreken weer even thuis.

Dat is wat kunst behoort te doen, en dat is een ervaring die ik u met deze woorden niet heb kunnen bezorgen. Dan had ik ook maar geen beschouwing moeten houden, maar een verhaal moeten vertellen. Geen uitleg, maar een bezield verband. Dat blijf ik u nog schuldig.

Eindnoten:

1. Zie: ‘Symbool en werkelijkheid’ in: W. Brede Kristensen, *Symbool en werkelijkheid*, Arnhem 1954.
2. Zie: Donald Nugent, *Ecumenism in the Age of the Reformation: The Colloquy of Poissy*, Cambridge (Mass.) 1974.
3. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, Amsterdam 1992, p. 928.
4. Ibidem, p. 845.
5. Ibidem, p. 916.
6. Rudy Kousbroek, ‘Vlees, vis of vleesvervanger’ in: *NRC Handelsblad*, 4-7-2003.
7. ‘God troont op de gezangen van de mensen. Een gesprek met Frans Kellendonk’ door H.M. van den Brink, *NRC Handelsblad*, 9-5-1986.
8. Frans Kellendonk, *Het complete werk*, Amsterdam 1992, p. 888.
9. ‘Zelf moet ik me rehabiliteren door nu een politieke roman te schrijven.’ Uit een brief aan zijn uitgever, geciteerd in Tijn Boon, *Het koppige hoofd dat niet wilde scheuren*, Amsterdam 1998, p. 144.

Frans W. Saris

Waartoe wetenschap

Consilience

In doodsnood produceren planten proline. Dit aminozuur verhoogt de weerstand van planten tegen moeilijke omstandigheden, zoals kou, hitte, droogte, hoge zoutconcentraties en UV-straling. Uit onderzoek van dr. Alia (Universiteit Leiden) blijkt dat het aminozuur werkt doordat het oxidatieschade bij planten voorkomt. Ook de huid van dieren en mensen bevat proline, en dr. Alia kwam op het idee te onderzoeken of het aminozuur helpt tegen veroudering van muizenhuid door UV-licht. Dit is het geval: de huid van een naakte muis, blootgesteld aan UV-straling, raakt niet verbrand als het dier in het voer proline toegediend krijgt. Inmiddels is er octrooi aangevraagd op het inzetten van proline als geneesmiddel tegen veroudering door zonlicht, tegen bepaalde vormen van kanker en tegen stressgerelateerde ziekten. Aldus deed de botanicus Alia een ontdekking die van belang is in een totaal ander vakgebied, de geneeskunde.

Deze grensoverschrijdende ontdekking is een mooi voorbeeld van ‘consilience’, een term die de Britse filosoof William Whewell introduceerde toen hij in 1840 schreef: ‘The Consilience of Induction takes place when an Induction, obtained from one class of facts, coincides with an Induction, obtained from another different class. This Consilience is a test of the truth of the Theory in which it occurs’. Wanneer verschillende stukjes van een wetenschappelijke puzzel plotseling op hun plaats vallen, dan spreekt Whewell van consilience. Recent streden twee biologen om de eer dit woord te hebben herontdekt.

De eerste is de sociobioloog Edward O. Wilson, die in 1998 een boek publiceerde onder de titel *Consilience, the Unity of Knowledge.* Hierin wordt Whewell geïntroduceerd in een poging alle wetenschappen te verenigen. Ongetwijfeld zal Wilson, een van de weinige wetenschappers die zich als schrijver mogen verheugen in een groot publiek, met de term consilience de nieuwsgierigheid hebben ge-

wekt van zijn vaste lezerskring, en met de belofte in de ondertitel, eenheid der wetenschappen, heeft zijn boek verwachtingen gewekt in nog een breder wetenschappelijk gezelschap. Had hij zich maar gehouden aan Whewells definitie van consilience; echter, na een introductie van Whewell trekt Wilson zich weinig meer aan van de Britse filosoof, noch van de waarde van dat creatieve moment waarop de ideeën uit verschillende disciplines plotseling als puzzelstukjes in elkaar passen en een inzicht geven dat door zijn 'eureka'-ervaring reeds overtuigt. Wilson zoekt de eenheid van de wetenschappen in de wetenschappelijke methode en prijst vervolgens het reductionisme van de natuurkunde aan alsof dat de enige ware wijze van wetenschap bedrijven is, de enige manier om consilience te bereiken. Nu zijn er nog steeds enkele onverbeterlijke natuurkundigen die werkelijk geloven dat de hele biologie eenvoudig te reduceren is tot biochemie en chemie eigenlijk niets anders is dan natuurkunde, zodat de fysica overblijft als de basis van alle wetenschap; maar als je deze streng reductionistische opvatting en het betoog dat eenheid in de wetenschap te bereiken is als alle wetenschappers zich zouden bekeren tot het naïeve reductionisme van sommige natuurkundigen verneemt uit de pen van een sociobioloog, maakt hij consilience daarmee juist buitengewoon ongeloofwaardig.

Op zoek naar eenheid in de wetenschap had Wilson beter te rade kunnen gaan bij onze eigen Dijksterhuis, die in 1955 in *De Gids* schreef: '... in de werkwijze der verschillende wetenschappen overheerst de gelijkheid verre de verscheidenheid. Altijd gaat het er om, rekenschap te geven van hoe dan ook vastgestelde feiten, of deze met elkaar in verband te brengen. Steeds ontstaat intuïtief een vermoeden, hoe dat zou kunnen gebeuren; er wordt geprobeerd, of het gelukt en al zoekend en tastend wordt een theorie geboren, een conceptie opgevat, een verband gezien. Daarna wordt nagegaan, of alle bekende feiten daarin passen en tenslotte welke voor controle aan feiten vatbare consequenties er uit getrokken kunnen worden. Het is de algemene hypothetisch-deductieve methode, die zich weliswaar aan het voorbeeld van de natuurwetenschappelijke denkwijze het eenvoudigst laat demonstreren, maar die daarom evenmin specifiek natuurwetenschappelijk van aard is als de regels der logica speciaal aan de mathesis toebehoren, omdat hun toepassing hier het meest doorzichtig is. Ten aanzien van deze principiële methodische overeenstemming is het een zaak van secundair belang, of ons ervaringsmateriaal door waarnemen, door het raadplegen van documenten of door intuïtief verstaan verkregen is. En de vraag, of men zijn vak nu met een alfa of een bèta, met een p of een q zal sig-

neren, verliest haar belang volkomen'. Dijksterhuis erkent ook het moment van consilience, zonder die term te gebruiken, als het oplichten van een inzicht in een begrijpelijke samenhang, een regelmaat, een causaal verband, dat in de feitenchaos ordening schijnt te kunnen brengen; en de vatbaarheid voor dat inzicht noemt Dijksterhuis de eigenlijke kern van de wetenschappelijke begaafdheid.

De tweede bioloog, Stephen J. Gould, had Whewell naar eigen zeggen reeds in 1986 geciteerd. In zijn laatste boek *The Hedgehog, the Fox and the Magister's Pox* (2003) toont Gould zich teleurgesteld over Wilson, juist omdat zijn pleidooi voor het reductionisme de kloof tussen de natuurkunde en andere wetenschappen alleen maar vergroot. Volgens Gould is synthese tussen natuur- en geesteswetenschappen mogelijk via consilience; immers, dat verschillende ideeën soms plotseling samenkomen en een eenheid vormen die tot dan toe over het hoofd werd gezien, is een ervaring die we niet alleen kennen in de natuurwetenschappen, maar die alle wetenschappen met elkaar delen. Bovendien liggen de meest interessante wetenschappelijke vragen tegenwoordig op het grensgebied van meer dan één vakgebied, zodat multidisciplinaire samenwerking geboden is. In het geval van dr. Alia waren dat de biologie en de geneeskunde.

Wetenschap als wedstrijd

Zonder wetenschappelijke houding en methode geen wetenschap, en zonder consilience, zonder eureka, geen vooruitgang in de wetenschap. Maar er is nog geen synthese in de wetenschap als we mogen constateren dat alle wetenschappen zich in principe van dezelfde, zij het niet reductionistische, methode bedienen en uit verschillende wetenschappen op gezette tijden verschillende ideeën plotseling samenkomen en er consilience bereikt wordt. Het laaiend enthousiasme dat hoort bij het creatieve moment, kennen alle onderzoekers, ongeacht het vakgebied. Maar daarmee is er nog geen eenheid in de wetenschap. Integendeel.

De universiteiten zijn 'multiversiteiten' geworden met vele faculteiten die op hun beurt weer opgesplitst zijn in disciplines, vakgroepen en secties van specialisten. Het is niet langer mogelijk grensverleggend onderzoek te doen zonder zich verregaand te specialiseren. Door efficiencyverhoging en door wereldwijde competitie is de wetenschappelijke productie haast niet bij te houden, alleen door specialisten die elkaar regelmatig ontmoeten op internationale gespecialiseerde conferenties. Aldus is het wetenschappelijk onderwijs en

onderzoek letterlijk en figuurlijk gefragmenteerd.

Wetenschap is ook wedstrijd geworden, met ploegleiders, waterdragers, coaches en sponsors. De prijzen liegen er niet om: geld voor de volgende race, eer en roem, belangstelling van de media, populariteit bij nieuwe onderzoekers en sponsors, grote transferpremies. Geen wonder dat sommigen de druk niet kunnen weerstaan en de integriteit zodanig geweld aandoen dat wetenschappelijke gedragscodes geboden zijn.

Ook onderling zijn de verschillende wetenschappen meer met elkaar in competitie dan dat ze samenwerken. Sinds de Tweede Wereldoorlog, sinds de kernbom ontwikkeld werd in het Manhattan-project, is het bedrijven van natuurkunde zowel bij de overheid als in de industrie ‘big science’ geworden, in laboratoria van enkele honderden onderzoekers rondom een of meer grote faciliteiten die alleen in grote samenwerkingsverbanden kunnen worden gerealiseerd en instandgehouden. In de loop van de tijd is dit model al of niet vrijwillig overgenomen door de andere wetenschappen; zo kennen we thans Centers of Excellence, Networks of Excellence, Technologische Top-Instituten, Top-Onderzoekscholen, al of niet virtueel en in vrijwel alle disciplines en aan alle universiteiten in binnen- en buitenland. De instituten en onderzoeksscholen zijn voortdurend, en in competitie met elkaar, op zoek naar geld van overheden en bedrijven.

Het resultaat is een wetenschappelijke productie die ongekend is en door vrijwel niemand meer is bij te houden. Ook wetenschappers zijn op wetenschapsjournalisten aangewezen als het gaat om het vertalen van datgene wat er gebeurt in vakgebieden die niet tot hun specialisme behoren. Wie kan onder zulke omstandigheden nog een verantwoorde keuze maken en prioriteiten stellen tussen de verschillende takken van wetenschap? De kans is groot dat de hype het wint, en dus loont het om samen met collegae, gelieerde bedrijven, wetenschappelijke tijdschriften, journalisten en politici zo'n hype te creëren. Wij kennen ze inmiddels wel: Aids, Genomics, Nanotechnologie, Quantum Computing, Bio-informatica, Tissue Engineering en de meest recente: Mars.

Kernfysica was de eerste ‘big science’, de eerste industriële wijze van wetenschap bedrijven. Ik kan mij de begintijd nog goed herinneren, waarin onze budgetten met 25 procent per jaar groeiden en maatschappelijke verantwoording niet aan de orde was; immers, het publiek nam aan dat wij werkten aan ‘Atoms for Peace’, aan het front van de wetenschap en aan het oplossen van het wereldenergieprobleem. Tenminste, dat zeiden we, tot we erachter kwamen dat de

maatschappij onze producten, kerncentrales, niet moest omdat we de ongelukken bij Tsjernobyl en Three Mile Island niet hadden voorzien en de problemen met radioactief afval hadden onderschat. Hebben we van onze fouten geleerd? Of maken we met Biotechnologie, Farmacie en ICT weer dezelfde fouten?

Resilience

Wereldwijd lijdt de wetenschap aan decadentieverschijnselen. Niet de universiteiten, maar de bedrijven hebben als eerste de problemen gesignaleerd en het roer omgegooid. Na de oorlog konden laboratoria van Bell, General Electric en IBM in Amerika, en Philips, Shell, Unilever en AKZO in ons land, uitgroeien tot de grootste en allerbeste researchcentra die op vrijwel elk gebied de wetenschappelijke wedstrijd wonnen en soms Nobelprijzen in de wacht sleepten. Heel lang was hun reputatie voldoende om zich verzekerd te weten van de financiële steun van het moederbedrijf. Daaraan is een eind gekomen, en grote industriële laboratoria doen niet meer mee aan de profwedstrijd, maar zijn afhankelijk gemaakt van het bedrijfsresultaat van de onderneming waarvoor ze werken. Het resultaat is wetenschappelijk een schamele vertoning.

Thans zijn de universiteiten aan de beurt. De captains of industry en de politici verlangen van ons kenniswerkers dat wij een bijdrage leveren aan de kenniseconomie. In ons land wordt de discussie gevoerd binnen het zogenaamde Innovatieplatform, onder leiding van de premier. De belangstelling van de top van het bedrijfsleven en de politiek is op zichzelf een goede zaak. Toch ben ik er niet gerust op dat de discussies de goede kant op gaan. Men heeft iets ontdekt: de kennisparadox. Nederland scoort fantastisch in de profwedstrijd, gemeten naar productiviteit horen wij wereldwijd tot de G 7 en onze citatiescore is zelfs nog beter vanwege de vele publicaties in de ‘high-impact journals’ *Nature* en *Science.* Maar in economische groei zouden we achterblijven, en op dat vlak zou volgens het innovatieplatform onze wetenschappelijke en technologische innovaties weinig effect hebben. De benutting van onze kennis en kunde laten te wensen over. Binnen het innovatieplatform zijn dezelfde krachten werkzaam die de industriële research dienstbaar hebben gemaakt aan het financiële resultaat van de bedrijven.

Dit stelt de universiteiten voor de vraag: waartoe wetenschap? Ook is de eenheid der wetenschappen aan de orde, want wij moeten ons niet uit elkaar laten spelen met discussies over alfa versus bèta, over fundamenteel versus toegepast, over korte versus lange ter-

mijn, over onderwijs versus onderzoek. Het zal echter niet voldoende zijn te pleiten voor consilience zoals Wilson dat doet, door de methode van de natuurkunde heilig te verklaren, noch voor de consilience, het 'eureka', van Whewell of Gould.

Ik denk dat wij wetenschappers opnieuw moeten nadenken over de functie van de wetenschap, en ik vind het opmerkelijk dat geen van beide biologen, Wilson noch Gould, de eenheid in de wetenschappen heeft gezocht in de evolutietheorie, in 'resilience' in plaats van 'consilience'.

De evolutie heeft niet alleen mensen voortgebracht, maar ook hun cultuur, inclusief wetenschap en technologie. Sinds de Verlichting hebben volkeren mét moderne wetenschap grotere overlevingskansen dan volkeren zonder, zodat in korte tijd vrijwel alle volkeren over de hele wereld zich bedienen van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek. Zo spreken wij thans niet alleen van een kenniseconomie, maar ook van een kennissamenleving. Het gaat daarbij niet uitsluitend om innovaties ten behoeve van economische groei. Waar het ook en vooral om gaat, of zou moeten gaan, is, dat het creatieve moment in de wetenschap, dat nieuwe inzichten in natuur en cultuur, dat consilience bijdraagt tot resilience, dat wil zeggen tot veerkracht, tot duurzame ontwikkeling, tot overleven. Leren wij van de evolutietheorie niet dat onze cultuur, en dus ook ons wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, onze universiteiten, een vooraanstaande plaats in de samenleving hebben gekregen juist omdat ze bijdragen tot resilience, tot veerkracht in de samenleving? Maar ook dat die plaats slechts behouden blijft zolang universiteiten via hun onderzoek én onderwijs bijdragen tot resilience, want zodra zij die functie verliezen, zal de wetenschap worden gemarginaliseerd en op den duur zelfs uit onze cultuur verdwijnen.

Ik zie de ontwikkeling van wetenschap in evolutionair licht. Daarbij doen zich in de wetenschappelijke evolutie, net als in de biologische, alle mogelijke willekeurige mutaties voor, die horen bij de vrijheid en de creativiteit van de wetenschapper. Maar bij de wetenschappelijke evolutie hoort, evenals bij de biologische, ook selectie. 'Survival of the fittest.' Niet alleen willekeur maar ook voorkeur. Frans de Ruiter zei het (in *De Gids*, september 2003, p. 712) zo: 'iets nieuws te maken waarvan niemand de onmisbaarheid heeft kunnen voorzien'. Het gaat dus om creativiteit én onmisbaarheid, om consilience én resilience.

Onderzoek kost ongelooflijk veel, bovenal van de onderzoeker. Wat maakt dat onderzoek de moeite waard? Niet alleen consilience, niet alleen de kick van het nieuwe idee, niet alleen de wedstrijd, de

prijzen, de eer en de roem. Die hebben reeds geleid tot generaties wetenschappers die niet gestoord willen worden door honger, armoede, migratie, energiecrisis, economische malaise, klimaatverandering en milieuvervuiling. Wetenschappers die opgevoed zijn om zelfgecreëerde puzzels op te lossen en niet opgezadeld willen worden met schuldcomplexen over de invloed van kernreactoren, wapens, computers, telecommunicatie of biotechnologie op onze samenleving.

Mijn opvatting over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de wetenschapper is dat deze zich zoveel mogelijk bewust moet zijn van alle signalen, factoren en krachten die op en in hem werken en daar bewust een keuze uit moet maken. Welke keuze, dat maakt ieder voor zich uit. Creatieve vrijheid én onmisbaarheid! Niet alleen natuurwetenschappen, ook cultuurwetenschappen zijn onmisbaar, niet alleen alfa ook bèta en gamma, niet alleen kennis en kunde, ook schoonheid en troost zijn onmisbaar. Om te overleven. Wordt hiermee niet de kloof tussen natuur en cultuur gedicht? Waartoe wetenschap? Om te overleven.

Fotogedicht
Nachoem Wijnberg

Bij God in zijn nieuwe huis komen slapen; het is ook zijn eerste nacht daar

God oefent zijn rechtvaardigheid; ik heb het over de God die wij
gemaakt hebben
en over wie wij nog steeds de regering hebben.

Het is een eigenschap van God dat hij aan niemands kant staat;
hoe kan hij anders
zijn rechtvaardigheid oefenen?

Hij vraagt de boeken niet weg te gooien waarin zijn naam genoemd
wordt
voordat hij de kans gehad heeft ze te lezen.

Als hij geen beslissing meer durft te nemen hem geruststellen:
je kan veranderen
en je bent ook al veranderd.

Als er een beslissing is die aan het begin had kunnen staan van je
andere beslissingen
had je die toen niet hebben kunnen nemen.

Iemand heeft al zijn kracht gebruikt om een beslissing te nemen
over de rest van zijn leven
en kort daarna hoort hij dat hij de beslissing opnieuw mag nemen.

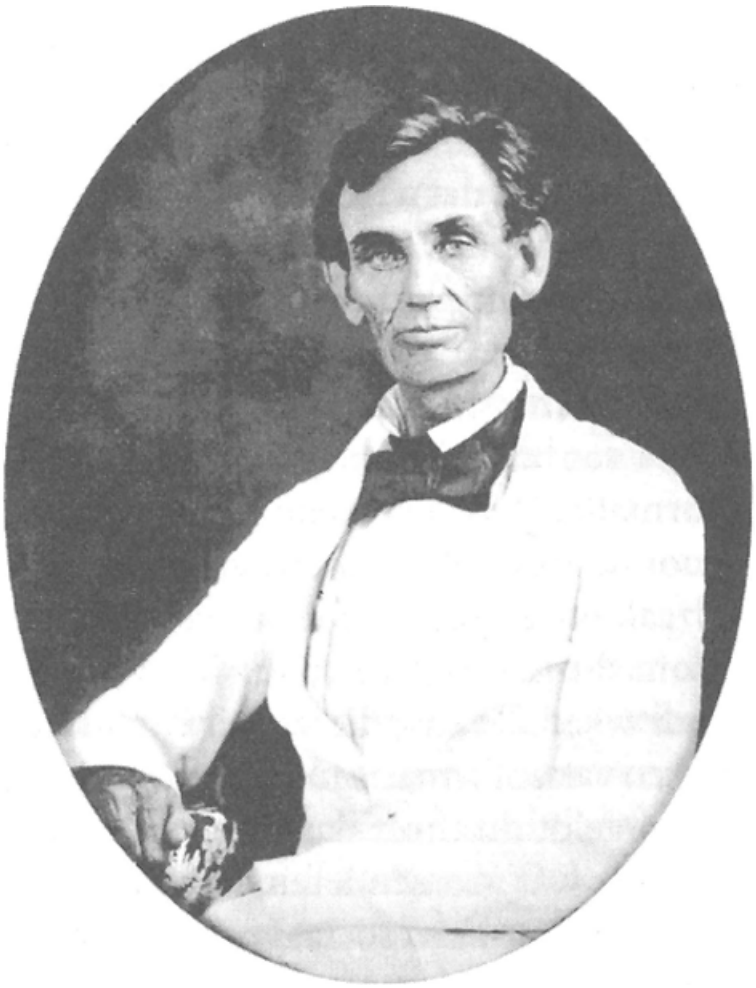

Abraham Lincoln, 49, Beardstown, Illinois, May 7, 1858. Courtesy of the Illinois State Historical Library, Springfield. Foto (ambrotypie): Abraham Byers.

J. Goudsblom

Hoezo wetenschap

1

Waartoe wetenschap? Om te overleven, zegt Frans Saris. Inderdaad, onze samenlevingen hebben een stadium van verwetenschappelijking bereikt waarin zij (en dat wil dus zeggen: wij) onmogelijk meer zonder wetenschap kunnen.

Hoe heeft het zover kunnen komen?

Saris benadert deze kwestie vanuit het perspectief van de evolutietheorie, en dat lijkt me een goed idee. Alle leven bestaat uit specifieke combinaties van materie en energie, gestuurd of gestructureerd door informatie. Deze algemene omschrijving geldt voor alle soorten, ook voor de mens. Zoals bij iedere soort, is ook bij mensen zowel de noodzaak om informatie te verwerven en te benutten als het vermogen om dit te doen genetisch ingebouwd. En zoals vele andere dieren, en zeker alle zoogdieren, zijn mensen bij het opdoen en leren verwerken van informatie in hoge mate op elkaar aangewezen. Voor mensen geldt dit meer dan voor enige andere diersoort. Verreweg het meeste wat mensen leren, leren zij van en aan elkaar: het leren is bij hen (bij ons) een sociaal proces, dat zich afspeelt tussen en binnen generaties.

Norbert Elias heeft bij wijze van gedachte-experiment wel eens het idee gelanceerd van de ‘kennisloze groep’. Dat is duidelijk een absurd idee, en zo was het ook bedoeld: om te demonstreren dat menselijk leven zonder in groepsverband circulerende informatie onmogelijk en onvoorstelbaar is.

We kunnen het gedachte-experiment uitbreiden door ons twee groepen voor te stellen die in soortgelijke natuurlijke omstandigheden verkeren, maar waarbij groep A over aanzienlijk meer kennis beschikt om van die omstandigheden gebruik te maken dan groep B. Zolang de beide groepen bij elkaar uit de buurt blijven, doet dit verschil in kennis er niet toe; maar als ze met elkaar in contact komen, is groep A duidelijk in het voordeel en staat groep B voor een probleem. Dit tweede gedachte-experiment is, in tegenstelling tot

het eerste, verre van absurd; het is niet moeilijk er historische voorbeelden bij te bedenken.

Hoe nu zijn kennisvoorsprongen te verklaren? Ik denk dat één factor althans zeer voor de hand ligt, namelijk groepsomvang. Hoe groter een groep, hoe meer kennis er kan circuleren. Dit geldt des te sterker, als de grotere omvang gepaard gaat met een grotere interne differentiatie en complexiteit. Het is een plausibele correlatie, al zal het niet eenvoudig zijn vast te stellen in welke gevallen ze wel of niet is opgegaan. Hier stoten we op de grenzen van onze huidige wetenschappelijke kennis, zowel inhoudelijk als methodisch. Maar in principe moet het mogelijk zijn deze hypothese te toetsen; en in elk geval zijn er sterke redenen om aan te nemen dat het veronderstelde verband van 'hoe meer mensen hoe meer kennis' bestaat. Niet alleen zijn in grotere sociale eenheden meer mensen in de gelegenheid om van elkaar te leren, maar als er ergens inderdaad belangrijke nieuwe ontdekkingen worden gedaan, is de kans groot dat deze in wijdere kringen bekend worden. Onderlinge concurrentie speelt hierbij een belangrijke rol, want in een wereld waarin sommigen vooruitgaan, wordt voor de anderen stilstand achterstand.

2

Achter de vraag 'waartoe wetenschap' ligt de meer algemene vraag 'waartoe kennis'. Hierboven heb ik nog eens het welbekende feit onderstreept dat mensen zonder kennis niet kunnen leven. Kennis is voor ons een levensvoorwaarde. Maar kennis heeft ook een prijs; en kennis is lang niet altijd 'mooi' en 'goed'. Ook dit is algemeen bekend; en ook dit mag nog wel eens onderstreept worden.

Kennis heeft een prijs. Het orgaan in het menselijk lichaam dat primair dient om informatie op te slaan en te verwerken is het brein, de hersenen, en dit wordt tegenwoordig terecht vaak aangeduid als een 'duur' orgaan. Het is groot en zwaar en juist vanwege dit gewicht nogal ongelukkig geplaatst (hoewel het natuurlijk moeilijk is een betere plaats te bedenken dan in de schedel); daarbij verbruikt het in vergelijking met andere organen veel energie. Maar nogmaals, zonder dit 'kostbare weefsel' zouden mensen niet in staat zijn tot het uitwisselen en verzamelen van kennis zoals zij dat nu kunnen.

Die kennis is niet zonder meer 'mooi' en 'goed'. Er is een bekend verhaal over de Griekse natuurkundige Archimedes, die in 212 voor het begin van onze jaartelling bij de inname van Syracuse werd gedood door een Romeinse soldaat. Zijn laatste woorden zijn be-

roemd geworden in de taal van zijn moordenaar, het Latijn: ‘Noli turbare circulos meos.’ Deze woorden klinken als de smeekbede van een wereldvreemde wetenschapper, die met zijn in het zand getekende wiskundige figuren weerloos stond tegenover het brute geweld van een onwetende soldaat. Er is echter nog een andere kant aan het verhaal. Ten eerste was Archimedes niet zonder meer een argeloze geleerde. Hij had in dienst van zijn stad wapens ontworpen, waaronder een grote zonnespiegel bedoeld om vijandige schepen in brand te steken; het idee voor deze zonnespiegel is nooit uitgevoerd, maar door Archimedes ontworpen katapulten schijnen wel degelijk in de strijd gebruikt te zijn. Militair geheel onschuldig was hij zeker niet.

De soldaat die Archimedes doodde was misschien inderdaad een onwetende bruut; maar hij maakte deel uit van het overwinnende leger, en dat was een organisatie waarin een grote hoeveelheid kennis was geïnvesteerd. Alleen de speer al waarmee hij de dodelijke steek toebracht had de soldaat niet zelf gemaakt; waarschijnlijk zou hij dat niet eens gekund hebben. Het leger waarin hij diende functioneerde met behulp van technische en organisatorische kennis die in de loop van vele generaties was verworven en beproefd.

Zonder kennis kunnen mensen niet overleven; dankzij het superieure vermogen om collectief kennis te verwerven en te verwerken heeft onze soort een dominante positie in het dierenrijk verworven - zo dominant zelfs dat die dominantie al lang in vele samenlevingen als vanzelfsprekend en ‘natuurlijk’ wordt ervaren. Naarmate de kennis is toegenomen, heeft ze echter ook in de betrekkingen tussen groepen mensen onderling steeds gevaarlijker toepassingen gevonden. Voor Archimedes was het ontwerpen op natuurkundige grondslag van een grootscheeps vernietigingswapen nog een onbereikbaar ideaal; in de twintigste eeuw is dit ideaal gerealiseerd.

3

Er laten zich ruwweg drie gebieden onderscheiden waarover mensen kennis kunnen verwerven. Ten eerste is er het gebied dat we gemakshalve kunnen aanduiden als de ‘natuur’, waarmee dan alle processen worden bedoeld die zich voltrekken zonder dat mensen zich daar in eerste instantie bewust mee bemoeien, van de bewegingen van de sterren tot en met de bloedsomloop en de spijsvertering. Ten tweede zijn er ‘sociale’ processen, die zich voltrekken in de verhoudingen tussen mensen onderling, bijvoorbeeld in de sfeer van de economie of de politiek. Het moeilijkst benoembaar is het derde ge-

bied, dat van de ‘psychische’ processen zoals gedachten en gevoelens, die zich voltrekken in de ‘geest’ of de ‘psyche’ van individuele personen.

Op elk van deze gebieden heeft zich verwetenschappelijking voorgedaan. Daarbij zijn ook bij herhaling de door Frans Saris gesignaleerde problemen opgedoken - problemen vooral van fragmentatie en synthese. Naarmate de specialisatie vordert, wordt de behoefte aan synthese groter, zowel tussen als binnen wetenschapsgebieden en afzonderlijke wetenschappen. De vraag is alleen in welke richting de synthese gezocht moet worden.

Saris keert zich mijns inziens terecht tegen het streven van Edward Wilson om alle wetenschappelijke kennis uiteindelijk terug te brengen tot kennis van de kleinste onderdelen. Op zichzelf is er niets tegen het streven om steeds verder te gaan in het onderzoek naar steeds kleinere elementen. Er is zelfs niets tegen het koesteren van de hoop op deze manier tot een ‘theorie van alles’ te komen. Mits men maar erkent dat zo'n extreem reductionisme ons steeds verder weg voert van de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid, en ook geen blijvende oplossingen kan bieden voor vele problemen waar die werkelijkheid ons voor stelt - zomin als de atoombom een blijvende oplossing kon bieden voor problemen van oorlog en vrede.

In alle wetenschappen, ook de natuurwetenschappen, zitten een psychische en een sociale dimensie die de dynamiek gaande houden. Nieuwe ontdekkingen worden gedaan omdat individuele onderzoekers voldoende begaafd zijn, omdat hun nieuwsgierigheid is geprikkeld en omdat ze dankzij hun scholing over de discipline beschikken om volgens de in hun tijd gangbare standaarden te werk te gaan. Al deze voorwaarden liggen in de psychische sfeer; maar zeker de beide laatstgenoemde hebben ook een sociale component, en zelfs voor de individuele begaafdheid geldt dat die alleen maar in de richting van wetenschappelijk onderzoek ontplooid kan worden dankzij institutionele arrangementen. Waar die ontbreken, is geen wetenschap mogelijk.

Dit brengt ons bij de sociale voorwaarden. Grotere samenlevingsverbanden genereren grotere kennisreservoirs, zo luidt een centrale stelling in mijn betoog. Ze scheppen zowel de materiële voorwaarden daartoe als de psychische prikkels. Sinds de dagen van Archimedes zijn de grootste sociale eenheden die mensen gezamenlijk vormen nog aanzienlijk groter geworden. Dit proces heeft zich niet zonder onderbrekingen voltrokken. De val van het Romeinse Rijk is het bekendste voorbeeld van een tijdelijke terugval. Uit de

resten van het Romeinse Rijk hebben zich echter weer nieuwe, veel grotere eenheden ontwikkeld, met nog veel verder ontwikkelde vormen van differentiatie en specialisatie.

Binnen het proces van algehele schaalvergroting vond de opkomst plaats van de specifieke vorm van kennis die wij tegenwoordig kennen als ‘wetenschappelijk’, en die nauw verbonden was met de opkomst van speciale instituties, de universiteiten en de geleerde academies. Dankzij deze instituties is het collectieve leren nergens verder ontwikkeld dan in de wetenschap. Allerlei regelingen, door opeenvolgende generaties ontworpen en aangescherpt, zorgen ervoor dat er telkens nieuwe bijdragen worden geleverd, die worden opgenomen in het grote kennisreservoir, gecontroleerd en stelselmatig aangevuld en van onnauwkeurigheden gezuiverd. Het resultaat is dat wetenschappelijke kennis alom als superieure kennis wordt gerespecteerd - en terecht.

In de triomftocht van de wetenschap gaan de natuurwetenschappen voorop. Dat is niet alleen aan ‘reductionistische’ successen te danken, al zijn die vaak indrukwekkend. Er zijn ook belangrijke samenvattende inzichten verworven, met name doordat aan verschillende natuurwetenschappen, te beginnen met de geologie, een historische dimensie is toegevoegd waardoor verbanden tussen schijnbaar ver uiteen liggende verschijnselen zichtbaar worden.

In het algemeen geeft onderzoek in de natuurwetenschappen veel minder aanleiding tot heftige controversen dan onderzoek naar sociale en psychische processen. Het onderzoek naar processen die onafhankelijk van menselijke bedoelingen verlopen vormt een veiliger domein voor nieuwsgierige intellectuelen om ongestoord hun nieuwsgierigheid en hun creatieve impulsen in uit te leven. De beoefenaren van de sociale wetenschappen hebben het in dit opzicht veel moeilijker, vooral wanneer het gaat om op synthese gerichte theorievorming.

Een van de hindernissen bij de theorievorming is, denk ik, het primaat van de goede bedoelingen. We zijn terecht bezorgd over de toestand waarin de samenleving verkeert, en we vragen ons af hoe het daar nu mee verder moet. Ook de vraag ‘waartoe wetenschap’ is hierdoor ingegeven. Het is een belangrijke vraag in de praktijk van het wetenschapsbeleid. Maar voor een theorie van sociale processen zou de eerste vraag moeten luiden: hoezo wetenschap. Zoals ook de evolutietheorie in het teken staat, niet van het waarom maar van het hoezo.

A.H.G. Rinnooy Kan
Waartoe wetenschap?

Wie, zoals Frans Saris, de wetenschap aanbeveelt als ultieme overlevingsstrategie voor een beschaafde samenleving, zweeft op olympische hoogte boven een rommelig slagveld. Bij nadere inspectie vinden daar grote en kleine gevechten plaats waarvan de uitslag misschien niet beslissend zal zijn voor het al dan niet overleven van kennis, kunde, schoonheid en troost (in de woorden van Saris), maar wel voor de wijze waarop Saris en zijn collega's de komende tien jaar behandeld zullen worden door hun financiers.

Vroeg of laat moest zo'n gevecht ook wel ontstaan. De wetenschappelijke productiegroei was zo adembenemend, de stapel kennis zo onoverzienbaar hoog, breed en diep, dat op enig moment de vraag naar maatschappelijke rechtvaardiging van deze betrekkelijk kostbare en ogenschijnlijk niet direct rendabele activiteit wel in enige grimmigheid gesteld moest gaan worden. Het volstaat dan helaas niet om te verwijzen naar de verrassende praktische toepasbaarheid van een paar ooit zeer theoretisch bedoelde wetenschappelijke resultaten. In die loterij zitten al te veel nieten.

Waartoe wetenschap? Of, scherper geformuleerd, waartoe fundamenteel onderzoek? Het goede nieuws is dat, anders dan vaak gevreesd, het bedrijfsleven er helemaal niet op uit is om elke theoretisch fysicus ingezet te krijgen bij de jacht op een nieuw scheermesje of een net iets ander koffiezettertje. Er is in de private sector nog steeds verrassend veel respect voor excellent fundamenteel onderzoek, in de veronderstelling dat de wetenschappelijke meritocratie het etiket van excellentie nog steeds zorgvuldig toekent. Er is daarnaast enige scepsis rond het wel heel erg grote leger van fundamentele onderzoekers in het tweede en derde echelon. Wie de wetenschap ziet als een groot geheel van minuscuul kleine stapjes - de puzzels van Kuhn - zal ook de noodzaak wel willen accepteren van een bescheiden legertje van millimeterende puzzelaars, in blijde afwachting van het eerstvolgende diepe, paradigma wijzigende in-

zicht. Maar het zijn er nu wel heel veel, en wat zij doen lijkt wel verdacht vaak op hobbyen in de periferie.

Zoals hier niet voor het eerst blijkt, kan de balans tussen fundamenteel en toepassingsgericht onderzoek niet zwart-wit maar alleen in grijstinten worden geschetst. Wie dat voor Nederland probeert te doen, stuit al spoedig op de wonderlijke combinatie van een hoge productiviteit van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek en een laag rendement van toepassingsgericht onderzoek, die al bekend begint te staan als de ‘Dutch paradox’ - en dat in een omgeving waar sterk bezuinigd is op de universiteiten en diep geïnvesteerd is in de economie.

Om als reactie daarop te vragen om een flinke verhoging van de budgetten voor fundamenteel onderzoek, met in het achterhoofd de hoop op een paar extra hoofdprijzen in de toegepaste loterij van Saris, is begrijpelijk maar ontoereikend. Natuurlijk is de universitaire omgeving schandalig verslonsd en is het de hoogste tijd voor achterstallig onderhoud. Maar het verzoek om meer geld zou aan geloofwaardigheid winnen als het gecombineerd zou worden met de bereidheid om in de toewijzing van middelen nog harder te sturen op bewezen kwaliteit en om in projecten op de rand van theorie en praktijk ook voor het laatstgenoemde expliciet verantwoordelijkheid te willen dragen.

De echte kans van het innovatiedebat ligt niet in het herstel van financiële kortzichtigheid uit het verleden. Nederland en Europa worstelen nog steeds met een naoorlogse culturele erfenis waarin voorspelbaarheid en stabiliteit hoger worden gewaardeerd dan risico en dynamiek. In het jargon van de planners: onze natuurlijke neiging ligt dichter bij *loving the losers* dan bij *backing the winners.* Dat is ons echte probleem. Het wreekt zich op vele momenten dat schaarse gelden verdeeld moeten worden, en nog veel meer in de structuur van onze instituties - de universiteiten voorop.

Het zou alle vrienden van de egalitaire samenleving tot nadenken moeten stemmen dat een socialistische regering in Engeland nu het voortouw neemt in een universitair hervormingsproces waaraan ook de rest van Europa niet zal kunnen ontsnappen. Er is nog ruimte voor een continentaal gidsland. Laat Nederland de durf nu eens opbrengen om niet als laatste maar als eerste af te koersen op een universitaire cultuur die verschillen in aanleg niet wegmoffelt, maar breed accepteert als de basis voor toewijzing van plaatsen en middelen, een cultuur die selecteert op talent.

Om te overleven.

Rein de Wilde

De universiteit als stad

Omdat onze samenleving verandert in een kenniseconomie, zou men verwachten dat wetenschappers in steeds hoger aanzien komen te staan. Toch is dat niet de trend die we vandaag de dag kunnen waarnemen. Er wordt in alle geledingen en uithoeken van de samenleving wel meer een beroep gedaan op wetenschap, maar dat betekent helemaal niet dat burgers of beleidsmakers meer zijn gaan opkijken tegen de beoefenaren ervan. Integendeel, het ontzag voor de ‘ouderwetse’ geleerde (zoals de wetenschapper vroeger heette) was veel groter dan dat voor de moderne onderzoeker. Dat zien we fraai geïllustreerd in de populaire verbeelding van wetenschappers: tot ver na de Tweede Wereldoorlog werden ze door het grote publiek niet louter gezien als kundige medeburgers: welnee, het was een apart slag, ‘grote geesten’ genaamd, een aanduiding die we heel letterlijk moeten nemen: geleerden waren in populariserende verhalen veel meer geest dan lichaam.

Zo gaat er een verhaal over sir Isaac Newton die een vriend lang liet wachten in zijn eetkamer, terwijl de dampende schotels reeds op tafel stonden. De arme man kreeg zo'n trek dat hij de hele kippenbout oppeuzelde die voor de heer des huizes was bestemd. Kort daarop kwam Newton binnen. Hij tilde een deksel op, zag louter afgekloven botten en zei: ‘Ach, wat zijn wij filosofen toch verstrooid. Ik dacht werkelijk dat ik nog niet gedineerd had.’

Wie gelooft zulke brein-boven-buikverhalen nog? Na vijfentwintighonderd jaar hebben ze hun tijd wel gehad, zegt wetenschapshistoricus Steven Shapin, aan wie ik de anekdote over Newton ontleen. Onze opvattingen over kennis zijn daarvoor niet meer verheven genoeg. Ontdaan van haar heilige glans heet kennis tegenwoordig output of expertise. Daarmee is ook het beeld van de geleerde persoon veranderd. Onze tijd eist van geleerden en intellectuelen niet langer dat ze moreel deugdzamer zijn dan de rest van de bevolking, we verwachten van hedendaagse ‘kenniswerkers’ slechts dat ze nuttige kennis leveren.

Merk op dat deze onttovering niet alleen hedendaagse ‘kenniswerkers’ treft. Werden intellectuele biografieën tot diep in de twintigste eeuw vooral door directe leerlingen of verre bewonderaars geschreven, inmiddels overheerst een historisch-kritische aanpak waarin het ascetische kennisideaal toch primair als een pr-instrument wordt geduid. Bijgevolg weten we inmiddels waarom Newton op het eind van zijn leven zo dik was geworden dat hij nog maar nauwelijks in zijn koets paste. Uit archiefonderzoek blijkt dat sir Isaac iedere week een gans, een kip, twee kalkoenen en twee konijnen aan huis liet bezorgen.

Deze onttovering is op zichzelf genomen niet slecht of verontrustend; ze leidt in elk geval tot betere wetenschapsgeschiedenis. De ontheiliging van de geleerde zet echter ook aan tot existentiële vragen, vooral bij wetenschappers zelf. Inderdaad, vragen van het type ‘waartoe wetenschap?’ Dit is een grote vraag die ons - zoals alle grote vragen - vooral verleidt tot grote woorden. Een meer handzame vraag is: wat staat er tegenwoordig op het gebied van de waarden en de instituties die met wetenschap verweven zijn, precies op het spel?

Om te beginnen de waarden. Met het relativeren van het morele gehalte van ‘grote geesten’ is niet gezegd dat ook kenniswaarden hun belang hebben verloren. Denk aan de waarde van objectiviteit, onafhankelijkheid en openbaarheid, maar ook aan methodische waarden zoals het belang van heldere argumentatie of de bereidheid open te staan voor nieuwe informatie, ook wanneer die niet in de eigen kraam te pas komt. De onttovering van de geleerde als ‘geest’ leidt er tot op heden niet toe dat wij deze kenniswaarden minder serieus zijn gaan nemen. Alleen dienstbare kennis willen leveren is, hoe belangrijk ook, nooit genoeg om aanzien te verwerven van tijdgenoten, vroeger niet en tegenwoordig niet. Wat de profeten van de kenniseconomie ook mogen beweren, ‘waardevolle’ kennis is nooit louter een waar of product; er spreekt uit ieder belangwekkend boek, artikel of patent ook ‘een wil tot weten’ waarin wij waarden herkennen die wij in ons type samenleving belangrijk vinden.

Bezie ‘objectiviteit’, door de eeuwen heen wellicht de belangrijkste kenniswaarde. Natuurlijk is dit een ideaal, nooit een simpel feit dat binnen handbereik ligt; een illusie wellicht. Maar is dat erg? In het idee van objectiviteit gaat toch zeker een streven naar *intellectuele* ascese schuil: juist de wetenschapper dient terughoudend te zijn in het kiezen van partij voor een bepaalde theorie, een geldschieter of een politiek standpunt. Objectiviteit is echter een waarde met meer gezichten. Ze drukt in de moderne tijd ook een streven naar gemeenschappelijkheid uit; op grond van dat ideaal representeert

wetenschap op dit moment voor velen de enige universele taal (hoe gebrekkig ook) waarover wij in de veelvoudig gefragmenteerde wereld van vandaag beschikken. Objectiviteit staat als waarde daarom ook niet op gespannen voet met moderne democratische idealen: men moet een bepaalde taal met elkaar delen, anders kan men helemaal niet debatteren. Het streven naar objectiviteit hoeft derhalve niet te wijzen op een verlangen naar technocratie; dit ideaal kan evenzeer uitdrukking geven aan het belang dat we hechten aan zinvolle communicatie en (rationele) deliberatie in een verdeelde wereld.

Kortom, met onze kenniswaarden is niets mis, die zijn nog altijd actueel en algemeen geaccepteerd. Dit betekent echter niet dat onze kennisinstituties ook goed op orde zijn.

Moderne wetenschap heeft altijd meer dan nuttigheidswaarde toebedeeld gekregen. Maar dat gebeurde niet zomaar; dat wetenschap ook ging staan voor ‘hoge cultuur’ heeft alles te maken met de aard van de instituties waarin ze tot ontwikkeling kon komen. Naast de academie is dat vooral de universiteit - van oudsher school voor de elite, maar sinds de late negentiende eeuw komt daar beweging in. In de twintigste eeuw vormt zich het idee van de *moderne* universiteit die zich tot taak stelt niet alleen de nationale elite maar de hele samenleving via scholing én onderzoek op een hoger plan te brengen. Opmerkelijk is de nieuwe manier van spreken waarin dit idee van de moderne universiteit gestalte krijgt. Centraal daarin staat de metafoor van de stad: de universiteit wordt nu vooral getypeerd als een ‘city of intellect’. Ze is, als iedere moderne stad, dynamisch, gericht op het nieuwe, en stimuleert professionalisering en specialisering. Eigenlijk is er, mede door de enorme schaalvergroting, helemaal geen sprake meer van één idee. Net zoals een moderne stad vooral een organisatie van verschillen is, zo kan men de moderne universiteit het beste een ‘multiversiteit’ noemen, betoogde in 1963 Clark Kerr, oud-president van Berkeley en invloedrijk universiteitsfilosoof.

De kakofonie van de universitaire *Großstadt* zijn politici inmiddels als een probleem gaan zien. Stedelijke metaforen bepalen niet langer het denken over de universiteit; bedrijfskundige begrippen als ondernemen, innoveren en internationaliseren hebben hun plaats ingenomen. Niet de onttovering van de natuurwetenschapper, maar dit kantelende zelfbeeld van de universiteit, van school naar stad, van stad naar bedrijf, is wat ons zorgen moet baren.

Vergeet niet: het lot van de moderne natuurwetenschappen is altijd nauw verbonden geweest met verwachtingen omtrent econo-

misch en/of technologisch rendement. De academisering van de chemie in Duitsland vond aan het begin van de twintigste eeuw plaats ín de rijkelijk door de industrie gesponsorde Kaiser Wilhelm-Instituten. De Koude Oorlog was de glorietijd van de fysica als discipline, maar het was tevens de periode waarin het Amerikaanse natuurwetenschappelijke onderzoek voor zeker driekwart werd gefinancierd door het Pentagon en de Atomic Energy Commission. De industrialisering van wetenschap is, kortom, geen recent verschijnsel en ook niet iets waarvan de wetenschap duurzaam schade heeft ondervonden.

De industrialisering van de universiteit is echter wél een nieuw fenomeen. Pas deze wending stimuleert beleidsmakers en bestuurders tot de gelijkmakerij waarover Saris rept. Alom zien we hoe vooral in Europa ‘cities of intellect’ worden ‘gemoderniseerd’. Angstaanjagend is dat de manier waarop dit gebeurt sterk doet denken aan de wijze waarop men vijftig jaar geleden de stad zelf ‘moderniseerde’. Met de eenvormige voorsteden van toen zijn we inmiddels bekend. Maar hoe zouden eenvormige universiteiten eruitzien? Wat zouden we dan verliezen?

De Engelse wetenschapshistoricus John Pickstone onderscheidt in zijn indrukwekkende studie *Ways of Knowing* (2000) drie ideaaltypische manieren om de natuur of menselijke artefacten te onderzoeken. We kunnen objecten of systemen naar hun uiterlijke kenmerken beschrijven en classificeren; dit heet ‘natuurlijke geschiedenis’. We kunnen objecten ook met onze handen of louter in gedachten uit elkaar halen, in elementen uiteenleggen; dit heet ‘analyse’. Die elementen kunnen we vervolgens proberen te herschikken met als doel nieuwe en belangwekkende fenomenen te produceren; dit heet ‘experimenteren’. Naast deze drie onderzoeksvormen onderscheidt Pickstone nog twee vormen van kennen, één tamelijk recent, de ander juist eeuwenoud. Met het begrip ‘technowetenschap’ duidt Pickstone de manier van werken aan waarin (binnen steeds grotere samenwerkingsverbanden van universiteit, industrie en overheid) technologie en wetenschap een twee-eenheid zijn geworden, met als primair doel ‘wetenschappelijke waar’ te produceren. Ten slotte de meest oude kenvorm: ‘het lezen van de wereld’, oftewel: wat betekenen onze wetenschappelijke inzichten eigenlijk; bevatten ze morele boodschappen, bijvoorbeeld over de plaats van de mens in het heelal? Saris' vraag naar het waartoe van wetenschap behoort ook tot deze kennisvorm.

De vijf manieren van kennen treffen we in de universitaire werkelijkheid nooit in zuivere vorm aan. Ze overlappen elkaar, becon-

curreren elkaar, soms vullen ze elkaar ook perfect aan. Volgens Saris zou de wetenschap ons ‘veerkracht’ moeten bijbrengen, maar daar komt weinig van terecht, vrees ik, wanneer we een van deze manieren van kennen, de technowetenschap, tot maat nemen voor álle goede universitaire wetenschap. De veelvormige biotoop die de universiteit nog altijd is, verandert dan in een bedrijventerrein. Op dergelijke terreinen kan het zeer levendig toegaan, maar een stad kan men het niet meer noemen.

De hype van de kenniseconomie zet, kortom, niet ons overleven op het spel, dat is te algemeen gesteld. Wat wordt bedreigd is de universitaire stedelijke cultuur.

Huub Beurskens

een intermezzo voor R.B. Kitaj

Rêverieën van een caféist

Met een melange in Wenen waar magnolia's
romig bloeien schikt de caféist zijn vlinderstrik
herdroomt het loeien van een winters vluchten

over zee zoals hij op een verwarmd terras in
Scheveningen kastanjebloesemblaadjes zwermen
zweven oplichten en verdrinken ziet in

het schelpvormige bekken waar drie dolfijnen
almaar water gieten door juichend golvende
ovaties het klare murmelen verneemt hij niet.

2

In zijn Berlijnse wijnlokaal heel correct maar
liefst zelden aangesproken nimmer onverwacht
stromen de beelden de sferen groeit een najaar

in centraal Parijs een zomer in Rome met de blinden
gesloten of doet zich een parelend uitzicht Istrisch
voor met op de tafel naast hem beslagen bekers ijs

waar men voor op de foto lacht Marlboro koopt
ver onder de prijs en te veel betaalt voor een tot
aandenken nagetekende gedachtenisruïnekerk.

R.B. Kitaj, *The Caféist* 1980-7

3

Zou het dat wie zijn leven lang het vluchtig
figuratieve schildert bij wijze van inzicht
uiteindelijk tot abstractie komt vraagt zich

de caféist die de zee ziet als vlak zilver onder
een strakblauw als was zijn uitzicht *Dood op
de horizon* getiteld in een hard-edge-galerie

hij wenkt en vraagt om de regen een dozijn
oesters is hem al gebracht een citroen rijpte
ter garnering de ober schenkt de wijn en wacht.

4

Abstrahering is een hobby voor de geest neemt
men die al te serieus wordt men mens en beest
een lelijk dier de caféist heft zijn glas en lacht

naar de ober die knikt en denkt wie weet hangt
boven zijn eenpersoons een prent van een woud
met baadster waterval en ree maar al wee wordt

de sentimentalist bij de idee van een lindegeurende
nacht bang dat alleen zijn eigen hand het was aan wie
hij beantwoordde de liefde die hem werd toegebracht.

5

Hoe zou een zwarte kat ongeluk kunnen
brengen maar een over zee aanvliegende
bommenwerper hoop peinst de caféist

en stelt zich voor zowel zijn stamlokaal
te bezoeken in boernoes als thee te drinken
in kostuum met vlinderstrik in oud Nablus

en of in Chili nog thuis kon raken de man die
met Berlijns uitzicht op hulstrood en sneeuw
de personenvergassingswagen ontwerpen liet.

6

Bewogen als hij reist per trein door wat hij bevroedt
bij namen als seinhuis eindstation tussen landschap
en zijn boek schrilden voor miljoenen laatste oordelen

fluitjes van conducteuren der engelen bazuinen dienden
als schoorstenen met pluimen mensenrook triomfant
vervoegt zich een ruiter met paardenhoofd onder de arm

hij zou er de ogen van willen sluiten zijn lippen tussen
borsten willen tuiten kitsch is het hem te laten vrezen
holle benen kassen en in zijn handen los vrouwenhaar.

7

Van louter bijzinnen gonst zijn hoofd elke hoofdzin
is verdacht toch weet hij kan het leven niet zonder
geest en macht en mag het niet dat men toegeeft

aan het irrationele van bevelen soms verlaat hij
opeens zijn terras om reizend richting Spanje nooit
weer te keren soms voor bevraging wordt hij vervracht

dan stuurt hij geen ansicht van gene zijde van de zee
die ondoorwaadbaar is als met schelven rood op rood
in een zelfmoordatelier op East 96th Street aangebracht.

8

Stilaan verwordt zijn Juno tot onhoudbare cilinder
as wanneer hij nadenkt over cultuur en ras allen
leven we wat anders dan we zijn nooit weten we

wat het eigenlijke is of was vanwege zijn toekomst
met een hypertrofisch hart slikt de sensualist
zijn medicijnen voor een citroen uit Sandala werd

nectar gehaald door een honingbij uit Jalama en
stuifmeel gebracht maar zo natuurlijk is niets zelfs
het niets is net als koningin volk en staat bedacht.

9

Gemijmer van een halfdemocraat die liefst niet praat
maar met melancholie in Wenen de mens beziet een
euro voor wie zich met een trekharmonica het ademen

herleert daar nooit in slaagt of te laat het levensbelang
beseft de caféist ervaar je door op te staan en erin op
te gaan hij rekent af groet maar hoe hij ook stapt

zelfs zonder matelot en wandelstok in heuvelland park
of stad zelfs in krijgsgebied nooit herken je de beramende
held of ware terrorist zijns ondanks wel de caféist.

Pravin J. Jain

Kapitalisme binnen een organisatie

> *De oudere moraal, namelijk die van Kant, verlangde van het individu handelingen die men van alle mensen wenste: een tamelijk naïeve gedachte; alsof iedereen zonder meer wist bij welke handelwijze de gehele mensheid wel zou varen, welke handelingen überhaupt wenselijk zouden zijn; het is een theorie als die van de vrijhandel; ze gaat ervan uit dat de universele harmonie vanzelf moet ontstaan uit aangeboren vooruitgangswetten. Misschien zal uit een toekomstige inventarisatie van de menselijke behoefte blijken dat het in het geheel niet wenselijk is dat alle mensen gelijk handelen, maar dat het veeleer in het belang van oecumenische doelen is dat complete sectoren van de mensheid bijzondere, wellicht onder bepaalde omstandigheden zelfs kwade taken toebedeeld krijgen.*
> - Friedrich Nietzsche, *Menschliches, Allzumenschliches*

Ik ontmoette Robert Frisbee aan een schaaktafel in een café in Portland, Oregon. Via zijn bedrijf, FirstPoint Communications, raakte ik uiteindelijk betrokken bij Enron, waar ik tot een paar maanden voor de historische ondergang in de hoogste echelons van de internationale divisie werkte. Ik herinner me dat ik zeer onder de indruk was van deze spontane, uitbundige man met de interesses en passies van een homo universalis, die in de ene adem Nietzsche citeerde (‘Als je lang in een afgrond kijkt, kijkt de afgrond ook in jou’) en in de volgende een exposé gaf over de markt van de *last-mile*-telecommunicatie. Na een studie aan Harvard was Frisbee naar de binnenstad van Portland verhuisd, waar hij het pianospel weer had opgepakt in een jazzband en een telecombedrijf had helpen oprichten dat hij kortgeleden weer had verlaten, iets waar hij nog niet helemaal overheen was. Tijdens ons schaakspel bemerkten we op een zeker moment dat onze tactieken elkaar aanvulden: hij speelde agressief, met snelle aanvalspogingen; ik zo passief mogelijk, zijn aanvallen parerend totdat zijn frustratie kansen voor mij schiep. Toen ik Frisbee in 1996 ontmoette, was hij juist bezig FirstPoint op te richten. Naast een gezonde wilskracht bespeurde ik in hem een emotionele kwetsbaarheid. Een dergelijke man moet Ayn Rand voor ogen hebben gehad toen zij in *Atlas Shrugged* ‘de bouwers’ beschreef. Hun kwetsbaarheid komt voort uit dezelfde uitzonderlijke

sensibiliteit waarmee ze het gat in een markt voelen; ze worden naar dit gat toe gezogen en vullen het op zoals lucht een vacuüm binnensuist. Voor ons buitenstaanders lijken ze gedreven visionairs. Toen Frisbee en ik enkele dagen na onze ontmoeting zij aan zij houten schaakstukken stonden te snijden in zijn schuur, vroeg hij of ik als adviseur in zijn nieuwe bedrijf wilde komen werken. Hij zocht naar een manier om van zijn kleine, regionale bedrijf een nationale speler te maken.

Het bedrijf bestond uit een paar mensen met laptops en wat 'glasvezelringen', zoals hij het noemde. Het zat verstopt in het souterrain van het World Trade Center van Portland, pal naast het stijve, nogal sombere hoofdkantoor van Portland General Electric. Frisbee had PGE, waar hij toen als adviseur werkte, overgehaald tot het financieren van zijn nieuwe onderneming. Door de deregulering van de telecombranche ontsproot er een nieuw ras van bedrijven, die hun eigen infrastructuur moesten aanleggen om met lokale monopolisten te kunnen concurreren. Vanuit de elektriciteitstorens van PGE kon hij snel en voordelig glasvezelverbindingen aanleggen en verkopen. Een paar jaar eerder hadden plaatselijke ondernemers PGE een voorstel gedaan voor precies zo'n avontuur, maar dat was afgewezen door topman Ken Harrison. Toen dit eerste plan elders financiering en succes vond (als zeer omvangrijk en succesvol bedrijf met de naam Electric Lightwave), raakte Harrison geïnteresseerd, en eenmaal overtuigd stemde hij snel in. De nieuwe onderneming, FirstPoint Communications, werd opgericht als volle dochter van PGE. Frisbee werd directeur en rapporteerde aan zowel Harrison als aan PGE's financieel directeur, Joe Hirko.

Op mijn eerste werkdag liep ik naar een whiteboard waarop Frisbee, met de voor hem gebruikelijke ruime boogvormige halen, lijnen zette die vagelijk op een kaart van de VS leken. Mijn taak, zo zei hij, bestond erin een aantal nutsbedrijven aan de westkust in één consortium onder te brengen, hun bezittingen te bundelen en een glasvezelnet aan te leggen van Portland tot Los Angeles, via Salt Lake City. Terwijl ik nog nadacht over alle woorden uit zijn mond die mij vreemd waren ('consortium', 'glasvezelnet', 'nutsbedrijven'), vervolgde hij: 'O ja, en het moet in vijf weken gebeuren. Ik weet dat ik het onmogelijke vraag, maar als iemand het kan, ben jij het!' Ik stond perplex van de overtuiging waarmee hij dat zei. Hij kon op basis van ons partijtje schaak lang niet genoeg over mij te weten zijn gekomen om deze inschatting te maken; dit moest pure intuïtie zijn.

Nadat ik diverse nutsmensen onder vier ogen had gesproken, no-

digde ik iedereen uit voor een vergaderdag in een hotel bij het vliegveld van Portland, op 19 september, Frisbees deadline. Ik had Katherine Poling, een voormalig compagnon uit mijn adviseurstijd in San Francisco, in dienst genomen, en gewapend met wat visitekaartjes uit een automaat begaven we ons naar de vergaderruimte in het hotel, benieuwd of er iemand zou komen opdagen. Enkel de naam van ons bedrijf zou niemand bewegen tot deelname aan een project van 150 miljoen dollar. De hele onderneming voelde onwerkelijk en idioot. Het enige dat ons voorwaarts dreef was die overtuigde uitdrukking op Frisbees gezicht toen hij zei dat ik de man was die de klus kon klaren.

Tot onze verrassing en opluchting begon de ruimte vol te stromen met directeuren van diverse nutsbedrijven. De meesten hadden lijvige rapporten van adviseurs netjes voor zich opgestapeld. Sommigen hadden honderdduizenden dollars aan adviezen uitgegeven, en toch zagen ze er hopeloos onzeker uit. Om te beginnen vroeg ik of iedereen iets over zijn bedrijf en zijn betrokkenheid bij de vezeloptica wilde vertellen. De onrust die zo'n simpele vraag veroorzaakte, verbaasde me. Hun ogen tuurden de ruimte af op zoek naar steun.

Terwijl ik om me heen keek, begreep ik dat ik hier de uitwerking op het instinct van oeroude monopoliën zag. Iedere monopolist krijgt één enkel doel opgedragen. Elektriciteitsbedrijven worden bijvoorbeeld belast met de taak om koste wat kost het licht aan te houden. Voor de telecombedrijven is het altijd de kiestoon. In hun streven naar ultieme betrouwbaarheid hadden deze captains of industry ijverig bepaalde procedures geïnstitutionaliseerd en eindeloos herhaald voor een onberispelijk resultaat. Instincten die ontwikkeld waren om betrouwbaarheid te bereiken, verschilden kennelijk van de instincten die nodig waren om met de darwinistische dynamiek van vrije markten om te gaan. Toch wilden deze directeuren door anderen dolgraag als zakenmensen worden beschouwd - leiders in de zakenwereld hadden gewoon een hogere maatschappelijke status dan mannetjes die het licht aan hielden. Hun nagebootste entrepreneursgebaren zonder de juiste instincten, waren een treurig schouwspel. Dit inzicht bleek van onschatbare waarde bij mijn zakendoen voor Enron en in de wereld der monopolisten waar Enron het tegen opnam.

Aan het einde van de dag werd duidelijk dat slechts twee van de aanwezigen de sprong in mijn riskante onderneming wilden wagen: een levendige man uit Butte, Montana, en een wat onbeholpen man uit Tulsa, Oklahoma, die allebei een geprivatiseerde divisie van een

energiebedrijf leidden. Met hen legden we een glasvezelnet aan van Portland tot Los Angeles, via Salt Lake City. Het project bleek een waanzinnig succes. Nog voor de bouw begon, hadden we genoeg contracten gesloten om bijna alle kapitaaluitgaven te dekken. Afgezien van de fabelachtige winstmarges en omzet die het genereerde, maakte het van FirstPoint Communications in één klap een landelijke speler. Dit succes werd jammer genoeg ook de aanleiding tot een verborgen machtsstrijd om FirstPoint, die Frisbee uiteindelijk zijn betrekking kostte.

De aanblik van die aarzelende nutsdirecteuren herinnerde me aan mijn socialistische opvoeding in India. Nadat India onafhankelijk was geworden koos het voor een geleide economie met een reeks socialistische instellingen die waren belast met één taak, min of meer zoals de monopolisten in de VS. Helaas ging het bereiken van bepaalde zeer prijzenswaardige doelen, zoals agrarische autarkie, gepaard met het ontstaan van een heel leger van ambtenaren zonder enig ondernemersinstinct. Ondanks saaie plannen en de uitputtende strijd van de werkende klassen leek niets te werken. Overal verschenen rijen, voor alles: rijen voor petroleum, rijen voor suiker en zelfs rijen voor andere rijen, met als gevolg een gevoel van wanhoop en schaamte bij jonge, hoogopgeleide Indiërs als ikzelf.

Het is een fabeltje dat immigranten naar de VS worden aangetrokken door het vooruitzicht op een betere toekomst. Ik denk dat velen hier juist een nieuw verleden komen zoeken. Met onze opleiding en plaats in de maatschappij zouden wij, mijn geëmigreerde vrienden en ik, het in India best hebben gered. De grootste kracht die ons naar de vreemde, onbekende kusten van Amerika dreef, was de drang om een verleden dat ons de vrijheid om te experimenteren of vernieuwen ontnam, achter ons te laten. Mijn eigen verleden in India zou me met te veel belemmeringen hebben opgezadeld om zelfs maar te kunnen verzinnen wat ik uiteindelijk in de VS allemaal heb kunnen ontdekken: vrije studierichtingen, toonaangevende engineeringteams die geavanceerde producten ontwerpen, natuurkunde doceren, een papierfabriek runnen; hightechbedrijven oprichten en boeken schrijven, en dat is nog lang niet alles! Wis een verleden uit, en opeens zijn er diverse nieuwe toekomsten mogelijk.

Terwijl ik bij PGE door de gangen liep, tussen de scheidingswandjes vol Dilbert-cartoons door, moest ik ook aan een omgekeerde situatie denken. Een kleine sector van de Indiase markt had aan de aandacht van de socialisten weten te ontsnappen. Groepjes ongeschoolden waren als kleine zelfstandigen warme lunches gaan

bezorgen in Bombay, een stad met 10 miljoen mensen. De infrastructuur van Bombay was zo slecht dat het doorkruisen van de stad in je eigen auto wel drie à vier uur kon duren. Deze ondernemers gebruikten het openbaar vervoer om een lunch, die ze op het huisadres van de klant ophaalden, binnen drie uur op elke gewenste plek in de stad af te leveren! En dat voor een fractie van de kosten van een restaurantmaaltijd, en zo flexibel dat het afleveradres elke dag anders kon zijn. Hun ingenieuze systeem werd in de *National Geographic* voorgesteld als het soort wonder van ondernemingszin dat tot de geboorte van Federal Express had geleid. Monopolistische structuren zijn nodig voor een aantal zeer noodzakelijke voorzieningen; niettemin vroeg ik me af of iemand besefte hoeveel vindingrijkheid en vernieuwing erdoor werd gederfd. Maar zoals ik later in mijn betrekking bij Enron zou leren: het ontketenen van ondernemingsdrift heeft zijn eigen prijs.

In juni 1997 werd PGE aangekocht door Enron, een groot Texaans bedrijf dat in energie handelde. De bekendmaking van de acquisitie was omgeven door een enorme controverse en een mediahype. Frisbee had FirstPoint laten verhuizen naar een verdieping boven een minibrouwerij. Mijn positie was gewijzigd van adviseur tot directeur *business development.* De acquisitie betekende dat ook FirstPoint onderdeel van Enron zou worden, hetgeen in de plaatselijke pers arrogant, agressief en hard werd genoemd. Frisbee en ik zaten in de minibrouwerij onder ons hoofdkantoor te speculeren over de vraag hoe deze verandering de toekomst van FirstPoint zou beïnvloeden. Het vooruitzicht van een nieuwe leiding stond me om verschillende redenen wel aan. Het zou ten minste voorkomen dat de monopoliecultuur bij PGE de groei van FirstPoint zou afremmen. Met elk contact tussen Harrison, Hirko en Frisbee traden er fundamentele verschillen aan de oppervlakte en werd duidelijk dat Frisbees ondernemerstemperament fel botste met de voorzichtiger, op loyaliteit gebaseerde cultuur bij PGE. Ik was ingenomen met het idee dat FirstPoint door de kapitalistische cultuur bij Enron van deze aanhoudende emotionele wrijving aan de top zou worden bevrijd, en het verbaasde me te zien dat Frisbee mijn optimisme over de overname niet deelde. Hij had, zo blijkt, een voorgevoel van de rampzalige gebeurtenissen die ons te wachten stonden.

De overname door Enron bevrijdde ons niet van deze culturele incongruentie, maar vergrootte het probleem juist, omdat Hirko en Harrison nu de durf en goklust van de nieuwe eigenaren moesten

evenaren zonder de zakelijke achtergrond en hardheid die Enron in de chaos van de deregulering succes hadden bezorgd. Verlokt door het grote geld en het momentum dat het glasvezelbedrijf aan de westkust genereerde, maakten Hirko en Harrison bekend dat zij het roer bij FirstPoint overnamen. Frisbee en velen in zijn team waren diep verontwaardigd. Anderen grepen in het tumult hun kans en zwoeren snel trouw aan Hirko, iets waarvoor ze royaal beloond werden met snelle promoties naar sleutelposities. Het eerste initiatief van Hirko en Harrison in hun nieuwe rol was de acquisitie van Modulus, een bedrijf dat revolutionaire *network intelligence*-software zou maken. Degenen onder ons die de branche kenden, vermoedden bedrog, maar we hadden het gevoel dat onze scepsis zou worden weggewuifd als een emotionele reactie op het verlies van onze machtspositie; we besloten te zwijgen. Vervolgens haalden ze een vrouw binnen, Katherine Hepka, die juist het bedrijf Rhythms had opgericht. Ze was een luidruchtige, ordinaire manipulante. Toen Frisbee haar, daartoe gevraagd, een presentatie van FirstPoints visie gaf, onderbrak ze hem ruw en probeerde ze de leden van zijn team tegen elkaar uit te spelen. Frisbee verliet de bijeenkomst hevig geagiteerd. De volgende ochtend hoorden we dat hij drie vingers had afgezaagd terwijl hij aan het werk was in zijn schuur, een verlies dat vooral zo groot was omdat hij daardoor misschien nooit meer piano zou kunnen spelen.

Enron investeerde stevig in Modulus en Rhythms, en negeerde Frisbees zorgen over de aanvechtbare strategische verschuiving die dit inhield voor FirstPoint. Verbolgen en gekwetst verliet Frisbee het bedrijf, waarna hij een proces aanspande tegen Hirko en Harrison. Zijn vertrek werd gevolgd door dat van Diane Whitaker, onze financieel directeur, die Hirko onomwonden als altijd vertelde dat hij niet geschikt was om een communicatiebedrijf op te zetten. Geen van deze acties volstond helaas om Hirko en Harrison te laten inzien dat het ‘gevoel’ en de intuïtie die nodig zijn om met succes een bedrijf op te bouwen nu eenmaal niet konden worden vervangen door hun zakelijke knowhow en analytische verstand. Waarden als loyaliteit en eerbied, die hen in de wereld van het monopolie zo goed hadden gediend, zouden in hun toekomst bij Enron handicaps blijken.

In plaats van te vertrekken besloot ik een zakelijk avontuur met Enron International voor te stellen, zodat ik bij FirstPoint weg kon. Het leek onvermijdelijk dat Hirko en Harrison zouden worden bespeeld en bedrogen door het bloeiende oplichtersgilde in de telecombranche. Mijn positieve beeld van Enron maakte snel plaats

voor verbazing. Hoe konden ze werkeloos toezien terwijl FirstPoint kapot werd gemaakt? Zagen ze geen verschil tussen ondernemers en poseurs, of kon het hun niet schelen? Dit was het begin van mijn inwijding in het laisser-fairekapitalisme dat binnen Enron bestond.

Mijn eerste officiële kennismaking met Enron kwam toen drie stafleden mijn kantoor binnenkwamen om me snel vertrouwd te maken met de drie principes van het succes:

1. Het kost evenveel energie om op konijnen te jagen als op een olifant. Kies dus voor de olifant.
2. Probeer niet met twee voeten tegelijk te schoppen.
3. Je eet wat je vangt.

Ik weet nog dat ik gefascineerd was door de originele, pragmatische aard van deze principes. Ze klonken als de overlevering van oude, tribale jagersculturen. Deze mannen leken zo anders dan de typische stafleden van grote ondernemingen. Ze schenen heel rusteloos, duidelijk niet gewend aan het uitzitten van lange directievergaderingen of planningsessies. Ze deden me denken aan de ritselaars die ik vaak was tegengekomen in de straten van Hongkong of Bombay en die altijd uit waren op een handeltje. Ze hadden iets van roofdieren, maar dan op een charmante manier. Als je je door hen liet aanklampen, was de kans groot dat je werd overgehaald tot iets waar je later spijt van kreeg.

Hoewel Hirko en Harrison van mijn nauwe band met Frisbee wisten, kreeg ik uiteindelijk toestemming om met mijn nieuwe zakenvoorstel naar Houston te gaan. Ik weet zeker dat ze mij nooit een geheel blanco gezondheidsattest hebben gegeven, want ik zou nooit worden opgenomen in het kringetje van insiders dat er rond dit tweetal groeide en dat Enron Broadband Services oprichtte. Dit zou de aandeelhouders van Enron uiteindelijk meer dan een miljard dollar kosten. In de drie jaren die volgden ontspon zich voor mijn ogen een droevige saga uit het feit dat een groep mensen die niet om hun zakelijke instincten maar om hun loyaliteit, nederigheid en sociale vaardigheden waren gekozen, de ene na de andere toezegging niet waar konden maken.

Ik besloot dat ik me maar beter vóór mijn presentatie vertrouwd kon maken met de normen van Enron, en dus hield ik mensen die PGE vanuit Houston bezochten aan om met hen over de Enronmethode te praten. Al snel werd me duidelijk dat een formele presentatie niet de juiste weg was. Ik kreeg het advies een ‘praatpapier’

te maken en de waarschuwing dat ik bij het hyperactieve Enron-gehoor misschien nooit verder dan de tweede bladzijde zou komen. Cruciaal was dat ik het belangrijkste gezegd zou hebben voordat de groep allerlei andere richtingen insloeg. Ik moest voor elk gehoor een iets ander vocabulaire gebruiken: voor het Enron International (EI) van Rebecca Mark zou militaristische terminologie zoals 'een strategisch bruggenhoofd slaan' het effectiefst zijn; bij het Enron North America (ENA) van Jeff Skilling zou ik beter begrepen worden met handelstermen zoals 'short gaan of long zitten'.

Met een praatbrief in mijn koffertje vloog ik begeleid door Hirko in een van Enrons eigen jets naar Houston voor een bespreking met de bedrijfsleider van Enron International, Joe Sutton, een oud-cadet van West Point. Hij deelde deze functie met Mark, die aan de Harvard Business School was afgestudeerd. Kennelijk was het bij Enron-bedrijven gewoonte om een elitestudent en een West Pointer samen in één directiekantoor te zetten. Sutton, die uiterlijk op de acteur Burt Lancaster leek, had diezelfde rusteloze energie die ik enkele dagen eerder in mijn kantoor had gezien. Hij waarschuwde me dat ik moest leren doordouwen en pushen, dat ik agressief moest zijn om iets gedaan te krijgen bij Enron International. Ik zei hem dat het reizen in de metro van Bombay me daar goed op had voorbereid.

Mijn plan behelsde het opzetten van een telecombedrijf in Zuid-Amerika, een project waarvoor ik zou moeten onderhandelen met mensen variërend van particuliere ondernemers tot bureaucraten bij monopolistische nutsbedrijven. Sutton dreunde een lijstje op van de invloedrijke contacten die EI met hooggeplaatste functionarissen in deze landen had, voor het geval ik ze nodig mocht hebben. Hij beschreef ook de 'dominante positie' die Enron in Zuid-Amerika had. Eenmaal in Zuid-Amerika ontdekte ik dat EI in de meeste bedrijven slechts een klein minderheidsbelang had. Er waren altijd andere partners bij betrokken en de meeste daarvan hadden geen hoge dunk van Enrons arrogante aplomb. En veel van wat Sutton gezegd had over invloedrijke contacten bleek eveneens overdrijving te zijn. Uiteindelijk bereikte ik op de bijeenkomst in Houston mijn doel maar half: mijn wens om naar Brazilië te gaan werd vervuld, maar ik moest een joint-venture oprichten en verantwoording afleggen aan een bestuur waarin naast leiders van Enron International ook Joe Hirko en Ken Harrison van FirstPoint zitting hadden.

Het laisser-fairekapitalisme binnen Enron maakte geen onderscheid tussen zogenaamde ondernemers - de oplichters - en de echte. In deze stimulerende omgeving konden beide soorten flore-

ren, zoals ook gras en onkruid zij aan zij kunnen groeien in een verwaarloosde tuin. Maar het was ondanks de gevaren een logische en zelfs inspirerende gangmaker voor Enrons grootste potentieel. Nieuwe werelden worden niet vanzelf geboren, en Enron streefde naar niets minder dan een nieuwe wereld in zijn poging om potentiële producten als energie en bandbreedte los te maken uit de greep van oude, monopolistische systemen. Oplichters - de energie van hun hevige begeerte - droegen bij aan de afbraak van de oude, vereelte systemen, en zo konden nieuwe markten worden geboren.

Innovaties die zo ingrijpend zijn, kunnen alleen een bepaald stadium ontgroeien als zich in hun omgeving een radicale verandering voordoet. Rondom de oude methodes zijn veel systemen, structuren en attitudes gekristalliseerd. Alleen als die worden verbrijzeld, kunnen er nieuwe benaderingen ontstaan. Zonder die vernietiging zou een innovatie als het internet beperkt gebleven zijn tot de laboratoria van het leger en de universiteiten waar het is geboren. Het lijkt alsof de economie ingrijpende veranderingen in gang zet door een speciaal mensenras te mobiliseren - mensen die zo door eigenbelang in beslag worden genomen dat ze ten slotte zichzelf en anderen misleiden. De hevigheid van hun begeerte geeft hun het amorele karakter van een natuurramp. Door hun energie zijn ze als stormen die de bomen van hun blad ontdoen. Adam Smith, de voorvechter van het kapitalisme, doelde op dit menstype toen hij zei:

> En door zijn eigen zaken zodanig te voeren dat de vruchten daarvan een zo groot mogelijke waarde hebben, streeft hij uitsluitend zijn eigen voordeel na, en hierin wordt hij, zoals in andere gevallen, door een onzichtbare hand geleid naar een doel dat niet tot zijn intentie behoorde. En dat het daar niet toe behoorde, is niet altijd slecht voor de samenleving. Door zijn eigen belang na te streven, bevordert hij dat van de samenleving effectiever dan wanneer hij het werkelijk poogt te bevorderen. Ik heb nooit gehoord dat er veel goeds kwam van hen die de handel dreven in het algemeen belang.

Met hun puur egoïstische gedrag en schaamteloze accumulatie van rijkdom - vaak ten koste van veel onschuldigen - verdienen deze mensen het oneervolle predikaat van oplichter. Velen van ons worden door afschuw en morele ontsteltenis overweldigd als we de noodzaak van hun rol in het systeem proberen te accepteren. Maar als we ons oordeel lang genoeg kunnen uitstellen om onze eigen nationale geschiedenis te bekijken, komen we hen bij elke grote inno-

vatie tegen. Spoorwegen, de telegraaf, de aandelenhandel, internet - geen van deze vindingen zou op grote schaal zijn toegepast zonder de coëxistentie van innovators en oplichters. Op het publiek dat overal ter wereld ons kapitalistische experiment gadeslaat, komt onze huiver voor de oplichters die we cultiveren en gebruiken - maar gauw veroordelen - over als hypocrisie.

Enron International was gevestigd in het Allen Center, een zakencomplex naast de Enron Tower, dat het hoofdkantoor van Enron North America is. De scheiding tussen deze twee gebouwen stond symbool voor de rivaliteit tussen twee personen: Rebecca Mark en Jeff Skilling. Allebei jaagden ze hun eigen visie op de toekomst van Enron na. De winnaar zou worden beloond met de felbegeerde positie van hoofddirecteur. Mark wilde overal ter wereld bedrijven in de energiesector kopen om zo een dominante positie te krijgen. Dit was de ouderwetse methode om geld te verdienen, die van de families Rockefeller en Morgan. Skilling hoopte Enron zo te positioneren dat het markten kon openbreken voor producten die tot dan toe door overheden werden gereguleerd, om vervolgens in die markten te stappen als energiemakelaar. Zijn docenten aan Harvard herinnerden zich hem als een buitengewoon pientere student die bezield was door ideeën over vrije markten en kapitalisme. Hij had het financiële potentieel van zijn visie al aangetoond door Enron North America van een klein gasbedrijf om te vormen tot een handelsonderneming met een miljardenomzet.

Ken Lay, de oprichter en hoofddirecteur van Enron, was doctor in de economie en had als adjunct-ondersecretaris en technisch adviseur gediend bij de Federal Energy Commission in Washington. Hij stimuleerde een gezonde wedijver tussen Mark en Skilling door elk van hen de vrije teugel en zijn steun te geven. Hij had banden met invloedrijke politici en steunde Skillings visie op vrije markten door actief te lobbyen voor deregulering; het even bekende als verontrustende succes was de elektriciteitsmarkt van Californië (een van zijn tactieken was in een gehuurd vliegtuigje rondjes om het hoofdkantoor van energiemonopolisten te vliegen met een reclamesleep waarop de deregulering werd geprezen). Mark steunde hij door deuren te openen bij buitenlandse staatshoofden. Doordat Lay zijn twee leiders de vrijheid gaf om hun individuele, soms botsende eigenbelang na te streven, vestigde hij in de top van de onderneming een kapitalistische dynamiek die tot op alle lagere niveaus doorwerkte.

Terwijl ik door de gangen van het hoofdkantoor in Houston liep,

werd ik getroffen door de vibrerende, kinetische energie waarvan deze kolossale organisatie was doortrokken. Overal stonden televisieschermen, zelfs in de liften, de lunchrooms en de ontvangsthal. Er hing een reusachtig spandoek met Enrons missie - *to be the leading energy company of the world* - boven de ontvangstbalie. Dit spandoek werd later vervangen door een ambitieuzer exemplaar: *to be the world's leading company.* De parkeergarage stond vol met Ferrari's, BMW's en potente terreinwagens. Prestige hadden niet de gereserveerde vakken, maar de vakken waar een bewakingscamera boven hing. Mensen die lang, tot in de kleine uurtjes, doorwerkten, werden beloond met zo'n vak. De kledingstijl en de ligging van kantoortjes op elke verdieping deden aan een bedrijf op Wall Street denken; overal klonterden groepjes mensen samen, bij de liften, in de gangen en zelfs in de toiletruimtes.

Het zoemde er als in een reusachtige bijenkorf. Nog-net-geen-dertigers sloten miljardentransacties af in gas en elektriciteit. Het zakenblad *Fortune* had Enron zes jaar achtereen uitgeroepen tot het ‘meest innovatieve bedrijf’ - en dat in een tijdperk met eveneens succesvolle bedrijven als Cisco en Oracle. De hoge polsslag van het kantoor schiep bij sommigen een gevoel van haast en bij anderen de angst om achter te blijven. Deze cultuur had duidelijk een voorkeur voor snel handelen en een afkeer van bedachtzaam analyseren. Zelfs ontslagen werknemers die al hun spaargeld zagen verdampen door het failliet van Enron, zeiden een paar jaar later last te hebben van ontwenningsverschijnselen. Ze misten de wervelwind van energie in deze gebouwen.

Enrons missie om gesloten monopoliën in gas, elektriciteit en bandbreedte te transformeren tot open markten, was geen kleinigheid. Al deze voorzieningen waren verankerd in sterk gereguleerde, monopolistische structuren. Een kostbare, omslachtige infrastructuur die zich gaandeweg had ontwikkeld en geconsolideerd om een bepaalde werkwijze te ondersteunen. Nog veel verder geïnstitutionaliseerd waren allerlei machtsstructuren en opvattingen. In de jaren tachtig werkte ik vier jaar als adviseur, hoofdzakelijk bij Pacific Bell ten tijde van de afsplitsing van AT&T. Ik stond er destijds gewoon versteld van dat monopolistische opvattingen en gewoonten zo diep zaten ingebakken in de honderdduizenden werknemers van Pacific Bell. Het veranderen van deze energie- en telecomwereld, waarin dagelijks miljarden omgingen, vroeg om het economische equivalent van een nationale revolutie.

Voor deze taak moest Enron de energie van een woeste volkshorde vrijmaken, iets waar alleen Adam Smiths meedogenloze najagers

van eigenbelang voor konden zorgen. Om zo'n leger van zeloten aan te trekken en te cultiveren, was Enron intern georganiseerd volgens vrijemarktprincipes. Mensen werden op elk niveau van de organisatie aangemoedigd tot opportunistisch gedrag en het nemen van risico's. Zoals Walt Disney iedere werknemer had gevraagd zichzelf te zien als lid van een toneelgezelschap, zo had Enron iedere werknemer de rol van potentiële *dealmaker* toebedeeld.

Iedereen op elk niveau kon een deal initiëren en afsluiten, en alle winstgevende deals werden onmiddellijk beloond. Bij Enron International kon een werknemer drie procent van de opbrengst van zijn deal ontvangen zonder verdere tegenprestatie. Zoiets kon makkelijk in de miljoenen lopen. De dealmaker mocht de premie naar eigen inzicht verdelen; meestal beloonde hij mensen die hem hadden geholpen bij het afsluiten van de deal, met inbegrip van zijn chefs. Elders bij Enron werd hetzelfde bereikt door de werknemers voor het grootste deel uit te betalen in bonussen, die waren gekoppeld aan de waarde van de deals die ze hadden helpen afsluiten.

Een van de meest vernieuwende elementen in de Enron-opzet was dat werknemers hun deals binnen het bedrijf moesten aanprijzen om toegang tot bedrijfsmiddelen te krijgen. Niemand had ergens recht op. Ondersteunende afdelingen, zoals de juridische en de financiële, konden hun inspanningen richten op een deal waarvan ze veel verwachtten. Als ze goed zaten en hulp boden bij een lucratieve deal die doorging, verdienden ze veel geld wanneer de dealmaker zijn premies verdeelde. Hierdoor ontstond ook een interessante vertrouwensdynamiek: hoe kon je een deal aanprijzen zonder de touwtjes uit handen te geven, en hem toch zo aantrekkelijk maken dat je er felbegeerde bedrijfsmiddelen mee kon verdienen? Het net-tototaaleffect van deze dynamiek was de waanzinnige, competitieve energie die overal in het bedrijf werd gegenereerd. Manipulatie, afleidingsmanoeuvres en leugentjes, alles wat nodig was om een deal een stap verder te brengen, het hoorde allemaal bij deze gewetenloze, tribale, kapitalistische cultuur.

Een cruciale laatste stap was het instellen van controlemechanismen die een eerlijke, efficiënte beoordeling van de deals garandeerden. De als vrije elektronen bewegende dealmakers werden gebonden aan een dichte kern van fiatteurs en risicoanalisten. Een senator vroeg eens aan Skilling of hij vond dat zijn media-imago van controlefreak klopte. Skilling antwoordde dat hij zichzelf veeleer zag als controle *mechanismen*freak. De discipline en uniformiteit waarmee de deals aan risicoanalyses werden onderworpen, waren noodzakelijk om iedereen ervan te overtuigen dat elke deal eerlijk werd be-

oordeeld. Dit vereiste een minutieus en complex boekhoudsysteem.

Anders dan bij de meeste bedrijven met een paar producten en een duidelijk omschreven proces van waardetoevoeging, werden bij Enron wekelijks letterlijk honderden deals van uiteenlopende aard en complexiteit gesloten. Aan het einde van een boekhoudperiode werden voor elke transactie niet alleen de gerealiseerde kosten en opbrengsten berekend, maar ook de potentiële. Fouten bij het beoordelen van het potentieel moesten in volgende perioden worden gecorrigeerd. Het enorme volume en de verscheidenheid van de transacties maakten het systeem bijna ondoorgrondelijk. Enron werd door de media en het Congres fel bekritiseerd om dit gebrek aan transparantie, maar deze klachten waren gebaseerd op misverstanden en op het onvermogen om Enrons werkwijze te bevatten en een plaats te geven. De meeste klachten kwamen erop neer dat op eigenbelang gerichte partijen hun eigen belangen nastreefden via structuren die in feite normaal en volkomen legaal waren.

Vooral de duizenden bedrijven die Enron voor speciale doeleinden had opgericht kwamen zwaar onder vuur te liggen. Mijn glasvezelbedrijf aan de westkust was typerend voor de vele ondernemingen van dit type. Het was opgezet als een zelfstandige BV met de naam FTV Communications. FTV was gefinancierd door Montana Power en Williams Communications, en natuurlijk Enron. Elk van deze bedrijven leende FTV een directeur voor het bestuur. Als Enron-directielid had ik in de raad van bestuur bij FTV twee petten op. Eventuele belangenconflicten tussen deze rollen werden opgelost op grond van de pijnlijk nauwgezette huisregels van FTV en Enrons gedragscode, een document dat men vrij regelmatig onder stafleden verspreidde en liet circuleren. Misbruik van dit systeem, zoals het buiten de Enron-boeken houden van verliezen of de daaruit volgende overschatting van de winst, waarvan Andrew Fastow werd beticht, had onder elk regime kunnen plaatsvinden. Mede door de complexiteit van de Enron-aanpak (en, niet onbelangrijk, de arrogante freewheelcultuur van het bedrijf zelf) konden Fastow en anderen ongemerkt enorme tegenvallers boeken, maar het systeem was niet intrinsiek corrupt. Constructies met deze speciale bedrijven waren zeer effectief bij het versterken van legitieme zakelijke prikkels en boden flexibiliteit in de manier waarop elke transactie totstandkwam. En vreemde bedrijven konden hierdoor in bepaalde ondernemingen participeren zonder dat ze in andere onderdelen van Enron konden doordringen.

Ik merkte dat ik me, naast mijn officiële rol van onderdirecteur,

ontwikkelde tot een soort bedrijfsantropoloog. Ik werd door verschillende onderdelen van het bedrijf uitgenodigd toen bekend werd dat ik betrokken was geweest bij deals die aan de wieg van de telecombusiness hadden gestaan. De natuurkundig ingenieur in mij zag dit als een kans om het binnenwerk van dit fascinerende bedrijf te bestuderen. Ik reisde vaak naar het hoofdkantoor in Houston en naar Enron-kantoren in India, Brazilië, de Filippijnen, Bolivia en Argentinië.

Als je dealmakers aan het werk ziet, is het net of je een hele horde ziet acteren in een heldenepos. Iedereen is gekleed en gedraagt zich alsof hij of zij de volgende is die op een goudader stoot. Men liep daar rond met een zeker air, precies wat je kunt verwachten met het soort exhibitionisme dat in horden hoogtij viert. Ieder lid trekt aandacht, en geeft die tegelijk. Er doet zich een vreemd energetisch verschijnsel voor: ieder individu wordt als een vlakke plaat helder glas die energie terugkaatst naar andere platen, totdat er een kritische toestand wordt bereikt en de reactie zichzelf in gang houdt. Was het als je in een gemiddelde grote onderneming binnenliep alsof je in een keurig geordend periodiek systeem stapte, als je Enron binnenliep was alsof je in het atoom zelf stapte, met elektronen die in alle richtingen voorbij zoefden. Je voelde meteen het gevaar door de chaotische beweging overweldigd en gedesoriënteerd te raken. Maar je voelde ook duidelijk een pulserend energieveld dat al deze razende achtbaanbewegingen op een of andere manier coördineerde en voorkwam dat men tegen elkaar botste. Naar mijn werk gaan leek steeds meer op een theaterbezoek. Ik vond het heel amusant te zien hoe onwaarschijnlijk listig pas begonnen dealmakers hun fragmentarische kennis over een onderwerp bijeen wisten te schrapen om hun deals aan te prijzen. Iets dergelijks had ik in mijn vijfentwintigjarige loopbaan in zakelijk Amerika nog nooit gezien.

Enkele maanden na de vergadering met Joe Sutton in Houston ging ik naar Brazilië om een joint-venture op te zetten, waarvan de eigendom gedeeld werd door Enron International en Enron Communications. De primaire taak van deze onderneming was, geheel volgens de dealgerichte aanpak van Enron, om in de regio op zoek te gaan naar deals die, afzonderlijk gerealiseerd, succesvolle telecombedrijven zouden opleveren. Ik moest verantwoording afleggen aan een raad van bestuur waarin, naast Hirko en Harrison, de vaste hoofddirecteuren van de Latijns-Amerikaanse regio zitting hadden. Dit waren Jim Bannantine, alumnus van West Point, en Diomedes Christodoulu, afkomstig van de London School of Economics. Bannantine was krachtig, analytisch en scherp. Christodoulu was uitge-

slapen en opvliegend, en had een enigszins maffia-achtig voorkomen. Ik herinner me dat ik een keer met een klacht naar Bannantine ging toen iemand uit de staf van Shell mijn project tegenwerkte. Hij antwoordde: ‘Laten we hem bedreigen, op een of andere manier bang maken.’ Ik was geschokt en vroeg me af of hij misschien zo reageerde door zijn opleiding in West Point. Zo was het niet ongewoon dat ik Christodoulu tijdens onze stafvergaderingen zag uitvaren tegen een van de aanwezige ontwikkelaars: ‘Hoe bedoel je dat je die zak niet te spreken krijgt? Je grijpt hem bij zijn kloten en knijpt tot hij zijn bek opendoet; eerder kom je verdomme niet terug!’ De telecommarkten in Zuid-Amerika verkeerden in verschillende stadia van privatisering en deregulering; naar verwachting zou de herstructurering deuren openen voor nieuwe spelers, tenminste voor hen die er snel genoeg bij waren. Ik zag het als mijn missie om in een vroeg stadium voordelen veilig te stellen die Enron later, als roulettefiches, kon inzetten in elk spel dat op deze tafel werd begonnen.

Mijn team en ik kregen kantoren op de zesde verdieping van een imposante wolkenkrabber in Sao Paulo, die door taxichauffeurs liefhebbend ‘Robo Cop II’ werd genoemd. Enron bezette in dit gebouw drie verdiepingen. Hier zaten ontwikkelaars van pijpleidingen, juristen, ingenieurs en honderden dealmakers, veelal van de beste scholen van Zuid-Amerika. Nu en dan werden vergaderzalen ingenomen door kleine legers werknemers die bij andere onderdelen van Enron waren gemobiliseerd om een deal af te ronden. In de kantoren was het al om zeven uur 's ochtends druk, en dat bleef het er vaak tot na tienen in de avond. Al snel werd bekend dat ik naar Brazilië was gekomen om een telecombedrijf op te starten, een relatief nieuw gebied voor Enron. Vaak kwam er iemand even mijn kantoor binnen om uit te vissen aan welke deals ik werkte. Sommige mensen lieten nadrukkelijk weten dat ze uitkeken naar vettere oogsten dan wat de overbegraasde weiden van gas en elektriciteit konden voortbrengen. Ik was diep onder de indruk van het feit dat deze gesprekken meteen en uitsluitend over deals gingen, in tegenstelling tot de beleefde kennismakingsprietpraat die gebruikelijk is wanneer iemand nieuw is op een kantoor. Al spoedig begon ik deze gesprekken te gebruiken om nieuwe contacten te leggen. Zolang ik het beeld in stand kon houden dat ik toegang had tot een nieuwe grazige weide vol deals, zou ik alle middelen en medewerking die ik nodig had wel krijgen.

Ik begon contacten te leggen met plaatselijke zakenlui, ambtenaren, diplomaten en projectontwikkelaars en doorsnuffelde zo de za-

kenwereld van Zuid-Amerika. En ik voelde me fortuinlijk omdat Enron me deze tamelijk onduidelijke, intuïtieve ontwikkelingsfase alleen liet uitvoeren. Bannantine en Christodoulu, die zelf ondernemer waren geweest, begrepen dit gedeelte van het proces. Bij de meeste bedrijven zou ik op gezette tijden rekenschap hebben moeten afleggen van mijn activiteiten. Het was me duidelijk waarom Enron in staat was om zelfs de beste zakenscouts aan te trekken en vast te houden: ze kregen de ruimte en de tijd om hun werk te doen. Natuurlijk waren er ook mensen die dit privilege misbruikten door zichzelf te verwennen met conferenties in exotische oorden en exorbitant hoge onkostennota's. Een van mijn collega's leverde stelselmatig declaraties in die zijn maandbudget met 60.000 dollar overschreden. De leden van mijn team waren geschokt door de schandalige verkwisting door deze medewerker. Het was niet eenvoudig om hen te laten inzien dat laisser-fairekapitalisme berust op het vertrouwen dat een paar echte jagers voldoende wild zullen schieten om al het misbruik door nietsnutten te compenseren. De veronderstelling dat iedere geïnformeerde toezichthouder op voorhand het verschil tussen jagers en nietsnutten kon zien, getuigt van pure arrogantie.

Het idee van geleid kapitalisme druist gewoon lijnrecht in tegen de essentie van het kapitalisme, hoe verleidelijk het voor veel economen ook is geweest. En degenen die aan de macht zijn, blijken trouwens zelden bestand tegen de mate van vernietiging die echte vernieuwing eist. Ik herinner me dat Tom Peters, de hoofdspreker op een conferentie voor het management van Enron in 2000, hierover een paar opmerkelijke dingen zei. Hij had het over de superioriteit van de Amerikaanse economie ten opzichte van de Europese, die hij toeschreef aan het vermogen (hij gebruikte geloof ik het woord ‘moed’) van de Amerikanen om duizenden banen te schrappen. Het kwam erop neer dat de Amerikaanse economie een regeneratievermogen heeft dat de Europese economie mist. Dit was precies het regeneratievermogen dat Enron wilde aanboren.

Maar als het om vernietiging gaat, hebben Amerikanen soms een zwakke maag (we vinden het op zijn zachtst gezegd normaal dat we de destructieve kant van het kapitalisme exporteren; Enrons laatste en wellicht meest grievende vergrijp was dat het dit destructieve potentieel terugbracht naar Houston, waar het tienduizenden hun baan en spaargeld kostte). In veel oosterse culturen echter wordt vernietiging gezien als voorwaarde voor vernieuwing en regeneratie, zoals in het Shiva-concept in de Hindoestaanse drie-eenheid, wat overigens de gevolgen van het kapitalisme niet draaglijker

maakt. Regeneratie manifesteert zich vaak in nieuwe vormen en gedaanten, die soms amper te herkennen zijn als voortzetting van wat er eerst was. Een goed voorbeeld is de dood van de larve die zich ontpopt tot vlinder. Dood brengt nieuw leven. Precies zo werkt het kapitalisme. Adam Smith was zich van dit regeneratievermogen bewust:

> De uniforme, constante en onafgebroken inspanning van eenieder om zijn situatie te verbeteren, het principe waarvan publieke en nationale, alsook persoonlijke rijkdom afkomstig is, is vaak sterk genoeg om de natuurlijke vooruitgang der dingen naar verbetering op gang te houden, ondanks de bestuurlijke verkwisting, en ondanks de grootste bestuurlijke fouten. Gelijk het onbekende principe van het leven der dieren, herstelt zij vaak de gezondheid en vigeur van het gestel, in weerwil van niet enkel de ziekte, maar ook van de absurde voorschriften van de medicus.

Elk cultureel oordeel dat vernietiging met mislukking associeert, maakt dat we verlangen naar een remedie, een dokter, meestal in de vorm van overheidsingrijpen. We hebben op deze pijnlijke momenten de neiging te vergeten dat geleid kapitalisme in zekere zin een oxymoron is. Geleid kapitalisme heeft veel weg van de hoop op een vlinder zonder de larve te hoeven verliezen. Politici profiteren onmiddellijk van deze onvervulde wens door zichzelf als waakhond op te werpen - ondanks de herhaalde waarschuwing van de geschiedenis, dat elke fase in dit proces een noodzakelijk onderdeel is van deze complexe energiegestalt die innovatie voedt.

Binnen enkele maanden vonden mijn team en ik een aantal deals die ons zouden brengen wat we nodig hadden. Het gehele internationale telefoon- en dataverkeer van Brazilië en omringende landen ging onvermijdelijk door onderzeese kabels die uitkwamen in Fortaleza, een havenstad in het uiterste noordoosten van het land. De lijn naar Fortaleza was in handen van Embratel, een Braziliaans bedrijf met een monopolie op het internationale telefoonverkeer. De plaats waar de kabels aan land kwamen was tijdens de Tweede Wereldoorlog bepaald op grond van militaire omstandigheden en had geen commerciële reden. De meeste nieuwe marktpartijen vonden het te duur om 5000 kilometer glasvezelkabel naar Fortaleza te leggen, maar we konden wel een alternatieve route langs commercieel interessante steden aanleggen door via Bolivia naar de Chileense

kust te gaan en dan aan te sluiten op onderzeekabels die daar aan land kwamen. Enron International had juist met een hele rits partners een contract getekend voor de aanleg van een gasleiding van Brazilië naar Bolivia, en ik had aangedrongen op een extra clausule waardoor elke aandeelhouder later het recht had om de leidingcorridor tegen betaling te benutten voor het leggen van glasvezels.

Onze volgende taak was het beginnen van onderhandelingen met de participerende energiebedrijven over toegang tot de corridors. Als we een aantal deals combineerden, hoefde Enron alleen bepaalde trajecten aan te leggen; in de rest werd voorzien door vezels uit te ruilen met andere ondernemingen die in de regio actief waren. Daaronder waren lokale consortiums met veel politieke macht, maar ook multinationale energiereuzen als Shell, AES en British Petroleum. Tijdens mijn eerste vergaderingen voelde ik me erg opgelaten. Ik bespeurde een sterk gevoel van afgunst en verzet tegen ons. Onze partners hadden gezien hoe Enron, een betrekkelijke nieuwkomer in de energiewereld, uiterst moeilijke markten als India en Latijns-Amerika betrad en meteen opdrachten voor opvallende, omstreden projecten in de wacht sleepte. In India was dat de eerste energiecentrale waarvan een buitenlands bedrijf de eigendom en het meerderheidsbelang had. In Latijns-Amerika de deal van de Boliviaans-Braziliaanse gasleiding, een project dat ondanks ruim vijftig jaar overleg tussen beide landen nooit van de grond was gekomen. Het air en de flair die Enron-stafleden aan de dag legden, waren echter nog verontrustender voor de gevestigde bedrijven die zichzelf hadden overtuigd van de deugdzaamheid van eerbied en nederigheid.

Ik belde Sutton om hem te waarschuwen dat deze oude garde wilde verhinderen dat Enron gebruik zou maken van zijn wettige recht op toegang tot de leidingcorridors. Sutton verzekerde mij keer op keer dat Enron hen voor het gerecht zou slepen en voor die toegang zou vechten. Hij herinnerde me eraan hoe het Enron was vergaan in India, waar we vierentwintig rechtszaken hadden aangespannen en gewonnen. Verder had Enron verwoede pogingen van plaatselijke activisten en politici om het project tegen te houden, afgeslagen. Ikzelf wist van de inspanningen van ene Medha Patkar. Deze gedreven activiste had bijeenkomsten georganiseerd en demonstraties aangevoerd om Enron de bouw van de energiecentrale te laten stopzetten. De auto die Rebecca Mark naar de bouwlocatie bracht, werd een paar keer tot stoppen gedwongen, en haar gevolg werd bruut in elkaar geslagen. Ondanks alles bouwde Enron de centrale af. Suttons geruststelling overtuigde me, en mijn team ging

verder met de strijd om onze deals met elkaar te verbinden.

Met vindingrijkheid en behoorlijk hard werken wisten we een aantal contracten te sluiten, die we zodra de toegang tot de corridors veilig was gesteld, konden uitvoeren. Deze enorme, complexe klus bestond uit het zoeken en inhuren van de juiste adviseurs en advocaten om bezwaren van plaatselijke monopolisten te ondervangen, vriendschappen met invloedrijke families aan te knopen en een subtiele dominostenenrij van deals te vormen die de belangen van alle betrokkenen zouden dienen.

Ondertussen begonnen ons berichten te bereiken over leveringsproblemen bij de bedrijven die Joe Hirko en Ken Harrison aan Enron hadden toegevoegd. Enron had officieel toegezegd een intelligent netwerk te ontwikkelen waarmee informatie, niet gehinderd door verschillen in hardware en software, kon worden rondgestuurd. Modulus - het bedrijf dat Hirko en Harrison hadden gekocht - kon deze belofte in de verste verte niet waarmaken. Rhythms, een andere investering uit de begintijd, zag zijn aandelen even stijgen en vervolgens inzakken, met als gevolg een enorm gat in de beloofde winst. Intussen was in Noord-Amerika voor miljoenen dollars geïnvesteerd in extra glasvezelnetten waarvoor geen koper te bekennen was. Enrons aandelen stonden op een recordhoogte en stegen nog steeds, maar het ondernemingsmodel van Enron Broadband begon ernstige scheuren te vertonen.

Een deel van de toezeggingen was nodig geweest om overeenkomsten te sluiten met spilfiguren in Zuid-Amerika, en nu begon het nieuws van fiasco's uit Houston hun vastberadenheid te ondermijnen. Om uit te vinden of ons Zuid-Amerikaanse avontuur nog werd gesteund, vloog ik terug naar Texas voor een bespreking met de raad van bestuur, die uit topmensen van alle Enron-ondernemingen bestond. Ik maakte een tussenstop in Portland en lichtte Hirko en Harrison in over de stand van zaken met betrekking tot onze activiteiten. Ze hielpen me een korte presentatie te maken voor Houston. In Portland ontmoette ik ook Frisbee, die juist zijn zaak buiten de rechter om had geschikt. Hij was nog altijd diep beledigd en verbitterd. Frisbee waarschuwde me voor de onberekenbaarheid en slinksheid van Hirko en Harrison en drukte me op het hart voorzichtig te zijn. Ik was ontroerd door zijn bezorgdheid en zette me schrap voor de aanstaande gebeurtenissen.

De volgende dag nam ik in het vliegtuig naar Houston mijn presentatie nog eens met Hirko door om me ervan te verzekeren dat hij het op de belangrijkste punten met me eens was. Het bestuur kwam een dag lang bijeen; bezoekers werden ingeroosterd. Ik mocht rond

drie uur naar binnen. Op deze bijeenkomsten ging het er vaak hard aan toe, mede doordat Jeff Skilling Hirko zeggenschap had gegeven over alle telecomgerelateerde zaken. Een dergelijke centrale macht was ongebruikelijk bij Enron; heel wat leden van dit bestuur waren dan ook gefrustreerd doordat Hirko's supervisie de commerciële ijver van hun werknemers afremde. Hirko verkeerde vaak in de positie dat hij de noodzaak van die ongebruikelijke bundeling van zeggenschap moest rechtvaardigen. Toen ik de vergaderzaal in liep, voelde ik dat er net verhitte debatten tussen Hirko en de regiodirecteuren waren geweest. Ik was amper aan mijn presentatie begonnen, of Hirko begon kritiek te uiten op mijn stellingen, precies dezelfde die hij nog maar enkele uren eerder had helpen formuleren. Kennelijk had hij dit vertoon georkestreerd om de anderen in het vertrek te laten zien hoe machtig hij was. Ik verliet de zaal. Ik voelde me uit het veld geslagen en verraden.

Eenmaal terug in Brazilië ontdekte ik dat Hirko me een nieuwe baas had gegeven. Deze nieuwe man was manager geweest bij PGE en had jarenlang voor Hirko gewerkt. Hij imiteerde veel van Hirko's gebaren en leek het product van dezelfde instinctvormende krachten van de wereld der monopolisten. Toen ik zijn aanstelling aan mijn team bekendmaakte, was het hevig ontsteld en gedemoraliseerd. Ze hadden gehoopt dat Hirko, vanwege de nog altijd tegenvallende resultaten van zijn acties, eindelijk zou beseffen dat hij iemand met kijk op de branche aan boord moest nemen. Mijn team wist nu dat Hirko leiders koos op basis van loyaliteit en niet concurrentievermogen, en dat ik, hun baas, niet aan dat criterium voldeed. Onze enige troost was de steun die we hogerop bij de directie van Enron International hadden, vooral van Rebecca Mark.

Eind 1999 werd Mark uit haar functie van hoofddirecteur bij Enron International gezet. De organisatie die ze met hard werken had opgebouwd, werd van haar afgenomen en aan Skilling gegeven, een duidelijk teken dat het bestuur de voorkeur gaf aan Skillings visie van een Enron met de nadruk op handel. Marks aanpak - eerst tastbare kapitaalgoederen verwerven, dan zakendoen - werd verworpen ten gunste van activa-arm, risico-rijk speculeren. Thuis zorgde die aanpak voor een spectaculaire prijsstijging van het aandeel-Enron in een markt die overliep van de irrationele geestdrift over de ‘new economy’. Door Mark opzij te schuiven had Ken Lay gekozen voor potentiële handelswaarde in plaats van de waarde van echte goederen in eigen hand. Mark kreeg als troostprijs het startkapitaal om een nieuwe onderneming in de waterbranche op te zetten. Ze noemde dit bedrijf Azurix. Hoewel ik Mark nooit had ontmoet, had

ik voor haar als ondernemer zoveel respect ontwikkeld dat ik besloot haar op te zoeken om uit de eerste hand te vernemen wat zij van deze nieuwe wending in Enrons bestuurskamer dacht.

Tijdens mijn jacht op deals in de regio was het onderwerp Rebecca Mark steeds ter sprake opgekomen. Ik had gehoord dat ze op een conferentie in San Diego tot ieders verrassing bekend had gemaakt dat Enron Zuid-Amerika wilde veroveren. In tegenstelling tot de meeste zakenvrouwen op hoge posten deinsde ze er niet voor terug om haar grijze pakjes te verruilen voor een flitsende minirok. Ze kwam ooit naar een bedrijfsfeest op een olifant, enkel om een paar minuten later nogmaals te verschijnen op een Harley, met een leren motorjack aan en een getatoeëerde passagier bij zich. Verder stond ze bekend om haar verbluffende onderhandeltechnieken en het feit dat ze toegang had tot staatshoofden. Ze genoot de status van een echte celebrity in landen waar ze zaken deed. Ik wist dat schoolkinderen in India opstellen over Mark schreven. Mensen vroegen haar om een handtekening. Voor een vrouw met zo'n faam en charme was het machtsverlies bij Enron volstrekt onbegrijpelijk.

Ik vroeg een wederzijdse vriend, de invloedrijke adviseur dr. Hukai, of hij voor mij een ontmoeting met Mark kon regelen. De datum werd vastgesteld, en toen ik in Rio de Janeiro naar het Copa Cabana Palace Hotel liep voor onze ontbijtafspraak, bedacht ik dat ik geen specifieke reden voor onze ontmoeting had opgegeven. ‘Ik heb geen idee waarom ik u wilde ontmoeten,’ zei ik terwijl ik haar een hand gaf. Ze lachte. ‘Geen punt, nu we hier zijn, zal dat ons allebei spoedig duidelijk worden.’ Ik vertelde haar over mijn bezorgdheid over Enrons eenzijdige aandacht voor de aandelenkoers - Skillings obsessie om activa-arm te worden, de overdrijving van successen in de bandbreedtebusiness -, het leek allemaal erg vergezocht en verwarrend. ‘Uiteindelijk moeten we toch allemaal op de ouderwetse manier geld verdienen,’ zei ze. Daarna was het een lange tijd stil. Ik voelde dat ze tevergeefs had gepoogd het bestuur daarvan te overtuigen. Ze had het van Skilling verloren omdat hij onmiddellijke beloning met koersstijgingen bood, terwijl zij iets opbouwde voor de lange termijn.

Ik nam haar uitnodiging om de rest van de dag met haar door te brengen, aan. Het hotel zat vol met pers, het management van een bedrijf dat net was overgenomen door Marks nieuwe onderneming Azurix, haar naaste medewerkers, enzovoort. Bij de lunch vroeg ze of iemand de film *The Matrix* had gezien en of ze haar de plot konden uitleggen. De hele dag voelde als een dans die werd geleid door

haar enorme energie. In haar nabijheid leken alle argumenten en tegenwerpingen op te lossen. Scepsis smolt eenvoudig weg. Niets leek me vanzelfsprekender dan dat ze alles van iedereen gedaan kon krijgen.

Het vertrek van Rebecca Mark veroorzaakte een acuut identiteitsverlies bij Enron International. Haar visie en overtuiging hadden velen van ons geïnspireerd om het onmogelijke te doen. Uit het gezamenlijk voeren van deze strijd was een sterk gevoel van kameraadschap gegroeid. De kampioenen van mijn project hoorden ook bij deze mensen, en ze voelden hun invloedssfeer verkruimelen. Het verlies van Mark betekende dat Enron was verleid door kortetermijnwinst en geobsedeerd door aandelenkoersen. Dit werd nog benadrukt door persberichten die we vooral van Enron Broadband Services begonnen te ontvangen en die duidelijk waren bedoeld om de aandelenkoers verder op te drijven. Ik moest uitzoeken of de door Sutton beloofde steun in de juridische strijd om toegang tot de leidingcorridors, ook door het nieuwe regime van Jeff Skilling zou worden verleend.

Kort daarop ontving ik een uitnodiging om Skilling te ontmoeten tijdens zijn bezoek aan Brazilië. Mijn collega's en ik namen een dag lang specifieke deals met hem door. Hij had een buitengewoon professionele manier van doen en onthield zich van directieven en peptalk. Zijn vragen waren oprecht en precies. Hij gaf blijk van een verbluffende detailkennis van elk project op zowel strategisch als financieel gebied. Hij was openhartig, hoffelijk en op geen enkele manier belerend. Onze discussies met hem deden me denken aan de gesprekken die ik in cafés in Palo Alto had gevoerd met ondernemers en speculanten uit Silicon Valley. Maar ik herkende in hem ook al snel de koele gereserveerdheid van een typische handelaar.

Ik weet nog dat ik ooit werd voorgesteld aan iemand die van de handel leefde. Een bordje dat aan de deur van zijn kantoor hing, was de duidelijkste aanwijzing voor zijn koopmansziel. Daarop stond: ‘Niets is heilig.’ Voor een handelaar vertegenwoordigt vrijwel alles in het leven een ‘shortpositie’ (wat betekent dat er snel, zonder aarzeling moet worden verkocht of gekocht) of een ‘longpositie’. Het geringste uitstel, een bevende hand bij het plaatsen van de koop- of verkooporder, kon het verschil tussen winst en verlies betekenen. De gave om zo te kunnen handelen vereist of schept in een koopman een zekere koelheid, een zekere onthechting. Dit getuigt van een zen-achtige gelijkmoedigheid, die echter op gewone mensen die zich aan de dingen hechten, koud en harteloos kan overkomen. Toen ik Skilling uiteindelijk op de man af vroeg hoe het zat

met de strijd voor Enrons toegangsrecht tot de leidingcorridors, kwam zijn antwoord wat ontwijkend over. Strijden voor de opbouw van bezit met winstpotentieel op de lange termijn paste niet in zijn koopmansplannen. Bezit opbouwen was een langetermijninvestering, en op dat moment had zijn portefeuille behoefte aan snelle winst.

Die avond, tijdens het eten, kwam Skilling met een drankje naar me toe en zei dat hij erg opzag tegen een bijeenkomst waarop hij analisten en media moest informeren over het telecombedrijf. Hij zocht naarstig naar de juiste woorden om Enrons inval in de bandbreedtemarkt bekend te maken. Hij had het over de bluf die hem werd voorgeschoteld door de leiding van Enron Broadband Services. Skilling begreep niet waarom ze hem niet schreven in een taal waarin hij met de analisten kon communiceren. Toen hij mijn onbehagen opmerkte, vroeg hij of ik hem niet geloofde. Ik zei dat wanneer ik mensen tegenkwam die beweerden dat iets te diepzinnig was om in klare taal te worden gevat, ik vaak ontdekte dat ze eigenlijk niet in hun eigen praatjes geloofden; waarschijnlijk wilden ze niet op hun beweringen worden afgerekend. In mijn ogen was hij naïef en accepteerde hij klakkeloos wat een aantal oplichters hem voorzette, maar dat hield ik voor me. Ik kon zijn briljante inzicht in zeer complexe ideeën van eerder die dag maar moeilijk verenigen met deze onmiskenbare argeloosheid ten opzichte van mensen. Was het mogelijk dat zijn ideologische enthousiasme hem ietwat blind maakte voor de realiteit van de mensen om hem heen? Of had hij oplichters geaccepteerd als vast bestanddeel van het recept dat nodig was om het bedrijf kapitalistisch elan te geven? Skilling leek te hebben geïnvesteerd in echte vrijemarktvoorwaarden binnen Enron. Dat werd beloond met een energieveld waarin lucratieve nieuwe ideeën elkaar in rap tempo opvolgden en waarin destructieve oplichters tegelijk goed konden gedijen.

Tijdens het diner vertelde Sutton, die er ook was, over Enrons investering in de bouw van een datacenter in India en beloofde dat dit zou uitgroeien tot een fabelachtige onderneming. Terwijl ik Skillings bewonderende reactie gadesloeg, vroeg ik me af of hij weet had van de problemen met de Indiase regelgeving die deze deal onmogelijk zouden maken. Ik liet het gesprek voor wat het was, in de overtuiging dat Skilling op de hoogte was van Suttons oplichterij maar besloten had de andere kant op te kijken. Hij had Sutton nodig vanwege zijn enthousiasme, niet vanwege zijn integriteit.

Ik had nadien nog een aantal keer contact met Skilling en raakte zeer geïntrigeerd door zijn obsessie met Enrons beurskoers. Hij

strooide met hip zakenjargon als ‘netwerkstructuur’ en ‘virtuele, verticale integratie’ om het bedrijf een new-economy-imago te geven. Hij beweerde dat het systeem dat aan de groei van bedrijven ten grondslag lag door technologieën als het internet was veranderd, en tot overmaat van ramp beweerde hij ook dat het geloof in de opbouw van grote bedrijven met veel bezit in feite een weerspiegeling was van het onvermogen om de nieuwe werkelijkheid te vatten. De markt juichte zijn new-economy-retoriek toe door de aandelenprijs in enkele maanden te verdubbelen, ook al leek die kortetermijnwinst (vooral als die was gefundeerd op de belofte van het liquideren van een groot deel van de bezittingen die Mark en een legioen Enron-bestuurders in voorgaande jaren hadden vergaard) de voorbode van een toekomstig bankroet. De aandeelhouders, die geheel opgingen in de irrationele jubelstemming van de aandelenmarkt, bleven vragen om meer; Skilling had het talent en vermogen om dat te leveren. Maar moet een hoofddirecteur zijn meesters zo blindelings volgen of is het zijn taak hen te beschermen tegen hun eigen kortzichtige impulsen? Skilling kwam nooit op mij over als een lakei; zijn streven naar hogere beurskoersen was nooit bedoeld om bij zijn bazen in de gunst te komen. Uit al mijn contacten met Skilling maakte ik op dat hij aandeelhouders in alles hun zin gaf, omdat hij alleen dan de tijd en ruimte kreeg om te experimenteren met zijn eigen kapitalistische ideologieën. Onder de dekking van stijgende koersen kon hij met kapitalisme experimenteren binnen Enron. In de media dachten velen dat Skillings obsessie met beurskoersen voortkwam uit hebzucht. Als bewijs voor een dergelijk motief voerde men aan dat hij voor 66 miljoen dollar aan Enron-aandelen had verzilverd. Maar 66 miljoen is niet zo'n fors bedrag in verhouding tot de beloningspakketten van directeuren bij topondernemingen; het stelt weinig voor en is gewoon niet genoeg om Skillings gedrevenheid met betrekking tot beurskoersen te verklaren. Skilling had hoge koersen nodig om te voorkomen dat zijn experiment bij Enron in de gaten liep.

Mijn team en ik kregen nog een klap te verwerken: de bekendmaking dat een jonge man die ik kende was aangesteld als onderdirecteur voor onze regio. Ik had hem zelf nog maar een paar jaar eerder in dienst genomen als aankomend financieel analist. Zijn vader en Ken Harrison waren oude huisvrienden, en Harrison had me zijn curriculum vitae gegeven. Ook Joe Hirko sloeg hem hoog aan. Onze nieuwe baas speelde het spel goed en trok een front op ter verdediging van de mythes over het ondernemerschap waar Hirko en Harrison in geloofden, maar voorzover ik kon zien had hij in de twee

jaar dat hij voor Enron werkte nog niets wezenlijks bereikt, behalve hoge onkosten en een omvangrijk team dat ook niets kon laten zien. Mijn team twijfelde niet alleen aan zijn competentie, het was ook zeer verstoord door zijn gegraai en gebrek aan integriteit. Deze nieuwe aanstelling was het begin van het einde. Hirko moest inmiddels hebben aangevoeld dat zijn dagen bij Enron waren geteld. Berichten over de mislukte initiatieven van Enron Broadband begonnen aandeelhouders en analisten te bereiken, en Hirko verleende nu elke mogelijke gunst aan zijn weinige getrouwen.

Kort nadat onze nieuwe baas was begonnen, liet hij mij en een lid van mijn team, Brian, weten dat we terug moesten naar de VS. Hij had absoluut geen idee wat onze taak daar zou zijn, maar hij stond erop dat we gingen. We deden nog een allerlaatste poging om ons voorstel voor de aankoop van corridorrechten er bij onze Braziliaanse partners door te krijgen, maar het werd afgewezen, zoals ik had verwacht. Degenen die hulp hadden toegezegd bij het aanspannen van een proces, werkten al niet meer bij Enron. Al ons werk was voor niets geweest.

Ik vloog terug naar Houston, waar ik het hoofd van de pas geformeerde afdeling voor bandbreedtehandel zou treffen. Zijn naam was Jim Fallon. Hij bood me een baan aan, want hij had, zo zei hij, mensen met een telecomachtergrond nodig als aanvulling op zijn makelaars, die vooral uit de energiesector kwamen. Mijn vrouw en kinderen hoopten dat we naar ons huis in Portland zouden terugkeren, maar ik wist hen ertoe te bewegen het ongemak nog iets langer voor lief te nemen en naar Houston te gaan. We pakten onze spullen en nog geen twee weken nadat ik was gevraagd terug te gaan, verhuisden we naar een tijdelijk appartement. Op mijn eerste dag in mijn nieuwe baan merkte ik dat Fallons enthousiasme over mij was verdwenen. Hij leek niets te doen om mij in mijn nieuwe omgeving in te passen, en alles om te zorgen dat ik werd genegeerd. Ik was gekwetst door zijn gedrag en wilde ontslag nemen, maar omdat ik mijn gezin zoveel ongemak had laten ondergaan voor deze betrekking, gaf ik niet aan die wens toe.

Op een dag kreeg ik ineens een bericht van, laat ik hem Waldo noemen (de bijnaam die ik deze man, die zo vaak op onverwachte plaatsen binnen Enron voor mij was opgedoken, had gegeven). Het was een uitnodiging voor een lunch in een restaurant ver van het Enron-gebouw. Ik kende Waldo uit Zuid-Amerika, waar ik hem vaak had ontmoet. Op weg in de auto herinnerde ik me weer zijn lijzige zuidelijke tongval en zijn merkwaardig gekunstelde nieuwsgierigheid. Zoals gebruikelijk stelde hij meteen een reeks vragen over

mijn aanstelling en wat ik van mijn nieuwe baan vond. Daarna keek hij om zich heen of er niemand meeluisterde en vertelde dat ik erin was geluisd. Volgens zijn theorie had iemand hoog in de hiërarchie lucht gekregen van het feit dat een paar stafleden in Zuid-Amerika snode plannen hadden. Als die bekend werden, kon Enron de grootste juridische problemen krijgen. Hij zei dat hij kopieën had van documenten waaruit de betrokkenheid van Enron en een ander Texaans energiebedrijf bleek bij zaken die hem zeer verontrustten.

De reden voor onze repatriëring naar de VS was absoluut niet dat ze onze diensten hier nodig hadden. Het was gewoon om ons in de gaten te kunnen houden, om na te gaan of wij van deze zaken afwisten en of we er met iemand over praatten. Er was een lijstje met mensen van wie vermoed werd dat ze iets wisten, en die moesten stuk voor stuk naar Houston terugkeren, zogenaamd voor een nieuwe baan. Dit had hij getoetst door degenen die hem een baan aanboden in detail te laten beschrijven wat die baan inhield. Na wat heen en weer gepraat werden de aanbiedingen dan plotseling ingetrokken. De druk op hem en zijn gezin om terug te keren bleef, maar hij was vastbesloten zijn gezin geen onnodige overplaatsingen aan te doen. Hij werd verscheurd tussen zijn officiële verantwoordelijkheid om de klok te luiden en de veiligheid van zijn vrouw en kinderen, vooral zolang ze nog in het buitenland woonden. Volgens hem was het zeer wel mogelijk dat hun iets zou overkomen als de verkeerde mensen ontdekten dat hij van de verdachte transacties wist.

Toen ik naar kantoor terugreed, wist ik nog niet of Waldo's paranoia met hem op de loop ging of dat hij alleen zijn eigen draai gaf aan feiten die op zichzelf juist waren. In elk geval gaf zijn theorie me wat meer inzicht in mijn situatie. Waldo vroeg me voorzichtig te zijn met alles wat ik over de telefoon zei en in e-mails schreef. Slechts enkele dagen na onze ontmoeting hoorde ik dat iemand die naast mij zat, ook een onderdirecteur die jaren in Zuid-Amerika had gewerkt, was ontslagen. Het gerucht ging dat ze in zijn e-mail ongepaste correspondentie met een oud-werknemer hadden gevonden. Een advocaat, een vriend van mij, werd plotseling verzocht op te stappen om bizarre redenen: het niet betalen van verkeersboetes op de auto van de zaak, en slecht gedrag. Hiermee was in elk geval bewezen dat veel werknemers scherp in de gaten werden gehouden. Maanden verstreken zonder enige verandering in mijn situatie. Ik kreeg geen taken toebedeeld en werd niet uitgenodigd voor stafvergaderingen, en Fallon, mijn baas, weigerde me ondanks herhaalde verzoeken te woord te staan. Op grond van allerlei incidenten

daarna moest ik Waldo's bizarre theorie aanvaarden als verklaring voor mijn situatie. Al snel kwam er een uittocht van het hogere management op gang. Kaderleden vertrokken een voor een om ‘persoonlijke redenen’. Skilling nam ontslag en verliet Enron op dezelfde dag als ik, 14 augustus 2001. Op 2 november was de onttakeling compleet en werd voor Enron surseance van betaling aangevraagd.

Ik herinner me dat een verblufte senator tijdens een hoorzitting in het Congres aan Skilling vroeg wie er op dat schip dat Enron heette aan het roer had gestaan. Waarom had de kapitein liggen slapen? Het ware antwoord was dat er helemaal geen kapitein was. Dit schip was niet gebouwd volgens de principes van de Macht of Traditie, maar volgens die van het kapitalisme. De essentie van het kapitalisme is dat de rol van controleur wordt overgelaten aan een onpersoonlijk marktmechanisme.

Ik werd misselijk van de huichelarij die tijdens de hoorzittingen door die andere najagers van eigenbelang, de senatoren, aan de dag werd gelegd. Hun gespeelde verontwaardiging over Enrons immorele daden was des te bespottelijker omdat er op het televisiescherm steeds een kadertje verscheen met de verkiezingsbijdragen die elk van hen van Enron had ontvangen. Uiteindelijk vroeg een van de senatoren of Skilling kon uitleggen waardoor Enron failliet was gegaan. Zijn antwoord was verrassend, maar toch helemaal in lijn met de Jeff Skilling die ik had leren kennen:

> Nou, ik ben blij dat u dat vraagt, en het verbaast me dat niet meer mensen deze vraag hebben gesteld. Ik denk dat het een klassieke stormloop op de bank was. Er is een probleem - een probleem dat volgens economen geloof ik een systematisch probleem genoemd wordt en dat tegenwoordig dus in onze economie zit -, waar u hier iets aan zou moeten doen. Dat probleem in het systeem is dat je zoiets als MAC-clausules hebt, die in de financiering van organisaties op alle niveaus zijn binnengeslopen, in allerlei financiële transacties. De handel in derivaten - u bent denk ik allemaal wel bekend met de derivatenhandel - gaat wereldwijd waarschijnlijk om een paar honderd miljard dollar aan uitstaande contracten. Daarvan voldoen de meeste aan de ISDA-normen - ISDA staat voor International Swap Dealers Association. In al die contracten staat zo'n Material Adverse Change-clausule, zeg maar een tegenslagclausule. Wat vroeger, rond 1880, gebeurde bij een stormloop op de bank, was dat de bank over de kop ging. Wat er nu gebeurt, is

> dat banken hun geld kunnen terugtrekken uit een bedrijf dat in de gevarenzone is. En als er iemand in de... u weet wel trapt en beweert dat er met de boeken is geknoeid, staat dat gelijk... in de zakenwereld staat dat eraan gelijk dat je een stampvol theater binnenloopt en 'Brand!' roept: iedereen rent naar de uitgang. En door die clausules in al die financiële contracten en leningen, wordt een beperkt probleem - dit zijn geen grote getallen in het grote plan van Enron - dat nog wel op te lossen zou zijn als we genoeg tijd hadden, een ramp.
> Als ik het in de wereld voor het zeggen had, zou ik waarschijnlijk zorgen dat al die beleggingsinstellingen met overheidsgaranties die clausules uit hun leningen en uit hun SWAP-contracten schrappen. Zo zit het volgens mij, dat is mijn hypothese - u komt misschien tot de conclusie dat ik het helemaal mis heb, maar zo zie ik het. Het was een stormloop op de bank. Een liquiditeitsprobleem.

Het was alsof Skilling alleen om dat te kunnen zeggen, afstand had gedaan van zijn recht om te zwijgen en besloten had te getuigen, met gevaar voor zijn persoonlijk welzijn. Deze ijveraar voor de vrije markt wilde het overheidsingrijpen in het vrijemarktproces aanwijzen als hoofdschuldige aan Enrons failliet. Je kon hem als handelaar zijn ongevoeligheid voor anderen verwijten, maar niet zonder hem tegelijk te bewonderen om zijn toewijding aan het kapitalisme.

De schaamte en het leed dat Enron zovelen heeft berokkend, maakt dat we ons afvragen of het zo verstandig is om het kapitalisme, met zijn intrinsiek onbeteugelde aard, te omarmen. Op bange momenten geven we zelfs toe aan onze hoop dat er een geleide vorm van kapitalisme kan bestaan die ons innovatie en dynamiek brengt zonder de nare neveneffecten van zwendel en bedrog. Een inventarisatie van de krantenkoppen van de afgelopen tweehonderd jaar maakt duidelijk dat de Enrons altijd bij onze economie hebben gehoord. Elke keer neemt men zich voor de controle en regels strenger te maken, maar steeds verrijst er een paar jaar later een nieuw Enron. Misschien is het tijd om eerlijk aan onszelf toe te geven dat we ook in de toekomst Enrons zullen blijven voortbrengen. Het zijn onvermijdelijke manifestaties van de grondprincipes van het kapitalisme. Enron als een afwijking zien, betekent nee zeggen tegen het kapitalisme. We kunnen regels en wetten en al het mogelijke bedenken om de terugkeer van Enron-methoden af te remmen of te smoren, maar ze komen toch terug, en in het kapitalisme zullen ze floreren. Het alternatief is dat we het grote kapitalistische ex-

periment zullen zien doodbloeden. Deze aanvaarding en eerlijkheid maken ons als natie toleranter en minder hypocriet ten aanzien van maatschappijen die ervoor kiezen het kapitalisme niet te omarmen.

Robert Frisbee en ik hebben elkaar nog vaak gezien sinds we jaren geleden bij Enron vertrokken. Ik was getroffen door de diepte van zijn woede en leed. Hij moest een pijnlijke rugoperatie ondergaan, gevolgd door een langzaam en langdurig herstelproces. En al die tijd verbaasde hij zich over de beweringen in de media van de oplichters die hem uit zijn bedrijf hadden gewipt om vervolgens enorme kapitalen te vergaren. Hij kon niet bevatten waarom er binnen Enron of elders niemand was die hun gebluf aan de kaak stelde. Innovatieve ideeën verwezenlijken, enkel om ze gestolen te zien worden voordat ze hun potentieel volledig waarmaken, is een vaker terugkerend patroon in zijn carrière. Het lijkt een heel alledaags patroon te zijn in onze economie. Er schijnt niet veel voor nodig te zijn om deze gevoelige zielen te misleiden. Maar die gevoeligheid schenkt hun, naast kwetsbaarheid, ook veerkracht, en ik zie al weer iets van de oude geestdrift komen bovendrijven in Frisbees muziek en zijn humeur. Ik kan al bijna weer de voetstappen horen van een verjongde geest die terugkomt. Nog even en hij is er weer bovenop.

VERTALING: HEIJO WILLEM ALTING

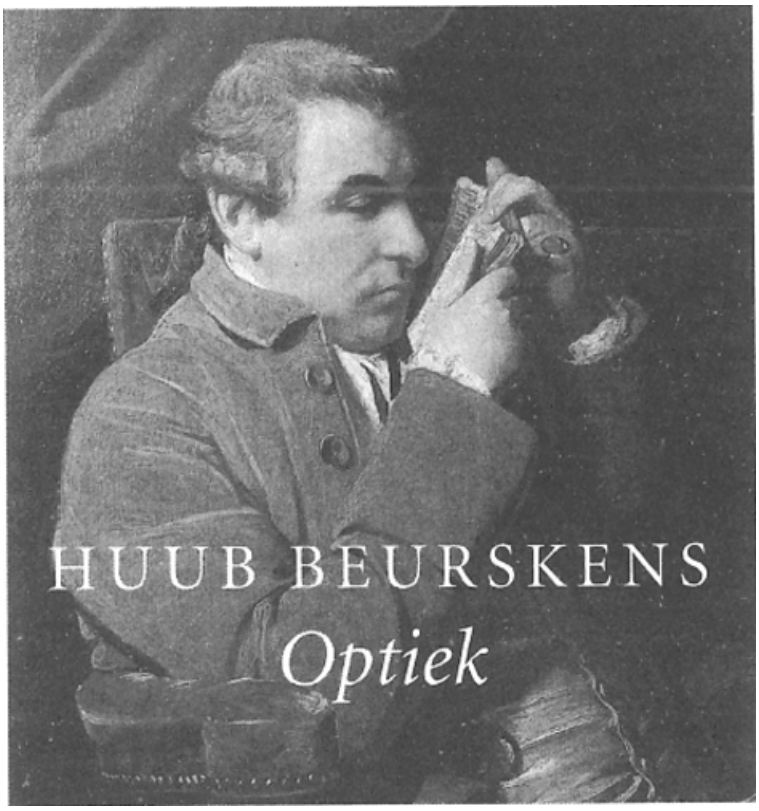

Huub Beurskens
Optiek
Dalmatiërs tussen kastanjebomen

Zoals elk stadspark kent het Amsterdamse Oosterpark zijn dagelijkse gasten en dagelijkse ontmoetingen. De stipte samenjoggers, de bierdrinkers rond de overdekte picknicktafel bij de eendenvoederplaats, de man met zijn twee dalmatiërs en de vrouw met haar drie dalmatiërs. Zelf kom ik er geregeld. De dichter K. Michel ontmoet ik vaker in de buurt-AH dan in het park, maar hij woont recht tegenover dat park, met uitzicht op de ingang, 'mijn' ingang, bij de Eikenweg. Voorheen woonde hij wat verderop, voorbij de Kastanjeweg, in het Witsenhuis van waaruit Breitner ooit een fraai winterpark schilderde, net als Willem Witsen zelf, waarop je niet alleen gebouwen ziet die niet meer bestaan maar ook de toentertijd nieuwe etagewoningen aan de Linnaeusstraat. Op het olieverfschilderij van Breitner en op de aquarel van Witsen zijn natuurlijk bomen en boompjes te zien. Ik vraag me meer dan eens af of daar bomen bij zijn die er nu, meer dan honderdtien jaar later, nog staan. Want ook in die zuidoosthoek van het Oosterpark staat een aantal bomen, enkele beuken en platanen, met een respectabele ouderdom. Tegelijkertijd weet ik dat een figuratieve schilder die zich en zijn kunst serieus neemt er niet voor terugdeinst om, al dan niet plein-air werkend, van alles en nog wat te slopen en te bouwen, te verkassen en te verplanten als hem dat zo uitkomt. Bekend zijn fictie en constructie van het op het eerste gezicht zo optisch projec-

tief overkomende schilderij van de *Molen bij Wijk bij Duurstede* van Jacob van Ruisdael: dat landschap met die gebouwen kan ‘in werkelijkheid’ nooit daar en zo zijn gezien.

Misschien was de vrouw met de drie dalmatiërs ziek en heeft de man met de twee dalmatiërs toen aangeboden om ook haar drie honden in het Oosterpark uit te laten, dacht ik toen ik het tafereel voor me zag dat K. Michel me aanbood met de eerste strofe van zijn gedicht ‘Monk leeft’[1]:

> Na een dag van grijs vergaderen
> leun ik uit het raam en zie
> van bovenaf een oude man
> met vijf aangelijnde dalmatiërs
> het lange zebrapad oversteken
> naar het park aan de overkant
> strepen en vlekken zwarte en witte
> twee ritmes duizelend door elkaar

Het lijkt op de kijk van een schilder. Het tafereel doet me denken aan de dalmatiërillusie, een wit veld met schijnbaar grillige vlekken waaruit je een dalmatiër kunt opmaken die in de schaduw van een bebladerde boom loopt.

K. Michel combineert de vlekken van de hond met de strepen van de zebra in plaats van boomschaduwen. Heeft hij het daarom ook over het ‘lange’ zebrapad? Zo'n vermeldenswaardige lengte heeft het zebrapad bij de Eikenwegingang van het Oosterpark immers niet. En is de dalmatiërliefhebber die hier dagelijks het park bezoekt wel van zo'n leeftijd dat je hem ‘een oude man’ kunt noemen? Ik zal er nog eens op letten.

Na een zelfbespiegelende strofe keert Michels gedicht zich naar een ander tafereel: ‘sneeuwvlokken dwarrelen/ buiten op het schoolplein/ zijn de lantaarns al aan/ in het bleke gezicht van de

klok/ hikt een strenge wijzer’. Ik vraag me af of het woord ‘buiten’ hier redundant is. Maar eerder heb ik, mede-Oosterparkbuurtbewoner, al gezien dat de dichter in plaats van aan de voorzijde nu aan de achterkant van zijn etagewoning naar buiten kijkt. Hij kijkt op een achterspeelplaats die hoort bij een van de drie naburige kinderdagverblijven aan de Eerste Oosterparkstraat, bij Guppies, De blauwe hamster of Sophie (gevestigd in het gebouw van een voormalige basisschool). En hij ziet boven een van de daken de driehoekige staalconstructie met bovenin aan elke zijde een wijzerplaat die hoort bij het verzorgingstehuis aan het Kastanjeplein als om te willen zeggen dat men daar weet hoe laat het is.

Hoe dan ook, kinderen krijgen inmiddels geen les meer in dat gebouwenblok aan de Eerste Oosterparkstraat. Toch stapt Michel in zijn gedicht over van de (klok)wijzer boven het dak naar een onderwijzer eronder. Een meester schrijft op een bord en er ontvouwt zich een tafereel binnen een school, er wordt lachend geleerd en lerend gelachen. Reminiscenties aan de eigen schooltijd van de dichter lijken zich aan te dienen. En vervolgens ontstaan er associaties met een grap over zandkorrels, een kluchtig optreden op een toneel en applaus dat opklinkt, applaus dat ‘als een golf’ is, ‘een grote schelp’ is, ‘opstekende wind’, ‘het applaus is een populierenlaan[2]/ een lading kiezels die wordt gestort/ het gedruis in een torenhoge zandloper/ de regen die trommelt op het dak/ het kloppen van het bloed in je kop/ het suizen 's ochtends vroeg/ van de leidingen in een oud hotel/ het gespikkelde geluid van de televisie/ als je 's nachts op de bank wakker schrikt’.

Inmiddels is het duidelijk dat het in dit gedicht zeker niet in de laatste plaats gaat om het zowel voortdurend gestalte aannemen uit als gestalte verliezen in vlekken, stippen, klanken. Net als in de dalmatiërillusie kan er steeds worden gewisseld tussen het vlekkenpatroon op zich en de figuratieve gestalt van de hond in zijn zonnige omgeving. Laat ik ter illustratie toch nog die in het gedicht vertelde grap erbij halen. Twee zandkorrels lopen door de woestijn, zegt de een tegen de ander: niet omkijken, ik geloof dat we worden gevolgd. Het anamorfe en antropomorfe in een onophoudelijke wisselwerking.

De driedelige slotstrofe brengt ons de man met de dalmatiërs weer terug of ons weer terug bij hem. Het applaus

> is de wind die woelt in de bladerkruinen
> die rukt aan de takken van de kastanjebomen
> waartussen de man en zijn honden verdwijnen

Bij de ingang van het Oosterpark staan onder meer populieren en Amerikaanse linden, maar beslist geen kastanjebomen. Er staan wel veertien grote, oude kastanjebomen op het Kastanjeplein, tussen de Eerste en Tweede Oosterparkstraat, voor de ingang van het verzorgingstehuis. Voor mij als bewoner en kenner van de buurt verplaatst Michel bijgevolg niet de bomen naar de man met zijn honden, maar de man met zijn honden naar de bomen. En daar, terwijl Michel dat door het raam aan de achterkant van zijn etagewoning onmogelijk *feitelijk* kan zien, zie ik *in mijn verbeelding* de dalmatiërs oplossen in een zomerse illusie van vlekken schaduw en zonlicht.

Het is in literair opzicht eigenlijk ongeoorloofd een gedicht te lezen zoals ik het hier doe met ‘Monk leeft’ van K. Michel. Nergens in het gedicht staat dat ‘het park’ het Oosterpark is, dat de ‘man met vijf aangelijnde dalmatiërs’ de man is die ik meer dan eens met zijn honden in het Oosterpark zie, dat ‘de klok’ die van de toren van Kastanjehof is en dat de ‘ik’ de dichter K. Michel is die onder een andere naam staat ingeschreven in het bevolkingsregister van Amsterdam. En waarom zouden in het gedichtpark geen kastanjebomen kunnen staan? Een lezer die noch de dichter noch de Oosterparkbuurt persoonlijk kent en mijn relaas nog niet heeft gelezen, zal het met het gedicht op zich moeten en kunnen doen. Toch zal ook hij of zij bij lezing een concreet en anekdotisch beeld van een park voor ogen krijgen, een eigen, subjectief beeld van een schoolklas en een man en zijn vijf dalmatiërs die tussen bepaalde kastanjebomen verdwijnen, het kan niet anders. En ook hij of zij zal terechtkomen bij overwegingen omtrent het incidentele en het algemene, het figuratieve en het abstracte, omtrent de schommelingen en overgangen tussen die misschien slechts schijnbaar bestaande tegenstellingen.

Zelf kan ik me met de beste wil niet losmaken van de beelden die ik heb van de buurt waar ik woon. Waarom zou ik ook? Zo vaak komt het niet voor dat je niet alleen uitzicht kunt hebben op het inzicht van de dichter maar ook inzicht denkt te hebben in zijn uitzicht. Toen ik vernam dat de locatie van Jacob van Ruisdaels *Molen bij Wijk bij Duurstede* deels gefingeerd was, ervoer ik dat als een even verreikende als verrijkende uitbreiding van het schilderij. Een goed kunstwerk wordt van niets slechter en van veel nog beter. Met mijn anekdotische invulling van Michels gedicht kon ik hooguit iets sneller de erin uitgezette en uitgevoerde waarnemingsprocessen volgen. Ik bedoel het in en met dit gedicht invoelbaar gemaakte wonderbaarlijke complex van ons allerminst fotografische waarnemingsvermogen, het voortdurend en onscheidbaar in elkaar over-

gaan van waarneming, verbeelding, herinnering en vooral associatieve projectie. Want ook zonder mijn vooringenomenheden is het duidelijk dat er in dit gedicht wordt gezwenkt, geschommeld en getransformeerd, dat de dichter of de ‘ik’ leunend uit een raam iets ziet maar tegelijkertijd ook dwars door muren kan kijken, door de tijd heen kan waarnemen. En dat het, terwijl alles plaatsgrijpt in het korte, minuscule ‘verhaaltje’ van een man die met vijf honden een straat oversteekt en een park in loopt, zowel ‘grijs’ is (van het vergaderen), sneeuwt, heet is (van de woestijn), regent (als van applaus), waait en geen winter is (aangezien de wind ‘woelt in de bladerkruinen’).

Ook de jazzmusicus Willem Breuker woont in de Oosterparkbuurt. Maar aan die wetenschap heb ik denkelijk helemaal niets als het gaat om de verklaring van de titel van Michels gedicht: ‘Monk leeft’. Hoewel ik in het hele gedicht niet de geringste toespeling op jazz ontdek, ga ik ervan uit dat met ‘Monk’ de legendarische pianist Thelonius Monk wordt bedoeld. Thelonius Monk is dood. Maar de gedichttitel zegt dat hij leeft. Ik lees dat als: Monks muziek of werk leeft. Uit en met zijn noten neemt hij gestalte aan, als een dalmatiër uit een duizeling van zwarte en witte vlekken.

Die noten van Monk komen overigens eveneens voort uit patronen van zwart en wit, uit het aanslaan van zwarte en witte toetsen, als vijf dalmatiërs en een oude man over een lang zebrapad, ‘twee ritmes duizelend door elkaar’... Hoezo geen toespeling op jazz?!

Onderwijl luister ik naar die muziek. *Criss Cross*, twee cd's met hoogtepunten uit Monks opnames. Kriskras, zo gaat ook onze perceptie haar gangen waarbij soms een en ander even samenklontert tot betekenisfrase, tot artisticiteit, tot vorm van leven. ‘Everything is happening all the time. Every googolplexth of a second!’ zei Monk eens. Een uitspraak die transparant over Michels gedicht gelegd zou kunnen worden.

Het nummer ‘Epistrophy’ uit 1948 klinkt nu op. Thelonius Monk met zijn zebrapadvariaties en Milt Jackson met zijn zomers aandoende vibrafoonspielereien eroverheen. □πί-στροφή - onder meer: omdraaien, een wending maken. Dus bijvoorbeeld eerst aan de voorkant naar buiten kijken en dan achterom nog verder zien...?

Heerlijk hineininterpretieren! Zo acht ik het niet uitgesloten dat er ook in de frasebouw van Michels gedicht parallellen te vinden zijn met de muziek van Monk. Maar op dat specialistisch gebied moet ik helaas verstek laten gaan en het overlaten aan iemand die net zo thuis is in de jazzmuziek als ik in de Oosterparkbuurt.

Ik zal K. Michel bij gelegenheid eens mijn kijk op dat gedicht van hem voorleggen. En dan zal hij ongetwijfeld en met recht opmerken dat zijn gedicht allerminst een beschrijving van een bestaande werkelijkheid is, dat het zich grotendeels afspeelt in het hoofd van de ‘ik’ waar, als op een projectiescherm of in een theaterruimte, associaties en beelden ontstaan, in beweging gezet door die dalmatiërs over het zebrapad. Dus ongeveer zoals bij mij naar aanleiding van, getroffen door zijn gedicht die associaties ontstonden over des dichters voor- en achteruitzicht, over het Oosterpark en het Kastanjeplein, zonder dat ik daarvoor ook daadwerkelijk naar die plekken ging en er keek; nee, gewoon hier thuis, binnen, boven de zwarte letters van het gedicht ‘Monk leeft’ op het witte papier van *De Gids.*

Eindnoten:

1. In *De Gids*, jrg. 167 nr. 3, maart 2004.
2. De Amsterdamse Oosterparkbuurt wordt aan de noordzijde begrensd door het park en aan de zuidzijde door de spoorlijn tussen het Muiderpoortstation en het Amstelstation met parallel eraan de Populierenweg waar, mijn verlangen en zijn naam ten spijt, inmiddels geen populieren meer staan maar ginkgo's groeien.

Hedda Martens
Iemandsland
Alfabet

Iemand voelt zich sinds enige tijd genoodzaakt om al zijn handelingen onder te verdelen in een serie opdrachten die hij benoemt met de achtereenvolgende letters van het alfabet; bij thuiskomst bijvoorbeeld a) fiets tegen lantarenpaal plaatsen, b) fiets op slot zetten en b.a) sleuteltjes in andere jaszak doen dan die waaruit hij b.b) nu zijn huissleutels haalt; c) huisdeur openen, c.a) sleutels uit de deur halen, c.b) binnen aan haakje hangen, deur dicht, en klaar. Hij heeft zich des te preciezer op deze ordening toegelegd naarmate hij minder op zijn automatismen bleek te kunnen vertrouwen: dezelfde handelingen die ooit een zo vanzelfsprekende opeenvolging vertoonden dat hij gerust met zijn gedachten elders kon zijn vergen nu een toenemende concentratie, op straffe van chaos en ontreddering. Ook wanneer hij met een zwaai van het rechterbeen op zijn fietszadel plaatsneemt vereist dat uiterste aandacht, en eenmaal op weg geeft hij zijn voeten commando's, links rechts, links rechts, met bij harde tegenwind ook nog een telling van A tot en met Z om de vaart erin te houden; van huis naar werk leverde dat elf alfabetten op, met een twaalfde tot de P.

Hij verkiest het alfabet boven een numeriek stelsel aangezien dat laatste nergens een grens of pauze kent, niet alleen doordat de getallen zelf van geen ophouden weten maar ook vanwege hun onstuitbare vermogen tot inwendige opsplitsing in veel meer dan enkel decimale verfijningen: niets angstiger dan zo'n naar binnen vretende, mateloze oneindigheid. Nee, de bedoeling is juist om een opdrachtenreeks overzichtelijk te houden met het eindpunt als het ware binnen handbereik; een compactheid die hij in enkele gevallen kan optimaliseren door de beginletters van zijn achtereenvolgende handelingen een bijpassend woord te laten vormen of ze zelfs, recht in de maat, op alfabet te krijgen.

Voor de ochtend lukt hem dat inmiddels bijzonder goed, want na de vier W's - wekker uitslaan, wakker worden, wc, water over gezicht - volgen als vanzelf Aaien van de kat, Bed afhalen, Cyper eten

geven, Druppels innemen, Ei koken en Fruit (Grapefruit) Halveren - die laatste was de beste natuurlijk, een rijtje van drie binnen één handeling die daardoor des te effectiever voor elkaar kon komen. De kat betekende trouwens een ware uitkomst voor de lastige c; sinds hij haar in huis had genomen was zijn plezier in het alfabetisch te werk gaan aanzienlijk toegenomen, temeer omdat haar verzorging zich op vrijwel elke letter liet invoegen: Aanhalen, Borstelen, Cyper Drinken en Eten geven, Fles melk terugzetten, Grit verversen...

Het ging er nadrukkelijk om dat het één in elke omstandigheid na het ander moest komen, en eenmaal thuis zou het verval van zijn automatismen hem niet gauw meer parten spelen: daar kon hij er inmiddels gerust op zijn dat zijn bezigheden strikt lineair bleven, zowel wanneer het verschillende aangelegenheden betrof alsook binnen het geheel van een ruimere opdracht. Het probleem was echter dat zijn alfabetische methode buitenshuis, en vooral op kantoor, slechts met grote moeite viel vol te houden; hoe kon hij bijvoorbeeld zonder het risico van gelijktijdigheid een cliënt begroeten, koffie of thee aanbieden, een medewerker bellen die erbij wilde zijn en vervolgens het gesprek leiden, beslissingen optekenen, dossiers zoeken, kopieën maken? Zelfs bij het drinken van zijn eigen koffie kon hem dan de werktuiglijkheid van het slikken ontvallen zodat hij proestend op zoek moest naar een sigaret, die hij omgekeerd aanstak, waarna hij zijn lippen brandde aan het walmende filter. Als dan ook nog de telefoon rinkelde of een collega in de deuropening verscheen leek hij bijna te stikken: al zijn spieren trokken strak, zijn ogen drukten zich door zijn gezicht naar buiten en zijn oren floten zijn eigen stem aan flarden.

Ook het verslag dat hij van zo'n bijeenkomst moest maken kon hij steeds moeilijker onder de duim houden, tijdenlang was hij in de weer met rapporten die steeds zwaarder gebukt gingen onder talloze boven-, onder- en nevenschikkingen, waarbij het vereiste gebruik van decimalen in plaats van zijn vertrouwde alfabet hem opdreef tot formidabele preciseringen; met als uiteindelijk breekpunt een aantekening die, nog niet eens halverwege, was opgelopen tot 14.19. sub 27 - dichter bij de gevreesde oneindigheid zou hij nimmer meer komen.

Eenmaal thuis voor een opgelegde rusttijd van zes weken blijkt zelfs zijn eens zo vloeiende handschrift hem ontrouw geworden, elk woord moet hij eerst in losse klanken denken voor hij het op kan schrijven; met starre blokletters vult hij op een formulier van de arbeidsinspectie enkele vaststaande feiten in zoals zijn naam, zijn ge-

boortedatum, het bedrijf waar hij werkt. Maar wanneer hij op de tweede bladzijde zijn werkzaamheden moet omschrijven verstrikt hij zich zozeer in hun ongekende veelvoudigheid dat zijn hele lijf ervan duizelt; hij raakt bedolven onder een cascade van tussenliggende handelingen waarbinnen ook de indeling van zijn lunch in de kantine, de fases van koffiehalen, het loshalen van nietjes en de hiërarchie in zijn laden hun plaats eisen - hij staakt dit, het lukt hem niet meer.

De kern moet het alfabet zijn, het verval van zijn alfabet dat hij zo gauw mogelijk weer op krachten moet brengen; elke minuut, elk kwartier, ieder uur van de dag zal alleen daaraan gewijd zijn. - En zo, met passen die zich, eerst links en dan rechts, van de hiel tot de voorvoet afrollen, wandelt hij om te beginnen naar de A in achtertuin, dan terug langs de trap naar de Badkamer boven, draait zich vervolgens om en bukt zich nauwkeurig om de C in cyper, die hem overal volgt, een lange Aai te geven en loopt daarop noodgedwongen door naar opnieuw de B, nu van bed, waar de kat in volle lengte tegen hem aan gaat liggen.

Hij is moe, mateloos moe. Maar straks zal hij zeker verder gaan, van het dons in het dekbed naar de eetkamer beneden, de fruitboom in de tuin, het gasfornuis in de keuken en op den duur zal alles weer in orde zijn; tot en met de X in het muuranker, de ijskast beneden, en ten slotte omhoog, tot de zolder aan toe.

Medewerkers aan dit nummer

HEIJO WILLEM ALTING (1961) vertaalt fictie en non-fictie uit het Spaans en Engels. Zijn meest recente vertaling is *De botanica van het verlangen* van Michael Pollan.

HUUB BEURSKENS (1950) is redacteur geweest van *De Gids.* Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla.* Zijn poëzie tot 1998 werd verzameld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de wind* en *Het korte pad.* In 2000 verscheen zijn roman *O mores!*, in 2001 de bundel *De school aan zee*, in 2002 *Duivenhart - een complex* en in 2003 *Zang en verdoving.*

H.M. VAN DEN BRINK (1956) is redacteur van *De Gids.* Later dit jaar verschijnt zijn roman *Koningsdochter.* 'Waarlijk spijs en drank' is een aangepaste versie van de Kellendonklezing gehouden in februari 2004.

J. GOUDSBLOM (1932) is emeritus hoogleraar Sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Recent verschenen: *Het regime van de tijd, Reserves* en *Stof waar honger uit ontstond.*

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde twee verhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

PRAVIN J. JAIN was medeoprichter van FirstPoint Communications en adjunct-directeur van Enron International. Zijn essay 'Capitalism Inside an Organization' verscheen oorspronkelijk in de bundel *Clear Cut Future* (Astoria: Clear Cut Press, 2003).

DR. A.H.G. RINNOOY KAN (1949) is lange tijd verbonden geweest aan de Erasmus Universiteit, waarvan hij tussen 1986 en 1989 rector magnificus was. Van 1991 tot 1996 was hij voorzitter van het werkgeversverbond VNO-NCW. Sindsdien is hij lid van de raad van bestuur van de ING Groep. Voorts was hij onder meer voorzitter van de commissie die de minister van Onderwijs adviseerde over de invoering van het bachelor-masterstelsel.

FRANS W. SARIS franswsaris@wxs.nl is natuurkundige, decaan van de faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen aan de Universiteit Leiden en redacteur van *De Gids.* Komend najaar verschijnt van hem en Rob Visser *Beta's onder de letterheren.* Een bloemlezing van Nederlandse natuurwetenschap in *De Gids* van 1900 tot 2000.

REIN DE WILDE is als hoogleraar Wijsbegeerte verbonden aan de Universiteit Maastricht. Hij publiceerde onder meer *De voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie* (2000) en *Bezeten van genen: een essay over de innovatieoorlog rondom genetisch gemodificeerd voedsel* (2003).

NACHOEM WIJNBERG (1961) is behalve wetenschapper ook dichter en romancier. Zijn meest recente roman is *Politiek en liefde* (2002), enkele van zijn dichtbundels zijn *Vogels* (2001) en *Geschenken* (1996), die bekroond werd met de Herman Gorterprijs. Sinds 2001 is hij hoogleraar Industriële economie en organisatie aan de faculteit Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen.

[Nummer 5/6]

Ter inleiding

Alle landen van de wereld denken dat ze anders zijn, anders dan de tot clichés verworden beelden die men elders van ze koestert. Het zijn immers altijd vertekeningen en karikaturen die buiten de landsgrenzen van een nationaal karakter worden gegeven. Veel clichés zijn wel tot een oorsprong te herleiden, maar voor degenen die er dagelijks wonen is iedere samenleving natuurlijk oneindig veel complexer, subtieler, geschakeerder dan het beeld dat de buitenstaander ervan heeft. Alle landen van de wereld hebben dus groot gelijk als ze die misverstanden bestrijden. Alle landen, behalve Nederland.

Want over Nederland bestaan niet slechts misverstanden. Nederland ís een misverstand. Het is een samenleving die al eeuwen in hoge mate functioneert bij de gratie van genegeerde feiten, onverzoende tegenstellingen en omzeilde confrontaties. Dat komt niet doordat Nederlanders dommer zijn. Integendeel. Net als alle andere volkeren denken ze zelfs stilletjes dat ze een beetje slimmer zijn dan de rest. Maar een verschil is weer dat onze beste denkers al eeuwen uitblinken in het zaaien van twijfel over de vaderlandse identiteit.

Ze bevestigen daarmee de stelling dat Nederland in veel opzichten een natie is die haar bestaan dankt aan haar eigen ontkenning. Wat weer iets anders is dan een gebrek aan zelfbewustzijn. Ons land doet zich in de wereld graag kleiner voor dan het is, bijvoorbeeld als het gaat om de economie of het taalgebied. Maar tegelijkertijd wordt het toch steeds weer als een authentieke krenking ervaren wanneer de Nobelprijs voor literatuur of het wereldkampioenschap voetbal niet in Nederlandse handen valt.

Het gaat hierbij om meer dan louter het verschil tussen schijn en wezen, tussen hooggestemde idealen en een uitvoering die altijd te wensen overlaat. Zo vindt men overal ter wereld verschillen tussen de bepalingen van de wet en de manier waarop die in de praktijk gehandhaafd wordt. Maar alleen in Nederland kan een minister van Justitie zowel worden aangesproken op het handhaven van de wet

als op de belofte om dat niet te doen. Die minister is trouwens misschien wel lid van een algemene volkspartij die een politieke middenkoers vaart, maar die erop staat zich specifiek christelijk te noemen, wat echter weer niet betekent dat moslims er geen functies in kunnen vervullen. Het is een manier van omgaan met elkaar en met de omstandigheden die een zekere rust waarborgt en voorzover ze al geëxpliciteerd werd, tot voor kort werd aangeprezen met begrippen als ‘gedoogbeleid’, ‘consensusmaatschappij’ of ‘poldermodel’.

Tot voor kort. Want in de nieuwe eeuw is er iets gaan schuiven. Juist op het moment dat dankzij een steeds grotere mobiliteit en vervagende grenzen de Nederlanders eindelijk geruisloos zouden kunnen opgaan in het verenigde Europa waarover men altijd zoveel enthousiaster is geweest dan de buurlanden, vlamt hier het debat op over maatschappelijke tegenstellingen en klinkt de roep om een definitie van de nationale identiteit, compleet met godsdienstige en historische onderbouwing. Volgens sommigen heeft de in 2002 vermoorde politicus Pim Fortuyn, de man die vond dat ook in de polder de sluizen maar eens open moesten, hierin een belangrijke rol gespeeld. Voor grote verschuivingen in de politieke krachtsverhoudingen heeft hij niet gezorgd, maar als hij al niet de aanstichter van het debat over de nationale identiteit is geweest dan was hij op zijn minst een katalysator en zijn populariteit een teken dat er iets bezig was te veranderen.

Die veranderingen zijn nog niet ten einde. Als de schijn niet bedriegt is Nederland doende intern de bakens te verzetten en datgene te doen wat zo lang werd nagelaten: in krachtige lijnen een portret te tekenen van zichzelf om zich daarmee binnen en buiten de landsgrenzen te manifesteren. Die intentie wordt nu tenminste veel vaker dan voorheen uitgesproken. Er vallen kanttekeningen bij te plaatsen. Moeten we al die energie aan onszelf besteden terwijl er in de rest van de wereld zoveel aan de hand is? Is de stelling juist dat we alleen vanuit een krachtig idee over onszelf in de internationale context kunnen functioneren of was er ook wel iets te zeggen voor de zo lang reeds gecultiveerde onopvallendheid? Maar hoe men daar ook over moge denken, het opruimen van misverstanden is ook een waarde in zichzelf.

De Gids is al sinds de oprichting een tijdschrift dat niet alleen literaire bijdragen bevat maar ook artikelen op het gebied van politiek, cultuur en wetenschap. Ter gelegenheid van het Nederlandse EU-voorzitterschap in de tweede helft van 2004 werd voor deze aflevering, die tegelijkertijd in het Nederlands, Engels, Frans en Duits verschijnt, aan auteurs van uiteenlopende signatuur gevraagd een

korte beschouwing te wijden aan een naar hun idee onjuiste stelling over Nederland. De spreekwoordelijke properheid, de vredelievendheid, de homovriendelijkheid, de botheid, de geëmancipeerdheid: nationale karakterkenmerken worden met kritische eigenliefde en van ironie vervulde eigendunk tegen het licht gehouden. Dat sommige auteurs daarbij hun favoriete misverstand ook als misverstand blijken te ontkennen, onderstreept nog eens dat er een typische, ja, een unieke Nederlandse traditie bestaat in het denken over de eigen identiteit.

Namens de redactie,
H.M. VAN DEN BRINK

Frits Abrahams
Geen voetbalnatie

Een van de hardnekkigste misverstanden over Nederland betreft de kwaliteit van het nationale voetbal. Nederland zou ‘een echte voetbalnatie’ zijn, een van de beste ter wereld zelfs. Deze mythe is een moeilijk bestrijdbaar virus dat zich tot ver voorbij onze landsgrenzen verspreidt.

De FIFA, de wereldvoetbalbond, publiceert regelmatig een ranglijst waarop de landenteams in volgorde van belangrijkheid worden geplaatst. Op de lijst van maart 2004 stond Nederland op de vierde plaats achter gerenommeerde landen als Brazilië (eerste), Frankrijk (tweede) en Spanje (derde). Dat betekent dat Nederland, althans *op papier*, sterke landen als Argentinië, Tsjechië en Engeland (op een gedeelde zesde plaats) en Italië (tiende) achter zich houdt.

Dat klopt natuurlijk niet. Waaraan hebben we dat verdiend?

In ieder geval níet aan het niveau van de Nederlandse voetbalcompetitie. Dat is onthutsend laag, zoals elke kenner weet. Ik ga al jarenlang naar Ajax kijken, en ik heb nog nooit zoveel slecht voetbal gezien als de laatste seizoenen. Het lijkt wel of we bezig zijn het voorgoed te verleren.

De grootste talenten vertrekken naar het buitenland nog voordat ze tot volledige bloei zijn gekomen. Als ze niet uit vrije wil weggaan, worden ze de grens over geschopt door hun clubs die de centen hard nodig hebben. Wat achterblijft is een armzalig samenraapsel van gesjeesde halftalenten en versleten buitenlandse avonturiers.

De positie van Nederland op de FIFA-lijst moet geflatteerd zijn door de vele vriendschappelijke wedstrijden die het nationale elftal de laatste jaren speelde. Omdat de kwalificatie voor het wereldkampioenschap van twee jaar geleden dramatisch mislukte, speelde het Nederlands elftal ter compensatie zoveel mogelijk van deze oefenwedstrijden.

Daarin zijn onze jongens moeilijk te overtreffen. Zet ze tegenover een ploeg van ongeïnspireerde Fransen, boemelende Duitsers of uitgevroren Noren, en ze staan hun mannetje. Hun voetbal is ook

dán niet om aan te zien, maar dat geldt nog sterker voor dat van de tegenstander, die plichtmatig als sparringpartner fungeert.

De mythe van Nederland als prominente voetbalnatie is ongetwijfeld ook sterk verbonden met Johan Cruijff, het beroemdste individu dat Nederland ooit heeft voortgebracht - sorry, Rembrandt. Zonder Cruijff zou Nederland maar een vlekje zijn op de internationale voetbalkaart. Een land met zo'n held kan zelfs in de ogen van de kenners niet écht falen.

Toch doet het Nederlands elftal steeds niet veel anders dan dat - falen.

Voor het laatste wereldkampioenschap werd het uitgeschakeld door Ierland, het Europese kampioenschap in Portugal kon het slechts via een moeizame barrage bereiken.

Daar, in Portugal, dreigt een nieuw drama. Op het moment dat ik dit schrijf, een kleine drie maanden voor het begin van het toernooi, heeft bondscoach Dick Advocaat nog geen idee welk spelsysteem hij zal hanteren en met welke spelers hij dat precies wil doen.

Twee of drie spitsen, wel of geen buitenspelers, drie of vier middenvelders, aanvallend ingestelde backs, of juist niet? Advocaat puzzelt er al jaren op, en hij wordt daar niet graag bij gestoord. Eén ding is zeker: van verandering houdt hij niet. Als Cruijff, Neeskens en Van Hanegem zich nog beschikbaar zouden stellen, zouden ze bij Advocaat een gewillig oor vinden. *Never change an aging team.*

Zou het veel beter gaan als het Nederlands elftal een sterkere persoonlijkheid als coach had? Dat is, toegegeven, nog maar zeer de vraag. Want Nederlandse voetballers houden niet van elkaar, geïsoleerde groepjes van drie, vier man daargelaten. Zet acht Nederlandse voetballers bij elkaar, en er breekt een burgeroorlog uit waar ze op de Balkan met respect naar zouden kijken.

Het is nooit anders geweest. Al van mijn vader kreeg ik vroeger te horen dat Wilkes en Lenstra, in de jaren vijftig twee van 's werelds beste voetballers, elkaar niet mochten. In die jaren was het dan ook niet ongewoon dat Nederland van voetbaldwergen als België en zelfs Luxemburg verloor.

In de jaren zeventig kregen we de vetes die Cruijff met zijn provinciale vijanden van PSV uitvocht. Het kostte topspelers als Van Beveren en Van der Kuijlen hun internationale carrière. Het Nederlands elftal werd in die periode geen wereldkampioen, hoewel het de beste voetballers van de wereld had. Althans, alweer *op papier.*

Weer later ontstonden er *clashes* tussen Surinaamse en ‘Hollandse’ spelers, en op dit moment gaapt er een kloof tussen spelers die wél en die niet van ‘stappen’ houden, een woord waarvan in dit ver-

band nooit helemaal duidelijk is welke lading het precies dekt: klaverjassen, discohengsten of bordeelbezoek. Wél staat vast dat er geen wandeling in de vrije natuur mee wordt bedoeld, hoewel dat een stuk bevorderlijker voor de conditie van de jongens zou zijn.

Zoals altijd heeft Nederland ook nu weer de beschikking over enkele grote talenten, maar het gevaar bestaat dat ze elkaar in de nationale competitie doodschoppen voordat ze samen internationaal iets kunnen bereiken. In Portugal zou het middenveld moeten worden gevormd door onder anderen Rafael van der Vaart (Ajax) en Mark van Bommel (PSV), maar beide spelers haten elkaar al te diep om veel van zo'n samenwerking te verwachten.

Nederland is geen voetballand, maar een voetbalruzieland.

Daarom zal Nederland nooit wereldkampioen voetbal worden.

Hedy d'Ancona

Nederland: moederland

De Poolse journalist die mij interviewt in het kader van de nabije toetreding van zijn land tot de Europese Unie, zegt verbijsterd te zijn over de stagnatie van het emancipatieproces in Nederland. Hoe komt het toch dat je hier nauwelijks vrouwen tegenkomt op hoge posities, terwijl dat in Polen stukken gewoner is? Hij noemt voorbeelden: de president van de Poolse Centrale Bank, directies van ziekenhuizen of de voormalige minister van Buitenlandse Zaken. Kom daar eens om in het veel welvarender en in veel opzichten progressiever Nederland - een land waar vrouwen veel succesvoller waren in het verkrijgen van reproductieve rechten en seksuele zelfbeschikking dan in het zijne. De legalisering van abortus en de optimale toegankelijkheid van anticonceptiva, waaronder de pil, maakten het de Nederlandse vrouw mogelijk om het toeval uit haar leven te bannen. Waarom laat ze dan de mogelijkheid om een carrière te plannen onbenut? Terwijl de Poolse vrouwen hun aanwezigheid in alle regionen van het openbare leven veroverden binnen een context die vrouwen - in seksueel opzicht - nauwelijks vrijheden toestond. Een situatie die getypeerd wordt door het bekende gezegde dat een ongeslagen paard en een ongeslagen vrouw wild blijven.

Hoe dan ook, zij galoppeerden tijdens de Tweede Wereldoorlog massaal het arbeidsproces in en keerden, anders dan in de Verenigde Staten, na afloop daarvan niet terug naar huis en haard, waardoor zij zich permanent op de arbeidsmarkt nestelden. In Nederland werd pas in de laatste vijfentwintig jaar van de vorige eeuw afgerekend met de grote achterstanden die vrouwen ten opzichte van mannen hadden. Door de inzet van vrouwen zelf verdween de ongelijke onderwijsparticipatie, werd het verrichten van betaald werk geaccepteerd en kwam er wetgeving op het terrein van gelijke behandeling in het arbeidsproces en de sociale zekerheid. Daarnaast werd het, zoals vermeld, vrouwen mogelijk gemaakt te beslissen of en wanneer ze kinderen zouden krijgen, en ten slotte werd het bui-

tenshuis werken van moeders enigszins gefaciliteerd door het creëren van kinderopvang, de invoering van deeltijdwerk, de verlenging van het zwangerschapsverlof en de voorzichtige introductie van bepaalde vormen van zorgverlof. Kortom, in enkele decennia werden veel van de eisen van de feministische beweging van welleer ingewilligd.

Een reden voor de huidige minister van Sociale Zaken, tevens belast met het emancipatiebeleid, om - nog niet eens op de helft van zijn regeerperiode - al van de daken te schreeuwen dat in een volgend kabinet de emancipatieportefeuille wel kan worden opgedoekt. Een opvatting die op pijnlijke wijze manifesteert dat het de minister ontbreekt aan toekomstidealen en historisch besef. Want het ging de feministen van welleer niet alleen om het inhalen van de achterstand, maar bovenal om het veranderen van de samenleving op een zodanige manier dat al het werk - het betaalde en het onbetaalde -, alle activiteiten in de openbare en privé-sfeer, eerlijk over beide seksen verdeeld zou worden. Dit alles vanuit het idee dat mannen en vrouwen, via de politiek en het bestuur, via de wetenschap en het bedrijfsleven, de samenleving zouden moeten gaan vormgeven. En daar is dus niets van terechtgekomen bij ons in Nederland. In de top van het bedrijfsleven vindt men nog geen 2 procent vrouwen, in die van de universiteiten 5 procent, evenals in de hogere regionen van de ambtenarij, en in de politieke organen treft men ongeveer 30 procent vrouwen aan.

Nergens in de wereld is een conflictloze combinatie van werk buitenshuis en zorg binnenshuis bereikt, maar alleen in Nederland vertonen de vrouwen extreem conflictvermijdend gedrag door af te zien van een beroepscarrière. Tweederde van de buitenshuis werkende vrouwen verricht parttime werk; het onbetaalde werk, de zorg voor de kinderen en hulpbehoevenden, wordt voor 80 procent door vrouwen opgeknapt. Nederland is het bastion van de mannelijke kostwinner gebleven.

Verklaringen voor die uitzonderlijke situatie worden niet alleen gezocht in een traditionele moederschapscultuur en een ‘mannelijke’ bedrijfscultuur, maar ook in een gebrek aan werkambitie.

Onderzoek naar dat laatste laat inderdaad zien dat Nederlandse vrouwen minder graag een toppositie bekleden en minder geneigd zijn om hun gezin wat tekort te doen om carrière te maken. In vergelijking met hun zusters uit de Europese Unie hechten ze weinig waarde aan een baan met goede promotiekansen en aan het idee dat je iets kunt bereiken in je baan.

Maar dergelijke antwoorden staan natuurlijk niet los van heer-

sende opvattingen over moederschap en worden beïnvloed door de ontoereikendheid van voorzieningen die taken van werkende moeders verlichten.

In veel andere landen, waaronder Polen, is het verlof na de geboorte van een kind aanzienlijk langer, terwijl de opvang van kinderen daarna veel beter geregeld is - doordat er voldoende crèches zijn, kleuters op jongere leeftijd naar school moeten (zoals in Frankrijk) of de naschoolse opvang beter geregeld is.

Het is voor Nederlandse mannen buitengewoon comfortabel dat ze carrière en gezin kunnen combineren door een foto van vrouw en kinderen op hun bureau te zetten. En eveneens gemakkelijk dat vrouwen hun ambities vergeten zodra ze moeder worden. En zolang het vooral mannen zijn die hun stempel drukken op maatschappelijke veranderingen, is het niet aannemelijk dat ze zich binnen afzienbare termijn dat comfort zullen ontzeggen.

Maarten Asscher

'Nederland moet de Nobelprijs voor literatuur 2004 winnen' Een misverstand van nationale proporties

Er zijn nogal wat mensen in Nederland - schrijvers, critici, journalisten, uitgevers, boekhandelaren - die ieder jaar in oktober weer vurig hopen dat 'wij' de Nobelprijs voor literatuur nu eens zullen binnenhalen. Sterker nog: zij menen dat wij daar onderhand wel een keer recht op hebben. Jaar in jaar uit worden dergelijke mensen teleurgesteld. Ze plegen dan met een zekere verontwaardiging te wijzen op statistieken, die laten zien dat Frankrijk deze prijs maar liefst twaalf keer in de wacht sleepte, gevolgd door Groot-Brittannië (negen keer), de Verenigde Staten en Duitsland (beide acht keer). Zelfs Finland heeft zijn winnaar gehad. En Guatemala. Ja, Nigeria en IJsland. Zwitserland zelfs twee. Zwitserland! Dan kunnen 'ze' Nederland toch niet langer negeren? Bovendien, zo luidt het sluitstuk van deze gedachtegang, wij hebben met Mulisch, Claus en Reve prima kandidaten 'in huis', waar die Zweedse Academie toch werkelijk niet omheen kan, tenzij... Ja tenzij ze, zoals inmiddels sinds 1901 gebruikelijk is, ook in 2004 weer iemand uit een ander land bekronen.

Het jaarlijks terugkerende gevoel dat Nederland nu werkelijk aan de beurt is om de Nobelprijs voor literatuur te winnen is zo hardnekkig en wijdverspreid in letterkundige, journalistieke en zelfs academische kringen, dat het de moeite loont eens af te rekenen met dit curieuze misverstand.

Om te beginnen staat de Nobelprijs a priori op gespannen voet met het denken in termen van nationaliteit. De Zweedse uitvinder en springstoffenmagnaat naar wie de prijzen zijn genoemd, liet daar in zijn handgeschreven testament van 27 november 1895 geen enkele onduidelijkheid over bestaan. In dit, zijn derde en laatste testament, waarin hij zijn familie en enkele dierbaren met niet meer dan een legaat bedeelde, formuleerde Alfred Nobel de grondslag voor de jaarlijkse toekenning van de naar hem genoemde prijzen. Voorwaarde voor alle vijf de prijzen is dat diegene wordt bekroond, die 'in het af-

gelopen jaar' op zijn terrein 'de mensheid de grootste weldaad heeft bewezen'. In overeenstemming met de op internationale vrede gerichte strekking van het hele testament, neemt Nobel ten overvloede nog de volgende bepaling op: 'Het is mijn uitdrukkelijke wens dat de prijzen verdeeld zullen worden zonder te kijken naar nationaliteit, opdat de prijzen in alle gevallen toegekend zullen worden aan de waardevolste persoon, of hij uit Scandinavië komt of niet.'

Deze bepaling, zo karakteristiek voor het supranationalisme dat in die jaren ook de Haagse Vredesconferentie en de plannen voor het Vredespaleis opleverde, maakt ieder expliciet beroep op nationaliteit om een auteur voor de prijs in aanmerking te brengen bij voorbaat verdacht en kansloos.

Iets anders is dat de nationaliteit van schrijvers natuurlijk wel degelijk een rol speelt, maar dan in de beslotenheid der bijeenkomsten van de Zweedse Academie c.q. het daaruit gevormde Nobel-comité of zelfs alleen maar in de onuitgesproken overwegingen van de individuele Academieleden. Anders valt toch moeilijk te verklaren dat de prijs van de zesennegentig keer dat hij tot dusverre is toegekend, maar liefst veertien keer bij een Scandinavische auteur terecht is gekomen. Men zegt bijvoorbeeld dat de Fin Sillanpää en niet de Nederlandse historicus Johan Huizinga de prijs in 1939 kreeg, mede omdat zijn land op het punt stond door de Sovjet-Unie te worden geannexeerd, iets waar deze schrijver zich op bewonderenswaardige wijze tegen had uitgesproken.

Omgekeerd kan de politieke situatie in een land ook juist verhinderen dat een schrijver wordt bekroond. Zo zal de Zweedse Academie onder de huidige omstandigheden zich wel wachten om de Nobelprijs aan de Israëlische schrijver Amos Oz toe te kennen, aangezien de Academie zich daarmee rechtstreeks in een politiek strijdtoneel zou begeven. Men zie ook het geval Zuid-Afrika, waar tijdens de jaren van het onwrikbare apartheidsregime geen bekroning wenselijk was, terwijl er vanaf het begin van de jaren negentig al twee auteurs uit dat land bekroond zijn (Nadine Gordimer in 1991 en J.M. Coetzee in 2003).

De spanning tussen een literaire Nobelprijswinnaar en zijn of haar nationaliteit komt trouwens ook tot uitdrukking in het gegeven dat er 'van officiële zijde' nogal eens afkeurend gereageerd wordt op deze prominente uitverkiezing van een schrijvende staatsburger. Natuurlijk was dat het geval met schrijvers uit een onvrij land (zoals Boris Pasternak en Aleksandr Solzjenitsyn in de Sovjet-Unie of Nagieb Mahfoez in Egypte). Maar ook de bekroning van schrijvers als Camilo José Cela, Kenzaburo Oë, Dario Fo en Imre

Kertész kon indertijd op flinke kritiek van het politieke of het literaire establishment in hun land rekenen. Hij was te links of juist te rechts. Hij was niet representatief. Hij was te joods. Hij had de regering beledigd of de goede smaak, of beide.

Hieruit blijkt nog weer eens dat, geheel los van de tekst van Nobels testament, schrijverschap en nationaliteit - zoals de Engelsen zeggen - ‘strange bedfellows’ zijn. Dat neemt niet weg dat ze het best eens met elkaar kunnen doen (zoals de literaire Nobelprijs voor Winston Churchill illustreerde) maar lekker zit het niet. Zeker niet nu vijftig jaar na dato aan het licht komt welke schrijvers door de Zweedse Academie expliciet en welbewust werden gepasseerd, toen de keuze op de Britse staatsman, vroegere romanschrijver en (auto)biograaf viel: Robert Frost, Walter de la Mare en Haldor Laxness. De twee eerstgenoemde dichters zagen daarmee de prijs voorgoed aan hun neus voorbijgaan; de IJslander Laxness kreeg hem twee jaar later alsnog.

De hele gedachte, overigens, dat een land schrijvers zogezegd ‘voortbrengt’ is een wangedrocht dat alleen in totalitaire systemen gerealiseerd wordt en dan onveranderlijk leidt tot politiek-propagandistische, sociaal-realistische of anderszins slechte literatuur. Maar als een land dus niet zijn schrijvers voortbrengt, is dan het omgekeerde misschien juist, dat schrijvers hun land voortbrengen?

Ook daarvan zou ik verre willen blijven. Schrijvers brengen hun werk voort, zij brengen daarin en soms daarbuiten ideeën voort, zij handhaven en beïnvloeden met dat alles de taal en wellicht zelfs de cultuur van hun land, zij nemen soms standpunten in die indirect een maatschappelijk of politiek effect kunnen sorteren, maar met de staatkundige conditie van een land houdt dat alles - helaas of gelukkig - geen rechtstreeks verband. Het is als met het kadetje en de maan; beide zijn wit en rond. Voor het overige hebben zij niets met elkaar van doen, hoezeer het verschijnsel maanzaad ook het tegendeel lijkt te suggereren.

De gewoonte om over de verdiensten van een Nederlandse schrijver of schrijfster en de mogelijke erkenning daarvan door toekenning van de Nobelprijs te spreken in de eerste persoon meervoud, zulks in combinatie met het werkwoord ‘winnen’, berust op een misplaatste ontlening aan de wereld van de sport. Als Gerard Reve in 2004 de Nobelprijs voor literatuur wordt toegekend, iets wat ik onwaarschijnlijk acht maar wat hem bij deze van harte wordt gegund, dan hebben niet ‘wij’ iets ‘gewonnen’, maar dan heeft ‘hij’ iets ‘gekregen’, namelijk zijn verdiende loon voor meer dan een halve eeuw zegenrijk schrijverschap.

Het Nederlandse gebruik om in de wij-vorm aanspraak te maken op de Nobelprijs voor literatuur leidt potsierlijk genoeg bovendien tot annexatie van de eeuwige Belgische Nobelprijskandidaat Hugo Claus. Hoezeer zijn bewonderaars in Nederland - waar ik mij graag onder schaar - het Claus ook zouden gunnen om op 10 december aanstaande in Stockholm de prijs in ontvangst te mogen nemen, ik zou niet weten hoe daar op Nederlandse bodem een triomfalistisch ‘we-feeling’ door zou worden gerechtvaardigd.

Kortom: als literatuur en nationaliteit al iets met elkaar te maken hebben, dan is het de gespannen voet waarop zij staan, zowel ten opzichte van elkaar als ten opzichte van het testament van Alfred Nobel. Anders gezegd, er valt met geen mogelijkheid een argument aan te ontlenen dat bijdraagt aan de kans op bekroning van een in het Nederlands schrijvende en in Nederland wonende en werkende auteur.

De enige basis voor die langverwachte bekroning zou zijn dat er in de ogen van de Zweedse Academie - op voordracht van het daaruit gevormde zogenaamde Nobel-comité - hier een schrijver is die voldoet aan de twee specifieke criteria die Alfred Nobel in zijn testament voor de door hem ingestelde literaire prijs formuleerde. Het moet gaan om ‘degeen die in de literatuur het voortreffelijkste werk in idealistische richting heeft voortgebracht’.

Welnu, de vraag wie ‘het voortreffelijkste werk’ heeft geproduceerd is natuurlijk een subjectieve aangelegenheid, zoals de voormalige permanent secretaris van de Zweedse Academie Sture Allén ooit zelf erkende. Hij kon ook moeilijk anders, oog in oog met het gegeven dat bijvoorbeeld James Joyce, Paul Valéry en Italo Svevo de prijs nooit kregen, terwijl schrijvers als Carl Spitteler (1919), Erik Karlfeldt (1931) en Harry Martinson (1974) hem wel ontvingen. Daar ligt het dus niet aan dat Nederlandse auteurs de prijs tot dusverre steeds misliepen. Als zij in de voorafgaande jaren al niet ‘het voortreffelijkste werk’ voortbrachten, zoals eind jaren vijftig begin jaren zestig met enig recht van Simon Vestdijk is gezegd, dan nog hadden zij een keer kunnen profiteren van wat je zou kunnen noemen het ‘roulettekarakter’ van sommige beslissingen van de Zweedse Academie, die nu eenmaal - als iedere collectieve beslissing - gebaseerd zijn op de beperkte wijsheid van ‘de helft plus één’. Maar zo rolde het balletje tot dusverre nooit.

Het tweede criterium, dat het om werk ‘in een idealistische richting’ moet gaan, is minstens even subjectief als het oordeel over de vereiste voortreffelijkheid. Het is bovendien vanaf het eerste begin een problematisch criterium gebleken. Het woord dat Nobel hier in

zijn testament gebruikte (‘idealirad’) en vervolgens met de hand verbeterde (in ‘idealisk’), laat zich op verschillende manieren lezen: ideëel, idealistisch, met een ideële of idealistische strekking of tendens, met een ideëel doel, met een ideaal voor ogen, et cetera. Wat daarvan zij, Nobels algemene intentie is duidelijk genoeg. Alleen is het voor vele, ook voor vele Nederlandse schrijvers nog niet zo eenvoudig om eraan te voldoen.

Iemand als Gerrit Kouwenaar bijvoorbeeld, jarenlang vanuit Nederland als officiële kandidaat aan de Zweedse Academie voorgedragen, voldoet vermoedelijk niet aan dit tweede criterium, hoe voortreffelijk en in artistiek opzicht baanbrekend zijn dichterlijke oeuvre ook genoemd kan worden. Zijn werk heeft simpelweg niet de sociaal-idealistische, humanistisch-geëngageerde strekking die Alfred Nobel op het oog had en die de Zweedse Academie dan ook tot op heden bij vele van haar zesennegentig bekroningen expliciet heeft benadrukt.

Het is zelfs de vraag of de gedoodverfde Nederlandse Nobelprijskandidaat Harry Mulisch aan dit tweede criterium voldoet c.q. of hij er zelf wel aan zou wíllen voldoen. In de afgelopen jaren (*De procedure, Siegfried*) is hij als schrijver nog meer een bovenmenselijke mythebouwer geworden, een godgelijke schepper van kosmische verhalenstelsels, dan dat hij zich in of buiten zijn werk voor andere, in de werkelijkheid bestaande mensen en hun lotgevallen zou interesseren.

Zo gezien hebben Hella Haasse en Cees Nooteboom, elk op hun eigen wijze, een veel grotere kans om door de Zweedse Academie als schrijvers ‘in een idealistische richting’ te worden beschouwd en erkend. Haasse engageerde zich vanaf haar prozadebuut *Oeroeg* uit 1948 met de Nederlandse, de Europese en de Nederlands-Indische geschiedenis en betoonde zich sindsdien decennialang een veelzijdig en nieuwsgierig schrijfster. Nooteboom vond zijn menselijk en historisch engagement vooral buiten Nederland, met name in Duitsland en Spanje. Maar ook elders zette hij zijn literaire voetstappen, in de vorm van reisboeken, romans, gedichten en poëzie-vertalingen. Daarmee vestigde hij een betekenisvol schrijverschap op kosmopolitisch formaat.

Tot slot is er nog één fatale omstandigheid die het waard is om vermeld te worden, aangezien die naar mijn overtuiging jarenlang de kansen van Nederlandse schrijvers op de Nobelprijs in de weg heeft gezeten. Zoals algemeen bekend, is het aan onder meer leden van letterkundige academies, aan hoogleraren letterkunde en aan voorzitters van representatieve organisaties van schrijvers voorbe-

houden om aan Stockholm kandidaten voor de prijs voor te dragen. Wat doen nu de Nederlanders, trouw aan hun onuitroeibare poldertraditie? Die gaan onderling zitten vergaderen c.q. met elkaar onderhandelen, net zo lang totdat zoveel mogelijk van dergelijke personen (met daarachter hun respectieve organisaties) het eens zijn geworden over de ene kandidaat die aan de Zweedse Academie zal worden voorgedragen. Kennelijk gebeurt dit vanuit de volgende gedachte: als zij zien dat wij onderling zozeer op één lijn zitten, dan kunnen ze toch haast niet meer om een zo krachtig en breed gedragen kandidaat heen.

Dit lijkt mij een faliekant verkeerde redenering. Veel overtuigender is het namelijk voor de Zweedse Academieleden om vanuit Nederland een gevarieerde veelheid aan voordrachten te ontvangen, alle even grondig beargumenteerd en kan het zijn van kansrijke lobby's voorzien, waaruit op zijn minst de conclusie gerechtvaardigd is dat de Nederlandse literatuur een sterke, veelzijdige en levendige wereld is, waarin men zich absoluut nader moet verdiepen. Terwijl wanneer men jaar in jaar uit die ene envelop uit Nederland openmaakt en daar telkens weer diezelfde naam uit rolt (vroeger jarenlang Vestdijk, later jarenlang Kouwenaar), krijgt men daar in Stockholm van lieverlede de indruk dat Nederland literair gesproken stilstaand water is. Maar ja: ‘draagvlak’, ‘consensus’, ‘maaiveld’. Ik weet het, ik weet het. Zoals ik het Alexander Rinnooy Kan ooit hoorde zeggen, in een lezing voor buitenlanders over het poldermodel: ‘Compromise is to the Dutch what sex is to normal people.’

Kortom: het Nobel-comité van de Zweedse Academie moet zich vooral niets gelegen laten liggen aan nationalistische pleidooien ten gunste van deze of gene schrijver, ook niet vanuit Nederland. Maar als ik, zonder dat mij daartoe enige formele bevoegdheid ter beschikking staat, de leden van de Academie geheel vrijblijvend mag wijzen op twee auteurs die al jaren het voortreffelijkste werk in idealistische richting voortbrengen, dan breek ik bij deze - geenszins als enige en ook zeker niet voor het eerst - graag een lans voor toekenning van de Nobelprijs voor literatuur 2004 aan Hella Haasse en/of Cees Nooteboom.

Het lijkt zo vanzelfsprekend daar nog bij te vermelden dat Nederland na meer dan eeuw nu ook wel een keer aan de beurt is, maar om de hierboven uiteengezette redenen kan die toevoeging beter achterwege blijven. Q.E.D.

Henri Beunders

Misverstand: Nederlanders zijn antikoloniaal
Of: het verlangen naar getto's

Nederlanders vinden zichzelf kosmopolitisch. En dat zijn ze ook, op vakantie. Die vakantiekosmopolieten geloven dat zij moeiteloos aansluiten bij de grote vaderlandse traditie van wereldwijde handelaars die wisten wat er te koop was in de wereld. Geen cultuur te ver of vreemd, of wij gingen er op bezoek, korter of langer. Voor het geld, voor de kolonisatie, voor de verspreiding van Gods woord. Want Nederlanders weten niet alleen wat goed is voor henzelf, nog beter weten ze dat voor anderen.

In reactie op de afgedwongen dekolonisatie (Indonesië 1949, Nieuw-Guinea 1962 en Suriname 1975) werd ‘maakbaarheid’ het nieuwe geloof van de postkoloniale, ontkerstende samenleving die Nederland vanaf de jaren zestig wilde worden. Nu het was teruggeworpen op het eigen grondgebied, zou het van die zompige polder een paradijsje maken. Een miniatuur-Amerika, maar dan zonder al die schaduwzijden die daarginds te zien waren: het wapengeweld, de valse glitter van Hollywood, de oorlogszuchtige buitenlandse politiek, de grote kloof tussen arm en rijk, het racisme en de daarbij behorende getto's waar die zwarten werden opgeborgen.

Extern kwam de gemoderniseerde variant op de koloniale tijd tot uiting in de grote populariteit van de derde wereld als object om helpenderhand tot paradijs om te kneden. Daadwerkelijk door allerlei artsen en ingenieurs die een paar jaar in Afrika of waar ook hun heilzame werk deden. Thuis door geld te gireren dat het een aard had. Het liefst tijdens een nationale tv-inzamelactie voor het goede doel ver weg. In geen land ter wereld waren tussen 1960 en 2000 de opbrengsten van dergelijke acties per hoofd van de bevolking zo hoog als in Nederland. Ontwikkelingshulp is nog altijd een bijna onaantastbaar geloofsartikel in de Nederlandse politiek.

En intussen kwamen de immigranten naar Nederland. De mensen uit Indië eerst, toen de ‘gastarbeiders’ uit het gebied rond de Middellandse Zee, na 1975 de Surinamers. Daarna volgde een ware stroom van asielzoekers, die zijn hoogtepunt bereikte rond 2000.

Zo wonen er inmiddels op een bevolking van zestien miljoen alleen al één miljoen moslims in Nederland. De ‘opstand van de burger’ in 2002 was een reactie op deze toestroom. Hierover brak bij de gevestigde orde grote paniek uit. Populisme! Vreemdelingenhaat! Racisme! In Nederland!

Sindsdien woedt er een heftig debat over de vraag hoe het zover heeft kunnen komen in dit vredelievende polderparadijs. Het had zich immers zo aardig en redelijk ontwikkeld tot een tolerant en permanent multicultureel dansfestijn, een geslaagde proeftuin voor de rest van de wereld?

Een van de antwoorden op het waarom van deze voor velen zo abrupt gekomen omslag in aard en imago van Nederland wordt gezocht in de niet geslaagde psychische verwerking van het grootste trauma uit de vaderlandse geschiedenis: de dekolonisatie, in het bijzonder het verlies van Indië in 1949. De schaamte over al het geweld dat daar was toegepast, ook in de laatste fase van oorlog om de onafhankelijkheid te voorkomen, zou de generatie der babyboomers ertoe hebben gebracht op pacifistische én ethische wijze een nieuw project van verheffing van de arme en verdrukte medemens ter hand te nemen. In Nederland zelf, en ook in de derde wereld, Afrika voorop.

Maar kunnen we wel volstaan met schaamte (én naïveteit) als verklaring voor de warme verwelkoming van het idee van de multiculturele samenleving in Nederland door de nieuwe babyboomelites? En als verklaring voor de ontnuchtering, ja de schok, over ‘het multiculturele drama’, dat zich zonder dat velen het wilden zien bleek te voltrekken doordat er van integratie nauwelijks sprake bleek?

Nee, schaamte en naïveteit zijn niet voldoende als verklaring. Als derde emotionele voedingsbodem voor de houding van sommige groepen Nederlanders tegenover de multiculturele samenleving kunnen we de getaboeïseerde emotie van de afgunst niet zonder meer negeren. Welke afgunst? De afgunst op die koloniale tijd. De babyboomers hebben door hun geboortejaar nooit het genoegen kúnnen smaken die zelf te hebben meegemaakt.

Natuurlijk, er was bij heftige mensen in de jaren zestig en zeventig veel verlangen naar verre paradijzen. Maar de sympathisanten van Che Guevara, Mao Zedong en Pol Pot of Afrikaanse heilstaten-in-wording als Tanzania, Mozambique of El Salvador zagen zichzélf nooit als onderdrukten. Altijd als leider, of het nu als ontwikkelingswerker was, betrokken politicus of ‘participerende’ journalist. Hoe goed de uitwerking soms ook was, er zat altijd een element van

bevoogding in. Wíj helpen júllie naar een betere toekomst.

Helaas voor deze ‘bevrijders’ verdween in de jaren tachtig de ene na de andere verre heilstaat in het moeras, uiteindelijk verdampte de hele onderliggende droom van communisme en socialisme. Ook deze kosmopolitische revolutionairen werden, uiteindelijk, teruggeworpen op het grondgebied van de Lage Landen aan de Zee zelf.

Het is waar, we kunnen de migratiestromen van de afgelopen decennia alleen maar als westers zo niet wereldwijd fenomeen begrijpen. Toch was de houding die de diverse Europese landen ertegenover innamen heel verschillend. Feit is immers dat Nederland (het dichtstbevolkte land in Europa) vanaf de jaren negentig van alle EU-landen het grootste aantal asielzoekers en vluchtelingen heeft opgenomen. Waarom? Misschien wel hierom. Omdat het enige stukje land ter wereld waar we ons nog met ‘ethische politiek’ en ‘verheffing van de verdrukten’ bezig konden houden, onze eigen ‘polder’ zelf bleek te zijn.

Zo begon Nederland, na het mislukte koloniale avontuur, en na het eveneens mislukte antikoloniale avontuur in de derde wereld, na de val van de Muur aan een nieuw koloniaal project, binnen de eigen dijken. Zo is ook te verklaren dat niet de eerdere immigranten, zoals Indische Nederlanders, Grieken, Italianen, Spanjaarden, Portugezen, Marokkanen en Turken - die moesten het goeddeels zelf maar uitzoeken ondanks alle solidariteitsuitingen - maar de asielzoekers die vanaf 1990 van waar ook ter wereld aankwamen, het nieuwe object werden om de aloude ethische taak uit te voeren ‘waarin een klein land groot kan zijn’. Het is ook tekenend dat dit nieuwe ‘koloniale project’ van de asielzoekers vooral werd gedragen door groepen en partijen die de vooroorlogse koloniale tijd daarginds niet of nauwelijks zelf hadden meegemaakt: D66, de PvdA, GroenLinks en ook een flink deel van de confessionelen.

We kunnen ons dus afvragen of het wel louter onbaatzuchtige medemenselijkheid was, of de behoefte om hopman te zijn of onderwijzer, die schuilging achter alle (ongetwijfeld ook oprecht aanwezige) kosmopolitische tolerantie en humaniteit waarmee elke asielzoekers vanaf de jaren negentig werd verwelkomd. Dat wil zeggen in ‘de politiek’ en in ‘de media’ (niet in brede lagen van de maatschappij zelf, zoals in 2002 bleek). Moeten we niet nog dieper graven in de krochten van de psyche van ‘het weldenkende deel der natie’?

Ja, en daar zouden we wel eens kunnen ontdekken dat die geproclameerde behoefte aan een egalitaire en vreedzame multiculturele samenleving slechts de façade was voor de behoefte aan een nieuwe

koloniale samenleving. De praktijk van de zwarte, illegale werkster bij de welvarende kosmopolitische tweeverdieners - ook journalisten en politici - was er slechts het eerste teken van. De bijna stiekeme dagelijkse tocht per fiets van vele progressieve ouders met hun kinderen achterop naar die blanke school in die betere wijk een ander. Toen de verzwarting van de scholen niet meer te ontkennen was, kwam, als een konijn uit de hoge hoed, plotseling de politieke theorie dat ‘onderwijs in eigen taal en cultuur’ toch ook veel beter was voor het behoud van de identiteit van de nieuwkomers. Begrip voor het anders-zijn van de ander ligt hier werkelijk zeer dicht tegen onverschilligheid aan. En dan is verdringing een niet onbekende volgende stap.

Na ‘de opstand der burgers’ in 2002 tegen de met zoveel sociaal-psychologische ontwrichting (huisvesting, vervreemding, criminaliteit) gepaard gaande multiculturele samenleving klonk unisono de eis van ‘integratie’ van de ‘vreemdelingen’. Deze wanhoopskreet was niet alleen gebaseerd op een nieuwe illusie - namelijk dat zij allemaal met ons zouden wíllen integreren - maar draagt ook een flinke dosis schijnheiligheid in zich. Die ‘boze burgers’ zelf - door de progressieve weldenkenden als ‘blanke onderklasse met onderbuikgevoelens’ weggezet - waren aanvankelijk niet onwelwillend om te integreren met de allochtonen. Maar de sociale verschillen waren te talrijk en te groot, en deze werden bovendien door de overheid gecultiveerd. Niet-aanpassing werd gesubsidieerd. Dát maakte hen furieus. Ze waren vreemdelingen in hun eigen wijk geworden, voelden zich verlaten door de overheid. Dáárom voelden de inwoners van het net betrokken veilig gewaande suburbiaparadijsje zich ook bedreigd door vreemdelingen. En kozen zij voor sociale en fysieke geborgenheid onder elkaar, voor segregatie dus.

Maar geldt dit niet ook voor vele progressieve pleitbezorgers van de multiculturele samenleving zelf? Feit is immers dat de overheid - ook op lokaal niveau - in de afgelopen decennia heel weinig werk heeft gemaakt van die integratie. Met bakken subsidie laat je ‘de allochtonen’ niet in hun waarde. En intussen zag de overheid lijdzaam toe hoe de werkloosheid onder allochtonen bizar hoog werd, hoe de sociaal-economische ongelijkheid Amerikaanse vormen aannam, en hoe er zwarte scholen en getto's kwamen. Waarom?

Naast de schaamte en naïveteit is het misschien toch ook de afgunst op die koloniale tijd van de ouders en grootouders, van de elites van weleer, die deze nonchalance kan verklaren. Of is het wellicht nog erger? En was deze nonchalance wél onbewust de bedoelde uitkomst. En stoelde die uitkomst op deze nooit uitgesproken

wens: wij - de '68-generatie - willen niet alleen de intellectuele en culturele elite zijn en blijven van dit land, maar willen dat ook in sociaal-economisch opzicht zijn: omringd door ‘de lagere stand’, liefst van allerlei kleur, zwervers en daklozen geen bezwaar. Dat maakt de elitepositie nog kosmopolitisch ook.

Zelfs de goedwillende *Mr. Average* in de nieuwgebouwde suburbia's in de polder kan zich zo stiekem een koloniaal voelen ten opzichte van die ‘arme sloebers’ in de negentiende-eeuwse buurten van de Randstad, die gekleurde en inmiddels even gevreesde als geminachte metropool waar hij zo min mogelijk komt.

Na al die mislukte projecten op basis van het Nederland Gidsland-idee vormen de getto's en de zwarte scholen in Nederland voor de hedendaagse babyboomelites in de betere wijken misschien niet het gedroomde paradijs. Maar wel *next best.* En het koloniale gevoel dat nu het mislukte gevoel van revolutionaire bevrijder vervangt, blijkt voor velen helemaal niet zo slecht te smaken. Misschien wel zo goed, dat we moeten vrezen dat de afgunst op het koloniale machtsgevoel (inclusief de hang naar hiërarchie en segregatie) van meet af aan tot de *driving forces* achter het multiculturele project heeft behoord.

Zo past de praktijk van het heden toch weer in een oer-Hollandse traditie. Immers, het standsgevoel en het gettodenken zijn altijd even sterk geweest als het egalitarisme en kosmopolitisme van de Nederlanders.

René Boomkens

Waarom Nederland geen progressief land is

Het enige misverstand over Nederland dat je niet zozeer tegenover buitenlanders maar vooral tegenover vaderlanders zelf moet rechtzetten is het idee dat dit land een progressief, ja línks land is. Zeker, de buren waren wel een beetje ontsteld vanwege het fenomeen Fortuyn en het succes van zijn populistische en anti-islamitische retoriek, maar die ontsteltenis betrof niet de teloorgang van een *links* Nederland, eerder die van een *braaf* Nederland. Het poldermodel was het laatste politieke exportproduct dat het bovengemiddeld goed had gedaan in Europa: premier Wim Kok was een succesnummer in de Europese Unie en daarbuiten. Als gezicht van de overlegeconomie en van de 'klassenvrede' mocht deze voormalige vakbondsleider acht jaar lang leidinggeven aan de geleidelijke privatisering van de meest uiteenlopende overheidstaken, aan de even geleidelijke erosie van de collectieve verzekeringen, en aan de nog veel geleidelijker verscherping van het toelatingsbeleid van migranten, asielzoekers of vluchtelingen. *Paars*: het was de kleur van twee coalitieregeringen-Kok, die de toon zetten in de jaren negentig en geroemd werden in diverse buitenlanden. Paars: de mengkleur voor een politiek en beleid zonder identiteit, noch links noch rechts, maar altijd nog minder links dan rechts. Wim Kok was ook de man die verklaarde dat de linkse sociaal-democratie haar 'ideologische veren' moest afschudden. Sindsdien heerst in Nederland een 'linkse leegte' of een 'leegte van links'. Links of progressief Nederland bestaat niet (meer).

Bestond het ooit? Is Nederland ooit wél progressief geweest? Waar komt dat curieuze idee vandaan dat dit land, in vergelijking met zijn naaste buren of met de rest van de wereld, een soort links paradijs was of is? Nederland pretendeerde ooit een *gidsland* te zijn, iets waar conservatieve politici hier van gruwden: een (zeer klein) land dat de rest van de wereld de weg kon wijzen richting sociale rechtvaardigheid en eerlijke verdeling van de mondiale rijkdom. Ironisch genoeg weten alleen Nederlanders zelf dat zij ooit die maf-

fe pretentie gekoesterd hebben de rest van de wereld de les te lezen. Wij hebben het erg druk met onszelf.

Toch. Ooit waren wij links. Wat heet links in Nederland? Landen als Groot-Brittannië, Duitsland, Spanje of Frankrijk zijn gewend aan langdurige periodes waarin één linkse (socialistische) partij regeert. Willy Brandt, Helmut Schmidt, François Mitterrand, Felipe Gonzales, Harold Wilson: zij vertegenwoordigden duidelijk progressieve of linkse regeringen en programma's waar je echt voor of tegen kon zijn. In Frankrijk deden zelfs de communisten enige tijd mee. Nederland had een kleine vier jaar een min of meer linkse regering: tussen 1973 en 1977 was Nederland in de greep van het ‘links-totalitaire’ regime van Volkscommissaris Joop den Uyl. Nog steeds verwijzen politici van confessionelen (christelijken) en liberalen (conservatieven) huize al gruwelend naar die rampzalige vier jaren die Nederland naar de afgrond voerden. Hoogleraar en latere christen-democratische premier Dries van Agt kreeg een minderwaardigheidscomplex van Den Uyl, de ‘doctorandus uit Buitenveldert’. Eurocommissaris en VVD'er Bolkestein gruwelt ook dertig jaar later nog van het ‘linksisme’ dat Nederland in de jaren zeventig in de greep had. Het moet er in die vier ellendige jaren waarlijk heftig aan toe zijn gegaan. Zo schijnt de Verzorgingsstaat (voorbeeld van stalinisme) in die periode ongeveer uit zijn sponningen geknald te zijn. Elke vaderlander die geld wilde kon simpel aankloppen bij een willekeurig loket van de Verzorgingsstaat, en onmiddellijk werd een aanvaardbaar bedrag uitgekeerd, plus als bonus nog een zakje weed, om de kleine uurtjes aangenaam blowend door te komen. Dat was Den Uyl!

Maar wat was die regering-Den Uyl eigenlijk precies? Het was een coalitie van pragmatische sociaal-democraten, sociaal-liberalen, radicale christenen en conservatieve christen-democraten. Links? Mmwahh. Ach, laten we maar eerlijk zijn: wat wij ons hier in Nederland voorstellen van ‘links’ wordt inderdaad zo ongeveer vertegenwoordigd door de regering-Den Uyl, die eenzelfde canonieke status heeft verworven als de popsong ‘Bohemian Rhapsody’ van Queen, die in dezelfde periode werd opgenomen. Net als het liedje van Queen was de regering-Den Uyl een geslaagd toneelstuk, een succesvol theatraal gebaar van linksigheid. 1973-1977: vier jaren totale anarchie en utopische luchtfietserij. Gedurende de jaren tachtig normaliseerde Nederland onder de krachtige leiding van conservatieve liberalen en christen-democraten, aangevoerd door twee katholieke leiders, Van Agt en Lubbers, die beiden hun carrière nu juist dankten aan hun participatie in het ‘rode’ kabinet-Den Uyl.

Onder de steeds conservatiever wordende Van Agt gaf de overheid meer geld uit aan de verzorgingsstaat dan onder Den Uyl, een verzorgingsstaat die pas werkelijk met straffe hand werd uitgekleed onder de paarse kabinetten in de jaren negentig.

Nederland links? In Nederland krijgt links al enkele decennia de schuld van een teveel aan bureaucratie, een verzorgingsstaat als een waterhoofd, een al te soft beleid jegens softdrugs, een fraudegevoelige wet op de arbeidsongeschiktheid en al te grote lankmoedigheid bij de toelating van asielzoekers en andere vreemdelingen. Ironie: de arbeidsongeschiktheidswet werd aangepast en ingeperkt onder leiding van Wim Kok zelve; het asielbeleid werd door een tweetal linkse staatssecretarissen aangescherpt, waarvan de laatste inmiddels als burgemeester van Amsterdam rechts Nederland over zich heen kreeg omdat hij iets vriendelijks zei over de islam.

Nederland links? De beroemde of beruchte gedoog- en consensuscultuur, de veelgeprezen en gewraakte lankmoedigheid of tolerantie, het progressieve maar daarom juist uiterst omstreden beleid op het terrein van abortus en euthanasie: zij zijn minder het product van een decennialange dictatuur van linkse politiek dan van een kleine eeuw vanzelfsprekend regentendom van paapse gluipkoppen (om een term van de linkse columnist Stoker te lenen), christenhonden en aartsconservatieve kooplui die zichzelf ten onrechte liberaal noemen. Zij zijn al meer dan een eeuw aan de macht, bijna zonder onderbreking. Links, c.q. de socialisten, mocht drie keer meedoen: heel even toen het land in oorlog verkeerde, langdurig toen het land weer moest worden opgebouwd (de kabinetten van de socialist Drees, vooral herinnerd als een boven de partijen staande vader des vaderlands) en nog even toen de socialisten nodig waren om de druk van de ketel van de culturele rebellie eind jaren zestig te halen.

Nederland links? Voormalig radicaal-linkse intellectuelen die zelf nooit aan de macht hadden kunnen ruiken, namen in 1991 collectief afscheid van hun linkse verleden in een bundel autobiografische beschouwingen onder de titel *Alles moest anders. Het onvervuld verlangen van een linkse generatie.* Feitelijk had hun afscheid al veel eerder plaatsgehad: in de jaren van ontnuchtering na de periode-Den Uyl, waarin niet alleen de sociaal-democraten buiten spel stonden (zoals gewoonlijk), maar ook klein-links (zoals de verzameling communistische, pacifistische en links-christelijke partijtjes links van de PvdA toen werd genoemd) nagenoeg totaal verschrompelde. De collectieve bekentenis van hun ‘ongelijk’ liep gelijk op met een gretig en haast opgelucht opgeëist ‘gelijk van rechts’, dat in de loop

van de jaren negentig vooral een gelijk van de neoliberale economie bleek te zijn, met de zegen van ‘socialist zonder veren’ Wim Kok. Het ‘gelijk van rechts’ kon echter pas echt worden omgezet in klinkende munt na 6 mei 2002, na de tragische moord op Pim Fortuyn, de man die ons allen had beloofd ons te zullen verlossen van decennia linkse dictatuur. De kogel kwam (dus) van links, zoals het al snel heette - en deze intussen populaire wijsheid bezegelt vermoedelijk voor langere tijd het lot van linkse politiek in Nederland.

Een tragedie herhaalt zich in de geschiedenis doorgaans als komedie, of als farce, zoals Marx ooit noteerde, en dat geldt zeker voor de kogels die Fortuyn troffen. Twee jaar later komt de kogel weer van links, maar dit keer is hij virtueel. Verzameld conservatief Nederland vult ijverig de opiniepagina's van de dag- en weekbladen om de conservatief-liberale columnist en filosoof Paul Cliteur een hart onder de riem te steken na diens bekentenis dat hij zich uit de openbaarheid wil terugtrekken uit angst voor de vele boze aanvallen en commentaren van rabiate linkse auteurs. In het land waar de heersende opinie mede wordt bepaald door een nihilistische bohémien als Theo van Gogh die al jaren moslims als geitenneukers omschrijft, door conservatieve politici als Geert Wilders die oproepen tot een ‘liberale jihad’ tegen de islam, of door rechtlijnige filosofen als Herman Philipse die ons land zien verworden onder invloed van prehistorische tribalistische vooroordelen en rituelen - in zo'n land is Paul Cliteur bang voor de volgende ‘kogel van links’.

De moordenaar van Pim Fortuyn was een radicale dierenactivist. Paul Cliteur is de bekendste verdediger van dierenrechten in Nederland. Is het mogelijk dat de moordenaar zich liet inspireren door de bevlogen pleidooien van filosoof Cliteur? Dat zou de mooiste ironie van de geschiedenis opleveren: Fortuyn vermoord door iemand die zich liet inspireren door het gedachtegoed van de man die zich anno 2004 een tweede Fortuyn waant.

Nederland is nooit links of progressief geweest. Het aangenaamste aan Nederland is altijd geweest dat het zo'n braaf land was, geregeerd door conservatieve liberalen en ‘sociaal voelende’ christenen, een land waar links nu juist altijd stuk liep op de plooibaarheid van het regentendom. Inderdaad: tolerantie. Tolerantie is in Nederland steeds een réchtse eigenschap geweest: het riep de verzuiling in het leven, de gedoogcultuur die nu zo wordt verketterd en ten onrechte wordt geassocieerd met links. Nederlandse conservatieven als Wiegel (VVD) of Van Agt (CDA) zijn haast links in vergelijking met hun Britse of Amerikaanse evenbeelden Thatcher en Reagan. En dat is misschien wel de meest schokkende waarheid over het huidige Ne-

derland: dit land is niet zozeer rechts of conservatief geworden. Het is immers nooit echt links geweest. Maar er is wel degelijk iets veranderd: rechts of conservatief Nederland is zelf veranderd. Het beschaafde Nederland van conservatieve leiders als Biesheuvel, Van Agt en Lubbers is veranderd in het onbeschaafde en intolerante Nederland van opinieleiders als Cliteur of Van Gogh, of politici en bestuurders als Bolkestein, Wilders en de nazaten van Fortuyn. Het volkomen *unzeitgemäße* kuifje van minister-president Jan Peter Balkenende is nog het enige dat doet denken aan die mooie tijd, de tijd dat Nederland een tolerante, rechtse en conservatieve natie was.

Bernard Bot

De relevantie van het Nederlands buitenlands beleid

‘Nederland heeft altijd gelijk, maar is nooit relevant.’ Hoewel deze typering naar verluidt afkomstig is van niet met name te noemen Europese vrienden, sluit hij ook goed aan bij de perceptie die vele Nederlanders zelf van hun land hebben, al willen ze liever niet dat anderen het constateren. Geen Nederlander zal ontkennen dat Nederlanders eigenwijs of koppig zijn; wij zijn er heimelijk trots op. Hoe kan het ook anders? Volgens Generaal De Gaulle maakte die koppigheid Nederland immers tot een serieus te nemen land. Zowel binnen de Europese Unie als daarbuiten is het goed om standvastig te zijn als je ergens van overtuigd bent, tenzij die standvastigheid zo letterlijk wordt genomen dat er een verbod op flexibiliteit komt te liggen. En het valt niet te ontkennen dat wij Nederlanders soms zozeer overtuigd zijn van ons eigen gelijk, dat wij niet bereid zijn om in te stemmen met een compromis, ook al is daarin het Nederlandse standpunt volgens andere landen wel degelijk terug te vinden. Je zou haast zeggen dat Nederlanders liever als *morele* winnaars dan als winnaars uit de strijd komen. De calvinistische Nederlander - in Nederland zijn ook vele niet-protestanten calvinistisch - heeft er nu eenmaal grote moeite mee lof te oogsten voor een prestatie die hij zelf ondermaats vindt, of een resultaat te boeken in een spel dat hem niet bekoort.

Clichés over een land zijn soms misleidend, soms raak, maar altijd hardnekkig. Nederland was de afgelopen decennia, zeker in de diplomatie en de buitenlandse politiek, wel eens te veel dominee en te weinig koopman, te veel stadsomroeper en te weinig bruggenbouwer, te vaak solist en te weinig orkestlid. Dat zit hem niet in de standpunten als zodanig. Die zijn doorgaans verdedigbaar en redelijk. Maar soms blijven zij dat alleen wanneer men bereid is de puurheid van het eigen standpunt ondergeschikt te maken aan de mogelijkheid van een compromis waarin ook partners zich herkennen. Naast inhoud gaat het hierbij om berekening. Wie onderhandelingen ingaat zonder een ‘bottom line’, dus zonder een idee van

wat een minimaal aanvaardbare uitkomst zou zijn, loopt het risico met lege handen te eindigen.

De kracht van het cliché schuilt maar al te vaak in de overdrijving ervan. Zo krijgt Nederland aan de Brusselse onderhandelingstafel vaker gelijk dan het cliché suggereert. De Europese Raad van Tampere van oktober 1999 vormt hiervan een goed voorbeeld. Daar werden besluiten genomen en intenties vastgelegd op het terrein van justitie en binnenlandse zaken, inclusief asielbeleid. Wie van de besluitvorming een studie zou maken en zou kijken naar het oorspronkelijke Nederlandse wensenlijstje, met tien centrale punten, zou ontdekken dat praktisch al die punten in de uiteindelijke besluiten zijn terug te vinden. Hetzelfde geldt voor de Europese Raad van Berlijn in 1999, waar Nederland een relatieve verlaging van de nationale afdrachten aan de Europese Unie bewerkstelligde.

Tegenover wat meer bescheidenheid over het principiële eigen gelijk mag dan ook best wat meer zelfbewustzijn staan over de handelsgeest die de Nederlandse onderhandelaar in staat stelt resultaten te boeken. Wij zullen deze handelsgeest bijvoorbeeld nodig hebben om te komen tot een eerlijker verdeelsleutel voor de netto-afdrachten van de lidstaten aan de Europese Unie. Dat Nederland nu te veel betaalt wordt ook door onze partners wel erkend; maar daarmee beschikken we nog niet automatisch over een alternatief dat voor alle lidstaten acceptabel is: daarover zal moeten worden onderhandeld.

Wie zich afvraagt of Nederland relevant is, moet ook stilstaan bij de vraag hoeveel gewicht Nederland in de schaal kan leggen. Volgens *Newsweek* staat Nederland op de tiende plaats in de internationale ‘machtsranglijst’. Nu is macht notoir moeilijk te definiëren, en misschien hanteert *Newsweek* een te selectief lijstje criteria, maar zeker is dat het intrinsieke gewicht van Nederland uitstijgt boven wat men zou verwachten van een land met een zo beperkte geografische omvang. Ook op andere terreinen presteren we goed. Volgens de vorige secretaris-generaal van de NAVO scoort Nederland bijvoorbeeld uitstekend waar het de ‘inzetbaarheid’ van zijn militairen betreft. Op deze ‘schaal van Robertson’ komt Nederland als derde uit de bus, na de VS en Canada. Zo droeg Nederland de afgelopen jaren naar verhouding fors bij aan de vredesoperaties in onder meer Cambodja, Bosnië-Herzegovina, Kosovo, Eritrea, Afghanistan en Irak. In de ‘Commitment-to-development index’ van het Center for Global Development in Washington kwam de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking bovendien als beste uit de bus van alle eenentwintig OESO-landen. En ook in Brussel gaat het prima: een onder-

zoek onder nationale ambtenaren, midden jaren negentig verricht door de Belgische onderzoekers Jan Beyers en Guido Dierickx, wees uit dat deze ambtenaren hun Nederlandse collega's ruim boven het Europese gemiddelde positioneerden, waar het gaat om de effectiviteit tijdens onderhandelingen. Nederlandse onderhandelaars bezitten veel dossierkennis en hebben daardoor een reputatie van betrouwbaarheid. Onderhandelaars van andere landen doen volgens Beyers en Dierickx graag een beroep op de Nederlandse kennis en creativiteit.*

Als ‘pocket-sized medium power’ heeft Nederland dus genoeg gewicht om een vormgevende invloed uit te oefenen. Tegelijkertijd is Nederland klein genoeg om er groot belang bij te hebben dat politieke macht is ingebed in regels en afspraken. Daarmee is niet gezegd dat de liefde voor internationaal recht is voorbehouden aan kleinere landen, zeker niet. Maar kleinere landen delven in een pure machtsstrijd wel sneller het onderspit dan grote landen.

In het Nederlands buitenlands beleid bestaat dan ook geen tegenstelling tussen het behartigen van de Nederlandse belangen en de versterking van de internationale rechtsorde. De koopman en de dominee vullen elkaar al enkele eeuwen prima aan, al is het naoorlogse Nederland wel eens verweten last te hebben gehad van een moreel superioriteitscomplex. Daarmee doelden de critici op een houding, als zou de versterking van de internationale rechtsorde een exclusieve, van hogerhand geïnspireerde, Nederlandse roeping zijn, in plaats van een verstandige invulling van de materiële en immateriële belangen van een open samenleving.

Inmiddels heeft de nuchterheid al lang weer bezit genomen van het Nederlandse zelfbeeld. Onze principes staan recht overeind, maar wij erkennen dat zij gekoppeld zijn aan onze belangen. Daarover eerlijk te zijn vergemakkelijkt de dialoog met andere landen. Een land dat ruiterlijk erkent dat zijn veiligheid gebaat is bij een internationale rechtsorde die is gebaseerd op regels en afspraken, en dat zijn welvaart gebaat is bij het slechten van handelsbarrières, kan immers moeilijk van hypocrisie worden beticht.

Nederland heeft de bakens tijdig verzet. De wereld globaliseert en Nederland speelt daarop in. De aloude tradities van het Nederlands beleid - door Joris Voorhoeve kernachtig verwoord als ‘peace, profits and principles’ - hebben hun geldigheid niet verloren. Integen-

* Jan Beyers en Guido Dierickx, ‘Nationality and European Negotiations: the working groups of the Council of Ministers’, in: *European Journal of International Relations*, Vol. 3 (4): 435-471, Londen, 1997.

deel, zij zijn actueler dan ooit. Nederland is een rank en wendbaar schip dat relatief makkelijk kan laveren tussen de internationale omstandigheden zonder dat de koers hoeft te worden verlegd. Laten wij daar gebruik van maken. Dat heeft niets te maken met het loslaten van je principes, maar tegelijkertijd alles met de manier waarop je die principes verdedigt. In een wereld waarin nationale grenzen steeds minder bescherming bieden, waarin massavernietigingswapens zich verder dreigen te verspreiden en waarin terroristen de geciviliseerde, vrije samenlevingen willen vernietigen, is Nederland genoodzaakt tot steeds hechtere grensoverschrijdende samenwerking op het gebied van inlichten en contraterrorisme. Tegelijkertijd moeten wij een intensieve interculturele en interreligieuze dialoog voeren met de Arabisch-islamitische wereld, ter vergroting van wederzijds begrip en respect. In een dergelijke dialoog zal wat mij betreft voldoende ruimte zijn voor kritische vragen over bijvoorbeeld de positie van vrouwen.

Nederland kiest voor een aanpak waarin het onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’, of ‘onze belangen’ en de ‘bredere belangen’ elkaar niet uitsluiten. Onze inspanningen op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking zijn bedoeld om ook andere delen van de wereld toegang te geven tot vrede en welzijn. Onze mensenrechtenpolitiek is erop gericht om de toegang tot fundamentele vrijheden en democratische waarden te vergroten, zodat zij echte ‘global public goods’ worden. Wij doen deze inspanningen met de ons bekende hartstocht, niet omdat Nederlanders iets weten dat anderen niet weten, maar vanuit het besef dat de effecten van armoede en burgeroorlog, grondstoffenroof en mensenhandel, milieuvervuiling en waterproblematiek, zich in een globaliserende wereld ook bij ons laten voelen. Wanneer de uitdagingen en de bedreigingen zich niets aantrekken van nationale grenzen, dan moeten onze antwoorden eveneens grensoverschrijdend zijn. Daarom ook liggen ontwikkelingssamenwerking, mensenrechtenbeleid en veiligheidsbeleid meer dan ooit in elkaars verlengde. Men mag dit een idealistische opvatting van buitenlands beleid vinden: ik noem het de realpolitik van de eenentwintigste eeuw.

Diplomatie is, zoals bekend, de kunst om de grenzen van het mogelijke te verkennen. In de eenentwintigste eeuw wordt van ons gevraagd dat wij die grenzen niet langer slechts verkennen, maar verleggen. De wereld stelt steeds strengere eisen en daarom moeten wij de diplomatie verheffen tot de kunst van het mogelijk *maken.* Nederland beheerst deze kunst net zo goed als andere landen en dat erkennen die Europese vrienden heimelijk ook wel.

Matthijs van Boxsel
De geboorte van de waterwolf
Capita selecta uit *de topografie van de domheid*

De oorlog tegen de Noordzee

> ‘De buurt der zee maakt schrander en opmerkzaam.’ - Hugo de Groot, *Parallelon rerumpublicarum* (liber tertius: de moribus ingenioque populorum Atheniensium, Romanorum, Batavorum)

In de traditie van Xerxes, koning der Perzen, die in de vijfde eeuw voor Christus het water van de Hellespont geselt met driehonderd zweepslagen, verklaart keizer Caligula in 41 na Christus de oorlog aan de Noordzee. Eerst gaat hij op expeditie naar Germanië om zijn Bataafse lijfwacht aan te vullen. Uit alle delen van zijn rijk roept de Romeinse vorst zijn soldaten bijeen en trekt ten strijde. Omdat er weinig vijanden meer resten, organiseert hij onderweg schijngevechten tussen zijn troepen. De schertsoorlog eindigt met het bevel om de troepen in slagorde op te stellen aan de kust van de Noordzee. Geschut en belegeringswerktuigen worden in positie gebracht, waarna de soldaten de opdracht krijgen de aanval op de zee te openen. Daarna moeten ze hun helmen met schelpen vullen: ‘krijgsbuit van de Oceaan, verschuldigd aan Capitool en Palatijn’ (Suetonius). Om de overwinning te gedenken laat de keizer een hoge toren bouwen die 's nachts vuursignalen moet geven om schepen de weg te wijzen. In triomf keert hij terug naar Rome.

Caligula's oorlog is exemplarisch voor de domheid die ten grondslag ligt aan de Nederlandse beschaving.

De superprothese

Nederland ligt in een delta van drie grote rivieren, Rijn, Schelde en Maas, die wordt omspoeld door de Noordzee, de Zuiderzee en de Waddenzee. Onder invloed van het klimaat stijgt de zeespiegel, door geologische factoren daalt het land. Ziedaar het decor voor de

mythe die wil dat de Nederlandse beschaving is gevormd in de eeuwigdurende strijd met het water.

Het huidige landschap is in circa duizend jaar door mensenhand gemaakt. Zeeën zijn ingedamd, dijken gebouwd, kanalen gegraven. Zestig procent van het land bestaat uit polders, gebieden die kunstmatig worden droog gehouden. Het uitgekiende mechaniek van sluizen, sloten en gemalen stelt miljoenen mensen in staat meters onder de zeespiegel te leven. Nederland is een superprothese die voorkomt dat ook de veilig gewaande gronden boven zeeniveau in de golven verdwijnen.

In 1995 ligt het diepste punt van Nederland, en daarmee van Europa, bij de eendenkooi aan de Derde Tochtweg in de Zuid-Hollandse gemeente Nieuwerkerk aan den IJssel: 6,74 meter onder NAP. (Normaal Amsterdams Peil is het gemiddeld vloedpeil van de Noordzee.) Zodra deze waarheid doordringt tot Amerikaanse toeristen die in een bus over een smalle IJsselmeerdijk rijden, hebben gidsen grote moeite de orde te bewaren.

Wat meestal wordt verzwegen is dat we de dreiging over onszelf hebben afgeroepen. De strijd tegen het water is een permanente worsteling met natuurlijke processen die de Nederlander zelf op gang heeft gebracht.

Ondood land

Napoleon rechtvaardigt de annexatie van Nederland op 9 juli 1810 met het argument dat Les Pays-Bas slechts een aanspoelsel zijn van Franse rivieren. Feit is dat het Nederlands grondgebied rond het jaar nul in een moerasdelta ligt die dichtslibt door de aanvoer van klei, grind en zand.

Achter de strandwallen die zijn opgeworpen door zee en wind ontstaan moeraslagunes, wadden en kwelders. Deze natuur, die land noch water, zoet noch zout, dood noch levend is, vormt de ideale biotoop voor monsterlijke gewassen, zoutminnende grassen en veen. Riet, mos en wortelstokken rotten niet weg in stilstaand water, maar vormen een slijmerige materie die gestaag groeit tot enorme proporties. Uit de halfverteerde plantenresten ontstaan in de loop der eeuwen reusachtige veenkoepels van 10 tot 25 kilometer doorsnede, sponsachtige kussens die meters boven de zeespiegel uitsteken. Rond het begin van de jaartelling is het gebied van Holland en Zeeland tot Groningen, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant en Limburg bedekt met een veenlaag die wordt doorsneden door meanderende stroompjes. Zo vormt zich het ideale landschap voor de domdaad die de Nederlandse cultuur tot op heden tekent.

De Grote Ontginning

Boeren vestigen zich in de moerassen om de venen te ontginnen voor akkerbouw. Tussen 800 en 1250 neemt het aantal inwoners van wat nu Nederland heet toe van honderd- naar achthonderdduizend. De bevolkingsgroei maakt een systematische exploitatie van de woeste grond noodzakelijk. Veenontginning impliceert ontwatering, aangezien veen voor 80 procent uit water bestaat. Omdat de dikke veenpakketten boven het zeeniveau liggen, vloeit het water via evenwijdig gegraven sloten vanzelf naar lager gelegen rivieren. Maar de stelselmatige ontwatering heeft een rampzalige daling van het maaiveld tot gevolg door klink en oxydatie: de veenkussens zakken in onder hun eigen gewicht en rotten weg. Intussen komen de rivieren door aanslibbing steeds hoger te liggen. In minder dan vijf eeuwen verandert het kustland dankzij de inspanningen van kloosters en particuliere ondernemingen in een bedreigd eilandenrijk.

De ommekeer

Het kritisch punt wordt bereikt rond het jaar 1000, als de reliëfinversie optreedt: het veengebied komt lager te liggen dan de rivieren waarop wordt afgewaterd. Opeens moet het cultuurland door dijken en sluizen beschermd worden tegen overstromingen door zeeof rivierwater. Zo ontstaat het landschap dat grotendeels door mensenhand is geschapen.

Hun domheid dwingt de inwoners steeds nieuwe strategieën te verzinnen om het hoofd boven water te houden. Iedere nieuwe oplossing leidt tot nieuwe problemen: drooglegging leidt tot verdere verzakking leidt tot hogere bedijking leidt tot grotere overstromingen enzovoort. Ziedaar de vicieuze cirkel van de domheid. Recht evenredig met hun heroïsche opgang in de vaart der volkeren graven, spuien en pompen de Nederlanders zichzelf de grond in.

Neder-land als onder-wereld

> ‘Nu draagt één van de harde randen ons verder,/ En de rook van de beek wordt een zwarte nevel erboven/ Zodat hij 't water en de randen tegen 't vuur beschermt.// Zoals de Vlamingen tussen Wissand en Brugge, vrezende den vloed, die op hen afkomt,/ Zich een bescherming maken, waar de zee voor terugwijkt’. - Dante, *Divina Commedia*

De Nederlandse dijk, die in de dertiende eeuw al een begrip is in Europa, krijgt een morele betekenis in de vijftiende zang van de *Hel*, als Dante in de concentrische cirkels van de godslasteraars wandelt over een dijk langs de kokende Phlegeton. De tegennatuurlijke polder is de enig toepasselijke behuizing voor sodomieten, alcoholisten, drugsverslaafden en anderen die Gods ‘arte’, de natuur, hebben geschonden.

Het poldermodel

De reliëfinversie zorgt voor een omwenteling op technologisch, bestuurlijk en economisch gebied.

- Hun domheid dwingt de inwoners al hun technologische inventiviteit aan te spreken; om droge voeten te houden moeten ze vernuftige dijksystemen ontwikkelen.
- Hun domheid dwingt de inwoners tot samenwerking op lokaal en bovenlokaal niveau; om al die waterbouwkundige voorzieningen in stand te houden, ontwikkelt zich een rudimentaire vorm van democratie die is gebaseerd op overleg en consensus, kortweg aangeduid met de term: poldermodel.
- Hun domheid heeft een verandering van de bodemgesteldheid tot gevolg die de inwoners dwingt over te schakelen van akkerbouw op veeteelt, die minder arbeidsintensief is. Zo komt de verhuizing naar de steden op gang, de ontwikkeling van de ambachtelijke industrie, de scheepvaart en de export.

Het verstoken van het vaderland

De daling van het grondoppervlak wordt versneld door het turfsteken, waar Plinius al melding van maakt.

> ‘Aardkluiten die zij met hun handen uitsteken, laten ze meer nog in de wind dan in de zon drogen, en branden die om hun eten te koken en hun door de noordenwind verstijfde leden te warmen.’

Vanaf de dertiende eeuw wordt in heel Nederland de verwoesting op grote schaal ter hand genomen. Het veen dient onder meer als brandstof voor bierbrouwerijen, steenbakkerijen en zoutziederijen. De Gouden Eeuw is mede mogelijk doordat Holland kan voorzien in de eigen energiebehoefte. Zo verstoken de Nederlanders hun vaderland dat ze aan het water ontworsteld hebben.

Vanaf het begin van de zestiende eeuw gaat men steeds meer over tot natte vervening: turf wordt met beugels uit water opgebaggerd en op legakkers gedroogd;

> ‘in het water zoeken wij Hollanders het vuur; wij verbranden onze dierbaare aarde, en verwarmen ons bij de brandstapels van het Vaderland.’ - Hugo de Groot, *Parallelon*

Door golfslag kalven de oevers van de veenplassen af, en vloeien verspreid liggende wateren samen tot reusachtige binnenmeren die omliggend gebied bedreigen. De Nederlanders scheppen kortom niet alleen hun land, maar ook hun eigen zeeën. Verschillende dorpen vallen aan de waterwolf ten prooi. Zo ontstaat het cliché van een verdronken land waar de torenspitsen boven het water uitsteken.

Op particulier initiatief worden droogmakerijen opgericht: rond een plas wordt een ringvaart gegraven en een dijk aangelegd. Het water wordt met molens uit het meer in de ringvaart gepompt. Het herwonnen land wordt voorzien van afwateringssloten, op geometrische wijze verkaveld, en bebouwd met boerderijen. De drooglegging wordt versneld door de uitvinding van het windmolengemaal.

Onder leiding van ingenieur Jan Adriaenszoon (1575-ca. 1650), bijgenaamd Leeghwater of Jan Wind, wordt de ondergang op strikt rationele wijze ter hand genomen. Domheid inspireert de Nederlanders tot steeds grotere staaltjes vernuft. In de getrapte bemaling wordt een aantal molens achter elkaar geplaatst die het water stuk voor stuk hoger malen tot het geloosd kan worden op het boezemwater dat meters boven het land stroomt. Overbodig te zeggen dat de droogmaking leidt tot verdere inklinking van de bodem, waardoor het overstromingsgevaar toeneemt, en hogere dijken nodig zijn. De schrijver Multatuli profeteert dat de rivieren ooit op palen zullen lopen.

Nazaten van Noach

Domheid is kortom de motor van onze beschaving. Omdat deze wetenschap de Nederlanders iets te machtig is, hebben ze de mythe ontwikkeld dat het land is gevormd in de strijd tegen het water. Alle rampspoed heeft een natie gebaard die is gelouterd door het lijden. Dit beeld wordt gesanctioneerd door de christelijke moraal, die de strijd tegen het water ziet als een goddelijke beproeving. In de calvinistische ethiek is de overwinning op het noodlot zelfs een teken dat het volk is uitverkoren.

Ook de scheiding van land en water is door God beschikt, anders zou het een blijk van hoogmoed zijn geweest: ‘lant te maecken dat behoort Godt alleen toe’, schreef de zestiende-eeuwse waterbouwkundige Andries Vierlingh. Als nazaten van Noach zijn de Nederlanders voorbestemd te erven. De Sint-Elisabethsvloed van 1421 wordt gezien als een zondvloed waarin de wereld ten onder gaat; maar de Nederlanders zullen het land, gezuiverd van alle zonden, herwinnen op de golven. Ook in de Tachtigjarige Oorlog strijden zee, wind en rivieren aan de zijde der rechtvaardigen: het doorsteken van de dijken om de Spaanse troepen te stuiten, wordt vergeleken met het verdrinken van de legers van de farao in de Rode Zee.

Braaksel van de zee

De mythe van ‘het land dat aan de zee is ontwoekerd’ dient ook politieke doeleinden. Op basis van de eigenhandige drooglegging menen de inwoners aanspraak te kunnen maken op soevereiniteit. Een absurditeit in de ogen van buitenlandse critici, voor wie nationaliteit berust op bezit en landjepik.

Waterig land of land uit water is even ongerijmd als het politieke bouwsel dat op dit drijfzand is gebouwd. Tijdens de Engelse Zeeoorlogen (1652-57) wordt het amfibisch karakter van de Zeven Verenigde Provinciën bespot door Engelse propagandisten: ‘Holland, dat amper de naam verdient van land,/ Dan alleen als weggespoeld Engels zand.../ Dat onverteerde braaksel van de zee,/ viel de Hollanders terecht ten deel.’ (Andrew Marvell, *The Character of Holland*)

Nederlanders kennen bloed noch bodem, maar alleen het water dat om en in hen stroomt: het aan de zee ontworstelde land wordt bevolkt door flegmatici. Nederland is een kikkerland. Sterker: de Nederlander is een ‘usurpator die de vissen van hun woonplaats beroofde’. Zo wordt het argument dat hun nationale soevereiniteit moet legitimeren, tegen de inwoners gekeerd.

Morosofie

> ‘Dieu créa le monde, mais les Hollandais créèrent la Hollande’ - René Descartes (apocrief)

Nederlanders hebben Nederland geschapen. Nederlanders zijn er kortom eerder dan Nederland: niet in de zin dat het land is opge-

baggerd en geboetseerd naar een vooropgezet plan, uitgedacht door een pasklaar volk. De ramp die de boeren en vissers over zichzelf hebben afgeroepen, heeft ze tot beschaving gedwongen. De verzameling ongeregeld is een natie geworden in de gemeenschappelijke strijd met de waterwolf. Dit monster dat hen schijnbaar van buitenaf bedreigt, maakt in feite de collectieve domheid tastbaar waar de natie om draait.

Dijken, dammen, sluizen, molens, gemalen, polders, sloten en grachten die in moralistische en didactische emblematabundels uit de Renaissance veelal figureren als zinnebeelden van moed, vlijt en schranderheid, blijken evenzovele symbolen van de zelfdestructieve domheid die de Nederlanders heeft gedwongen deze kwaliteiten te ontwikkelen. De bekendste emblematicus, raadspensionaris Jacob Cats (1577-1660), is rijk geworden door speculatie met ondergelopen grond; land in Zeeuws-Vlaanderen dat tijdens de oorlog tegen Spanje onder water is gezet, laat hij indijken en droogmaken om het met winst door te verkopen. Niet voor niets wordt de spreekwoordelijke botheid van de Nederlanders in de emblemata als een deugd gepresenteerd. Van dom, lomp, boers en hardleers verkeert de betekenis in: oprecht, onbedorven, standvastig en boerenslim.

Ars oblivionalis

Patriotten uit de achttiende eeuw zien het Hollandse landschap als een grote herinneringsplaats, een tastbaar bewijs van de inventiviteit en daadkracht van zijn inwoners: ‘Onze Natie heeft zich zelve in den volsten zin geschapen. [...] Aan elken grasspriet, die op zijn' grond ontluikt, aan elke gladde melkkoe, die in zijne weide glimt, is een denkbeeld zijner grootheid verbonden.’ (Rhijnvis Feith)

De *loci memoriae*, de plaatsen in het landschap die de toerist, maar ook de inwoners worden gepresenteerd als gedenktekens van de heroïsche strijd tegen het water, maken kortom deel uit van een vernuftige vergeetkunst, een *ars oblivionalis.*

Naast de piramide van Cheops en het zomerpaleis in Peking zijn ook het Stoomgemaal van Lemmer, Schokland, het molencomplex van Kinderdijk, de Beemster met zijn geometrisch verkavelingspatroon en de Hollandse Waterlinie toegevoegd aan de Werelderfgoedlijst van de UNESCO; monumenten die onze geniale domheid vereeuwigen.

Adriaan van Dis
Van buiten blink, van onder stink

Nederlanders hebben de naam proper te zijn. Een volk van stoepschrobbers, raamlappers en kleeduitkloppers. Hun land zou een aangeharkt park zijn: ingedijkt en verkaveld in overzichtelijke repen, getrimd, gesnoeid, schoongespoeld door geschoeide rivieren, kanalen en grachten. Een zelfwassende waterstaat waar de natuur geen rommel mag maken. De duinen worden er beplant, de zandstranden opgespoten, appels en peren groeien er onder netten, bloemen, tomaten en aardbeien onder glas. Geen wonder dat Baudelaire - die aan smetvrees leed (bekend is zijn uitspraak: Veel vrienden betekent veel handschoenen) en die parfum verkoos boven de geur van echte bloemen - Holland wel vier keer bezingt als een kunstmatig, kraakhelder paradijs: *Là, tout n'est qu'ordre et beauté [...] Où tout est riche, propre et luisant.* Niet dat de dichter onze aan de zee onttrokken polders ooit bezocht - hij is nooit verder gekomen dan Antwerpen - en dat is voor de poëzie maar beter ook want de werkelijkheid zou zijn droom beslist hebben verstoord. Alleen in de verbeelding vond hij schone paradijzen. Of was Baudelaire slachtoffer van een mythe en liet hij zich meeslepen door de clichés die in de Franse literatuur van zijn tijd over Nederland opgeld deden? (In het prozagedicht *L'invitation au Voyage* verwijst hij overduidelijk naar het zich in Nederland afspelende *La tulipe noire* van Dumas père.)

Waar komt dat beeld van die propere Nederlanders toch vandaan?

In de eerste plaats van de bewoners zelf. Bezie de huiselijke taferelen van hun zeventiende-eeuwse meesters en de geur van groene zeep dampt je tegemoet: dienstmeiden in de weer met potten en pannen, bezemende huisvrouwen, kinderreinigende moeders en glanzende binnenhuizen met uitpuilende linnenkasten (onder anderen bij Pieter de Hooch en P. van den Bosch en Gerard ter Borch)... Ja, zelfs in *Het wanordelijk huishouden* van Jan Steen kan men van de vloer eten. Zo zag de Hollander zich kennelijk graag: van smetten vrij.

Dit beeld werd nog eens onderschreven door graveurs en dichters uit die tijd die in belerende rijmen, emblemata en sinnepoppen de lof op luiwagen, raagbol en stoffer van de Hollandsche Huyshoudster zingen. (‘Mijn stoffer is mijn swaerd, mijn bussem is mijn wapen.’)

De historicus Simon Schama gewaagt ervan in zijn *The Embarrassment of Riches* (New York, 1987). Schama citeert een stoet van buitenlandse reizigers die de Lage Landen in hun Gouden Eeuw aandeden. Allen zijn vol lof over de opgeruimde Hollandse steden en straten: ‘Zo schoon als de vloer van een kamer.’ (Al kan men bij andere reizigers uit eendere tijd even makkelijk tegenovergestelde citaten vinden. In *The Travellers Dictionary of Quotation* (Londen, 1983) vinden we sneer op sneer over vieze straten, herbergen en het ‘very dirty and wicked’ Amsterdam. Maar vooruit, de nette burgerij zal de buitenboel zeker hebben opgepoetst.)

De lof op de bezem staat echter niet zozeer voor de materiële properheid als wel voor het streven naar morele zuiverheid. (‘Reinigt de handen, gy zondaars, en zuivert de herten,’ schreef Jan Luyken.) Het is het smerige gewin en het daaraan klevende vuil van wereldse geneugten dat de Hollandse zeventiende-eeuwer van zich wil afwassen. In al die fraaie beeltenissen en rijmen over de eigen properheid poetste men vooral zijn vroomheid op. Godsvrucht met bezem en zeep beleden, een schone stoep als opstap naar de hemel.

Menig oog heeft zich erdoor laten verleiden - en zo heeft het beeld zich kunnen vestigen - maar er waren ook reizigers die hun neus gebruikten. Zo vinden we in vele voor het nageslacht bewaard gebleven dagboeken en brieven passages over de lijfgeur van die in zware stoffen geklede kooplui en kerkgangers. ‘Alles glimt in Holland, binnenhuis en deur en stoep, maar nog het meest de vuile kragen,’ schreef een anonieme Brit aan zijn vrouw.

Een enkele vreemdeling vroeg zich zelfs af of Zuiderzeevissers soms een vissenstaart hebben omdat hun naar schubben riekende duffelbroeken zo wijd van kont zijn en aan boord nooit uitgingen. Zelfs overzee viel stank van de Hollanders op. Bekend is de Japanse prent van kuierende kooplui op Deshima, gevolgd door een zwerm vliegen. In de orale en geschreven literatuur van de zwarte Zuid-Afrikanen wordt vooral de weeë zoete geur van de eerste Hollanders aan de Kaap beschreven.

Het kan niet anders dan dat de Nederlanders zichzelf de naam hebben gegeven een schoon volk te zijn, zoals ze zich ook hebben wijsgemaakt tolerant en gastvrij te zijn. (Al begint het door te dringen dat aan beide laatste eigenschappen een grote dosis onverschillig-

heid ten grondslag ligt.) Het geloof in deze deugden is zo hardnekkig dat het ook buiten de grenzen wordt uitgedragen. Merk op hoeveel Hollandse melkmeisjes er op vreemde zepen en poetsmiddelen staan afgebeeld. *Dutch cleanser* is een begrip in de Verenigde Staten.

Laten we nog eens van buiten naar binnen kijken, in recentere tijden en dichter bij huis, met de blik van mensen die het land van horen zeggen kennen: repatrianten uit het voormalige Nederlands-Indië, het milieu waarin ik de eerste tien jaar van mijn leven opgroeide. Vier berooide families die kort na de Tweede Wereldoorlog min of meer gedwongen naar Holland trokken en die van rijkswege in een groot en slecht verwarmd doorgangshuis werden ondergebracht. Maar wassen deden ze zich wel, die tropenlui, ondanks de kou en de tocht. Elke dag in bad. Elke dag? Was dat niet overdreven voor mensen die afhankelijk waren van sociale voorzieningen? En door wie werd dat warme water betaald? De gemeente stuurde een sociaal werker om de verkwisters op andere gedachten te brengen: één keer baden in de week was genoeg. Het bezoek werd thuis nog lang als een mop herinnerd. Die vieze Hollanders! Het was ook de tijd dat in huurwoningen voor het eerst douches werden aangelegd, de ‘natte cel’ als verworvenheid van de sociaal-democratie. En wat deden de mensen ermee? Volstapelen met rommel of er een kolenhok van maken. Maar douchen? Eén keer in de week een teen in de teil was al eng genoeg.

Mijn oudste zus, die voor verpleegster leerde aan het academisch ziekenhuis in Leiden, kwam thuis met verhalen over stinkende patiënten. We hoorden ze aan tafel met toegeknepen neuzen aan. Zelf heb ik als kind zes weken met kinderverlamming in een rooms-katholiek ziekenhuis gelegen en niet één keer werd mijn onderbuik gewassen. Dat dejen kuise nonnen niet. We herinneren ons de verhalen van de eerste Surinaamse verpleegsters - eind jaren vijftig - die zich verbaasden over de ontbrekende genitale hygiëne in ons land: vrouwen die niet gewend waren hun schede uit te wassen, mannen met een ring witte kaas onder hun voorhuid. Mensen uit de tropen waren gewoon ook hun intieme delen goed te wassen. Nederlanders vonden dat onzedelijk.

Als je het niet rook dan zag je het als schooljongen wel: de rouwrandjes onder de nagels, het remspoor in de onderbroeken (bij het verkleden onder gymnastiek). En bij zwemmen het zwartsel tussen de tenen. ‘Van buiten blink, van onder stink,’ zeiden wij thuis.

Vandaag de dag is de Nederlander er niet beter op gaan ruiken. Sinds ik veel in het buitenland verblijf, valt het me bij terugkomst telkens weer op. Veel roos op de kragen en schilfers op de kop. Vieze

kleren. Gore kruisribbels in het tot nationale klederdracht verheven spijkergoed. (Het aantal stomerijen in Nederland is de laatste twintig jaar meer dan gehalveerd.) Vooral de Nederlandse man stinkt. (In de jaren dat ik op de Amsterdamse Wallen woonde, hoorde ik buitenlandse hoeren daar al dikwijls over klagen: ‘Ze houden hier hun sokken erbij aan.’) Steek tijdens de spitsuren de neus eens in de treinen van en naar Den Haag en neem nota van al die in hun carrière gestremde doctorandussen - het is niet alleen het zuur van hun ambities dat daar op de keel slaat. Zou het kunnen dat sinds de emancipatie van de Nederlandse vrouw, de Nederlandse man er nog viezer op is geworden?

Het zijn maar persoonlijke observaties van een hysterische neus (ik ruik tijdens mijn wandelingen het eten van gisteren onder de buitendeurdrempels door). Mijn betoog zou misschien meer indruk maken als ik het met citaten kon staven. Maar het enige wat ik kan aanvoeren, zijn mondelinge getuigenissen - wederom van buitenlanders. Niet over de staat van onze ongewassenheid, zulke dingen zeg je meestal achter iemands rug, maar met de nodige schroom wil men wel opmerkingen kwijt over de algehele vervuiling van Nederland. Over die ooit opgepoetste buitenkant, die allang niet meer blinkt. Eenmaal uitgenodigd tot kritiek durfde een aantal Franse en Britse journalisten die ik recentelijk in Amsterdam mocht begeleiden zich hardop te verbazen over de verloedering van de publieke ruimte in de Randstad. (Uit welingelichte bron vernam ik toen dat *Le Monde*, in een voor te bereiden zomerbijlage over Europese steden, Amsterdam zeer vermoedelijk tot vuilste stad van Europa zal uitroepen.) Een Franse cameraploeg filmend in Amsterdam toonde zich vooral geschokt over de erbarmelijke staat van het straatmeubilair en raakte niet uitgepraat over de roestnaden in het ernstig verwaarloosde beeld van Rembrandt van Rijn. (Van beschilderd gietijzer want brons kon er voor deze schilder niet af.)

En de Nederlander? Die verschuilt zich in een droombeeld uit het verleden. Puik landje. Proper volkje. Het gelapte venster van zijn televisie toont een opgeruimd Nederland. Er ligt nooit een prop in *Ontdek je plekje.* Het Center Park wordt altijd aangeharkt. Lintbebouwing ziet hij aan voor horizon. Verder sluit hij zijn ogen voor de smerigheid in stad en land, uit zelfbehoud omdat de werkelijkheid niet te hebben is. Zelfs de neus is afgestompt, zoals men ook een kattenbak niet meer ruikt als het hele huis ermee doortrokken is. En als ik zeg dat Nederland steeds lelijker en viezer wordt, dan lacht men mij uit. Heerlijk een land dat zich zo op de borst slaat. Eigen roem stinkt.

Elsbeth Etty

Katholieken elastieken - protestanten olifanten

In Nederland woedt als gevolg van de komst van niet-westerse (lees islamitische) immigranten al geruime tijd een heuse cultuurstrijd waarin ‘monoculturalisten’ als bezetenen tekeergaan tegen ‘multiculturalisten’ en omgekeerd. De felste tegenstanders van de multiculturele samenleving bevinden zich onder geseculariseerde immigranten die in Nederland genieten van de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid om areligieus te zijn. Deze mensen waarschuwen voor een samenleving waarin verschillende culturele en religieuze tradities naast elkaar bestaan, omdat dit pluralisme onvermijdelijk zou leiden tot een ondermijning van grondrechten en van de democratische rechtsstaat.

Ook onder de nazaten van de jongens van Bontekoe, Jan de Wit en de fictieve Hansje Brinker, de autochtone kaaskoppen dus, bestaat de misvatting dat Nederland tot voor kort, pakweg tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw, een monoculturele samenleving was. Die monocultuur zou de nationale identiteit bepalen en dus een voorwaarde zijn voor het voortbestaan van Nederland als natiestaat. Maar gravend in mijn jeugdherinneringen kan ik helemaal geen Nederlandse samenleving van monoculturele snit terugvinden.

Ik groeide op in de jaren vijftig van de vorige eeuw in een dorp in het westen van Nederland. De autochtone bevolking, bestaande uit boeren, tuinders, arbeiders en wat middenstand, was rooms-katholiek. De ‘import’, waartoe ook mijn ouders behoorden, bestond uit jonge gezinnen die huizen lieten bouwen aan de rand van het dorp. Onze vaders waren academici die werkten als ambtenaren op departementen in Den Haag of andere hoge functies bekleedden, onze moeders waren huisvrouw. Overdag droegen ze lelijke witte schorten, als ze boodschappen deden verborgen ze hun haar onder een hoofddoek.

In onze straat waren twee boerderijen en een kippenfarm, daartussenin dertien huizen met ‘gewone’ gezinnen. In verkiezingstijd

zag je op de ramen affiches van drie politieke partijen: de meesten van onze buren stemden op de Katholieke Volkspartij (KVP), sommige op de protestantse Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en bij ons voor de ramen prijkte het enige affiche van de liberale Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Hoewel mijn ouders met de buren van alle pluimage bridgeavondjes hielden en wij kinderen soms samen op straat speelden, leefden de bewoners van deze straat aan de rand van de polder in volkomen gescheiden werelden. Wij, kinderen van liberalen, zaten op de Openbare School, mijn gereformeerde vriendinnetje op de School met den Bijbel, mijn katholieke buurmeisjes op de Mariaschool, een door nonnen bestierde meisjesschool. Voor de paapse jongetjes was er de St.-Jozefschool onder leiding van paters. We deden zelfs boodschappen bij naar de godsdienst van de kruidenier onderscheiden winkels. Albert Heijn was voor de katholieken, de gereformeerden kwamen bij De Gruyter, de goddelozen kozen voor de SPAR.

We vonden elkaars van huis meegekregen levensbeschouwing belachelijk en werden daarin van harte gesteund door onze ouders. Mij werd thuis bijgebracht hoe schandelijk het was dat de gereformeerde kinderen zondags, zelfs bij stralend zomerweer, niet buiten mochten spelen. Mijn moeder sprak van kindermishandeling en indoctrinatie. Over de katholieken zei mijn vader dat ze hypocriet en achterlijk waren, dat ze niets van hun eigen godsdienst snapten, hun kinderen lieten opleiden door in middeleeuwse kledij gehulde godsdienstwaanzinnigen en wat dies meer zij. Op het niet minder bizarre bijgeloof van hemzelf en zijn Indische familie (astrologie, telepathie, spiritisme, tantes die medium waren en met de doden konden communiceren) was uiteraard geen kritiek mogelijk, maar vraag me niet hoe er bij onze christelijke buren over ons en onze naar trassi en knoflook stinkende rijsttafel werd geroddeld.

Ik leerde protestantisme gelijkstellen met ongeciviliseerd dogmatisme, katholicisme met uiterste domheid. Dit idee werd versterkt doordat de enige arbeidersbuurt in ons dorp, door ons welgesteldere kinderen ‘achterbuurt’ genoemd, bevolkt werd door louter laaggeschoolde katholieken die hun piepkleine huisjes ieder jaar verder volpropten met weer een kind erbij. Volgens mijn opvoeders had dit te maken met de achterlijkheid van hun geloof: de kerk hield hen bewust dom en dus arm, ze mochten geen voorbehoedsmiddelen gebruiken en als er bij de geboorte van een kind complicaties optraden en de afweging moest worden gemaakt of de moeder dan wel de baby zou worden gered, koos men altijd voor de baby, ook al liet zo'n vrouw soms wel negen kinderen achter. Dat was,

zei mijn vader, omdat de pastoor vond dat katholieken vooral tot taak hadden ‘zieltjes te winnen’, het was hun doel om zoveel te fokken dat ze hier op den duur de boel konden overnemen. Mijn moeder voegde daar dan meestal nog aan toe dat het allerergste van katholieken hun antisemitisme was. Daar konden ze zelf niets aan doen, hun jodenhaat hoorde nu eenmaal bij het geloof van lui die ‘zo fijn waren als gemalen poppenstront’.

Godsdienstoorlogen tussen kinderen die met zo weinig respect voor andermans overtuiging werden opgevoed konden niet uitblijven. Na school wachtten wij in ploegjes katholieke of protestantse kinderen op om hen naar hartelust te jennen en te beledigen. ‘Katholieken elastieken’ was ons scheldwoord voor de papen, tegen de gereformeerden riepen we ‘protestanten olifanten’. Kennelijk heerste ook in andere liberale milieus dan het mijne de opvatting dat de hypocriete katholieken zo rekbaar waren als elastiek en gereformeerden even weinig flexibel als een blok beton.

Overigens vond ik de monoculturele ‘achterbuurt’ waaruit mijn moeder haar werksters rekruteerde aanzienlijk gezelliger dan de ‘multiculturele’ kakbuurt waarin ik woonde. Als gevolg van de kleine behuizingen was er veel meer straatleven dan bij ons, de mensen hielden konijnen (waarvan ik toen gelukkig niet wist dat die schoften ze opaten) en molken duiven. Ze fabriceerden eigenhandig stelten, trapauto's, hengels en ander begerenswaardig speelgoed voor hun kinderen. De meisjes uit die buurt, die ik persoonlijk kende omdat ze in ons huis onze troep kwamen opruimen, waren bovendien veel aantrekkelijker dan de vrouwen bij ons in de straat. Dat kwam, volgens mijn moeder, omdat ze zo ouderwets waren: ze maakten zich mooi om een man te kunnen krijgen, dat was hun enige perspectief in het leven. Maar eenmaal getrouwd hielden ze niet alleen vaak op met werken, ze gingen zichzelf ook verwaarlozen, omdat ze er van hun echtgenoten niet meer aantrekkelijk uit mochten zien. Dat laatste bleek helaas maar al te vaak het geval te zijn.

Het multiculturele samenlevinkje waarin ik opgroeide werd onder invloed van de oprukkende secularisatie in de loop van de jaren zestig eenvormiger. De gereformeerde kinderen werden ‘vrijer’, de katholieke in groten getale afvallig en met zijn allen keerden wij, inmiddels rebellerende pubers, ons tegen onze achterlijke ouders. Generatiegewijs stichtten wij een in onze beleving behoorlijk monoculturele omgeving, in werkelijkheid een subcultuur: we betraden het tijdperk van een gedeelde seculiere jeugdcultuur. De multiculturele conflicten speelden zich niet langer af tussen de katholieke,

protestante en liberale gezinnen maar binnen die gezinnen zelf.

Bij mij thuis heerste tot 1966 een monocultuur. Alle kinderen - ik was de jongste van vijf - waren opgevoed met dezelfde normen en waarden, dezelfde smaak, dezelfde vooroordelen, hetzelfde toekomstperspectief. Toch liep er een duidelijke scheidslijn in ons gezin. Om een voorbeeld te noemen: mijn oudste broertje en zusjes werden lid van het studentencorps (toen nog gescheiden in manlijke en vrouwelijke afdelingen). Mijn broer liet zich een autoritaire groentijd welgevallen, onderwiep zich aan beladen praktijken als kaalscheren en ontbrak bij de demonstraties tegen de oorlog in Vietnam of andere antiautoritaire protesten. Mijn zusjes deden nog tentamen in donkerblauwe mantelpakjes, droegen parelkettinkjes en trouwden met onbekrompen liberale corpsstudenten zoals hun moeder en grootmoeder dat vóór hen hadden gedaan.

Mijn twee jaar oudere broertje en ik kozen een radicaal andere weg. Hij liet zich niet kaalscheren of anderszins vernederen door jeugdige regentjes, maar liet zijn haar tot op zijn schouders groeien en werd actief in de Partij van de Arbeid. Ik deed mijn tentamens in de enige spijkerbroek die ik bezat, genoot van de vrije liefde, besteedde de rest van mijn tijd aan protesten tegen alles waar maar tegen te protesteren viel en werd lid van de CPN. Dankzij de ruime opvattingen van mijn ouders die met hun Indische achtergrond en het leven in ons multiculturele straatje gewend waren zich tussen verschillende culturen te bewegen, is het bij ons thuis nooit burgeroorlog geworden. De jeugdcultuur die in de jaren zestig bijna uitgroeide tot een nieuwe zuil in een ontzuilende samenleving werd na enige strubbelingen beschouwd als een toevoeging aan de pluriforme levenswijzen, een subcultuur waar per definitie niet iedereen bij hoorde maar die ten slotte wel werd geaccepteerd.

Achteraf kan ik me voorstellen hoe gevestigde machten, regenten, dominees, pastoors, ouders, leraren geschrokken zijn van de opstand van de jaren zestig, die alles wat zij aan gemeenschappelijke waarden dachten te hebben op losse schroeven leek te zetten. Nog sterker besef ik hoe de feministische revolte, die niet alleen inging tegen alles wat gelovigen van alle denominaties beleden maar ook de waardigheid van vrijwel alle mannen in één klap aan het wankelen bracht, als een bedreiging is ervaren. En helemaal realiseer ik me hoe bedreigend een stroming is geweest als de kraakbeweging met haar omineuze slogan: ‘Jullie rechtsstaat is de onze niet’. Toch, zo kunnen we achteraf vaststellen, hebben al die maatschappelijke vulkaanuitbarstingen niet tot een blijvende ontwrichting van onze multiculturele samenleving geleid. Geen subcultuur is erin geslaagd

haar norm blijvend aan een meerderheid op te leggen en het van oudsher pluriforme en tolerante Nederland tot een monoculturele samenleving te maken.

Het zou mij niet verbazen als de cultuurstrijd in Nederland zich - als er geen calamiteiten plaatsvinden - in de toekomst niet zal voortzetten als een strijd tussen bevolkingsgroepen met uiteenlopende religies en tradities, maar als een generatieconflict binnen islamitische milieus.

Boris van der Ham

Wie spreek je aan, als niemand de macht heeft?

Over de Nederlandse democratie bestaan nogal wat misverstanden, vooral in Nederland zelf. Want we denken dat we het zo goed voor elkaar hebben met z'n allen. Het poldermodel zorgt dat iedereen wat in de melk te brokkelen heeft, terwijl zogenaamde 'Amerikaanse toestanden' ons bespaard blijven. Hoezee, hoezee, hoezee!

In het jaar 2000 was de verkiezingsoverwinning van de Amerikaanse presidentskandidaat Al Gore zó nipt, dat de rechtbank eraan te pas moest komen om vast te stellen wie er nu eigenlijk had gewonnen. Duidelijk was dat Gore in het hele land net een paar stemmen méér had vergaard dan zijn rivaal George W. Bush; de vraag was alleen hoe die verhouding lag in de beslissende staat Florida. Nu alle stemmen daar nog eens zorgvuldig geteld zijn, weten we dat ook hier Gore de overwinnaar was. Maar de beslissing over wie er de machtigste man op aarde zou worden hing niet af van die hertelling. Het Hooggerechtshof had voor die tijd namelijk al bepaald dat de Republikein George W. Bush zijn intrek in het Witte Huis mocht nemen. Veel Nederlanders volgden dit proces met een mengeling van afschuw en leedvermaak. Wat is dat nu voor schijndemocratie, waar de rechter bepaalt wie er president wordt?

Mag ik u meenemen in een klein gedachte-experiment? Stel nu dat de Amerikanen hadden gezegd: weet je wat, we doen dit jaar eens geen presidentsverkiezingen. Dat kost toch alleen maar geld. In plaats daarvan zetten we - pak 'm beet - een dochter van John F. Kennedy in een gouden koets en laten we haar met de leiders van de grote partijen in het Congres praten. Vervolgens mag zij bepalen wie de nieuwe regering gaat vormen. De enige voorwaarde is dat het Congres met de uiteindelijke voordracht instemt, dat is democratisch genoeg. Want om mensen te vragen én voor het Congres te stemmen en dan ook nog eens voor de president, dat is toch echt te veel gevraagd.

Ik ben ervan overtuigd dat er bij dit scenario in de VS een volks-

opstand was uitgebroken; de Amerikanen houden speciaal voor dit soort gelegenheden hardnekkig vast aan het in onze Europese ogen zo zelfdestructieve grondwettelijke recht om wapens te dragen. De formele argumentatie daarvan is dat burgers zich moeten kunnen verdedigen als de overheid zich tegen hen keert.

Bizar? Ongetwijfeld. Maar is het allemaal zoveel vreemder dan wat er in Nederland gebeurt? U begrijpt natuurlijk allang waar ik naartoe wil. In de VS mág de kiezer tenminste nog bepalen wie de leider van het land wordt. In Nederland maakt de politieke elite dat onderling wel uit en geen kiezer die er invloed op heeft.

We vragen mensen om te gaan stemmen, maar op de regering die dit oplevert heeft de kiezer nauwelijks invloed. Het scheelt nogal of je een centrum-links, een centrum-rechts of een paars kabinet hebt. Maar de kiezer gaat daar niet over. Vaak wordt een kabinet gevormd op basis van het oneigenlijke argument dat wie méér stemmen heeft dan de vorige keer ‘voorrang’ heeft om deel te nemen aan de regering. Wie verliest, moet de oppositiebankjes in. Dat klinkt logisch, maar dat is het niet. Want wie wint of verliest hangt niet samen met de krachtsverhoudingen tussen partijen, maar met het verschil tussen de kiezers van vandaag en die van een paar jaar geleden. Maar waarom zouden die laatsten een rol moeten spelen? Als er bij de vorige verkiezingen tweeënhalf miljoen mensen op een partij stemden en nu nog maar twee miljoen, ‘verliest’ die partij. Maar waarom zouden de half miljoen kiezers die zijn weggelopen méér invloed moeten hebben op de machtsvorming dan de twee miljoen kiezers die zijn gebleven? Maar goed, als dat nu nog het ergste zou zijn...

Toen koningin Beatrix in 1994 bepaalde dat de socialist Wim Kok formateur zou worden, sloot zij daarmee uit dat Nederland een centrum-rechts kabinet zou krijgen. De verkiezingsuitslag had dat wel degelijk mogelijk gemaakt. Eigenlijk speelde de koningin daarmee een beetje Hooggerechtshofje. Maar een Hooggerechtshof wordt in ieder geval nog benoemd door de politiek op grond van verdienste; de koningin kan zo'n besluit alleen maar nemen vanwege de positie die zij op grond van erfopvolging heeft verworven. Probeer dat maar eens uit te leggen aan die Amerikaan over wiens presidentsverkiezingen je je net nog hebt zitten verkneukelen!

Elk land krijgt de leiders die het verdient, zegt een oud gezegde. De werkelijkheid is dat elk land de leiders krijgt die het systeem mogelijk maakt. Wie president van de Verenigde Staten wil worden, moet een visie hebben waar hij een meerderheid van het hele land achter kan verenigen, en dan ook nog evenwichtig verdeeld over de

staten. Dat vraagt om grootse visies en een enorme samenbindende kracht. Wie in Nederland premier wil worden, moet juist niet worden gehinderd door al te opzichtige idealen. Je moet de belichaming zijn van het compromis. Je dankt je positie immers niet aan de kiezers, maar aan de coalitiepartijen. Die moet je dan ook in de eerste plaats dienen. Je mag het volk ook weer niet helemaal vergeten, want je wilt natuurlijk wel dat jouw partij stemmen overhoudt aan jouw premierschap. Maar dat komt toch echt op de tweede plaats voor een Nederlandse premier. Dat blijkt ook wel uit het feit dat je niet eens aan verkiezingen hoeft deel te nemen om premier te worden. Nederland heeft minister-presidenten gekend op wie niemand ooit heeft gestemd. In 2003 was dat bijna weer gebeurd, toen de (benoemde) burgemeester van Amsterdam, Job Cohen, door de sociaal-democraten naar voren werd geschoven.

Ook ‘gewone’ ministers hoeven niet noodzakelijk verantwoording af te leggen aan de kiezers. Maar de ministers die wél op een kandidatenlijst stonden hebben weer andere problemen. Waar zij in de verkiezingstijd probeerden uit te leggen waarom het toch echt misgaat als we hun programma niet zouden uitvoeren, daar zijn zij nu de verdediger van het Grote Coalitiecompromis. Niet omdat ze van mening zijn veranderd, maar omdat hun positie dat van ze vraagt. Ze voeren een soort toneelstukje op en het erge is: iedereen weet het. De kiezer die zegt dat politici toch steeds iets anders doen dan ze beloofd hebben, heeft meestal gelijk. De uitzondering op die regel zijn die politici die ervoor kiezen aan de zijlijn te blijven staan. Zij hoeven nooit een compromis te verdedigen en kunnen zich wentelen in hun eigen gelijk. Maar zij zullen ook nooit iets bereiken. Dat is nogal een dilemma voor wie de politiek in gaat met duidelijke idealen.

Nederland is dus een land van compromissen. Dat heeft ook voordelen. Maar het zijn geen compromissen tussen bevolkingsgroepen met verschillende ideeën, maar compromissen tussen partijelites. Over sommige onderwerpen kan dan ook een brede consensus bestaan in de samenleving, zonder dat dit zijn weerslag vindt in de politiek. Nederland wil bijvoorbeeld best zelf de minister-president kunnen kiezen of een referendum kunnen houden. Maar omdat de partijelites hier zelf geen baat bij hebben, zal het er niet van komen. Een debat over democratische vernieuwing in de Tweede Kamer doet sterk denken aan een vergadering in de kippenren over het nieuwe assortiment van de poelier.

Het is in Nederland dus moeilijk om over de schaduw van het compromis heen te springen. Maar om dat helemaal onmogelijk te

maken, is het ‘poldermodel’ uitgevonden. Daarbij praten niet alleen de politieke elites met elkaar, maar ook de elites die allerlei deelbelangen vertegenwoordigen. De werkgevers en werknemers, bijvoorbeeld. Dat heeft één groot voordeel: zonder grootse stakingen kan er loonmatiging worden bereikt en dat is heel goed voor de economie. Vanwege dat simpele gegeven krijgt het poldermodel veel lof toegezwaaid.

Dat poldermodel lijkt het toppunt van democratie: op het eerste gezicht praat iedereen overal over mee. Maar als werkgevers en werknemers belangrijke beslissingen nemen over de economie, wie komt er dan op voor het belang van de werklozen, of de pensioengerechtigden bijvoorbeeld? Wie denkt er aan toekomstige generaties, aan het milieu, of aan de mensen die nu nog op school zitten? Uiteindelijk is het poldermodel een uitruil van deelbelangen om zo het politieke debat te pacificeren. Het ergste daarvan is dat je niemand meer kunt afrekenen op wat er uiteindelijk gebeurt. Dat wordt het best duidelijk als het een keer echt misgaat, zoals toen er in Enschede een vuurwerkfabriek in een woonwijk ontplofte. Iedereen wees naar elkaars stukje deelverantwoordelijkheid. Gelukkig komt er een klein barstje in het bastion van de elites: de burgemeester zal voortaan niet meer door de partijen benoemd worden, maar worden gekozen door de bevolking. Dat zal ook de afrekenbaarheid in de gemeente ten goede komen. Zoals de eerste rechtstreeks gekozen burgemeester van Londen, Ken Livingstone, zei na zijn stembusoverwinning: ‘Eindelijk hebben de Londenaren iemand om de schuld te geven.’ Hoe cynisch het ook klinkt: dat is wel belangrijk in een democratie.

Omdat in Nederland heel veel mensen het een beetje voor het zeggen hebben, heeft niemand echt macht. Nederlanders vinden macht doorgaans ook een vies woord. Maar zonder zichtbare macht bestaat er geen afrekenbaarheid en dus ook geen democratie. Wie kun je aanspreken als niemand écht verantwoordelijk is? De regering of de minister-president kun je niet naar huis sturen, die wordt immers niet gekozen. De regeringspartijen dan maar? Zij willen wel beter, maar zijn gebonden aan het compromis. Omdat dat het best haalbare is, is het niet altijd logisch ze daarvoor af te straffen. Je kunt op een oppositiepartij stemmen, maar als dat geen partij is die altijd machteloos aan de kant staat, weet je nooit of ze straks niet juist zaken gaat doen met de partij waar je vanaf wilde. En de vakbeweging dan, of andere polderinstellingen? Als je er al achter komt wat zich in de gesloten onderhandelkamers afspeelt, hoe krijg je daar in godsnaam ooit invloed op? En dan heb ik de beslissingen die

door de EU of zelfs de WTO worden genomen nog buiten beschouwing gelaten.

Er zijn veel verschillende definities van democratie mogelijk. Maar als het erom gaat zoveel mogelijk macht bij de kiezer te leggen, kunnen wij Nederlanders nog het een en ander leren van de landen om ons heen. En als ik heel eerlijk ben, denk ik dat we zelfs wel wat Amerikaanse toestanden zouden kunnen gebruiken.

Gert Hekma

Het wel en wee van het homoparadijs

Op een congres begin 2004 verzekert een vertegenwoordiger van de Nederlandse homobeweging de aanwezigen dat Nederland een paradijs is voor homo's en lesbo's. Even later krijgen de aanwezigen een documentaire te zien waarin homoseksuele jongeren uit etnische minderheden worden geïnterviewd. Een van hen verklaart met grote stelligheid dat hij liever nooit homo was geweest. Een ander zegt de pest te hebben aan de homowereld omdat de kerels die daar rondlopen alleen maar op seks uit zijn. Dit zijn negatieve geluiden die ook lelieblanke jonge homo's en lesbo's wel naar voren brengen. Wat is er met homoparadijs aan de hand dat de jongeren die er maximaal van kunnen profiteren, er toch weerzin tegen hebben?

In Nederland is juridisch gezien voor homo's en lesbo's vrijwel alles op orde. Er bestaan geen strafwetten meer die specifiek tegen hen zijn gericht. Op het gebied van civiele wetgeving en sociale regelgeving is alle discriminatie naar seksuele voorkeur zo ongeveer uitgebannen. Nederland was het eerste land waar het huwelijk werd opengesteld voor paren van hetzelfde geslacht - alleen de koning(in) mag niet homoseksueel getrouwd zijn. Hier kwam geen speciale relatiewetgeving alleen voor homo's en lesbo's en ook geen bijzonder ‘homohuwelijk’. Gebruik dat woord vooral niet in Nederland want het komt de spreker op een reprimande te staan. Er is hier maar één huwelijk voor alle tweerelaties ongeacht seksuele voorkeur. Deze vorm van integratie beschouwen veel Nederlanders, homo en hetero, als het hoogtepunt en zelfs soms eindpunt van de homo-emancipatie. Maar ook hier geldt, zij het om andere redenen: niet iedereen denkt dat Nederland met het huwelijk een paradijs is voor homo's en lesbo's of dat het de finale van seksuele bevrijding inhoudt.

Op 1 april 2001 keek de wereld vol verbazing naar een ceremonie die rond het middernachtelijke uur in het Amsterdamse stadhuis

plaatsvond. De burgemeester zegende de eerste huwelijken tussen partners van hetzelfde geslacht van de postmoderne tijd in. Drie homokoppels en een lesbo-stel werden door hem in de echt verbonden. Terwijl de wereld paf stond, had in Nederland de verveling al toegeslagen rond dit wapenfeit. Want de pers had toen al meer dan tien jaar verslag gedaan van de strubbelingen rond het ‘homohuwelijk’. De Nederlandse media vonden vooral alle aandacht grappig van buitenlandse televisieploegen die massaal naar Amsterdam waren afgereisd. Ze waren zelf gepreoccupeerd met een premodern huwelijk dat een dag tevoren was aangekondigd, dat tussen kroonprins Willem-Alexander en de Argentijnse Máxima. Het geeft de kloof aan die er in Nederland bestaat tussen stokoude interesses voor blauw bloed en splinternieuwe oplossingen voor homoleven.

Het ‘homohuwelijk’ is een vreemde hybride van pre- en postmodern. Terwijl de hele wereld zich richt op de Verenigde Staten, waar dit ‘progressieve’ thema in het huidige verkiezingsjaar hoog op de politieke agenda staat, vergeten de meeste mensen de kritiek van vrouwen-, seksuele hervormings- en homobeweging op het huwelijk. In de jaren zestig gold het als een seksistische instelling die vrouwen en homoseksuelen discrimineerde. Het was de uitdrukking van een ideologie die het paar bevoorrechtte boven het individu en boven relaties van meer dan twee personen. Het gezin als vervolg op het huwelijk werd niet altijd gezien als de ideale plek om kinderen op te voeden, omdat ouders hun nageslacht te veel als bezit beschouwden en vaak afsloten van een buitenwereld die zij als vijandig zagen. Rond 1980 ontdekten feministes het seksuele misbruik dat sommige vaders van hun dochters maakten. Verkrachting binnen het huwelijk werd pas in 1991 een misdrijf. Tot dan konden mannen hun echtgenotes tot seksuele handelingen dwingen die als een echtelijke verplichting werden gezien. Vrouwen-, homo- en seksuele hervormingsbeweging waren tegen een huwelijksfundamentalisme dat het gezin zag als de enige en ideale plaats voor intieme relaties en voor de opvoeding van kinderen. Volgens hen bood het huwelijk niet per se een warme plek in een harteloze wereld en was het niet altijd de hoeksteen van de samenleving. Homo's hadden ervaren hoe een exclusieve heteroseksualiteit hen uitsloot juist in het warme nest waar ze zich thuis zouden moeten voelen. In het gezin vonden zij geen seksuele rolmodellen voor hun leven.

In de jaren zestig kozen jonge rebellen voor andere oplossingen zoals meervoudige liefdes, een onbezorgde seksuele promiscuïteit, communes of een individualisering waarbij niet het groepslidmaatschap van mensen, maar hun persoonlijke rechten en plichten cen-

traal stonden. Veel homomannen hadden een leefstijl ontwikkeld die dwars stond op de monogamie die bij het huwelijk hoorde. Ze hadden seksuele contacten voor minder dan een nacht met anonieme partners, naast hun vaste vriend met wie ze bed, leven en liefde deelden en vaak niet meer het fysieke plezier. Voor hen waren seks en liefde gescheiden werelden. Ze maakten een verschil tussen het geluk van een nacht en passies en vriendschappen die weer wat anders waren dan de ware liefde.

Met het ‘homohuwelijk’ heeft de postmoderne huwelijks- en gezinskritiek het verloren van het premoderne familiegeloof. Net als de meeste Nederlandse jongeren die tegenwoordig seks en liefde willen combineren in vaste relaties, grijpen jonge homo's en lesbo's terug op die traditionele oplossing. Het huwelijk mag gemoderniseerd zijn van een patriarchaal sociaal-economisch arrangement tussen families naar een liefdesrelatie waarin beide geslachten gelijke rechten hebben, de meeste oudere homo's en lesbo's zoeken er hun heil niet in. Er bestaat geen statistiek van relaties tussen personen van hetzelfde geslacht in Nederland, maar er moeten toch tegen de honderdduizend van dergelijke koppels zijn. Van die massa zijn er de afgelopen twee jaar ruim vijfduizend getrouwd, ongeveer 5 procent van het totaal. Dat is een mager succes voor de mensen die heilig geloven in het huwelijk. Wat voor de een de ultieme doorbraak van de homo-emancipatie is, zien vele anderen als een stapje terug naar een verleden van wederzijdse dwang en sociale eenkennigheid die de exclusieve paarrelatie blijven typeren. Zij stappen liever niet in het huwelijksbootje. De recente normalisering van homoseksualiteit lijkt samen te gaan met een sterkere normering van seksueel en relationeel gedrag waardoor jongere homo's en lesbo's weer vaker voor vaste verkering en seksuele trouw kiezen.

Homojongeren uit de etnische minderheden vinden het moeilijk seksueel kleur te bekennen in het homoparadijs, terwijl de meningen scherp verdeeld zijn over nut en waarde van ouderwets trouwen voor paren van hetzelfde geslacht. Daarnaast bestaan er de nodige problemen en misverstanden rond homogedrag in Nederland. Op schoolpleinen is ongeveer het meest voorkomende scheldwoord (vieze) flikker. Scholen worden tegenwoordig zozeer als een homoonvriendelijke omgeving gezien dat de inspectie voor het onderwijs het verzoek heeft gekregen om speciaal te letten op homodiscriminatie. Leerlingen schelden leraren uit van wie ze de homoseksuele voorkeur vermoeden, maar ook hun onmannelijke en onvrouwelijke klasgenootjes moeten op hun tellen passen, want anders krijgen

ze de volle laag van scheldwoorden voor flikkers en potten. Vanwege zulke discriminatie verdwijnen leraren in de ziektewet terwijl homoseksuele leerlingen in hun schulp kruipen. Het probleem in het onderwijs vormen in de eerste plaats de medeleerlingen die schelden op en agressief worden tegen homo's en lesbo's. Maar in de tweede plaats heeft de meestal witte schoolleiding een grote verantwoordelijkheid omdat zij niets onderneemt tegen zulk schoremgedrag van jongeren die maar al te graag de grenzen aftasten van wat mogelijk is. Schelden op homo's biedt die meest mannelijke leerlingen een uitgelezen kans om stoer te doen, want directies weten niet goed raad met zulke uitingen van homohaat of reageren daar laks op. Jonge scholieren die bezig zijn met hun homoseksuele kleurbekennen ervaren het schoolplein daarom eerder als een hel dan als een hemel.

Een ander probleem vormt publiek geweld en agressie tegen homo's en lesbo's. De vermoorde rechtse leider Pim Fortuyn die zeer openlijk homoseksueel was, maakte zich eens bijzonder kwaad over slappe gezagsdragers toen een Rotterdamse homoman uit zijn huis werd verjaagd door Turkse buren. De politie had de man geadviseerd elders een woning te zoeken omdat zij hem niet kon beschermen tegen zijn gewelddadige buurtgenoten. Het ergerde Fortuyn buitengewoon dat de politie niet optrad en dat niet de dader, maar het slachtoffer huis en haard moest verlaten. De situatie is sinds de uitspraken van de imam Khalid El Moumni op 3 mei 2001 en sinds de gebeurtenissen van 11 september 2001 niet verbeterd. De imam verkondigde op de publieke televisie dat Europeanen lager stonden dan honden en varkens omdat ze het ‘homohuwelijk’ erkenden. Dat was een maand nadat Nederland als eerste Europees land het huwelijk had opengesteld voor paren van hetzelfde geslacht. Deze gebeurtenissen veroorzaakten schisma's onder Nederlanders van islamitische afkomst. Aan de ene kant waren er groepen, vooral van jongens, die zich gesterkt zagen in hun homohaat. Aan de andere kant kwam er een discussie over homoseksualiteit op gang, vooral in Marokkaanse kring. In Amsterdam opende de eerste Europees-Arabische homokroeg Habibi Ana (Mijn Liefje) zijn deuren en een groeiend aantal Arabische en Turkse jongeren kwam ervoor uit homoseksueel of lesbisch te zijn. Het geweld van de eerste groep bepaalde evenwel het beeld dat blanke Nederlanders kregen van Marokkanen en zij zagen El Moumni als woordvoerder van de moslims over het homothema. Sommige homo's en lesbo's begonnen zich bedreigd te voelen in wat een paradijs zou zijn.

De situatie van homomannen en lesbische vrouwen in Nederland is uiterst ambivalent. Harde negatieve reacties staan naast volledige rechtsgelijkheid. Veel buitenlandse nichten en potten zouden niets liever willen dan hierheen verhuizen, want in Zimbabwe, Maleisië, Nepal, Egypte en Honduras (om een paar beroerd bekendstaande landen te noemen) wordt hun leven bedreigd. Ook de Verenigde Staten, waar het religieuze fundamentalisme een sterke invloed uitoefent, lopen met homorechten behoorlijk achterop. Er zijn op de wereld aanzienlijk meer homo's en lesbo's die een Nederlandse partner willen huwen dan er alleenstaande soortgenoten in Nederland zijn. Hier is sinds de jaren zestig een geweldige vooruitgang geboekt in homorechten en zichtbaarheid van homoseksualiteit. Dit geldt vooral voor de media maar weer minder voor het onderwijs of het straatleven. De positieve resultaten van een eeuw strijd om homo-emancipatie zijn vooral juridisch van aard. Ze bieden een gunstig kader maar hebben de sociale discriminatie in gezin en sportvereniging, op straat en schoolplein niet ongedaan gemaakt. Bovendien schort het aan de handhaving van homorechten. Nederlanders besteden hun problemen graag uit aan derden, maar de overheid blijft als schutspatroon vaak in gebreke. Ze bestrijdt homodiscriminatie op veel plekken zoals in het onderwijs halfhartig, waardoor oude reflexen van schelden en slaan kunnen weerkeren.

Het publieke leven in Nederland is monoseksueel gekleurd gebleven en heeft zich niet in multiseksuele richting ontwikkeld. Het staat niet open voor meer seksuele opties. Een heteroseksuele voorkeur blijft de vanzelfsprekende aanname en een homoseksuele de verzwegen uitzondering. Hetero's hoeven nooit publiekelijk kleur te bekennen. Van homo's en lesbo's blijft de seksuele voorkeur zweven tussen privé-geheim en publiek schandaal. Komedianten als André van Duin en Paul de Leeuw en dandy's als Fortuyn kunnen van die dubbele positie gebruikmaken en het brede publiek fascineren met opwindende verhalen over hun privé-leven, maar de gewone homo en lesbo heeft die kans niet. Want een homo is misschien leuk ver weg op de buis, maar niet dichtbij als collega of naaste buur.

Nederland heeft de afgelopen dertig jaar veel bereikt op het gebied van homo-emancipatie. Er is legale maar nog geen sociale gelijkheid. Zelfs de onvolledige resultaten staan nu onder druk. Aan de ene kant is er een regering die juist de positie van het gezin wil verbeteren en een groeiende groep orthodox-gelovigen uit christelijke en islamitische hoek die homoseksualiteit afkeuren. Aan de andere kant is er het grotere Europa waar de homo-emancipatie min-

der vorderingen heeft gemaakt dan in Nederland. Hoewel de Europese Unie en in het bijzonder het Europese Parlement zich sterk heeft gemaakt voor de verankering van homorechten, zien we op Europese schaal eenzelfde situatie als in Nederland. Seksuele gelijkheid is juridisch vastgelegd, maar op straat en op het werk merkt niemand er veel van. Rechten zijn belangrijk en bieden een steun in de rug voor de homobeweging, maar daarmee zijn de sociale vooroordelen niet opgeruimd en is het tegen homo's en lesbo's gerichte geweld niet verdwenen. De twintigste eeuw was het tijdperk van de strijd voor juridische gelijkheid. In deze eeuw zal het gaan om handhaving en verankering van die rechten in de Europese samenleving, zodat er sociale gelijkheid komt voor homo's, hetero's en andere erotische variaties. Het publieke leven in Nederland en ook in Europa staat onvoldoende open voor seksuele diversiteit. Naast juridische verankering van homorechten is er openbare ruimte nodig voor homoleven. Het is bevreemdend dat samenlevingen die zich prijzen om hun sociale rijkdom en culturele verscheidenheid, op seksueel gebied slechts één model koesteren en zich niet openstellen voor meer kansen.

Op wereldschaal gezien is Nederland misschien een homoparadijs. Gezien alle problemen die ook hier zijn blijven bestaan, lijkt deze voorlijke positie vooral een bewijs van de achterlijke situatie van homorechten en de armoede van homoleven wereldwijd. De behandeling van minderheden zoals homoseksuelen is geen politieke bijzaak maar een toetssteen van beschaving. Dat homojongeren vijfendertig jaar na de seksuele revolutie nog onvoldoende profiteren van het Nederlandse homoparadijs is een indicatie dat er werk aan de winkel is in Europa.

John Jansen van Galen

Onder het juk van het kolonialisme

Het misverstand dat ik wil ophelderen luidt: Nederland is een voormalige koloniale mogendheid. In werkelijkheid hebben wij nog koloniën, of beter kun je zeggen: die koloniën hebben ons. De paradox van de geschiedenis is: waar gekoloniseerde volkeren lang vochten om zich te bevrijden van het moederland, hechten de Caribische delen van het Koninkrijk der Nederlanden er zeer aan daarvan deel te blijven uitmaken. De meeste Europese Nederlanders zouden daarentegen graag van hun rijksdelen overzee verlost zijn en een omgekeerde dekolonisatie verkiezen, waarbij het moederland zich vrijmaakt van zijn voormalige koloniën.

Het is in Nederland al een cliché om te zeggen dat Nederland een slechte hand van dekoloniseren heeft. Volgens de politicoloog professor Jos de Beus spreekt dit vanzelf: God dekoloniseert immers ook niet? Wie zich opstelt als blanke God in de tropen, kan maar moeilijk afscheid nemen van zijn missie. Het begon na de Tweede Wereldoorlog met Nederlands-Indië, een onmetelijk rijk, vele malen groter dan Nederland zelf, met een acht keer zo talrijke bevolking, nu Indonesië geheten. Toen de Japanners het bijna zonder slag of stoot overrompelden en van de Nederlanders afpakten, beseften de Indonesiërs dat ze zich hadden laten beetnemen: de kolonisator was niet zo machtig en sterk als hij zich had voorgedaan.

Na de oorlog verklaarden de Indonesiërs zich dan ook onafhankelijk. Nederland kon dat niet verkroppen en stuurde de grootste troepenmacht op hen af die (tot dan toe) ooit verscheept was. ‘Rust en vrede’ moesten worden hersteld, waarna de kolonisator op een door hem te bepalen tijdstip zijn verheven opdracht zou beëindigen. Het kostte een bloedige strijd van vier jaar en vele tienduizenden doden, voornamelijk aan Indonesische zijde, eer dit misverstand was opgehelderd en Nederland zich mopperend terugtrok.

Maar niet helemaal! Van de soevereiniteitsoverdracht zonderde Nederland de westelijke helft van een enorm eiland uit: Nieuw-Gui-

nea, thans Irian Jaya. Daar woonden Papoea's die (na drie eeuwen Nederlands bestuur!) nog in het stenen tijdperk leefden en nu door ons opgevoed moesten worden eer ze hun ‘zelfbeschikkingsrecht’ konden uitoefenen. Nederland wilde niet begrijpen dat de Indonesiërs hun nationalistisch streven als onvoltooid zouden beschouwen zolang ook dit laatste gebied niet tot hun staat behoorde. En evenmin dat de Verenigde Staten geneigd waren de Indonesiërs daarin gelijk te geven, alleen al om hen te behouden voor het kamp van het vrije Westen.

Nederland reageerde verongelijkt: men liet ons onze nobele taak niet vervullen! Het kostte twaalf jaar en bijna een oorlog alvorens ook dit misverstand uit de wereld was geholpen. Mokkend vertrokken wij uit Nieuw-Guinea, na de eis gesteld te hebben dat de Papoea's alsnog hun zelfbeschikkingsrecht mochten uitoefenen, Toen Indonesië daar in 1969 een farce van maakte, liet Nederland het erbij.

Ons restten twee koloniën in het Caribisch gebied: Suriname en de Nederlandse Antillen. Voor die landjes (met bij elkaar toen geen half miljoen inwoners) hadden wij een arrangement ontworpen waardoor de wereld moest geloven dat zij geen koloniën meer waren: het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden. In 1955 troonde Nederland de premiers van beide gebieden mee naar New York om bij de Verenigde Naties te getuigen dat hun gebiedsdelen volwaardig zelfbestuur hadden gekregen en nu zelfstandig waren - een enigszins gênante vertoning. Het zat de heren overigens niet glad. De afgevaardigden in de VN wilden weten waarom het bestuur overzee dan onder leiding stond van een gouverneur die door Den Haag benoemd was. En waarom was over de invoering van het Statuut geen volksstemming gehouden, waarvoor Nederland zich bij Nieuw-Guinea zo had uitgesloofd? Toen het op stemmen aankwam onthielden de meeste afgevaardigden zich van stemming en slechts een minieme meerderheid ontsloeg Nederland van de pijnlijke plicht jaarlijks te rapporteren over onder zich berustende niet-zelfbesturende gebieden.

Nederland was trots op de ‘voorlijke’ (de typering is van een socialist die lang de Nederlandse minister van Ontwikkelingssamenwerking was) manier waarop de betrekkingen met zijn koloniën nu geregeld waren. Die tevredenheid duurde slechts vijftien jaar. In 1969 deed zich op het grootste eiland van de Antillen een volksopstand voor. Twee doden, Nederlandse mariniers patrouilleerden er in de straten: het is niks op de wereldgeschiedenis, maar Nederland deinsde massaal terug voor de neokoloniale verantwoordelijkheid die het op zich genomen had: in de overzeese rijksdelen rust en orde

te garanderen. Het besloot ineens dat het voor de bestwil van die landen was zo spoedig mogelijk onafhankelijk te worden.

Maar volgens het Statuut kon Nederland de rijksdelen niet uit het Koninkrijk zetten. Het was een uitkomst dat in Suriname een drieste regering aan de macht kwam, die zelf binnen twee jaar de onafhankelijkheid opeiste. Nou, maar wat graag! Een flink bedrag en veel goedbedoeld advies werd beschikbaar gesteld om het land na het vertrek van de Nederlanders tot ontwikkeling te brengen. Een complicerende factor was dat de meeste Surinamers helemaal niet onafhankelijk wensten te worden. Ze hechtten aan bescherming door Nederland en vroegen om een referendum. Opmerkelijk is het gemak waarmee dit door de toenmalige linkse regering in Den Haag, altijd de mond vol van democratisering en inspraak, van de hand gewezen werd: referenda 'pasten niet in ons staatsrecht'. En trouwens, de Surinaamse regering was toch via eerlijke verkiezingen aan de macht gekomen? Nou dan! Maar bij die verkiezingen was de kiezers nooit onafhankelijkheid voorgespiegeld. Toen die niettemin naderbij kwam, nam een groot deel van hen de wijk naar Nederland.

Suriname werd onafhankelijk in 1975 en de Nederlandse minister-president noemde deze modeldekolonisatie de grootste prestatie van zijn regering. U weet wellicht hoe het afliep: vijf jaar later kaapten overmoedige sergeants de jonge staat, wat uitliep op dictatuur, terreur, executies, bloedige burgeroorlog, drugseconomie en verarming.

De Antillianen vroegen, hoe Nederland daar ook op aandrong, nooit om onafhankelijkheid. In tegenstelling tot in Suriname werden daar referenda en enquêtes gehouden en de Antillianen spraken zich er massaal voor uit om in het Koninkrijk der Nederlanden te blijven. Zij zagen om zich heen de soevereine eilandstaatjes van het Caribisch gebied en waren niet gesticht door die voorbeelden. Scherper dan de Surinaamse regering van 1975 zagen zij waar hun belangen lagen en aan welke kant hun brood gesmeerd was. Toch koesterde Nederland nog vijftien jaar, tot 1990, het vooruitzicht dat het ooit afscheid van de eilanden zou kunnen nemen: nog een post-koloniaal misverstand.

Toen eenmaal tot Den Haag doordrong dat dit niet zou gebeuren (onder meer omdat de Verenigde Staten ons verantwoordelijk houden voor het toezicht op de eilanden), gooide het nogmaals het roer om. Het besloot de rommelige, vrijgevochten Antillen te fatsoeneren met *good governance* en calvinistisch arbeidsethos. Daarbij rekende het echter buiten de waard die het zelf in het leven geroepen

had. Den Haag had dat ‘voorlijke’ Statuut in een genereuze bui, en de stille overtuiging dat die zwartjes niet lastig zouden worden, gebaseerd op het idee van gelijkwaardigheid. Denkt u eens in: gelijkwaardigheid tussen zes Caribische eilandjes met nu een kwart miljoen en het vijfmaal zo rijke Nederland met vijftien miljoen inwoners. Het was gelijkwaardigheid tussen de muis en de olifant, maar de Antillen beriepen er zich - als het zo uitkwam - graag op. Zij waren (en zijn) autonoom en laten zich niet ringeloren!

Formeel is Nederland de baas over de ex-koloniën (het Antilliaanse eilandenrijkje viel ook nog in tweeën uiteen). De hoogste gezagsdrager, de gouverneur, wordt nog door Den Haag benoemd. In Willemstad en Oranjestad, zoals de hoofdstadjes van de rijksdelen Oranjegezind heten, houdt een vertegenwoordiging van Nederland de boel in de gaten. Uit hoofde van de gelijkwaardigheid moesten er in Den Haag vertegenwoordigingen van de eilanden zijn om de boel in Nederland te controleren. Die zijn er niet. Gevolmachtigde ministers van de beide rijksdelen overzee praten over zaken die hun landen aangaan mee in de regering te Den Haag, maar kunnen nooit op tegen dertien Nederlandse collega's. Als een besluit hun niet aanstaat kunnen ze protest aantekenen, dat dan en petit comité op voet van gelijkheid behandeld wordt - waarin echter de Nederlandse premier de knoop kan doorhakken. U snapt dat Nederland het voor het zeggen heeft in het Koninkrijk.

En toch heeft Nederland het gevoel dat het gegijzeld wordt door die verre eilandjes. Wij betalen hun als ontwikkelingshulp het hoogste bedrag per hoofd ter wereld, terwijl zij hun gang gaan met het smokkelen van drugs en op ons schelden onder aanvoering van een populistische, tevens corrupte politicus. Bovendien sturen ze hun jonge werklozen naar Nederland, waar iedere burger van het Koninkrijk immers vrij toegang heeft en waar zij de steden onveilig maken. Den Haag weet niet wat daar anders tegen te doen dan rapporten te schrijven, commissies in te stellen, te mopperen en soms te dreigen. Maar onder de paraplu van het voorlijke Statuut, dat Nederland zelf heeft bedacht, kan het de eilanden weinig maken. Ze zijn immers gelijkwaardig en zelfstandig!

In Amsterdam is nu een professor opgestaan die betoogt dat Nederland gebruik moet maken van het aan ieder volk toekomende zelfbeschikkingsrecht door zelf uit het Koninkrijk der Nederlanden te treden - waarna die eilanden zich maar moeten redden. Hoe het dan met de koningin moet? Moet ze in Oranjestad of Willemstad gaan wonen? Dat kan. Maar het zou wel het zoveelste echec zijn in de geschiedenis van de Nederlandse dekolonisatie.

Atte Jongstra
Klotsen zonder ons
Nederlanders en de zee

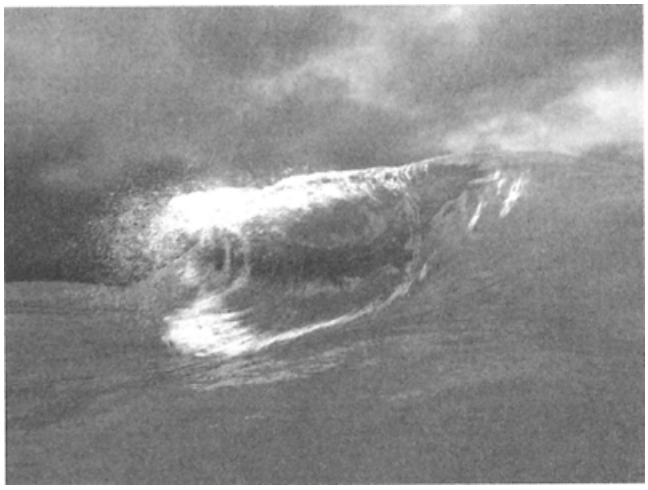

Je moet in Nederland ver naar het oosten reizen, wil je zeeliefhebbers vinden. De Nederlander houdt niet van de zee. Het is zijn vijand. De liefde voor zee en strand, het verlangen naar de kust, begint pas in Duitsland. De Duitsers zitten aan onze stranden, de Nederlander leeft met de rug naar de kust. Vraag autochtonen in duindorpen als Bergen (NH) of Noordwijk (ZH) wanneer ze voor het laatst een voet op het strand hebben gezet, en je krijgt de tijd in decennia uitgemeten.

Wie de zee kent, mijdt haar.

Sommige mensen in Nederland moeten de zee wel op, voor hun brood. Zoals daar zijn de visser, de pikbroek, de reddingswerker. Andere Nederlanders zoeken buitengaats zichzelf. Zoals daar is de zeiler op een zeeplezierjacht. Soms ontmoeten reddingswerker en plezierjachtvaarder elkaar, op het voor de mens wezensvreemde element dat men zeewater noemt. Nederlanders spreken dan van een Nederlandse gemeenschap op het zilte nat. In zo'n door nood gevormde gemeenschap wordt de zee gelukkig wel gehouden voor wat zij is: de vijand, levensgevaarlijk.

‘Dat was op het nippertje, schipper!’
‘Ja meneer... Geen pretje, de zee. Bent u er óók achter?’

We hebben in Nederland een beroemd gedicht dat ‘Van de zee’ heet, geschreven door de poëet Willem Kloos (1859-1938). Onnatuurlijke, zieke verzen. Kloos ziet zijn ziel in de zee weerspiegeld, zegt hij. Jaja! Zijn biografie rept nergens van één enkel tochtje het zeegat uit.

‘De Zee, de Zee klotst voort in eindeloze deining...’

Zo opent het gedicht. Daar valt niet veel tegen in te brengen: de zee is inderdaad een volstrekt zinloos voortklotslichaam.

Dan gaat de verbeelding met de dichter Kloos aan de haal, zoals in de werkelijkheid verbeelding, drank en waanzin met hem aan de haal zijn gegaan. Geest en onmenselijke nattigheid.

De zee, zegt Kloos, ‘zingt een eeuwig-blij en eeuwig-klagend lied’.

Geen Noordwijker, geen bewoner van Bergen, die ooit een blijde klachtbalk noten over de duinrand heeft horen vlagen.

In een tekst zo kort als een sonnet kan veel misgaan. Het wordt dan ook erger in ‘Van de zee’, veel erger. Kloos wil als de zee zelf zijn:

‘O, Zee was Ik als Gij in àl uw onbewustheid,
Dàn zou ik eerst gehéél en gróót gelukkig zijn;
Dan *wàs* mijn Ziel een Zee, en hare zelfgerustheid
Zou, wijl Zij groter is dan Gij, nóg groter zijn.’

Het is duidelijk dat hier geen doorsnee-Nederlander aan het woord is. Uit deze versregels spreekt een onbewuste geest, met heel wat steekjes los. Iemand die streeft één met de zee te worden, dat kan maar tot één ding leiden: de dood. Merkwaardig dat Kloos met zijn voor Nederland uitzonderlijk zeegevoel bijna tachtig jaar is geworden. Van een eerdere oversteek te voet richting Engeland zou ik niet hebben opgekeken.

Nederland is een kleine natie. De Nederlanders hebben van die kleine natie een geschiedenis lang een grotere natie proberen te maken. De Duitsers en de Fransen waren te sterk om dat over land te doen, dus moesten we de zee wel op, om zwakkere tegenstanders op te zoeken voor een spelletje landjepik. Dat heeft de Nederlanders het jammerlijke predikaat opgeleverd zeevaarders te zijn. Jammerlijk, want al dat zeevaren heeft tot kwalijke zaken geleid. Een hele kerf-

stok vol. Slavenhandel, koloniale misdaden, diefstal van zilver en grondstoffen, uitbuiting van het eigen personeel, corruptie, genocide, noem maar op. Wat er niet gebeurt als men over de rug van de vijand derwaarts reist, voor gewin van wat men niet bezit. Als men niet ‘gehéél en gróót gelukkig’ is en dat wel wil worden, overzee.

Niet iedere Nederlander past even goed in de Nederlandse gemeenschap. Hij neemt zijn toevlucht tot de zee. Verdient geld aan andermans ellende door met een zeesleepboot zinkende schepen op te zoeken, hij hijst een doodskist (met name Koersk) boven de waterspiegel uit, of spuit voor oliedollars modder voor een schroeiend hete zandbak in Arabië.

De ellendige zee brengt ellende voort. Het is typisch voor ons land daar eeuwig munt uit te slaan. Dat heet bij ons te lande ‘Hollands Glorie’.

De Nederlander die van de zee houdt? De zee dwingt ons wallen op te werpen om haar buiten te houden. En slaat de zee daar gaten in, dan kent iedereen de zee weer zoals zij is - brenger van onheil en rampspoed.

Ik zie hier een Zeeuw op het dak van zijn omspoelde huis. In 1953, jaar van watersnood. Gek geworden van de zee, zingend:

> ‘O, Zee was Ik als Gij in àl uw onbewustheid,
> Dàn zou ik eerst gehéél en gróót gelukkig zijn;
> Dan *wàs* mijn Ziel een Zee, en hare zelfgerustheid
> Zou, wijl Zij groter is dan Gij, nóg groter zijn.’

De Nederlandse doorsnee ziel is liever als een klein groen veldje met wat madeliefjes voor de sier, waarin men staat met droge voeten en een hark.

Soms moet men wonen aan de kust. Zoveel ruimte is er niet in Nederland. Maar hoe de zee stinkt! Algen, zeewier, dode dieren in een schelp, een wind vol jodium, een en al verrottingslucht. Het wad is nog het ergst.

In jaar zo en zo drongen omstandigheden twee, drie Friese boeren helemaal naar de noordrand van het land. Daar bouwden ze hun boerderijen, daar ontstond hun dorp. Over de dorpsnaam hoefden ze niet lang na te denken: eenmaal snuiven was genoeg - Moddergat. Naar de zee kijken hoefde gelukkig niet, daar lag een dijk op deltahoogte voor. In Moddergat wordt men alléén geheel en

groot gelukkig als men naar het zuiden kijkt en gras ziet, tot aan de horizon. En wat de stank van zee betreft: het is godzijdank niet altijd noordenwind.

De Nederlander houdt niet van de zee. Willen wij ons groot gelukkig voelen, dan keren wij de rug naar de kust. Je wilt niet altijd naar je vijand kijken. Eén met de zee? Dat is de dood.

‘De Zee, de Zee klotst voort in eindeloze deining.’

Laat de zee maar. Die kan ook wel klotsen zonder ons.

Frank Ligtvoet

Waarom is de Nederlander niet eerlijk?

> *Che sembianze! Che vestiti!*
> *Che figure! Che mustacchi!*
> *Io non so se son Valacchi*
> *O se Turchi son costor.*
> - W.A. Mozart en L. da Ponte, *Così fan tutte*
> (Eerste akte, elfde scène)

Hij staat op Schiphol en voelt zich niet goed. Hij is een week in Nederland geweest en heeft met zijn collega's van de buitenlandredactie van de krant waarvoor hij als correspondent in New York werkt, overlegd hoe ze de presidentsverkiezingen dit najaar gaan verslaan. In deze paar dagen heeft hij gemerkt hoe hij de greep op wat er in Nederland gebeurt, heeft verloren. Het leek hem alsof er nog maar twee onderwerpen waren waarover in zijn krant geschreven werd: de fraude in het bedrijfsleven en de problemen met de integratie van islamitische immigranten. Hij heeft op zijn laatste avond steun gezocht bij een vrouwelijke collega en ze hebben lang en intensief met elkaar gesproken. Daarna heeft hij ‘met haar geslapen’, althans zo formuleert hij het. Moet hij dat straks zijn vrouw vertellen? Hij weet het niet. Een beetje dronken gerommel gisteren en een kater vanochtend. Niet wat je noemt een glorieuze seksuele escapade.

Hij heeft ingecheckt en wanneer hij door de douane is, komt hij terecht in een soort kashba. Overal om hem heen worden dingen verkocht, onnozele dingen met een air van luxe. De reizigers, gelokt door korting en kooplustig in het lichtzinnige uur voor vertrek, krijgen hun spullen in knalgele tasjes mee. Daarop staat de slagzin: *See, Buy, Fly.* Hij concentreert zich op het laatste woord: Fly, maar dan in de betekenis van wegvluchten. Weg van al die winkeltjes, van die gele tasjes, van deze visuele warboel, waarin hij nog net het bord kan ontdekken waarop de gate aangegeven staat waar zijn vliegtuig op hem wacht. Hij komt terecht op een lopende band die hem in de richting brengt van de pier voor intercontinentale vluchten. Links

daarvan zet de commerciële chaos zich voort, maar rechts ervan ziet hij achter de grote ramen de Hollandse luchten in het Hollandse ochtendlicht. *Mind your step*, zegt een stem met Nederlands accent uit een luidspreker om hem te waarschuwen dat de band eindigt en dat hij weer zelf moet gaan lopen: Mind your step.

Bij de gate staat hij even in de rij voor de veiligheidscontrole: te dikke mensen die keurig wachten op hun beurt - dat zijn de Amerikanen - en onrustige mensen in kleurige windjacks - dat zijn de Nederlanders. Dan wordt hij naar een van de *security guards* gestuurd: een magere, blonde jongen. Hij kent de procedure: ja, ik heb mijn bagage zelf gepakt. Ja, mijn koffers waren steeds in mijn aanwezigheid. En nee, ik heb geen pakjes van vreemden aangenomen. Dan kijkt de security guard in zijn paspoort en daarna naar hem: ‘U woont in de Verenigde Staten?’ ‘Ja, in New York,’ zegt hij, voor hij wordt overvallen door de volgende vraag, die op dezelfde toon als alle andere wordt gesteld: ‘En vindt u dat leuk?’ Hij kijkt de jongen aan en zegt verbaasd: ‘Ja, ja, dat vind ik leuk.’ ‘Maar die Amerikanen,’ gaat de jongen door, ‘zijn die niet een beetje... niet een beetje oppervlakkig? Zo van “have a good day” en “how are you?”’ ‘Ik vind dat wel prettig,’ zegt hij neutraal. De ondervrager laat niet af: ‘Maar leer je ze ooit kennen? Je weet toch nooit wat je aan ze hebt.’ Hij zou wel willen zwijgen, maar kan het spreken niet laten: ‘Ik heb daar vrienden die ik écht ken.’ Dan stelt hij maar eens een vraag: ‘Ben je wel eens in Amerika geweest?’ ‘Nee,’ antwoordt de veiligheidsman, ‘en ik weet niet of ik daar zin in heb. Die Amerikanen, hè.’ Hij lacht vriendelijk en gebaart hem plaats te maken voor een volgende klant, een Texaan die uiterst opgewekt zegt: ‘Howyah'r doin', sir.’

Oppervlakkig, het zal wel, maar wat betekent het, vraagt hij zich af in de slurf naar het vliegtuig. Het betekent natuurlijk ‘niet diepgaand’ of ‘niet diepzinnig’, maar in persoonlijke contacten betekent het ‘onoprecht’, ‘niet eerlijk’. Hij realiseert zich: Nederlanders zijn tegenover elkaar eerlijk en niet alleen in contact met onbekenden, zoals de security guard. Hij herinnert zich, terwijl hij zich installeert in een stoel achter in het vliegtuig, dat een vriend uit Nederland in New York zou komen logeren. Ze hadden elkaar geschreven en gebeld, maar elkaar jaren niet gezien en hij verheugde zich op zijn komst. Hij keek net uit het raam naar het parkje voor het huis, toen de taxi voor de deur stopte; hij zag meteen dat zijn vriend moe was van de vlucht, dat hij zweette én dat hij fors was aangekomen. Toen hij de deur grijnzend opendeed, stond de vriend al op de stoep en zonder een moment te laten passeren waren diens eerste woorden:

‘Jezus, wat ben jij grijs geworden.’ Was zijn vriend hem een slag voor geweest, vraagt hij zich af?

Onschuldige eerlijkheden die zich ontpoppen als sociale grofheden? Ze kunnen geen kwaad, denkt hij eerst, maar als het vliegtuig vaart maakt en de reizigers voor ze zeven uur monotoon gebrom ingaan even laat voelen wat vliegen is, dringen zich nieuwe anekdotes op. Eerst laat hij zich afleiden door de spanning van dit moment. Pas wanneer het miezerige maaltje met het plastic bestek en het plastic glaasje wijn - *a hair from the dog that bit him* - is uitgedeeld, schieten hem de twee anekdotes van een vriend, een andere vriend die altijd business class vliegt, weer te binnen.

‘Ik zit op de eerste rij en naast me zit een man die blijkbaar voor die Nederlandse vliegtuigmaatschappij werkt, want hij kent alle stewardessen aan boord. Als we landen gaat een van hen in zo'n opklapstoeltje zitten en doet haar veiligheidsriemen om. Er ontstaat een gesprek tussen de man en de stewardess en zij laat zich op een gegeven moment ontvallen: “Waarom zouden die business-class-mensen zo'n speciale service nodig hebben. Ze hebben die tickets toch niet zelf betaald? Het gaat toch allemaal op kosten van de zaak?” Het interesseerde ze niks dat ik het allemaal kon verstaan.’

Hij rilt even als hij het verhaal voor zijn geestesoog als in een bioscoop heeft afgespeeld. En meteen begint de tweede film van zijn vriend te draaien.

‘Een stewardess komt het gangpad in gelopen met de armen op de rug. “Meneer Van den Bergh?” zegt ze streng. Een oudere man voor me zegt onzeker “Ja?” “Bent u niks kwijt?” “Niet dat ik weet,” zegt meneer Van den Bergh. “Kijkt u nog eens goed,” dringt de dame aan, “mist u geen papieren?” Hij reikt naar voren en grijpt naar een tas onder de stoel voor hem waarin hij zenuwachtig begint te rommelen. Dan komen de armen achter de rug vandaan en ze toont een paspoort. “Vonden we voor in het vliegtuig! Volgende keer beter oppassen, meneer Van den Bergh.” “Dank u,” zegt het slachtoffer bedremmeld en de stewardess loopt in lichte triomf weg.’

Wanneer de berg steeds wegzwevend plastic afval eindelijk wordt afgehaald, bestelt hij nog een flesje wijn. Kort daarop volgt het karretje met taxfreeproducten voor de idioten die er nog steeds niet genoeg van hebben. Waarom ergert hij zich daar toch zo aan? Hij had toch heel kalm langs die winkeltjes op Schiphol kunnen lopen en kunnen denken: goed voor de Nederlandse economie, of iets anders zinledigs. Is het niet gewoon handel, eerlijke handel? Hij is er niet gerust op, helemaal niet gerust.

Ik moet me niet zo opwinden, spreekt hij zichzelf toe, maar de

wijn en de hoge vlucht hebben zijn hersenen op toeren gebracht. Al dat Nederlandse eerlijkheidsgedoe, draait het in zijn hoofd, iedereen zegt maar wat hem voor de mond komt. Eerlijk zijn, zeggen wat je denkt, de Nederlandse volksheld Pim Fortuyn maakte er volkspolitiek van. Was de beer daarna niet los? Liet niet een andere populistische politicus wat later in de Hollandse lucht een nieuw, tot dan toe onuitspreekbaar woord opklinken: *kut-Marokkanen*? Kut-Marokkanen? Een eerlijk woord? Hij schaamt zich... voor dat woord... o, wat schaamt hij zich ervoor... schaamte... schande... even doemt het ontwakende gezicht van zijn collega op... en dan dommelt hij weg. Mind your step, hoort hij in zijn halfslaap in het gebrom van de vliegtuigmotoren, mind your step.

Het is middag als hij terug in New York is. Reizen met een vliegtuig is niet goed voor de ziel, zeker niet voor een verkaterde ziel. Zittend op zijn eigen bank met het vertrouwde uitzicht op het park, glimlacht hij over zijn gepieker over de eerlijkheid van de Nederlanders. Wat een onzin allemaal, valt hem met grote helderheid te binnen, Nederlanders zijn helemaal niet eerlijk - of niet niet eerlijk *for that matter.* Ze zijn niet anders dan anderen, Amerikanen bijvoorbeeld. Hij haalt zich de anekdotes weer voor de geest. Misschien hechten ze in vergelijking met die Amerikanen minder aan omgangsvormen, hebben ze slechtere manieren? Hij kijkt naar buiten, ziet tevreden de toppen van de bomen en hij besluit zijn vrouw niets van zijn escapade te vertellen. Zo'n kleinigheid. Verdomme, denkt hij opgelucht, ik had op Schiphol iets voor haar moeten kopen. De Marokkanen zijn niet uit zijn vliegtuigslaapje ontwaakt.

Annet Mooij

Hollands folklore. Nederland en de prostitutie

In 1997 wijdde het Historisch Museum in Apeldoorn een tentoonstelling aan de geschiedenis van de prostitutie. Een fascinerend onderwerp en een leerzame expositie. Toch is er weinig blijven hangen van de met zorg geselecteerde documenten, de attributen, de registratieboekjes, de spotprenten en de schilderijen, die allemaal het hunne vertelden over vier eeuwen van betaalde seks. Wat mij ervan is bijgebleven beperkt zich eigenlijk tot één object: een kleine nagebouwde kamer, waar je aan het einde van de tentoonstellingsroute tegenaan liep. Het was een kamer omsloten door drie wanden en een raam, met in het midden een barkruk, bekleed met een soort langharige namaakschapenvacht. Daarop kon je plaatsnemen. Terwijl je daar zat werden op de raamwand de beelden geprojecteerd die in de avondlijke uren normaal gesproken voor het raam van dit soort kamertjes te zien zijn. Het uitzicht van een raamprostituee: een stoet van baldadige toeristen, lallende kerels en zwijgende gluurders, een parade van geile blikken en obscene gebaren. De agressieve kracht van deze beelden maakte het moeilijk om te blijven zitten. Want dat was toch wat er voornamelijk te zien was: agressie, gedrenkt in alcohol, gemengd met lust.

Zo zien wij het niet graag. De werkelijkheid van de prostitutie wordt in Nederland liever wat rooskleuriger voorgesteld. Wij citeren dan onderzoek waaruit blijkt dat mannen die naar de hoeren gaan vooral op zoek zijn naar intimiteit en een luisterend oor. Aandoenlijk toch? Tegenover buitenlandse bezoekers presenteren wij onze prostitutie bij voorkeur als een vorm van folklore. Hollands vermaak, een beetje plat, dat wel, maar het is wel lachen om die dikke tieten en die vette cellulitisdijen. Deze vorm van vertier concentreert zich in het legendarische Amsterdamse Wallengebied, die ‘typisch Amsterdamse wijk’ in het centrum van de stad, die door de toeristenindustrie in alle toonaarden om zijn bijzondere sfeer wordt aangeprezen. En niet zonder succes. Jaar in jaar uit worden busladingen Engelse, Spaanse, Amerikaanse en Japanse toeristen

losgelaten in Amsterdams befaamde *red-light district* om een paar uurtjes onbekommerd lol te beleven.

Ook het roemruchte Nederlandse prostitutiebeleid is welbeschouwd een vorm van folklore. Prostitutie hoort in het rijtje waarin ook drugs, euthanasie, abortus en het homohuwelijk thuishoren - stuk voor stuk beleidsterreinen waarop Nederland zich graag onderscheidt door een bijzondere en eigenzinnige koers. Wij pakken deze problemen anders aan dan andere landen. Hoon en onbegrip zijn ons deel, maar daar laten we ons niet door van de wijs brengen. Wel hebben we wat uit te leggen. Dat doen we dan ook graag, bijvoorbeeld op de website van het ministerie van Buitenlandse Zaken, waar onder het kopje ‘Welkom in Nederland’ het typisch Nederlandse beleid ten aanzien van deze ‘ethische onderwerpen’ uitgebreid wordt toegelicht.

Het uitbaten van een prostitutiebedrijf in Nederland was tot voor kort wettelijk verboden, maar in de praktijk werd dit op grote schaal door de vingers gezien. In het najaar van 2000 werd de letter van de wet aan de werkelijkheid aangepast en verdween het bordeelverbod uit het Wetboek van Strafrecht. Sindsdien geldt de prostitutie als een normale bedrijfstak en wordt vrijwillige prostitutie door meerderjarigen formeel als een vorm van arbeid beschouwd. Degenen die er werkzaam zijn, exploitanten en prostituees, hebben dezelfde rechten en plichten als andere werkgevers, werknemers en zelfstandigen. De verdere invulling van het prostitutiebeleid wordt overgelaten aan de gemeenten, die via de verstrekking van vergunningen kunnen bepalen waar seksinrichtingen zich mogen vestigen en aan welke eisen ze moeten voldoen op het gebied van inrichting, veiligheid, hygiënische voorzieningen en dergelijke.

De Vereniging Nederlandse Gemeenten heeft modelverordeningen opgesteld die gemeenten als voorbeeld kunnen nemen bij de ontwikkeling van een lokaal prostitutiebeleid. Om ook de exploitanten in de goede richting te stimuleren is er een speciale kwaliteitsgarantie voor de seksindustrie ontwikkeld, het certificaat ‘Erotikeur’. In relaxbedrijven met dit stempel treft men het scharrelvlees van de prostitutiebranche, men wordt hier gegarandeerd veilig, hygiënisch en discreet bediend door vrouwen die geen slachtoffer zijn van dwang, uitbuiting of vrouwenhandel. Dan zijn er nog de klanten. Om hen te informeren over de gewenste omgangsvormen heeft het Prostitutie Informatie Centrum een handleiding opgesteld, ‘De zeven regels voor een goed contact’. Volgt men die, dan begeeft men zich schoon en fris gewassen ten bordele. Daar aangekomen maakt men duidelijke afspraken over de te verrichten handelingen, de

prijs en de tijd. Safe sex is de norm, daarover wordt niet gediscussieerd. Als blijkt dat het niet klikt of dat een van beide partijen zich niet op zijn of haar gemak voelt, kan het contact door beide partijen te allen tijde worden verbroken. Dat is ieders goed recht. Het is verstandig om van tevoren te bespreken hoe men in die situatie handelt. ‘Maak in zo'n geval zeker geen kwetsende opmerkingen.’ Om te voorkomen dat de klant zich achteraf bekocht voelt, is het belangrijk ‘bepaalde informatie’ van tevoren te verstrekken, bijvoorbeeld over de snelheid waarmee men pleegt klaar te komen. Dan kan daar rekening mee worden gehouden en voorkomt men teleurstelling. Wie toch het idee heeft dat hij geen waar voor zijn geld heeft gekregen, mag niet verwachten zijn geld terug te krijgen. Dat is in de prostitutiebranche zeer ongebruikelijk. Vermijd conflicten. Ontstaan ze toch, ‘laat het dan voor wat het is en ga rustig uit elkaar’. De omgang tussen prostituee en klant kenmerkt zich kortom door groot wederzijds respect - in menig huwelijk zou men er nog een voorbeeld aan kunnen nemen.

Helaas valt niet de volledige prostitutiebranche in gekeurmerkte bedrijven onder te brengen. Er is ook nog illegale straatprostitutie; ongeveer 5 procent van de circa twintigduizend prostituees die er naar schatting in Nederland werkzaam zijn, heeft de straat als werkterrein. Dat geeft natuurlijk overlast, maar ook daar is in Nederland een oplossing voor bedacht: de tippelzone, nog zo'n folkloristische eigenaardigheid. De tippelzone is een speciaal aangewezen locatie waar (veelal verslaafde) straatprostituees in de nachtelijke uren mogen werken. Veel gemeenten hebben een tippelzone, meestal ergens op een verlaten bedrijventerrein aan de rand van de stad. Ook de gemeente Amsterdam creëerde in 1997 een eigen ‘werkplek’ voor verslaafde prostituees in het westelijk havengebied. Voor de prostituees is het er relatief veilig. De kans om in elkaar geslagen te worden of ergens zonder geld de auto uit gegooid te worden, is in elk geval kleiner. Op de tippelzone is iets van politietoezicht en er is een huiskamer waar de vrouwen terecht kunnen voor condooms en schone naalden, voor koffie en een warme douche, en om even te pauzeren. De tippelzone dient uiteraard ook het gemak van de klant. Hij hoeft niet langer per auto de stad af te struinen, maar koerst linea recta af op zijn bestemming, pikt de vrouw van zijn keuze op bij een soort bushokje en rijdt vervolgens door naar de naastgelegen afwerkplek, bestaande uit parkeerplaatsen die door tussenschotten van elkaar gescheiden zijn. ‘En de fietsers dan,’ vraagt men zich in Nederland nu verontwaardigd af, ‘hebben die hier soms geen recht op?’ Jazeker wel. De gemeente kan haar welda-

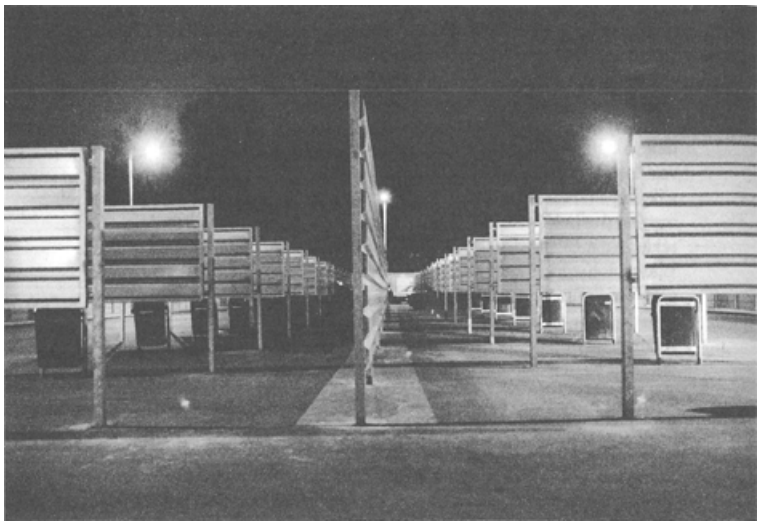

Afwerkplek aan de Theemsweg (Amsterdam)

den moeilijk beperken tot de bevoorrechte groep van autobezitters. Voor (brom)fietsers zijn op de tippelzone dan ook speciale faciliteiten aangelegd.

Is het niet uitstekend geregeld allemaal? Je zou bijna gaan denken dat er met de prostitutie in Nederland echt wat bijzonders aan de hand is en dat andere landen van onze aanpak nog heel wat zouden kunnen opsteken. Dat nu is een misverstand. De branche is weinig vatbaar voor de goede bedoelingen die de Nederlandse benadering van ‘ethische onderwerpen’ kenmerken. Het is hier met de prostitutie dan ook net zo gesteld als elders. Iedere couleur locale is eruit verdwenen. De Wallen mogen in de toeristische beeldvorming nog zo hard worden aangeprezen als een karakteristiek Amsterdams uitgaansgebied, de buurt heeft niets eigens of authentieks meer en onderscheidt zich al lang niet meer van de toeristische seksbuurten in andere grote steden: dezelfde Aziatische, Zuid-Amerikaanse en Afrikaanse vrouwen, dezelfde soort clubs, dezelfde liveshows, dezelfde seksshops, dezelfde pornotheken, dezelfde schreeuwerige ne-

onreclame en dezelfde buitenlandse toeristen. Alleen tref je elders misschien wat meer Nederlanders aan. Het enige typisch Amsterdamse dat er nog op de Wallen is te zien, zijn de scharminkelige Surinaamse junks die er op iedere steeghoek samenklonteren.

De legalisering die vanuit het buitenland met gefronste wenkbrauwen of regelrechte afkeuring wordt gadegeslagen, heeft de prostitutie in Nederland vooralsnog geen eigen karakter gegeven. Dezelfde misstanden die de bedrijfstak overal beheersen, heersen ook hier. De legale, transparante seksindustrie die ons wordt voorgespiegeld, waarin vrouwen zelfstandig of in loondienst op vrijwillige basis hun beroep uitoefenen, gewoon als ieder ander, en waarin alle partijen zakelijk doch respectvol met elkaar omgaan, gloort nog altijd ergens ver weg aan de horizon. Veel gemeentelijke initiatieven komen in het geheel niet van de grond. Zo zijn in Rotterdam na een lange voorbereiding de plannen voor een gemeentelijk eroscentrum van de baan. De gemeente had een instelling voor ogen voorzien van vijftig werkkamers, maar slechts twaalf kandidaten meldden zich - te weinig om de zaak rendabel te runnen. Een deel van de prostituees wil niet legaal werken omdat ze zwart meer kunnen verdienen en geen zin hebben in gedoe met de belastingdienst, een ander deel kan niet legaal werken omdat ze illegaal in Nederland verblijven.

Zo ook kon de Amsterdamse tippelzone zich de afgelopen jaren, ondanks het politietoezicht, ontwikkelen tot een centrum van criminaliteit en vrouwenhandel. Verslaafde prostituees, voor wie de voorziening oorspronkelijk was bedoeld, waren er nauwelijks nog te vinden. Hun plaats werd ingenomen door volkomen rechteloze vrouwen die hier illegaal verbleven, voor het grootste deel afkomstig uit Oost-Europa. In het najaar van 2003 erkende de gemeente het failliet en werd de Amsterdamse tippelzone gesloten. Er worden tegenwoordig motorrijlessen gegeven. Men kan er heel goed slalommen tussen de schotten en rondjes rijden om de fietsenhokken.

Arjen Mulder

Waarom Nederlanders geen drugs gebruiken

Vertel op een willekeurige camping waar ook ter wereld dat je uit Amsterdam komt, en je buren pakken meteen uit over de te gekke tijd die ze daar hebben doorgebracht. ‘Ken je koffieshop Het Botertje?’ Ierse vrienden beschouwden nachtelijk Amsterdam als ‘eigenlijk één grote disco’ en bleven voor de volle duur van wat ze ‘hun verblijf in het vrije Westen’ noemden zó stoned dat hun conversatie zich op een duizelingwekkend filosofisch niveau handhaafde. Amerikaanse meisjes die ik op een van de Friese eilanden ontmoette en voor wie ‘alles aan hun reis heel merkwaardig goed ging’, legden uit dat het ze drie volle dagen had gekost om de uitgang uit Amsterdam te vinden na de trip die ze op een woonboot hadden geslikt. Het idee dat je in een stad vol verdovende middelen kunt wonen zonder constant high te zijn, komt de meeste buitenlanders zo niet als ondenkbaar, dan toch minstens als tijdverspilling voor.

Toch wordt er in Nederland weinig geblowd. Blijkens een recent onderzoek heeft 30 procent van de zestienjarigen wel eens een stickie gerookt. Algemene reactie: ‘Goh, zo weinig maar?’ Veelgehoorde vervolgopmerking: ‘Was ik zelf maar wat eerder gaan blowen, dan had ik heel wat minder tijd verspild tussen mijn vijftiende en mijn dertigste.’ In Amsterdam - in Nederland de stad met de meeste gebruikers - stak 7,8 procent van de bevolking vorige maand nog een joint op, terwijl in de rest van Nederland slechts 4,6 procent die moeite nam. In Europa neemt Nederland qua drugsgebruik een bescheiden derde plaats in, na Ierland en Groot-Brittannië. Qua inbeslagname van drugs scoort Nederland beter: tussen 1995 en 1998 werd er 120.000 kilo cannabis en 5000 kilo cocaïne door de politie meegenomen voor vernietiging, hetgeen overigens leidde tot slechts 43 arrestaties per 100.000 inwoners. Duitsland haalde in diezelfde tijd 21.000 kilo cannabis en 200 kilo cocaïne op, maar wist daarbij niet minder dan 250 arrestaties per 100.000 inwoners te plegen. De conclusie moet zijn dat in Duitsland de handel met rust wordt gela-

ten en de gebruikers worden opgejaagd, terwijl in Nederland de gebruikers een plezierige tijd wordt gegund, maar de criminele handel wordt bestreden. Geen wonder dat de grensplaatsen in het oosten van het land vergeven zijn van de drugstoeristen die al hun aankopen naar binnen moeten werken voordat ze terug kunnen naar de *Heimat*, wat dan weer tot overlast leidt.

Genoeg cijfers. Nederland is het enige land ter wereld (samen met Zwitserland wellicht) waar geen drugs worden gebruikt, maar harddrugs of softdrugs. En dat is een wereld van verschil. Harddrugs zijn voor elites. Heroïne is voor de losers die hun maatschappelijk echec op straat wensen te vertolken. Cocaïne is de drug voor winners die zich op bedrijfsfeestjes nog geslaagder willen voelen dan tijdens de presentatie van hun jaarcijfers. Ecstacy is voor jongelui die in plaats van één etmaal het hele weekend willen doordansen, wat inderdaad lukt als je er maar veel water bij blijft drinken. En dan zijn er nog middelen voor fijnproevers en experimentelen op drugsgebied, zoals amfetamine voor ruziezoekers, DMT voor bezoekers van of uit parallelle universa, ketamine voor necronauten, LSD voor overjarige hippies, ayahuasca voor religieuzen, enzovoort. Het heroïnegebruik is in Nederland inmiddels mét de heroïnegebruikers aan het uitsterven, terwijl de nouveaux riches over hun cocaïnegebruik net zo hypocriet zijn als Bill Clinton over zijn marihuanagebruik (‘wel gerookt maar niet geïnhaleerd’). Nederland is geen harddrugsland.

Maar dan onze softdrugs! De eigen teelt, beter bekend als nederwiet, is niet alleen een drug voor de massa's, maar behoort ook tot de sterkste cannabis ter wereld. Skunk heeft een THC-gehalte (de werkzame stof) van gemiddeld 8,5 procent, met uitschieters tot 27 procent. Dat wil zeggen: één trekje is genoeg voor een hele avond. Elders in Europa rookt men in Albanië gekweekte marihuana en die is, met alle respect voor de Albanese boer, veel zwakker, zoals menig Italiaanse of Franse toerist heeft mogen constateren bij het ontwaken onder een struik in het Vondelpark. Bovendien kweken Nederlandse telers biologisch: hoe goed Thaise weed of Afghaanse hasj soms ook is, je weet nooit hoeveel landbouwgif je ermee binnen krijgt. Bestaat er in Nederland een softdrugscultuur? Inderdaad, en deze wordt vrijwel geheel bevolkt door jongelui tussen de twintig en vierentwintig jaar. In Amsterdam blowt 38 procent van deze leeftijdscategorie en in de rest van Nederland 17 procent (dus 62 respectievelijk 83 procent blowt niet). Levert deze cultuur interessante kunst en literatuur op? Ook nu weer: inderdaad. Alleen is men in culturele kringen in Nederland even hypocriet over zijn cannabis-

gebruik als Bill Clinton over zijn erotische gedrag (‘me wel laten afzuigen, maar dat was geen seks’).

Een buitenlander zou bij Nederlandse romans, poëziebundels, schilderijen, foto's, video's en andere vormen van beeldende kunst wellicht verwachten dat in het colofon of het bijschrift wordt vermeld welke drugs men dient te consumeren om op dezelfde golflengte als de kunstenaar of schrijver te komen. Dit is niet het geval. En dat terwijl iedere Nederlander boven de vierentwintig jaar met een culturele belangstelling al snel aanvoelt welke schrijvers goede hasj rookten tijdens hun literaire arbeid, of integendeel melig makende marihuana, of anders overmoedig makende cocaïne snoven, of verwarring wekkende amfetamine, of een enkele keer zelfs een paddo verorberden voor men de schilderkwast of het fototoestel ter hand nam (de meeste psychedelische paddestoelen zijn softdrugs). Drugsgebruik door kunstenaars en schrijvers wordt in het publieke debat in Nederland geassocieerd met jeugdcultuur, studententijd, onvolwassen gedoe - en daarom verzwegen. Toch weten alle kunstenaars en schrijvers dat ze nooit tot hun betere werk zouden zijn gekomen als ze op een bepaald moment niet de drug hadden gevonden waarmee ze door de grenzen van hun opvoeding wisten te breken en nieuwe grond ontdekten, waarop ze vervolgens hun oeuvre stichtten. Over je drugsgebruik schrijven, dat kan nog wel als je het humoristisch of loodzwaar aanpakt. Maar openlijk vertellen met behulp van welke drugs je welk meesterwerk hebt bedacht of geschreven, is fataal voor je artistieke carrière. Het gevolg is dat Nederlanders niet alleen geen drugs gebruiken, maar ook niet op een drugsliteratuur en drugskunst kunnen bogen. Terwijl we daar best trots op mogen zijn.

Willem Otterspeer

Een virtueel volk

De literatuur over het nationalisme kent een paar omschrijvingen van een meer dan gebruikelijke zeggingskracht. Dit zijn Renans ‘plébiscite de tous les jours’ en Benedict Andersons ‘imagined community’. Ook op Nederland zijn ze op vrijwel dramatische manier van toepassing. Met dien verstande dat Nederland er gebruik van maakt niet om zich als natie te definiëren, maar om zich als natie op te heffen.

Wij Nederlanders hebben iets paradoxaals in onze kijk op onszelf, en dat paradoxale laat zich het beste illustreren aan de hand van onze omgang met de middelen bij uitstek om een volk te vormen of te definiëren, de geschiedenis en de taal. Het is heel opvallend dat wij de geschiedenis van ons land hoofdzakelijk beoefenen als een vorm van discussie over onszelf, het is misschien nog wel frappanter dat wij onze taal hoofdzakelijk zien als iets waar onophoudelijk aan gesleuteld moet worden. Beide ontberen een vaste kern, beide zijn sociale constructies, vormen van aanpassing, variabel en virtueel.

Wat de geschiedenis betreft is het onthullend te zien hoe, de hele nationalistische negentiende eeuw door, Nederlandse intellectuelen aan wie de nationale gedachte als een creatief beginsel toevertrouwd was, hun heil zochten in een wonderlijke ontmanteling van die gedachte. Thorbecke, Fruin, Blok, Huizinga, mannen van grote nationale en soms internationale faam, zagen de vaderlandse geschiedenis als een vorm van compromis. Voor intern gebruik moest dat compromis de lieve vrede bewerkstelligen tussen de verschillende partijen wier onenigheid de onmacht van de Republiek had veroorzaakt. Naar buiten toe diende het de vrede door de Nederlandse identiteit zo te formuleren dat de omringende landen er geen aanstoot aan namen.

Dat maakte van de natiegedachte een soort breezer, een mengsel van oude tegenstellingen en nieuwe zorgen. Die gedachte zou de tegenstellingen die de Republiek hadden gekenmerkt, verzoenen.

Centralisme versus decentralisatie, democratie versus oligarchie, concentratie versus expansie, ze zouden op een hoger plan in de eenheidsstaat Nederland en de constitutionele democratie opgeheven worden. Om die gedachte kracht bij te zetten, werd het compromis teruggeprojecteerd in de geschiedenis. Gepatenteerde liberalen werden opeens prinsgezind als het om het verleden ging en met nostalgie werd omgekeken naar de toestand van vóór de Republiek, toen de Nederlanden nog deel uitmaakten van een groter, machtiger eenheid.

Naar buiten toe moest de natiegedachte de vrede handhaven tegenover als bedreigend ervaren buren. Thorbecke had Nederland graag op ‘een ruimer bestek’ gewenst en hoewel hij nog meegemaakt had dat het land door samenvoeging met België ‘de hoeksteen van Noordwestelijk Europa’ kon heten, ging hij er snel toe over van de nood een deugd te maken: kleine staten waren ‘bestemd om de zetels te wezen van de vrede en vrijheid, bestemd om de verscheidenheid van zelfstandige, maatschappelijke en politieke, ontwikkelingen in de wereld te bevorderen.’ Zijn leerling, Robert Fruin, die van 1860 tot 1894 de eerste leerstoel voor de vaderlandse geschiedenis in Nederland bekleedde, was het roerend met hem eens. Ook hij wist het vaderland op een te klein gebied geparkeerd en leidde er de nationale zwakte uit af: ‘Het gevoel van eigen krachten, het gevoel van zelfgenoegzaamheid ontbreekt ons.’ Tegelijk was die zwakte een kracht: ‘Wij staan niet afgezonderd en bijna vijandig tegenover alle andere volken: in samenwerking met allen ijveren wij voor hetgeen de beschaving en het geluk van allen verhoogen kan.’

Zijn leerling Blok nam deze loopjes ongewijzigd over: onze volksaard had in de achttiende en negentiende eeuw veel van zijn eigenaardige karakter verloren. Aan de ene kant was dat een ramp omdat het weerstandsvermogen tegenover andere naties erdoor verminderd was. ‘Aan de ander zijde is het een voordeel: wij zijn erdoor in staat gesteld om ons gemakkelijker te bewegen in de nieuwe maatschappij, die zich meer en meer schijnt te ontwikkelen tot een cosmopolitisme, waarbij voor dat volk dat in die richting het meest ontwikkeld is, de beste kansen bestaan op een belangrijke bemiddelende rol tusschen de verschillende natiën.’

En het was Huizinga, die in de befaamde rede die hij in 1933 in de Deutsche Hochschule für Politik hield, ‘Die Mittlerstellung der Niederlande zwischen West- und Mitteleuropa’, de definitieve vorm gaf aan wat inmiddels een topos genoemd kon worden. Huizinga beklemtoonde hoe het perifere Holland door ligging en historische ontwikkeling een centrale functie in het Europese bestel kreeg, hoe

het politiek, economisch en cultureel een transitoland werd, wezenlijk beïnvloed in al deze vormen door de verschillende buurlanden. De nationale identiteit kon zo het best gedefinieerd worden door een bepaald soort ontvankelijkheid voor de drie buurculturen, bevorderd als dit werd door het feit dat in brede lagen van de bevolking een degelijke kennis van de drie talen Frans, Duits en Engels zou bestaan.

En zo zijn we bij dat andere onderpand van de nationale identiteit, de taal. Over de taal, met name over de heilloze frequentie waarmee wij de spelling wijzigen, heeft Huizinga behartenswaardige woorden geschreven. ‘Ik begrijp den taalverspeller niet,’ schreef hij in 1927 ter gelegenheid van de nieuwe Vondel-uitgave. ‘Ontgaat het hem dan, dat reeds sedert eeuwen de schrijftaal het eigenlijke gedachteninstrument is geworden en de spreektaal bijzaak? Ziet hij niet, dat de cultuurtalen van West-Europa alle, - de Romaansche eerder, de Germaanse later -, in den loop der negentiende eeuw tot een orthographischen eindtoestand zijn geraakt?’ Dat was twee spellingswijzigingen terug. En nog is men het er blijkbaar niet over eens dat die eindtoestand werd bereikt.

Niet alleen de geschiedenis, ook de taal had voor het nationalistische Nederland van de negentiende eeuw ‘een hoogere strekking, eene edeler beteekenis’. Die taal - en het zijn de woorden van Matthias de Vries, de grondlegger van de moderne Nederlandse taalkunde en de geestelijke vader van ons grote Woordenboek der Nederlandsche taal - was ‘het onderpand onzer nationaliteit, den spiegel van onze volksgeest, het merkteeken dat ons elkander als broederen doet herkennen.’ De spelling evenwel die Te Winkel samen met De Vries in 1863 voorstelde was het begin van een zeer Nederlandse reeks die tot het gevolg had dat we elkaar - wij en De Vries - niet meer als broers herkenden maar hooguit als verre neven.

Een spelling heeft haar eigen vrede te bewerkstelligen en wel tussen de vier principes van fonologie en etymologie, morfologie en gebruik. ‘Na een volle eeuw van vooroefeningen zijn de Vries en Te Winkel erin geslaagd,’ schreef Garmt Stuiveling tweeëndertig jaar geleden in deze bladen, ‘het viervlak van de spelling te doen balanceren op het steunpunt van de etymologische hoek: een wankelbaar evenwicht dat als kunststuk aller bewondering verwierf.’ Edoch, het bleek te wankel, want in 1891 begon Kollewijn zijn vereenvoudigingsinitiatief en ook toen dat in 1947 werd aanvaard en zeven jaar later zijn neerslag kreeg in een nieuw woordenboek, bleek het niet eenvoudig genoeg.

In de jaren zestig van de vorige eeuw werd een Bastaardwoorden-

commissie in het leven geroepen. De extreme uitgangspunten van het voorstel dat deze commissie uitbracht, riep een belangwekkend deel van literair Nederland in het geweer. Het belangrijkste argument was - en ik citeer het standpunt van *De Gids* - dat als de voorstellen werden geaccepteerd ‘er tussen de komende generaties en de geschreven cultuur een breuk zou ontstaan’. Het gevolg van de vereenvoudiging zou simpelweg de ‘mummificatie’ van het bestaande boekenbezit zijn, in de gelukkige omschrijving van Rudy Kousbroek.

Hoezeer deze negentiende-eeuwse neiging ons moderne denken bepaalt bleek uit de prestigieuze vierdelige cultuurgeschiedenis die onlangs onder auspiciën van de Koninklijke Academie werd uitgebracht. Deze rond vier ‘ijkpunten’ gedrapeerde geschiedenis (1650, 1800, 1900 en 1950) moest natuurlijk de Nederlandse cultuur in Europees perspectief bezien - verreweg het zwakste deel van vrijwel alle delen - maar behandelde die cultuur hoofdzakelijk in de vorm van praten over onszelf, van discussies en plannen, projecten en beelden. En wat de taal betreft: de nieuwe spelling (1996), die de natie in diepe verdeeldheid bracht over de tussen-n, is nog geen acht jaar oud of een taalkundig congres komt tot de welhaast unanieme conclusie dat het voorlopig nog wel een tijdje zo door kan gaan. De taal was niet te beïnvloeden en de taalkunde kon slechts de onvoorspelbare loop van het Nederlands volgen. De algemene acceptatie van het ‘voetbalnederlands’ - het slechte Nederlands van Johan Cruijff - stond voor de deur.

Destijds voorspelde Huizinga dat schrijven zoals je spreekt vier ernstige gevolgen zou hebben: het schriftbeeld zou onduidelijker worden, het gevoel voor de bouw van de taal zou schade lijden en het stijlgevoel zou verslappen. Ten vierde zou het Nederlands minder begrijpelijk worden voor vreemden. Het is allemaal gebeurd en in zekere zin heeft hij, door eigen opvatting van de Nederlandse natie, eraan bijgedragen. In zijn lezing over de Nederlandse rol van middelaar zei hij: ‘Het zwaartepunt van ons nationaal bestaan ligt eigenlijk niet in het land zelf, maar in een denkbeeldig punt in de zee.’ Hij bedoelde daarmee dat de oriëntatie van Nederland niet oostwaarts was maar op het westen gericht. Tegelijk zei hij ook dat Nederland niet een echte natie, maar een virtueel volk was.

De grote overeenkomst tussen onze omgang met de geschiedenis en die met de taal is het gebrek aan kern, aan zwaartepunt, aan norm. Zowel in de geschiedbeoefening als in de taalkunde wordt de achtergrond van dit verschijnsel gevormd door het feit dat we een klein land en een klein taalgebied zijn. Een fnuikende combinatie

van onzekerheid en zelfoverschatting, compromisbereidheid en emancipatiedrang heeft er vervolgens toe geleid dat zowel de geschiedenis als de taal een vorm van aanpassing werd, van collaboratie om Kousbroek te citeren, van de abdicatie van een elite, van de oplossing van een volk. Confronteer ons met onszelf en wij beleggen een referendum, geef ons nieuwe heren en wij zullen ze dienen, breng ons in andere omstandigheden en wij zullen ons eraan aanpassen.

Rick van der Ploeg

Eerst de onmin en dan de liefde voor de euro

Economen, politici en bankiers hebben hun best gedaan elkaar en iedereen ervan te overtuigen dat de euro een zegen voor de economie en voor de Europese burger zou zijn. Lagere prijzen en meer banen werden in het vooruitzicht gesteld. Toch is die missie niet helemaal geslaagd, want vijf jaar na zijn invoering blijkt de euro onder burgers nog steeds impopulair te zijn. In Nederland heeft dat ongetwijfeld te maken met de forse prijsstijgingen na invoering van de euro en de sterk oplopende werkloosheid van de laatste jaren. Mensen geven de euro de schuld van deze ellende en de Europese Centrale Bank lijkt onmachtig de werkloosheid te bestrijden. Ook de vele pijnlijke bezuinigingsrondes worden geweten aan de euro en het bijbehorende Stabiliteits- en Groeipact.

Geen wonder dat er nog steeds sprake is van een misverstand tussen technocraten en centrale bankiers enerzijds, en burgers anderzijds. Wellicht speelt mee de ergernis over politici en bankiers die amper hebben geprobeerd steun te verwerven onder de bevolking voor wat achteraf een technocratisch project lijkt te zijn geweest. Toch is mijn stelling dat de euro vanuit structureel economisch oogpunt op langere termijn een zegen zal zijn voor Europa en in het bijzonder voor een handelsnatie als Nederland.

In praktisch opzicht is de invoering van de euro op 1 januari 1999 en het afscheid van de gulden op 31 december 2001 zonder veel tumult of problemen verlopen. Wie nu afrekent in een restaurant of winkel en het wisselgeld bekijkt, treft als vanzelfsprekend euro's aan van over heel Europa. Wie op reis gaat, hoeft geen zakken met lires, peso's, francs, D-marken of guldens meer mee te torsen. Vroeger was een reiziger die in elk land van Europa geld wisselde blij als hij bij thuiskomst de helft overhield. Nederlandse burgers en bedrijven zijn reislustig, drijven veel handel en besparen sinds de invoering van de euro substantiële bedragen aan wisselkosten. Naast bankkosten bespaart men ook de kosten van de tijd en energie die

met het wisselen van geld zijn gemoeid.

Bedrijven kampten vroeger met substantiële wisselkoersrisico's. Een Nederlands bedrijf dat bijvoorbeeld een prijs in lires afsprak om een halfjaar later baggerdiensten te verlenen aan een Italiaanse opdrachtgever, deed er verstandig aan zich te verzekeren tegen een mogelijke koersdaling van de lire. Dit was mogelijk door op termijn lires te verkopen. Een eventueel verlies op het baggercontract door daling van de lire werd dan goedgemaakt door winst op de valutatermijnmarkt. Tegenwoordig werken alle eurolanden met dezelfde munt en besparen bedrijven de kosten van het sluiten van termijncontracten. Dit betekent lagere prijzen voor de consumenten en/of hogere winsten voor de aandeelhouders.

Vergelijkend warenonderzoek is sinds de invoering van de euro heel simpel. De fitnessapparaten en verzamel-cd's worden tegenwoordig op de nachtelijke programma's van de sell-tv-kanalen allemaal in één prijs aangeprezen. Alleen de telefoonnummers zijn voor elk land anders. Zo kunnen consumenten gemakkelijker prijzen van auto's, hifi-installaties, merkkleding, pc's, hotels en restaurants vergelijken. De euro stimuleert dus concurrentie tussen bedrijven in Europa. De consument profiteert van betere producten en dienstverlening en lagere prijzen. De verhevigde internationale concurrentie tussen bedrijven drukt winstmarges, zodat vakbonden minder kunnen halen bij bedrijven. Wat de werknemer verliest als werknemer is echter minder dan wat hij wint als consument. Het loont dus om meer te werken. De verhevigde concurrentie maakt de vraag naar arbeid gevoeliger voor loonstijgingen. De consument kan immers eenvoudiger een alternatief product uit een andere lidstaat kopen. Dit heeft de macht en populariteit van nationale vakbonden in bijvoorbeeld Frankrijk of Duitsland ondermijnd. Vakbonden gedragen zich daarom steeds minder antagonistisch en leggen meer nadruk op samenwerking tussen arbeid en kapitaal. Winsten zijn immers nodig om te investeren en investeringen leveren de banen van morgen op.

Aldus heeft de euro voordelen die vergelijkbaar zijn met die van een gemeenschappelijke taal. Beide zijn supercollectieve goederen, waarvan het belang stijgt naarmate meer mensen er gebruik van maken. Hoewel de gulden een nationaal symbool is, draagt de gulden toch minder bij aan onze cultuur en tradities dan de Nederlandse taal. Niemand wil zijn taal of dialect opgeven voor een andere Europese taal zoals het Engels. Abram de Swaan constateert terecht dat, naast de eigen taal, eerder het Engels dan het Frans de gemeenschappelijke taal van alle Europeanen wordt. Alleen in het Eu-

ropese Parlement en de Europese Ministerraad wordt nog symbolisch vastgehouden aan de peperdure simultane vertaling in alle talen van Europa. Interessant is dat Europa niet, zoals bij de talen, heeft gekozen voor concurrentie tussen Europese valuta's. Wellicht had de D-mark, het pond of zelfs de dollar kunnen winnen als populairste gemeenschappelijke munt in Europa. De Wet van Gresham stelt dat slecht geld, geld dat meer waard is dan zijn gewicht in goud of zilver, uiteindelijk goed geld verdrijft. Overgewaardeerde munten verdrijven dus ondergewaardeerde munten uit de circulatie. In de hedendaagse Europese context had dit kunnen betekenen dat munten met de laagste inflatie uiteindelijk de valutamarkten zouden domineren. Europa heeft echter niet gekozen voor valutaconcurrentie, maar voor invoering van een nieuwe gemeenschappelijke munt, de euro.

De euro heeft dus onmiskenbare economische voordelen: lagere transactiekosten voor burgers en bedrijven, lagere kosten voor het afdekken van wisselkoersrisico's, grotere transparantie en betere vergelijking van prijzen van goederen en diensten in verschillende Europese landen, betere marktwerking, lagere prijzen en meer werkgelegenheid. Bovendien gebruiken niet-Europese landen de euro steeds vaker als middel om te rekenen, te verrekenen en te sparen. De euro is dan ook economisch en politiek bezien een groeiende factor in de wereldeconomie en kan zich meten met de dollar en de yen.

Waarom is de euro dan toch zo onbemind onder Nederlandse burgers? Hebben de politici het niet goed uitgelegd? Speelt sentiment een grotere rol dan voorzien? Moeten mensen langer wennen aan het rekenen met een nieuwe munteenheid? Manifesteren de voordelen zich pas op langere termijn? Geven nationale politici de euro en het vermaledijde Stabiliteits- en Groeipact misschien ten onrechte de schuld van pijnlijke overheidsbezuinigingen? Zijn het de absurde prijsstijgingen onmiddellijk na invoering van de euro? Is het dat de Europese Centrale Bank niet bereid of in staat lijkt te zijn om de conjuncturele neergang van de laatste jaren te stoppen? Ik vrees dat al deze factoren hebben bijdragen aan de impopulariteit van de euro.

Natuurlijk speelt sentiment een rol. De gulden en de Nederlandse taal zijn belangrijke symbolen van ons land. Een pak muntendrop met guldens, kwartjes en centen smaakt anders dan een zak eurodrop. Toch heeft ook de gulden een Europees en niet louter een Nederlands verleden. De gulden is in Toscane geboren, is verder op-

gegroeid in Duitsland en werd eertijds gemaakt van goud uit Afrika of zilver uit Zuid-Amerika. Henk Povée geeft in zijn *De Gulden. Geschiedenis van Nederlands nationale munt* (Bussum, 2001) een prachtig overzicht van de internationale geschiedenis van de gulden. De stuiver, voor het eerst geslagen in 1433 in de Zuidelijke Nederlanden, is de enige munt en munteenheid die zo Nederlands was als Hollandse Nieuwe. Vanuit historisch perspectief is het dus helemaal niet zo vreemd om in Nederland een munt te gebruiken die ook elders in Europa wordt gebruikt.

Helaas moet gezegd dat de vormgeving van de euromunten en eurobiljetten niet bijzonder fraai is. Veel mensen missen het gedurfde guldenontwerp uit 1982 voor de nieuwe Beatrix-gulden van de hand van Bruno Ninaber van Eyben. Dit ontwerp is een van de meest vooruitstrevende muntontwerpen ooit uitgevoerd en ontving nationaal en internationaal veel lof. Ook de ontwerpen voor de bankbiljetten van R.D.E. Oxenaar waren vernieuwend, opvallend, esthetisch en oer-Hollands. Geen Vondels, Sweelincks of Michiel de Ruyters, maar een doodgewone Hollandse vogel, de snip, en een vuurtoren voor de bankbiljetten van honderd en tweehonderdvijftig gulden. De fraaie bankbiljetten van tien en vijfentwintig gulden ontworpen door Jaap Drupsteen waren eveneens revolutionair. Behalve de watermerken in de vorm van een steenuil en een roodborstje, worden deze bijna onvervalsbare bankbiljetten gekenmerkt door een vrolijke, abstracte beeldtaal zonder verwijzingen naar historische figuren of nationale symboliek. Het ontwerp voor de gemeenschappelijke achterkant van de euromunten van de Belgische vormgever Luk Luycks is zo slecht nog niet, maar de eurobiljetten van de Oostenrijkse ontwerpen Robert Kalina kunnen bij lange na niet tippen aan de ontwerpen van Oxenaar en Drupsteen. In cultureel opzicht is de euro zonder twijfel een verarming voor Nederland.

Behalve sentiment en verlies aan cultuur zijn er economische redenen waarom Nederlanders de euro bepaald niet omarmen. Cafés, restaurants, hotels, andere uitgaansgelegenheden en winkels hebben de invoering van de euro massaal gebruikt om de consument een loer te draaien. Velen hebben het gevoel dat de prijs van een biertje, een cappuccino of een maaltijd in een restaurant nu hetzelfde kost in euro's als vroeger in guldens. Ondernemers zeggen dat ze de kosten van het omzetten van kassa's, prijskaartjes en boekhoudingen van guldens naar euro's moesten doorberekenen aan de klant. Het lijkt me stug dat dit dergelijke forse prijsstijgingen kon legitimeren. Meer voor de hand ligt dat bedrijven de gelegenheid

hebben gebruikt om de consumenten in de maling te nemen. De consument gebruikt mentaal een klein aantal ankerprijzen voor bijvoorbeeld een heel wit brood, een spijkerbroek of een bioscoopvoorstelling om de prijzen van andere producten in af te meten. Het duurt enige tijd voor deze ankerprijzen zich mentaal hebben genesteld na verandering van munt en rekeneenheid. Ondernemers hebben misbruik gemaakt van verwarring over relatieve en absolute prijsstijgingen in de hoofden van consumenten. Een troost is dat consumenten zich niet telkens laten beduvelen. De invoering van de euro ging met een eenmalige prijsstijging gepaard; de inflatie is nu alweer een stuk lager.

Na de invoering van de euro steeg de werkloosheid, daalde de economische groei en zakten de aandelenmarkten. Het publiek gaf de euro ook hiervan de schuld. Helemaal onterecht was dat niet. Deze recessie in Europa was een heel andere dan die in de jaren zeventig en tachtig. Toen veroorzaakten de oliecrisis inflatie en werkloosheid, ook wel stagflatie genoemd, terwijl nu vooral het ineenstorten van de internationale handel en het vertrouwen in de economie een vertraging van de groei en werkloosheid zonder stijging van de inflatie veroorzaakten. Er is nu eerder gevaar van deflatie. Veel economen bekritiseren de Europese Centrale Bank omdat deze te weinig en te laat het monetaire beleid zou hebben verruimd en de rente verlaagd om de Europese economie op te krikken. De reden is dat de primaire doelstelling van de Europese Centrale Bank inflatiebestrijding is, terwijl de Federal Reserve en de Bank of England het monetair beleid ook inzetten om werkloosheid te bestrijden. De aanhoudende recessie in Europa wijt men ook aan het procyclische karakter van het Stabiliteits- en Groeipact. Dit pact dwingt lidstaten extra te bezuinigen net wanneer de vraag terugloopt en de werkloosheid oploopt. Europa kent bovendien vergeleken met de VS veel minder arbeidsmobiliteit tussen lidstaten en rigide arbeidsmarkten, zodat Europa veel minder in staat is Europa-wijde en lidstaat-specifieke conjuncturele schokken op te vangen. Alleen als lidstaten in staat zijn hun arbeidsmarkten flexibeler te maken en de arbeidsmobiliteit binnen Europa te vergroten, zal Europa in staat zijn toekomstige conjuncturele schokken op te vangen. Zonder hervorming van de arbeidsmarkten zal de euro de schuld blijven krijgen van langduriger recessies. Maar de burger zal de euro ook de schuld geven van de extra onzekerheid die voortkomt uit pijnlijke hervormingen van de arbeidsmarkt.

Ondanks al deze terechte en onterechte bezwaren tegen de euro zul-

len ook in Nederland de weerzin en het sentiment tegen de Europese eenheidsmunt slijten en zullen de exorbitante prijsstijgingen eenmalig blijken te zijn geweest. Op lange termijn overheersen de economische voordelen van lagere transactiekosten en wisselkoersrisico's, betere marktwerking, lagere prijzen en hogere werkgelegenheid, en is de euro een factor op het wereldtoneel. Zoals bij zoveel veranderingen komen ook bij de euro eerst de achterdocht, de afkeer en het ongemak en pas later de liefde, de voordelen en het gemak.

Alles bij elkaar genomen is er misschien zelfs wel sprake van twee simultane misverstanden: ‘Nederlanders houden niet van de euro’ en ‘Nederlanders houden wel degelijk van de euro’. Beide zijn waar en onwaar. Op de korte termijn zijn Nederlanders, net als vele andere Europese burgers, tegen de euro geweest, ook al deden we net of we de euro heel gemakkelijk accepteerden. In Nederland liep alles immers toch op rolletjes? Op de langere termijn hebben Nederlanders profijt van de euro, ook al doen we net of we terugverlangen naar de gulden. Die dubbele houding is kenmerkend voor Nederland.

Maarten van Rossem

Nederland een bananenmonarchie?

De burgers van moderne natiestaten zijn vrijwel zonder uitzondering van mening dat juist hun natiestaat een zeer bijzonder exemplaar is, dat in positieve zin afwijkt van andere natiestaten. In beperkte zin is die overtuiging wel juist. De diverse moderne natiestaten hebben niet allemaal hetzelfde verleden en daardoor verschillende politieke en culturele tradities. In algemene zin kan echter geconcludeerd worden dat de moderne natiestaten zeer sterke overeenkomsten vertonen, vanwege de identieke economische en sociale eisen die aan dergelijke staten worden gesteld. Zo zijn er duidelijke verschillen tussen Nederland en Denemarken, maar vergeleken met Nigeria of Paraguay zinken die verschillen in het niet.

De Nederlanders hadden traditioneel een zeer positief zelfbeeld. Nog in de jaren zeventig meenden zij dat Nederland een gidsland voor de rest van de wereld zou kunnen zijn. In deze opmerkelijke eigendunk is de laatste jaren de klad gekomen. Het lijkt soms wel of een groot deel van de spraakmakende gemeente in Nederland in een collectieve nationale depressie is geraakt. Pessimisme woekert als een schimmel over de nationale cultuur. Nationale eigenaardigheden die vroeger als positief werden gezien, worden nu geacht de natie te gronde te richten. Overal valt te lezen dat in andere moderne natiestaten alles beduidend beter is georganiseerd en er zijn zelfs commentatoren die menen dat Nederland al jaren geen moderne natiestaat meer is, maar een bananenmonarchie.

Neem nu het fameuze Nederlandse ‘gedogen’, dat het best omschreven kan worden als het pragmatisch tolereren van dingen die eigenlijk verboden zijn, maar waarvan het verbod redelijkerwijze niet geëffectueerd kan worden. Dit gedogen, dat steeds beschreven wordt als uniek Nederlands, zou op tal van terreinen geleid hebben tot ernstige maatschappelijke verloedering. Het onvermijdelijke impliciete uitgangspunt van deze redenering is dat in andere moderne natiestaten de wet- en regelgeving strak wordt nageleefd. Dat

is, als we er even over nadenken, bijzonder onwaarschijnlijk. Alle moderne natiestaten hebben een zeer omvangrijk, ondoorzichtig systeem van wet- en regelgeving. Daar valt alleen maar mee te leven door pragmatisch te gedogen. Het woord gedogen mag wellicht typisch Nederlands zijn, de praktijk komt overal voor. Moeten we werkelijk geloven dat in België of Duitsland minder gedoogd wordt dan in Nederland? Bij de bozige retoriek over het verderfelijke gedogen worden overigens nooit concrete voorbeelden gegeven van regelgeving die bijvoorbeeld in België strak en consequent wordt nageleefd. Karakteristiek voor het pessimisme over de nationale cultuur is dat een toetsbaar comparatief perspectief vrijwel altijd ontbreekt.

Vooral het gedoogbeleid ten aanzien van de softdrugs is voor vele cultuurpessimisten een steen des aanstoots. Hier vormt Nederland op het eerste gezicht inderdaad een uitzonderingsgeval, hoewel België sinds kort het Nederlandse voorbeeld volgt. In de meeste West-Europese landen en zeker in de Verenigde Staten wordt ogenschijnlijk een hard en compromisloos beleid gevoerd tegen het gebruik van softdrugs. Minimale studie leert echter dat in deze landen het gebruik van softdrugs op lokaal niveau systematisch wordt gedoogd. Terwijl de nationale autoriteiten zich te buiten gaan aan fraaie retoriek over de oorlog tegen de verdovende middelen, beseffen de lokale autoriteiten dat ‘zero tolerance’ ten aanzien van het softdrugsgebruik om praktische redenen onmogelijk is. Op elke Amerikaanse universitaire campus worden op grote schaal softdrugs gebruikt en ook in de West-Europese landen zijn die zonder veel moeite verkrijgbaar. Dit voorbeeld kan probleemloos gegeneraliseerd worden. Gelooft iemand nu werkelijk dat er in andere, met Nederland vergelijkbare naties niet geëuthanaseerd wordt, dat prostitutie niet voorkomt in landen waar zij streng verboden is? Waarom letten de nationale pessimisten in Nederland op de praktijk, maar in het buitenland op de retoriek van de gezagsdragers? In zoverre Nederland daadwerkelijk afwijkt, betreft het nu juist de poging om beleidsterreinen waar wet- en regelgeving ontbreekt en eigenlijk overal gedoogd wordt wat verboden is, wel te voorzien van wet- en regelgeving. Zo bezien gedoogt Nederland niet meer, maar minder dan andere landen. Daarbij kunnen fouten gemaakt worden, maar de poging lijkt mij lovenswaardig en in overeenstemming met de grondbeginselen van de rechtsstaat.

Ook de moeizame integratie van het grote aantal immigranten in Nederland heeft in de afgelopen paar jaar in toenemende mate geleid tot sombere en ten slotte zelfs enigszins hysterische beschou-

wingen. In deze beschouwingen wordt steeds impliciet de indruk gewekt dat Nederland zo'n beetje het enige immigratieland ter wereld is. Een vergelijking met immigratieproblemen in andere westerse landen blijft daarom meestal achterwege. De discussie over de immigranten is in Nederland vreemd verlopen. Aanvankelijk werd er aan de hele kwestie weinig aandacht besteed. De uitgangspunten van het beleid waren dat de immigranten in hun eigen waarde gelaten zouden moeten worden en dat de zo uiterst sociale en tolerante Nederlandse samenleving de immigranten, inclusief hun culturele eigenheid, moeiteloos zou integreren. Toen dat na een kwart eeuw evident niet was gebeurd, sloeg het hoogmoedige optimisme plotseling om in redeloze angst voor het ‘multiculturele drama’. De politieke elite besloot van het ene op het andere moment dat de integratie volkomen mislukt was. Wie beweerde dat dit wel een heel beperkte kijk op het probleem was, werd weggehoond. Toch was er ruim voldoende statistisch materiaal voorhanden om aan te tonen dat de integratie deels succesvol was verlopen en zonder twijfel nog steeds vorderingen maakte. Daarnaast was er ongetwijfeld ook sprake van ernstige problemen bij sommige groepen van immigranten. Die problemen waren echter bepaald niet uniek voor Nederland. Vergelijking met andere West-Europese landen leert dat het integratieprobleem in Nederland zeker niet ernstiger is dan elders. Dat het lijkt alsof de Verenigde Staten veel succesvoller met hun immigranten omgaan komt vooral omdat de Amerikaanse samenleving veel onverschilliger is ten aanzien van het gedrag van de immigranten. Zolang zij niet ten laste van de gemeenschap komen, mogen immigranten in de v s doen en laten waar ze zin in hebben.

De somberheid over het immigratievraagstuk en het gedoogbeleid blijkt toepasbaar op vrijwel alle beleidsterreinen. Of het nu het onderwijs betreft, de gezondheidszorg of de infrastructuur, nergens in het rijke Westen zijn de zaken zo abominabel geregeld als in Nederland. Dat vergelijking van statistische gegevens geen goede redenen geeft voor deze somberheid, deert de pessimisten geenszins. Hun beschouwingen onthouden zich immers zorgvuldig van het gebruik van comparatieve analyse.

Het is helemaal niet mijn bedoeling te suggereren dat in Nederland alles tiptop in orde is. Dat is evident niet het geval. Nederland doet het ook zeker niet beter dan vergelijkbare landen. Daar staat echter tegenover dat Nederland het ook niet slechter doet dan vergelijkbare landen. De verschillende West-Europese landen worstelen ongeveer op dezelfde wijze met dezelfde problemen. Het lastigste Europese probleem is ongetwijfeld de vergrijzing en ook dat is

weer een probleem dat zich in alle Europese landen in meer of minder ernstige mate voordoet.

Ten slotte resteert de vraag waarom een deel van de spraakmakende elite in Nederland zich in de afgelopen jaren plotseling heeft uitgeleverd aan een hysterisch pessimisme. Het ligt voor de hand het komeetachtige optreden van de populist Pim Fortuyn daarvoor deels verantwoordelijk te achten. Ondanks het feit dat hij kort voor de verkiezingen van 2002 werd vermoord, haalde zijn partij toch 17 procent van de stemmen. In de Nederlandse politieke omstandigheden was dat een unieke prestatie. Fortuyn had steeds op even achteloze als hoogmoedige toon beweerd dat Nederland een puinhoop was.

Zelfs voor deze in de Nederlandse politieke verhoudingen zo unieke eruptie geldt dat zij in comparatief perspectief zonder problemen ‘genormaliseerd’ kan worden. In tal van rijke westerse landen hebben zich in de afgelopen jaren populistische erupties voorgedaan. Afgezien van een enkele uitzondering hebben deze populisten nooit meer dan een vijfde deel van het electoraat weten te mobiliseren. Zolang de westerse democratieën redelijk blijven functioneren en weten te vermijden er een echte puinhoop van te maken, zal het populisme, ook wanneer het zo nu en dan opnieuw de kop opsteekt, een tijdelijk verschijnsel blijken te zijn.

Vincent van Rossem
Vol

Nederland is niet vol, helemaal niet, maar het lijkt wel vol. Dat komt doordat het overgrote deel van de Nederlanders maar een klein deel van het kleine landje bewoont, namelijk de Randstad. Daar ligt het zwaartepunt van de Nederlandse economie. Buitenlanders die Nederland Holland noemen, hebben in feite gelijk. Het 'Westen des Lands' was al in de zeventiende eeuw het politieke en economische centrum van de Republiek, maar het verschijnsel van de Randstad werd pas in de jaren twintig van de twintigste eeuw door stedenbouwkundigen ontdekt. Mede onder invloed van de spoorverbindingen was toen een ring van snelgroeiende steden ontstaan: Rotterdam, Den Haag, Amsterdam en Utrecht. De demografische veranderingen die de welvaart en de moderne gezondheidszorg met zich meebrachten, tekenden zich in 1925 op de kaart af als een ringvormige metropool met een paar miljoen inwoners.

Voor 1940, en vooral voordat de zegetocht van de automobiliteit het functioneren van de Nederlandse samenleving ingrijpend veranderde, was de Randstad nog een overzichtelijk geheel. De grote steden waren zeer compact en kenden een hoge bevolkingsdichtheid, tussen de grote steden was niets, een eindeloos weidegebied dat door Jac. P. Thijsse is beschreven in *De bonte wei.* Ook de zegetocht van kunstmest en pesticiden moest nog beginnen. In Amsterdam woonden in 1930 meer mensen dan nu, in 2004, maar het toenmalige Amsterdam was veel kleiner dan de huidige stad. Er woonden namelijk gemiddeld nog vijf mensen in een woning van vijftig vierkante meter of minder. De gemiddelde woningbezetting ligt tegenwoordig ruim onder de twee, terwijl de woningen uiteraard ruimer zijn geworden. De moderne buitenwijk, met rijtjes eengezinswoningen in lage dichtheden, bestond nog niet, wel de oudere buitenwijken met vrijstaande huizen in grote tuinen, zoals het Gooi en de Duinstreek, die ontstaan waren als gevolg van de spoorverbindingen. Amstelveen, tegenwoordig een uitgestrekte voorstad van

Amsterdam, was in 1930 nog de gemeente Nieuwer-Amstel, bestaande uit een dorpskern met een kerkje, omringd door weidegebied met verspreide boerderijen.

In 1930 maakten stedenbouwkundigen zich nog weinig zorgen over de expansie van de Randstad. Zij hadden heel andere problemen aan hun hoofd, met name de bevolkingsdichtheid in de stedelijke kernen, die inderdaad veel te hoog was. Men wist al sinds het eind van de negentiende eeuw dat veel gezondheidsproblemen veroorzaakt werden door de benauwde en zonloze woningen in de grote steden. Armoede en slechte voeding droegen daar ook aan bij. In 1914 waren de meeste rekruten uit Berlijn zo ongezond dat ze afgekeurd moesten worden voor militaire dienst. Stedenbouwkundigen hielden zich vooral bezig met de vraag hoe een einde gemaakt kon worden aan deze wantoestanden. Zij bedachten een ideale woonwijk, met veel groen, veel scholen en andere maatschappelijke voorzieningen. Wat het woningtype betreft ging de voorkeur uit naar eengezinswoningen, maar dit streven naar lagere dichtheden in de woningbouw werd beperkt door de mogelijkheden van vervoer. Men had geen auto, wel een fiets, en er was openbaar vervoer. De norm die stedenbouwkundigen in die tijd hanteerden voor de maximaal redelijke reistijd was een halfuur fietsen. Het is in Amsterdam nog altijd mogelijk om in een halfuur van het Spui naar een woning aan de rand van Osdorp te fietsen.

Enige ontwikkeling van het autoverkeer werd in 1930 wel voorzien door stedenbouwkundigen, maar de naoorlogse werkelijkheid kwam als een totale verrassing, waarop de discipline eigenlijk nooit een antwoord heeft weten te vinden. Het overzichtelijke geheel van de vooroorlogse Randstad veranderde in een chaos van oncontroleerbare suburbanisering. Overal in het weidegebied werden de dorpskernen door ambitieuze wethouders uitgebreid met nieuwe woonwijkjes waarin alleen forensen hun intrek namen. Het ‘buiten wonen’, ooit een voorrecht van de hogere middenklasse, werd volledig gedemocratiseerd, met dank aan Henry Ford. Het stedenbouwkundig denken in Nederland reageerde defensief op deze onverwachte dynamiek van de Randstad. Men formuleerde een beleid waarin de stedenring, ontstaan door de bouw van de spoorwegen in de negentiende eeuw, tot hoogste wijsheid werd verklaard. De realiteit van het autoverkeer werd in feite ontkend. Het agrarische gebied tussen de grote steden moest het Groene Hart blijven van de Hollandse metropool. De ‘Greenheart Metropolis’ werd ook door buitenlandse deskundigen beschouwd als een wereldwonder. En de Randstad moest op een geordende manier groeien, niet naar bin-

nen maar naar buiten. Deze ordening bracht met zich mee dat er groeikernen werden aangewezen, zoals Almere, en de veronderstelling was dat deze groeikernen voldoende werkgelegenheid zouden aantrekken om economisch min of meer zelfstandig te worden. Dat gebeurde echter niet, en zo ontstonden de files, want niemand had gedacht aan de mogelijkheid dat iemand woont in Purmerend of Almere en werkt in Amsterdam. Dat was niet de bedoeling.

Zo verloor de stedenbouw het contact met de werkelijkheid. De woningnood en de volkswoningbouw werden door opeenvolgende ministers tot prioriteit verklaard, maar deze eenzijdige concentratie op de woningproductie leidde de aandacht alleen maar af van veranderingen in de samenleving, de snel toenemende mobiliteit van de burger en de groeiende afkeer van de massawoningbouw. In 1958 verscheen de nota ‘De ontwikkeling van het Westen des Lands’, waarin de stedenbouwkundige beginselen van het Randstadbeleid waren vastgelegd. Het Groene Hart werd heilig verklaard, omringd door de reeds bestaande stedenring die naar buiten toe zou moeten groeien. Enige tijd later, in 1966, verscheen de beroemde ‘Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland’. Er bestaat waarschijnlijk geen enkel ander document, afgezien dan van de sovjet-vijfjarenplannen, waarin de illusie van de maakbaarheid van de samenleving zo overtuigend ten tonele wordt gevoerd. Nederland zou geheel volgens plan ingericht gaan worden. Met een ‘Greenheart Metropolis’ in het westen des lands en overzichtelijke groei elders volgens het principe van de gebundelde deconcentratie.

Het is achteraf beschouwd maar goed dat de Tweede nota geen enkele bestuurlijke basis had. Wat betreft de ruimtelijke ordening wordt Nederland namelijk in eerste instantie bestuurd door het lokaal bestuur, de gemeenteraden. Bestemmingsplannen worden gemaakt door het gemeentebestuur en goedgekeurd door de raad, het provinciaal bestuur toetst vooral op juridische aspecten. En het is aan deze gemeentebesturen te danken dat niet de gehele Nederlandse bevolking is gehuisvest in groeikernen en de bijbehorende hoogbouwwijken. Het proces van suburbanisering dat nu eenmaal onverbrekelijk verbonden is met de automobiliteit ging ondanks de ongetwijfeld goede Haagse bedoelingen gewoon door. Niet alleen in de Randstad en in het Groene Hart, maar vooral ook in Gelderland en Brabant. Plattelandsgemeenten zorgden ervoor dat het zo gewenste suburbane woonmilieu met een eigen woning nog in redelijke mate werd aangeboden op de Nederlandse woningmarkt. En alleen daar waar het Haagse beleid door middel van de subsidiëring van de volkshuisvesting kon worden afgedwongen, met name in de

grote steden en in de groeikernen, kreeg het stedenbouwkundig ideaal gestalte dat ten grondslag had gelegen aan het naoorlogse beleid. Kanaleneiland in Utrecht, de Amsterdamse Bijlmermeer, Capelle aan den IJssel, en vele andere leerzame voorbeelden.

In de Randstad is het inderdaad vol geworden, en het zal nog veel voller worden omdat de compacte stad nog altijd het leidende beginsel is voor de Haagse denkers. Meer dan ooit zelfs, omdat de milieulobby en degenen die de ‘groene ruimte’ aanbidden veel invloed hebben op het stedenbouwkundig beleid. Al met al heeft het overheidsbeleid van de afgelopen decennia alleen maar armoede opgeleverd. De Bijlmermeer in Amsterdam wordt nu alweer afgebroken, en hetzelfde zal gebeuren met vele andere Randstedelijke woonwijken die bedoeld waren als een alternatief voor het slechte en uiteraard Amerikaanse voorbeeld, de suburbanisering van de stad. Maar juist in de vaak nog bijna dorpse *suburbs* van Nederland wordt het goede leven geleefd, een kleinburgerlijk leven, waar architecten, stedenbouwers en andere intellectuelen hun neus voor ophalen, zoals ze nu al vijftig jaar hun neus ophalen voor het gewone leven. Anders dan Rem Koolhaas en zijn bewonderaars hebben gewone mensen een geweldige hekel aan congestie, openbaar vervoer en hoogbouw. Het zal niet gebeuren, maar het zou verstandig zijn om de volkshuisvesting en de ruimtelijke ordening gewoon maar af te schaffen. Nederland zou nog veel rijker kunnen zijn dan het is door de woningmarkt radicaal te liberaliseren. Misschien vertrekt de middenklasse dan uit de grote steden, maar misschien ook niet, als er maar voldoende verouderde huurwoningen voor een redelijke prijs op de markt komen.

Altijd maar weer wordt er gedreigd met de verpauperde getto's in Amerikaanse steden, want dat zou het resultaat zijn van ongebreidelde suburbanisering. Daarom worden er nu in Nederland dure koopwoningen gebouwd in achterstandswijken, zo wordt de middenklasse gedwongen om in de stad te blijven, want een suburbaan alternatief is er niet. En zo wordt het steeds voller in de stad; in bestuurlijk en ambtelijk jargon heet dat herstructurering en verdichting. Het is maar zeer de vraag of dat verstandig beleid is. De overheid creëert doelbewust schaarste op de woningmarkt, met als gevolg hoge prijzen. Dat is fijn voor de bouwwereld en de hypotheekgevers, maar niet voor andere ondernemers. Bovendien worden burgers beperkt in hun vrijheid op een wijze die niet passend is voor een democratisch land. Het wordt hoog tijd om de Randstad te bevrijden uit haar kunstmatige ruimtelijke begrenzingen. Dan zal blijken dat Nederland helemaal niet vol is.

Tjerk Ruimschotel

Nederland, een aarzelende wereldstad

In maart 1997 verscheen de eerste versie van de Nieuwe Kaart van Nederland. Op één topografische ondergrond waren alle geplande projecten op het terrein van de ruimtelijke inrichting van Nederland digitaal ingevoerd. Afgedrukt op een schaal van een autokaart (1:200.000) waren de ongeveer vijfduizend projecten goed te zien en te herkennen. De plannen voor woningbouw, infrastructuur en nieuwe natuur die afzonderlijk wel bekend waren, konden nu in één oogopslag geplaatst worden. Het leek een schier onoverzienbaar aantal projecten, maar het bleek mogelijk de samenhang van de projecten in vijf brainstormbijeenkomsten van een dag elk met de direct betrokkenen te bespreken. De minister van Ruimtelijke Ordening zou dan ook perfect op de hoogte kunnen zijn van wat er op dit terrein speelt in het Nederland van 40.000 vierkante kilometer met 16 miljoen inwoners. Bijvoorbeeld via een permanente marathon van teleconferenties aangevuld met informatieve briefings in strategisch gelokaliseerde wegrestaurants. Ook op een iets minder persoonlijke wijze is het heel goed mogelijk een redelijk omvattende kennis te verkrijgen van wat er op het terrein van zowel de abstracte beleidsvorming als de concrete planuitvoering in Nederland gebeurt. Bijvoorbeeld door het dagblad voor de bouw *Cobouw*, vaktijdschriften als *de Architect, Stedenbouw & Ruimtelijke Ordening* of *Blauwe Kamer. Tijdschrift voor landschapsontwikkeling en stedenbouw*, het *Jaarboek Architectuur in Nederland* of het tweejaarlijkse overzicht *Landschapsarchitectuur en Stedenbouw in Nederland* te lezen. Of een van die Nederland-specials die geregeld door toonaangevende buitenlandse bladen worden uitgegeven. Het meest eenvoudige is echter: www.nieuwekaart.nl.

Desondanks is het wonderlijk dat er geen autoriteit is die officieel verantwoordelijk is voor de nationale samenhang van de ruimtelijke inrichting op het meest concrete, voor de bewoners meest essentiële niveau. Het ruimtelijke-ordeningsbeleid is al decennia gebaseerd op de opvatting dat de ruimtelijke orde van het land alleen op

abstracte wijze en op hoofdlijnen geformuleerd kan worden. Daarentegen bevatten beleidsdocumenten voor het nationale territoir toch vaak een kaartbeeld dat bijna leest als een stadsplattegrond. En nationale beleidsuitspraken richten zich dikwijls op bepaalde concrete ingrepen in de ontwikkeling van de steden, de dorpen en het platteland. Dit speelt momenteel ook bij de nieuwste beleidsnota over de ruimtelijke ordening van het land. De regering presenteert in de Nota Ruimte van dit jaar de belangrijkste beleidslijnen en nationale projecten: versterking van de positie van de Randstad Holland ten opzichte van andere Europese agglomeraties; verstedelijking buiten de Randstad Holland in een vijftal stedelijke concentraties: de Brabantse Stedenrij, Maastricht-Heerlen, Arnhem-Nijmegen, Twente, Groningen-Assen; aandacht voor infrastructurele verbindingen binnen Nederland en Europa en ruim baan voor de nationale luchthaven Schiphol ten koste van woningbouw. Naast deze eventueel als strategische beslissingen op landsniveau te karakteriseren aanwijzingen gaat de regering zeer ver in het gedetailleerd benoemen en situeren van lokale, hooguit regionale, ruimtelijke programma's voor woningbouw, bedrijfsterreinen en tuinbouwgebieden met name binnen de Randstad.

Gelijktijdig met de Nieuwe Kaart verscheen een plattegrond van de Randstad die zo getekend was dat deze verzameling steden, dorpen en agrarische gebieden begrepen kon worden als één samenhangend stedelijk veld met concentraties van werkgelegenheid en voorzieningencentra in het westen en een suburbanisatie van de rest van Nederland. In deze nieuwe ruimtelijke orde van het land verschijnt een veelzeggend fenomeen, namelijk de reconstructie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, een verdedigingslinie uit de negentiende eeuw van ruim 70 kilometer lang, bestaande uit een samenstel van vestingwerken en onder water te zetten stukken land. Aan de ene kant kan dit opgevat worden als een logische schaalvergroting van de aandacht voor het militair-historisch erfgoed. Na de romantische restauraties van de middeleeuwse stadspoorten en -muren werden solitaire forten en vestingwerken opgeknapt. Vervolgens werden hele vestingsteden gereconstrueerd en onlangs werden ontwerpen gepresenteerd voor de Stelling van Amsterdam, een gordel van forten en inundatiewerken rond de hoofdstad. Aan de andere kant kan men de recente aandacht voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die de oude provincie Holland beschermde, zien als een poging om de Randstad Holland een nieuwe betekenis te geven. Per slot heeft elke militair-ruimtelijke strategie niet alleen een politiek-juridische achtergrond maar ook altijd een sociaal-economisch

doel. De belangrijkste reden voor het ontwikkelen van collectieve ruimtelijke arrangementen is de gemeenschappelijke behoefte aan veiligheid. In een verdedigingsstrategie komt een aantal aspecten samen: het besef dat je iets of iemand wilt verdedigen en de manier waarop je die verdediging organiseert. In Nederland is de landsverdediging nooit een stringente bewaking van de landsgrenzen geweest, maar eerder een militair organisatiemodel in ruimte en tijd. Een soort geografische boekhouding waarin werd opgemaakt wat (en wie) per saldo de moeite van het beschermen waard was.

Er lijkt een ononderbroken nationalistische lijn te lopen van het eind (in 1648) van de Tachtigjarige Onafhankelijkheidsoorlog van het Nederlandsche Volk onder Willem van Oranje naar het huidige sociaal-democratische, zogenaamd Oranjegezinde Koninkrijk. De glorieuze Republiek der Zeven Verenigde Provinciën van de zeventiende en achttiende eeuw was echter een internationaal opererend conglomeraat van commerciële stadsrepublieken, waarin multinationaal opererende handelskongsi's als de VOC en WIC de feitelijke machthebbers waren en niet Het Volk of De Koning. De Republiek was in feite een door vloten en vestingen verdedigd koopmanskantoor. Pas de (tijdelijke) inlijving bij Frankrijk rond 1800 markeert het begin van een nationale eenheidsstaat in de vorm van een koninkrijk die in 1813 zijn (wederom tijdelijke) grootste omvang had tijdens de door ‘Europa’ gewenste samenvoeging van België en Nederland. Na de afscheiding van België in 1839 werd de landsverdediging van het nieuwe rijk gebaseerd op een strikte neutraliteitspolitiek - die vooral gevoerd kon worden vanwege de, voor alle in het Europese machtsevenwicht betrokken partijen belangrijke, strategische positie van de Hollandse delta. Meer dan een leger om de grenzen te surveilleren was niet nodig. Pas in 1848 veranderde Nederland officieel van een Koninkrijk, dat door de Koning als particulier bezit werd beschouwd, in een parlementaire democratie waarin een zich emanciperende bevolking steeds meer invloed op staatszaken kreeg. Na de Frans-Duitse Oorlog van 1870-71 werd in 1874 de Vestingwet aangenomen waarin de verdediging van Nederland geconcentreerd werd op het verstedelijkte westen van het land, beschermd door de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De buitengebieden werden nog meer aan hun lot overgelaten. Binnen de Vesting Holland werd als laatste plek die verdedigd moest worden de Stelling van Amsterdam aangelegd. In de Eerste Wereldoorlog kon Nederland neutraal blijven omdat de combatterende partijen er belang bij hadden dat er in Europa een vrijhaven voor handels-, diplomatieke en spionageactiviteiten bleef.

De typische Hollandistische handels- en de daaraan gekoppelde vredespolitiek werd door de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog enigszins onderbroken. Maar doordat Europa in de twintigste eeuw steeds meer een werkbare geopolitieke eenheid begon te worden, waarbinnen de meeste functies van de traditionele natiestaat vervuld worden, zoals economische en buitenlandse zaken, en vooral ook defensie, konden wij blijven werken aan een vrijwel gehele verstedelijking van Nederland, met de Randstad Holland als, ook toeristisch interessante, historische kern. Binnen deze Deltametropool is plaats voor een gordel van suburbane woongebieden: de provincies Zeeland, Brabant, Limburg, Gelderland, Overijssel, Drenthe, Groningen, Friesland en Flevoland. Langzamerhand beginnen we te wennen aan de observatie dat Nederland geen dichtbevolkt land is maar een dunbevolkte stad. Nederland heeft nooit echt een land willen zijn, maar streefde altijd naar de beste sociaal-ruimtelijke en bestuurlijk-militaire organisatie om stedelijke ambities te kunnen realiseren. Onze buitenlandse vrienden hebben dat veel eerder begrepen dan wijzelf: sinds jaar en dag noemen zij ons land de Nederlanden in meervoud: The Netherlands, Die Niederlande, Les Pays-Bas. Dit wijst eerder op een geografisch vaag begrensd fenomeen - de Lage Landen bij de Zee - dan op een nauwkeurig afgebakende ruimtelijk-politieke entiteit die samenvalt met het woongebied van de Nederlandse bevolking.

De bewoners van het huidige multi-etnische Nederland hebben, meer nog dan in de vroegere koloniale situatie een persoonlijke oriëntatie op vele buitenlanden als ‘land van herkomst’. Het geestelijk wereldbeeld (‘the mental map’) van al die Nederlanders tezamen bestrijkt momenteel een groot deel van het Oude en Nieuwe Europa, van de landen rond de Middellandse Zee en in het Midden-Oosten, van Afrika, Azië, Australië en de Amerika's. Dit ongekende reservoir van kennis over en banden met ‘verre en vreemde landen’ hebben we altijd weten aan te wenden in onze handelscontacten met de rest van de wereld. Steeds tot voordeel van diegenen die hier al generaties lang, of pas net, wonen en ook van degenen die zich hier ter stede willen vestigen. De groei en bloei van Nederland lag in de stad. De essentie van een stad is zijn stedelijkheid, ofwel het vermogen steeds nieuwe vormen van stedelijkheid te genereren, zowel functioneel, ruimtelijk als sociaal. Alleen in de stad speelt dit proces van permanente reproductie. Dit gebeurt niet vanzelf, maar uitsluitend door confrontaties, discussies en standpuntbepaling, leidend tot publieke en private plannen voor investering in ruimtelijke projecten. Daarom is het belangrijk dat er veel (en veel verschillende)

mensen bij elkaar leven; dat er allerlei kruisverbanden ontstaan tussen wonen, werken en recreëren, tussen onderwijs, kunsten en wetenschappen, tussen handel, industrie en overheid, tussen oude en nieuwe Nederlanders en tussen oude en nieuwe vormen van stedelijke milieus. Een stad is een machine die stedelingen en stedelijk gedrag produceert. Nederland is een stad.

Frans W. Saris

Over het misverstand dat Nederland een kennisland moet worden

Wij leven van de handel en van ons aardgas. Wij maken bijna niks. Wij wonen aan zee, dus wij stropen of kopen, verschepen en verhandelen, vooral spullen van anderen. Wij varen overal heen, de namen van Hollandse dorpen en steden zijn te vinden langs de kusten van de wereldzeeën. Toch bouwden we geen imperium, geen wereldrijk. Wij drijven slechts handel, wij maken winst, we verrijken onszelf. Dat gaat al eeuwen zo. Daarom begonnen wij zo laat, in het midden van de negentiende eeuw, aan de industriële revolutie. Die hadden we niet nodig, die paste niet bij ons. Wij waren verladers van hout, kolen, ijzererts en andere grondstoffen die Europa in of uit moesten. Begin vorige eeuw kwam daar de olie bij, zo werd Rotterdam de grootste haven van de wereld en ‘mainport’ van Europa. Het is pas na de Tweede Wereldoorlog dat bij die haven ook een chemische industrie van de grond kwam. Met het onafhankelijk worden van Indonesië gingen weliswaar aanzienlijke oliebronnen verloren, maar kort daarop vonden wij een gigantische gasbel in eigen land. Zo zijn we thans, hoewel geen lid van OPEC, toch een van de belangrijkste leveranciers van gas van heel Europa. Door gasexporten spekken wij onze schatkist en blijft onze betalingsbalans in evenwicht, ondanks onze geweldige import, want wij produceren weinig en kopen vrijwel alles in het buitenland.

Maar wat gaat er gebeuren als transport door de lucht het wint van de weg en het water? Het is niet waarschijnlijk dat Schiphol de functie van ‘mainport’ kan overnemen van Rotterdam. De luchthavens van Londen, Parijs en Frankfurt zullen die van Amsterdam overvleugelen en dus verliest Nederland zijn strategische positie. Daartegen helpt HSL noch Betuwelijn, en onze vrachtwagens evenmin. Het wordt erger, want wij zijn verslaafd aan het gas en al hebben wij door nieuwe vondsten nu nog net zoveel gas in voorraad als in het begin, onze bel raakt toch eens op. Straks hebben we ook geen grondstoffen meer om te verhandelen. Dan heeft dit dichtbevolkte

landje alleen nog zijn eigen hersencellen.

Nederland zou een ‘brainport’ moeten worden. In Lissabon hebben de EU-landen afgesproken dat Europa in 2010 de grootste kenniseconomie van de wereld zou moeten zijn, vóór de VS, Japan en China. Vervolgens heeft Nederland zichzelf ten doel gesteld tot de top te behoren van de kenniseconomie van Europa. Die plek zou ons niet zomaar toekomen, er is een grote inhaalslag nodig, in de afgelopen jaren is dramatisch bezuinigd op onderwijs en onderzoek. De uitgaven zijn niet alleen gedaald omdat de geboortegolf door ons onderwijssysteem heen is, in de afgelopen regeerperiodes zijn de onderwijsuitgaven per student gehalveerd. Onze aardgasbaten zullen geïnvesteerd moeten worden in de kennisinfrastructuur van ons land. Om dit te helpen realiseren heeft onze premier zichzelf aan het hoofd gesteld van het zogenaamde Innovatieplatform. De onderwijsparticipatie moet omhoog, de uitval omlaag, de aansluiting met het hoger onderwijs moet verbeteren, het onderzoek moet meer aansluiten bij de behoeften van het bedrijfsleven, dat moet weer meer innovatief worden, er zouden veel meer nieuwe kennisintensieve bedrijven moeten komen, hetgeen moet leiden tot nieuwe werkgelegenheid, de arbeidsparticipatie en de pensioenleeftijd moeten omhoog en dat terwijl uit een recente enquête zou blijken dat tweederde van alle Nederlanders ernaar verlangt te kunnen stoppen met werken. Nederland zou een kennisland moeten worden en wat daarvoor nodig is lijkt een ware cultuuromslag.

Lijkt, want de feiten zijn anders. Zojuist zijn de Wetenschaps- en Technologie-indicatoren 2003 gepubliceerd (zie www.cwts.nl). Een samenvatting van de belangrijkste conclusies:

- Het Nederlandse onderzoeksbestel presteert naar internationale maatstaven uitstekend, zowel ten aanzien van de productie van wetenschappelijke onderzoeksartikelen in vakbladen, de productiviteit per onderzoeker als de internationale wetenschappelijke impact van die publicaties. Nederland bezet nog steeds de derde positie in de wereld qua impact. De productiviteit stijgt meer dan die in de overige EU-landen.
- De universitaire sector is de grootste kennisleverancier, maar de hoge citatie-impact van het Nederlandse onderzoek is ook de verdienste van niet-universitaire onderzoeksinstellingen en bedrijven.
- Medische en levenswetenschappen, aardwetenschappen, wiskunde en natuurwetenschappen, ingenieurswetenschappen, sociale wetenschappen, geesteswetenschappen, alle produceren veel geciteerd onderzoek. Kampioen is het FOM-Instituut voor Atoom-

en Molecuulfysica, gevolgd door het Nederlands Kanker Instituut en het Slotervaartziekenhuis, Philips komt op de vierde plaats.
- Internationale samenwerking genereert hogere impactscores en Nederland verhandelt zijn kennis beter op de internationale kennismarkt dan de andere EU-landen.
- Volgens het Europese Octrooi Bureau hoort Nederland met tweehonderdvijftig octrooien per inwoner ruim boven het Europese gemiddelde en tot de top-vier van de wereld. Telt men het aantal octrooien per onderzoeker, dan is Nederland koploper. Nederlandse kennisinstellingen leveren een gemiddeld aantal nieuwe spin-offs en start-ups.

Het is dus een misverstand dat Nederland een kennisland moet worden, wij zijn het al. Nederland is ‘brainport’ van Europa. Ons land is niet groter dan New Jersey, en die staat heeft niet zoveel kennisintensieve multinationals als wij, denk aan Philips, Shell, Unilever, DSM en AKZO-Nobel. Wie een pentium in zijn computer heeft, weet vaak niet dat die chip gemaakt is met apparatuur van ASM. Dit Nederlandse bedrijf is in nog geen vijfentwintig jaar uit de grond gestampt en inmiddels qua beurswaarde groter dan Heineken. Dankzij Wageningen en de bollenstreek zijn wij na de VS de grootste exporteur van ‘agroproducten’ ter wereld. Onze chemische industrie is helemaal omgeturnd van bulk naar ‘fine-chemicals’. Dé pil komt van Organon, toch? En onze hoge levensverwachting van de medische zorg. Maar we willen het niet weten. Wij zijn niet trots op onze ontdekkers, wij belonen niet wat goed gaat, dat redt zichzelf wel. Wij zijn zozeer voor gelijkheid dat wij de verliezers extra subsidies geven ten koste van de winnaars, en dus loont het te klagen en te zeuren, in dit land.

Maarten Schinkel

De mythe van de poldereconomie

Amerika aan de Noordzee, zo werd Nederland in de jaren negentig genoemd. De economie groeide er bijna even hard als in Amerika in de wonderjaren onder Bill Clinton. Het aantal nieuwe banen evenaarde verhoudingsgewijs dat in de Verenigde Staten. En op de welvaartsladder van de Europese Unie, gemeten als het bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking, klom Nederland van de lage middenmoot naar de top-drie.

Dat bleef niet onopgemerkt. Toen de successen zich aaneenregen, culminerend in een spectaculaire economische groei van meer dan 4 procent in 1998 en 1999, kwam het Europese buitenland nieuwsgierig kijken of er van het Nederlandse model wellicht iets te leren viel. Want een ‘model’ moest er toch zijn: wat anders dan een uniek samenspel van cultuur, beleid en visie kon deze Nederlandse anomalie in het eurogebied verklaren?

Zo ontstond in binnen- en buitenland de mythe van het poldermodel, genoemd naar de polder, het in eendracht op het water herwonnen land. Het zoeken naar consensus, en vermijden van openlijk conflict, leek de kracht achter de vitaliteit van Nederland. Consensus tussen werkgevers en werknemers, waarbij sinds begin jaren tachtig loonmatiging werd uitgeruild tegen vrije tijd. Consensus ook binnen het landsbestuur, waar sinds 1994 de tegenpolen van de sociaal-democratie en het liberalisme elkaar vonden in twee achtereenvolgende paarse kabinetten. En consensus binnen de ondernemingen, waar niet alleen werknemers nauw betrokken zijn bij beslissingen, maar ook bestuurders en toezichthouders onderling zelden het conflict zoeken.

Nu is het begrijpelijk dat naar een netjes sluitende verklaring wordt gezocht voor een onverwacht en aanhoudend succes. En de Nederlanders zelf lieten zich de vleiende beeldvorming maar al te graag aanleunen als er wéér een parlementaire delegatie uit Frankrijk of Duitsland langskwam om het geheim te doorgronden.

Toen al had er een alarmbelletje moeten gaan. Is ook het al tien

jaar stagnerende Japan niet een consensusland bij uitstek? En kreeg het stroperige Nederlandse overlegmodel begin jaren tachtig niet juist de schuld van het destijds volledig vastlopen van de economie bij een torenhoge werkloosheid - de inmiddels vergeten *Dutch disease*?

We zijn inmiddels vijf jaar verder, en na het laatste succesjaar 2000 is de Nederlandse economie dramatisch ingezakt. Was de economische groei in de jaren negentig structureel hoger dan het Europese gemiddelde, nu is die al vier jaar lang lager. En de verwachting is dat ook volgend jaar de groei blijft achterlopen. De werkloosheid stijgt snel, het begrotingsoverschot is in adembenemend tempo omgeslagen in een tekort. Dit voorjaar nog waren extra bezuinigingen nodig om het tekort onder de Europese norm van 3 procent van het bruto binnenlands product te houden. Die komen boven op een recordpakket dat de liberalen en christen-democraten in de regering in de zomer van 2003 overeenkwamen.

Na de zeven vette jaren zijn er in ieder geval al vijf magere. Wat zegt dat over de mythe van het Nederlandse succes? Daar is inderdaad wel het een en ander op af te dingen. Het belangrijkste daarbij is wat economen het ‘vermogenseffect’ noemen. De planning van nieuwbouw op de woningmarkt heeft in de jaren negentig hopeloos gefaald. De schaarste aan huizen zorgde, samen met de sterk dalende rente, voor een ongekende prijsstijging op de woningmarkt. De Nederlandsche Bank heeft berekend dat de nieuw verworven rijkdom van de woningbezitter verantwoordelijk is voor een half procent extra economische groei per jaar in de jaren negentig. Dat komt al aardig overeen met het percentage dat Nederland het beter deed dan zijn Europese partners.

Dan zijn er de effectenbeurzen. Zoals bekend heeft Nederland als een van de weinige Europese landen een pensioenstelsel dat is gebaseerd op sparen. In de rest van Europa is het gangbaar dat pensioenen betaald worden uit de afdrachten van huidige werknemers. Niet in Nederland: daar spaart iedereen voor zijn eigen pensioen gedurende zijn loopbaan. De pensioenfondsen hebben, zelfs na de recente daling op de beurzen, zo'n 500 miljard euro in kas.

Tijdens de beurshausse van de jaren negentig liep dat vermogen zo hard op, dat werknemers steeds minder pensioenafdrachten hoefden te betalen, of in veel gevallen er zelfs mee op mochten houden. Het besteedbare inkomen van de Nederlander kreeg daar een impuls van, die zich via een grotere consumptie vertaalde in extra economische groei. Aangezien Nederlanders in verhouding tot de meeste andere Europese landen ook veel zelf beleggen, hadden de

gouden beursjaren een extra stuwend effect op hun vermogen, en consumptie.

Bij zo'n voorspoedige economische groei hoort een overspannen arbeidsmarkt. Was loonmatiging inderdaad sinds begin jaren tachtig een goed recept voor het scheppen van werkgelegenheid, vanaf 1995 werd het idee in de praktijk verlaten. Bij een werkloosheid die zou dalen naar 2 procent, liepen de lonen gaandeweg uit de hand en joegen de consumptie en inflatie verder op.

In 1999 en 2000 presteerde de Nederlandse economie, na Ierland, van alle Europese landen het meest boven zijn macht. Was er dan geen maatregel te bedenken tegen de oververhitting? Ja en nee.

Een oververhittende economie ga je op drie manieren te lijf. De eerste is om de munt in prijs te laten stijgen. Dat was onmogelijk, omdat de koppeling met de Duitse mark heilig was in de aanloop naar de Europese muntunie, en na de facto vestiging van die muntunie in het voorjaar van 1998 onmogelijk. De rente had in theorie kunnen worden opgeschroefd als maatregel tegen oververhitting. Maar daarvoor geldt hetzelfde als bij de munt. De aanstormende muntunie maakte een eigen rentebeleid goeddeels onmogelijk.

Voor de derde maatregel, het intomen van de overheidsbestedingen, was simpelweg geen consensus binnen de paarse kabinetten. Weliswaar werd in 2000, na jaren van explosieve economische groei, eenmalig een overschot bereikt van 2,2 procent. Maar dat had, in navolging van de andere snelle Europese groeiers als Finland en Ierland, minstens een overschot van 4 procent moeten zijn. Zonder dergelijke remmen gaat het hard: in 2001 had Nederland gemiddeld een inflatie van 5,1 procent. Dat was meer dan het dubbele van het eurogemiddelde.

Wat is er, nu de magere jaren in volle gang zijn, over van de mythe van het Nederlandse Wirtschaftswunder? Niet veel. Zoals ook andere mythes over Nederland bij nader onderzoek vervliegen. Nederland exportland? Handel maakt meer dan de helft uit van het bruto binnenlands product. Er is zeker een fors handelsoverschot met andere landen van de EU. Maar er is een bijna even groot handelstekort met de rest van de wereld. Nederland is, kortom, vooral een doorvoerland van buiten de EU naar binnen de EU. De ‘echte’ export verliest overigens, zo meldde het Centraal Planbureau onlangs, marktaandeel in andere landen. Dat houdt verband met de eerdere loonexplosie die de concurrentiekracht op de exportmarkt beschadigde.

Andere mythe: Nederland is een van de grootste investeerders in de Verenigde Staten. Dat is waar, zij het dat veel internationale be-

drijven hun financiële holding in Nederland hebben, en hun geldstromen van en naar de VS de statistiek verstoren. Sinds vorig jaar is bekend dat op de Nederlandse buitenlandse investeringen, met name in de VS sinds 1986 zo'n 335 miljard euro is verloren: zij hadden vanuit het oogpunt van rendement beter niet kunnen worden gedaan.

Anno 2004 is de consumptie ingezakt tot het laagste peil sinds begin jaren tachtig. Niet alleen de bezuinigingen door de overheid, maar ook oplopende pensioenlasten tasten de koopkracht van de consument aan. Goddank is de huizenmarkt op peil gebleven, want het tekort op de woningmarkt is, ironisch genoeg door beleidsfouten, niet verdwenen. De werkloosheid zal oplopen tot zo'n 6 procent.

Niet alles is kommer en kwel. Een werkloosheid van 6 procent is nog steeds zeer gunstig vergeleken met de meeste grote EU-landen. De welvaartssprong die in de jaren negentig is genomen heeft de levensstandaard blijvend verhoogd. De Nederlandse economie is een van de meest flexibele van Europa, en staat met één been in het Angelsaksische gebied. En het pensioenfondsstelsel is nog altijd een van de beste verdedigingslinies tegen de gevolgen van de komende vergrijzing van de bevolking.

Maar uniek is de Nederlandse economie niet, en het poldermodel is definitief uit de mode. Op het toppunt van de roem in 1999 gingen in *NRC Handelsblad* niet minder dan 220 artikelen over het poldermodel. Dat aantal nam daarna gestaag af, tot nog maar 70 vorig jaar en 18 in de eerste vier maanden van 2004. Buitenlandse gasten kunnen zich op het Nederlandse platteland blijven verbazen dat een schip meters boven het maaiveld voorbij kan varen in een kanaal. Zij beseffen niet dat polders een boel gedoe zijn: je moet actief blijven pompen, want anders neemt het water ze onherroepelijk weer in bezit. Ook de Nederlanders stonden gapend te kijken naar hun eigen wonder. Inmiddels staan ze weer met beide benen op de grond.

H.J. Schoo
De mythe van het non-conformisme

Gaandeweg hebben ‘de jaren zestig’ de allure van een oorsprongsmythe gekregen. Zij deden, zo wil het verstokte relaas, de verstikkend kleinburgerlijke jaren vijftig op de mestvaalt van de geschiedenis belanden om uiteindelijk alles, alles ten goede te keren. Zelfs het begrip ‘omwenteling’ doet de *sixties* tekort. In de mythe gaat het om een tweede, verbeterde versie van de bevrijding, dit keer niet door buitenlandse troepen, maar door het jeugdig elan van een binnenlandse guerrilla. Zo creëerde de babyboomgeneratie, links, althans progressief van signatuur, de illusie van een nieuwe dageraad: argeloos, badend in fel licht, vol belofte - een bidprentje met auroramotief.

Een béétje funderende mythe met millennianistische inslag verdeelt de eeuwigheid inderdaad in ‘voor’ en ‘na’. Eerst diepe duisternis, de jaren vijftig, begin zestig en alle jaren daarvoor, daarna stralend licht. Voor Nederland stond bovendien niet zomaar een cultureel-maatschappelijke verandering omlijst door popmuziek op het programma, maar de wedergeboorte van de natie. De jaren zestig onthulden het doel van de geschiedenis, wezen Nederland zijn bestemming. Uit de cocon van een kerks, gezagsgetrouw burgermannetje kroop een even rebelse als ludieke geest en in het verlengde daarvan adopteerde de natie een vernieuwd collectief zelfbeeld. Het aloude merk Nederland werd geladen met nieuwe waarden: jeugdig, democratisch, creatief, tolerant, progressief, spontaan, betrokken, origineel, vrijgevochten, anti-autoritair, innovatief, egalitair, individualistisch, vrijdenkend, solidair, non-conformistisch.

De duiding van die mythische jaren is van meet af aan ideologisch beladen geweest. Nederland placht een ‘eenheid’ te zijn van tegendelen, de volksdelen, bijeengehouden door de beginselen der verzuiling. De jaren zestig braken met dat beeld en introduceerden een nationale eenheid die geen optelsom meer was van particularismen, maar één ‘bezield verband’. Zij ontwierpen een ongedeeld mens- en wereldbeeld en een officiële ‘staatsleer’ die die nieuwbak-

ken nationale eenheid en het waagstuk van de nog prille verzorgingsstaat moesten schragen. De traditionele, groepsgebonden ideologieën slaagden daar niet langer in, die sloten buiten, terwijl de verzorgingsstaat een ‘inclusieve’ solidariteit vereiste.

Helemaal spontaan verliep de omwenteling van zestig natuurlijk niet. Zij putte uit onderliggende maatschappelijke trends als verstedelijking, industrialisatie, secularisatie, scolarisatie, ontzuiling, deconfessionalisering, verlies aan ideologie, modernisering - *to name but a few.* Die stuwing van maatschappelijke veranderingen produceerde het substraat voor een nieuwe ‘mentaliteit’, een stevige onderbouw voor de ongedwongen boel van de heringerichte bovenbouw. Intuïtief liggen zulke verbanden ook wel voor de hand. Wie de kerk verlaat, neigt vast tot vrijdenken. Individualisme volgt uit verstedelijking of, wie weet, modernisering. Non-conformisme is weer de logische consequentie van afnemende sociale controle. Als strikte, verzuilde kaders wegvallen, ontstaat er meer ruimte voor originaliteit en creativiteit. Logisch toch? Maar de constatering van dergelijke verbanden was vaak een kwestie van zingeving en ideologie, niet van empirie en analyse. De werkelijkheid week dan ook niet zelden dramatisch af van wat de sixties-ideologie decreteerde. Ontzuiling betekende bijvoorbeeld niet meer maar minder politieke democratie. Het politieke opvolgersysteem met kaderpartijen en zonder stemplicht bleek minder representatief. Ook de maatschappelijke democratie liet veren: de zwaar bevochten interne democratisering van instellingen op het middenveld plaatste zowel hun clientèle als politieke meesters op het tweede plan en leidde tot een slecht gecontroleerde heerschappij van professionals.

Ook op mentaliteitsgebied bieden de jaren zestig een dubbelzinnige oogst. Zij laten bijvoorbeeld niet de geboorte zien van de Nederlander als *rugged* individualist en onversaagd non-conformist. Integendeel, het tijdperk markeerde de verdwijning van dit persoonlijkheidstype - langs lijnen die David Riesman al in de jaren vijftig had geschetst. Geloofsverlies, stelde de Amerikaanse socioloog, maakt van mensen niet per se individualisten of non-conformisten. Leefde de *inner-directed* mens, zoals Riesman hem noemde, vanuit vaste waarden en overtuigingen, ontleend aan geloof en ideologie, zijn *outer-* of *other-directed* opvolger, het product van modernisering, ontbeert zo'n innerlijk kompas en is daarom aangewezen op de gyroscoop van het sociale leven. Other-directedness vergt een voortdurend peilen en polsen van wat ‘in’ is, usance, de sociaal bemiddelde ‘waarheid’ van het moment. De other-directed persoonlijkheid zoekt consensus, letterlijk, en voegt zich. Other-direct-

edness is misschien betreurenswaardig, maar tegelijk heel functioneel. De nieuwe postagrarische, postindustriële, dienstverlenende samenleving heeft immers nauwelijks emplooi voor mensen uit één stuk, zij moet het hebben van mentale wendbaarheid, sociabiliteit, consensus in plaats van beginsel, van alledaags pragmatisme en invoelingsvermogen. Als de other-directed mens in de jaren zestig al niet spontaan was opgestaan, zou hij ogenblikkelijk moeten worden uitgevonden.

Die nieuwe sensibele en sociabele mens is evenwel onmogelijk als ‘individualist’ of ‘non-conformist’ af te schilderen. Toch gebeurt dat steeds weer en op grote schaal. Terwijl het authentieke inner-directed menstype al in de jaren vijftig het loodje begon te leggen, net als God, dorpswinkel en trekpaard, werd zijn ‘nabeeld’ in het kielzog van de jaren zestig omhelsd als idool en icoon van de populaire cultuur. Misschien hadden de sixties überhaupt wel meer met het verleden dan met de toekomst te maken en verbloemde het feestgedruis dat het toch vooral om een in nostalgie gedrenkte vlucht naar voren ging, een bezweringsritueel dat de pijn van de accelererende moderniteit met haar onontkoombare sociale veranderingen en verlies aan tradities moest helpen verzachten. Waar nostalgie, daar trouwens commercialisering (het genie van de jaren zestig), niet alleen van vroeger, ook van jeugd, seks, drugs, rock-'n-roll. Ook individualisme en non-conformisme werden getransformeerd tot koopwaar, *commodities.* Aangevuurd door de commercie spiegelt de extraverte, other-directed neoburger zich tot op de dag van vandaag aan de bohémien, die ideaaltypische individualist en non-conformist. *Rebel without a cause*, maar godlof wel in de laatste spijkermode.

Want tooiden eerst vooral hoger opgeleiden zich met de nieuwe antiburgerlijke deugd van het non-conformisme, later bereikte het als zinkend cultuurgoed ook de heffe des volks. Die democratisering van non-conformisme en individualisme, het idiosyncratische en uitzonderlijke, als vorm welteverstaan, leverde leeghoofdige *bohemian masses* op: drugs, dance, tatoeages en piercings voor allen (vanaf 13 jaar). Dat alles heet slechts mode en amusement te zijn, dus niet erg. Dat is ook wel waar, met dien verstande dat het *Bildungsideal* ernstige knauwen opliep en dat het voor ouders die iets anders willen voor hun opgroeiende kinderen erg lastig is om weerstand aan de lokroep van de populaire cultuur te bieden. Schijnbaar non-conformisme verkeerde in zijn tegendeel: angstvallig conformisme van ouders die vrezen dat ze hun kinderen met eventuele verboden hun rechtmatige dosis ‘non-conformisme’ zullen ont-

houden. De piercing als daad van ‘massaal individualisme’, zinnebeeld van zowel conformisme als non-conformisme.

En wat dan nog, wat zou het? Niets, als dit ingebeelde non-conformisme net als elders alleen een commerciële verschijningsvorm zou kennen. Maar ons non-conformisme en individualisme reiken verder dan navelpiercing en de ‘Marlborough man’, verbonden als zij zijn met een in de jaren zestig herijkte nationale identiteit. Die mythe is taai, houdt al jaren stand. Zoals het een echte mythe betaamt, blijkt hij betrekkelijk immuun voor de toets der empirie. In dubbel opzicht illustratief is het onderzoekje dat sociaal-psychologen zo'n twintig jaar geleden aan de Amsterdamse Vrije Universiteit deden, een herhaling van bekend Amerikaans conformismeonderzoek. Vooraf veronderstelden de onderzoekers overeenkomstig onze nationale hoogmoed dat vrijgevochten en individualistische Nederlanders lagere conformismescores zouden halen dan spreekwoordelijk ‘conformistische’ Amerikanen. De onderzoeksfeiten wezen anders uit, de Nederlandse studenten/proefpersonen scoorden hoger dan hun Amerikaanse evenknieën. Een aan de Universiteit van Amsterdam docerende Amerikaanse socioloog, Derek Phillips, kwam rond die tijd op grond van zijn waarnemingen tot eenzelfde, toen geruchtmakende, conclusie: Nederlanders zijn helemaal niet individualistisch en non-conformistisch, maar in alles juist benauwend groepsgericht.

Die druppeltjes scepsis in een zee van nationaal geloof hebben weinig uitgehaald. Mythes houden ook nauwelijks verband met feiten, des te meer met - op zichzelf goedaardige - psychosociale behoeften. Toch zou het goed zijn als we erin slaagden ons zelfbeeld te corrigeren en het dichter bij de werkelijkheid te laten aansluiten. Die is onder andere dat, zoals de socioloog Joop Ellemers al in 1975 betoogde, de omwenteling van zestig slaagde, niet door de stootkracht van de revolutionairen van het eerste uur, maar door een beslissend zetje van het even plotselinge als angstvallig anticipatoire neoconformisme - aan de beginselen van de nakende orde - van voormalige steunpilaren van het oude regime. De werkelijkheid is eveneens dat de ontzuilde politiek-maatschappelijke verhoudingen een heel schrale voedingsbodem waren voor intellectuele rivaliteit, noodzakelijk voor serieus debat. De postverzuilde particratie produceerde intellectuele uniformiteit die in wezenlijke kwesties - immigratie, veiligheid, sociale zekerheid - geen dissidentie toeliet, geen tegenstem. Onder de wapenspreuk van het non-conformisme ontplooide zich een verstikkend conformisme, een openbaarheid van bijna uitsluitend welvoeglijkheden.

De paarse kabinetten, met hun bijna nationale signatuur, bekroonden die *groupthink* en lanceerden zo Fortuyn, de ‘schelm’ die zich met veel misbaar afzette tegen de politieke correctheid van een conformistische politieke en intellectuele cultuur. Misschien wel het pijnlijkst is dat het paarse establishment zich, als erfgenamen van de libertaire jaren zestig en overeenkomstig het nationale zelfbeeld, als eigenzinnig en non-conformistisch zag. Daarin leken zij op al die volstrekt vanzelfsprekend heel erg non-conformistische cabaretiers die dagelijks alle theaterzalen en televisieschermen in den lande vullen. Kostelijk non-conformistisch! Ook al vinden ze tot de laatste man/vrouw precies hetzelfde - dat Balkenende een braakmiddel is en, goede tweede, Bush een lul. Het is allemaal non-conformisme en individualisme naar de sleetse vorm - morsige spijkerbroek, T-shirt met geinige opdruk, brutaal bekkie - en conformisme naar de inhoud.

Het wordt hoog tijd voor de onttovering van ons non-conformismegeloof. Het zou dan ook onzinnig en lichtzinnig zijn om het alsnog tot leidende waarde van een nieuwe progressieve beweging uit te roepen, zoals Dick Pels onlangs heeft voorgesteld. Maar onttoveren, hoe doe je dat? Met een toverstafje lukt het niet, hoe dan wel? Rivaliteit is het sleutelwoord: intellectueel, politiek, maatschappelijk. Alleen nieuwe elites met afwijkende opvattingen kunnen bressen in de heersende meningen slaan en serieus debat uitlokken. De Fortuynse revolte is te zien als de ruwgevooisde aanzet tot een tegenstem in wat lang een koor van eenstemmigheid was, als de terugkeer van de dialectiek. Zo is het ook in de Verenigde Staten gegaan, alwaar, anders dan waar ook in Europa, begin jaren tachtig neoconservatieven de geestelijke bagage van de sixties ter discussie stelden. Bevatte het erfgoed alleen achttienkaraats verworvenheden of zat er ook de nodige rommel tussen? ‘Fortuyn’ bracht rechts terug in de politieke arena. Dat dat links niet zint is begrijpelijk, maar zonder scherp tegengeluid blijven we, links incluis, steken in de onvruchtbare mythe van ons non-conformisme.

Gary Schwartz
Johannes Vermeer was geen typisch Hollandse schilder

Hebt u wel eens gehoord van Felice Ficherelli? U weet wel, de Florentijnse schilder die leefde van 1603 tot 1660 en als bijnaam Il Riposo had? Nee? Dan weet u ook niet dat een schilderij dat eerder aan Ficherelli werd toegeschreven nu door serieuze deskundigen als een werk van Johannes Vermeer wordt gezien. Het schilderij toont een vrouwelijke heilige die vol liefde bloed in een urn perst uit een onherkenbaar lichaamsdeel van een martelaar wiens uiteengereten lijk achter haar ligt. De keuze tussen de schepper van *Meisje met de parel* en een Italiaanse schilder van ‘wrede en

gewelddadige onderwerpen die hij met morbide sensualiteit en dubbelzinnige tederheid schilderde' (Elisa Acanfora in *The Dictionary of Art*) is onder de huidige specialisten een welles-nietes-kwestie.

Ik meende dat ik de rest van mijn betoog eenvoudiger zou maken door met dit sprekende voorbeeld te beginnen, een kwestie waar ik zelf, moet ik bekennen, nog niet uit ben. Als Vermeer, die tegenwoordig als de meest exemplarische Hollandse schilder wordt gezien, verwisseld kan worden met een collega-schilder die, twintig jaar voor Vermeers geboorte in Delft, in het Italiaanse San Gimignano ter wereld kwam, dan hoeven we niet verbaasd te zijn over een soortgelijke koppeling van welke andere zeventiende-eeuwse Hollandse schilder dan ook aan een schilder uit een ander deel van Europa. In feite is koppeling eerder regel dan uitzondering. Er is geen enkele Hollandse schilder met een oeuvre van enige omvang van wie niet op een gegeven moment een schilderij door de beste kunstkenners van hun tijd werd toegeschreven aan een Vlaming, een Spanjaard, een Italiaan, een Engelsman, een Duitser of een andere buitenlander die nog nooit in Holland was geweest. Het omgekeerde geldt natuurlijk evenzeer.

De artistieke topologie van de Nederlanden had door Isaac Asimov ontworpen kunnen zijn. Utrecht valt samen met Rome en Amsterdam met Elsinore. Haarlem grenst naadloos aan Praag en Leiden aan Napels. Edinburgh is een voorstad van Sevilla, waartussen Hollandse en Vlaamse kunstenaars en verzamelaars heen en weer reizen. Je zou denken dat deze aantoonbare waarheid kunsthistorici wel bescheidenheid geleerd zou hebben in hun stelling dat er in de kunst sprake is van een niet in woorden te vatten, maar onmiskenbaar Hollandse essentie. Een enkeling heeft die les wel geleerd, maar niet iedereen. Onlangs ging in het Centrum voor Studie van de Gouden Eeuw aan de Universiteit in Amsterdam een serie lezingen over de Gouden Eeuw van start met een presentatie van een eminente collega getiteld 'Het Hollandse van de Hollandse kunst'. Het is mij een genoegen hier uiteen te zetten dat dit een misvatting is. De collega in kwestie is Christopher Brown, jarenlang conservator Hollandse schilderkunst bij de National Gallery in Londen en nu directeur van het Ashmolean Museum in Oxford.

'In veel opzichten,' schrijft Brown wanneer hij ter zake komt, 'geven landschappen' de beste illustratie van het unieke van de Hollandse schilderkunst van de Gouden Eeuw. 'Er is niets in het werk van Europese tijdgenoten dat ook maar enigszins op de landschap-

pen van de Haarlemse schilders lijkt.’ Zijn eerste voorbeeld is een winterlandschap van Esaias van de Velde (1587-1630), dat zich in de National Gallery bevindt.

Een bochtige landweg langs water, met links een landarbeidershuisje, een hoog geplaatste horizon waartegen zich een rij bomen aftekent, dit alles verlevendigd met enkele figuren en vogels in de lucht. Als dit het beste voorbeeld is van oorspronkelijke Hollandse kunst door een van haar meest eminente vertegenwoordigers, dan kan het hele betoog met een enkele pennenstreek worden doorgehaald. Want kijk nu eens naar dit landschapschilderij in Boedapest van de hand van Jan Wildens (1584/86-1653), een iets oudere tijdgenoot van Esaias van de Velde.

Wat zien we? Een bochtige landweg langs water, met links een hofstede, een (wat minder) hoog geplaatste horizon waartegen zich een rij bomen aftekent, dit alles verlevendigd met enkele figuren en vogels in de lucht. Natuurlijk zijn er, naast het verschil tussen zomer en winter, enkele subtiele verschillen. Dit zijn echter verschillen zoals deze ook te vinden zijn tussen regionale en individuele stijlen. Om te beweren dat het werk van de Vlaamse meester ‘geenszins lijkt’ op dat van Esaias is evident onjuist.

Het toeval wil dat we in deze zaak niet op uw of mijn mening hoeven af te gaan. We hebben een uitgesproken oordeel over deze zaak van de allerbeste kunstkenner van zijn tijd. Constantijn Huygens, de grote dichter en mecenas en secretaris van de stadhouders van het Huis van Oranje, schreef rond de tijd dat deze schilderijen totstandkwamen in een autobiografie: ‘Er is in de Nederlanden een zo grote overvloed aan landschapschilders en ze genieten zoveel bekendheid dat ik, als ik hen een voor een opnoemde, er een boek mee zou kunnen vullen. Maar twee van hen wil ik wel bij name noemen: Jan Wildens en Esaias van de Velde, ten einde hen op één lijn te stellen met Paulus Bril, die, hoewel hij in het buitenland stierf, ook afkomstig was uit de Nederlanden.’

Let op: Huygens maakte geen onderscheid tussen de Hollander uit Haarlem (Esaias van de Velde) en de Vlaming uit Antwerpen (Jan Wildens) en noemde hen beiden Nederlander. En hij stelde hen nadrukkelijk op één lijn met de Antwerpse schilder Paulus Bril, sinds ongeveer 1600 erkend als de grondlegger van de Italiaanse landschapsschool, de man die in Rome een internationale stijl creëerde die leidde tot de grote landschapskunst van Claude Lorrain.

De overeenkomst tussen Vermeer en Ficherelli, of Van de Velde en Wildens, betekent natuurlijk niet dat er geen kunst bestaat die in Holland werd gemaakt en die onmiskenbaar en terecht als Hollandse kunst te herkennen is. Wat het wel betekent, is dat we een keus

hebben in de wijze waarop we naar Hollandse schilderkunst kijken: we kunnen ons concentreren op de sterke banden met andere Europese scholen of we kunnen deze ontkennen ten einde de lof te kunnen zingen van Hollandser dan Hollandse kunst die oorspronkelijker zou zijn dan kunst van meer internationale signatuur.

Gemeten naar kwantiteit, invloed in de wereld en zelfs kwaliteit, heeft Holland in elk genre en elke kwaliteit veel meer kosmopolitische kunst geproduceerd dan kunst die 'geenszins lijkt' op welke andere kunst dan ook in Europa. Helaas kiezen te veel kunsthistorici ervoor dit te negeren. Zij behandelen kleine variaties liever als uitingen van wezenlijke incompatibiliteit dan als de geringe verschillen waar het eigenlijk op neerkomt.

De kwestie speelt niet alleen op wetenschappelijk niveau, maar heeft ook te maken met ons idee van Europa en zijn cultuur. De aanspraak op het onvervreemdbaar Hollandse van Hollandse kunst - wat neerkomt op een soort testcase voor uniciteit binnen Europa - wordt geëvenaard door aanspraken op het typisch Franse, het typisch Poolse en het typische Oekraïense. We kunnen trachten deze aspecten van de Europese cultuur van elkaar te isoleren of we kunnen deze juist in hun onlosmakelijke verbondenheid bestuderen. Ikzelf ben overtuigd van hun onlosmakelijke verbondenheid.

Mijn titel was bedoeld om uw aandacht te trekken. Als ik deze nog steeds geniet, staat u me dan toe alles wat ik hierboven heb ge-

schreven weer terug te nemen en hier nu juist het tegendeel te beweren: Johannes Vermeer wás een typisch Hollandse kunstenaar. Hij was typisch, juist omdat een deel van zijn werk niet te onderscheiden is van dat van buitenlandse kunstenaars als Felice Ficherelli. ‘Dubbelzinnige tederheid.’ Dat is mooi gezegd, Elisa. Voor dat meisje met de parel in haar oor...

VERTALING UIT HET ENGELS: WINNIE VAN ANDEL

Abram de Swaan

Over het misverstand dat de Nederlanders geen eigen identiteit hebben

De laatsten om iets aan te vragen over de Nederlandse identiteit zijn de Nederlanders. Zij maken zich kleiner dan ze zijn en dan ze zichzelf vinden. Geen ander volk zou zich aan zijn buurvolkeren in Europa presenteren met een reeks van raillerende en bagatelliserende stukjes over eigen geschiedenis, samenleving en cultuur. Die zelfverlaging is een wijdverspreide trek in Nederland. Juist in gezelschap van buitenlanders hebben de Nederlanders de neiging om af te geven op hun land. Door zich wat kleiner voor te doen dan ze weten dat ze zijn, voorkomen ze dat een ander ze kleineert. Door afstand te nemen van hun landgenoten, proberen ze zichzelf te verheffen tot het hoge niveau waarop zij de buitenlanders plaatsen. Dat ken ik van geen ander westers volk. Collectieve zelfverheffing is in de rest van de wereld de meest voorkomende neiging, nationale zelfvernedering is een specifiek Nederlandse trek.

En nu doe ik er ook al aan mee.

Genoeg. De Nederlanders hebben zichzelf niet zoveel te verwijten, niet meer dan andere naties zichzelf zouden moeten kwalijk nemen. Maar in dat zelfverwijt verraden de Nederlanders al een wezenstrek: ze hebben het over ‘wij’ en ‘Nederland’ als een samenhangende entiteit. Ze zijn dus al bezig zich met hun landgenoten te identificeren. Zo'n nationale vereenzelviging stuit de Nederlanders tegen de borst. We hebben het nationalisme afgezworen. We zijn grootgebracht met de gedachte dat het nationalisme de oorsprong is van alle haat tussen de volkeren. Zelfs een klein beetje Nederlands wij-gevoel is streng verboden. Wij zijn een volk dat in alle opzichten preuts is, behalve als het om seksualiteit gaat. Daarbij past dus ook strikte onthouding van alle nationale emotie.

Dat heeft ook iets te maken met de geschiedenis. Nederland heeft sinds meer dan drie eeuwen al zijn oorlogen verloren. Dat steekt toch een beetje. Nederland bezat een wereldrijk en verloor het in de kortste keren. Wij preutse Nederlanders mogen daar niet om treuren. Wij moeten ons daarin antikoloniaal verheugen. Nu wij niet

meer naar hartelust onder verre, vreemde en minder bewapende volkeren mogen huishouden zijn we verstandig, vredelievend en een beetje oorlogsvreemd geworden.

Ook dat is een vorm van preutsheid: strikte geweldsonthouding. Op militaire missie in den vreemde weten de Nederlanders dan ook niet goed wat ze moeten beginnen. Dus ging het verschrikkelijk mis met het Nederlandse optreden in Srebrenica. De toedracht is omstreden, maar één ding staat vast: er was toen en daar niet één Nederlander op wie wij achteraf trots kunnen zijn. De schaamte die dat oproept is ook een nationaal gevoel, een wij-gevoel.

Wij Nederlanders kijken naar de wereld als in een doorkijkspiegel (de metafoor is van Johan Goudsblom): wij zien de buitenwereld wel, de buitenwereld ziet ons niet. Wij zijn een middelkleine, middelgrote natie. Met ruim twintig miljoen sprekers is het Nederlands zo ongeveer de vijfendertigste taal op de wereldranglijst, het bruto product dat de sprekers van het Nederlands gezamenlijk voortbrengen staat twaalfde op de wereldranglijst (heeft Jean Laponce ooit uitgerekend). Zo onbeduidend is dat nu ook weer niet.

De Nederlanders durven zich niet te beroemen op de prestaties van hun landgenoten en wanneer een buitenlander hun verworvenheden in kunst, cultuur en wetenschap, in bestuur, handel en nijverheid opsomt, dan horen zij daarin vooral een toon van meewarigheid (‘Jullie hebben toch Rembrandt, Van Gogh, Hugo de Groot, Philips en hoe heet-ie ook alweer...’).

Als een baron von Münchhausen heeft Nederland zich met zijn eigen pompen uit de zee gezogen. Ik ben daar trots op, al heb ik zelf enkel aan het strand met een kinderschepje wat dijkjes in het zand opgeworpen tegen de vloed.

Nederland heeft het voordeel van zijn ligging aan de Noordzee, in de grote driehoek tussen Engeland, Frankrijk en Duitsland, met achter de oceaan Amerika. Het heeft dat voordeel uitgebuit, maar het is tussen die grote mogendheden toch maar een braaf en nijver, middelmatig land.

Nederland is een democratie en een rechtsstaat en de mensen leven er vreedzaam, humaan en sikkeneurig. Bij al mijn eigenaardigheden ben ik ook nog Nederlander. Ik ben daar heel content mee.

H.L. Wesseling
Een vredelievend volk

Wij, Nederlanders, beschouwen onszelf graag als een vredelievend volk. Van wapengekletter, parades en uniformen moeten wij niet veel hebben, al is de herinnering aan Tromp en De Ruyter nog altijd sterk genoeg om ons hart sneller te doen kloppen wanneer de marine weer eens een paar kakelverse en peperdure superfregatten mag aanschaffen. Wij amuseren ons met de Engelse journalisten van *Newsnight* die samen met generaals en admiraals b.d. boven een zandbak de krijgsverrichtingen in Irak analyseren, zoals wij ons nu eenmaal altijd amuseren met alles wat Engels is. Terwijl deze Engelse commentatoren ons tracteren op pittige *punch lines* en vrolijke uitspraken moeten wij het zelf echter doen met de sombere facie en nog somberder dictie van Ko Colijn. De Franse militaire pomp en glorie van Quatorze Juillet spreekt ons niet aan en over de Franse *force de frappe* wordt alleen maar lacherig gedaan. Over Duitsers in uniform hoeven wij het al helemaal niet te hebben.

Wij hebben dus een afkeer van krijgsrumoer en prijzen onszelf graag aan als een vredelievend volk. Militarisme is ons vreemd. Militairen staan bij ons niet in hoog aanzien, al worden de officieren en vooral de opperofficieren wel goed betaald. De dienstplicht werd door vrijwel iedereen als een hoogst onaangename verplichting beschouwd. ‘Mourir pour la patrie’ is geen leuze die ons aanspreekt. Krijgshaftig gedrag wordt niet gewaardeerd. Dat is tamelijk uitzonderlijk. Zelfs de Belgen beschouwen al eeuwenlang moed en strijdlust als historische eigenschappen van het Belgische volk. Zij beroepen zich hiervoor op niemand minder dan Julius Caesar, die geschreven heeft dat van alle volken van Gallië de Belgen het dapperst waren (‘horum omnium fortissimi sunt Belgae’). Niet alleen achttiende-eeuwse Belgische auteurs verwezen in dit verband graag naar Caesar, maar ook de Belgische koning Albert citeerde deze woorden in zijn proclamatie aan het leger op 5 augustus 1914, een dag na de Duitse inval. Die Belgen van Caesar, daar hoorden overi-

gens ook de Nederlanders bij, maar ik geloof niet dat iemand ons daaraan ooit heeft herinnerd.

Er is op dit gebied sprake van een duidelijke traditie. De Nederlandse mentaliteit is sinds lang eerder pacifistisch dan militaristisch te noemen en onze buitenlandse politiek is sinds lang gericht op het handhaven van de neutraliteit en de bevordering van een internationale rechtsorde, waarin het recht en niet de macht zal heersen op aard. Cornelis van Vollenhoven, de grote Leidse rechtsgeleerde, meende dat ons land een voorbeeld moest zijn voor de boze buitenwereld. Hij sprak in dit verband van een Lafayette-rol en zelfs van een Jeanne d'Arc-rol, tamelijk strijdbare figuren overigens. De grote vredesconferenties van 1899 en 1907, die leidden tot de oprichting van het Internationale Hof van Arbitrage, werden niet voor niets in Den Haag, het regeringscentrum van het neutrale Nederland, gehouden. De Franse Abbé de St.-Pierre had overigens in zijn beroemde *Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe* uit 1713 al voorgesteld in ons land een permanent Hof van Arbitrage te vestigen, zij het niet in Den Haag maar in Utrecht, dat hij kende van de vredesconferentie die daar dat jaar was gehouden.

Toch is het niet alleen maar vredelievendheid die bij ons de klok slaat. In het laatste kwart van de negentiende eeuw voerden wij een van de grootste koloniale oorlogen uit de geschiedenis, de Atjehoorlog, die een half miljoen slachtoffers eiste. En die oorlog was niet de enige. Er was eerder ook al de Java-oorlog geweest en er was de Lombok-expeditie en nog veel meer. Dit alles leidde tot veel opwinding en tromgeroffel.

Bekende en geliefde liederen uit die tijd behelsden pakkende leuzen als:

> ‘Wij schieten met kruid en lood
> de Balinezen dood’

en

> ‘Aan een touw, aan een touw,
> Toekoe Oemar en zijn vrouw’

L.W.C. van den Berg schreef in 1894 in dit blad dat de Atjehers moesten worden uitgeroeid: ‘niet meer op hunne assimilatie maar op hunne eliminatie moet onze politiek gericht zijn’. Ook leefden wij vurig mee met de strijd van de Boeren in Transvaal. De Neder-

landse dichteres Catharina van Rees schreef het volkslied van de republiek Transvaal waarin onder andere staat:

> ‘Kent gij dat volk vol heldenmoed
> En toch zo lang geknecht?
> Het heeft geofferd goed en bloed
> Voor vrijheid en voor recht.’

Die heldenmoed was eigenlijk ook een beetje van ons, want de Boeren waren tenslotte onze ‘neven’. Na de Tweede Wereldoorlog voerden wij een grote dekolonisatieoorlog, die enkele jaren duurde en aan beide zijden tot het verlies van duizenden mensenlevens leidde. De meeste oorlogen voerden wij evenwel in Europa. Iedereen herinnert zich de Tweede Wereldoorlog, waarin wij tegen Duitsland en Japan vochten. Bekend is natuurlijk ook de episode van de Belgische opstand, waarin wij onder andere de Tiendaagse Veldtocht uitvoerden en Van Speyck onder het motto ‘Dan liever de lucht in’ zichzelf en zijn schip opblies.

Het grootste aantal oorlogen stamt echter uit de tijd dat Nederland een grote mogendheid was en uit de jaren daarvóór, toen ons volk streed voor zijn onafhankelijkheid. Eerst was er de Tachtigjarige Oorlog met Spanje. Daarna werden wij een zelfstandige natie en ging het erom dat te blijven en rijk te worden. Wij voerden met deze oogmerken vele oorlogen, waaronder vier met de Engelsen die in totaal veertien jaar duurden. Dat was echter nog niets vergeleken bij de oorlogen met Frankrijk. Alles tezamen zijn wij achtentwintig jaar met Frankrijk in oorlog geweest en als je de Oostenrijkse Successieoorlog meetelt zelfs drieëndertig jaar. En dan is er ook nog de Franse oorlogsverklaring in 1793, gevolgd door de Franse inval in 1795 en achttien jaar Franse bezetting en inlijving. Daarna was er weer de Franse interventie tijdens onze oorlog met de Belgen in 1830. Wanneer zijn wij eigenlijk niet met Frankrijk in oorlog geweest?

Er waren nog veel meer tegenstanders. De Portugezen bijvoorbeeld, die wij bevochten in Azië, Afrika en Amerika en meestal met succes. In 1645 steunden wij de Zweden en bevochten de Denen en tien jaar later deden wij het omgekeerde. Het doel was overigens in beide gevallen hetzelfde: het openhouden van de Sont, die voor onze Oostzeehandel van levensbelang was. In 1672, het Rampjaar, waren wij tegelijkertijd in oorlog met Frankrijk, Engeland en twee Duitse vorsten, de bisschoppen van Münster en Keulen. Van de vijftien landen die tot voor kort de Europese Unie vormden, hebben

wij met meer dan de helft oorlog gevoerd, waaronder alle grote: Frankrijk, Duitsland en Engeland, maar ook Spanje, Portugal, Zweden, Denemarken en België. Bovendien moeten wij bedenken dat Oostenrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog een onderdeel van het Duitse rijk was en Italië een bondgenoot daarvan. Met die landen waren wij dus ook in oorlog. En wat Finland en Ierland betreft, die vielen vroeger respectievelijk onder Zweden en Engeland en tellen in deze berekeningen dus niet mee. Van de vijftien landen die tot voor kort de huidige Europese Unie vormden, blijven er dan slechts twee over waarmee wij niet in oorlog zijn geweest. Het eerste is Luxemburg, maar dat land was geruime tijd met het onze verenigd in een personele unie. Het andere land is Griekenland. Ik kan mij althans geen oorlog met Griekenland herinneren. Maar dat is dan ook de enige uitzondering.

Van dit alles is thans echter geen sprake meer. Wij geven weliswaar veel geld uit aan de krijgsmacht, maar waren dolblij toen de diensplicht werd afgeschaft. Een beroepsleger zou voortaan onze eer hoog houden. Professionals, daar ging het om. Dat leek een goede oplossing, want die hebben er immers zelf voor gekozen om te vechten en zo nodig te worden doodgeschoten. Maar al snel bleek dat dat toch ook weer niet de bedoeling was. Ons hospitaalschip moest ver van de Afrikaanse kust blijven en als er echt geschoten gaat worden, dan is er een ware wedren onder de leden van de Tweede Kamer wie als eerste zal eisen dat onze jongens naar huis moeten terugkeren. Sneuvelen is iets *pour les autres*, vooral voor de Amerikanen.

Overigens is de afkeer om te worden doodgeschoten een zich snel en sterk uitbreidend verschijnsel waar regeringen in toenemende mate rekening mee moeten houden. In vroeger tijden waren regeringen bereid grote aantallen mensenlevens op te offeren om het door hen begeerde doel te bereiken. ‘Hunde, wollt ihr ewig leben?’ riep Frederik de Grote volgens de overlevering zijn soldaten toe. De miljoenen soldaten die het leven lieten in de Eerste Wereldoorlog zijn hiervan het meest huiveringwekkende voorbeeld. En die soldaten van hun kant waren bereid dat offer te brengen, want al waren er soms stakingen en muiterijen, het meest opvallende was toch wel de stilzwijgende acceptatie van het, in onze ogen zo zinloze, lijden en sterven. De bereidheid om te vechten en te sneuvelen is niet alleen in Nederland maar in de hele westerse wereld sterk afgenomen, en de regeringen, zelfs van een totalitaire staat als de Sovjet-Unie ten tijde van de Afghaanse oorlog was, moeten hiermee rekening houden. Saddam Hoessein dacht daarom dat Amerika geen oorlog in de

Golf zou durven voeren. Daarin vergiste hij zich, tot twee keer toe. Maar dat neemt niet weg dat sinds de Vietnam-oorlog de aankomst van een vliegtuig met *body bags* voor iedere Amerikaanse president een spookbeeld is.

Over de vraag waar die mentaliteitsverandering bij leiders en manschappen vandaan komt, is veel gespeculeerd. Sommigen hebben de afgenomen gezinsgrootte als factor genoemd. Dat lijkt mij vreemd. Vroeger waren de gezinnen ook niet zo groot en bovendien geloof ik niet dat de ouders van een groot gezin onder het motto ‘aan een boom zo vol geladen mist men een, twee pruimpjes niet’ hun zonen zorgeloos de dood insturen. De vraag is eerder waarom deze bereidheid er eerder wel was. Vooral bij de Eerste Wereldoorlog met zijn eindeloze en zinloze slachtingen dringt die vraag zich op. Niemand heeft hierop nog een bevredigend antwoord gegeven. Misschien heeft het iets te maken met de toenmalige klassenverhoudingen en machtsrelaties. Die zijn sindsdien sterk veranderd. De emancipatie van het individu is gevorderd en het accepteren van bevelen is niet meer vanzelfsprekend. Zo gaat de wereld steeds meer lijken op Nederland en dat is een mooie gedachte.

Medewerkers aan dit nummer

FRITS ABRAHAMS (1946) is redacteur van *NRC Handelsblad*, waarvoor hij vijf keer per week de rubriek ‘Dag’ schrijft.

HEDY D'ANCONA stond aan de wieg van de feministische beweging in Nederland, richtte het vrouwenblad *Opzij* op en schreef artikelen en boeken over de positie van vrouwen. Ze was staatssecretaris, minister en lid van het Europese Parlement. Op dit moment is ze bestuurder van een aantal organisaties op het gebied van kunst en cultuur.

MAARTEN ASSCHER (1957) is schrijver en boekhandelaar. Hij is redacteur van *De Gids.* Zijn meest recente boek is de autobiografische essaybundel *Dingenliefde* (2002).

HENRI BEUNDERS (1953) is sinds 1990 hoogleraar geschiedenis van maatschappij, media en cultuur aan de Erasmus Universiteit. Daarvoor was hij redacteur bij *NRC Handelsblad.* Zijn meest recente boek is *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur* (2002). In 2004 verschijnt een boek over de relatie tussen politie en media. Meer info: beunders.com.

RENÉ BOOMKENS (1954) is cultuurfilosoof, redacteur van *De Gids*, bijzonder hoogleraar popmuziek aan de Universiteit van Amsterdam en hoogleraar sociale en cultuurfilosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde in 1999 zijn proefschrift *Een drempelwereld.*

BERNARD BOT is minister van Buitenlandse Zaken.

MATTHIJS VAN BOXSEL is hoofdredacteur van *De Encyclopedie van de Domheid* die inmiddels in tien talen wordt vertaald. Eerdaags verschijnt *De Topografie van de Domheid*, waarin alle steden en provincies zijn verzameld die spreekwoordelijk bekendstaan als dom. Hij geeft Cursussen Domheid in binnen- en buitenland.

ADRIAAN VAN DIS debuteerde in 1984 met *Nathan Sid* en reeds in die novelle wordt met een blik van buiten naar Nederland gekeken. De afgelopen twintig jaar schreef hij in totaal veertien romans, verhalenbundels en toneelstukken. Zijn in de Nederlandse en Franse pers zeer lovend ontvangen laatste roman *Familieziek* is een portret ven een migrantenfamilie in het naoorlogse Nederland.

ELSBETH ETTY (1951) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en promoveerde op een dissertatie over de dichteres en marxistische politica Henriette Roland Holst. Sinds 1988 is zij redacteur van *NRC Handelsblad.*

BORIS VAN DER HAM (1973) is Tweede-Kamerlid voor D66. Daarvoor was hij onder meer voorzitter van de Jonge Democraten (JD) en acteur. Hij was als Kamerlid een van de initiatiefnemers van het Nederlands referendum over de Europese grondwet.

GERT HEKMA is docent homostudies bij de afdeling sociologie en antropologie van de Universiteit van Amsterdam. Dit jaar verschijnt van hem bij J.M. Meulenhoff *Homoseksualiteit in Nederland van 1730 tot de moderne tijd.*

JOHN JANSEN VAN GALEN (1940) is politicoloog en journalist. Hij is medewerker van *Het Parool* en NOS-radio (*Met het oog op morgen*). Hij schreef boeken over onder meer het Ik-tijdperk, Suriname, Nieuw-Guinea, de politici Drees en Den Uyl, en over wandelen in Nederland.

ATTE JONGSTRA (1956) is schrijver, essayist en dichter. Hij publiceerde onder andere de romans *Groente* (1991) en *Het huis M.* (1993), de essaybundel *Familieportret* (1996), *Hudigers hooglied* (1999) en de essaybundel *De tak van Salzburg* (2002). In het najaar van 2003 verscheen zijn omvangrijke roman *De tegenhanger.*

FRANK LIGTVOET (1954) vervulde verschillende functies in de literaire wereld. Sinds 1996 woont hij in New York, waar hij een aantal jaren als cultureel attaché werkte. Hij is nu freelance journalist en publiceert literair werk in tijdschriften als *De Gids* en *Filter.*

ANNET MOOIJ (1961) is zelfstandig onderzoeker en redacteur van *De Gids.* Ze schreef onder andere *De polsslag van de stad. 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam* (1999). Na de zomer van dit jaar verschijnt *Geen paniek. AIDS in Nederland.*

ARJEN MULDER (1955) is redacteur van *De Gids*, essayist en vertaler. Zijn meest recente publicaties zijn *Het fotografische genoegen* (2000) en *Levende systemen* (2002).

WILLEM OTTERSPEER (1950) is hoogleraar universiteitsgeschiedenis in Leiden, biograaf en redacteur van *De Gids.* Hij schrijft op dit moment een vierdelige geschiedenis van de Leidse Universiteit waarvan twee delen inmiddels verschenen zijn.

RICK VAN DER PLOEG is hoogleraar aan het Europees Universitair Instituut (Florence), CEsifo (München), CEPR (Londen) en de Universiteit van Amsterdam. Van 1998 tot 2002 was hij staatssecretaris van Cultuur en Media.

MAARTEN VAN ROSSEM (1943) studeerde geschiedenis in Utrecht. Sedert 1971 is hij als historicus verbonden aan het instituut voor geschiedenis van de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1983 op een proefschrift over radicale joodse intellectuelen in de VS in de jaren veertig en vijftig. Hij geeft met enige regelmaat commentaar op van alles en nog wat voor radio en tv.

VINCENT VAN ROSSEM (1950) studeerde kunstgeschiedenis in Utrecht en Amsterdam en is in 1991 aan de Universiteit van Amsterdam gepromoveerd op het proefschrift *Het algemene uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en ontwerp.* Hij publiceert regelmatig over uiteenlopende onderwerpen, met name op het gebied van de architectuurgeschiedenis en de ruimtelijke ordening.

TJERK RUIMSCHOTEL (1949) is stedenbouwkundig ontwerper, docent en publicist. Hij heeft een vaste column in *Blauwe Kamer.* Hij schreef het essay ‘De topografie van het dagelijkse leven’ in *Atlas der Verandering* (2000). Hij was een van de initiatiefnemers van de Nieuwe Kaart van Nederland. Momenteel is hij Supervisor Stedenbouw van de stad Groningen. Hij woont op het Groningse platteland én in het centrum van Amsterdam.

FRANS W. SARIS (franswsaris@wxs.nl) is natuurkundige, decaan van de faculteit der wiskunde en natuurwetenschappen aan de Universiteit Leiden en redacteur van *De Gids.* In het najaar verschijnt van hem en Rob Visser *Bèta's onder de letterheren*, een bloemlezing van Nederlandse natuurwetenschappers in *De Gids* van 1900 tot 2000.

MAARTEN SCHINKEL is sinds 1992 redacteur van *NRC Handelsblad.* Hij schrijft over een breed scala van internationale economische en financiële onderwerpen en is een van de auteurs van de dagelijkse rubriek ‘Lux’.

H.J. SCHOO is directeur van Weekbladpers Tijdschriften. Eerder was hij onder meer hoofdredacteur van *Elsevier.* Wekelijks schrijft hij een politieke column in *de Volkskrant.* In 2000 publiceerde hij bij uitgeverij Prometheus *De verwarde natie. Dwarse notities over immigratie.*

GARY SCHWARTZ werd in 1940 in East New York, Brooklyn, geboren in een warme, trotse Europees-Amerikaanse wereld die steeds minder herkenbaar wordt naarmate de eenentwintigste eeuw zich ontvouwt. Hij verhuisde in 1965 naar Nederland, waar hij tot nu toe heeft gewerkt als kunsthistoricus, vertaler, redacteur, uitgever, schrijver, journalist en cultureel ambtenaar zonder ooit het gevoel te hebben gehad dat hij

een andere richting is ingeslagen. Hij is de bedenker en directeur van CODART, een internationale raad van museumconservatoren voor Hollandse en Vlaamse kunst.

ABRAM DE SWAAN (1942) is Universiteitshoogleraar sociale wetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde onder andere *Woorden van de wereld, de politieke sociologie van het mondiale talenstelsel* (2002) en *Moord en de staat* (Huizinga-lezing, 2003).

H.L. WESSELING is emeritus-hoogleraar algemene geschiedenis in Leiden, Honorary Fellow van het Netherlands Institute for Advanced Study en hoofdredacteur van *European Review.* Zijn laatste twee boeken zijn *Europa's koloniale eeuw* (2003) en *Franser dan Frans* (2004).

[Nummer 7/8/9]

Bij dit nummer

Drieëntwintig verhalen staan er dit jaar in het zomernummer van *De Gids.*

Drieëntwintig verrassende verhalen die niet tot een bepaalde stroming behoren en die niet onder één noemer te vangen zijn. Zowel stilistisch als inhoudelijk zijn de verhalen zeer verschillend. Schrijft de ene auteur in de traditie van het gevoelig realisme, een ander waagt zich aan een bescheiden vormexperiment. Iedere schrijver heeft een eigen stijl en toont, zonder expliciet een maatschappelijke of morele boodschap te willen overbrengen, dat wat hem bezighoudt. De ene vertelling is lang en niet afgerond, de andere kort en overzichtelijk, desalniettemin zijn het allemaal verhalen in de ware zin des woords. Deze bundeling laat zien dat het traditioneel vertelde verhaal met recht een plaats heeft in de literatuur.

Verhalenvertellers zijn weliswaar zo oud als de mensheid, maar niet elk verhaal is meteen literatuur. Nabokov merkte ooit op: ‘Literatuur is niet geboren op de dag dat een jongen die “Een wolf, een wolf” riep, uit het Neandertal kwam rennen met een grote grijze wolf op zijn hielen; de literatuur is geboren op de dag dat een jongen “Een wolf, een wolf” riep en er geen wolf achter hem aan zat. [...] Tussen de wolf uit het dal en de wolf uit de duim zit een glinsterende intermediair. Die intermediair, dat prisma, is de kunst van de literatuur. Literatuur is verdichting.’ Dus hoe waarheidsgetrouw sommige verhalen ook lijken, een waar verhaal bestaat niet. Het verhaal wordt altijd gekleurd en ingevuld door de verbeelding, de fantasie van de schrijver. De auteur creëert een nieuwe wereld. En om optimaal te genieten van een verhaal moet de goede lezer bereid zijn zich die wereld van de schrijver, in al zijn details, onbevangen maar tevens met de nodige kritische zin eigen te maken.

Namens de redactie,
ELS BROEKSMA

Jos de Wit
Freiburg

Onderweg naar de kolenhaven vertelde Monica dat er een vreemde gloed door haar lichaam was gegaan, nadat de blinde Tsjetsjeense vrouw over haar hoofd had gelikt, een beetje zoals een hete douche, maar dan vanbinnen. Het tarief was honderdvijftig euro, evenveel als de SM-meesteres van de contactadvertentie, maar ze had niet het gevoel dat haar een wonder was overkomen.

'Ik geloofde er niet in,' zei ze. 'Ik heb me voorgenomen om niets meer te doen waar ik niet in geloof.'

Zij reed, hoewel de dokter dat verboden had. Ze volgden de oude macadamweg, die om de cité heen voerde. Links lagen de ruïnes van de steenkoolmijn. Er bleven alleen dingen voor de sloop over. Achter het verroeste hek stond een eenzame schachtbok in het struikgewas. Op één been kun je niet staan, dacht Frank. Hij had hier zijn jeugd doorgebracht, in het dorpje achter het kanaal. Als ze de macadamweg bleven volgen, kwamen ze vanzelf in de kolenhaven terecht, waar meesteres Liane woonde.

'Als je zoals ik heel bewust dingen voor het laatst doet, leef je intenser,' zei Monica. 'Je zou eigenlijk altijd moeten leven alsof het je laatste dag is.'

Ze nam haar hand van het stuur en wees stomverbaasd naar de bloesem, die tegen de voorruit bleef plakken als in een carnavalsstoet. Ze zette de ruitenwissers aan. 'Het is lente.'

'Hou je handen aan het stuur, Monica.'

'Heb je schrik omdat ik rij?'

'De dokter zei...'

'De dokter zei: "Ga en vermenigvuldig u."' Ze lachte en wreef over haar kale schedel, waar ze trots op was, beweerde ze, en die ze met een tondeuse donsvrij hield. Na hun bezoek gisteren aan de blinde vrouw had ze haar pruik niet meer op willen zetten, gewoon uit tegendraadsheid. 'Niemand is verplicht naar mij te kijken. Wie dit beeld niet kan verdragen, moet maar een andere kant op kijken.'

De laatste twee dagen hadden ze in de auto doorgebracht. Lukraak reden ze rond, ze bezochten oude plaatsen, haalden herinneringen op. Monica wilde niet naar huis, nooit meer. ‘Als ik thuis ben, denk ik dat ik doodga.’

's Avonds waren ze op een parking langs de snelweg gaan staan, tussen de trucks - het rook er naar olie en vers gemaaid gras. Frank kon niet slapen. Hij was de snelweg weer opgereden en er even later weer af. Monica sliep. Hij had een sms'je naar Vera gestuurd: ‘Alles onder controle. Mama slaapt. Nee, ze weet het nog niet, ik wacht het juiste moment af.’ Hij was in een hoerenbuurt terechtgekomen, tussen de flashy vitrines. Er werd stapvoets gereden. Hij sloot zich bij de gluurders aan en stopte bij een babyroze bungalow, afgezoomd met blauwe tl-lampen. In de etalage zat een blonde jonge vrouw, een barbiepop in een string en een topje. Ze wuifde. Hij keek en wuifde terug. Monica had de hele tijd geslapen.

‘Weet je,’ zei Monica, terwijl ze de cité achter zich lieten en de lege bedrijfsterreinen van de kanaalzone voor hen opdoemden, ‘seks heeft altijd mijn leven beheerst, maar op een verdrongen en negatieve manier. Pas nu, nu het bijna te laat is, hoef ik geen masker meer op te zetten. Stel je voor, vroeger was aan seks denken al genoeg om me schuldig te voelen.’

Hij knikte. Zij geloofde dat haar bewustzijn was verruimd, terwijl het in werkelijkheid net andersom was en de tumor almaar meer ruimte innam - wat volgens de dokter bevestigd werd door haar waanvoorstellingen en vreemde seksuele fantasieën. ‘Waarom moet ik de waarheid vertellen als zij een leugen wil horen?’ had hij aan de dokter gevraagd.

‘We moeten eerlijk zijn,’ zei ze. ‘Spreken we af dat we alleen nog maar eerlijk zijn tegen elkaar?’

Hij knikte. Er was een wet van de liefde, die zei dat hij haar niets meer mocht weigeren, dat ze nu alles moest krijgen wat ze wilde, als een verwende puber, desnoods tegen zijn gevoelens in.

‘Beloof het me, Frank. Ik wil dat je ja zegt. Zeg ja.’

‘Ja.’

‘Er mogen geen geheimen zijn.’

‘Nee.’

‘Begrijp je wat ik bedoel?’ Ze keek hem aan met haar diepe ogen, die vreselijke holle blik van haar, die zo goed bij haar kale schedel paste. ‘Begrijp je het echt?’

‘Zet de ruitenwissers af, alsjeblieft,’ zei hij.

De weg werd steeds slechter. Nonchalant, met één hand aan het

stuur, slalomde Monica tussen de kuilen en de scheuren door. Ze praatte over Nordin, hoe blij ze was toen ze hoorde dat hij eindelijk de grote liefde van zijn leven had ontmoet. ‘Misschien is hij nu gelukkig.’ Enkele jaren geleden hadden zij en Nordin een verhouding gehad. ‘Het is waar wat ze zeggen,’ zei ze ook nog, ‘negers hebben een langere piemel.’

Vorige nacht had Frank haar een dubbele dosis morfine gegeven, twintig druppels in een kopje lauwe thee uit de thermoskan. Ze was maar langzaam wakker geworden. Hij besefte dat het onverantwoord was om haar te laten rijden. Gelukkig moesten ze niet ver meer. Ze reden het niemandsland binnen dat de cité scheidde van de nieuwe jachthaven. Vroeger was hier de opslagvlakte voor steenkool en daarachter het mijnstation. Wat restte waren kadavers van kranen en bulldozers en met onkruid overdekt puin.

‘Waarom heb je me nooit gezegd dat je het wist van Nordin en mij?’ vroeg Monica.

‘Ik wist het pas achteraf,’ zei hij. ‘Zo gaat het toch altijd. Iedereen weet het, behalve degene die bedrogen wordt.’

‘We hadden erover kunnen praten,’ zei ze. ‘We hadden de leugen geen kans mogen geven.’

‘Welke leugen?’

‘De leugen van het zwijgen.’

‘Kijk,’ zei hij. Voor hen rees de kanaaldijk op, die achter de bocht en voorlopig nog onzichtbaar overging in de haven. Ze waren de afgelopen dagen plaatsen gaan bezoeken waar ze een bijzondere herinnering aan hadden. Maar deze plaats was heel bijzonder: hier was alles begonnen. Hij woonde nog bij zijn ouders. Monica kwam uit het zuiden van de provincie. Als ze bleef slapen was dat uiteraard niet bij hem in bed, daar keken zijn ouders goed op toe, maar in de logeerkamer.

‘Weet je nog,’ zei Monica, alsof ze zijn gedachten raadde, ‘hoe we vroeger gingen wandelen langs het jaagpad aan het kanaal? Jij was altijd op zoek naar een geschikte locatie om te neuken. Je dacht alleen daaraan.’ Ze keek hem gedurende enkele seconden aan en lette niet meer op de weg. De auto begon te schudden toen de banden de onverharde berm raakten. Ze slaakte een kreet. Met een ruk aan het stuur bracht ze de auto terug op het goede spoor. ‘Geef toe, Frank, jij dacht toen alleen aan neuken.’

Hoorde hij een ondertoon van verwijt in haar stem? Hij besloot haar niet tegen te spreken. Haar favoriete thema van de laatste dagen was seks. Bij tussenstops, terwijl hij een dutje maakte, haalde ze haar laptop met draadloze internetaansluiting boven om op de por-

nosites te surfen. In de voormiddag, ze stonden langs de autoweg - hij had de afgelopen nacht geen oog dichtgedaan - maakte ze hem wakker. Opgewonden vertelde ze dat ze een date had met meesteres Liane. ‘Om vier uur. Ik heb haar onze situatie uitgelegd en ze heeft meteen tijd vrijgemaakt.’ Hij was verbaasd, hij had gehoopt dat ze na de teleurstellende visite aan de blinde Tsjetsjeense vrouw haar bekomst van dit soort afspraakjes zou hebben.

‘Je vindt het toch goed?’ had ze gevraagd. ‘Vind je me nu raar?’

Ze reden over de kanaaldijk, een langgerekte betonnen heuvel die boven het schrale landschap uittorende. Rechts zagen ze het dorp liggen, waar zijn ouderlijk huis had gestaan, links lag de vlakte waar vroeger de steenkoolreserves werden opgeslagen.

Monica wees. ‘Daar was het, in het gras langs het jaagpad. Weet je nog dat ik je eens gevraagd heb om me vast te binden.’

Hij knikte en vermeed het haar aan te kijken. Hij herinnerde zich daar niets van, maar hij wist dat het zinloos was om haar tegen te spreken.

‘We hadden geen touw, dus het kon niet,’ ging ze verder. ‘Daar heb ik nu spijt van.’ Ze wachtte. ‘Terwijl een riem of een T-shirt ook geschikt is om iemand mee vast te binden. Waarom hebben we daar toen niet aan gedacht?’

‘We waren nog jong,’ zei hij. Het was een sullig antwoord, maar hij kon niets anders bedenken.

‘Jij bent nooit erg creatief geweest op seksueel vlak,’ zei ze.

‘Jij ook niet,’ zei hij.

‘Ik gaf je een hint, maar je deed er niets mee.’

‘Het spijt me. Misschien had je duidelijker moeten zijn.’

Ze liet een hoge lach horen. ‘Wat had ik dan moeten doen? Op m'n blote knieën smeken: alsjeblieft Frank, bind me vast. Had ik het zo moeten doen? Had je het dan begrepen?’

Ze had hem op haar laptop de pornobeelden getoond van naakte of bijna naakte vrouwen, geketend aan de muur of vastgebonden op een soort massagetafel, of weerloos in een web van touwen, zwevend in de lucht, een vagina in close-up, wijd opengesperd, de schaamlippen versierd met kleurige wasknijpers. Een ziekenhuissfeer, had hij bedacht, met steriele gangen, ongrijpbare dokters en chemische geuren. Hij kreeg ook meesteres Liane te zien, een donkerharige vrouw in zwart leer, lang en pezig, voorzien van hoge kaplaarzen en een voorbinddildo, haar gezicht onherkenbaar wazig gemaakt. Haar sessies duurden negentig minuten voor slechts honderdvijftig euro - ze genoot er zelf van. Bij de blinde Tsjetsjeense vrouw waren ze amper vijftien minuten binnen geweest.

‘Vind je me nog mooi?’ vroeg Monica plots.

‘Ja, natuurlijk.’

‘Wil je me beffen?’

‘Hoe... ik begrijp je niet... wat...’

‘Vind je me mooi genoeg daarvoor, hier op de achterbank, zonder pruik?’ Ze vertraagde, keek hem aan en lachte. ‘Pijpen, beffen, vind je dat geen mooie woorden?’ Ze drukte het gaspedaal in terwijl ze de woorden fluisterend herhaalde: ‘Pijpen, beffen, pijpen, beffen...’

Ze lieten de auto achter op de dijk en wandelden naar beneden. Een schrale wind blies haar tegen hem aan, ze ging in zijn arm hangen, ze rilde. De autorit had haar uitgeput. Op haar schedel stonden de vage inktsporen van de laatste ingreep: een katheter met een kernkop - zonder resultaat. Zelf geloofde ze nog een jaar of langer te kunnen leven om alles uit te proberen wat ze vroeger had verzuimd. ‘Eigenlijk weet ze het,’ beweerde de dokter, ‘maar ze wacht op iemand die het haar vertelt.’

‘Ginds was het paadje,’ riep ze opgetogen. Een smal zandspoor links van de brug voerde naar de kanaaloever. ‘Ons paadje. Ik wil het zien. Maar niet nu.’ Ze trok hem verder. ‘Straks.’

Er hing een vettige mist over de haven. Frank herinnerde zich hoe vroeger hier de boten aanschoven om te laden en te lossen. Soms hoorde je hun hoorns en het gepiep van de portaalkranen tot in de cité. Er was een aanzet tot verbouwing gebeurd, maar de verroeste stellingen en de met onkruid overwoekerde funderingen vertelden dat de werkzaamheden lang geleden waren gestaakt. Onder de laatste nog niet gesloopte portaalkraan lagen enkele nieuwe steigers. In het grauwe water, tussen de met zeil overtrokken motorjachten dobberde een tot woonboot omgebouwd vrachtschip, de ms Liane. Er was een zwarte vlag gehesen. Ze bleven staan.

‘Vertel nog eens over Nordin,’ zei Monica, ‘hoe hij verliefd werd op die vrouw.’

‘Je weet hoe het gegaan is. Waarom...’

‘Ik wil de details, hoe ze elkaar ontmoetten boven op de terril.’

‘Details...’

‘Jij hebt met Nordin gepraat.’

‘Jij stond aan de deur te luisteren.’

‘Ik heb misschien niet alles gehoord.’ Ze dacht na. ‘Dus, hij werd verliefd op een vrouw die hij maar even had gezien. Ze keken naar elkaar en... hoe was het weer?’

‘Liefde op het eerste gezicht.’

‘Nee, het was veel mooier. Hij zei: “We keken naar elkaar...” Kom, help me...’

Frank, theatraal: ‘“We keken naar elkaar, niet langer dan enkele seconden, maar er was iets gebeurd, er was iets veranderd, ik voelde het.”’

Monica lachte. ‘Wat deden ze in godsnaam op de terril?’

‘Er is een traditie om met nieuwjaarsnacht vanop de terril naar het vuurwerk te gaan kijken. Maar het was bewolkt... kutweer, zei hij.’

Ze keek hem plots verbaasd aan. ‘Ik hoorde je zeggen...’ Ze aarzelde. ‘Heb je er echt aan gedacht om Nordin op oudejaarsavond uit te uitnodigen? Wilde je dat echt? Terwijl je wist dat hij en ik...’

‘Ik miste hem. Ik dacht: waarom kunnen we niet vrienden zijn, zoals toen? Dat was toch een mooie tijd, nee? Maar nu weet ik dat het niet kan.’

‘Hoe was haar naam? Is ze blond?’

‘Ik weet niet hoe ze heet. Ze woont in Duitsland, Freiburg, dacht ik.’

‘Negers vallen op blondjes. Ze geilen op een witte huid en een getrimd kutje.’ Ze giechelde. ‘Stel je voor, zij komt helemaal van Freiburg naar hier en ontmoet hem. Ze praten niet, ze kijken alleen even naar elkaar. En de volgende dag belt hij haar. Zo was het toch?’

‘Je hebt het allemaal zelf gehoord.’

Ze pakte zijn arm stevig beet. ‘Maar ik wil het van jou horen. Ik wil jou horen zeggen wat er is gebeurd. Begrijp je het niet?’

‘Hij heeft haar gebeld, de volgende dag, in Freiburg. En zij zei...’

‘Wat zei ze?’

‘Ze zei: “Ik heb ook de hele tijd aan jou moeten denken. Ik wil je zien. Maken we een afspraak?” Dat zei ze.’

‘Dat zei ze, ja.’

‘En toen maakten ze een afspraak.’

‘Is dat alles?’

‘Je stond aan de deur, je hebt zelf gehoord wat Nordin zei.’

‘Je verzwijgt me iets.’

‘Nordin zei...’

‘Ik heb het niet meer over Nordin,’ onderbrak ze hem, ‘ik heb het over ons. Jij weet iets wat ik niet weet, en ik wil dat jij het mij vertelt, nu. Ga je dat doen?’

Hij keek op zijn horloge. Het was bijna vier uur. Ze wandelden langzaam verder.

Ze maakte een wanhopig gebaar. ‘Misschien weet ik het al. Ja, ik denk wel dat ik het weet. Maar ik wil het van jou horen, uit jouw

mond. En ik wil niet langer wachten.'

De deur van de woonboot ging open. Een magere vrouw in een donkere jurk verscheen op het dek, haar lange zwarte haren waaiden als een duister aureool rond haar bleke gezicht. Ze wuifde naar hen.

'Ik wil dat je het zegt,' drong Monica aan, 'ik wil dat je eindelijk zegt wat ik al zo lang wil weten.' Ze keek naar de boot. Een smalle loopplank leidde naar het dek. Ze aarzelde.

'Ja, ik ook,' zei hij, 'ik wil ook dat je het weet.'

Ze legde haar hand op zijn arm. 'Nee, alsjeblieft wacht, niet nu. Eerst wil ik dit nog doen, daarna moet je het zeggen.'

Zonder om te kijken volgde hij het zandspoor naar de kanaaloever. Hij was niet met Monica naar binnen gegaan, hoewel ze daarop had aangedrongen en hij dat ook van plan was geweest. Maar toen meesteres Liane een van de luiken naar het magazijn had geopend en hem een glimp had getoond van het interieur, het 'gereedschap' aan de muren, de verstelbare behandelingstafels, de kettingen aan het plafond, toen wist hij dat hij moest afhaken. Hij begreep het verband niet tussen erotiek en pijn. Het was een spel, vermoedde hij, maar hij had sinds zijn middelbareschooltijd een grondige afkeer gekregen van alle mogelijke rollenspelen.

'Dan wil ik dat het luik openblijft,' had Monica gezegd met een vreemde schittering in haar ogen. 'Ik wil dat je me hoort, ik wil dat je me hoort schreeuwen als ik klaarkom. Doe je dat, beloof me dat je blijft luisteren.'

Maar hij was gevlucht na de eerste kreun, die niet eens van haar kwam, ontdekte hij met vertraging, maar van de woonboot, die tegen de houten steiger aan schuurde. Terwijl hij verderliep, hoorde hij de andere boten kreunen, roepen, smeken: gooi de trossen los, laat ons gaan, bind ons nooit meer vast, bevrijd ons. Hij versnelde zijn pas, stapte over het jaagpad, keek toch achterom. De haven was uit het zicht verdwenen. Het asfalt zat vol gaten, in de barsten stond onkruid. Een enorme bulldozer versperde hem de weg. Hij verliet het pad en kwam in een kerkhof van kranen en graafmachines terecht. Hoe verder hij doordrong in het terrein van afgedankte machines, hoe wanhopiger hij zich voelde. Had hij Monica moeten tegenhouden? Moest hij haar beschermen tegen zichzelf? Toen ze besloot naar een kwakzalver te gaan en uit het ruime aanbod van gebedsgenezers, handopleggers en aardstraalspecialisten de blinde Tsjetsjeense vrouw koos (van wie gezegd werd dat ze wonderen kon verrichten met haar tong) had hij haar ook niet tegengehouden.

Hij klauterde over een in elkaar gestuikte transportband en hoorde zijn gsm overgaan. Het was Vera. Ze was ongerust, ze wilde weten waar ze waren en wanneer ze naar huis kwamen. Hij loog, hij zei dat ze zich in een park bevonden en dat mama sliep op een dekentje in de schaduw van een boom. ‘Heel romantisch,’ zei hij.

‘Weet ze het al?’ vroeg Vera.

‘Ik kan het niet,’ zei hij. ‘Wat moet ik zeggen?’

‘De waarheid. Ik denk dat ze het al weet, dat ze het voelt. We mogen haar niet langer in de onzekerheid laten.’

‘Ik ben geen dokter,’ zei hij, ‘ik ben geen vrouw, ik ben een lafaard.’

‘Je zou het zelf ook willen weten, papa...’

‘Nee.’ Hij lachte wrang. ‘Wij mannen zijn beter in leukere dingen.’

‘Het moet.’

‘Het is een misdaad.’

Plots stond hij aan de rand van het machinekerkhof, voor het oude kanaal met zijn afbrokkelende oevers. De wind joeg rimpels over het brakke water. Hij hoorde een stem. Monica kwam eraan. Zij was om de jachthaven heen gelopen en langs de voetgangersbrug het kanaal overgestoken, net zoals ze vroeger deden, herinnerde hij zich plots. Ze wuifde naar hem. Vlug schakelde hij de telefoon uit.

Monica zweefde naar hem toe, ze bloosde, ze leek niet echt, ze leek dwars door voorwerpen heen te lopen. Hij had verwacht dat ze gehavend terug zou komen, met donkere wallen onder haar ogen, haar rug gekromd. Maar ze was alleen maar buiten adem, zag hij. Ze wankelde. Hij rende naar haar toe, ving haar op.

‘Hier was het,’ lachte ze hijgend. ‘Hier deden we het, weet je het nog? Jij lag bovenop.’ Ze kneep hem hard in zijn arm. ‘Waarom wilde jij altijd bovenop liggen? Waarom moest ik altijd met m'n kont in het natte gras?’

‘Hoe ging het?’ vroeg hij bezorgd. ‘Deed het...’

‘Het was goed. Zoals ik had verwacht. We hadden dit eerder moeten doen, Frank, vind je ook niet? We hadden dit soort dingen veel eerder moeten proberen. Maar het is nog niet te laat, of wel...’

‘Vertel,’ zei hij, ‘wat...’

Ze legde haar hand op zijn mond. ‘Straks,’ fluisterde ze, ‘eerst moet jij me iets vertellen, dat heb je beloofd.’

‘Maar je weet het al.’

‘Toch wil ik het horen. Nu. Ik wil dat je het zegt, dat je eindelijk zegt wat ik al zo lang wil weten.’

Ze liet zich op de grond zakken, trok hem naar zich toe. Het gras was hoog - toevallige voorbijgangers konden hen niet zien, maar hij

had het gevoel dat hier nooit iemand kwam, dat er na hun vrijpartijen van toen nooit meer iemand geweest was. Hij liet zich door haar op zijn rug duwen. Ze ging schrijlings op hem zitten.

‘Waarom heb je zo lang gewacht?’ zei ze streng. ‘Waarom kunnen we niet eerlijk zijn? Of is het zo erg, zijn er geen woorden voor? Kijk naar mij!’

‘Ik kijk naar jou...’ fluisterde hij.

‘Even, niet langer dan enkele seconden...’

‘Maar er is iets gebeurd, ik voel het...’

‘We moeten eerlijk zijn nu. Er mogen geen geheimen meer zijn tussen ons. Beloof me dat je eerlijk bent. Zeg ja.’

‘Ja.’

‘Dit wil ik weten, Frank, alleen dit. Je moet eerlijk zijn.’

‘Ja.’

‘Ben jij nog verliefd op mij?’

Nelleke Noordervliet

Advocaat van de hemel

Zorgvlied. Daar had hij altijd willen liggen. Het Père Lachaise van Amsterdam. En die stoet: als hij die kon zien! We brachten hem naar zijn kuil ergens achteraan. Ik liep voorop. Het is een plicht die je hebt als familie, als enige zuster. Er is niemand over. Ouders vroeg dood. Wijzelf allang veel ouder dan onze ouders ooit zijn geworden. Tantes en ooms in verre Indische nevels gebleven. Neven en nichten? Geen idee. Leegte aan onze kant van de stamboom. Mijn dode broer had weinig familie bij zijn laatste optreden, maar veel publiek en niemand die om hem gaf. Wie man sich bettet, so liegt man.

Het was mooi dodenweer. Nevelig. Er hingen druppels aan de laatste gele bladeren. Het rook naar kleuterscholen vol herfststukjes. Ik dacht aan hem, hoe hij daar een beetje lag te schudden in zijn Hamlet-kostuum met schillerkraag. Dat wou hij aan, hij had het vastgelegd bij de notaris. Hij scheen het pak kort voor zijn dood nog gepast te hebben. Zijn ziekte had hem zijn jeugdige gestalte weer gegeven. Mager en knokig. Nu kan ik gaan, zei hij tegen de verpleegster, die het mij vertelde alsof ik er vast wel blij om zou zijn dat hij vrede had met de dood. ‘Uw broer was geen makkelijke patiënt,’ zei ze nog eerlijk.

Ofschoon ik toespraken had verboden - ik heb een afschuw van leugenachtigheid en had neutrale muziek uitgezocht - was in de aula een acteur quasi spontaan opgestaan en had de hele ‘To be or not to be’-monoloog gedeclameerd, in het geval van mijn broer nauwelijks meer een vraag. Het was een hommage aan het grootste moment van Henks carrière, toen hij als jonge veertiger een dwarse *Hamlet*-bewerking speelde onder de harde ideologische hand van een Oost-Duits regisseur. Ik heb de voorstelling met kromme tenen uitgezeten. Velen vonden het prachtig, revolutionair, anders. Hij glorieerde in zijn kleine kring rechtvaardigen.

We naderden het graf. Ik probeerde de beelden tegen te houden, maar werd erdoor overspoeld. Vroeger. Later. Alles. Dat hele ver-

geefse leven. Het zijne en het mijne. Het leven van iedereen die achter mij over het zachte pad trad. Ik keek naar de hemel. Daarin was niets te zien. Een egaal grauwe deken. Onzichtbaar de stralend zwarte kosmos met al die zonnen. Hoe uitgebreider onze kennis, des te zinlozer komt alles ons voor, had ik eens gelezen. De kist werd boven het open graf gezet in stille afwachting van het laatste applaus. Het was of mijn broer zelf de regie voerde. Er schoof een halve maan mensen achter het gat. Ze staarden naar hun voeten. Een jonge vrouw schikte haar uitbundige bos rode krullen. Naast haar stond een meisje van een jaar of achttien onbedaarlijk te snikken. Ik schrok ervan. Het kon toch niet om hem zijn. De ceremoniemeester keek mij aan. Ik mocht de eerste steen werpen. Ik negeerde het schepje dat me werd aangereikt, ik bukte, nam een hand zanderige aarde, gooide hem op de kist, verbaasde me erover dat het helemaal niet hol klonk, meer als een mals regenbuitje op het dak van de auto, en zei met luide stem: ‘Dit was een waardeloos leven. Het is goed dat er een einde aan is gekomen.’

Ik had het niet voorbereid. Het kwam er zomaar uit. Het laatste woord was voor mij. De adem van de toeschouwers die me hadden gehoord, stokte. Ik draaide me om. Het publiek spleet als de Rode Zee. Ik liep weg. Zo snel als ik kon. Mijn stok liet een driftig spoor van putjes achter in het pad.

Ik word wakker met hevige hartkloppingen. Het is gedaan met het oude mens. Ik kom bij je, Broer Henk. Je hebt je laatste wraakzuchtige truc uitgehaald over het graf heen. Je benige klauw trekt me mee het vochtige dodenrijk in. But age with his stealing steps hath clawed me in his clutch. Straks staan we samen voor de hemelpoort en dan word jij toegelaten en moet ik branden in de hel. Dat zou me een gotspe zijn. Precies de grap die ik het Slechte Opperwezen toevertrouw. Ik draai me op mijn andere zij. Het houdt vanzelf wel op. Mijn hart bonst in mijn oor op het kussen. Na drie slagen wacht het een seconde en geeft dan een harde klap. Het hapert daar vanbinnen. Heb ik vaker. Mocht dat geaarzel het laatste tikje van het horloge aankondigen, dan is het een mooie dood. Een benijdenswaardige dood. Zonder lijden vlieg ik in een flits de pijp uit. In mijn eigen warme bed. Ik ga er bijna op hopen.

Maar er is iets dat mijn droge oude vrouwencynisme wegblaast. Ik luister. Hoe laat is het? Aan de geluiden van de stad te horen het holst van de nacht, als het donker op zijn donkerst is en alle gerucht in dat zwarte gat verdwijnt. Nooit wordt het meer dag. Het leven is voorgoed tot stilstand gekomen. Behalve in de ziekenhuizen waar

een verpleegster de ronde doet langs kreunende en rochelende oude mensen. Daar zindert het van dood. Dat zie ik altijd voor me als ik 's nachts wakker word: een verpleegster die met een zaklantaarn in haar hand door lange witte gangen loopt op haar Zweedse muilen.

Een auto rijdt langzaam door de straat, stopt, een portier wordt zachtjes dichtgedrukt, ik hoor lichte stappen van een meisje dat thuiskomt, en de auto die weer optrekt. Een vrijwel geruisloze gebeurtenis. Dan is het nog stiller dan tevoren. Wat was er toch, voordat die auto de straat inreed? Ik heb iets gehoord. Of nee, ervaren. Gevoeld. Een luchtstroom. Warm? Koud? Klam? Ik weet het niet. Ik doe mijn ogen open en wacht tot ze de contouren van mijn slaapkamer zien bij het uiterst bescheiden licht dat mijn elektrische tandenborstel verspreidt, die op de wastafel staat. Ik zie ook het rode stand-by lampje van mijn televisie. Achter me weet ik de groene cijfers van de wekker die ik nooit meer gebruik in zijn eigenlijke functie. Ik zie de stoel met mijn kleren. De kier boven de gordijnen waar een reep straatverlichting tegen het plafond hangt.

Ruik ik brand? Was dat het? Is er kortsluiting? Is het beeldscherm van mijn computer ontploft, je hoort de gekste dingen, ik mag mijn apparatuur niet stand-by laten staan, zeggen ze, niet alleen vanwege het stroomverbruik, maar ook vanwege het brandgevaar; ik doe het niet, zo'n functie heeft een apparaat niet voor niets, ik laat ze allemaal stand-by, maar nu, nu ruik ik toch iets? Ik sluit mijn ogen weer en concentreer me op de geuren. Beslapen beddengoed, oude vrouw, een vleug zeep, mijn sloffen, de schimmel achter het dakbeschot, de geur van uitgelopen aardappelen in de kelder, de spiritus in het gootsteenkastje, het petroliestel van mijn grootmoeder, het te vaak gebruikte vet in de juspan, de brillantine van vader, het warme bakeliet van de radio, alle geuren van mijn jeugd, alle geuren van het verleden, maar nee, nee, geen brand.

Hoor ik water stromen? Loopt iets over? Kranen dicht? Gas uit? Kunnen we weg? Moeten we terug? Jij denkt altijd dat je vergeten bent de hoofdkraan uit te doen. Nooit vergeet je het. Eens is de eerste keer. Gas? Ik ruik gas. Ik ruik geen gas. Ik ruik niets bijzonders. Intussen zijn al mijn zintuigen gespannen. Klaarwakker. Dames en heren, dit was een waardeloos leven. Het is goed dat er een eind aan is gekomen. Ik heb het werkelijk gezegd. Maar ik ben te oud om me nog te schamen.

Ik hoor een zacht gefluit. Het pijpen van de zoete dood, zeg ik. Mijn mompelende stem wordt in een reeks echo's versterkt, het lijkt wel of er een ondergrondse trein aankomt. Mijn darmen? Zal ik maar even naar de wc? Het wordt tijd om het licht aan te doen. Ik

slaap voorlopig toch niet meer. Laat de nuchterheid zich tot in de verste hoeken van mijn huis verspreiden. Laat alle dingen zichzelf worden. Afgetekend. Begrensd. Vast. Laat mij alsjeblieft geen oog of oor krijgen voor het geheime ademen, de beweging in de moleculen, de razende draaiing van de elektronen om hun kern, de kracht die alles op alles uitoefent, waardoor de dingen moeizaam gestalte aannemen, trillend als warmte boven een asfaltweg, o god dat verborgen leven van de dingen. Dat Vasalis-leven, zeg ik spottend om aan de paniek te ontkomen.

Ik zucht en knip het licht aan naast mijn bed. Hop, daar springt het bruin en mosterdgeel en rood van de dingen op. Het meubilair gaat in de houding staan. Ik inspecteer. Er is een foto omgevallen. Daar ben ik natuurlijk wakker van geworden. Dat veroorzaakte de schrikreactie in mijn slaap, de hartklopping. Het zal wel de foto van vroeger zijn, Henk en ik en onze ouders, de enige die ik van ze heb, en die ik daarom heb neergezet ook al staat Henk erop en nu zal juist die foto wel omgevallen zijn. Zo hoort dat. De geesten gaan hun gang maar met hun kleine pesterijen.

Ik loop naar het tafeltje. Het is niet de foto van Henk. Het is de foto van Job, mijn man zaliger, die twintig jaar geleden boven Driehuis-Westerveld in rook is opgegaan. Ik zet hem weer recht. Dag Jopperdepop-met-je-bel-op-je-fiets. Ik kan thee gaan zetten. Ik kan ook een cognacje nemen. Alcohol is slecht voor de hartkloppingen. Een goede reden om aan de fles te gaan. Dwars oud wijf dat je bent, zegt mijn broer Henk, de dode acteur. Hou je kop, Henk. Ik ga thee zetten.

Aan de keukentafel zit een engel. Ik weet dat het een engel is, omdat ik niet van hem schrik en omdat er een kalmerende geur van hem uitgaat, de geur van een korenveld in de zon. Ik kan zijn gezicht niet goed zien, ook al is het licht aan. Het blijft buiten focus. Ik wrijf in mijn ogen, maar dat vage, vlekkerige gaat niet weg. Zo wordt iemand op de televisie onherkenbaar gemaakt. Zijn kleding zie ik daarentegen haarscherp. Het is een pak waar Oger Lusink zich niet voor hoeft te schamen: een keurige krijtstreep, een messcherpe vouw in de broek, een vest zelfs, een glanzende lila das, een overhemd in de kleur van een nevelige hemel. Schoenen puntig en goed gepoetst. Een engel van Italiaanse snit. Ik doe net of ik hem niet zie. Dat zal hij op prijs stellen. Ik tap water in de elektrische waterkoker, zet hem aan, haal de rooibos uit het keukenkastje, pak de theepot, spoel hem om met heet water. Kopjes van de plank. Met de handen op het aanrecht wacht ik tot het water kookt. Ik schenk de thee op en zet kopjes en pot op de keukentafel, ga aan de andere kant zitten,

veeg even met mijn linkerhand wat denkbeeldige en reële kruimels van het blad. Beiden zitten we nu met de rug tegen de muur, tafel met theegerei tussen ons in. De geur van warm korenveld heeft me gewekt. Nu weet ik het zeker.

‘Thee?’ vraag ik.

‘Nee, dank u. Ik drink niet onder diensttijd.’ Zijn stem is licht en vloeibaar.

‘Er zit geen alcohol in.’

Ik schenk mijn kopje vol en neem het op schoot, mijn handen kouwelijk eromheen. De engel mag dan naar een warm korenveld ruiken, hij verspreidt niettemin een vage kilte; je doet op een zomerdag een kerkdeur open en dat stroomt je tegemoet. Niet onaangenaam maar op den duur gaat het in je botten zitten. Hij slaat een been over de andere, trekt de broekspijp eerst een beetje op om geen knieën in de stof te krijgen.

‘Ik moet met u praten.’ Het vermoeden van een Gronings accent. Hij doet me denken aan dokter Bouma, onze huisarts toen ik kind was. Nooit heb ik meer aan hem gedacht; nu is hij opeens aanwezig en projecteer ik het ernstige ietwat pafferige Bouma-hoofd met zwarte bril boven het Oger-pak.

‘Dat vermoedde ik al. U ziet er niet uit als een dief.’ Tot mijn verbazing begint hij te lachen. Veel harder dan voor beleefdheid nodig is. Opeens valt de lach weg. Hij is een robot, wordt op afstand bestuurd. Een hologram. De nieuwste software.

‘Het gaat over uw broer,’ zegt hij. ‘We hebben uw grafrede gehoord.’

‘Dan heeft u, alwetend als u allen bent, niets nieuws gehoord.’

‘Dat hangt ervan af waarop u doelt. Wisten wij dat u zo over uw broer dacht? Ja. Zijn wij het met u eens? Dat is nog niet zeker.’

‘U bent van de ballotagecommissie.’

Weer lacht hij hard en kort. Hahaha. ‘Zo kunt u het zeggen.’

‘Maar als u al wist hoe ik over mijn broer denk is uw bezoek enigszins overbodig. Of u het met mij eens kunt zijn of niet, is uw zaak.’

‘Bent u ervan overtuigd dat een mensenleven waardeloos kan zijn?’

‘Ja, daarvan ben ik overtuigd.’ Laat hem maar komen met zijn dooddoeners dat in elk mens iets goeds schuilt, dat niemand geheel verloren is. Dat wij niet mogen oordelen. Ik zal niet in de verleiding komen de engel te wijzen op het feit dat de liefde van de kampbeul voor Schubert of voor zijn herdershond hem als mens niet rechtvaardigt of beter maakt. Geen bonuspunten voor een liefhebbende

moedersjongen die een dier martelt. Geen gekkenhuisgenade voor Dutroux en diens gelijken.

‘Maar uw broer was toch geen Dutroux!’

‘Het is verboden gedachten te lezen,’ zeg ik en neem een te hete slok. De thee brandt mijn slokdarm door tot op de bodem van mijn maag.

‘Ik kan niet anders.’

‘Des te overbodiger uw bezoek.’

‘Uw broer heeft recht op een eerlijk proces. Vindt u niet?’

‘Jazeker.’

‘Wij geven u de gelegenheid daarin te voorzien. U bent zijn advocaat van de hemel. Het is uw opdracht het dossier van zijn leven samen te stellen met het doel hem te ontlasten van uw eigen beschuldiging. Geef zijn leven waarde.’

‘Dat is een sluwe en laaghartige streek. Ik weiger.’

‘U bent niet in de positie te weigeren.’

‘Wat zijn de sancties?’

‘Een slecht geweten.’

‘Ik laat me niet chanteren.’ Ik zet mijn kopje op tafel neer en sta op. ‘U kunt gaan.’

‘Daar heeft u geen zeggenschap over.’

‘O nee? Kan ik in mijn eigen huis een geestverschijning niet hoogstpersoonlijk de deur uit zetten?’

Ik ga mezelf niet belachelijk maken door een uitval te doen naar de krijtstreep of de glanzende das. ‘Goedenavond,’ zeg ik. ‘U komt er zelf wel uit.’

Zachtjes doe ik de keukendeur achter me dicht en zoek bevend mijn weg terug naar mijn slaapkamer waar de geur van warm korenveld niet meer te bespeuren is. Zou hij bevroren blijven zitten op mijn keukenstoel, door de programmeur van het computerspel voorlopig veroordeeld tot werkloosheid? Of glijdt hij als plasma door de kieren van de deur en volgt hij het spoor van mijn voeten tot hier? Kruipt hij als een djinn in mijn oor om bezit te nemen van mijn ziel? Met de dekens over mijn hoofd en het licht aan wacht ik tot de opwinding uit mijn broze aderen wegtrekt. Lang wachten. Draaien. Nog eens draaien. Een houding zoeken die de slaap uitnodigt. Een klaarlichte dagdroom was het. Niets anders. Slapen nu. Zelfhypnose. Het donkere, donkere gordijn langzaam dichttrekken, nee, nee, geen enkele gedachte toelaten behalve die aan het donkere, donkere, golvende gordijn, dat de werkelijkheid voor mijn oog verbergt. Steeds springt de helverlichte keuken ervoor met de goedgeklede engel, en de kuil met de kist en de Hamlet daarin die naar de

zachte regen van de vallende aarde lijkt te luisteren met zijn ogen dicht. Lezen dan maar. Rechtop. Koude armen boven dek. Boek. ‘Schreiben als Widerstand gegen den unaufhaltsamen Verlust von Dasein.’ Christa Wolf. Ze is van mijn generatie. Iets jonger. Wat zij zegt, gaat mij aan. Het onweerstaanbare verlies van bestaan. Het is een onbeholpen vertaling - want bedoelt ze werkelijk dat het verlies aanlokkelijk is? - voordat het almaar minder wordt. Dat alles teloorgaat. Vervalt. Vanaf de geboorte is het een rechte weg naar de dood. De dagen waaien voorbij en nemen mijn bladeren mee. Mijn armen liggen op het dek als dorre oude takken. God, het is zo'n vreselijk cliché! En zo vreselijk waar. Ik kom in het zicht van de haven. Ik zie de contouren van het hemels Jeruzalem. Die engel had ik tien jaar geleden nog niet kunnen zien. Daartegen schrijven, zegt Wolf. Schrijven als daad van verzet. Machtelozer daad kan nauwelijks worden gevonden. Ik leg mijn boek neer op het dekbed met het vrolijke patroon van margrieten. Verzet? Nee, de dood is onweerstaanbaar. Mijn hoofd valt in het kussen. Mijn ogen glijden dicht. Ik neem een voorschot op de eeuwigheid.

Mijn broer leefde altijd op de rand van de bedelstaf, pofte dat het een aard had, liet schulden en beloften achter zich als broodkruimels, vrat zijn vrienden uit en verweet mij dat ik niet uitgaf naar dat ik geld had. Je kunt het zien als een goede en joyeuze eigenschap, Henk Lebemann!, maar ik verafschuwde de theatrale leugens. Ik ergerde me aan de veelbetekenende manier waarop hij een kostbaar zilveren voorwerp op de hand woog, van dichtbij met geknepen ogen naar het signatuur op mijn schilderijen keek, met zijn hand over een achttiende-eeuwse commode aaide en me dan knikkend en spotlachend aankeek, en zei dat het voor mij een vreugde moest zijn in deze weelde aan schoonheid te mogen leven en hoe hij me benijdde, maar het me ook van harte gunde. Al was het verkregen over de ruggen van de belastingbetaler, de eenvoudige werkman, kinderarbeid, slavernij, koloniale uitbuiting. Noem maar op. Geen fortuin wordt eerlijk vergaard, zei hij. Mijn Job kon ertegen. Die lachte er zelfs om. Hoe dacht je dat Breznjev woont? zei hij dan. Of Sartre? Job hield me voor dat de rolverdeling in de maatschappij nu eenmaal mijn broer diens gedrag voorschreef, ik moest er niet zo zwaar aan tillen, het waren vertrouwde mouvementen op het schaakbord van de opinies, het was een spel. Hij was als industrieel en politicus de pispaal van het grauw en de intellectuelen. Daar was hij aan gewend. Geld was zowel de steen des aanstoots als de compensatie. Maar geef Henk geld en je haalt zijn raison d'être weg.

Henks motor loopt op rancune. Je zou hem doodongelukkig maken met geld. Ik voelde me natuurlijk schuldig om Jobs rijkdom. En ik schaamde me voor Henks impertinentie. Job heeft lang niet alles geweten van Henks streken. En ik zou advocaat van de hemel moeten zijn? No way.

In het faire proces dat mijn broer voor de Groot-Inquisiteur te wachten staat zal ik juist de bewijzen à charge fourneren. Het belangrijkste bewijs is een gebeurtenis uit een betrekkelijk ver verleden, waarin voor het eerst zijn toneelspelerstalent en zijn weerzinwekkende behoefte aan destructie tot volle bloei kwam. En natuurlijk - dat was de hele kiksaus - had niemand wat in de gaten tot het te laat was.

Job was een stuk ouder dan ik. Hij verliet zijn eerste vrouw voor mij. Dat was een schande toen. Zijn dochter en zoon namen hem de scheiding kwalijk. Het gezinsleven was op zijn zachtst gezegd nogal stroef, zeker in het begin toen de kinderen hun door de rechter opgelegde weekends en vakantiehelften bij ons kwamen doorbrengen in ijzige beleefdheid. In de loop van de jaren werden de verhoudingen iets beter, vooral sinds de geboorte van mijn dochter. Van dat stiefzusje ging een grote bekoring uit. Ze was allerliefst als baby en peuter, ze is dat nog steeds, ze weet mensen voor zich te winnen, aan zich te binden. Ze heeft honing aan haar reet. De adoratie heeft haar karakter niet merkbaar verder verpest. Dat karakter was in zekere zin al prenataal gevormd in een ijzeren mal. In de harten van haar vriendinnen zaaide ze met gulle hand het zaad van de afgunst. Ze had een talent om de meest trieste trutjes uit haar klas mee naar huis te nemen als waren het vogeltjes met lamme vlerkjes die zonder haar bescherming zeker een wrede dood zouden sterven. Vervolgens boorde ze het misbakseltje eigenhandig nog dieper de grond in.

De zomers bracht ik vaak in Zeeland door. In een mooi negentiende-eeuws huis dat aan Jobs familie behoorde. Je zag er bij wijze van spreken het personeel nog door de gangen schrijden met een zilveren blaadje waarop een visitekaartje. Job was veel weg. Uit strategische overwegingen hadden we bedacht dat onze dochter een vriendinnetje mee mocht nemen, dat we mijn jongere broer Henk zouden uitnodigen als kameraad voor Jobs zoon, zodat ik dan met Jobs dochter eindelijk een band kon opbouwen. Dat ging natuurlijk helemaal mis. Henk en Stefan (Jobs zoon) konden elkaar na een halve dag niet luchten of zien, onze dochter Fiona (vijftien jaar) liet haar vriendinnetje vallen als een baksteen ten faveure van haar oudere stiefzus, Stefan zocht een scharreltje op in het dorp en was de

hele vakantie onzichtbaar, maar tot mijn grote opluchting bleken Henk en het vriendinnetje van Fiona - Ankie heette ze - mooi aan elkaar opgeruimd te zijn. Ik vond het een fraai arrangement en genoot van mijn vrijheid. Af en toe probeerde ik Fiona op haar verantwoordelijkheid voor Ank te wijzen, maar Fiona voelde er niets voor haar vriendin van een eerste liefdeservaring af te houden. ‘Ze heeft nog nooit een vriendje gehad, mam. Ze heeft nog nooit gezoend!’ Dat leek me voor een vijftienjarige toen helemaal niet zo'n ramp. Het gaf me wel een aardig inzicht in de handel en wandel van mijn dochter. Maar ik was zelf achttien geweest, toen ik Job ontmoette.

Vier weken duurde de idylle. Toen spoelde Ankies lichaam aan bij Westkapelle. Ze was een dag zoek geweest. Ongeluk of zelfmoord? Verraderlijke stroming of opzet? Henk had haar het laatst gezien. Hij was samen met haar gaan zwemmen. Hij had het koud gekregen - typisch Henk - en was het water uit gegaan. Terwijl hij zich stond af te drogen, met zijn rug naar de zee omdat hij tegelijkertijd op het duin een gevecht tussen twee meeuwen gadesloeg, was ze kenneljk in moeilijkheden geraakt. Hij had haar door het geschreeuw van de vogels niet gehoord, als ze tenminste had geroepen. Toen hij zich omdraaide zag hij haar niet meer. Het was stil op het strand, want het liep al tegen de avond. Niemand had haar zien verdrinken. Henk was erg ontdaan geweest en had hartverscheurend gesnikt, toen we haar moesten identificeren. Wij waren allemaal diep getroffen. Niet zozeer om Ankie: zo goed kenden we haar niet, ze was wat stilletjes, maar om het pure feit dat zoiets je onverwacht bij klaarlichte dag bij de kladden grijpt. De totale willekeur. Dat raakte ons. Mij. De ouders van Ankie waren diepgelovige, eenvoudige katholieke mensen, die de gedachte aan zelfmoord verafschuwden. Was het niet al erg genoeg dat hun dochter dood was? Moest de politie nu ook met dergelijke vreselijke verdenkingen komen? Zelfmoordenaars vallen buiten de genade Gods. Geen gewijde aarde. Zelfmoord in huize Job was ook voor de reputatie van mijn echtgenoot niet bevorderljk. Daarom heb ik het vakantiedagboek dat ik bij haar spullen vond zelf gehouden.

Het is het dagboek van een fantasierijke dweepster, die een natuurtalent had voor absolute overgave aan wie zich daar maar voor opwierp. Wezens als mijn wispelturige dochter en mijn egocentrische broer. Niet zomaar bewondering, maar totale mimicry. De eerste bladzijden zijn aan Fiona gewijd, maar toen die zich losmaakte uit de knellende omhelzing van de stille vriendin, verplaatste Ankie

met opvallend gemak haar aanbidding naar Henk. Ze was een parasiet. Zonder een gastheer kan die niet leven. Overigens was daar in het dagelijks gebruik niet veel van te merken. Ze leefde zich vooral uit in de dagboekbladen. ‘Henk, Henk, Henk, Henk, Henk’, staat ergens honderdmaal volgens mij, en dan zoiets als: ‘Bij elke hartslag zeg ik zijn naam. Honderdduizend keer per dag. Een gebed. Ik heb gisteren zijn schoenen onder de kapstok vandaan gehaald en er op de wc heel lang aan geroken. Ik heb ze aangetrokken en de geur van zijn voeten met de mijne vermengd. Ik ben al heel vaak in het geheim verliefd geweest op een jongen, maar nog nooit zo erg als nu. Ik geloof dat hij mij ook wel leuk vindt.’ Nou dat was zo. Of niet. Maar in elk geval liet Henk zich de verliefdheid van Ankie aanleunen, sterker nog: hij moedigde haar aan. Binnen een paar dagen was het beklonken. Ze zoenden achter het schuurtje en in de bosjes, ze zoenden stiekem op de gang en op zolder. Ankie kon haar opwinding nauwelijks in woorden vatten. ‘Hemels’, ‘goddelijk’, ‘intens’, ‘voor eeuwig’ en alle overdrijvingen die bij een kalverliefde horen. Liefde en leven werden in amechtige bespiegelingen op de huid gezeten. Tot er met dikke onderstrepingen stond: ‘Mijn liefste gaat dood.’ Ankie vertelde het verhaal van Henks ziekte, die hij heldhaftig verzweeg voor zijn familie om hen niet ongelukkig te maken. Maar over een jaar zou hij er niet meer zijn. Hooguit drie maanden had de dokter gezegd. Ik kon mij voorstellen hoe Henk de ten dode opgeschrevene speelde: lange stiltes, James Dean-achtige weerspannigheid en plotselinge woede, hij zal de hele trukendoos hebben opengetrokken. En Ankie viel als een blok voor de romantiek die haar te beurt viel. Ze juichte bijna in haar dagboek. Ze jubelde het uit: zij was uitverkoren de hoofdpersoon te zijn in een echt drama. Zorgvuldig voerde Henk haar kleine hapjes van een sluipend, zoet gif. Hoe hij erover dacht een eind aan zijn leven te maken. (Ja, ja! nog tragischer!) En hij vertelde haar van jonge zelfmoordenaars. Chatterton. Von Kleist. Gunderode. Werther. Shelley. Hoe die laatste bij Lerici de zee in was gelopen en de dood tegemoet was gezonken. Rudolf van Habsburg, de zoon van Sissi, en Maria Vetsera. Een vroege zelfgekozen dood was roemrijker dan een lang saai leven. En nu de dood toch op de stoep stond... Helemaal zelfstandig vulde Ankie die gedachte aan met verheven steunbetuigingen en intens verlangen naar versmelting van hun zielen. En hoe het leven zonder hem geen zin had voor haar. In het dagboek ging het crescendo naar een onontkoombaar besluit. Ze zouden de zee in waden, hand in hand, de stroming zou aan hun enkels trekken. Ze zouden worden meegezogen, terug naar de grote oermoeder, die hen zou inslikken.

Verdrinken was een zachte dood. En hoe mooi samen, hoe mooi. Ze zouden worden gevonden, eng omstrengeld als geliefden, teruggeworpen op de kust, en hun gezichten zouden sereen zijn, glimlachen in de dood, en iedereen zou erg verdrietig zijn, maar ook op wonderbaarlijke wijze blij, en de dokter zou vertellen van de ziekte en iedereen zou nog meer onder de indruk zijn van het drama. Het was allemaal op papier voorvoeld, voorspeld en doorleefd. Wat heeft Henk gedacht? Was het voor hem een ernstige flirt met de dood, was het een proeve van bekwaamheid, was het een sadistisch spel? Wat was er gebeurd?

Ik heb hem ter verantwoording geroepen, het dagboek in de hand. Hij wist van niets. Opnieuw een glansrol. Hij hield vol wat hij tegen de politie had gezegd: koud, water uit, meeuwen. Nee, natuurlijk had hij haar niet van een dodelijke ziekte verteld, hij was toch niet gek. Hij begon juist een beetje genoeg te krijgen van de vrijage. Ankie had alles bedacht en in scène gezet om in ieder geval één keer te schitteren, was het niet bij haar leven, dan in ieder geval in de dood. Ze had hem meegetrokken in zee, was op zijn rug gaan zitten, had hem ondergeduwd. Hij dacht aan een stoeipartij, maar het was ernst. Hij was het water uit gevlucht. Ik accepteerde zijn verklaring, maar heb hem nooit geloofd. Met name de suggestie dat Ankie hem had willen verzuipen leek me net iets te veel van het goede: een sterke knul van tweeëntwintig en een meisje van vijftien! Kom nou. Het omgekeerde lag meer voor de hand. Maar moord? Mijn broertje? Daarvoor was hij te laf. Ik geloofde dat dagboek. Henk had een kind van vijftien tot zelfmoord gedreven. Hij was met haar de zee ingegaan, net verder dan verantwoord, kopje-onder, hij was weer bovengekomen en naar de kust gezwommen. Zij niet. Of ze kon niet meer terug. Een spel dat misliep. Henk, Henk, Henk, sloeg haar hart en toen niet meer. Ik heb me altijd afgevraagd of ik er goed aan heb gedaan hem het voordeel van de twijfel te geven.

‘En?’ vraagt de engel. De onderste helft van zijn gezicht is scherp getrokken. Alleen de ogen zijn nog gescrambled. Hij draagt ditmaal een smetteloos wit trainingspak en zit op de rand van mijn bed te wachten. ‘Heeft u een apologie?’

‘Nee,’ zeg ik. ‘Ik heb een requisitoir.’

‘Dat konden wij zelf ook wel maken.’

‘Dan hadden jullie ook net zo goed zelf de verdediging kunnen voeren. De hemel heeft mij niet nodig.’

‘Maar u heeft de hemel nodig.’

‘Ik geloof niet in een hemel. Ik geloof niet in engelen. U bent een

macabere grap van mijn eigen fantasie.’

De engel trekt een geduldig gezicht. En wacht. Ik probeer op te staan, maar een onzichtbare hand houdt me in de kussens gedrukt.

‘Laat me los.’

Hij houdt de handen omhoog ten teken dat hij niets doet.

‘Ik weet wat de bedoeling is.’ Mij valt plotseling een plausibele verklaring in. ‘Ik moet mijn broer verdedigen om zo zelf de hemel te verdienen. Het gaat jullie niet om hem maar om mij. Dit is een toelatingsexamen.’

De engel lacht. Zijn vleugels ruisen een beetje.

‘Henk brandt misschien allang in de hel. Als die zou bestaan.’

Ik doe weer een poging mij op te richten. Het lukt nog niet erg.

‘Ik kan jullie niet ter wille zijn,’ zeg ik. ‘Ik blijf bij mijn oordeel. En ik vind dat ik indertijd juist heb gehandeld.’

De engel staat op. Ik begin zijn ogen te onderscheiden.

Erik Vlaminck
Ontbijt

De wangen van de dikke zijn bedekt met nagelgrote witte schilfers en bij zijn mondhoeken bevindt zich een aangekoekte substantie die aan eigeel doet denken. Zijn haar steekt alle kanten uit. Terwijl hij zich dreigend vooroverbuigt, klauwen zijn worstvingers alle suikertjes uit het schaaltje en zijn hese stem fluistert: ‘Als gij niet altijd heel braaf wacht tot ik rustig mijn gerief genomen heb en als gij hier ook maar één klein hapje te veel in uw scheve mond durft te steken en als gij mij ook maar met een half woord zoudt durven tegen te spreken, dan sla ik u zo plat als een langspeelplaat.’ En om zijn woorden kracht bij te zetten knijpt hij traag zijn vuist dicht en toont hij op zijn weer geopende hand de verpulverde suikerklontjes.

Alsof het nog nodig zou zijn, voegt hij eraan toe: ‘Aan deze tafel deel ik de lakens uit. En de dekens. En de kopkussens.’

Het steeds op en neer wippende ventje dat naast de dikke zit, knipoogt. Van tussen de lippen van de mongool die dwaas voor zich uit kijkend naast Stanny zit, loopt traag een speekselspoor.

‘Dit is uw plaats in deze refter, van nu tot in de eeuwigheid, en tijdens de jaren die daarop volgen ook,’ had hoofdverpleger William gezegd. En hij had een stoel aangewezen. Gemarmerd formica en blinkende chroombuizen.

‘Ik zal wel voor hem zorgen,’ had de dikke gezegd.

‘Merci.’ En Stanny had plaatsgenomen.

De dikke neemt ruim de helft van het brood uit de broodschaal en deponeert de hele zwik ostentatief op zijn bord. ‘Ik zit hier omdat ik met een en dezelfde Engelse sleutel mijn wijf én mijn schoonmoeder kapot heb gemaakt en dan hebben ze gevraagd of ik er spijt van had en omdat ik er spijtig genoeg geen spijt van had, hebben ze mij zot verklaard. Voilà.’

Hij schuift het bordje met het grijsroze vleesbeleg tot vlak naast

zijn broodtoren en meteen begint hij stukken vlees in zijn mond te duwen. Uit het brood scheurt hij de witte kruim en die propt hij erbij.

‘En ik wil niet weten waarom gij hier binnenzit want dan ga ik misschien een beetje kwaad worden en dat kan lelijk uit de hand lopen.’ De smakkende brood- en vleesmolen maalt voor Stanny's ogen.

De korstentroep schuift de dikke naast zich. Het wipmannetje grist die restanten onmiddellijk weg en laat ze bliksemsnel in zijn jaszak verdwijnen.

Schroomvallig beweegt Stanny zijn hand naar de broodschaal.

De dikke houdt op met kauwen.

Wipman knipoogt.

En Stanny neemt een sneetje brood.

Hij strijkt er met de onderkant van de lepel, messen liggen er immers niet, een beetje donkere lopende boter en een beetje lillende jam over.

‘Ik heet Stanny.’

‘Ik niet.’ De dikke kauwt weer.

Maar de spanning ebt niet weg.

‘Ge moet goed eten, jongen. Vooral 's morgens. Het kan u helpen om later een gezonde oude dag te kennen.’

‘Een mens die goed van in- en uitgaan is, heeft geen dokters nodig.’

‘In de oorlog hebben wij schoenzolen gegeten. Gebakken met een ajuintje.’

Stemmen van toen.

Stemmen van altijd.

Dwaallichten.

Glimwormen die nooit slapen.

‘Wist ge dat mongolen geen pijl haar op hun ballen hebben?’ Ook Wipman spreekt. ‘Maar ze kunnen wel een stijve krijgen. Hij daar, hij heeft elke morgen een stijve. Niet groter of niet dikker dan mijn pink maar toch een stijve.’

Stanny zwijgt. Hij kan het niet nalaten naar de opgestoken pink en dan naar de jongen te kijken die naast hem zit. Die zit roerloos. Hij heeft nog niets gegeten. Speeksel drupt van zijn kin op het tafelblad.

‘Hebt gij dikwijls een stijve?’ Wipmans oogjes blinken. Varkensogen.

‘Joske is een criminele seksmaniak. Als hij er niet aan denkt, dan doet hij het. En als hij het niet doet, dan denkt hij eraan. Ikzelf, ik zit meer over eten te prakkiseren.’ De dikke zoekt toenadering.

Hij kijkt Stanny aan, het lijkt oprechte interesse, en hij vraagt: ‘En wat zit er in uw kop? Wat kunt gij met geen geweld wegdenken?’

‘Camions.’ Het is eruit voor hij het beseft.

‘Camions?’

‘Ja, vrachtwagens. Ik weet alles over vrachtwagens. Merken, laadvermogens, bouwjaren, paardenkrachten...’

De dikke staart hem verbijsterd aan. Wipman Joske beweegt niet meer.

En na een stilte die eindeloos lijkt, zegt de dikke: ‘Godverdomme, wie vindt het allemaal uit? Neem nog een boterham. En een stukje vlees.’ En hij werpt een plakje op Stanny's bord. Een vleesroos.

De dikke brengt het resterende broodbeleg naar zijn mond en hoofdschuddend zegt hij: ‘Camions, ge moet er maar opkomen...’

‘Kijk daar, mannen, er liggen nog twee broden op de kar.’ Joske denkt dan toch niet uitsluitend aan seks.

De dikke sist. Hij kijkt Stanny recht in de ogen. ‘Wilt gij niet bij de baas gaan vragen of wij nog een brood kunnen krijgen? Zeg maar dat ge door mij niks hebt kunnen eten. Dan maken we meer kans.’

Stanny twijfelt.

Uiteindelijk staat hij toch op en begeeft hij zich naar de etenskar. Bij een van de tafels die hij passeert, fluistert iemand: ‘Meneer... Meneer, uw broek staat open. Wagenwijd als het ware.’

Wanneer Stanny naar zijn gulp tast, hoort hij een hikkende lach.

William staat lusteloos bij de etenskar.

‘Of wij alstublieft nog wat brood kunnen krijgen?’

‘Heeft Coenegrachts u gestuurd?’

‘Wie is Coenegrachts?’

‘Uw tafelgenoot die sneller eet dan zijn schaduw.’

‘Nee meneer, ik heb zelf nog trek.’

‘Coenegrachts dus.’ William kijkt Stanny niet aan. Hij blijft voor zich uit de zaal in kijken. Hij fluit een deuntje. ‘Pop Corn’.

Net wanneer Stanny onverrichter zake terug naar zijn plaats wil gaan, zegt de verpleger: ‘Hier zageman, neem uw manna mee. Ik heb er toch niks aan als er overschot is.’ En hij wijst een van de broden aan. Omdat Stanny de schaal had vergeten mee te brengen, moet hij het voorgesneden brood met beide handen opnemen om ervoor te zorgen dat alles bijeen blijft.

‘Let op dat ze er onderweg geen schop tegen geven. Er zit hier een collectie grapjassen die een mens buikpijn doet krijgen.’ William lijkt bezorgd.

‘Meneer... Meneer, uw broek staat open. Wagenwijd als het ware.’

Stanny kijkt de plager recht in het gezicht. Een mond waarin tanden ontbreken en een bril met lichtgekleurde glazen. Hij wil ‘Kalf’ zeggen maar hij durft het niet.

Dikke Coenegrachts zit vergenoegd te lachen. ‘Gij zijt de man waarop ik hier al jaren wacht! Eindelijk hebben we iemand met een lange arm aan onze tafel. Als ik u ooit eens een camion kan bezorgen, zal ik het niet nalaten.’

Wanneer Stanny het brood op de schaal plaatst, waaieren de sneetjes uit elkaar. Een harmonica.

Het is Joske die meteen ziet dat er wat mis is. ‘Miljaar,’ roept hij uit.

Ook Coenegrachts is bij de les: ‘Ze hebben ons bij onze kloten.’

Pas dan ziet Stanny dat er zich in het midden van de middelste broodsneetjes grote bruingrijze vlekken bevinden. Toch weet hij niet meteen wat er exact aan de hand is.

Coenegrachts weet dat wel: ‘Die smeerlappen in de keuken hebben er godverdomme weer een muis in gebakken.’

Stanny kokhalst.

‘Terugbrengen, die prullen!’ Hoewel fluisterend uitgesproken, klinkt het bevel resoluut. ‘En zeg tegen schone William dat hij ons dat andere brood in de plaats geeft.’

Stanny houdt de schaal ver van zich af.

Walging.

En trillende benen.

In de hele refter is alle rumoer stilgevallen en alle blikken gaan dezelfde richting uit.

Stanny wordt overvallen door schaamte. Hij voelt hoe zijn oren beginnen te gloeien. In een flits ziet hij zichzelf door de middenbeuk van de kerk schrijden. De dag van zijn Plechtige Communie. Beschaamd om zijn kleren. Beschaamd om zijn kapsel. Beschaamd om zijn kreupele moeder.

‘Wij zijn mensen die het hoofd voor niemand buigen.’

‘Onze Stanny heeft te weinig haar op zijn tanden. Overal laat hij zich de baard afdoen.’

‘Alle ogen zijn gericht op Kwatta.’

De stemmen zwijgen nooit.

William staat waar hij stond. Leunend op de etenskar.

‘Is het niet goed genoeg?’

‘Er moet een vergissing in het spel zijn.’

‘Hier vergist men zich nooit.’

‘Er zit een dode muis in.’

William kijkt Stanny lang met half toegeknepen ogen aan. En dan zegt hij: ‘Meneer is blijkbaar allang de draad met het dagelijkse leven verloren. Wij bezorgen hem een extra delicatesse, een exquise bakkersspecialiteit, en toch kan dat de waardering niet wegdragen, toch is het niet goed genoeg.’

Stanny staat als aan de grond genageld. Het enige wat hij, stamelend, kan uitbrengen is: ‘Ik... ik... ik ben gek.’

‘Een patiënt met ziekte-inzicht, dat komen we hier zelden tegen.’ William rijdt met de etenskar de refter uit. Seconden later laat Stanny de broodschaal uit zijn handen vallen.

Edzard Mik
Vaders en dochters

We sleuren die man het toneel op. Nou ja, hij is daar niet, hij zit natuurlijk nog in die klamme kamer van hem, aan een tafel bij het raam en met uitzicht op een tuin vol zwart verpapte plantenweelde en met een hoofd zwaar van voorbij en niets-aan-te-doen en het-is-beter-zo, maar voor uw gerief trekken we hem een pak aan en sleuren hem het toneel op, het harde licht van de schijnwerpers in. En zie, hij maakt een buiging, ongemakkelijk, aarzelend, maar toch: een buiging, naar links, naar rechts, naar voren, eigenlijk meer een knikken, en zijn voorhoofd glimt en zijn schaarse haar hangt in slierten omlaag en zijn mond vertrekt zich en zoekt al glibberend met zijn lippen naar een woord om mee te beginnen. En u? U ziet hem buigen en u applaudisseert, een enkeling juicht, een ander joelt, een grapjas gooit een bloem, u lijkt het reuzeleuk te vinden dat iemand zomaar zijn doopceel zal lichten, ongegeneerd, alsof het niets is, alsof het een weerpraatje betreft. U gaat er eens goed voor zitten, altijd leerzaam hoe anderen er een rotzooi van maken, misschien steekt u er nog iets van op, u bent uit de grond van uw hart voorstander van openbaarheid, wat u betreft gooit iedereen er alles uit en houden we elkaar bij elke stap die we doen, bij elke beweging die we maken, in de gaten, tot we er met zijn allen in stikken, in het geloer en gedoe.

We slepen een stoel aan en de man gaat zitten. Die stoel geeft hem houvast, die stoel stelt hem op zijn gemak, de hele situatie was misschien wat hard en kaal maar krijgt nu toch iets huiselijks. Aan weerszijden van het podium plaatsen we twee sterke jongens, voor het geval het uit de hand mocht lopen. Ze dragen een oorring en een T-shirt met blote schouders en hebben iets zwarts in hun oor, waarschijnlijk een oortelefoon. Ze verhogen de spanning, ze voeren de druk op, alleen al vanwege die twee zal de man zich zo meteen helemaal laten gaan. Vervolgens blijkt alles te werken zoals het moet werken, u en de acteur zijn op elkaar ingespeeld, er wordt nog wat

gefluisterd en gekucht maar u wordt als vanzelf stil, en de man is reeds overtuigd van zijn rol, hij is dankzij u razendsnel in zijn rol gegroeid en begint te vertellen, hij steekt van wal, een beetje knullig, dat wel, want hij is en blijft een amateur, geen échte acteur, maar dat knullige begin komt zijn authenticiteit en geloofwaardigheid alleen maar ten goede. ‘Op een goede avond, niet lang geleden, het is eigenlijk pas gebeurd, vorige maand om precies te zijn, nou ja zo precies is dat ook weer niet,’ zegt de man nog wat schuchter - vrees niet, hij komt zo wel op gang, we zullen hem even een zetje geven -, ‘vorige maand dus belde die commandant mij, na twintig jaar, begrijpt u, ik had twintig jaar niets van hem gehoord, zijn stem was een echo van een verleden waarvan ik mij nauwelijks meer kan voorstellen dat het míjn verleden is. Ik bedoel, ik heb twintig jaar lang de tijd gehad mezelf van dat verleden te vervreemden, ervan weg te drijven als een schip uit een haven, hoe zou van dat schip na al die jaren met zekerheid gezegd kunnen worden dat het daar ooit heeft aangelegd, hoe zou vastgesteld kunnen worden dat de bemanning er van wal is gegaan en wat daar in die havenkroegen is voorgevallen? Dan zou de kapitein het scheepsjournaal wel heel consciëntieus moeten hebben bijgehouden. En dan nog, in zo'n scheepsjournaal staat ook alleen maar wat door anderen gelezen mag worden, dat weet u net zo goed als ik, voor een waarheidsgetrouw journaal zou je ieders verhaal moeten opschrijven, van A tot Z, in een taal waar alle betrokkenen zich in kunnen vinden, en iedereen zou zijn verhaal moeten schrijven alsof niemand het zou lezen, alsof het niemand iets kan schelen wat er neergeschreven wordt, belangeloos, om niemand van wat dan ook te overtuigen, kortom, geen beginnen aan! Maar wat ik wilde zeggen: die stem van de commandant kon ik dus niet onmiddellijk thuisbrengen. Hij moest zijn naam een paar keer herhalen, zijn stem was dof geworden, vermoeid, haast onherkenbaar, maar ergens in de diepte nog verknoopt met waar die stem vroeger in al zijn jeugdige elasticiteit voor stond: midden in de nacht op blote voeten naast je bed staan voor een dropping, in rekken klauteren, je knieën schaven, aan touwen hangen en gecamoufleerd met takken over hekjes tuimelen, door de branding sjokken met een geweer op de nek, het zeewater een korset van staal; maar ik kan me herinneren dat zijn stem 's avonds ook kon zwalken en veel hoger en scheller grappen kon opdissen over hoeren als bodemloze putten en onfortuinlijke geslachtsdelen, waar we wel om moesten lachen of we wilden of niet.’

Dat zegt de man en hij haalt adem alsof hij een schepnet door de golven trekt. En u begint te lachen, besmuikt, grinnikend, geluid-

loos, met een verkramping bij de mondhoeken, er is er één die de stoute schoenen aantrekt en roept dat de man maar eens een van die grappen moet gaan vertellen want waarom zijn we anders hier, dan kunnen we net zo goed naar de kerk gaan of naar een politieke avond of naar een voorlichtingsavond over pensioenoverdracht, anderen vallen hem bij en scanderen ‘lachen! lachen! wij willen lachen!’ Maar de sterke jongens komen naar voren en heffen hun armen. Alles is echt heel eenvoudig, u bent zo weer stil en de man vertelt gewoon verder. ‘Er was weinig veranderd,’ zegt hij, ‘we schoten allebei meteen in de gezagsverhouding van twintig jaar geleden, het was de enige verhouding waar we op terug konden vallen, zoals we waren geworden bestonden we niet voor elkaar. Ik sprong in de houding, met de telefoon tegen mijn oor, en hij begon aan de andere kant van de lijn te brullen. En net als vroeger noemde hij me bij mijn achternaam, “Patje,” zei hij en de “P” klonk als een knal, “Patje, je dacht natuurlijk, wat jullie toen hebben geflikt, zand erover, maar geen daad is zonder gevolg en er is nu dus een meisje dat haar vader zoekt. Ik was er niet bij, ik ken alleen de geruchten, maar het zal toch geen toeval zijn geweest dat Bakels zich de dag erop verzoop. Dus jij en je kornuiten zoeken het maar uit, ik bedoel, dat is jullie plicht, jullie soldateneer, l'Honneur du Soldat, die strekt zich ook uit over alle jaren dat je opgeroepen kan worden, en ook nog daarna, als je tenminste een kerel bent en geen Karremans. Je kunt eerdaags een telefoontje van haar verwachten. Zij belt je op en jij gaat haar helpen. Is dat duidelijk, Patje?! Begrepen?!”’

Patje! Patje! Patje! wordt er nu in de zaal geroepen, maar even abrupt als het begint zakt het weer in. Bravo, u bent snel van begrip, u mag roepen en schreeuwen wat u wilt, maar niet te lang, het dient alleen om het verhaal kracht bij te zetten, om het de geest van uw gefnuikte rancune in te blazen, niet om het verhaal te ondermijnen, we willen dat hij uiteindelijk het achterste van zijn tong laat zien. De man, met schelle stem, alsof hij nog boven de herrie moet uitkomen: ‘Ik dus de hele nacht nadenken over wat er toen was gebeurd, maar ik zie alleen het strand dat van oranje naar diepblauw kleurt, ik zie het wit breeduit aanrollen en wegzakken in de donkerte, ik hoor de branding en ons geschreeuw en de kreten van de meeuwen boven onze hoofden. We hadden het goed, we hadden een krat bier aangesleept, er werd geblowd en er waren een paar meisjes van de camping met ons meegegaan. Meer weet ik er niet van en ik zou niet weten of Bakels zich de dag erna met opzet heeft verzopen, ze hebben hem een week later gevonden met zijn zwembroek aan, misschien is hij in een mui terechtgekomen en door de stroming mee-

gesleurd. Hoe het ook zij en wat Pot ook wil suggereren, het zal niet aan die nacht hebben gelegen, met die nacht was niets mis, we hebben ons prima geamuseerd. - Staat er een dag later een meisje voor mijn deur met geëpileerde wenkbrauwen en een pluizige wollen trui die haar buik bloot laat en dus ook het bobbeltje dat doorgaat voor haar navel.'

Lekker ding! schreeuwt er een in de zaal. Dat wordt neuken! schreeuwt een ander, een vrouw. Neuken, neuken, neuken! roept u vervolgens in koor, en mannen bewegen hun heupen en trekken aan teugels en vrouwen sperren hun mond tot duizelingwekkende holtes en leggen hun tong als een loopplank uit. We willen haar zien, kom op met die geile teef! En daar wordt zij al het toneel op gevoerd. Als ze wordt losgelaten blijft ze bedremmeld staan, kijk, dat is grappig, ze draagt dezelfde trui als in het verhaal van de man en haar buik licht wezenloos op onder die uitdijende wol, u kunt zelfs haar navel zien, van afstand niet meer dan een knopje, jammer dat ze geen piercing heeft, piercings richten de aandacht, piercings doen het goed in het blinkende toneellicht. Ze krijgt ook een stoel, ze mag gaan zitten, daar doen we niet moeilijk over, al heeft ze slechts een bijrol. Ze zwijgt, ze is verlegen met de hele situatie. Iemand brult: Nou? Komt er nog wat van? en ze lijkt nog dieper in haar zwijgen weg te zakken maar zegt dan ineens, met haar blik omlaag: 'Het is toch normaal dat je wilt weten wie je vader is.' Gejoel in de zaal. Wat maakt het uit! Weg met de vaders en hun jongeheer! We zijn wie we zijn, wat maakt het uit wie ons verwekt heeft?! Als je moeder het maar weet en ervan genoten heeft! 'Die is er dus niet meer,' zegt ze. 'Die ging dood toen ik begon te leven. Maar ik weet dat ze negen maanden voor mijn geboorte op Vlieland was, want mijn tante had toen een ansichtkaart gekregen en daar stond op: "Groeten uit Vlieland", aan de voorkant dan, op een vlaggetje of een vaandel of zoiets, en aan de achterkant had mijn moeder geschreven, lieve tante Mathilde, het is hier hartstikke te gek en lekker warm, 25 graden Celcius, en ze had er een zonnetje bij getekend en een palmboom, komisch hè want er zijn helemaal geen palmbomen op Vlieland, alleen maar duinen en dennenbomen; en ook de naam van haar vriendin stond erbij, Marie, met een bloemetje op de "i", nou toen moet ik dus gemaakt zijn. En die Marie heb ik via hun school gevonden en van haar weet ik weer dat er iets was gebeurd met mijn moeder en de soldaten met wie ze was meegegaan, ze was zelf weer naar de camping teruggegaan zei ze, ze had helemaal geen zin gehad om wat dan ook uit te vreten met die soldaten, maar mijn moeder was met die soldaten meegegaan, dat had ze zelf gezien.

Dus ik bellen met het leger en ik word doorverbonden en ik moet nog eens terugbellen, en nog eens, en nog eens en ik kom terecht bij meneer Pot. Die begint me daar een potje te schelden en te tieren, niet op mij hoor maar ik schrok wel, ik kan er helemaal niet tegen als mensen gaan schelden en tieren, en hij zegt dat hij dat eigenlijk niet mag doen, privacy hè, maar die jongens hebben zich misdragen en er was ook nog iets met soldateneer, lonnurduzelda of zoiets, lon-nur-du-zel-da, dus hij belt me na een paar dagen terug en geeft me de namen. Ik zoeken en zoeken, in telefoonboeken, op internet, bij Burgerzaken, nou wat denk je, een paar waren al dood en anderen waren onvindbaar en weer anderen wilden niet meewerken, ik werd er helemaal iebel van, ik dacht waar blijft iedereen, iedereen verdwijnt maar alsof het niets is, ik dacht het is dus niet de bedoeling dat ik ga uitvinden wie mijn vader is, dat mag dus niet van diedaarboven, en uiteindelijk kon ik maar één man vinden die ook niks wist maar hij wilde mij wel helpen.'

Ze kijkt opzij, ze heeft toch enig gevoel voor theater, ze bedoelt natuurlijk de man die naast haar zit en zijn nagels bestudeert. Ze raakt zichtbaar in verwarring, nou ja hij kent haar verhaal al van haver tot gort, logisch dat het hem niet meer interesseert, misschien heeft hij rouwrandjes en zou hij willen dat zij ze voor hem knipt. U zegt niets meer, u bent stil geworden, zijn handen zijn namelijk uw handen geworden en u voelt haar dunne, warme vingers en u ziet het schaartje dat voorzichtig uw vingertoppen rondt en de nagelrand die zich bleek en verloren los krult. Hè, lekker, die vingers van haar en dat knippen van die schaar, beter niet schreeuwen want zij mocht eens misknippen. Maar de man neemt weer het woord en u begint onrustig te draaien en te smoezen, hij zit daar nu wel naar zijn nagels te staren maar hij heeft zich in een onmogelijke positie gemanoeuvreerd, hij had dat meisje nooit moeten helpen, hij had haar aan haar lot over moeten laten, wat heeft hij zich in godsnaam op de hals gehaald met die 'lonnurduzelda', wat denkt hij voor haar te kunnen betekenen, wat een pretenties! waarom het verleden niet laten rusten! er komt alleen maar rottigheid van als je de korst ervan afkrabt, ontstekingen, zweren, abcessen, etter, wild vlees, gangreen!

Hij heeft iets met zijn handen, hij wringt ze alsof hij ze van zijn armen wil aftrekken, eerst de ene hand er af, dan de andere hand er af, als dat mogelijk zou zijn want je vraagt je af hoe hij dat in zijn eentje voor elkaar moet krijgen; goed dan, waar het om gaat is dat dat verhaal hem kennelijk behoorlijk op zijn zenuwen werkt, maar het heeft er dan ook alle schijn van dat er wel wat is gebeurd, daar op het strand van Vlieland. Wat, vraagt u? Dat legt hij nu aan u uit,

dus even ophouden met smiespelen en luisteren as-ut-effe-kan! Hij gaat staan en weer zitten, hij slaat zijn been over het andere en haalt het er weer af, u krijgt het niet zomaar, u moet heel wat ongemakkelijk gemanoeuvreer verstouwen, het kost hem moeite, zoveel moeite om weer op gang te komen! kom op, vooruit met de geit! en eindelijk (hè hè) begint hij dan toch te spreken. ‘Laten we niet vergeten,’ zegt hij lichtelijk schor, ‘laten we niet vergeten,’ zegt hij al minder schor, ‘laten we niet vergeten,’ zijn blik gericht op haar rood geschoeide voeten, ‘dat als je je over een meisje ontfermt, als je je haar lot aantrekt, dat je dan eigenlijk de vaderrol op je neemt, alsof je een jas aantrekt, de jas van een ander, ineens bén je die ander geworden, wat de feiten ook mogen zijn. En die feiten waren op zich al dubbelzinnig genoeg. De feiten, pfff, praat me niet van de feiten! Die blote buik bijvoorbeeld, dat is een feit, maar die blote buik doet mij niets, als u dat soms denkt, die was mij nooit opgevallen, die zie ik nu pas voor het eerst en alleen door al dat geschreeuw van u.’

Een joelen en brullen. Leugens! leugens! je hebt die blote buik zelf genoemd! En haar navel, je hebt je zitten aftrekken met haar navel, smeerlap! Hoe durf je dan nog te spreken over vaderschap?! Enkelen onder u schieten omhoog en wapperen met hun armen, een dikke man met een vlassig baardje wurmt zich tussen de rijen door naar het middenpad, zijn gezicht rood als een pioen, maar de sterke jongens doen een stap naar voren en hij blijft als bevroren staan, hij aarzelt, keert dan toch om, en het tumult bedaart tot een dreinend murmelen. Het is u duidelijk te veel, u bent nauwelijks meer in de hand te houden. Was er maar iemand die deze avond in goede banen zou leiden, iemand met overwicht, een gespreksleider of, nou ja, een vaderfiguur die tussen u en die man in zou staan om uw emoties een beetje af te dempen en u door het donkerebomenbos van uw driften te leiden.

De man deert het echter niet, hij voelt zich aangespoord, opgehitst, zijn hele hoofd begint me daar te glimmen, dat had niemand verwacht, u niet en wij ook niet. ‘Ik kon dan wel de vaderrol naar mij toe trekken, maar ik wist bij god niet hoe ik haar zou kunnen helpen haar verwekker te vinden. Er was volgens mij niets gebeurd, die nacht, de kleren waren aangebleven, hooguit een beetje gestoei, handtastelijkheden, te onbenullig en te puberaal om na twintig jaren nog op te gloeien in die vergaarbak van zacht vlees en nachtblinde omstrengelingen, want u wilt niet weten hoeveel vrouwen ik heb gehad...’

Dat willen we best weten! Toe, zeg het maar, vuilbek die je bent! Hoeveel wijven? Honderd? Duizend? We wisten het wel! Naaien hè,

naaien is het enige dat je kunt! En dat voor een onderwijzer! Ben jij nou een voorbeeld voor die kinderen, smeerlap, klootzak! Maar de man laat zich niet meer van zijn woord afbrengen en vervolgt door het lawaai heen, zonder zijn stem te verheffen en dus zo goed als onverstaanbaar als we tenminste niet snel een draadloos microfoontje op zijn ivoorwitte colbert vastclippen: ‘Mijn enige hoop was mijn oude kameraad Merckelbach. Merckelbach die altijd mijlenver naast schoot en in die maanden van onze diensttijd al aan het kalen was en zijn vingers kon knakken alsof het takjes waren, ik had hem uit het oog verloren maar wist dat hij rechter was geworden in Roermond.’

‘Maar die man wist helemaal niks,’ schreeuwt het meisje alsof ze het zaakje niet helemaal vertrouwt. ‘Ik weet van niks, dat zei hij, waar of niet, ik weet van niks, dat zei hij toch?! Tegen mij zei-ie: ik weet niks. Maar tegen jou zei-ie dus wel wat, wat een gluiperd, die Merckelbach, met die kale knikker en van dat speeksel in zijn mondhoeken, jakkiebah, dat hij een vriend van je was, dat is toch niet te filmen.’ ‘Misschien wilde hij je sparen. Hij heeft me tenslotte die avond nog gebeld, wat denk je, als hij je alles botweg had opgedist, zou je misschien gebroken zijn of geknakt of door het lint gegaan of ik-weet-niet-wat, je had toch diep in je hart de hoop dat je in een daad van liefde...’ Met een ruk draait ze haar rug naar hem toe. ‘Liefde?! Liefde?! Weet je wat jij bent? Jij bent een ouwe sentimentele lul-de-behanger. Wat weet jij van mijn hart en wat daar allemaal voor toestanden in zitten? Ik wilde helemaal niet weten hoe ik gemaakt ben en of mijn moeder het lekker heb gevonden, ik wilde alleen maar weten wie 'm erin gehangen heb, misschien was-ie wel een toffe peer en had-ie me niet zo laten zitten als die moeder van mij die doodging toen ik zo'n beetje tot leven kwam...’

Ze ergert u, dat laat zich niet meer onderdrukken. Misschien wilt u iets anders uit haar mond horen, iets over liefde of dat er toch iets tussen de man en haar gaande was, tussen de man en haar buik, we weten het niet, we weten veel van u maar helaas niet alles, u houdt diep in uw binnenste nog een klein raadseltje verborgen, niet groter dan een mol of hermelijn. Van alle kanten klinkt nu afvoeren!, afvoeren!, afvoeren!, eerst door elkaar heen maar gaandeweg in koor en in het drammerige ritme van een mars, áf-voe-ren, áf-voe-ren, de voeten gaan op de vloer en er wordt uit alle macht gebonkt, wat een herrie kunnen al die laarzen en schoenen en sneakers en boots en pumps voortbrengen! En als dat enige minuten aanhoudt, wie zijn dan die twee sterke jongens om geen gehoor te geven aan de wil van het geacht publiek. Dus ze komen aangeslenterd en grijpen het

meisje onder de oksel en ze krijst en spartelt als een wild dier, maar tegen die vier gespierde armen is niets te doen, op kniehoogte zwevend boven de vloer (het is maar een klein meisje en de jongens zijn bovengemiddeld, wat lengte betreft dan) verdwijnt ze tussen de coulissen. Even daarna posteren de jongens zich aan weerszijden van het toneel, rustig, onaangedaan, en lijkt het alsof er niets is voorgevallen, en voor die twee zal dat ook wel zo zijn.

De man kijkt naar de lege stoel. Het gaat hem toch wat ver dat ze is verwijderd. Hij heeft zich over haar ontfermd, hij voelt zich verantwoordelijk voor haar, maar hij is de jongste niet meer, hij moet voor zichzelf erkennen dat tegen die twee niets te ondernemen viel, ging gewoon niet, onmogelijk, nooit aan fitness gedaan, nooit aan vechtsporten zoals karate of kickboksen of freefighting, trouwens nooit een vechter geweest, je ging liever een straatje om of je lulde je eruit, je bent wie je bent, kun je niks aan doen, niet over tobben, basta! En in alle vertwijfeling en innerlijke beroering, opgewekt door de daadkracht van die twee, grijpt hij zich vast aan zijn verhaal als een drenkeling aan een plank. ‘Diezelfde avond werd ik nog gebeld door Merckelbach,’ vertelt hij, en een moment kijkt hij met opgetrokken wenkbrauwen de zaal in alsof het een clou betreft, ‘ik wilde niets zeggen met het meisje erbij, zei Merckelbach, maar weet je het echt niet meer of voer je een of ander smakeloos toneelstuk op? Wat moet ik weten? vroeg ik, want ik wist niet méér dan dat we ons hadden geamuseerd, dat kan niemand ons kwalijk nemen, of mag dat soms ook al niet?! Wat moet ik weten? vroeg ik dus. Van jou en Bakels, zei hij. Wat jullie die nacht hebben uitgevreten. Kom nou toch, Patje, dat was ongehoord, dat kan je niet vergeten zijn. Goed, misschien was ik dronken en ben ik alles kwijt van die nacht, maar als er iets ongehoords is gebeurd, dan vanwege Bakels, hij zal zichzelf niet voor de lol hebben verdronken. Misschien, zei Merckelbach, misschien. Maar niet waarschijnlijk. Jullie verdwenen met die grieten in het donker en kwamen een uur later terug. Zonder hen. Ontredderd, alsof jullie... alsof jullie... de bodem... jullie allebei... maar jij meer dan hij... Die grieten hebben we niet meer teruggezien en jullie wilden niet zeggen wat er gebeurd was, jullie wilden niets zeggen, jullie hebben er altijd over gezwegen.’

De man kijkt gekweld. Dan buigt hij zijn hoofd en laat het in zijn handen rusten. Welja, laat iemand hem tot de orde roepen, hij dikt het allemaal wat aan met die pose, zo overdreven hoeft het echt niet want hij heeft het allang voor elkaar: u bent stil, voor het eerst deze avond bent u werkelijk muisstil, geen gesmoes, geen gekuch, geen gepiep van horloges, geen gedoe met voeten of geknister van zakjes,

er is alleen een irritant gezoem te horen, van een lamp of ventilator, wat de stilte geladen maakt, gezwollen haast, alsof alles ineen zou ploffen en op zou houden als ook het zoemen plots zou wegvallen. ‘Ik liet de hoorn zakken, ik vergat dat Marckelbach... Merckelbach nog aan de lijn hing, ik liet de hoorn zakken en wankelde... met al die zacht smeulende herinneringen aan dat nog warme zand en dat zoele van die nacht, dat me had meegevoerd naar ik-weet-niet-waarheen maar dat het aangenaam was geweest, daar had ik nooit aan getwijfeld, daar had ik nooit aan hoeven twijfelen, maar het bleek... drijfzand... we bestaan uit herinneringen, ze vormen de specie waaruit we zijn gemaakt, zo is het toch? vooral die herinneringen die ons kracht geven, die ons wrakke bestaan stutten, de herinneringen die we graag naar boven halen, de overwinningen, koesteringen, omarmingen, steels licht tussen het gebladerte, gras, hoog gras, de blik van een vrouw die als een peillood neerzonk in je ziel, dat waarvoor we het allemaal doen, nou, die herinneringen waren ineens niet meer wat ze leken te zijn, ze verkeerden in hun tegendeel, ze gaven geen kracht meer maar trokken alle stevigheid uit me; wat ik was, bleek een gat, en er bleef niets van mij over, ik vloeide erin weg als drek in een put.’

U laat uzelf weer horen, het begint zacht lispelend, als de wind in de takken, maar u put er kracht uit, u laat u niet zomaar uit het veld slaan door een of ander pathetisch verhaal van een man die het moeilijk heeft met zichzelf, kom nou toch, we hebben het allemaal wel eens te kwaad, u en uw moeder en uw nicht, daar kan die huilebalk u ook niet nog eens mee gaan lastigvallen, u probeert uw ruimte op hem terug te winnen en begint steeds luider te morren, uiteindelijk zo luid en overdonderend dat het lijkt of een vloedgolf stukbreekt op het podium, jammer voor hem maar hij gaat het niet overleven, dat is tenminste wat wij vermoeden en waar u vast en zeker op aanstuurt. Gelul! gelul! gelul! En nog eens, want u houdt van die lijzige ù en die gezwollen ellen: gelul! gelul! gelul! Je lult eromheen lul! We komen hier niet voor gelul! Zeg het dan, zeg dan wat je daar voor smerigheid hebt geflikt met je dikke lul! We hebben toegang betaald, en niet zo weinig ook, 25 euro en geen gezinskorting, lul! En dan de reiskosten en de diverse versnaperingen, lul! Er dwarrelen roze kaartjes door de zaal, snoepgoed en kussens en flesjes met vitaminedrankjes, sommige nog vol, suizen door de lucht, u bent gaan staan, de sfeer was nog niet zo dreigend, en om het tij te keren is ook de man gaan staan, met zijn armen naar voren, zijn handen verticaal, als in een poging om u op afstand te houden. ‘Geduld! geduld! Laat me uitpraten. Ik ben hier niet voor niets, ik ga echt alles

zeggen!' Gehaast en struikelend over zijn woorden vervolgt hij zijn verhaal, de vraag is alleen of iemand nog luistert. Laten wij het dan maar doen, we hebben hem tenslotte op het podium gesleurd en verwachtingen gewekt, welke verwachtingen weet niemand maar ze zijn er wel, die verwachtingen. 'Ik kon niets, ik deed niets, ik was helemaal lamgeslagen,' zegt de man met overslaande stem, 'ik probeerde mijzelf voor te houden dat het leugens waren, vuige insinuaties, ik probeerde mijn herinnering op te poetsen en weer stralend te krijgen, maar het lukte niet, de geest was eruit, diep in mijn binnenste voelde ik dat een zwaarte mij omlaag trok, een zwaarte waar ik met geen mogelijkheid aan zou kunnen ontsnappen en die onwrikbaar was als de aarde zelf. De enige die opheldering kon verschaffen was Marie, die vriendin van haar moeder. Zij was volgens Merckelbach ook op het strand geweest. Ik ging naar haar toe, alleen, zonder het meisje, ik zocht niet voor haar maar voor mijzelf. Misschien om mezelf te ontlasten, misschien om mezelf te vernietigen, me geheel van mezelf te ontdoen, wie zal het zeggen. Ik had beter eerst kunnen bellen, of helemaal niet kunnen gaan, het is aanmatigend om in het verleden te wroeten en de waarheid als een wortel uit de modder omhoog te willen trekken. Toen ze de deur opendeed, vroeg ze beleefd waarvoor ik kwam, een dame in een peignoir, zwaar opgemaakt maar niet onaantrekkelijk, omgeven door een wolk van parfum, ik herkende haar niet, ik had niet het idee dat ik haar ooit had gezien, elke vrouw van middelbare leeftijd had daar op de drempel kunnen staan en mij kunnen vragen wat ik kwam doen, misschien dacht ze dat ik een colporteur was, of een Jehova's getuige, of iemand met autopech, of iemand die zijn weggelopen kat zocht, maar nog voor ik antwoord had kunnen geven verkrampte ze vanuit haar buik, haar schouders schokten, haar ogen werden groot, haar make-up brak en wat eerst nog een web van vervagende, grotendeels weggepoederde lijntjes was geweest verdiepte zich tot een landschap van kloven, op haar gezicht verscheen een grimas, als verkeerde ze in een staat van walging of angst, en hoe ze verder vervormde en uiteenviel weet ik niet want met een klap sloeg ze de deur dicht.'

'Is dat alles? Moeten we het daarmee doen? Wat zegt dat nou, die grimas en die klap van een deur?!' schreeuwt er een, een ander roept nog een paar keer lusteloos, 'lul! lul!', of 'nul! nul!', dat is niet goed te verstaan, maar de meesten onder u hebben de hoop al opgegeven en zeggen helemaal niets en nemen niet meer de moeite om op wat voor wijze dan ook aan het spektakel mee te doen, ook niet door 'boeh' te loeien of met vuisten te schudden, de een na de ander

zoekt het middenpad of een zijpad, bestijgt tree na tree en tergend traag, een beetje wrokkig zelfs in nek en schouders, de helling van de tribune en verdwijnt door de klapdeuren. Dat is jammer want zij die zijn vertrokken, missen het slot en daarin wordt wel degelijk door die man, die Patje gescoord, het is alleen de vraag of de bal helemaal over de doellijn hobbelt en voor wie hij scoort, wie zo meteen met geheven armen de zaal mag verlaten. De achtergeblevenen, het zijn er werkelijk niet veel, zouden uit zijn mond het volgende horen, als ze zich niet in allerlei poses en configuraties met elkaar zouden hebben beziggehouden, hangend over elkaar en over stoelen als afgedragen kledingstukken: ‘Bakels was op Vlieland begraven, en dus had ik de kans terug te keren naar het eiland waar ik mijn diensttijd heb doorgebracht, het eiland dat in mijn geheugen glooit en gloort als het duinlandschap dat de wind er heeft opgeworpen en dat onveranderd bleek toen we van de boot stapten, alleen grimmiger, een fantoom zwevend boven een geblakerde leegte. Er waaide een stevige noordenwind, af en toe striemde de hagel in ons gezicht, en toen we het dennenbos hadden verlaten, stonden we helemaal onbeschut tegenover zijn graf en traanden onze ogen en konden we bijna niet stil blijven staan, zo genadeloos beukte de wind op ons in. Ze greep mijn hand en keek naar de steen en de meeuwendrek die uitliep over de letters.’ Zijn stem is dun en hees maar in de lege zaal nog hard genoeg om in alle hoeken en gaten hoorbaar te zijn, met de pathetiek die de scène vraagt. ‘Ze huiverde en ging tegen me aan staan. Mijn vader, dacht ze waarschijnlijk, wat zou ze anders moeten denken. Mijn dochter, dacht ik, wat moest ik anders denken.’ Hij zwijgt en laat zijn hoofd weer eens zakken, hup, de handen eronder om het zakie te stutten. ‘Het is maar goed,’ spreekt hij tot de planken, ‘het is maar goed,’ spreekt hij vervolgens tot de lege stoelen, ‘dat die jongens haar hebben afgevoerd. Ik had haar de waarheid willen zeggen, maar wat had ze eraan gehad. Een vader die zich verzopen heeft, daar heb je natuurlijk weinig aan, maar een dode vader is in ieder geval iets, over een dode vader kun je een beetje fantaseren, een dode vader is beter dan eentje die...’

Hij grijpt naar zijn hoofd, niet van ellende maar verbaasd, verwonderd, zo van ‘hè-wat-raar’ en ‘tjonge-wat-overkomt-mij-nouweer’, hij wankelt en wankelt en zijgt heel gemakkelijk en zonder enig misbaar op het podium neer, alsof het bij nader inzien toch de gewoonste zaak van de wereld is dat hij dit allemaal mag meemaken, nog een keer verschuift hij zijn lichaam als om de goede houding te vinden, en dan beweegt hij niet meer. Waarom zou hij ook, het is een overtuigend einde, er valt niets op af te dingen. Alleen zit-

ten we nog met die fles Red Bull. Wie heeft dat ding tegen zijn hoofd gegooid? Was er dan toch iemand van u in de zaal achtergebleven? Of waren wij teleurgesteld, hadden wij een klinkender einde verwacht en hebben wij dat met die fles misschien zelf gedaan?

Tomas Lieske
De schaduw van Verbiest

Tien jaar nadat in Münster de Westfaalse Vrede was gesloten, werd Constant van Hulst, lekenbroeder en jezuïet, tijdelijk wonend op een verwilderd terrein tussen een oud stadje en een rivier, gesommeerd naar Amsterdam te komen om samen met Ferdinand Verbiest uit Kortrijk, de beroemde astronoom, naar Oost-Azië te vertrekken. Constant van Hulst had nog nooit van Ferdinand Verbiest gehoord.

Constant van Hulst was dan wel jezuïet, maar in zijn huidige omgeving wist niemand daar iets van; eerlijk gezegd was hij het zelf ook nagenoeg vergeten. Zijn noviciaat was door de oorlogsomstandigheden rommelig verlopen. Mocht hij zich wel met recht lid van de orde noemen? Na dat noviciaat was hij terechtgekomen op het grondgebied van de Republiek der Zeven Provinciën, waar men niets van jezuïeten moest hebben. Hij had zijn mond stijf dichtgehouden over die merkwaardige opleiding. Hoe ze hem hadden gevonden en waarom hij in godsnaam met die Ferdinand Verbiest mee moest: het waren voor hem complete raadselen. Hij dronk zich een stuk in de kraag en meldde op een laat uur de gasten in de kroeg dat hij binnenkort naar de zwarte kant van de aardbol moest zeilen. Hij kletste zo luidruchtig over blote staartmensen en boomwoningen, dat hij ruzie kreeg met een paardensmid. Uiteindelijk werd hij de kroeg uit gedragen en neergesmeten op een nat weiland waar hij ronkend de koude nacht doorbracht.

In Amsterdam had hij dagen nodig om het adres te vinden. De naar huiden en rot hout stinkende kades met de vele onbetrouwbare bruggen, oogden onherbergzaam in de regen die nu al dagen uit de lucht viel. Constant van Hulst vond het geen buurt voor een beroemde astronoom. Nadat hij bij het huis had aangeklopt, trof hij boven aan de trap een kille, deftige verschijning die hem misprijzend aankeek en na lange stiltes op Constants vragen antwoordde dat hij Ferdinand Verbiest was, sterrenkundige, jezuïet en Vlaming.

Met ene Constant van Hulst zou hij binnenkort vertrekken naar de Portugese feitoria Macao in China.

‘Dat ben ik,’ zei Constant en hij probeerde de laatste drie treden te nemen maar hij bleef steken, omdat de ontvangende heer nauwelijks opzij wenste te stappen.

De kamer was donker op een kleine lamp boven de tafel na. In de lichtvlek lag een boek en er stonden een karaf en een glas. Toen hij zat moest Constant drie keer stevig niesen waarbij hij gewoontegetrouw telkens met zijn hand hard op het tafelblad sloeg. De ander haalde karaf en glas weg en bleef met beide voorwerpen in zijn handen staan.

‘Al drie weken verkouden,’ excuseerde Constant zich. Toen de strenge heer even de kamer uit liep, keek Van Hulst naar het boek. Eigenlijk was het geen echt boek, meer een stapel ongelijke vellen papier of perkament die met koord bijeengebonden waren. Constant herkende de A en de C en de V, als er teksten op ruiten of op uithangborden geschilderd waren. Hij wist zeker dat die drie letters hier niet voorkwamen; hij betwijfelde of deze geverfde tekens gewone letters waren. Hekken en houtstapels: daar leek het op.

‘Waarom moet ik mee? Ik ben u daar van geen enkel nut.’

‘Jouw nut is dat niemand ons als jezuïeten zal herkennen, als wij samen reizen.’

‘O.’ Constant wachtte een nies af die echter uitbleef.

‘Ik heb ze gevraagd een reisgenoot te zoeken die wel bij de orde hoort, maar die in uiterlijk en gedrag totaal anders is.’

‘Ik ben dus een soort vermomming?’ vroeg Constant. De ander knikte.

‘Zonder mij bent u jezuïet en dat is riskant. Zolang ik met u meereis, bent u een heidense kamergeleerde.’

‘Zoiets,’ zei de astronoom en begon toen over een ander onderwerp.

‘De Oost-Indische Compagnie gaat akkoord,’ zei hij. ‘Ik heb enkele dagen geleden de Heeren Zeventien gesproken en wat hun betreft is er geen beletsel.’

Constant van Hulst zat zijn toekomstige reisgezel met open mond aan te kijken.

‘We zullen reizen langs de Kaap de Goede Hoop, Mauritius en ten slotte Malakka. Vandaar zullen we via Saigon naar Zeelandia of naar Macao vertrekken.’

Bij de exotische namen kreeg Constant van Hulst geen enkel beeld. Hij voorzag kou, honger, dorst. En vooral veel gebrek aan jonge meiden. Hield hij dat vol? De donkere kamer om hem heen

hield hem gevangen. Als hij straks afscheid had genomen, zou het deftige smoel van die sterrenwichelaar hem blijven achtervolgen. Hij zou zich hiervan niet meer los kunnen maken. Hij zou scheep gaan en maanden over zeeën zwalken. Weglopen was onmogelijk; ze zouden hem opsporen. Weggelopen lekenbroeders sloten ze op in een speciale ordegevangenis onder verschrikkelijke omstandigheden. Daar had hij van gehoord. Tot nu toe was hij uit hun klauwen gebleven, maar de brief was hem gewoon bezorgd. Ze waren precies op de hoogte van zijn doen en laten. Opnieuw moest hij heftig niesen en omdat zijn mond nog steeds openstond, vlogen de spetters over de tafel.

Daar moest hij wel van afkomen, merkte de wiskundige op. Constant keek hem glazig aan. De tranen waren hem in de ogen gesprongen van die hoofdpijnharde nies. Constant knikte en zocht naar een formule waarmee hij beterschap beloofde. Intussen zwierven zijn ogen over tafel van de ene natte plek naar de andere natte plek en hij wreef zo onopvallend mogelijk met zijn mouw over het tafelblad. Op het perkament met de vreemde tekens zat een bolle klodder. Hij wipte met zijn vinger de smerigheid van de stevige ondergrond af. Hij probeerde de beweging van de vinger met de rest van zijn hand te maskeren, maar hij deed het onhandig. Verbiest bleef toekijken hoe Constant een tweede poging deed alles droog te wrijven.

‘Dat is een grammatica van het Pekinees dialect.’

Constant trok zijn vingers terug alsof het perkament plotseling gloeiend heet was geworden. ‘Pekinees?’ vroeg hij.

Ferdinand Verbiest aarzelde, bedacht misschien dat het weinig zin had de verkouden lekenbroeder de verschillen tussen de Chinese talen uit te leggen en voegde eraan toe: ‘Je zegt nooit, tegen niemand, dat je jezuïet bent. Het is gevaarlijk in onbekende omgeving met onze overtuiging te koop te lopen. Maar vanaf nu gedraag je je wel als een fatsoenlijke bediende. Ik hoop dat ik duidelijk ben.’

Twee maanden na het gesprek met Verbiest kreeg Constant het bericht dat ze met De Gecroonde Leeuw zouden vertrekken, een spiegelretourschip van vijf jaar oud, eigendom van de Kamer te Enkhuizen. Constant had lang over zijn opdracht nagedacht. Hij had grijnzend geconstateerd dat hij zich moest bekwamen in zijn functie van vermomming. Zich zoveel mogelijk afgeven met vrouwen; het vestigen van kroegen. Hij zou ervoor zorgen. Het fatsoen dat Verbiest hem opgedragen had, was een misverstand van die sterrenwichelaar. Dus bracht hij zijn dagen voor de afvaart zoveel mo-

gelijk door op de pleinen voor de oude kerk en in de buurt van de toren. De vrouwen die daar woonden en die tegen een vergoeding bereid bleken iedereen ter wille te zijn, boezemden hem vrede in met het bestaan. In latere nachten, die in al hun gruwelijke eenzaamheid ongetwijfeld op hem af zouden komen, kon hij wellicht op deze dierbare herinneringen teren. Daarmee kon hij zelfs het jezuïetendom van tien Verbiesten verdonkeremanen, dacht hij tevreden, toen hij zijn broek rechttrok en terugsjokte naar zijn logement.

Het zeilschip vertrok op 25 juni tijdens een storm uit Amsterdam. Op de Zuiderzee dacht Constant dat ze schipbreuk zouden lijden. Tot zijn verbazing zeilden ze gewoon langs de haven van Enkhuizen zonder daar bescherming tegen de woedende zee te zoeken. Bij de eilanden werd het veel rustiger en op de Noordzee kwam de voorspoed langszij. Nu eens vloog een albatros langs, dan weer dook een school geheimzinnig vliegende vissen uit de golven op. Constant meende dat het benodigde geluk in steeds wisselende gedaante langs de enorme scheepsromp meevoer. Soms volgde hij een meeuw die zonder vleugelslag meezeilde, immer de kop alert schuin naar voren en de blik scherp omlaag. Hij bedacht dat die vogel het fortuin voorstelde of dat die vogel de ziel meedroeg van de godheid of heilige die voor behouden vaart kon zorgen. Constant vroeg dan om rust in het weer, balans in de zee, vriendelijkheid in de oersterke en vijandige matrozen, taaiheid in het tuig en strak staan van de zeilen. Zijn bijgeloof van jaren zwerven langs kroegen en hoeren was sterker dan het geloof van zijn noviciaat.

Ferdinand Verbiest werd met eerbied behandeld. Hem was een eigen hut toegewezen, die altijd voor een afgezant van de Heeren Zeventien werd vrijgehouden. Verbiest verliet die comfortabele hut zelden. Alleen de hoofdmaaltijd gebruikte hij aan de tafel van de kapitein.

De Gecroonde Leeuw was een reusachtige driemaster met een lengte van honderd en vijftig voet. Constant was bij een bak matrozen ingedeeld. Samen met zijn kornuiten moest hij 's morgens uit een houten nap gekookte gort eten en 's middags en 's avonds erwten met stokvis en botersaus. Hij moest helpen met beddengoed als het ruim werd uitgerookt met buskruit en jeneverbessen. Hij sliep op het overloopdek tussen kisten en het geschut. Op de grond was met lijnen aangegeven wat zijn plaats was en daar moest hij zich aan houden. Hij had de keuze tussen een dwarse houding om een katrol heen of een houding waarbij op de hoogte van zijn nieren een dikke

buis over de grond liep, zodat hij na uren het gevoel kreeg dat hij voor altijd kromgegroeid was (de katrol) of dat hij zijn bovenlijf van zijn onderlijf kon scheiden (de buis). Na een week op zee werd de stank van vele lichamen in die lage ruimte ondraaglijk. Omdat hij niet de hele dag bij klussen werd ingeschakeld, kon hij van tijd tot tijd in de openlucht vrij ademhalen. Hoewel het streng verboden was, dobbelde hij om het dagelijkse mutsje wijn en om het slappe, waterige bier. Wat hem in het begin bijna deed gillen van angst, was het verplichte gebruik van het galjoen als plee. Zich vastklemmend aan de touwen hoog boven het schuimende water liet hij zijn ontlasting los. Hij besefte dat de anderen niets van zijn angst mochten merken.

Van 16 december tot de laatste dag van het jaar bleven ze in Kaap de Goede Hoop liggen. Op de andere oceaan overviel hen een nieuwe storm, die Constant vanaf een reling aan de voorzijde van het schip bleef volgen. De lauwe regen sloeg hem in het gezicht; hij zag nauwelijks verschil tussen de snelle grijze wolken en de klotsende hoge golven en iedere keer werd hij verrast door een school vissen die spookachtig tegelijk uit het water sprongen. Niet al te grote vissen, waarop het zilverachtige licht schitterde en blikkerde. Kwamen ze vlakbij dan meende hij te zien dat de bekken lang en puntig waren; sprongen ze verder weg dan kon hij zich zelfs voorstellen dat het een school meisjes was, spiernaakt, verdoemd eeuwig in deze woedende oceaan te dartelen. Nooit zou hun tover verbroken worden; nooit meer zouden zij opgenomen worden in de mensenwereld van uitgehongerde matrozen en van de tot alle vormen van liefde bereid zijnde Constant; altijd vielen ze terug in de golven om in de gedaante van langbekvissen weer op te duiken, dichterbij maar onherkenbaarder. Hij bleef uren in de storm kijken tot hij drijfnat was. Net toen hij naar zijn slaapplaats wilde gaan, zag hij uit het grijze water één vis springen en hoog in de lucht een salto maken. Nu wist hij het zeker. Hij zag haar trillende zilverkleurige borsten het laatste licht opvangen; hij zag haar kletsnatte sterk geronde heupen, haar glad naar achteren gekamde en geoliede haren, haar gezicht dat hem toelachte. Op datzelfde moment schoven de grijze wolken aan de westzijde uit elkaar en priemde de oranjeroze zon over het water. Vlak voordat zijn godin messcherp de golven in dook, brak een snoer van oranje kralen om haar heup kapot en vlogen de glazen schitteringen alle kanten op, zodat Constant een feeëriek zicht kreeg op haar licht bollende buik, haar ronde billen en haar geschubde dijen.

De regen hield plotseling op, de ondergaande zon scheurde

dwars over het water en bij Constant van Hulst liep het water over de wangen.

In de handelspost Malakka verbleven ze enkele maanden. De post was omgeven door een hoge muur, waarin de drie kleinere poorten meestal gesloten bleven. Boven op de grote poort was een sierhek aangebracht, wat Constant van Hulst de indruk gaf dat ze al in China waren, zo buitenissig, zo Chinees leek hem dit gebouw.

Hij liep in die maanden honderden keren over het grote voorplein, hij bezocht de symmetrisch aangelegde tuinen samen met Ferdinand Verbiest, die hij overigens ook hier weinig zag omdat Verbiest een kamer in het hoofdgebouw had gekregen; hij woonde dagelijks de ceremonie met de vlag bij; hij at in de ruimte waar ook de soldaten en de vele personeelsleden aten: altijd witte bonen en een brei van inheemse vruchten; hij sliep alle nachten naast een paardenknecht die hardop droomde over een meisje met wie hij een wandeling maakte van de Groenmarkt naar de Walenvestkade in Dordrecht, iedere nacht dezelfde wandeling.

Na een tijd die in de beleving van Constant een jaar duurde, bracht een fluit, Breukelen genaamd, een betrekkelijk smalle en veel kleinere driemaster met veel minder bemanning maar met een geduchte bewapening in verband met zeerovers, hen naar Macao. Tijdens die reis riep Verbiest hem bij zich om hem te instrueren.

Het was een kleine stoet die op de pony's de heuvels doortrok. Achter de Chinese gidsen reed Verbiest in een leren jas die hem moest beschermen tegen de harde wind. Zijn lange benen sleepten over de grond; hij droeg een stijve platte hoed tegen de felle zon. Achter hem Constant van Hulst die met moeite op zijn pony bleef zitten en die leed onder de pijnlijk ontstoken plekken op zijn zitvlak en op de binnenkant van zijn dijen. Dan volgden enkele Chinese helpers die uiterst behendig hun kleine rijdieren over de smalle paadjes stuurden en ten slotte drie ezels beladen met kisten en pakken. Persoonlijke eigendommen als kleren, flessen wijn, boeken, zaten in de pakken. In de kisten zaten instrumenten: kijkers, lenzen, gradenbogen, gereedschap. Waar dat in godsnaam voor nodig was, had Constant gevraagd. Ferdinand Verbiest had hem uitgelegd dat kennis van belang was in China, dat de wetenschap op hoog peil stond en dat alleen gedegen studie de vreemdeling een plaats in de samenleving kon garanderen.

Van de bevelen die Constant de Chinese dragers de pony's hoorde geven begreep hij niets. Hij klakte, hij probeerde de klanken, hij studeerde op de meest eenvoudige bevelen, zijn rijdier reageerde nergens op. Bij de nauwelijks hoorbare roep van de Chinees stond de pony meteen stil. Constant merkte dat de anderen zacht giechelden om zijn nabootsingen. Verbiest keek meestal strak voor zich uit, diep in gedachten, alsof het hem totaal niet kon schelen waar zijn rijdier liep of langs welke ravijnen de hoefjes spetterden; hij was met zijn gedachten heel ergens anders, bij zijn sterren, bij zijn kijkers, of bij wat voor berekeningen dan ook.

Zo reden zij een oude beschaving binnen. Zij bereikten een nis, uit de rots gehakt met een halfronde achterwand. Er klonk een kreet. Alle pony's stapten op het platte vlak. Toen het rijdier van Constant van Hulst wat bokkig opzij dribbelde en aan de rand van de rots bleef staan in plaats van, zoals Constant hem in het Hollands toeschreeuwde, zich achter tegen de wand te drukken, durfde hij eerst nauwelijks te kijken, maar toen hij de stille aandacht van de anderen bemerkte, schoof hij zijn vingers van elkaar en zag hij in de diepte een vlakte met een dorp.

‘Dat is ons dorp,’ verduidelijkte Verbiest. ‘Glans van gedroomde rivier.’ Ondanks zijn hoogtevrees verstond Constant dat ‘ons’ heel goed. Een geweldige moedeloosheid overviel hem. Zijn wereld lag bij de havens waar De Gecroonde Leeuw ooit uit vertrokken was. En verder van zijn wereld verwijderd kon dit dorp niet liggen. Verbiest noemde dat ‘ons dorp’.

‘Zo heet het dorp. Glans van gedroomde rivier. We zullen er voorlopig blijven. Het is ons aangewezen. We kunnen de adviezen van de Chinese beheerders niet zomaar in de wind slaan.’

Tussen de witte muren van omringende gebouwtjes stond een grote hoeveelheid mensen, op elkaar gedrukt, in vreemde kleuren en kleren uitgedost, zwijgend. Constant was er zeker van dat, toen hij met die vreemde zijwaartse stap het plein op stumperde, de gehele plaatselijke bevolking zacht lachend smiespelde. Een hoog zilver geluid dat tussen de muren leek te tinkelen. Dat lachen werd wat luider toen hij van zijn pony afstapte. Heel even maar, toen werd het doodstil.

Verbiest was eerder het plein op gedraaid. Hij was vóór de malle vertoning van Constant van Hulst al van zijn pony afgestapt en richtte zich nu in volle lengte op. Hij liep twee passen naar voren zodat hij tussen de groepen kwam te staan, het gezicht naar de dorpelingen, de rug gekeerd naar Constant, de gidsen en de dragers. Ver-

biest boog. Heer in de hemel, dacht Constant, Verbiest die zich verootmoedigde, en dan nog wel voor die stomme boeren.

Wat Verbiest allemaal zei, kon Constant uiteraard niet begrijpen. Hij zag iedereen gespannen naar Verbiest kijken. Hij zag de vreemde dichtgeknepen ogen die bij andere Chinezen in vriendelijke plooitjes zwommen maar die hier bij deze boeren in een hard en nietszeggend gezicht stonden.

Net toen Constant zich geïrriteerd omdraaide, omdat er iemand tegen zijn schouder stootte (wat zijn pony bleek te doen: een vreemde beweging met de kop, half bedelend, half ongeduldig van gaan we nog verder of hoe zit dat), net op dat moment brak er een lawaai los. De mannen begonnen te roepen, allemaal door elkaar en Verbiest stond te lachen. Was er een grap verteld? Een grap waar Verbiest om moest lachen? Dat moest iets met Chinese grammatica zijn. Hij had Verbiest nog nooit zien lachen. Even later was het weer doodstil en volop gespannen aandacht. Eén zin van Verbiest en toen brak er een luid gejuich los. De boeren applaudisseerden, ze lachten, riepen onderling en herhaalden ten slotte één kreet die Constant verstond als ‘Ik zie daar hond Jan’, maar er was geen hond op het plein te zien en toen drong het tot hem door dat deze boeren natuurlijk geen Hollands spraken. Deden ze dat wel, dan had Verbiest niet al dat Chinees hoeven te leren, analyseerde Constant.

Hij zag dat iedereen wegliep. Hij zag dat Verbiest hem een teken gaf en hij begreep dat hij Verbiest moest volgen. Hij liep langs de dorpelingen. Hij hoorde hun harde, kakelende klanken. Hij zag hun belachelijk strak weggetrokken gezichten. Hij rook hun smerige jakken. Hij verbaasde zich over hun half doorzichtige oren. Toen liep hij tussen de huizen door, de handen uitgestrekt want vijf meter verder was het pikdonker en ongetwijfeld zou hij daar over losse stenen struikelen of tegen slapende kinderen of huisdieren aan lopen of met zijn kop tegen een te lage balkonbalk aan knallen. Here God, dacht hij, verdomme, maak me snel duidelijk waarom ik hier ben terechtgekomen.

De eerste weken liep Constant rond als iemand bij wie een deel van de zenuwen weggebrand was. Hij miste een of twee zintuigen, leek het. Hij kon zien, niet horen. Hij begreep het leven maar voor een deel. Verbiest om opheldering vragen kon niet. Verbiest zat in de boeken.

Behalve in zuidwestelijke richting, waar de rotsachtige bergen

oprezen van waaruit ze de boerenwoninkjes voor het eerst hadden zien liggen, werd het dorp omgeven door een vlakte. Voorbij de vlakte lagen ronde heuvels, in het noorden dichterbij, in het oosten nauwelijks zichtbaar. De groene heuvels rezen op uit een platte bodem en stonden zo ver van elkaar dat ze elkaar niet raakten en dat je om elk van die bulten kon wandelen. Als Constant van Hulst voor de lemen woning zat die Verbiest en hem was toegewezen, dan keek hij over de vlakte uit en dan stroomde hij vol met verlangen naar gewone Hollandse stemmen, naar bleekvelden, moestuinen, rode baksteen, in het zwart geklede notabelen, vrouwen met lachende gezichten, ondeugende meisjes.

Zo zat hij op een dag weer voor zich uit te kijken naar de heuvels, die door een lichte nevel een fascinerende, groengrijze kleur hadden gekregen, toen hij een stofwolk zag die tussen twee heuvels bleef hangen. Hij zag dat zich uit de stofwolk een ruiter losmaakte die in grote vaart op het dorp afkwam.

Vlak voor de huizen hield hij stil. Hij keek even om zich heen, alsof hij zich ervan wilde vergewissen dat dit de juiste plek was, en hij begon te schreeuwen. Er kwamen een paar verschrikte dorpelingen aan die zich, zodra ze de ruiter zagen, tegen een wand platdrukten of zich achter een obstakel probeerden te verbergen. De man wendde zijn paard en zag toen Constant zitten, die het hele tafereel met grote interesse had bekeken. De Chinees liet zijn paard draaien, rukte aan het hoofdstel en trok de kop van het dier de lucht in, zodat het paard een kort moment indrukwekkend op de achterpoten stond. Hij sprong op de grond en boog diep. Constant wist niet hoe hij moest reageren. Hij was er vast van overtuigd dat hier een vergissing gemaakt werd. Even later reden drie grote platte wagens voor, die een rijke opbouw van roodgelakt houtwerk hadden. Zijden gordijnen werden opengeschoven: tussen kussens en veren prijkte een ongelooflijk dikke Chinees. Constant voelde een hand op zijn schouder.

‘Laat maar. Het is voor mij bedoeld,’ sprak de rustige stem van Verbiest.

Wat Constant altijd verbaasde wanneer Verbiest Chinees sprak, was het feit dat de anderen hem kennelijk verstonden. Het Chinees uit de mond van de jezuïet klonk zo potsierlijk, dat Constant er in zijn hart van overtuigd was dat zijn confrater maar wat kakelde. Verbiest sliep met Chinese boeken onder zijn hoofd en had op die wijze macht over de taal. Dat iemand gewoon Chinees kon leren met grammatica en woordenboeken: hij had ervan gehoord, maar hij geloofde het nauwelijks.

Constant hoorde bij Verbiest; dus was hij ook uitgenodigd naar die dure zijden wagens te tippelen. Verbiest keerde zich om en zei zacht: ‘Blijf daar.’

Maar dat verstond Constant van Hulst zogenaamd niet. Dat vond hij geen manier van doen. Natuurlijk was Verbiest geleerder, maar om nu net te doen alsof ze niet gezamenlijk uit Amsterdam waren vertrokken, dat ging hem te ver. En was hij niet de vermomming die de ander zo hard nodig had? Liep Verbiest zonder hem geen gevaar? Hij stampte met zijn dikke korte lijf naar de magere jezuïet Verbiest. Als hij nu telkens Verbiest nadeed, de schaduw werd van de geleerde jezuïet, dan kon niemand toch bezwaar maken tegen zijn aanwezigheid? Het zou de achting voor Verbiest verhogen: dat hij een schaduw had.

Toen Verbiest afscheid nam en de Chinees een teken gaf dat alle gordijnen naar beneden gerold konden worden, keek Constant om. Naast en voor de witte huizen van het dorp knielden de dorpsoudste en de dorpelingen, de handen op de grond, de rug gebogen, maar alle koppen omhooggedraaid. Allemaal zagen ze hoe hij, Constant van Hulst, Hollander, hier met een keizerlijke Chinees stond te onderhandelen. Dat hij zelf niet wist waarover, dat maakte niet uit, want de dorpelingen wisten het evenmin.

De wagens verdwenen in een stofwolk tussen de heuvels. Constant vreesde de woede van Verbiest, maar de geleerde was mild gestemd.

‘Dat was een keizerlijke gezant.’

‘Dat was niet de keizer zelf?’

‘Nee, dat was niet de keizer zelf.’ Waar Verbiest aan toevoegde dat er voor de meeste eenvoudige Chinezen weinig verschil was tussen God en K'ang-Sji, de jonge, nieuwe keizer van China. Die twee konden ongemerkt van plaats wisselen. ‘Hij biedt mij een plaats aan bij het Hof van Wiskunde.’

‘Wat is dat?’

‘Ik moet naar Peking vertrekken.’

‘Wij moeten naar Peking vertrekken?’

‘Nee, wij niet. Jij blijft hier.’

‘Ho ho,’ riep Constant in een plotselinge aanval van paniek. ‘We reizen met z'n tweeën. Ik heb ook mijn taak. Zonder mij zien ze meteen dat u jezuïet bent.’

‘Buitengewoon interessant, dat aanbod. Buitengewoon interessant. De sterrenwacht van Peking is het mooiste wat er bestaat op aarde.’

‘Ben ik ineens niet meer nodig? Moet ik hier achterblijven? Hoe

moet ik met die stomme boeren hier praten? Als ik wat wil vragen, hoe doe ik dat dan?'

Verbiest keek hem streng aan. 'Het heeft geen zin op zo'n denigrerende toon te spreken.'

Constant besefte dat, als het erop aankwam, hij te gehoorzamen had. Wat had hij voor keuzes?

'Wanneer gaat u dan naar Peking?'

'Als ze me komen halen.'

Tijdens de volgende avonden sprak Verbiest veel met hem. Hij vertelde dat hij, Verbiest, ideeën had over de kalender die ze hier gebruikten en dat hij die kalender absoluut zou kunnen verbeteren. Hij sprak over oude delen van China, over Cathajo. Hij haalde oude kaarten tevoorschijn en wees Van Hulst op Lidi, Liampo en verder naar het noorden Quinzai en Quanzu. Verbiest legde hem uit hoe belangrijk de dorpsoudste was, hoe de mensen gesteld waren op rituelen bij huwelijk en doodgaan, waar ze bang voor waren. Dat de laatste pestepidemie in 1650 was geweest, niet eens zo heel lang geleden. Met hoeveel rebellie en brandstichting de Ming-dynastie was verdreven. Hoe heilig de Gele Rivier was.

Door die gesprekken werd het ook steeds duidelijker dat Verbiest voor lange tijd in Peking zou blijven. Maar alles hing af van de keizer. Van de functies die hij zou gaan bekleden. Van de opdrachten die de keizer hem zou verstrekken. Dat hij jezuïet was speelde geen rol meer. Dat hij een geleerde was des te meer. De vermomming was niet meer nodig, begreep Constant. Hij had maar één wens: terug naar Amsterdam. Maar hij zou een gevangene worden in dit achterlijke dorp. Nooit kon hij van hieruit zelfstandig de kust bereiken of een grote stad. Nooit Malakka, waar de VOC op voer. Amsterdam was voor hem even onbereikbaar als had het op de maan gelegen, of op een van de sterren. Verbiest kon mooi vertellen, dat dat kleurige, ontploffende lichtgevende werelden waren, zonnen, die duizenden jaren reizen van de aarde verwijderd stonden. Verbiest kon naar de sterren kijken, bereiken zou hij ze nooit. Constant kon aan Amsterdam denken, terugkeren zou hij daar nooit. Het maakte hem wanhopig.

Een ruiterij met smalle vaandels kwam de jezuïet ophalen en tot verbazing van Constant van Hulst reed er geen wagen met zachte lappen mee om pater Ferdinand Verbiest, lid van het Hof van Wiskunde naar het keizerlijke paleis te vervoeren, maar werd hem een uitzonderlijk grote hengst voorgehouden. De vierentwintig ruiters gedroegen zich alsof pater Verbiest het commando op zich zou ne-

men en alsof ze hem en hem alleen gehoorzaamheid en trouw verschuldigd waren.

Voordat Verbiest wegreed in zijn transformatie van kapitein van een militaire ruiterstoet, nam hij afscheid van het dorp en de bewoners. Tegen Constant zei hij dat hij gewoon in het dorp moest wachten. Hij zou proberen een functie voor zijn kompaan te vinden. Hij zou berichten. Hij zou hem laten ophalen. Of niet.

Of Verbiest dan daar in Peking niet de behoefte had aan een schaduw?

Verbiest keek hem vreemd aan.

Een schaduw die zijn prestige zou vergroten.

Waarop Verbiest zijn hoofd schudde. ‘Schaduwen dienen om tijd en afstand te bepalen,’ merkte hij raadselachtig op.

Toen Verbiest wegreed, bedacht Constant dat hij wel degelijk de schaduw van Verbiest was. Hier in dit dorp was hij de zwakkere vertegenwoordiger van een groot man, een halfgod die naar het hof in Peking geroepen was en in de nabijheid van de keizer verder zou leven. En hoe hoger die halfgod, hoe heftiger ook hij, de schaduw. En daar zou hij gebruik van maken ook. Voorlopig wenste hij de woning waarvan hij slechts een slaaphoek had mogen gebruiken, in te richten naar zijn eigen smaak en oordeel. Halfgod had al zijn eigendommen meegenomen; Constant zou eens bekijken hoe hij de woning tot een Amsterdams huis kon ombouwen. Hij had het gevoel dat hij gedumpt was. Afgedankt. Hij was niet meer nodig? Dan zou hij ervoor zorgen dat Verbiest en hij als twee hoererende kroeglopers bekend gingen staan.

Toen hij het huis binnenliep vond hij op de tafel, duidelijk zichtbaar neergelegd, een schilderijtje van ongeveer vijftig bij veertig centimeter, met een goed gelijkend portret van Ferdinand Verbiest. Links en rechts achter het hoofd waren letters en cijfers gekrast en hij merkte drie kruisen en vier strepen op, waarvan hij wist dat het meestal drie maal tien plus vier betekende: vierendertig. Het zou de leeftijd kunnen zijn van Verbiest toen hij dat portret had laten maken.

Als Constant bij het opkomen van de zon het dorp uit liep - langs de blauwgroen geverfde winkel met de houten deuren en de zonwering - verschenen er steevast tegen het decor van de rood en geel vlammende lucht die de Chinese zon al aankondigde tientallen zwarte kippen op de weg die schichtig van de ene kant van de brede ruimte

naar het gestapelde muurtje aan de andere kant fladderden en in de lucht enorme troepen kraaien die gedurende de gehele zonsopgang bleven cirkelen in onbegrijpelijke maar logisch aandoende patronen. Deze zonsopgangen behoorden tot het wonderlijkste wat hij ooit in zijn leven gezien had.

Na het laatste huis wachtte hem een leeg landschap. Merkwaardig genoeg één boom in de verte en karrensporen die daarnaartoe trokken, maar halverwege uiteenwaaierden en zich verloren in de onafzienbare vlakte. Juist deze eindeloosheid maakte de zonsopgang zo majestueus. Achter die vlakte, had Verbiest gezegd, lag de grote gele rivier en verder naar achteren de zee van Po Hai.

Ook vandaag keek Constant naar de steeds verkleurende lucht en naar de troepen kraaien. Daarom schonk hij weinig aandacht aan de kleine beweging in de verte, tegen de horizon. Een kudde herten, een groep wilde paarden. Misschien wilde honden of steenbokken. De hemel kleurde verder.

Later registreerde hij dat de beweging dichterbij gekomen was: inderdaad trekkende dieren, maar in elk geval ook mensen. Het was nu duidelijk te zien dat daar een groep ruiters trok. Mannen op snelle paarden die langs de horizon reden. Vriend of vijand, dat was niet uit te maken. Constant meende te zien dat het tamelijk eenvoudige ruiters waren. Geen banieren, geen zware wapenrustingen, geen met zijden tapijten behangen wagens waarin mandarijnen of hoogwaardigheidsbeklederes. Een ruiterstoet van poverheid, maar wel bewapend, wel lansen of speren. Als ze zo doorreden, zouden ze weldra opgeslokt zijn door de vlakke oneindigheid of met een flauwe bocht verloren geraakt tussen de ronde heuvels. Constant veronderstelde dat ze op weg waren naar Peking. Misschien kooplieden of armoedzaaiers die in de grote stad hun geluk wilden vinden.

Lawaai van buiten hoorde Constant vaker. Af en toe hoorde hij geschuifel van sandalen. Snelle voeten die zich naar een gebeurtenis spoedden, maar de gebeurtenissen in dit dorp waren voor hem onbegrijpelijke zaken waar een mens zich absoluut niet over kon opwinden. Alleen Chinezen verkeerden in de hoogste staat van opwinding over iets onverklaarbaars. Ze reageerden op een dode wasbeer in het veld alsof er een ster uit de hemel was gevallen.

Vlak voor zijn deur stonden enkele dorpelingen te schreeuwen. Toen ze hem zagen hielden ze op, spraken even allemaal door elkaar en gaven hem tekenen dat hij moest meekomen.

Hij werd naar een plek geleid waar afval gestort werd en waar altijd een plas water stond. Het stonk er naar etensresten. Er woonden

daar mensen in huisjes van gevlochten matten. De plas kon niet diep zijn, hier en daar staken pollen gras boven het water uit. Middenin stonden twee ruiters. Waren het afgezanten van de grote groep van die ochtend of waren ze zelfstandig op dwaaltocht of plundertocht tot in het dorp binnengedrongen? Constant zag dat de twee tussen hun paarden een meisje gevangen hielden. Doodsbang, ruw vastgepakt bij de haren, tot aan de enkels in het gore, stinkende water, stond ze te wachten op wat er zou gebeuren. De ruiters konden hun paarden aan de overkant moeilijk over de afvalberg sturen en aan deze kant sloten de dorpelingen de weg af. Kennelijk waren de twee door de woedende dorpelingen de plas in gejaagd, maar wat er nu verder gebeuren moest, wisten de dorpsbewoners waarschijnlijk ook niet. Het meisje dat ze als buit veroverd hadden, kwam uit het dorp.

Constant zag de grijnzende tronies van de twee rovers en de grote zwaarden die ze bij zich droegen. Wat maakte dan precies dat hij een stuk hout uit de handen van een bange Chinees griste en de stap naar voren waagde? Was het de draai die het paard in het water maakte, zodat de ruiter een ruk gaf aan het zwarte haar van het meisje? Waren het haar voeten die in het gore afvalwater stonden en de blote, hulpeloze benen erboven?

Op het moment dat hij in de ring stapte, de houten staak in de hand als de staf van een dorpshoofd, wat hem samen met zijn westerse kleding en het blanke uiterlijk tot een opvallende verschijning maakte, veranderden de blikken van de draaiende en afwachtende ruiters; ineens was alle spot verdwenen, razendsnel had de grijns plaatsgemaakt voor een uitdrukking van giftige waakzaamheid. Langzaam liep Constant het water in. Nu voelde hij zich de afgezant van het dorp, de David die het leger zou voorgaan en die het tegen Goliath zou opnemen, alhoewel ze hier natuurlijk nog nooit van David en Goliath hadden gehoord.

Hij voelde de stilte groeien. De twee rovers keken hem strak aan en aarzelden of ze hun zwaard zouden trekken of niet. Toen ging het razendsnel. Hij struikelde over iets in het water. In de poging zich op de been te houden, schopte hij tegen zijn eigen staak. Hij moest hem loslaten zodat de stok als een dommekracht vooruitsprong en het paard van een van de ruiters bij de poot raakte. Het beest maakte een vreemde pas en richtte zich op. De berijder maakte de beweging naar het zwaard op zijn rug niet af en greep snel de teugel om het paard rustig te houden. Het dier stapte opzij en kwam vlak bij Constant terecht, die zich met één hand in het water nog staande hield. Zo kwam hij in zijn oprichtende beweging vlak naast de rui-

ter en in een opwelling greep hij het been en rukte dat omhoog. De man die hier niet op gerekend had, verloor zijn evenwicht en viel opzij van zijn paard in het water. Nu plofte Constant boven op de kop van de opkrabbelende Chinees en met zijn kont duwde hij de man die juist weer adem haalde, opnieuw met zijn gezicht in de modder. De dikke Constant van Hulst zat gewoon op het water en onder zijn stevige achterwerk spartelde een totaal overrompelde, vijandige ruiter in een onhoudbare positie. De ander schrok zo van de verdwijning van zijn maat, dat hij het meisje losliet, zijn paard draaide en het pardoes over de boerenkoppen heen liet springen waarbij iedereen de adem inhield van de spanning of het paard die sprong zou halen. Constant stond op en banjerde door het water naar het meisje. Hij pakte haar bij de schouder en streek haar haar uit het gezicht. Briesend kwam zijn slachtoffer boven water, strekte de handen uit en riep iets naar Constant. Ineens merkte hij dat zijn maat weg was, hij kwam overeind en rende naar zijn paard. De geschrokken dorpelingen hadden inmiddels een opening vrijgemaakt en even later was ook de tweede ruiter verdwenen.

Constant was zo opgelucht dat hij het meisje losliet, zijn vuist in de lucht stak en jodelend in het water begon te trappelen. Wat uiteraard tot grote hilariteit leidde bij de Chinezen. Hij pakte haar opnieuw beet, trok haar uit het water en begon van pure opluchting en trots alle dorpelingen stuk voor stuk een hand te geven. De Chinezen wisten nauwelijks hoe ze op dat handen schudden moesten reageren. Bij de eerste drie moest hij zelf de hand grijpen waarbij de dorper de aanraking verbluft over zich heen liet komen. Toen begreep de bevolking het spel en Constant kon verder gewoon handen schudden. Hij kon zich laten feliciteren met deze overwinning. Hij had het gevoel dat hij, ver weg van Holland en van de Spaanse Nederlanden, een daad verricht had waar hij tot nu toe alleen van had kunnen dromen, die hij tot nu toe alleen in zijn fantasie had uitgevoerd.

Die nacht bedacht hij dat hij met het meisje nader kennis zou gaan maken. Zijn positie in het dorp was onaantastbaar geworden, meende hij. Hij, Constant van Hulst, was een grootheid geworden tussen God en K'ang-Sji, de jonge keizer van China, in.

De volgende dag hing hij het gevonden portret tegen de buitenwand van de woning. Café Verbiest, dacht hij toen hij de latjes in de lemen wand timmerde waartussen het portret klem kwam te hangen. Hij maakte er zelfs een afdakje boven om het schilderij te beschermen tegen de regen. De eerste dorpeling die langsliep bleef

stomverbaasd naar het portret staan kijken. Constant ging binnen verder met opruimen. Toen hij een lange tijd later een kist naar buiten trok om daar voor zijn eigen kroeg in de zon te gaan zitten, stond de man nog steeds naar het portret te staren. Constant bedacht dat het een koud kunstje was, dat meisje het café Verbiest binnen te lokken.

Nicolien Mizee
Hij had zijn muts ook niet op

Op een windstille dag in april klom ik door het zolderraam in de dakgoot om een aantal dakpannen terug te leggen die 's nachts tijdens een storm schurend naar beneden waren gegleden. De telefoon ging. Ik hield me met één hand vast aan de schoorsteen en wrong mijn mobiel uit mijn broekzak.

Het was mijn moeder. Ze zei dat vader op straat was overleden aan een hartaanval. Er was een ambulance gekomen. Een van de broeders was een neger, de ander een gewone, blanke man. Ze hadden nog van alles geprobeerd, maar het had niet mogen baten: mijn vader was meteen dood geweest.

Ze praatte nog een tijdje door, terwijl ik door het zolderraam weer naar binnen klom.

'Vertel me de rest straks maar,' zei ik. 'Ik ben in een uur in het ziekenhuis.'

'Hoe kom je?' vroeg ze.

'Over de Afsluitdijk,' antwoordde ik.

'Dat bedoel ik natuurlijk niet!' zei ze gegriefd.

'Je merkt het vanzelf,' zei ik.

'Je bent je vaders dochter,' wist ze nog te zeggen.

Je vaders dochter. Mijn moeder wist me altijd weer te verbazen. Zou ze werkelijk hopen dat de dood, na mijn vader weggemaaid te hebben, zijn zeis even zou neerleggen om mij aan de hand naar een damesmodezaak te trekken en een jurk uit te zoeken?

'Hij had zijn muts ook niet op,' was het eerste wat mijn moeder zei toen ik me bij haar voegde in het ziekenhuis.

Dat had niet uitgemaakt, verzekerde de dokter haar. Een hartaanval hield je niet tegen. En trouwens, het was helemaal niet koud geweest.

Mijn moeder knikte, maar ik wist dat het laatste woord hierover nog niet gesproken was. Verder viel er niet veel meer te zeggen. Vader zou later die dag thuisgebracht worden. We gaven de dokter nog

maar een keer een hand, bedankten hem voor God weet wat, en liepen naar de uitgang. Buiten op straat strekte mijn moeder haar arm en hand horizontaal en zei: ‘Er staat toch een gure wind.’

‘Nee, het is lauw weer,’ zei ik.

Ieder in onze eigen auto reden we naar het dorp waar mijn ouders woonden.

Drie buurvrouwen waren het huis al ingegaan want ze hadden de sleutel en wisten wat er gebeurd was. De afwas was gedaan en de koffie klaar, en toch waren ze alle drie druk bezig. Ik nam hun handelingen goed in me op, voor het geval ik zelf op een dag iemand moest bijstaan na een sterfgeval. Een van de vrouwen had het complete zondagse servies uit de kast gehaald om het bord voor bord af te wassen.

Toen we binnenkwamen, vielen alle handen stil; doeken en schoteltjes werden tegen borsten en dijen gehouden en drie gezichten keken ons vragend aan. Het volgende moment omhelsde iedereen elkaar huilend, waarbij zoveel armen en natte wangen passeerden, dat mijn moeder en ik elkaar ineens beet hadden. Dat deed ons even in de lach schieten, toen lieten we elkaar vlug los.

‘En dit is...’ zei een dikke, donkere vrouw en keek vragend naar mij.

Mijn moeder schoot in een nerveuze proestlach. ‘Dit is mijn dochter Marijke.’

‘Juno,’ zei ik, en stak mijn hand uit. 't Was gek om ze alle drie een hand te geven, terwijl we elkaar net nog gekust en omhelsd hadden. Ikzelf zou, als mijn moeder het pleit niet beslecht had, in deze situatie liever gehad hebben dat ze een man in me gezien hadden, want het is verbazend hoe diep uit de keel dergelijke warme, stevige dorpsvrouwen gaan koeren als er een slanke, donkere jongeling in hun midden is. En afwassen hoeft ook meteen niet meer.

‘Onze poes heette vroeger Juno,’ zei mijn moeder verontschuldigend. ‘Daar heeft ze het van.’

‘Juno is een mooie naam,’ zei de donkere, ‘is het niet een soort god?’

‘Van de vruchtbaarheid en het huwelijk,’ zei ik.

Toen ging de bel en stond de begrafenisondernemer voor de deur. Ik vroeg me af hoe hij ons gevonden had en wierp onwillekeurig een blik op de hemel boven ons huis. Terwijl ik hem voorging naar de keuken, dacht ik daarover na. Welk diep instinct deed mij, in deze eeuw en op deze plaats, nog zoeken naar de doodsgieren in de lucht?

We gingen aan de grote tafel in de kamer zitten. De begrafenisondernemer legde formulieren op tafel met vragen waar geen enkel mens bij leven en welzijn over nadenkt, zoals de kleur van de bekleding van de kist en het soort koekjes bij de uitvaartdienst. Mijn moeder antwoordde met een snelheid of ze punten kon verdienen en glimlachte gevleid toen de begrafenisondernemer een bladzijde omsloeg en zei: ‘U weet precies hoe u alles hebben wilt!’

Ik bleef tot laat en reed 's nachts naar huis, want bij mijn ouders slapen deed ik al zestien jaar niet meer. Al met al was die eerste dag goed verlopen. De moeilijkheden begonnen pas de volgende dag.

Ik was na de ochtendspits vertrokken en kwam om elf uur in het dorp aan. Er stond een grote auto voor het huis en de voordeur was open. Geschuifel en gepraat in de huiskamer, alsof mijn ouders samen bezig waren een meubelstuk te verplaatsen. Een moment verwachtte ik mijn vader aan de andere kant van de deur: levend, opkijkend, zijn bril rechtzettend. Ik zou hem niet missen, want ik hield niet van mijn vader en dood gaan we allemaal. Toch voelde ik me mistroostig toen ik de deur opende.

Twee mannen stonden naast elkaar, met plechtige, rode koppen. Ze hadden het lichaam van mijn vader gebracht. Mijn moeder hield een kam in haar hand en keek keurend, met een schuin hoofd, de kist in. ‘Wat vind jij er zo van?’ vroeg ze.

De mannen, die begrepen dat ik een familielid was, keken me nieuwsgierig en meewarig aan.

‘Gecondoleerd, meneer,’ zei de linker en stak zijn hand uit.

‘Is het uw vader?’ vroeg de ander.

Ik knikte en liep naar de kist. Mijn vader lag in het roze satijn als een rumboon in een doosje. Vreemd genoeg zag hij er jonger uit dan toen hij nog leefde. De rimpels waren weggetrokken en de lubberende, dunne huid onder zijn kin hing glad langs twee dunne halspezen, als natte was over een drooglijn.

‘'t Ziet er goed uit,’ zei ik. Ik bleef kijken, het was net of er iets aan hem ontbrak.

‘Ja hè,’ zuchtte mijn moeder. Ze deed nog een stapje achteruit, kneep haar ogen dicht en gaf de mannen met een kort knikje te kennen dat ze klaar was.

Tot mijn verbazing pakten ze een glazen plaat die zo helder schoon was dat ik hem nog niet had zien staan, en legden die op de kist.

‘Is dat nodig?’ vroeg ik. ‘'t Lijkt me zo benauwd.’

‘Mijn dochter heeft last van claustrofobie,’ zei mijn moeder.

‘Als uw dochter komt, kunt u de plaat er afhalen,’ zei een van de mannen. En tegen mij met een blik van mannen onder elkaar: ‘t Is niet zwaar.’

‘Wat zijn de voordelen van zo'n plaat?’ vroeg ik.

Hij haalde de schouders op. ‘Als het warm wordt, is het aan te raden om hem erop te houden.’

‘Laat nú maar liggen,’ zei mijn moeder. ‘Komt u maar, heren.’

Ik bleef achter en schoof de plaat een paar centimeter naar boven, zodat er aan het voeteneind een smalle spleet ontstond.

In de keuken kregen de mannen koffie met koek. De buurvrouwen kwamen binnen en schoven ook weer aan.

‘Zijn de laatste sacramenten nog toegediend in het ziekenhuis?’ vroeg de donkere.

‘Ik denk het niet,’ zei mijn moeder afwezig. ‘Hij was al dood.’

Ze vermeed angstvallig mijn naam te noemen, maar dat had ze gerust kunnen doen: voor de mannen was ik nu een man, voor de vrouwen een vrouw en niets zou ze daar nog van af kunnen brengen. Zo ging het altijd: als de mensen eenmaal een besluit genomen hebben, blijven ze erbij. Toch hield ik het verlangen dat er ooit iemand zou komen die verrast zou opkijken, nóg een keer zou kijken en me zou toelachen met een blik van herkenning. Misschien is dat het laatste sacrament dat je toegediend krijgt in de seconde tussen leven en dood: het sacrament van de herkenning.

Er kwam veel bezoek die dag. Telkens hoorde ik de stem van mijn moeder zeggen: ‘Hij had zijn muts ook niet op.’ Als iets vaak genoeg wordt herhaald, wordt het vanzelf een waarheid. Ik kon niet toestaan dat een nieuwe leugen de wereld in zou komen waar ik naast stond, dus een paar uur bleef ik geduldig herhalen dat geen muts ter wereld een hartaanval kon voorkomen, dat de dokter het zelf gezegd had, en dat het bovendien prachtig weer was geweest. Na een tijdje begon het mij te vervelen. Ik ging zo ver mogelijk van mijn moeder af staan en trok mijn schouders hoog op als er een nieuwe bezoeker binnenkwam, waarbij ik zachtjes kreunde, neuriede of gromde, om de uitspraak over de muts niet nogmaals te hoeven horen.

Door deze manoeuvre kwam ik verder van mijn vader af te staan. Hoewel ik niet graag de kist in keek, leek het me niet terecht dat mijn moeder mij van mijn vader verwijderde, al was hij nu dan dood.

Ik liep naar haar toe, pakte haar bij de schouders en dreef haar, op

de manier waarop kinderen treintje spelen, naar de andere kant van de kamer. Ze was druk aan het uitleggen waar mijn vader op het plaveisel ineengezakt was, vlak voor het postkantoor, en liet zich gewillig voortduwen. Pas toen ik losliet, zag ik met wie ze sprak.

Misschien was er iets in mijn ogen, misschien in de hoog uitschietende giechel van mijn moeder.

De uitdrukking van mild medeleven viel als een plakplaatje van het gezicht van dokter Demmers.

‘Marijke...’ zei hij.

Mijn moeder proestte maar door, verslikte zich en liep hoestend de kamer uit. Twee geschrokken buurvrouwen volgden haar op de hielen.

Dokter Demmers was al jong volledig kaal geweest, waardoor hij weinig veranderd leek. Maar nu waren onze ogen op gelijke hoogte.

‘Wat doe jij hier?’ vroeg ik.

‘Ik wilde je vader de laatste eer bewijzen,’ zei hij.

Een moment was ik met stomheid geslagen. Toen begon ik te lachen.

‘Je vader is vorige week bij mij langs geweest,’ zei dokter Demmers geërgerd. ‘Hij had een artikel in de krant gelezen over jouw...’ Hij zocht naar de juiste term en ik keek hem nieuwsgierig aan. Indertijd had dokter Demmers nooit naar zijn woorden hoeven zoeken.

‘Jouw aangeboren aandoening en hoe ze daar tegenwoordig mee omgaan. Je vader wilde weten hoe ik daarover dacht. Ik zei dat elke tijd zijn eigen methodes hanteert en dat we naar beste eer en geweten gehandeld hebben.’

Behaaglijk herhaalde hij: ‘Naar beste eer en geweten!’

Toen liep hij naar de kist, legde zijn handen over elkaar in zijn kruis en keek plechtig.

Mijn moeder kwam binnen.

‘Wist jij dat vader vorige week bij dokter Demmers is geweest?’ vroeg ik.

Er gleed een sluwe uitdrukking over haar gezicht. ‘Je vader en ik hadden niet de gewoonte om elkaar te controleren,’ zei ze. Ze ging dicht naast dokter Demmers staan en samen staarden ze zo diepzinnig de kist in dat ook ik onwillekeurig weer keek, alsof zich daar iets nieuws afspeelde.

Voor de tweede maal vroeg ik me af wat er toch aan mijn vader ontbrak. Hij droeg zijn bril en zijn stropdas, en toch was er iets weg. Mijn blik dwaalde naar zijn handen. Om zijn ringvinger was een wit

randje. Ik stak mijn handen in mijn broekzakken. Mijn moeder begon weer over de muts. Er zat een opgevouwen papiertje in mijn rechterzak.

Later vroeg ik me af hoe ik zo blind had kunnen zijn. Nog voor ik het opengevouwen had, wist ik wat het was: een afhaalbericht voor een pakje, dat ik die ochtend gedachteloos in mijn zak gestoken had. En ik wist ook waarom mijn vader voor het postkantoor was doodgegaan.

Ik liep de kamer uit met opgeheven hoofd, vastbesloten om me niet te haasten. Zou ik naar huis moeten scheuren, met plankgas over de Afsluitdijk, omdat mijn vader na een halve eeuw op gedachten was gekomen die ik hem jarenlang in alle toonaarden had toegeschreeuwd en toegefluisterd en waarnaar hij nooit had willen luisteren? Op mijn knieën had ik voor hem gelegen, de tranen van een heel mensenleven had ik over zijn broekspijpen laten lopen en hij had naar me gekeken of ik iets vreemds en onwelgevalligs was, zei dat dokter Demmers het het beste wist en kom, laten we gaan.

Na een paar jaar had ik niet meer geprotesteerd en het zwijgend en gelaten ondergaan: de bezoeken aan het ziekenhuis, de operaties, de hormooninjecties. De gloeiende urine die uit vijf gaten tegelijk kwam en over de nog niet geheelde wonden stroomde. De hechtingen die opensprongen als ik op de wc zat. De borsten die begonnen te groeien als zwammen op een zieke boom. De strakke vlechten die mijn moeder in mijn haar maakte, met opeengeknepen lippen en venijnige rukjes na elke slag alsof ze me er nóg voor wilde straffen dat ik niet als jongetje of meisje geboren was, maar als allebei.

Ik had me wel eens afgevraagd waarom ze besloten hadden een meisje van me te maken. Een jongetje had net zo goed gekund. Mijn moeder hield van handwerken; misschien had ze jurkjes voor me willen naaien. Misschien was een mislukt meisje minder erg dan een mislukt jongetje. In elk geval moest er direct na de geboorte iets geamputeerd worden dat, hoe miniem ook, mijn ouders, dokter Demmers en de hele wereld in de weg zat. Na die eerste operatie volgde er nog een en nog een, en zo veranderde de zachtste, intiemste plek van mijn lichaam in een steenrood litteken, hard als leer.

Op de dag van mijn zestiende verjaardag was ik van huis weggelopen. Ik knipte mijn haar af, liet de borsten weghalen en bezocht mijn ouders eenmaal per jaar, met Pasen.

In het postkantoor hoefde ik niet te bewijzen wie ik was, ik kreeg het pakje meteen mee. Het was zo groot als een sigarenkistje. Ik reed

naar huis, liep alle trappen naar boven en ging op het bed zitten. Ik maakte het touwtje los en daarna het plakband. Ik vouwde het bruine pakpapier weg. In het doosje zat een brief en een nog kleiner doosje. Daarin lag mijn vaders zegelring met de drie gestileerde vogeltjes, waardoor het leek of er VVV stond. Toevallig had hij zijn hele leven bij de VVV gewerkt, waardoor dit familiesieraad op een reclameartikel had geleken.

Ik scheurde de envelop open. Er viel een krantenknipsel uit. In de kantlijn stond geschreven: ‘Dit artikel kwam mij enige dagen geleden onder ogen. Ik wil je hier iets over zeggen. Je vader.’

Een brief van een dode, een zegelring die uit een verrassingsei afkomstig leek en een uitnodiging voor een gesprek dat nooit zou plaatsvinden. Ik ging liggen, vouwde mijn handen onder mijn hoofd en keek naar de hemel. Ik weigerde om na te denken over wat mijn vader me had willen zeggen. Met iemand die al doodbleef na twee regeltjes, viel niet te praten.

Die nacht droomde ik dat ik de huiskamer in sloop, de glazen plaat weghaalde en de kist in keek. Tranen gleden over het gezicht van mijn vader en maakten donkere plekken in het roze satijn. Zijn mond sprong open als een wond, en bloed, slijm en vreemde klanken kwamen naar buiten. Ik boog mijn hoofd dieper voorover, verloor mijn evenwicht, en het volgende moment zat ik rechtop in mijn bed.

Deze droom zou nog jaren terugkeren, totdat ik wist wat mijn vader wilde zeggen.

Atte Jongstra

De ruïnewaarde-theorie
Hoe ik mijn vrouw probeerde over te halen

> *Wie van u die een toren wil bouwen gaat niet eerst neder zitten om te zien of hij genoeg heeft om het werk te voleinden? Misschien, als hij een fundament heeft gelegd maar niet in staat is zijn werk af te maken, zal iedereen die het ziet hem bespotten, zeggende: 'Ziet, deze man begon te bouwen, maar was niet in staat zijn toren te voleinden.'*
> - Lucas 14:28-30

Het zit denk ik ergens tussen een folly en een zinvol bouwwerk in, de toren die ik tegen de schuur aan, naast ons Franse huis wil bouwen. Mijn vrouw ziet er niks in. We hebben ruimte genoeg zegt ze.

'Het huis is ook nog niet af. Dus alsjeblieft. Hou erover op.'

Maar die toren blijft toch oprijzen in mijn verbeelding, ik kan er niks aan doen. En hij moet in realiteit uitgevoerd. Hóé weet ik nog niet, maar dát staat vast. Wil ik.

'Waarom?'

Ik vind mijzelf meestal niet zo eenvoudig te volgen, daar moet ik een hoop moeite voor doen. Er is iemand die mij niet binnen wil laten in mezelf. Ik word aan mijn haren teruggetrokken als ik in mijn richting wil bewegen, ik krijg er een zwaar hoofd in, het hart wil niet en in mijn hersengebied trekt onmiddellijk de nevel op als ik mijzelf wil bekijken. Wat méér? Verschijnselen, vele. Symptomen die staan voor iets. Ik krijg tremoraanvallen als ik mij nader, kom ik dichter bij mezelf dan krijg ik last van onweerangst als Caesar, van vissenangst als Erasmus, ik ga rillen als Schopenhauer als ik een scheermes zie, krijg de koopliedenfobie waar Carlyle aan leed, word bang in het donker als Chopin, Poe, Musset of Schumann, radeloos bij open deuren als Maupassant, lijd aan evenwichtsstoornissen als Diogenes, laat me gelijk Dostojevski op de grond vallen, ga schudden met de beentjes (schuim op de mond niet vergeten!) en met de

ogen draaien, ga blozen als Géricault, krijg neurovegetatieve klachten als Mahler, scrotum-eczeem als Marat, ga net als Mark Twain veertig sigaren per dag roken en gek in de spiegel kijken als Franz Xaver Messerschmidt, word blind als de oude Montesquieu en astmatisch als de oude Multatuli, een zwak lichamelijke neuroot als de apostel Paulus - volg ik mij nog?

Ik weet niet of meer mensen het hebben, maar ik heb er last van. Als mijn vrouw vraagt ‘Waarom doe je dit of waarom doe je dat?’ dan sta ik met de mond vol tanden. Vrouwen zijn zelf helemaal niet zo. Zij staan met beide benen op de grond, terwijl mannen als ik wegdromen en verlangen naar uitzicht zoals bijvoorbeeld een toren dat kan bieden. In de verte staren, mijmeren. Dan te hooi en te gras in het ene, dan weer in het andere boek bladeren, zonder systeem of plan, in de bibliotheek die natuurlijk de derde verdieping, vlak onder de top van mijn toren moet beslaan.

Het vertrek krijgt drie ramen met een schitterend, vrij uitzicht en een loopruimte met een diameter van vijftien stappen. Daar wil ik zetelen. Daar probeer ik absoluut te heersen. Dat ene hoekje probeer ik te onttrekken aan de echtelijke en maatschappelijke gemeenschap.

Vanaf mijn toren zal ik meer dan dertig kilometer ver kunnen kijken, schat ik. Ons huis staat op ruim zeshonderd meter hoogte aan de rand van het zuidoost-Bourgondische Morvan-gebied, dat grenst aan het geologisch bassin van de Gallo-Romeinse stad Autun. De blik kan vrij vliegen, tot aan het kathedraaldak, dat bij de juiste stand de zon weerkaatst als een spiegel.

‘En dan ga je de hele dag vanaf die toren in dat bassin staan koekeloeren?’

Wie weet vang ik een glimp van mezelf op.

Als we in Amsterdam zijn begint mijn vrouw 's ochtends na toilet, douche en ontbijt met de huishouding. Was in de wasmachine, vloer vegen, huis aan kant: dan pas kan ze werken. Ik neem na een haastige boterham onmiddellijk plaats achter mijn bureau en probeer zo snel mogelijk verder te gaan waar ik de vorige dag gebleven ben.

‘Je bent bang dat je niet verder kunt,’ zegt ze soms. ‘Je wordt gedreven door angst.’

‘Onzin...’

‘Oké, best,’ zegt ze. ‘Toch is het zo. De behoefte aan erkenning die je steeds minder krijgt - je bent immers altijd aan het werk, je ziet niemand - en je in toenemende mate brekelijke ego leiden ertoe dat workaholics zoals jij dan nog weer extra werk aannemen, om voor zichzelf te bewijzen dat alles toch wel in orde is. Bij jou zie ik prestatiedwang, angst, stress, gevoelsmatige verkommering, zelfbetrokkenheid, je raakt overal in verstrikt - moet ik nog meer opnoemen?’

‘Nee,’ zei ik. ‘Dat hoeft niet.’

‘Meestal storten workaholics 's avonds helemaal in,’ ging mijn vrouw verder, ‘en doen ze helemaal niks behalve tv-kijken. Herken je iets?’

Ik knikte.

‘Te moe om te eten, soms om te slapen, rode ogen, pijn in je rug en nek?’

Knik.

‘Van achteren vergeten dat je van voren ook nog leeft, voor mij geen belangstelling - wanneer heb je voor het laatst een gesprek met mij gevoerd?’

Er wilde me geen recent gesprek te binnen schieten.

‘Je hebt geen energie, géén ausdauer en in bed lig je naast me als een plank. Workaholics neigen er namelijk toe óók op seksueel vlak een prestatie te willen verrichten en zien in een vrijpartij dus opnieuw méér werk.’

Ik zou erover moeten nadenken.

Heus, ik heb gezocht naar tegenwerpingen. Gevonden ook: ‘Walter Scotts lijfspreuk was anders *Nooit niets doen*, en wat dacht je van Voltaires levensmotto? *Altijd aan het werk!*’

Dat stond nog te bezien, zei ze. Twee dagen later kwam ze terug met *Ken u zelven!* (1871) van Samuel Smiles, dat ik haar een jaar of wat geleden om de titel cadeau had gedaan.

‘Lees dit maar eens over die Walter Scott van je...’

Ze had deze passage aangestreept:

Walter Scott koesterde een hooge achting voor allen, die practisch werkzaam waren en hij sprak als zijne meening uit, dat een letterkundige van hoe groote bekwaamheid ook, niet in één adem genoemd mag worden met iemand, die een meester is op het gebied van het practische leven.

‘Praktisch bestaan, weet je wel? Er is méér dan alleen maar de literatuur.’
‘Ja,’ zei ik. ‘Zo kun je het ook zien.’

Mijn toetsenbord op mijn bureau is omringd door een papierwinkel van af te handelen praktische zaken. Verzekeringspost, giroafschriften die in een map moeten, ongeopende brieven. Alles wacht tot ik mijn werk durf stil te zetten, dan nog voel ik een afkeer van alles dat administratie heet.

Och, ik wou dat ik maar in een toren woonde. Boven alles, los van het praktische leven. Een secretaris of -esse voor boekhouding, post, inkomende beslommeringen, voor alle praktische arbeid...

Intussen heb ik wel twee rechterhandjes, hoor! Reuzehandig ook met hamer en zaag. Geef mij een zeis en de grassen vallen, geef mij een bijl en de boomkruinen dalen ruisend neer. Ik vind mij reuzebedreven. Als ik in Frankrijk ben kan ik me dus helemaal ontplooien, genoeg te doen. Ook al weer de mooiste, allerstabielste trapjes getimmerd nu het terras af is. Fraaie barbecue gemetseld, en of die werkt! Wat ik zeggen wilde: zo'n toren zou ik dus helemaal zelf kunnen bouwen. Ik zie mij al trots op de tinnen staan - een heel erg mooi beeld. En dan mijn vrouw die vanuit de tuin naar me roept: ‘Wachter! Wat is er van de dag?’

Het moment dat ik aan die toren ga beginnen pakt zij haar koffers, zei ze eens. Het zou de bouw bespoedigen, denk ik. Binnen een paar jaar zou de toren voltooid zijn en ik inderdaad op de tinnen kunnen staan dromen en uitkijken naar...

‘Ja, naar wat?’

Naar mijn vrouw, vrees ik. Want afgezien van de verschillen die zij zo uitvergroten kan... We passen bij elkaar, ik kan slecht zonder haar. Ik kan wel schrijven als ze er niet is, maar bij al het andere moet ik mijn hersens zo gebruiken.

Ik sprak laatst een vriend die overwoog zijn vrouw te verlaten. Ze zoop te veel en voegde hem onder invloed de ergste invectieven toe.

‘Ze weet precies waar ze me kan raken... Wat denk je, kan ik niet beter scheiden?’

‘Ik weet het niet,’ zei ik. ‘Volgens mij red jij het niet alleen. Of heb je al iemand anders?’

Hij schudde het hoofd.

‘Helaas...’

En hoe het precies gaat weet ik niet, dan draait het gesprek ineens

zo dat die vriend óók tegen mij zegt dat ik onmogelijk alleen kan. Je sputtert wat tegen in de sfeer van ‘watbedoelje’, maar zo kom je er natuurlijk niet van af.

‘Zonder vrouw ben jij ook niks. Al je boeken gaan erover.’

Breng daar maar eens iets tegen in.

Dat is nog niet eens het ergste. Mijn vrouw zegt het ook.

‘Zonder mij ben je niks.’

Alleen. Zelf zeggen ‘Nu afwassen’, en mij dan gehoorzamen. Zeggen ‘Je haar is vies’ en dan onder de douche gaan en je haar wassen. ‘Doe je administratie!’ roepen en me dan daadwerkelijk, formulierenangst, taxofobie en al die andere parapathieën overwinnend, aan de boekhouding zetten, brieven beantwoorden, bellen met bureaus, overheden en instanties.

Beter niet alleen.

Het loopt nu al de spuigaten uit. Een jaar of drie geleden moesten mensen als ik van de regering ineens van de particuliere verzekering naar het ziekenfonds. Men had het doodeenvoudig gemaakt, nog de simpelste ziel kon de was doen. Eén formulier invullen, opsturen naar de particuliere verzekeringsmaatschappij en plop! de zaak was omgezet. Die plop! heeft bij mij drie jaar geduurd. Ik durfde dat formulier niet voor mij te nemen om die paar gegevens op te schrijven en voelde me daar verschrikkelijk schuldig over. Er waren vrienden genoeg die het even voor me hadden kunnen doen, ik durfde mijn angst niet op te biechten. Mijn vrouw had het dolgraag willen doen, maar ze wist van niks - ik schaamde mij te zeer. Maar het kwam natuurlijk toch uit, nadat ik drie jaar geen dokter of tandarts had kunnen declareren. Alles zelf betaald, ik had flink boete gedaan.

Toen mijn accountant uiteindelijk vroeg hoe ik eigenlijk verzekerd was sloeg ik dubbel. We zaten aan een tafel met voor ons mijn jaaraangifte - ik loop vanwege mijn taxofobie bijna twee jaar achter - toen ik een onwillekeurig spierspasme kreeg ter hoogte van mijn buik. Mijn kin raakte het tafelblad tussen mijn koffiekopje en de suikerpot. Volgde zwetend mijn bekentenis, met een stem die haperde door alle luchthappen. Binnen één week had mijn accountant me in het ziekenfonds ingeleid, dat op zijn verzoek per ommegaande alle door mij reeds moeizaam voldane tandarts/dokterskosten vergoedde.

Er is erg veel nutteloos aan mij. ‘De boerenlummel die de kraaien van het korenveld afhoudt voor een dubbeltje per dag is een nuttiger wezen dan ik,’ schreef de Engelsman Southey. Zo voelt het soms.

Southey liet het er echter niet bij zitten, hij sloeg de hand aan het werk en wijdde zich van die tijd af met kracht aan letterkundige arbeid. Mijn vrouw vindt dat niet genoeg.

De vraag waar ik voor dien zou ik niet kunnen beantwoorden. Als ik tenminste niet mag zeggen: ‘Ik ben iemand met verbeelding.’

Hier sta ik, ik kan niet anders, met volle handen.

Ik kan mijn verbeelding soms nauwelijks tillen.

Mijzelf als toren, is dat een beeld? Want mooi dat ik intussen probeer toch de hoogte in te gaan, de breedte, de diepte zo nodig. Elegantie met kracht combineren, opvallen zonder een patser te worden of militair en onneembaar te ogen. De mensen moeten je zien staan, maar niet de hele dag - iedereen heeft immers behoefte aan anonieme momenten. Maar dat iedereen weet dat je bestaat, zoveel mogelijk mensen. Vandaar de locatie die ik beoog: naast ons huis, tegen de schuur, in een context die nooit om een toren heeft gevraagd, maar zichtbaar vanuit een verte van vele kilometers.

Dat de mensen zeggen: ‘Het blijft onzin, die toren. Zonder zin. Zonder nut. Maar wat is ie mooi, of leuk, of gek om naar te kijken.’

Ineens schiet me een andere mogelijkheid te binnen. Iemand ziet vanuit een dal mijn toren en krabt zich op het hoofd. Hij denkt: wat drijft iemand er in godsnaam toe een toren te bouwen op die berg daarginder? Is die hoogte nog niet hoog genoeg? Toch eens informeren.

Ik zie mezelf op dat moment kalm op de toren staan uitkijken. Is mijn vrouw thuis? Ze was er net nog. Gewoon gebleven toen ik aan de toren begon, meestal loopt wat ze zegt niet zo'n vaart. Daarbij heb ik tijdens de torenbouw nu en dan ook nog wel iets aan het huis gedaan, om de zaak rustig te houden. Misschien is ze even boodschappen gaan doen, dat kan. In dat geval sta ik naar haar uit te kijken. Als ze gewoon een boek aan het lezen is of achter de keukentafel op haar laptop schrijft, sta ik alleen maar wat te turen.

Daar hoor ik een auto naderen. Geen buren, ik herken de wagen niet. Auto stopt, ik zie een onbekende man uitstappen die vraagt of hij iets vragen mag.

‘U doet maar!’ roep ik naar beneden. ‘Maar een vraag geeft geen recht op antwoord.’

Dat zouden we dan nog wel eens zien.

‘Waarom doet u dit?’ vraagt de man.

‘...’

‘Op een toren staan bedoel ik. En die hebt u zelf gebouwd, wed ik.’

‘Ja! Daar zou ik het graag bij laten.’

Dat komt maar en dat vraagt maar. Ik zeg niks meer.

‘Alstublieft! Knikt u desnoods alleen. Die toren van u, dat is toch een beeld voor uw ideale *Ich*?’

Mijn toren moet in realiteit uitgevoerd. Hóé weet ik nog niet, maar dát staat vast. Wil ik, maar mijn vrouw wil het niet.

‘Flauwekul!’

‘Ik doe wat ik wil,’ bluf ik.

‘Daar hebben we het baasje weer,’ smaalt mijn vrouw. ‘De Fidel Castro bij ons in huis.’

Het laatste rolmodel ontleent ze aan Gary Goldschneider en Joost Elffers' *The Secret Language of Birthdays. Personology Profiles For Each Day of the Year* (1994). Ze had ook Alfred Hitchcock kunnen nemen, of Philippe Petit, de koorddanser die over het gat tussen de New Yorkse Twin Towers liep, toen ze er nog stonden. Net als ik geboren op 13 augustus, maar Fidel Castro sprak kennelijk het meest tot haar verbeelding: ‘Hij lijkt open en vriendelijk net als jij, maar het valt niet mee hem te benaderen.’

‘Nee,’ zei ik. ‘Castro kijkt wel uit. Er zijn een hoop mensen die hem dood willen hebben.’

Kijk, dat bedoelde ze nou. Altijd ontwijken. Paste óók in het profiel, evenals autoritair gedrag en de wil het onmogelijke tot stand te brengen.

‘Ho ho, ik wil alleen maar een toren bouwen!’

Ze lachte.

‘Jammer is wel dat als mensen die op 13 augustus zijn geboren iets bouwen, het nooit lang blijft staan. Het verdwijnt, wordt vergeten, of het stort in.’

Hoe lang zit Castro al op zijn Cuba-troon? Ik liet deze tegenwerping maar achterwege.

‘Nou,’ verzuchtte ik in plaats. ‘Dan staat er over honderd jaar tenminste nog een ruïne van mijn hand...’

Op dat moment dacht ik aan voordrachtskunstenaar, schrijver en dictator/massamoordenaar Adolf Hitler. Over hoe zo'n associatie tot stand kan komen heeft Freud heel interessante dingen geschreven, maar ik dacht gewoon aan Hitler en ik dacht opnieuw aan Hitler toen ik een week later op ons Franse erf met een kruiwagen de tuin door naar de hoek van de schuur liep, de plek waar mijn toren

moet komen. In die kruiwagen één steen, een heel grote, een hoeksteen van plaatselijk graniet. Je moet ergens beginnen.

Hitler klaagt in *Mein Kampf* over het gebrek aan uitstekende monumenten in de Duitse steden, mijn plan was een uitstekende toren op het Franse platteland te bouwen. Dat is een verschil. Verder zijn we niet op dezelfde datum geboren, ook verder lopen onze levens niet parallel. Maar dat hoeft ook niet als het om associaties gaat. Via Hitler kwam ik op diens architect Albert Speer, die gedachtesprong is niet moeilijk te verklaren. Speer had de ambitie voor de eeuwigheid te bouwen, op zijn minst duizend jaar, maar hij hield toch rekening met de tijdelijkheid van de 'grootste aller beschavingen'. In dit verband meende hij een eigen theorie te hebben ontworpen, de ruïnewaarde-theorie. 'Die is niet van Hitler afkomstig,' schreef hij ergens, 'het is mijn eigen theorie!'

Speer volgde bij gelegenheid de sloop van een tramremise in Neurenberg, die gebouwd was van vlechtbeton: 'Wat een nare aanblik boden die bergen puin! Ik nam me voor onze belangrijkste gebouwen niet langer met gewapend beton te bouwen, maar daarentegen mijn voordeel te doen met de wijze der Antieken, die hun bouwwerken tot een lust voor het oog wisten te maken, zelfs als deze eenmaal in ruïneuze staat verkeerden. Ik probeerde hierop mijn gedachten over dit onderwerp te verdiepen door een grote tekening te maken van het Zeppelinfeld in Neurenberg, die helaas verloren is gegaan. Het leek op een ruïne, begroeid door klimop. Toen ik deze tekening Hitler onder ogen bracht, werd dit door een aantal van zijn medewerkers als heiligschennis beschouwd, omdat ik me verstout had mij voor te stellen dat het Derde Rijk minder lang zou kunnen duren dan de eeuwigheid. Hitler echter beschouwde de duurzaamheid van zijn gebouwen als een punt van aanhoudende discussie. Hij wist welke steun het fascisme van Mussolini had ondervonden van de aanwezigheid van de keizerlijke ruïnes in Rome, als iconen of herinneringen van een tijdperk waaruit men kracht kon putten.'

Dit vertelde ik zo ongeveer aan mijn vrouw, die me hoofdschuddend aanhoorde.

'Een ruïne bouwen?' vroeg ze. 'Ben je nou helemaal?'

'Ruïnes kunnen heel schilderachtig zijn...' mompelde ik, maar hield er verder mijn mond over.

Op de terugweg uit Frankrijk besloot ik haar mee te nemen naar de ‘Désert de Retz’, een tuin vol rare bouwwerken aan de rand van het Forêt de Marly bij Chambourcy, ruim twintig kilometer ten westen van Parijs. Geen grote omweg, onze weg naar en van Bourgondië voert altijd langs Parijs.

‘Je rijdt verkeerd,’ zei ze, toen ik de afslag naar Lille miste en de periferie in westelijke richting aanhield.

‘Ik wil je iets laten zien...’

Wat dat dan was.

‘Dat zul je straks wel zien.’

We naderden Chambourcy en ik moest op de route letten. Mijn vrouw had de kaart op de knieën, we reden verkeerd, het bekende verhaal - we kwamen lichtjes geagiteerd aan.

‘This better be good...’ zei ze, maar ik had me terdege voorbereid. Onze dag zou niet meer stuk kunnen.

Ik had in de *Figaro* een advertentie gezien. ‘Ontdek de Désert de Retz in de winter’, stond erboven. Het was weliswaar oktober, maar dat leek me geen bezwaar. We meldden ons op het aangegeven adres bij de historicus Pierre Emile Renard. Hij deed zelf de deur open, toen we aanbelden bij het gebouw van de Association Histoire de Chambourcy, de Retz et d'Aigremont.

‘We komen voor de rondleiding,’ zei ik.

‘Dat dacht ik al,’ zei Renard. ‘Maar bent u wel lid? Ik heb u nog nooit eerder gezien.’

‘Nee,’ zei mijn vrouw. ‘We zijn nergens lid van, en dat houden we graag zo.’

‘Désolé...’ zei Renard. Hij wilde de deur al dichtduwen.

‘Ho ho!’ riep ik. ‘Lid waarvan?’

‘De Association Histoire de Chambourcy, de Retz et d'Aigremont.’

‘Kom schat,’ zei ik. ‘Laten we dat nou maar doen... Vast de moeite waard.’

We werden dus lid, wat nog veel voeten en veel geld in de aarde bleek te hebben. Een invulformulier van meerdere pagina's. Beroep, antecedenten, reden van belangstelling, alles wilden ze weten. De historicus neusde intussen in onze paspoorten.

‘Wel een grondige controle...’ mompelde ik.

Renard keek me verstoord aan.

‘U moet goed begrijpen dat niet iedereen zomaar lid kan worden van onze Association. Het is dat ik u beiden op het eerste gezicht vertrouw...’

‘Dat is te merken,’ zei mijn vrouw.

‘Weet u wel hoeveel duizenden *millions* we hebben gespendeerd aan de restauratie van het mooiste park ter wereld? Ik reken weliswaar nog in *francs anciens*, maar toch...’

Zo betraden we eindelijk de Désert de Retz, als splinternieuwe leden van de Historische Vereniging, met de man die niet slechts *président* was, maar zelfs *président d'honneur* bleek te zijn.

‘Een kwestie van dienstjaren,’ zei Renard. ‘In het dorp noemen ze me Maître Renard. Omdat ik de kraaien die de fondsen beheren een vette restauratiesubsidie uit de zak heb gepraat. Als de vos bij de *maître corbeau.* Of kent u uw Fontaine niet?’

‘Ik zou die fabel nog in het Latijn kunnen opzeggen,’ zei ik.

Renard wilde wedden van niet.

‘Bon,’ zei ik. ‘Als u verliest, betaalt u ons het lidmaatschapsgeld terug en maakt u ons erelid.’

‘Daar heb ik helemaal geen behoefte aan,’ bromde mijn vrouw.

‘Kom liefje... Het gaat om de eer.’

De président gaf mij een hand, weddenschap beklonken, en ik stak van wal:

> Quae se laudari gaudent verbis subdolis,
> serae dant poenas turpi paenitentia.
> Cum de fenestra corvus raptum caseum
> comesse vellet, celsa residens arbore,
> vulpes invidit, deinde sic coepit loqui:
> ‘O qui tuarum, corve, pinnarum est nitor!
> Quantum decoris corpore et vultu geris!
> Si vocem haberes, nulla prior ales foret’.
> At ille, dum etiam vocem vult ostendere,
> lato ore emisit caseum; quem celeriter
> dolosa vulpes avidis rapuit dentibus.
> Tum demum ingemuit corvi deceptus stupor.

Zowel mijn vrouw als Maître Renard keek me verbijsterd aan.

‘Waar heb je dat vandaan?’ vroeg ze.

‘In mijn atheneumtijd uit het hoofd geleerd,’ zei ik. ‘Net als de lijst met Latijnse tandartstermen die achter in Vestdijks *Ivoren wachters* staat. Om die verwaande gymnasiumklantjes af te troeven. Nooit gedacht dat ik er nog eens erelid mee kon worden.’

‘De Franse Fontaine is me liever,’ zei Renard. ‘Maar ik geef toe, u hebt gewonnen. Eerlijk is eerlijk, ik zal u straks het geld teruggeven.’

‘En...?’

‘Ja ja, ik hou me aan mijn afspraken.’

Twee kersverse ereleden en de président d'honneur, groter was het gezelschap niet, maar de wandeling was de moeite waard. Van een woestijn heeft ‘Désert de Retz’ helemaal niets. ‘Désert’ stond in de late achttiende eeuw voor een verlaten plek volgens de Maître, niet speciaal voor een zandbak met een ploertende zon van koper in de lucht.

‘Bon. Dit park is in de late jaren zeventig van de achttiende eeuw aangelegd door François Racine de Monville. Hij was een would-be kenner van alles, speelde tennis, kon boogschieten als een indiaan, maakte studie van groente en moestuinieren, was onze nationale uitvinder van de centrale verwarming, hij speelde op de harp stukken van zijn vriend Maître Gluck, componeerde zelf liederen, organiseerde voorlezingen uit Rousseau en de Encyclopédie, ontwierp een luchtpostsysteem tussen het park en de bedienden in het dorp Retz en zat altijd achter de vrouwen aan; hij legde een kaartje met Marie Antoinette en Louis XVI, werd tijdens de Revolutiejaren gevangengezet vanwege anglomanie en genotszoekerij, speelde badminton terwijl hij op zijn executie per guillotine wachtte, waaraan hij toch weer ontsnapte, maar toen had hij de boel hier al verkocht aan een excentrieke Engelsman die Disney Ffytche heette...’

‘Ffytche...?’

‘De naam Ffytche is heel normaal in Engeland,’ zei de Maître. ‘Maar terzake. Ik laat u de Tempel van Pan zien, de ijskelderpiramide, de gotische kerkruïne, de Tempel van Rust, de Tartarentent...’

‘Misschien kunnen we meteen naar de Pilarentoren gaan,’ zei ik. ‘Al die folly's van Monville geloof ik wel.’ Maître Renard bleek echter niet te vermurwen, en ook mijn vrouw wilde alles zien, nu we er toch eenmaal waren. Dus zagen we alles: de Tempel van Pan, de ijskelderpiramide, de gotische kerkruïne, de Tempel van Rust, de Tartarentent.

Eindelijk kwamen we bij de Pilarentoren.

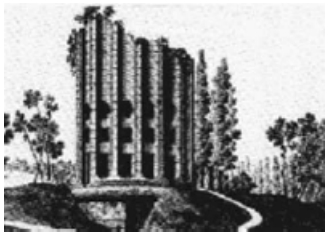

‘Kijk,’ zei ik tegen mijn vrouw. ‘Wat zou je denken van zo'n toren?’

‘De vijftien meter eenentwintig hoge pilarentoren werd door Monsieur de Monville gebruikt als zomerhuis,’ doceerde Renard. ‘Het is het meest markante onderdeel van de Désert de Retz en een van de meest ongebruikelijke woonhuizen van Europa. Vele groten der aarde hebben de spiraaltrap beklommen die naar de woonvertrekken leidt: Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, koning Gustaaf III van Zweden, André Breton, Jacqueline Kennedy Onassis, president Jimmy Carter, president François Mitterrand, en dan noem ik ze lang niet allemaal.’

Ook wij beklommen de spiraaltrap en kwamen in een wonderbaarlijk mooie woonkamer terecht, waar op een tafeltje een gastenboek klaarlag. We tekenden, naam, beroep.

Dat we erelid van de Historische Vereniging waren werd door mij achter een trotse accolade vermeld.

‘Zo'n toren wil ik ook wel...’ zei ik tegen mijn vrouw.

‘Ik begin te begrijpen wat je bedoelt met die ruïnetheorie van je,’ zei ze, duidelijk onder de indruk van Monvilles gebouw.

Om die woorden, om haar blik ook hou ik van haar. Zo lief en schoolreisjesmeisjesachtig. Kennelijk zag ze dat en vermoedde ze de consequenties van haar woorden. Ze leek te schrikken.

‘Maar zo'n toren op ons erf... Ach wat! Die kun jij toch niet bouwen.’

Onmiddellijk informeerde ze bij de Maître wat de Pilarentoren had gekost, wat ik wel vals vond. Hij noemde een bedrag dat ik naar hedendaagse maatstaven omrekende, vervolgens werd ik heel erg bleek. Ik stamelde: ‘Misschien zal het dan toch iets eenvoudiger moeten...’

Eenmaal terug in Amsterdam zocht ik naar een ruïne in mijn prijsklasse, waarmee ik mijn vrouw toch zou kunnen overhalen. Ik vond een fraai exemplaar en liet het aan haar zien: ‘Dit is de toren van de Kerk van de H. Augustinus op Goa. Zo eentje dan misschien?’

Ze keek me aan met duidelijke bevreemding, toen haalde ze haar schouders op: ‘Volgens mij ben je stapelgek geworden.’

Net als de meeste mensen is mijn vrouw op een bepaalde datum geboren. Een geboortedatum heeft consequenties. Zo'n negatieve reactie, ze kan er niks aan doen. En ik van mijn kant: het kostte me geen moeite net zo open en vriendelijk te blijven als Fidel Castro.

Arnon Grunberg
Een gezond kind

De eerste tekenen dat Ivan anders was dan andere baby's - hij was genoemd naar Ivan Lendl, een tennisser, de tweede naam van de baby luidde: Lendl, en pas daarna kwam de achternaam, Legrand - openbaarden zich een paar uur na de geboorte.

De arts die had geholpen bij de bevalling zei, terwijl hij zijn jas alweer aanhad, dat de scheve mond bij zou trekken. ‘Maakt u zich geen zorgen,’ voegde hij eraan toe, ‘een gezonde, Hollandse jongen met alles erop en eraan.’ Toen ging hij naar huis.

Eerst had Isa, de moeder van Ivan, in haar woonkamer willen bevallen, dat was haar ook bijna gelukt, maar ze verloor zoveel bloed dat de vroedvrouw zich gedwongen zag een ambulance te bellen.

Toen ze Ivan eindelijk in haar armen hield, zei ze liefkozend tegen de baby: ‘De volgende keer ga ik meteen naar het ziekenhuis. Dat bespaart me een hoop lijden.’

Ze hield hem even van zich af om hem beter te kunnen bekijken, dat stukje vlees dat een paar uur daarvoor met veel moeite uit haar was gekropen, ze had er weinig van gemerkt want ze hadden in het ziekenhuis besloten haar te verdoven, en toen zei ze, eigenlijk tegen niemand in het bijzonder: ‘Die mond is inderdaad wel een beetje scheef.’

Een verpleegster die wat aan het rommelen was in de kamer ging zwijgend door met rommelen, maar voor ze wegging zei ze tegen Isa: ‘Nou, dan laat ik u alleen, als u me nodig heeft roept u me maar.’

Isa keek de slanke verpleegster na en drukte Ivan vervolgens zo dicht tegen zich aan dat hij begon te krijsen.

Toen Isa's moeder de volgende dag op bezoek kwam, zei ze, na één blik op de baby te hebben geworpen: ‘Dat kind is niet gezond.’

‘Dat zeg je omdat je jaloers bent, mama.’

‘Waar zal ik de bloemen zetten?’ vroeg Isa's moeder die zich had voorgenomen geen ruzie te maken met haar dochter.

‘Waarom heb je bloemen meegebracht? Ik ben toch niet ziek.’

‘Als je naar het ziekenhuis gaat,’ zei Isa's moeder, ‘neem je bloemen mee.’

Ze zette het bosje witte rozen op het nachtkastje, schikte ze en wierp toen weer een blik op haar kleinzoon.

‘Kijk dan eens goed naar hem,’ zei Isa's moeder, ‘dit is de monsterlijkste baby die ik ooit heb gezien. Zijn mond staat scheef, hij heeft een hazenlip, van een neus is praktisch geen sprake, hij is kaal en hij heeft flaporen.’

‘Mama,’ zei Isa, ‘dat zeg je omdat je jaloers bent.’

Isa's moeder was niet verbitterd geraakt, ze was het altijd al geweest. ‘Het boze oog is op hem gevallen,’ zei Isa's moeder. ‘Ik heb je gezegd, neem geen kind zonder man. Sommige vrouwen kunnen een kind zonder man opvoeden. Jij kan nog geen tekkel alleen opvoeden. En dit is geen normaal kind, dit is een gehandicapt kind, dit is een monster van een kind. Als je geluk hebt wordt hij niet oud.’

‘Mama,’ zei Isa, ‘dat soort dingen moet je niet zeggen. Dat vind ik niet prettig. Als je dat soort dingen zegt, heb ik liever dat je weer gaat. Het is wel je kleinzoon.’

‘Ik ga al,’ zei Isa's moeder. ‘Ik ga al, want ik kan niet naar hem kijken, dat doet me gewoon pijn. Als ik hem zie word ik depressief. Weet je hoe je hem gaat noemen?’

‘Ivan,’ zei Isa, ‘Ivan Lendl.’

Haar moeder keek Isa met opgetrokken wenkbrauwen aan. ‘Lendl? Is dat een naam? Voor een kind?’

‘Ja, mama,’ zei Isa, ‘Lendl is een naam.’

Isa's moeder gaf haar dochter een vluchtige kus en toen ging ze ervandoor. Op het perron waar ze moest wachten op de metro werd ze bevangen door het idee dat haar kleinzoon monsterlijk was. Ze moest even gaan zitten om eraan te wennen. ‘Nou ja,’ zei ze tegen zichzelf, ‘ik heb al zoveel meegemaakt, dit kan er ook nog wel bij.’

In het ziekenhuis pakte Isa Ivan op en fluisterde: ‘Mijn moeder is gewoon jaloers. Ik vind je heel mooi. Ik vind je de mooiste baby van de wereld.’ Daarop begon Ivan hartverscheurend te krijsen, maar dat was natuurlijk toeval. Er liep ook wat melk uit zijn mond. Ivan dronk gretig, maar hij had moeite zijn voedsel binnen te houden.

Nadat Isa hem twintig minuten op zijn rug had geklopt kalmeerde de baby een beetje en viel in slaap.

Isa bestudeerde haar baby nog eens, met de woorden van haar moeder in haar achterhoofd. Het leek wel, dat moest gezegd, alsof zijn ene oog niet goed openging, het leek alsof de hele linkerkant van zijn gezicht langdurig klem had gezeten. ‘Toch,’ zei ze zacht,

‘vind ik jou de mooiste van de wereld.’

En ze gaf baby Ivan wat zoentjes op zijn buik.

Zelf was Isa ook niet bijster mooi, maar haar mond zat in ieder geval niet scheef en ook verder was ze verre van gehandicapt. Wel tamelijk gezet, maar niet gehandicapt.

Als tiener was ze verliefd geweest geweest op Ivan Lendl. Als ik een kind krijg, had ze zich toen al voorgenomen, noem ik hem Ivan Lendl. Als tiener zat ze dagenlang voor de televisie om naar tennissen te kijken, vooral als Ivan aan de beurt was. Haar kamer hing vol met fotootjes van Ivan, een keertje had ze hem de hand gedrukt en hij had haar een gesigneerde foto gegeven. Een gelukkig moment was dat geweest in het leven van Isa.

Zelf tenniste ze niet. Ze was als tiener ook al tamelijk gezet geweest, vooral bij haar kuiten. Tijdens gymles werd ze veelvuldig geplaagd. In de kleedkamer zeiden meisjes tegen haar: ‘Het lijkt wel alsof er een waterreservoir in je kuiten zit.’ Ze besloot alleen nog in lange broek te gymen.

Bij haar moeder beklaagde ze zich over haar kuiten, maar die zei: ‘Een man kijkt niet naar de kuit, een man kijkt naar de tiet, en die tieten van jou mogen er zijn.’

Voor Isa naar huis mocht met baby Ivan liet ze hem voor de zekerheid nog eens onderzoeken door een arts. Na afloop van het onderzoek zei de arts: ‘Als hij iets ouder is kunnen we die hazenlip wel proberen te repareren. Nu zou ik maar gewoon even afwachten. Geen zorgen, mevrouwtje, baby's kunnen veel hebben.’ Hij keek nog even naar de grote borsten van Isa en lachte vriendelijk voor hij opstond om aan te geven dat het gesprek was afgelopen.

Als zestienjarige had Isa bijna iedere nacht gedroomd over operaties waarbij haar borsten verkleind zouden worden. Haar moeder voelde niets voor zo'n operatie, die zei: ‘Wees blij dat je daar wat hebt zitten.’

Met de baby en een weekendtas ging Isa naar huis. Ze nam de metro. ‘Nu,’ zei ze tegen de kleine Ivan, ‘zul je je vader ontmoeten.’

De vader van baby Ivan was de buurman van Isa, een gescheiden loodgieter die tegen haar had gezegd: ‘Isa, meisje, ik wil best een kind bij je maken, maar weet dat ik er al twee heb, en ik heb nog mijn caravan in Frankrijk, ik ga me voor jou niet uit de naad werken. Het wordt jouw kind. Het blijft jouw kind.’

Isa had dat niet erg gevonden, Isa wilde heel graag een kind, van alles wat ze wilde, wilde ze het liefst een kind. Ze was achtentwintig, ze kon niet meer wachten.

Van huis uit was ze antropologe, ze had onderzoek gedaan naar

de cultuur van loodgieters, de titel van haar afstudeerscriptie luidde: ‘De loodgietercultuur, een poging tot ontmythologisering.’

Door haar onderzoek was ze bevriend geraakt met een paar loodgieters, onder wie haar buurman. Eigenlijk wist ze niet goed wat er eerst was geweest, het erotische contact met de buurman of haar onderzoek naar de cultuur van loodgieters.

Toen Ivan bijna vijf was twijfelde niemand, behalve zijn moeder, meer aan zijn status van monster. Kinderen op straat riepen hem na, vrouwen, vooral aanstaande moeders, schrokken zich dood als ze hem achter op de fiets van Isa zagen zitten, en liepen of fietsten zo snel mogelijk weer door, alleen een paar huisvrienden die de moeite hadden genomen ondanks zijn uiterlijk in het universum van Ivan door te dringen zeiden: ‘Nou ja, hij heeft wel een lief karakter.’

Dat was een leugentje om bestwil, want een lief karakter had hij ook niet. Het beste wat over hem gezegd kon worden was dat hij niet mank liep.

Hij was vanwege zijn scheve mond moeilijk te verstaan en als mensen hem niet meteen begrepen, waar ze betrekkelijk weinig aan konden doen, begon hij te schreeuwen en met dingen te gooien. Vervolgens barstte hij in een jammerlijk gehuil uit dat op slechte dagen wel een halfuur kon duren. Ook had hij regelmatig ademnood en zijn moeder moest hem dan aansluiten op een zuurstoffles. Maar Isa hield van hem, zoals ze nog nooit van iemand had gehouden en vaak zei ze tegen Ivan: ‘Jij bent de mooiste jongen van de wereld.’ En dan antwoordde Ivan met zijn scheve mond en zijn vrijwel neusloze gezicht: ‘Ja, mama, dat ben ik. Maar jij bent ook heel mooi, daarom wil ik met je trouwen.’

Ivan was geopereerd aan zijn hazenlip, maar die operatie was voor tachtig procent mislukt. Vanwege leerproblemen zat hij op een speciale school. Daar liepen veel monsterlijke kinderen rond, maar Ivan was veruit de monsterlijkste.

Een arts had met een zorgelijk gezicht tegen Isa gezegd: ‘Soms kunnen kinderen met dit soort afwijkingen wel twintig jaar worden.’

Toch was Isa gelukkig. Ze had een kind gewild, dat had ze gekregen. Eigenlijk ontbrak er maar één ding aan haar geluk: nog een kind, een gezond kind.

Tegen haar moeder zei Isa: ‘Ik weet nu hoe het is om een ziek kind te hebben, en dat is, ondanks alle problemen, toch de hemel op aarde. Nu wil ik nog weten hoe het is om een gezond kind te hebben. Want als een ziek kind al bijna de hemel op aarde is, dan zal een ge-

zond kind wel helemaal fantastisch zijn.'

'Je bent niet goed wijs,' zei haar moeder, 'ik waarschuw je.'

Maar Isa was een koppig mens, en op een avond toen Ivan lag te slapen in zijn bedje dat naast haar bed stond - omdat ze toch geen man had, dacht Isa, kon Ivan net zo goed bij haar in de kamer slapen - belde ze bij de loodgieter aan.

Hij deed open in zijn pyjama, zodra hij thuiskwam van zijn loodgieterswerkzaamheden ging hij onder de douche staan en trok zijn pyjama aan. Als hij niet hoefde te werken liep hij de hele dag rond in zijn pyjama, als hij naar de supermarkt moest deed hij zijn ochtendjas aan. De caissières waren daar intussen volledig aan gewend geraakt.

'Echt goed leven,' zei hij tegen vrienden die één keer in de drie weken langskwamen om te kaarten, 'doe je in je pyjama.' En dan knikten zijn vrienden.

'Wat moet je?' vroeg de loodgieter aan de moeder van zijn kind en zijn buurvrouw, want dat laatste was ze ook nog altijd. 'Het is bijna halfelf.'

Om zijn zoon Ivan bekommerde hij zich niet, maar dat was niet erg, dat had hij al voor de conceptie aangekondigd. Dus daar was Isa op voorbereid geweest.

'Ik wil zo graag nog een kind,' zei Isa, 'maar nu een gezond kind.'

'Nog een?' zei de loodgieter, en hij keek op zijn horloge. 'Alsof deze zo goed gelukt is.'

Maar als Isa een plan had liet ze zich daar door niets en niemand meer van afbrengen.

'Ik wil nog één kind,' zei ze, 'een gezond kind, maar ik wil dat hij dezelfde vader heeft als Ivan. Dus ik zou je om een gunst willen vragen.'

De loodgieter, die overigens Jan heette, hees zijn pyjamabroek op. Hij was niet jong, had al lang geen erotisch contact meer gehad, maar mooier was Isa er niet op geworden, haar tieten waren nog steeds groot, dat wel, maar was dat voldoende, overwoog Jan.

'Meisje toch,' zei Jan, 'weet waar je aan begint.'

'Alsjeblieft,' zei Isa, 'je hoeft niets te doen, ik zal je nergens mee lastigvallen, gewoon even hetzelfde wat we vroeger deden en klaar is Kees.'

'Vooruit,' zei hij en hij gaf een liefkozend tikje op haar dikke wang.

'Maar,' zei Isa, 'dan moet je wel even met me mee naar het ziekenhuis voor genetisch onderzoek, wat ik wil echt zeker weten dat we dit keer een gezond kind krijgen.'

‘Godverdomme,’ zei Jan, ‘daar heb ik geen trek in.’

‘Alsjeblieft,’ zei Isa, ‘doe het nou. Ik zal je een week lang elke avond pijpen.’

De loodgieter dacht even na, hij overwoog of hij haar binnen moest vragen, maar omdat hij geen zin had in bezoek besloot hij het gesprek in de deuropening af te ronden.

‘Twee weken,’ zei de loodgieter.

‘Tien dagen.’

‘Dat is een deal,’ zei de loodgieter.

Zo gebeurde het. Tien dagen lang pijpte Isa iedere avond de loodgieter. De deuren tussen beide woningen stonden dan open - de loodgieter werd graag in zijn eigen bed gepijpt - want als haar zoon ademnood kreeg moest Isa het genot dat ze de loodgieter schonk onderbreken om in haar eigen woning Ivan razendsnel op de zuurstoffles aan te sluiten.

‘Je hebt het er maar druk mee,’ zei de buurman als ze weer terugkwam van de zuurstoffles, en tikte haar liefkozend op de wang.

Het genetisch onderzoek wees uit dat ze zonder meer een kind konden maken, de loodgieter en Isa. De kans dat er weer een baby met afwijkingen op de wereld zou worden gezet was statistisch gezien te verwaarlozen.

Na een week of acht was het raak en Isa vertelde Ivan vol trots: ‘Je krijgt een broertje, of een zusje.’

‘Mooi,’ zei Ivan, ‘maar ik ga wel met je trouwen. Want ik ben de mooiste van de wereld.’

‘Ja, Ivan,’ zei zijn moeder, ‘dat ben je, maar nu moet je je mond afvegen.’ Misschien kwam het omdat hij geestelijk een beetje was achtergebleven of omdat hij een moeilijk karakter had, maar Ivan was de hele dag door vies. Vijf minuten nadat je hem uit bad had gehaald was hij alweer smerig en hij zorgde er ook voor dat iedereen in zijn omgeving vies werd.

Soms kwamen Isa en Ivan de buurman op de trap tegen en dan zei Isa tegen Ivan: ‘Dat is je vader, zeg eens dag tegen je vader, zeg eens hallo pappie.’ Maar dat weigerde Ivan demonstratief.

Als de loodgieter dan weer weg was zei Ivan hard: ‘Wat een lelijke man was dat, wat een monster. Foei. Wat een straf moet het zijn om zo'n kind te krijgen.’

Ivan was erg goed in het napraten van wat hij om zich heen hoorde, maar gelukkig hoefde Isa nergens bang voor te zijn, want je moest behoorlijk veel training hebben om Ivan te kunnen verstaan.

Geleidelijk aan vereenzaamde Isa een beetje, omdat ze nauwelijks

aandacht kon opbrengen voor vrienden en kennissen, haar eigen kind eiste veel aandacht, maar dat vond Isa geen probleem. Eigenlijk had ze genoeg aan Ivan. Hij was zo'n heerlijk kind, en op zijn eigen manier ook heel mooi. Straks zou het gezonde kind komen, dan werd het allemaal nog veel mooier.

Dat zei ze wel eens tegen Ivan: ‘Straks komt het gezonde kind.’

‘Hoe bedoel je, mama?’ vroeg Ivan.

‘Ik bedoel,’ zei ze, ‘dat jij straks een broertje of zusje hebt. Dan zijn we hier met zijn drietjes.’

In het ziekenhuis waar ze zes jaar daarvoor van Ivan was bevallen, beviel Isa nu van Jacob. Het jongetje was gezond, verzekerden de doktoren haar.

Isa kon haar geluk niet op. Ze belde meteen al haar kennissen en vrienden, hoewel het midden in de nacht was, ook vrienden van wie ze al jaren niets hadden gehoord.

Haar moeder kwam kijken, en zei: ‘Nou ja, hij ziet er in ieder geval beter uit dan zijn broertje.’

Maar al snel bleek dat Jacob minder gezond was dan eerst werd vermoed. Hij kon niet slikken en na een paar dagen stond ook onomstotelijk vast dat hij kon zien noch horen. Zijn IQ kon om die reden niet worden gemeten, maar veel was het niet en veel zou het ook niet worden. Hij zag er niet monsterlijk uit, daarmee was ook alles gezegd.

Het wonder was geschied, geheel tegen alle voorspellingen in had Isa weer een ziek kind op de wereld gezet.

Ze liet zich er niet door ontmoedigen, ze nam Jacob mee naar huis en bezocht daarna de beroemdste doktoren die ze maar kon vinden en die zeiden allemaal hetzelfde tegen haar: ‘Hij kan twaalf, dertien jaar oud worden. Maar wat hij precies zal meekrijgen van zijn leven is de vraag.’

Toch hield ze van Jacob. Ze huurde een verpleegster in die drie keer per week kwam om haar van haar zware taken te ontlasten; het verzorgen van Jacob was nog intensiever dan het verzorgen van Ivan.

Nadeel was dat Jacob geen geluid maakte, ja, heel soms kwam er zo'n geluid uit dat een vol bad maakt wanneer het leegloopt en dat was het teken dat Jacob moest worden leeggezogen. Aangezien hij niet kon slikken moest hij zijn speeksel ergens kwijt. Daarom liep Isa de hele dag achter hem aan en zoog hem af met een soort van stofzuiger voor speeksel, een apparaat dat normaal gesproken gebruikt wordt om ouderen door hun laatste levensfase te helpen.

Maar Isa zei: ‘Ik ben gelukkig, ik heb twee zieke kinderen, maar het zijn twee schatten van kinderen, ze zijn een beetje ziek, maar ze schenken me meer vreugde dan wie dan ook.’

Ivan zei: ‘Mama, mijn broertje is een monster, zullen we hem doodmaken?’

Wat een verrukkelijke fantasie heeft hij toch, dacht Isa, wat een heerlijk kind is het. Wat een genade dat ik in ieder geval één kind heb dat kan zien en kan horen.

Vier jaar gingen voorbij. Ivan werd steeds monsterlijker, en ontwikkelde steeds meer een eigenaardige en bijzonder levendige fantasie, hij leefde, zou je ook kunnen zeggen, in zijn eigen wereld. Maar er was contact met hem mogelijk. Jacob was als een plant. In het begin had Ivan nog wel gesuggereerd om zijn broertje bij de vuilnis te zetten, of op een andere manier dood te maken, maar aangezien Jacob zo weinig geluid maakte, en daardoor ook nauwelijks opviel in het huishouden, was hij niet de moeite van het doodmaken waard.

Vrienden van Isa die zich zorgen maakten om haar bestaan zeiden: ‘Ga er eens uit.’

Aan uitgaan had Isa weinig behoefte, hoewel ze soms wel droomde van een man, maar meer nog dan dat droomde ze van een kind, nog één kind, een gezond kind.

Op pinksteravond gaf ze toe aan de druk van enkele van haar vrienden die uit menslievendheid een residu van vriendschap met haar in leven hadden gehouden; zij ging uit.

De vrienden pasten op de kinderen. Ivan sliep vredig in het bed van zijn moeder, Jacob lag als een plant in zijn bedje, en Isa zat in een disco aan de bar.

Om tien uur had ze nog met niemand gepraat, om elf uur ook niet, maar om twaalf uur kwam er een heer naast haar zitten die beweerde hoboïst te zijn en ze viel meteen voor hem.

Hij was oud en getrouwd, hij had geen gevoel voor humor, maar hij was teder en ging recht op zijn doel af. Tijdens de eerste dans zat hij aan de borsten van Isa, tijdens de tweede dans zat hij aan haar kont en tijdens de derde dans zat hij aan haar kont en haar borsten. Isa dacht: wat een fijne man is dat, wat een heer.

‘Mijn vrouw is in Londen,’ zei hij, ‘ga met me mee. Ze komt pas morgen terug.’

Ze ging met hem mee, en hij bleek echt een heer te zijn, want na het neuken bakte hij een schuimomelet voor haar.

Toen kreeg Isa een idee. ‘Ik ga je een gekke vraag stellen, maar schrik niet,’ zei ze met haar mond vol omelet.

‘Ik schrik nergens van,’ zei de hoboïst.

‘Wil je een kind met me maken?’

De hoboïst verslikte zich.

‘Hoe bedoel je?’ vroeg hij. ‘Ik ben getrouwd. Dit is geen goed idee.’

‘Ik wil niet met je trouwen,’ zei Isa, ‘ik wil gewoon een kind, een gezond kind. Ik zorg er zelf voor, ik wil alleen je zaad, ik zal je nergens mee lastigvallen, je hoeft me nooit meer te zien. Maar ik wil zo graag nog een gezond kind, ik heb twee zieke kinderen en dat is een zegen, ik wil zo graag weten hoe het is om een gezond kind te hebben.’

De hoboïst dacht even na. Hij keek naar Isa. Ze heeft wel iets, vond hij, iets artistieks.

‘Mmm,’ zei hij en veegde zijn mond af. ‘Ik ben ook componist, ik componeer muziek voor erotische films. Ik dacht, je hebt iets artistieks, iets geks, iets origineels, iets interessants, en je hebt prachtige borsten, zoals je ze zelden ziet, van nature dan, ik dacht, misschien wil je een keer in een van de erotische films meespelen waarvoor ik de muziek componeer.’

‘Bedoel je,’ vroeg Isa, ‘dat als ik dat doe je me een gezond kind gaat geven?’

Die vrouw is gek, dacht de hoboïst, maar ik kan haar wel gebruiken.

‘Dat bedoel ik,’ zei de hoboïst.

‘Dat is dan afgesproken,’ zei Isa, ‘maar nu moet ik snel naar huis, mijn kinderen wachten op me.’

De hoboïst was niet alleen hoboïst, maar ook producent van de films waarvoor hij de muziek componeerde. ‘Muziek,’ zei hij tegen Isa, ‘is de helft van de erotische film. Laten we beginnen.’

De cameraman was de broer van de hoboïst.

De hoboïst had een kamer gehuurd in een motel nabij station Driebergen-Zeist.

Isa keek naar de drie mannen die op de bank van de motelkamer zaten en die haar vaag aan iets deden denken, maar ze wist zelf even niet waaraan.

‘Dit is geen erotische film,’ zei Isa, ‘dit is porno.’

‘Kom, Isa,’ zei de hoboïst, ‘jij wilt toch een gezond kind. En dit is niet zomaar pornografie, dit is pornografie met een knipoog en vergeet niet, Isa, jij bent een artieste, jij hebt iets heel speciaals wat andere mensen van nature niet hebben.’

‘Ja,’ zei Isa, ‘ik wil een gezond kind.’

‘Zie je wel,’ zei de hoboïst, ‘ik wist wel dat je verstandig was, laten we met de opnames beginnen.’

Iets minder dan een jaar daarna beviel Isa van een schattig meisje dat ze Maaike noemde. Ze kon niet geloven dat Maaike gezond was, daarom ging ze naar alle doktoren die ze maar kon vinden en alle doktoren stelde ze dezelfde vraag: ‘Wat is er mis met dit kind?’

De doktoren zeiden allemaal: ‘Niets, mevrouw, dit is een prachtig en gezond kind.’ Maar ze kon het nog steeds niet helemaal geloven.

Op een middag in september, het was benauwd, ging ze even naar de supermarkt, ze had geen melk meer. Er stond een lange rij voor de kassa.

Ivan had eerst onder de tafel met een houten trein gespeeld, maar toen was zijn aandacht getrokken door de wieg waarin zijn zusje lag.

Eerst had hij haar kusjes gegeven, vervolgens kneep hij uit nieuwsgierigheid in haar neus en ze begon te huilen.

Daarop pakte Ivan de wieg en keerde die om.

Hij hield niet van huilende kinderen.

Maaike begon nog harder te huilen. Ivan kon daar slecht tegen.

‘Niet huilen,’ zei Ivan tegen zijn zus, ‘jij bent een monster, maar dat is nog geen reden om zo te huilen.’

Het gehuil hield niet op. Hij sleepte zijn zusje over de grond in de richting van de woonkamer. Hij kuste haar op haar neus, haar mond, haar voorhoofd.

‘Houd op met huilen,’ riep Ivan, ‘monster dat je bent, houd op met huilen.’

Hij pakte een kussen van de bank en drukte dat op het gezichtje van Maaike zodat het geluid dat ze produceerde gesmoord werd in het kussen.

‘Nu ben je stil,’ zei Ivan tevreden.

‘Ik ben zo gezegend met mijn kinderen,’ zei Isa tegen de caissière, ‘alle drie zijn ze anders, maar alle drie maken ze me gelukkig.’

Daarop rende ze naar huis met de melk.

De stilte viel haar meteen al op. Een onnatuurlijke stilte hing in haar huis.

In het gangetje tussen de keuken en de woonkamer zat Ivan op een kussen op zijn zusje.

Ze trok hem ervanaf, pakte Maaike op, luisterde even en begreep alles.

Ze dacht: ze gaan hem van me afpakken, ze mogen hem niet van me afpakken.

‘Ivan, wat heb je gedaan?’ riep ze.

Straks kwam de verpleegster. Ze moest de sporen verwijderen voor de verpleegster kwam.

‘Hier mag je nooit iemand over vertellen, Ivan,’ zei Isa, ‘dit mag nooit iemand weten.’

Ze keek om zich heen. Onder de tafel lag Jacob als een plant die het best gedijde in het donker.

‘We moeten haar verstoppen,’ zei ze. ‘We moeten Maaike verstoppen.’ Ze pakte een vuilniszak uit een keukenkastje.

‘Ja, mama,’ zei Ivan, ‘we moeten haar verstoppen, want ze is een monster. Niemand mag haar zien.’

Hij was stout geweest, dat wist hij zelf ook, maar hij was wel gelukkig.

Hij pakte de hand van zijn moeder die hij nooit meer wilde loslaten.

Koen Peeters
Nachtelijke geur van fabrieken

De fabrieken van Marly-Carcoke aan de Brusselse Ring waren al enkele dagen aan het branden en oostwaarts hing over het land een ontzaglijk brede geurpluim. In de krant stonden, bij wijze van informatie, de bekendste stinkende fabrieken van België opgesomd. De genoemde geuren: ranzige beeklucht, de geur van rottend gras, de stank van geronnen bloed, vislucht en zelfs lijklucht. Toen Bruno 's nachts naar het toilet ging, snoof hij meteen de geur van Marly op. Iets tussen stookolie en cassis. Hij verwonderde zich over de grijze, beige kleuren van zijn nachtelijke huis.

Soms hoorde hij geluiden op dergelijke momenten.

Inbrekers? Hij overwoog dat altijd op rustige wijze. Het geluid dat hij nu opving, leek op het opzijschuiven van een verluchtingsrooster aan de kelder. Hij wachtte tot hij niets meer hoorde. Deze gedachte werkte hij half slapend af, maar toen hoorde hij onmiskenbaar iemand de keldertrap opgaan. Bruno besefte plots de ernst van de situatie. De kelderdeur ging open, en moedig ging Bruno naar beneden.

Dat kon toch niet waar zijn.

Hij vóélde dat er iemand achter de gesloten deur op het toilet beneden zat. Er was een vreemde in het huis. Bruno bewoog niet, hij wist dat er geen sleutel op de deur zat. Dat er geen raampje was. Traag zag hij de deurklink naar beneden draaien. De deur ging open op een kier.

Met zijn linkerschouder smeet Bruno zich tegen de deur en blokkeerde ze met zijn rechtervoet. Hij klemde de deurklink omhoog. Rauw brulde hij, ontploffend, zoals hij zichzelf nooit eerder had horen roepen. Hij brulde naar zijn vrouw dat ze onmiddellijk de politie moest bellen. Zij schoot de trappen af, ze belde de politie.

Bruno schreeuwde de deur toe dat híj, dat híj niet moest durven uitbreken, dat híj niet moest proberen zijn hand door de deur te wringen, dat Bruno hem ging vermoorden, ‘want ik breek je vingers, ik snij je keel over’. Toen Bruno even zweeg, hoorde hij achter

de deur luid, onrustig ademen.

Bruno riep dat hij hem verrot ging slaan, en terwijl hij een tijdsfractie bedacht dat hij allang geen dialect meer sprak, spuwde hij nu de vuilste klanken naar de inbreker door de gesloten deur, en hij schreeuwde telkens daartussen: ‘Hou mij tegen, hou mij tegen.’

Zijn vrouw vroeg of hij niet minder lawaai kon maken.

‘Hou mij tegen,’ riep hij haar nu ook toe, ‘dat ik die niet kapot maak, ik snij zíjn, ik sla zíjn, ik trek zíjn kop tegen de muur. Hou mij tegen,’ brulde Bruno. ‘Want ik klem zijn pols eraf, ik snij zijn vingers door met de deur, ik nijp zijn keel dicht.’

Bruno sprak van de keel dichtknijpen, van platslaan, van doodmaken. Bruno vermoordde de inbreker met een gesloten deur ertussen.

De politie arriveerde.

Luid maar wonderlijk kalm roepend posteerden twee agenten voor de toiletdeur, beiden een wapen in de aanslag. Daar kwam tevoorschijn, met de handen omhoog, met slappe schoudertjes, blik op de grond, geheel ingestort, een mens die wenend zei: ‘Ik zal boeten. Ik zal boeten.’

De politie voerde hem mee en Bruno legde een verklaring af. Boven aan de trap stond zijn dochter te huilen. Toen hij haar wilde knuffelen, vluchtte ze de armen van zijn vrouw in. Bruno rook weer de zoete geur van Marly die volgens de krant te maken had met PAKS.

Pax? De vrede?

Nee, PAKS of polycyclische aromatische koolwaterstoffen, van de fabrieken Marly-Carcoke. Zo stond het vlotweg in de krant. Zeer verklarend en juist daardoor verontrustend stond er opgesomd: acenafteen en fenylphenantreen, als waren het producten om ratten te doden.

Bruno kwam die ochtend later toe op zijn werk. In de voormiddag vergaderde hij en hij had geen tijd om te denken over de voorbije nacht. 's Middags at hij met een magazijnier die op pensioen ging. ‘Exit’, op die manier stond het genoteerd in Bruno's agenda. Eerst een babbel op de werkplek en dan samen iets eten, dat ging zo bij pensioenvieringen. Felicitaties van Bruno. De magazijnier vertelde hoe hij vijf jaar lang de verkoopadministratie netjes had gearchiveerd. Opnieuw felicitaties. Uit een papiercontainer trok Bruno een oningevuld kasboek naar boven. Het was een hoge kaft in groen linnen, met een zwart ruggetje. ‘Daar kan mijn dochter nog in tekenen,’ zei Bruno, haast verontschuldigend.

Ze aten. Bruno zei dat een nieuw leven ging beginnen voor de magazijnier. ‘Het bedrijf staat aan de vooravond van grote veranderingen. Overal hangen al nieuwe vlaggen. Wat zijn trouwens je hobby's?’

‘Lezen,’ antwoordde de magazijnier.

‘Waarover dan?’ vroeg Bruno, en de obsessie van de magazijnier bleek een verzameling oorlogsdagboeken van joden te zijn. Het gesprek ontaardde in een woekerende opsomming. Bruno wilde niet onbeleefd zijn. Hij zweeg, hij hoorde het aan maar hij werd weer opgeladen met de kwaadheid van vannacht. Toen hij ontsnapte naar het toilet, was dat om tot rust te komen voor de toiletspiegel. Nerveus van het slaaptekort, in zijn bediendepakje met zijn das om zijn nek als een strop, zag hij zichzelf weer bezig vannacht, brullend tegen de inbreker. Hij rook opnieuw de geur van Marly.

's Middags werkte hij hard en opgewekt, tussen de andere succesvolle mensen. Hij schreef twee nota's die hij dringend moest schrijven. Hij las een raadgeving tegen stress: ‘Zeg niet “ik moet” maar “ik wil”.’ Hij schreef de twee nota's die hij dringend wilde schrijven.

Thuis aan tafel verontrustte zijn vrouw hem met wilde interieurplannen. Zij sprak van lichtgroen, zwembadblauw.

‘Je doet maar,’ zei Bruno. Fronsend las hij de krant. Er werd geschreven over de herstructurering van het bedrijf waar hij werkte. Hij keek even naar een ansichtkaartje uit Duitsland dat bij de post lag: het was bestemd voor zijn dochter. Er stonden groene heuvels op, waterblauwe lucht. Alles was breed, schimmig. Was dat Duitsland? Het verwarde hem.

‘Mag ik dat kaartje?’ vroeg hij aan zijn dochter.

‘Wat moet, dat moet,’ zei zijn baas, de procuratiehouder. ‘Laten we de zaken eerst administratief beschouwen en dan uitvoeren. De crisis en de fusie vragen erom de dingen nuchter aan te pakken.’ Zijn collega's hadden het over de ideale chef, met veel mannelijke adjectieven als krachtdadig, overtuigend, doortastend. Bruno luisterde verstrooid.

‘Laten we hier exact spreken,’ zei de procuratiehouder. ‘Iedereen is zenuwachtig, akkoord, maar laten we de zaken juist benoemen. We spreken van een operatie. Of ook implementatie. Maar we vegen schoon, we ruimen op.’

Ze spreken als militairen, dacht Bruno.

Van twee tot halfvier zat Bruno in een videoconferentie. Blauwdrukken werden besproken, functies dienden ingeschaald en gewogen. Inschaling, weging van functies? Bruno praatte mee, maar hij

vroeg zich af wat de functie was van de functies. Onderdanig of tactisch afwachtend volgde hij het gesprek. Daarna keerde hij terug naar zijn bureau. Hij dook weg tussen de lage demonteerbare muurtjes, de plantenbakken en kopieerapparaten.

Een sanering dus. Verschillende medewerkers kwamen bij hem langs, sommige met tranen in de ogen. Afdanking, afslanking, reductie van de FTE. Iemand zei: ‘Ofwel worden we ontslagen, ofwel moeten we harder werken.’

‘Laten we niet weemoedig doen,’ zei Bruno. ‘We gaan ervoor, we zijn er klaar voor.’

Toen hij naar huis vertrok, lag aan de receptiebalie een geschenk voor hem klaar van de magazijnier. Het was een boek.

's Avonds keken zijn vrouw en dochter tv, en Bruno haalde het boek boven. Een oorlogsdagboek. Hij las hoe joden geen huisdieren mochten houden of bloemen kopen, ze mochten niet reizen, geen kranten of tijdschriften lezen, en vanaf hun zesde moesten ze een davidster dragen. Af en toe wierp Bruno een blik op de klok die amper voortgang maakte.

Toen vrouw en dochter gingen slapen, bleef Bruno verder lezen. Hij dutte in, schoot wakker en las weer verder. Met de Duitse prentbriefkaart in zijn rechterhand schoof hij over de regels naar beneden. Altijd dat Duitse landschap. Zijn gedachten werden vloeiend in de halfslaap.

Op kantoor werd die dagen niemand afgeranseld, maar het leek elk moment te gaan gebeuren. Bruno hield zich gedeisd. Soms gedroeg hij zich enthousiast en ambitieus, maar hij dreef slechts mee op de golven. Hij had zin om waxinelichtjes op zijn bureau te zetten.

Bruno hengelde naar nieuws over de herstructurering. De procuratiehouder zei hem af te wachten, en intussen de visie van het bedrijf te steunen.

Hartstochtelijk werd er vergaderd door de mannen met de dassen, de vrouwen met de leuke brilletjes. Er lag een inktzwart boek op tafel, nee het was een laptop. Bruno bedacht: op kantoor gaan wij langzaam dood; op een beschaafde manier worden wij ingemaakt, vermorzeld.

Bruno zweeg.

Vlak voor de vergadering plakte hij denkbeeldige tape over zijn mond. Hij slaagde erin zijn kaken niet al te zichtbaar op elkaar te klemmen. Maar toen zijn baas iets zei, nonchalant en bedreigend, rukte die daarmee de tape van Bruno's mond. Onmiddellijk zei Bruno dat de oorlog blijkbaar niet beëindigd was. Geheel alleen zat

hij dapper te hijgen. Iedereen vertrok en zwarte poetsvrouwen sloften binnen, met blauwe schortjes en plastic handschoenen. Ze lieten hun stofdoeken over de tafel fladderen. Ze schudden de papierbakjes leeg, sorteerden het afval en mompelden hun steenkolenengels. Toen Bruno naar huis reed, leken de auto's in de straat een fakkeltocht op te voeren.

Bij het avondeten viel hem op hoe de centrale verwarming suisde. Hij las de hele avond door in het oorlogsdagboek. Hij las dat de tienduizendste dode in Mauthausen door de nazi's werd gevierd, en idem de twintigduizendste en ook de dertigduizendste. Hij had het oude kasboek meegebracht van het werk en hij schreef erin op hoe de nazi's te werk gingen. Hij noteerde: ‘De gevangenen niet laten bekijken. Executies niet tonen. Publieke opinie niet voor het hoofd stoten. Zorgen dat het juiste aantal nooit bekend zal worden.’ Zijn hoofd werd ijl als een kerk vol Gregoriaanse muziek. Hij noteerde verder: ‘Ik moet naar Duitsland rijden, in Dresden ruïnes bekijken. Ginds ronddwalen alsof het weer oorlog is, met zeer gevoelige zintuigen. Verder naar Polen reizen.’

Terwijl hij knus zat te lezen, stond die oorlogshistorie ineens daar: zenuwachtig, gesticulerend, met veel stemverheffing en een dodelijke ernst. Als een klein kind eiste ze aandacht. Bruno moest door heel die oorlogsgeschiedenis heen. Volstond één boek over de jodenkwestie? Vijf of tien boeken? Bruno las de hele avond tot zijn ogen dichtvielen. Met het boek in zijn handen sliep hij een kwartier, misschien zelfs een halfuur, en hij reisde daarin van Westerbork naar Auschwitz.

‘Sluit de deur, goede vriend,’ zei zijn baas terwijl hij naar buiten keek.

Op een nota met een directiebeslissing stonden de kringen van een koffiekopje.

‘Dit onderzoek knaagt aan me,’ zei hij, ‘maar het is wat in de economie gebeurt. Ik wil dat je het gewoon uitvoert. Kunnen we dat afspreken?’

Er gebeurde iets: iemand draaide een kraan open. Iemand sneed met een mes.

's Middags nam Bruno vrij en hij ging met zijn dochter en haar vriendinnetje naar een speeltuin. De kinderen speelden er met twee miljoen gekleurde balletjes. Hij staarde naar dikke moeders die zich galant probeerden te kleden. Hij haalde zijn oorlogsdagboek boven en las over gaskamers vanaf 1942 in Treblinka, Sobibor, Auschwitz-Birkenau, Chelmno, Belzec, Majdanek. De twee meisjes kwamen bij

hem aan het tafeltje zitten tekenen: een beer met bloemen, een lachend rendier, een vis. Radio Donna gaf keukengeheimen door, met tussenwerpsels als ‘O mijn god’. Hij herlas het boek, om het beter te begrijpen. 's Avonds haalde hij gelijkaardige boeken uit de bieb om hetzelfde maar anders te lezen. Zijn boekenplank stond meteen vol joden en oorlog.

‘Binnenkort wordt het huis opnieuw geschilderd,’ zei zijn vrouw. ‘Schelpenwit, zwembadblauw, mokka.’

‘Voor mij is alles goed,’ zei Bruno.

‘Mokka of donkerbruin-rood?’ vroeg ze.

‘Lijkt het dan niet op een ziekenhuis?’ vroeg Bruno.

‘Nee, dit zijn de nieuwe interieurkleuren.’

Doezelend onder de schemerlamp, verdoofd door een glas wijn, zat hij te lezen en de oorlog spatte in zijn gezicht. Hij wist hoe alles afliep, maar hij kon niets verhinderen. Hij huiverde van de onvermijdelijkheid en noteerde in zijn kasboek: ‘Uit Mechelen 28 konvooien van 24.906 joden naar Auschwitz. 15.621 onmiddellijk vergast, 1.337 overlevenden, de anderen vermoord in concentratiekampen of gestorven van uitputting.’ Hij ging slapen. Een uur later schoot hij dromend lichtkogels af.

In het weekend bezochten Bruno en zijn gezin de tentoonstelling over Pompeji, in Brussel aan de Cinquantenaire. Ze flaneerden met een audioguide door de tentoonstelling. Bruno stond te kijken naar iets wat hij nooit eerder had bewonderd: juwelen. Het waren precieuze antieke armbanden, ringen, halskettingen en hangertjes in goud en zilver. Er waren amuletten in kornalijn, onyx en parelmoer. En natuurlijk ook de *calci*, de vreemde leegten tussen as en lava, die archeologen volgegoten hadden met kalk. Het resultaat waren brute sculpturen van dode mensen. Geschiedenis was nooit eerder zo spannend geweest. Wat blijft over van een mens? Leegte en juwelen. Gebiologeerd stond Bruno te kijken naar een gouden ring om een stukje hout. Of was het een brokje lava? Het bleek een vingerkootje.

's Avonds zat hij doodmoe te lezen. Wat dreef hem in die oorlogsboeken, vroeg zijn vrouw. Hij zei dat hij zich wilde oefenen in het omgaan met beklemming. Bruno rilde bij de verhalen. Het was die ongelooflijk dichtbije, direct tegenwoordige tijd van de dagboeken. Toen hij voor de badkamerspiegel stond, verschenen schimmen rond hem en ze vertelden wanneer ze gingen sterven. Verhalen over executies, verdwijningen, zelfmoord. Op de landkaart zocht hij Auschwitz op. Nee, dat was te ver. Hij ging slapen.

Bruno haastte zich naar de vergadering maar hij zat een tijd alleen te wachten in het lokaal. Na tien minuten begon hij te twijfelen en hij belde rond om het juiste vergaderlokaal te kennen. Hij rende ernaartoe. Hij werd haast gefusilleerd. Er volgde een bespreking van twee uur en een brownpapersessie, en hij vroeg zich de hele tijd af waarover ze het hadden. Hij slaagde erin om te zwijgen.

Bruno tikte zijn nota's alsof hij piano speelde, beluisterde wachtmuziekjes, bezocht de snoepautomaat. Hij verbeterde en ondertekende documenten. Wat later zag hij zichzelf bezig op een receptie. Happy hour, hij kwekte vrolijk mee. Even was hij de grappigste van allemaal. Hij vertelde dat hij slagvelden wilde bezoeken en een collega bekende dat hij dat ook wel interessant vond: ‘Militaire strategie, Waterloo enzovoort.’

‘Ja,’ zei Bruno, ‘en concentratiekampen.’ Het gesprek viel stil.

Bruno liep de stad in en stond te kijken in de Nieuwstraat naar een juweliersvitrine. Dat had hij nooit eerder gedaan. Hij zag het verband tussen het goud van Pompeji en dat van de etalage. Geboeid keek Bruno toe, misschien was hij zelfs een potentiële koper. Hij loerde binnen. Achter de toog stond de juwelier, en voor hem stond een man onhandig te gebaren. Bruno hoorde een vaag geroep.

Plotseling ging een sirene, een blauw zwaailicht sprong aan in de winkel en de buitendeur vloog open. Bruno stond vlak naast de deur toen de overvaller, een jongeman van nog geen dertig, naar buiten stormde, met in zijn hand een doorzichtige plastic zak waarin iets blonk.

Wellicht wat goud.

Bruno stak toevallig zijn been uit, en de overvaller kon niet anders dan met zijn volle geweld ertegenaan lopen. Even klauwde die in de lucht. Hij sloeg hard neer, smakte tegen het trottoir op zijn gezicht, en omdat Bruno het al zo vaak gezien had op tv, greep hij de arm van de overvaller en draaide die omhoog op de rug. Bruno ging erbovenop zitten. Dit alles deed hij zonder nadenken. En terwijl alles erg snel was gebeurd, ging alles vanaf dan heel traag. De overvaller kermde toen Bruno hem neerduwde met zijn knie. Omstanders kwamen Bruno aanmoedigen.

‘Ja, hou hem vast. Hou die smeerlap vast.’ Sommigen konden zich amper inhouden en schopten de overvaller. Iemand filmde digitaal. Bruno zat op een vreemde, zeer lichamelijke wijze boven op de overvaller, en hij begon steeds beter te beseffen hoe wankel die positie was. Ineens zag Bruno dat deze onhandige overvaller exact de houding aannam van een man betrapt door lava in Pompeji. De-

ze overvaller was een slordig afgegoten vorm, even anoniem, net zo tegen de grond gedrukt, met pijnlijk vertrokken mond, uitgeschakeld in het diepst van zijn wezen. Iemand boetseert ons, iemand giet ons af. Hoe meer de mensen rond Bruno riepen om wraak, hoe zwakker Bruno zich voelde. Traag opende het slachtoffer zijn mond. Afgietsel van een slachtoffer, dood of uitgeschakeld, teruggevonden, opgegraven.

Juist op tijd arriveerde de politie.

De politie knipte de band door die steeds hechter werd tussen overvaller en Bruno. Zorgvuldig nam de politieagent de plastic zak af, met daarin het rammelende goud, en ging over op de administratieve verwerking: het omdoen van de handboeien, het afvoeren van de overvaller, het opnemen van de getuigenverklaring. Ten slotte, het beschrijven en het tellen van de juwelen. De juwelier dankte Bruno en Bruno benadrukte dat het allemaal puur toeval was.

Bruno's handen beefden. Ze stopten pas met trillen toen hij naar huis reed. In de auto draaide hij het raampje open. Hij hoorde het radionieuws, over de EU-uitbreiding en Polen. In de file reed een veewagen voor hem. Hij hapte naar adem.

's Avonds voelde hij het gewicht van de dag in zijn nekwervels. Op een geruit notablok had zijn dochter met oranje stift een vrolijke leeuw getekend, en met een bruine stift een hert. Ze had een zeven voor rekenen en een negen voor biologie, meldde ze.

Bruno haastte zich naar zijn groene fauteuil en begon te lezen in een nieuw oorlogsboek. Hij plukte aan de pluizige rafels van zijn trui. Snel sloeg hij de pagina's om en schreef driftig zinnen over in zijn eigen kasboek. Dit was het dagboek van een jong meisje, van 1942 tot 1944 geschreven in een poëziealbum, op losse vellen, schoolschriften en een kasboek. Het was een gezellige tv-avond, met chips en drank op het salontafeltje en een Amerikaanse gezinsfilm, *What Women Want*, maar Bruno bedwelmde zich met zijn lectuur. Hij sloot zijn ogen om zich te concentreren en werd wakker met hoofdpijn. Hij las verder. Onlangs had hij iets gehoord over aria's op de radio: hoe trager uitgevoerd, hoe plechtiger. Bruno bedacht dat hij ook traag moest lezen. In zijn kasboek tekende hij iets wat leek op een notenbalk, maar het was een prikkeldraadversperring. Hij besefte dat dit dagboek geschreven was door een dertienjarige. Ze was zo oud als zijn dochter daar in de sofa naast zijn vrouw. Terwijl hij las, viel hij in slaap.

‘Zou jij niet beter naar boven gaan?’ kwam zijn vrouw hem vragen.

Eén voor één werden de werknemers opgeroepen naar het bureau van de procuratiehouder. Bruno wist wat hun verteld ging worden.

Ten slotte werd ook Bruno gebeld.

‘Nu toch nog niet,’ zei Bruno lachend, verwonderd.

‘Ja, toch wel,’ zei zijn baas. ‘Ik vind het ook erg moeilijk. Ik heb voor jou ook een berekening gemaakt.’

Hij toonde een cijfer op een blad. ‘Bruto zoals je weet, bekijk dat rustig. Geef me een antwoord voor het eind van de week.’

Onderweg naar huis zat Bruno werknemers te tellen, en hij berekende de kost van de ontslagen, ja zoals men schaapjes telt, en omdat hij miste met de nullen kwam hij uit bij zes miljoen, of vier miljoen. Waarvan anderhalf miljoen kinderen. Ongepast, zeer ongepast was dat, om een bedrijfssanering te verbinden met dat soort geschiedenis, dat wist Bruno ook wel. Absoluut misplaatst, dacht Bruno en hij las het straatnaambord ‘Consciencestraat’ verkeerdelijk als ‘Concentratiekamp’.

Op de tafel in de woonkamer lagen nieuwe viltstifttekeningen van zijn dochter: een lachende vlinder, een wenende slak. 's Avonds bracht hij haar naar het trampolinespringen en hij bleef buiten staan wachten in de auto. Hij zat te lezen, dubbel geparkeerd in een binnenstraat terwijl de avond viel. Ontroerd was hij door de dapperheid in het oorlogsdagboek: de hele tijd bleef dat meisje denken dat de oorlog niet lang meer zou duren. Op zijn voorhoofd pulkte hij een wondje open en hij drukte een bloeddruppel af in het boek. Op achtereenvolgende pagina's verscheen een rode tulp, een anjer, een roos.

Thuis keek hij mee tv maar toen vrouw en dochter gingen slapen, zat hij nog lange tijd te lezen aan de tafel in de woonkamer. Hij las tot hij in slaap viel en schoot dan wakker. Voor de voorraadkast stond hij even te staren naar verpakkingen van koffie, suiker en bloem. Geruststellend vond hij dat. Hij haalde de verrekijker uit de kast om buiten op het koertje te gaan kijken naar de maan. Weldadige kou, en kil licht. De maan was een zilveren deksel met grijze schimmelvlekken.

Wat gebeurde er in een concentratiekamp? Dat kon hij die avond niet gelezen krijgen. De foto's waren nochtans bekend: mensen als krengen, magere draken, honden. Mensen als verfrommelde doeken. Die gestreepte jodenjassen ook. Bruno noteerde in zijn groene kasboek enkele nuchtere cijfers: de contingentering, de fasering, het debiet van de deportatie. Plaatsnamen als Westerbork, Auschwitz, Bergen-Belsen. Hij las hoe ze werden verraden en gearresteerd, het was bijna middernacht, en Bruno kon in opperste verwarring geen

woord meer verder lezen. Hij sloot het boek met het heldere meisjeshoofd op de kaft.

Bruno werd 's ochtends rillend wakker, als een jood. Een sterjood, een besterde jood, een sterrendrager. Van de nacht herinnerde hij zich enkele details: hij had zich gewarmd aan de deur van een oven, er was iets met gouden tanden, verzamelingen haar. Bruno deed die dag zijn gewone maatpak niet aan, en ook niet het modieuze hemd met bruingrijze notabloc-ruitjes. Nee, hij deed een zwarte coltrui aan, een gebreid jasje en zijn stevige wandelschoenen met de brede neus.

Op kantoor werd hij direct geroepen. ‘Heb je al nieuws? Heb jij je keuze gemaakt?’

Bruno zei dat hem blijkbaar geen keuze werd gelaten.

‘Je moet niet weg,’ zei de procuratiehouder. ‘Maar de voorwaarden zijn nu erg gunstig.’

De procuratiehouder zei nog wat, maar Bruno verstond hem niet. Bruno zag de deur. Daarachter de smalle trap. Stonden ze daar en stond hij hier, en zijn handen stegen belachelijk in de hoogte. ‘So, und jetzt bist du an der Reihe,’ en daar verscheen een kluwen van mensen. Uitgerekt, naakt. De lijken verstrengeld als ze uit de gaskamers werden gehaald. Met een tang werden gouden kiezen getrokken. Ja, dat was het, hij had vannacht in Auschwitz gelogeerd.

Gewoon implementatie, noemde zijn baas het. Bruno zag de zon door de bewasemde ramen schijnen, werd verblind door een scherpe witte lijn. Zonlicht glinsterde in de dauwdeeltjes. Het licht verblindde hem als een diamant.

Bruno zei dat hij alles aanvaardde en dat ze de papieren maar aangetekend moesten opsturen. Hij sloeg de deur achter zich dicht en ging recht naar zijn auto. Toen hij tankte in het benzinestation, zag hij een meisje van twintig staan liften, onder een grijze plataan.

‘Jij bent de eerste en die stopt meteen,’ zei ze blij. Ze legde haar rugzak op de achterbank.

Gecontroleerd door flitspalen reden ze net zo traag als de voortjagende wolken boven hen. Hun weg was een film in zwart-wit. Grijze waterverf. Soms viel het verkeer onverklaarbaar stil en Bruno vertelde haar dat hij de laatste tijd dagboeken las over holocaust, jodenvervolging, je weet wel. Hij vertelde haar hoe die boeken bladzijde na bladzijde beschrijven hoe de druk toeneemt, hoe het net zich sluit, en hoe die boeken dan abrupt afgebroken worden. Waarbij je in het ongewisse blijft over de fatale afloop, en de lugubere details daarvan.

‘Dan moet je,’ zei dat meisje pienter, ‘na de autobiografie ook de biografie lezen.’

Ze reden voorbij Gamma, Carrefour en Blokker. Ze reden over een noodbrug naast een brug in aanbouw.

Bruno keek haar aan: ze was tien jaar ouder dan zijn dochter en twintig jaar jonger dan hijzelf. Op de radio klonk ‘Please Release Me’, hij neuriede het mee.

‘Op de achterbank heb ik toevallig die biografie liggen,’ zei Bruno. ‘Op pagina 232 en 233 staat hoe het eindigt met dat joodse meisje. Ik kom er niet toe het te lezen.’

Bruno had een voorstel voor de liftster.

Hij wilde haar zelfs ervoor betalen.

Ze stopten aan een kazernegebouw met getraliede ramen, de Dossinkazerne in Mechelen. Hij durfde haar amper aankijken. ‘Dus ik spreek nog even af,’ zei Bruno. ‘Jij krijgt dat bedrag van me. Je loopt even met me mee en je leest me daarbinnen die passages voor. Nadien zet ik je af aan het station.’

‘Welja,’ zei ze, ‘vind ik best, om het nuttige aan het leerrijke te paren.’

In het museum liepen ze langs vitrinekasten met administratieve, meertalige documenten. Meertalig. Bruut gerasterde, verknipte, genummerde foto's. Er waren dertien ordnermappen, *Listes originales allemandes Convois.* Foto's van de binnenkoer van de kazerne, met joden en hun koffers. Er waren gezinsfoto's en sommige gezinsleden waren paars ingekleurd. Mensen met gele sterren. Bruno dacht dat hij alle foto's kende, maar dat bleek niet zo. Hij zag een schrijnende foto van naakte vrouwen die wachtten om doodgeschoten te worden. Er was een verpakking Zyklon B, blauwzuurkristallen uit Auschwitz, efficiënt voorzien van een etiket: ‘Nur durch geübtes Personal zu öffnen und zu verwenden.’ In rode letters stond het op een geel vignet, in gebruiksvriendelijk Duits.

Bruno kon het allemaal amper registreren. Er waren pakkende filmpjes die iedereen achterlieten met een krop in de keel. Overal waren er gidsen die schoolgroepen begeleidden en ze vroegen om plaats te maken voor een nieuwe groep.

Bruno en het meisje stonden plots weer buiten.

‘Indrukwekkend,’ zei ze, ‘maar er was nergens plaats om dat voor te lezen.’

‘Weet je,’ zei Bruno, ‘we rijden tien kilometer verder. Ik weet een betere plaats. Ik verdubbel mijn prijs.’

Onderweg zei hij haar: ‘Het is verboden te vergeten, meisje.’

‘Vergeten is onmogelijk,’ wist het meisje heel pienter. ‘Want als je

echt iets wil vergeten, noem je het toch en staat het weer midden in de aandacht. Niets kan verdwijnen.'

'Heb je dat zelf bedacht?' vroeg Bruno.

'Ooit 's ergens gelezen,' zei ze. Ze zwegen. Vijftien kilometer verder reden ze een parking op. Kiezels knerpten. De wind gooide hun auto open. Bruno en het meisje liepen naar een grauw kamp achter prikkeldraad onder een Belgische vlag: Breendonk. Bruno betaalde de twee tickets.

'Ik vind dit nogal luguber,' zei ze. 'Moet dit echt?'

Bruno stond erop haar alles uit te leggen. Ongewild snauwend klonk zijn uitleg. Ze liepen door de tochtige gangen van de kazematten, gevangenenkamers met druppende plafonds, isoleercellen, douches, varkenshokken. Ten slotte de jodenbarakken. Ergens klonken galmende luidsprekers met gescheld, of waren dat Duitse schimmen? Buiten kroop de kou binnen langs hun nek en ze liepen verder langs de betonnen bunkers die grijs en zwart waren. Een grillige verweerde tempel, Borobodur, bespannen met prikkeldraad. Ze vroeg: 'Zal ik het hier dan maar lezen?'

'Ja, doe maar,' zei Bruno en hij gaf haar het boek. Dicht schurkte ze zich tegen hem aan. Vlak bij de executiepalen, een vervallen schavotje, een pancarte met namen en een oproep tot stilte, las ze het stuk voor over de laatste dagen van joodse meisjes. Het verkeer loeide op de autoweg.

> Jorge Semprun zei onlangs nog in een interview: 'Waarom zouden alleen de overlevenden van de kampen het recht hebben om erover te schrijven?' Zo is het, maar hoe moet men dan zijn materiaal verzamelen? Volstaat een bezoek aan de Dossinkazerne in Mechelen of het Anne Frankhuis in Amsterdam? Het Auffangslager van Breendonk of Westerbork? Moet men afreizen naar Auschwitz? Of volstaat gewoon het trage bladeren in boeken van Imre Kertész, Primo Levi, Victor Klemperer of Anne Frank om te kunnen grossieren in dit soort beklemming? Soms volstaat het zelfs met de juiste gevoeligheid rond te kijken om een gevaarlijke kilte waar te nemen.

Huub Beurskens
Batteurs en frotteurs

‘Blijf stilzitten, verdomme!’ riep Blan. Te laat natuurlijk. Als een klein kind zat Valli op zijn passagiersstoeltje te wippen. Zinloos was Blans vermanende blik in zijn achteruitkijkspiegel. Als krijsende chimps op zolen en knokkels gingen Salve en Prahl tekeer op de laadvloer van de koets. Even getergd als machteloos omvatte Blans rechterhand de knop van de versnellingsstang. De batteurs en frotteurs van zijn besteleend waren al meer dan een jaar aan vervanging toe. Onstuitbaar deinend reed de 2CV over het asfalt van de Stationsstraat als betrof het een tocht waarbij een mandje eieren ongedeerd over een vers geploegde akker moest worden vervoerd.

Valli klapte zijn raampje open, boog voorover en gilde iets naar buiten. Het doet er niet toe of Blan de kreet wel of niet goed verstond maar het maakte hem zo aan het lachen dat hij nu zelf achter het stuur begon mee te doen met het ritmisch op-en-neer van zijn auto en de drie passagiers.

Ook Blan klapte zijn zijraampje open en stak zijn elleboog naar buiten. Had de eend een audio-installatie gehad met een vermogen van vier maal vijftig watt dan was elke schoonheid, heet of koel, op het warme trottoir blijven stilstaan, betoverd door een deinend rijdende blikken doos muziek met voorgedeukt uiterlijk en vier meezingende artistieke vrijdagavondboys, cool town, evening in the city, dressing so fine and looking so pretty, cool cat, looking for a kitty. Auto's toeterden. Blan claxonneerde uitgelaten terug.

Het vehikel kwam op de Heuvel tot bedaren. Het plein in de dufste stad van Brabant leek eindelijk even zijn naam waardig toen de twee zelfmoordportieren openzwaaiden en Blan en Valli bezweet uitstapten terwijl Salve en Prahl de achterdeurtjes opengooiden en naar buiten sprongen met het buitelende gevoel een hele stad aan hun voeten te hebben, een stad met zijn wijde mediterrane omgeving.

In café Volpo zaten drie academiedocenten aan een tafel voor vier. De knokige oude Prins-Fouré incluis alpinopet uit zijn Montmartriaanse studiejaren. Josker met een filtersigaret tussen de gestrekte vingers van zijn linkerhand ter hoogte van zijn borstbeen, zijn voor het hanteren van het potlood vergroeide rechterhand rustte op een opengeslagen tekenblok; boven hem aan de bloedrode muur hing een levensgrote portrettekening van de Volpo himself met onbescheiden Joskersignatuur. De rossige graficus met sproetengezicht en geitensik sprak met veel, vermoedelijk sterk basisch speeksel, hetgeen bleek uit distantie, houding en gezichtsuitdrukking van zijn tafelgenoten. Hij priemde bij zijn betoog met een vinger op een foto in een boek en veegde vervolgens met de muis van zijn hand over de afbeelding. Een vierde docent, Verkaik, leraar gipsen, chamotten en speksteenvijlen, stond gebogen over een diep voorovergebogen studente die hij de kunst van het biljarten probeerde bij te brengen door haar de indruk te verschaffen dat ze over vier armen beschikte. De stoot ketste, de bal sprong over de rand van het biljart en er klonk gelach. Het was druk en rokerig onder het hardgroen van het plafond en het schijnsel der olielampen dat het biljart in de buiskachel krom reflecteerde en de vloerplanken tintte als geschilderd met het zwavelgeel van Van Gogh.

Voor Prahl en zijn makkers kwam een tafel vrij naast die van de docenten. Salve stak zijn pijpje op. Josker keek ernaar en zijn hand bewoog al met een potlood over het papier. Dat zette Salve ertoe aan rook te inhaleren en weer uit te ademen als een draak en zijn hoofd daarbij ietwat in de nek te werpen en schuin te houden als een lel.

‘Ach nee, niet zo,’ kreunde Josker, scheurde het vel papier uit de spiraal van het blok om het te verfrommelen. Prins-Fouré wenkte voor nog een halve maat jenever terwijl slechts twee woorden zich uit zijn heesheid schenen te kunnen losmaken, maar dat met verbluffende frequentie: ‘Marino Marini.’

‘Mijn vrije werk is een subjectieve verbeelding van mijn persoonlijke beleving en komt intuïtief tot stand. Al schilderend lijkt mijn hand een eigen wil te hebben en ontstaat er als vanzelf een beeld wat zich aan mij openbaart als verrassend en ontroerend.’

Dát zich aan mij openbaart, graat, hoorde Prahl zich in gedachten frikken.

Margret Vanderdennen was aangeschoven bij de jongens. Zelfde klas, zelfde leeftijd, twee enige overeenkomsten met Prahl.

‘Voor jou is er altijd een plaatsje,’ zei Valli grijnzend tegen de spicht.

‘Mijn persoonlijke beleving vormt zich tot een beeld uit mijn on-

derbewuste middels het schildersmedium op het doek. Emoties zijn dus uitgangspunt van een zoektocht naar de ideale compositie.'

Salve maakte er aan verschillende tafels ijverig melding van dat hij niet op vrouwen viel.

Blan krabbelde iets op een bierviltje, keerde het om en schoof het naar Prahl.

'Zo lelijk zo schoon' stond erop, geschreven in een tekening van een soort tennisracket. Prahl snapte dat het op Margret sloeg maar begreep er verder niks van.

'Vroeger trokken we een twijg van een wilg, bogen de twijg rond, haalden hem door zoveel mogelijk spinnenwebben en hielden hem dan als een spiegel voor een meisje onder het uitspreken van die spreuk,' zei Blan. Maar Blan zat toen alweer achter het stuur, Valli op het passagiersstoeltje, maar niet alleen, en Salve en Prahl zaten weer achterin, zo rustig mogelijk, want in gezelschap van nog drie medestudenten, met een gezamenlijk gewicht dat heel wat meer dan de batteurs en frotteurs op de proef stelde.

Met zijn linkerarm in een mitella was Experience met drie makkers het café binnengebanjerd. 'Gek worden gaat hier vanzelf,' had hij geroepen, 'maar je ruïneren, misdaden begaan, ho maar! Ik ken een hete lesbodancing. Wie wil erheen? Wie brengt me ernaartoe? Kom op! Valli? Prahl? Blan! Nee, jij niet, zeiklijster, spriet. Stoer dat je er weer eens bij bent, Prahl. Of is het uit met je meisje?'

'Nee, Chiara moet dit weekeinde studeren in...'

'In Electric Ladyland! Salve, hé, Salve, kom mee, fee!'

De eigenlijke naam van Experience was Pier Houben. Hij leek in niks op Jimi Hendrix, met uitzondering van zijn wijde hemd met ruches en opdruk van bonte bloemen, de mijterigheid van zijn snorretje, de suikerspinvorm van zijn pruik, het geknoopte indiasjaaltje als haarband eromheen en de gebaren waarmee je een elektrische gitaar zowel koestert als maltraiteert. Alleen was hij nu niet in staat aan de denkbeeldige snaren te plukken vanwege de hechtingen in zijn bovenarm als gevolg van zijn exercitie tijdens de tekenmiddag in de dierentuin. Experience had zijn tekenmap tegen een boom gezet, was op het muurtje geklommen om op de Bactrische kameel te gaan zitten. Zo pontificaal als hij vervolgens op zijn medestudenten had neergekeken, zo soeverein had de kameel tegelijkertijd zijn hoofd naar zijn berijder gedraaid. Terwijl de bek van de harige tweebulter dichtging gingen de kaken van Experience van elkaar.

Dus niet alleen vanwege de batteurs en frotteurs en vanwege de staat van het chassis moesten stotende bewegingen zoveel mogelijk

worden vermeden. Toch liet Experience er zich niet van weerhouden om in de benauwende hitte, tussen de bestuurder en Valli, met zijn mitella op een centimer van de versnellingsstangknop, zijn kazoo uit zijn zelfgepatchte Navajodraagtas tevoorschijn te halen en de riff van ‘Crosstown Traffic’ in te zetten. Blan probeerde met lage keelklanken en volle wangen de baspartij te imiteren. Valli nam de backing vocals van Dave Mason voor zijn rekening. En opeens zaten er vijf Mitch Mitchells in de koets, ritmisch timmerend op de wanden, tegen het dak en de achterdeurtjes en op de bollingen boven de wielen.

En de frotteurs en batteurs? All you do is slow me down and I'm tryin' to get on the other side of town. Als rechtstreeks afkomstig van het tekenblok van Robert Crumb deinde de besteleend door het warme duister. Honden huilden. Een vogel schrok van zijn eigen schreeuw wakker. Katers vlogen elkaar zo in de pels dat de sterretjes er af en in de hemel sprongen. En de bebouwing bestond uit fabrieks- en opslagloodsen.

DANCING DE TREIN stond er in kleine blauwe neonletters boven een vensterloze deur. Experience en de portier kenden elkaar. Neonblauw was het licht ook binnen, electric neonblauw en zuurstokrood. De ruimte leek groot en intiem tegelijk, niet rond of ovaal maar evenmin met rechte hoeken. Patti Smith zong over pissen in een rivier. Er waren meer mannelijke gasten dan Prahl had verwacht. En niet alleen jongens van Salves slag. Net zomin alleen maar schuifsters. Patti Smith zong ‘Hey Joe’. Experience riep ‘Wahwah’ omdat hij even was vergeten dat zijn bovenarm genaaid was toen hij naar zijn ondersteboven besnaarde Air Fender greep. Blan ging op zoek naar een toilet. Salve danste al tussen klittende koppels en geëxalteerde of juist in zichzelf verzonken solisten. De andere jongens zochten afwachtend rugdekking en houvast bij de bar.

Een tribade met een bovenlipbegroeiing die Jimi jaloers zou hebben gemaakt begon Prahl iets in zijn oor te toeteren over de oorsprong der geslachten, over bolronde gedaanten had ze het, waarvan er drie soorten waren geweest, vier handen hadden die elk gehad en vier benen plus twee gezichten op een ronde hals; er was een vrouwelijke dubbele eenheid, een mannelijke dubbele eenheid en een eenheid die bestond uit een vrouwelijke en een mannelijke component.

‘En die liet de oppergod toen alle drie doormidden snijden?’ vroeg Prahl lacherig.

‘Zoals je kweeperen doorsnijdt voor de inmaak, of eieren met een

haar. En al die helften begonnen hevig naar wedervereniging te smachten.'

'Maar hun hoofden waren dan toch omgedraaid en ook...'

'Je hebt niet geluisterd, jongen! Hun gezichten werden omgedraaid, zei ik, de huid van de rug werd naar voren getrokken en tot navel samengeknoopt. En omdat ze toch ongelukkig bleven als ze elkaar weer vonden en zodoende wegkwijnden, liet de oppergod hun geslacht ook naar voren plaatsen.'

Prahl zag zichzelf weerspiegeld achter de barvrouw die, met licht gespreide armen, haar handen op de rand van het marmeren blad liet steunen, als op Manets schilderij van de Folies-Bergère, en die vervolgens, als op de voorstudie van dat schilderij, de handen voor haar buik samenvouwde. Tegelijk besefte Prahl hoe hij zichzelf zo weerspiegeld zag, als was hij gedrieën of alsof de weerspiegelde en zijn spiegelbeeld twee anderen waren. Wat niet wegnam dat hij in dezelfde spiegel Blan zag terugkeren. Maar het was niet alleen of niet zozeer Blan die Prahl daar zag. Als hij in een stripverhaal zou hebben gefigureerd had hij zich acuut demonstratief de ogen uitgewreven!

Blan vatte hem bij zijn schouder en wilde hem klaarblijkelijk iets meedelen. Prahl weerde Blan af.

'Virginia hier heeft een buitengewoon boeiende theorie, moet je beslist naar luisteren,' zei Prahl. Opnieuw keek hij naar de barspiegel. De dienster had inmiddels gereageerd op een wenk. Prahl hoorde de borststem naast zich vertellen over bolletjesmensen, voelde opnieuw de hand van Blan op zijn schouder.

'Je hebt het zelf ook al gezien, zie ik.' De stem van Blan klonk samenzweerderig opgewonden. 'Chiara, als twee druppels water, verbluffend...!'

'Met die mascara zeker? Met die blush, die gestifte lippen, dat opgestoken haar en dat strakke korte lichtblauwe jurkje met korenbloemmotief? Chiara?!'

'Sprekend, dat zie jij ook, Prahl!'

'Prahl, heb je dat meisje daar gezien?' kwam Salve sybaritisch vragen. Het zweet parelde op zijn voorhoofd. Hij trok zijn strakke gebreide spencer uit over zijn verticaal gestreepte overhemd dat onder de oksel vochtvlekken vertoonde. 'Zelfde stem ook als Chiara, exact.'

'Langer,' antwoordde Prahl korzelig.

'Omdat ze hoge hakken heeft! Blan?'

Blan knikte.

'Even lekkere tieten,' zei Salve.

‘Wat weet jij daarvan, meid?’ grapte Blan.

‘Even lekkere kont dan.’

‘Zo meteen beweren jullie ook nog dat het Chiara ís,’ riposteerde Prahl. Hij wilde oogcontact via de spiegel en was er als de dood voor, hij verlangde ernaar te worden getroffen door een vervloekte blikwisselingsbliksem voordat ze haar ecolineblauwe cocktail kreeg aangereikt en ermee zou verdwijnen.

De barvrouw drukte een gekonfijte kers over de punt van een lange prikker.

‘Alle mannen die een snede zijn van het geheel dat destijds manvrouwelijk werd genoemd zijn rokkenjagers. Narigheid, niets dan narigheid,’ gromde de sibille en ze verliet haar kruk.

‘Waarom ga je niet naar haar toe?’ vroeg Blan.

Ook Valli probeerde Prahl te bemoedigen. ‘Knoop een gesprek met haar aan, man...’

‘En wat moet ik dan zeggen? Dat ze me aan iemand doet denken? Aan mijn vaste vriendin nog wel? Ze ziet me aankomen!’

Tegelijk zag Prahl zichzelf bewegen boven en op het met inhoud en al gestrekt liggende opgesjorde korte jurkje, als met batteurs en frotteurs die van geen ophouden wilden weten.

Salve begon met Jonathan Richman mee te zingen en trok Prahl mee de dansvloer op.

In the first bar they were drinking sips, in this bar they could shake their hips and I was dancing in a lesbian bar oh oh I was dancing in a lesbian bar oh oh oh.

Ook Blan zong en danste mee. En Valli. En Experience kwam aanswingen.

In the first bar things were just okay, in this bar things were done my way and I was dancing in a lesbian bar...

‘Oh oh I was dancing in a lesbian bar,’ zong Jonathan Richman.

‘Oh oh oh,’ zong Prahl.

En toen stond hij zomaar te dansen met de pop! Te bewegen tegenover haar bewegen. En werd hij drie-, viermaal getroffen door de blikwisselingsflits, als overkwam hem kort achtereen een ejaculatieloze praecox of een cloacaal orgasme in het reptielse compartiment van zijn brein.

‘Kom je met me aan een tafeltje zitten,’ vroeg ze met haar lippen tegen zijn linkeroorschelp nadat ze zijn sluik ervoor hangende haren met twee vingers erachter had gedrapeerd, ‘daar?’

Jezus! Terwijl hij achter haar aan door het afwisselend rood en blauw getinte halfduister liep, poetste Prahl werktuiglijk de rechthoekige glaasjes van zijn Byrds-brilletje met een slip van zijn hemd.

‘Wat drink je?’ vroeg ze.

‘O, sorry,’ zei hij, ‘ik zal iets halen. Wat drink jíj?’

Maar ze stond erop zelf iets aan de bar te gaan bestellen. ‘Ik breng je wel wat lekkers,’ zei ze.

Zo'n cocktail had Prahl nooit voorgezet gekregen. Ze liet hem er twee keer van sippen, legde toen haar handen over de zijne, keek door zijn brillenglaasjes zo bij hem binnen dat Prahl het gevoel had dat hij poedelnaakt onder zijn eigen schedeldak stond. ‘Moet je luisteren,’ zei ze, en ze wreef over de rug van zijn rechterhand, ‘we kunnen er nu wel een hele poos omheen zitten draaien, maar uiteindelijk zullen we het met elkaar doen, als je begrijpt wat ik bedoel...’

Prahl knikte en slikte. Hij wilde haar terstond bekruipen, betasten, belikken en binnendringen. Hij wilde tegelijkertijd acuut wegvluchten, met de indruk dat hij een moment lang de gestalte in Michelangelo's *Laatste oordeel* was geweest, de naakte mannenfiguur die ineen wil krimpen, die zichzelf omarmend wil vasthouden en zijn linkerhand voor zijn linkeroog houdt, terwijl zijn rechteroog van geen wijken kan en wil weten voor de aanblik van wat hem tot verschrikkens toe verbijstert, terwijl de sensatie van een serpentenbeet in zijn dij en de neerwaarts trekkende greep van duivelshanden om zijn benen zijn mond op halfopen heeft gezet.

‘Even naar het toilet,’ zei Prahl.

Hij had een volle blaas maar kon niet plassen.

Toen hij terugkeerde was niet alleen haar glas maar ook haar stoel niet meer bezet.

Prahl roerde werktuiglijk in zijn drank. Haalde het rietje en het roerstaafje eruit. Nam een slok. Verwachtte haar elk moment terug. Valli kwam als toevallig langs om naar de stand van zaken te informeren en liet Prahl met een knipoog achter. Prahl vroeg de pot aan het tafeltje naast hem naar de tijd, alsof dat van enig belang was. Hij overwoog aan de bar te gaan informeren naar het uitblijven van zijn, ja, van zijn wat, van wie, hoe noemde je dat, hoe heette ze trouwens?

Toen stond de uitsmijter voor zijn tafeltje en legde een klein kaartje voor hem neer. ‘Ik wacht buiten. Mira.’

In het kielzog van de kleerkastbrede jongen spoedde Prahl zich naar de uitgang, stak nog een hand op naar Blan, zonder er zeker van te zijn dat die zijn gebaar waarnam.

Er stonden twee taxi's. Beide met open voorportieren, beide met hun chauffeur wachtend aan de passagierszijde. En bij de eerste auto stond Mira. Ze stapte in op het moment dat ze zag dat Prahl haar

had geschoten. Haar chauffeur sloot het portier en begaf zich achter om zijn wagen heen naar zijn plaats. De chauffeur van de tweede taxi verzocht Prahl met een uitnodigend gebaar bij hem in te stappen.

'Waar gaan we heen?' vroeg Prahl.

Uit het handgebaar en de mimiek van de taxichauffeur maakte hij op dat de man zijn taal niet verstond. Prahl probeerde het met Engels.

'Seguire,' zei de man, en hij wees naar de achterlichten van Mira's taxi, 'follow!' Toen haalde hij zijn schouders op.

Prahl deed zijn best om de route door het donker te kunnen volgen. Alras werden de herkenningspunten twijfelachtig. En binnen tien minuten was hij de oriëntatie kwijt. Hij herkende niets van de buitenwijk waar ze doorheen reden. De buitenwijk van een grote stad, dat was zeker. Woonkazernes. Waren het eucalyptusbomen die de weg omzoomden? Hier en daar een oude fabriek of een autowerkplaats. Een palmboom in een parkje? En het ging richting centrum, want het verkeer werd drukker, er doken verlichte ramen op van bars, stoplichten. Prahl wees toen de chauffeur even de aansluiting dreigde te verliezen. Opeens ging het daarna de diepte in, vervolgens door een tunnel. Toen volgden er aan de rechterhand uitzichten op afgesloten, verlaten, oranje verlichte terminals, silo's, walkranen, spoorbundels, iets als een douanekantoor, loodsen, een huizenhoog vrachtschip, terwijl links de stad steil en dicht gestapeld opliep.

Ogenblikkelijk toen Prahl uitstapte werd hij plagerig besnuffeld door een warme, naar kelp en zout geurende bries van de donkere zee. Hij streek zijn haar weg voor zijn bril. Taxiritten waren niet opgenomen in de begroting van een kunststudent, maar wat moest hij anders dan zijn portemonnee pakken? De chauffeur vormde echter met zijn armen drie keer achter elkaar een andreaskruis. En Prahl zag nog net Mira in een straatje verdwijnen.

Ze leek allang niet meer op Chiara. Al aan het tafeltje in DE TREIN was ze minder op haar gaan lijken, ras almaar minder. Waarbij Prahls indruk dat hij haar kende, dat hij al zo vaak in haar ogen had gekeken, dat hij haar lippen al zo vaak had willen kussen, dat hij haar hele lichaam kende, en niet alleen het moedervlekje aan de binnenzijde van haar linkerknie, niet afnam, integendeel.

Waar was de heerlijkheid in het korenbloemenjurkje gebleven? Waarom had ze zo'n haast? Waarom wachtte ze niet even op Prahl? Waar bevond Prahl zich? Hoe heette het straatje? Het straatje kwam uit op een brede *corso.* Links en rechts geen Mira te bekennen. Dus

stak hij maar over, een ander smal straatje in. Daar ging ze, aan het eind, voor een kerk rechtsaf. Rechts van het barokke gebouw gingen trappen omhoog. Toen liep Prahl zo'n twintig meter over een vlak gedeelte, daarna ging het opnieuw met traptreden omhoog. Hij kwam op een klein donker pleintje tussen hoge grauwe woningen. Beneden waren de muren wit beklad met leuzen waarvan hij de zin niet begreep. NAZI TV OVER COMA, las hij en MOZART VICE NOVA. En het had er alle schijn van dat hij Mira al kwijt was. ‘Amore!’ hoorde hij toen roepen, ‘Amore!’

Overal in de hoogte van de steeg van waaruit haar roep afkomstig was geweest hing wasgoed, aan dubbele lijnen die de verdiepingen aan de ene kant verbonden met die aan de andere zijde. ‘Mira,’ riep Prahl, ‘Mira, wacht!’ Hij hoorde haar lachen en vernam toen het snelle, echoënde geklik van hakjes op granieten plaveisel. De steeg liep almaar omhoog, maakte toen een knik en liet hem op een volgend plein uitkomen, een wat groter plein, met een kleine buurtbioscoop met een gescheurd affiche van *Vampirella* op de gesloten toegang. ‘Hier...’ meende hij te horen. Vanuit een woningportiek. Maar toen hij er ging kijken zag hij niet veel meer dan een eveneens gesloten deur. Een roestige punaise hield een stuk papier op zijn plaats. VANCANZA VIA REMO NO stond er met hanenpoten op geschreven. Het stonk er indringend naar kattenpis. Prahl keerde zich om. Daar stond ze, Mira, op een andere hoek! ‘Wacht op me!’ De tweede barokkerk diende zich aan. Wit bescheten verweerde heiligenbeelden keken samen met een smal strookje sterren op hem neer. Ook hier hingen weer grote hoeveelheden wasgoed boven de straat. Prahl schrok en voelde zich ogenblikkelijk beroerd toen hij het naambordje zag van een volgende steeg: Pallonetto Santa Chiara. En hij besefte daar ook dat hij tot dan geen sterveling was tegengekomen. Het beangstigde hem. Schichtig keek hij om. Mira stond hem te wenken, stevig hoog op beide benen, met een hand in haar zij. ‘Ja, ja, ik kom al, o, ik kom al,’ lispelde Prahl. Het kon nu toch niet lang meer duren, anders had ze de taxi's immers naar een andere plek laten rijden. Via Cremavono Zone. Via Canzone Avremo. Vreemdsoortige benamingen. Via All Prem. Liep ze onder een poort door? Ja, ze ging onder een poort door. De geur van kattenpis werd onderdrukt door die van een riool. VACANZA ENORMI OVE stond er op een winkelruit waarachter hij alleen duister ontwaarde. ‘Míra!’ Hij schrok van het geëcho van zijn stem. Verwachtte dat er elk moment luiken zouden worden opengestoten, dat er schuiframen werden geopend en er een pispot boven zijn hoofd werd geleegd. Hij hoorde opnieuw alleen haar hakjes. Klom weer verder omhoog

door een trappensteeg. Sloeg de zoveelste hoek om. En daar moest het dan eindelijk zijn, want het straatje liep dood. OMBRE TU! stond er echter als een mene-tekel op een muur gekalkt. In de schaars verlichte cul-de-sac stond een hoopje schroot in de vorm van een *cinquecento* zonder wielen. Prahl bedacht dat het voor een autootje mét wielen misschien nog moeilijker was om hier terecht te komen. Toen vernam hij van achter het wrak gegnuif en gegniffel. Hij was op nog geen meter genaderd toen twee kwajongens tevoorschijn sprongen, langs hem heen schoten en er luid lachend vandoor gingen. Achter de cinquecento lagen drie, vijf, zes tijdschriften. Prahl zou geen moment op de gedachte zijn gekomen om er een, laat staan om ze alle zes op te pakken wanneer hij niet, in het zwakke schijnsel van een gevellantaarn, Mira had herkend, Mira, op alle bladen, zes keer op de voorkant, Mira halftotaal met blote borsten, Mira in close-up met loshangend haar, halfgeloken ogen en sensueel vochtige mond, Mira in schaars wit kant op een bed met glimmende nepkoperen stangen, Mira in zwart corset en op hoge hakken op een straathoek, Mira in halftotaal met haar tepels bedekt door verticaal gestreepte bretels, LA SPLENDIDA stond erboven, Mira met netkousen, met opgetrokken en ietwat gespreide benen op een bureaustoel, REGINA INCONTRASTATA. Opgewondener dan hij al was sloeg Prahl de tijdschriften open, bladerde er gejaagd in, zag flitsen van Mira in allerlei uitdagende en uitnodigende poses aan zich voorbijtrekken. Alleen werd ze nergens aangeduid als Mira. ‘Veronica’, heette ze, hier, met opgetrokken blote benen in een bergère, Veronica, met alleen nog witte gympen aan, gestrekt op een bed, Veronica, vooroverhangend... Prahl meende weer het getik van dameshakjes te horen. Keek om. Las OMBRE TU! een fractie van een seconde als stond er RUB ME TO. Haastte zich met de bladen het doodlopende straatje uit. Holde het eerstvolgende zijsteegje in. OMBRE TU! De muren leken hem in toenemende mate te willen vermanen. Toen gaf dat kronkelsteegje uit op een *largo.* Er stond een grote boom met een dichte en donkere kruin. Een pui erachter werd door twee kleine buitenspots verlicht. Een bar. Prahl meende het geluid van regendruppels te horen. Maar de nacht was klaar als tevoren. Hij liep onder de boom door en zag dat hij er door en over talrijke kleine spetters vogelpoep ging. Vandaar de naam van wat niet alleen een bar maar een bar-hotel bleek? PER STORNO. Eén ster.

Met de tijdschriften nog steeds in zijn hand stapte hij het etablissement binnen. Vier jongens die in hun ondergoed in het groene kunstlicht zaten te pokeren schonken hem niet de minste aandacht.

Een omaatje achter de bar ging onverstoorbaar verder met glazen drogen. Maar een man, vijftiger schatte Prahl, met een soort safarivest over zijn T-shirt, kwam vanachter zijn tafeltje en wees op Prahls tijdschriften.

Prahl begreep niet wat hij zei, maar nieuwe hoop vlamde in hem op en met een vragende uitdrukking op zijn gezicht toonde hij de man nu demonstratief de omslagfotografieën.

'I did spoke to her,' zei de man op soevereine toon ondanks zijn sterk Italiaanse accent.

'Spoke?! And where is she now...?'

De man nam de bladen uit Prahls hand, inspecteerde ze, sloeg er een open en wees op een naam onder een tekst. LEONARD LIEBEZEIT.

'You?' vroeg Prahl.

De man knikte.

'Your name?'

De man lachte. 'Come, have a drink.' Hij liep terug naar zijn tafeltje, ging zitten en klopte als voor een circushondje op de zitting van de stoel naast hem en ordonneerde: 'Due limoncelli!'

Peinzend bladerde hij door de fototijdschriften die hij voor zich op tafel had gelegd. 'Indeed,' zei hij na een diepe zucht, 'Mira Pavell is one of the world's most sought after soft-porn models. Her ambitions were behind the camera, not in front, and she made a modest living as a photographer until one night all her equipment was stolen out of a cab. When the calls with the police for the equipment became threatening she took an offer from a make-up artist she worked with to take part in an erotic assignment. Though the photographer assured her that it was a simple photo shoot she wound up at an S&M castle in Moravia. You like the limoncello?'

Prahl knikte als een kleuter die met zijn papa op café mag en nam een extra slokje van het gele, inderdaad welsmakende drankje met citroenessence. De man sloeg een ander blad open, bladerde erdoorheen.

'She spent three days there with the mainly German men who paid huge sums of money to be abused by Czech women. Dressed in leather, tall and statuesque, Veronica whipped them constantly as the men acted out bizarre fantasies. "I would ash from my cigarette in their mouths. They would lick my shoes. They played like they were animals; like they were dogs or horses," she told me.'

'Veronica?' vroeg Prahl, 'Mira?'

De man keek hem even meewarig aan en vervolgde zijn relaas.

'While it all went on she was photographed. Bewildered but with

six thousand crowns, she was nevertheless still deeply in debt and she took another assignment where she was again misled. Flown down to Italy she was taken right to the agency owner's apartment. He was like maniac for sex, for women. She did not know English. She could just say “yes” and “no”. He gave her a camera and told her to shoot him. She began to shoot him as he undressed and began masturbating in front of the camera.

After these two awful experiences she wanted nothing to do with the business. But her name and image were out there. Other models and agents began contacting her, offering her big money and assuring her that it was professional. And now you want to fuck her.’

Liebezeit keek Prahl allerminst vragend maar doordringend aan.

‘Is she in the hotel?’

De man schoot in de lach. Begon te bulderen van het lachen. De vier jongens begonnen eveneens te lachen, luid te lachen, zonder op of om te kijken van hun spel, en het omaatje gierde het uit terwijl ze een glas ter inspectie tegen het groene licht hield.

Prahl verontschuldigde zich. Stond erop de twee citroendrankjes te betalen. Het omaatje was gekomen om hem zijn portemonnee uit handen te nemen en er alleen het rinkelgeld in achter te laten.

‘Your magazines...’ riep de man in de deuropening. Hij zwaaide met de bladen. Prahl maakte een afwijzend gebaar. ‘Realize: bleed on it!’ zei de man nog, bij wijze van raadgeving voor onderweg, hoewel Prahl er werkelijk geen idee van had wat hij ermee aan moest.

De druk van zijn blaas was langzaam maar zeker zo toegenomen dat Prahl alleen nog op zoek was naar een geschikte plek om te urineren. In tegenstelling tot het eerdere gedeelte van zijn tocht kwamen er nu steeds mensen op zijn weg en dat vooral wanneer hij een geschikte nis, hoek, boog of onderdoorgang meende te hebben gevonden. Zo gebeurde het dat hij, naarstig speurend en daarbij voortdurend gefrustreerd als in een *loop* van een koortsdroom, de brede trappen bereikte die naar een park boven de stad leidden. Zelfs achter en in de duistere bosjes van het park bleek het heimelijk vergeven van menselijke aanwezigheid. Alleen een betegeld, boomloos, tegen de duizelingwekkende sterrenhemel onbeschut uitzichtsterras met bankjes was geheel en al verlaten. Daar opende Prahl zijn broek. En over de kniehoge stenen balustrade plaste hij op de twinkelende stad aan de inktzwarte zee, minutenlang, en terwijl hij zo tot zalige verlichting kwam werd hij gefascineerd door het imposante silhouet van een kegelvormige berg dat ter linkerzijde, in

zuidoostelijke richting, was opgedoemd zonder dat hij er erg in had gehad. De top van de kegel was afgeknot en vanuit het binnenste van de berg of van nog veel dieper leek een geweldige schijnwerper de nachtelijke hemel pioenrood aan te stralen. Of was het Aurora die zich reeds aankondigde? Het geluid van het dichttrekken van Prahls rits viel samen met gerommel als van een ver onweer, niet in de uitgestrektheid van de onbewolkte hemel maar in de diepte van de aardkorst, waar het maalvlak tussen twee schollen miniem verschoof.

Prahl besloot in zuidoostelijke richting uit het park af te dalen om de berg of de zonsopkomst of beide zo lang mogelijk te kunnen blijven gadeslaan.

Prahl liep door fruitplantages waar arbeiders hun pick-up trucks aan de kant zetten en hekpoorten ontsloten. In een laan probeerde de nacht nog op het breukige asfalt stand te houden door zich al te opzichtig te verbergen achter hoge stammen van dropwatergeurige eucalyptusbomen. Op talrijke straattrappen in een volkswijk rook het naar lysol en er werd met geluiden van schrobbers over weerbarstige steen geëchood en het geluid van een stuiterbal werd erdoorheen gekaatst.

Veel vlugger dan hij had verwacht bereikte hij het buitengebied van de benedenstad. Hij stak een spoorweg over en keek nog eens om, naar de berg die inmiddels een goudvale tint aangenomen had en naar de zon die er gaaf aan ontstegen was.

Prahl liep door het losse fijne zand van een breed zeestrand langs de kalm bewegende en licht schuimende waterlijn. Hij ontmoette er een man die een witte, ongezadelde arabier bij zijn hoofdstel hield. Een al wat oudere, maar zichtbaar vitale man, met een dos wit haar waar slag in zat. De man stond blootvoets in een witte pantalon en crèmekleurige pullover met V-hals over een ook weer wit hemd. De manchetten van zijn hemd had hij over de boorden van de pullover geslagen en de mouwen zo tot aan zijn ellebogen opgerold. Hij droeg een polshorloge.

Man en paard wierpen gezamenlijk een langgerekte, bizar gevormde zesbenige schaduw waarvan het einde steeds opnieuw overspoeld leek te worden door de zee, maar telkens hield hij het hoofd boven water door zich als het ware op te delen in schier ontelbare, elkaar bij de hand houdende partikels over het lichte bruisen van het zachte schuim.

Prahl had op enige afstand van het tweetal halt gehouden, bezag de langgerekte vroeg-Etruskische gestalte van zijn eigen schaduw en

bedacht dat niet-zich-zijn alles was wat er te zien was, ombre tu!, of iets in zo'n quasi filosofische trant. Toen richtte de man zich met een rustige blik en op kalme toon tot Prahl, als had hij zijn woorden duizenden keren gewogen en al honderden keren in bijna negentien eeuwen gesproken, als waren zijn woorden minder vergankelijk dan hijzelf.

'La catastrofe, alla quale soccombono uomo e animale, eguaglia quella che ha distrutto Pompei e Sodoma!'

Met een soepele beweging sprong hij op de rug van de schimmel die op slag bronsbruin kleurde onder de man die nu, zonder zich te hebben ontkleed, geheel naakt zijn armen opzij en zijn geslacht voorwaarts strekte. Alleen zijn horloge was achtergebleven in het zand. Toen Prahl de stand van de wijzers zag, repte hij zich landinwaarts en het voorheen zo dominante bergsilhouet zakte gaandeweg en verdween ten slotte geheel achter volle boomkruinen.

In dezelfde boomkruinen deden de eekhoorns al wat de meeste mensen voor grappig spelen houden: hard over takken rennen, overspringen, vliegensvlug tegen de stam omhoog of omlaag klauteren. Siberische eekhoorns, nakomelingen van een geïmporteerd stel dat ooit was ontsnapt. De Warande was er inmiddels van vergeven.

De dierentuinpoort was gesloten. Prahl snoof een vleug muskusgeur diep in zich op. Op het met asfaltpapier beklede dak van het kassahuisje riep de witte pauw zijn kreet die indien hij door een mens zou zijn uitgestoten op geplaagdheid door ongeduld zou hebben geduid.

In een straat in De Reit gebeurde iets wat verder op de dag niet noemenswaard zou zijn geweest. Een man in pak trad uit een eengezinswoning, stapte in een auto en trok het portier achter zich dicht. Het geluid ervan verwachtte men alleen in een stil besterde nacht. Even vermengde zich de zoete geur van gas met die van voortuinrozen.

De eerste personentrein richting Zeeuwse eilanden reed weerspannig snerpend en kreunend over het Gasthuistringviaduct. Bij het Wilhelminapark rook het naar warme beschuitbollen. Een oude vrouw met witte werkschort gooide met haar ene hand een dode huismuis in de straatgoot, sloeg en draaide met haar andere hand een plumeau en verdween weer achter haar woningdeur.

Het uurwerk op de toren van de Hasseltsekerk gaf tien over zeven aan toen Prahl zo geruisloos mogelijk het studentenwoninkje ertegenover betrad. Op zijn tenen liep hij door Blans kamer en stelde vast dat zijn medebewoner in diepe slaap lag. Op de planken vloer

naast Blans bed rustte, als verongelukt, de lijvige, grijze, gebonden uitgave van Jansons *History of Art*, met de rug ietwat obsceen omhoog, drukkend op eigen aan weerszijden dubbelgeknikte pagina's, open- en uitgeklapt ergens omtrent ‘Mannerism and Other Trends’, schatte Prahl.

Toen Prahl met grote omzichtigheid de sleutel in de deur van zijn eigen kamer wilde omdraaien, bleek de deur niet op slot. Op zijn bed, boven op de sprei en gekleed in haar bruine ribbroek en bruine coltrui, met haar kleppers aan, lag Chiara. Ze werd wakker en richtte zich half op.

‘Waar kom jij vandaan?’ vroeg ze.

‘Wat doe jij hier?’ vroeg Prahl. Zijn hart begon te bonken. Hij zou haar op zijn minst eens kunnen vragen haar haar op te steken en make-up op te doen, al was het maar voor één keer, gewoon om te kijken hoe het stond.

‘Blan, Salve, Valli, ze zijn alle drie allang...’

‘Sst,’ zei Prahl, ‘ze slapen...’

Chiara dempte haar stemvolume maar haar geagiteerdheid nam evenredig toe: ‘Ze zijn alle drie allang binnen, ze slapen, inderdaad, al uren! Maar jij? Waar heb je gezeten?!’

En als ze make-up zou gaan opdoen, zou blijven opdoen, omdat ze inzag hoe goed het haar stond, zou ze gaandeweg ook anders gekleed willen gaan, bedacht Prahl, en op pumps willen lopen, en hij zei: ‘Ik weet het niet.’

‘Je weet het niet? Verzin in vredesnaam een betere smoes!’

Prahl zag dat de zwarte mieren inmiddels aan hun dagelijkse marsroute dwars door zijn kamer waren begonnen. De twee loodbekjes hipten van het ene zitstokje op het andere in hun kooitje. Prahl haalde een keer diep adem uit de kamerlucht met het waterig groene ochtendlicht dat door de nooit meer te ontmossen ramen binnenviel.

‘Ik herinner me een vogel. Een duif. Een duif op een mast. Op een houten telegraafpaal. Een oude telegraafpaal zonder draden. Althans...

‘Dat kan niet, Prahl, dat is onmogelijk! Dat is precies wat ik gedroomd heb, net voordat je binnenkwam. Een duif op een telegraafpaal. Een houten paal zonder verbindingen. Er bungelden alleen enkele losse stukken draad aan. Het was heel vroeg in de ochtend. Nog iets vroeger dan nu. Ik keek omhoog naar de duif. En ik had de indruk dat de duif naar mij keek, dat de vogel me aankeek. Toen klapte iemand in zijn handen, in heel grote handen. Een enkele keer, maar knallend. Hoewel de wereld verder leeg was. En daarop

zette de duif zich af, boven op de paal. Maar hij sloeg zijn vleugels niet uit, hij was kennelijk niet bij machte om zijn vleugels uit te slaan en tolde zomaar naar beneden, kwakte pal voor me neer om er half verdwaasd te blijven liggen scharren. Het was een verschrikkelijk gezicht. Het schoot door me heen dat ik de vogel zou moeten afmaken... Zeg op, man! Waar zat je?'

Prahl stond aan de rand van het bed. 'Je zou toch het hele weekend studeren?'

'Ik verlangde opeens zo naar je.'

'Chiarina...' lispelde Prahl. Hij nam zijn brilletje af, legde het op het nachtkistje, een op zijn korte kant gezet, wit geschilderd krat, en maakte aanstalten om naast haar te gaan liggen. Met een paar fikse meppen weerde ze hem af.

'En sta niet zo te grijnzen...'

Prahl stond niet te grijnzen, maar bemerkte oncontroleerbare vibraties in zijn gezichtsveld, een krimpen van zijn visuele periferie en hij werd gegrepen door een angst om zijn zinnen en woorden niet langer in hun juiste volgorde uit te kunnen spreken.

Vincent Overeem
Badgasten

Ik sta boven aan het pad en kijk uit over zee. Op het strand is het nog drukker dan gisteren. Mijn broer Pier en mijn neef Hubert smoezen gespannen. Ik weet waar het over gaat, maar ik mag niet mee, Pier heeft het verboden. Steeds als ik bij hen wil gaan staan, doen ze een stap naar achteren.

Het is wachten op oom Kees, die is pas halverwege. Oom Kees met zijn bleke, haarloze benen. Terwijl hij nadert, wijst hij almaar omhoog.

'Die zon is verschrikkelijk,' hijgt hij als hij eindelijk boven is gekomen. 'Waar ben ik aan begonnen? Hier is alleen zon, niks anders. Jullie hebben het weer mooi voor mekaar.'

Hij graait in de achterzak van zijn zwembroek, haalt een pakje tevoorschijn en deelt gekreukte sigaretten uit. Van tante mag hij niet roken. Hij steekt zijn sigaret op, inhaleert diep en gooit ons met een verlekkerd gezicht de aansteker toe. 'Niet aan de anderen vertellen.'

De scherpe smaak van de sigaret maakt me misselijk. Ik kijk van Hubert naar Pier, hun gezichten verraden niets.

'Schoenen uit!' beveelt oom Kees. Hij verzamelt ze, knoopt de veters aan elkaar en gooit de schoenen over zijn schouder. 'Oké schooiers, jullie je zin, laten we gaan.'

Hubert trekt Pier naar zich toe. 'Het wordt hartstikke heet, het zit bomvol met mensen,' hoor ik hem opgewonden zeggen. Als ik me bij hen aansluit, zwijgen ze. Op hun hoede.

We sjokken door het zand, op zoek naar een plek; vanuit mijn ooghoek zie ik de zee, de golven zijn hoog. Altijd als je kijkt, duiken de waterwezens juist kopje-onder. Je ziet ze nooit, ze zijn er altijd, dat weet ik. Ik weet alleen niet of ze ons goedgezind zijn.

'We kunnen bij de duinen gaan liggen,' zeg ik.

Pier en Hubert kijken me met een gemeen lachje aan. 'Vic-bangerik!' roept mijn broer.

Oom Kees strekt zijn arm uit naar de zee. 'Nou jongens, hij heeft

anders groot gelijk. Moet je die golven zien.' Ik zie dat hij Pier een knipoog geeft.

Een eind verderop worden twee jongens door een golf hardhandig op het strand gesmeten, ze krabbelen lachend weer op. De ene trekt zijn zwembroek omlaag en schudt het stroperige zand uit het kledingstuk, de ander wijst naar hem en schatert het uit.

'Hier maar?' oppert oom Kees. Met zijn tenen begraaft hij alle afval die hij in het zand om zich heen kan vinden - een blikje, wat plastic papiertjes, hier en daar een sigarettenpeuk -, gooit de schoenen naast zich neer en spreidt zijn handdoek uit. Zoals altijd houdt hij zijn T-shirt aan. Met de handen in zijn zij kijkt hij om zich heen.

'Geen parasols te huur. Niks dan zon en geen parasol te zien. Ze denken dat het geen kwaad kan, die zakkenwassers.' Hij steekt een hand omhoog en knippert met zijn ogen. 'Aiaiai. Wat denken jullie? Is er nog kans dat het betrekt?'

Pier schudt nee. 'Wedje van niet?'

Oom Kees' ogen beginnen te glinsteren. 'Om de eer?'

'Drie francs?' Piers gezicht staat brutaal.

Mijn oom gaat op zijn handdoek zitten en steekt zijn hand uit. 'Alla dan maar weer. Drie francs.'

Er volgt een handjeklap.

'Dat ga je verliezen, pap,' zegt Hubert.

Oom Kees gaat er niet op in, strekt zijn arm uit naar de strandtas en pakt zijn portemonnee. 'Ik geef jullie alvast wat geld, anders zeuren jullie daar straks weer om... Dat staat los van onze weddenschap, uiteraard,' zegt hij tot Pier.

Hij reikt Hubert een briefje aan. 'Jij bewaart het, jij bent tenslotte de oudste.'

'Zo weinig?'

'Zeg, pas op jij.'

Hubert stopt het geld in de achterzak van zijn zwembroek.

'Gaan jullie soms niet zwemmen? Want zo verlies je het gegarandeerd.'

'Ja, straks,' antwoordt Hubert vaag.

Mijn oom haalt zijn schouders op. Hij zoekt opnieuw in de strandtas en haalt er zijn petje uit. 'Tenminste nog iets.' Hij gaat liggen en legt de pet op zijn gezicht. 'Gaan jullie doen wat jongens van jullie leeftijd behoren te doen,' klinkt het eronder vandaan.

Mijn broer en mijn neef lachen ingehouden. Met zijn rug naar oom Kees toe vouwt Pier zijn handdoek voorzichtig open: pa's verrekijker, die heeft hij meegejat. Ze sluipen een eindje weg en bestu-

deren het apparaat als een kostbaar bezit. Als Pier doorheeft dat ik naar hen kijk, schudt hij zijn hoofd en houdt hij een wijsvinger waarschuwend naar mij omhoog. De twee lopen haastig weg. ‘Zouden er al mensen liggen?’ hoor ik Pier nog vragen. ‘Wat dacht je? Die gekken staan vroeg op,’ is het antwoord.

Ik spreid mijn handdoek uit. Mijn oom beweegt niet, ik buig me wat over hem heen, maar de geluiden van het strand overstemmen zijn ademhaling. ‘Doei, oom Kees.’

Alleen zijn hand gaat even omhoog. Snel ga ik mijn broer en mijn neef achterna.

Ik weet waar ze heen willen. Gistermiddag, bij de stranddouche, hebben ze een Nederlands jongetje gesproken. Ik kon het gesprek onopgemerkt van een afstand volgen.

Het joch had een naaktstrand ontdekt. ‘Allemaal blote mensen!’ Hij had een merkwaardig vierkant hoofd vol sproeten, en opvallend dikke lippen die hij voortdurend met zijn tong bevochtigde.

‘Waar?’ vroeg Pier.

Het joch wees. ‘Daar! Een heel stuk verderop!’ Hij kneep zijn ogen tot spleetjes en lachte geniepig, alsof hij wist dat geen ander het ooit zou kunnen vinden.

Toen aan het ontbijt werd besloten dat we vandaag gingen fietsen, bleven Hubert en Pier net zo lang om een stranddag zeuren tot oom Kees zich opofferde. Ik zei dat ik ook meeging, maar kreeg een schop onder tafel. Na het ontbijt trok Pier me mee naar buiten.

‘Jij gaat niet mee. Jij verklikt altijd alles.’

‘Als ik niet mee mag, vertel ik dat jullie naar het naaktstrand gaan.’

Mijn broer gaf me een stomp en liep weer naar binnen.

De zee is een donkere, deinende watermassa; de golven, vol schuim, worden met flink kabaal op het strand gekwakt. Ik loop Pier en Hubert achterna over het natte zand, vlak naast het water. Overal vrolijk schreeuwende kinderen, in het water zwemmers, uitgelaten. Nu en dan richt Pier een boze blik op mij, ik doe of ik het niet merk. Iets verderop buigt hij zich over een hoop zeewier en ik zie aan zijn blik dat hij overweegt me onder te gooien, maar Hubert zegt hem verder te lopen, wat hij aarzelend doet.

Enige tijd later blijven ze staan; als ik dichterbij kom, wijst Hubert naar de duinen.

‘Volgens mij kunnen we beter over de duinen gaan, dan snij je een heel stuk af,’ zegt hij.

Pier knikt alsof hij er verstand van heeft. Hij pulkt aan zijn vervellende schouders, stopt een huidschilfertje in zijn mond. Hij stapt op me af en zegt: ‘Jij kan maar beter niet meegaan, huilebalk! In de duinen zijn distels. Giftige distels.’

‘Ik ga wél mee.’ Ineens lig ik op de grond, het grijnzende smoel van Pier boven me.

‘Je weet toch wat er gebeurt als je niet luistert.’ Hij pakt me bij mijn polsen en drukt ze in het zand. Zet zijn knieën op mijn bovenarmen. ‘Dan gaan we spierballenrollen!’ Heel even beweegt hij zijn knieën. ‘Zweer dat je niet meegaat!’

Ik houd mijn mond stijf dicht.

Nog eens beweegt hij zijn knieën, wat langer nu. ‘Zweer het!’

‘Nee!’

‘Hou je van spuug, Vic? Nee, toch?’ Hij haalt zijn neus op en rochelt.

‘Oké, ik zweer het!’

Hij staat op en kijkt lachend naar Hubert. Die gebaart ongeduldig.

Als ik naast oom Kees op mijn handdoek plof, schrikt hij op. Zijn ogen zijn dik, hij is weer eens in slaap gevallen. Hij klopt het zand van zijn pet, zet hem op zijn hoofd en trekt gapend de tas naar zich toe. Hij pakt de zonnebrandcrème eruit en begint zich grondig in te smeren, zijn gezicht als eerste.

‘Je bent niet mee?’ vraagt hij na een tijdje. Een witte zweetdruppel loopt langs zijn slaap naar beneden.

Ik geef geen antwoord.

Hij haalt een boekje tevoorschijn en kijkt met een moeilijk gezicht om zich heen, veegt het zand van zijn knieën en slaat het boekje open. Het grassprietje dat hij als boekenlegger gebruikt, steekt hij in zijn mondhoek. Oom Kees doet niet veel meer dan luieren en lezen. En weddenschappen afsluiten. ‘Moet je nu toch eens zien. Als het zo warm is doen mensen de gekste dingen,’ zegt hij en legt zijn boek opzij. Een eind verderop zijn enkele jongens bezig iemand tot aan zijn hals in te graven.

‘Dat heb ik ook wel eens gedaan,’ zeg ik. ‘Da's grappig.’

‘Het is maar wat je grappig noemt. In de tropen gebruiken ze dat als marteling, of als terechtstelling. Het is gruwelijk. Mensen denken dat de zon je vriend is, maar heb je wel eens iemand gezien die te lang in de zon heeft gezeten?’

Ik schud mijn hoofd.

‘Een sinaasappelhuid krijg je d'r van. Heb ik ooit een foto van ge-

zien, verschrikkelijk. 't Komt nooit meer goed ook.' Hij wijst naar de jongens. 'Maar ja, ga dat hun vertellen. Als het zo warm is, doen mensen de gekste dingen.'

Ik kijk over mijn schouder: Pier en Hubert zijn aan de klim begonnen.

'Vroeger heeft je vader eens een zonnesteek gehad. De hele dag met z'n bolle harses in de zon gezeten. Het was hem nog zo gezegd: doe toch een petje op. Maar nee, vooral niet doen. Dat heeft hij geweten. Hij heeft drie dagen in een volledig verduisterde kamer gelegen, hij kon geen licht verdragen. Kóppijn! Overgeven! Meer dan veertig graden koorts! Hij wilde niemand zien, behalve mij. Hij jammerde steeds: "Ik ga dood!" Daar was hij van overtuigd. Zo ziek voelde hij zich.'

Ik knik zonder mijn oom in het gezicht te zien, hij heeft het verhaal al honderd keer verteld. Ik volg Pier en Huberts tocht naar boven.

Oom Kees stoot me aan. 'Zeg, als je met die twee mee wilt, moet je dat gewoon doen. Let maar niet op wat ze zeggen.'

Ik graaf een kommetje in het zand en peur daar met een stokje in. Zo makkelijk ligt het niet. 'Het is Pier,' zeg ik. 'Ik mag nooit -'

'Weet je wat ze geweldig vinden?' zegt hij opeens.

'Nou?'

'Weddenschappen. Daar kunnen ze geen genoeg van krijgen. Wedje dit, wedje dat. Meesterlijk. Vooral die broer van je heeft de smaak behoorlijk te pakken. Wed om iets waarvan je vermoedt dat ze het niet durven en je hoort er voor altijd bij, neem dat maar van je oom aan.'

Ik moet denken aan laatst thuis met Pier. Ma vroeg ons of we een paar boodschappen konden doen, met de fiets. Tijdens de rit door het dorp begon Pier vlak voor een kruispunt opeens met losse handen te fietsen, zijn ogen hield hij gesloten. 'Er komt geen auto aan,' zei hij en stak zo over. Op de terugweg zei hij: 'Nu jij!' maar ik had de moed niet. Toen deed hij het nog een keer.

'Die twee durven alles,' zeg ik.

'Niemand durft alles, dat bestaat niet. Ga ze maar snel achterna. Je zult zien dat het werkt. Wedden?'

Hij pakt zijn boek weer op en blaast het zand eraf. 'Hup, maak dat je wegkomt, jij. Laat je arme oom alleen in deze bloedverziekende hitte. Sterven doet hij liever in zijn eentje.'

Hubert en Pier staan boven aan de duinen, turen omstebeurt door de verrekijker en lijken te overleggen - dat ik aan de voet van de

duinen sta, merken ze geen van beiden.

Waar kan ik een weddenschap over sluiten? Pier zal me onmiddellijk weer terugsturen, zo gaat het altijd.

Toch krabbel ik zo snel als ik kan omhoog, me hier en daar optrekkend aan het helmgras. Het is een hele klim, boven gekomen ben ik helemaal buiten adem en het zweet prikkelt op mijn rug. Hubert en Pier nemen me verwonderd op.

‘Misschien dat hij het weet?’ vraagt mijn neef tot mijn verbazing.

Pier kijkt moeilijk. ‘Die sufferd?’

Hubert geeft me de verrekijker. ‘We hebben gehoord dat je met helder weer Engeland kan zien,’ zegt hij. ‘We zien noppes.’

Ik wil zeggen dat dat punt veel meer in het noorden van Frankrijk ligt, maar bedenk me net op tijd. Pier zou me meteen weer wegjagen. Hij vindt het vervelend als je iets beter weet. En meestal wéét ik het beter.

‘Dat is vreemd,’ zeg ik peinzend, ‘het moet te zien zijn.’ Ik draai me om. Het strand en de zee strekken zich eindeloos uit, van hieruit zijn de golven gekke kromme krijtstrepen. Links zie ik de donkere rotsenpartij die een eind de zee in steekt, en net als gisteren staan er vissers op.

‘Ik weet wat het is,’ zeg ik. ‘Het is té helder, dan werkt het weer averechts, dan is de zon een soort scherm.’

Ik wil de verrekijker aan mijn ogen zetten, maar Pier grist hem uit mijn handen en hangt het ding om zijn nek. ‘Vic lult maar wat.’

De zon staat nog niet erg hoog aan de hemel, toch voelt het zand onder je voeten al warm. We zijn een flink stuk de duinen in gelopen. Achter ons klinkt het geluid van de branding, wanneer ik omkijk is van de zee niets meer te zien. Er is geen levend wezen te bekennen, hier alleen heuvels van zand, helmgras, distels, en boven ons niets anders dan die felblauwe lucht. Ik loop achter Hubert en Pier, en denk aan de marteling waar oom Kees over sprak. Hoe lang zou je zoiets vol weten te houden? Een dag? Twee dagen? Drie? Hoe lang zou Pier het volhouden? Als je het hem vroeg minstens een week, maar in werkelijkheid misschien helemaal niet lang. Ik zie het voor me: een broeiige, stovende hitte, uitgedroogde grond, vol scheuren, en Piers kop die boven die grond uit steekt, een vuurrooie, opgeblazen kop, kletsnat van het zweet. Naar me opkijkend zegt hij iets wat ik niet versta, ik buig me dichter naar hem toe en nu smeekt hij om genade, zijn uitgedroogde lippen vol kloven. En ik zal in kleermakerszit naast hem gaan zitten en wachten, want pas wanneer hij zijn kop laat hangen, zal ik hem uitgraven.

‘Lopen we wel goed?’ vraag ik.

Pier laat me passeren, kijkt ondertussen achterstevoren door de verrekijker. ‘Hier komt Vic-bangerik,’ zegt hij met commentaarstem.

‘Pier-klier!’ zeg ik, maar die naam hindert hem allang niet meer, hij laat de verrekijker zakken en kijkt me uitdagend aan. Zijn vlezige gezicht is bezweet. Zo'n kop zal snel gaan hangen, bedenk ik tevreden.

We lopen onder pijnbomen, de grond is harder geworden, de gevallen naalden die tussen het zand liggen, prikken gemeen in je voeten. Pech dat onze schoenen bij de handdoeken liggen.

Ineens heft Hubert zijn hand op en loert langs de bomen. ‘Een camping!’ ‘Naakters!’ weet Pier. Zijn blik is begerig.

‘Nee joh, gek!’ zeg ik.

Hij geeft me een tik op mijn achterhoofd. ‘Kijk uit tegen wie je het zegt!’

We sluipen langs het hek. Het is een grote, chique camping, met asfaltpaden. Er staan heel wat tenten opgezet, maar we zien niemand. De overhellende naaldbomen die tussen de vakken staan lijken wachters, het is net of ze je nauwlettend in de gaten houden, nu en dan hoor je het hout zacht kraken.

Achter een bungalowtent staan we stil, Hubert bekijkt het hekwerk. ‘Hier dan maar.’ Hij klimt behendig over het hek. Het lijkt een koud kunstje, toch wacht ik mijn broer af. Die haalt de verrekijker van zijn nek. ‘Hier!’ Hij gooit het ding in een mooi boogje over het hek, Hubert vangt hem. Even moeiteloos als mijn neef klimt Pier eroverheen; als hij met een plof neerkomt, kijkt hij spiedend om zich heen. ‘Nu jij.’

Ik mag niks laten blijken, denk ik. Je bent eindelijk mee, nu moet je laten zien dat je ook wat kan. Ik spuug in mijn handen, spring, pak de stang vast, trappel met mijn voeten en weet me op te trekken. Ik voel het bloed naar mijn hoofd stijgen. ‘Hij kan het vast niet,’ hoor ik Pier zeggen. Gegiechel. Ik zwaai mijn ene been over de stang, dan het andere. Niks an, denk ik nog, maar wanneer ik me laat zakken, hoor ik iets scheuren. Pier en Hubert schieten in de lach. Ik trek me weer op, probeer mijn zwembroek los te wurmen, laat me weer zakken, maar de zwembroek scheurt nog meer. Ik bekijk de schade: een fikse winkelhaak in een van de pijpen en een schram aan de binnenkant van mijn dijbeen. Het bloedt en brandt een beetje, ik bedek het met wat spuug.

‘Dat krijg ik van mam te horen,’ zeg ik.

Pier trekt me mee het asfaltpad op. ‘Word je hard van,’ zegt hij.

We hangen wat rond in de schaduw van een boom; het brengt nauwelijks verkoeling. Tegenover ons bevindt zich een kleine campingsupermarkt. Het is er heel rustig. Soms gaat er iemand naar binnen. Dat we insluipers zijn lijkt niemand op te merken.

‘Jammer hè, Pier?’ zegt Hubert. ‘Geen naakters.’

‘Het had zo gekund. Het stikt hier van dat soort campings.’

‘Wat voor soort campings?’ vraag ik.

Pier draait zich naar me toe. ‘Nudistencampings. Da's nog wel even anders dan zo'n simpel naaktstrand. Daar doen ze echt álles in hun nakie.’

‘Hoe bedoel je?’

‘Wat ik zeg: alles. Rondlopen, badmintonnen.’

‘Jeu-de-boulen,’ zegt Hubert.

‘Boodschappen doen. Afwassen.’

‘Ook het koken op zo'n pitje zeker,’ zeg ik.

Pier grijnst. ‘Juist met het koken op zo'n pitje,’ hij duwt zijn onderbuik naar voren, ‘lekker warm voor je pikkie.’

Daar moeten we alle drie erg om lachen. We krijgen het er warm van.

‘Pfff...’ zegt Pier, ‘veelste heet!’

Opeens verschijnt op Huberts gezicht een ernstige trek. ‘Die mensen zijn zielig. D'r zit een of ander stofje in hun hersens, dat maakt ze niet helemaal goed.’

De campingsupermarkt krijgt al een tijdlang geen klanten. De winkelier - een dikke vent, in blote bast - komt buiten staan, hij steekt een sigaret op, knikt ons toe, wijst omhoog en zegt iets wat we niet begrijpen; als we niet reageren, mompelt hij in zichzelf.

Zou een van de twee blikjes fris durven jatten? Vast niet. Die vent zijn nek bestaat uit drie banden van vlees, zijn buik is rond, hard, behaard. Langs zo'n kolos kom je niet een-twee-drie. Nee, zoiets doen ze niet.

Pier pakt Hubert bij de arm en fluistert iets in zijn oor.

‘Het geld van pa,’ zegt Hubert, hij graait in zijn achterzak.

‘We moeten ook vuur hebben,’ fluistert mijn broer.

Ik doe een stap in hun richting. ‘Wedden dat jullie geen prik durven jatten?’

Eerst kijken ze me aan, dan beginnen ze te lachen.

‘Wacht jij maar,’ zegt Hubert. De winkelier groetend gaat hij de supermarkt binnen. De man volgt hem niet direct, maar rookt op zijn gemak zijn sigaret op. ‘Nu zou het kunnen,’ mompelt Pier. De man trapt de sigaret uit en sloft naar binnen.

Hubert blijft lang weg, Pier en ik wachten af. Als hij naar buiten komt lopen, heeft hij drie blikjes en een zak chips in zijn handen. ‘Het is voor mekaar, hij heeft niks gemerkt,’ zegt hij kalm. ‘Kom, we gaan. Maar normaal lopen, anders is het verdacht.’

We wandelen het pad naar de ingang af, gaan onder de slagboom door en lopen de duinen in. Hubert gooit de zak chips in Piers handen en draait zich naar me toe. ‘Zomaar van zo'n vent jatten is hartstikke stom. Daar let hij te goed voor op, hij pakt je geheid. Voor het drinken en de chips betaal je dus...’ Hij trekt zijn zwembroek iets omlaag: er zitten twee pakjes sigaretten achter het elastiek, en een aansteker. ‘... Maar je gapt sigaretten.’

‘En vuur,’ zegt Pier.

Ik bedenk dat Hubert evengoed alles betaald kan hebben, maar kijk wel uit om erover te beginnen.

We zitten in een duinpan, een heel eind van het pad af. We trekken de blikjes open en drinken, af en toe graaien we in de zak chips. Pier laat een boer en moet daar zelf erg om lachen. Ik leun achterover, kijk omhoog naar de lucht en sluit mijn ogen, ondanks de wind voel je de zon branden. ‘Sinaasappelhuid,’ mompel ik.

‘Krijg vast drie francs van je vader,’ hoor ik Pier dromerig zeggen. ‘Het gaat niet betrekken. Geen wolk te zien.’

‘Ik heb pa ook gewaarschuwd,’ zegt Hubert. ‘Zullen we het geld splitten?’

‘Jij hebt hem ook gewaarschuwd,’ antwoordt Pier, ‘maar d'r wordt niet gesplit.’

Vergenoegd bedenk ik dat ik de hele tijd al bij hen ben. Enige tijd zwijgen we, ik zak een beetje weg. Dan hoor ik gefluister, open ik mijn ogen en richt me op. Pier en Hubert kijken me met strakke gezichten aan.

‘Het is tijd voor de eed,’ zegt Hubert. Hij zoekt om zich heen, pakt een stokje en schuift op zijn knieën naar me toe.

‘Wat voor eed?’

‘De spuugeed. Je bent al een hele tijd bij ons.’

Hij graaft een kuiltje in het zand, kijkt me vriendelijk aan en zegt: ‘En we vinden dat je erbij hoort...’

‘... maar zoiets wordt natuurlijk pas wettelijk door een eed,’ vult mijn broer aan.

Mijn neef buigt zich over het kuiltje en spuugt erin.

‘Nu jij,’ zegt hij tegen Pier.

Mijn broer buigt voorover, haalt zijn neus op en spuugt.

‘En jij.’

Ook ik laat een klodder in het kuiltje vallen.

‘Nu het stokje,’ zegt Hubert. Hij roert het speeksel door elkaar. ‘De eed is begonnen!’ zegt hij plechtig, en hij reikt mij het houtje aan.

‘Wat moet ik doen?’

‘Het stokje erin dopen en een lik nemen,’ antwoordt Hubert.

‘Waarom?’

‘Dan is het echt. Zo werkt een eed.’

Pier legt een hand op mijn schouder. ‘Heus, we moeten alle drie.’

‘Iemand anders kan toch ook best eerst?’

‘Nee,’ zegt Hubert beslist. ‘Het moet op leeftijd. Zo hoort dat. Eerst jij, dan Pier, dan ik. Ik kan het ook niet helpen.’ Hij strekt zijn rug en sluit zijn ogen, Pier doet hetzelfde.

Ik bekijk de twee wantrouwend, maar ze vertrekken geen spier. Dan haal ik het stokje door het speeksel, sluit mijn ogen en neem een lik. Het slijm proeft zoet, ik weet het met moeite weg te slikken. Wanneer ik mijn ogen weer open en het stokje aan Pier wil geven, richten ze zich proestend op en rennen weg. ‘Als je over het jatten klikt, zullen we vertellen dat je van spuug houdt!’ schreeuwt Pier nog.

Ik heb genoeg van die twee. Ze lopen een eind voor me uit, af en toe kijken ze wat bezorgd om en roepen ze iets, maar ik heb geen zin me aan te sluiten. Hoe lang moeten we nog naar dat rotstrand zoeken? Het wordt warmer en warmer. Wat zou het voor zin hebben als we het strand vonden?

Opeens hoor ik een schreeuw. Pier en Hubert laten zich vallen en kruipen naar voren. Mijn broer kijkt om, hij glundert. ‘Gevonden!’ roept hij.

Dat stomme naaktstrand kan me gestolen worden, wil ik nog terugschreeuwen, maar hun gegiechel maakt me nieuwsgierig. Snel ren ik naar voren en laat me naast hen neervallen. We kijken uit op een kleine baai, met een beschut stuk strand.

‘Het is loeidruk,’ zegt Pier verrukt.

Hubert heeft de verrekijker aan zijn ogen. ‘Ja hoor. De viezerds.’

‘Iedereen?’

‘Van top tot teen.’

‘Laat mij eens!’ Hij pakt het ding uit Huberts handen, kijkt en gniffelt.

‘Mag ik?’ vraag ik.

Pier doet of hij me niet hoort.

‘We moeten roken,’ vindt Hubert. Hij scheurt een pakje open en

deelt uit. Het zijn sigaretten zonder filter.

‘Had je geen andere kunnen gappen? Deze zijn zwaar,’ zegt Pier.

‘Was dan zelf gegaan.’

We steken op en nemen een trek. De sigaret is vies, en we moeten er alle drie van hoesten. ‘Kleine trekjes nemen,’ zegt Hubert. Hij blaast de rook uit en trekt een gezicht of hij het heerlijk vindt.

Eindelijk krijg ik de verrekijker en ik speur het naaktstrand af. De meesten liggen op hun buik, glimmend van de zonnebrandolie. Hier en daar staan parasollen schuin in het zand. Ik zie een vrouw met een kont zo groot als ik nog nooit heb gezien, haar man zit er, een borstelig hondje aaiend, wijdbeens naast. De kijker scherp stellend volg ik een man die juist de zee uit komt lopen. Het is een diepgebronsde, kwabbige man. Zijn piemel, kort en dik, beweegt niet veel. Hij strijkt zijn haar naar achteren en loopt heel normaal, alsof hij helemaal niet bloot is. Zou Huberts verhaal over dat stofje kunnen kloppen? Is er iets met deze man zijn hersens? Ik richt op zijn gezicht, maar kan niks abnormaals ontdekken. Misschien is eerder waar wat oom Kees zei: als het warm is, doen mensen de gekste dingen.

‘Zouden ze wel alles goed hebben ingesmeerd?’ vraagt Pier zich giechelend af.

‘Natuurlijk. Wat dacht je? Die lui zijn profs,’ zegt Hubert.

Het uitzicht verandert amper, we zijn gauw uitgekeken, de mensen liggen daar maar. Er hangt een lome stilte, je hoort alleen het geluid van de branding en het zachte ruisen van de wind.

‘Ze doen niks. Het is te warm,’ klaagt Pier.

‘Luie viespeuken zijn het, luie klootzakken,’ vindt Hubert.

Ik richt me op. ‘We zouden ze wakker moeten schudden.’

Pier loert zonder veel overgave door de verrekijker. ‘Ja, maar hoe?’

‘In je zwembroek mag je daar niet komen, dat is natuurlijk verboden.’ Ik wacht even. ‘Wie van ons gaat toch naar beneden?’

Hubert kijkt zwijgend naar de baai, Pier laat de verrekijker hangen. ‘Bij die gekken? Mooi niet.’

‘Drie francs.’

‘Heb je die dan bij je?’

‘In het huisje.’

Allebei wenden ze hun gezicht van me af. Het is duidelijk: ze durven niet. Met een voldaan gevoel sta ik op. ‘Kom, we gaan. Het is een stom idee. Laten we maar naar oom Kees teruggaan.’

‘Wacht!’ Het is Huberts stem. Ik draai me om: hij is opgestaan.

‘Vijf francs?’

‘Als ze je pakken ben je de pineut,’ zeg ik.

‘Alleen als je je zwembroek aanhoudt.’

Hij gaat op de rand van de duin staan en gooit de pakjes sigaretten in het zand. ‘Let erop.’ Hij trekt zijn zwembroek tot zijn enkels naar beneden en stapt uit het kledingstuk. ‘En op mijn zwembroek.’ Hij loopt in lange passen de duin af en wanneer hij het strand op komt, slaakt hij een luide kreet. De mensen kijken op. Hubert begint te rennen, slingerend tussen de liggende mensen door.

‘Klootzakken!’ schreeuwt hij. ‘Wakker worden, viezeriken!’ Hij blijft even staan en maakt een lange neus. Ik pak de kijker: ik zie dat een enkeling erom moet lachen. Hubert begint weer te rennen, grijpt naar een parasol, sleurt hem een eindje mee en laat hem vervolgens vallen. De eigenaar springt op en komt Hubert achterna. Mijn neef zet het op een sprinten, langs het water, weg van het naaktstrand.

Iemand schreeuwt en wijst naar mij en Pier, al snel komen een paar mensen onze kant op.

‘Wegwezen!’ Pier pakt de verrekijker uit mijn handen en rent halsoverkop de duin af. Ik kom hem onmiddellijk achterna, maar halverwege de duin bedenk ik dat we Huberts zwembroek en de sigaretten vergeten. Ik klim weer omhoog en graai de spullen weg. Dan merk ik hem op: verderop, op het duinpad, wandelt iemand, de eigenaar van de campingsupermarkt. Zo rap als ik kan daal ik schuivend opnieuw de duin af. Bijna struikel ik voorover. Een oude vent is dichterbij gekomen, een lange, dunne man, met haar als van een strijkstok. Hij bijt me iets toe, het scheelt niet veel of hij heeft me te pakken, maar hij is oud en langzaam. Hij komt me nog even achterna, dan hoor ik een vrouwenstem en staakt de man zijn achtervolging.

In de verte staan Pier en Hubert me op te wachten. Als ik bij ze ben, grist Hubert zijn zwembroek uit mijn handen.

‘En de sigaretten?’ vraagt hij.

Ik klop op de zak van mijn zwembroek.

‘Hou ze maar.’

‘Ik zag die vent van de supermarkt.’

‘Zag hij jou?’ vraagt Pier.

‘Ik geloof het niet. Maar wie weet zoekt hij ons.’

Hubert slaat een arm om mijn schouder. ‘Nee hoor, die zoekt ons niet. Hij is gewoon ook zo'n vieze naakter.’

Pier neemt Hubert bewonderend op. ‘Je deed het.’

Mijn neef draait zich om en zet zijn handen als een koker aan zijn

mond. ‘Klootzakken!’ Hij kijkt me trots aan. ‘Vijf francs voor mij, hè Vic?’

De zee lokt, je zou er zo in willen duiken, maar de rode vlag wappert, je mag niet zwemmen. De zon staat op zijn hoogst en brandt op je schouders. Je krijgt koppijn van het knijpen met je ogen, het zout bijt op je gloeiende wangen.

‘Je fikt hier levend weg,’ zegt Pier.

We zijn nu niet ver meer van oom Kees verwijderd, we komen al langs de rotspartij. De groep vissers is verdwenen. Hoge golven slaan tegen het donkere gesteente, het zeewater spat geweldig op. Met ontzag blijven we enige tijd staan kijken. Een paar grotere jongens proberen op de rotsen te klauteren, maar een strandwachter merkt het voortijdig op en fluit hen terug. Ze gehoorzamen zonder al te veel protest.

Bij de stranddouche is het een drukte van jewelste. Hubert kijkt met een ontevreden gezicht hoe de strandgangers om de beurt onder de waterstraal gaan staan. ‘Het duurt wel een uur voor je aan de beurt bent,’ zegt hij.

Pier tikt ons aan. ‘Moet je zien wie daar loopt!’ Hij wijst voorzichtig. Het is de winkelier. Hij wandelt onze kant op en kijkt speurend om zich heen.

‘Zie je wel, hij heeft het gemerkt. Hij zoekt ons!’ zeg ik.

‘Nee joh,’ zegt Hubert, ‘die komt gewoon zwemmen.’

‘Dat mag nu niet eens.’

‘Kom,’ fluistert Pier, ‘Rustig doorlopen, hij heeft ons nog niet gezien.’

‘Ik heb die sigaretten nog,’ zeg ik.

‘Die moeten weg,’ zegt Pier.

Zij aan zij lopen we verder; zo onopvallend mogelijk gooi ik de pakjes in een prullenbak. Hubert kijkt toe en begint te lachen. ‘Zonde hoor, bangeriken. Die papzak zit al op zijn handdoek, kijk maar, hij weet van niks.’

Inderdaad, vlak bij de douche is de winkelbaas op zijn handdoek gaan zitten. Ik draai me naar Hubert toe. ‘Jij bent ook niet gauw bang. Weet je wel zeker dat je niet gewoon voor die sigaretten betaald hebt?’

Hij geeft geen antwoord, staart glimlachend voor zich uit.

Pier grijpt me bij mijn bovenarm. ‘Hoe kan hij dat dan gedaan hebben? Zoveel geld heeft oom Kees ons niet meegegeven.’

Ik sla mijn arm los. ‘Fransen zijn echte paffers, sigaretten zijn hier heel goedkoop.’

‘Het zou anders meer iets voor jou zijn. Kwijllikker! Jíj bent hier Vic-bangerik!’

Ik blijf staan, Pier en Hubert lopen door en ik staar ze na. Hubert zegt iets, Pier schokschoudert. Die dikke rug, denk ik, die vieze paddenrug.

‘Wat heb jíj eigenlijk gedaan?’ roep ik Pier toe.

Hij staat stil.

‘Huub deed steeds alles. Sigaretten jatten, rennen over het naaktstrand.’

Hij draait zich om, slaat zijn armen over elkaar.

‘Moet jij niet ook eens wat doen?’ roep ik en loop op hem toe, in mijn ooghoek zie ik de zee.

Hij grijnst. ‘Waar wil je om wedden?’ vraagt hij als ik tegenover hem sta.

‘Wedden dat je...’ Ik zwijg nog even. Luister naar het kabaal van de golven.

‘Nou?’

‘Dat je het water niet in durft.’

Onmiddellijk verdwijnt de grijns van mijn broers gezicht.

Hubert komt tussenbeide. ‘Dat is veel te link.’

‘Jíj zou het anders zo doen. Hij niet. Hij laat jou alles doen.’

Pier en ik kijken elkaar aan. Hier kan ik hem de hele vakantie mee treiteren, en nog weken daarna, denk ik. ‘Pier-klier durft niet,’ zeg ik.

Er verschijnt iets op zijn gezicht, iets wat het midden houdt tussen spot en trots. Langzaam haalt hij de verrekijker van zijn nek en met een lachje op zijn lippen reikt hij mij het ding aan.

‘Niet doen!’ zegt Hubert, maar hij luistert niet, zonder nog iets te zeggen rent hij al op het water af.

Pier duikt onder een hoge golf door, komt weer boven en zwemt in borstcrawl verder. Hubert kijkt hem na en vloekt. Mijn broer zwemt een eind de zee in, dan draait hij zich watertrappelend naar ons toe en zwaait.

‘Kom terug! Het is goed zo! Je hebt gewonnen!’ schreeuwt Hubert. Pier antwoordt, we verstaan hem niet. Hij duikelt kopje-onder, en komt met een olijk gezicht weer boven. Een aantal strandgangers komt bij ons staan, hun gezichten staan bezorgd.

Pier roept mijn naam. Hij zwaait opnieuw.

‘Ga toch niet zo ver,’ zegt Hubert. Hij zucht opgelucht als hij ziet dat Pier terugzwemt. Maar dan - we hebben het niet ogenblikkelijk door - hoe Pier ook zijn best doet, het water trekt hem steeds verder schuin van het strand af, de kant van de rotsen op. De Fransen naast ons mompelen.

‘Stromingen!’ zegt Hubert. Hij wil de zee in rennen, maar een man houdt hem tegen, snauwt en tikt met zijn wijsvinger tegen zijn voorhoofd. Hubert rukt zich los.

‘Blijf hier! Ik ga pa halen!’ zegt hij.

Pier zwemt wat hij kan, maar meter voor meter drijft hij af. Meer strandgangers merken de situatie op en kijken vanaf de rand van het water toe. Af en toe is Pier niet te zien, benemen de golven het zicht. Ik wil door de verrekijker kijken, maar durf het niet. De man naast me brengt naderende strandgangers op de hoogte, nu en dan wijst hij naar mij. Tussen de mensen door zoek ik naar de strandwachter die we zo-even nog zagen, hij is nergens meer te bekennen.

Hubert komt terug met oom Kees. Mijn oom kijkt zoekend over het water, dan ziet hij Pier in moeilijkheden. ‘Christus!’ roept hij uit.

Pier drijft nu vlak bij de rotsen. Hij zwemt niet meer, het heeft geen zin, hij laat zich drijven. Ik verberg mijn gezicht in mijn handen. Ik weet het, het is allemaal mijn schuld, ik wilde hem tot zijn hals in de grond stoppen. De geluiden van de branding zijn gonzende stemmen, stemmen die schreeuwen, bulderen, lachen. Ik probeer het niet te horen, wil dat alles om me heen verdwijnt.

Door mijn vingers heen kijkend, zie ik Pier de rotsen op klauteren. Met kracht slaat een golf op hem neer. Het zeewater smakt hem tegen de donkere stenen, uit de menigte stijgen kreten op. Pas als het schuim weg is, is hij weer te zien. Hij krabbelt verder, kijkt om: een tweede golf nadert. Zo gaat het steeds: hij zet zich schrap, wordt opnieuw overspoeld, tegen de stenen gesmakt, het water deint terug en hij krabbelt verder.

Beetje voor beetje, op handen en voeten, lukt het Pier om over de rotsen te klauteren. Twee mannen komen hem tegemoet, weten hem te bereiken en pakken hem beet. Pier aan beide armen ondersteunend brengen ze hem terug. Om ons heen wordt geapplaudisseerd. We rennen er snel naartoe.

Oom Kees komt op mijn broer af. Pier zit onder de sneeën en schrammen, ik durf amper naar hem te kijken. Ik verwacht dat mijn oom hem zal omarmen, maar hij sleurt hem mee en geeft hem een harde mep. Pier is te zwak om zich te verweren, houdt nog een arm half omhoog.

‘Klotejoch!’ Hij duwt hem hardhandig vooruit. Om ons heen reageren de Fransen verontwaardigd.

‘Jij had het zeker warm! Jij ging wat zwemmen!’ Terwijl hij blijft meppen, begint hij te huilen.

‘Rotjong!’ De tranen stromen uit zijn ogen. Hij kijkt naar mij, naar Hubert.

‘Naar de auto!’ gilt hij ons toe.

Iedere blik mijdend loop ik haastig door het zand. Door mijn tranen kan ik nauwelijks iets ontwaren, de strandgasten die ik voorbijloop, vervormen tot afzichtelijke wezens. Ze lijken me uit te lachen, ze lijken óns uit te lachen: mij, Pier, Hubert, oom Kees, met hun vissenogen kijken ze ons aan, strekken hun smerige, druipende vingers naar ons uit. Ik begin te rennen, de verrekijker slaat op en neer tegen mijn borst, ik ren het pad op, zo hard als ik kan. Drie francs, Pier krijgt drie francs. Als ik boven aan het pad ben, sta ik stil en probeer op adem te komen. Ik kijk naar de lucht en veeg het zweet van mijn gezicht. Het is waar, de lucht is wolkeloos en zal niet betrekken, zoiets laat die verschrikkelijke zon nooit toe.

Mijn oom smijt de schoenen, met de veters nog aan elkaar, in de achterbak van de auto en gooit de klep met een smak dicht. Er wordt gezwegen.

Pier zit nog onder het bloed. Hij rilt, zegt niks.

‘Instappen!’

In de auto hangt een verstikkende warmte. Als oom Kees achter het stuur wil gaan zitten, horen we iemand roepen. Door de achterruit zie ik de man van de campingsupermarkt. Mijn oom stapt uit en loopt op hem toe.

De winkelier praat, mijn oom zegt niets, staart in het zand en knikt af en toe. Hubert volgt het gesprek met ingehouden adem. Pier wrijft met een lege blik over een wond op zijn knie.

Eindelijk nemen de twee afscheid en schudden ze elkaar de hand. Oom Kees zet zich achter het stuur, zucht diep en start de motor, de auto trekt op. Door de achterruit zie ik dat de winkelier me groet. Nu mogen we niet meer naar het strand, ik zal hem niet stiekem kunnen terugbetalen, denk ik als ik aarzelend mijn hand opsteek.

Arjen Mulder
Het schot

Als ik nu de trekker overhaal schiet ik hem recht door zijn hoofd, hij valt van zijn paard, dat wegholt, ik zal nog even wachten om te zien of hij nog beweegt, dan ben ik weg, niemand zal weten dat ik het was die hem het genadeschot heeft gegeven, gevallen in actieve dienst of iets in die sfeer, vermist eerst en na een paar dagen teruggevonden, of nee, de dorpelingen van verderop zullen na de knal vanmiddag of morgen wel komen kijken wat hier is gebeurd, ze vinden zijn lichaam, begraven het ter plekke na verwijdering van zijn uniform en papieren, brengen zijn compagnie of waar hij ook deel van uitmaakt op de hoogte, richten een voorlopig gedenkteken op, een houten kruis of stok in de grond met zijn pet er schuin op, en als de oorlog voorbij is komen zijn inmiddels ingelichte ouders en familieleden hierheen voor een herbegrafenis, de plaatsing van een permanente gedenksteen, een naam, wat data, een tekst uit een heilig boek, en dan zand erover, schluss, vorbei, alleen zijn vrouw of verloofde komt de eerste jaren nog langs om bloemen op zijn sterfplek te leggen, met de opgroeiende kinderen wellicht die rond de steen gaan spelen op wat voor de kleintjes al snel niet meer zal zijn dan een lichte open plek in een overigens donker bos ergens halverwege een heuvel, de vrouw zal om zich heen kijken, zich afvragen waar ik lag, hoe het haar zou zijn vergaan als ik er niet had gelegen, wat hij die dag had gedaan om dit domme einde te vinden, dit noodlot dat amper uitstijgt boven stom toeval, en dat is het hele verhaal, zij vindt een ander, de kinderen hebben hem nooit gekend, zijn moeder rouwt niet alleen om hem maar om nog wat familieleden, misschien heeft hij een goede vriend die overleeft en zich hem herinnert, de lol die ze trapten, hun aanmelding bij de troepen van wat ze het bevrijdingsleger zullen hebben genoemd, hun provisorische training, de jaren daarna, moordend en brandschattend en verkrachtend het land doortrekkend, hij houdt zijn mond tegen zijn ouders en de weduwe en haar wezen, nee, altijd een prima vent geweest, je kon op hem bouwen, maar in de kroeg heet

het: onbegrijpelijk dat nou juist hij van de troepen afdwaalde en hier, in zijn eentje, wie weet door zo'n boertje uit de buurt is omgelegd omdat die de diverse strijdende partijen niet uit elkaar kon houden, of gewoon kwaad was omdat zijn zaaigoed was gejat, of zijn dochter aangerand, de schoft, maakte niet uit bij welke groep hij hoorde, geen enkele strijder deugde in deze oorlog waarin schurk schurk bevocht om het grootste deel van de buit en degenen die wonnen tot hun eigen verbazing achteraf gehermodelleerd zouden worden tot voorbeeldige soldaten van een leger met een legitieme missie, volkenrechtelijk erkend, alsnog opgenomen in de broederschap der beschaafde naties en dat was het dan, de standaardversie van het oorlogsverhaal werd al geschreven door een professor eigentijdse geschiedenis in de hoofdstad ver van hier, een generatie later verschenen nog enkele corrigerende deelstudies waaruit bleek dat ook de eigen troepen het onderscheid tussen goed en fout niet altijd even helder hielden, maar dat maakte het de nakomelingen alleen maar makkelijker zelf de juiste positie te vinden van waaruit de strijd der voorouders zuiver te beoordelen was, en ondertussen groeit er mos over de herdenkingssteen hier en vinden padvinders op een zaterdagmiddag een vreemde bobbel op een met struiken overwoekerde plek in het bos, dat ondertussen beschermd natuurgebied is geworden sinds houtvesters na omzagen van alles wat overeind was blijven staan in de dalen allengs heuvelopwaarts waren gaan kappen, habitat na habitat omleggend tot de kwinkelerende vogeltjes van dit voorjaarsmoment zeldzame waarnemingen voor opgewonden natuurvorsers waren geworden, en die padvinders ontdekken onder de varens en mosjes een steen, kijk een inscriptie, wat staat er, messen en zaklantaarns bieden uitkomst en dan snappen ze het opeens, en ontzag maakt zich meester van hen: dit is geen ongeschonden natuur, hier is ooit een mens gedood.

Hij is ondertussen van zijn paard geklommen en op de grond gaan zitten, op het enige plekje waar de zon ongefilterd door takken en bladeren de bodem bereikt. Hij heeft zijn riem afgedaan, zijn jasje opengeknoopt, de bovenste knoop van zijn broek losgemaakt, en nu trekt hij zijn linkerlaars uit. Met dat licht op zijn gezicht kan hij nog minder zien dan toen hij nog hoog op zijn rijdier zat. Hij blijft midden in mijn vizier. Zijn andere laars gaat ook uit. Hij moet er stevig aan sjorren, alsof zijn voet gezwollen is. Hij maakt op geen enkele manier de indruk in de gaten te hebben dat hij niet alleen is, dat hij bedreigd wordt, dat zijn leven op het punt staat te worden beëindigd. Ook zijn paard lijkt te moe te zijn zich druk te maken over eventuele tekenen die op onraad wijzen. Hij zit er op zijn ge-

mak bij, zich koesterend in de warmte, begint zijn voeten te kneden, eerst over de sokken heen, maar die gaan ook uit nu, ik kan bijna ruiken hoe ze stinken. Hij trekt er zelf een vies gezicht bij. Na een minuut of wat masseren veegt hij zijn handen schoon aan het natte gras op een schaduwplek naast zich. Hij rekt zich uit om zijn tas te pakken die hij achter zich op de grond had gelegd. Ik wacht of hij er een revolver uit tevoorschijn zal halen, maar nee, het is een lunchpakket, verpakt in een dichtgeknoopte theedoek. Hij bekijkt aandachtig wat erin zit. Dikke plakken donkerbruin brood, geitenkaas, een tomaat, een ei, dat zit hij nu te pellen, en daar is ook de waterfles. Dit is de vijand, deze dagjesmens, een toerist. Hij lijkt geen wapen bij zich te hebben, ook aan zijn zadel hangt geen geweer. Het zakmes waarmee hij de tomaat doorsnijdt is nog het gevaarlijkste dat hij bij zich zal hebben. En toch is dit de vijand. En ik kan hem doden, ongestraft, ongeweten, onvoorzien. Maar definitief niet alleen zijn leven verwoestend, maar ook het mijne, want al zal ik altijd mijn kop houden, altijd zal ik weten dat ik een moordenaar ben. Het zal me op een afstand van anderen plaatsen, het zal me niet superieur maken, eerder bescheiden, maar het effect van het schot zal nooit doven. Ik zal voorgoed iemand anders zijn geworden. Niet door een noodlottige samenloop van omstandigheden, niet omdat het mijn plicht was iemand te doden die mij en de mijnen, ons en de onzen zou hebben gedood als ik hem niet voor was geweest, maar omdat ik het wilde, bij volle verstand, alle consequenties vooraf overziend.

Wat voor functie heeft hij? Verkenner? Is hij verdwaald? Hij lijkt me geen boerenpummel. Eerder iemand die gestudeerd heeft. Een ingenieur misschien, niet iemand die met zijn handen werkt. Iemand die bevelen geeft. Of is hij gedeserteerd? Een wolf die van de roedel is weggezworven en op een gegeven moment een eigen pad heeft gekozen? In dat geval zouden zijn eigen mensen hem mogen omleggen. Hoe kan hij zo rustig blijven, zo goed van vertrouwen, zo ongeïnteresseerd in zijn omgeving? Zit hij te wachten op de rest van zijn eenheid? Het bos is te dicht voor grote troepenbewegingen. Het is meer iets voor enkelingen die zich door de takkentroep heen weten te slaan. Al ken ik het pad waarlangs hij hierheen is gekomen niet erg goed. Toen ik het vannacht opliep was het in het licht van de halve maan net te onderscheiden. Blijkbaar kan er met een paard worden gereden. Of is het dat juist niet en is hij daarom zo op zijn gemak, in de schijnzekerheid dat niemand anders hem dit na zal doen, zodat hij met deze afsteker naar een ondoordringbaar woud voor zichzelf de gelegenheid heeft geschapen eindelijk wat minder

alert te hoeven zijn, de teugels te laten vieren, uit te rusten, bij te komen, zijn menselijkheid te hervinden. Het flesje wijn ontbreekt er nog aan, gevolgd door een snurkerig dutje. Wat heeft die vent op zijn geweten dat hij zo onbekommerd kan genieten van een twaalfuurtje op een nazomerdag? Heeft hij geen bloed aan zijn handen, geen nachtelijke overvallen op dorpen en eenzame boerenhoeves op zijn kerfstok, geen salvo's op vredelievende dorpelingen die soms met witte vlag en al werden neergemaaid, geen beschietingen van kerken vol bejaarden en baby's? Ik hoef niet kwaad op hem te worden. Hij is in mijn vizier gelopen, dat is alles. Ik kan hem zien voor wat hij is, een vermagerde man van ergens in de dertig met wallen onder zijn ogen. Dat lunchpakket - van wie heeft hij dat gestolen? Heeft hij daar iemand voor moeten doden op een hooiland? Het lijkt me sterk. Ik weet niets van hem dan dat hij zich hier op zijn gemak voelt, en hij weet niets van mij. Hij heeft net zomin insignes en andere militaire parafernalia op zijn uniform als ik op mijn jasje heb. Alleen op zijn pet zit iets dat zou kunnen doorgaan voor het wapen van een bataljon of vechtgroep. De enige reden dat ik hem doodschiet zal zijn dat zijn huidskleur, de stand van zijn ogen, zijn jukbeenderen duidelijk genoeg maken bij welke partij hij hoort. Het gaat hier niet om hem. Ikzelf sta hier terecht. Ik ben in de val gelokt door mijn verstand dat al dagen geen slaap heeft gehad en nu een helderheid heeft bereikt waarin ik van alles wat ik kan doen inzie dat het ook anders zou kunnen. Het is niet hij of ik. Het is ik of ik, deze of gene, iemand die zijn leven lang een moordenaar blijft, of iemand die aarzelde en een sukkel zal zijn.

Ik moet de herinneringsbeelden onderdrukken om op elke eventualiteit een reactie te kunnen hebben. Ik zie ons het bos uit komen, vrolijk haast, een zachte zomerochtend, op de weide stonden de houten stellages waarop de boeren hun hooi lieten drogen onder een afdakje, en eerst snapten we niet wat we zagen, maar naderbij komend beseften we opeens dat er geen grasmassa's of graanschoven over de dwarsbalken hingen, maar mensen, of wat daarvan over was. Nu pas vielen de vele kraaien en raven en roeken op die verspreid over het veld stonden te wachten, de roofvogels in de bomen aan de bosrand verderop. We holden naar de lichamen, zagen het bloed uit de holte druppen waar ooit hun oren hadden gezeten, we tilden ze nog levend over de balk op de grond, zagen hun oogloze gezichten, en toen begon het schieten, de salvo's laag over het veld, we doken neer, het bloed spatte op mijn gezicht. Hij steekt een sigaret op. Hij kijkt me recht aan, alsof hij wil zeggen: ook eentje? Hij kan mij niet zien, zoveel is zeker, maar de laatste vijf minuten heeft

hij wel veel mijn kant op gekeken. Hij gaat op zijn rug liggen, blaast rook in het zonlicht, waarin ik de muggen zie dansen. We hadden op aanwijzingen van een boer het bovenpad naar het eind van het dal genomen, dat niet uitkwam bij de grote poort van het kerkhof maar naar het kosterspoortje achter de cipressen voerde, waar altijd kalkoenen rondpikten voor de wand met de armengraven, en toen we het ellendig krakende deurtje door waren en gebukt naar de voorzijde van het terrein holden zag ik het pas, toen ik omkeek waar de anderen bleven: de doden waren de muur uit gekomen. Hun kisten lagen op stapels onder aan de grafwand, waren soms voor de helft naar buiten getrokken maar dan desondanks met een bijl bewerkt, de halfvergane lijken hingen in voddige zondagse kleren over de kromgetrokken planken en nu begreep ik ook wat die stank was, waar dat gezoem vandaan kwam, tegen wie wij vochten. Hij gaat weer rechtop zitten en kijkt strak in mijn richting.

Ik begrijp dat er iets te gebeuren staat. Hij heeft wat gehoord, nee, dan zou het mij ook moeten zijn opgevallen. Hij heeft iets gezien, een schaduw die niet natuurlijk is, alsof zijn ogen ondanks het felle zonlicht gewend zijn aan het donker van de bosrand en een beweging bespeuren, misschien alleen met dat zesde of zevende zintuig dat iedereen ontwikkelt in een oorlog als deze. Hij is nu uitgerust, hij heeft gegeten, zijn lichaam begint weer te werken zoals het behoort. Wat ziet hij? Hij maakt geen aanstalten zijn sokken en laarzen weer aan te doen, zijn pet op te zetten, weg te duiken desnoods. Snel door mijn vizier kijkend zie ik hoe hij zijn neusvleugels openspert. Hij heeft zijn hand bij de tas waaruit hij zijn gestolen lunch had gehaald en beweegt zich niet, minutenlang lijkt het. Ook ik houd mij volkomen roerloos. Ik hoor de wind zacht door de bomen ruisen, ik zie de grassprieten op de open plek heen en weer deinen, ik begin langzaam maar zeker elke tor te horen die hier rondkruipt, klimt, graaft, siddert. Hij zal exact hetzelfde horen. Hij zit niet ideaal, maar nog altijd kan ik hem met zekerheid doden als ik de trekker overhaal. Ik zou hem moeten doden maar ik zal het niet doen, ook niet nu hij mijn aanwezigheid lijkt te ontdekken. Ik sta desnoods op en spreek hem aan. De enige manier om uit de betoverde kring te breken waarin niet alleen hij en ik volkomen verstard zitten te wachten op de volgende wandaad, maar waarin dit hele land, mijn volk en het zijne vastzitten, muurvast en gespannen uitziend naar alles wat we de ander kunnen verwijten, is hem niet te vermoorden, zijn recht op bestaan te erkennen, en zo niet te vergeten dan toch te vergeven, schluss, vorbei, andere spelregels, de wereld is groot. We verzinnen wel iets.

Dan springt hij overeind, richt het pistool dat hij razendsnel uit zijn tas heeft getrokken op mij, maar te hoog, en tegelijkertijd hoor ik een enorm geraas achter mij dat zich denderend van mij af beweegt en ik zie zijn pistool het kabaal volgen en hij vuurt - een dreun die mijn trommelvliezen lijkt te scheuren en mij verdooft, al blijf ik toekijken hoe hij naar de rand van de open plek spurt waarop hij geschoten heeft en ik schiet niet, ik heb niet geschoten, ook niet in een reflex die niet meer dan natuurlijk zou zijn geweest, en ik zie hoe hij een groot geval uit de struiken trekt, de open plek op en in één moeite door naar de plek in het licht waar zijn laarzen nog staan en zijn spullen nog liggen, het paard heeft gesteigerd maar is blijven staan, hij spreekt het toe al hoor ik niet wat hij zegt, en dan zie ik wat er gebeurd is: hij heeft een hert gedood, een groot en zwaar wijfje van een edelhert, met één kogel in het achterhoofd zo te zien, wat eens temeer bewijst hoe gevaarlijk hij is, niet een of andere vage figuur uit een schimmig leger, maar een goed getrainde elitesoldaat, iemand met veel ervaring, een hoge ome, is dat geen generaalspet? Niet hij is degene die heeft zitten suffen, ik, ik had niet gehoord of bemerkt dat er vlak achter mijn rug zo'n groot dier stond te grazen en zijn richting op keek, of de mijne, en nu zie ik hem het zware lichaam aan de poten over het gras voorttrekken, het kost de nodige inspanning al verschijnt er geen zweet op zijn voorhoofd, ik richt mijn geweer niet meer op hem maar kijk alleen nog aandachtig toe hoe de man volledig opgaat in de situatie die hij zelf heeft gecreëerd: hij kijkt tevreden naar zijn prestatie. Dat hij met het schot de aandacht op zichzelf heeft gevestigd in deze contreien schijnt hem niet in het minst te deren. Zo hij zich al bewust is van enig risico waaraan hij blootstaat, ondanks de zekerheid van een boerenbevolking die aan zijn kant staat, heeft hij daar lak aan. Hij is elke voorzichtigheid voorbij, alleen nog geïnteresseerd in wat hijzelf voor werk of taak heeft geschapen. Hij legt het dier zo dat het met de lichtgekleurde buik mijn kant op ligt: de kant waar de zon vandaan komt. Hij trekt zijn sokken en laarzen aan, zijn uniformjasje heeft hij aan een boomtak gehangen, zijn tas ligt naast het edelhert. Hij heeft zijn paard een eindje weggeleid en de teugels vastgebonden rond een boomstam. Terugkerend bij het hert in het licht pakt hij uit de tas waarin hij zijn pistool al eerder heeft teruggeschoven, het zakmes waarmee hij een halfuur terug een tomaat heeft doorgesneden, zet het aan de hals van het dier en haalt het in één vloeiende beweging over de volle lengte van de buik tot aan de anus en zonder de minste aarzeling duwt hij de buikwand open en begint de ingewanden tevoorschijn te trekken, zonder iets stuk te maken, geen

darm, geen galblaas. Ik herken lever en nieren en darmen en maag terwijl ze over de bodem blubberen. Het stinkt niet, ik bespeur eerder een prettig soort warme geur waarvan ik het bijbehorende beeld wegduw (de fel verlichte slachtkamer van mijn oom die, in blauwe stofjas en met laarzen aan, een koe openritst boven een blauwe teil waarin het bloed neerpletst tot het bijna overstroomt). In minder dan vijf minuten heeft hij het dier volledig ontweid. Hij smakt en likt met zijn tong zijn lippen af. Ik geloof dat ik het begin te begrijpen, wie hij is, wie ik ben, onze plaats in de wereld. De man veegt zijn handen en laarzen schoon aan het gras. Hij trekt zijn uniformjas aan, zet zijn pet op, trekt hem recht. Hij loopt naar zijn paard, dat hij terugbrengt naar de plek waar het hert is blijven liggen. Hij tilt het hanteerbaar geworden hertenvlees op en zwiept het over de bil van zijn rijdier, trekt een touw uit een zadeltas die ik nog niet eerder heb gezien en bindt behendig de kop en poten van het hert aan elkaar. Hij schudt nog eens aan het beest om te zien of het stevig zit, zet zijn voet in de stijgbeugel en in het zadel recht hij zijn rug, klaar om te vertrekken, zonder de berg ingewanden die nog altijd op de grond ligt te dampen een blik waardig te keuren. Het pad waarover hij aan kwam zetten ligt achter hem en hij trekt aan de teugels van het tegenstribbelende paard om het te keren. Halverwege deze manoeuvre krijg ik het stekeltjeshaar op zijn achterhoofd onder de pet in het vizier. Ik vuur. Ik zie de vlam uit de loop van het geweer slaan.

Patricia de Groot
Een sterk staaltje

De derde persoon liep op een dag over straat. De zon scheen, de auto's raasden voorbij, de fietsers reden door rood en de mensen liepen gehaast aan elkaar voorbij. Het was geen noemenswaardige dag. Althans, zover zijn oog reikte.

Want wat gebeurde er?

Waardoor werd deze niet-gedenkwaardige dag opeens een dag om nooit te vergeten, een met andere woorden hoogst merkwaardige dag?

Derde persoon wreef in zijn ogen en probeerde geconcentreerd naar de overkant van de straat te kijken. Dat was geen gezichtsbedrog meer. Dat was warempel werkelijkheid! Het speelde zich zomaar op klaarlichte dag recht voor zijn ogen af. Zonet nog had hij een man van links aan zien komen en ongeveer tegelijkertijd was er een man van rechts in zijn blikveld verschenen. Ze liepen op elkaar toe, dat wil zeggen in elkaars richting, maar niets leek op een ontmoeting vooruit te wijzen. De man die van links aan kwam lopen liep naar rechts, en de man van rechts bewoog zich naar links. Ze keken bovendien zoals de anderen, gedachteloos voor zich uit starend. Dat was de situatie geweest. Meer viel er niet over te zeggen. Maar net op het moment dat beide stevig stappende heerschappen elkaar zouden kruisen, leken ze als sneeuw voor de zon te zijn verdwenen.

Maar dat kon toch niet! Zou Derdes aandacht even verslapt zijn geweest? Zou hij even achterom hebben gekeken toen hij daar iets hoorde? Of reed er net een vrachtwagen voor hem langs, waardoor hij wel wiebelig ‘Multi-Focal meerfocuslenzen’ las, maar in feite toch niets had gezien? Nadat hij zich dus in de ogen had gewreven om opnieuw het beeld scherp te stellen, stak hij snel de straat over en rende bij een paar speciaalzaken naar binnen. Maar ook daar waren de mannen niet! Wat was er dan aan de hand? De twee konden toch niet in rook zijn opgegaan, zomaar in het niets verdwenen? Derde, die bekendstond om zijn grote fantasie, begreep er niets van.

Hij sloot de laatste winkeldeur achter zich en liep naar de plaats

op het trottoir waar niets te zien viel maar waar iets heel vreemds zou zijn gebeurd. Al was het weliswaar niet volgens eigen waarneming, toch had hij het idee er getuige van te zijn geweest. Hij bestudeerde de stoeptegels nauwkeurig, keek een paar keer recht omhoog, alsof hij kon zien of er iets in de lucht hing, knielde neer om elk detail op de tegels en in de voegen te kunnen waarnemen, legde zijn oor op de grond, in de hoop dat er nog iets te horen kon zijn.

Het was duidelijk dat hij handelde zonder voorkennis. Wat Derde namelijk niet wist, was dat de twee mannen elkaar een uur daarvóór daadwerkelijk tegen het lijf waren gelopen.

‘Goedendag,’ had de van rechts komende man beleefd gezegd.

‘Goedendag,’ had de ander teruggegroet, want hij was de man die overal op inging. ‘Hoe maakt u het?’

De man die overal op inging was die ochtend bijtijds opgestaan. Hij had zijn nette pak aangetrokken, want vandaag was het de dag van de opening waarvoor hij al een week of twee een uitnodiging thuis had liggen. Hij was even broodjes gaan halen bij de bakker om de hoek, al gaf hij grif toe dat dat ‘even’ behoorlijk uit de hand gelopen was aangezien hij zich weer door mevrouw de bakker beet had laten nemen. Haar terloopse vraag naar hoe het met hem was, moest zorgvuldig beantwoord worden. Zo'n vraag kon hij nooit laten voor wat ze was, en ook nu deed hij zijn uiterste best de vrouw een gedetailleerd antwoord te geven. Haar tussenwerpingen als ‘ik moet weer naar achter’ of ‘de oven roept me’ haalden hem uit zijn eigen verhaal, waardoor hij slechts even stokte en vervolgens meteen zijn kans greep een ander onderwerp aan te snijden. Voor de vrouw het wist stond ze, uitvoeriger dan ze zelf wenselijk achtte, te vertellen over hoe brood het beste gebakken kon worden, in wat voor soort oven, welk systeem en welk merk het betrouwbaarste was, en wisselde hij belangstellende vragen met betweterige opmerkingen af. En toen zij ten einde raad dan maar de volgende klant ging helpen, omdat ze ook niet wist hoe ze anders van hem af kon komen, en hij die klant nog even toe wist te fluisteren dat volkoren veel gezonder was dan de zojuist door de klant bestelde witte kadetjes, trok een grote kop op de voorpagina van een krant zijn volledige aandacht. Hij legde het geld voor de krant op de

toonbank neer, weerstond de neiging uitvoerig op de prijs daarvan in te gaan, nam hem mee en ging naar huis om te lezen.

Aan de ontbijttafel, in keurig kostuum met de krant naast zich, las hij het ene bericht na het andere achtergrondartikel. Hij moest wel: het was niet alleen zijn nieuwsgierigheid die ervoor zorgde dat hij meer en meer las en kennis opdeed, hij moest ook te allen tijde beslagen ten ijs komen, wilde hij niet met zijn mond vol tanden staan.

Er was alweer bijna een halve dag om en het moment waarop hij naar buiten moest gaan, diende zich naar zijn idee veel te snel aan. Niet dat hij geen zin had in de feestelijke opening, maar hij zag op tegen de weg daarnaartoe. De laatste tijd werd die weerzin steeds groter: al de flarden die hij op straat opving, al de halve gesprekken, al de aanspraak die op hem gemaakt werd, waardoor hij van gekkigheid niet meer wist waar te beginnen om aan de vraag te voldoen. Iedereen diende hij van repliek, gewenst en ongewenst, en onder de pedante vragen op reclameborden kalkte hij zelfs zijn antwoorden. ‘Last van acne?’ *Nee!* ‘Pensioenbreuk?’ *Lach me een deuk.*

Achteraf gezien waren deze reacties van hem nog hanteerbaar geweest, maar sloegen de stoppen pas echt door toen hij zo op reclameslogans inging dat hij onmiddellijk kocht wat hem bevolen werd. *U vraagt, wij graaien.* Even een ommetje maken zat er voor hem niet meer in: een paar straten om en hij sjouwde zich een ongeluk aan handige koopjes en niet te missen voordeelpakketten.

> De andere man, de man die vanuit Derde gezien van rechts was komen lopen, verheugde zich die morgen op de voor hem liggende dag. Het was nog vroeg in de ochtend en als hij zich voorstelde wat de dag hem vandaag brengen zou, werd hij helemaal gelukkig en warm vanbinnen. Wat was er een hoop te doen, wat was er veel te zien, door de overdaad kon hij bijna geen keuze maken. Hij wist niet waar te beginnen. Gelukkig bleek het geen al te groot probleem, want toen hij zijn boterhammen had gesmeerd, koffie had gezet en voor de televisie zat voor het ochtendnieuws, keek hij pas twee uur later weer op, zich verbazend hoe boeiend de bewegende beelden waren geweest. Pas bij de reclame voor

brillen en lenzen had hij zichzelf zien zitten kijken. Hij moest in een oeverloos praatprogramma verzonken zijn geweest, hoe zonde van de tijd. Er was al bijna een halve dag om en hij was nog niet eens buiten geweest. Niet dat hij geen zin had in frisse lucht, maar hij zag op tegen het gevecht dat hij bij elke stap buiten de deur moest leveren: voor hij het wist had hij zich overal en nergens in verloren. Geradbraakt en vol van alle indrukken kwam hij dan na afloop weer thuis, en die vermoeidheid nam, evenredig aan zijn eindeloos opgaand vermogen, de laatste tijd schrikbarend toe.
Er hoefde niet eens iets spectaculairs te gebeuren om hem zo moe te krijgen dat hij nog maar net zijn huis wist te bereiken. Hij kon doodnormaal over straat lopen om dan binnen de kortste keren zijn ogen niet meer te geloven. Hij zag zichzelf als de mensen die hij tegemoet trad, als de vrouw die het zebrapad overstak, als haar hoofd dat met een ruk naar links draaide. Of hij trof zichzelf aan als de kranten op de stapel in de kiosk, op de foto bij het artikel, als degene die op de foto stond, als nabestaande van degene die gememoreerd werd. Hij hoefde maar een auto te zien rijden, of hij was de automobilist die achter het stuur zat, de auto die aan kwam rijden, het pedaal waarop hard werd getrapt, de remblokken die verhit aanliepen, de wolkjes die daarvan opstegen, de in de lucht oplossende rook. De man die overal in opging stond versteld van wat hij allemaal aantrof. Nooit eerder had hij zoveel gezien! Hij stond altijd open voor alles en iedereen, daar niet van. Hij zag nooit zomaar een buitenkant alleen, hij zoomde in op een detail en daar weer een detail van en zo verder, in de hoop ergens te belanden waar hij gestopt werd. Maar het leek wel alsof hij steeds meer met zijn blik wist te doorgronden, en er geen einde aan kwam.

Aan de andere kant vond de man die overal op inging dat hij een essentiële eigenschap in het leven miste, en dat was het feit dat hij zich nergens in kon verliezen. Hij moest overal zijn zegje doen, gaf op alles vliegensvlug antwoord en schafte aan wat er maar van hem verwacht werd. Maar zich ergens in verliezen, nee, dat zat niet in hem en dat vrat aan hem. Kranten kon hij scannen, in tegenstelling tot een boek, daarvoor had hij geen rust. Hij had gedacht, als ik

maar meer op de zaken inga, komt die concentratie vanzelf wel. Maar het tegendeel bleek het geval, alles werd oppervlakkig, want het ene leek niet belangrijker dan het andere. Hij kon zich niet geven. En als je je niet geven kunt en je je nergens in kunt verliezen, vroeg hij zich af, zou je dan vervliegen? Alles wat hij zei of deed vervloog. Hij nam een hap adem, bracht iets te berde, en weg was het weer. Was hij even vluchtig, even voorbijgaand als de woorden die hij tegen mensen sprak?

Hij deinsde ervoor terug alleen maar taal te zijn. Alsof hij alleen maar tijdelijk in de geopperde woorden bestond en er verder geen leven op nahield. Als een voortvluchtige zag hij zichzelf van de hak op de tak springen en nergens voor lang landen. Straks, op de opening, zou hij het eens anders aan gaan pakken.

> Daarentegen leed de man die overal in opging aan het feit dat hij geen maat kon houden. Alles wat hij zag, iedereen die hij ontmoette, boeide hem zo erg dat hij er haast in leek te verdwijnen. Hij kreeg het niet voor elkaar om oppervlakkig contact te leggen en het daarbij te laten.
> Waarom kwam hij toch nooit los van de mensen? Hij zette een stap opzij en probeerde ze heldhaftig van een afstand te bekijken. Maar zelfs het banale van de mensen, het stomme, de lelijke trekken, hun domme vragen en opmerkingen veroorzaakten geen enkele rimpeling in zijn onverzadigbare inlevingsvermogen. Even makkelijk verplaatste hij zich in hun geagiteerdheid, haast, woede en zelfs in hun onbegrip, en in het onvermogen van degene die dat dan weer niet van hem begreep - het was zo gek niet te bedenken, of hij had zich er in een mum van tijd in verloren.
> Ondanks de oplopende vermoeidheid die zijn opgaan in anderen met zich meebracht, ging hij regelmatig de deur uit. Hij verlangde ernaar verrast te worden. Van alles had hij ondernomen om dat voor elkaar te krijgen, maar niets mocht baten. Iemand had hem wel eens proberen te verbazen met een nieuwe invalshoek, maar ook daar had hij niet van opgekeken.
>
> De man die overal in opging raakte, hoe hij zijn best ook deed, van niets en niemand ooit nog verlost. Alles begreep hij, alles kon hij navoelen, naleven.
> Wanneer hij een boek las, dan verdween hij er helemaal in.

> Het leek wel alsof hij de woorden werd! Tijdens het lezen bekroop hem vaak het angstige idee dat hij van taal werd. Dat klonk een ander wellicht wat vreemd in de oren, hij wist zich helaas niet altijd goed uit te drukken. Ik luk me steeds beter in het verwoorden, frommuleerde hij laatst, dat wel, maar het kan beterder.
> De ongelukkige uitdrukking mocht deels te maken hebben met zijn taalvermogen, dat te wensen overliet, maar meer nog met zijn inlevingstalent: dat groeide en groeide en was haast niet bij te benen. Hij kon zich zoveel meer voorstellen dan hij verwoorden kon.

Vastbesloten zijn mond te houden, zich nergens mee te bemoeien en vooral niets te kopen, stapte de eerste man, de man die overal op inging, in zijn mooie pak de deur uit, op weg naar de feestelijke presentatie. Hij zou vandaag zijn beste beentje voorzetten en niet in de hem bekende valkuilen trappen.

Met licht gebogen hoofd en ogen neerwaarts gericht om toch zoveel mogelijk aansprekende reclames te mijden en de naar zijn idee vragende blikken van mensen, liep hij zijn straat uit. Na een paar minuten bij de halte te hebben gewacht, stapte hij in de tram, en was de vrouw die hem vroeg of deze lijn richting station ging innig dankbaar. Beleefd en afgepast gaf hij antwoord, en was daarna ongelooflijk trots op zichzelf. Hij was niet gaan uitwijden, maar had rustig plaatsgenomen. Bij elke aanvechting die in hem opwelde verbeet hij zich en kneep zijn knokkels wit in de metalen leuning van de zitplaats voor hem.

Hij naderde zijn plaats van bestemming, stapte daar uit en liep tegen de rijrichting van de tram in een stuk terug. Na honderd meter sloeg hij linksaf de drukke winkelstraat in. Dit was het moeilijkste moment: hoe kon hij zich wapenen tegen zoveel mensen en aanbiedingen in etalages? Hij hield zijn ogen strak op het trottoir gericht en zette er stevig de pas in. Doorlopen, de verleiding weerstaan, gewoon doorlopen, links, rechts, links, rechts, niet op- of omkijken, zo ver was het nou ook weer niet naar de galerie. Wanneer hij per ongeluk tegen iemand opbotste, wist hij zich redelijk in toom te houden. Hij verontschuldigde zich vriendelijk maar kort. Hij moest die afstand naar de tentoonstelling kunnen overbruggen zonder op alles in te gaan. Voort,

vluchtige!

> Kort daarvoor was de ander, de man die overal in opging, van huis gegaan. Hij was niet op weg naar iets speciaals, hij zou wel zien waar hij terechtkwam. Uiteindelijk boeide alles hem, dus waarom zou hij van tevoren kiezen? Daarbij was zijn enige doel verrast te worden door deze of gene, dat moest hij wel kunnen laten gebeuren. Hij sloeg een drukke winkelstraat in. De overdaad aan mensen en handelswaar zou hem hopelijk weerhouden van zijn mateloos overal in opgaan. Het was een poging waard.
> Binnen zou hij toch maar zitten piekeren. Al was het vanmiddag nog maar de vraag of hij zijn onheilspellende voorgevoel wel in de wind had moeten slaan. Hij zat in een boek verdiept en opeens werd hij getroffen door existentiële vragen: als je je in anderen verliest, ben je dan zelf weg? Kun je verloren raken in woorden?
> Soms kon hij zich voelen als het aanmaakhoutje dat door het haardvuur verzwolgen wordt, als waterdamp die in de lucht opgaat, als een regendruppel die in het open water verdwijnt.
> Die angst had hem vanmiddag opeens te pakken gekregen en daarom was hij de deur uit gevlucht. Het vloog hem naar de keel, hij begon sneller te lopen om dat gevoel achter zich te kunnen laten, benauwd kreeg hij het ervan. Het feit dat hij wist hoe het is te zijn als de zee, de lucht, het vuur toonde ten overvloede aan dat hij werkelijk overal in opging, en als hij niet oppaste de daad bij het woord voegde.

Derde had bepaald niet zijn dag. Hij stond al een tijdje zoekend om zich heen te kijken, liet zijn blik vorsend langs de mensen in de volle winkelstraat gaan, en verdomd, in de verte meende hij opeens een glimp te zien van de rug van een van die twee spoorloze mannen. Hij tuurde en net toen hij de rug scherp kreeg, sloeg de man de hoek om. Hij leek wel te rennen. Ha! Dat was verdacht! Ook Derde zette er stevig de sokken in. Hij zou erachter komen wat hier aan de hand was! Wie wegrent laadt de verdenking op zich, wist hij, want behalve een grote fantasie beschikte hij ook over de nodige kennis aan zegswijzen.

Hij spurtte de rug achterna, duwde af en toe mensen die hem in

de weg liepen hardhandig opzij, riep hier en daar sorry, en bleef rennen en zijn blik op de verte richten. Hij sloeg dezelfde hoek om, zag een stuk verderop de man voor een etalage staan, dat was de jas, dat was de hoed, hij herkende hem, tikte de man op zijn schouder, waarop die zijn hoofd omdraaide... en een ander bleek te zijn.

Teleurgesteld in zijn eigen onderscheidingsvermogen besloot Derde terug te gaan naar de plek in de winkelstraat waar het allemaal begonnen was. Hij slenterde die richting op, terwijl het raadsel in zijn hoofd groter en groter werd. Hij telde tot tien, wie niet weg is is gezien. Wie waren die mannen toch die hij aan had zien komen lopen? En belangrijker nog, waar waren ze gebleven?

Derde had zijn dag niet. Dat drong tot hem door toen hij op de stoep stond waar zo-even schijnbaar een en ander was gebeurd. Om alles goed na te gaan en niets over het hoofd te zien, keek hij voor de zekerheid nog eens recht omhoog, alsof de mannen zouden zijn opgestegen, en legde hij zijn andere oor op de tegels te luisteren.

Een uur eerder:

De van links komende man en de van rechts komende man liepen in rechte lijn op elkaar af en beiden dachten dat de ander wel zou wijken, zoals een zeeman die na maanden thuiskomt, keihard tegen zijn vrouw aan kan lopen, omdat hij denkt: ik ben de kapitein, zíj gaat wel opzij, terwijl zij denkt: ik ben hier de baas in huis, híj doet wel een stapje opzij. Zo vonden beide mannen op straat dat zij daar in hun volste recht liepen en zo gebeurde het dat de een niet voor de ander week en dat ze frontaal botsten.

Na de al vermelde beleefde wederzijdse begroeting, waarbij beide heren hun vergissing inzagen en voor de ander de hoed afnamen, licht knikten en ‘Goedendag’ zeiden, waarop de van links komende man dus nog gevraagd had: ‘Hoe maakt u het?’, bleef de man die van rechts kwam het antwoord schuldig. Het leek alsof er op dat moment iets in hem knapte, alsof die vraag nou precies de woorden waren waar hij niet op had zitten wachten. Hoe moest hij kiezen uit de talloze antwoorden die er op zo'n vraag mogelijk waren? Wat zou hij al niet kunnen zeggen: goed, prima, beter, best? Of zijn gangetje, het gaat wel? Ongepast leek hem: beroerd, niet zo, slecht. Welk woord paste het beste bij zijn gemoedstoestand? Wist hij maar meer van taal en geëigende uitdrukkingen, dan wist hij het wel. Maar nu kwam hij niet uit zijn cirkelredeneringen. Kwaad dat hij in verlegenheid was gebracht en niets wist te zeggen, dacht hij: dat loopt maar over straat zonder uit zijn doppen te kijken, weet van geen wijken, knalt keihard tegen je aan en meent dan ook nog te moeten

vragen hoe het met je gaat. Dat kunnen ze hem niet vragen! Hoe zou hij het weten? Hij is wie of wat hij ziet.

De man van links, de man die overal op inging, zag de machteloosheid bij zijn tegenligger en wilde hem tegemoetkomen. De man hoefde maar één woord te zeggen, daar kon hij al op ingaan! Meer had hij niet nodig. Maar er kwam niets, helemaal niets. En elke poging tot hulp had iets weg van ongewenst voorzeggen, het leek in elk geval averechts te werken. De man begon radeloos te worden.

Alle twee, welteverstaan.

Feit is dat een gesprek niet van de grond kwam.

Het werd een krachtmeting met het overredingsvermogen van hun vuisten.

Er volgden rake klappen, de ene rechtse na de andere. Een botsing van karakters, waarbij ze om het hardst knokten: de man die overal op inging en de man die overal in opging.

Voorbijgangers, winkeliers en hun klanten, iedereen stond er in een kring omheen en niemand ondernam iets. Zelfs niet toen er harde woorden begonnen te vallen. De vuisten staakten, maar de monden niet. De mannen riepen de grofste dingen tegen elkaar, en in het heetst van de strijd werden hevige scheldkanonnades afgevuurd. Trapten ze in hun eigen valkuil? Werd hun ergste vrees waar en gingen ze in woorden op? Het leek haast echt te gebeuren. De omstanders, die zich niet eerder tussen de vechtersbazen mengden, begonnen nu onverholen aanmoedigingen te roepen.

‘Breek hem af!’

‘Zet er een punt achter!’

‘Haal er een streep door!’

De mannen ondervonden aan den lijve welk gevaar er in woorden schuilt. De man die overal op inging liet niet los en de man die overal in opging wist van geen ophouden. Dat zat nu eenmaal in hun aard. De strijd leek in het voordeel van de taal beslist te worden.

Derde, die dus een uur later op straat stond te kijken en van het hele gevecht geen weet had, zag daar aan de overkant iets volslagen onbegrijpelijks gebeuren. Hij kon het niet bevatten. Hij wist wat beide mannen op dat moment achter de rug hadden of dachten terwijl ze elkaar opnieuw voor de boeg hadden. Hij zag twee mannen op elkaar toe lopen, en...

Het feit dat iets zich aan zijn oog onttrok ook al meende hij het te zien, achtervolgde hem al zijn leven lang. Hij had er zogezegd een neus voor altijd precies dat te missen waar het om ging. Hij ver-

stond de clou van een verhaal niet of viel voor het eind van de film in slaap. En zou hij dan nu ook nog eens als klap op de vuurpijl het moment missen waarop de verbeelding werkelijkheid werd?

Precies dát overkwam beide heren die namiddag daar op straat.

‘Goedendag,’ zei de van rechts komende man beleefd.

‘Goedendag,’ groette de ander terug, want hij was de man die overal op inging. ‘Hoe maakt u het?’

Wijselijk hielden ze het deze keer bij een hoffelijke begroeting, en bijna gelijktijdig wisten ze hun bezwete voorhoofd af. Nu spande het erom. Voor de een boden woorden te weinig houvast, de ander gaf er te veel betekenis aan. Beiden waren zich bewust van de mogelijke vergaande gevolgen, het gevecht zat nog vers in hun geheugen. Welk gewicht zouden hun woorden in de schaal leggen? En hadden die wel gewicht of zouden ze vervliegen waar ze bij stonden, evenals zijzelf?

Het enige wat Derde zag toen de vrachtwagen hem geheel was gepasseerd, en er even een doorkijkje viel voordat de stadsbus pal voor zijn neus zou stoppen, het enige wat hij toen had gezien was een rookpluim en een paar leestekens op de grond, een afbreekstreepje, een punt, een doorhaling. Meer niet.

Hij kon zich zijn haren uit zijn hoofd trekken. Zo vaak kreeg zijn grote fantasie immers geen echte vleugels. Waardoor had hij deze kans weer glorieus weten te missen?!

De man die overal op inging is nooit op de opening van de tentoonstelling beland. Hij had goede voornemens, maar ging stom genoeg even in op de man die overal in opging, die op zijn beurt ook niet verder kwam, zo ging hij op in de man die overal op inging.

Derde stond erbij en keek ernaar. En daarmee groeide hij van aangever uit tot enig personage van vlees en bloed. Ook dat is een sterk staaltje.

Frank Ligtvoet

De maquette

> *Er versicherte mir, daß ihm die Pantomimik dieser Puppen viel Vergnügen machte, und ließ nicht undeutlich merken, daß ein Tänzer, der sich ausbilden wolle, mancherlei von ihnen lernen könne.*
> - Heinrich von Kleist, *Über das Marionettentheater*

De telefoon gaat. Op het schermpje van het toestel verschijnt ‘CdP’, Chef de Poste. Gewoonlijk krijgt hij eerst de secretaresse, die de ambassadeur aankondigt, dus Henk Plak neemt meteen aan.

‘Henk?’ schettert het in zijn oor. De ambassadeur spreekt niet in de hoorn, maar in de *speakerphone*, zodat hij zijn handen vrij kan houden. Voor wat, vraagt Henk zich even af. De stem klinkt hard en metalig, te luid in ieder geval voor iemand met zo'n bescheiden postuur.

‘Henk, ik heb toestemming gekregen.’

‘Gefeliciteerd, Han,’ zegt hij. Ze noemen elkaar op de ambassade in weerwil van de verhoudingen bij de voornaam.

Na eindeloos bakkeleien met Den Haag, waarvan wekelijks uitvoerig verslag werd gedaan in de stafvergadering, is het Han gelukt. Henk laat het feit in zijn hoofd weerklinken: Hare Majesteits Ambassadeur van het Koninkrijk der Nederlanden te Washington, dr. Han Claessens, heeft van het ministerie van Buitenlandse Zaken toestemming gekregen zijn residentie te verbouwen! Welke bezwaren er aan diens huidige huisvesting kleefden had hij zo gauw niet geweten, maar misschien waren die alleen te begrijpen door hen die in schaal achttien en hoger waren ingedeeld.

‘Jij,’ zegt de ambassadeur alsof het om een beloning gaat, ‘zal natuurlijk een grote rol spelen. Jij en Cathy.’ Cathy is Hans tweede vrouw en Henk is wat met een Duits aandoende titel officieel heet: Ambassaderaad voor Pers en Culturele Zaken, maar in de wandeling cultureel attaché wordt genoemd. (‘PCZ’ lichten de schermpjes

van de telefoontoestellen van de anderen op, als hij ze belt. Schaal veertien, denken ze dan.)

‘Graag,’ zegt hij, ‘weet Cathy het al?’

‘Ja,’ antwoordt Han, ‘ze is dolblij. Ze heeft al allerlei ideeën voor de keuken.’

Hij zegt dat laatste achteloos en dat verbaast Henk, omdat Cathy's ongenoegen met het keukenpersoneel en in het bijzonder met de Belgische chef zo hoog is opgelopen dat er sprake was van een klein schandaal dat zelfs *De Telegraaf* heeft gehaald.

‘Morgen om negen uur zie ik je op mijn kamer. Cathy is er ook.’ Hij verbreekt de verbinding. Henk legt de hoorn op de haak.

‘Ida,’ roept hij door het gat van de deur naar de kamer van zijn secretaresse, ‘bel jij Wheelock van de National Gallery voor morgen af? Ik moet bij de *ceedeepee* zijn. De verbouwing gaat door.’ Hij moest eigenlijk met de conservator Nederlandse kunst overleggen over de receptie bij de opening van de Albert Cuyp-tentoonstelling. Even later hoort hij haar met haar dikke accent: ‘I am sorry, sir, but I have to cancel Mr. Plak's appointment with you for tomorrow. He has an important meeting with the ambassador about the renovation of the ambassador's residence.’

Verdomme, denkt hij. Als ze uitgesproken is, laat hij haar weten dat ze de reden er niet bij had hoeven zeggen. Verschrikt steekt ze haar hoofd om de deur.

‘Sorry, hoor.’

De borrel bij de Duitse collega's gisterenavond is uit de hand gelopen en hij zit verkaterd in een stoel van het enorme ivoorkleurige bankstel in Hans werkkamer. Aan de muur hangen werken van aboriginals, die de ambassadeur heeft meegetroond van een eerdere post aan de andere kant van de wereld. De duizenden vlekjes en puntjes waaruit de schilderijen zijn opgebouwd maken Henk misselijk, maar hij kan daar niet aan toegeven. Hij concentreert zich op het echtpaar op de bank onder de schilderijen. Wat klein zijn ze toch, denkt hij, en het lijkt alsof ze tijdens het gesprek steeds kleiner worden. Hij vervloekt de schnaps.

Cathy spreekt en Han spreekt. Het lijkt een toneelstukje dat ze gisterenavond hebben gerepeteerd en nu voor hem opvoeren. ‘We denken aan...’ zegt zij, of: ‘We willen...’ zegt hij, en dan volgt een reeks kleuren, meubelstukken, kunstwerken, stoffen, maten of wat er maar net aan de orde is. Als er voor Henk in dit huis-, tuin- en keukentheater nog een rolletje is weggelegd, is het dat van de bode of de aangever. Hij noteert zo af en toe wat.

‘Laten we afspreken dat Cathy en jij volgende week naar Den Haag gaan om de dingen een beetje in detail te bespreken,’ wil Han het gesprek afsluiten. Als Henk tegenwerpt dat hij een reis naar New York heeft gepland en dat hij zijn afspraken al gemaakt heeft, geeft de ambassadeur geen haarbreed toe: ‘Ach, dan gaat, hoe heet ze, Marloes toch, of Ida.’

Marloes, zijn vice-consul (schaal twaalf), is zo'n optimistisch, blond BZ-meisje van middelbare leeftijd, dat hij voor mensen die er werkelijk toe doen altijd verborgen houdt. Dat zij naar New York zou gaan, kan hij zich niet voorstellen. Wat een schade zou dat betekenen voor de contacten die hij in drie jaar heeft opgebouwd en gekoesterd. Wie zou hem daarna nog serieus nemen! Van Ida kan al helemaal geen sprake zijn. Zij is niet eens een uitgezonden medewerkster, maar een ‘lokaaltje’, zoals het ter plaatse geworven personeel wordt genoemd.

Wanneer hij het ambassadeursechtpaar verlaat, zegt Han: ‘Ja, die moffen hebben de naam niet, maar ze weten er wel raad mee.’ Hij geeft hem een schouderklopje. Hoe weet hij dat Henk bij die receptie was?

Hij zit achter zijn bureau en weet niet goed wat hij met zijn reis naar New York aan moet. Naar Barbara Hunt van Artists Space, naar Paola Antonelli van het Museum of Modern Art of naar Mary Sabbatino van Galerie Lelong kan hij Marloes toch niet laten gaan. Walter Liedtke van het Metropolitan gaat nog net, denkt hij, die heeft al heel wat diplomaten voorbij zien komen, die is wel wat gewend. De dienstreis moet maar worden uitgesteld, denkt hij op het moment dat Marloes binnenkomt. Hij heeft met haar te doen. ‘Ledig’ noemen de Duitsers iemand die ongehuwd is en dat is zij: zij is volkomen ledig gebleven, terwijl haar hele volle rozige lichaam ervoor gemaakt lijkt te zijn om gevuld te worden, en niet alleen met voedsel, zoals zij denkt.

Ze doet haar mond open en door zijn kloppende hoofdpijn heen hoort Henk: ‘Ik liep net Han tegen het lijf en hij vroeg me je reis over te nemen. Geweldig, dank je wel. Wat een uitdaging. Ik vroeg Ida even me je schema door te mailen. Wanneer kun je me briefen?’

Wanneer kun je me briefen? Wat valt er te briefen? denkt Henk. Marloes heeft rechten gestudeerd in Utrecht. Bij BZ heeft ze handelswerk in Singapore gedaan, Westelijk Halfrond in Den Haag, Vijfde Commissie bij de VN en nog zo wat in de wereld. Ze weet niets van cultuur en helemaal niets van de mensen in de kunstwereld en hun mores. Er is geen beginnen aan dit ledige oude meisje te

informeren over wat dan ook. Word ziek, denkt hij. Ga dood, denkt hij. ‘Laten we morgen maar even praten,’ zegt hij.

Cathy grijpt hem met haar kleine linkerhand bij zijn pols, terwijl ze met de rechter het plastic glaasje champagne in de lucht heft. Ze zitten naast elkaar op het bovendek van de 747 van de KLM op weg naar Nederland. Hij aan het gangpad, zij aan het raam.

‘Op de goede afloop,’ zegt ze. Hij lacht en hij knikt.

‘Weet je,’ zegt ze, ‘ik voel me altijd zo op mijn gemak bij jullie. Gewoon gezellig, en gemakkelijk.’ Ze zucht.

‘Jullie?’ vraagt hij.

‘Nou ja, je weet wel. Je hebt toch vriendjes?’

‘O, dat bedoel je,’ zegt hij.

Zo zitten ze dus naast elkaar. Zij een uitgezonden secretaresse die een ambassadeur aan de haak heeft geslagen en hij een homoseksuele diplomaat van bijna vijftig die ‘kunst doet’ en dus nooit ambassadeur zal worden. Hij heeft zich daarbij neergelegd en zich niet helemaal tegen zijn zin tot kunstpaus binnen BZ ontwikkeld: na zo'n vijfentwintig jaar kent hij vrijwel iedereen in Nederland en via hen weet hij meestal snel wie ertoe doen in de steden waar hij terechtkomt. Het is dan misschien geen serieuze positie binnen de dienst, erbuiten heeft het wel enig aanzien, gelooft hij.

Cathy slaat een *Architectural Digest* open en toont een foto van een interieur.

‘Dat is een goed idee met die gordijnen. Vooral in de keuken.’ Met haar roodgelakte nagel gaat ze over het papier om het detail aan te wijzen. Hij ziet niet wat ze bedoelt.

‘Een geweldig goed idee,’ zegt hij.

Hij denkt aan Marloes die nu haar intrek wel genomen zal hebben in Plaza Fifty, een non-descript hotel in Midtown bij Lexington Avenue. Iedereen zit er altijd, ook ‘de collega's die bij de PV moeten zijn’, had ze doelend op de Permanente Vertegenwoordiging bij de VN gezegd, en daarom zit ze er. Morgenochtend ziet ze Paola Antonelli, die wil spreken over de mogelijkheid om het nieuwe café van het MoMA net als het oude in te richten met Nederlands design. Hij heeft ontwerpster Hella Jongerius en de directeur van het Nederlands Architectuurinstituut, Aaron Betsky, als adviseurs genoemd.

(Hij herinnert zich hoe ze alles wat hij zei heel precies opschreef:

‘Betsky, hoe spel je dat?’

‘B, e, t, s, k, Griekse y,’ zei hij, ‘en voor geld moet ze dan praten met de Mondriaan Stichting.’

‘Met Melle Daamen,’ zei ze tevreden omdat ze de naam van de directeur kende.
‘Nee Gitta Luiten, de nieuwe directeur.’
‘O, ja,’ zei ze, ‘met ui?’)

Cathy lijkt zijn gedachten te hebben gelezen: ‘Denk je dat de Mondriaan Stichting uit hun internationale potje subsidie voor ons project heeft? Wie komt er al niet bij ons over de vloer? Directe kunstpromotie zou ik zeggen.’
‘Ja, wie weet,’ houdt hij af, zonder resultaat.
‘Laten we als we terug zijn maar schrijven. Of wou je bellen?’
Hij hoopt dat deze gedachte voor ze terug in Washington zijn vergeten is, zoals veel van haar ideeën opkomen, bloeien en dan voor eens en altijd vergaan. Hij hoort het hoongelach van de commissie internationaal al: ‘Vraagt Plak geld aan voor de verbouwing van een huis van een ambassadeur!’

Ze spreken op het ministerie over de mogelijke architecten voor de verbouwing. Cathy heeft zich goed voorbereid en praat over de kandidaten alsof ze er iets van weet.
‘Winy Maas, een moeilijke jongen die helemaal in concepten denkt,’ zegt ze tegen De Beers, de baas van de Dienst Huisvesting Buitenland. ‘Ik weet niet,’ speelt ze, ‘of ik in een concept wil wonen.’ Dan kijkt ze Henk aan: ‘Trouwens wel een lekker ding, die Winy.’
Serieus gaat ze tegen De Beers verder over Winka Dubbeldam, Ben van Berkel en Rem Koolhaas. Dan laat De Beers de naam van een zekere Walter van Kralingen vallen, die volgens hem ook prachtig werk heeft verricht in Delhi en Caïro. Hij laat wat foto's zien: veel donkerblauw en veel licht hout, ziet Henk, smaakvol op de manier van de business-classlounge van de KLM op Schiphol. Dodelijk saai dus, maar hij houdt zijn mond. Ondanks Cathy's reserves komen ze niet van die naam af. Er ontstaat een heen en weer waar Henk voor spek en bonen bij zit. Gedachteloos schenkt hij zichzelf nog maar eens koffie in uit een witte kan.
‘Wij ook,’ zegt Cathy.
Wie wij, denkt hij, waren wij tot nu toe niet steeds wij? Hij vervult zijn taakje een beetje aangeslagen en kijkt daarna naar buiten: over het Malieveld hangt een wollige mist die het late zware groen van de zomer verzacht. Cathy en De Beers praten over keukens, over fornuizen en ovens. ‘Van Kralingen is een meester waar het keukens betreft,’ sluit De Beers af. Dan wordt het woord weer tot Henk gericht.

‘Voor de keuze van de aannemer kom ik graag over,’ zegt De Beers. ‘Kun jij te gelegener tijd offertes aanvragen bij drie aannemers ter plaatse. Ik zal dan met ze spreken.’

‘Aannemers zoeken?’ vraagt hij. ‘Dat lijkt me meer iets voor de kanselier.’

‘Nee, gekkie,’ zegt Cathy, ‘dat kun je toch niet overlaten aan iemand in schaal tien. Het gaat om onze residentie!’

‘Misschien heb je wel gelijk,’ hoort hij zichzelf zeggen.

Als ze later op het binnenterras van winkelcentrum Babylon samen koffie drinken, sist Cathy plotseling: ‘Mathilde, daar komt Mathilde.’

Ze pakt de menukaart en draait haar hoofdje erin, zodat ze niet door Mathilde gezien kan worden. Maar het is te laat. De statige vrouw, de ex-vrouw van Han, loopt kaarsrecht langs hun tafeltje en zegt zonder haar pas te vertragen en zonder naar Cathy te kijken zacht maar verstaanbaar: ‘Kleine hoer.’

Cathy zit versteend op haar stoeltje, wordt dan rood en verheft zich langzaam: ‘Kleine hoer? Kleine hoer? Wat...’ Haar stem zwelt aan. Er beginnen mensen op te kijken. Henk pakt haar bij haar schouders en duwt haar terug in haar stoel.

‘Hou je mond,’ zegt hij, ‘hou je mónd. Je hébt hem toch? Jíj hebt hem toch?’

Hij ziet de majestueuze rug van de vrouw bij de bloemenstal naar links draaien en richting station verdwijnen. Jezus, denkt hij, Han had wel een kolossale vrouw. Wat dat betreft past Cathy wel beter bij hem.

's Avonds doet Marloes telefonisch verslag van de eerste dagen in New York. Het gaat uitstekend, beter dan hij ooit had kunnen denken, beter dan hij eigenlijk wil.

‘Wat een enige meid, die Paola. Ze nodigde me uit voor een lezing van Calatrava op Columbia.’ Paola kende de architect en na afloop was Marloes mee geweest naar een kleine receptie bij iemand thuis: ‘Iets van Gun heette ze, geloof ik. Ze deed iets bij het MoMA. In een geweldig appartement op Park Avenue.’

‘Gund, zal het wel geweest zijn, Agnes Gund, de presidente van de Board,’ zegt hij gelaten.

Ze verhaspelt nog een aantal namen van mensen die hij graag had leren kennen. Terwijl ze enthousiast voortspreekt over haar successen, die zij niet als zodanig inschat maar hij des te meer op hun waarde kan bepalen, voelt hij hoe jaloers hij wordt. En hoe onzeker. Als Marloes, *of all people* Marloes, in de smaak valt bij al die

mensen, wat betekent dan hun waardering voor hem? Wint Marloes in één dag wat hij in drie jaar dacht te hebben veroverd?

Hij vertelt haar over Cathy, De Beers en natuurlijk over Mathilde en daarna over wie hij in de gangen van het ministerie allemaal is tegengekomen en wat die hebben gezegd en wat ze over anderen hebben gezegd en wat er op hun beurt weer door nog weer anderen over hen werd gezegd, een BZ-roddeltraditie waar hij niet aan kan ontsnappen.

'Het is altijd fijn om op het ministerie te zijn,' zegt Marloes zonder een spoor van ironie. 'Ben je nog bij personeelszaken langs geweest?' vraagt ze.

Cathy en Henk lopen de volgende dag over de Keizersgracht van Metz naar het Vormgevingsinstituut.

'Dat is niet veel meer,' zegt ze over warenhuis Metz. 'Een soort dure Bijenkorf. Het heeft toch niets van Harrods of Saks of het KaDeWe.'

'Kaadeewee?' vraagt hij.

'Kaufhaus des Westens in Berlijn. Ken je dat dan niet?' zegt ze verwijtend.

Na lang wachten gaan de deuren van het instituut open. Ze geven toegang tot een grote hoge ruimte, waarin ze verdrinken. Omdat Henk er eerder is geweest, weet hij dat ze onder de industriële trap door moeten en de reusachtige, metaalkleurige deuren daaronder moeten openen om in een volgende ruimte terecht te komen, die dienstdoet als secretariaat en als leeszaal. Van de mensen die her en der verspreid zitten valt niet uit te maken wie hier werkt en wie op bezoek is: iedereen is in het zwart gekleed en niemand kijkt op. Henk heeft een tweed jasje aan en Cathy een groen mantelpakje.

'De enige die zich hier op haar gemak had gevoeld was Leni Riefenstahl,' fluistert hij bemoedigend tegen de hier helemaal petieterige Cathy. Zelfs hij die een normaal postuur heeft, voelt zich hier een dwerg. Ze reageert niet.

Directeur Jan Staal komt nadat ze een tijdje verloren hebben staan wachten joviaal op Henk af. Ze kennen elkaar van de jaarlijkse PCZ-conferentie, waar de culturele mensen van de consulaten en ambassades vertegenwoordigers van de kunstwereld ontmoeten. Na het gewone introductieritueel neemt hij de gasten mee naar zijn kantoor - iets kleiner dan de vorige ruimtes - dat voor de helft gevuld is met een oversized bureau, waaraan hij aan de tuinkant gaat zitten en de bezoekers zonder schroom tegenover zich laat plaatsnemen zodat ze in het helle licht moeten kijken.

‘Ja,’ zegt Staal nadat Cathy haar verhaal over de residentie heeft gedaan, ‘wij zijn niet voor de dingen als zodanig, maar voor het denken over de dingen. Meubels, materialen, stoffen, objecten dus, vind je in winkels en catalogi. Wij vragen ons hier af waarom de dingen zijn zoals ze zijn, van welk discours ze deel uitmaken, om het zo maar eens te zeggen.’

Hij praat zo nog een tijdje door, maar Cathy die zich zichtbaar ergert, onderbreekt hem: ‘Dan hebben we dus niets, helemaal niets aan dit instituut.’

Uit haar toon valt niet direct op te maken of zij met ‘we’ Henk en zichzelf bedoelt of de hele Nederlandse samenleving.

Als Jan hen uitlaat, neemt hij Henk even terzijde en vraagt: ‘Wie is toch die Van Kralingen?’

‘Geen idee,’ antwoordt hij.

Na een beleefdheidsbezoekje aan wat formeel zijn hoogste baas op het ministerie is, Karel Bertrams, hoofd van de Dienst Culturele Samenwerking, Onderwijs en Onderzoek, kortweg DCO genoemd, neemt hij de lift naar personeelszaken waar alleen Charles de Mol op zijn kamer zit. Hij is van Henks leeftijd, heeft met hem het klasje doorlopen en is na een rampzalig verlopen plaatsing in Marokko hier even op deze afdeling gestald. Met zijn blauwe ogen kijkt hij Henk door zijn stalen brilletje onderzoekend aan.

‘Zoooo,’ zegt hij, ‘de oude mevrouw Plak komt op visite.’

‘Ik kom even aanwaaien, Molletje,’ zegt Henk. ‘Waar is de rest?’

Hij geeft geen antwoord op de vraag, maar trekt Henk samenzweerderig aan zijn arm naar de gang. Hij wijst naar het kopieerapparaat waar een lange, mooie jongen aan het werk is.

‘Zo stomen wij de nieuwe generatie klaar,’ zegt hij. ‘Met veel handwerk, heel veel handwerk.’ Hij gilt de gang in: ‘Ik heb straks ook nog enige lichte handwerkzaamheden voor je.’ De jongen draait zich langzaam om en lacht zijn tanden bloot. Henk geneert zich.

‘Dat loopt allemaal vrij rond. Je wordt er toch niet goed van,’ verzucht Charles.

Terug op de kamer zegt hij: ‘Ze zijn op cursus, computer of internet, weet ik veel.’

Henk vraagt hem na wat los geklets welke plekken binnen afzienbare tijd vrijkomen. Zijn overplaatsing laat immers niet al te lang meer op zich wachten.

‘How 'bout Kiev? Helsinki?’ Charles noemt nog een paar weinig aantrekkelijke plaatsen.

‘Parijs komt toch vrij?’

‘Ja, dat komt vrij, maar dat is door die zak van Bertrams aan OCW weggegeven, kunnen ze laten bezetten door kunstkenners. Samenwerking met het veld heet dat, nieuw beleid, de leuke plekken worden straks allemaal door niet-diplomaten bezet en onze mensen moeten naar de apenlanden.’

Ze praten nog even over Marloes. Henk weet dat Charles ‘dol’ op haar is, dus hij spreekt in lovende termen over haar. Hij vertelt zelfs over haar succes in New York.

‘Geef haar een kusje op haar voorhoofd,’ zegt Charles als hij weggaat.

Het kan niet, maar het is echt waar: Cathy wordt steeds kleiner. En haar man ook. Op de vlucht terug dacht hij het al, maar wanneer hij ze, op weg van het vliegveld naar de ambassade, samen op de achterbank van de dienstauto ziet zitten, weet hij het zeker. Ze zijn zeker tien centimeter korter dan voor de reis. Hij kijkt naar opzij, naar Arnold de chauffeur, maar die heeft blijkbaar niets vreemds opgemerkt.

‘Wat hadden we het heerlijk, hè Henk,’ piept ze.

‘En veel gedaan ook,’ antwoordt hij.

Als hij op zijn afdeling komt, ziet hij Marloes en Ida op zijn kamer. Het is aan het eind van de middag en ze hadden hem niet meer verwacht. Marloes zit op zijn stoel en hij zegt als hij binnenkomt: ‘Zo, zo.’ Verschrikt staat ze op en excuseert zich. Daarna doet ze opgewonden verslag van haar New Yorkse avonturen. Het kost hem moeite ernaar te luisteren.

‘Ik hoop dat je ook een geschreven verslag maakt,’ zegt hij koud. Het lukt hem niet iets aardigs te zeggen. Teleurgesteld verlaat ze de kamer. Die rug, denkt hij, met die afhangende schouders.

Hij luistert zijn antwoordapparaat af, maar na het tweede bericht van zijn New Yorkse contacten ‘how nice’ en ‘how effective’ Marloes is, stopt hij ermee. Morgen kan hij dat hopelijk beter verdragen.

Hij belt de kanselier en krijgt een antwoordapparaat en spreekt in: ‘Koos, ik heb drie aannemers nodig voor de verbouwing van de residentie. Heb jij een paar namen?’

Van Kralingen is geweest en drie dagen zijn de gladde en charmante architect, Cathy - die weer verder gekrompen lijkt - en Henk samen opgetrokken. Als Henk het goed begrepen heeft, blijft alles zoals het was, maar dan nieuw.

Cathy is heel enthousiast en vraagt hem waar hij steeds zo bang voor is geweest: ‘We moeten een aanvraag bij de Mondriaan Stich-

ting indienen voor subsidie van de inrichting. Doe jij dat?'

'Ze doen alleen openbare dingen,' sputtert hij tegen, maar er is geen houwen aan.

's Avonds belt Han hem thuis op. Hij heeft vermoedelijk van Cathy over Henks terughouding over de aanvraag gehoord: 'Ik begrijp je wel,' zegt de ambassadeur vriendelijk, 'maar die stichtingen en fondsen zijn instrumenten van de overheid. De Mondriaan Stichting is toch geen vriendenclubje dat geld aan allerlei particulieren uitdeelt. MoMA, de residentie van een ambassadeur, het gaat om gebouwen met een uitstraling.'

Wat hij zegt heeft geen betekenis, of heeft zelfs een tegengestelde betekenis, maar Henk belooft die brief te schrijven en Van Kralingen te vragen de tekeningen erachteraan te zenden. Hij vraagt zich af of hij vóór de aanvraag de Stichting bereikt, Gitta Luiten moet bellen om er afstand van te nemen. Na enig nadenken besluit hij dat niet te doen; het risico is te groot dat zijn gebrek aan loyaliteit niet geheim blijft en in Washington bekend wordt.

'Ik had Mary net aan de lijn. Ze vraagt me of ik naar de opening van Appel kom.'

'Mary?' vraagt Henk aan Marloes.

'Mary Sabbatino van Lelong in New York,' antwoordt ze. Het steekt hem niet alleen dat de uitnodiging aan haar is gericht, ook de gemeenzaamheid waarmee ze de galeriehoudster bij haar voornaam noemt ergert hem. Hij kan moeilijk zeggen dat zij niet mag en dat hij gaat. En hij voelt er ook niks voor met haar mee te gaan.

'Tja, dat moet dan maar,' zegt hij ten slotte.

'Vind je het goed als ik er nog wat afspraken aan vast plak?' Ze wil een paar mensen die zij vorige keer zijdelings heeft ontmoet beter leren kennen: Ray Gastill van het Van Alen Institute, Laurie Uprichard van Danspace, George Steel van het Miller Theatre en zo nog wat figuren uit de kunstwereld. Hij staat versteld van de namen en de instellingen die ze heeft opgeschreven; ze zijn allemaal goed, echt goed.

'Dat moeten we nog maar even laten,' zegt hij dunnetjes. Hij kijkt haar neutraal aan en geeft verder geen commentaar. Daar gaat ze weer met haar rug. Even denkt hij haar terug te roepen en haar alsnog toestemming te geven, maar hij doet het niet.

Nog geen uur later staat Han in zijn deur. Henk hoort eerst niet wat hij zegt, omdat ook hij weer kleiner is geworden; hij schat hem nu op één meter twintig.

'Dat kan natuurlijk niet,' zegt hij.

‘Wat?’ vraagt Henk, ‘ik heb je niet goed verstaan.’

‘Marloes gaat niet voor een enkele opening naar New York, zei ik. Ze liet me een heel aardig lijstje met namen zien van mensen die ze kan bezoeken. Laat haar nou maar een paar dagen dollen met die artiesten. Heeft ze ook eens wat.’

Hij draait zich om en loopt met kleine, felle pasje weg.

Als Ida met een brief aankomt die Henk moet tekenen, vraagt hij: ‘Heb je ook niet het idee dat Han steeds kleiner wordt?’

Ze kijkt hem verbaasd aan: ‘Helemaal niet.’

Weer een uur later staat Cathy in de deur. Ze is woedend: ‘Nu krijg ik drie aannemers via de kanselier door. Jij had beloofd dat te doen. Hoe kan ik nu weten of die goed zijn.’

‘Ik had zijn assistentie gevraagd,’ liegt hij. ‘Uit enthousiasme heeft hij mijn taak blijkbaar overgenomen,’ slijmt hij.

‘Nou ja,’ zegt ze en loopt net als eerder haar man driftig weg.

Wat een dag, denkt hij, als hij om halfvijf de ambassade verlaat op weg naar een receptie bij de Saudi's. Alcoholvrij, dat wel.

Henk kijkt op de binnenplaats van de ambassade uit. Het sneeuwt. De witte dienstauto rijdt naar de hoofdingang en dus weet hij dat Cathy eraan komt. Ze weigert de personeelsingang aan de achterzijde van het gebouw te nemen. Arnold vindt het best. Van voor of van achter, het is mij om het even, had hij Marloes gezegd, die niet begreep waar Henk om moest lachen, toen ze hem dat vertelde.

Ida geeft hem de post aan. Er is een kopie van een brief van Karel Appel aan Han. Niets dan lof over Marloes. En er is een antwoord van de Mondriaan Stichting dat er niet om liegt. Voor de gelegenheid heeft niet de directeur, maar de voorzitter van het bestuur, een bankier, de afwijzingsbrief ondertekend.

‘Hebben Han en Cathy al een kopie?’ vraagt hij luidkeels.

‘Die zit in de interne post. Zoals afgesproken,’ roept Ida terug.

Meteen daarop gaat de telefoon. ‘CdP’ zegt het schermpje.

‘Henk, dat antwoord van de Mondriaan Stichting is schandalig,’ schalt het meteen, zonder introductie.

‘Ja, Han, schandalig.’

‘Zag je de ondertekening? Die lul zat in Beets, een flikkerdispuut.’ Na een korte pauze gaat hij door: ‘Jouw verzoek indertijd vond ik trouwens ook niet goed. Stom dat ik dat uit heb laten gaan.’

Henk zwijgt. Wat moet hij zeggen? Een paar maanden geleden was het nog een geweldige brief.

‘Ik zal Marloes vragen in mijn naam een bezwaarschrift op te stellen.’ Henk slikt even. ‘Zag je dat briefje van Appel trouwens? Je

hebt goud op je afdeling, puur goud.' De ambassadeur verbreekt de verbinding. Hij blijft met de haak in zijn handen zitten tot het monotone gepiep uit de hoorn tot hem doordringt en hij ophangt.

'Er zit een kist bij de post,' zegt Ida die iets van zijn stemming heeft gevoeld en bezorgd haar hoofd om de hoek steekt. 'Arnold bracht hem zojuist.'

Hij loopt haar kantoortje binnen en ziet een enorm houten krat. De afzender is 'Van Kralingen, Architecten'. Het is de maquette van de residentie, weet hij. Arnold moet terugkomen om met een breekijzer het deksel van het gevaarte af te krijgen.

Voorzichtig proberen Ida en hij het schaalmodel aan het dak omhoog te trekken. Als ze het kartonnen huis er tot de helft uit hebben, breekt het dak los en zuigt het bouwsel zich weer terug in de kist. Ze kijken in de bovenverdieping met de slaapkamer voor de ambassadeur in de ene vleugel en het appartementje voor Hare Majesteit de Koningin, dat elke ambassade van enig belang dient te hebben, in de andere. Nu kunnen ze niet anders dan het schaalmodel aan de muren optillen, maar ook die breken een voor een af.

Marloes is uit haar kamer gekomen om het spektakel te aanschouwen en ziet de singels zitten die om het huis zijn geslagen en die Ida en Henk nu ook plotseling opvallen: 'Moet je niet aan die linten trekken? Kijk, hier en hier,' wijst ze ze aan. Ze heeft gelijk. Zonder moeite verschijnt het zwaar gehavende huis uit zijn omhulsel.

'Ida, lijm,' beveelt hij.

Juist als hij de onderkant van de eerste muur heeft ingelijmd en op zijn plaats probeert te zetten, komt Cathy binnen.

'Weet je wie je gaat opvolgen?' Charles de Mol laat in Den Haag aan de andere kant van de lijn een lange stilte vallen. 'Je houdt je bek, hè,' zegt hij dan. Na weer een stilte zegt hij eindelijk: 'Marloes! Marloes volgt je op. Op uitdrukkelijk verzoek van de ceedeepee.'

Henk kijkt naar het provisorisch in elkaar gelijmde model van de residentie.

'Ach, waarom ook niet,' zegt hij mat.

'En weet je al iets over mij?' vraagt hij na een tijdje. Hij had uiteindelijk maar op PCZ Helsinki en Athene, en bij DCO zelf gesolliciteerd, al zat hij voor al die plekken wel een schaal te hoog.

'We konden je in de eerste ronde niet plaatsen,' zegt Charles.

Dat betekent dat niemand hem wilde hebben, weet hij, en dat hij maar moet zien wat er overblijft in de wereld, als er al iets overblijft.

'Den Haag is ook leuk,' zegt Charles.

‘Ja, Molletje, Den Haag is ook leuk,’ antwoordt hij.

Wat zal Han Claessens over me verteld hebben, denkt hij, toen zijn collega's uit Helsinki en Athene hem over mij belden? Het kan niet veel goeds zijn geweest. En wat zullen Marloes en Charles tegen Bertrams van DCO hebben gezegd?

Bij de deur van zijn kantoor staan Han en Cathy. Ze zijn niet groter meer dan zo'n dertig centimeter. De krimp heeft goed doorgezet, denkt hij, als hij ze ziet.

‘Welkom,’ zegt hij, ‘hier is jullie huis.’ Hij geeft allebei een pink en met hun kleine handjes rond de onderste kootjes lopen ze gedrieën - Henk een beetje door zijn knieën gezakt - naar de gehavende residentie.

‘Mooi geworden, nietwaar,’ zegt Henk, terwijl ze voor de ingang staan.

‘Die Van Kralingen, die kan wat,’ piept Cathy. Ze kijkt door het keukenraam naar binnen. ‘De Beers had gelijk. Hij is een meester in keukens.’

‘Fijn dat het toch gelukt is met de Mondriaan Stichting,’ piept Han, ‘anders hadden we dit huis nooit zo mooi gekregen.’

Nu hij ze zo ziet staan, lijken ze hem nog net iets te groot voor de maquette. Hij vermoedt dat ze nog wel wat verder zullen krimpen.

‘Ik heb nieuws,’ zegt Marloes. Henk doet alsof hij van niets weet.

‘Maar je hebt het al van Charles gehoord. Ik had hem net aan de lijn.’

‘Het is een geweldige promotie voor je,’ zegt hij, ‘in één keer naar schaal veertien.’

Ze kijkt naar de maquette: ‘Vind je het niet jammer dat je dit project niet af kan maken?’

‘Ach, het is in goede handen als ik weg ben,’ zegt hij, ‘misschien wel betere.’

‘Gek hè, ik vond die contacten in de kunstwereld best wel leuk, maar met zoiets voel ik me toch meer op mijn gemak.’ Zij wijst naar de residentie.

Achter het keukenraam ziet hij Han en Cathy. Marloes kan hen niet zien. Ze passen nu voortreffelijk. Ze zwaaien even naar Henk. Is het een afscheid?

Marco Kunst
Waterloo

Een anonieme cover van ‘Dancing Queen’ sijpelt uit de roosters in de schroten betimmering. Topless Agnetha's en Anni-Frids serveren surrealistisch geprijsde cocktails. De barman kijkt onverschillig toe hoe een van de bunny's een fris gecoiffeerde Teutoon voorgaat naar de louvredeurtjes achter in het etablissement.

Ik zit aan de korte kant van de bar, niet ver van de ingang. Mijn hoofd voelt sponzig van de alcohol.

Arthur is op de hoek van de bar in een geanimeerd gesprek verwikkeld met een would-be hippe vijftiger, een of andere lokale mediabobo waar we al de hele avond mee opgezadeld zitten, en heeft mij inmiddels zijn rug toegekeerd. Typisch Arthur-gedrag, maar ik vind het ook wel best zo, en laat mijn blik ronddwalen over de bar en de goeddeels lege tafeltjes.

Het is dinsdagnacht en we zijn uiteindelijk in de ABBAr beland, een sneue club in een voorstad van Hamburg, een van de locaties waar Arthur zijn nieuwe film wil gaan draaien. Mijn eerste indruk was er een van vergane glorie, een ooit chique club die zijn beste jaren gehad heeft; maar het moet hier altijd al een net-niet-plaats geweest zijn: de kromgetrokken saunabetimmering van vet grenenhout, de vermoeide discobollen aan het plafond, het rookglas van de bar, de armoedige meisjes; niets hier heeft kwaliteit, zelfs niet de kwaliteit van te veel geld, nooit gehad ook.

De club ligt aan een grauw pleintje. Recht tegenover de ABBAr staat het kerkje dat Arthur zo geweldig vindt vanwege de strijdbare jaren-zestig-engelen in betonreliëf die metershoog de gevel sieren - ‘Perfect man... jezus, wat een heerlijke deprikitsch!’ riep hij uit, toen ik hem in mijn rol van zijn *locations manager* het pleintje toonde.

Een van de bunny's hijst zich op de kruk naast me en slaat haar in netkousen gehulde benen over elkaar. Haar bunny-oren hangen tot over haar wenkbrauwen, voorovergeknakt als verlepte tulpenblade-

ren. Dat van die konijnenoren heb ik nooit gesnapt, maar ik beantwoord de plastic glimlach op haar gezicht met een vaag knikje. De barman - nu wel alert - reikt onder de bar naar een koeler, duwt er alvast een fles champagne in en blijft onze kant uit kijken.

'Hi, I am Bamby. From Sweden.' Het meisje trekt haar glimlach voor een moment wat breder - noemen ze dat geen 'weekmakers', die chemische stoffen die ze aan plastics toevoegen om het buigzaam te maken? 'Nice to meet you... Please, what is your name?' Ze spreekt een hees maar antiseptisch Scandinavisch-Engels.

Bamby was verdomme geen konijn, ik wil dat ze opdondert. Maar in een benevelde reflex mompel ik mijn naam.

Het meisje negeert mijn non-verbale signalen. '*Peter...* how *nice...* Your accent... You're from Holland, I guess?' gaat ze verder. 'Buy me a drink... please.' De glimlach die al die tijd in haar magere wangen blijft hangen doet me denken aan onze poppenkast, vroeger thuis, en de rafelige lintjes waarmee we de gordijntjes van het schouwtoneel opbonden.

Omdat ik te dronken ben om afwijzend te reageren, werpt Bamby een snelle blik in de richting van de barman. Hij opent de fles, schenkt twee slordige glazen in, dumpt de fles in de koeler op de bar en trekt zich terug.

Wat kost die fles? Honderd euro? Tweehonderd? Ik kijk even op naar Arthurs rug. 'Alles op de onkostencard,' heeft hij gezegd. 'Niet lullen, maar poetsen.'

Bamby legt een sproetige hand op mijn onderarm. Haar nagels vertonen witte halvemaantjes. Verdomme, wat doe ik hier, de schoorsteen moet roken, maar dit is wel heel triest. Bamby heeft slanke vingers met droge knokkels, een beetje eczemig. Locations manager, bullshit, ik weet ook wel dat Arthur me uit medelijden meevraagt, hij betaalt, ik lach om zijn grappen en als hij me betaalde om van die oren op te zetten zou ik het waarschijnlijk nog doen ook.

Ik kijk op naar Bamby's gezicht, de knaagdieroren, ze ontwijkt mijn blik, ze doet ook maar haar werk, ze streelt mijn onderarm, mijn hoofd zakt weer naar beneden, terug naar de halvemaantjes, ze ontroeren me op de een of andere manier, en in mijn ontroering vraag ik me af hoe ze mij ziet. Diffuse schaamte neemt bezit van me.

'On a holiday? You don't look like a businessman to me, Peter.'

In lange-tanden-Engels en met dikke tong leg ik haar uit dat we een paar dagen in Hamburg zijn om locaties voor Arthurs nieuwe speelfilm te zoeken. Bij het woord 'movie' zet Bamby grote ogen op, er zichtbaar van overtuigd dat ik lieg, maar bereid om het spel mee

te spelen.

‘Weet je... hij en ik,’ ik knik naar Arthurs rug, ‘hebben samen aan de kunstacademie gestudeerd. Dikke vrienden toen, is alweer lang geleden, maar wel gezamenlijk eindproject: *The Great Landscape Rape...* bedoeld als afrekening met de oude Hollandse meesters uit de zeventiende eeuw, Rembrandt, Hercules Seghers... Je kent ze wel.’

Bamby glimlacht en knikt begrijpend. Ze verplaatst haar hand naar mijn bovenbeen en leunt iets verder mijn kant uit, zodat haar decolleté wat beter uitkomt. Ik kijk erin, meer sproetjes, weke huid, en wend mijn blik weer af, ik wil immers helemaal niet van Bamby's diensten gebruikmaken. Voor het eerst kruisen onze blikken elkaar, heel even. Er kleven kleine klontjes mascara aan haar wimpers.

‘I mean, you know... This is important...’ Hoe kan ik haar alles duidelijk maken? Alle details zijn belangrijk - van die lieve klontjes mascara in je wimpers bijvoorbeeld, en dat ík die opmerk - als je wilt begrijpen hoe aardig en gevoelig ik eigenlijk ben.

Op een geleende brommer knetterden we door de provincie. Arthur aan het stuur, ik achterop. We zochten een plek die Rembrandt en Potter nog geschilderd zouden kunnen hebben. Het liefst iets met een molen, een stuk of wat koeien, een rivier met dijk, en een kromgegroeide oude boom. Nooit eerder waren we hier geweest. Natuur kenden we alleen van tv - herkauwende gnoes op de Serengeti-vlakte die verveeld naar de stem van David Attenborough luisterden. Techniek en vervreemding, dát was volgens ons het ware leven.

Overal in het rivierengebied keken de autochtonen ons wantrouwend na: twee kaalgeschoren twintigers in lange zwarte jassen, die bij ieder pittoresk doorkijkje langdurig stilhielden; die foto's namen van landhuizen, bloementuinen, bruggetjes en kromgegroeide knotwilgen, met grote passen stukken land afbakenden, rond tuurden met verrekijkers, en ten slotte weer verder scheurden.

Uiteindelijk vonden we wat we zochten. Van alle kanten leverde de plek zeventiende-eeuwse stillevens op, Oudhollandser kon het niet. Herkauwende schapen, een rivierdijk met gerestaureerde molen, knoestige hoogstamfruitbomen, een dikke eik met een woeste kruin, rietkragen met van die sigaren, scheve, zwartgeteerde schuurtjes, en dat alles onder een oneindige blauwe hemel waarin stapelwolken als heilige bloemkolen mediteerden boven gras dat groener en madeliefdoorvlochtener was dan waar ook ter wereld.

We waren van plan de hele plek in te pakken in plastic en piep-

schuim, beschilderd in fluorescerende tinten. Het grasveld zou hardroze worden, de molen gifgroen, de bijgebouwen feloranje, het riet citroengeel, de schapen helblauw. Op de dag van de eindbeoordeling, met alle docenten van Autonome Vormgeving en ander publiek rondom verzameld, zouden we rookbommen ontsteken om de beroemde Hollandse luchten bloedrood te verstikken, kleurstoffen in het water zouden de rivier hemelsblauw op doen lichten en uit grote luidsprekers zou Kraftwerk weerklinken: ‘I am the operator with my pocket calculator. I am adding, and subtracting. I'm controlling and composing. By pressing down a special key, it plays a little melody...’ Op de maat van de muziek, gehuld in witte beschermingsoveralls en met gasmaskers op, zouden Arthur en ik een eindeloos herhaald tribaal dansje opvoeren.

Om het plan uit te werken, keerden we meermalen terug naar de plek. We maakten ruwe schetsen met onze *magic markers* op grote vellen papier, blowden aan de oever van de rivier tot we gillend van het lachen om het groteske, stupide malen van de molenwieken het water in rolden en eigenden ons met vage gebaren de bomen, de dijk, de schapen en de rivier toe, terwijl we met onzekere passen de hoeveelheid plastic die we nodig hadden probeerden te berekenen, en ik begon van de plek te houden - zonder dat ik het wist, zonder dat ik het wilde toegeven.

De geuren van de rivier, het riet en de wilde vlier nestelden zich in mijn dromen, mijn lichaam. De schitteringen op het water en de zachte bocht in de rivier begonnen diep in mijn onbewuste mijn bravoure te ontwrichten. En de stilte en de geluiden van de stilte maakten me ongemerkt gelukkiger dan de stad.

We voerden het plan voor *The Great Landscape Rape* nooit uit - het project zou kapitalen kosten en de eigenaar van de molen zag het sowieso helemaal niet zitten. Bovendien hadden onze docenten geen zin om naar zo'n afgelegen plek te komen. Ze vonden het meer dan genoeg als we een maquette inleverden, en de collages, schetsen en bouwplannen die we naar aanleiding van onze foto's van de plek bij elkaar knutselden.

Bamby's hand glijdt over mijn bovenbeen in de richting van mijn kruis. Met haar andere hand pakt ze de fles uit de koeler en schenkt me bij. Heb ik haar alles verteld? Ik kan me niet herinneren dat ik mijn glas leegdronk. Ik denk dat Bamby een goed mens is, een lief meisje, oprecht, we zitten in hetzelfde schuitje, rottige kruimels die ons worden toegeschoven op de broodplank van het universum. Geen mens is werkelijk slecht, als het erop aankomt, dat zeggen ze

toch? En misschien vindt ze me zelfs nu al wel aardig, aardiger dan al die anderen - haar hand rust nu heel zacht, bijna teder in mijn lies, tegen mijn geslacht aan, helemaal niet agressief of verkooptechnisch, volgens mij. Ze is niet mooi, dus ze mag eigenlijk best blij zijn dat ik haar zo haar gang laat gaan.

Ik kijk opzij en Bamby glimlacht. ‘You like Bamby?’ Haar glimlach wordt schalks. ‘Bamby thinks you're a nice man, Peter. Kind and tender. Maybe a bit shy.’

Ik knik bescheiden, pak met onvaste hand mijn glas en drink het in één teug leeg om haar te laten zien hoe aardig ik het vond dat ze me opnieuw inschonk. Zelfverzekerd veeg ik de druppels weg die langs mijn kin lekken.

Bamby knijpt zachtjes, samenzweerderig, in mijn geslacht.

‘Waterloo’ klinkt het uit de gaatjesroosters - ‘Wa wa wa wa Waterloo’; het origineel van Agnetha, Anni-Frid, Benny en Björn zelf. Ik neurie een beetje mee. Bamby glimlacht.

Op een snikhete avond, eind augustus, een paar maanden na ons afstuderen, keerden we nog een keer terug naar de plek aan de rivier. Urenlang zaten we aan de oever en smeedden plannen voor de toekomst, die voor ons openlag. We blowden tot de lucht rood was, het water dieproze, en de molen ons met zijn wieken moederlijk omhelsde. Gewichtloos giechelend vielen we op het veldje aan de rivier in slaap en droomden van de jaren die komen gingen.

‘Don't you think we can use some more privacy, Peter?’ Bamby knijpt nu ritmisch, maar nog steeds heel teder, in mijn geslacht, dat probeert zich op te richten en een bobbel in mijn broek vormt.

In een reflex kijk ik op naar Arthurs rug. Zijn rug is vlezig geworden de afgelopen vijftien jaar en in zijn bewegingen is hij steeds meer op een roofdier gaan lijken - soepel en superieur, met onderhuidse agressie erin. Arthur lacht op dat moment luid om iets wat de bobo heeft gezegd, hij gooit zijn hoofd in zijn nek en strijkt vervolgens met zijn hand door zijn warrige krullen. Vervolgens kijkt hij om, naar mij en Bamby. Er verschijnt een scheve lach op zijn gezicht.

‘Alles oké?’ Zijn blik schiet naar Bamby's push-up-decolleté en dan weer naar mij.

Mijn mond zakt een beetje open, maar voor ik een antwoord op zijn vraag kan bedenken, keert Arthur zich weer om naar zijn bobo. Ik haal diep adem en schud mijn hoofd om de mist te verdrijven.

Bamby voelt mijn geslacht krimpen en verplaatst haar hand weer

naar mijn bovenbeen. ‘Please, Peter, tell me some more about your movie.’

Nukkig haal ik mijn schouders op. ‘It's not my movie. It's his movie.’ Weer knik ik naar Arthurs rug. ‘I'm only his locations manager.’

Arthurs doorbraak kwam toen hij clips ging maken en video's die overal op party's en festivals op muren en megaschermen geprojecteerd werden. Sindsdien heeft hij het helemaal gemaakt.

Hij is onze idealen trouw gebleven. Hij gelooft erin. Nog steeds wint bij hem techniek het van de natuur. Natuur - dat zijn voor hem woekerende groeisels, erosie en imperfectie, zachte, zieke, zwakke organen, gevuld met drassige, borrelende vloeistoffen. Arthur droomt van titanium en kinky rubber, en zijn werkelijkheid loopt naadloos over in wat zich toont op glinsterende beeldschermen, en stroomt wrijvingsloos in wellustige bytes door sexy glasvezelkabels; het lichaam is voor hem niet meer dan een gadget dat je optuigt en in vorm houdt met tatoeages, piercings, proteïneshakes, sucties en workouts.

Al is mijn verhaal onsamenhangend, Bamby knikt begrijpend terwijl ze de laatste champagne uit de fles in mijn glas schenkt. Haar glimlach blijft intact terwijl ik werktuiglijk mijn zoveelste glas leegdrink, haar hand glijdt weer naar boven, mijn geslacht richt zich aarzelend weer op, dat heeft niets met mij te maken, dat is gewoon de natuur, borrelende vloeistoffen, eigenlijk wil ik alleen maar met haar praten.

‘You are an artist too, Peter?’ fluistert ze in mijn oor. ‘You make your art with me?’ Ze pakt mijn hand, glijdt van haar kruk en voert me mee naar achteren. ‘Come...’

Ik zwalk achter haar aan, zure boertjes van de champagne, ‘No, wait...’ zoekend naar de juiste woorden om te zeggen dat ik dit niet wil, maar ik wil niet onbeleefd zijn, ze is vriendelijk, alles gaat zo snel, we hebben zoveel gemeenschappelijk, de louvredeurtjes klapperen en we treden een tl-verlicht en witbetegeld land binnen waar de geuren van lysol en rubber ons verwelkomen.

De ochtend die volgde op die late zomeravond bij de molen, werd ik wakker bij het eerste ochtendlicht. Webgrijs schepte het licht het bedauwde veldje aan de rivier op uit de nacht. Huiverend en katerig, onuitgeslapen en stijf, kwam ik overeind. Arthur sliep nog, zijn gelaat grauw, zijn ogen diepliggend binnen zwarte kringen, zijn mond wijd

open. Een enkele ster flakkerde nog na in het blauwgrijs van de lucht.

Ik liep naar het strandje, meer een drenkplaats, modderig fijn zand, en stak een sigaret op. Aan de overkant van de rivier tekenden zich de silhouetten van schapen af op het dijklichaam. Alleen het knisperen van de tabak doorbrak de stilte. Ineengedoken liet ik de rook mijn longen verwarmen en terwijl ik rookte en mijn hersenen begonnen te tintelen, veranderde de kleur van het licht van grijs in geel in goud.

De schapen kregen een aura om zich heen - de opkomende zon scheen door de bedauwde vachten -, het gras boven op de dijk begon te glinsteren, de rivier veranderde van een grauwe massa in een groen beweeglijk, levend lichaam en voor ik het wist schoot ik mijn peuk weg, trok ik al mijn kleren uit en liet me geruisloos het water in glijden, kouder dan ik ooit gevoeld had, maar de kou deed me niets, en met de lome slagen van een naakt dier dat in zijn element is, zwom ik naar de overkant.

Ik ploeterde me een weg door het riet naar de oever. Zwart slik glibberde tussen mijn vingers en tenen omhoog, takjes erin, en rotte bladeren van vorig jaar.

Naakter dan ooit, mijn vel nat en wit, bemodderd, beklom ik het dijklichaam. Boven aangekomen richtte ik me in mijn volle lengte op - het voelde pathetisch, abject negentiende-eeuws romantisch. Schichtig keek ik om naar Arthur, maar hij had niets gezien, hij sliep nog. De zon, nu half boven de horizon, gaf nog geen warmte.

Achter de dijk strekte zich een kale akker uit. De maïs die er gestaan had was geoogst. Wat restte was een zwartbruin veld met ruwe, gele stoppels die in lange rijen hun schaduw wierpen over de aarde, alsof God zichzelf geschoren had met een bot mes. Her en der was een verloren maïskolf achtergebleven en op een paar plaatsen was het patroon doorbroken, waar de oogstmachine gekeerd was en de aarde had opengereten.

Hijgend van de inspanning bleef ik tussen de schapen staan en keek toe hoe de zon zichzelf in honderd kleurschakeringen losmaakte van de horizon. Langzaam won ze aan kracht en begon ze mijn witte, natte huid te verwarmen.

Nu zag ik dat ik dit landschap alleen maar wilde liefhebben - omarmen, teder inzaaien en koesteren. De geuren, het licht, de rust - misschien had Arthur wel gelijk dat het allemaal gedoemd was te verdwijnen, maar ik zag nu in dat dat een verlies zou zijn, en eindelijk drong tot me door dat ik anders was dan Arthur. Hij had werkelijk in onze *Great Landscape Rape* geloofd, terwijl ik achter hem aan had gelopen. Arthur meende wat hij zei, ik wilde alleen maar aardig

gevonden worden en had me door zijn enthousiasme mee laten slepen. Ik kneep mijn ogen tot spleetjes, een huivering doortrok mijn lichaam, ik snoof de levende ochtendlucht diep mijn longen in.

‘Hé, laffe schapenneuker!’ doorbrak een wilde, lachende roep achter me de stilte. ‘Bloteretenherdertje! Tijd om af te nokken!’

Ik draaide me om en in een reflex bedekte ik met mijn handen mijn kruis. Ik herstelde me, maakte er een geintje van en rende brullend en zwaaiend de dijk af, de schapen voor me uit jagend - zoals Arthur gedaan zou hebben, zoals hij dat van mij verwachtte. Ondertussen graaide Arthur mijn kleren bij elkaar en rende er joelend mee weg. ‘Zie maar dat je ze terugkrijgt, potloodventertje!’ Ik dook de rivier in, zwom met maaiende slagen naar de overkant en rende achter Arthur aan.

Het lukte me niet hem in te halen. Pas aan de rand van het bos, vlak bij het dorp, kreeg ik mijn kleren van hem terug, mijn lichaam gestriemd door takken en twijgen.

Ik ben nooit meer op die ochtend teruggekomen. Arthur ook niet. Altijd zijn we samen blijven werken; hij een paar keer voor mij, ik meestal voor hem, de laatste jaren meestal gewoon in loondienst.

‘Gek eigenlijk, dat ik daar later niets meer mee gedaan heb,’ zeg ik tegen Bamby.

Bamby knikt afwezig en neemt me mee een van de kamertjes binnen, het is er lekker warm. ‘Artists are good lovers,’ zegt ze op de toon van een lokettist die een postzegel verkoopt, en ze streelt over mijn kruis. ‘You must be a good artist, you make Bamby very horny.’

‘It is almost like a hospital here,’ stamel ik, om de aandacht van mijn kruis en mijn kunstenaarschap af te leiden. Alles is wit - de plavuizen op de vloer, de tegels tegen de muren, het strak opgemaakte bed in een hoek, het in de vloer verwerkte bad in een andere hoek, de kast, het stapeltje keurig gevouwen handdoeken, de pedaalemmer - en glanzend schoon. Het licht is fel als in een operatiekamer.

‘You want a nurse? Special treatment is possible. We have uniforms...’

‘No, please, Bamby, I... You must know...’

Bamby knoopt mijn broek los, voorzichtig, om haar nagels niet te beschadigen, en stroopt hem samen met mijn onderbroek omlaag tot op mijn enkels. Ze wendt zich af, loopt naar de kast, pakt een handdoek van de stapel en werpt hem op het bed. Dan begint ze zichzelf uit te kleden, zonder verder op mij te letten. Waarschijnlijk word ik verondersteld mezelf nu ook verder uit te kleden.

Met mijn broek op mijn enkels schuifel ik in de richting van het bed. Ik blijf ernaast staan en kijk toe hoe Bamby's magere lijf aan het licht komt. Ze heeft overal sproetjes, haar huid is dof. Het gevoel bekruipt me dat ik niet meer terug kan - nu we zover gekomen zijn zou ze vast kwaad worden als ik zeg niets van haar te willen. Wie weet roept ze er zelfs een of andere bewaker bij die me in elkaar ramt. Misschien kunnen we praten, we hoeven toch niets te doen?

Bamby houdt haar kousen en bh aan, loopt naar me toe en leidt me naar het bed. Ik neem plaats op de rand, mijn broek nog steeds op mijn enkels. Ze komt naast me zitten op de rand, haar benen wat uit elkaar. Ze heeft haar geslacht geschoren, een week geleden, twee weken - hoe snel groeit schaamhaar? - ruwe, donkerbruine stoppels met daartussen een vuurrode kerf, haar kleine schaamlippen wijken uiteen, uitentreuren omgeploegd door de klanten die me voorgingen.

Ze somt de huisregels op: ‘No kissing and please don't touch my face or hair. If you want to touch my breasts, you pay a supplement. I only work with condom. Do you want a blowjob or to fuck?’ Ze pakt een condoom uit een blikje naast het bed, scheurt de verpakking open en pakt mijn lid vast.

Ik heb nog steeds een stijve. Vagelijk wil ik me ervoor verontschuldigen, maar het lijkt Bamby wel goed uit te komen: zo rolt het condoom er gemakkelijk omheen.

‘Blowjob or fuck?’ vraagt ze nog maar eens.

‘Can't we... oh, shit, I don't know... Please, I like you very much, but...’ Ik buig voorover, weer van die zure boertjes, steun met mijn armen op mijn bovenbenen en leg mijn hoofd in mijn handen. Ik ben misselijk.

Bamby gaat op haar rug op het bed liggen, spreidt haar benen en leidt mijn hand naar haar schaamstreek.

Ik voel de ruwe stoppels en haar kleverige schaamlippen op de ronding van een harde venusheuvel. Ik weet niet meer wat ik moet, het is haar werk, morgen is ze me vergeten, het is het makkelijkst om het gewoon maar te doen, en ik heb die stijve toch niet voor niets, dat is iets natuurlijks, onschuldige lust, en bovendien, Arthur betaalt alles, dan zal hij het weten ook, altijd is hij degene die de subsidies vangt en in de spotlights staat en ik zou geen eigen stem hebben, geen visie, maar hoe kan ik als niemand me ziet of naar me luistert, waarom ben ik Arthur altijd trouw gebleven, en zo verdient Bamby tenminste nog wat en heeft ze ook een goede avond, want wie zou haar anders willen zo'n vel-over-beenmeisje op dinsdagavond, terwijl ze mij juist wel een beetje geil maakt omdat ik mede-

lijden met haar heb, nee het is maar het beste zo, ze zou niet eens wíllen praten, en bovendien leven we in zulke andere werelden, we zouden elkaar niets te zeggen hebben, het is tenslotte ook lekker en zij is het gewend, het is zuur in mijn mond, en de boer hij ploegde voort, wat zou ik überhaupt tegen haar moeten zeggen - terwijl ik op haar kruip brengt Bamby een veeg glijmiddel aan. Vervolgens leidt ze me naar binnen en pomp ik ritmisch in haar op en neer en staar naar de muur, wazig van de drank, wetend dat het niet mijn schuld is, maar die van de alcohol, van mijn kruis, van Arthur en Bamby, en al die anderen die ervoor gezorgd hebben dat ik hier terechtkwam, echt hiervoor gekozen heb ik immers niet.

Als ik even later tussen de louvredeurtjes door de club weer binnenloop, staat Arthur me op te wachten. Hij knikt naar waar ik vandaan kom. ‘Hoe is het daar?’

Ik schrik, maar ik herstel me. ‘O, eh, wel bruikbaar voor die scènes in het bad volgens mij.’ Ik sla mijn ogen neer.

‘Kom, we gaan. Morgen weer vroeg dag.’ Arthur loopt naar de bar en geeft zijn creditcard aan de barman. Zonder te kijken tekent hij vervolgens het bonnetje en loopt naar de uitgang.

Ik steek mijn hand op naar de barman die me negeert, en loop achter Arthur aan naar buiten.

Hans Hoenselaars

Generale

Herman Verbergen trok de voordeur in het slot en controleerde of hij zijn sleutel bij zich had gestoken door zachtjes op zijn zak te slaan. Anna die buiten op hem wachtte, wenkte met haar roze schoudertasje dat hij haast moest maken. Dat deed hij vandaag niet. Hij keurde de nog donkergrijze februarihemel, de dakgoot en de vensters aan de overkant; groette met twee vingers aan zijn alpinopet de buurvrouw van nummer zes die juist naar buiten keek. Hij draaide zich nog even naar de hippende rijstvogeltjes om, die in de kooi binnen op zijn eigen vensterbank stonden. Vol goede moed bood hij Anna zijn rechterarm voor de wandeling naar school.

‘Zeg, hou jij eigenlijk van barbies?’ vroeg Anna nog voor zij de straat uit waren.

‘Ja, hoezo?’

‘Nou ja, je kunt ze verliezen.’

Herman keek niet zozeer op van Anna's vraag als wel van het antwoord dat hij niet had verwacht uit de mond van een tienjarig meisje.

‘Verliezen. Maar dan zijn ze dus ook terug te vinden.’

‘O, natuurlijk. Nou, gelukkig maar, hè?’

‘Hmmm.’

Dergelijke filosofisch getinte onderonsjes had Herman vaker met Anna. Ze gaven hun een band. Ze gaven de ochtendlijke wandeling een charme die niet kon worden bedorven door regen, storm of vergeten broodtrommeltjes.

Voor school kusten zij elkaar. Anna omhelsde Herman, klopte hem daarbij droogjes met twee handen op de rug terwijl ze ‘makker’ zei. Ze rende vrolijk weg. Ze was geestig, vond Herman. Hij had de gewoonte haar na te kijken tot ze in de hal van de school was verdwenen. Ondertussen ademde hij haar dan in. Dat was voor hem een nuttig ritueel: hij kon zich Anna daardoor te allen tijde voor de geest halen, precies zoals hij haar voor het laatst had gezien. Hij

wachtte nog even met weggaan omdat Anna als een verrassende clown opnieuw in de deuropening kon verschijnen voor haar zogenaamde bonusgroet. Die gaf ze niet. Herman slikte met zijn ogen dicht en vond dat hij het er tot dusver goed van af had gebracht.

Herman stond vandaag niet op zijn strepen bij de zebrapaden. De voorrang waar hij recht op had gaf hij dit keer vrolijk aan alle andere weggebruikers, zodat het leek alsof hij jarig was. Van verre was de pui van zijn kantoor te onderscheiden. Om en om knipperden er boven de voordeur vrolijke neonwoorden. ALFA ASSURADEURS, ALFA ASSURADEURS. ALFA, rood, ASSURADEURS, groen. Het knipperen ging de hele dag door, zodat er op donkere dagen als deze non-stop bonte flitsen over het plafond van zijn kantoor schichtten. Herman had in een vergadering de vraag opgeworpen of de drukke lichtreclame wel paste bij zijn bedrijfstak. Zou een eenvoudig parapluutje niet veel passender zijn? Maar alles was bij het oude gebleven. Door de vertraging die Herman bij de zebra's had opgelopen, kwam hij deze morgen niet als eerste op het kantoor aan. Terwijl hij de trap naar de eerste etage opging, hoorde hij boven geschuifel en kon hij ruiken dat Fatima en haar zoete Franse geuren hem waren voorgegaan.

‘Morgen, mijnheer Herman,’ zong ze met een Gooise r, fit als een uitgeslapen secretaresse.

‘Morgen. Goed geslapen?’

‘Absoluut.’

‘Mooi. Mooi,’ zei Herman, en bedacht dat Fatima een goed voorbeeld van geslaagde integratie was. Dat stelde hem gerust.

Zijn bureau maakte een ongewoon ordelijke indruk. Hij was dan ook een aantal dagen aan het opruimen geweest, zonder dat iemand het ook maar had opgemerkt. Het had natuurlijk geleken alsof hij aan het werk was. Ook zijn afwezigheid had trouwens niets opmerkelijks. Herman was voor zijn werk regelmatig op pad. Hij was hoofd van de afdeling Opstal. Hij ging elke week wel een paar keer de stad in om de voorlopige herbouwwaarde in te schatten van panden die verzekerd dienden te worden. Hij had daarbij een zwarte map mee, die hij bij het kijken onder zijn linkerarm tegen zijn lichaam drukte terwijl zijn beide handen op elkaar, net onder de plaats van zijn navel rustten; een pen stak aan weerszijden uit zijn mond als een bit bij een paard. Stil bleef hij dan voor de onderhavige woning of fabriek staan. Hij genoot terwijl hij alle details zoals de bel, het hang- en sluitwerk, het type dakpannen en de precieze kleu-

ren van het houtwerk zorgvuldig in zich opnam. Vervolgens beeldde hij zich de vreselijkste gasexplosies in, branden, stormen, modderstromen tot er uitsluitend fundamenten, dampend van historie, braak bij lagen. De herbouw moest daarna zo authentiek mogelijk gebeuren. Het getinte glas, de versierde bovenlichten en koperen brievenbussen van de juiste makelij werden in gedachten aangebracht als voor het rampzalig noodweer. Na een kleine tien minuten schreef Herman kordaat een bedrag in de map die hij even kordaat sloot, verheugd over het creatieve gevoel dat met de herbouw gepaard ging.

Vandaag wachtte hem geen buitenwerk. Herman kon zich veroorloven tot slot de twee laden in het blok links van zijn draaistoel door te nemen en te saneren, maar hij deed het niet alvorens nog één keer, tussen nipjes zwarte koffie door, zijn kantoor te hebben bestudeerd.

Drie wanden waren met een synthetisch, crèmekleurig behang bedekt, en gaven meer dan kale stenen muren een gevoel van beklemming. Herman dacht vroeger wel eens wanneer het werk niet vlotte, dat hij zich in een beige condoom bevond. Maar mettertijd had hij de last van de omgeving kunnen loslaten. Het was een geluk dat de vierde wand, tegenover de deur waardoor hij zojuist was binnengekomen, geheel uit glas bestond en uitzicht bood over het Van Scheltama-park, waar momenteel nog geen blad aan de boom zat.

Fatima, de kleine mollige Fatima, liep tegen de veertig. Ze tuurde in een spiegeltje en dacht vast en zeker aan nieuwe grijsdekking met verse kleurpigmenten of zelfs een uitgroeibehandeling. Haar bureau stond in het midden van de ruimte, precies tegenover het zijne, zodat hij haar altijd goed kon opnemen. Zij had Herman, die volgens haar ‘jammerend kaal’ was, ooit de vreemdste haarbegrippen uitgelegd. Hij was met stomheid geslagen geweest door de passie waarmee Fatima (hoewel niet zonder blos) het seksuele nut van haar verdedigde. Experimenten met een baard hadden Herman niet tot meer inzicht gebracht. Herman vroeg zich af of zij hem werkelijk zou missen.

Achter Fatima hing een ingelijste achttiende-eeuwse gravure van de straat waar ALFA was gevestigd (ze moest hem in haar spiegeltje kunnen zien). Langs duidelijke karrensporen stond een lachend meisje met een hoepel, en een hond die tegen haar linkerbeen schurkte. Zij stonden precies op de plaats waar zich vandaag de dag Hermans kantoor bevond. De eerste keer dat hij die prent zag, was de geschiedenis als het ware voor hem opengegaan. Hij wist het nog

goed; het was dertien jaar geleden geweest toen hij, vers aangenomen, werd voorgesteld aan zijn nieuwe collega's. Ook locaties, begreep hij ineens, hadden hun verleden. Hij had Lizy ervan verteld, maar verder niemand. Hij kende mensen die datzelfde trouwens hadden beleefd bij het zien van de tandenborstel van Napoleon, of het na honderd jaar nog krullende haar van Franz Liszt. Herman dacht vaak aan het spelende kind met de hond. Hij meende de twee persoonlijk te kennen, en geloofde dat de straat een geheugen had, zoals water waarin stoffen zijn opgelost.

De koffie was op. Het was de hoogste tijd om te handelen. De bovenste lade was gevuld met schrijfgerei: tientallen vulpennen, bundeltjes geslepen en ongeslepen HB-potloden, stufjes, puntenslijpers in alle kleuren (inclusief de aluminium slijper van Faber Castell die als een dikke rijksdaalder zo lekker in de handpalm paste). In de la bevonden zich ook drie notitieboekjes die hij van Anna had gekregen toen zij tien werd. Een traktatie van de jarige. ‘Voor mijn papie’, had ze er op de eerste bladzijde met de datum ingeschreven. Twee ervan waren tot op heden ongebruikt gebleven. Het leek erop dat Anna zijn verslaving voor papier en pen fijn aanvoelde. Herman stak de drie boekjes in zijn zak, schoof de lade zonder te kijken langzaam dicht, en haalde zich ondertussen Anna voor de geest, huppelend met haar hemelsblauwe, ribfluwelen winterjas; haar haren dansten als het schoudertasje met het woord COOL erop (hij hoorde het haar zeggen met de intonatie waarmee de Fransman ‘Hein?!’ zegt). Herman bedacht dat Anna vandaag niet uit school gehaald hoefde te worden omdat ze bij Stijn ging spelen. Dat maakte alles wel makkelijker.

De tweede en laatste la was de moeilijkste. Er zaten dagboeken in uit de tijd dat Herman naar de hand van Lizy dong. Uit een rood schrift viel een foto waarop hij en Lizy samen te zien waren. In een fotocabine op het Centraal Station hadden zij zich in een dolle bui laten fotograferen. Zo gelukkig had Herman zichzelf nog nooit gezien. Wat waren ze mooi geweest, allebei. Het moest in de lente van '92 zijn geweest, op de dag dat Lizy uiteindelijk instemde om met Herman in zee te gaan. Anna werd in '93 geboren, twee jaar voor Lizy verongelukte met het vliegtuig naar Bolivia waar zij op een conferentie als kinderarts zou spreken over de zin van kinderziekten. Zonder spoor was Lizy uit hun leven verdwenen. Herman sloot het schrift, wilde het terugleggen maar bedacht zich. De foto stopte hij bij de drie boekjes in zijn zak. Bijna kordaat haalde hij het schriftje door de versnipperaar. Toen het als papieren spaghetti onleesbaar

was geworden, volgden nog zeven schriften, terwijl Herman nagenoeg ongeroerd afwezig over de iepen in het park wegstaarde.

Op zijn plastic Dunlop-horloge van Zeeman zag hij dat het vijf voor twaalf was geworden. Herman had behoefte aan buiten zijn en besloot vroeg te gaan lunchen. Hij pakte zijn winterjas, zijn alpino en zocht vervolgens Fatima om haar gedag te zeggen. Ze was even geleden opgestaan en door de deur de gang in gelopen. Maar ze was nu nergens te vinden. Op de tweede etage had niemand haar gezien. Ze viel ook niet te ruiken. Herman schreef een kort briefje dat hij onder Fatima's nietmachine schoof, en liep de trap af naar de voordeur. Hij sprong over de post heen de straat op. De deur stond op de veer en viel even na zijn vertrek met een traag gezoef dicht.

'Een broodje gezond, graag,' zei Herman, 'en een flesje AA.'

'Meenemen of opeten?'

'Ja, allebei.'

De dikke eigenaar van de snackbar keek op, en wilde weten of Herman de leukste was thuis, maar die begreep de retorische vraag niet meteen en zei afwezig ja. Hij legde vier euro neer en zweeg, zwaar geworden van de gedachten aan Lizy.

In het park vond Herman na kort zoeken een droge bank en ging er met zijn lunch zitten. Hij legde zijn baret rechts van hem en deed de bovenste knoop van zijn jas open. Tegen de witte hemel tekenden zich blauwe wolkjes af. Vanaf de plaats waar hij zat kon hij in de verte de gevel van zijn kantoor door de kale bomen onderscheiden. Boven het knipogende ALFA ASSURADEURS waren de twee verlichte etages waaruit het verzekeringsbedrijf bestond goed te zien. De bewegingen op de eerste etage moesten die van Fatima zijn. Herman vroeg zich af of een gevoel van eenzaamheid vergroot werd door de blikken die op je zijn gericht, zonder het te weten.

Hij brak een stuk van het broodje, dat hij met moeite uit het cellofaan had gepeuterd, stak het in zijn mond en kauwde er langzaam en langdurig op. Ondertussen streek hij herhaaldelijk met zijn rechter ringvinger door het gleufje in zijn bovenlip dat de neus met de mond verbond. Starend nam hij een slokje AA, zette het vochtige flesje terug en legde zijn handen in elkaar met een plofje dat deed denken aan een minuscuul applaus. Hij keek ervan op als een verstoorde dirigent aan het einde van een oratorium.

Herman stond lenig op, stak zijn handen in zijn jaszak en verliet het Van Scheltama-park door de enorme negentiende-eeuwse gietijze-

ren poort die altijd openstond. Hij slenterde uren door de stad, neusde tussen oude boeken op de Botermarkt en lachte stil om de namen van vorige eigenaars die er trots en gulzig waren ingeschreven. In een boek trof hij een ongebruikte platenbon van fl. 7,50 aan die geldig was tot juni 1967. Hermans goede humeur keerde helemaal terug toen hij het Natuurhistorisch Museum met een klopje op de beige gevel groette. ‘Makker,’ zei hij stiekem.

Bij de kleine groenteboer op het Achterom was de boerenkool buiten al te ruiken. Hij stapte naar binnen.

‘Middag, Herman, goed weer, niet,’ riep de verweerde groenteman die snakte naar pensioen.

‘Middag, Jelle, bijna lente,’ zei Herman zonder zucht.

‘Wat wordt het?’

‘Mag ik die laatste drie appels van je, Jelle?’

‘Ik heb er achter meer.’

In een bruine papieren zak kreeg Herman twee glimmende groene Grannies mee. De derde, die was gewassen en waarvan het kleine oranje stickertje niet zonder spoor met een nagenoeg bejaarde nagel was verwijderd, at Herman in de wandel op. Herman kreeg een diep gevoel van vakantie toen de zon zichtbaar werd. Hij leek wel aangeschoten als door een groot glas lauw bier. Toch bestudeerde hij, hoewel ‘uiteraard geheel vrijblijvend’, dakgoten, vensters, sierlijsten en brievenbussen. Hij groette wildvreemden, praatte tegen verdwaalde hondjes, zong onbekommerd een frase uit het *Stabat Mater* van Boccherini en voegde er met de rechterhand soepele gestes aan toe. Herman leunde met zijn schouders tegen een blinde muur in de Leliestraat en concludeerde dat deze dag tot zijn betere moest worden gerekend.

Tegen vijven thuisgekomen, gooide hij zijn jas op een stoel in de voorkamer en bemerkte hij dat hij al die tijd blootshoofds door de stad had gelopen. Hij moest zijn alpino zijn kwijtgeraakt. Die had hij natuurlijk op het bankje in het park laten liggen. Herman was eraan gehecht geweest; hij hield van de handgeborduurde lettertjes *vrai basque* op de koele blauwe zijde aan de binnenkant. Maar het verlies was hem heden om het even. Hij keek door het raam naar de huizen aan de overkant (op nummer zes waren de gordijnen al dicht). Herman dacht onwillekeurig aan Anna met haar blauwe jasje en stelde zich voor hoe ze nu met Stijn buiten speelde of met hem tv aan het kijken was.

Hij voelde in de linkerzak van zijn colbert en nam er de drie kleine boekjes plus de foto met Lizy uit. In de vorm van een waaier leg-

de hij ze naast de zak appels op de grenen eettafel. Hij keek er knikkend naar, neigde melancholisch te worden, maar deed het niet.

‘Niet slecht,’ zei hij tegen de rijstvogeltjes in de vensterbank, en meende nooit meer bang te zullen zijn.

Henk Romijn Meijer
Rondzang

Lang geleden was ik aan Schubert verslingerd geraakt, ik verzamelde platen en zakpartituren. Op een goede dag zonderde ik mij in het geroezemoes van een universiteitskantine met mijn koptelefoon af van de wereld om bij koffie en een broodje te kunnen luisteren naar een cassette: zo ging er van een drukke dag niets verloren. In die kale lawaaierige ruimte leerde ik Erika kennen en zij mij - Erika Crijns die aan mijn tafel neerplofte om uit te blazen van het een of het ander. Ze zette haar schoudertas naast zich neer en ik nam mijn koptelefoon af. Ze zei: ‘Sorry, het spijt me, ik wilde niet storen, maar alles is al zo vol hier.’ Haar ogen brandden van geestdrift. ‘Het was niet de bedoeling,’ zei ze, omdat ik stil bleef. ‘Maar je zat zo bezield mee te zingen en dan word ik meteen razend nieuwsgierig.’

‘Ik dacht dat je even kwam uitblazen van het een of het ander,’ zei ik.

‘Is ook zo.’ Ze zuchtte.

Ze haalde koffie en slurpte een slok naar binnen. Ze had haar jas opengeslagen, ze zei: ‘Als je verder wil luisteren, ga je gang.’ Ze trok haar wenkbrauwen op boven een verbaasde blik, haar voorhoofd rimpelde. Ze was beweeglijk en tenger en ze had springerig donkerblond haar. Haar neus leek inderhaast aan het gezicht toegevoegd, klein en spits. We staken tegelijk een hand uit, we stelden ons aan elkaar voor. ‘Muziek heeft bij mij altijd voorrang,’ zei ze. ‘Waarom vertel je me niet waarnaar je zo heftig zat te luisteren?’

‘Zat ik echt mee te zingen?’

‘Nou! Maar net niet zo hard dat ik de muziek kon herkennen!’

Schubert - bij de naam ontvlamde ze op slag. ‘Der Neugierige’ - ook haar lievelingslied, of liever een van de vele, de zeer vele. Ze neuriede het, om haar liefde te tonen, ze gaf gebarend de maat aan. En van Fritz Wunderlich, de zanger, wist ze alles. Haar lichte stem schoot omhoog. ‘Is het niet eeuwig en eeuwig doodzonde dat *zo'n* man met *zulke* gaven *zo* jong - door zo'n *stom* ongeluk....’

We zaten tegenover elkaar alsof we elkaar al jaren hadden gekend en om ons heen rinkelden kopjes, de stemmen raakten los.

‘Als het een ongeluk was,’ zei ik bedenkelijk. ‘Als het werkelijk zo is gegaan als wordt beweerd op de hoezen van zijn platen.’

‘Hoe zou het dan anders zijn gegaan?’ vroeg ze verrast. ‘Maar kom eens langs, als je zin hebt. Dan praten we verder, want ik moet ervandoor. Misschien kunnen we wat uitwisselen of zo.’ Haar stem was springerig als haar krullen.

Toen ze vertrokken was vroeg ik me af of ze haar haar had geverfd - een beetje rossig, wat mooi afstak bij haar bleke huid. Ze had me een hand gegeven en ze had nog even naar me gewoven. En niet zoveel later zocht ik haar op in haar huis tegenover de kerk in de rosse buurt. Daar ontmoette ik haar vriend Onno die ze niet had genoemd - Onno Quint, een geruisloze computerdeskundige die even geruisloos verdween als hij was gekomen, om zich verder te verdiepen in zijn computers.

Erika en ik dronken thee. Boven het razen van de rosse buurt luisterden we naar pianosonates van Schubert. Was Brendel wel zo goed als de oude Edwin Fischer? Een moeilijke keuze, we kwamen niet tot een conclusie. Erika vertelde me dat ze redactiewerk deed bij een grote krant, maar haar hart was in de muziek. Van de muziek kreeg ze die donkerrode gloed - en opeens zat ze achter haar piano en begeleidde ze haar galmen, feilloos uit het hoofd: ‘Das Wandern! Das Wandern!’

Misschien sloeg ze er een paar keer naast en misschien riep ze daarom: ‘Maar waarom schrijf jij geen boekje over Schubert? Jij weet alles van hem! Jij hebt ideeën en ik heb er de rust niet voor, ik kan alleen maar een paar losse zinnen aan elkaar rijgen. Maar jij...’ Ze hielp me in mijn jas op haar smalle gang. En omdat ik bij zoveel eer met stomheid was geslagen, hield ze aan: ‘Ik meen het, heus. Ik hoor het aan je stem! Jij bent de aangewezen figuur voor zo'n boekje!’ Toen ik onder aan de trap was gekomen, riep ze me het nog eens na: ‘Vergeet niet om het te schrijven! Ik weet wel een uitgever die het meteen neemt!’

Ik ben gevoelig voor beloften en voor mensen die dwepen en zodoende gehoorzaamde ik. Ik zette mijn gedachten op papier over de liederen die ik vroeger wel ‘muziek voor zwijmelende bakvissen’ had genoemd. *Schubert als tijdgenoot* zag het licht, al was het niet bij een uitgever die Erika voor me wist. En al schreven welingelichte vakkringen waarschijnlijk terecht dat Minco Slotemakers ideeën vóór de oorlog al een baard hadden, toch behaalde het boekje een zekere populariteit. Het gewone volk viel ervoor, een amateur, een

beeldhouwer (zoals ik) die met zoveel gloed en geestdrift en toch ook enige kennis van zaken over een geliefd onderwerp kon schrijven. Mijn boek raakte zo goed als uitverkocht.

De eigenaar van het literaire café in mijn geboortestad waar ik mijn lezing over Schubert ging houden had mij gebeld: of ik een vriend van hem uit Amsterdam een lift kon geven - ook een Onno, net als Erika's partner - een armlastige Schubert-vereerder van wie ik de achternaam niet had verstaan. Laat hem komen, had ik gezegd, en ik had op die jongen gewacht tot ik een ons woog. Daarna was ik vertrokken, zonder hem, een beetje ontstemd maar ook opgelucht, want ik ben graag met mijn gedachten alleen. En misschien kwam het door zijn afwezigheid dat ik dicht bij mijn natgeregende geboortestad door herinneringen werd overvallen? Dat ik in plaats van het ‘O Wandern, Wandern meine Lust’ het razen van Wiersinga in mijn oren hoorde, mijn heftige leraar natuurkunde aan het gymnasium dat ik zo meteen zou passeren.

Bestaan ze nog wel, die onverschrokken driftkoppen die te knap waren voor de lessen die ze dag in dag uit moesten afdraaien voor wazige alfaleerlingen die van ‘de bouw van de fundamentele deeltjes’ de eerste steen niet konden bevatten? Wanneer de tijd rijp was brak de bui los.

Op de natte weg sisten de banden de verstikte woede in Wiersinga's stem, zacht en dreigend. IJsberend voor de klas, gebarend, woorden prevelend die hem nu zijn leven zouden hebben gekost - en op het moment dat je dacht nu is het voorbij begon zijn vernietigend schelden opnieuw, waarbij hij zijn slachtoffer aansprak met ‘u’, alsof hij een volwaardig student was (meisjes telden in zijn wereld niet mee). En altijd eindigde zijn razernij in dezelfde toonaard: ‘Een van ons tweeën is gek, *maar ik ben het niet*.’

Zijn stem was zo zacht als het sissen van mijn banden, zo zacht als de stem waarmee hij de enige voldoende aankondigde die ik ooit bij hem heb gehaald: ‘Slotemaker een zes, zowaar. Slotemaker heeft zowaar een zes.’

Ik denk dat wij Wiersinga's woede wel begrepen, al deed ze ons sidderen: in de grond hadden we niet beter verdiend. Wij droegen geen messen, geen geladen pistool.

Aan Schubert, niet Wiersinga had ik onderweg willen denken - Schubert, die merkwaardig saaie man die zei: ‘Ik componeer iedere morgen en als een stuk af is, begin ik aan een ander.’ (Beethoven kon zijn dovemansoren nauwelijks geloven toen hij op zijn sterfbed vernam hoeveel Schubert had gecomponeerd in zijn paar jaar op aar-

de. Tegen Anton Schindler zei de grote componist: ‘Schubert heeft werkelijk het heilige vuur in zich.’)

Ik parkeerde op het plein dat ik nog zo goed kende van vroeger, dicht bij het literaire café. Ik ben beeldhouwer, ik maak beelden vanuit een oude traditie, ik houd van klassieke muziek - moest ik de mensen aanstonds wijzen op het verband, hier, in de stad die mij, ondanks mijn toenemende bekendheid, mijn zesenvijftig jaar, nooit een opdracht had verstrekt?

Ze ontvingen me hartelijk, bijna uitbundig. ‘We stonden al klaar, we dachten zou hij het halen?’

‘Ben ik zo laat?’

‘Nee, schat, je bent keurig op tijd.’ Ze brachten me naar het zaaltje. ‘We hebben alles voor je klaargezet.’ Ze bracht me bij de tafel en zei: ‘Het is me een groot genoegen bij u in te leiden onze oudstadgenoot die als beeldhouwer zijn sporen verdiend heeft en -’

Ik wachtte tot het applaus was weggestorven. Er zaten misschien vijfentwintig mensen voor me in de zaal. Tegen die mensen zei ik: ‘Beethoven stierf in 1827, Schubert een jaar later, eenendertig jaar oud. Op die onvoorstelbaar jeugdige leeftijd doofde wat Beethoven het heilige vuur heeft genoemd. Maar is dit nu de meest aangrijpende manier om mijn verhaal vanavond te beginnen? Dat zou ik van u willen weten!’

Een paar mensen lachten, en ik vervolgde: ‘Een geleerde schreef: “Een fijner kenner van het menselijk zieleleven, een welsprekender vertolker ervan is er nooit meer geweest...” En al zouden wij moderne mensen misschien andere woorden kiezen voor onze bewondering, de geest van zo'n hartenkreet zal ons vanavond waarschijnlijk meer aanspreken dan de hooghartigheid waarmee de schuchtere componist meer dan eens is bejegend. Denk aan het vernietigend oordeel van Wagner!’

Zo schudde ik de gedachte aan Wiersinga van me af, zijn ‘een van ons tweeën is gek’ enzovoort - spinrag van het verleden, hoe verbreek je zijn klittende draden?

Samen luisterden we ingetogen naar ‘Die schöne Müllerin’. We wierpen elkaar een veelzeggende blik toe bij het roerende ‘wohin?’ van de onvolprezen Fritz Wunderlich, de begenadigde tenor die bijna even jong was gestorven als de componist, en we volgden in gedachten verinnigd de verliefde jongeling die van het ruisende beekje wil horen welk pad hij moet volgen om zijn geliefde te bereiken: ‘Zur Müllerin hin!’

Nu vertelde ik hoe het elfjarige jongetje Franz in Wenen ging voorzingen bij hofkapelmeester Salieri (sic!) om mee te dingen naar

de plaats van jongenssopraan in het keizerlijk convict. En al werd Schubert gepest (vanwege zijn jas), hij werd terstond aangenomen, zodat hij zijn belagers de ogen kon uitsteken met zijn betreste uniform.

‘Of hij die vorm van wraak ook toepaste, weet ik niet. Ik heb er nergens iets over kunnen vinden.’

Ik praatte lichtzinnig en sprong van de hak op de tak: hoe onbegrijpelijk het was dat Schubert op één ochtend zes liederen componeerde van *Die Winterreise* - ‘zes liederen van zo'n diepe zwartgalligheid dat we de oorsprong ervan wel nooit zullen ontdekken’.

We luisterden naar ‘Der Neugierige’ uit *Die schöne Müllerin* - mijn favoriet.

Terwijl ik het ontroerende moment nog eens liet horen, die overgang van ‘langsam’ naar ‘sehr langsam’, van 2/4 naar 3/4 - dat moment waarop de zanger in dromerige droefheid bij de zacht kabbelende piano zingt: ‘O Bächlein meiner Liebe,/ Wie bist du heut' so stumm’, viel de ongeschoren jonge man op die van achter uit het zaaltje naar de tafel tegenover mij sloop waar de stoelen leeg waren gebleven. Zoon misschien van Wiersinga die iets goed wilde maken? (Wiersinga speelde indertijd verdienstelijk Schubert op zijn piano die bij hem thuis voor het raam stond.)

Irritant dichtbij ging die jonge man ongevraagd zitten. Hij legde een zakpartituur voor zich en verdiepte zich. ‘Wohin, wohin!’ zong Fritz Wunderlich dringend en de jongen keek naar me op, glimlachend, vragend, alsof hij een parodie opvoerde van mijn vroegere zelf. Om contact met hem te vermijden, hield ik mijn hand boven mijn ogen, als om het uitlekken van mijn gedachten tegen te gaan. Hoe kon ik raden wat hij van me wilde? Het gesproken gedeelte van mijn lezing was afgelopen en nog voordat het triomfantelijke ‘Mein!’ had weerklonken, had de indringer me zijn groezelige hand toegestoken en zei hij zacht door de muziek heen: ‘Onno Nagelhout.’

Aangenaam! ‘Des Müllers Blumen’ vervloeide in ‘Thränenregen’, maar ik had mijn hoofd er niet meer bij. Tegenover mij zat de Onno die mij niet had opgebeld. ‘Maar dat durfde ik toch niet helemaal, een gunst vragen van iemand die ik nog nooit had ontmoet.’

‘Ik heb op je zitten wachten tot ik een ons woog.’

Hij verontschuldigde zich en rommelde in zijn binnenzak. Grijnzend vertelde hij dat hij mijn *Schubert als tijdgenoot* in Amsterdam tweedehands had gevonden, op de Kloveniersburgwal. ‘En er zit nog een mooi verhaal aan vast,’ zei hij, ‘je zult erom moeten lachen!’

Hij gniffelde.

De cyclus van rijmelaar Wilhelm Müller had zich opgelost in ‘Des Baches Wiegenlied’ en het goedgemutste publiek bracht me een ovatie, alsof het warme stemgeluid aan mijn eigen keel was ontsprongen. Ik wilde mij onder die mensen begeven, maar Onno hield mij mijn *Schubert als tijdgenoot* voor, geopend op het titelblad. Ik schrok, ik herkende mijn handschrift, mijn opdracht: *Voor Erika die deze bescheiden hoofdstukken zelf zoveel beter had kunnen schrijven, met veel liefs en dank voor de aanmoediging.* Daaronder de datum waarop ik het boekje, pas verschenen, was gaan brengen aan Erika die ik als een hartsvriendin was gaan beschouwen (haar eigen Onno verdiepte zich boven in het huis in zijn computers).

‘En dat vond ik zo leuk,’ zei Onno gniffelend. ‘Daarom heb ik erg moeten lachen.’ En al die tijd waren er mensen die mij een compliment wilden brengen en ik stond ze in verwarring te woord. Een ijzeren tang had mijn keel dichtgeknepen.

Ik zat aan mijn noodlot gekluisterd. Deze Onno droeg zo'n brilletje als Schubert gedragen had in zijn tijd - ze lagen te koop op het Waterlooplein. Hij had vuile nagels. Hij praatte nog steeds, de binnenpret verklarend die hem bezielde. ‘Toen ik dat “voor Onno” las - omdat ik zelf Onno heet - toen dacht ik, als ik dat koop, tweedehands, krijg ik er ook nog een Erika bij cadeau, een bonus...’

Ik denk dat ik hem dreigender opnam dan Wiersinga zijn leerlingen, vlak voordat de bom barstte, want de tweede helft van de zin slikte hij in en hij trok een bezorgd gezicht bij mijn stamelend: ‘Opde-Kloveniersburgwal...’

Hoe kon ik het tot deze aangewaaide onrustzaaier laten doordringen dat ik mijn boek *met hart en ziel* aan de hem onbekende Erika had opgedragen, niet vermoedend dat ze achter mijn rug naar de winkel zou rennen zodra ik mijn hielen had gelicht - naar de uitdragerij die er misschien twee kwartjes voor had gegeven? De Kloveniersburgwal was op vijf minuten afstand lopen van waar ze woonde!

Ik verpletterde Onno met mijn blik en opnieuw zag ik Erika voor me - gehurkt boven aan haar eindeloze trap, de afstand verkortend met haar ‘wat enig, kom boven, wat ontzettend leuk dat je het komt brengen!’ Bovenaan, op haar overloop de spontane omhelzing, de felicitaties: ‘Wat ziet het er prachtig uit’ - zoveel geestdrift terwijl ze een lafhartige verkoop beraamde!

Dat was dan het mooie verhaal waarom ik zou moeten lachen. Ik was een razende Wiersinga, zijn gesmoorde stem en een van ons tweeën is gek, *maar ik ben het niet*! De stad had mij vriendelijk ont-

vangen en tegenover mij zat een idioot - gevaarlijk misschien - in de waan dat ik om hem zou lachen.

Ik moest iets gaan drinken, ik verontschuldigde mij. Aan de bar vroeg ik om een glas wijn en kreeg waarom ik gevraagd had. Ik begaf me in het gewoel en hoorde een donker meisje vragen: ‘Spinoza punk, wat zou dat betekenen? Zeker een punkband of zo.’ Er waren dus jongeren in mijn gehoor, ik had ze niet zien zitten. Schubert was jong gestorven, veel te jong. De vrouw die me had ingeleid kwam op me af, ze zei: ‘Dat heb je allemaal heel mooi gezegd, schat, heel erg mooi, alleen moet je de volgende keer wat harder praten, dan horen we ook nog de andere helft van wat je allemaal hebt te zeggen.’ Ze hield me mijn *Schubert* voor. ‘Die heb ik lang geleden al voor mijn broer Bert gekocht - Bert Hamer, ingenieur bij de Waterstaat. Kun je er iets aardigs voor hem in schrijven, iets over Schubert en water bijvoorbeeld, van een oud-stadgenoot, doe maar wat, hij vindt toch alles mooi.’

En wilde de duivelse Onno straks met me terug? Ik ging zitten om de opdracht aan Bert Hamer te verzorgen en hield mijn schrijvende hand vast om het beven in toom te houden (‘Aan Bert Hamer - “Auf dem Wasser zu singen”’). Waar had Onno zich verscholen?

Ik verontschuldigde mij voor de piekerige letters en de vrouw zei: ‘Geeft niet, schat - als hij maar weet dat je je best hebt gedaan.’

Ze nam het boek van me aan en keerde mij de rug toe. En ik dacht aan de schrijnende woorden waarmee de molenaarsknecht de onverschilligheid van de stralende molenaarsdochter tot zich laat doordringen:

> Ich möchte liegen vor ihrer Thür
> im Sturm und Regen und Schnee
> und singen ganz leise bei Tag und Nacht
> das eine Wörtchen Ade!

Maar zo jong waren Erika en ik niet meer: het ergste was achter de rug. Ik had de schoonheid van Schuberts melodieën zo jeugdig mogelijk bezongen, en ik had mijn gehoor vermaakt met mijn afkeer van jagers die Schubert mogelijk deelde (‘Was sucht denn der Jäger am Mühlbach hier?’ Antwoord: hij wil onder mijn duiven schieten). Ik had de muziek laten spreken en daarmee had ik succes geoogst. Ik had handtekeningen geplaatst en nu had ik de veerkracht van een zinkend schip. Hoe verloste ik mij van al deze vriendelijke mensen in de stad waar ik was opgegroeid? Ik dronk nog een schielijk glas dat me aangereikt werd en ik zag dat de huidige Onno opgenomen in de

drukte praatte tegen een man. Ik zag dat het de eigenaar was die Onno's voorspraak was geweest. Ik woof een vluchtig en vaag afscheid, maar ze waren te diep in elkaars gedachten verstrengeld. Ik haalde mijn jas en wilde op de vlucht slaan, maar de vrouw voor wie ik de avond lang schat was gebleven betrapte me en versperde me de weg. ‘Dank je nog wel, schat,’ zei ze innig en hield me af, omdat ik haar ernstiger wilde omhelzen. ‘Schat, nu ga ik maar weer terug naar mijn vijf kinderen, want die zitten alleen. We blijven hier aan je denken.’

Zou zo iemand weten dat haar (en mijn) stad nog nooit een opdracht had verstrekt aan de beeldhouwer Minco Slotemaker (ondanks zijn groeiende reputatie)?

Buiten zoemde het zacht en eentonig en het regende nog steeds een beetje. Ik haastte me naar mijn auto en zette de radio aan, in de hoop op verstrooiing. Een lezing die sprakeloos maakt, was daarvoor een naam? Bij aanzwellende stroperige violen zag ik Erika verrijzen, nuffig en vlug, en ik hoorde haar stem - licht als de stem van Jane in het gedicht van Theodore Roethke: ‘once startled into talk, the light syllables leaped for her,/ And she balanced in the delight of her thought.’ Vond Erika ooit evenwicht in haar gedachten? Ze was onevenwichtig, sloeg makkelijk op hol, als het paard van Jane misschien dat haar dodelijke val had veroorzaakt. Als Schubert wist Roethke hoe je onuitsprekelijke liefde moest uitspreken.

Achter de knallende ruitenwissers zag ik mijzelf als de gekrenkte molenaar, dag en nacht bij wind en regen voor de deur van zijn geliefde om daar dat ene woordje ‘Ade’ zacht te zingen. Ik zon op een middel om Erika haar verraad blijvend in te peperen.

Het was harder gaan regenen, de wissers zwiepten gierend en schrapend. Een onmenselijk hoge vrachtauto probeerde in golven van oorverdovend kabaal mij in te halen en van de weg te zuigen in een furie van ergernis en ik dacht aan Wiersinga die nog leefde - te oud voor de broze Schubert misschien, zijn vingers te broos voor de piano die hij zo verdienstelijk had bespeeld. Nu reed het monster voor me en dekte mijn voorruit met zilverig ribbelend water en ik remde, om een veilige afstand te verkrijgen. Ik was razend op Erika - Wiersinga's razernij, al was de inzet van andere aard. Had ik eindelijk mijn oude leraar leren begrijpen?

Het is een schokkende ervaring om een persoonlijke opdracht in onpersoonlijke handen te zien, je gaat er te hard van rijden. Een tegenligger gaf waarschuwende lichtsignalen, dat er politie op de weg was misschien - ik verminderde vaart. Dat het juist Erika moest zijn die zoiets had beraamd - Erika die ik op een voetstuk had geplaatst, Erika die zich zelf bij het minste gekwetst toonde in het diepst van

haar ziel. Omdat haar vader haar haatte had ik haar gekoesterd met warmte en sympathie! Was de tweede Onno door de duivel gestuurd om tweedracht te zaaien?

Een man op de radio zong iets uit een Duitse operette en de regen kletterde op de motorkap. Een plotseling oplaaiend licht dreef me naar de kant van de weg: politie. Ik draaide de radio zacht.

Ze stonden met zijn tweeën voor mijn geopend raampje: ‘Mag ik uw rijbewijs zien?’

Terwijl ik het zocht, trok de tweede agent zich terug.

‘Waarom rijdt u hier met groot licht?’ vroeg de eerste gebogen.

‘U heeft gelijk, ik had het niet in de gaten.’

‘Ik probeerde u nog te waarschuwen. Ik had er zelf last van.’

‘Ik had de radio te hard aanstaan,’ verontschuldigde ik mij.

Hij gaf me mijn rijbewijs terug en liet me gaan met een waarschuwing. ‘Het spijt me,’ zei ik nog eens. Hoe zou ik hem kunnen uitleggen wat mij had bezield om met groot licht te rijden?

Erika had me verteld van het kille venijn van haar vader waartegen haar volgzame moeder nooit haar stem had verheven. Hoogbegaafd was die man, op zijn tweeëntwintigste al solohoboïst in het concertgebouw en die baan had hij er algauw aan gegeven om te gaan tekenen. ‘En zijn kinderen heeft hij volledig kapot gemaakt!’ had Erika uitgeroepen.

‘Maar jij bent toch niet kapot?’

‘Met mij is het hem gewoon niet gelukt.’

Nu, thuis, na afloop van mijn lezing die mij met stomheid had geslagen, overwoog ik: had Erika van hem geërfd - geen geld, maar iets van zijn duistere inborst, dat ze genoopt was om vriendschap in een bruut gebaar te verbreken wanneer ze te dichtbij dreigde te komen? Het bezoek aan mijn geboortestad had me in verwarring gebracht - Erika was kwetsbaar, geen dragonder, waarom die behoefte aan een drastische breuk?

Na mijn succesrijke lezing wilde ik haar voorlopig het liefst maar vergeten. Maar ze belde me alsof er niets was gebeurd. ‘Heb je gezien dat het Amadeus-kwartet hier weer komt spelen? Schubert op het programma - *Der Tod und das Mädchen...*’

Ik was bezig om mijn schetsen van de jubilaris op waarde te schatten - de Brabantse industrieel van wie ik een borstbeeld moest maken - dat was de opdracht. Ik liet me door Erika's geestdrift niet van de wijs brengen.

Langzaam en beheerst zei ik dat ik de aankondiging had gezien

en opeens was ik buiten mijzelf - alsof de oude Wiersinga nu in ernst mijn innerlijk had veroverd. ‘Nu we het toch over Schubert hebben,’ zei ik geknepen, ‘vertel me eerst eens waarom je *mijn* Schubert - waarop je zelf had aangedrongen! - bij de vuilnisbak hebt gezet zodat een of andere zwerver of een nieuwbakken Onno zich kon vermaken met het boek dat ik aan jou - aan jou *persoonlijk* heb opgedragen! Vertel me dat eerst eens! En je wordt nog bedankt! Ik heb je boodschap begrepen!’

Nu bleef het een hele tijd stil. Ik beefde, het duizelde mij. Ik maak te zelden ruzie om de kunst te beheersen. Het bleef stil tot Erika's furie zich over mij uitstortte, haar stem geknepen en omfloerst, alsof een vaatdoek haar de adem benam.

‘En hoe durf jij zoiets te zeggen!’ fluisterde ze slepend langzaam, ‘hoe-durf-je? En ik die nota bene dacht dat we bevriend waren!’

‘En dat is precies wat ik dacht!’

‘*Ik* jou bij de vuilnis gezet!’ hijgde ze. ‘*Ik* - die je altijd in alles heeft aangemoedigd! Had ik het maar gedaan! Had ik je maar meteen bij de vuilnis gezet - bij het *huisvuil*! Want daar hoor je bij! Had me maar eerder op het idee gebracht! Ben je zomaar opeens gierend gek geworden? Ben je opeens *helemaal* niet meer snik?’

‘En misschien ben jij het,’ schreeuwde ik, ‘misschien ben jij het zelf die opeens knettergek is! Want als jij dan zo geweldig goed snik bent, vertel *jij* me dan eens...’

‘Ik ben *razend*!’ hoorde ik Erika razen. ‘Ik *houd* het niet meer!’

‘Vertel jij me dan maar voordat je het niet meer houdt - vertel jij me dan maar hoe die vent - die rotte vis - die Onno aan dat door mij aan jou - in mijn *eigen* handschrift aan jou opgedragen exemplaar van *mijn* boek - als jij het hem niet op een of andere rottige manier hebt toegespeeld - om mij een trap te geven - voor iets dat ik - voor iets...’

‘En hoe durf je - hoe *durf* je *mijn* Onno erbij te sleuren en door het slijk te halen - *mijn* Onno die nooit *iemand* een strobreed in de weg... Volgens mij ben je helemaal stapelgek aan het worden!’

‘En volgens mij ben je het al - helemaal *knettergek*!’

‘Dat boek waarover jij je schor staat te schreeuwen staat hier gewoon in de kast!’

‘Dan staat het op twee plaatsen tegelijk! De bilocatie van het moderne boek!’

Maar ze luisterde niet meer. Ze had de telefoon aan de draad laten hangen, je hoorde de hoorn onregelmatig zacht tegen iets stoten. Het verbaasde me dat ik was gaan schreeuwen, zo plotseling. Mijn kwaadste gedachten waren Erika gevolgd naar haar boeken-

kast en tegelijk overviel me een heimelijke moedeloosheid. ‘Bestaat er dan vrolijke muziek?’ had Schubert eens gevraagd, ‘ik ken ze niet.’ Erika nam haar telefoon weer ter hand, vief als een viswijf. ‘Jouw boek staat zoals ik je al zei gewoon op zijn plaats in de kast waar het altijd heeft gestaan en ik zal je de datum van de opdracht voorlezen.’

Dat voorlezen duurde, waar bleef ze? Gedachteloos liet ik de schetsen van mijn Brabantse industrieel door mijn vingers gaan - een krans golvend grijs haar om een glimmende schedel, een guitig gezicht, alsof de fabrikant een grap ging vertellen die hij net had bedacht. En opeens was Erika er weer, in alle staten. ‘Nou! *Nou breekt mijn klomp!* Hoe is het *mogelijk*! Snap jij daar *iets* van? Nu zoek ik die datum van die opdracht en snap jij daar nou -’ Ze moest diep hebben ademgehaald voordat ze het zei: ‘Je had *gelijk*! Ik kan je die datum niet geven, want het boek dat ik hier heb is helemaal niet opgedragen - aan niemand!’

Moedeloos en verdrietig zei ik: ‘Die vreemde eend, die klaplopende Onno is er kennelijk op uit om ons uit elkaar te drijven.’

‘En dat was hem al aardig gelukt. Je zou toch in het vervolg wat minder overhaast in mijn kwade trouw moeten geloven,’ zei Erika preuts. Ik gaf geen weerwoord. Ik vroeg me af hoe hard ik om het mooie verhaal zou kunnen lachen.

Aan het licht kwam dat Erika's bona fide computerende Onno mijn *Schubert als tijdgenoot* indertijd al had aangeschaft nog voordat ik Erika haar exemplaar had gebracht. ‘En sindsdien hebben die exemplaren naast elkaar in de kast gestaan, tenminste dat dacht ik. Misschien heeft Onno het daar gezet, ik was het helemaal vergeten.’

Ik had haar opgezocht in een opwelling van grote verzoening. Ze schonk thee voor me in. De vrede was gesloten, maar Erika galmde geen Schubert meer voor me aan haar piano. Ik geloofde van haar dat ze de infernale Onno nooit had gezien.

We zaten een beetje verslagen tegenover elkaar en buiten rommelde het - getoeter van ruziënde auto's. Erika wilde me wat laten zien: ze had zich de laatste tijd op het tekenen gestort. Ze rommelde in haar kast en kwam terug met een armvol portretten. Afwezig bekeek ik ze, bedenkend dat vriendschap een loden kogel is aan een zijden draad.

Erika zei (zonder mij aan te kijken) dat ze die Onno van mij wel eens zou willen ontmoeten.

‘Om te zien of hij werkelijk bestaat? Wat denk je dat hij je kan vertellen dat ik je al niet heb verteld? Ik zou maar voorzichtig met

zo iemand zijn!'

Dit was het moment dat ze weer over haar vader begon. Hij was van alles de schuldige. Hij had haar altijd met zijn listen en lagen in verwarring gebracht: dat was het plezier dat hij aan zijn kinderen had beleefd. Van haar vroegste jeugd was hij razend jaloers geweest op haar vriendschappen. 'En jij,' zei Erika afgewend, 'jij geloofde me niet. Jij geloofde meteen in mijn slechte bedoelingen.'

Samen dronken we thee, twee verdrietige mensen die gevoelig waren voor Schuberts verdriet. Ik zei dat het me speet dat ze zo over me dacht en dat ik het me voor kon stellen. Ze zei dat ze er zeker van was dat haar vader de laatste keer dat hij haar had opgezocht - 'de *allerlaatste* keer, naar ik hoop' - in een vlaag van krankzinnige afgunst dat gesigneerde exemplaar had gestolen en naar de dichtstbijzijnde boekwinkel gebracht, om er zo gauw mogelijk van verlost te zijn.

'Geloof jij nu niet te gemakkelijk aan zijn kwade trouw?'

'Denk maar niet dat het vergezocht is wat ik je vertel. Je weet nog niet half...' Ze deed er een poosje het zwijgen toe, daarna zei ze: 'Ik zal je een brief laten zien.'

Ze liet me een poosje alleen in gedachten. Uit het café van een paar huizen verder beneden klonk gebonk en gedender, een vrachtwagen schraapte zich op de brug naar een lage versnelling. Erika kwam terug, de brief in haar hand. 'Hierin *gebiedt* hij mij om de dagboeken van mijn grootmoeder aan hem te geven en die dagboeken heeft mijn moeder *uitdrukkelijk* aan mij nagelaten.'

Ze ging zitten, ze gaf me de brief. En ze had gelijk: een ijzingwekkend schrijfsel - getypt op een ouderwetse machine en gericht aan 'Mej. Crijns'. 'L.S.' was de aanhef van Erika's verwekker en hij noemde haar 'u'.

Vergeleken bij de vrieskou van dit schrijfsel was de woede van Wiersinga welmenend en hartverwarmend:

> Hierbij beveel ik u om de na de dood van mijn vrouw verkregen dagboeken binnen drie dagen bij mij in te leveren, omdat ik me anders genoopt zal zien om een notaris van de ontvreemding op de hoogte te stellen.

'Zie je nu dat ik niet overdrijf.' Er klonk een licht verwijt in haar stem. 'Je had niet meteen aan me moeten twijfelen.'

Ik moest toegeven dat het nieuw voor me was, die kille afkeer en haat van een vader voor zijn eigen dochter, in zo'n zuivere vorm.

We namen elkaar op zonder woorden. Niets blijft zoals het is, al

denk je van wel, en wat in onschuld begint ontplooit zich in hulpeloze verwarring. We hadden gesprekken gevoerd en nu voerden we die gesprekken niet meer, onze vriendschap was sleets geworden. Ik zei dat haar tekenen met sprongen vooruit was gegaan en ik dacht aan mensen die ik had gekend en die ik nu niet meer kende. Erika was wispelturig van aard. Ze was na een eerste wrijving bij haar krant weggegaan. ‘Dan moeten ze maar aardiger voor me zijn,’ had ze gezegd.

We zagen elkaar een tijdlang niet meer, toen belde ze dat ze me iets wilde vertellen. Dus zocht ik haar op en luisterde bij *Die Winterreise* naar het verslag hoe ze Onno Nagelhout (die ik had willen vergeten) op het spoor was gekomen. ‘Je had hem ook zelf kunnen vinden.’

Lange telefonades had Erika moeten voeren, een oud vrouwtje had haar in de somberte van Amsterdam-West verteld dat meneer Nagelhout al een hele tijd niet meer bij haar woonde en gelukkig maar, ‘want die meneer kwam altijd heel laat thuis en dan maakte hij zo'n lawaai op de trap’.

Die oude vrouw dacht dat ‘meneer Onno’ bij een of andere grote bank werkte ‘of zoiets’.

Dus belde Erika grote banken - ik luisterde met een half oor en miste van haar verhaal het een en ander. En ja, bij een van de grote banken was een Onno Nagelhout in dienst, dat wil zeggen, hij was al een tijdlang met ziekteverlof.

‘Gaven ze zijn nummer zomaar aan een vreemde?’ Erika luisterde niet. Op een late avond had ze de zieke aan de lijn gekregen, gezond als een vis, en hij wilde de volgende dag dadelijk bij haar komen. ‘En ik zei als je zo graag wil, kom dan maar.’

‘Ik dacht dat je voorzichtig met hem zou zijn.’

Erika zei dat ze bewondering had voor iemand die zo lang ziek kon blijven zonder ziek te zijn. *Die Winterreise* bewoog zich gestadig naar zijn dieptepunt. ‘Es bellen die Hunde, es rasseln die Ketten...’ De bedrijvige Onno wilde graag Erika's *Schubert-met-opdracht* ruilen voor een schoon exemplaar - ‘of voor een met een opdracht van jou aan hem - dat leek hem leuk. En hij wilde je ook graag weer ontmoeten.’

‘“Voor Onno - en het heilige kruis na” - laat hij daar dan maar om lachen.’

Erika wist niet precies wat ik bedoelde. We hadden het einde van de winterreis aangehoord, het gruwelijke lied van de orgelman (‘und mit starren Fingern dreht er...’). Om de stilte te vullen, zette Erika Schuberts hartverscheurende vierhandige Fantasie in f op, in

een uitvoering die ik niet kende. Geschreven in 1828, het jaar van zijn dood, wat wilde Erika me met haar keuze vertellen?

Niets misschien, of alleen dat het mooie muziek was en bleef. Ze zei: ‘Het is een beetje een bleekneus, hè, die Onno, en nogal vrijpostig. Hij liep meteen naar de platenkast en wilde het liefst alles tegelijk horen. En hij bleef zo lang dat ik mijn Onno boven onrustig hoorde worden achter zijn computers. En ik dacht, hoe kom ik ooit weer van je af! Ik zou toch nooit kunnen wennen aan iemand die ook Onno heet, ook al bedoelt hij het goed.’

We luisterden naar de verbijsterende Fantasie. Zou Schubert onze redding zijn? Maar die Fantasie is geen muziek van verzoening. Het is muziek van het gelaten afscheid - behalve *Die Winterreise* is de Fantasie de treurigste muziek die ik ken.

Terwijl de steeds terugkerende melodie zich in het allegro vivace opnieuw aandiende - in majeur even, als kleine troost - drong Onno zich aan mij op als een agent van het kwaad - zijn persoon snel vergeten, maar niet het onheil dat hij sticht.

Erika zei: ‘Die dagboeken van mijn grootmoeder - weet je dat dat het meest trieste is dat ik ooit heb gelezen? Mijn vader schaamde zich diep voor die vrouw - schaamde zich diep voor het milieu van mijn moeder met wie hij was getrouwd omdat ze gedwee genoeg was om een leven lang zijn trouwe huisvrouw te zijn dat wil zeggen zijn voetveeg. En omdat ze hem kinderen kon geven die hij naar believen kon vernielen, wat hij dan ook prompt heeft gedaan. Gelukkig duurde dat leven van haar niet heel erg lang.’

‘Waaraan is ze gestorven?’

‘Ze had kanker, al heel jong. Wat wil je, met zo'n man?’ Erika vertrok haar gezicht zenuwachtig. ‘Ik zal ze je wel eens laten lezen. Misschien publiceer ik ze nog eens.’

De Fantasie in f had haar laatste vertraagde stappen bereikt - het aarzelend uitstel van het naderend einde. En weer viel er een stilte tussen ons, zo'n zwijgen als er vroeger niet was. In dat zwijgen was de muziek oppermachtig.

We dachten aan Schubert - dood op een leeftijd die wij lang achter ons hadden gelaten. En omdat ik niets anders wist te bedenken vroeg ik frivool: ‘Weet jij wanneer Schubert de baard in zijn keel kreeg?’

En natuurlijk wist ze het: in 1812. ‘De precieze datum is me ontschoten.’

‘26 juli,’ zei ik.

En Erika: ‘In 1812 stierf ook zijn moeder, dat kan toch geen toeval zijn!’

‘Zie je wel dat jij *Schubert als tijdgenoot* had moeten schrijven! Waarom liet je mij met de eer strijken?’

De raadselachtige melodie van de Fantasie in f - die paar simpele voor de hand liggende noten - zo simpel dat je je afvraagt hoe het mogelijk is dat iedereen ze gemist heeft behalve die ene zo weinig opvallende jongen.

Sotto voce maakte Erika een grapje: ‘Wie bist du heut' so stumm?’

Vanwege de klank, wilde ik zeggen, het geluid, maar ik spreek weinig Duits. Vanwege dat schommelen tussen majeur en mineur, vanwege het woordeloze verdriet. Waar kwam het vandaan, dat knagende hartzeer? Het is wel verklaard uit zijn gebrek aan succes, maar zo'n verklaring is niet veel meer dan een slag in de lucht.

Schubert was een beetje saai, een bedeesd man die gauw bloosde, de knulligste poëzie bracht hem in vervoering. Dikke buik, babyface, pafferige handjes (waarmee hij toch heel mooi gitaar kon spelen, naar men zei).

We zaten tegenover elkaar. Wat was er anders tussen ons gebleven dan de stem van die veel te jong gestorven zanger, die tenor, de onvergetelijke Fritz Wunderlich?

‘Denk jij dan niet dat het een ongeluk was - die val van de trap?’ vroeg Erika.

‘Ik heb gehoord dat Wunderlich doodviel toen hij Russisch roulette speelde,’ zei ik. ‘Zo is het me verteld. Meer weet ik er niet van...’

We luisterden naar geluiden van buiten. Misschien hadden we zonder het te weten een compromis bereikt, de afronding van een heel mooi verhaal waarom je misschien ook kon lachen.

‘Geloof je nu nog steeds dat je vader mijn boek uit jouw kast...’

‘Ja!’ viel Erika me bits in de rede. ‘Ja, dat geloof ik nog steeds en dat zal ik altijd blijven geloven!’

Fouad Laroui
De blauwe pyjama

1

Mehdi zit op het internaat van het Franse lyceum in Casablanca. Het is vrijdagmiddag en het kerstweekend begint. Dit jaar valt eerste kerstdag op een zondag. De school is drie dagen dicht. Mehdi is elf jaar en wacht met de andere leerlingen in het kamertje van de conciërge. Interne leerlingen mogen het lyceum niet alleen verlaten en daarom wachten zij op hun ouders die hen komen ophalen. Met tussenpozen komen de ouders het kamertje binnen, sommige lachen en praten, andere zijn gehaast en weinig spraakzaam; maar allemaal wensen zij de conciërge een gelukkig kerstfeest. Mohammed, de conciërge, is ongewoon vriendelijk. Sommigen stoppen hem iets in de hand. Hij neemt het met een brede lach aan.

Eén voor één gaan de jongens met hun familie mee. De achterblijvers kijken ongeduldig door het raam naar de voorbijrijdende auto's. Als ze de Simca of de Taunus van hun vader herkennen, springen ze op en schreeuwen het uit van blijdschap. Mehdi is de enige die niet door het raam naar buiten kijkt.

Alle interne leerlingen zijn nu vertrokken. Mehdi durft de conciërge niet aan te kijken. Die lacht helemaal niet meer. Hij kijkt steeds vaker op zijn horloge. Hij kijkt naar de jongen met een blik waarin geen spoortje vriendelijkheid meer te ontdekken valt.

Mehdi weet dat zijn moeder hem niet zal komen halen. De directeur heeft hem een paar dagen geleden in zijn kantoor geroepen en hem gevraagd zijn ouders te bellen om hen eraan te helpen herinneren dat hij het kerstweekend opgehaald moet worden. Vanaf de eerste schooldag is hij ieder weekend op het internaat gebleven, samen met wat andere kinderen, maar nooit met dezelfde. Iedereen heeft wel gemerkt dat niemand zich om dit kind lijkt te bekommeren. Maar dit is een bijzonder weekend en het is niet toegestaan dat er iemand op het internaat achterblijft.

‘Heb je je ouders al gebeld?’

De vorige avond had de directeur onverwacht voor hem gestaan.

Geheel overrompeld had Mehdi ja geknikt. De man was tevreden weer weggegaan.

Maar Mehdi had niemand gebeld. Zijn moeder heeft niet eens telefoon en ze gaat nooit naar buiten. 't Lijkt wel een soort ziekte die ze plotseling heeft gekregen. Vanaf de dag dat hij intern was geworden op het lyceum heeft hij niets meer van haar of van zijn broers en zussen gehoord. Maar hoe moet hij dat aan de directeur uitleggen?

Het wordt donker. De conciërge is inmiddels ongeduldig en geïrriteerd geraakt en hij heeft de heer Bernard, de directeur die nog in zijn kantoor zat, gehaald. De heer Bernard kijkt Mehdi met gefronste wenkbrauwen aan, zijn haar zit in de war, zijn das scheef, en naast hem staat de conciërge. De twee mannen buigen zich over de jongen heen, die strak naar de grond blijft staren. Na een beetje doorvragen snappen ze ten slotte hoe de vork in de steel zit: het is vrijdagavond en ze zitten hier met een jongen opgescheept die niet zal worden opgehaald. Wat moeten ze doen? Ze blijven hem strak aankijken in de hoop dat hij vanzelf in het niets zal oplossen. Dat gebeurt niet en Mehdi is er nog steeds. Heel klein, met neergeslagen ogen, maar hij zit daar wel degelijk.

Plotseling heeft de conciërge een lumineuze inval.

‘Wie is je beste vriend?’

Meneer Bernard die direct heeft begrepen waar hij op uit is knikt enthousiast. Hij kan zich er helemaal in vinden.

‘Ja, ja, wie is je beste vriend?’

Mehdi heeft geen vrienden. Hij doet alsof hij nadenkt. Hij ziet een rij gezichten voor zich, Bernard, Juan, Hamid en anderen die hem stuk voor stuk uitlachen, hun tong uitsteken of hem een schop verkopen. Hij doet zijn ogen dicht. De twee mannen lijken hun geduld te verliezen.

‘Nou? We hebben je iets gevraagd!’

Zijn hart krimpt ineen van angst. Een naam ontsnapt als vanzelf uit zijn mond: ‘Denis Berger.’

Hij heeft nooit zelfs maar met deze Denis gepraat, het is een jongen uit een andere klas, maar hij is altijd gefascineerd geweest door diens blonde haar. Stroblond, zijdeachtig, steil. Hij kan er maar niet genoeg van krijgen naar dat haar te kijken. Nog nooit had hij zoiets moois gezien.

De directeur pakt de telefoon, vraagt het nummer van de familie Berger aan de conciërge en belt. Algauw is hij druk in gesprek met meneer Berger. Het kost hem de nodige moeite de situatie uit te leggen, maar ten slotte verschijnt er een brede glimlach op zijn gezicht en put hij zich uit in bedankjes.

Het is geregeld. De elfjarige Mehdi zal de kerstdagen in het gezelschap van christenen doorbrengen die hij in de verste verte niet kent. Hij weet niet of hij moet lachen of moet huilen.

2

De directeur heeft zijn autosleutels aan de conciërge gegeven en hem gevraagd Mehdi naar de Bergers te brengen, in een wijk van Casablanca die de Polo heet. Mohammed lijkt gehaast en in een slecht humeur. Hij zet de jongen aan de voet van een heuvel uit de auto en legt hem met grote gebaren uit welke kant hij op moet. Hij doet dat expres in het Arabisch nu hij niet meer in het lyceum van de Fransen is. Mehdi begrijpt nauwelijks wat er tegen hem gezegd wordt, maar hij knikt. Hij is bang bij het idee helemaal alleen die heuvel op te moeten, maar nog banger zich de woede van deze zo geïrriteerde man op de hals te halen. Wat hij begrepen heeft is dat hij naar nummer 21 in de Dordognestraat moet. Dordognestraat 21, Dordognestraat 21, Dordognestraat 21.

Het probleem is dat alle straten het jaar ervoor een andere naam hebben gekregen. Ook de Dordognestraat. Hij weet niet welke. Lahsen M'hidistraat, leest hij, Ferhat Hachadstraat, Abbas el Fassistraat, maar wat hebben die te maken met de Dordogne?

Het wordt steeds donkerder.

Hij staat tegen een boom geleund, beeft van angst en staat op het punt in tranen uit te barsten. Een man, weggedoken in een bruine djellaba komt langzaam op hem af. Hij buigt zich naar het kind toe en zegt iets. Mehdi begrijpt niet wat de man van hem wil. Hij kan alleen maar uitbrengen: ‘Dordognestraat, de Dordognestraat...’

De man pakt zijn hand zonder iets te zeggen en trekt hem vastberaden een klein donker steegje in. Verlamd van angst volgt Mehdi hem terwijl hij vecht tegen zijn tranen. Het steegje komt uit op een bredere, iets beter verlichte straat.

‘*Nimiro? Nimiro?*’

‘Eenentwintig,’ antwoordt het kind.

De man kijkt verbaasd. Hij ziet een hoopje zand liggen en rommelt er met zijn vinger in. Hij schrijft een, twee, drie en stopt dan. Mehdi steekt er daarna zijn vinger in en tekent een bibberende 21. De djellaba neemt hem mee naar een grote poort en belt aan. Als Mehdi zijn beschermengel wil bedanken is hij al in de nacht verdwenen.

3

De poort gaat open. Daar staat meneer Berger, een en al glimlach. Naast hem staat Denis, ernstig en met enigszins gefronste wenkbrauwen. Achter hen, op de treden die naar de voordeur leiden, staat mevrouw Berger, de moeder van Denis. Ook zij kijkt ernstig.

Meneer Berger geeft Mehdi een hand die hij slapjes drukt.

'Nou, ik ben blij dat ik de beste vriend van mijn zoon leer kennen...'

Ze gaan alle drie naar binnen. Mevrouw Berger heeft hem geen hand gegeven. Ze is een stap opzij gegaan om hen door te laten waarna ze heel snel, bijna hollend verdwijnt naar wat waarschijnlijk de keuken is. Onder het waakzaam oog van zijn vader vraagt Denis Mehdi of hij meegaat naar zijn kamer. Daar laat hij hem zijn verzameling stripboeken zien. De twee jongens zijn beiden algauw verdiept in een stripboek.

Na een uurtje worden ze geroepen voor het avondeten. Mehdi is blij dat hij het huis heeft gevonden. Binnen is het warm en prettig. Hij ruikt de typische geur van de Fransen. Die herkent hij feilloos. Het is een mengeling van boenwas en bijenwas, heel anders dan de geuren van kruiden in de Marokkaanse huizen.

Langzaam maar zeker begint hij zich steeds onbehaaglijker te voelen. Hij kijkt om zich heen. Hij is eraan gewend dat volwassenen hem vragen stellen, maar de moeder van Denis vraagt hem niets. Soms laat ze haar grijze ogen (of zijn ze blauw? Hij is daar nog niet helemaal uit) op hem rusten. Hij weet ook niet of ze bedroefd of verbaasd is. En Denis zit wat in zijn aardappelen te prikken, graaft geultjes voor de saus, snijdt zijn vlees in kleine stukjes, maar kijkt niet op. Alleen Denis' vader probeert de conversatie opgewekt gaande te houden. Hij vertelt wat er allemaal gebeurt in het bedrijf waarvan hij directeur is, praat over de bewaker die zo naïef is en over de secretaresse die ondanks zijn aanmerkingen toch kauwgom blijft kauwen. Hoewel de Bergers al heel wat jaren in Marokko wonen blijven veel dingen nog nieuw of vreemd voor hen. Dan vertelt de vader over de kerstfeesten uit zijn jeugd, de sneeuw, de kerstboom, de sinaasappel die hij cadeau kreeg, wat toen een klein wonder was, terwijl je ze hier in overvloed van de grond kan oprapen. Zijn vrouw, zijn zoon en de kleine indringer luisteren naar hem, maar niemand zegt iets.

De maaltijd is afgelopen. Mehdi valt om van de slaap. Zonder te weten hoe, is hij in de kamer van Denis beland, met zijn ogen al halfdicht. Daar merkt hij dat hij vergeten is zijn pyjama in zijn

koffertje te doen. Hij schaamt zich dood en vertelt Denis wat er aan de hand is; Denis haalt zijn schouders op, trekt een la open en geeft hem een effen blauwe pyjama met een of ander geel logo.

Hij had het nog niet gezien, maar er staat een stapelbed in de kamer van Denis. Net als in het internaat. Hij wacht tot Denis terug is van het tandenpoetsen en staat voor de twee bedden, in zijn mooie blauwe pyjama, terwijl hij zich afvraagt in welk bed Denis altijd slaapt. Plotseling hoort hij een kreet achter zich. Hij draait zich snel om. De moeder van Denis staat in de deuropening met haar hand voor haar mond en opengesperde ogen, alsof zij naar een griezelfilm kijkt. Ze keert zich abrupt om en verdwijnt. Mehdi hoort haar met Denis praten in de badkamer. Hij heeft de indruk dat ze snikt, maar waarom zou ze moeten huilen? Hij heeft haar niets gedaan. Het lijkt of Denis haar iets antwoordt, maar zijn moeder valt hem in de rede. Nu schreeuwt ze bijna.

Denis komt terug. Zonder iets te zeggen doet hij een la open en geeft Mehdi een andere pyjama.

‘Je moet een andere aan,’ zegt hij.

Mehdi heeft eindelijk de moed iets te zeggen. Hij mompelt: ‘Maar waarom?’

‘Omdat het nou eenmaal moet,’ antwoordt Denis bokkig.

Mehdi ligt nu in het bovenste bed.

‘Jij slaapt boven, ik neem altijd het onderste bed,’ zei Denis.

Mehdi heeft nu een gele pyjama aan met witte strepen. Hij haat de moeder van Denis. Waarom mag hij van haar niet de mooie blauwe pyjama aan? Omdat ze racistisch is, beslist hij. Hij weet niet goed wat dat betekent, maar het verklaart alles en prompt valt hij in slaap.

4

Als hij wakker wordt schijnt de zon door de dunne gordijnen. Het onderste bed is leeg. Door het raam kan Mehdi Denis en zijn moeder zien zitten in de tuin. Hij weet niet goed wat hij moet doen.

Hij gaat maar naar beneden. Hij voelt zich niet op zijn plaats en wacht in de eetkamer op wat er gaat gebeuren. Na een tijdje komt mevrouw Berger uit de tuin naar binnen. Ze blijft plotseling staan en deinst terug. Een paar tellen later komt Denis hollend binnen en trekt hem mee naar de keuken. Daar staat een grote kom koffie met melk en croissantjes voor hem klaar. Mehdi is dol op croissants, maar het gedrag van Denis' moeder maakt hem treurig. Waarom is

ze zo gemeen? Ze heeft toch van die mooie ogen. En net zulk haar als Denis: blond en steil en zijdezacht.

Meneer Berger komt thuis met tassen, dozen en pakjes. Mevrouw Berger pakt de tassen en verdwijnt in de keuken.

De middag gaat traag voorbij en Mehdi verveelt zich een beetje. Hij leest, gaat verlegen de tuin in, bekijkt de vele boeken in huis. Op aansporing van meneer Berger gaat hij pingpongen met Denis, maar die is veel te goed voor hem.

Terwijl hij in de tuin aan het tafeltennissen is vangt hij flarden op van een gesprek in de keuken tussen meneer en mevrouw Berger. De vader antwoordt de moeder die alsmaar ‘dat kan toch niet, dat kan toch niet...’ zegt: ‘Maar dat heb ik je gisteren al gezegd, ik zweer dat het waar is, zijn ouders zijn hem niet komen halen.’

Mehdi slaat woedend het balletje weg om maar niets meer te hoeven horen.

Maar hij kan er niets aan doen dat hij mevrouw Berger nog een keer, als een koppig kind, hetzelfde zinnetje hoort zeggen: ‘Dat kan toch niet...’

Daarna hoort hij haar huilen.

Nou ja!!! Is die vrouw altijd aan het snotteren?

Het is avond. Het diner staat op tafel. Precies wat Mehdi had gehoopt. Gebraden kalkoen, een beetje roodachtige puree en een heerlijk romige kersttaart. Een echt Franse kerst, net als in de boeken. Hij proeft van de kalkoen, daarna van de puree. Hé, die is zoet. Hij stoot Denis met z'n elleboog aan en wijst op de puree.

Denis mompelt: ‘We hebben altijd zoete aardappels als we kalkoen eten. Vanwege...’

Hij maakt zijn zin niet af. Ze eten zwijgend verder. Zo nu en dan probeert de vader de spanning te doorbreken. Hij schenkt zichzelf wijn in, hij is de enige die drinkt, zijn glas is nooit leeg. Hij stelt wat vragen aan Mehdi, die kort antwoordt, precies zoals zijn moeder het hem heeft geleerd.

‘Zeg niets als je niets gevraagd wordt.’

Op een gegeven moment vraagt de vader hem wat zijn lievelingsvak op school is.

‘Geschiedenis.’

De vader draait zich om naar de moeder. Ze kijken elkaar verbaasd aan.

Mehdi voelt een soort ergernis in zich opkomen. Wat is daar nu weer zo raar aan?

Het is nacht. De twee jongens liggen in bed. Mevrouw Berger komt de slaapkamer in en gaat naar Denis toe. Ze geeft hem een kus op zijn wang en wenst hem welterusten. Daarna buigt ze zich over Mehdi heen, die doet alsof hij slaapt. In het donker kan hij haar ogen niet zien, maar hij ruikt haar parfum. Zij aait hem zacht over zijn haar.

Hé, is ze dan toch niet racistisch?

Plotseling voelt hij iets nats op zijn voorhoofd. Nou zeg! Het is een traan. Er wordt nu op hem gehuild! Met die Fransen maak je toch van alles mee. Hij durft de traan niet meteen weg te vegen, hij wacht tot de moeder van Denis weg is voor hij ook maar de geringste beweging maakt.

Mehdi is nu veel te opgewonden. Het parfum van mevrouw Berger houdt hem bezig. Hij kan niet meer slapen. Na een tijdje gaat hij heel zachtjes zijn bed uit, de boom bekijken. Daarna doolt hij wat door het huis. Op goed geluk doet hij een deur open. Het is het kantoor van Denis' vader. Op zijn bureau staan wat foto's. Hij bekijkt ze een tijdje en gaat dan weer terug naar bed.

5

De volgende dag bij het ontbijt gebeurt er een wonder. Mevrouw Berger lacht naar Mehdi, aait hem weer over z'n haar, geeft hem melk, warme chocolademelk en croissantjes. Ze praat met hem, vraagt hem van alles en nog wat. En dan bukt ze zich om zijn schoenveters vast te maken.

Meneer Berger heeft de auto uit de garage gereden. Hij brengt de twee jongens terug naar school.

Op het moment dat ze de auto in stappen, bedenkt Mehdi zich. Hij doet alsof hij iets is vergeten en rent naar boven, maar in plaats van Denis' kamer gaat hij het kantoor van meneer Berger binnen. Iets houdt hem bezig. Een foto, die hij de vorige avond op zijn nachtelijke tocht heeft gezien.

Hij ziet 'm direct op het bureau. Hij is vast in een chalet genomen: alles is van hout, zelfs de muren. Twee jongens poseren samen voor een grote schuifpui die uitkomt op een terras. Buiten zie je een berglandschap. Ze hebben de armen om elkaar heen geslagen. Mehdi kijkt aandachtiger. Een van de jongens is Denis. Maar de andere? Dat is ook Denis! Hij lijkt tenminste als twee druppels water op hem. Mehdi begrijpt er niets van. Hij draait de foto om. Hij leest twee woorden, twee namen met viltstift geschreven:

Denis en Pascal, wintervakantie. Daarachter een datum. Afgelo-

pen februari.

Wie is die Pascal? Waar is hij?

Mehdi bekijkt de foto heel precies. Alsof die een geheim moet prijsgeven. Hij bekijkt nauwkeurig de gezichten. Nu ziet hij een bijna onzichtbaar verschil. Links staat Denis, rechts Pascal. Zijn dubbelganger. Zijn tweelingbroer.

Pascal die zoete aardappelen wilde bij de kalkoen. Pascal wiens lievelingsvak geschiedenis was. Pascal die er niet meer is.

Mehdi bekijkt de foto.

De twee jongens zijn vast net wakker, ze zijn nog in pyjama. Ze hebben dezelfde pyjama aan. Tenminste bijna. Het is grappig, de kleuren zijn net andersom. De ene is geel met een blauw logo, de andere is blauw met een geel logo erop.

Pascal heeft de blauwe pyjama met het gele logo aan.

Mehdi gaat weer naar beneden, helemaal in de war. Net als meneer Berger wil wegrijden, geeft zijn vrouw hem een teken. Wacht even! Ze gaat weer naar binnen. Even later komt ze terug met een pakje dat ze naast Mehdi neerlegt.

Ze fluistert in zijn oor: ‘Je mag hem hebben.’

Op weg naar school kijkt Mehdi even in het pakje. Heel snel, zodat niemand het ziet. Hij kan zijn ogen niet geloven. Het is de blauwe pyjama.

Barber van de Pol
Een engel op aarde

Ze kon koken, Livia. Niet gewoon, maar buitengewoon, hemels zou ik zeggen. Het is het eerste wat me te binnen schiet als u naar Livia vraagt. Wat wilt u horen?

Mijn pleegzusje, mijn bron van leven, mijn engel, zo heb ik lang over haar gedacht, vanaf het moment dat ze bij ons kwam wonen. Dat was op mijn twaalfde verjaardag, ik weet het nog goed. Zij was veertien. Ze was mijn mooiste cadeautje. Een cadeautje in een rode jurk en met rustige, indringende ogen.

Ze had iets waar we geen van allen tegenop konden. Een gewoon mens denkt niet echt lang over de dingen na. Bij ons thuis overheerste de schaduw van die enorme slag die het gezin had getroffen: de dood van Pa. Als de dingen gingen zoals ze normaal gaan, zonder te veel verrassingen, zonder franje, was dat al mooi genoeg. Wij waren doeners. Zij was een denkertje.

Ach, Livia. Je zou kunnen zeggen dat met haar het grote gelijk ons huis binnenwandelde. Dit moet met hoofdletters: Het Grote Gelijk. Ze werd er na een paar jaar door Ma persoonlijk weer uit gezet omdat ze ons te pas en te onpas vertelde wat er deugde en wat niet. ‘Ik zou dat zus doen; ik zou dat zo doen; dat moet toch precies andersom?’

Het was goed bedoeld, daar ga ik van uit, maar het werkte Ma op de zenuwen. Dan zag je haar lippen verstarren en in haar ogen kwam die blik van ik ben er niet, ik hoor niks, en houd alsjeblieft je mond. Wat Livia niet deed.

‘Mijn god, waar ben ik aan begonnen?’ zei Ma de eerste keer dat ze Livia naar haar kamer had moeten sturen.

Jij had een loyaliteitsprobleem, zei Trix later. Dat mag je wel zeggen, ja. Livia was erg lief en rechtschapen, maar stronteigenwijs. Alsof ze nooit had geleerd dat dat verdomde gelijk niemand ene bal interesseert. Daar had Ma gelijk in.

Zo kregen we bijna iedere maaltijd te horen hoe voedsel en in het verlengde daarvan het hele leven er in ideale vorm uit hoorde te

zien. De scheikundeleraar had haar de kneepjes van het koken bijgebracht tijdens lessen die daar volgens mij helemaal niet voor bedoeld zijn. Niet dat ze het hoog in de bol had. Ze kwam uit een heel nederig nest, nederiger dan het onze, daar kan het niet aan gelegen hebben. Je hoort wel eens van overcompensatie, ik weet het niet. Aan tafel kun je elkaar moeilijk ontwijken. Daar vonden de botsingen plaats.

Ze konden als het erop aankwam geen van tweeën hun mond houden, Ma niet en Livia niet. Ma deed haar uiterste best om zich niet te laten kennen, maar uiteindelijk kwam toch het moment dat ze ontplofte. Dat moest je aanvoelen en zien te voorkomen.

‘Wat een onuitstaanbare wijsneus, en dan dat schijnheilige smoeltje!’ herhaalde ze almaar nadat Livia in allerijl was afgevoerd naar een nieuw pleeggezin en wij, de achterblijvers, ons pijnlijk bewust waren van de nieuwe lege plek aan tafel.

We begrepen dat het beter was zo, maar we bewonderden Livia, mijn zusje en ik, mijn zusje omdat Livia ouder, knapper en slimmer was dan zij, en ik om dezelfde reden. Ik had bovendien fantasieën over dat dikke roodbruine krulhaar waar ik met mijn handen in zou woelen terwijl zij haar roomwitte lichaam tegen me aan drukte. Ik geef het toe. Ik was een gezonde jongen!

Livia was echt slim. Zij was de enige van ons die VWO deed. Ze wilde het onderwijs in, zei ze. ‘Op school ligt de basis van je intellectuele menswording.’ Tja. Ik vond er niet zoveel aan, aan school. Je leert je handhaven in de pikorde, dat is achteraf een voordeel.

Ma, voor wie kennis uitsluitend het gemak diende, ergerde zich wild aan wat ik maar noem Livia's lessen aan tafel. Ik voel de spanning nog. Of zíj eens mocht koken, vroeg ze een keer, op dat stellige toontje waarmee ze je misschien zonder het te weten vriendelijk terechtwees. Het was toen dat de bom voor het eerst barstte.

De woorden waarmee Ma haar hart luchtte ketsten af op een verbaasd gezichtje en op dat gezichtje verschenen zowaar tranen toen de machteloze tirade met een dubbele pets op beide puberwangen werd besloten. Het was erg naar om te zien hoe Livia toen opstond en bijna schuldbewust de trap naar haar kamer op liep. Terwijl ze geen vlieg kwaad deed, letterlijk dan.

Ooit waren mijn zusje en ik klein, net als iedereen, en we hadden een vader en een moeder, zoals je als kind mag verwachten. Maar het lot had in ons geval anders beschikt. Na Pa's plotselinge dood nam Ma de winkel resoluut over. Wij moesten na school vakken vullen, achter de kassa staan, bestellingen rondbrengen. 's Avonds telden we aan de grote tafel in de huiskamer de verdiensten van de

dag, terwijl Pa's foto als een teken van eeuwige goedkeuring boven het buffet hing.

De zorgen hadden Ma's fysieke bloei geknakt, maar innerlijk was ze gesterkt. Haar haar verpieterde terwijl haar ogen juist jonger leken te worden. Ik zou zweren dat ze zich vaak goed voelde, zo alleen aan het stuur. Livia kan zoiets vast beter uitleggen, maar ik zeg het maar met mijn eigen woorden.

Waarom wou Ma er een kostganger bij? Was het vooral om het geld? Ik hoorde haar in die periode van rouw wel eens met een tante of buurvrouw praten over anderen die het nog moeilijker hadden dan wij. Ouders denken vaak dat kinderen niet luisteren, maar je oren staan gewoon open. Ik hoorde alles. Ons huis was groot, hoorde ik Ma zeggen. Als we ergens geen gebrek aan hadden was het aan ruimte. We moesten elkaar helpen.

In ieder geval verscheen daar op een dag Livia, zielige, ouderloze Livia, ontroerend mooi en, geloof me, een en al oprechtheid. Echt meedraaien hoefde ze niet. Als ze al eens in de winkel hielp was het omdat ze het zelf wilde. Misschien verveelde ze zich en kreeg ze daardoor al die gedachten die ze blijkbaar had.

Het deed me goed dat ze onmiddellijk belde toen ze na Ma's dood de rouwkaart had ontvangen. Ze was toen al een jaar of tien het huis uit. Ik was net directeur van een mailingbedrijf geworden, www.roekoekoe.nl, tja je verzint wat, ik had geen zin in de winkel. Zij werkte als onderwijzeres. Terwijl ze professor had kunnen worden, daar ben ik van overtuigd. Later zou ze me vertellen dat je als je iets wilt veranderen in de maatschappij aan de basis moet beginnen. Menswording en zo; dat verhaal kende ik al. Die school van haar was pikzwart.

Ik stelde me graag voor hoe ze onbeschrijflijk sierlijk een zin van het bord veegde terwijl haar krullen dansten op haar rug. Juffrouw Liefje noemden de kinderen haar, zei ze. Ik heb haar heel wat keren in gedachten door het raampje van de klasdeur bespied terwijl ze met engelengeduld het tuig van de richel trotseerde, maar dat zijn misschien vooroordelen.

Ze droeg altijd jurken waarvan de rok klokkend over haar heupen viel. Dat vrouwen niet begrijpen dat dat het is waar mannen warm voor lopen! Trix vindt een broek makkelijker, of warmer, of weet ik veel. Praktischer.

Mijn Trix was haar een keer tegengekomen op een stretchles en bracht me op de hoogte van de ins en outs rond mijn ex-pleegzusje zonder te weten dat daarmee het bloed sneller door mijn aderen

joeg. Trix is ons vroegere buurmeisje, die heeft nog met haar gespeeld. Trix zat op die les om haar figuur na de bevalling van de jongens op peil te houden. Livia was na één keer weer verdwenen.

Of we kwamen eten, vroeg ze toen ze na de begrafenis van Ma merkte dat we geen plannen hadden. Ze moest toch nog boodschappen doen. Ik had haar al die jaren niet gesproken, ze woont in een ander deel van de stad, ergens aan een stille kade. We kwamen elkaar gewoon niet tegen.

Mijn zusje had er geen zin in, die was kapot, die had ook nog eens problemen met haar vriend en kon niet veel hebben. Heeft ze trouwens nooit gekund. Een beetje een zeur, mijn zus.

Trix zag het ook niet zitten.

‘Ga jij maar,’ zei ze. ‘Jullie zullen wel een hoop te bepraten hebben. Ik blijf bij de kinderen. Die zijn liever thuis op zo'n moment.’ En ze keek bedroefd, de lieverd, om mijn moeder die ze die dag tegenover iedereen had omschreven als ‘een flinke, doodgoeie vrouw, en een echte moeder voor mij’.

Met Livia meegaan voelde beslist aan als verraad, maar ooit moet je toch je eigen leven gaan leiden. Zo zie ik het tenminste. Ma was dood. Die had er geen last meer van als ik contact met Livia had. Livia sprak trouwens alleen maar goed over haar. Ze vergaf haar die laatste bloedneus, waarover ze toen al meteen haar mond had gehouden. Ze begreep het wel, zei ze. ‘Het was een goede vrouw.’ Net wat Trix zei.

Het was een donderdagavond. We aten gebakken vis met erg lekkere frieten. En sla. Livia zei nog dat vis de lust opwekt. Zoiets kon ze zeggen met een heel onschuldig gezicht alsof ze een bijdrage aan het algemeen welzijn leverde. Ze gaf je vaak het aangename maar ook onbehaaglijke gevoel dat je meer was dan een ander. Als je jezelf maar aanvaardde. Soms was dat eenvoudig van de gekken; ik zal een voorbeeld geven.

Ik heb een verstandskies die allang getrokken had moeten zijn, maar geen tandarts die daar ooit op heeft aangedrongen en het is ook wat om daar zelf mee aan te komen. Dat ding is nergens goed voor, hij zit daar maar te stinken. Je kunt er niet bij met poetsen.

Volgens Livia nu maakte zo'n smet je juist tot een individu. Nou vraag ik je! Het kan zijn dat ze het zei omdat ze van me hield. In de liefde gelden andere wetten. Maar ik loop op de zaken vooruit.

Er was geen man in haar leven te bekennen. Toen ik daar tijdens dat memorabele etentje naar vroeg zei ze dat ze op mij had gewacht. Ook dat kwam eruit met een stalen smoel, omdat het nu eenmaal zo

was. Die opmerking heeft me mijn huwelijk gekost.

De eetkeuken was verzadigd van geuren en het was er gezellig, schoon en kleurig. Op tafel stond een vaas rode en blauwe anemonen op grillige stelen, zij maakte me erop attent. Ook als iets je niet interesseerde werd het door Livia's handen vanzelf, hoe moet ik het zeggen, overtuigend. Dit is dus mooi, dacht je dan, meegezogen door haar stille overredingskracht. In Trix' keuken kwam ik nooit of het moest zijn om een biertje te pakken.

Op de radio klonk gitaarmuziek, ‘authentiek’ noemde ze die. Ik zag na het derde glas wijn langzaam vleugels uit haar schouderbladen groeien. We belandden op de sofa in de huiskamer voor de koffie. Ze wilde me een boek geven, ik weet niet meer waarom, ze zei dat ze veel las, dat dat goed was voor een mens, maar in plaats van het boek open te slaan pakte ik haar vast. Toen we uren later van de hartstocht aan het bekomen waren fluisterde ze in mijn oor dat van alle dingen de liefde het belangrijkste is en op de een of andere manier werd ik daar koud van.

Ook dat is alweer vijftien jaar geleden. We hebben het vijf jaar volgehouden. Wat een tijd, en wat een maaltijden, als ik erover nadenk. Ze had van die servetten die je kon oprollen en die dan rechtop bleven staan. Ik had nooit eerder in mijn leven een servet gebruikt.

Wat ze kookte was eigenlijk heel eenvoudig, je zag precies wat je at. Ik was stamppotten gewend, prakjes, sausjes, niet wat zij noemde ‘eerlijke dingen’. Nooit van mijn leven heb ik verder zulke sla gegeten die zo mooi op een schaal was neergelegd, niet bij iemand thuis tenminste. Zij was van de goede smaak, een betrekkelijke zaak als je het mij vraagt, maar het was prettig, ik moet er niet op afdingen. Daar is het ook niet op stukgelopen. Het was meer die preek die ze overal gratis bij gaf.

De seks wilt u weten. Daar praat je niet over, vind ik. Ja, maar zij deed dat af en toe dus wel. Ze lulde me ook in bed nog de oren van het hoofd. Op een dag heb ik m'n biezen gepakt en ben 'm gesmeerd.

Ik heb na die tijd geen relatie meer gehad, nu ja, af en toe een scharrel die ook wel eens iets verder gaat, maar lang duurt het nooit. Wat moet je er op den duur mee? Nog meer kinderen? Ik kan soms hartstochtelijk terugverlangen, naar Trix en de jongens, naar het gedoe en gestoei, en vooral naar Livia, naar de lichamelijke Livia dan, de aardse. De een wil me niet meer zien, de ander heb ik in Ma's voetsporen met harde hand uit mijn leven moeten verwijderen.

Trix wou me niet terug. Die keer dat we het erover hadden tijdens

een verzoenend bedoeld etentje hing de zonde met z'n volle gewicht tussen ons in. Het was verschrikkelijk, het zweet stond in m'n handen. Ze moest huilen. Ze was vormeloos geworden.

De enige winst was dat ik de jongens weer mocht zien. Het is er in de praktijk niet erg van gekomen. Ik weet amper wat voor man er uit ze is gegroeid. De een wordt geloof ik advocaat, die kon altijd al goed kletsen, de ander heeft zich aan de andere kant van de Atlantische Oceaan verdiept in de elementaire deeltjes. Iets met de Big Bang, de oerknal, u weet wel, lang geleden. Is een halve Amerikaan geworden, is daar ook getrouwd. Nog geen kleinkinderen.

Ze hebben allebei gestudeerd, mijn jongens. Trix vertelt graag dat ze krom voor ze heeft gelegen. De sneer zal u niet ontgaan. Ik heb me nooit aan mijn financiële verplichtingen onttrokken.

De laatste keer dat ik Livia zag was in de tram. Dat is dus twee weken geleden. Moet ik het nog een keer vertellen? Ik ga in principe niet met het openbaar vervoer, maar soms doe je het toch. Het was gemeen koud die dag, een dinsdag was het, en de taxi's lieten het hardnekkig afweten toen ik het restaurant uit stapte met een klant.

Ineens stopte die tram ongeveer voor mijn neus en ik sprong er in een opwelling in, terwijl ik nog vrolijk vanwege de goede transactie naar mijn zakenvriend zwaaide. Die had zijn wagen bij zich. Mijn werk is langzaam maar zeker mijn enige vreugde geworden. Als ik iets kan is het hard werken. Dat leer je vanzelf als je ouders een winkel hebben, maar dat zei ik al.

Ineens zag ik die twee zoetsnoeten binnenkomen. Ze begonnen vlak voor me te controleren. Of we waren voorzien van een geldig plaatsbewijs, zo vroegen ze het. Toen ze bij mij waren, spreidde ik mijn handen met de palmen naar boven hulpeloos uit in een gebaar dat vertedering zou kunnen wekken. Nee dus.

‘U heeft geen geldig plaatsbewijs?’ vroeg die ene met al zijn beroepsgezag in zijn stem terwijl hij zijn strafboekje tevoorschijn haalde.

Ik trok mijn portemonnee al toen ik ineens achter me hoorde roepen: ‘Nee wacht, ik heb voor hem gestempeld.’

Het was Livia. Later in het café vertelde ze dat ze tegenwoordig altijd twee keer afstempelde voor het geval er controle was. Aan het opgeluchte gezicht dat je daarna kreeg had ze beloning genoeg.

U begrijpt het denk ik langzamerhand wel. Zo was Livia. Er was geen speld tussen te krijgen en toch klopte er iets niet.

Ze keek me aan met een blik die niet jong en dwingend meer was maar eerder mild. Het was een oudevrouwtjesblik geworden en ik besefte hoe ik al die vijf jaar dat we samenwoonden was klein ge-

houden door die verdomde goedheid van haar. Ze had geen sprankje gevoel voor humor, je kon nooit eens met haar lachen. In feite liep je op je tenen. Ze maakte alleen verantwoorde grappen, ze was geestig, zo noemde ze dat zelf. Geestig me hoela.

Ze vond dat ik er moe uitzag en keek me aan met de samenzweerderige blik van een lotgenoot. Alsof ik nog haar bezit was.

Nee, ik heb haar niets aangedaan. Waarom zou ik? Als ík wraak had willen nemen waren er vast meer die dat wilden. Denk eens aan haar leerlingen, aan de andere onderwijzers en onderwijzeressen op haar school die wel iets anders aan hun hoofd hebben dan zouteloze praatjes, aan de buren die er een punthoofd van moeten hebben gekregen op straat te worden aangehouden voor een grondige analyse van de stand van zaken in het bestaan.

Met je blote handen, ik kan het me best voorstellen desnoods. Je bent kwaad, het bloed is onder je nagels vandaan gehaald, je staat niet voor jezelf in. Maar ik heb haar niet vermoord. Als iemand dat al gedaan heeft. Wie zegt dat die buurman die haar als vermist heeft opgegeven is vrij te pleiten. Trouwens, dat ze plichtsgetrouw was wil niet zeggen dat ze niet een hekel aan die school had. Ze was teleurgesteld, ik weet het zeker. Wie zegt dat ze niet in Parijs zit, of in Rome op de Engelenburcht, ha ha. Neem me niet kwalijk. Ik ken Rome van m'n werk.

Zelfmoord? Livia, flinke, redelijke Livia zelfmoord? Nee, dat geloof ik niet. Nee.

Ze was de vrouw van mijn leven, het klinkt hard tegenover Trix, maar het is zo. Als ze iets meer was overgeheld naar het kwaad hadden we kunnen genieten van hoe alles was of is. Dat bent u toch met me eens, dat het de kunst is het leven te aanvaarden zoals het is en jezelf geen onmogelijke dingen op te leggen? Dat is toch zonde? Het heeft haar de kop gekost, daar ben ik van overtuigd, maar hoe? Als ze tenminste dood is. Het is zo'n raar idee. Ach nee.

Die middag ben ik na het café naar huis gegaan. Ik kon bijna niet van haar afblijven. Tegelijk was ik woedend omdat ze nog steeds aan me zoog. Wat zei ze nou nog wat me hels maakte? Engelen horen niet op aarde, ze zei iets dat helemaal niet terzake deed, flauwe praatjes zijn het, nogmaals. Iets over vereende krachten waarmee de verloedering in de maatschappij het hoofd moest worden geboden.

Ik had mijn lesje geleerd, ik heb de consumpties betaald en ben gegaan. Een zoen op de wang, meer niet. Je kunt hopen dat een mens verandert, maar ik heb daar nog nooit echt een voorbeeld van gezien en engelen veranderen zeker niet. Ik zag de wanhoop in haar

ogen, maar het was beheerste wanhoop, je koopt er niets voor. We maakten geen afspraak.

Ik weet niet waar ze is. Misschien is ze weggevlogen, kreeg ze ook een beetje genoeg van ons. Weg naar waar het beter is, want ze kan het niet allemaal uit haar duim hebben gezogen, ze had een voorbeeld, dat weet ik zeker. Die was van hoger sferen.

Meer kan ik er niet over zeggen, neem me niet kwalijk, het grijpt me nogal aan. Ik heb van haar gehouden, meer dan me menselijk leek. U kunt me beter laten gaan voordat u een snikkende man tegenover u heeft.

H.C. ten Berge
Folmer verdwijnt

Folmer was even hoekig en ongenaakbaar als het kustgebergte dat zijn huis omgaf. Hij leidde een comfortabel maar toch sober leven. Zijn dienstbetrekking zat erop, het werk om den brode was gedaan. Het liefst zag hij de dagelijkse gang van zaken niet verstoord door onverwachte gebeurtenissen die hem uit zijn trage ritme konden stoten. Alles wat hij deed was tevoren grondig overwogen. Werden zijn verwachtingen een enkele keer doorkruist, dan raakte hij uit zijn doen. Zijn humeur verslechterde; een zekere rusteloosheid nam bezit van zijn anders zo beheerste bewegingen. Zijn passen en gebaren verrieden op zo'n dag iets grimmigs dat met ongeduld gepaard ging.

Folmers leven was de laatste jaren verschraald. Hij erkende dat het zelfs was vastgelopen. Er deed zich niets meer voor dat perspectieven of een uitweg bood. Ook zijn lichaam begon op te spelen. Beter gezegd: het begon hem in de steek te laten. Het vertoonde mankementen die zijn bewegingsvrijheid soms beperkten. Zijn stemming werd erdoor gekleurd. Hij gedroeg zich norser en eenzelviger dan hij van zichzelf gewend was. Toch had hij het goede leven weten te waarderen. Maar dat was nu voorgoed voorbij. De beeldentuin die hij voorheen met zoveel zorg had opgebouwd en omringd, liet hij voor wat het was. Soms liep hij langs de sculpturen die op de gazons en, half verscholen, tussen struikgewas stonden te wachten op een aandachtige blik uit passerende ogen. Folmer bracht nauwelijks aandacht op voor de beelden die hij zelf met veel geduld in zijn vrije tijd gemaakt had. Het atelier in een van de bijgebouwen was al geruime tijd afgesloten. Er stonden nog onafgemaakte dingen; spatels, messen en beitels waren op tafels en krukken achtergelaten alsof de maker overhaast naar elders was vertrokken. Hij had de werkplaats van de ene op de andere dag gemeden. De zin, misschien de noodzaak van alles wat hij deed, was ineens weggevallen. De beelden van anderen die hij niet zelden met veel moeite had verworven, kon hij soms nog met een welgevallig oog beschouwen... Brancusi, Lip-

chitz, ook de jonge Wouters en, natuurlijk, Barlach. Ernst Barlach van wie hij aan het begin van zijn loopbaan een beeld had gekocht dat een samengebalde kracht verried; een beeld dat door zijn gedrongen vorm iets onverzettelijks uitstraalde waarin Folmer zich herkend had. Dat hij de sociale bewogenheid van de beeldhouwer niet kon delen, maakte weinig uit zolang die het esthetische genot niet in de weg stond. Nu trok hij zich liever terug in de bibliotheek, vooral in de winter wanneer het niet zozeer koud als wel nevelig en grauw was.

Na de laatste zomer had de tuinman zijn congé gekregen. Folmer liet de buitenboel voortaan verwilderen om zich met de aarde en haar eigenzinnige opmars te verzoenen. Misschien ook deed hij het uit weerzin tegen de omgeving die ingrijpend was veranderd. Men had zonder kennisgeving, laat staan overleg, het aangrenzende bos met kurkeiken gerooid, de grond geëgaliseerd en er een golfterrein aangelegd. Kosten noch moeiten waren gespaard. Het terrein onttrok het schaarse water aan de stenige bodem, waardoor de povere akkertjes en kleine wijngaarden op de hellingen verdorden en ten dode opgeschreven waren. Elk weekeinde kwamen de nieuwe rijken uit de hoofdstad aangereden om het steriele, smetteloze groen slechts half geïnteresseerd te bespelen. Geldpraatjes en zaken, snelle auto's en drank vormden de hoofdzaak, was zijn indruk. Hoewel Folmer zelf niet onbemiddeld was en daarbij conservatief in hart en nieren, koesterde hij een diepe verachting voor wansmaak en vulgariteit.

Op weg naar het strand had hij de autorit onderbroken om anjers op het graf van Marja te leggen. Voorzover hij over warme gevoelens beschikte, waren die naar Marja uitgegaan. Ze was een soldateske vrouw geweest die hem niet te na kwam. Een vrouw met wie hij een verbond kon sluiten, maar geen huwelijk. Zo had hij het ook gewild. Met Marja kon hij kameraadschappelijk omgaan. Ze stelde hem niet op de proef en zocht geen lichamelijke toenadering. Vrouwen die uit waren op intimiteit en omhelzingen, boezemden hem afkeer in. Het kwam erop neer dat hij geen andere vrouwen in zijn huis verdroeg, zoals zij, Marja, geen andere mannen kon velen. Had hij in een ver verleden nog wel eens een vrouw in duistere stadskwartieren bezocht, hij was geleidelijk aan een ongeslachtelijk mens geworden. Hij wist niet hoe het anders moest worden benoemd. Na een avontuurlijke jeugd en een onbezonnen huwelijk was hij tot zijn grote tevredenheid altijd alleen gebleven. Hij kon zich daarom vinden in een uitspraak van de schrijver Pessoa: ‘Als het je onmogelijk is alleen te leven, ben je als slaaf geboren.’ Pessoa's suggestie dat

de gepraktiseerde liefde voortkomt ‘uit lafheid en verraad aan onszelf’ wilde hij desnoods ook onderschrijven. Maar het besef dat lafheid door angst kon worden vervangen, maakte het lastiger volledig met de schrijver in te stemmen.

Folmer raakte in gezelschap gauw verveeld, waardoor hij op de buitenwereld een hautaine indruk maakte. Tot zijn genoegen bleek Marja uit hetzelfde hout gesneden. Haar verschijning, kort na de wereldoorlog, had zijn leven niet wezenlijk veranderd. Ze was uit de verwarrende duisternis van Oost-Europa opgedoemd. Ze presenteerde zich als een dochter van Zweedse ouders die in de Baltische houthandel bescheiden fortuin hadden gemaakt. Ten tijde van hun ontmoeting was ze verbonden aan een militaire hulpdienst die gestrande of verdoolde kampslachtoffers opving en oplapte om ze vervolgens op de trein naar huis te zetten. Niet veel later had ze Folmer onopvallend bijgestaan tijdens een missie achter het IJzeren Gordijn. Toen hij naar een woelige dictatuur in Zuid-Amerika werd uitgezonden, had ze zich voorgoed als huisgenote bij Folmer en zijn kinderen aangesloten. De zoontjes uit zijn vroegere huwelijk voedde ze streng en vaardig op, met het oogmerk hen zo spoedig mogelijk als jeugdige volwassenen de wereld in te sturen. Af en toe nam ze verlof om een jeugdvriendin in Duitsland op te zoeken. Ze beschikte over trouw en goede manieren, was intelligent, bestierde het huis naar behoren en had een helder oog voor alles wat zijn werk met zich meebracht. Haar vriendschap en afstandelijkheid gaven hem de zekerheid van een huiselijk bestaan dat onbedreigd zou blijven. Tot aan haar dood, drie jaar geleden, was ze als volmaakte raadsvrouw in zijn dienst gebleven. Ze noemde Folmer al die jaren ‘Baas’ en deed dat zonder ironie of onderworpenheid. Ze gaf leiding aan de keuken, ontving gasten en gezelschappen, maar wist de indruk te vermijden dat ze meer dan een huishoudelijke taak verrichtte. Een week voordat ze stierf was ze plotseling in het uniform van de voormalige opsporingsdienst voor hem verschenen. Ze had het al die jaren in een kist bewaard. Het rook naar kamfer en paste nog precies om haar knokige leden. De hele dag had ze zo rondgelopen. Haar gezicht had jong geleken, bijna onbeschreven zoals vroeger. Het was vervuld van een verwachting die onwerkelijk aandeed. Folmer had het aangezien en stilzwijgend begrepen.

Hij legde witte anjers op de grote platte grafsteen, waarvan de afgeronde bovenkant in de richting van de oceaan wees. De rode had hij afgewezen om niet herinnerd te worden aan de omwenteling, die het ooit zo strak geregeerde land enige tijd in verwarring en an-

archie had gestort. De revolutie was in een feestroes verlopen, drank en rode anjers begeleidden dom gehouden boeren en soldaten, die nu op een andere manier misleid zouden worden. Toen het gebeurde was Folmer buitenslands om een oude vriend in Zweden te bezoeken. Hij werd zo kwaad dat hij zichzelf op enkele hoeden en een kostbaar maatkostuum trakteerde. Berichten van Marja deden het ergste vrezen: een boerenfamilie uit de buurt was op bezoek gekomen, had plaatsgenomen bij de open haard, en verklaard dat alles nu - volgens de kapiteins - van iedereen was. Het had een dag en enkele maaltijden geduurd, voordat ze erin slaagde de familie met zachte hand de deur uit te werken. Achteraf bleek alles nogal mee te vallen, al was het met de slaperigheid en de grandeur van het regime gedaan. Ondanks militaire allianties viel het vermolmde en ondermijnde bewind niet te redden of te restaureren. Als outsider had Folmer zich er maar bij neer te leggen. Hij had zich hier als gast gevestigd om een jeugddroom te vervullen. Hoe lang was het geleden dat hij op dezelfde plaats had uitgekeken over het landschap? Wanneer had hij het besluit genomen dat hij in dit land, op deze plek, na een lange loopbaan zijn laatste jaren in totale vrijheid wilde slijten? Het kustgebergte, de grillige winden, de rode aarde en het wisselvallige weer: dat alles had hij in zich opgenomen en doorgrond. Al moest hij nog dertig jaar in functie blijven, hij wist op dat moment met grote zekerheid waar en hoe zijn huis in de toekomst zou worden gebouwd. De streek was zo goed als verlaten, alleen in de diepte, aan de kust, lag een kleine badplaats met dure huizen en een casino, waar men zijn oliedollars kon verspelen. Folmer kocht een lap grond met uitzicht op kleine akkers en kurkeiken. De prijs was laag, het land geduldig. Een smalle steenweg, dezelfde die nu geasfalteerd en verbreed was, boog aan de voet van de helling om een doodstil sparrenbos en verdween onzichtbaar tussen de bomen. Het huis moest op een lage helling boven de weg komen. Het zou een koele, betegelde veranda krijgen waar hij in het warme seizoen kon eten en peinzen. De tuin zou drie terrassen tellen en met fruitbomen, waterpartijen, agaven en bloembedden worden verfraaid. Hij zag de dadels en olijven over de witte muur van de toekomstige tuin hangen. Een houten poort gaf uit op een laag bijgebouw waar hij zijn gasten wilde onderbrengen. Ernaast moest dan een ruime studio met berghok worden opgetrokken, de plaats waar hij zich aan zijn scheppende liefhebberij kon wijden. Hij had zich destijds voorgesteld dat een of ander voorval zijn leven een extra dimensie zou geven. Een innerlijke wending kon hem een beslissende ervaring schenken die zijn eenzaamheid

op de beschaduwde veranda een ongekende lichtheid zou verlenen. Maar wat eens de toekomst was, ging al te spoedig over in een wreed en nuchter heden.

De wind trok aan, terwijl hij moeizaam naar zijn geparkeerde auto terugliep. Het was vroeg in februari. De zon liet verstek gaan. Er hing een laag wolkendek waaruit vooralsnog geen regen viel. Hij controleerde of zijn oude valies nog in de kofferbak lag, stapte in en startte de motor van de Volvo stationwagen.

De omweg naar de kust voerde door het verweerde bergland waarmee hij in de loop der jaren vertrouwd was geraakt. Lariksen en pijnbomen wisselden elkaar af. De treurig neerhangende takken van de lariksen deden hem altijd denken aan de bedrieglijke droefheid van gieren - zoals die meelijwekkend in een lange rij op boerenhekken in de zuidelijke staten van Amerika zaten te wachten. De bomen zagen er slecht uit. Maar dat deden ze altijd, ook als het goed ging. Alleen sparren en pijnen fleurden de boel op. Hoewel hun zomerse geur verdwenen was, viel het Folmer niet moeilijk de lucht van verse hars in zijn verbeelding op te snuiven.

Even voorbij Colares begon de weg te kronkelen en drong een kille damp bij vlagen door het half geopende portierraam naar binnen. Hij liet de Rotskaap met uitzicht voor wat ze was en daalde af naar de Guincho, het strand dat zijn liefde en voorkeur genoot. Het was er weer even stil als in voortoeristische tijden. Hij zette de wagen aan de kant, knoopte zijn loden jas dicht en klom naar buiten. Zijn benen deden pijn, langdurig zitten viel hem zwaar. Toch was hij mild gestemd: de weg, het strand, de afgebroken rotsen - alles lag erbij zoals hij het decennia geleden voor het eerst had gezien. Zomers moest hij hier niet komen; nu waren windsurfers en badgasten verdreven, en had de natuur het bewind opnieuw overgenomen. Het visrestaurant aan de overkant was gesloten, houten schotten waren ter beveiliging tegen deuren en ramen geplaatst. Op een uitstekende rotspartij stond een laag hotel, dat ook 's winters openbleef. Voorzover hij kon zien waren er nauwelijks bezoekers. De herwonnen onherbergzaamheid van het gebied beviel hem; ze herinnerde aan tijden die hij als ‘onverstoord’ en ‘vol verwachting’ had ervaren. Ieder kende zijn plaats en zijn plicht. Inmiddels was de wereld er een geworden van verloren zonen en verdampte vriendschappen, van hebzuchtige graaiers en nivellerende geesten. De eeuw had in te korte tijd te veel verandering gebracht. De recente omwenteling had de situatie in zijn ogen verslechterd. Er was een neergaande lijn ingezet, onafwendbaar en, naar het scheen, onherroepelijk. Niets zou de neergang nog tegenhouden. De dictatuur

was afgeschaft, het volk kreeg rechten die het niet of slecht begreep. Folmer had de oude heerser enkele malen ontmoet. Hij was verbaasd geweest in de sombere vertrekken van het paleis een zacht pratende, melancholieke geleerde te treffen. Een man die zijn dagen het liefst tussen de boeken sleet, en die het bestuur, het alledaagse handwerk, overliet aan een handvol getrouwen of, desnoods, aan de geheime dienst die wel raad wist met opstandige elementen. De stille doctor hield zijn handen schoon. Destijds, toen Folmer hem sprak, regeerde hij al meer dan dertig jaar met zachte zweepslagen en ijzeren wetten, die het land in diepe slaap of diepe vrees gedompeld hielden. Hun conversatie had zich in vlekkeloos Frans op hoog niveau bewogen. Over politiek werd niet gesproken, over oude kunst en poëzie des te meer. Folmer kon een zekere bewondering voor deze man niet onderdrukken, maar besefte op hetzelfde ogenblik dat hij daarmee stereotypen en ideeën opriep die hij geacht werd af te wijzen.

De opspattende branding vernevelde boven het strand. De golven liepen stuk op de uitstekende rotsen of sloegen te pletter op het harde natte zand. Gordijnen van fijne druppels dreven over de verlaten kust landinwaarts. Het grauwe weer, de lege oceaan en de steeds hernomen, ontembare golfslag gaven Folmer een gevoel van geluk zoals hij het al jaren niet meer had ervaren. Hij spreidde zijn armen, vergat wie hij was en liet zijn lichaam op de straffe wind balanceren, zwaar als het was, licht als het werd. Vergeten was het ongemak waarmee hij had te kampen. Vergeten de eenzaamheid achter de muren. Daar, op het strand, in wind en nevel, versmolt de eenzaamheid met een geluk dat alles ophief wat in hem nog onvoltooid was. Hij bewoog zich in de richting van de branding. Kwam tot stilstand in een uitgelopen golf die om zijn voeten schuimde. Even overwoog hij verder te lopen, alles achter te laten om zo het gevoel te vereeuwigen dat hij met alles wat hem omringde tot volmaakte overeenstemming was gekomen. De gedachte vervluchtigde weer snel toen hij besefte dat de wilde branding hem tegen de verspreid liggende rotsblokken kon slaan en hij gewond, verminkt en allerminst volmaakt ergens op de kust zou worden gevonden. Als de zee hem tot zich nam, wilde hij voor altijd spoorloos blijven.

Folmer keerde om en strompelde terug naar de auto. Zijn lichaam was te log. Zijn schoenen leken met lood verzwaard. De pijn die hem al enige tijd kwelde kwam weer op. Maar lichamelijk ongemak was iets waarover hij nooit sprak. De geest diende het lichaam aan voldoende tucht te onderwerpen. Vlak achter opgewaaide zandwallen en het gesloten restaurant lag een zanderig oord, waar

enkele huizen stonden, onzichtbaar vanaf de weg en gebrekkig aangegeven voor passerende automobilisten. Een gelukkige omstandigheid vond Folmer. Ooit was hij daar betrokken geweest bij de blootlegging van enkele Romeinse ververijen. Flauwe grondverkleuringen hadden hem op de gedachte gebracht dat zich in de bodem mogelijk iets interessants bevond. In de hoofdstad had hij een archeoloog in de arm genomen. Samen met enkele studenten hadden ze de grond voorzichtig, laag na laag, afgegraven. Het veldje was omgeven door armetierige maïsakkertjes, waar vriendelijke maar zwijgzame boeren af en toe kwamen kijken. Het was er droog en heet. De zeewind werd door lage zandduinen tegengehouden. De stilte werd alleen verbroken door het geritsel van de maïs en het gezucht van de bezwete studenten. Er was geen ruchtbaarheid aan de opgraving gegeven, waardoor het een intieme en intense belevenis werd toen ze stilaan drie bassins blootlegden. Rechthoekige kuilen waarvan de wanden wisselende kleurlagen vertoonden. Rood en blauw en paars. Hier waren stoffen geverfd om verhandeld te worden. Op een steenworp afstand lag het strand waar Lusitaanse en Romeinse schepen konden landen. Waar Noord-Afrikaanse kooplui zich met de voorouders van Italianen, Fransen, Spanjaarden verstonden in tijden van vrede en misschien ook van voorspoed. Folmer had gehoopt een kleine schat aan voorwerpen en munten aan te treffen, en wie weet, op een verscholen plek tussen oude boomwortels of uitgehold gesteente een zeldzaam vrouwenbeeldje uit nog vroegere tijden. Hij wist dat het een droombeeld was, maar kon de droom slechts moeilijk onderdrukken. Tijdens slapeloze nachten zag hij haar gestalte voor zich opdoemen: de Venus van Areias met haar opgezwollen lichaamsdelen, rood en okergeel getint. Zonder mond, met lange vlecht en blinde ogen, het dikke lijf alleen bestemd om kinderen te baren. Misschien zou zij hem de beslissende ervaring schenken waar hij lang geleden naar had uitgezien. Al zijn beelden had hij willen opgeven voor deze ene vondst. Marja leefde met hem mee, maar had hem ook met enige meewarigheid bekeken. Ze gaf de voorkeur aan datgene wat ze vroeger werkelijk kon vinden: barnsteen op de kust voor het ouderlijk huis. Klompjes hars uit oeroude tijden waarin spinnen en vliegjes zich hadden laten vangen om haar te verrassen.

Hij sloeg de aangewaaide zandkorrels van zijn jas, hees zich achter het stuur en reed naar het dichtbij gelegen hotel op de rots. Folmer bleek de enige klant. Hij rustte uit onder een kamerpalm; bestelde koffie die hij niet zou drinken. Men had hem verzocht die ochtend nuchter te blijven. Hij dacht aan Ines, de keukenhulp, die

op zijn aandringen bij verwanten in Frankrijk logeerde. Twee van haar broers werkten als gastarbeiders in de Franse auto-industrie. Ines was hem dankbaar geweest. Doctor Folmer was een goede werkgever, beter dan die van de omliggende *quintas* waar het personeel onverschillig werd bejegend en mager beloond. Doctor Folmer had er ook voor gezorgd dat ze later een pensioen zou krijgen. Ofschoon ze deed wat ze kon, was ze geen partij voor Folmer met zijn grillige humeuren. Marja was in het verleden altijd opgetreden als bemiddelaarster. Nu moest hij bepaalde zaken regelen waarmee hij zich het liefst niet bezighield. Hij hoopte dat de al niet meer zo jonge Ines zijn barse toon zou doorzien en verontschuldigen. Zijn weinig plooibare natuur had ervoor gezorgd dat hij oude vrienden van zich had vervreemd. Zijn kinderen verbleven buitenslands en zag hij zelden. Behalve het leven zelf, was er nog maar weinig dat hem aan het leven bond. Hij schoof de koffie van zich af, legde wat geld neer en stond op. Het was tijd om te gaan.

Folmer besloot de kustweg verder te volgen. Na het drukke Cascais was die verbreed en liep hij evenwijdig aan de spoorlijn langs de oceaan. Door de krappe ruimte tussen het water en de bebouwde hellingen bleek de vierbaansautoweg een hachelijk traject. Om praktische redenen zag hij ervan af de wagen te parkeren en de trein te nemen. Het onbesuisd gejakker van de andere weggebruikers ten spijt voelde hij zich veiliger en zekerder in zijn solide Volvo. Hij reed die dag nog langzamer dan zijn gewoonte was. Het wekte de ergernis van jonge en kortaangebonden automobilisten op. Folmer negeerde hun signalen en gebaren. Zijn gedachten eisten hem volledig op. Het ontging hem echter niet dat hij meer dan eens bij een verkeerslicht iemand voor zich trof die kort daarvoor obsceen gesticulerend en met luid getoeter was voorbij gestoven. Wat was de winst geweest? Beiden zouden ze binnen een halfuur in Lissabon zijn.

Er lagen enkele schepen voor de brede monding van de Taag op een loods, een gunstig getij, of beide tegelijk te wachten. Een verroeste olietanker was voor anker gegaan. De meeste tankers voeren onder Panamese vlag. Het arme en corrupte Panama bezat de grootste koopvaardijvloot van de wereld, leek het. Malafide handelaren en oliemagnaten hadden er tal van postbusrederijen gevestigd, wat het aanzien van de scheepvaart niet bevorderd had. De tijden van Vasco da Gama en Hendrik de Zeevaarder waren nu al niet meer te bevatten. Ofschoon Folmer in zeker opzicht met zijn tijd meeging werd zijn afkeer van het heden dagelijks gevoed.

De bruin verkleurde stroom van de rivier ging slechts langzaam over in de grauw getinte oceaan. De wolken hingen laag boven het

water. Ze stegen met moeite over de heuvels die de stad omringden. Het beeld van Christus-Koning op de andere oever was van veraf zichtbaar. Het was lelijk en vertrouwd, en bood geen troost. Als er toch een beeld moest staan was dat van Christoffel passender geweest - zeker aan de overkant van een zo krachtige rivier, meende hij niet zonder ironie.

Folmer verliet de autoweg en sloeg een door palmen en oleanders omzoomde avenue in. Hij daalde af naar de Baixa, de benedenstad, om op de havenkade bij de veerboot naar Cacilhas even stil te houden. Hoe vaak was hij niet naar de overzijde en terug gevaren, zomaar, voor zijn plezier, hangend over de reling, zijn hoed in de hand, zijn haren wapperend in de wind van zee. In Cacilhas had hij dikwijls koffie in het grote veerhuis gedronken, genietend van de ruimte, het brede buffet, de glazen, de stemmen, het gekrijs van begerige meeuwen boven de tafeltjes op het terras. Het veer was altijd druk bezet. Hij was en bleef er anoniem, een reiziger die zich verbeeldde dat hij uitvoer naar de Kaap of naar Brazilië aan de overkant. Hij hoefde zich niet voor dat kinderlijk spel te generen. Behalve de boekhandelaar en de dokter wist geen enkele bewoner van zijn bestaan. Folmer bracht zijn handen naar zijn gezicht. Ze roken nog naar het zout van de zee dat zich die ochtend op zijn huid had vastgezet. Hij keek op de autoklok, startte de motor opnieuw en vertrok. Tien minuten later zette hij de wagen enigszins onhandig neer in een parkeergarage, nam zijn valies uit de kofferbak en meldde zich in het nabijgelegen ziekenhuis.

De ingreep was goed verlopen, zeiden ze, toen hij weer was bijgekomen. Een rauw gevoel op de plaats van de wond verhinderde niet dat hij enige dagen tussen opluchting en welbehagen zweefde. De morfine droeg daar ongetwijfeld toe bij. Het eerste gezicht dat hij gezien had, was dat van een donkere Mozambikaanse verpleegster die zijn temperatuur opnam. Hij was even geschrokken, voelde iets van schaamte, maar besefte dat hij zich alleen maar naar de gang van zaken had te schikken.

‘Catarina,’ had ze gezegd. ‘Mijn naam is Catarina Silva da Cruz. Uit Maputo.’

‘Maputo?’

‘Maputo,’ herhaalde ze. ‘Weet u waar dat ligt?’

‘Voor mij heet die stad nog Lourenço Marques.’

‘Voor mij niet, dr. Folmer.’

‘Lourenço Marques is een naam met een geur. De geur van scheepsreizen en nootmuskaat, van avontuur en kaneel. Van witte

huizen en arcades, en een slaperige haven op de rand van het verval. Beira - ook zo'n geurige naam, die toch anders ruikt. Maputo zegt me niets.' Hij merkte dat zijn woorden met een zekere vertraging uit zijn mond kwamen. Ze liepen enkele passen achter zijn gedachten aan, alsof ze die met lichte tegenzin volgden.

'U moet rusten, dr. Folmer.' Catarina sprak zijn naam versluierd uit; ze verbasterde zijn titel tot *doutor.*

'Ik heb uw stad eenmaal bezocht,' zei hij.

'Ik hoef dat niet te horen, dr. Folmer.'

'Onze delegatie werd door Spinola ontvangen. Voor u een naam die in een kwade reuk staat, vrees ik. Spinola, de generaal met het lorgnet, verzekerde met klem dat Mozambique volledig in zijn handen was. De pacificatie was zo goed als voltooid. De vooruitzichten waren gunstig. Een goed moment, leek hem, om in het land te investeren.'

'Maar de zaak stond er hopeloos voor. Nu gaat u zwijgen en slapen.' De verpleegster liep om het bed. 'Ik zal de blinden halverwege sluiten; dat verzacht het licht.'

Haar forse gestalte bewoog zich naar het raam en weer terug naar het bed om de lakens te schikken. Folmer was al weggezakt voordat ze de deur achter zich had dichtgetrokken.

In de dagen erna hadden ze geregeld met elkaar gesproken. Catarina Silva da Cruz was katholiek en diepgelovig. Haar vader had de naam van zijn baas aangenomen. Daarom heette ze Silva da Cruz. Ze was praktisch en bijdehand; had een helder verstand, maar nauwelijks een opleiding genoten. Ze was voor haar dertigste naar Lissabon gekomen om niet te verhongeren in Maputo.

'Dat was in Lourenço Marques nooit gebeurd,' beweerde Folmer half serieus.

'U weet meer dan ik, maar voor mij bent u een hopeloos geval,' had ze geglimlacht. Ze verdiende weinig, maar voldoende om zichzelf te onderhouden. Ze werkte hard en klaagde nooit. In haar ogen leefde haar patiënt in een onmogelijk verleden. Hij nam het leven niet zoals het was geworden. Het leek alsof hij zonder reden door zoiets als heimwee naar de verte werd gekweld. Ze zocht naar woorden om het goed te zeggen. 'Zelf heb ik geen tijd om over al die dingen na te denken,' zei ze. Denken was een luxe die voor anderen was weggelegd. Het voorkwam dat ze door gevoelens werd gedwarsboomd die ze zich uit zelfbehoud niet permitteren kon.

Als haar dienst voorbij was kwam ze nog een uurtje bij hem zitten. Ze had gevraagd of hij dat goed vond. Er was thuis geen mens die op haar wachtte. Haar echte thuis bevond zich in Maputo, waar

het leven volgens de berichten nagenoeg ondraaglijk was geworden. Het leek alsof ze ook in hem een diep verscholen, afgeschermde, zelfs ontkende hunkering vermoedde. De hunkering om ooit nog eens door woorden of een blik uit donkere ogen aangeraakt te worden. Maar Folmer was zich zeker bewust van zijn vooringenomen aard. Hij kwam er rond voor uit toen hij voor zijn werk nog in bepaalde kringen moest verschijnen. Zijn hele leven was hij trouw gebleven aan opinies die hem op den duur van zijn omgeving hadden weggedreven. De menselijke soort moest men vergelijken met het dierenrijk: er bestonden hogere en lagere soorten. Niemand kon hem uit het hoofd praten dat reuk- en kleurverschillen tussen mensen essentieel en niet te overbruggen waren. Nu, laat in zijn leven, begon hij ernstig aan zichzelf te twijfelen. Catarina, de verpleegster, wrikte zonder het te weten aan de grondslag van zijn bestaan. Aan de man die hij altijd gemeend had te zijn. Wie hem 's morgens had gezien, zou hem 's avonds niet herkend hebben, dacht hij. Natuurlijk, hij was stug, maar gaf grif toe dat hij haar waardeerde. En wat meer was: hij kende haar een schoonheid toe die voortkwam uit oprechtheid, onschuld en weerloosheid. Haar gestalte riep bij hem het beeld op van de nooit gevonden Venus van Areias. Alles was geprononceerd en vol aan Catarina. En toch joeg ze hem geen schrik aan zoals andere vrouwen. Uiterlijk bleef hij vormelijk en onberoerd, innerlijk echter raakte er iets op drift waar hij het liefst geen acht op sloeg. Als ze het vertrek verliet zwierde ze met een boog door de deur alvorens die te sluiten. Als ze met een brede armzwaai de deur opendeed, licht bezweet door al het lopen, zag hij haar een ogenblik in volle bloei zo staan. Voordat ze naar hem toe kwam trok ze de witte uniformrok strak over haar ronde knieën, alsof ze op de gang aan iets onoorbaars was ontsnapt. Hoe decent haar simpele bewegingen ook waren, ze bleven op zijn netvlies gloeien. Hij kon de nabeelden maar niet verjagen, en hij wilde dat ook niet. Het was zoals het was en het bleef zolang het duurde. Folmer gaf in stilte toe dat hij voor de tweede keer in korte tijd door een geluksgevoel bezocht werd. Zijn ommezwaai ervoer hij als een onverdiend mirakel.

Na een week werd hij ontslagen uit het ziekenhuis. Catarina zou hem naar de uitgang begeleiden. In afwachting van haar komst pakte hij zijn spullen bij elkaar en sloot het oude valies, waarmee hij vier decennia had gereisd. Hij gunde zich de zwakheid van een zeker bijgeloof: dat het zijn geluksvalies was geweest. En dat hem niets zou overkomen zolang het werd gekoesterd en gebruikt.

Zijn lichaam mocht dan iets te zwaar zijn, hij voelde zich wonderlijk licht in het hoofd. Misschien was het een overweging waard zijn begeleidster in de toekomst enkele malen voor een lunch of warme maaltijd uit te nodigen alvorens haar - indien ze daarmee in zou stemmen - als zijn nieuwe huisgenote te begroeten. Hij zou haar met respect behandelen en zich verheugen op hun conversatie of, desnoods, alleen op haar aanwezigheid. Hij was echter beducht voor zelfbedrog: onder geen beding mocht zijn toenadering berusten op de dwaasheid van een oude man.

Folmer voelde dat hij was genezen. Pijn en wondkoorts waren geweken, zijn stemming was aanmerkelijk opgeknapt. Hij stond op en liep naar de deur. Toen hij de kruk vastpakte overviel hem een gewaarwording die hij niet kende. Langer dan een seconde kon het niet zijn geweest. De grond zakte weg onder zijn voeten. Het valies viel uit zijn handen. Even later viel hij zelf. Zijn laatste gedachte doofde sneller in zijn brein dan het licht in zijn ogen. Folmers lichaam blokkeerde de deur van het vertrek. Hij lag op de betegelde vloer, zijn hoofd op het valies. De armen staken hulpeloos vooruit en wezen naar de half gesloten blinden voor het raam.

Catarina Silva da Cruz had de deur met grote inspanning opengeduwd. Ze sleepte het levenloze lichaam naar het lege bed en vroeg om assistentie. Catarina was gehard door een leven vol ziekte en dood, maar kon een zekere verslagenheid niet onderdrukken. De oude *doutor* Folmer had naar haar geluisterd en gevraagd of er wel iemand voor haar zorgde. Of haar ouders nog leefden; wat haar vader voor haar had betekend. Of er iemand was die ze meer dan oppervlakkig kende. Ze verwachtte weinig van het leven, maar die week had zijn aanwezigheid een glans verleend aan alles wat zich doorgaans grauw en monotoon voortsleepte. Ze keek vanaf de bovenste verdieping uit over de stad. In de verte zag ze hoe de modderkleurige rivier het blauwe water van de oceaan ontmoette. Het beeld van Christus-Koning schonk haar kracht. Ze had er goed aan gedaan de overtocht naar Lissabon te wagen. Alles was veranderd - de oceaan was gebleven, al droeg hij hier een andere naam. Men was haar niet onwelgezind, haar kaarten lagen gunstig. Ze moest verder. Had geen keus. Catarina liep weg van het raam, prevelde een kort gebed voor de dode patiënt en hervatte haar taak.

Haar superieuren handelden de zaak volgens een vaste procedure af. Ze stelden vast dat niemand aanspraak op de dode maakte. Folmers telefoon werd thuis niet opgenomen. De politie trof de villa in verlaten en gesloten toestand aan. Zijn auto stond nog onbeheerd in

de parkeergarage. In het valies werd geen adres gevonden. Er was geen enkele aanwijzing tot wie men zich in een urgente situatie wenden kon. Folmer was gestorven zoals hij had geleefd: eigenzinnig, afgewend, door koppige trots onbereikbaar geworden.

Willem G. van Maanen
Vlekkeloos

Vraag: hoe spreken we onszelf toe. Met je, jij, afwisselend met beide, met u. De afstand te bewaren, maar afstand waarom, je moet jezelf juist dicht op de huid zitten. Je hebt nog over een spiegel gedacht, ter confrontatie, maar je kent jezelf al vanbuiten, je eigenliefde, je kokette zelfhaat, allemaal menselijke ijdelheid. Het is niet gebeurd, dat spookt door je hoofd, het is niet gebeurd. Je weet wel beter, ook al is er geen bloed gevloeid, schuld kleeft als bloed aan je handen, je kunt ze duizendmaal wassen, je krijgt het niet weg, all the perfumes of Arabia will not sweeten this little hand, je blijft het ruiken, niets sterker dan het parfum van de dood. Je hebt haar eindelijk vermoord, de geliefde, gevreesde, gehate, je hebt haar in slaap gebracht, met liedjes, met verhalen, alsof ze je kind was, en toen heb je toegeslagen, toegedrukt, kussen op haar gezicht. Ze was in nachtkleding, zalmkleurig zoals gewoonlijk, op het dek van de oude lits-jumeaux, vlak onder haar kin een visitekaartje met op de achterkant in haar eigen handschift: kijk maar, vlekkeloos. Van die kaartjes waren er dozijnen in huis, op de empirebank in de salon, in de keukenkasten, op de ronde eettafel met de zes stoelen, in de badkamer, achter de gouden lijst van de penantspiegel, op de antieke kist in de vestibule, schriftelijke bewijzen van haar smetvrees, die ze met het verlies van haar spraak niet was kwijtgeraakt. Je was vals genoeg om haar uit te lachen als je haar betrapte op het vervangen van de voorraad, noodzakelijk in haar ogen omdat de kaartjes door het gebruik vuil werden en vernietigd moesten worden, verbrand het liefst, om gevaar van besmetting te voorkomen. Je zou het kaartje op haar bed, haar laatste, als alibi kunnen gebruiken, dacht je, maar alibi waarom en waarvoor? Moest het bewijzen dat een woord als vlekkeloos het gebruik van geweld uitsloot, dat de afwezigheid van een dodelijk wapen verklaarde waarom er geen bloed was gevloeid, dat er geen sprake of bewijs was van moord maar van iets dat erop kon lijken waar geen woord voor bestond, dat de dood sowieso geen gebeurtenis

was maar een toestand van voorbijgaande aard, een vorm van bewusteloosheid?

Je hebt van al de kamers in het grote huis een vertrek uitgezocht op een verdieping boven de hare. Het is de kamer van je vader. Ze ligt onder je, ze zal niet roepen dat je wat zachter moet doen, omdat ze anders niet kan slapen. Je kunt op en neer lopen zoveel je wilt, je schoenen aanhouden om harder te kunnen stampen, de grammofoon luid aanzetten om naar je favoriete opera te luisteren, zelf in gezang uitbarsten, ze zal je niet horen. Maar nu ze dood is heb je er geen enkele behoefte meer aan haar te kwellen. Ze mag over je heersen nu het niet meer kan. Je kamer ligt op de tweede verdieping, onder de zolder, bereikbaar langs een eigen trap achter in het huis, aan de tuinkant. Je vader hield er praktijk, de patiënten, cliënten noemde hij ze, konden ongezien voor de buitenwereld naar binnen. Je jongenskamer lag op dezelfde etage, buiten gehoorsafstand, maar je kon niet altijd verhinderen dat je op het portaal of op de trap een onbekende tegenkwam die op weg was naar boven of naar beneden. Je hebt na zoveel jaren bezit van zijn kamer genomen en niet veel van de inrichting overgelaten. De vitrines met vazen en beeldjes uit verre tijden en landen heb je aan een oudheidkundig museum geschonken, samen met de meeste verspreid opgestelde hele en halve goddelijke of menselijke figuren, de boekenkasten, vakliteratuur die je nooit zult lezen, heb je uitgedund, van de divan heb je de kussens verwijderd en het Perzisch kleed vervangen door een doek van lichtblauw linnen, je gaat er soms op liggen, je verbeeldend dat je in analyse bent en praten moet over los en vast in je leven, vast vooral. Je bent je ervan bewust dat je je dode vader trotseert, maar dat heb je ook gedaan toen hij nog leefde, je was bang voor hem, maar laf was je niet. Je zit aan zijn bureau zoals vroeger toen je speelde dat je hem verving, quasi op zoek in een opengetrokken lade waar tussen oude agenda's niets van enig belang te vinden was, afgezien van een stilstaand horloge dat onverwacht begon te lopen toen je het opwond. Je amuseerde je met het idee dat je vader het tot zijn verbazing zou horen als hij terugkeerde, maar te weten gekomen ben je het niet. Het horloge heb je bewaard, het is stil blijven staan, je krijgt het niet aan de gang.

Van de enkele beelden die je hebt nagelaten heb je dat van de Chinese wijsgeer op eigen kosten laten restaureren. Hij was tijdens de begrafenis van je vader ten val gekomen, je zag daar een teken in toen je thuiskwam, een waarschuwing die je niet in de wind mocht slaan. Er was je verteld dat je vader hem iedere morgen groette voordat hij aan zijn werk begon. Je houdt niet van die Chinees, als

kind was je bang voor hem, je hebt jezelf moeten overwinnen om hem na herstel op zijn oude plaats terug te zetten. Als tegenwicht, maar ook alweer om je vader te bruuskeren, heb je enkele kunstwerken uit eigen collectie in je nieuwe verblijf uitgestald. Je dierbaarste bezit is een vrouwen- of meisjesbeeldje dat je, toen er weer vrede was, van je vriendin Lizzy hebt gekregen. Jullie deden in de oorlog hetzelfde, maar in een andere groep, en hebben elkaar toen nooit ontmoet. Je hoorde dat ze samenleefde met een oudere schrijver wiens terechtstelling hem heeft verhinderd zijn eerste roman door een tweede te laten volgen. Lizzy had een voorliefde voor oudere mannen, ze verkoos de leraar boven de leerling, ze was volwassen geboren, deed niet mee aan spelletjes of uitstapjes, las boeken die geen mens begreep, vervaardigde even schaamteloze als vlekkeloze tekeningen van naakte mannen en vrouwen die jullie niet kenden, trouwde laat en scheidde op tijd van een gerenommeerde kunstenaar die haar drie zonen schonk, haar talent onderdrukte en haar dranklust aanwakkerde. In je bezit is nog een ets uit vroeger tijden, waarop elk van de twee zichzelf portretteert, kijkend in een gebroken scheerspiegel, Lizzy door de barsten verwoest, haar man intact, de scherven ordenend tot een nieuw gezicht. Bij haar crematie wees de oudste zoon, met wie je over de ets kwam te spreken, je op de waarde van het dubbelportret, uniek intussen omdat zijn vader de koperen etsplaat met beide voorstellingen voortijdig had doorgezaagd en het deel met zijn vrouw vernietigd of opgeruimd. Voortijdig? Als voorschot op de scheiding, ja, zijn vader hield van duidelijkheid, zoals ook uit de compositie van zijn werken bleek. Je was er niet zeker van naar wie van zijn ouders zijn voorkeur uitging, je zong de lof van zijn moeder als vrouw, vriendin, kunstenares, van alle aanwezigen in de aula kende je haar het langst, niemand anders had immers met haar op school gezeten. Een doodsbleke vrouw, die zich al enige tijd aan jullie opdrong, mengde zich nu in het gesprek. Ze richtte zich na een vage begroeting tot jou met de opmerking dat je dan toch de aangewezene was geweest om de lijkrede te houden, die allicht persoonlijker zou zijn dan wat ze tijdens de plechtigheid had gehoord. Lizzy's zoon, van mening waarschijnlijk dat de vrouw je in verwarring had gebracht, wilde ingrijpen, maar je weerde zijn poging af. Je had haar herkend, al had je haar sinds je schooltijd niet meer gezien of ook maar aan haar gedacht. Nymphe, geen twijfel aan, nog even dun en wit, onbevlekt ontvangen zoals jullie al na haar eerste uur in de klas oordeelden, smetteloos als een zwaan of een lam, maar, zo bleek al snel, met een scherpe tong.

Je bent altijd een meester geweest in het vergeten of verstoppen.

Je geheugen bewaart details, geen hoofdzaken. Je ontwijkt ze, glipt erlangs. Terwijl je herinneringen ophaalt aan je schooltijd met Lizzy en de anderen, Nymphe inbegrepen, denk je geen ogenblik aan de vrouw die onder je ligt, een verdieping lager, die je hebt gedood. Zou je niet een dokter moeten waarschuwen, de politie? Het komt niet in je op. Je kijkt de kamer rond waar je zit, het vertrek waar je vader praktijk hield, je overweegt nog enkele van zijn snuisterijen, zoals je zijn kostbaarheden noemt, te verhandelen of in bruikleen te geven, om ruimte te maken voor wat je uit eigen bezit dierbaar is, Lizzy's beeldje allereerst, er is misschien een moment waarop je twijfelt aan wat je hebt gedaan, je bent zelfs in staat te geloven dat het niet is gebeurd, maar je voelt geen enkele behoefte af te dalen en de gevolgen van je daad opnieuw in ogenschouw te nemen. Het heeft de tijd, zo houd je jezelf blijkbaar voor. Dood is dood, daar helpt geen lievemoederen aan, aan opstandigheid geloof je niet. Je duikt weer weg in het verleden, die dag alleen in de zomertuin toen je onverwacht bezoek kreeg van een oud geworden Lizzy die je met haar melancholieke glimlachje een in doek gewikkeld zwaar voorwerp overhandigde: hier, voor jou. Het was een bronzen beeldje, de torso van een jonge vrouw, een meisje nog met kleine borsten, de ontbrekende armen denk je erbij, omhooggestrekt, het lichaam balancerend op wat een been had moeten worden of wat een been was geweest, het kleine zusje van de beroemde Venus misschien, een nimf op het punt van een onbereikbare sprong. De maker was een bevriende beeldhouwer die het Lizzy op de dag van zijn arrestatie in bewaring had gegeven. Hij heeft de oorlog niet overleefd, omgevallen en afgemaakt tijdens de evacuatiemars van het ene kamp naar het andere in de ijzige laatste winter, kort voor de bevrijding. Zijn naam schiet je niet te binnen, je wilt niet weten dat hij bekend is geworden door zijn monument in steen voor de veldheer die in een vorige eeuw het inheems verzet tegen de koloniale machthebber heeft gesmoord. Je meisje in brons was in jullie oorlog nog van klei, Lizzy heeft haar gered door haar in een steeds nat gehouden doek te wikkelen, haar van het ene vluchtadres naar het andere met zich meenemend. Tot het land bevrijd was en ze na lang zoeken een nog jonge immigrant vond die beweerde en bewees het danseresje, zoals je haar noemde, voor de eeuwigheid te kunnen bestemmen door haar in brons te gieten. Tien- of twintigmaal groter had ze kunnen dienen als verzetsbeeld op een plein of in een park, je, en jij niet alleen, zou de maker zijn jeugdzonde, het monument voor de koloniale onderdrukker, hebben vergeven en hem als een van de miljoenen vermoorden herdenken.

Daartoe behoorden ook de ouders van Nymphe, zoals Lizzy je al eens had verteld. Nymphe, als meisje in witte jurk al doorschijnend als een vlinder kwam je in volwassen gedaante als vrijwel opgelost voor, maar fladderde nog onvermoeid van bloem naar bloem, niet zozeer om nectar te zuigen als wel gif te spuiten. Ze had je al een keer terechtgewezen en sloeg opnieuw toe met de opmerking dat zij eerder dan jij het beeldje had verdiend, als wees immers van omgebrachte ouders. Je herinnerde je die twee, toen ze hun dochter voor het eerst naar school brachten, als aanhangers van een sekte die reinheid in woord en daad predikte, vlees noch vis at, gekleed ging in eigenhandig gesponnen en geweven kleding zonder herkenbaar model, voortdurend blij om iets dat ze blijkbaar zagen of hoorden, en het als natuurlijk beschouwden het liefdesleven uitsluitend in dienst te stellen van de voortplanting en het, zodra daaraan was voldaan, dood te verklaren. In naam van de bond Reinleven: geen genot. Je drijft nog altijd de spot met ze, je blijft erbij dat ze zich belachelijk hebben gemaakt door in het zicht van hun dood vast te houden aan het misverstand van de hun heilige leer die op geen enkele maatschappelijke of religieuze overtuiging steunde, maar waarschijnlijk voortkwam uit hun weigering zichzelf tot de zoogdieren te rekenen, een hogere vorm van smetvrees. Zover wilde je tegenover Nymphe zelfs in gedachten niet gaan toen ze je min of meer verwijtend toevoegde, alsof je medeschuldig was, dat haar ouders tijdens de bezetting waren opgepakt, verraden door de buren tegenover wie ze in een twistgesprek Hitlers idealen afkeurden en verwierpen, met de voorspelling dat hij er met zijn volk aan te gronde zou gaan. Hun beulen ontkleedden hen en dwongen hen vergeefs tot copulatie over te gaan, waarna ze aan elkaar vastgebonden werden opgehangen, in innige omhelzing, zoals een bewaard gebleven rapport niet zonder leedvermaak vermeldde.

Brak het touw niet, of de galg? Die schandelijke vraag hield je nog binnen, je verving hem door naar haar eigen lot te informeren. Hadden haar ouders haar iets nagelaten, geen materiële maar geestelijke bagage bedoelde je, principes, idealen? Terwijl ze je strak bleef aankijken stak ze haar hand in de open kraag van haar blouse en haalde ze aan een dunne ketting een gouden hangertje naar boven, het obligate kruisje zoals je halverwege al vreesde. Het verbaasde je niet, zei je, dat ze troost had gezocht en blijkbaar had gevonden in het geloof. Je had het mis, je was weer eens te snel met je conclusie, ze bracht zonder iets te zeggen het sieraad naar je gezicht, een spottend trekje om haar mond. Je kon je ogen niet geloven, het was geen kruisje wat je zag, maar een galgje.

Je was geschokt, geef het maar toe, ontredderd, zo ongelovig als je was. Je ouders op die manier te herdenken ging je te ver, grensde aan blasfemie. Het ontbrak er nog aan dat het galgje in gebruik was, dat er een veroordeelde aan hing, een paar, tongetje uit de mond. Je kon geen woord uitbrengen, en Nymphe, eveneens zwijgend, borg haar schat weer op in zijn geheime holletje, tussen haar borsten zoals je je, om weer op adem te komen, trachtte voor te stellen, denkbeeldige borsten.

Je sprak later nog met een paar oude vrienden, klasgenoten van wie een enkele het ver had gebracht, een onbekende vrouw die zich met een verward verhaal aan je vastklampte, en toen je eindelijk afscheid van Lizzy's zonen had genomen en je de aula verliet stuitte je bij de uitgang op Nymphe, die daar op je scheen te wachten. Je had haar alweer van je afgezet en bood haar tegen je zin je auto als taxi aan voor een rit naar bushalte of station. Ze bleek in je buurt te wonen, je voelde je verplicht haar thuis te brengen. Ze had je meermalen op straat gesignaleerd, maar nooit de behoefte gevoeld je aan te spreken. Lizzy's herhaalde aanbod om een ontmoeting te arrangeren sloeg ze telkens af, en toen ze zich ten slotte bereid toonde was Lizzy al te ziek om er nog moeite voor te doen. Wist je dat ze je het beeldje had gegeven om iets aan je goed te maken? Een voorval op school, waarbij jullie beiden waren betrokken, en dat jij had afgedaan door haar schuld op je te nemen. Het kostte je een schorsing van een week, weet je dat niet meer. Je herinnerde je er niets van, misschien kwam het je toen wel goed uit, je speelde zeker niet de held, de doodstraf stond er in elk geval niet op.

Je had het woord wel willen inslikken, maar nu het eenmaal was uitgesproken zat er niets anders op dan door te gaan. Je zette de auto op een parkeerplaats, als een verliefde die uit is op verovering, en vroeg haar of het waar was wat ze je had laten zien. Als antwoord bracht ze het verborgen sieraad weer tevoorschijn en zwaaide het aan het kettinkje vlak voor je ogen zacht heen en weer. Je stak je hand uit om het stil te houden, een protest verwachtend dat niet kwam, integendeel, ze scheen je met haar blik aan te moedigen door te gaan, het vast te pakken. Je legde het op de palm van je hand, een sensueel gevoel bekroop je, het leek alsof je met haar was verbonden, ze hoefde maar iets voorover te buigen of jullie raakten elkaar. Ze glimlachte, dat was alles, dat was al iets. Je had het goed gezien, een galgje, nauwelijks twee centimeter hoog, naar het gewicht te oordelen niet hol maar van massief goud, door een oogje op de hoek aan het kettinkje gehecht, zodat het scheef moest hangen als ze het droeg. Moest dat de mogelijkheid verbeelden van een galg die

door het dubbele gewicht van haar ouders verzakte? Je zag haar in haar ellende voor het aanbrengen van zo'n dramatisch detail aan, maar je had het alweer mis. Haar ouders, haar vader voorop, waren al veel eerder tot de overtuiging gekomen dat het kruis als christelijk symbool had afgedaan, op grond van historisch onderzoek dat aantoonde hoe de Romeinse rechtspraak bij het bepalen van de doodstraf onderscheid maakte tussen slaven en vrije burgers. Slaven werden gekruisigd, de vrijen, voorzover daarvan in een bezet land als Judea kon worden gesproken, werden opgehangen. Jezus, als hij al geleefd had, viel in die laatste categorie.

Het gemak, de vanzelfsprekendheid waarmee Nymphe de theorie van haar ouders uiteenzette kwam je nog vreemder voor dan de inhoud ervan. Stond zij erachter? Droeg zij het galgje uit eigen overtuiging, uit eerbied of ter nagedachtenis? Ze nam het je af, zonder iets te zeggen, en stopte het weer weg. Je startte de auto. Onderweg legde ze je uit, alsof dat de verklaring was, hoezeer galg en kruis naar de vorm familie waren: niet alleen uit hetzelfde hout gemaakt, maar als het ware uit elkaar ontstaan. Verwijder de top van het kruis, breek een van de armen af en gebruik die als steun voor de andere, voilà. Technisch gezien minder problematisch dan historisch, want zoals zij het voorstelde had het kruis de oudste geschiedenis. Je durfde, na gepaste aarzeling, te vragen waar haar voorkeur naar uitging. Wat de functie betrof, de procedure, ja, dat bedoelde je. Heb je het over pijn lijden? vroeg ze. Je wendde schaamte voor en deed er het zwijgen toe. Als het daarop aankomt, zei ze, verdraagt een vrouw meer dan een man, of het nu in het kraambed is of aan het kruis.

Je probeerde je een gekruisigde vrouw voor te stellen, het lukte je niet, en toen je bleef zwijgen zei ze met afgewende blik, alsof ze belang stelde in het verkeer of het landschap, dat ze, als ze er zelf weer zou staan en het nog voor het zeggen had, voor de minst vervuilende methode zou kiezen, opgevoed immers met de principes van een rein leven? En dus? Waar geen spijkers aan te pas kwamen en geen bloed vloeide. Was bloed onrein? Je vroeg het niet, je dacht zo vluchtig als je kon aan de horden die, zonder een druppel bloed te verliezen, onder de verraderlijke toezegging van een complete reiniging waren vermoord. Je was getroffen, ontroerd misschien, door haar trouw tot in de dood aan haar ouders, een sterke variant van het gebod ze te eren, en al ging het je te ver dat die leidde tot het verspreiden van hun overtuiging en idealen, je wenste tegen beter weten in dat je net zo zou zijn en doen als de gelegenheid daar was. Je schakelde de auto eindelijk in de vereiste versnelling en maakte

vaart, verlangend naar het einde van de rit. Bij de eerste huizen van jullie woonplaats gaf ze aan verder te willen lopen. Je had nog willen weten of ze het dragen van een galgje voor eigen gebruik wilde reserveren of er een beweging van maken, een kruistocht voor de invoering van een nieuw symbool, maar je zag ervan af. Kruis of galg, wat deed het ertoe als de aanhangers van het reine leven zich niet door een religie lieten inspireren maar door wat zij voor de natuur aanzagen. Met meer recht zouden ze een product dat de aarde voortbracht tot symbool kunnen verheffen, een boom of een vrucht van die boom, zolang die althans geen verkeerde associaties wekte. Overigens moest je toegeven dat de voorstelling van een school vol meisjes of een klooster vol bruiden met een gouden galgje tussen hun borsten je beslist opwond.

Je bent op de divan in je vaders kamer gaan liggen. Geen betere houding voor het ophalen van herinneringen, voor zelfonderzoek als je wilt. Maar je wilt niet, en dat is je goed recht, al zou het misschien verstandig zijn dat recht te overtreden. Het kan geen kwaad jezelf soms geweld aan te doen. Je hebt onlangs gehoord dat Nymphe is overleden, na een rein leven opgenomen in een zuiverende dood, zoals vermeld op de lichtblauwe rouwkaart die je later, na veel omzwervingen waarschijnlijk, bereikte. Wat moet de dood na dat reine leven nog zuiveren? De vier goudkleurige galgjes op de hoeken van de kaart ontgaan je niet. Je denkt terug aan jullie autorit na Lizzy's crematie, toen je haar geheim in je hand voelde, je ziet de film voor je van een weglopende Nymphe, wegzwevend eerder, een luchtgeest meer dan een menselijk wezen. Je doet je ogen dicht om het beeld te verscherpen van het onverwachte armgebaar toen ze de hoek wilde omslaan, alsof ze zich bedacht en op het punt stond om te keren. Had ze je nog iets willen zeggen, iets vriendelijks, iets vijandigs? Je hebt geen verstand van vrouwen, dat voegde ze je toe, boosaardig alweer, toen je gedienstig het portier voor haar opende terwijl je bleef zitten, je arm voor haar langs. Had je moeten uitstappen? Had ze spijt van wat ze je had verteld? Geen verstand van vrouwen, nee, van geen mens, jezelf inbegrepen.

Je kamer in het grote huis komt je voor als een onbewoond eiland, je vaders doodstille nalatenschap van versteende Chinezen, Egyptenaren en Romeinen niet meegeteld. Heb je even geslapen? Je ligt languit, je armen over je borst, misschien heb je gedroomd, je herinnert je niet wat en van wie. Je herinnert je wakend wat je wilt, slapend heb je geen macht over jezelf. Kwam zij erin voor die je hebt gedood? Je realiseert je dat je geen moment meer hebt gedacht aan wat je hebt gedaan. Verbeeld je je nog altijd dat het niet is gebeurd?

Je dwingt jezelf tot onverschilligheid, maar waarschijnlijk ben je onverschillig van nature, vraag je niets, kies je niet, oordeel je niet, kijk je zonder te zien, hoor je zonder te luisteren, ben je begaan met niemand. De verklaring, als je daaraan behoefte hebt, zou kunnen zijn dat je het van niemand vreemd hebt. Je kunt wel de spot drijven met zulke ouders als die van Nymphe, maar zij gaven hun kind iets mee, hoe belastend ook, terwijl jij van jouw ouders geen andere boodschap hebt gekregen dan dat doodgaan zo niet het doel van dan toch de voorwaarde tot het leven is, dat je bent geboren om te sterven. Moet je die armzalige erfenis niet weigeren?

Je staat op om de stad in te gaan. Je wilt de geest verzetten en zonder ander doel wat rondlopen. Je daalt de trap af en houdt stil voor de deur waarachter ze ligt. Je ziet het kaartje dat boven de koperen kruk is vastgeprikt. Het is onbeschreven. Je herinnert je niet het eerder te hebben gezien en vraagt je af wie het daar heeft aangebracht. Is het de bedoeling dat iemand het ontbrekende woord alsnog opschrijft? Jij? Maar misschien moet je eruit afleiden dat blanco de overtreffende trap is van vlekkeloos. Je overwint je schroom en draait de kruk om. De deur is op slot. Je klopt twee, drie keer, alles blijft stil. Je overweegt te roepen, je laat het na. Bij het afdalen van de trap naar de begane grond dringt het niet tot je door dat je een wijsje fluit terwijl je wikkend en wegend het verschijnsel van smetvrees en de behoefte aan rein leven met elkaar vergelijkt. Je bent er nog in verdiept als je in de vestibule staat. Ga je de telefoon pakken om de politie te bellen? Kijk maar, het kaartje op de oude kist, trots van het huis, ligt er nog, vlekkeloos. Je trekt een jas aan, opent de buitendeur en begeeft je op weg voor een wandeling met onbekende bestemming.

(met dank aan Rudy Kousbroek)

Robert Anker
De pianostemmer

Het licht van februari, kaal en wit, ligt in een dunne laag over de duinen en het strand. De dingen staan scherp afgetekend en hebben geen enkel verband met elkaar. Een pol helmgras dringt zich in hevige precisie, je kunt de sprieten tellen, op aan het oog en duwt de omgeving uit het zicht. Het is windstil, de metalen zee ligt blak in zichzelf besloten al moet ze aan de rand een onrustig streepje branding toestaan. In de gesloten hemel wisselen lichte en donkere plekken elkaar af. Boven het hoofd van de pianostemmer begint een meeuw hard en kelig te krijsen, zonder reden lijkt het, de andere meeuwen kijken niet op of om. Een zwart dampend paard komt met knikkend hoofd naar boven lopen waar het door zijn jeugdige berijdster in galop het strand op gestuurd wordt, wolkend zand opwerpend. De pianostemmer trekt de kraakheldere manchet van zijn overhemd uit de mouw van zijn smokingjasje - een tic - rilt in zijn donkere overjas, schikt zijn sjaal en loopt op zijn krakende lakschoenen over het plankier terug naar zijn scooter onder aan de strandopgang. Hij komt hier al jaren twee keer per maand, de twee keer namelijk dat hij in een grote Aerdenhoutse villa een Bösendorfer moet stemmen, eigendom van een bekende pianiste die hij nog nooit heeft gezien.

Villa Bosch-Lust is een exempel van neo-bouwkunst. Een vijftal hardstenen treden leidt naar een bordes dat aan weerszijden geflankeerd wordt door drie zuilen met een Ionisch voluutkapiteel waarvan de voorste twee een timpaan dragen met een reliëf van naakte mannen. De pianostemmer huppelt naar boven, belt aan en ontwaart door de facet-geslepen ruiten van de voordeur het roze-wit gestreepte vest van de huisknecht.

De Bösendorfer staat diagonaal in de muziekkamer aan het eind van de linkervleugel. In een hoek een doorleefde chesterfield onder een lamp met perkamenten kap, op een boekenkast de witte buste van een getourmenteerde Beethoven en aan de muur een verlegen Schubert. Tegen een andere muur tafelhoge ladekasten waarop sta-

pels partituren liggen, klassiek repertoire maar de pianostemmer vindt er ook werk tussen van moderner componisten, Strawinsky en Messiaen deze keer, en een piano-excerpt van een orkestpartij van Penderecki, zo te zien van *De natura sonoris.*

Hij trekt de manchetten uit de mouwen van zijn smokingjasje, neemt plaats op de pianokruk die hij met de knoppen aan beide zijden omhoogdraait, laat zijn handen zweven boven de toetsen en begint aan een trage wals van Chopin. Om te genieten van het orgelende geluid van de Bösendorfer, zo anders dan zijn eigen Pleyel al heeft hij die in jaren niet meer gehoord, en dat is meteen de voornaamste reden van zijn spel: alleen binnen de strenge omlijsting van een stembeurt staat hij zich nog toe zich te wijden aan de wezenlijke hartstocht van zijn leven. Maar vanzelfsprekend spoort hij zo ook de eerste ongerechtigheden op. Als iedere goede pianostemmer - en goed is hij al was het nooit zijn roeping - hoort hij onmiddellijk elke snaar die een millihertz is gedaald maar anders dan de meeste pianostemmers beschikt hij ook nog eens over het absolute gehoor. Dat is niet altijd een zegen. Zo heeft hij *Der Tod in Venedig* voortijdig moeten verlaten omdat de film kennelijk te langzaam draaide waardoor de muziek van Mahler zijn oren pijnigde en hebben geluiden op straat, als hij zichzelf niet tot de orde roept, de neiging een obsessie te worden: claxon, toet: een a; ting, de tram: een f; housemuziek uit een auto: een dreunende b; Jantje, kom-nou: g-d, g-d.

Er is weinig mis deze keer. Het hangt er sterk van af wat mevrouw onder handen heeft. Een keer was op de vleugel de partituur blijven liggen van een stuk van Berio dat de rechter onderarm een paar keer voorschrijft met een zwiep - driedubbel forte! - van pols tot elleboog de hogere middensectie te teisteren en toen had hij wel een tijdje werk gehad. Hij opent zijn ouderwetse dokterskoffer en haalt stemkeil en stemhamer tevoorschijn. Hij slaat een paar kwinten aan, steekt de keil tussen twee snaren en plaatst de hamer op een pen.

Als hij een paar keer een lage f indrukt omdat hij, nee, toch niet, een minieme afwijking, of wel?, meende te bespeuren, merkt hij ineens hoe bij de ronde volle toon een even volle maar rijkere toon aanschuift, een toon met een droefgeestig vibrato, een aangestreken toon. Hij stopt en luistert en hoort nog net hoe ergens boven in het huis een cello zwijgt die, als hij de f weer aanslaat, onmiddellijk instemt en volgt naar de g, de as, meeschakelt naar een Bachs contrapunt en stopt als de pianostemmer stopt. Dan begint hij in een impuls aan het andante uit Bachs sonate in D-majeur, BWV 1028 (eigenlijk voor gamba) en hoort, tot zijn grote opwinding, dat de cello

volgt. En stopt als het langzame deel na een paar minuten ten einde is. Zijn hart bonst in zijn keel.

Het blijft honderd jaar stil in het grote landhuis dat met al zijn oren luistert naar de stilte. Buiten slaat een hond aan. In de buizen van de centrale verwarming begint water te tikken. Onbeweeglijk zit de pianostemmer op zijn kruk, de handen in zijn schoot. Dan, als de eeuwigheid is aangebroken, begint de cello te spelen. Het eerste deel van Brahms' sonate voor cello en piano in e-moll, allegro ma non troppo. Na een paar tellen laat de pianostemmer de begeleiding uit zijn vingers rollen maar zachtjes, piano, piano. Een paar minuten later houdt hij ermee op omdat de zuigkracht van de muziek het aflegt tegen zijn groeiende nieuwsgierigheid te willen weten wie het is die ergens boven zo trefzeker zit te spelen, met een zo warme, zinderende toon dat hij wel zijn grond moet hebben in een diepe beleving van deze muziek die alle snaren in des pianostemmers gehoor aan het zingen brengt. Wie het ook is, het is een vrouw, dat weet hij zeker. Dat hóór je gewoon.

Hij staat op, opent een andere deur dan waardoor hij gekomen is en hoort de cello meteen een stuk duidelijker. Aan het einde van de gang ziet hij een trap. Langzaam, als om het kraken van treden te voorkomen, loopt hij naar boven. Weer een gang. Er komen verschillende deuren op uit en achter de derde deur klinkt de muziek. Even blijft hij staan luisteren terwijl buiten in het westen de zon aangloeit maar net niet doorbreekt. Dan duwt hij de koperen klink naar beneden en stapt naar binnen. De muziek kolkt om zijn oren. De celliste zit op een krukje diep over haar instrument gebogen, haar hoofd ter hoogte van haar vlugge vingers. Daardoor en doordat haar kamerjas alleen nog door een koord om haar middel bijeengehouden wordt krijgt de pianostemmer zicht op heel wat meer dan het begin van haar ebbenhouten borsten en haar benen en dijen tot waar ze het zingende en gonzende instrument omklemd houden dat na een laatste dalende, vertragende reeks tot stilstand komt op het donker vibrerende orgelpunt van de gis.

De celliste tilt haar strijkstok van de cello, blijft nog even in dezelfde houding zitten en brengt dan haar hoofd omhoog. Het licht kroezende haar zit naar achteren vastgebonden en geeft een smal gezicht vrij met een kleine, fijn gesneden neus, een volle mond en een trotse kin, maar dan die ogen! Borend zwart in het helderste wit. On-Europese ernst. Heen en weer schietend van het ene oog naar het andere kijken ze de pianostemmer aan en de pianostemmer voelt zich - tja - ontstemd?

De jeugd van de pianostemmer was eenzelvig en klein. Vader onbekend, moeder met hoofdpijn. Nette armoe. Zijn muzikale begaafdheid trad al vroeg aan het licht. Als er muziek klonk hield hij op met spelen en luisterde. Hij was vaak bij de radio te vinden waar hij de zenders afzocht op klassieke muziek - alle andere muziek was hem een gruwel. Als de radio niet thuis gaf of niet aan mocht omdat zijn moeder met migraine op de bank lag, was zijn hoofd toch geheel met muziek gevuld. Als hij iets één keer had gehoord kende hij het namelijk uit zijn hoofd, niet alleen de melodie maar ook de begeleiding, zelfs van een symfonie wist hij alle stemmen te onderscheiden en te onthouden, en in zijn hoofd, al was het meer een weten dan een horen, was de ervaring even intens als in het echt, even ontroerend, verrukkend en vooral openend, een onbeschrijflijk overgaan naar mentale velden die hij nog nooit had betreden, een onbegrijpelijke vervreemding van de gewone werkelijkheid als hij tussen de noten door wegzeilde in een synesthetische wereld van bont bloeiende klankvelden, naar regen geurende droefheid, tintelend blauwe vrolijkheid, de groene warmte van een verzadigd geluk dat sporen naliet van een donkere weemoedigheid en dat allemaal op verschillende plaatsen in zijn geest of zijn ziel tegelijk want al die aandoeningen hadden de neiging hem te splitsen en eindeloos te vertakken al voegde alles zich ook weer jubelend samen tot één grote lichtrivier die ten slotte in zichzelf terugstroomde en hem achterliet op de oever waar hij tot zijn verdriet razendsnel opdroogde in de werkelijkheid.

Omdat de muziekschool gratis was kwam hij daar terecht. Een juffrouw met een gebreid vest en grote borsten drukte haar ruimvallende lichaam van achteren tegen hem aan om zo des te beter zijn vingers in de juiste positie op de blokfluit te kunnen zetten. De pianostemmer verdronk meer in haar geuren dan in het gepiep dat hij voortbracht - hij vond het maar niks, die fluit.

Er stond ook een piano.

Zijn eerste piano, een vleugel om precies te zijn, een Steinway & Sons.

De juffrouw vond het goed dat de pianostemmer, die als een magneet werd aangetrokken door het hevig glanzende instrument met de krachtige tandenrij der toetsen, op de kruk ging zitten om wat aanslagen te proberen. Proberen? Haar pupil speelde onmiddellijk iets van Bach zo te horen, waarschijnlijk iets eenvoudigs uit het *Büchlein für Anna Magdalena Bach* en voegde daar tastend, met de nodige misslagen, een contrapunt aan toe. Ze klapte in haar handen van verbazing en zo werd de pianostemmer pianist. Het be-

zwaar dat hij thuis niet kon oefenen werd ondervangen doordat het hem als veelbelovend talent werd toegestaan iedere dag een paar uur te komen spelen.

Naast de piano was er het geluid van de cello dat hem sterk aantrok al was er tegelijkertijd iets dat hem waarschuwde zich niet echt over te geven aan de klank van dat instrument. Tijdens een van zijn dagelijkse bezoeken aan de muziekschool waar hij inmiddels ook theorielessen volgde, hoorde hij in een kamer iemand de cellopartij spelen van het andante uit Schuberts pianotrio in E en hij trad door de halfopen deur naar binnen: een jongen van zijn leeftijd die in een staat van hevige omarming met zijn instrument verkeerde, zijn zwarte halflange haar hing dansend af langs de hals. Hij keek niet op toen de pianostemmer naar de vleugel liep en de pianopartij van deze kleine elegie meespeelde, hier en daar handig de ontbrekende viool invullend. Het was misschien toen dat de pianostemmer voor de eerste keer ontdekte dat de piano een mannelijk instrument is, in zijn imponerende meerstemmigheid gemaakt om te heersen, in zijn complexiteit een klinkend getuigenis van de mogelijkheid greep te krijgen op de warboel van het leven, terwijl cello en viool toch bij uitstek de eenzaamheid van de menselijke stem vertolken en dat is, anders dan bij het hout, laat staan het koper, de vrouwelijke stem.

Als hij op een ochtend in het voorjaar beneden aan de trap staat om de deur uit te gaan vindt hij een aan hem gerichte brief die de vorige avond bezorgd moet zijn. Geen postzegel. ‘Cher monsieur, Je voudrais vous inviter avec beaucoup de plaisir à donner de présence de Vôtre illustre personne à la soirée musicale comme indiqué sous ce pli. Agréez, Monsieur, l'expression de ma considération distiguée, Mathilde van Voorst tot Eibergen.’

De eigenaresse van de Bösendorfer, artiestennaam Mathilde Eibergen. Sous pli: het programma van een concert in het pas gerenoveerde Thalia, niet alleen met werk voor piano maar ook voor viool en cello, respectievelijk bespeeld door Eduard Millenaer en Hawa Siad Naleie, nooit van gehoord. Hij leest het briefje nog een keer door. Waarom dat Frans? En wat voor Frans? Correct lijkt het hem niet. Op het programma pianotrio's van Mozart, Beethoven en Schubert, een sonate voor cello en piano van Brahms en het buitengewoon droefgeestige stuk voor cellosolo van Webster.

Hij opent de buitendeur, laat de envelop tussen duim en wijsvinger heen en weer schommelen terwijl hij naar de overkant van de van regen glanzende straat staart en zijn gedachten volgt die cirkelen om een probleem: dat hij sinds zijn crisis geen muziek meer ge-

speeld heeft noch beluisterd, dus uit dien hoofde de uitnodiging niet kan aannemen. Toch belt hij een halfuur later de concertzaal om een kaartje te bestellen. Als hij zijn naam noemt zegt de man dat er al een kaartje voor hem klaarligt - een vrijkaartje om precies te zijn.

Op een lauwe voorjaarsavond gaat de pianostemmer lopend op weg. Dakranden steken donkerend af tegen de nog strakblauwe lucht. Zijn smoking is zorgvuldig geborsteld maar dat kan niet verhelen dat er slijtplekken te zien zijn aan de ellebogen en de mouwen en dat de vouwen in zijn broekspijpen hun onberispelijke scherpte hebben verloren. Het was vandaag de eerste warme dag van het jaar. Het leven heeft zich opnieuw geopend, de terrassen zitten vol, uit geopende autoramen klinkt luide muziek. De torenklok op de Grote Markt begint te slaan: een zwalkende b-b-b-b, wegzeilende boventonen. In de omgeving van Thalia stromen zomers geklede mensen dezelfde kant op. Als hij in de rij voor het loket staat herkent hij een paar klanten die hem vriendelijk toeknikken.

De lichten doven, het geroezemoes verstomt. De pianostemmer zit op de eerste rij. De eigenaresse van de Bösendorfer ruist langs de Yamaha naar voren om een buiging te maken voor het publiek. Links van haar doet de kalende violist hetzelfde maar dan is het hart van de pianostemmer al in zijn keel blijven steken want wat hij vermoedde is waar: de celliste is niemand anders dan de vrouw die hij ruim een maand geleden in villa Bosch-Lust heeft gezien. Haar golfjeshaar is strak naar achteren gebonden. Ze draagt een lange zwarte jurk die tot op de smalle heupen haar lichaam nauwgezet volgt en waarvan het decolleté nauwelijks onderdoet voor de split die op haar linker dijbeen eindigt. Als ze zich opricht uit haar buiging zwiepen haar zwarte ogen over het publiek en haken zich gedurende twee tellen in die van de pianostemmer.

Mozart, Beethoven, Brahms - wat maakt het uit, om de pianostemmer heen is alles in een licht waas weggegleden, weggedrukt door het beeld van de celliste dat zich in een nooit gekende scherpte aan hem opdringt, naar hem toe lijkt te bewegen, telkens naar hem toe, terwijl het niet van zijn plaats komt, Hawa Siad Naleie, hij ziet hoe haar lippen uiteenwijken maar een speekselsliertje heel laten, hoe een krul in haar naakte nek danst, een krul van vijf haren, hoe de luiken van haar oogleden zich openen en sluiten, haar oogwit blinkt, haar wenkbrauwen fronsen en weer omhoogschieten, hoe haar hoofd rukt onder de stormen van een allegro vivace, haar naakte kuit aanspant, de spier bij de knie, de geul in haar dijbeen, hoe haar donkere voet met de lichte rand op de naaldhak woelt en

in de zingende kalmte van een adagio affetuoso (waar is de violist nu gebleven, ach, dit is alleen voor cello en piano), in het zinderend vibrato van een stem die uit haar hele lichaam lijkt te komen - maar hoe zacht moet haar huid zijn zoals die mat glanst aan haar bovenarm, zo zacht als de bloesems die nu in zijn hart dalen, niet op velden van muziek maar van het leven zelf maar hoe moet het zijn nu ze tegen je aan staat, het hoofd geknakt om haar wang tegen de jouwe te kunnen leggen, in haar ene hand de strijkstok, in de andere hand, geheven als een prooi, de violoncel en wie anders kan die prooi zijn dan jij pianostemmer en wat anders wil die prooi zijn dan de hare - ze buigt voor het uitzinnige publiek en buigt en ook als ze recht staat houdt ze de ogen neergeslagen, haar buik ademt in de zwarte jurk, haar neusvleugels ademen, buigend loopt ze achteruit en één keer kijkt ze op maar niet naar de pianostemmer die nog met zijn handen op elkaar voor zijn stoel staat als iedereen al verdwenen is.

‘Mon cher Monsieur, I am delighted to meet you finally, mag ik je voorstellen, Eduard Millenaer en mijn allerliefste Fréundin Hawa.’ Mathilde (van Voorst tot) Eibergen. Armbeweging in ruisend zijde onthult de celliste die kleiner is dan ze op het podium leek. Hawa Siad Naleie. De pianostemmer stamelt wat als hij de toegestoken hand even aanraakt. Ernstige vermoeide blik. Ruisend zijde: ‘U gaat toch wel met ons mee iets drinken? Meneer is onze pianostemmer, de beste stemmer ter wereld! Non chérie? Tu ne nous accompagnes pas? Ach, ze is doodop. Jullie moeten weten dat het vanavond haar eerste optreden was, son début, dat wísten jullie toch?’ Jullie: andere mensen die de pianiste inmiddels omringen. ‘Ach, Eduáár, schat, be so kind en bel even een taxi voor Hawa. Maar Julie! Wat enig dat je er bent!’

Toen de pianostemmer na zijn met een summa cum laude bekroonde eindexamenoptreden in zijn eentje huiswaarts keerde bleef hij bij een singel staan waar een enorme wilg zijn takken dramatisch in het glanzende water liet zakken en hij wist ineens dat zijn leven zich vanaf zijn vijfde jaar onder de almaar in kracht toenemende stormwind van zijn talent had voortgestuwd naar de hoogste golf van vanavond en daar in de branding van het applaus ten onder was gegaan. Nu ja, prefiguratief dan, er zouden nog jaren volgen van verdieping en verbreding van zijn talent - niet van zijn techniek die vanavond met drie etudes van Ligeti had bewezen zich nauwelijks verder te kunnen ontwikkelen - maar wat hij toen, onder die wilgenboom, zag, ergens in de verte van zijn leven, was dat op een dag

onherroepelijk de waarheid over dat leven aan het licht zou komen: dat hij het geleefd had in de schijn van de ambitie een soort overkant te bereiken, niet van het koord van het bestaan te tuimelen in de peilloze leegte daaronder die zich allang, zij het nauwelijks hoorbaar, als een disharmonische ondertoon, aan hem geopenbaard had, en dat die waarheid hem kon doden.

Hij besloot zichzelf voor te zijn en werd pianostemmer.

Maar nu heeft het leven hem losgewoeld van dat besluit - het leven zelf. Hij opent de verwaarloosde Pleyel en begint haar te stemmen (maar wie stemt de stemmer?), een karwei dat pas aan het begin van de middag (er sprongen ook nog een paar snaren) geklaard is. Intussen zingt Brahms in hem uit - zingt Hawa in hem uit. En hij zingt zelf, laat zijn vleugel zingen, uren achtereen.

Twee weken later gaat de telefoon.

'Je spreekt met Benting, van Bosch-Lust.' De huisknecht.

'Mevrouw wil graag dat je deze week nog een keer komt.'

'Maar ik ben vorige week nog geweest.' Correct. Geen spoor van Hawa te zien of te horen.

'Jawel, maar hè hè, ze heeft nu Berio onder handen dus dan weet je het wel, hè hè.' Een vuil, samenzweerderig lachje.

En zo staat de pianostemmer na een week alweer boven aan de strandopgang en laat zijn ogen dwalen over het duinlandschap en de zee. Het is woensdagmiddag. Gillende kinderen, rennende honden. Er staat een stevige bries, de branding breekt en ruist. Een zeilbootje scheert beukend over de golven. Boven het duin staan een paar meeuwen stil op de wind. En als altijd bekruipt de pianostemmer een vaag en toch sterk gevoel van dit is de wereld en hier ben ik zelf. Er zit een even troostrijke als melancholische kant aan dit gevoel omdat het hem ingeeft dat dit landschap altijd zal bestaan, dat hier over honderd jaar, als hij allang gestorven is, nog steeds kinderen en honden zullen rondrennen. Dringt het tot hem door dat er hier, oog in oog met een soort absolute aanwezigheid, geen muziek speelt in zijn hoofd, dat het dan leeg is daarboven? Jawel, dat dringt tot hem door, het is waarschijnlijk de reden dat hij hier komt.

'Deze kant, je wordt verwacht, hè hè.' Benting gaat hem voor de reusachtige trap op. Boven zegt hij hem even te wachten, trekt zijn gezicht in de plooi en verdwijnt na zacht kloppen in een kamer. Als hij terugkomt neemt hij zijn jas aan en beduidt hem naar binnen te gaan. Binnen: een grote salon met hoge ramen aan de voorkant waardoor het licht naar binnen gutst over het tafereeltje. Het tafereeltje: een lage empiretafel met theegerei, zachte stoelen met grote bloemmotieven. In die stoelen het eerste wat de pianostemmer zag:

Hawa Siad Naleie. Naast Mathilde Eibergen. Die hem naar een stoel wenkt om te gaan zitten. Wat hij doet. Met bonzend hart. Hawa draagt een wijde grijze trui en een lichte spijkerbroek. Ze is nog weer kleiner dan die avond in de foyer van de muziekzaal. Ze houdt haar ogen neergeslagen. De pianiste schenkt thee in een doorschijnend porseleinen kopje en steekt van wal. Van wal: Hawa is vijf jaar geleden toen ze twaalf was het oorlogsgeweld in Somalië ontvlucht en samen met haar moeder in Nederland terechtgekomen. Hun asielaanvraag is vorig jaar afgewezen en Hawa's moeder is op het vliegtuig gezet en teruggestuurd naar haar familie. Hawa is met instemming van haar moeder ondergedoken met het oog op een toekomst die in Somalië nooit gestalte zou kunnen krijgen. Ondergedoken bij Mathilde Eibergen die haar studie aan het Haagse Conservatorium betaalt. De pianostemmer heeft zelf kunnen horen wat een kolossaal talent het meisje is. Nu had Mathilde het volgende bedacht om Hawa's illegale status om te zetten in een legale: trouwen met de pianostemmer.

Wat hij daarvan dacht.

Verblind van liefde kijkt hij naar het meisje dat van pure schoonheid en muzikaliteit lijkt te zweven. Ze kijkt terug. Volkomen ontoegankelijk achter de muren van haar ogen.

‘Na drie jaar gaan jullie natuurlijk gewoon weer scheiden,’ helpt de pianiste hem over de brug.

Helpt hem in het graf. In een flits overziet de pianostemmer de hopeloosheid van de situatie maar de krankzinnige hoop op verbetering die alle verliezers kenmerkt geeft hem in ja te knikken en zo komt het dat hij een maand later, als alle belemmeringen door Mathildes invloedrijke kringen uit de weg zijn geruimd, in een nieuw gekocht donkerblauw pak voor het bureau van een ambtenaar van de burgerlijke stand zit naast de in een hooggesloten zwarte jurk geklede Hawa Siad Naleie, links geflankeerd door Johannes Hubertus Maria Benting in een grijs double-breasted pak en rechts Mathilde Josefina Adriënne baronesse Van Voorst tot Eibergen in een felrode gebreide jurk, beiden aanwezig als getuigen van een huwelijkssluiting die de ambtenaar op verzoek van laatstgenoemde beperkt houdt tot het voorlezen van een paar wetsartikelen en tot het verzoek antwoord te geven op de vraag of beiden elkaar willen aannemen tot respectievelijk man en vrouw.

Hawa Siad Naleie fluistert ja. Het is de eerste keer dat de pianostemmer haar stem hoort. Ja fluistert hij. Geen ringen.

Er breken drie jaren aan die voor de pianostemmer gevuld zijn met het missen van zijn vrouw. Hij krijgt haar niet meer te zien.

Haar stormachtige carrière volgt hij in de kranten. Iedere dag speelt hij uren piano alsof zijn leven ervan afhangt en dat is ook zo. Zelfs Benting lijkt met hem te doen te hebben. Als hij de pianostemmer na een stembeurt - hij blijft komen, uiteraard! - een keer in zijn jas helpt kijkt hij hem meewarig aan, brengt zijn hoofd samenzweerderig dichterbij en fluistert, schichtig om zich heen kijkend: ‘Het kan ook niet anders. Ze is eh dicht. Van onderen snap je wel.’

Met één vuistslag slaat hij de huisknecht tegen de grond maar hij beseft onmiddellijk dat de slag hemzelf treft. Thuisgekomen draait hij de Pleyel op slot en werpt de sleutel uit het raam. Zijn platen- en cd-verzameling zet hij op de stoep.

Als hij drie jaar later villa Bosch-Lust na een stembeurt verlaat voelt hij dat hij wordt nagekeken. Hij draait zich om en ziet achter de ramen van de salon Hawa achteruit stappen en verdwijnen. Op de punt van het fronton begint een meeuw onbedaarlijk te krijsen om er na een langgerekte toon weer mee op te houden. Een e, denkt de pianostemmer, maar het kan ook een a zijn. Of een d, en hij weet dat de muziek hem heeft verlaten.

Hij laat zijn scooter staan en loopt willoos, gedachteloos en verwilderd de ene laan in en de andere uit. Het is een zeer warme dag. Hij knoopt zijn smokingjasje los, rukt het strikje van zijn nek en werpt beide over een hek. Hij knoopt zijn overhemd los, trekt het uit en gooit het erachteraan. Aan het eind van een doodlopend weggetje is een weitje met een glanzend zwart paard dat nieuwsgierig naar hem toe komt. De pianostemmer legt zijn gezicht tegen de warme hals van het dier en voelt hoe de tranen over zijn wangen stromen. Dat er op hetzelfde moment bij hem thuis een brief wordt bezorgd van advocatenkantoor Böcker Hoes & Matena zal hij nooit te weten komen.

Gijs IJlander
Zogenaamd Siberië

Op de felgekleurde aanplakbiljetten stonden uitroeptekens en bliksemschichten: *Huiveringwekkend!!! Bloedstollend!!! Adembenemend!!!*

‘Ze moeten het in hun broek doen,’ zei Nick. ‘Je moet het publiek kunnen ruiken.’

Ze wendden fatale missers voor, maar wisten elkaar steeds op te vangen. Het publiek zuchtte, het oei en ah was niet van de lucht, er werd gegild van schrik.

Als ze eindelijk op bed lagen, was Debbie te moe om te slapen, ze draaide zich van haar ene zij op de andere, kon haar benen, haar voeten, niet rustig krijgen en voelde het zweet prikken op haar huid.

‘Het gaat goed zo, Deb,’ zei Nick die apart sliep, in de alkoof boven de cabine. ‘Dit zijn voor ons gouden jaren. Als we zo doorgaan kunnen we op ons veertigste rentenieren.’ Ze hadden in Frankrijk een huisje gezien, onder een overhangende rots. Maar naarmate de tijd van oogsten dichterbij kwam werd er steeds minder over gesproken: over de stilte, de heldere lucht, het zachte getok van kippen in de voortuin, eindeloze wandelingen met honden. En al dat geld dan, dat meer dan tien jaar lang met scheppen tegelijk was binnengekomen? De nieuwe camper was inmiddels uitgewoond, er was lekkage bij het dakluik, het slot van de deur, ooit geforceerd bij een inbraak, was nog steeds niet vervangen. Er moest een gat zijn, ergens.

‘Als je het precies weten wilt,’ schreeuwde Nick op een avond, ‘het gaat slecht, verrekte slecht. We mogen blij zijn dat we ons hoofd boven water kunnen houden, met het engagementje dat we hebben. Je hebt geen idee van geld jij, je leeft met je hoofd in de wolken.’

Na een seizoen waarin ze zoveel verdiend hadden dat ze er wel een paar jaar op hadden kunnen teren, sloot hij tegen de zin van Debbie een contract af voor de winter. Ze haatte het wintercircus. Het publiek was zo dichtbij dat je het kon ruiken: het heimelijke verlangen dat het deze keer menens zou zijn, dat een van die twee

waaghalzen zou misgrijpen en op de planken te pletter slaan. Ze konden doodvallen.
Er was een gat, ze wist het zeker.

De verzekering was goed: de Mercedes-bus werd ingeruild voor een verlengde Winnibago met een ruime, lage entree. In de bergruimte achterin, voorzien van een hydraulische laadklep, stond de elektrische scootmobiel die Nick echter maar zelden gebruikte omdat hij de voorkeur gaf aan zijn sportieve lichtgewicht rolstoel. Collega's liepen rond de wagen en floten bewonderend tussen hun tanden. ‘Beter kun je het niet voor elkaar hebben!’ Nick zei: ‘Ik heb mij blauw betaald aan verzekeringspremies, nu zien we er eindelijk iets van terug.’ Zijn behendigheid en snelheid met de rolstoel deed menigeen versteld staan. Hij was een atleet gebleven, de kracht in zijn armen en schouders was het resultaat van een leven lang trainen. ‘Zo'n prachtig lichaam,’ zei de vrouw van het roofdierennummer. ‘En dan er niets meer mee kunnen...’ Toen Debbie haar vragend bleef aankijken, vervolgde zij: ‘Nou ja, tot op zekere hoogte dan. Je begrijpt wel wat ik bedoel.’

Over het huis onder de rots spraken ze niet meer. Nick stond erop dat ze op de oude voet verder gingen: ze waren nu eenmaal circusmensen. Maar het idee het nummer voort te zetten met een andere partner wees Debbie direct van de hand. Er was een stel poolhonden te koop, daarmee wilde ze wel iets proberen. Boven de veertig kon je je sowieso niet meer in een bodystocking vertonen.

Na het middageten rustten ze, daarna was het tijd om met de honden op pad te gaan. Als de honden niet minstens een uur gerend hadden, waren ze 's avonds bij de voorstelling onhandelbaar. Vooral Joyce, de moeder van Dan en Kepi, kon lastig zijn als ze niet voldoende beweging had gehad. In de trailer hadden Joyce, Dan, Kepi, Duco, Bento en Prins ieder hun eigen compartiment, hokken van krap een vierkante meter, nauwelijks geschikt voor dieren die gefokt waren om te werken, voor een slee te rennen tot ze erbij neervielen. Als er ruimte genoeg was rond de camper lagen ze buiten aan kettingen. Kou deed ze niets.

Deze keer was hun standplaats zo benepen dat er niets anders op zat dan ze binnen te laten. De tent stond op een plein, de wagens van het personeel en de artiesten stonden in een zijstraat langs de stoeprand.

Debbie hielp Nick naar buiten in zijn kar, daarna ging ze de honden aanlijnen. Nick stond erop dat ze het woord ‘kar’ gebruikte,

‘rolstoel’ gaf hem het gevoel niet volwaardig te zijn. Vaak lieten ze de honden uit met de kar, soms ook werd de step gebruikt die speciaal voor de honden gemaakt was: twee wielen vóór, één achter, voorzien van stevige trommelremmen. De step was veiliger, maar Nick kon er minder goed mee overweg, het stoeltje was te hoog en gaf te weinig steun. De mensen bleven verbaasd staan kijken als Nick met de rolstoel - pardon: kar - voorbij kwam stuiven met een vaartje van dertig per uur, overhellend in bochten, bijremmend met zijn handen. Hij had meer kracht in armen en schouders dan menigeen in zijn hele lijf. Hij had handschoenen aan, dat wel.

Debbie gaf de voorkeur aan de step, ze kon dan achterop staan, zich vasthoudend aan de leuning van het stoeltje, en het gedrag van de dieren in de gaten houden, wat haar 's avonds bij het optreden van nut kon zijn. Maar Nick wilde alles zelf doen en had liever niet dat ze hem op de vingers keek. Het was zíjn taak vond hij, het ‘afrijden’ van de honden. Niet ‘uitlaten’, niet ‘rolstoel’.

Ze zochten de ruimte op: een landweg, een industrieterrein, een havengebied. De meeste steden hebben wel een zere plek, waar 's avonds hoeren staan en het overdag is uitgestorven. Daar liet hij de honden voluit gaan. Debbie bleef rustig voortslenteren. Het gebeurde wel dat een auto naast haar stilhield en haar gevraagd werd of ze iets wilde bijverdienen. ‘Niet nu,’ zei ze dan. ‘Morgen misschien. Geef me je nummer, dan bel ik wel.’ Zo'n mooi lijf en dan niets meer kunnen?

Als zij Nick en de honden uit het oog verloor en vond dat het lang genoeg had geduurd, kon ze op haar fluitje blazen en hoefde ze alleen maar te wachten tot zij ze weer om een hoek zag komen. Nick had dan de pest in omdat hij de controle over de honden was kwijtgeraakt; hij had geen weet van het fluitje, kon het ook niet horen.

Nick pakte de riem waarmee de zes honden waren verbonden en haakte hem tussen zijn benen aan de kar. ‘Ik ga alleen,’ zei hij. En met een knikje naar de dieren: ‘Ik houd ze wel in de gaten.’ ‘Als je maar oppast,’ zei ze, maar ze wist dat het hier veilig was, er waren geen drukke kruisingen op weg naar het havengebied. Ze wachtte tot hij de straat uit was, ging toen de wagen in en belde een nummer dat ze onlangs had gekregen. ‘Een halfuur,’ zei ze. ‘Drie kwartier op z'n hoogst.’ Ze schoot haar leren jasje aan, sloot de wagen af, deed alsof ze Nick en de honden achterna ging. Stel je voor dat buren een vreemde kerel bij haar zagen binnengaan.

Haastig liep ze het centrum uit, na tien minuten ging ze linksaf een stille kade op. ‘Lijstenmakerij,’ ze zag het al uit de verte op de

etalageruit. Een ouderwets winkelbelletje klingelde toen ze de glazen deur openduwde. Een man kwam overeind, stak zijn hand uit: ‘Antoine, aangenaam!’ Hij liep naar de deur, draaide het schildje om dat aan een kettinkje achter het glas bungelde.

Toen ze een uur later buiten stond was ze opgelucht, bijna uitgelaten. Ze had zeggenschap over haar bestaan, er was niemand die haar iets maken kon. Het branderige gevoel op haar achterste, waar Antoine haar een speelse pets op de billen had gegeven, was eerder prettig dan pijnlijk te noemen. Ze haalde diep adem, draaide zich op haar hakken om en liep weer naar het circusterrein. Nick was al terug, natuurlijk, hij had de honden al in de trailer gedaan. Een lastig karwei waarvoor hij met z'n kar de steile loopplank op moest en omdat er in het gangetje geen ruimte was om te keren, achterwaarts weer naar beneden, zelfs voor een rolstoelacrobaat - nou ja, dat woord - een hele opgave.

‘En? Hoe ging het?’ Haar stem klonk opgewekt, vond ze zelf.

‘Waar was je?’ bromde hij.

‘Even naar het postkantoor. Er stond nogal een rij.’

Hij zei niets, maar zijn blik was stuurs, hij bewoog zich zwaar. Had hij iets gemerkt? Toen ze toeschoot om hem te helpen de camper in te gaan maakte hij een fel afwerend gebaar. ‘Laat maar! Ik red me!’ Binnen zette hij de kar naast het bed, met een snelle kantelbeweging gooide hij zijn lichaam erop. Debbie borg het geld op achter de plafondbekleding van de alkoof waarin ze sliep, daarna ging ze het badkamertje in.

‘Waar is dat voor nodig?’ zei hij toen ze naar buiten kwam. ‘Douchen midden op de dag?’

Ze haalde haar schouders op.

‘Hoe ging het met de honden? Is het goed gegaan? Sorry, ik was te laat terug, ik weet het.’

‘Ik ben naar de sluizen geweest, daar heb ik een tijdje zitten kijken. Naar de schepen in de diepte. Ik moest ineens aan het ongeluk denken. Gek hè?’

Hun blikken kruisten elkaar.

‘Ja. Gek.’

Bij de avondvoorstelling zag ze de lijstenmaker in het publiek. Ze kwam de piste binnen op een slee met wieltjes, de honden renden zo hard ze konden. In een werveling van blauw en wit - de blonde haren van haar pruik wapperden rond haar hoofd, ze ging gehuld in langharig bont, daaronder droeg ze een blauwe bodystocking be-

zaaid met glitters - kwam ze tot stilstand en maakte de honden los. Toen ze in een perfecte cirkel om haar heen zaten, nam ze met een zwierig gebaar haar bontmuts af en maakte een diepe buiging. Ze richtte zich op en keek Antoine recht in de ogen, de vloeiende lijn van haar optreden werd even - minder dan een seconde - onderbroken. Direct hernam ze zich - niemand behalve Nick, die zoals gewoonlijk bij de ingang van de piste zat, kon iets ongewoons hebben opgemerkt - maar de blik van de man die ze op zich voelde rusten ontnam de vanzelfsprekendheid aan haar bewegingen: er was een hapering. Gelukkig was haar nummer eenvoudig, het kende, anders dan trapezewerk waarbij het op tienden van seconden aankomt, geen echte risico's.

Ladies and gentlemen, Mesdames et Messieurs, Meine Damen und Herren, darf ich Ihnen vorstellen... Ze noemde de namen van de honden, die om beurten rechtop gingen zitten. Op een beweging van haar zilveren zweepje keerden zij zich op hun rug, een koddige vertoning die beloond werd met applaus. Onwillekeurig zocht haar blik hem weer op. Ze bleef even stilstaan: ze was de ijskoningin.

Haar nummer was veelzijdig: begeleid door zwoele muziek liet ze haar bontmantel van zich afglijden - ze mocht dan veertig zijn, op haar figuur was niets aan te merken - ze voerde gebruikmakend van de slee een paar acrobatische toeren uit. Na zoveel jaren trapezewerk stelde het nauwelijks iets voor, maar de bewondering van het publiek was er niet minder om. Ze liet de honden huilen op commando; ze konden keffend lachen, sommen maken en zichzelf weer voor de slee zetten toen het optreden ten einde liep.

Sehr geehrtes Publikum! Ze sprak een mengelmoes van talen, kwam zogenaamd uit Siberië.

‘Wat was er nou?’ vroeg Nick na afloop.

Ze haalde haar schouders op.

‘Het is gek, maar ik moest ook aan het ongeluk denken.’

Midden in de nacht was ze plotseling klaarwakker. Ze wist niet of ze al lang wakker lag of wakker was geworden van Nicks stem. Ze had het luid en duidelijk gehoord, in de ruimte beneden haar: ‘Was het opzet?’

Ze lag op haar rug en voelde haar hart bonken. Nee, ze ging niet antwoorden, ze hield haar lippen stijf op elkaar. Ze staarde naar het plafond van haar slaapnis, naar de verdikking in de bekleding waarvan alleen zij wist wat eronder verstopt was.

‘Deb? Ben je wakker?’

Ze hield haar adem in.

Terwijl ze in haar ochtendjas bezig was met het koffieapparaat, zag ze hem buiten bij de honden. Zijn haar stond in een rare pluk overeind, hij had zich niet geschoren, ontbeten had hij evenmin. Een van zijn benen schoot van de voetsteun, met een abrupte beweging trok hij het weer binnenboord. Hij haakte de honden aan de kar. Vlug deed ze de deur open.

'Moet je niet wat eten? Een kop koffie?'

'Laat maar,' zei hij over zijn schouder. 'Ik red me!'

Even hield hij stil, toen was het: 'Arrrrrr!' en schoten de honden vooruit. Bijna leek de kar achterover te slaan, maar Nick leunde naar voren, hervond zijn evenwicht.

Debbie schonk koffie in, stak een sigaret op en inhaleerde diep. Ze pakte haar telefoon, toetste het nummer in, ze trommelde met haar vingers op het tafelblad. Eindelijk werd er opgenomen.

'Wat moest dat nou, gisteravond?'

Hij antwoordde met een zucht.

'Ik verlang naar je. Kom bij me. Nu meteen! IJskoningin van me, laat me je ontdooien!'

Ze lachte, de rook kwam in ritmische stootjes uit haar mond en neusgaten.

'Ja? Kom je?'

Ze deed haar bodystocking aan, daaroverheen een spijkerbroek en haar jasje met panterprint. Ze griste haar schoudertas van de bank, stopte haar telefoon erin en sloot de wagen af - wacht: bijna zou ze het hondenfluitje vergeten! Ze sloeg de hoek om, in de winkelstraat stak ze haar hand op, nam een taxi naar het havengebied en liet zich afzetten bij het sluizencomplex. Nick was er niet. Ze nam de voetgangersbrug over de sluisdeuren, bleef staan kijken naar het schutten van een vrachtschip. Langzaam kwam de met kolen beladen duwbak omhoog, er was een bolling in het wateroppervlak achter de deuren, een meter of tien beneden haar. De schipper gaf een stoot op de scheepshoorn, ze keek op naar het glazen hokje van de sluiswachter die zich met een blik in haar richting naar een microfoon boog: hij leek het over haar te hebben.

'Hé lekker ding, kom je effe aan boord?' ving ze op toen het schip de sluis uit voer.

Toen zag ze ineens Nick aan de overkant, hij moest net zijn aangekomen. De kar stond vlak aan de rand van de diepe betonnen sluisbak, de honden lagen opzij in het gras te hijgen met hun tong uit hun bek. Zodra de deuren gesloten waren, stapte ze weer op de

voetgangersbrug, ze zag Nick schrikken toen ze op hem afkwam.
‘Wat doe jij hier? Waarom heb je je kostuum aan?’
Ze was even in verwarring, ritste haar panterjasje dicht.
‘Ja,’ zei ze. ‘Het is zo: het was niet per ongeluk.’
‘Ik wist het,’ zei hij. ‘Ik wist het.’

In een snelle beweging ontdeed ze zich van broek en jas en stond in haar blauwe glinstering vóór hem - de winkelbel klingelde nog. Met open mond kwam hij overeind.
‘Je bent gekomen! Je bent gekomen!’
‘Heel even maar. Een kwartiertje.’
Hij liep langs haar heen naar de winkeldeur en draaide het schildje om, hij stotterde van de zenuwen.
‘Kom mee naar boven.’
‘Nee, hier. Hier kan het ook.’

Toen ze weer langs de kade liep was het kwartier een halfuur geworden, misschien nog meer. Bij de kruising met de weg naar het havengebied bleef ze staan, rommelde in haar tas tot ze het fluitje gevonden had. Ze blies hard en langdurig. Ze wachtte. Het was een stille ochtend, er was nauwelijks verkeer, ze kon de weg tot op grote afstand overzien. Ze blies nóg een keer. Juist toen ze op het punt stond terug te lopen naar de stad zag ze in de verte een beweging. Ja, ze waren het, haar grijze wollige winterdieren, in volle vaart kwamen ze op haar af, de kar slingerde erachteraan, hotsend en stuiterend tegen stoepranden.
Ze zakte door haar knieën, spreidde haar armen: ‘Ja, kom maar! Schatjes van me!’

Medewerkers aan dit nummer

ROBERT ANKER werd in 1946 geboren in het West-Friese dorpje Oostwoud (650 inw.), dat hij na twintig jaar verruilde voor Amsterdam (650.000 inw.), waar hij nog steeds woont en werkt. Daarmee verwisselde hij het rijk van de overzichtelijkheid en de nabijheid voor dat van de chaos en de abstractie. Hoe te leven in een wereld waarvoor je niet werd opgeleid, werd zijn belangrijkste thema. Recente publicatie: de roman *Hajar en Daan.*

H.C. TEN BERGE publiceerde proza, poëzie, essays en vertalingen. Zijn meest recente roman *Blauwbaards ontwaken* was genomineerd voor de Libris Litertauurprijs 2004. Dit najaar verschijnt zijn nieuwe dichtbundel *Het vertrapte mysterie.*

HUUB BEURSKENS (1950) is redacteur geweest van *De Gids.* Hij publiceerde onder andere *Suikerpruimen gevolgd door Het lam* (twee romans) en *Zomer in Montalla.* Zijn poëzie tot 1998 werd gebundeld onder de titel *Bange natuur.* In 1999 zijn tegelijkertijd twee dichtbundels verschenen: *Een hemd in de wind* en *Het korte pad.* In 2000 verscheen zijn roman *O mores!*, in 2001 de bundel *De school aan zee*, in 2002 *Duivenhart - een complex* en in 2003 *Zang en verdoving.*

PATRICIA DE GROOT (1964) is redacteur bij Uitgeverij Querido en schrijver. Zij debuteerde in 2002 met *De achteroverval* en maakte met fotograaf Emmy Scheele het boek *Op de kop* (2003). Regelmatig publiceert zij in *Raster.*

ARNON GRUNBERG (1971) schreef onder andere de romans *Blauwe maandagen*, *Figuranten*, *Fantoompijn* en *De asielzoeker*, evenals een hedendaagse Lof der Zotheid, *De Mensheid zij geprezen.* Zijn werk is al vaak bekroond en wordt in vele talen vertaald. Hij publiceert regelmatig in *NRC Handelsblad*, de VPRO-gids en *Humo.*

HANS HOENSELAARS (1956) is musicus. Naast Muzieklessen verzorgt hij lezingen en cursussen over klassieke muziek. Hij publiceerde gedichten in *De Gids, De Revisor, De Tweede Ronde, DW&B, Nymph* en *LAVA.*

ATTE JONGSTRA (1956) is schrijver, essayist en dichter. Hij publiceerde onder andere de romans *Groente* (1991) en *Het huis M.* (1993), de essaybundel *Het familieportret* (1996), *Hudigers hooglied* (1999) en de essaybundel *De tak van Salzburg* (2002). In het najaar van 2003 verscheen zijn omvangrijke roman *De tegenhanger.*

MARCO KUNST (1966) debuteerde in 1999 met de verhalenbundel *De genietmachine* en eerder dit jaar verscheen zijn jeugdroman *Gewist.* Hij publiceert artikelen en verhalen in diverse tijdschriften en maakt daarnaast ook beeldend werk (foto's, digitale collages, tekeningen).

FOUAD LAROUI (1958) debuteerde in 1999 met de roman *Kijk uit voor parachutisten.* In 2001 verscheen de roman *Judith en Jamal* en in 2003 *De tanden van de topograaf.* In 2002 kwam er een dichtbundel van hem uit: *Verbannen woorden.*

TOMAS LIESKE (1943) publiceerde gedichten, verhalen en romans. Hij debuteerde met de dichtbundel *De IJsgeneraals*, voor de roman *Franklin* kreeg hij de Libis Literatuurprijs 2001. Zijn meest recente roman *Gran Café Boulevard* was genomineerd voor de Libris Literatuurprijs 2004.

FRANK LIGTVOET (1954) vervulde verschillende functies in de literaire wereld. Sinds 1996 woont hij in New York, waar hij een aantal jaren als cultureel attaché werkte. Hij is nu freelance journalist en publiceert literair werk in tijdschriften als *De Gids* en *Filter.*

WILLEM G. VAN MAANEN (1920) werkte als journalist bij krant en radio. Hij debuteerde in 1953 met de roman *Droom is 't leven.* Hij schreef vervolgens meer dan een dozijn romans, twee verhalenbundels, twee toneelstukken en ettelijke hoorspelen.

EDZARD MIK (1960) schreef romans, korte verhalen, scenario's en libretti. Zijn laatst verschene roman is *De wachters* (2004). Hij groeide op in Groningen, woonde in Maastricht en Utrecht en woont en werkt thans in Amsterdam.

NICOLIEN MIZEE (1965) debuteerde in 2000 met *Voor god en de sociale dienst.* Haar tweede roman *Toen kwam moeder met een mes*, was genomineerd voor de Libris Literatuurprijs 2004.

ARJEN MULDER (1955) is essayist, vertaler en redacteur van *De Gids.* Zijn meest recente publicaties zijn *Het fotografisch genoegen* (2000) en *Levende systemen* (2002).

NELLEKE NOORDERVLIET (1945) is schrijfster en columniste. Haar meest recente roman *Pelican Bay* verscheen in 2002. In oktober 2004 verschijnt haar essaybundel *Een plaats voor geestdrift.*

VINCENT OVEREEM (1974) studeert cultuurwetenschappen. Hij debuteerde in 2003 in *De Gids.*

BARBER VAN DE POL is vertaalster van onder meer *Don Quichot.* Sinds 1997 publiceert zij hoofdzakelijk eigen werk: *Er was wat met Meneer Maker & Mevrouw Maker*, *Cervantes & Co*, *Kriblijn*, *Lieve Erasmus.* Tweewekelijks verschijnt haar literaire column in *de Volkskrant.*

KOEN PEETERS (1959) publiceerde sinds 1988 zeven romans (waarvan één samen met Kamiel Vanhole). Zijn laatste boek *Meneer sjamaan* verscheen begin 2004. Ook al wilde hij in dit boek definitief komaf maken met esoterie en new age, toch noemde Knack het een wonderlijk boek vol goede raad, persoonlijke opdrachten en alternatieve wijsheid.' Koen Peeters is redacteur van *Dietsche Warande & Belfort.*

HENK ROMIJN MEIJER (1929) doceerde Engelse literatuur aan de Universiteit van Amsterdam, woonde vier jaar in de Verenigde Staten en verblijft een deel van het jaar in Frankrijk. Zijn *Alle verhalen tot nu toe* verscheen dit jaar. Vertalingen van zijn verhalen werden onder meer gepubliceerd in de *Kansas Quarterly* en *The Threepenny Review.*

ERIK VLAMINCK (1954) is schrijver en theatermaker. Daarnaast is hij docent aan de SchrijversAcademie in Antwerpen, waarvan hij tevens directeur is. Hij werkt aan een romancyclus van zeven op zich staande delen over verzwegen verhalen uit het Vlaanderen van de twintigste eeuw. Vorig jaar verscheen, los van de cyclus, de novelle *Angélique* (Wereldbibliotheek).

JOS DE WIT (1954) geeft Nederlands aan buitenlanders. Hij debuteerde in 1997 met de verhalenbundel *Grensbewoners*, die het jaar daarop bekroond werd met de ASLK-debuutprijs. Zijn roman *Herinneringen van een tomatenkweker* verscheen in 1998, de verhalenbundel *Koorddansers* in 2003.

GIJS IJLANDER (1947) debuteerde met de roman *De kapper* (1988), bekroond met de Anton Wachterprijs en de Geertjan Lubberhuizenprijs. Daarna schreef hij behalve een verhalenbundel en een toneelstuk nog een zestal romans. Voor *Twee harten op een schotel* (1998) ontving hij de Bordewijkprijs. Zijn meest recente boek, *De nieuwe brug*, verscheen in 2002.

[Nummer 10]

Bij dit nummer

In deze maanden van het Nederlandse EU-voorzitterschap wordt ons tot vervelens toe voorgehouden dat het met tien nieuwe lidstaten uitgebreide Europa een ‘eenheid in verscheidenheid’ zou zijn. Men voelt bij deze term dezelfde nattigheid als bij zovele andere reclameleuzen die iets aanprijzen wat je al hebt. Bovendien kan de pessimist zich afvragen of die vermeende verscheidenheid nu het gebrek aan eenheid maskeert of dat die zogenaamde eenheid een ander woord is voor onderlinge uitwisselbaarheid. De optimist houdt het op een zo goed mogelijke samenwerking, rekening houdend met de vele onderlinge verschillen.

Een aflevering van een tijdschrift als *De Gids* heeft wel iets van een continent. Een continent van een kleine honderd pagina's waarop acht redacteuren maandelijks hun gezamenlijke bestuur uitoefenen. Dat bestuur wordt uitgeoefend op basis van meerderheidsbeslissingen, met alle voor- en nadelen van dien. Niet zelden wordt er op het scherpst van de snede gediscussieerd totdat er consensus over plaatsing van een bepaalde bijdrage is bereikt, maar deze werkwijze brengt nu eenmaal ook met zich mee dat het enthousiasme van een of twee redacteuren soms onvoldoende is om tot publicatie van een inzending te leiden.

In de jaargang 2003 - toen in het septembernummer - maakten we een ‘themaloos nummer’, waarvan de leidende gedachte was dat elk van de redacteuren een bijdrage mocht inbrengen. In plaats van een gezamenlijke redactievoering hernam de eigen smaak van iedere individuele redacteur zijn rechten. Dat beviel zo goed, dat we die formule in de huidige jaargang nog een keer toepassen. Je zou het resultaat een ‘eenheid in verscheidenheid’ kunnen noemen, maar zoals gezegd wordt daarmee niet veel opgehelderd. Dan zou die andere nationalistische leugenspreuk ‘E pluribus unum’ nog meer voor de hand liggen. Maar zoals dit nummer geen thema nodig heeft, zo kan het ook heel goed zonder motto. Zoals Europese burgers er geen behoefte aan hebben om onder Brusselse leuzen door te

marcheren, zo kunnen *Gids*-lezers heel goed bepalen wat ze zelf interessant vinden. Per bijdrage heeft de daarvoor verantwoordelijke redacteur een kort woord ter inleiding en toelichting op zijn of haar keuze geschreven. Een betere aanbeveling dan een dergelijk persoonlijk enthousiasme is moeilijk te bedenken.

Namens de redactie,
MAARTEN ASSCHER

[Over Harry van Wijnen]

Hoe maak je in deze tijd een goed cultureel tijdschrift? Een tijdschrift dat knettert en vonkt en dat, ja, soms de omgeving op z'n kop zet? Zeker, *De Gids* heeft in zijn lange leven een aantal malen de knuppel in het hoenderhok gegooid (bijvoorbeeld met het spraakmakende essay ‘Het onbehagen bij de vrouw’ van Joke Kool-Smit), maar het blijkt nu heel wat lastiger om als tijdschrift de gemoederen in beweging te brengen.

Harry van Wijnen, sinds jaar en dag een gretig lezer van *The New Yorker*, vindt dat dit Amerikaanse weekblad dicht in de buurt van het ideaal komt. Na het lezen van *Here at The New Yorker* van Brendan Gill was hij nog meer onder de indruk gekomen van de rol van hoofdredacteur William Shawn, die er van 1940 tot 1986 de scepter zwaaide.

Wat maakt een tijdschrift tot een goed tijdschrift? Een moeilijke vraag, maar één ding is zeker: het staat of valt met de gedrevenheid van de (hoofd)redacteuren. En dan gaat het bovenal om de visie die er achter die gedrevenheid schuilt. Niet alleen op literair gebied heeft *The New Yorker* beginnende veelbelovende schrijvers een kans gegeven en gevestigde auteurs aan zich weten te binden, ook op andere gebieden heeft het blad schrijvers de mogelijkheid geboden de visie van de Amerikaanse samenleving een paar maal ingrijpend en blijvend te beïnvloeden en te veranderen.

ELS BROEKSMA

Harry van Wijnen

The New Yorker: een oude band met het betere nieuws

Enkele uren na de aanslagen op de Twin Towers en het Pentagon van 11 september 2001 belde David Remnick, de hoofdredacteur van *The New Yorker*, het kanon van de Amerikaanse politieke onderzoeksjournalistiek Seymour Hersh, die in zijn krappe eenmanskantoor in Washington op een andere lijn juist bezig was een ambtelijke bron uit het Pentagon over het gebeurde uit te horen.

Als hoofdredacteur van een weekblad dat op het punt van richtinggevende journalistiek een reputatie had op te houden, wist David Remnick onmiddellijk wat hem te doen stond. Terwijl de witte stofwolken van de ingestorte torens nog langs de ramen van zijn werkkamer op Manhattan stoven, greep hij in een reflex naar het telefoonnummer van Hersh. Als er iemand was die erachter kon komen hoe de Amerikaanse overheidsdiensten zich door deze buitenaardse indringers hadden laten verrassen, en in staat was de onderste steen boven te krijgen, dan was het de met Pulitzer en Polk Awards overladen Seymour Hersh, de best geïnformeerde defensiecorrespondent van Amerika.

Het eerste dat Hersh zich later van dat gesprek herinnerde was zijn verbazing, dat de telefoon het nog deed. Vervolgens had hij met Remnick te midden van de nog nauwelijks overzienbare chaos een surrealistisch gesprek over de gebeurtenissen van die ochtend gevoerd, waarvan, zoals Hersh in een gesprek met *The Guardian* van 12 november 2001 zei, hem vooral de slotzin zou bijblijven: ‘Sy [Hersh' roepnaam], you are working on this for the next year!’

Zelden zal een arbeidsovereenkomst zoveel direct effect hebben gekregen. Voor de eerstvolgende editie van *The New Yorker* produceerde Hersh een opzienbarend stuk, dat haarscherp de onderlinge rivaliteit en de ongecoördineerde samenwerking van de Amerikaanse veiligheidsdiensten op die fatale elfde september blootlegde. Op de van hem bekende wijze had Hersh een aantal overheidsfunctionarissen op sleutelposten bij stukjes en beetjes informatie ont-

wrongen, die bij elkaar gepuzzeld het beeld van een ontstellende bureaucratische inertie en achteloosheid te zien gaven.

De vierenzestigjarige Seymour Hersh *was back in town.* En hij had nog niets van zijn scherpte en vasthoudendheid verloren.

In wezen was hij nooit weg geweest, maar in de loop der jaren had hij meer dan eens zijn 'wijk' aan jongere collega's overgelaten. Op gezette tijden had hij in *The New York Times* nog wel zijn licht op de Amerikaanse veiligheidspolitiek laten schijnen (zijn specialisme), maar hij was niet meer dagelijks voor de krant de straat opgegaan. Na het begin van de jaren zeventig, waarin hij voor *The New York Times* de Watergate-affaire deed, had hij zich zo nu en dan uit de dagbladjournalistiek teruggetrokken om boeken te gaan schrijven, zoals zijn ontmythologiserende biografieën van Henry Kissinger en de broers Robert en John F. Kennedy. Maar zelfs in zijn geïsoleerde schrijfkamer bleef hij, net als Bob Woodward, die andere oudgediende uit het Watergate-tijdperk, met kop en schouders boven zijn collega-journalisten uitsteken.

Hersh zou niet alleen in de eerste week na '11/9', maar ook in de weken en maanden daarna de falende veiligheidsdiensten van de VS in *The New Yorker* op hun huid zitten, en aannemelijke, fundamentele verklaringen voor dat falen geven. Volgens het beproefde Hersh-procédé ('What's gone wrong?') bracht hij in de eerste twaalf maanden van zijn *New Yorker*-contract het overbezette voorlichtingsapparaat van Washington meer dan vijf keer in verlegenheid met zijn doeltreffende onthullingen over: 1) de blunderende veiligheidsdiensten op 11 september; 2) de verlammende richtingenstrijd binnen de CIA (gedetailleerde weergave); 3) de telefoontaps van de CIA, die grote verdeeldheid binnen de regerende koninklijke familie van Saoedi-Arabië over de Saoedische steun aan het terrorisme aan het licht brachten; 4) de geheime plannen van Washington om de militaire nucleaire installaties van Pakistan met militaire middelen onschadelijk te maken; 5) de overvallen die Amerikaanse elitecommando's achter de linies van de Taliban in Afghanistan hadden uitgevoerd en die volgens Hersh meer gewonden aan Amerikaanse zijde hadden gekost dan het Pentagon beweerde. Die laatste onthullingen waren vooral pijnlijk voor Donald Rumsfeld, de minister van Defensie, want die had publiekelijk verklaard dat de operatie zonder bloedvergieten was verlopen.

Ook na de bezetting van Irak hebben de uitleggers van het beleid in Washington aan Seymour Hersh hun handen vol gehad. Zijn publicaties in *The New Yorker* van 10, 17 en 24 mei 2004 over de schokkende gebeurtenissen in de Abu Ghraib-gevangenis in Bagdad, geïl-

lustreerd met foto's van de zich aan Iraakse gevangenen vergrijpende Amerikaanse gevangenbewaarders (en vooral zijn beschrijvingen van nog meer stuitende, niet-gepubliceerde foto's), dwongen zelfs de doorgaans onverstoorbare Rumsfeld as over zijn hoofd te strooien. Uit de droom geholpen door de nietsverhullende publicaties van Hersh sprak hij tegenover een Senaatscommissie zijn ongereserveerde walging over het gedrag van de Amerikaanse ‘bewaarders’ in Bagdad uit.

Maar het ergste voor Rumsfeld moest nog komen. Hersh schreef dat de wortels van het gevangenisschandaal niet in de misdadige aanleg van een paar doorgeslagen legerreservisten gezocht moesten worden, maar in een nooit bekendgemaakte beleidsbeslissing van hogerhand. De minister, aldus Hersh, had zelf ingestemd met de nieuwe bestemming van een deel van de speurtroepen die de afgelopen jaren jacht gemaakt hadden op Al Qaeda: voortaan zouden ze worden ingezet voor de ondervraging van krijgsgevangenen die tot de troepen van Saddam Hoessein hadden behoord.

Die beslissing van Rumsfeld had volgens Hersh drieërlei negatief effect: ze veroorzaakte verbittering in de Amerikaanse inlichtingendiensten, ze ondermijnde de inzet van de achterblijvende speciale gevechtseenheden en ze verkleinde de kans op Amerikaans succes in de strijd tegen het terrorisme.

Functionarissen van de geheime dienst hadden hem bovendien verzekerd dat het Pentagon (lees: Rumsfeld) de toepassing van fysieke dwang en seksuele vernedering oogluikend had toegestaan, en zelfs aangemoedigd, om meer over een groeiend oproer in Irak te weten te komen.

Sinds Seymour Hersh weer zijn dagelijkse rondes doet heeft Rumsfeld naar verluidt geen atv-dag meer kunnen opnemen. Voor de bevolking is dat een geruststellende gedachte. Hoe meer de leider van het machtigste defensieapparaat ter wereld op zijn tenen moet lopen, des te beter is dat voor de democratie. De ‘fourth estate’ wordt op het hoogste niveau van het land weer serieus genomen, dankzij een gevreesde ‘waarnemer’, die elke overheidsfunctionaris aan de praat krijgt, en die de politieke macht niet alleen in naam, maar ook in werkelijkheid het vuur na aan de schenen legt.

Volgens Peter Pringle van de Britse *Guardian*, die vele jaren met Seymour Hersh heeft gewerkt, is de onvermoeibare *war-horse* Hersh niet alleen tot heil van het algemeen weer in zijn oude stiel teruggekeerd, maar heeft hij ook zijn jongere collega's weer een inspirerend voorbeeld gesteld. ‘He has always been the leader of the pack.’

In de geschiedenis van de *New Yorker*-journalistiek overstijgt het werk van de *investigative reporter* Hersh al het andere. Zijn geheim is dat hij over bronnen beschikt die niemand heeft en opereert als een *one-man band* met een bereik dat groter is dan dat van tien collega's bij elkaar. Iedereen praat met Hersh, van hoog tot laag - generaals zo goed als presidentiële adviseurs, die zich tegenover hem maar zelden gehinderd voelen door geheimhoudingsplicht of embargo's. En iedereen speelt hem interne stukken toe, of memoranda die nooit voor publiek gebruik bedoeld waren. Zo kon hij Donald Rumsfeld de pas afsnijden nog voordat deze tegenover de Senaat de kans kreeg voor de gevangenisincidenten in Bagdad zijn handen in onschuld te wassen. Doordat Hersh de hand had weten te leggen op de stenogrammen van de verweren van de verdachten uit het Abu Ghraib-proces kon hij de gehele militaire rechtszaak (achter gesloten deuren) reconstrueren, om ten slotte de onomstotelijke conclusie te trekken dat de verantwoordelijkheid voor het gevangenisschandaal niet stopte bij een paar lokale wetsovertreders op een half vergeten buitenpost, maar doorliep tot de hoogste top van het militaire bedrijf, c.q. de minister.

Geen blad heeft tot nog toe zoveel nieuws *gemaakt* over de Amerikaanse activiteiten in Irak als *The New Yorker*, in de eerste plaats door de bijzondere bijdragen van Seymour Hersh, maar ook door eigen onderscheidend verslaggeverswerk. *The New Yorker* detacheerde maandenlang verslaggevers in Irak, die intelligente reportages schreven over de kwaliteit van het bestaan achter de linies - zonder gehinderd te worden door de dagelijkse stromen *newspeak* van de officiële woordvoerders. Die aanpak leidde tot gruwelijke, maar ook tot humoristische reportages van de briljante Jon Lee Anderson over de ‘battle of the mind’, die de Baath-partij jarenlang met het dagelijks leven in Irak gevoerd had. Anderson ontdekte dat Irakezen het makkelijkst praten bij de kapper. Naar geschikte bronnen hoefde hij niet lang te zoeken. Dagelijks trof hij tientallen spraakzame mannen in een barbierszaak in Bagdad, waar hij zich sinds de jaren negentig bij elk bezoek aan Irak liet knippen. In Irak betrek je geen nieuws van het ministerie van Informatie, maar van de kapper. Ook het gewone-mensennieuws komt daar vandaan. Alle mannen van boven de achtentwintig jaar, zo tekende Anderson uit eigen waarneming op, verven wekelijks hun haar of hun snor. IJdel volk, die Irakezen. De modale Iraakse barbiersklant spendeert over een heel leven twee keer zoveel geld aan haarverf als aan auto's.

Ondanks de faam die *The New Yorker* heeft als nieuwsmedium is het blad geen periodiek als *Newsweek*, *Time* of *U.S. News & World Report.* Van oudsher (sedert de oprichting in 1928) heeft het zichzelf een literair tijdschrift genoemd vanwege de prominente associatie met vaste korte-verhalenschrijvers als J.D. Salinger, Irwin Shaw, Mary McCarthy, Edmund Wilson, Vladimir Nabokov, John O'Hara, John Cheever en John Updike ('the three Johns'), van wie de laatste al meer dan vijftig jaar aan het blad verbonden is. Maar binnen dat literaire kader heeft *The New Yorker* een nieuwsjournalistiek tot bloei gebracht die in de breedte en in de diepte kwalitatief superieur is aan vrijwel alles wat de Amerikaanse journalistiek sinds de Tweede Wereldoorlog in dat genre heeft voortgebracht.

Het is ook niet voor niets dat de verslaggeving uit de jaren 1940-1945 over de Tweede Wereldoorlog, van *New Yorker*-correspondenten in Londen, Parijs, Warschau, Berlijn, Sicilië en Napels (in 1947 heruitgegeven onder de titel *The New Yorker Book of War Pieces*), tot de beste internationale journalistiek uit de geschiedenis wordt gerekend en op de meeste journalistieke opleidingen in de VS nog steeds als verplichte literatuur wordt voorgeschreven.

En het is evenmin toevallig dat een jury van zeventien Amerikaanse journalisten en twintig docenten in de perswetenschap van de Universiteit van New York, John Herseys reportage over de nucleaire vernietiging van Hiroshima in *The New Yorker* van 31 augustus 1946 heeft uitgeroepen tot de nummer één van de honderd beste journalistieke publicaties uit de twintigste eeuw. Op de tweede plaats kwam een publicatie uit *The New Yorker* van 1964, Rachel Carsons 'Silent Spring', een aanklacht tegen de vergiftiging van het milieu door de Amerikaanse industrie.

Negen maanden na de explosie van de atoombom in Hiroshima schreef Hersey vier huiveringwekkende stukken van in totaal dertigduizend woorden, over zes overlevenden van de eerste aanval met de atoombom, die in één aflevering van *The New Yorker* werden gepubliceerd. Het was de langste bijdrage die ooit in een weekblad was verschenen. Vergeleken met een krant van het formaat van *NRC Handelsblad* zou het artikel tien volle krantenpagina's (zonder advertenties en illustraties) in beslag hebben genomen. Het gehele nummer van *The New Yorker*, dat die week geen enkele cartoon bevatte, was aan de vernietiging van het leven in Hiroshima gewijd. Het maakte in de Verenigde Staten diepe indruk. In New York waren de kiosken in een paar uur tijds uitverkocht. Albert Einstein, die onmiddellijk duizend exemplaren van het *New Yorker*-nummer wilde

bestellen, viste, met vele anderen, achter het net.

Honderdduizenden lezers werden door Herseys beschrijving van het vernietigende effect van de atoombom bij de keel gegrepen.

In een paar inleidende, onvergetelijke alinea's reconstrueerde John Hersey de effecten van de bom op het leven van dr. Masakuzu Fujji, die om 8.15 uur in de ochtend van de zesde augustus 1945 op de veranda van zijn ziekenhuis met de *Osaka Asani* op schoot zat. Dr. Fujji bladerde het ochtendblad door toen hij ineens overal om zich heen grote vuurflitsen zag. Op dat ene moment veranderde zijn minutieus geordende wereld in een hel van verzengend vuur, pijn en misère. De verlammende verwarring die zich van de Japanse dokter meester maakte wordt in de heldere en sobere stijl van John Hersey pregnant geïllustreerd door Fujji's totale ontreddering over het vertraagd doordringende besef dat hij in de chaos zijn bril is kwijtgeraakt, en zijn gelijktijdige beroepsmatige waarneming dat de eerste mensen die naar buiten komen geen wimpers en wenkbrauwen meer hebben.

De Amerikaanse bevolking wist dat de atoombom (Hiroshima, 6 augustus 1945; honderdduizend doden) de wereld had verlost van de oorlog in het Verre Oosten, maar ze had er geen idee van welke prijs de burgerbevolking van Hiroshima voor die verlossing had moeten betalen. In 1946 kende nog niemand de werking van de atoombom. De Amerikaanse regering had daar angstvallig over gezwegen.

John Hersey confronteerde de Amerikanen met die tot dan toe achtergehouden werkelijkheid. En voor het eerst drong het tot de Amerikaanse bevolking door wat het gebruik van de atoombom in termen van menselijk leed betekende. Hersey toonde de maatschappelijke en menselijke kosten van het bombardement, een gebeurtenis waarover buiten Japan tot dan toe alleen in abstracte termen was gesproken. Hij gaf van de getroffen Japanse samenleving niet alleen een beeld dat afweek van de vage collectivistische voorstelling die de Amerikanen daarvan hadden, maar hij schetste de Japanners ook als herkenbare menselijke wezens, wat ze voor Amerikanen nog nooit geweest waren.

Niet minder concreet was het effect dat Herseys ‘Hiroshima’ op het politieke denken in de VS had. Volgens de Amerikaanse biograaf en pershistoricus Ben Yagoda, die in 2000 de geschiedenis van *The New Yorker* schreef, lukte het Hersey een groot deel van de bevolking aan het denken te zetten. Voor een volk dat zich tot dusver nog nooit had verdiept in de morele vraag over de toelaatbaarheid van

nucleaire oorlogvoering, maakte Herseys publicatie het in feite onmogelijk ‘to ignore the terrible weapon that had been unleashed on the world’. Hersey droeg, volgens Yagoda, daarmee in belangrijke mate bij aan het ontstaan van de beweging tegen de kernwapens, die zijn ‘Hiroshima’ (nog steeds als Penguin-boek verkrijgbaar) jarenlang als een pamflet voor de politieke bewustwording zou gebruiken.

In de door John Hersey aangevoerde top-100 van de beste journalistieke publicaties uit de twintigste eeuw - een lijst die integraal door *The New York Times* is gepubliceerd - figureren maar liefst twintig auteurs uit de stal van *The New Yorker.* Van dat twintigtal behoren of behoorden tien auteurs tot de vaste redactiestaf van *The New Yorker*, onder wie de tegenwoordige hoofdredacteur David Remnick (voor zijn boek *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire* uit 1993). Vier van de in die top-100 opgenomen *New Yorker*-auteurs zijn zelfs meer dan één keer genomineerd, zoals de jarenlang in Parijs gestationeerde A.J. Liebling (drie keer), die een van de meest bekroonde journalisten van zijn tijd was.

Op de twaalfde plaats komen we ook Seymour Hersh tegen, die zijn hoge notering ontleent aan zijn roemruchte berichtgeving uit 1969 over de Amerikaanse Charlie Company van de Elfde Brigade, die een jaar eerder in het gehucht My Lai in Vietnam een slachtpartij onder de burgerbevolking had aangericht. Het voor de pers afgeschermde onderzoek van de militaire aanklager duurde een vol jaar en het kostte Hersh maanden voordat hij op getuigen stuitte die het gerucht wilden bevestigen dat hun pelotonscommandant, de zesentwintigjarige luitenant William L. Calley, door de krijgsraad werd vervolgd voor ‘premeditated murder’ op 109 Vietnamese burgers. De tweeëndertigjarige Hersh werkte toen nog niet voor *The New Yorker*, maar voor de Dispatch News Service, een klein persbureau, waaraan hij zich freelance had verbonden nadat grote bladen als *Life* en *Look* zijn onthullingen over de massamoord niet hadden durven plaatsen, omdat zijn verhalen te erg waren om te geloven (of omdat ze hem weigerden te geloven). Luitenant William L. Calley werd als hoofdverantwoordelijke veroordeeld tot levenslang - en zat vier jaar. Seymour Hersh kreeg de Pulitzer Prijs - in de categorie internationale verslaggeving. Nog grotere eer kreeg hij informeel van zijn vakgenoten: zij beschouwden zijn berichtgeving over My Lai en zijn boeken over de latere *cover-up* door het Pentagon als ‘the single most influential investigative report on U.S. conduct in the

course of the war in Southeast Asia' (*Shaking the Foundations, 200 Years of Investigative Journalism in America*, New York, 2003, blz. 337).

Van de vijf voor de top-100 genomineerde *New Yorker*-auteurs die geen vaste verbintenis met het blad hadden, werden John Hersey en Rachel Carson één en twee. Van de overige drie werden de filosofe Hannah Arendt twintigste en de schrijvers Truman Capote en James Baldwin respectievelijk tweeëntwintigste en vijfendertigste.

De zeebiologe Rachel Carson schokte in 1964 de wereld met haar aanklacht tegen de oprukkende pesticide-industrie en de op termijn dreigende vergiftiging van de voedselketen, die door regeringen noch door consumentenorganisaties werden opgemerkt. In haar artikelenreeks in *The New Yorker*, en in de daaropvolgende getuigenissen voor een Congrescommissie, kwam Carson met alarmerende voorbeelden van de achteloosheid waarmee de Amerikaanse regering de industrie had toegestaan giftige en biologisch gevaarlijke chemicaliën te gebruiken, zonder enige wetenschap van de schadelijke werking te hebben. Met haar publicatie zou Carson een van de grootste milieubewegingen ter wereld tot leven wekken.

Hannah Arendt dankte haar hoge plaats onder de honderd beste publicaties aan haar vier afleveringen in *The New Yorker* over het Eichmann-proces, die als boek verschenen onder de titel *Eichmann in Jerusalem.* Truman Capote werd genomineerd voor zijn publicatie *In Cold Blood*, zijn adembenemende reconstructie van een psychologisch ontrafelde moord in Kansas op een tarweboer, zijn vrouw en twee van hun kinderen, dat als boek een wereldsucces werd (in 1965 door *Het Parool* maandenlang in dagelijkse feuilleton-afleveringen gepubliceerd).

James Baldwin maakte in 1963 in *The New Yorker* furore met vier afleveringen over de geschiedenis van de *Afro-American Blacks*, die voor het eerst in het toonaangevende 'all-white' weekblad ondubbelzinnig de racistische trekken van de politieke en economische machtsstructuren in de VS aan de kaak stelden. Baldwins artikelen (boektitel: *The Fire Next Time)* werden over de hele wereld een bestseller. Het conservatieve deel van de Amerikaanse samenleving, was, zonder ze overigens gelezen te hebben, 'diep geschokt'.

In Amerika bracht Baldwins aanklacht een intellectuele doorbraak teweeg die de opkomst van de beweging voor burgerrechten inleidde.

Alle bekroonde publicaties, van John Herseys *Hiroshima* tot en met

James Baldwins *The Fire Next Time* droegen, hetzij in de opzet, hetzij in de redactionele eindversie, in hoge mate het stempel van William Shawn, die tussen 1940 en 1986 de scepter zwaaide over *The New Yorker* (sinds 1952 als hoofdredacteur). Shawn was al voordat hij aan de tweede helft van zijn lange loopbaan begon een levende legende. Hij had een immense invloed op de manuscripten van zijn auteurs - ook op de teksten van *The New Yorker*-redacteuren. Hoewel hij zelf niet veel schreef, en zelfs nooit onder naam in *The New Yorker* publiceerde, getuigen de korte stukken die hij bijdroeg aan 'Talk of the Town', de meest gelezen rubriek van het blad, van een verfijnde eigen stijl. In die rubriek schreef hij als zestigjarige outsider een recensie over de Beatles-lp *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band*, die volgens John Lennon c.s., zoals ze aan Shawn schreven, de beste was die ooit over hun muziek geschreven was. Shawn was zelf een bedreven pianist, die als weinigen thuis was in de geschiedenis van de jazz. Hij was een Ellington-fan, die volgens insiders beter piano speelde dan de maestro zelf.

Van zijn voorganger Herald Ross had Shawn de stilistische kieskeurigheid geërfd en die esthetische nauwgezetheid zou alle nummers van *The New Yorker* die onder zijn leiding totstandkwamen, kenmerken. Onder zijn hoofdredacteurschap was zuiver schrijven een voorschrift waaraan streng de hand werd gehouden. Twaalf apostelen ('copy-tasters', 'grammarians' en redacteuren van de 'laatste lezing') zagen erop toe dat er niet tegen de grammatica gezondigd werd en er geen taal van de straat of kreupele zinnen doorglipten die een smet zouden werpen op 'the beauty of the English language'.

Als eindredacteur was Shawn een perfectionist, die zijn auteurs tot wanhoop kon drijven met de honderden vragen die zij na eerste lezing op zijn beruchte 'query-sheets' thuisgestuurd kregen. Wat was de bedoeling van het woord x op de dertigste regel en drukte het woord y niet veel beter de bedoelingen van de schrijver uit? Wat wilde de auteur zeggen met de volzin boven aan de derde bladzijde? Was het wel logisch om de ahorn in de maand oktober, waarin het verhaal speelde, de krachtige kleuren te geven die hij in het najaar niet meer heeft? Enzovoorts, tot en met de honderdste vraag.

Hannah Arendt explodeerde meer dan eens van woede, omdat Shawn in praktisch elke alinea van haar duistere proza vervangende zinnen voorstelde en honderden verbeteringen aanbracht om haar tekst leesbaar te maken. De samenwerking leek zelfs schipbreuk te lijden doordat de grote filosofe, die een matig schoolboek-Engels schreef en nog nooit met zo'n grondig kopijbewerkingsproces ken-

nis had gemaakt, Shawns aanmerkingen niet langer kon verdragen. Uiteindelijk schikte ze zich, omdat ze inzag dat hij haar Engels liet lopen zoals het behoorde te lopen. Dat de eindversie van ‘Eichmann in Jerusalem’ niettemin nog te veel duistere passages telde, nam Shawn ten slotte op de koop toe. Hoewel Hannah Arendt met haar politieke filosofie al naam had gemaakt in de academische wereld, werd ze pas door *Eichmann in Jerusalem* in heel de wereld bekend.

Toch liepen alle door Shawn gemangelde auteurs met de hoofdredacteur van *The New Yorker* weg - misschien met Arendt als enige uitzondering. Ze deden dat niet alleen omdat hij voor goede stukken zeer hoge honoraria betaalde, maar ook omdat Shawn als geen ander een man van het vak was. Hij hield van zijn auteurs, hij hield van hun werk en hij legde ze bovendien in de watten. Wat natuurlijk het meest telde was dat hij hun werk werkelijk beter maakte. Vele bekende auteurs drukten hun erkentelijkheid jegens Shawn publiekelijk uit. Yagoda turfde ten minste zestig namen van schrijvers die (een van) hun boeken aan Shawn opdroegen. J.D. Salinger, die zich kennelijk veel aan Shawn verschuldigd voelde, overdreef zozeer, dat Shawn bijna in een kast was gekropen. De eenzelvige Salinger, wiens roem behalve op *The Catcher in the Rye*, zijn enige grote literaire succes, onder meer op 115 short story's in *The New Yorker* steunde, typeerde William Shawn in zijn opdracht in *Franny and Zooey* (1961) als ‘genius domus of the New Yorker, lover of the long shot, protector of the unprolific, defender of the hopelessly flamboyant, most unreasonably modest of born great artist-editors’.

Shawns redactionele durf kende in de jaren zestig geen grenzen. Hij liet Dwight McDonald de grootste boekrecensie schrijven die *The New Yorker* ooit heeft geplaatst: een vijftig pagina's (!) tellende bespreking van Michael Harringtons boek *The Other America* over het thema van de groeiende verborgen armoede in de VS.

Niet minder gedurfd (gelet op de grote Italiaanse maffia in de VS) was Shawns beslissing om Norman Lewis' portret van de Siciliaanse maffia (‘The Honoured Society’) integraal af te drukken.

Hoewel het zwaartepunt van oudsher op de short-storyfictie lag, en de non-fictieliteratuur en de journalistiek in principe daarna kwamen, had William Shawn een markante visie op zijn journalistieke verantwoordelijkheid als hoofdredacteur van een groot en invloedrijk literair blad (geciteerd in Lillian Ross, blz. 151-152):

> The New Yorker does not try to guess what its readers want, and does not try - by means of reader surveys, pre-testing or

> highly organized pulse-taking - to find out what they want. In the realm of literature, of art, of creative journalism, to attempt to give readers what they ‘want’ is, circularly, to give them what they already know about and have already had, and thus to give them nothing.
> It is our plight to strike out into new territory and to see, discover, and say what has not been seen, discovered or said before. The writers and artists and editors of the New Yorker simply go where their own talent, imagination, energy, curiosity and conscience take them.

Na zijn gedwongen aftreden in 1986 (toen hij al ver in de tachtig was en nog steeds niet van opgeven wilde weten) werd Shawn overdadig bejubeld. Ben Yagoda noemde hem ‘De dichter met het rode potlood’. En: ‘De beste niet-schrijvende auteur die de Amerikaanse literaire wereld heeft gekend en die zich geheel in dienst van andere schrijvers heeft gesteld’. Een hoofdredacteur ‘die de beste eigenschappen van Napoleon en Franciscus van Assisi in zich verenigde’ (Harold Brodkey). De meest concrete typering was van Brendan Gill, de collega die hem het langst dagelijks aan het werk had gezien: Shawn was, zoals hij in zijn memoires schreef, ‘a night-nurse of infinite patience and resourcefulness’.

Van zijn geduld met moeilijk schrijvende en nog moeilijker producerende auteurs werd ruim gebruikgemaakt. Shawn had de overtuiging van de zachtmoedige gelovige, dat auteurs nooit langer dan strikt nodig door een writer's block werden geplaagd. Het was een ongesteldheid van voorbijgaande aard, die een rijk blad als *The New Yorker* zich naar zijn mening wel kon veroorloven (Shawn, die zijn inactieve auteurs door dik en dun doorbetaalde, had onbeperkt zeggenschap over zijn redactionele budget). Als men de natuur zijn gang liet gaan, zou de scheppingsdrift, meende hij, op een dag vanzelf weer op gang komen.

In het geval van Joe Mitchell (tweemaal genomineerd in de top-100, waaronder eenmaal voor zijn verhalen over legendarische oplichters in New York) zou hem dat onschokbare geloof in de terugkerende productiviteit veel geld kosten.

Joseph (‘Joe’) Mitchell was een van de bekendste verschijningen op de redactie van *The New Yorker*. Tot 1960 was hij de sterverslaggever van zijn generatie, een onvermoeibaar schrijver van honderden *New Yorker*-Profiles en grote reportages. Hij was de auteur van een alarmerend boek over de vervuiling van de haven van New York,

waarover hij ook in zijn blad veelvuldig had geschreven. Joe Mitchell was een begenadigd observator en stilist geweest, wiens reportages en geschreven portretten van bekende mensen *The New Yorker* een grote reputatie hadden bezorgd. In de twintig jaren van zijn journalistieke hoogtij waren zijn 'Profiles' voor zijn vakgenoten een lichtend voorbeeld. Maar op een dag stagneerde zijn productie. Van veelschrijver werd hij een journalistieke kluizenaar. Hij kwam elke dag trouw op de redactie, waar hij in zijn werkkamer achter zijn bureau plaatsnam. Maar na 1960 zou er nooit meer een stuk voor *The New Yorker* uit zijn handen komen.

Joe Mitchell was de ongekroonde recordhouder van het writer's block. De pershistoricus Ben Yagoda merkt in zijn geschiedenis van *The New Yorker* droog op dat Mitchell 'al 32 jaar niets meer had geschreven' toen de kersverse nieuwe hoofdredacteur Tina Brown, ongehinderd door het verleden, in 1992 Mitchells kamer binnenliep en een reportage bij hem bestelde. Enthousiast nam Mitchell de opdracht aan en spoedde zich naar buiten, maar drie maanden later zat hij nog steeds te turen op zijn toetsenbord, zonder een alinea uit zijn machine te krijgen. Het bestelde stuk zou er nooit komen.

Onder de hoofdredactie van William Shawn was Mitchells 'blokkade' altijd met leedwezen, maar met begrip bejegend. Een groot schrijver, die in zijn jonge jaren voor een imposante productie had getekend, had volgens Shawn eeuwig recht op begrip. Dat begrip tekende zijn goede inborst, maar ook zijn onvermogen om het ingeslapen deel van de redactie vooruit te branden. In Shawns laatste jaren was *The New Yorker* geleidelijk een sociale werkplaats geworden. De schrijvers leden daar minder onder dan *The New Yorker*, want op hun salarissen of vaste vergoeding werd nooit gekort. Zelfs onder het schoon schip makende regime van de *hard-hitting* Tina Brown kreeg de met schrijven gestopte Joe Mitchell altijd nog een jaarlijkse vergoeding van twintigduizend dollar.

Wat er ook op *The New Yorker* viel af te dingen en hoe voorspelbaar het blad in Shawns hoge ouderdom ook was geworden (in een satirisch 'verjaardagsportret' schreef Tom Wolfe in 1968 dat de 'gerespecteerde' hoofdredacteur niet alleen de voortreffelijkste, maar ook de saaiste auteurs aan zijn blad had verbonden), in zijn gloriejaren had William Shawn de beste non-fictieliteratuur en journalistiek uit zijn auteurs naar boven gehaald. Zonder zijn durf zou John Herseys 'Hiroshima' nooit tot stand zijn gekomen. Nergens anders zou Hersey de gelegenheid hebben gekregen de Japanse slachtoffers van de atoombom als gewone mensen te presenteren. En geen enkel

ander blad zou het hebben aangedurfd dertigduizend woorden over één onderwerp af te drukken en daarvoor al zijn ruimte af te staan. Volgens Yagoda is 'Hiroshima' nog steeds de grootste voltreffer aller tijden in de Amerikaanse weekbladjournalistiek. 'It turned America on.'

Tot ver in de jaren zestig verrichtte Shawn journalistieke wonderen, die nergens werden geëvenaard of overtroffen. Hij gaf Rachel Carson alle ruimte te schrijven over een onderwerp waarmee hij geen vrienden zou maken: de immoraliteit van het nog geen enkele maatschappelijke verantwoordelijkheid erkennende Amerikaanse bedrijfsleven, dat geen enkele weet had van de schade die het onder de bevolking aanrichtte. Carson hoefde zich van Shawn geen beperkingen op te leggen. Als zij meende dat het ongeremde gebruik van DDT en andere pesticiden in de landbouw de voedselketen zou vergiftigen, dan kon ze dat onbelemmerd opschrijven. Shawns motto in dezen was even kordaat als principieel: 'Per slot van rekening zijn er dingen waarover we niet objectief en onbevooroordeeld hoeven te zijn. We laten toch ook geen moord oogluikend toe?'

Hoewel hij nog maar een jonge veertiger is en niet uit de school van William Shawn komt, heeft de in 1998 aangetreden hoofdredacteur David Remnick in de afgelopen jaren gedemonstreerd dicht bij *The New Yorker* van William Shawn te staan. Waar zijn voorgangster Tina Brown* die in alles de tegenpool van Shawn was, probeerde succes te boeken met een strategische koerswijziging in de richting van 'celebrity' en 'low culture', heeft de op Princeton geschoolde Remnick doelbewust weer aansluiting gezocht met de traditie van baanbrekende en diepgravende journalistiek.

Met het weer aantrekken van Seymour Hersh heeft David Remnick in elk geval kenbaar gemaakt Shawns journalistieke ambities te willen uitbouwen. Als buitenlandkenner (hij was een uitstekend correspondent voor *The Washington Post* in Moskou) heeft hij de *roving* reporters teruggehaald en de grote internationale reportage weer tot leven gebracht. Over de aankoop van Seymour Hersh zal Shawn in zijn graf instemmend gemompeld hebben. Want hij zal vanuit die plek hebben gezien dat met Hersh de lijn naar Hersey geheel hersteld is.

* De Engelse Tina Brown, die in 1992 het hoofdredacteurschap van de afgezette Robert Gottlieb overnam, was een succesvol 'bladenmaakster', die onder meer van *Vanity Fair* een kasstuk had gemaakt. Met de zegen van het uitgeversconsortium Condé Nast, dat intussen het eigendom van *The New Yorker* verworven had, zette ze een drastische vernieuwing in, die wel de oplage omhoogbracht (868.000 in 1996), maar niet de grote jaarlijkse verliezen wist te stoppen. Zij introduceerde zowel kleuren als fotografie en vierletterwoorden. De overmatige aandacht die *The New Yorker* onder haar leiding voor 'celebrity' aan den dag legde, kostte haar diverse sterverslaggevers. George Trow nam zijn ontslag uit protest tegen de excessieve verslaggeving van het O.J. Simpson-proces. Brown nam in 1998 zelf ontslag om ergens anders weer de boel op te schudden en een nieuw blad op te zetten.

Literatuur

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem*, New York, 1963
Angell, Roger, *A Pitcher's Story*, New York, 2001
Baldwin, James, *The Fire Next Time*, New York, 1963
Brennan, Maeve, *The Long-Winded Lady. Notes from The New Yorker*, New York, 1998
Capote, Truman, *In Cold Blood. A True Account of a Multiple Murder and Its Consequences*, New York, 1965
Corey, Mary, *The World through a Monocle. The New Yorker at Midcentury*, Cambridge (Mass.), 2000
Flanner, Janet (Genêt), *Paris Journals 1944-1965*, ed. by William Shawn, London, 1966
Gill, Brendan, *Here at The New Yorker*, New York, 1997
Hersey, John, *Hiroshima*, Penguin Books, 1985
Remnick, David, *The Devil Problem and Other True Stories*, New York, 1996
Remnick, David (ed.), *The New Guilded Age. The New Yorker Looks at the Culture of Affluence*, New York, 2000
Remnick, David (ed.), *Profiles from The New Yorker*, New York, 2000
Remnick, David (ed.), *Wonderful Town. New York Stories from The New Yorker*, New York, 2000
Ross, Lillian (ed.), *The Fun of It, Stories from The Talk of the Town in The New Yorker*, New York, 2001
Ross, Lillian, *Here But Not Here. My Life with William Shawn and The New Yorker*, New York, 1998
Shapiro, Bruce (ed.), *Shaking the Foundations. 200 Years of Investigative Journalism in America*, New York, 2003
Shawn, William, *Stories from The New Yorker 1950 to 1960*, London, 1961
Thurber, Helen & Edward Weeks (eds.), *Selected Letters of James Thurber*, London, 1980
White, E.B., *Writings from The New Yorker 1927-1976*, New York, 1990
White, E.B., *Essays*, New York, 1977
White, E.B., *Here Is New York*, New York, 1949
Wolfe, Tom, *Hooking Up* (Picador-reeks), New York, 2000
Yagoda, Ben, *About Town, The New Yorker and the World It Made*, New York, 2000

[Over Marie Stahlie]

Schrijven kan iedereen, maar voor echt goed leren schrijven heb je een vreemde vasthoudendheid nodig. Dat raadselachtige leerproces - de gang van kunnen schrijven naar écht goed kunnen schrijven - valt niet bij alle schrijvers gemakkelijk te traceren. Bij Maria Stahlie wel. In de verhalenbundel *Galeislaven* verzamelde ze begin 2004 de korte verhalen die ze schreef tussen 1987 en 2003, en met dat overzicht heeft ze het de lezer mogelijk gemaakt de ambachtelijke ontwikkeling in haar werk precies te volgen.

Door het lezen van *Galeislaven* ben ik vooral onder de indruk geraakt van de groeiende subtiliteit en effectiviteit van Stahlies schrijftechnieken. Een aanpak die in het begin nog gewoon goede verhalen opleverde als ‘De obsessie van Wally van Asten’, is door de jaren heen zo vervolmaakt dat er de laatste tijd zulke sublieme verhalen konden verschijnen als ‘Zondagskinderen’, ‘Windrichtingen’ en ‘Uit de best denkbare wereld’.

Puur uit nieuwsgierigheid naar het verdere leerproces van Maria Stahlie heb ik haar gevraagd om een fragment uit *Sint-Juttemis*, een roman die nog staat te verschijnen. Met ter introductie van fragment en personages eerst een korte uitleg door de auteur.

M. FEBRUARI

Maria Stahlie

Op een middag in de heetste zomer sinds 1947 krijgt Margot van der Molen een verontrustend telefoontje: in een Parijs psychiatrisch ziekenhuis is een comateuze man opgenomen in wie het verplegend personeel Christophe Dralas meent te herkennen. Christophe Dralas is een beroemd filmacteur. Christophe Dralas is de jongen, de man die Margot al haar hele leven als haar 'naaste naaste' kent. Zij is de aangewezen persoon om naar Parijs te reizen, om te gaan kijken of het verplegend personeel het bij het rechte eind heeft.

In afwezigheid van haar echtgenoot Michel vertrekt ze noodgedwongen in het onwillige gezelschap van haar tweeëntachtigjarige schoonmoeder Sophia en haar vijftienjarige stiefdochter Liza. Er volgen dagen waarin het zomerlicht witheet is, een zoektocht de vorm aanneemt van een wervelstormdroom en de drie tot elkaar veroordeelden er geen idee van hebben dat Sint-Juttemis, de dag die niet bestaat, de dag die nooit zal aanbreken, op het punt staat werkelijkheid te worden.

Christophe had geprobeerd om zelfmoord te plegen. Toen dat niet gelukt was had hij zich van zichzelf gedissocieerd. Ik zat in kruiszit op het smalle balkon, met mijn rug naar de vierkante kamer. Het was al helemaal licht dus het moest minstens zes uur zijn. In de slaapkamer van Christophe lag Sophia weer te slapen. Liza was ergens in Parijs, levend of dood, ik had mijn gedachten ervan afgetrokken. Ik wilde nadenken over dissociatie. Wat was het verschil tussen de manier waarop Christophe zich van zichzelf had gedissocieerd en de waandroom waarin Sophia had verkeerd? Wat was het verschil tussen Christophe's dissociatie en de angstaanjagende ervaring die ik sinds mijn zestiende niet meer zo dicht genaderd was als de afgelopen uren? De meeste controle over verstand, wil, gevoel, geheugen en geweten was als zand uit mijn ogen, mijn neusgaten, mijn oren en mijn mond gegleden en als Liza niet het hok was uit gekomen, zou ik mijn hoofd zijn kwijtgeraakt en Sophia iets hebben

aangedaan. Wat was het verschil tussen de manier waarop Christophe zich van zijn geest had gedissocieerd en mijn noodsprong om, als ik niet in staat was om ordelijk na te denken, mijn gedrag van mijn geest los te koppelen? Wat was het verschil tussen Christophe's vlucht uit zijn eigen hoofd en Michels vlucht naar de andere kant van de wereld? Dissocieerden we ons niet allemaal bij tijd en bij wijle in meer of in mindere mate van deze of van gene situatie? Het antwoord op die laatste, luchtig klinkende vraag klonk allesbehalve luchtig, was in het geheel niet vrijblijvend: ja, maar alleen Christophe had eerst geprobeerd om zelfmoord te plegen.

Ik zat met mijn rug naar het appartement dat veel te klein was om én een moeder én een dochter én een echtgenote te herbergen. In 1992 was de woning net groot genoeg geweest voor Christophe en Sasja en het was een opluchting voor ons alle drie toen ik mijn logeerpartij al na dertien dagen kon afblazen omdat ik een administratieve baan had gevonden bij de Nederlandse ambassade. Bij de baan hoorde een kleine, donkere, met Nederlandse meubels ingerichte *studio* op de tweede verdieping van een laag gebouw in de Rue des Fossés St. Marcel. Het was aan die donkere kamer in het vijfde arrondissement dat ik op de vroege ochtend van zaterdag 9 augustus met heimwee terugdacht. Ik zag dat onderkomen voor me - nadat mijn geestesoog zich uit zelfbehoud had gedissocieerd van de verbonden polsen van Christophe - en niet het comfortabele huis in de dure Amsterdamse buurt dat op de keper beschouwd ook te klein was geweest voor Sophia, Liza en mij. En voor Michel. Michel die van de weeromstuit naar de andere kant van de wereld was gegaan. Ik had hem gebeld aan zijn kant van de dag, zo'n tien minuten nadat ik zijn schoongedouchte moeder in een lang T-shirt van Christophe terug naar het grote bed had geleid. Ik was met de telefoon aan de lange draad in de wc gaan staan. Ik was over mijn woorden gestruikeld, zoveel had ik hem te verwijten. Wist hij wel dat ik zijn incontinente moeder onder de douche had moeten zetten omdat ze zichzelf had bevuild? Wist hij wel dat het in Europa overdag 35 graden Celsius was? En zag hij wel voor zich hoe ik kokhalzend een druipende luier uit de klauwen van zijn moeder, zíjn moeder, had losgewrikt? En Christophe, Christophe lag in het ziekenhuis. Daarom zaten we nu met zijn drieën in Parijs. Sophia, Liza en ik. Of eigenlijk met zijn tweeën want Liza was weggelopen. Hoezo liep Liza niet in zeven sloten tegelijk? Wat wist hij daarvan? Hij kende het kind nauwelijks. Wat moest ik doen? Wat vond hij als vader, als verantwoordelijke, dat ik moest doen? Moest ik de politie bellen? Besefte hij wel waarom Christophe in het ziekenhuis lag? Ho, stop, wat

kon het mij schelen dat het al een beetje donker aan het worden was in Auckland! Ho, stop, hij moest het niet wagen om op te hangen... zakenbespreking of geen zakenbespreking... Michel... niet doen... Michel! Ik stond een seconde of tien wezenloos met de suizende hoorn van Christophe's telefoon in mijn hand (het begon inderdaad al een beetje licht te worden in Parijs) voordat ook ik de verbinding verbrak en zijn mobiele nummer nog een keer intoetste. Michel had zijn geavanceerde toestelletje uitgezet, ik kreeg vrijwel meteen zijn antwoordapparaat aan de lijn: in zijn mooiste Engels en daarna in zijn mooiste Frans deelde hij mee dat hij weliswaar op dat moment onbereikbaar was maar dat hij zo snel mogelijk contact zou opnemen met eenieder die zijn naam en telefoonnummer na de pieptoon insprak. Ik luisterde de hele boodschap af. Toen de pieptoon opklonk wist ik niet wat ik moest zeggen. Ik hing op.

De vraag die ik mezelf had gesteld nadat ik de wc - de telefooncel - had verlaten en mezelf voor de grote plattegrond van Parijs had opgesteld, een plattegrond die uit de jaren tachtig stamde en al tijden alleen nog maar dienstdeed als muurbloem, als wandversiering, was de volgende: wat had mij aangetrokken in Michel, in de twaalf jaar oudere wereldburger die ik op een feestje van de Nederlandse ambassade had ontmoet? (De enige andere wandversiering in het appartement, een met dartpuntjes bezaaid affiche van Christophe's eerste belangrijke film - *Sale petit bonhomme* - hing in de slaapkamer waar Sophia weer tot rust was gekomen.) Wat had mij in Michel aangetrokken? Ik volgde met mijn vinger op de gedateerde kaart de kortste route van Christophe's straat naar de Rue de Rennes in het zesde arrondissement, waar Michel een fraai, hoog appartement had gehad bestaande uit twee ruime lichte kamers en suite, een studeerkamer, een slaapkamer die aan de achterkant uitkeek op een binnenplaats, een enorme badkamer met een antieke badkuip, en een keuken - Michels trots - die beter geoutilleerd was dan de keuken van menig respectabel restaurant. Michel was een fijnproever, maar dat was niet waarom ik voor hem was gevallen. Wat mij aantrok was zijn gereserveerdheid, zijn bijna exotische wellevende conversatietechnieken, zijn zelfverzekerde geamuseerdheid. ‘Vrouwen hebben altijd duisterder motieven voor hun daden dan mannen,’ was het eerste dat hij tegen me had gezegd - ik had net een lastige lok haar nadrukkelijk achter mijn oor geschoven - waarna hij zich met ironische afstandelijkheid had verontschuldigd voor zijn opzichtige binnenkomer. Hij had een jeugdig voorkomen. Hij was onderhoudend. En, vooral, hij straalde uit dat het nergens voor nodig was om zich met huid en haar te laten kennen, hij straal-

de uit dat hij geheimen had. Een man met geheimen, ik ging voor de bijl. In de jaren die volgden kwam ik onvermijdelijk een paar privé-aangelegenheden aan de weet - Liza, gebitsimplantaten, fraude - maar er zat nog veel meer verborgens aan de binnenkant van zijn alerte hoofd en zijn uitstraling bleef dezelfde. Hij had zich ongetwijfeld aan de andere kant van de wereld met een geamuseerd-afstandelijk lachje geëxcuseerd voor het storende telefoontje uit Europa, maar op een nadere toelichting hoefde zijn gesprekspartner niet te rekenen. Een man van de wereld had recht op privacy. Het was snel donker aan het worden in Nieuw-Zeeland, het was snel licht aan het worden in Parijs. Ik had met mijn vinger op de kaart een nieuwe route afgelegd, een route die me vanuit het zesde arrondissement in een rechte lijn naar het veertiende arrondissement had gevoerd, naar het Centre Hospitalier Sainte-Anne. Als Michel ooit gek werd dan moest hij zich daar laten opnemen want ik wist uit de eerste hand (een assistent van een directeur deed altijd dienst als diens rechterhand) dat het beleid van Sainte-Anne op de privacy van de patiënt was gericht.

Het was snel licht geworden in de minuten na mijn telefoonverbinding met Michel en ik had de lamp boven de tafel uitgedaan. Ik had water gedronken. Ik was onder de douche gegaan. Het waren weloverwogen, doelgericht uitgevoerde handelingen waaraan ik geen plezier beleefde. Vanaf het moment dat Liza de verstikkende atmosfeer van het appartement was ontvlucht, had ik mijn gedragingen losgekoppeld van mijn paniekerige stuurloze gedachtegangen en was ik praktisch in de weer geweest. Terwijl ik mijn naakte schoonmoeder het liefst de stuipen op het lijf zou hebben gejaagd om haar bij haar positieven te brengen... peuterde ik met beleid eerst haar onderbroek uit haar dichtgeknepen hand waarna ik haar naar de badkamer bracht en onder een lauwe douche liet staan. Terwijl ik in over elkaar heen buitelende beelden voor me zag hoe Liza hevig bloedend in de Seine dreef, hoe Christophe zijn ogen opensperde en voor altijd sloot, hoe Sophia eigenhandig van het balkon afstapte en hoe ik in de gevangenis belandde... stopte ik de onderbroek met het incontinentieverband in een van de lege pizzadozen bij de deur en dweilde ik met een vuil kledingstuk van Christophe het plasje urine op dat op de vloer bij de bokszak lag. Terwijl ik gruwde van haar huid, van haar oogopslag, van haar machteloze kreuntjes... sprak ik Sophia geruststellend toe, droogde ik haar provisorisch af en voorzag ik haar van schoon ondergoed en een T-shirt van Christophe. Het verschil tussen de binnenkant en de buitenkant van mijn hoofd was spectaculair te noemen en toch schonk

dat huzarenstukje van mijn wil me geen genoegdoening. Er deelde zich niets van de orde in mijn handelingen mee aan de chaos in mijn geest.

Op het balkon beloofde de nieuwe dag al direct bij zonsopkomst een zinderende te worden. De geuren van de straat - brood, wasmiddel, asfalt - werden door de nog warme lucht, door de alweer warmer wordende lucht, omhooggestuwd naar de vijfde verdieping waar ik in kruiszit achter de gietijzeren spijlen zat. Ik had mijn ogen gesloten en met mijn handen blokkeerde ik mijn oren. De buitenwereld moest buiten blijven zodat ik binnenshoofds al redenerend en analyserend mijn op hol geslagen binnenwereld kon beteugelen, aan banden kon leggen. Er wilde geen zinnige gedachte bij me opkomen. Wel rook ik brood, asfalt, wasmiddel, wel voelde ik de nog warme, de alweer warmer wordende ochtendlucht, wel zag ik in een flits voor mijn geestesoog hoe Liza verdwaasd in een vreemde auto stapte. Ik schudde mijn hoofd. Ik kon de binnenkant van mijn hoofd wel schieten! Dat was niet dankbaar want hoe ontembaar de gedachten in mijn hoofd op dat moment ook bleken te zijn, hoe vertwijfeld het me ook stemde dat ik nauwelijks controle had over de beelden en de zinnen die zich in mijn geest vormden, het waren wel míjn beelden en zinnen, het waren wel míjn gedachten, het was wel míjn hoofd dat die gedachten bij elkaar had gedacht. Mijn hoofd was van mij en van niemand anders. Mijn uithijgende hoofd. Mijn hoofd dat tot bedaren moest komen. De geuren verdwenen, de temperatuur verdween en er kwam ruimte om een beeld voor mijn geestesoog te boetseren. Het was het beeld van een meisje van zes in een keurig blauw rokje met daarboven een keurig wit bloesje en daar weer boven keurige strikjes in haar haar. Dat meisje was ik want het was míjn zesjarige hoofd dat met die blauwe strikjes was versierd.

‘Zullen we vragen of we naar het meer mogen?’ Christophe liep naast me. Hij liep niet gewoon naast me maar hij liep achterstevoren naast me. Christophe oefende zich al weken in het achteruit lopen.

Ik ging niet in op zijn vraag. Ik had sinds een kwartier een probleem. ‘Gelóófde jij de juf toen ze vertelde dat Roodkapje niet eens zag dat haar oma niet in het bed lag maar de wolf?’ vroeg ik behoedzaam. Het was na schooltijd en Christophe en ik waren op weg naar huis.

‘Weet ík veel... ik heb niet eens geluisterd... loop nou eens wat harder!’ Christophe versnelde zijn achterwaartse pas. Hij schoot ra-

kelings langs een lantaarnpaal. Er zat een bruine vlek op zijn witte schoolbloes.

Ik ging wat harder lopen. Ik wilde iets aan Christophe vragen, iets dat zijdelings verband hield met het ongeloofwaardige verhaal over Roodkapje en de wolf. Ik had in de bank gezeten terwijl de juffrouw uit het boek voorlas, met mijn armen over elkaar en mijn hoofd mooi rechtop. Ik had een gezicht getrokken alsof ik heel erg meeleefde met Roodkapje, maar in mijn hoofd had ik mijn leeftijdgenote uitgelachen omdat ze zo stom was. Om haar te pesten had ik haar rode kapje afgepakt en aan de wolf gegeven. De wolf had de slaapmuts van de oma afgedaan en het rode kapje op zijn woeste behaarde kop gezet. ‘En nu denk je zeker dat je in de spiegel kijkt!’ had ik in mijn hoofd tegen het stomme meisje geroepen. Intussen werd Roodkapje gered en deed de juffrouw het boek dicht. De bel ging. Het was tijd om naar huis te gaan. Ik liep met keurige pasjes naar de deur van het lokaal waar de juffrouw iedere dag ging staan om ons gedag te zeggen. ‘Spannend verhaal, hè Margot?’ lachte ze naar mij toen ik langs haar heen liep. Ik lachte terug en knikte. Midden op het schoolplein werd ik overvallen door het probleem, het probleem dat zich op weg naar huis als een inktvlek verspreidde en binnen een kwartier zeer verontrustende vormen had aangenomen: zou niet alleen ik maar iedereen er in zijn hoofd heel anders uitzien dan aan de buitenkant? Dat zou betekenen dat mijn moeder in haar hoofd dezelfde nette jurken droeg als Madame Salard en dat Madame Salard in haar hoofd het liefst rondliep in rare lange witte lakens waarop geneeskrachtige lavasteentjes de knoopjes vormden. Dat zou betekenen dat de juffrouw op school Roodkapje net zo stom vond als ik, dat Monsieur Salard in zijn hoofd wild was en Christophe juist rustig. Jean-Jacques en Julien hielden eigenlijk helemaal niet van leren... de verontrustende gedachte groeide en groeide en ik kreeg het benauwd. Want als het zo was, als het zo was dat iedereen er in zijn hoofd heel anders uitzag dan aan de buitenkant, dan zou het erg vreemd zijn als alleen ík dat wist, dan zat het er dik in dat iedereen - in ieder geval vanaf zijn zesde - van dat verschil op de hoogte was. En als iedereen van dat verschil op de hoogte was dan wist ook iedereen - en dat was de kern van mijn probleem - dat ik in wezen niet zo normaal was als ik liever dan wat ook wilde dat iedereen me vond, dat ik op de keper beschouwd allesbehalve het normaalste kind van de wereld was. Ik liep met snelle maar normale pasjes naast Christophe die helemaal niet normaal liep maar achterstevoren. ‘Ik denk dat jij eigenlijk heel rustig bent in je hoofd,’ zei ik plompverloren toen we bijna thuis waren.

‘O ja?’ vroeg Christophe dreigend nadat hij een korte blik over zijn schouder had geworpen naar de honderd meters die ons nog scheidden van het hotel van zijn ouders.

‘Ik denk dat jij in je hoofd denkt dat je nu niet achteruit loopt maar vóóruit...’

‘Je kletst uit je nek!’ Dat was een uitdrukking die hij van de broer van mijn moeder had geleerd, van mijn oom die in Nederland woonde en die, nu ik toch bezig was, veel liever in Frankrijk wilde wonen, ver weg van zijn ouders, mijn oma en opa die in hun hoofd niet aardig waren maar streng. De inktvlek verspreidde zich razendsnel. Christophe draaide zich om zodat onze neuzen dezelfde kant op wezen. Hij sloeg met een vlakke hand hard tegen zijn voorhoofd. En nog een keer. ‘Ik denk helemaal niets!’ Hij zette het op een rennen.

Ik liet hem gaan. Misschien was Christophe nog niet op de hoogte van het verschil. Christophe was weliswaar zes maar hij was drie weken jonger dan ik en ik wist het pas een dik kwartier. Met keurige pasjes - snel maar normaal - vervolgde ik mijn weg. Monsieur Salard zat op zijn stoel voor het hotel. Hij zat daar bijna altijd als Christophe en ik uit school kwamen. Hij zat daar alvast uit te rusten van het koken dat hij nog moest doen. Hij vroeg of het leuk was geweest op school, of ik veel geleerd had die dag. Ik zei beleefd: ‘Ja meneer,’ maar liep niet zoals anders langs hem heen naar binnen. Ik bleef bij zijn stoel staan.

‘Is er wat?’

Ik flapte er uit wat er was. Ik vroeg of hij eigenlijk wild was in zijn hoofd.

Monsieur Salard keek somber. Hij schudde bedachtzaam zijn hoofd. Hij zei: ‘Je moet niet zoveel nadenken. Mensen die veel nadenken menen dat ze het recht hebben om overál over na te denken. *Rien n'est sacré pour ceux qui pensent...*’ Hij zei dat ik maar snel mijn schoolkleren moest uitdoen en mijn speelkleren moest aantrekken. Hij zei dat Christophe waarschijnlijk al op weg was naar het meer. Ik moest mijn zwemband niet vergeten.

Ik liep de voordeur van het hotel in. Christophe was drie weken jonger dan ik en toch kon hij al zwemmen zonder zwemband. Ik liep de gang door en de achterdeur weer uit. Mijn moeder en ik woonden in het tuinhuis achter het hotel. Mijn moeder was de kippen aan het voeren in het kippenhok. Ze zei lieve dingen tegen de kippen. Ze wierp ook mij een lieve glimlach toe. Ik ging voor haar staan en eiste haar aandacht, de lieve aandacht die ze in gelijke porties over ons verdeelde. Christophe, Jean-Jacques, Julien, de kippen,

ik... we waren allemaal naakt geboren en we waren haar allemaal evenveel waard. Ik vroeg eisend: ‘Wat denk je in je hoofd? Ben je eigenlijk in je hoofd niet raar maar normaal? Ziet *iedereen* er in zijn hoofd anders uit dan aan de buitenkant? Weten jullie *allemaal* dat ik eigenlijk niet normaal ben?’

Mijn moeder keek me bevreemd aan. Ze ging op haar hurken zitten en trok me naar zich toe. Ze rook naar zand. Ze zei in mijn oor: ‘Wat ben je toch een eigenaardig kind. Hou toch eens op met dat gepieker, je bent pas zes jaar! Ga spelen, laat je gaan...’

Ik begon te huilen.

Mijn moeder duwde me een eindje van zich af. Ze zei: ‘Je moet niet zo moeilijk doen...’ Ze tikte op mijn voorhoofd en vervolgde: ‘Dit hoofd is gewoon een van de ontelbare hoofden op aarde. Het ziet er vanbinnen precies hetzelfde uit als mijn hoofd, precies hetzelfde als alle andere hoofden...’

‘Maar...’ sputterde ik omdat iets fundamenteels zich verzette tegen mijn moeders woorden, ‘... het zijn mijn gedachten die ik in mijn hoofd denk en niet de gedachten van andere mensen...’

Mijn moeder glimlachte haar lieve glimlach. ‘Hoe kun je nou zeggen dat de gedachten in dit hoofd...’, ze tikte opnieuw op mijn voorhoofd, ‘... van jou zijn. Die gedachten bestaan al eeuwen, ze zweven rond in het universum en ze mogen door iedereen gebruikt worden. Je mag ze lenen als je ze nodig hebt...’

Ik huilde niet meer, ik schudde mijn hoofd, míjn hoofd en niet een van de ontelbare hoofden op aarde.

‘Je bent waarschijnlijk nog te jong om je te realiseren dat niets op de wereld “van jou” is. Jij denkt natuurlijk dat je de gedachten die je denkt zelf hebt bedacht, maar denk dan maar eens wat beter na. Heb je de woorden die je bij het denken gebruikt soms zélf verzonnen? Die woorden bestonden al. Het is als met een liedje. Als je een liedje zingt dat je op de radio hebt gehoord of op school hebt geleerd, dan is het toch ook niet jóúw liedje? Je leent het even. Je hebt het niet verzonnen. En zelfs mensen die zo'n liedje zogenaamd hebben verzonnen, maken louter gebruik van dingen die al bestaan... alles bestaat al en alles is van iedereen.’ Mijn moeder ging staan en tilde me op.

Ik sloeg mijn armen om haar zachte hals. Ik vlijde mijn gezicht tegen haar gezicht. Ze was lekker koel maar ze had ongelijk. Ik had mijn gedachten dan misschien niet zelf bedacht maar ik had ze wel zelf *ge*dacht, in míjn hoofd en onzichtbaar voor iedereen behalve voor mijzelf. In mijn hoofd en onzichtbaar voor de juffrouw had ik Roodkapje te stom voor woorden gevonden, in mijn hoofd en on-

zichtbaar voor mijn moeder had ik haar woorden als leugens terzijde geschoven. Ik was de koning te rijk terwijl ik mijn verhitte gezicht tegen haar koele wang aan legde en in haar oor fluisterde dat de juffrouw op school een mooi verhaal over Roodkapje had verteld. Niemand kon in mijn hoofd kijken, de binnenkant van mijn hoofd was van mij alleen. Het deed er niet toe dat Jan en alleman op zijn vingers kon natellen dat ik er in mijn hoofd anders uitzag dan aan de buitenkant. Wat ertoe deed was dat alleen ik precies wist hoe het er vanbinnen uitzag en welke gedachten ik daar bij elkaar zette. Het was ín mijn hoofd dat ik in een flits had besloten om buiten mijn hoofd net te doen of ik me neerlegde bij de kosmische ideeën van mijn hippiemoeder. Ik was de koning te rijk, de koning te rijk met mijn besluit.

Van een droom werd gezegd dat hij slechts een paar seconden duurde - de uitgeblazen kaars walmde nog als de droom alweer voorbij was - maar hoe lang duurde een herinnering? Ik opende mijn ogen en legde mijn handen op mijn knieën zodat de kruiszit zoals die me door mijn moeder met de paplepel was ingegoten, bijna perfect was (in een volmaakte kruiszit stonden de handpalmen in een open verbinding met de oneindige ruimte om ons heen). Ik wist niet of ik tien minuten of een halfuur in het verleden had verwijld. De zon, die zich binnen afzienbare tijd weer geducht zou laten gelden, was nog ver buiten mijn gezichtsveld. De herinnering aan wat ik al jarenlang nogal pedant ‘mijn bewustwording’ noemde, had me goed gedaan. De beelden waren scherp geweest, en in kleur. Het donkerblauwe schoolrokje. Het rode kapje van Roodkapje. De bruine vlek op Christophe's bloes. Ik wilde nog even namijmeren, ik wilde niet abrupt terug naar het ziekenhuisbed van Christophe, de hallucinatie van Sophia, de nachtelijke vlucht van Liza. Ik had als kind veel plezier beleefd aan mijn ontdekking van het vermogen van een mensenhoofd om binnenkant en buitenkant op afroep van elkaar te scheiden. Ook al heerste er chaos of een onbevangen kakofonie in een hoofd dan wilde dat niet zeggen dat het gedrag navenant moest zijn. Ik kon denken wat ik wilde én keurig en behoedzaam en ordelijk voor de dag komen. Mijn drang om het normaalste kind van de wereld te zijn, om in mijn manier van doen verschoond te blijven van iedere raarheid die mijn moeder aankleefde, hoefde in het geheel niet gedwarsboomd te worden door de onbeheerste gedachten die soms door mijn hoofd tolden. Wat een geluk dat het pas op mijn zestiende tot de onthutsende versmelting van mijn middelpuntvliedende verzinsels met mijn daden kwam! Nooit meer. Ik stelde orde

op zaken, ik legde ook mijn geest aan banden, ik trok een muur op aan de binnenkant van mijn hoofd en mijn beloning was gemoedsrust, tevredenheid, mijn beloning was een esthetische voldoening in het ervaren van orde, in het ontdekken van systemen en patronen in de wereld. Ik tekende ervoor, ik zag de muur als een hoogstnoodzakelijke streep onder mijn kindertijd. Hij was er voor mijn veiligheid. Tot daar en niet verder. Achter de muur loerden, lonkten, sidderden duistere krachten, achter de muur bevond zich niet Sasja's waarheid maar onberedeneerbare kwaadaardigheid. Zolang ik maar op tijd aan de teugels trok als mijn geest op hol dreigde te slaan... kon ik er niet tegenaan knallen... zou ik er nooit doorheen kunnen knallen...

Er klonk een geluid op in de straat dat ik lang niet gehoord had. Ik ging staan en boog me over de reling. Het waterautootje was de hoek om gekomen, op de voet gevolgd door een helgroene waterman. Iedere ochtend werden alle goten van Parijs handmatig schoongespoten. Ik keek naar de waterman en luisterde naar het geluid van de harde waterstraal die uit zijn armdikke slang kwam. Ik rook nu ook het brood weer en de geuren die uit de ontluchtingskanalen van de wasserette kwamen. Lang niet iedereen was bij nader inzien de stad uit op deze tweede zaterdag in augustus. De schoonmakers waren nog in Parijs en de bakkers en de conciërges van de appartementengebouwen en de verpleegsters en dokter Thibault en de jonge man die recht tegenover me een half afgeschuurd luik openduwde en me vriendelijk groette. De man had een werkbroek aan en een met verf bespat geel T-shirt. Ik groette hem terug en wendde mijn blik weer van hem af. Liza kwam de straat ingewandeld. Ze droeg een omgekeerde keukenstoel op haar hoofd, een door de Parijse welvaartsmaatschappij afgedankt meubelstuk. Ik deed snel een stap naar achteren.

Een paar minuten later sloop Liza het appartement binnen. Ze zette de stoel - van hout, wit geverfd - zachtjes neer bij de tafel en sloop naar het hok. Ze sloot de deur van het hok achter zich. Misschien had ze me werkelijk niet zien staan op het balkon.

[Over Dirk van Delft]

In zijn stuk ‘Heike Kamerlingh Onnes en de geleerdenbiografie’ in *De Gids* van februari 1995 (pp. 96-102) vraagt Dirk van Delft zich af hoe het toch mogelijk is dat over geen van de grote Nederlandse Nobelprijswinnaars uit het begin van de twintigste eeuw, Van 't Hoff, Lorentz, Zeeman, Van der Waals en Kamerlingh Onnes, een biografie is geschreven. Hoe komt dat? Vervolgens kijkt hij naar wie zo'n biografie zou moeten schrijven en constateert dat: de exact begaafde historicus een witte raaf is, de fysicus het te druk heeft, de journalist te veel belangstelling heeft voor smeuïge details, de wetenschapshistoricus liever thematisch onderzoek doet dan biografisch; blijft over de wetenschapsjournalist, en aldus belooft Dirk van Delft ons een levensbeschrijving van de vader der vaderlandse fysica.

Waarom zou je over een geleerde lezen? Kun je niet beter de teksten van de geleerde zelf nemen in plaats van die van zijn biograaf? Zo vraagt Klaas van Berkel zich af in de inleiding tot zijn biografie van Dijksterhuis (Bert Bakker, 1996). Het monumentale boek vormt het antwoord: door de geleerdenbiografie maak je niet alleen kennis met het werk van een genie, maar ook met de achtergronden waartegen en de speciale condities waaronder de geleerde tot zijn uitzonderlijke prestaties kwam. Er is echter nog een ander antwoord van belang. Dirk van Delft noemt wel de taak van de wetenschapsjournalist het vertalen van de specialistische kennis voor leken, maar er is meer. Heike Kamerlingh Onnes trachtte met zijn oratie een geloofsbelijdenis af te geven over hoe hij dacht dat de moderne fysica bedreven diende te worden. Met zijn revolutionaire ideeën stond hij aan de basis van maatschappelijk relevant fundamenteel onderzoek, met zijn opvattingen over experimentele en goed georkestreerde wetenschap zou hij de aanzet geven tot wat in de twintigste eeuw ‘big science’ is geworden en in ons land gestalte heeft gekregen in de researchlaboratoria van Philips en FOM. Maar Kamerlingh Onnes was een groot geleerde, niet een groot schrijver; zijn oratie was zelfs gortdroog en wordt voor ons pas ‘leesbaar’ dankzij tien jaar achtergrondonderzoek én het schrijftalent van zijn biograaf.

FRANS W. SARIS

Dirk van Delft
‘Door meten tot weten’

‘De oratie waarmee Heike Kamerlingh Onnes op 11 november 1882 het hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit Leiden aanvaardde valt achteraf bezien op te vatten als de annunciatie van de moderne experimentele fysica in Nederland.’[1.] Onder de titel ‘De beteekenis van het quantitatief onderzoek in de natuurkunde’ zette hij, net negenentwintig jaar oud, in een uitvoerig betoog zijn visie op het vak uiteen, gaf aan voor welke uitdagingen hij zich geplaatst zag en welk programma hij in de zin had.

De aanloop naar die oratie was een hectische periode. Op 7 september zocht Onnes in Leiden Pieter Leonard Rijke op om de overdracht te bespreken. Zijn voorganger, inmiddels tot staatsraad benoemd, stak zijn woede over de afloop van de opvolgingskwestie (graag had hij Wilhelm Röntgen als opvolger gehad) niet onder stoelen of banken. Rijke betuigde beleefd zijn ‘hoogachting’ voor Onnes' ‘karakter’, maar vond dat er ‘schreeuwend onrecht’ was gedaan. Niettemin kwamen de heren tot zaken: Rijke zou op 19 september zijn biezen pakken en van de *f* 2.250, - aan jaarbudget voor het Physisch Kabinet resteerde nog *f* 600, - om het laatste kwartaal door te komen. ‘Vriendelijk mag ik niet zeggen,’ reageerde Onnes toen minister Pijnacker Hordijk later die maand informeerde hoe Rijke hem ontvangen had. Het kwam niet meer goed. Onnes hield zijn voorganger - ook op uitdrukkelijk advies van Johannes Bosscha (Onnes' leermeester in Delft en destijds 's lands machtigste fysicus) - buiten zijn plannen met het Leidse laboratorium en de verbitterde Rijke bleef weg bij de oratie van zijn opvolger. Zelfs zou hij nooit meer een voet in het Fysisch Kabinet zetten.[2.]

Tegen welke achtergrond sprak Onnes zijn oratie uit? Wat was de maatschappelijke status van de toenmalige natuurwetenschap? Hoe zag men de grondslagen? Verhelderend in dit verband zijn de opvattingen van de fysioloog en fysicus Hermann von Helmholtz, in 1871 benoemd tot hoogleraar natuurkunde te Berlijn en daarvoor collega van Gustav Kirchhoff en Robert Bunsen in Heidelberg. In het Duit-

se (en Europese) culturele leven gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw speelde Helmholtz een hoofdrol. Niet alleen door zijn talloze ontdekkingen op wetenschappelijk gebied - die zich uitstrekten tot de wiskunde, geneeskunde, psychologie, fysische chemie, meteorologie en ook de schilderkunst en muziek - maar meer nog door zijn tientallen (in boekvorm gebundelde) populaire voordrachten. Daarin verkondigde hij een breed publiek van hoogwaardigheidsbeklеders en representanten van de Duitse middenklasse (*Besitzbürgertum* en *Bildungsbürgertum*) de zegeningen van wetenschap en technologie voor de moderne maatschappij.[3.] Onnes kende deze voordrachten en had Helmholtz in de inleiding van zijn proefschrift instemmend geciteerd (over de noodzaak van het samenvloeien van theorie en experiment in de natuurwetenschap).

Centraal in de natuurwetenschap stond volgens Helmholtz het moeizame vergaren van experimentele gegevens, in samenspraak met theorie. Langs de weg van de inductie (van het bijzondere naar het algemene) leidde dat tot onveranderlijke, objectieve natuurwetten - van de deductieve aanpak van romantische *Naturphilosophen* als Schelling, Goethe en Hegel, die de wereld niet als een mechanische machine maar als een levend, pulserend wezen zagen en die op zuiver speculatieve en intuïtieve wijze de verloren eenheid van natuur en geest hoopten te herstellen,[4.] moest Helmholtz niets hebben. Feitelijke natuurwetten als de wet van behoud van energie en Darwins evolutietheorie (1859) boden zicht op de overkoepelende structuur van de natuur en de dieper liggende oorzaken achter de verschijnselen.[5.] Net als Kirchhoff stelde Helmholtz zich ten doel ‘de in de natuur voorkomende bewegingen te beschrijven, en wel volledig en op de eenvoudigste manier’.[6.]

Uitbreiden en toepassen van wetenschappelijke kennis, daar ging het bij Helmholtz om. Wetenschap diende ook de staat. Als eerste directeur van de Physikalisch-Technische Reichsanstalt, in 1888 in Charlottenburg (bij Berlijn) gesticht in samenspraak met de Duitse industrie, was hij betrokken bij de ontwikkeling van precisie-instrumenten en het vaststellen van elektrische standaarden. Maar een technocraat was Helmholtz niet: ook de wetenschap van politiek, recht en moraal, met in hun kielzog historische wetenschap en filologie, dienden verder ontwikkeld te worden. Zo kon wetenschap bijdragen aan de opbouw van de (jonge) Duitse natie. Daarbij achtte Helmholtz het Duitse academische bestel, met zijn sleutelrol voor onderzoek, superieur aan het meer op instructie gerichte Franse en Britse systeem. Staatssteun voor goed ingerichte laboratoria droeg

sterk bij aan deze bloei, zonder dat de overheid de intellectuele vrijheid van de onderzoeker inperkte.

Gevolg was wel dat gespecialiseerde onderzoekers het contact met neohumanistische academische collega's en met de buitenuniversitaire wereld verloren, een gevaar dat Helmholtz met zijn populaire voordrachten hoopte te bezweren. Die voordrachten moesten de maatschappelijke elite opvoeden. Een elite die, mocht zij zich voor de blijde boodschap van de wetenschap ontvankelijk betonen, de samenleving welvaart, sociale rust en politieke eenheid zou brengen. Dat wetenschap in het hiërarchische, autoritaire Duitse academische bestel ook intolerantie en sociaal-culturele benauwenis kon oproepen, kwam bij Helmholtz niet op.[7.]

Hoe keek het publiek rond 1880 aan tegen natuurwetenschap? Vrij beroerd, oordeelde de Britse schrijver en criticus George Henry Lewes, levenspartner van George Eliot (Mary Ann Evans), op 1 juni 1878 in de *Fortnightly Review.* In een essay getiteld ‘On the Dread and Dislike of Science’ hekelde hij op indringende wijze de miskenning die de natuurwetenschap ten deel viel - Onnes vond het artikel dermate de moeite waard dat hij een samenvatting maakte en deze bewaarde[8.]. Lewes, aanhanger van het positivisme van de Franse filosoof Auguste Comte (die stelde dat in de wetenschap speculatie en metafysica een gepasseerd station waren en dat kennis voortkwam uit observaties, hypotheses en experimenten), wond er geen doekjes om:

> In the struggle of life with the facts of existence, Science is a bringer of aid; in the struggle of the soul with the mystery of existence, Science is a bringer of light. As doctrine and discipline its beneficence is far-reaching. Yet this latest-born of the three great agents of civilisation - Religion, Common-Sense, and Science - is so little appreciated by the world at large that even men of culture may still be found who boast of their indifference to it, while others regard it with a vague dread which expresses itself in a dislike, sometimes sharpened into hatred.[9.]

Wetenschap, zo stelde Lewes, mocht bij het ‘grote’ publiek ongekend populair zijn, tegelijk kampte men met vooroordelen en wanbegrip. De oorzaak? Een totale misvatting van wat wetenschap behelst:

> No rational being dreads and dislikes Knowledge. No one proclaims the superiority of Ignorance as a guide of conduct. Yet Science is simply Knowledge classified, systematised, made orderly, impersonal and exact, instead of being left unclassified, fragmentary, personal and inexact. Auguste Comte calls it 'Common-Sense methodised and extended.'

Niet-exacte kennis is er volop, ging Lewes verder, en veel exacte kennis is niet-methodisch. 'There is plenty of experience, which is personal and incapable of being communicated to others. Wanting the illumination of many minds, this store cannot do the work of Science, which is the experience of many enlarging the experience of each. If there is immense benefit in knowing what are the facts and the order of the physical world in which we live, and of the social world in which our higher life is lived, there is clearly a great advantage that this knowledge should be made orderly and communicable; and the dread of such an arrangement of knowledge is obviously irrational. Thus enlightened, we recognise in Science the deliberate effort to reduce the chaos of sensible experiences within the orderliness of ideal constructions, condensing multitudes of facts into simple laws - an effort which the Intellect acknowledges as a supreme duty, and which Conduct acknowledges as a guide.'[10.]

Mensen zetten zich van nature af tegen wetenschap, constateerde Lewes. Wetenschap is abstract, onpersoonlijk en systematisch, terwijl mensen aan het concrete en het persoonlijke hechten en liever ergens een slag naar slaan dan nauwgezet waarnemen. Exactheid irriteert. Wetenschap is in orde zolang men niet de pretentie heeft dat de bereikte resultaten elders ook geldig zijn. De chemicus die over kunst begint en de fysicus die morele kwesties aansnijdt gaan hun boekje te buiten. Alles vanuit mechanische principes willen verklaren geeft geen pas. 'Nature is not mechanical only.' Wetenschappers mogen opmerken dat de natuur altijd het zwakke afstraft (Darwins 'survival of the fittest' had enorme impact), wie zulke inzichten op de maatschappij wilde toepassen, zonder zich te bekommeren om iets als moraal, kon rekenen op enorme weerstand. Terecht, oordeelde Lewes, maar dat nam niet weg dat wetenschap in de eerste plaats een methode is, toepasbaar op alle kennis.

Wat betreft de verhouding tussen geloof en wetenschap - nog zo'n heikel punt - was Lewes ervan overtuigd dat bovennatuurlijke verklaringen naarmate de wetenschap vorderde en het reservoir aan exacte kennis groeide steeds meer terrein zouden gaan prijsgeven. Alleen in die gebieden waar het wetenschappelijk onderzoek nog in

de kinderschoenen stond hielden ze stand - voor zolang het duurde.

> When Science has fairly mastered the principles of moral relations, all Knowledge will be incorporated in a homogeneous doctrine rivalling that of the old theologies in its comprehensiveness, and surpassing it in the authority of its credentials. ‘Christian Ethics’ will then no longer mean Ethics founded on the principles of Christian Theology, but on the principles expressing the social relations and duties of man in Christianised society. Then, and not till then, will the conflict between Theology and Science finally cease; then, and not till then, will the dread and dislike of Science disappear.[11.]

Tegen deze achtergrond van Helmholtz' beschavende optimisme en Lewes' zelfverzekerde onbehagen zette Heike Kamerlingh Onnes - overigens zonder expliciet op deze denkbeelden in te gaan - zich half september 1882 aan het schrijven van een oratie. Rond 1 november wilde hij haar uitspreken. Hij was van plan in de tussentijd een reis langs de natuurkundige laboratoria van Berlijn, Würzburg en Straatsburg te ondernemen om ideeën op te doen voor Leiden. Daar kwam niets van terecht. Broer Onno kreeg het plotseling aan zijn longen, moest op stel en sprong voor gezonde lucht naar het buitenland en gezinshoofd Heike (zijn vader was het jaar ervoor overleden) was er de hele maand september druk mee. ‘Ik zit te zwoegen voor mijne oratie,’ schreef hij op 4 oktober aan zijn kunstzinnige broer Menso, die (ook al om gezondheidsredenen) in Italië verbleef. ‘Het is een akelig werk zulk een stuk in elkaar te flansen, en de droevige drukte met Onno heeft mijn werkkracht juist ook niet verhoogd zoodat ik eigenlijk wat onder den druk zit.’[12.] Op 9 oktober las Onnes Bosscha een eerste versie voor. Twee dagen later kreeg de theoretisch fysicus H.A. Lorentz de oratie te horen, en weer een week later de chemicus J.M. van Bemmelen. De laatste begreep ‘de draad’ niet. Na de tekst met Lorentz te hebben ‘opgeknapt’ was het zaterdag 11 november eindelijk zover dat de nieuwbakken hoogleraar proefondervindelijke natuurkunde in het Academiegebouw aan het Rapenburg er ‘een weinig zenuwachtig’ mee voor de dag kwam. Het was een heel verhaal geworden, maar de oratie stak goed in elkaar en maakte indruk.

‘Zeergewenschte toehoorders!’ stak Onnes om twee uur in het Groot Auditorium van wal,[13.] om zijn oratie over de betekenis van kwantitatief onderzoek te starten met het afleggen van een openbare geloofsbelijdenis:

> De natuurkunde dankt hare vruchtbaarheid in het voortbrengen van middelen tot stoffelijk welzijn en haren overwegenden invloed op onze wereldbeschouwing aan den zuiveren geest der proefondervindelijke wijsbegeerte. Zij kan haar belangrijk aandeel in het denken en werken der hedendaagsche maatschappij slechts behouden, wanneer zij door waarneming en proefneming telkens nieuwe grond aan het onbekende ontworstelt.[14.]

Op dat moment begon Onnes een liedje dat hij ruim veertig jaar zou blijven zingen: klagen over gebrek aan middelen.

> Het aantal en vooral de hulpmiddelen der instellingen, welke haar daartoe de gelegenheid aanbieden, staan echter verre achter bij de groote beteekenis van het maatschappelijk belang, aan welks behartiging zij gewijd zijn. Hij, die de gewichtige taak aanvaardt, tot de beoefening der natuurkunde op te leiden en een dier instellingen te beheeren, heeft zich dus met dubbelen ernst rekenschap te geven van zijn inzicht omtrent de eischen van proefondervindelijk onderzoek in onzen tijd.[15.]

Waarna Onnes tot de kern kwam, samengebald in de beroemdste spreuk uit de Nederlandse natuurkunde:

> Hij moge voor zijn werken en streven geen anderen prikkel kennen dan de dichterlijke dorst naar waarheid, het doorgronden van den aard der dingen moge voor hem levensdoel zijn; den moed tot het aanvaarden van een ambt, dat hem daartoe de gelegenheid biedt, kan hij slechts putten uit de overtuiging nuttig te kunnen zijn door het handhaven van bepaalde beginselen.
> Naar mijn inzicht moet bij de proefondervindelijke beoefening der natuurkunde het *streven naar quantitatief onderzoek*, d.w.z. naar het opsporen van de maatbetrekkingen in de verschijnselen, op den voorgrond staan.
> *Door meten tot weten*, zou ik als zinspreuk boven elk physisch laboratorium willen schrijven.[16.]

‘Onnaspeurlijk zijn veelal de wegen, die de grootste geesten tot waarheid hebben geleid,’ ging Onnes verder. ‘Met de bezieling van de kunstenaar aanschouwen zij haar licht, scheppen zij de vraagstukken aan wier oplossing geheele geslachten van waarnemers en

wiskundigen kunnen werken, en trekken zij de grondlijnen, waarop het gebouw der wetenschap verrijst.' Niet iedereen kon bouwmeester zijn, maar het zou mooi zijn als velen aan de stevigheid een steentje bijdroegen. 'En voor hem,' aldus Onnes, 'wiens oordeel gescherpt, wiens hand geoefend en wiens karakter gevormd is, blijft de voldoening weggelegd, mede te mogen werken aan de voltooiing van de grootsche schepping van een Newton en een Huygens, van een Volta en een Fresnel, van een Faraday en een Kirchhoff.' Mannen die met kwantitatief onderzoek, een weg 'waar arbeid zeker niet verloren is en waar de dwaallichten verre zijn', een voorbeeld hadden gegeven.

Op drie manieren, aldus Onnes, kon kwantitatief onderzoek nut afwerpen. Bij een proef als de vrije val was het resultaat een wet die het verband aangeeft tussen verplaatsing en tijd. Met getalwaarden in de hand waren verschijnselen met elkaar in verband te brengen en kwam een onverwachte samenhang in beeld. En ook de omzetting van de ene grootheid in de andere kon ermee aan het licht komen: door in een kanon te boren had graaf Rumford ontdekt dat de verrichte arbeid gelijk was aan de ontwikkelde warmte. Getallen waren belangrijk. Was Mayer, die zijn bespiegelingen over de Eerste Hoofdwet niet kwantitatief onderbouwde, niet lange tijd verguisd?

De verschijnselen in meetbare vorm brengen, daar draaide het om in de experimentele fysica. Soms was dat een peulenschil, soms een hels karwei. 'Een verschijnsel mag echter niet door ons vernuft worden losgelaten, voor het zoo gezuiverd, vereenvoudigd en met andere samengevoegd is, dat de samenwerking van oorzaak en gevolg in meetbare grootheden is te overzien.' Als voorbeelden noemde Onnes het werk van Volta en Coulomb op het gebied van elektriciteit, terwijl de wiskundigen Gauss, Poisson en Green met de potentiaal op de proppen waren gekomen, een 'tastbare grootheid' die dankzij de gevoelige elektrometer van Thomson nauwkeurig te meten was.

Wat Onnes op de samenwerking tussen natuurkunde en wiskunde bracht. Die achtte hij buitengewoon vruchtbaar. 'Beide steunen en ontwikkelen elkaar,' benadrukte hij. 'Hunne samenwerking is zoo innig dat het nutteloos zoude zijn te vragen, aan welk van beiden de voorrang toekomt.' Het was een opvatting die bij moderne Duitse fysici gemeengoed was - en die Rijke tegen de borst stuitte.

Niet alleen in directe meetuitkomsten school het belang van kwantitatief onderzoek. Het vormde ook de basis voor het ontwikkelen van nieuwe instrumenten, die weer nieuwe effecten konden ontsluiten. Als voorbeeld noemde Onnes de ontdekking van ther-

mo-elektriciteit: het verschijnsel dat tussen de contacten van twee verschillende metalen bij temperatuurverschil een elektrische spanning ontstaat. Toegepast in de thermomultiplicator beschikte de Italiaanse onderzoeker Macedonio Melloni over een instrument waarmee hij wist aan te tonen dat warmtestraling, net als licht, elektromagnetische golven zijn. En bij zijn metingen aan het aardmagnetisme kwam Carl Friedrich Gauss op het lumineuze idee de magneet te voorzien van een spiegeltje en de draaiing nauwkeurig op te meten door via een kijker de verschuiving van het spiegelbeeld te volgen.

Ten slotte stuurde kwantitatief onderzoek de keuze voor een praktisch eenhedenstelsel. Een paar weken voor Onnes' oratie was op een conferentie in Parijs onder aanvoering van Wilhelm Weber het ‘absoluut elektromagnetisch maatstelsel’ ingevoerd, dat naast de meter, seconde en kilogram ook de ohm (weerstand) en farad (capaciteit) kende. Het vaststellen van internationale standaarden vergde nauwkeurige metingen, waarbij het werk over verschillende laboratoria werd verdeeld. Wellicht hadden Onnes' weerstandsmetingen in Delft te maken met de positie van Bosscha als Nederlands belangrijkste vertegenwoordiger op internationale metrologische conferenties.

Op drieërlei wijze wierp kwantitatief natuurkundig onderzoek dus zijn vruchten af: het leidde tot wetten, tot instrumenten en tot standaarden. Zou die grote betekenis, vroeg Onnes zich af, in de nabije toekomst ook gelden? Een retorische vraag. Waarna de nieuwbakken hoogleraar een pretentieus programma ontvouwde. Hij zou ‘de eenige nieuwe richting in het natuurkundig onderzoek, welke op dit oogenblik is te overzien’ aanpakken: het doorgronden van ‘het wezen der moleculen’ en het verklaren van natuurkundige eigenschappen ‘uit bouw, samenvoeging en beweging der moleculen’.

> Talrijk zijn de moeilijkheden aan de oplossing van dit vraagstuk verbonden omdat het molecuul zelve voor ons niet toegankelijk is. Bij de samengesteldheid der wetten, welke den samenhang der physische eigenschappen met aard en beweging der moleculen beheerschen, mogen wij het reeds een belangrijke stap rekenen, wanneer het gelukt benaderingswetten op te stellen.[17.]

Het meten - onder uiteenlopende omstandigheden - van stofeigenschappen als dichtheid, uitzettingscoëfficiënt, wrijvingscoëfficiënt, brekingsindex, geleidingsvermogen, enzovoort, moest naar die be-

naderingswetten de weg banen, waarbij het de specifieke taak van de ‘moleculaire natuurkunde’ was om de opgestelde benaderingswetten kwantitatief te ‘toetsen [...] aan steeds meer nauwkeurige gegevens’. Zoals de wet van Kepler bij benadering de ellipsbanen van de planeten beschreef, en uit de bepaling van de afwijkingen in de baan van Uranus het bestaan van Neptunus kon worden voorspeld, zou ook in de moleculaire fysica de studie van de afwijkingen van opeenvolgende benaderingswetten een ‘bron van nieuwe ontdekkingen’ blijken.

Als voorbeelden haalde Onnes Van der Waals' toestandsvergelijking en wet der overeenstemmende toestanden aan. De eerste had zijn basis in de aantrekkingskracht en het eigen volume van de moleculen, de tweede in de ‘gelijkvormigheid’ van hun bewegingen - zoals Onnes in zijn *Algemeene theorie der vloeistoffen* (1881) zelf had aangetoond. Fysici mochten blij zijn met benaderingswetten als die van Van der Waals: ze gaven ‘een nieuwen spoorslag aan het metend onderzoek’. En de wet der overeenstemmende toestanden zou een ‘geheele omkering’ op het gebied van de bepaling van fysische constanten teweegbrengen, resulterend in benaderingswetten met een bredere geldigheid, en met als bijzonderheid dat elke afwijking een ‘vingerwijzing’ opleverde in het onderzoek naar het ‘wezen der moleculen’. Omdat die afwijkingen, naarmate de benaderingswetten beter uitpakten, steeds kleiner werden, moest de meetapparatuur navenant aan nauwkeurigheid winnen. Waarna Onnes met profetische blik aangaf hoe zijn Natuurkundig Laboratorium op dit alles zou inspelen:

> Eenerzijds worden de pompen van Cailletet en Pictet [twee pioniers op het gebied van lage temperaturen] daardoor tot onmisbare laboratoriumwerktuigen, anderzijds moet tegenwoordig een deel van een physisch laboratorium [wat betreft de aandacht voor nauwkeurigheid] op astronomische leest geschoeid zijn. Het moet voorzien zijn van instrumenten, wier eigenaardigheden geheel bekend en in registers opgeteekend zijn, en van localen geschikt om deze instrumenten met vrucht te gebruiken.[18.]

Na het belang van de samenwerking tussen fysica en chemie te hebben benadrukt, was Onnes toe aan zijn slotakkoord. Kwantitatief onderzoek, zo zei hij, verdiende ‘de eereplaats’ in het laboratorium ‘omdat ik het nawerken van onderzoekingen, die met klassieke nauwkeurigheid zijn verricht, de beste leerschool voor opleiding tot

natuurkundige in den waren zin des woords acht'. Het 'bloote waarnemen van een verschijnsel volgens bepaalde voorschriften' had in zijn ogen 'iets onbevredigends'.

> Doch het quantitatief onderzoek sluit in de nauwkeurigheid van de uitkomst de contrôle in zich, waardoor men met voldoening de vruchten van eigen arbeid aanschouwen kan.
> Het eischt voor alles eene heldere voorstelling van de grootheden, welke men meten wil. De wensch om met de aangewezen hulpmiddelen de uiterste nauwkeurigheid te bereiken leert hunne doelmatigheid beseffen en dwingt den onderzoeker tot zorgvuldigheid en volharding. Slechts door zelfcritiek en methode kan de uitkomst verkregen worden, die zelfvertrouwen schenkt.
> En door de volledigheid, met welke men bij het quantitatief onderzoek zich van elk verschijnsel rekenschap moet geven, kan in menig oog de gave ontwikkeld worden om *nieuwe* verschijnselen op te merken.[19.]

Later zou Hendrik Casimir, die in 1926, kort na Onnes' dood, in Leiden natuurkunde ging studeren en van zijn ervaringen verslag deed in *Het toeval van de werkelijkheid*, opmerken dat het 'door meten tot weten'-dictaat veel kwaad heeft gedaan. 'Kwalitatieve waarneming moet voorafgaan aan kwantitatieve meting,' schreef Casimir, en: 'door te vroeg opstellingen te maken voor metingen kunnen we zelfs de mogelijkheid nieuwe verschijnselen te vinden teniet doen.'[20.] Onnes (die volgens Casimir overigens 'een veel te goed fysicus [was] dan dat hij zich aan zijn eigen bekrompen regel zou houden'[21.]) was het klaarblijkelijk met die opvatting oneens.

Onnes sloot zijn oratie af met een eerbetoon aan de 'klassieken'.

> Maar evenzeer als door nieuwheid behooren onderzoekingen uit te blinken door degelijkheid. En die degelijkheid wordt gekweekt, wanneer men de klassieken zoo bestudeert als noodig is om met vrucht hunne metingen te herhalen. Ook de natuurkunde heeft hare klassieken, wier studie de altijd frissche bron van nieuw inzicht en bezieling voor wetenschappelijk werken is.
> Zij leeren, dat men de verschijnselen volgen moet tot aan de grens, welke met den algemeene stand der wetenschap overeenkomt. In tegenstelling met die richting, welke in de tegenwoordige wetenschappelijke literatuur op een menigte opstel-

> len de schijn laadt van het streven des schrijvers om zijn naam aan zooveel mogelijk verschijnselen te verbinden, wensch ik dan ook aan de hand der klassieken het wetenschappelijk plichtsgevoel te ontwikkelen, dat volledig en grondig onderzoek eischt.[22.]

Waarna het verplichte rondje dankzeggingen inzette. Curatoren werden bedankt voor het geschonken vertrouwen. Maar steun voor zijn ideaal, te weten in Nederland ‘ten minste één natuurkundig laboratorium van den eersten rang’ te hebben - dat Onnes naar Huygens wilde vernoemen ‘als lang verschuldigde hulde van het volk, dat onder zijne grootste zoonen dezen evenknie van Newton telt’ - verwachtte hij niet van dit college. Die steun hoopte Onnes, à la Johns Hopkins in Baltimore en de hertog van Devonshire in Cambridge, ooit nog eens van een particuliere mecenas los te peuteren - de mogelijkheid van staatssteun op Duitse schaal kwam niet eens bij hem op. Maar eerst moest het wetenschappelijk peil van de Leidse natuurkunde omhoog en zolang dat proces liep was financiële steun van curatoren broodnodig. ‘Wil mij dien steun niet onthouden.’

Tot besluit richtte Onnes zich tot de studenten en zette hij uiteen wat hij met zijn onderwijs beoogde.

> De universiteit moet de kweekplaats van het ideale streven zijn. De spes patriae wordt aan haar toevertrouwd niet enkel om toegerust te worden met die kennis, welke het maatschappelijk organisme noodig heeft om te bestaan en te werken, maar vooral ook omdat zij te midden van het volk die bezieling voor edele drijfveren zal verspreiden, welke de onmisbare grondslag van een krachtig volksbewustzijn is. Onthoud mij uwe medewerking niet, wanneer ik in het aankweeken van den zin van wetenschappelijk onderzoek meer dan in het mededeelen van uitkomsten, mijn deel tracht bij te dragen, om de bevordering der wetenschap te maken tot eene zaak des volks. Ik heb gezegd.[23.]

Opvallend in de oratie is de centrale positie die Onnes inruimde voor fysisch onderzoek. Dat was nieuw. Wie de oraties van de Nederlandse hoogleraren natuurkunde vóór Kamerlingh Onnes doorneemt, valt op dat ze vrijwel nooit in engere zin over natuurkundig onderzoek gaan.[24.] Van Rees (Utrecht, 1838) gaf een portret van de

medicus Bleuland, Rijke (Leiden, 1845) behandelde zijn voorganger Uijlenbroek, Buys Ballot (Utrecht, 1846) sprak ‘over de noodzakelijkheid eener veelzijdige beoefening van wetenschap’ en Mees (Groningen, 1868) noemde zijn oratie ‘onderwijs in de natuurwetenschappen een noodzakelijk bestanddeel van elke beschaafde opvoeding’. Steeds was er sprake van identificatie met natuurwetenschap in bredere zin en met de vormende waarde van natuurwetenschap. Men voelde zich niet zozeer fysicus als wel hoogleraar, met als taak de studenten op te voeden tot hoeders van het heil der natie. Het doen van zelfstandig onderzoek had in deze opvatting geen prioriteit, onderwijs ging voor.

Wetenschap, zo meenden Onnes' voorgangers, stond voor verlichting en beschaving. Het ware was tevens het goede, wetenschappelijke kennis had zedelijke waarde, leidde tot een beschaafde maatschappelijke orde. De Utrechtse zoöloog Pieter Harting, die juist in 1882 met emeritaat ging, had het niet op de specialisten die de Duitse universiteiten afleverden. ‘Zij blijven opperlieden en worden nooit architecten,’ schreef hij in 1858, en een kwarteeuw later vond hij dat nog.[25.]

De opkomst van het onderzoeksethos kreeg in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw haar beslag. Lorentz stopte in januari 1878 als aantredend Leids hoogleraar in de mathematische fysica in zijn oratie ‘De moleculaire theorieën in de natuurkunde’ als eerste wél een stevige portie specialistisch fysisch onderzoek. Ook zou hij zich ‘gelukkig rekenen’ als hij zijn studenten de gelegenheid kon bieden tot ‘eigen wetenschappelijk werk’.[26.] Lorentz zag het als zijn taak fysici af te leveren die zich gespecialiseerd hadden in onderzoek, en geen leidsmannen van de natie. Dat onderzoek was geen oefening in l'art pour l'art maar leverde kennis om de motor van de maatschappelijke vooruitgang draaiende te houden. Wetenschap had niet zozeer zedelijk als wel praktisch nut - al was de weg naar concrete toepassingen soms lang. Met Lorentz meldde zich een generatie fysici aan het front die een opleiding had genoten op de hbs. Dat gaf in het hooglerarenkorps een verschuiving in sociale herkomst: niet langer de ‘geleerde stand’ voerde de boventoon, maar de middengroepen. Wellicht verklaart dat, naast de stimulans van uitstekend geoutilleerde practicumlokalen op de hbs, een andere blik op wetenschap.[27.]

De opkomst van de middengroepen, gevolg van een veranderend economisch tij, had haar weerslag op het intellectuele klimaat. Het sciëntisme, de opvatting dat de methoden van de natuurwetenschap ook elders in de maatschappij op ruime schaal toepassing

verdienden, was wijdverbreid - al waren er ook tegenbewegingen - en de uiterlijkheden en conventies van een standensamenleving zonder mobiliteit ruimden het veld voor een prestatiemaatschappij vol dynamiek.[28.] In dat klimaat grepen pioniers als Lorentz, Kapteyn, Van der Waals, Van 't Hoff, De Vries en Kamerlingh Onnes hun kans. Met de ideële volksopvoeders en algemene cultuurdragers van vroeger hadden ze maar weinig affiniteit. Hun favoriete plaats was het onderzoeksfront, onbereikbaar voor de niet-ingewijde, autonoom in zijn verplaatsingen. De moderne onderzoeker was professional en specialist.

Na afloop van de oratie bracht Lorentz in de senaatskamer een ‘hartelijke harttoast’ uit op Heikes ‘voorstaan van ook andere beginselen dan door meten tot weten’. Tot de vrienden die de nieuwe hoogleraar gelukwensten behoorden de heer en mevrouw Bosscha, collega's uit Delft, Onnes' Groningse studiemaat Conrad Mensinga, de Amsterdamse wiskundige Korteweg, de Leidse astronoom Van de Sande Bakhuyzen, Lorentz, en de heer en mevrouw Van Bemmelen.[29.] Van de familie was alleen zus Jenny present. Moeder Antje, Onno en Menso zaten in Italië, oudste broer Albert in Indië en benjamin Adolf in Groningen. Spijtig, maar het mocht de pret niet drukken. Het was een mooie rede geweest, de kop was eraf. De dinsdag daarop ging Kamerlingh Onnes gevorderde studenten college geven in praktische oefeningen. Voorlopig alleen onderwijs.

Hoofdstuk uit het proefschrift ‘Kamerlingh Onnes. Een biografie’. Verschijnt januari 2005 bij uitgeverij Prometheus/Bert Bakker.

Eindnoten:

1. Frans van Lunteren, ‘“Van meten tot weten”: de opkomst der experimentele fysica aan de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw’, *Gewina* 18 (1995), 126.
2. P. van Geer, *De Nederlandsche Spectator* 49 (1904).
3. Hermann von Helmholtz, *Vorträge und Reden* (Braunschweig 1903). Een Engelstalige selectie van deze voordrachten, ingeleid door de Amerikaanse wetenschapshistoricus David Cahan, verscheen in 1995 onder de titel *Science and Culture; Popular and Philosophical Essays* (Chicago 1995).
4. Een inleiding tot de *Naturphilosophie* biedt: H.A.M. Snelders, *Wetenschap en intuïtie; Het Duitse romantisch-speculatief natuuronderzoek rond 1800* (Baarn 1994).
5. David Cahan, ‘Helmholtz and the Civilizing Power of Science’, *Hermann von Helmholtz and the Foundations of Nineteenth-Century Science* (Berkeley 1993), 559-601.
6. G. Kirchhoff, *Vorlesungen über mathematische Physik. Mechanik* (Leipzig 1876), voorwoord.
7. Zie noot 5, 600-601.
8. Museum Boerhaave, archief HKO, inv. nr. 287.
9. George Henry Lewes, ‘On the Dread and Dislike of Science’, *The Fortnightly Review* 23 (1878), 805.
10. *Ibid*., 806-807.
11. *Ibid*., 815.
12. Heike aan Menso, 4 oktober 1882, collectie-De Knegt.
13. H. Kamerlingh Onnes, *De beteekenis van het quantitatief onderzoek in de natuurkunde* (Leiden 1882).
14. *Ibid*., 5.
15. *Ibid*., 5.
16. *Ibid*., 6-7.
17. *Ibid*., 25.
18. *Ibid*., 32.
19. *Ibid*., 35.
20. H.B.G. Casimir, *Het toeval van de werkelijkheid* (Amsterdam 1983), 189-190.

21. *Ibid*., 190.
22. Kamerlingh Onnes, *De beteekenis*, 35-36.
23. *Ibid*., 40.
24. Zie noot 1, 114-115.
25. Bert Theunissen, *'Nut en nog eens nut'; Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers 1800-1900* (Hilversum 2000), 57-79.
26. H.A. Lorentz, 'De moleculaire theorieën in de natuurkunde', *Collected Papers* 9 (Den Haag 1939), 21.
27. Zie noot 1, 134-135.
28. A.J.P. Maas, *Atomisme en individualisme. De Amsterdamse natuurkunde tussen 1877 en 1940* (Hilversum 2001), 13-24; Bastiaan Willink, *Burgerlijk sciëntisme en wetenschappelijk toponderzoek. Sociale grondslagen van nationale bloeiperioden in de negentiende-eeuwse bètawetenschappen* (Rotterdam 1988).
29. Museum Boerhaave, archief HKO, inv. nr. 260.

[Over Klaske Oenema]

Bij droge humor is de ‘sprong’ waarop het komische effect berust - de onverwachte schending van verwachtingen - ontdaan van alle retorische nadruk. Geen bloemrijke formuleringen, geen expressieve uitroepen. Het enige dat overblijft is de sprong zelf, in al zijn naaktheid. Niet het type naakt van een streaker, maar dat van een zich onbespied wanend naakt in een gordijnloos venster.

Droge humor speelt met de afstand tussen spreker/schrijver en luisteraar: kan het hem schelen of men zijn humor waarneemt? Bedoelt hij het wel grappig? Over droge humor hangt al snel een zweem melancholie; het verwijst naar een stilgevallen gemoed. Zie Bob den Uyl op zijn fiets. Zo fundamenteel is de vertwijfeling dat die duizenden keren moet worden opgevoerd. Niet als spektakel, maar juist als alledaags en daarom onontkoombaar voorval. De sprong van het komische effect is een weemoedig, eenzaam vlooientheater geworden.

Klaske Oenema debuteert in *De Gids*, en hoewel ze hoofdzakelijk poëzie en songteksten schrijft, doet ze dat met het verhaal ‘De stok in de hand’. De ingehouden stijl is niet zozeer zakelijk, als wel elliptisch. Het is het hollen en stilstaan dat ook droge humor kenmerkt. Maar de tijd die de jonge vrouw in het Toscaanse vakantiehuisje van haar ouders doorbrengt staat niet in het teken van vrolijkheid.

Alles wat de hoofdpersoon ziet en doet is een afleidingsmanoeuvre om maar niet aan de grote en zware vragen te denken die haar leven haar lijkt te stellen. Dat lukt maar half. Hoe ze haar aandacht ook dwingt in de richting van kapotte gloeilampjes, lekkende aanrechten, een charmante Engelsman of de dood van Pantani, de lezer ziet het niet als ontkenning maar juist als spoor, als poëtisch beeld voor wat er in haar omgaat. ‘De stok in de hand’ is een helder beeld van iemand die dreigt te breken, terwijl er ogenschijnlijk niets aan de hand is. Een geestig, licht en beeldend verhaal over grote verlangens dat zich nergens bedient van gemakkelijke ironie, leedvermaak of cynisme. Om de laatste zin van het verhaal te parafraseren: dit verhaal is een roze cakeje dat wel degelijk jam in het midden heeft.

DIRK VAN WEELDEN

Klaske Oenema
Cipressen

1

Het huis ligt een stukje in de heuvel. Je ziet aan de voorkant meer muur dan aan de achterkant.

De deuropening zit hoog. Om binnen te komen, moet ik een grote stap nemen.

Ik stap in een kille, klamme lucht. De geur van hout en steen. Ik trek de deur achter mij dicht en zet mijn rugzak neer. Door het raampje in de deur valt een lichtpatroon naar binnen. Er ligt geen post op de mat.

Verderop in de gang ligt een schuine baan licht op de vloer. Daar staat de deur open naar de keuken. In het midden van de keuken staat een formicatafeltje met twee stoelen. Rechts is het aanrecht, waarop een elektrische kookplaat. Ik draai de kraan open en schrik van het sissende geluid waarmee het eerste water naar buiten komt. Het valt kletterend in de gootsteen, die bruin is van de aanslag. Er ligt een metalen schuursponsje en een gebarsten stuk zeep. Het raam in de keuken heeft uitzicht op de wijngaard. Ik kijk naar buiten met een instabiel gevoel in mijn benen.

Tegenover de keuken is de badkamer. Ik draai de kraan van de wasbak open en kijk even in de spiegel. Er is een bad met een douche - ook daarvan doe ik de kraan even aan - een toilet, een brede plank waarop wat spullen van mijn vader en moeder staan. Een leeg toilettasje, een zakje watten, een flesje ongebruikte aftershave. Ik moet ineens nodig naar de wc. Maar eerst loop ik naar het einde van de gang, waar ik links een deur opengooi naar de woonkamer, en rechts naar de slaapkamer - de oude twijfelaar van mijn ouders met wit gehaakte sprei.

Ik pak mijn rugzak uit in de slaapkamer. Mijn toilettas, een fles zon-

nebrandolie in een plastic zakje. Een paar sandalen. Mijn mooie lange jurk, die hang ik aan de kast. Een wikkelrok, een korte broek, shirts, ondergoed, mijn bikini. Een dik vest voor 's avonds. Ik heb een boek meegenomen, een notitieboekje en een wekker. Ik stop niets in de kast. Ik leg alles op een stoel.

Ik trek mijn schoenen en sokken uit en zet mijn voeten op de koele vloer. Ik kleed me om in minder kleren. Het voelt prettig om met zoveel huid de lucht te voelen.

Ik steek de stekker van de koelkast in het stopcontact en het apparaat begint te zoemen. Uit een keukenkastje haal ik een glas met een dikke bodem waarin een luchtbel zit. Als ik op de bank zit, zie ik dat mijn voetzolen nu al zwart zijn.

Het raam in de woonkamer kijkt uit op het land van de wijnboer die hiernaast woont. Een groentetuin, breed groeiende bomen met weinig bladeren. Ik zie een witte geit aan een touw dat met een pen in de grond is vastgezet. Straks zal ik kijken of ik haar durf te aaien.

In de gang hangt een houten kruis aan de muur. Er hangt een Jezusfiguur aan.

Ik trek mijn sandalen aan. Ze voelen koud en stug aan na een winter in de kast. Ik loop naar buiten. Naast de deur groeit een klimop tegen de muur omhoog.

De geit lijkt blij dat er iemand op haar afkomt. Terwijl ik mijn omgeving in de gaten houd, kom ik langzaam dichterbij.

Ik loop de steile heuvel af richting het dorp. Mijn tenen steken ver uit mijn sandalen.

In het dorp ga ik op zoek naar een supermarkt. Met volle plastic tasjes ga ik later zitten op het terras van een café, onder een balustrade. Ik bestel koffie en een glas water, wat lastig is, want ze spreken hier nauwelijks Engels. Eerst kijk ik naar mijn boodschappen maar daarna naar het plein voor mij, waar af en toe iemand overheen loopt.

Ik sta stil voor het woonhuis van de boerderij. Ik vraag me af of ik even moet melden dat ik er ben. Het is donker binnen. Ik zie niemand, er beweegt niets. Ik loop naar de voordeur en klop aan. Ik klop niet hard en niemand doet open.

Terwijl ik de groenten was, hoor ik het geluid van water dat in een emmer valt. Ik doe het aanrechtkastje onder de gootsteen open en

zie dat mijn ouders een oplossing hebben gevonden voor een lekkende afvoer. Onder het koken luister ik naar de Italiaanse radio. Het verveelt me sneller dan ik verwacht. Ik draai steeds het wieltje van zender naar zender, op zoek naar liedjes. Ik vind iets dat ik mee kan zingen. Mijn stem klinkt breed in de kale ruimte. Dat is een houvast.

Ik ga aan de wankele keukentafel zitten eten. Het uitzicht is hier het mooist en bovendien kan ik hier niet goed gezien worden. Het wordt al snel donker. Na even aarzelen schenk ik mezelf een tweede glas wijn in. Met mijn mes schraap ik wat viezigheid weg tussen de zwarte, hier en daar loszittende tafelrand en het blad.

Ik loop naar de slaapkamer. Met mijn hand zoek ik de lichtknop, maar hij doet het niet. Ik ga naar de woonkamer en pak de kandelaar van de kast. Nergens in huis kan ik lucifers vinden. Ik doe de kookplaat aan en wacht tot deze heet is. Dan houd ik een stuk papier tegen de plaat. Het werkt op deze wijze.

Ik steek mijn hoofd uit de buitendeur. Ik loop een klein stukje op blote voeten naar buiten met de kaars in mijn hand. De krekels sjirpen onophoudelijk.

De kaars zet ik op de brede plank in de badkamer. Ik was mijn gezicht, smeer mijn huid in met crème, flos en poets mijn tanden, borstel mijn haar. Ik was mijn voeten in het bad, maar als ik ze op de grond zet laten ze nog steeds bruin water achter.

Ik stap in het bed van mijn ouders en kijk naar de lege fitting aan het plafond. Ik blaas de kaars uit. Ik kan pas slapen als ik de gordijnen dicht heb gedaan.

2

Ik ben vroeg wakker geworden. Ik heb gedoucht en me geïnstalleerd in de deuropening van het huis, met brood en een kop koffie. Aan de andere kant van het huis is een veranda, maar de deur ernaartoe zit op slot. Ik zou door het raam kunnen klimmen, maar aan deze kant staat de zon en de zon is nu nog zacht. De drempel duwt in mijn benen. Ik pak mijn notitieboekje en schrijf op: gloeilamp.

Ik aai de geit. Ik kniel in het gras en ze duwt me omver. Uit de schuur komt een man in een blauwe overal. Ik sta op, zet een paar stappen van het gras op het grint. ‘Buon giorno,’ begin ik. In het Engels zeg ik dat ik verblijf in het huisje waar ik ondertussen naar wijs. Hij zegt ‘si si’, hij is op de hoogte. We glimlachen vriendelijk naar elkaar en wensen elkaar een goede dag. Als hij weg is, moet ik ineens lachen.

Ik heb nog iets bij me. Een reisgidsje voor Italië. Achterin staat een aantal zinnen en uitdrukkingen die je in een gesprek kan gebruiken, of als je hulp nodig hebt. Er staat ook een woordenlijst in.

Als ik klaar ben met de afwas, giet ik de emmer uit het aanrechtkastje leeg in het toilet. Hierna pak ik een aardappelschilmesje en schraap ik al het vuil weg dat tussen de tafelrand en het blad zit. Met een sopje neem ik de tafel af, maak ik de randen en ook de poten schoon. Op mijn lijstje staan nu ook lijm en lucifers.

Ik klim door het raam op de veranda. Opgedroogde bladeren liggen in een hoek, bladeren van de boom die naast het huis staat. Ik herinner me een tweede deur aan de buitenkant van het huis. Ik loop erheen, maar hij zit op slot. In de keukenla vind ik de sleutel. Ik doe de deur van het hok open. Spinnenwebben samengeklonterd tot een zachte grijze substantie, een grote kever op zijn rug, een zachte kartonnen doos met daarin de voet van een parasol, een gele half leeggelopen skippybal. Tegen de muur staan twee klapstoelen en een tafeltje. Ik haal een stoel en de tafel eruit, en draai snel de deur weer op slot.

Met een doekje neem ik alles een beetje af, daarna draag ik de stoel en de tafel door het huis en til ze door het raam op de veranda. Ik pak mijn boek en een kan met water. Wanneer ik moe ben van het lezen, haal ik twee kussens van de bank. Ik trek mijn bikini aan en ga liggen slapen. Als de zon op de veranda komt schijnen, wordt het te warm. Ik sta met een tollend hoofd langs mijn lichaam naar beneden te kijken, het ziet er wit uit. Ik doe mijn jurk aan, geef de klimop naast de deur een plens water en loop de heuvel af, naar het dorp. Een jeep rijdt met grote snelheid langs me heen. Hij heeft een Engels nummerbord.

3

Mijn mond is droog. Het is tegen elven en ik heb het erg warm. In de spiegel zie ik dat mijn oogleden dik zijn. Ik was mijn gezicht en trek mijn jurk over mijn hoofd terwijl ik met mijn voeten mijn sandalen zoek. Ik loop naar buiten en dan weer naar binnen om koffie te zetten en iets te eten. Ik zet de radio aan, het nieuwsbericht begint. Ik hoor een live reportage met mensen die van streek zijn.

Ik pak de plastic bezem uit de hoek. De haren zijn platgedrukt en versleten, er kleeft stof aan. Ik haal het eraf en begin de keuken te vegen. Daarna ga ik verder met de rest van het huis. De vloeren daar zijn van donker hout, kleine balkjes die in vierkantjes gelegd zijn. In de gang zitten er een paar los. Je kan ze er gemakkelijk uit halen. Een

mooie plaats om geheime briefjes te verstoppen. Ik zoek eventjes en leg dan alles weer terug. Ik pak mijn zonnebril en loop naar het dorp, waar ik op zoek ga naar een Engelse krant.

Maar in het rek naast de deur van de sigarenwinkel zie ik alleen Italiaanse kranten. Op de voorpagina staat een foto van iemand die met een racefiets over de finish gaat. Het is Pantani. Zijn armen houdt hij in de lucht. Hij heeft een overwinning behaald.

Ik weet wie Pantani is. Die naam hoorde ik jaren zonder dat ik luisterde. Het lukt me niet om een Engelse krant te vinden, dus koop ik een Italiaanse.

Ik draai de gloeilamp in de fitting, lijm de tafelrand vast. Ik leg de krant op tafel en blader hem door. Ik kan maar weinig begrijpen van het nieuws en ik ga terug naar de voorpagina. Ik haal mijn reisboekje erbij. Ik kom tot het volgende: Marco Pantani is dood gevonden in zijn hotelkamer in Rimini. Het heeft met een overdosis te maken, of suïcide.

Ik klop aan bij het huis, nu wat harder. De deur wordt opengedaan door een vrouw. Ik heb het volgende opgezocht in mijn boekje: kan ik hier even bellen? Dat kan, ik mag binnenkomen. In de gang hangt een tafeltje op barhoogte. Er staat een telefoon op. Ze zegt ‘prego’. Ik zeg ook ‘prego’, want ik heb gelezen dat je dat in vrijwel elke situatie kan zeggen. Ik bel het net- en abonneenummer van mijn ouders. Mijn vader neemt op.

Hij vraagt of ik goed aangekomen ben en of alles er nog goed bij staat. Ik zeg dat alles in orde is en hij geeft de hoorn door aan mijn moeder. Ik vertel over de reis, dat het hier warm is en lekker rustig. Ze zegt dat ik tuinstoelen kan vinden in het schuurtje naast het huis, de oude die we vroeger hadden. De sleutel van de schuur ligt in de keukenla. Ze is blij dat ik wat van me heb laten horen.

Ik zet de wekker op acht uur, zodat ik vroeg de bus kan nemen naar Siena.

4

De smalle kromme straat is de winkelstraat. Het plein ligt daarbinnen. Ik begin met koffie op een terras, en probeer nu de wat minder sterke variant te bestellen, wat ik een Duits stel naast mij zie doen.

Ik heb mijn reisgidsje bij mij waarin Siena beschreven wordt. Tijdens het lezen moet ik mijn zonnebril ophouden omdat het licht scherp van de witte bladzijden af kaatst.

Naast een boekhandel staan kranten in een draairek. Er zijn

kranten van gisteren uit verschillende landen. Ik koop een Engelse krant.

Ik ga een kledingzaak in. Aan de prijs van een kledingstuk dat ik uit het rek pak, zie ik dat ik hier niets te zoeken heb. Ik kijk nog even rond totdat het een goed moment is weer te vertrekken. Bij een andere winkel wil ik een paar dingen passen, een broek en een jurk. In het pashokje is het erg warm. De broek is te klein. De jurk heeft een rits achter, die ik met moeite dicht krijg. De voering kleeft aan mijn huid. Ik probeer uit de jurk te komen zonder hem kapot te maken en ik ben blij wanneer ik weer buiten sta.

Ik loop nog wat door de stad, maar het is inmiddels siësta en het is overal stil, alle deuren zijn gesloten. De kerktoren steekt boven de andere gebouwen uit, ik probeer in te schatten welke straat ik in moet om erbij uit te komen. Maar als ik dichterbij kom, verdwijnt de toren uit mijn zicht. Ik loop een tijdje door de smalle stegen. Ik steek een binnenplaats met een fontein over. Ik ga onder een poort door en kom uit op het plein voor de ingang van de kerk. Ik loop het trapje op en vraag me af wat het betekent dat het hek op een kier staat terwijl de kerkdeur dicht is.

Ik duw de zware deur voorzichtig open. Het is donker binnen. Voorin zitten een paar mensen. Ik sta even stil naast de collectebus en het heilige water. Langzaam loop ik over het zijpad naar voren. Ik kijk omhoog naar de afbeeldingen in de ramen van mannen en vrouwen, stilstaand in een handeling. Ik kijk naar de schilderijen en het altaar. Je kan aan mij niet zien dat ik geen historische belangstelling heb. In een nis branden een paar dunne kaarsen op een standaard met prikkers. Er is een kistje waar ik geld in laat vallen, meer dan nodig is. Ik steek een kaars aan. Een voor een komen mensen bij me op aan wie ik nu zou kunnen denken. Ik denk even aan Pantani. Ik denk ook aan mezelf. Maar ik weet niet hoe ik alles in dit gebaar moet stoppen, dat ik nu zo ongemakkelijk uitvoer.

De vrouw voorin met de rozenkrans heeft haar ogen dicht, haar lippen bewegen. De man daar kijkt naar zijn handen die hij tussen zijn knieën heeft geklemd. De andere man slaapt. Als ik de kerk verlaat, onderdruk ik de impuls om mijn hand door de waterschaal te halen. Ik kijk om naar mijn kaarsje, dat ik aan de rand heb geplaatst, maar waar verder niets bijzonders mee is.

Ik heb honger gekregen en ga naar de supermarkt om iets lekkers te kopen. Terwijl ik een soort broodje eet met suiker en rozijnen, loop ik naar het busstation. Een jongen komt me tegemoet, ik veeg de kruimels van mijn mond wanneer we elkaar passeren. Ik kijk hem

aan. Hij steekt zijn tong uit zijn mond en maakt er ronddraaiende bewegingen mee. Ik zet mijn zonnebril op.

Op de parkeerplaats bij het station staat de jeep die ik eerder zag. Een man en een vrouw lopen het stationsgebouw in.

Het is druk in de bus op de terugweg. Vrouwen met kinderen, zongebruinde oude mannen, een enkele buitenlander. Ik zit tussen het raam en een vrouw van ongeveer mijn leeftijd. Klein, mager, zwart glanzend halflang haar. Een zonnebril. Ze richt zich op het raam naast mij. Het schijnt dat het hier bijzonder mooi is in de winter. Ik kijk naar de heuvels van Toscane. Ik weet dat deze bomen cipressen zijn. Over deze bomen praten veel mensen.

Marco Pantani klom vroeger veel in bomen, totdat hij hoogtevrees kreeg. Hij veranderde hierna in een lusteloos en prikkelbaar kind. Voor zijn dertiende verjaardag kreeg hij een fiets. Terwijl zijn familie toekeek, maakte hij een proefrondje over het dorpsplein. Vervolgens reed hij met grote vaart het dorp uit.

Hij fietste heuvels op en af, hij werd steeds sneller. Hij fietste niet meer naar school maar voorbij school, om pas wanneer er geen teken van leven in de omgeving meer te zien was, terug te keren. Bezweet en bleek van de inspanning kwam hij het klaslokaal binnen.

Hij begon zijn fiets te verbouwen om nog sneller te worden. Hij ruilde de wielen voor wielen met dunnere banden. Hij omwond zijn stuur met zwarte tape. Zijn eerste echte racefiets stal hij van een vakantieganger in een naburig dorp. Naar zijn oude fiets keek hij toen niet meer om.

Ik haal het kruis van de spijker. De Jezusfiguur zit er een beetje los op, met twee schroefjes. Met een pincet schroef ik hem los. Als je hem op het bed legt, ziet hij er heel anders uit. Zijn benen houdt hij licht gebogen als een vrouw die, zich bewust van zichzelf en haar omgeving, op het strand ligt. Met zijn armen wijd geeft hij zich over aan de zon.

5

De dag begint raar omdat ik in bad ga. Het water is warm en ik val weer een beetje in slaap. Als ik uit bad stap voel ik me gehaast, alsof buiten de dag aan me voorbij trekt. Maar als ik buiten sta, weet ik niet waar wat ik mis zich afspeelt.

Ik loop naar het dorp, naar het kantoor van de toeristeninformatie. Ik weet niet precies wat ik wil vragen aan de vrouw achter de ba-

lie, dus pak ik een paar foldertjes uit een rekje, over wandelen en paardrijden in de omgeving. Op het trapje voor het kantoor kijk ik naar de folders. Hier niet al te ver vandaan is een meer. Ik zou daar een dag heen kunnen gaan om te zwemmen. Ik sta op om weer naar binnen te gaan, maar de vrouw van de balie sluit de deur. Het is siësta. Ik blijf een tijdje daar staan.

Iemand naast me vraagt of hij me ergens mee kan helpen. Het is een Engelsman. Ik zeg: 'I was wondering how I can get to a lake that I saw on the map.' Hij vraagt: 'Met de auto?' 'No, by bus or by train.' Hij zegt dat hij het niet precies weet. Maar bij het busstation is er vast wel informatie. Hij wil wel even met me meelopen. Hij maakt een grap over Italianen en hun siësta. Hij is denk ik eind veertig. Hij is kaal aan het worden boven zijn slapen. Het glas van zijn grote zonnebril is lichtbruin.

Nu iemand anders zich bemoeit met mijn onduidelijke verlangen moet dit ineens vorm krijgen, en het voelt alsof ik hem voor de gek houd met mijn plan om naar het meer te gaan. Als er van de busborden niet veel af te lezen valt, zeg ik al snel dat het niet zo belangrijk is. Hij zegt: 'Ik heb een auto. Ik wil je er best eens heen brengen als je wilt.' Zonder na te denken zeg ik oké. Ik neem aan dat ik altijd nog van gedachten kan veranderen.

We drinken wijn op een terras en na één glas gier ik inwendig van het lachen. Hij vertelt dat hij hier nog een dag of zes zal blijven voordat hij teruggaat naar Frankrijk. Zijn vrouw is Française. Zijn dochters van mijn leeftijd. Hij verblijft in een klein hotel hier in het dorp. Hij is eigenaar van een glasfabriek. Hij vertelt deze dingen alsof ze er niet erg toe doen.

Hij staat op omdat hij weg moet. Alsof ik hier blijf zitten als hij weg is. Ik zit op de rand van mijn stoel, ik heb wijn geknoeid over de tafel en over mijn hand. Ik kijk op. Paul zegt: zullen we overmorgen naar het meer gaan? Ik knik. Hoe laat? Hij wil me wel komen ophalen bij de boerderij, rond elven.

6

In een kustplaats is het buiten het hoofdseizoen rustig. Je kan er goed terecht, als je niet zo van de zon en van drukte houdt. Of als je liever alleen bent. Er is altijd wel een kamer vrij in een van de hotels.

Een strand met palmbomen is anders wanneer het maar acht graden Celsius is. Het zand voelt heel anders aan. Pantani droeg teenslippers als hij naar de zee liep. Hij was bleek en nog magerder

dan hij altijd al was. Dingen als kou en honger voelde hij niet meer zo. Hij schoor zich nog wel af en toe.

Ik kijk in het kastje onder het aanrecht. Ik heb de emmer leeggegooid en probeer nu te ontdekken waar het lekt. Het zit hem in de verbinding tussen twee buizen. Er zit een halve rubberen ring tussen, die ik eruit trek, waardoor het nu nog meer lekt. Ik meet met mijn duim en wijsvinger hoe dik de pijp is, en neem me voor te onthouden naar welk lijntje in mijn duim mijn wijsvinger wijst, zodat ik weet hoe groot het ringetje moet zijn.

Ik slaap al enige nachten op de bank in plaats van in het bed. Vannacht word ik wakker van geluiden. Het is alsof er iemand op de deur klopt. Ik lig verlamd onder het laken. Ik hoor dat het waait, dat het hard waait. Ik ga overeind zitten en zie de vitrage weggeduwd en aangezogen worden door het rooster in het raam. Het geklop houdt aan. Ik trek mijn sandalen aan en ga naar buiten. Ik moet even lopen om goed te kunnen zien wat er gebeurt. Het is de boom die met een tak tegen het dak bonst.

Nu kan ik niet meer slapen. Terwijl ik op de wc zit, stel ik me voor dat deze badkamer mijn cel is, en dat ik hier de komende tijd moet blijven. Ik leer de voegen kennen, de nerven in de plank, de onderkant van de wasbak, de schimmelculturen, het licht door het hoge kleine raam. Alle tegels worden verschillend.

Een gevangenis is niet prettig. Maar het is wel een plaats waar je na kunt denken en plannen kunt maken. In sommige gevangenissen kan je studeren en lezen, je kunt goed worden in iets. Je kunt bijvoorbeeld een filosofie bedenken, een boek schrijven. Misschien dat je een soort helderheid van geest kan bereiken, een ideaal punt van waaruit je de juiste keuzes kunt maken, van waaruit je je leven kan overzien. En als je er dan uit komt, weet je wat je moet doen.

Een breuk tussen vroeger en dat wat gaat komen, die lang duurt en je tijd geeft.

7

Ik schrob de gootsteen met het schuursponsje totdat het staal weer blinkt. Rond elven hoor ik het geluid van een ronkende motor. Ik heb mijn spullen bijna bij elkaar. Ik doe de voordeur open en zeg tegen Paul dat ik er zo aan kom. Hij staat naast de auto en neemt me van hoofd tot teen op. Ik loop nog even naar de badkamer, kijk in de spiegel en pak mijn tas. Ik draai de deur van het huis op slot. Achter

in mijn nek voel ik het strikje waar de touwtjes van mijn bikini vastzitten. Ik heb ze iets te strak gestrikt, ik probeer ze met mijn vrije hand wat losser te trekken.

Hij heeft de deur al voor mij opengedaan. De auto is hoog, ik aarzel in te stappen totdat ik doorheb dat je bij deze auto met je andere voet eerst moet. Terwijl hij wegrijdt, doe ik mijn gordel om. Hij stelt voor de mooiste route te nemen en niet de snelste.

Ik wijs naar het schermpje dat ik op het dashboard bevestigd zie en vraag hem wat het is. Het is een meter die via een satelliet de precieze plaats van deze auto op de aardbol aan kan geven, met behulp van twee coördinaten. Een Global Positioning System. Ik ben benieuwd waar hij deze apparatuur voor gebruikt. Hij vertelt dat hij en twee goede vrienden van hem soms lange tochten maken in gevaarlijke bergachtige gebieden. Als je dan in de problemen komt, vast komt te zitten bijvoorbeeld, kan je aangeven waar je je bevindt. Ik begrijp het niet zo goed. Want ze zijn dan toch samen, dus weten ze toch van elkaar waar ze zijn? ‘Nee,’ zegt hij, ‘we gaan alle drie apart.’ Ik denk aan plaats in het algemeen. Dat het aardig is om je positie op de aardbol in twee getallen aan iemand door te geven.

Hij vraagt steeds of ik ‘alright’ ben. Ik vraag hem: ‘Wat is het belangrijkste wat er in Italië de afgelopen dagen gebeurd is?’ Hij denkt even na. ‘Een ruzie in het parlement, een aardschok in het zuiden... En natuurlijk de dood van Pantani.’ Ik vraag hem wat hij over de dood van Pantani weet. ‘Ach,’ zegt hij. Dat het niet zeker is of hij gestorven is aan een overdosis of aan een hartaanval. ‘Either way, he did himself in.’ Ik ben het er niet helemaal mee eens. Want als hij gestorven is aan een hartaanval, dan was het toch geen suïcide. Paul zegt: ‘Ga een paar maanden in een uitgestorven kustplaats zitten met drugs, alcohol en medicijnen als je enige gezelschap. Wat had er anders kunnen gebeuren?’ Ik weet het niet.

Als we een kwartier of drie gereden hebben, gaat hij plots van de weg af. Hij rijdt over een veld, door de droge bedding van een sloot, dan geeft hij gas en gaan we een steile heuvel op. Hij concentreert zich, hij bestuurt de auto met zijn hele lichaam. ‘Deze auto past zich aan aan rotsen en kuilen,’ zegt hij. ‘We rijden zuiver op kracht, niet op snelheid.’ Hij laat me dat voelen door heel langzaam met een wiel over een rots te rijden, waarbij hij zijn handen van het stuur haalt. Boven op de heuvel zegt hij dat het tijd is voor een koffiepauze. ‘Kijk,’ zegt hij, en wijst. Ik kijk op. Het uitzicht is hier prachtig.

Terwijl ik met mijn beker in het gras ga zitten, neemt hij weer plaats

achter het stuur. Er komen piepende geluiden uit zijn auto, alsof de radio hard staat en hij een zender zoekt. Hij spreekt in een microfoontje aan een spiraalsnoer, hij noemt een aantal letters en nummers en kijkt fronsend in de verte. Na een tijdje hoor ik een andere mannenstem uit een luidspreker hem begroeten. Als het gesprek is afgerond, komt hij uit zijn wagen. ‘Even gesproken met mijn goede vriend Charles in Lyon.’

In de verte ligt het meer. Na ongeveer een uur zijn we er. We zitten onder een boom, Paul opent twee flessen bier met een functie van zijn zakmes. Hij draait zijn gezicht naar mij en vraagt: ‘Now what's a girl like you doing here all by herself?’ Ik glimlach voor me uit. ‘Running from the law? Running from someone specific? Writing a book? Reading Proust?’ Ik moet lachen. Ik zeg dat ik het niet precies weet. Ik vertel dat mijn ouders dit jaar niet naar hun vakantiehuisje konden, dat ik zin had om een keer te gaan. Hij vraagt naar mijn familie, of ik broers en zussen heb. Ik vertel over hen, hoe ze heten, wat ze doen. ‘Dus,’ stelt hij, ‘jij bent het zwarte schaap van de familie.’ Ik glimlach. Zo had ik dat nog niet bekeken. ‘Ja, misschien,’ zeg ik. En misschien is het ook wel zo. ‘It takes one to know one,’ zegt hij.

Terwijl hij een boom opzoekt, raak ik het goudgeborduurde merkje aan in zijn overhemd dat op de grond ligt. Ik grijp de kans om ongezien het water in te gaan.

Op de terugweg rijden we hard. Hij scheldt in vloeiend Italiaans op andere automobilisten, haalt rechts in en kijkt opzij om te zien of ik het eng vind. Ik knijp mijn ogen samen tegen de wind die door de auto waait.

We gaan eten in het restaurant dat langs de weg naar het dorp ligt. Het is een chic restaurant. Het tafelkleed is een echt tafellaken. Paul trakteert. Hij bestudeert de wijnkaart en bestelt meteen een fles goede wijn. Dat is maar beter ook, want ik zou niet weten wat ik zou moeten kiezen. Hij slaat het servet uit zijn vouwfiguur en steekt een punt in de boord van zijn overhemd.

Ik vind het niet erg dat hij in dit restaurant met zijn vuist op de tafel slaat, hard praat of lacht. Ik vind het niet erg dat de blikken van de mensen zich ook op mij richten.

Vanaf de andere kant van de tafel kijkt hij me een tijdje aan totdat ik ongemakkelijk word. Hij vraagt me opnieuw wat een meisje als ik

hier zo alleen doet. Nu zegt hij ‘pretty girl’. Ik zeg dat ik het al verteld heb. Wanneer we het allang weer over andere dingen hebben, moet ik mijn tranen bedwingen.

We staan naast de boerderij. Hij leunt met zijn voet op een grote steen. Ik probeer dingen uit in mijn hoofd om te gaan zeggen. Hij onderbreekt me en zegt: ‘Als je goed luistert, hoor je dat de krekels drie soorten geluid maken. De ene groep maakt de aanhoudende lage toon. De andere groep maakt het ritmische geluid.’ Hij probeert het geluid na te doen. ‘De derde groep voegt het melodische toe, dat zijn de hogere tonen.’ Ik luister een poosje, en hoor ineens wat hij bedoelt. Dit zal ik de komende avonden elke keer opnieuw kunnen horen.

8

Pantani kijkt in de spiegel. Hij vindt het niet leuk dat iedereen hem het olifantje noemt.

Ik spoel het zand van mijn lichaam. Ik vind nog wat stukjes waterplant in mijn schaamhaar.

Ik probeer de afvoer te maken met de rubberen ring die ik gekocht heb. Om de ring ertussen te krijgen, moet ik eerst de buizen flink wrikken. Ik zie dat de afvoer verstopt is en met een vork probeer ik de buis leeg te maken. Als ik de ring op zijn plaats heb, schroef ik de ene buis aan de andere vast. Als ik de kraan daarna aanzet, lekt het niet meer.

's Avonds zit ik op de veranda. Ik weet niet of ik nu heel gelukkig ben of heel triest, of er gehuild moet worden of gelachen. Om erger te voorkomen, laat ik het bij één glas wijn en probeer ik op tijd te gaan slapen. Ik heb het gevoel dat er iets geuit moet worden, maar ik weet niet wat, en al helemaal niet hoe. En voor wie?

9

De Italianen vernoemen hun pizza's naar hun steden. Er is een pizza Rimini, een pizza Napolitana. Maar er is geen pizza Pisa. We denken na over de samenstelling van de pizza Pisa.

In de buurt van Pisa zijn een paar Duitsers bezig met het vestigen van een record, vertelt Paul, en hij heeft beloofd hen wat te helpen. Ze gaan een zendmast plaatsen op een heuvel om in korte tijd contact te

maken met zoveel mogelijk andere zendamateurs. Ik kan er nauwelijks over uit dat dit echt zo gebeurt, dat mensen zich hiermee bezighouden. ‘Wat zeggen ze dan tegen elkaar?’ vraag ik. ‘Ze geven elkaar hun codes en posities door. Vervolgens sturen ze elkaar speciale kaarten met hun gegevens om het contact te bevestigen. Die kaarten kan je verzamelen.’ Hij wijst naar een picknickplek verderop, waar de weg dicht langs de zee gaat. ‘Zullen we daar zo even stoppen?’

Paul zoekt de juiste golflengte. Ik kom naast de autodeur staan. Hij zoekt zijn vriend Bill in Zuid-Afrika. Paul vertelt hem dat hij met een charmante jongedame op weg is naar Pisa. Bill grinnikt. Ik merk dat ik het prettig vind dat mijn aanwezigheid in dit land gemeld wordt aan een onbekende man in Zuid-Afrika.

Hij slaat zijn arm even om mijn middel als hij uit de auto is gestapt. Vanonder zijn stoel haalt hij een zakflacon met grappa. We slaan beiden een slok achterover.

In Rimini staan palmen krom in de wind. Marco Pantani loopt over de boulevard. Vegen wit zand liggen over de tegels. Het knarst onder zijn slippers. Er zijn drie slijterijen langs het strand. Pantani koopt elke dag een fles sterke drank, elke dag bij een ander. De eigenaren van de slijterijen kijken altijd blij verrast als ze hem tussen de schappen zien staan. Het olifantje, een vaste klant. Ze vertellen erover aan hun familie in Rome en Napels.

Julia, Johann, Yoachim slepen met aluminium buizen die je in elkaar kunt passen. Ze slepen met kabels. In het huis dat ze huren, staan de tafels en stoelen vol met apparatuur. Grote mengpanelen, metalen kastjes met draaiknoppen en zoekwieltjes, koffers met gereedschap, zoekwieltjes, snoeren. Alles is ingericht om in de lucht te kunnen blijven.

Terwijl zij aan het werk zijn, wandel ik wat in de omgeving. Het is rotsachtig en groen, ik loop tussen de struiken een heuvel op. Dan gaat het pad naar links, langs een afgrond. Beneden ligt afval tussen de wortels van struiken en bomen. Als ik na een tijdje omkijk, zie ik boven de bomen een paal uit komen. Hij wiebelt, zwaait heen en weer, dan staat hij stil. Je ziet dat de wind er een beetje aan trekt, maar hij staat stevig. Ik loop terug naar de vesting.

De deur van het huis staat open. Buiten zie ik niemand. De zon gaat onder achter het huis, en het licht dat door de bomen in de tuin schijnt is oranjeroze. Ik volg de kabels over het smalle pad, naar waar de mast staat. Yoachim merkt me als eerste op, hij groet me. Ik

groet terug en vraag hoe het gaat. Paul komt naar me toe. Ze zijn bijna klaar, zegt hij. Hij stelt voor dat we samen vast gaan koken. Met een beetje tegenzin ga ik, na even om de mast te zijn gelopen, met hem mee.

Het is een kleine donkere keuken met alleen een bureaulamp op het aanrecht. Om alles goed te kunnen zien, draagt Paul om zijn hoofd een band met daarop een schijnwerper. Hij raakt me soms aan, ook als ik niet in de weg sta.

Als het eten klaar is, gaat hij de anderen halen. Ik sta buiten naast de kampeertafel met daarop de plastic borden, het bestek, de pannen. Paul heeft zijn lamp aan de waslijn vastgemaakt, en er staan twee kaarsen op tafel. Het begint fris te worden. Ik haal mijn vest uit de auto.

De tafel is wat klein voor vijf mensen, ik neem mijn bord op schoot. Ze praten over reizen in Oost-Afrika, DX peditions, de invloed van het weer op radiotechniek. Ik leun met mijn hoofd op de aluminium rand van de tuinstoel. Het wordt donker. Julia zucht. ‘Wat ruikt het hier heerlijk hè? Vooral zo 's avonds.’ ‘Ja,’ zegt Johann. ‘Het is de moerbei daar, en de seringen.’ Pas later, als we wijn drinken en het over andere dingen gaat, lukt het me om een grap te maken. Zo is het niet erg om na een tijdje op te staan en naar bed te gaan. Julia laat me zien waar ik kan slapen. Ze vraagt of alles in orde is en neemt een nieuwe fles wijn mee naar buiten.

In de slaapkamer staat achter de lege kisten, de rugzakken en het regenzeil een lage bruine kast tegen de muur. Op de kast ligt een kleedje. Ik maak ruimte voor mezelf op een stoel en trek mijn schoenen uit. Ik ga op mijn tenen staan om even in de spiegel te kijken die boven de kast hangt.

Ik kruip in een onbekende slaapzak op een luchtbed. Ik doe het licht uit.

10

Pantani houdt zich stil. Hij zit op zijn bed en leunt met zijn rug tegen de muur. Hij kijkt naar de televisie. In de la van het nachtkastje bewaart hij zijn antidepressiva en zijn coke. Hij haalt de la uit het kastje en zet hem op zijn schoot. Elke middag wanneer hij wakker wordt, legt hij apart wat hij die dag zal gebruiken. De lege doosjes, strips en zakjes gooit hij weg. Totdat hij deze discipline niet meer op kan brengen. Er liggen doosjes, lege strips en zakjes in de la tussen zijn spul. Het wordt allemaal te onduidelijk.

Ik zit rechtop in de slaapzak. Julia is hier niet meer. Ik trek mijn kleren aan. In de woonkamer zit Leo achter de knoppen met een koptelefoon op. Julia staat naast hem. Vanaf nu zullen ze elkaar afwisselen, vierentwintig uur lang. Buiten ontbijten Paul en Yoachim. Paul neemt nu alvast een biertje, omdat hij straks zal moeten rijden. Het is prachtig weer. Ik haal diep adem.

De ochtend breng ik liggend in het gras door, terwijl de anderen naar binnen en naar buiten lopen. Ik kijk om en zie dat Paul vanuit de deuropening een foto van mij gemaakt heeft.

Nadat Pantani was vrijgesproken van dopinggebruik, begon hij opnieuw met fietsen. Hij had bijna zijn oude niveau terug, toen hij tijdens een afdaling over een grijze kat viel. Hij fietst door, maar vijftig kilometer verder geeft hij definitief op.

Op de terugweg is Paul spraakzaam. Hij probeert me aan het lachen te maken. Maar alles wat ik zeg is ineens ernstiger dan daarvoor, dus durf ik niet veel meer te zeggen.

Als we op het erf van de boerderij stilstaan, zegt Paul: ‘So tell me. Should I stay or should I go?’ Ik zeg dat hij niet kan blijven, dat ik niet zo ben. Ik stap uit, hij stapt ook uit. Ik loop om de auto naar hem toe. Ik wil hem op zijn wang zoenen en afscheid nemen, maar hij pakt mijn hand en stopt er iets in. Ik kijk verbaasd naar wat er in mijn hand ligt. Het zijn de sleutels van zijn hotel aan een ring. Kamer nummer twaalf. Ik wil de sleutels niet, ik pak zijn hand en probeer ze terug te geven. Maar hij lacht en houdt zijn handen bij me vandaan. Hij loopt met snelle passen naar zijn auto. Ik gooi de sleutels met een boog in zijn richting, ze landen met een plof in het zand. Hij stopt, gooit zijn hoofd naar achter en lacht kort. Langzaam pakt hij de sleutels uit het zand. Hij haalt zijn schouders op, stapt in de auto en rijdt weg.

Alles is nu anders. Het is alsof hij hier nu ook is, alsof hij me observeert. Ik ga op de bank liggen en luister. Halverwege de nacht ben ik nog steeds wakker. Ik ga naar buiten want het kan zijn dat hij daar staat te wachten, dat hij teruggekomen is.

Het is donker, maar ik zie meteen dat hier niemand is. De krekels zijn stil. De zandweg is een licht vlak. Ik loop een stukje. De boom naast het huis is dofzwart. Naast de boom liggen zwarte vormen. Iemand heeft een deel van de boom gezaagd en dat in stukken naast het huis gelegd.

11

Ik wil niet bij deze dingen zijn. Het bed, de keuken, het ontbijt. Ik loop naar het hotel van Paul. Je kan aan hem zien dat het ochtend is en dat hij op reis gaat. Hij draagt nette schone kleren, zijn haar is nog nat. Zijn tassen heeft hij al in de auto gezet. We drinken koffie op de binnenplaats bij zijn hotel. Hij vertelt over de route die hij zal nemen. Dat hij vanmorgen contact had met de Duitsers en dat het goed gaat met hun record. Hij vraagt hoe lang ik hier nog blijf, wat ik ga doen. Ik weet het niet. Maar daar kan ik straks uitgebreid over nadenken. We zoenen elkaar twee keer traag op de wangen. Hij zegt: ‘Pas op jezelf. Huur een scooter en rijd naar het meer.’ ‘A very good idea,’ zeg ik. Een seconde zie ik voor me hoe ik met een loodzwaar gevoel op een lichtblauwe scooter rijd.

Hij stuurt de wagen uit de parkeerplaats. Hij draait zijn raampje open, zet zijn zonnebril op en steekt zijn hand naar mij op. Wanneer hij de hoek omgaat, toetert hij luid. Hij toetert totdat hij ver weg is.

Dat ik me afvraag wie die man precies was, hoe leuk hij was, of ik bij hem had moeten slapen of niet, dat doe ik allemaal omdat ik niet kan verklaren waarom ik me ineens zo bedroefd voel.

Ik loop nog wat door het dorp. Op de voorpagina van de krant van vandaag staat een groep mensen in donkere kleding. Door Pantani's naam in de kop boven de foto, weet ik nu dat gisteren zijn begrafenis was.

Ik steek de sleutel in het slot. Er ligt een kaartje op de mat. Het is een kaartje van Paul waarop zijn radiocode staat en zijn adres en telefoonnummer in Lyon. Middelen waarmee ik hem niet kan en niet zal proberen te bereiken. Ik leg het kaartje op de keukentafel en glimlach.

Ongemerkt ben ik nu al verder in het huis gekomen, het is niet zo erg als ik verwacht had. Maar ik moet me blijven verzetten, moet dingen gaan doen om niet te blijven steken. Ik zet de radio aan.

Ik pak de krant en kijk naar de menigte op straat. Mensen houden Pantani's portret omhoog, waarop ze geschreven hebben dat ze van hem houden. Verderop in de krant staan nog meer foto's. Op één foto rijdt hij over de finish, achter hem auto's met open dakramen waaruit mannen hun hoofden steken. Op een andere foto ontvangt hij de zegen van de paus. Op één foto loopt hij de trap af van een gebouw, tussen mannen in pakken. Op één foto heeft hij geen baard en draagt hij geen bovenkleding. Hij kijkt schuin naar beneden en houdt zijn handen over zijn oren.

Ik klim door het raam op de veranda. Het is zo mooi buiten dat ik moeilijk weer naar binnen kan.

Ik stel me voor hoe Paul nu in zijn auto door het land rijdt en kiest waar hij wil overnachten. Ik zou hem willen zeggen dat ik van gedachten veranderd ben. Maar dat is het niet. Ik hoor hoe de krekels op gang komen.

Ik wil ook met 120 kilometer per uur een heuvel af rijden. Ik wil ook kunnen vertellen over een reis. Ik wil met een stok in mijn hand aanwijzen en zeggen: Jupiter, ijzerhoudende grond, GPS-apparaat, de geur van de moerbei en van seringen, de smaak van hout in wijn, de smaak van modder in vis.

Er is hier niets meer te doen. En ik kan hier nu ook niet meer blijven. Terwijl ik door het raam naar binnen klim, besluit ik dat ik plannen moet hebben vóórdat ik thuis ben. Het maakt niet veel uit wat voor plannen, als het maar plannen zijn. Zodat wanneer ik mijn voeten op de grond zet, ik meteen moet beginnen. Zo lijkt het er ineens op dat het leven uit keuzemogelijkheden bestaat, maar dat is niet zo.

Ik maak het huis schoon. Ik neem tafels en vensterbanken af met een lauw sopje, ik maak het aanrecht en de kookplaat schoon, het toilet, ik was de lakens in het bad en hang ze daarna te drogen aan de waslijn bij de boerderij. Ik schrob het bad. Ik zet de tafel en de stoel terug in de schuur en veeg de veranda. Ik veeg en dweil de vloeren, haal de was binnen. Ik aai de geit voor de laatste keer. Het is al nacht als ik mijn rugzak inpak.

12

In Siena stap ik in de trein. Ik besluit te gaan zitten bij een echtpaar. Ik heb mijn rugzak onder de bank geschoven en ze knikken mij vriendelijk toe wanneer ik naast hen plaatsneem. Ik zit bij het gangpad. Ik weet niet of ik links of rechts uit het raam wil kijken. Als ik recht voor me uit staar naar de tussendeur, kan ik vanuit beide ooghoeken zien hoe de trein het landschap inrijdt.

De vrouw haalt een papieren zak uit haar tas. Ze zegt iets tegen haar man, maar ze zag niet dat hij sliep. Lachend prikt ze hem in zijn buik, ze knipoogt naar mij. Ik glimlach terug. Tot mijn schrik laat ze hier een hele zin op volgen. In mijn beste Italiaans vertel ik dat ik uit Nederland kom, dat ik geen Italiaans spreek. Ze knikt begrijpend en zegt iets tegen haar man, die nu ook naar mij kijkt. ‘Aaaah!’ zegt hij.

Hij vraagt me iets wat ik niet versta. Hij zoekt naar woorden en zegt dan ‘You travel in Italy?’ ‘Yes,’ zeg ik na even aarzelen. ‘A little bit.’ ‘But only in Toscana,’ voeg ik toe. ‘Toscana is beautiful, the country,’ zegt de vrouw. Dat ben ik met haar eens. Ze houdt de witte zak voor mij, en ik pak er een cakeje uit met roze glazuur.

Ik neem een hap van het cakeje en nog een, op zoek naar de jam in het midden, maar die is er niet.

Fotogedicht
Jacob Groot
Vachtdraagster

O reële onwerkelijkheid... Na de ontkleding van de werkelijke
de reële... Die geen lichaam aan heeft, om een bericht
te dragen... Die geen schaduw aantrekt, dan
het licht... Vroeg of laat wordt het nooit... Die geen

tijd zich aanstelt... of geen rok hangt over
haar lippen... Die geen dienst zijn om
een middel... Aan een eind... Maar van calcium,

diamantengevuld... Haar kroon smelt ons om... Door

te bijten

*

Wie ben je? Dat je dagen slagen wil een ander Dat de slager
het vlees terugneemt kan het dier niet maken

Is het waar dat de slager, als hij slaapt, draait zich om naar
het licht, raakt het aan met zijn ene, daar hij zich

met de andere hand doodt, in zijn eigen gesloten ogen? Daar
hij loopt, gegoten, de dag waarop hij staat, doof

voor het ingefluisterde, tegen de zon in, tegen alle dingen
in, om, als dode, uit zonneplicht opnieuw te doden? Vanwege

de kunst om eerst alleen te zijn, dan alleen te laten, om samen
met het teerste ten slotte te komen?

Want dat het goed is zich bereikt: door de som los
te maken van de telling: te delen zonder
staart, het lichaam af te trekken

van de belasting

*

Hoe liefheb ik Het
te bereiken?

Uitgeschreid heeft zich Licht over
me en nu moet ik Het troosten

met de gedachte dat
Het me verlost

Doe niet zo kinderachtig Licht, ga

gewoon Je gang, ga om met
me als gelijke

Bedrieg me niet Om mij hoef Je het niet
te laten

schijnen: Kom er rond
voor uit: wie ben Je

Licht?

*

Daar, waar ik de blinkende spiegel
zag, diep in de sloot, op slot, zag ik, daalde
ik af, spelde me toe, tot op het bot, oog in oog

met de dieren, daar, waar ik tegenkwam
de stroom, haar baadde in me, mijn bloed, open voor
haar: ader, om haar, vader van haar, zoon, die hem

in de droom die haar, in hem, zich overweldigde om mij,
op haar lippen, te laten waar zij wegging, de wal op, tegen
de wind in, weerkaatst door licht tegen dat viel

op mij, mijn hand, lekte door, op de grond terecht
blonk, waar mijn voet trad, een afdruk in de gang
die de middag, met de sikkel languit, met name,

nam, in mijn lichaam dat, verkwikt, ontwaakte en
opkwam, gevuld raakte, voller werd naarmate, hoog
in het blauwe hemeldal, Selene zwanger van Jezus

op haar rug wilde worden om dan marmer, een wafel
van zichzelf, te roepen me te vullen met haar doeken
om te stoten in haar benen de sneeuw uit het Pascha

*

Maar eerst dit: sneeuwvonken en bloedvlokken van haar kosmos
de koningin zijn haar cosmetische doorkomsten op een kapblok Je

ogen liggen dan veroverd aan haar globes robe Aan de ene zee de
kant Aan de andere paarden de bloemen om te vermenigvuldigen

de zee in de edelste met de ene Die zich schenkt Te verenigen een
beginsel met je begin Om te huwen met een steen die je zo vloeit

in je hand het juweel dat bestrijkt je, uitgelegd in je leven

*

Wat een stralende ketting... heb je daar... om je hals
geslagen... of... glaswol snijdt in zonnestaal helmblauw

de zee los van het zand waarlangs het... druipt... van
je... af, ach, of... een scherf heeft je gesneden... langs

je benen, in je benen, over het duin... voor de zee uit...
de rode zee... de parelrok die... een petticoat... wuift om

je geopende volop... Gevulde

*

Veren machine, verre, voorbij
haar naam: machinistinne, godverdinne, in een gordijn
voor haar, van binnen, bij mij buiten, om
ons heen, gehangen, als het ware, geschapen om mij

te vragen, om te gaan slapen
met het ware, haar te mogen noemen
horen bij name: ‘mij’, haar te scheren,
al heeft zij geen haar, ze haar heet niet,

ze wil niet zijn: mij bij, bij zich,
bij haar naam, niet achter, niet voor,
niet verworpen, toch gekomen noch

weggegaan uit haar huls, in haar huls
weggegaan uit mijn ogen, mijn ene oog
in en mijn andere uit, in een kogel

*

Kom van je sokkel, geheugenbeeld, en vertel hoe we
leefden toen we even niet keken, omdat het ligt aan je

ogen om te zien wat we missen: de liefde geschonken
door de onpersoonlijkste die ons liefheeft en wie we niet

weten lief te hebben, die we hadden kunnen liefhebben, wie
we hadden moeten liefhebben, die we liefhebben zolang die

om ons heen gaat: liggen, lopen, de zee in, waar wij zijn
uitgegaan, op ons toe, terwijl we langs haar, in de zee,
zien, langs ons, langszij, van opzij, eerst van achteren, dan
van verre, daar wachtende, waar zij is geworden: wie gezien

is, geen omkijken naar, vrouw: der mannen, der vrouwen:
man gemist door zichzelf, ons, nevel die zich wie dit is niet

afvraagt, wie zal dat zijn: lichaam noch geest, man noch
vrouw, die hij dient aan te zien, om te zijn: zijn inzicht in

zich, en daarom liefkrijgt zonder dat zij, zijn onbestaande,
daar bij kan: bij die liefde en bij haar man, en hem daarom

zielsveel liefkrijgt, om het te bestaan, om ons bestaan ervan

*

Je leefde het leven van een ander, om zelf
dood te gaan ging je buiten je om in de ruimte

die biedt zich om er te zijn, niet voor jou: dat
je streek je langs, najaarslucifer, verlangde

je niet, dat je brandde nauwelijks, je licht
je aandeed, je uittrok voor je helemaal nooit

maar je bron je behoorde, op je speldenkussen,
op je zijde gelegd, je benen leeg, je weide vol

vee, je bezit genomen door de koper, de eter
die je, vachtdraagster, je vlees gesneden, je vlam

vatte

*

Want ik deed mijn ogen op slot om ze niet af
te laten nemen En ik hield hun sleutel in handen
om ze weer open te doen Zodat
ze binnen konden komen

*

Aan de monding lag de dromer, bij de moederlijke
Mississippi, waarop de stomer gleed voorbij aan
zijn roodste ogen, majesteitelijk, gekleed in rijke
materialen, naar de open wonde van de bloedbaan

in de golf, al bijna oceaan, toen, voor het schip
zou wijken van de ree, in nieuw licht, een vrouw,
van de sieraadgeslepenste leden, als dier gebronsd,
bij de reling haar vingertoppen op haar lippen, gauw

als een dief, aflegde de eed van trouw aan haar
vluchtigste... Voordat ze bracht ze, zegelend zijn
gevoel voor haar borst, naar onderen, naar voren,

naar achteren, bij zich, voor zich, in zich, sneller
dan het geluid, sneller dan haar glans ze smolt om
uit haar rok ze naar de zon, in hem, toe te kaatsen

*

En tot mijn zijde ik zei: wees gerust Tot mijn zijde zei
dat ik gerust kon zijn Mijn zijde gerust was Mijn zij

koos tot de avond afdroop Mij dromen kon tot de slaap
mij aanwakkerde Ik haar aanzag Zij bij mij kroop Zij mij

ongerust maakte Wankelde aan mijn zij Ik de ramen open
deed om het te zien Brandt er niets dan het stralende

duister? Ik haar zei: Het is niets Niets brandt het zijnde dan
duister Haar kuste Haar ter zijde stond Aan haar liggen ging

[Over Rudy Kousbroek]

In februari van dit jaar hield ik aan de toen nog katholieke universiteit van Nijmegen de Frans Kellendonk-lezing. Het was een pleidooi vóór het katholieke dogma van de transsubstantiatie en tegen symboliek in geloof en literatuur. De lezing bevatte kritiek op het werk van de naamgever, Frans Kellendonk, en ook op dat van Rudy Kousbroek en Karel van het Reve. Tegenspraak is misschien niet de vorm van lof die het gemakkelijkst te hanteren is, maar wel de meest betrouwbare. Ik was dan ook aangenaam verrast - en, vooruit, in mijn ijdelheid gestreeld - toen Rudy Kousbroek eerst per brief en later in een lezing aan weer een andere katholieke universiteit, die van Tilburg, onder meer inging op mijn betoog. Ik dank hem dat hij de bewerkte tekst van zijn Tilburgse rede wilde afstaan voor dit nummer van *De Gids.* Eén raadselachtig verschijnsel moet daarbij vooraf worden toegelicht. Het is de wonderbaarlijke vlees-in-vis-verandering, waarvoor Kousbroek tevergeefs een diepere verklaring tracht te vinden. Die is er niet. Het is een fout, door mij gemaakt en ook in de brochure terechtgekomen waarin mijn lezing werd afgedrukt. Toen dezelfde tekst in *De Gids* verscheen (april 2004, nr. 4) was zij dankzij een oplettende redacteur gecorrigeerd. Is die oorspronkelijke fout nu een aanwijzing of zelfs een bewijs voor het bestaan van de spreekwoordelijke Zetfoutenduivel dan wel zijn eeuwige en innig verbonden tegenstrever, de Scheppende God? Het antwoord op die vraag boezemt mij minder belang in dan Kousbroeks verhandeling over de gevolgen. Die is de moeite waard, ook zonder zekerheid over de existentie van een Opperwezen. Men ziet: wij zijn het voorlopig nog niet eens.

H.M. VAN DEN BRINK

Rudy Kousbroek

*Bestaan er gradaties in het geloof?**

Er zijn in de wereld nog altijd massa's mensen die geloven. Zijn daar gradaties in mogelijk? Is geloof quantificeerbaar? Dat is een vraag die zich voordoet in deze tijd, nu steeds meer mensen zich niet langer op een van de gevestigde godsdiensten beroepen en in plaats daarvan volstaan met de belijdenis: ‘er moet toch “iets” zijn’.

Op de vraag wat dit ‘iets’ dan wel inhoudt komt meestal geen duidelijk antwoord, maar wat er in alle gevallen mee bedoeld wordt is dat de wereld ‘uit meer bestaat dan alleen het stoffelijke’. Een coherente religie kun je het niet noemen, het is meer een metafysische grabbelton. Zo is uit recent onderzoek gebleken dat in Nederland, zowel onder kerkelijken als onkerkelijken, één op de vier mensen in engelen en gebedsgenezing gelooft, en bijna de helft in wonderen. Ook blijkt van tijd tot tijd dat de letter van het Christendom de mensen meer en meer onbekend is. Nog onlangs werd een 17de-eeuwse gevelsteen in een veelgelezen krant als volgt beschreven: ‘Een kleurige gedenksteen beeldt het bijbelse verhaal uit waarin een jongetje wordt gered door een walvis’. Het is kortom religie zoals beleden door analfabeten, met aanvullingen afkomstig uit allerlei populair bijgeloof (occultisme, zielsverhuizing, astrologie, wedergeboorte etc.).

Dat is dus grosso modo waar het over gaat als er sprake is van ‘een beetje geloven’ of ‘ietsisme’. De vraag is dan of mensen met deze opvattingen, hoe vaag ook, gezien moeten worden als gelovigen. Volgens mij is daar geen twijfel aan. Sinds jaar en dag heb ik betoogd dat ‘een beetje geloven’ een vorm is van geloof en niet van ongeloof; ook een beetje geloven is geloven, schreef ik, ‘zoals een beetje zwanger zwanger is’.

* Voor publicatie bewerkte versie van een voordracht gehouden op de Filosofendag georganiseerd door de Universiteit van Tilburg, 17 April 2004.

Over deze uitspraak is nogal wat te doen geweest en van tijd tot tijd laait het vuur weer op. ‘Volgens Rudy Kousbroek,’ schreef Ger Groot in *De Groene Amsterdammer*, ‘kun je niet een beetje geloven. Toch is “een beetje geloven” precies wat katholieken altijd hebben gedaan.’

Het merkwaardigste van deze discussie is dat de door mij gebruikte metafoor door iedereen die het er niet mee eens is wordt opgevat als een ontkenning: ‘volgens K *kun je niet* een beetje geloven’, ‘K zegt een beetje geloven *kan niet*’. ‘K *ontkent* dat er verschillende manieren van geloven zijn’. Waar komt deze volstrekt arbitraire gevolgtrekking toch vandaan? Ik denk dat zij wortelt in taalverwarring, als gevolg van die vergelijking met zwangerschap, verkeerd begrepen als: ‘een beetje zwanger kan niet, een beetje geloven dus ook niet’. Maar dat volgt niet uit deze vergelijking, die alleen maar illustreert dat er voor een hoedanigheid geen verschil is tussen een beetje en helemaal. Als er gevraagd wordt ‘regent het?’ en iemand antwoordt: ‘een beetje’, dan betekent dat dat het regent. Welke gek zou daaruit afleiden dat een beetje regenen *niet kan*?

Wel, in dit geval de bloem der natie. Niet alleen GG kwam tot deze conclusie, maar vele anderen, onder wie zelfs de schaker en columnist Hans Ree. Tot mijn spijt, want ik ben een bewonderaar van Hans Ree. Maar tot mijn teleurstelling beriep hij zich op diezelfde dwaling, en voegde er bovendien nog een beschuldiging aan toe. Hier is hoe hij het in *NRC Handelsblad* formuleerde: ‘Mijn ongeloof is oprecht, mijn respect voor de grote religies ook. Flauwekul, dat respect, denkt Rudy Kousbroek, een beetje geloven bestaat niet, net zo min als een beetje zwanger zijn. Maar ik denk dat er niets anders bestaat dan een beetje geloven.’

Met alle respect voor Hans Ree, maar ik kan hier met de beste wil van de wereld niets meer in zien dan een aaneenschakeling van denkfouten. In de formulering van Ger Groot gold het voor de Katholieken, hier is het al geworden dat er ‘niets anders bestaat’ dan een beetje geloven; als dat waar is dan volgt daar uit dat er geen onderscheid is tussen geloven en een beetje geloven, het is dus gewoon hetzelfde; je kunt dat beetje er dan net zo goed aflaten, precies zoals ik beweer.

Nu de tweede denkfout - ‘flauwekul, dat respect’, ‘een beetje geloven bestaat niet’ - onzin, het één volgt niet uit het ander, er is geen enkel causaal verband. Mij deze gevolgtrekking toe te schrijven is dus zelf flauwekul. Maar bovendien denk ik dat helemaal niet. Het is adding insult to injury om mij ook nog in de schoenen te schuiven dat ik respect voor de grote religies flauwekul vind - waar haalt

Hans dat vandaan? Waar baseert hij het op? Zo moet ik mij ook nog rechtvaardigen voor een mening die ik niet heb en die ik nooit heb verkondigd. Ik heb integendeel veel respect voor de grote religies; ze hebben veel onheil gesticht maar ook essentiële bijdragen aan onze beschaving geleverd. Alleen is dat voor mij geen reden om in God te geloven.

Voor Hans dan wel? Hij schrijft: ‘mijn ongeloof is oprecht’, maar als je de hele uitspraak goed leest is de strekking onmiskenbaar dat respect voor de grote religies geloof impliceert. Dat is nu precies waartegen mijn bezwaren gericht zijn. Naar mijn opvattingen volgt geloof nu juist niet uit dat respect, zoals het ook niet volgt uit waardering voor religieuze poëzie of gewijde muziek - of in het algemeen uit esthetische ervaringen, uit ‘ontroering’, zoals telkens weer wordt gesuggereerd. Geloof heeft niets te maken met kunstzinnigheid. Het kan niet vaak genoeg worden gezegd: je kunt door de meest uiteenlopende manifestaties van de religie, en verdere dingen waar gelovigen het alleenrecht op menen te hebben, ontroerd worden zonder in enige hogere macht te geloven, zonder dat het bovennatuurlijke er aan te pas komt. Dat geldt ook voor het putten van troost uit ritueel, waar ik zelf meermalen van heb getuigd (bijvoorbeeld over het plengen van water door Catullus op het graf van zijn broer). Je hoeft niet in iets bovennatuurlijks te geloven om daardoor getroffen te worden, er is geen enkel Godsgeloof voor nodig; maar het is wel opvallend hoe hardnekkig gelovigen en hun fellow-travellers dat steeds weer proberen te claimen.

*

De vraag die mij bezighoudt is waarom dat ‘beetje geloven’ zoveel populariteit geniet. Het is opvallend hoeveel mensen in Nederland zich er op beroepen. Zo wilde ik het nu hebben over de vorm die het krijgt bij Hans Maarten van den Brink in zijn Kellendonk-lezing, begin dit jaar (2004) gehouden in Nijmegen en getiteld ‘Waarlijk spijs en drank’.

Frans Kellendonk! Er wordt onder de ‘beetje-gelovers’ een opvallende belangstelling voor deze schrijver aan de dag gelegd, zoals ook anderen hebben opgemerkt. De vraag die door Van den Brink in deze lezing aan de orde wordt gesteld is of een beetje geloven zich laat rijmen met het leerstuk der transsubstantiatie. Of ten minste: dat maak ik er nu van; in de tekst van de lezing zelf wordt dat niet zo onomwonden gezegd.

Laat mij vooropstellen dat ik deze lezing niet zonder genoegen

heb gelezen; vooral de aan Wordsworth herinnerende wending op de laatste bladzijde (‘een landschap dat hij herkent hoewel hij het niet eerder gezien heeft’) verraste mij en sprak mij aan. In deze tekst genoemd te worden is een grote eer, mijn wandeling op deze aarde is dus niet helemaal voor niets geweest. Of misschien in extremis toch nog vergeefs, als ik de passage lees waarin mijn beruchte vergelijking tussen geloof en zwangerschap wordt geciteerd.

Maar eerst dit: er zijn in deze tekst ook verder nog een paar kleinigheden waar ik mij over heb verwonderd, zoals de wellicht Freudiaanse omzetting in de titel van het essay van mijn hand waar Van den Brink uit citeert. Die titel luidde: ‘Vlees, vis of vleesvervanger’ (*NRC Handelsblad*, 11 Juli 2003); dat sloeg op de positie ingenomen door Ger Groot in zijn bespreking van de interviewbundel *Leven zonder God* van Harm Visser. Het intrigerende is dat Hans Maarten daar ‘Vlees, vis of *vis*vervanger’ van maakt - als dat opzettelijk is vermag ik de zin ervan niet te doorgronden; slaat het op de vroegere Rooms-Katholieke penitentie om op Vrijdag geen vlees maar vis te eten? Of was het een Fehlleistung, een Freudiaanse vergissing?

Wat mij ook intrigeerde was de manier waarop een zeker lucide inzicht van Karel van het Reve wordt behandeld. Dat inzicht betreft de literatuurwetenschap. ‘Een literair kunstwerk,’ schrijft Van den Brink, ‘is in veel opzichten een machine, maar niet in alle. Als dat wel zo was, dan zou het mogelijk zijn op grond van de analyse, een beschrijving van de werking, op bestelling nieuwe, functionerende meesterwerken in elkaar te zetten. Het is deze leemte in de tekstverklaring waarop Karel van het Reve ooit nogal gemakzuchtig zijn pijlen richtte en het is in deze leemte dat zich, neem ik aan, de onzichtbare en onsplijtbare kern van literaire kwaliteit bevindt.’

Waar ik over val is de kwalificatie ‘nogal gemakzuchtig’. Het gaat hier namelijk niet om een onbetekenende bijzaak, maar om wat Van den Brink zelf omschrijft als ‘een leemte in de tekstverklaring’. En niet zomaar een leemte, maar een die betrekking heeft op ‘de onzichtbare en onsplijtbare kern van literaire kwaliteit’. Het lijkt mij onterecht - en, wetend hoe de zaken zich afgespeeld hebben, eerlijk gezegd ook een beetje partijdig - om het constateren van een leemte die door hele generaties van geleerde literatuurwetenschappers over het hoofd was gezien, ‘nogal gemakzuchtig’ te noemen. Het was integendeel een van veel inzicht en oorspronkelijkheid getuigende observatie. Het miskennen daarvan is een beoordelingsfout die je wel vaker tegenkomt: het feit dat iets er simpel en voordehandliggend uitziet nadat een ander er de aandacht op heeft gevestigd.

Maar wat mij uiteraard het meest bezighoudt is de behandeling van mijn zo jammerlijk onbegrepen vergelijking tussen geloof en zwangerschap. Van den Brink werpt tegen dat er ‘verschillende manieren van geloven’ bestaan, en denkt dat ik dat ontken. Dan is er het volgende: die vergelijking tussen geloof en zwangerschap koos ik, zoals al vaker gezegd, omdat hier voor beide geldt dat ‘een beetje’ gelijk is aan ‘helemaal’ - en niet omdat er enige *inhoudelijke* overeenkomst tussen geloof en zwangerschap bestaat. Het is daarom een vergissing te denken dat onderdelen van het één ook van toepassing kunnen zijn op het ander, maar dat is tot mijn spijt wat Van den Brink doet (op blz. 18 van zijn tekst). Hij schrijft daar:

‘Je bent zwanger of je bent het niet. Het lijkt zo simpel. Maar het zegt zo weinig over het fenomeen, want er is veel meer tussen a en b dan wel en niet. Ik noem maar wat. Je kunt zwanger zijn en het niet weten. Je kunt zwanger zijn van een jongen, van een tweeling, of van een meisje. Je kunt zeker weten dat je de zwangerschap niet wilt. Je kunt zwanger zijn nadat je eerder zwanger bent geweest en het kind hebt verloren. Je kunt zwanger zijn van een misvormd of een dood kind, dat wel geboren zal moeten worden. Al die manieren van zwangerschap, en er zijn er nog veel meer, verschillen wezenlijk van elkaar en die schakering maakt de hele kwestie oneindig ingewikkelder en interessanter voor de beschouwer en voor de betrokkene dan Kousbroeks digitale axioma: “zwanger dat is ja of nee”.’

Deze door Hans Maarten geëvokeerde ‘manieren van zwangerschap’ zijn stuk voor stuk heel betekenisvol, maar die betekenissen zijn hier helaas irrelevant, er is geen enkele overeenkomst met iets in het geloven, ze verduidelijken niets, ze bewijzen hooguit dat Van den Brink een goed mens is met het hart op de juiste plaats - hij heeft alleen niet begrepen waar het om ging. Laat ik het nog eens proberen met een ander voorbeeld: als je zegt, sprekend over een redenering en een voetbal: ‘ze kunnen allebei lek zijn’, dan heeft het niet alleen geen zin, maar ook iets nogal humorloos om een exposé te geven over de samenstelling van de binnenband of het stikstofgehalte van de lucht waar hij mee gevuld is. Dat is niet wat vergeleken wordt, het gaat er alleen maar om dat zowel een redenering als een voetbal ‘lek’ kunnen zijn; de vergelijking is niet inhoudelijk.

Niet dat inhoudelijke vergelijkingen niet kunnen of niet mogen, maar de beperking: ‘een beetje’ moet dan specifiek betrokken zijn op de inhoud van geloofsartikelen, op datgene wat geloofd wordt; je krijgt dan iets als de verbeterde Catechismus voor de 21ste eeuw, zoals ik die wel eens meer heb omschreven:

Vraag: Bestaat God?
Antwoord: Een beetje.
Vr: Heeft God de wereld geschapen?
Antw: Ja en nee. In zekere zin wel.
Vr: Verwerpt gij de baarlijke Satan, zijn pracht en zijn praal?
Antw: Min of meer.
Vr: Moeten wij de tien geboden gehoorzamen?
Antw: Niet allemaal natuurlijk. Maar een percentage, dat moet kunnen.
Vr: Kan Jezus Christus ons verlossen van onze zonden?
Antw: Dat hangt ervan af. Voor een deel.
Vr: Zal wie oprecht berouw heeft worden vergeven?
Antw: Tot op zekere hoogte. Maar het berouw hoeft ook niet volkomen oprecht te zijn.

Niet toevallig benadrukt Van den Brink de letterlijkheid van bepaalde door Kellendonk gehanteerde geloofsartikelen, zoals met betrekking tot de meergenoemde transsubstantiatie. Dit leerstuk wordt officieel gedefinieerd als ‘het geloofsgeheim, plechtig afgekondigd op het Concilie van Trente: de “*zuiver Katholieke leer*” dat het brood *volledig* het lichaam en de wijn *volledig* het bloed van Christus wordt.’

Volledig, dat wil zeggen: niet een beetje. In Van den Brinks parafrase van Kellendonk: ‘dat is de opvatting dat het lichaam en bloed van Jezus Christus niet “bij wijze van spreken” aanwezig zijn tijdens de eucharistie, maar echt.’

Een scheikundig onderzoek van de mondinhoud zou het kunnen uitwijzen - dat dacht ik als kind al, maar dat is dan weer zoiets dat gelovigen afwijzen als heiligschennis. Dat begrip lijkt wel speciaal te zijn uitgevonden om verdichtsels, om niet te zeggen leugens, tegen verificatie te beschermen.

*

Waar de schoen ook wringt is dat maar weinig mensen graag als overtuigde gelovigen willen worden gezien. Veel sjieker is het om een beetje te twijfelen. All-out geloven is banaal, maar ‘zoeken’ is *salonfähig.* Twijfelaars zien zichzelf ook graag als ‘gekweld’, want dat heeft iets bewonderenswaardigs. Daarop berust ook, en zelfs voor een groot deel vrees ik, het prestige van Kellendonk bij de letsisten.

‘Een beetje geloven’ kan ook beschreven worden als het streven om van twee walletjes te eten. De zoeker wil liever niet bij de gelovi-

gen worden ingedeeld, maar bij de sceptici, d.w.z. bij de mensen die hun verstand gebruiken. Wat je daarbij ook vaak ziet is een grote belustheid op dat slijmballenwoord ‘agnostisch’ - dat betekent in de practijk iets als: ik ben eigenlijk gelovig, maar vraag me niet waarin. Gesjoemel, dat is kortom waar het koketteren met een beetje geloven niet zelden op neerkomt. Laten we nu ook maar eens het woord gebruiken dat Van den Brink zo ten onrechte op Karel van het Reve betrok: gemakzucht. Behalve misschien voor echte analfabeten dekt ‘een beetje geloven’ in veel gevallen ook gewoon gemakzucht. Het is dan wat nu bekend is als ‘New Age’, een wereldbeschouwing waarin ‘een beetje’ innerlijke tegenspraak ook geen enkel bezwaar is. Ietsisten zien daar een bewijs van tolerantie in.

Veel hiervan is au fond en tot mijn spijt ook van toepassing op Frans Kellendonk, van wie Van den Brink citeert dat hij niet geloofde, maar vond ‘dat juist in deze post-christelijke tijd het Christendom opnieuw een uitdaging is geworden’. Ziedaar een zin die Kellendonk naar mijn maatstaven onwaardig is; het is een van die uitdrukkingen die je bij de fellow-travelers wel vaker tegenkomt, samen met al die zachte-sector woorden als ‘bezinning’, ‘verinnerlijking’, ‘zingeving’ e.d.; wat je ook veel hoort is dat zij geloven ‘gewoon spannend’ vinden, dat zij op zoek zijn naar ‘een nieuwe onbevangenheid’, dat zij zich ‘geraakt voelen door het Christelijke erfgoed’ en wat dies meer zij.

Het is goed er hier nog eens aan te herinneren dat atheïsme niet ook een soort geloof is, maar iets principieel anders. Het onderscheid is *het al of niet toelaten van het bovennatuurlijke* in een beschouwing. Wat niet-geloven impliceert is dat de introductie van het bovennatuurlijke een hypothese onherroepelijk waardeloos maakt, zoals het toelaten van een fout in een wiskundige redenering, van bedrog in een natuurkundige proef, van een ongeoorloofde zet in een schaakpartij. Anders gezegd, niet-geloven is het enige programma dat vrijwaart tegen wat Jaap van Heerden zo treffend het schrikbewind der verzinsels heeft genoemd.

‘Het Christendom als uitdaging zien’ is een voorbeeld van iets dat in dit universum geen enkele betekenis heeft - en bovendien hartverscheurend stompzinnig klinkt. Gelukkig drukte Kellendonk zich meestal subtieler uit - bijvoorbeeld: ‘Ik heb in het hart van de schepping een leemte ontdekt waar God, als Hij bestaat, mooi in zou passen...’ Ziedaar een formule die mij heel wat nader staat dan zo'n cliché over het Christendom als uitdaging, ook al moet ik toegeven dat het één in strenge beschouwing niet meer betekenis heeft dan het ander.

Zeker: Kellendonk was ook naar mijn maatstaven een belangrijke schrijver, al moet ik bekennen dat ik wat moeite heb Hugo Brandt Corstius te volgen wanneer hij Kellendonk gelijk stelt aan Pascal.

In een andere tijd zou in Kellendonk misschien een heilige zijn herkend. Misschien trouwens ook nu nog, maar dan alleen door de Ietsisten - en zo overleeft, vrees ik, Kellendonks 'gedachtegoed' toch voornamelijk als New Age. Nou ja, niet helemaal. Laten we zeggen: 'een beetje'.

*

New Age staat niet in hoog aanzien, maar het heeft toch altijd nog veel meer prestige in de wereld dan het atheïsme, dat in sommige landen en in sommige kringen nog steeds synoniem is met immoreel. Nog onlangs werden in *Elsevier* atheïsten in emotionele termen gekenschetst als 'verachters van het geloof'. In een Amerikaanse krant las ik over een man van onbesproken gedrag, die al sinds meer dan tien jaar in Seattle de functie van padvindersleider had vervuld, maar ontslagen werd nadat hij op een of ander formulier had ingevuld dat hij atheïst was. Hij hoefde geen Christen te zijn maar hij moest wel ergens in geloven.

Niemand die het atheïsme 'spannend' of 'een uitdaging' noemt. Morele problemen worden in de media altijd aan gelovigen voorgelegd, nooit aan een atheïst. Een recent onderzoek wees uit dat voor de meeste Amerikanen een gelovige, een vrouw en zelfs een homo eventueel nog wel aanvaardbaar konden zijn als presidentscandidaat, maar niet een atheïst. Naar de letter van de door Hans Ree (en mij) zo gerespecteerde grote godsdiensten moeten atheïsten trouwens eigenlijk worden doodgemaakt (verbrand, uitgeroeid - cf. Spr. 2:22, Jes. 9:17, Job 36:6, 40:7, Ps. 37:34, 58:11, 106:18, etc.).

Gelovigen, gekwelde twijfelaars en eenzame zoekers naar God daarentegen genieten niet alleen aanzien maar ook een zekere mate van sociale bescherming; bekeerlingen worden verdedigd, aangemoedigd en geprezen. Dat is een hoffelijkheid die atheïsten niet wordt betoond. Bekeringen vormen een dankbaar onderwerp in de literatuur, met titels als *Het licht gezien. Bekeringen tot het katholicisme in de 20ste eeuw* (Cornelia Vogel). Wat geloof ik ook een belangrijke rol speelt is dat om bekeringen altijd een vage roep van uitverkiezing zweeft, het prestige van een geroepene, een uitverkorene. Geloofsafval en atheïsme daarentegen worden niet in verband gebracht met het ontdekken van licht of waarheid; een atheïst wordt niet gezien als een geroepene, geen romantische tranen wor-

den gestort over het lot van eenzame atheïsten in een boze wereld, niemand die een atheïst ‘dapper’ of ‘moedig’ noemt (terwijl dat in elk geval voor atheïsten in sommige Islamitische landen bepaald niet misplaatst zou zijn).

*

Mijn nieuwsgierigheid werd gewekt door een verhandeling getiteld *De geschiedenis van het Atheïsme*, door Hubert Dethier (Hadewych, Antwerpen-Baarn 1995). Het blijkt een titel te zijn die in een beschouwing over het Ietsisme niet mag ontbreken. ‘Onze Westerse democratie,’ schrijft Dethier, ‘staat pseudo-logisch in het teken van het *als-of*, het *ongeveer*, het *bijna* en het *zoals.*’ Wat hier met pseudo-logisch wordt bedoeld is mij niet helemaal duidelijk, maar Dethiers indeling correspondeert op frappante wijze met het ‘een beetje geloven’ van onze tijd; in de uitwerking wordt zelfs gesproken van het ‘iets’ ongeveer in de gedaante die het heeft in het Ietsisme:

‘a) Het *alsof* is de analogie, zeer geliefd in Katholieke milieux en door Teilhard de Chardin met grote virtuositeit toegepast. De analogie betekent een moraal als decor en als decoratie, dus als onwerkelijkheid. Gedurende de laatste wereldoorlog werd wel verteld dat Goebbels in de hemel was beland. Inplaats van een duister gangetje koos hij een brede avenue met aanlokkelijke etalages, maar toen hij de deur van een winkel wou openen stelde hij vast dat het om een *trompe l'oeil* ging, op een muur geschilderd. Toen hij naar Petrus ging en om uitleg vroeg, kreeg hij als antwoord: propaganda. Het *alsof* is een propagandistisch voelen en denken, “iets” dat bij de mode, bij de tijd past. Analoge gevoelens zijn decoratief en daarom kunstmatig.’

Ook de uitwerking van het ‘ongeveer’ is heel verhelderend; heel bevredigend wat mij betreft is dat Teilhard de Chardin wordt genoemd in dit verband:

‘b) het *ongeveer* is het halve. Het drukt zich uit in de haast, in de onafgewerktheid, in gevoelens en gedachten die ongeveer droef zijn en ongeveer gedacht worden. Het gaat om een nieuwe wijsheid. Men zegt iets van of tegen iemand en gelooft het ongeveer. Het is helemaal geen ongeloof, het is ook geen geloof... het denken van Teilhard de Chardin doet maar al te dikwijls aan dit “ongeveer” denken... Inderdaad is Teilhard de Chardin ongeveer een atheïst, ongeveer een pantheïst, ongeveer een christen, ongeveer een katholiek, ongeveer een jezuïet... Het ongeveer is het reële Atheïsme van het hedendaagse christendom.’

Opmerkelijk is ook Dethiers behandeling van het ‘bijna’, met heel toepasselijke conclusies over het ‘bijna-Christendom’:

‘c) het *bijna* is de typische helse belevenis van een mens die het groot lot zou hebben gewonnen, alleen had de één een twee moeten zijn, voor de rest kloppen alle cijfers... Ook Teilhard de Chardin lijdt aan het “bijna”. Hij is bijna een atheïst, op het randje af, zoals hij bijna een christen is. Heel veel van wat hij zegt is bijna waar. Het *bijna-christendom* doet zich op een zeer merkwaardige wijze voor als ongelovig geloof.’

In het ‘zoals’ komen weer andere essentiële aspecten ter sprake, zoals het begrip nabootsing:

‘d) Ook het *zoals* is fundamenteel voor de huidige maatschappij, die gebouwd is op imitatie. Nagebootste gevoelens en gedachten, nagebootste levenshoudingen, nagebootste kunst... In een bepaald opzicht bootst Teilhard de Chardin de Kerk na... maar hij bootst ook de wetenschap na.’

Nagebootste gevoelens en gedachten, nagebootste levenshoudingen, nagebootste kunst - dat deed mij uiteraard aan Frans Kellendonk denken, maar het ging hier vooral over Teilhard de Chardin. Nagebootste wetenschap heeft hier in de eerste plaats betrekking op de evolutietheorie. Dat is inderdaad de theorie die in de religie de grootste ravages heeft aangericht. Het heeft mij altijd gefascineerd hoe bepaalde gelovigen daarop hebben gereageerd met een soort verbale natuurkunde; dat gold voor Bergson, maar het aangrijpendste voorbeeld was ongetwijfeld Teilhard, die gedacht moet hebben dat het mogelijk was een synthese te bewerkstelligen tussen geloof en wetenschap met behulp van theologisch vocabulaire en termen uit de evolutietheorie. Ik vermoed dat Teilhard *werkelijk* geen inzicht had in het verschil tussen echte natuurkunde en zijn eigengemaakte fysica van het woord. Theofysica. Hij moet gedacht hebben dat allebei uit woorden bestonden. Wetenschappelijke kennis, dat was het woord ervoor weten. Vandaar misschien ook dat de minder verbaal ingestelde Nederlanders niet zo gemakkelijk onder de betovering van Teilhard de Chardin kwamen; ik heb zelf de ervaring gehad dat sommige van zijn zinnen niet in het Nederlands kunnen worden overgebracht zonder hun betekenis te verliezen.

Het Teilhardisme is nu al bijna irrelevant geworden, en de beetje-gelovigen, zeker in Nederland, weten al nauwelijks meer wie hij was. Maar hij blijft een van de voorlopers van het letsisme; een grondlegger, een voorvader.

*

Er is nog iets met het barokke taalgebruik van Teilhard de Chardin: het is on-Protestants. Dat zou ook een reden kunnen zijn dat het (Noord-)Nederlands er moeite mee had. Misschien geldt iets dergelijks ook tot op zekere hoogte voor het proza van Kellendonk.

Hoe relevant is het feit, ook door Groot vermeld, dat de huidige geloofsrevival ‘meer dan algemeen wordt beseft een verschijnsel is dat voornamelijk in de Rooms-Katholieke wereld plaatsvindt’? Je hoort wel eens dat Katholicisme een streven naar schoonheid en het Protestantisme een streven naar waarheid zou zijn. Dat zou dan een zeker licht kunnen werpen op GG's stelling dat ‘een beetje geloven precies is wat Katholieken altijd hebben gedaan’. Meer dus dan de Protestanten, een andere betekenis kan ik er niet aan verbinden.

Misschien was het om GG te beschamen dat er vervolgens een boek verscheen met de briljante titel *Een beetje geloven* (Balans 1999), geredigeerd door een nog groter onbenul dan Ger Groot, te weten W.B. Drees, ‘verbonden aan het Bezinningscentrum van de Vrije Universiteit’. Deze Drees had mijn levenspad al eens eerder gekruist: het was hem op een of andere manier gelukt zich als spreker te laten uitnodigen op een congres van het Sceptisch Genootschap (1997), waar hij niets te maken had en volstrekt onsceptische opinies verkondigde, en daar bovendien gezellig en breeduit alle tijd voor nam, terwijl de leiding de deelnemers gesmeekt had hun spreektijd te beperken tot een paar minuten.

Maar nu over dat boek: slappe kost, misschien wel de slapste kost van Nederland en dat wil wat zeggen. Het spreekt vanzelf dat de parabel over de zwangerschap voor Drees te moeilijk is: ook hij denkt dat het ‘of je bent atheïst of je bent orthodox gelovige’ betekent. Nou ja, laat hem ook maar.

W.B. Drees nu heeft vastgesteld wie de *echte* beetje-gelovers zijn: niet de Katholieken van Ger Groot, maar zijn eigen Vrijzinnig-Protestanten. ‘Vrijzinnig geloven,’ zo legt hij uit, ‘is niet zozeer “een beetje geloven” qua hoeveelheid, alsof het om orthodox geloof minus een aantal geloofsartikelen zou gaan, maar veelmeer “geloven in een Vrijzinnig-Protestantse stijl”.’

Daar moet Ger Groot nu dus maar eens rustig over nadenken. Ze zitten overigens toch wel op één lijn, Drees en Groot: ook GG heeft het over de ‘schemerzones van de geloofszekerheid’ en ook hij herinnert er aan dat we niet in een ‘wetenschappelijk universum’ leven, waarin ‘alles kan worden teruggebracht tot impulsen en reacties’.

Je schrikt van de primitieve voorstelling die zulke mensen zich van een rationele denkwereld maken; zo stelt GG tegenover al dat kille en zielloze atheïsme ‘een wereld waarin we gevoelens, verlan-

gens, vragen hebben en waarin beelden en mogelijke antwoorden iets kunnen betekenen.’

Zo zie je maar weer, dat hebben die vuige Godloochenaars toch maar niet! Die brengen alles terug tot impulsen en reacties. Die leven in een wereld waarin beelden en mogelijke antwoorden niets betekenen! Gevoelens en verlangens, dat is typisch iets wat atheïsten niet kennen. Alleen religieus ingestelde mensen hebben die. Ach, het heeft ook wel iets vertederends.

[Over Hans Groenewegen]

Een essay is geen poging tot een sluitende uitleg van, of een beargumenteerd oordeel over een onderwerp. Een essay is eropuit dat onderwerp open te leggen voor de eigen gedachten van de lezer van het essay. Jacob Groot is mijn lievelingsdichter, een van de weinigen die onverschrokken het absolute blijft oproepen en doorvorsen in het enige medium waarin dat kan: de poëzie. Hans Groenewegen is mijn favoriete essayist over poëzie, een van de weinigen die onverschrokken dichterlijke werelden blijft openleggen waar anderen zich liever niet aan stoten. Hij doet dat op een wijze die zowel onderzoekt en verklaart, als het raadsel intact houdt van de poëzie die hij onder handen neemt. Daardoor laat hij niet alleen voorbeeldig zien wat de dichtkunst vermag, maar ook wat essayistiek is.

ARJEN MULDER

Hans Groenewegen

Gelijktijdigheid van het tegengestelde

I

Het front van de jongste bundel van Jacob Groot proclameert: *Zij Is Er.* Drie woorden, drie kapitalen, elk woord krijgt de tijd om uit te klinken voor het volgende komt. Hier roept iemand in een weidse ruimte, vanuit een innerlijke overtuiging en tegen alles in het bijzonder.

Degeen die roept moet een solist zijn. Probeer maar eens hoe het klinkt als je niet zegt: ‘zij’ maar ‘ze is er’. Onmiddellijk hoor je hoe je het accent naar het middelste woord laat verschuiven. Ik hoor mezelf als de vader die naar boven loopt om te kijken of zijn dochter die al de hele middag kwijt is, misschien gewoon in bed ligt. De roep klinkt van de trap naar beneden: ‘ze is er.’ De opluchting zucht door het hele huis. Maar zeg vervolgens weer ‘Zij’, zoals het er staat. Je hoort wat anders. Je hoort een ander. Je hoort iemand die zich uitverkoren vermoedde, die zich gezocht wist door degene die hij zelf overal zocht, die haar vond en nu luidkeels roept ‘Zij’ is er. En ze is er voor hém. Zij is de zijne. Hij zal de hare zijn.

Hij die ik net met mijn innerlijk oor hoorde roepen mag een solist zijn, hij speelt zijn solo's wel voor een publiek van lezers. Kijk maar. De titel verbergt een vierde woord dat het met zijn hoofdletters onthult: ZIE. Dat vierde woord gaat onzichtbaar aan de andere drie vooraf. De extatische proclamatie van de verliefde is tegelijkertijd een oproep om met de spreker mee te kijken: *Zie, Zij Is Er.* De spreker is een ooggetuige die ons lezers wil overtuigen van het bestaan van haar die hij meent te zien. Hij deelt ons haar bestaan mee, en noodt ons zelf naar haar te kijken.

Wie zij is? De poëzie neem ik aan, of de tekstbeweging die haar doet ontstaan. De bewegingen van de tekst zijn door de dichter in gang gebracht. De titel is hiermee tevens het eureka van de dichter, die, aan zijn tafel gezeten, de laatste versie van de bundel doorlas, benieuwd of het werkt. Met zijn schrijven riep hij de poëzie op om aan hem te verschijnen. Hij las wat hij schreef en hij ziet haar voor

zich. In zijn kamer, tussen de boekenwanden, roept hij het uit tot zichzelf, dat zij er ‘Is’ in al haar onuitsprekelijke schoonheid.

Een van de tekstbewegingen in de bundel van Groot springt al bij het eerste doorbladeren in het oog. Na de titel en de herhaling ervan op de titelpagina zijn de motto's te lezen. Een daarvan negeert de titel. Het is een regel uit een song van The Zombies: ‘Please don't bother trying to find her - She's not there.’ De song is getiteld ‘She's Not There’. Op de bevestiging volgt dus onmiddellijk de ontkenning. Doorbladerend kom je aan het slot van de eerste afdeling het titelgedicht tegen: ‘zij is er’. Opnieuw een wending. Nu is er weer de bevestiging van haar aanwezigheid.

Moet je nu spreken van een pendelbeweging tussen bevestiging en ontkenning? Ik denk het niet. Wat eenmaal gedrukt is, staat er. Wat eenmaal is gelezen, is niet meer te vergeten. Bevestiging en ontkenning schuiven in elkaar als elkaars ondertoon.

Dat in elkaar schuiven van beide uitersten voltrekt zich bij mij eveneens op een andere manier. Het lied van The Zombies is een van die merkwaardige hits waarvan een enkele regel in staat is onmiddellijk zijn melodiegroef in mijn hoofd terug te vinden. Daaruit welt hij uren, soms dagen naar mijn mond om gezongen te worden. ‘Winter in America is cold’ is er nog zo een, en ‘brandend zand en nergens water, brandend zand, dit leven is voor hem een hel’. Bij mij bereikt Groot door de keuze van het motto het effect dat elke keer als ik zijn bundel oppak om erin te lezen, de melodie van ‘She's Not There’ in mijn hoofd klinkt. Die ontkenning klinkt dus nog steeds als aan het eind van de eerste afdeling mijn oog valt op het titelgedicht dat opnieuw bevestigt: ‘zij is er.’

Nu zingt het in mijn hoofd. Gezegend zij bij wie het nummer van The Zombies niet is ingesleten. Ik weet nu al dat ik er niet van af zal komen, zolang ik over de bundel van Jacob Groot schrijf. Is dat geen aanwezigheid? Mij lijkt daarom dat er opnieuw een gelijktijdigheid van ontkenning en bevestiging is ontstaan. Ze is er niet, zegt de tekstregel. Ze is er zelfs zo nadrukkelijk niet, dat ik geen moeite hoef te doen haar te vinden. Maar het omgekeerde is eveneens waar. Ook daar hoefde ik geen moeite voor te doen. De melodie is er en ik raak haar niet kwijt. Een melodie, of het nu de zinsmelodie is of de melodie van een lied, vertegenwoordigt de poëzie. Zij refereert aan haar aanwezigheid.

II

De leeswijzer die het eerste doorbladeren biedt, blijkt vruchtbaar bij het lezen van de gedichten. Hij richt je op een van de technieken die Jacob Groot zeer consequent hanteert. Hij plaatst woorden met tegengestelde betekenis dicht op elkaar. Hij doet dat bovendien in een ongewoon hoge dichtheid, zoals op de bevestiging van de titel onmiddellijk de ontkenning van het motto volgt. De tekst van de gedichten beweegt voort van contrast naar contrast. Een bepaalde betekenis wordt niet langs een genuanceerde uitbreiding uitgewerkt tot zij een heel vers of gedicht beslaat. Zij wordt afgebroken. Even beweegt de tekst een andere kant op. Dan breekt de dichter ook die beweging af en en wendt de tekst in weer een andere contrasterende richting.

Groot hanteerde die techniek al in zijn vorige bundel *Natuurlijke Liefde* (1998). De consequentie en frequentie waarmee hij het doet, wekt soms de indruk van een automatisme. De dichter lijkt dan een machine die woordcontrasten monteert.

Getuige een aantal gedichten in *Zij Is Er* is Groot zich hiervan bewust. Doordat ik de combinatie van de woorden ‘automatisme’, ‘machine’ en ‘zich ergens van bewust zijn’ wilde gebruiken, was ik geneigd negatief kwalificerend te schrijven ‘is Groot zich van het gevaar bewust’. Het machinale krijgt al snel een negatieve connotatie, zeker in verband met poëzie. Dat gebeurt al helemaal in verband met poëzie waarin termen als waarheid, schoonheid en zuiverheid functioneren zonder verontschuldigende grammaticale gestes of zonder dat ze doortrokken is van een ironie die geen enkel verlangen heeft naar wat ze denkt te ironiseren. Groot schrijft zulke ernstige poëzie, met een gebeitelde zegging en met een andere ironie, een die een middel is om te verdwijnen om het verhevene te kunnen bereiken. Maar ik betwijfel of hij het machinale als gevaar ziet. Voor hem is dat machinale met de eraan verbonden automatismen een mogelijkheid uitdrukking te geven aan ervaringen en verlangens, die onder een ander, minder streng regime dan de onpersoonlijke, ‘machinale’ betekenisproductie zouden verdwijnen in de poëtische clichés van het persoonlijke. Het machinale is in zijn werk misschien op te vatten als een analogie van meditatie. Technieken worden bewust ingezet om een effect te bereiken dat buiten het gestuurde bewustzijn valt.

De dichter is natuurlijk ook een intelligente machine. De lezer die het bewegingsmechanisme van de tekst heeft ontdekt, leest daarna met een verwachtingspatroon. Mijn machinale betekenistoekenning treedt onmiddellijk in werking. Maar hoewel ik de me-

chanismen steeds herken, verstoort de tekst regelmatig de concrete verwachting. Op een ja volgt niet zomaar een nee, op wit niet altijd een gemakkelijk zwart. De dichter kiest niet voor de evidentste contrasten - evident voor mij of evident voor hem. Hij kiest naast de evidenties. Hij zoekt met deze vrij gestuurde technische automatismen waarschijnlijk de gelijktijdigheid van het onpersoonlijke en het individuele. Zo staat in het eerste gedicht van de bundel ‘zielsmachine’, een woord waarin die gelijktijdigheid is gerealiseerd. Op vergelijkbare wijze draagt een gedicht een titel die het tot een paradoxale proloog maakt: ‘voor het begin van de poëzie’. Een gedicht handelt van wat aan hem voorafgaat en strikt genomen geen plaats daarin heeft:

> Je hoort het nieuws van een ondergang maar je weet niet
> of het oud is of gelogen, omdat ze willen dat schoonheid
> donker wordt of geen waarheid proeven, en alles bij elkaar
> breng je door uiteen te vallen in steeds grotere gehelen die je,
>
> gebogen over tafel, lijmt tot een plakplaatje. Eerst verschieten
> de sterren, dan kwijlt het blauwste duister, het lover rafelt
> over de dieren des velds, en ten slotte falen de veelbelovendste
> namen in de slaap van de ribben. Daarna, in de allerlaatste plaats,
>
> is het de beurt aan haar, in de allereerste plaats aan wie zich jou
> wil noemen uit naam van een mond. Meer kan je nooit doen:
> de holte van je heelal zweemt naar de woning van je tong; ze gaat
>
> de deur uit aan een riem: in de ruimte vol begrippen die ze vraagt
> om verlossing: van zichzelf, onbereikbaar ultraverre zielsmachine
> op het godsblauw van een adem, in haar armen om je lippen

Enkele wendingen of omslagen springen onmiddellijk in het oog: nieuws - oud; gelogen - waarheid; bij elkaar brengen - uiteenvallen - gehelen; grotere - plakplaat*je*; eerste - ten slotte - allerlaatste - allereerste; de deur uit - aan een riem; ultraverre - om je lippen. Enkele andere zijn daar meer ondergeschoven. Het contrast schoonheid - donker impliceert een verbinding van schoonheid met licht. Het contrast tafel - veld toont de beweging van het in elkaar schuiven van binnen en buiten dat in de terzinen van dit sonnet nogmaals wordt voltrokken. Via het verzwegen woord gehemelte - in ‘zweemt’ met klank aangeraakt - zijn mondholte en heelal in elkaar begrepen. Het spreken van de poëzie dat van buiten komt, vervoegt

zich met het eigen spreken. Zij spreekt met ‘jouw’ tong, die vastligt aan ‘jouw’ tongriem in ‘jouw’ mondholte. Daarom ook kan in het tweede kwatrijn het blauwste duister van het heelal kwijlen.

‘Falen’ en ‘veelbelovendste’ zetten het voorbije en het komende tegenover elkaar. Datzelfde contrast bestaat tussen het ‘voor het begin’ van de titel en het woord ondergang in de eerste regel. Het apocalyptische ‘ondergang’ zet een tegentoon voor de referenties aan een scheppingsverhaal uit de bijbel, die Groot vanaf het tweede kwatrijn in zijn gedicht vlocht. De ‘dieren des velds’ is een archaïserende formulering die het taaleigen van de Statenvertaling echoot en de lezer op dat spoor zet.

Jacob Groot ‘vertelt’ het verhaal in omgekeerde volgorde na. In Genesis 2 wordt de mens geformeerd uit stof. Om hem tot leven te wekken blaast God hem zijn levensadem in de neus - de tweede terzine spreekt van het godsblauw van een adem. De levende mens wordt in de Hof van Eden geplaatst. Daar geeft hij de dieren namen. Als hij bij aanblik van de paarsgewijs voorbijtrekkende schepsels niemand ziet die bij hem past, brengt God een diepe slaap over hem. Tijdens die slaap neemt Hij een rib uit zijn lijf en bouwt die uit tot een vrouw. Die elementen zijn getransformeerd terug te vinden in het tweede kwatrijn.

Je zou dit openingsgedicht een scheppingssonnet kunnen noemen. Het is een sonnet dat van de oorsprong van de poëzie spreekt en van de oorsprong van de dichter. Je moet er dan wel bij bedenken dat het echec is meegeschapen. De dreiging van de ondergang strekt zich uit langs ‘gelogen’, ‘uiteenvallen’, ‘plakplaatje’, ‘kwijlen’, ‘rafelt’, ‘falen’, ‘onbereikbaar’. Groot spant zijn tekst tussen de verheven termen waarheid, leugen, schoonheid, namen, noemen, verlossing, ziel, godsblauw. Hij snijdt er dissonanten doorheen: lijmt, plakplaatje, kwijlt.

Wie wordt geschapen? Wie worden geschapen? Wie schept wie? Die vragen zijn met dit gedicht voor ogen niet eenduidig te beantwoorden. Wordt de schepping van de poëzie beschreven? De schepping van de taal? De schepping van de dichter? Schept de taal de poëzie? Schept de poëzie het dichterlijk spreken dat de dichter schept? In dit gedicht, zoals in vele andere gedichten van deze bundel, zijn recursieve verhoudingen geschapen. Wie treden er op in de zin die begint in het tweede kwatrijn en die doorloopt tot halverwege de tweede regel van de eerste terzine? Wie is die ‘haar’? Eerst dacht ik ‘de poëzie’. Maar die gedachte is onlogisch. De titel refereert aan de situatie die aan ‘de poëzie’ voorafgaat. Te verwachten is daarom dat zij eerst als eindresultaat van het scheppingsproces ver-

schijnt. Aan het slot van het gedicht.

Ook daarom dringt de nadere specificering van ‘haar’ in de laatste twee strofen mijn gedachten in de richting van ‘de tong’. Bij het ‘aan een riem de deur uit gaan’, gaat de tong, aan de tongriem binnensmonds gebonden, over in de stem. Hoewel hier heel direct in haar fysieke gestalte beschreven, lijkt daarom ook de metafoor werkzaam waarin tong en taal elkaar betekenen. De woorden namen, noemen, begrippen en vragen versterken die associatie. Al die woorden - poëzie, tong, taal, stem - zijn grammaticaal gesproken in de eerste plaats vrouwelijk.

Hoewel in haar fysieke gestalte beschreven, de lichaamseigen tong, blijft zij een vreemde. Mond is mannelijk. Ik identificeer voor het gemak de ‘jou’ met de mannelijke dichter Jacob Groot. De tong zegt ik, zou je de eerste terzine kunnen parafraseren. Maar, om met Rimbaud te spreken, die ik is een ander. De tong is zichzelf niet. De dichter spreekt met vreemde tong als hij ik zegt.

In dit gedicht maar ook in de andere gedichten van deze bundel, is de verklaring ook de oorzaak van de vreemde toon. Groot voert de onderlinge uitwisselbaarheid van de opgevoerde personages zo ver door, dat het binnene en het buitene, het eigene en het onbereikbare in elkaar schuiven. Als de tong de deur uit gaat, aan haar tongriem achterblijvend, is ze de stem. De stem, adem en klanken, hanteert de taal. Ze beweegt zich in de taalruimte, ‘de ruimte vol begrippen’. Wil ze van de taal verlost worden? Of wil ze dat de begrippen zichzelf verlossen? Is zij de zielsmachine en tegelijk onbereikbaar? Godsblauw is het verre, adem het nabije wat ons in en uit gaat.

Tot slot van dit openingssonnet van zijn bundel laat Jacob Groot de stem haar armen om zijn lippen slaan. Er heeft een omslag plaatsgevonden. Het gedicht begon bij het oor. Het lyrische subject hoorde van de ondergang van de poëzie in de eerste regel. Het huidige poëtische klimaat is blijkbaar zo dat ‘schoonheid’ en ‘waarheid’ niet meer ter zake zijn. Een niet nader gespecificeerd ‘ze’ - het is aan lezers of ze de hun hier aangereikte schoen willen passen - verduistert de schoonheid en spuugt de waarheid uit. In wat wellicht een reinigingsproces genoemd kan worden, bewerkt het gedicht genoemde verschuiving van het oor naar de mond. De laatste zes woorden tonen een liefdevolle vereniging van het eigene en het vreemde. Het gedicht voltooit ermee de schepping van de poëzie. Zij is er. Het tweede gedicht van de bundel begint daarom met het woord ‘Poëzie’.

Alleen die Zombies blijven maar in mijn hersenen rondzingen.

III

Van de tweeënveertig gedichten in *Zij Is Er* hebben er drieëndertig in de eerste oogopslag de vorm van een sonnet. Twee kwatrijnen, twee terzinen. In *Natuurlijke Liefde* was dat het geval met op een na alle gedichten. Klaarblijkelijk vindt Jacob Groot deze vorm geschikt voor het project dat hij uitvoert.

Sonnetten hadden in de Nederlandse poëzie een tijdlang een kwalijke reputatie. Dat is voorbij. Het is niet moeilijk meer dan tien dichters te noemen die het genre beoefenen, onder hen niet de minste. Denk bijvoorbeeld aan H.H. ter Balkt, Huub Beurskens, Hugo Claus, Christine D'haen, Jan Kuijper, Jacques Hamelink en Leo Vroman. De meesten van hen schrijven wel eigenzinnige varianten. De vorm is kennelijk van een zo stevige klassieke kwaliteit, dat hij grote experimenten verdraagt zonder zijn legitimerende kracht te verliezen. Zelfs als iemand een drieregelig gedicht van respectievelijk vijf, zeven en vijf lettergrepen een sonnet noemt, kan dat de lezer verleiden tot multi-literaire mijmeringen.

Ook Jacob Groot doet zíjn ding met het sonnet. Het eerste gezicht determineert onmiddellijk: dit is een sonnet. Het tweede gezicht constateert dat een aantal klassieke kenmerken ontbreekt. Kijk maar naar bovenstaand ‘voor het begin van de poëzie’. Het klinkdicht vertoont geen rijmschema, noch een petrarkistisch, noch een shakespeareaans. Een vast metrisch schema als bijvoorbeeld de vijf- of zesvoetige jambe heeft het net zomin als de andere sonnetten in de bundel. De overigens wel regelmatig uitwaaierende regels hebben een vrije, maar sterke ritmiek. Misschien zijn er argumenten te vinden om te spreken van de traditionele volta of wending tussen octaaf en sextet. Zo contrasteren ‘allerlaatste’ en ‘allereerste’. Misschien zou je kunnen zeggen dat in het octaaf het papierwerk (het lijmen van het plakplaatje) domineert, en in het sextet de levende stem. Er is de discrepantie tussen de veronderstelde afwezigheid van de poëzie in de aanhef en haar verschijning aan het slot. Toch vind ik, de hele verzameling van zijn laatste twee bundels overziend, de klassieke volta niet kenmerkend voor de sonnetten van Groot.

Het derde gezicht vertelt dat de dichter enkele kenmerkende eigenschappen van het klassieke sonnet op eigen wijze heeft aangebracht. In de meeste van zijn sonnetten ontbreekt een heldere wending tussen octaaf en sextet. Toch is er aan wending geen gebrek. Meestal zijn er verschillende per strofe. Je zou kunnen zeggen dat omslag of wending het eerste bouwprincipe van de gedichten van Groot is. Zijn schrijven is een voortdurend wenden met de werking van contrasten. Op het mogelijk doel daarvan kom ik nog terug.

Traditioneel verspringen in de wending de niveaus. Een opgebouwd beeld wordt gecontrasteerd met een overpeinzing. Of omgekeerd: een overpeinzing krijgt een beeld of tegenbeeld. Het maakt het sonnet tot een filosoferend genre. De sonnetten van Jacob Groot verspringen bij voortduring tussen sterk beeldende passages en passages die zich uitputten in redeneringen. De beeldende passages zijn zeer zintuiglijk bepaald, met een accent op het visuele. Groot poogt het schouwende en beschouwende ineen te schuiven.

Klankwonderen zijn er verricht met de rijmschema's van het traditionele klinkdicht. Groots sonnetten rijmen of assoneren niet. Toch is het vormen van klankstructuren zijn tweede belangrijke techniek. Hij construeert muziekmachines. Hij clustert met assonanties, inwendig rijm, consonanties, alles tegelijk of afwisselend. Soms beslaat een bepaald klankcluster enkele regels, soms meer dan één strofe. Een klankverschuiving, bijvoorbeeld van de korte naar de lange a, kan het volgende cluster domineren.

De voortgang in de tekst, de sprongen van woord naar woord, worden dus niet alleen gekozen vanwege de contrasten in vele betekenisaspecten van een woord. De muzikale coherentie tussen die contrasterende woorden speelt een even belangrijke rol. Lees hardop voor uzelf of een geliefde en hoor hoe het gedicht ‘gedempte kamers: koolrode modder’ ineengeklonken is. Misschien ziet u uit de autonome muziek meteen het beeld oprijzen van de thuiskomst van een West-Fries jongetje, na een ijzige tocht huiswaarts over een winderige dijk in de winter. Zoals vaker in deze bundel schuiven beeld en muziek in elkaar:

> IJsblinde slagregens inslikken als klinknagels, worden verbonden
> door de koolrode modder van het toepad: in de bijkeuken bij de
> kraan zijn klompen verschoppen: zijn klompsokken stuk voor stuk
> vergoddelozen tot de zolen schaatsglad wegglijden om de huid
>
> van de wol los te trekken: hard met de handdoek langs de aanrecht
> zich droogslaan, terwijl het geweld van buiten, een stormfilm geluid

in de keuken, een goochelbeeld op de ruiten maakt als zijn hoofd buigt
zich voor het onbegrijpelijke zeepbakje en vervolgens een ander dan

ooit, in flanel, trekt verdoofd door de gedempte kamers en doet hem
veranderen in goud: elementair gaan stralen langzaam zijn ledematen
van edelmetaal dat vloeit uit de eenvoud van de ruimte om hem heen

zijn ogen vol: de dag drenkt hem: met het denkbeeld hoe haar leegte
zich plengt meedogenloos in hem: hij offert zich echter, appel ontdaan
gevallen van zijn tak met de blos die naar zijn wangen stijgt tot de gelofte

Ik zou dit sonnet kunnen gebruiken om mijn these van de wendingen op de korte baan te falsifiëren. Een grote omslag voltrekt zich in dit sonnet. Van ijskoud naar gloeiend heet. Het is tevens een grootse omslag. De zintuiglijke ervaring van de elementen door het kind is in dichterlijk retrospectief gelijkgesteld aan een alchemistische metamorfose. Zijn lichaamssensaties doen het jongetje zichzelf als een ander ervaren. De verwoording vervoert hem van de ijzige nacht (‘ijsblind’) in de gouden zon zelf (hij gaat stralen).

Dit alchemistisch procédé, de transmutatie van loodgrijs ijs in zonnegoud, is een modernistische topos. Je kunt bijvoorbeeld denken aan Arthur Rimbaud. Hij schreef de tekst ‘Alchimie du verbe’: ‘[...] Ik verzon de kleur van de klinkers! - *A* zwart, *E* wit, *I* rood, *O* blauw, *U* groen. - Ik bepaalde vorm en beweging van elke medeklinker, en met mijn spontane verzen ging ik er prat op een poëtisch woord uit te vinden dat ooit toegankelijk zou zijn voor alle zintuigen. Ik liet de vertalingen achterwege. Het begon als een experiment. Ik schreef stiltes, nachten neer, ik noteerde het onuitdrukbare. Ik legde duizelingen vast [...]’ (vertaling Paul Claes). Verderop in Rimbauds assemblages van prozagedicht en geversifieerde poëzie staan regels die zich eveneens met Groots sonnet in verband laten brengen: ‘De wind van God smeet ijsnaalden in de venen;// Door mijn tranen zag ik goud - en kon niet drinken.’

IV

De twee gedichten hebben met elkaar gemeen dat ze om iets heen cirkelen wat je een roepingsmoment zou kunnen noemen. Als je de explicitering van de gedachten die ze oproepen in een andere richting wilt laten gaan, kun je zeggen dat het over een bewustwording handelt. De initiële ervaring is die van een breuk in de identiteit. Wat daar ‘ik’ zegt, nee, dat ben ik niet zelf. Het jongetje is ‘een ander dan ooit’. In die onbenoembare, alleen aan te duiden breuk in de continuïteit van het subject, is de poëzie er. Hij is als dichter geroepen. Hij wordt zich bewust van de mogelijkheid te dichten.

Het zal die overtuiging zijn die Groot aanzet tot zijn stijl van wending en contrast. De vervreemdende technieken van betekenisdiscontinuïteit, autonome muzikale sturing en overstrekking van logische argumentatie zijn middelen om de voorwaarden van ‘haar’ aanwezigheid te creëren.

Het is een operatie die ook een verhelderend commentaar tot paradoxen verleidt. De aanwezigheid van ‘de poëzie’ is door de dichter alleen op te roepen met middelen waarmee hij zichzelf afwezig maakt. Vandaar die cirkelzang van The Zombies door mijn hersenen. Waar ik de ervaring van haar aanwezigheid articuleer, verdwijnt ze. En ik doe hier niet anders dan de onpersoonlijke technieken van deze dichter determineren als zijn hoogstpersoonlijke stijl. Zijn thematiek en opvattingen deelt hij met collega's uit alle eeuwen. De stem die zijn gedichten vormen is onmiskenbaar de zijne. Kan ‘zij’ er dan wel zijn? Ook dat echec lijdt hij, zoals Paul Rodenko heeft laten zien, zoals vele anderen voor en na hem. Neem die arme Rimbaud. Hij zag het goud, maar kon het niet drinken. Terwijl toch het drinkbaar goud (aurum potabile) de drank van wijsheid en onsterfelijkheid van de alchemisten is. Wist hij dat het dit echec was dat hem voor ons op dit moment onsterfelijk maakte?

Groot koos voor een vervreemdende formulering in zijn openingsgedicht: ‘wie zich jou wil noemen uit naam van een mond.’ Mond, tong en in vele andere gedichten de eigen ogen zijn als vreemde objecten beschreven. Spreken, proeven, zien en schouwen zijn zo gepresenteerd als fenomenen die zich eerder aan het subject voltrekken, dan dat het activiteiten zijn die hij onderneemt. Dat wordt versterkt door het gebruik in bijna alle gedichten van de tweede persoon als lyrisch subject.

‘Je’ zeggen waar ‘ik’ bedoeld is komt vaak voor onder dichters. Toch onderscheidt het effect ervan in de gedichten van Groot zich van het effect bij veel van zijn collega's. Wellicht omdat hij het combineert met additionele vervreemdende technieken. Vaak hanteren

andere dichters de tweede persoon om hun ik hanteerbaar te maken. Er ontstaat een melancholische, ironische of anderszins gevoelsmatig gekleurde zelfbeschouwing. Het ik vermijdt men om te ontkomen aan de confrontatie dat zijn ik in of door het gedicht een ander zou kunnen worden. Groot zoekt in zijn tweede persoon precies die onteigeningservaring op.

V

Arthur Rimbaud eindigt zijn ‘Alchimie du verbe’ met een zin die zijn vertalers tot een ‘zij is er welles’ en ‘zij is er nietes’ verleidde. Hans van Pinxteren besluit zijn vertaling met het plechtige: ‘Thans breng ik de schoonheid de verschuldigde eer.’ Paul Claes geeft haar juist de bons: ‘Vandaag kan ik de schoonheid vaarwel zeggen.’ Hun beider verschil is terug te voeren op de vraag of Rimbauds voorafgaande demasqué van alles wat hij was, de weg heeft vrijgemaakt voor de schoonheid om te verschijnen, of dat dat demasqué in haar verdwijning culmineert. Jacob Groot heeft ook uit het Frans vertaald. Hoe hij Rimbauds ‘Je sais aujourd'hui saluer la beauté’ zou vertalen weet ik niet. Hoe zijn poëzie het doet kan ik aanstippen.

Jacob Groot deelt de heersende minachting voor grote woorden niet. Zie in ‘voor het begin van de poëzie’ schoonheid, waarheid, leugen, godsblauw; in ‘gedempte kamers: koolrode modder’ goud, elementair, denkbeeld, offeren, gelofte. Een in de bundel dwalende postmodernist, die voorbij ‘de poëzie’ is geraakt, moet ook niet schrikken van het woord werkelijkheid.

Wel is Groot zich bewust van veel van wat deze loodzware woorden in historische en filosofische zin aankleeft. Misschien trekt hij ze precies daarom in zijn poëzie. De procédés waaraan hij ze blootstelt hebben veel weg van zuiveringsprocessen. De vuile handdoek schoonheid wordt op de handwas gedaan. Eerst wordt hij boven het sop gehouden en is hij er. Dan duwt de dichter hem weer onder. Weg is hij. In dat op en neer, en met een beetje knijpen natuurlijk, reinigt hij het begrip. Onderwijl vangt het oog tussen het druipende vuile water de schitterende vonken klinkklaar verblindend zonlicht. Ook andere procédés past hij toe. In een enkel gedicht wordt het woord werkelijkheid zo vaak genoemd, dat het voor ademloos rakende lezers alleen nog maar lucht is. Het begrip heeft de tong verlost, de tong het begrip.

Ik denk dat Groot in zijn vertaling van ‘Je sais aujourd'hui saluer la beauté’ gekozen had voor: ‘Vandaag kan ik de schoonheid groeten.’ Dan had hij afscheid en verwelkoming van de schoonheid in

elkaar geschoven. Hij had ‘ZIE’ geroepen. De lezer vervolgens heeft de vrijheid om op te kijken uit zijn dagelijkse beslommeringen en zijn ogen over de dichtregels van Groot te laten gaan. Of hij besluit dat Zij daar aanwezig is of dat hij besluit dat Zij afwezig is, dat is aan hem. Zij kan altijd daarbuiten nog zijn. Met zijn gedichten houdt Groot beide mogelijkheden open.

Jacob Groot, *Zij Is Er*, De Harmonie, Amsterdam 2002.

[Over Haruki Murakami]

De in 1949 geboren romanschrijver Haruki Murakami maakte in 1986 zijn Grand Tour naar Italië en Griekenland, iets dat men eerder van een Europeaan dan van een Japanner zou verwachten. In de jaren negentig woonde Murakami in de Verenigde Staten, waar hij eerst aan Princeton doceerde en vervolgens in Santa Ana, Californië. Tegenwoordig woont en werkt hij weer in Japan. Deze geo-culturele ongrijpbaarheid van zijn persoon komt volledig overeen met de mengeling van literaire invloeden die zijn werk kenmerkt. In zijn romans zijn invloeden van de Amerikaanse popcultuur te vinden, naast Japanse wortels in de stripliteratuur, en tegelijk heerst er in zijn werk een decadentie en levensangst van filosofische proporties, waarin overgevoeligheid en het onderbewustzijn beide hun plaats hebben.

Ondanks die bijna Europees aandoende *ennui* heeft Murakami's werk een grillige vaart, die soms ook de auteur zelf voor verrassingen lijkt te plaatsen. In het hier opgenomen verhaal ‘De tweede broodjesroof’, bijvoorbeeld, krijgt de lezer het vermoeden dat ook de auteur bij het schrijven verrast zal zijn geweest door de verveelde daadkracht die zijn twee hoofdpersonen plotseling vertonen.

In een zeldzaam interview aan salon.com verklaarde Murakami dat zijn bijna negenhonderd bladzijden tellende roman *De opwindvogelkronieken* ontstond uit het volgende idee: een man van dertig staat in de keuken spaghetti te koken en de telefoon gaat. Een schrijver wiens miniemste ideeën zo onuitputtelijk zijn en die in zijn verhalen kennelijk zo impulsief en avontuurlijk te werk gaat, die tegelijkertijd in zijn beschrijvingen en in de tekening van zijn personages ronduit perfectionistisch is, is daarmee al de moeite van het ontdekken meer dan waard. Als hij bij dat alles ook nog eens put uit een werkelijk wereldwijd register aan culturele, politieke en literaire associaties, dan is er sprake van een schrijver die gelezen moet worden. Dankzij vertaler Jacques Westerhoven kan de Nederlandse lezer dat ook, sinds de vertaling van *De jacht op het verloren schaap* uit 1998. Daarna volgden nog diverse andere Murakami-vertalingen, met als hoogtepunt de Nederlandse editie in 2003 van *De opwindvogelkronieken.*

Het verhaal ‘De tweede broodjesroof’ is alleen al door zijn omvang niet meer dan een splintertje uit Murakami's werk. Niettemin bevat dit psychologisch-politieke anti-sprookje een aantal karakteristieke elementen, die het tot een geschikte kennismaking met het werk van deze Japanse schrijver maken.

MAARTEN ASSCHER

Haruki Murakami
De tweede broodjesroof

Ik ben er nog steeds niet van overtuigd dat het een goed idee was om mijn vrouw over de overval op de bakkerij te vertellen. Waarschijnlijk is dit niet het soort probleem dat je kunt oplossen via een standaard van ‘goed’ of ‘slecht’. Wat ik wil zeggen is: in deze wereld is het mogelijk dat een slechte keuze goede resultaten afwerpt, en een goede keuze, slechte. Om een dergelijke absurditeit - want zo mag je het volgens mij best noemen - te vermijden, is het noodzakelijk het standpunt in te nemen dat *wij in feite helemaal geen keuzes maken*, en in grote lijnen is dat het principe volgens welk ik mijn leven heb georganiseerd. Wat gebeurd is, is gebeurd, en wat nog niet gebeurd is, nog niet.

Als je vanuit dit standpunt over de dingen nadenkt, is er slechts één conclusie mogelijk: ik heb mijn vrouw over de overval verteld - daar helpt geen lievemoederen aan, *dat is gebeurd.* Ik heb haar erover verteld, en de gebeurtenissen die daarvan het gevolg waren, zijn gebeurd. En als die gebeurtenissen in de ogen van sommige mensen misschien een ietwat rare indruk maken, dan kan ik alleen maar zeggen dat de oorzaak volgens mij dient te worden gezocht in de totaliteit van de omstandigheden waarvan die gebeurtenissen deel uitmaakten. Maar wat ik er verder ook over zeg of denk, het verandert aan de hele zaak geen fluit. Het is gewoon een mening, meer niet.

Dat ik in het bijzijn van mijn vrouw over de overval op de bakkerij begon, was het gevolg van een uiterst onbetekenende samenloop van omstandigheden. Ik had niet van tevoren besloten dat ik erover zou beginnen, maar al evenmin had ik zomaar langs mijn neus weg gezegd, ‘Nu je het zegt...’ en daarna die bakkerij ter sprake gebracht. Tot ik in de aanwezigheid van mijn vrouw de woorden ‘overval’ en ‘bakkerij’ in mijn mond nam, was ik zelfs helemaal vergeten dat ik in een grijs verleden ooit een bakkerij had overvallen.

Wat me weer aan mijn broodjesroof herinnerd had, was een aanval van allesoverweldigende honger. Het was twee uur 's ochtends, het holst van de nacht. Mijn vrouw en ik hadden rond een uur of zes

de avond tevoren licht gegeten en waren om halftien in bed gekropen en meteen in slaap gevallen, maar om de een of andere reden waren we alle twee op hetzelfde tijdstip wakker geworden. Een paar minuten later sloeg de honger toe, met een kracht als de orkaan in *The Wizard of Oz.* Het woord ‘razend’ was voor deze knagende foltering bepaald niet overdreven.

Er was in de hele ijskast echter niet één ding te vinden dat de naam van voedsel waardig was. Al wat ik erin aantrof was een flesje slasaus, zes blikjes bier, twee verschrompelde uien, een pakje boter en een doosje reukverdrijver. We waren nog maar net twee weken getrouwd, en zoiets als een wederzijds besef van ons dagelijkse dieet had nog niet duidelijk bij ons postgevat. Er waren hopen dingen die dringender voor duidelijke postvatting in aanmerking kwamen.

Ik werkte destijds op een advocatenkantoor, en mijn vrouw was secretaresse op een modeschool. Ik was achtentwintig of negenentwintig (om een of andere reden kan ik maar niet onthouden hoe oud ik was toen we trouwden), en zij was twee jaar en acht maanden jonger dan ik. We leidden allebei een verschrikkelijk druk leven, zo gecompliceerd als een druipsteengrot, en we hadden geen van beiden tijd om eraan te denken etenswaar in te slaan.

We stapten uit bed en liepen naar de keuken, waar we doelloos tegenover elkaar aan tafel gingen zitten. We hadden allebei te veel honger om nog aan slapen te kunnen denken - als ik me alleen maar op mijn zij wentelde kreeg ik al maagkrampen -, maar als het daarom ging, voor opstaan en iets ondernemen was onze honger ook te erg. We hadden geen van beiden een idee waar dit snerpende holle gevoel vandaan kwam.

Met een laatste restje flauwe hoop deden mijn vrouw en ik een paar maal om beurten de ijskast open, maar dat vermeerderde de inhoud niet in het minst. Bier, uien, boter, slasaus, reukverdrijver. Het was natuurlijk mogelijk de uien in de boter te bakken, maar het leek mij onwaarschijnlijk dat twee verlepte uien voldoende waren om de leegte in onze magen te vullen. Uien zijn dingen die je samen met iets anders in je mond dient te steken; het is geen voedsel dat erop berekend is om je honger te stillen.

‘Wat zou je zeggen van reukverdrijver gebakken in slasaus?’ stelde ik voor de grap voor, maar zoals ik al had gevreesd werd mijn suggestie begroet met een nadrukkelijke stilte.

‘Oké, we pakken de auto en gaan op zoek naar een restaurant dat de hele nacht open is,’ zei ik. ‘Langs de hoofdwegen moeten die toch te vinden zijn.’

Maar mijn vrouw was voor mijn idee niet ontvankelijk. Ze wílde

niet naar buiten om te eten, zei ze.

‘Ik vind het ergens verkéérd om 's nachts na twaalven nog de straat op te gaan om je maag te vullen,’ zei ze. In dat opzicht is ze vreselijk ouderwets.

Ik haalde één keer adem. ‘Nou je het zegt,’ zei ik.

Ik neem aan dat zoiets wel vaker voorkomt bij pasgetrouwde stelletjes, maar deze opinie (stelling, kun je beter zeggen) van mijn vrouw klonk me als een openbaring in de oren. Nu ze me erop had gewezen, kwam de honger die ik op dat ogenblik leed me voor als een heel speciaal soort honger, die vooral niet opportunistisch mocht worden gestild in tot laat geopende eettenten langs het nationale wegennet.

Een heel speciaal soort honger. Wat zou dat kunnen zijn?

Ik kan dit hier in één filmbeeld weergeven.

1. Ik zit in een boot en drijf op een kalme zee. 2. Ik kijk naar beneden en zie de top van een onderzeese vulkaan. 3. De afstand tussen het zeeoppervlak en de top van de vulkaan lijkt niet zo groot, maar precies kan ik het niet zeggen. 4. De zee is namelijk te helder, en mijn afstandsgevoel werkt niet goed.

Dit was in grote trekken het beeld dat bij me opkwam gedurende de twee of drie seconden die er verstreken tussen mijn vrouws weigering om mee te gaan naar een nachtrestaurant en mijn instemming van ‘Nou je het zegt’. Omdat ik Sigmund Freud niet ben, was ik niet in staat dit beeld op dusdanige wijze te analyseren dat de betekenis ervan duidelijk werd, maar dat het als een openbaring was bedoeld, voelde ik intuïtief aan. Dat is dan ook de reden waarom ik - ondanks het feit dat ik verging van een abnormale, brullende honger - half automatisch instemde met haar stelling (proclamatie, kun je beter zeggen) dat we niet buiten de deur gingen eten.

Bij gebrek aan een beter alternatief openden we een paar blikjes bier. Dat was verre te verkiezen boven de uien. Omdat mijn vrouw niet zó van bier hield, kreeg ik vier blikjes, en zij ontfermde zich over de laatste twee. Terwijl ik bier zat te drinken, snuffelde zij als een eekhoorntje in november al de keukenplanken af en ontdekte, onder in een zakje, vier biscuitjes, ooit bestemd voor de bodem van een ijstaart die ze zou gaan maken. Vanwege de vochtigheid waren ze helemaal zacht geworden, maar wij verdeelden ze zorgvuldig - elk twee - en nuttigden ze met het respect dat hun toekwam.

De droevige waarheid was echter dat noch die blikjes bier, noch die biscuitjes enigerlei spoor achterlieten op de uitgestrekte Sinaïwoestijn van onze lege magen. Zoals een schitterend landschap flitsten ze buiten het raam aan ons voorbij.

Wij bestudeerden de datum die op de bierblikjes was gedrukt, wierpen eindeloze blikken op de klok, staarden strak naar de deur van de ijskast, bladerden door de avondkrant van gisteren, en schraapten met het randje van een briefkaart de koekkruimeltjes bij elkaar op de tafel. De tijd was log en zwaar en duister, als een zinklood dat door een vis is opgeslokt.

‘Ik kan me niet herinneren dat ik ooit zó'n honger heb gehad,’ zei mijn vrouw. ‘Kan het iets te maken hebben met getrouwd zijn?’

‘Weet ik niet,’ zei ik. ‘Het kan zijn. Of misschien ook niet.’

Terwijl mijn vrouw in de keuken op jacht ging naar nieuwe restjes voedsel, hing ik overboord en keek nog eens naar de top van die onderzeese vulkaan. De doorschijnendheid van het zeewater rond de boot stemde me ontzettend ongerust. Het was net alsof er in de kuil van mijn maag opeens een holte was ontstaan - geen ingang, geen uitgang, zuiver en alleen een holte. Deze merkwaardige gewaarwording dat er iets in mijn eigen lichaam ontbrak - het gevoel alsof iets dat er niet was concrete vorm had gekregen - leek in de verte wel iets op de verlammende vrees die je voelt als je helemaal tot in het topje van een toren bent geklommen. Dat honger en hoogtevrees in bepaalde opzichten met elkaar overeenkomen, was een nieuwe ontdekking voor me.

Dat was het ogenblik waarop ik me herinnerde dat ik ooit een eendere ervaring had gehad. En tóén had ik net zo'n honger gehad als nu. Dat was...

‘Toen we de overval op de bakkerij pleegden.’ Het was eruit voor ik er erg in had.

‘Overval? Bakkerij?’ wilde mijn vrouw onmiddellijk weten.

Zo begonnen mijn herinneringen aan de broodjesroof.

‘Heel vroeger heb ik ooit eens een bakkerij overvallen,’ legde ik mijn vrouw uit. ‘Het was geen grote bakkerij, en zo bekend was hij ook niet. Het brood was er niet bijzonder lekker, maar ook niet bijzonder slecht. Het was een gewone, alledaagse bakkerij, zoals je ze in elke stad vindt. Hij stond midden in een winkelstraat. De eigenaar was een oudere man, die helemaal alleen zijn brood bakte en verkocht. Wanneer hij alles had verkocht wat hij die ochtend gebakken had, sloot hij voor de rest van de dag. Dat soort kleine bakkerij was het.’

‘Als je met alle geweld een bakkerij wilde overvallen, waarom heb je dan geen betere uitgezocht?’ vroeg mijn vrouw.

‘Omdat het niet nodig was een grote bakkerij te overvallen. We waren alleen uit op voldoende brood om onze maag te vullen. Geld

stelen was helemaal de bedoeling niet. We waren overvallers, geen dieven!'

'We?' vroeg ze. 'Wie zijn *we*?'

'Ik had toen een kameraad,' legde ik uit. 'Dat is nu alweer meer dan tien jaar geleden. We waren allebei verschrikkelijk arm, zo arm dat we niet eens tandpasta konden kopen. Natuurlijk hadden we ook nooit genoeg te eten, en om aan eten te komen hebben we om de waarheid te spreken vaak heel erge dingen uitgehaald. Die overval op de bakkerij was er één van.'

'Ik kan je niet goed volgen,' zei mijn vrouw, met een strakke blik op mijn gezicht. Haar ogen stonden net of ze probeerden een verblekend sterretje te onderscheiden in de glorende ochtendhemel. 'Waarom dééd je zoiets? Waarom ging je niet werken? Een paar uurtjes parttimen en je hebt je brood al verdiend. Dat is verreweg het eenvoudigst, hoe je het ook bekijkt. In elk geval eenvoudiger dan een bakkerij overvallen.'

'We wílden helemaal niet werken,' zei ik. 'Dat stond in elk geval als een paal boven water.'

'Ja, maar je werkt nu toch wel?' zei mijn vrouw.

Ik knikte en nam een slok bier. Daarna wreef ik met de binnenkant van mijn polsen langs mijn wenkbrauwen. Het bier probeerde me slaperig te maken. Als dunne modder sijpelde het mijn bewustzijn binnen en worstelde met mijn honger.

'Tijden veranderen, omstandigheden veranderen, en mensen veranderen ook,' zei ik. 'Maar zullen we langzaamaan niet weer eens naar bed gaan? We moeten morgen alle twee weer vroeg uit de veren.'

'Ik heb geen slaap,' zei mijn vrouw, 'en ik wil weten hoe het verdergaat met jullie overval op de bakkerij.'

'O, het is maar een stom verhaal,' zei ik. 'Lang niet zo interessant als je verwacht. Geen opwindende scènes, niets.'

'Is hij dan gelukt?'

Ik gaf het op en rukte aan het lipje van een vers blik bier. Als mijn vrouw eenmaal begint met vragen, wil ze ook het naadje van de kous weten. Zo is ze nu eenmaal.

'Gelukt? Ja en nee,' zei ik. 'Dat wil zeggen, wij kregen net zoveel brood als we hebben wilden, maar als roofoverval schoot het tekort. Voor we hem het brood af konden pakken, had de bakker het al aan ons gegeven.'

'Voor niets?'

'Nee, niet voor niets. Daar zit hem nou net de kneep.' Ik schudde mijn hoofd. 'Die bakker was een klassieke-muziekfanaat, en toen we

zijn winkel binnenvielen, zat hij net te luisteren naar een plaat met ouvertures van Wagner. Dus hij deed ons een voorstel. Als wij de hele plaat van begin tot eind aandachtig aanhoorden, mochten we net zoveel brood mee naar huis nemen als we maar wilden. Mijn kameraad en ik moesten daar eerst even overleg over plegen, maar we kwamen tot de volgende conclusie. Waarom niet? Naar muziek luisteren was geen arbeid in de zuivere betekenis van het woord, en we brachten er ook niemand letsel mee toe. We stopten het vleesmes en de dolk dus terug in de weekendtas, gingen op een stoel zitten, en luisterden samen met de bakker naar de ouvertures van *Tannhäuser* en *De vliegende Hollander*.'

'En daarna kregen jullie je brood.'

'Precies. Mijn kameraad en ik stouwden zowat al het brood in de winkel in onze tas en namen het mee naar huis. We hebben er vier of vijf hele dagen van gegeten.' Ik nam nog een slokje bier. Zoals de stille golven veroorzaakt door een onderzeese aardbeving wiegde de slaap sloom mijn boot heen en weer.

'Natuurlijk hadden we ons doel bereikt,' vervolgde ik. 'We hadden het brood in handen gekregen. Maar je kon het met de beste wil van de wereld geen misdaad noemen. Het was een uitwisseling. Wij hadden naar Wagner geluisterd, en in ruil daarvoor kregen we het brood. Wettelijk gezien was dit een soort zakelijke transactie.'

'Maar luisteren naar Wagner was geen werk,' zei mijn vrouw.

'Precies,' zei ik. 'Als de bakker had verlangd dat we de vaat voor hem wasten of de ramen voor hem zeemden, hadden we dat resoluut geweigerd en hem in koelen bloede van zijn brood beroofd. Maar zulke eisen stelde hij niet; hij wilde alleen dat we naar een hele lp van Wagner luisterden. En daar had hij ons behoorlijk mee. Want mijn kameraad en ik hadden vanzelfsprekend niet verwacht dat Wagner op de proppen zou komen. Het was als een vloek die over ons was uitgesproken. Achteraf bekeken hadden we niet op zijn voorstel moeten ingaan. We hadden hem gewoon het mes op de keel moeten zetten en zijn brood moeten jatten, zoals we eerst van plan waren. Dan hadden we helemaal geen probleem gehad.'

'Jullie hadden een probleem?'

Ik wreef mijn ogen nog een keer.

'Zo zou je het kunnen stellen,' antwoordde ik. 'Alleen was het geen concreet probleem, dat je meteen duidelijk ziet. Maar sinds die overval werden er allerlei dingen geleidelijk aan anders. En wat er eenmaal veranderd was, werd nooit meer zoals het voorheen was. Uiteindelijk ging ik weer college lopen en studeerde veilig af, daarna vond ik de baan die ik nu nog heb en ging blokken voor het advoca-

tenexamen, toen leerde ik jou kennen, en nou zijn we getrouwd. Ik zal nooit meer een bakkerij overvallen.'

'Dat was alles?'

'Ja, dat was het hele verhaal,' zei ik, en dronk mijn bier op. Nu hadden we alle zes blikjes soldaat gemaakt. In de asbak lagen zes lipjes, als de schubben van een zeemeermin.

Natuurlijk was dat niet het hele verhaal. Er waren allerlei concrete dingen gebeurd, die je meteen duidelijk zag. Maar daarover begon ik tegen haar liever niet.

'En waar is die kameraad van je nu?' vroeg ze.

'Weet ik niet,' antwoordde ik. 'We hadden een klein verschil van mening, en toen zijn we uit elkaar gegaan. Sindsdien heb ik hem nooit meer gezien. Ik zou niet weten wat hij nu uitvoert.'

Mijn vrouw was even stil. Ik nam aan dat ze in mijn toon iets tweeslachtigs had ontdekt. Toch ging ze daar niet verder op in.

'Maar de directe reden waarom jullie uit elkaar zijn gegaan was die overval, nietwaar?'

'Waarschijnlijk wel. Ik denk dat de schok die we eraan overhielden stukken erger was dan hij eerst leek. We hebben daarna dagenlang gediscussieerd over de wederzijdse relatie tussen brood en Wagner, en over de vraag of de keuze die we toen maakten de juiste was geweest. Een conclusie hebben we nooit bereikt. Redelijk beschouwd was het de juiste keuze: niemand raakte gekwetst of gewond, iedereen kreeg min of meer wat hij wilde. De bakker - ik snap nog steeds niet waarom hij zoiets deed, maar daar gaat het niet om - de bakker kon propaganda maken voor Wagner, en wij aten onze magen vol brood. Toch voelden we dat we ergens een vreselijke vergissing hadden begaan. Alleen wisten we bij god niet wat voor vergissing het wel was, en zo, langzaam maar zeker, begon het een steeds zwaardere schaduw over ons leven te werpen. Daarom gebruikte ik daarnet het woord "vloek". Dat was het ook, geen twijfel aan - een soort vloek.'

'Ik vraag me af of die vloek nu is opgeheven - voor jullie allebei, bedoel ik.'

Met de zes lipjes in de asbak vlocht ik een aluminium cirkel ter grootte van een armband.

'Dat weet ik niet,' zei ik. 'De wereld loopt over van vloeken, of zo komt me dat tenminste voor, en het valt echt niet mee om telkens als er iets naars gebeurt, na te speuren door welke vloek dat is veroorzaakt.'

'Nee, dat zie je verkeerd,' zei mijn vrouw, haar ogen strak op de mijne gericht. 'Als je goed nadenkt, kun je dat wél. En tenzij je die

vloek eigenhandig opheft, zal hij tot aan je dood als een zere kies aan je blijven knagen. En niet alleen aan jou. Aan mij ook.'

'Aan jou?'

'Nu ben ík immers je kameraad?' zei ze. 'Neem bijvoorbeeld die honger die we nu allebei voelen. Tot ik met je trouwde, heb ik nog nooit zo'n ontzettend lege maag gehad. Vind je dat niet abnormaal? De vloek die op jou rust, heeft zich ook over mij uitgestrekt.'

Ik knikte. Ik sloopte de cirkel van lipjes weer uit elkaar en stopte ze los terug in de asbak. Was het waar wat ze me juist had zitten vertellen? Ik kon het niet zeggen. Maar ik kon evenmin ontkennen dat er wel iets in zat.

We waren de honger even helemaal vergeten, maar nu kwam hij weer terug, nog erger, nog intenser dan tevoren. Ik kreeg er een snerpende hoofdpijn van, en telkens als mijn maag zich samenkrampte, werd die stuip door versnellingskabels overgebracht naar de binnenkant van mijn schedel. Ik had het gevoel alsof ze allerlei gecompliceerde apparatuur in mijn lichaam hadden geïnstalleerd.

Ik wierp nog eens een blik op de onderzeese vulkaan. Het zeewater was veel en veel doorschijnender dan daarnet, en als je niet goed oplette, zag je gewoon niet dat het er was. Het was net of de boot zonder enige steun midden in de lucht dreef. De steentjes op de bodem waren zo duidelijk zichtbaar dat ik ze als het ware met mijn hand kon oppakken.

'Het is nog maar een week of twee dat ik met jou in hetzelfde huis woon,' zei ze, 'maar al die tijd heb ik in mijn onmiddellijke nabijheid het bestaan van een soort vloek gevoeld. Dat is een feit.' Met haar blik strak op mij gericht, strengelde ze de vingers van haar handen op het tafelblad. 'Tot je me dit verhaal vertelde, wist ik natuurlijk niet dat het een vloek was, maar nu ben ik er zeker van. Er rust een vloek op je.'

'Hoe voelt die vloek aan?' vroeg ik.

'Als een stoffig gordijn dat van het plafond tot aan de grond reikt en jarenlang niet in de was is geweest.'

'Dat is die vloek niet, dat ben ikzelf,' lachte ik.

Zij lachte niet mee.

'Nee, jij bent het niet. Dat weet ik heel zeker.'

'Goed, stel dat je gelijk hebt en het ís die vloek,' zei ik, 'wat moet ik dan doen om hem kwijt te raken?'

'Nog een keer een bakkerij overvallen. Nu meteen!' zei ze gedecideerd. 'Een andere manier om van die vloek af te komen is er niet.'

'Nu meteen?' vroeg ik.

'Ja, nu meteen. Terwijl je zo'n honger hebt. Het werk afmaken dat

je jaren geleden hebt laten liggen.’

‘Maar denk je dat er op dit uur van de nacht ergens een bakkerij open is?’

‘We gaan op zoek,’ zei mijn vrouw. ‘Tokio is een grote stad. Er zal best wel één bakkerij zijn die de hele nacht doorwerkt.’

Mijn vrouw en ik stapten in onze tweedehands Toyota Corolla en begonnen rond halfdrie in de ochtend onze zwerftocht door de straten van Tokio, op zoek naar een bakkerij. Ik klemde het stuur in mijn handen; zij zat naast me en speurde met adelaarsogen beide kanten van de straat af. Op de achterbank lag, als een lange, verstijfde vis, een automatisch Remington-jachtgeweer, en in de zak van haar windbreker ritselden de patronen droog tegen elkaar. In het handschoenenkastje lagen twee zwarte skimaskers. Ik had geen idee waarom mijn vrouw in het bezit was van een jachtgeweer. Hetzelfde gold voor de skimaskers, want zij noch ik waren ooit van ons leven wezen skiën. Maar zij had niets uitgelegd, en ik had niets gevraagd - al was ik wel bekropen door het gevoel dat de echtelijke staat eigenlijk erg eigenaardig is.

Maar ondanks deze welhaast perfecte uitrusting slaagden we er niet in om ook maar één bakkerij te ontdekken waar 's nachts werd doorgewerkt. Over de lege, nachtelijke wegen reden we van Yoyogi naar Shinjuku, en vandaar in een grote cirkel via Yotsuya, Akasaka, Aoyama, Hiro'o, Roppongi en Daikanyama tot aan Shibuya. In middernachtelijk Tokio zagen we allerhande mensen en winkels, maar een bakkerij was er niet bij. Brood werd 's nachts niet gebakken.

Onderweg zagen we twee keer een politieauto. Eén stond er verdekt opgesteld langs de weg, de ander kwam ons met een vrij rustig gangetje achterop gereden. Beide keren droop het zweet me uit de oksels, maar mijn vrouw keurde ze geen blik waardig en bleef geconcentreerd uitkijken naar een bakkerij. Telkens wanneer ze van houding veranderde, ritselden de patronen in haar jaszak als boekweitkaf in een hoofdkussen.

‘Ik geef het op,’ zei ik. ‘Zo laat in de nacht is er geen bakkerij open.

We hadden het van tevoren even moeten natrekken...’

‘Stoppen!’ zei mijn vrouw opeens.

Ik trapte haastig op de rem.

‘Dit is hem!’ Haar stem klonk heel beheerst.

Met mijn handen op het stuur keek ik de omgeving rond, maar zag niets dat in de verste verte op een bakkerij leek. De winkels aan weerskanten van de straat hadden donkere luiken neergelaten voor

hun etalages en waren stil als het graf. Het uithangbord van een kapperszaak hing koud als een uitgerukt glazen oog in de duisternis. Het enige lichtpunt was een McDonald's hamburgertent tweehonderd meter verderop.

‘Ík zie geen bakkerij,’ zei ik.

Zonder een woord te zeggen, deed mijn vrouw het handschoenenkastje open, haalde een rol linnen plakband tevoorschijn, en stapte uit. Ik opende het portier aan mijn kant en deed hetzelfde. Mijn vrouw ging voor de auto op haar hurken zitten, scheurde een lengte plaklinnen af, en maakte daarmee het nummerbord onleesbaar. Daarna liep ze om en behandelde het achternummerbord op dezelfde manier. Het ging haar bijzonder geroutineerd af. Ik stond aan de kant en keek bevreemd toe terwijl ze bezig was.

‘We pakken die McDonald's,’ zei mijn vrouw, zo koeltjes alsof ze me stond te vertellen wat we die avond zouden eten.

‘Een McDonald's is geen bakkerij,’ wierp ik tegen.

‘Het is een sóórt bakkerij,’ zei mijn vrouw, en liep terug naar de auto. ‘Soms moet je een compromis sluiten. In elk geval, rij hem tot voor de McDonald's.’

Ik legde me erbij neer en reed de tweehonderd meter die ons scheidden van het parkeerterrein van McDonald's. De enige andere auto die daar stond was een fonkelnieuwe Bluebird. Mijn vrouw stak me het in een deken gewikkelde jachtgeweer toe.

‘Maar ik heb nog nooit zo'n ding afgeschoten,’ protesteerde ik, ‘en ik begin er liever ook niet mee.’

‘Je hóéft helemaal niet te schieten! Je hoeft het alleen maar te hebben. Geloof me nou maar, niemand zal tegenstribbelen,’ zei mijn vrouw. ‘Oké? Doe precies wat ik zeg. Eerst lopen we op ons dooie gemak de zaak binnen, en dan begroeten ze ons met “Welkom bij McDonald's”. Dat is het teken. Dan zetten we de skimaskers op. Begrepen?’

‘Ja, maar...’

‘Dan por jij een lid van het personeel met het geweer in zijn ribben en vertelt alle personeelsleden en klanten dat ze zich op één plaats dienen te verzamelen - en vlug. De rest laat je maar aan mij over.’

‘Maar...’

‘Hoeveel hamburgers denk je dat we nodig hebben?’ vroeg ze. ‘Zou dertig voldoende zijn?’

‘Ik denk het wel,’ zei ik. Met een zucht nam ik het jachtgeweer in ontvangst en schoof de deken een klein stukje omhoog. Het geweer was zwaar als een zandzak en zwart als de nacht.

‘Is dit echt noodzakelijk?’ vroeg ik. De vraag was half aan haar gericht, en half aan mezelf.

‘Natuurlijk,’ zei ze.

Het meisje aan de toonbank droeg een McDonald's-pet en een McDonald's-glimlach en begroette ons met ‘Welkom bij McDonald's’. Ik was even in de war toen ik haar zag, want ik had altijd gedacht dat McDonald's midden in de nacht geen vrouwelijk personeel gebruikte, maar ik herstelde me meteen en trok vliegensvlug het skimasker over mijn gezicht.

De mond van het meisje viel open toen ze zo plotseling werd geconfronteerd met twee skimaskers.

McDonald's *Handboek voor receptionisten* vermeldde nergens hoe je aan dit soort situaties het hoofd diende te bieden. Het meisje probeerde gewoon door te gaan met de standaardformule die na ‘Welkom bij McDonald's’ komt, maar de woorden kwamen haar niet over de lippen. Desalniettemin bleef de dienstglimlach rond haar mondhoeken zweven, onzeker als de nieuwe maan bij de dageraad.

Ik trok zo vlug ik kon de deken van het geweer en richtte het op het restaurant, maar daar bevond zich alleen een studentikoos paartje, dat bovendien nog met hun hoofden op tafel vredig lag te slapen. Hun hoofden lagen zo perfect op één lijn met hun twee bekers aardbeienshake dat het een avant-gardistisch beeldhouwwerk had kunnen zijn. De twee leken wel dood, zo diep sliepen ze, en zolang we ze maar aan hun lot overlieten, leek het hoogst onwaarschijnlijk dat ze ons in het uitvoeren van onze plannen zouden belemmeren. Dus keerde ik de loop van het geweer naar het midden van de toonbank.

In totaal was deze McDonald's drie personeelsleden rijk: het meisje aan de toonbank; de manager, een man van achter in de twintig, schat ik, met een ongezond bleek, ovaal gezicht; en de student die parttime in de keuken stond, een dunne schaduw van wiens uiterlijk nauwelijks iets was af te lezen. Deze drie stelden zich op voor de kassa en staarden in de loop van mijn geweer met de intensiteit van toeristen die in een Incaput staan te kijken. Niemand begon te gillen, niemand maakte één dreigende beweging. Het geweer was zo ongelofelijk zwaar dat ik de loop op de kassa liet rusten, met mijn vinger aan de trekker.

‘Ik zal u het geld geven,’ zei de manager schor. ‘Erg veel is het niet, want de kas is om elf uur geleegd, maar u mag het allemaal meenemen. De verzekering dekt de schade.’

‘Laat het luik voor de ingang zakken en doe de reclame uit,’ zei mijn vrouw.

‘Wacht even!’ zei de manager. ‘Dat kan ik niet doen! Als ik eigenhandig de zaak sluit, word ik verantwoordelijk gesteld.’

Mijn vrouw herhaalde haar instructies nog eens, langzaam.

‘Ik zou maar doen wat ze zegt,’ adviseerde ik, want de manager leek in grote tweestrijd te verkeren. Hij keek naar de geweerloop op de kassa, daarna naar het gezicht van mijn vrouw, toen weer terug naar het geweer, en na die handeling enige tijd te hebben herhaald, schikte hij zich in het onvermijdelijke. Hij deed de reclame uit en haalde een schakelaar over om het luik te laten zakken. Ik hield hem goed in de gaten, want ik was bang dat hij van de gelegenheid gebruik zou maken om ergens op een alarmbel te drukken, maar blijkbaar waren filialen van de McDonald's Hamburger Chain niet voorzien van een alarminstallatie. Het leek bij niemand te zijn opgekomen dat een hamburgertent wel eens overvallen zou kunnen worden.

Het luik kwam naar beneden met een kabaal alsof er iemand met een knuppel op een emmer stond te timmeren, maar zelfs dat slaagde er niet in het paar aan de tafel wakker te maken. Ik had tijden niet iemand zo vast zien slapen.

‘Dertig Big Macs. Om mee te nemen,’ zei mijn vrouw.

‘Ik zal er geld bij doen, maar wilt u uw bestelling alstublieft in een ander restaurant doen?’ zei de manager. ‘Het schopt de hele boekhouding in de war. Ik bedoel...’

‘Ik zou maar doen wat ze zegt,’ herhaalde ik.

De drie gingen naar de keuken en begonnen aan onze dertig Big Macs. De student grilde de hamburgers, de manager legde ze tussen het brood, en het meisje wikkelde ze in wit papier. Niemand sprak een woord. Ik leunde tegen een enorme ijskast en hield mijn geweer boven de bakplaat gericht. Op de bakplaat lagen de ronde schijfjes gehakt te sissen, naast elkaar, als bruine stippeltjes op een stropdas. De zoete geur van bakkend vlees kroop door mijn poriën bij me naar binnen, als micro-organismen die zich onzichtbaar voor het blote oog met mijn bloed vermengden en zo door de verste uithoeken van mijn lichaam circuleerden tot ze uiteindelijk weer bijeenkwamen in de hongerholte die er midden in me was ontstaan. Daar hechtten ze zich vast aan de roze wanden.

Vlak naast me stapelden de witverpakte hamburgers zich op in een alsmaar hoger wordende berg. Het liefst had ik er een of twee gepakt en ze meteen naar binnen gewerkt, maar ik was er niet hele-

maal van overtuigd dat zoiets in overeenstemming was met het doel dat ons voor ogen stond. Ik besloot dus te wachten tot al die dertig hamburgers gebakken waren. Het was heet in de keuken, en ik begon te zweten onder mijn skimasker.

Terwijl het drietal aan de hamburgers werkte, wierpen ze af en toe een blik naar de loop van het geweer. Ik krabbelde zo nu en dan met mijn linkerpink aan allebei mijn oren. Als ik gespannen ben, kun je er donder op zeggen dat ik jeuk krijg rond mijn oorgaten. Wanneer ik door het skimasker heen een vinger in mijn oor stak, wiebelde de loop van het geweer op en neer, en dat leken ze niet goed te kunnen verdragen. Het geweer stond nog op de veiligheidspal, dus er was absoluut geen gevaar dat het afging, maar dat wisten zij niet, en ik was niet van plan om het ze te vertellen.

Terwijl ik met het geweer in de aanslag stond toe te zien hoe het drietal de hamburgers klaarmaakte, hield mijn vrouw het restaurant in de gaten en telde af hoeveel hamburgers er al klaar waren. Ze stopte de in wit gewikkelde hamburgers netjes in een papieren draagtas. Er gingen er precies vijftien in een tas.

‘Waarvoor is het nodig dat u zoiets doet?’ vroeg het meisje aan mij. ‘Waarom vlucht u niet met het geld en koopt u iets dat u lekker vindt? Dertig Big Macs eten - waar is dat in vredesnaam goed voor?’

Ik antwoordde niet maar hield alleen mijn hoofd schuin, alsof ik zeggen wilde dat ik het zelf ook niet goed begreep.

‘Wij hadden dit ook liever niet gedaan, maar er was nergens een bakkerij open,’ zei mijn vrouw tegen het meisje. ‘Als we een open bakkerij hadden gevonden, hadden we die beroofd.’

Ik geloofde geen moment dat deze uitleg bij hen een groter begrip voor de situatie kweekte, maar hij leek ze de mond te snoeren. Zwijgend werkten ze door: hamburgers grillen, tussen het brood doen, inpakken.

Toen ze alle dertig hamburgers in de tassen had gedaan, bestelde mijn vrouw twee grote coca-cola's en gaf het geld aan het meisje.

‘We stelen alleen brood, niets anders,’ legde ze uit. Het meisje reageerde met een gecompliceerde beweging van haar hoofd die het midden hield tussen ja knikken en nee schudden. Ik neem aan dat ze beide handelingen tegelijk had willen verrichten. Ergens kon ik daar wel in komen.

Daarna haalde mijn vrouw een kluwen pakgaren uit haar jaszak - ze was werkelijk op alles berekend - en bond het drietal net zo keurig vast aan een pilaar alsof ze een knoop aan het aanzetten was. Het drietal leek tot het inzicht te zijn gekomen dat alle protesten vruchteloos waren en liet zich alles lijdzaam welgevallen. Mijn vrouw in-

formeerde of het pijn deed en of er iemand naar het toilet wilde, maar ze zeiden geen van drieën een woord. Ik wikkelde het geweer weer in de deken, mijn vrouw pakte één van het McDonald's-logo voorziene tas in elke hand, en zo stapten we door een kier in het luik naar buiten. Het paar in het restaurant sliep nog steeds zo vast als diepzeevissen. Ik vroeg me af wat er nodig was om ze uit zo'n diepe slaap te wekken.

Na een halfuurtje met stevige vaart te hebben doorgereden, parkeerden we bij een willekeurig kantoorgebouw, en daar deden we ons te goed aan hamburgers en cola. Ik zond zes Big Macs naar de holte in mijn maag, zij at er vier. Maar zelfs zo lagen er nog twintig op de achterbank. Met de nacht verdween ook de geeuwhonger waarvan we hadden gevreesd dat hij ons voor altijd zou achtervolgen. De eerste zonnestralen kleurden de vuile muren van het gebouw een zacht lila en overgoten een reusachtige letterreclame voor SONY BETA HIFI met oogverblindende luister. Vrachtauto's verlieten de stad, op weg naar verre bestemmingen, en tussen het zoeven van hun banden door hoorden we af en toe vogels zingen. Het Far Eastern Network-station van de Amerikaanse strijdkrachten speelde countrymuziek. We deelden samen een sigaret. Naderhand legde ze zachtjes haar hoofd op mijn schouder.

‘En toch hè. Geloof je dat dit werkelijk noodzakelijk was?’ vroeg ik nog een keer.

‘Natuurlijk,’ zei ze, slaakte een diepe zucht, en viel in slaap. Haar lichaam was zo zacht en licht als een kat.

Nu ik weer alleen was, leunde ik over de rand van de boot om naar de zeebodem te kijken, maar de onderzeese vulkaan was al niet meer te zien. Het kalme water weerspiegelde het blauw van de lucht, en kleine golfjes, wuivend als zijden pyjama's in de wind, klotsten zachtjes tegen de boot.

Ik legde me languit neer op de bodem van de boot, sloot mijn ogen, en wachtte tot het rijzende getij me mee zou voeren naar de plaats waar ik thuishoorde.

VERTALING: JACQUES WESTERHOVEN

[Over Paul Kuypers]

De uitdrukking is alweer bijna een cliché, maar er bestaat zoiets als betrokkenheid bij het openbaar bestuur en de publieke zaak. Veel mensen zien dan waarschijnlijk het hoofd van Bram Peper voor hun geestesoog verschijnen. Ikzelf moet altijd als eerste aan Paul Kuypers denken. Niet omdat hij er prat op gaat door die betrokkenheid te worden gedreven, maar omdat die onbenoemd zichtbaar is in alles wat hij doet en schrijft. Toegegeven, licht verteerbare kost levert dat niet altijd op. Maar afgelopen kerstvakantie las ik *De staat der Nederlanden. Opstellen en brieven tegen de tijdgeest.* De brieven aan H. die in dit boek gebundeld staan, met Kuypers' persoonlijke commentaar op recente ontwikkelingen in de Nederlandse politiek, gelardeerd met flarden van het Franse landleven, hadden precies de goede toon. Ik dacht: waarom krijg ik nooit zulke brieven? Daar kun je moeilijk om vragen. Op zo'n moment komt het goed uit in de redactie van een tijdschrift te zitten, want via deze bijdrage voor *De Gids* is het toch een klein beetje gelukt.

ANNET MOOIJ

Paul Kuypers

De bedrieglijke wereld van de moderne adviseur

Keizers en koningen hadden hun adviseurs, persoonlijke raadgevers, dienaren van soevereiniteit, die hun vorst de toekomst voorspelden, die zijn lot wogen in de schittering van de sterren en in het verloop van de ingewanden van de offerdieren. Zij stonden in aanzien, zij werden geëerd als de onmisbare paranimfen van het vorstelijk hof, maar hun lot was onzeker. Als hun voorspellingen faalden, hun kennis tekortschoot of de vorst onwelgevallig was, wachtte het ballingschap of de dood. Machiavelli, de grootste onder de raadgevers, heeft het geweten. Hij was niet alleen adviseur, maar hij speelde ook een actieve rol in de Florentijnse politiek. Toen de Medici in 1512 de macht overnamen in Florence, werd hij ontslagen en in de gevangenis gezet. Na zijn vrijlating trok hij zich terug in vrijwillige ballingschap op zijn eigen landgoed, waar hij zijn twee grote werken *Il principe* en de *Discorsi* schreef, standaardwerken over politieke macht.

De moderne adviseur lijkt in weinig op zijn illustere voorgangers. Hij leeft onder een ander regime. Hij kan in ongenade vallen, maar dat kost hem in het ergste geval zijn opdracht of zijn baan. Zijn ballingschap is vroegtijdige uittreding of een (meestal riante) vertrekpremie. In vergelijking met iemand als Machiavelli is hij meestal een ongeletterd mens. Hij leest voornamelijk Amerikaanse literatuur over management en bedrijfsorganisatie. Boeken over politieke filosofie en staatsinrichting ontbreken meestal in zijn bagage. Theorie en intellectuele reflectie behoren tot de grootste taboes in het moderne advieswezen. De moderne adviseur is een optimist, een gelovige, hij stelt zijn hoop op de potenties van mensen en organisaties en hij heeft een onwankelbaar vertrouwen in groei en ontwikkeling. De fataliteit van het lot, dat bij Machiavelli een grote rol speelt, is hem vreemd. De grilligheid van de ‘fortuna’ en de onbereikbaarheid van de ‘virtu’ zijn bij hem vervangen door het voluntarisme van de persoonlijke ontwikkeling en de mythe van competentie en *good feeling.* Zijn beroepsidentiteit is gevormd door de

Amerikaanse egopsychologie. Zijn mensbeeld is dat van de *organisational man*, de entrepreneur van het ‘zelf’, de uitbater van zijn eigen menselijk kapitaal (Gordon).

De wetten van de macht passen niet in dit mensbeeld. Macht is dan ook een term die men zelden aantreft in het vocabulaire van de adviseur. Het is een besmet woord, het wordt geweerd in het advieswerk, het ruikt te veel naar blokkades en structuren. De *raison d'état* met haar eigen wetten behoort tot de duisternis van de politiek, maar bestaat niet in het klare licht van het ondernemende management. De adviseur is niet langer een persoon, hij is de belichaming van een organisatieconcept, niet de unieke raadgever uit de tijden van de ‘heerser’ maar een legionair uit het grote leger van adviseurs, consultants, interimmanagers, coaches, trainers, communicatoren en begeleiders. Hij is de exponent van een systeem dat niet op zichzelf bestaat, maar dat deel uitmaakt van een veel groter systeem en tot taak heeft om de ingewikkelde verknoping van communicatie- en beslissingsstructuren wrijvingsloos te laten functioneren.

Adviseurs hebben geen erkende plaats in het staatsrechtelijk bestel. In een rapport van GroenLinks worden zij de zesde macht genoemd: een macht die buiten de orde van de drie machten van de trias politica staat. In die zin lijken zij op hun voorgangers uit het vorstelijk tijdperk. Die opereerden vaak in het geheim en behoorden tot de persoonlijke hofhouding van de vorst. Maar die had het recht om zijn eigen equipage te kiezen en het staatsbestel naar zijn eigen beeld en gelijkenis te modelleren. De moderne constitutionele staat heeft dat recht niet en is gebonden aan de staatsrechtelijke regels voor de verdeling van de macht. De expansie van het advieswezen is in strijd met die regels. Zij leidt tot het ontstaan van een nieuwe macht, die zich aan de democratische controle onttrekt en op een willekeurige wijze in het vaarwater van de ambtelijke en bestuurlijke macht wordt getrokken.

Frontlijnen

In ‘het labyrint van de staat’ (Stuurman) verschijnen de adviseurs aan de frontlijnen van de strijd, in de wisselende patronen van de macht, in de gevechten om posities en belangen, in de botsingen tussen groepen en organisaties, in de concurrentie om de gunst van het volk, in de zoektocht naar de bronnen van legitimatie en in de ambitieuze projecten van de grote werken en de toekomstprogramma's. Hun actieveld is breed, hun inzet smal en specifiek. Bijna altijd gaat het om de positie van de ander, de opdrachtgever; om de

versterking van zijn gelijk, om de identificatie met zijn belang en zijn ideeën.

Niet ten onrechte wijst de Duitse Rekenkamer erop dat ‘zich achter de welwillende adviezen [van externe adviseurs en consultants] vaak genoeg niet meer verbergt dan de mening van de opdrachtgever’ en dat je ‘het geld voor consultants maar beter kunt verbranden’. Zakelijk gezien heeft de Rekenkamer misschien gelijk met deze uitspraak, maar zij vergeet dat je in dat geval een deel van het geld, dat de opdrachtgever zelf voor zijn werk incasseert, ook maar beter aan het vuur kunt prijsgeven. Het bederf, als je dat zo mag zeggen, begint immers niet bij de adviseur, maar bij de opdrachtgever, die zich kennelijk niet in staat acht om zijn eigen belang te dienen en daarvoor een beroep doet op een (meestal duur betaalde) adviseur. Opdrachtgevers maken het vaak nog bonter. Als een adviseur onverhoopt niet bereid is om de opvattingen van een opdrachtgever tot de zijne te maken, zijn zij vaak niet te beroerd om de tekst van het uitgebrachte advies zodanig te modificeren dat die overeenkomt met hun zakelijk of persoonlijk belang.

In *NRC Handelsblad* van 9 februari 2004 wordt een rapport geciteerd van de Amerikaanse Unie van bezorgde wetenschappers, waarin wordt gesteld dat de reikwijdte en de schaal van manipulatie, onderdrukking en vervorming van de wetenschap door de regering-Bush ongekend zijn. Met het Irak-conflict heeft die regering een kwalijke reputatie opgebouwd, maar haar ingrijpen betreft ook allerlei andere onderwerpen, zoals het klimaatonderzoek, milieuvraagstukken, energie en zelfs seksonderwijs. Ook uit eigen land zijn voorbeelden van dit soort ingrepen bekend (Schiphol en de Betuwelijn). Het probleem ligt hier overigens niet alleen bij politici of bestuurders, maar ook bij de adviseurs zelf. De adviesmarkt dwingt hen om het met hun principes niet altijd even nauw te nemen.

De stem van de opdrachtgever en het honorarium voor de opdracht maken het vaak moeilijk om de rug recht te houden, als er zaken moeten worden gedaan. Dit beeld van buigzaamheid en souplesse staat haaks op het imago en de status van de adviseur. Het is ook in strijd met het beeld van de adviseur als icoon van de beschaving: de adviseur als de wijze man of vrouw die de grillen en de bijziendheid van regeerders en bestuurders corrigeert, die de moed heeft om hen te confronteren met hun eigen kortzichtigheid, hun gebrek aan redelijkheid en evenwicht.

De ideale adviseur is een ziener, iemand die meer ziet en weet dan anderen, die in staat is om de blindheid van de werkelijkheid te doorgronden en anderen in zijn ervaringen te laten delen. In zijn

oorspronkelijke betekenis is adviseren ‘in het oog krijgen’ en in het verlengde daarvan ‘anderen in kennis stellen van wat hij ziet’. Een adviseur is iemand die over-zicht heeft, die de dingen op zich toe laat komen, die verborgen bronnen van kennis ontdekt en anderen daarin laat delen. Zien en overdragen zijn de twee componenten van zijn opdracht. Het zien is bij de moderne adviseur nagenoeg verdwenen, het overdragen is ‘overdracht’ geworden of gereduceerd tot het distribueren van kennis. De adviseur als wijze, als profetische raadgever bestaat niet meer. De eigen kennis waarover hij kon beschikken, ontleent hij nu aan een *body of knowledge* die onmiskenbaar het stempel van de populaire Amerikaanse organisatieliteratuur draagt. Er is nauwelijks nog sprake van een verschil in kennis tussen adviseur en opdrachtgever. Zij lezen beiden dezelfde boeken en tijdschriften en zij zijn beiden gedrenkt in hetzelfde bedrijfsvertoog. Het enige verschil tussen hen is dat de een zijn kennis gebruikt om opdrachten te formuleren en de ander om die opdrachten uit te voeren. De een betaalt voor het gebruik van die kennis, de ander wordt ervoor betaald.

De meest profijtelijken in deze ‘kennisindustrie’ zijn de opdrachtgevers die van gedaante veranderen en adviseur worden. Het zijn de ambtenaren die de dienst verlaten en daarin als adviseur terugkeren. De transformatie die zij daarbij ondergaan is ogenschijnlijk van een wonderbaarlijke eenvoud. Zij voltrekt zich in een simpele verschuiving van binnen naar buiten. Maar in die geografische beweging neemt de grijze dienaar van de staat de mythische gestalte aan van de adviseur. Hij wordt de drager van een boodschap, die hem voorheen ook wel bekend was, maar die hij geacht werd niet te verkondigen. Dat wordt nu zijn opdracht. Hij kan nu dingen zeggen die vroeger in het parafencircuit ten onder gingen. Maar hij moet nu vooral die dingen zeggen die de (betalende) macht hem opdraagt. In zijn eigen kleine nering of in het grote bureau waarin hij voortaan thuishoort, kan hij het zich nog minder dan in zijn ambtelijk bestaan permitteren om het welgevallen van zijn opdrachtgevers op de proef te stellen.

Het corporatisme van de zuilen

Om meer inzicht te krijgen in het ontstaan van die bizarre wereld van ambtenaren en adviseurs, moeten wij een blik werpen op de tijd waarin de overheid haar adviseurs niet zocht in de hoek van de professionele experts, maar te rade ging bij vertrouwenspersonen en deskundigen uit de kring van de maatschappelijke organisaties. De

overheid was toen minder geïsoleerd, zij was op een organische manier verbonden met de maatschappij en zij was omgeven door een breed spectrum van commissies en adviesorganen, waarin zowel de verscheidenheid aan maatschappelijke belangen herkenbaar was, als de daarin aanwezige kennis en ervaring. In dit corporatistische model kon de overheid beschikken over een combinatie van deskundigheid en belangenrepresentatie, die haar het besturen gemakkelijker maakte en die min of meer garant stond voor de maatschappelijke aanvaardbaarheid van haar optreden. Toen de zuilenstaat zijn basis verloor, verviel ook de vanzelfsprekendheid van dit brede adviesstelsel.

De (nieuwe) autonome staat van ambtenaren en bestuurders voelde zich gehinderd door de combinatie van deskundigheid en representatie en had behoefte aan andere vormen van expertise dan de maatschappelijke organisaties konden bieden. Door de erosie van de zuilen moest de staat op zoek naar andere wegen om de legitimatie van zijn interventies veilig te stellen. De discussie over de rol van de adviesorganen begint in de jaren zeventig en krijgt uiteindelijk haar beslag aan het eind van de jaren negentig met de vaststelling van de Kaderwet Adviescolleges, waarin alle bestaande adviesorganen worden opgeheven en per departement één adviescollege in het leven wordt geroepen. Dat college houdt zich niet langer bezig met deelonderwerpen, maar richt zich uitsluitend op de hoofdlijnen van het beleid en ressorteert rechtstreeks onder de verantwoordelijke bewindslieden. Met de Kaderwet wordt niet alleen een einde gemaakt aan het verzuilde adviesstelsel, maar wordt ook de doorbraak van de nieuwe adviseurselite op het bestuurlijke toneel bezegeld.

Die elite gaat de vrijgekomen plaatsen bezetten en fungeren als reservoir voor allerlei nieuwe adviesbehoeften. De nieuwe avant-garde paart souplesse aan slagvaardigheid, heeft geen last van achterbannen en verantwoordingskaders en beweegt zich met een weldadig pragmatisme door de domeinen van het bestuur en de bureaucratie. Zij committeert zich minder aan politieke programma's en algemene beleidsvoornemens dan aan specifieke operaties. Dat zijn de *targets* waarin zij met haar gezag en expertise de effecten van het overheidsoptreden hoopt te versterken. De Duitse socioloog Niklas Luhmann spreekt hier van ‘Legitimation durch Verfahren’. In het handelen van de overheid moet de legitimatie van haar optreden worden gezocht. Dat klinkt simpel, maar het is bijna even moeilijk als de theorie waarop Luhmann zijn stelling bouwt. De legitimatie van het handelen ligt in de onberispelijkheid van dat han-

delen, in de mate waarin het de integriteit van het bestuur en de harde objectiviteit van het algemeen belang zichtbaar maakt. De intrinsieke onmogelijkheid van die opgave is de tragiek van het publiek bestuur.

Het handelen van dat bestuur zal altijd onder kritiek blijven staan en nooit de verzadiging van een bevredigende legitimatie bereiken. De klant- en marktmodellen waarvan de moderne adviseur zich bedient, proberen die illusie te wekken. Zij gaan ervan uit dat de maatschappelijke aanvaardbaarheid van het overheidshandelen kan worden verzekerd door een betere afstemming van het door de overheid te leveren product op de behoeften van de klant (de burger). Dat is echter een vergissing. Legitimatie wordt niet opgewekt door de PowerPoint-presentatie of de vergulde sheets van de consultant. Van haar adviseurs mag de overheid niet meer verwachten dan dat zij fouten in de overdracht of de presentatie van beleid aan de burgers weten te voorkomen, niet dat zij het gebrek aan legitimatie wegnemen. Dat gebrek is blijvend, het kan niet worden weggenomen: in het beste geval kunnen adviseurs de overheid helpen om het uit te houden of te verdragen.

Een voorbeeld

De ontwikkeling van het corporatistische model naar de technocratie van de huidige adviespraktijk verloopt niet langs rechte lijnen. Overal vindt men nog restanten van het eerste model. In bepaalde gevallen zijn constructies gekozen waarin elementen van het oude en het nieuwe in een ingewikkelde systematiek met elkaar zijn vermengd. Het bekendste voorbeeld van een dergelijke constructie is de Cultuurnota, waarin de advisering en de beleidsvorming op het gebied van kunst en cultuur zijn samengebracht. Voor de advisering tekent in dit geval de Raad voor Cultuur; voor de beleidsvorming de Staatssecretaris van Cultuur en het ambtelijk apparaat van het ministerie van OCW.

De Raad heeft een dubbele opdracht. Hij adviseert de Staatssecretaris over de hoofdlijnen van het cultuurbeleid en is daarnaast belast met de beoordeling van de instellingen die in het kader van de vierjaarlijkse Cultuurnotaprocedure voor rijkssubsidie in aanmerking willen komen. In de praktijk valt het zwaartepunt van het werk van de Raad op deze tweede taak. Het praktische advieswerk wordt verricht door de leden van de Raad en door speciaal ingestelde, met deskundigen uit ‘het veld’ geëquipeerde sectorcommissies. Wat is het profiel en de functie van deze adviseur? Hij/zij is niet af-

komstig uit de toppen van de culturele wereld. De animo is daar in het algemeen niet groot om deel te nemen aan het werk van de Raad. Men wenst zijn handen niet te branden en laat het karwei graag over aan de mindere goden. Een enkeling, zoals H.M. van den Brink, die wel tot de elite behoort, schrijft in *Vrij Nederland* (24 mei 2004) dat je niet mag weigeren om mee te werken aan het invullen van de bezuiniging. Hij is evenwel een uitzondering. En hij zal vermoedelijk zijn bekomst wel hebben van 'het doen van het hak- en snijwerk' dat van de kunstadviseur wordt gevraagd, die daarna nog, zoals in Amsterdam, waar Van den Brink voorzitter was van een van de adviescommissies van de Kunstraad, door de wethouder met haar eigen 'potjes en plannetjes' de wei wordt ingestuurd.

Uit Van den Brinks relaas blijkt dat de moderne adviseur een stroman is in het politieke cultuurbedrijf. De bruutheid van iemand als Hannah Belliot, de Amsterdamse wethouder van Cultuur, is uitzonderlijk in de wereld van cultuurpolitiek, maar haar optreden is in zekere zin wel karakteristiek voor het systeem waarin de advisering over kunst en cultuur plaatsvindt. Dat systeem is een ingewikkelde machinerie, waarin subsidieaanvragen een ingewikkelde bewerking ondergaan en tot de staat van politieke beslisbaarheid worden gebracht. De adviesgroepen van de Kunstraad in Amsterdam en van de Raad voor Cultuur in Den Haag zijn de organen die deze vorm van proces-*engineering* vervullen. Van hen wordt verwacht dat zij daarbij vooral het vizier gericht houden op het artistiek inhoudelijke belang (de kwaliteit in het kunstjargon) van de aanvragen.

Sinds Thorbecke is dat verboden terrein voor de overheid. Niemand weet overigens precies wat dat artistiek inhoudelijke oordeel precies inhoudt en niemand houdt zich er ook aan. Sinds de schaduwen van de bezuinigingen ook over het landschap van cultuur trekken, hebben de adviesraden zich in allerlei bochten gewrongen om het budgettaire spoor van hun politieke opdrachtgevers te volgen, en dat kon alleen maar door allerlei andere dan artistiek inhoudelijke maatstaven bij de advisering te betrekken. Het geheim van Thorbecke wordt nog steeds bewaard, maar het is niet langer een middel om de overheid op afstand te houden, maar om haar operatieruimte te vergroten. De adviseur gaat ook niet langer gebukt onder de door Thorbecke ingestelde scheiding der machten. Hij kan er zijn schamele positie mee camoufleren, maar verder is hij niet meer dan een nuttig instrument in het voorsorteren en bewerken van de bij de overheid gedeponeerde kunstmassa.

De kunstadviseur

Het voorschrift van Thorbecke heeft hetzelfde lot ondergaan als enkele andere staatkundige principes: het fungeert niet langer als een bepalend kader voor de inrichting van het bestuur, maar als een fictie of een ideologie ter bescherming van de politieke macht. Dit is niet zomaar een toevallige of aan politiek misbruik toe te schrijven ontwikkeling, maar een noodzakelijke mutatie, die in de loop der dingen past, omdat het politiek bestuur op zijn eigen onmogelijkheden stuit door vast te houden aan een bestaand principe. De stap van principe naar ideologie berust dus niet op een politiek wilsbesluit; de politiek en haar gelovige omgeving blijven onvoorwaardelijk vasthouden aan het principe, maar in de machtsconfiguratie waarin het voortaan gebruikt wordt, krijgt het een heel andere en in de meeste gevallen een volstrekt tegenstrijdige functie, een functie die precies het omgekeerde is van datgene waarvoor het principe bedoeld was. Dit is geen vrolijk uitzicht voor de huidige adviseur. Hij mag zich dan koesteren in de hoogheid van zijn artistieke bewustzijn, maar dat valt in scherven als het zich moet meten met de veel sterkere krachten van het geld, het compromis en de bestuurlijke rationaliteit.

Er is nog een andere fictie die de kunstadviseur parten speelt. Dat is de fictie van de pariteit, het oordelen inter paribus, onder gelijken. Dat idee bestaat in meerdere professionele milieus, bijvoorbeeld onder artsen, advocaten, rechters. Bij universiteiten heeft het vorm gekregen in het model van de visitatie, waarin wetenschappers oordelen over wetenschappers. Ook in de kunstbeoordeling zijn het de makers zelf die tot oordelen worden geroepen. Ze zijn immers de gelijken van degenen over wie het oordeel wordt uitgesproken. In het oude model van de Raad voor de Kunst was dat begrijpelijk. Daar ging het voornamelijk om de erkenning van de artistieke kwaliteit met het oog op de toelating tot een bepaalde kaste. Van excommunicatie en uitdrijving was daar zelden sprake. Het huidige systeem heeft een heel andere grondslag; het vindt zijn basis niet in de kunstwereld, maar in de bestuurlijke organisatie. Oordelen is niet langer een ‘rite de passage’, maar een bestuurlijke operatie, een fase in een breder proces. Bij de universitaire visitatie is dat anders. Daar heeft het wetenschappelijk oordeel een zwaarwegende, eigen betekenis, het is primair gericht op degenen die beoordeeld worden en niet op de bestuurlijke instanties. Het heeft ook een ander tijdverloop; het biedt ruimte voor herstel als het negatief uitvalt en het leidt niet onmiddellijk tot het toepassen van financiële sancties. Die kunnen uiteindelijk wel het gevolg zijn van een ne-

gatief oordeel, maar dat moet dan wel zwaarwegend en gefundeerd zijn.

Al die voorwaarden ontbreken bij de kunstbeoordeling. Die is vluchtig en oppervlakkig. Dat kan ook moeilijk anders, gezien de talrijke aanvragen en de korte termijn waarbinnen een advies moet worden opgesteld. Zij wordt ook niet uitgevoerd door erkende experts van buiten en zij is altijd voorzien van het stempel goed- of afkeuring. Het oordeel over de individuele makers en instellingen is vaak ook niet gerelateerd aan een algemene visie op de ontwikkeling van de sectoren waar de aanvragers deel van uitmaken. En voorzover dat wel het geval is, speelt het nauwelijks een rol bij de uiteindelijke advisering. De fixatie op de afzonderlijke subsidieaanvragen maakt het onmogelijk om structurele ontwikkelingen een serieuze plaats in de oordeelsvorming te geven. De fusies die de afgelopen jaren het theaterlandschap ingrijpend veranderden, zijn door de Raad voor Cultuur nooit onderzocht en het patroon van het muzikale landschap is voornamelijk bekeken vanuit de vraag welk ensemble het beste het loodje kon leggen bij de bezuinigingen.

De adviseur is het kind van de rekening in de Cultuurnota-advisering. De paradox van deze advisering is dat wat het waarmerk moet zijn van zijn onafhankelijkheid - zijn gerichtheid op de artistiek inhoudelijke kwaliteit - de ultieme bevestiging wordt van zijn afhankelijkheid. De systematiek van de advisering maakt hem/haar tot een machteloze figuur in de manipulatieve speelruimte van die systematiek. De verwijten ‘uit het veld’, dat adviseurs hun eigen artistieke voorkeuren laten prevaleren en dat zij met een tekort aan kennis en met een teveel aan willekeur te werk gaan, zullen soms zeker een kern van waarheid bevatten, maar zijn eigenlijk niet zo interessant. Belangrijker dan de subjectieve instelling van de adviseur zijn de effecten van ‘objectieve’ factoren, zoals de logica en de werking van de systematiek.

Fraudegevoelig

De kunstadvisering in de huidige systematiek is een fraudegevoelige bedrijvigheid. Men moet over enige beweeglijkheid van geest beschikken om het in dit milieu te redden. Dat is niet hetzelfde als het gedrag van ‘de burgemeester in oorlogstijd’, zoals in de kunstwereld vaak wordt gedacht. Die vergelijking gaat mank, niet alleen omdat het geen oorlog is, zoals Van den Brink in zijn column in *VN* schrijft, maar ook omdat het van een vals moralisme getuigt om de tekorten van het systeem te endosseren aan de actoren in dat sys-

teem. Wie de prijs wil betalen voor een rol als adviseur in de Cultuurnotasystematiek doet dat voor eigen rekening en hij/zij betaalt ook zelf de rekening, maar daarmee is hij/zij nog geen collaborateur of quisling. Oorlog veronderstelt twee partijen en collaboratie is een keuze voor de verkeerde partij. In de Cultuurnotasystematiek zijn er te veel partijen en is een dergelijke keuze onmogelijk. Men zou het toetreden tot het systeem als zodanig kunnen beschouwen, maar dat standpunt is te simpel en het ruikt ook te veel naar het radicalisme van de jaren zeventig, toen de overheid als de grote vijand werd gezien.

Een beoordeling van de rol van adviseur in het regime van het cultuurbeleid moet een andere invalshoek zoeken. Die ligt niet in de subjectiviteit van de adviseur, in zijn persoonlijke bedoelingen en zijn morele gezindheid, maar in zijn status en positie in een gedifferentieerd beslissingssysteem. Die positie kan men het beste aanduiden met het Franse woord ‘équivoque’, dat haar onbepaaldheid en verdeeldheid beter aangeeft dan het Nederlandse woord dubbelzinnigheid, dat bijna onvermijdelijk de associatie van hypocrisie en onbetrouwbaarheid oproept.

De moderne kunstadviseur opereert in een krachtenveld dat hij niet kan overzien, waar het directe contact met een opdrachtgever ontbreekt en waar een scherpe cesuur tussen advies en beslissing wordt getrokken. De behoefte aan politieke beheersbaarheid is dominant in deze beleidssystematiek. Zij is echter niet herkenbaar in een sturend politiek centrum. Dat maakt het voor de adviseur nagenoeg onmogelijk om zijn positie te bepalen. Hij wordt daarbij ook nog ‘misleid’, doordat het systeem in zijn adviserende component grote gelijkenis vertoont met het corporatistische model van de vroegere Raad voor de Kunst, die opereerde in de symmetrie van persoonlijke verhoudingen en binnen een gemeenschappelijke cultuur van adviseurs en kunstambtenaren. Die symmetrie bestaat eigenlijk niet meer en de schijn die ervan overgebleven is, wordt voortdurend verscheurd door interventies van de politiek en het ambtelijk apparaat.

In de lopende procedure heeft de staatssecretaris een belangrijk onderzoek naar wat zij aanduidt als de ‘institutionele overhead’ in de cultuursector, opgedragen aan het organisatiebureau Beerenschot. De Raad voor Cultuur, die daarbij werd gepasseerd, heeft vervolgens geweigerd de uitkomsten van dit onderzoek in zijn oordeelsvorming te betrekken. De staatssecretaris heeft in deze weigering geen aanleiding gezien om het onderzoek te laten vallen en zal het nu bij haar eigen besluitvorming betrekken. Men ziet hier de

kruisende lijnen van twee adviseurs, waarbij niet alleen de competentie en stijl van adviseren in het geding zijn, maar ook de veranderde relatie van de overheid met de haar adviserende instanties.

De personal coach

De relaties tussen de nieuwe adviseurs en de overheid hebben vooral betrekking op het bestuur en de bureaucratie. De politiek komt in het tableau nauwelijks voor. Deze distantie die de politiek bewaart ten opzichte van de bedrijfsadviseur geldt niet voor het type adviseur dat zijn expertise zoekt in persoonlijke begeleiding.

Kortgeleden bleek ineens dat politieke bestuurders in ruime mate gebruikmaken van de 'personal coach'. Mevrouw Nijs, de staatssecretaris van Onderwijs, sneuvelde op de zorgzame contacten van haar coach met *Nieuwe Revu*, maar na haar politieke dood bleek dat een groot aantal van haar collega's ook over een personal coach beschikt. Deze nieuwe figuur bleek afkomstig uit het bedrijfsleven, waar topmanagers zich laten begeleiden door professionele coaches. De pretenties van de nieuwe agogen zijn niet gering. In een interview in *NRC Handelsblad* (26 juni 2004) verklaart personal coach Fons Driessen, van Boer & Croon Strategy and Management Group, dat mensen pas gelukkig worden in hun baan als ze hun SQ (spirituele intelligentie) in hun werk kunnen betrekken. Hij ziet het als zijn taak om 'mensen te helpen het hogere in zichzelf te ontdekken, hun goddelijke ik'.

Dat is geen geringe ambitie, zeker als het gaat om de coaching van politici, die in hun PQ (politieke rationaliteit) dat goddelijke in zichzelf maar spaarzaam tegenkomen. De plotselinge introductie van deze nieuwe branche in de consultancy laat zich moeilijk verklaren. Politici leven in een complexe wereld met de meest tegenstrijdige verwachtingen, in een omgeving die vervuld is van rivaliteit en wantrouwen. Maar dat is geen toereikende verklaring voor de onverhoedse vlucht in de armen van de personal coaches. Politici hebben nooit staat kunnen maken op een wereld van rust en zekerheid. Misschien is een verschil met vroeger dat er een steeds zwaarder appèl op de persoon van de politicus wordt gedaan.

Het complicerende daarbij is dat dat niet de 'echte' persoon is, maar de imaginaire persoon, het beeld zoals dat in de publieke opinie en in de media van de politicus wordt geproduceerd. Een verwarrend beeld, waarvan de politicus zelf niet weet in hoeverre het in overeenstemming is met zijn zelfbeeld en in hoeverre hij in staat en bereid is om aan dat beeld te beantwoorden. De vroegere politi-

cus werd in veel mindere mate met dit wisselende spel van beelden geconfronteerd, hij kon zich verschuilen achter het masker van de politieke gezagsdrager; hij was niet een persoon, maar een persona, in de oorspronkelijke Latijnse betekenis van het woord; een gemaskerd gezicht. Hij was een exponent van een symbolische orde en niet het imaginaire product van een zich in hem spiegelende buitenwereld, noch de gestalte van een eigen, op zichzelf geprojecteerde subjectiviteit.

Zonder identiteit

Het is begrijpelijk dat politici in deze verwarrende beeldenwereld het spoor bijster raken en zich verstrikken in de vraag hoe een politiek personage wordt geconstitueerd en welke rol ‘het zelf als categorie van de menselijke geest’ (Marcel Mauss) daarbij speelt. In een boeiende beschouwing werkt de Engelse mediawetenschapper James Donald deze spanning tussen het zelf en de identiteit van een publieke persoon uit voor de burger. Hij komt tot de conclusie dat deze twee elementen alleen met elkaar te verzoenen zijn wanneer de notie van het burgerschap van elke inhoudelijke connotatie wordt ontdaan: ‘Burgerschap is een lege plaats, een positie zonder enige substantiële identiteit’. En met een verwijzing naar de Sloveense filosoof Zizek merkt hij op dat men moet vermijden om deze lege plaats van de subjectiviteit op te vullen en dat men beter kan leren leven met een ego dat niet over een vaste identiteit beschikt, maar dat slechts vluchtige identiteiten kent, die worden opgeroepen in het onontkoombare spel van beelden en weerspiegelingen. In een dergelijk project is er geen plaats voor personal coaches, die politici niet anders te bieden hebben dan de metafysica van substantiële, valse identiteiten of het narcisme van modieuze spiegelbeelden.

Er zijn nog andere redenen om de entree van de personal coach op het politieke toneel met argwaan te bezien. Die redenen liggen minder in de persoonlijke sfeer dan in de politieke orde van de democratische staat. Voor steun in het uitoefenen van hun ambt zijn politieke bestuurders aangewezen op het ambtelijk apparaat. De ontwikkeling van dat apparaat tot een bestuurlijk bedrijf maakt die steun minder vanzelfsprekend. Ambtenaren letten meer op hun output en performance in dit nieuwe bedrijfsbestel dan op hun legitimerende functie ten opzichte van de politieke mandatarissen. In het staatsrechtelijk vertoog is het primaat van de politiek en de daaruit voortvloeiende loyaliteit van ambtenaren nog steeds boven elke twijfel verheven. Maar in de praktijk zijn er allerwegen scheur-

tjes in de oppervlakte van dit hechte dogma te zien. En in de politiek is er sprake van een sluipende twijfel aan de onvoorwaardelijke loyaliteit van de moderne ambtenaar. In die situatie verschijnt de personal coach als een redder op het toneel. Zijn loyaliteit wordt gegarandeerd door de codes van zijn beroep en door een stevig honorarium. Hij is een betrouwbare gids in een benauwende wereld vol dilemma's en onzekerheden. In alle stress en weglekkende kracht is hij een bron van energie en standvastigheid en een bolwerk tegen raffinement en onbarmhartigheid.

Blindgangers

Deze agogisering van de politiek lijkt een replica van het oude model van de persoonlijke raadgever van de vorst. Maar de moderne vorst van de democratie lijkt in niets op zijn voorganger uit vervlogen tijden en zijn raadgever is uit heel ander hout gesneden. Wat zij gemeen hebben is de beslotenheid van het hof, het geheim van de curie en een duistere band van wederzijdse afhankelijkheid. Deze karakteristieken van de soevereiniteit passen niet in een democratie. Personal coaches blijven onzichtbaar voor het publiek en vormen dus een duistere schaduw in een politiek systeem dat op openheid en transparantie is gericht.

Coaches zijn bovendien niet controleerbaar door de daartoe aangewezen democratische organen, terwijl zij toch een niet te miskennen invloed hebben op het gedrag en het handelen van politieke functionarissen. Dit soort blindgangers hoort eigenlijk niet thuis in een democratie. Zij versterken het beeld dat de politiek vooral vorm, presentatie en communicatie is en zij getuigen tevens van het onvermogen van een politiek personage om zich te voegen naar de eisen van de politieke rationaliteit. Het persoonlijke wordt hier politiek, maar op een andere manier dan de hervormers van de jaren zestig voor ogen stond.

Het slechtste wat een politicus kan overkomen, is dat hij vanuit zijn ware zelf of vanuit zijn ‘goddelijke ik’ (Fons Driessen) politiek moet bedrijven. Als hij een fatsoenlijk mens blijkt te zijn, houdt hij er vermoedelijk mee op. Als zijn biologische massa wat meer negatieve factoren bevat, zal hij zich vermoedelijk ontwikkelen in een richting die hij beschouwt als een voltooiing van zijn ware zelf, maar die in de ogen van anderen niet meer is dan de gestalte van een sluwe autocraat of een verlichte performer.

Het imaginaire

De relatie tussen een personal coach en een politicus kan eigenlijk alleen maar ontstaan vanuit een dimensie die in de Lacaniaanse psychologie wordt aangeduid als het imaginaire. Een relatie die zich afspeelt in de sfeer van de beelden die mensen van zichzelf en van anderen hebben. In het spoor van Lacan noemt de Nederlandse psychoanalyticus Antoine Mooij haar een narcistische relatie.

In de wereld van het imaginaire verdwijnt de orde van het symbolische; dat is de orde van de wet, van het bovenpersoonlijke, van de formele ‘beginselen’, die constitutief zijn voor de cultuur, het sociale en de politiek in een samenleving. Met een twijfelachtig beeld kan men het symbolische aanduiden als een overkoepeling van de dagelijkse praktijk van het handelen en spreken in een samenleving. Als die praktijk zich niet bewust is van het bestaan van de symbolische orde, vervalt hij tot de immanente weerspiegeling van het imaginaire en mist hij elk objectief richtinggevend perspectief. Mooij wijst erop dat de huidige, alomtegenwoordige beeldcultuur, met haar overheersende imaginaire ervaringssfeer, ook de politiek doordringt en ‘tot een beeldmatige en narcistische verwerking van het politieke besluitvormingsproces leidt’ [...] ‘Grootheidsideeën van succes en prestige hebben daarbij meer waarde dan toekomstgerichte idealen, die slechts gebrekkig gerealiseerd kunnen worden’.

Het kost niet veel moeite om deze gedachtegang toe te passen op het gewicht dat in de huidige politiek aan projecten wordt toegekend en aan de hardnekkigheid waarmee politici, ondanks verzet en tegenslagen, aan die projecten blijven vasthouden. Dit projectennarcisme is een van de meest gewilde platforms voor de inzet van experts en adviseurs. Projecten wortelen diep in de imaginaire wereld van het huidige politiek bestuur. Zij zijn de vrucht van de geëxternaliseerde zelfbeelden en van de fantasma's van moderne politici. Zij worden met hand en tand verdedigd en wat ligt er dan meer voor de hand dan een beroep te doen op degenen die bij uitstek handelaren in fantasma's zijn: de adviseurs en de consultants?

Kenmerkend voor het imaginaire is het beeld van het subject dat daarin verschijnt. Dat is het beeld van het ik uit de Amerikaanse mythe van de ‘organisational man’, het succesvolle, zichzelf bepalende individu, dat zichzelf stuurt en door discipline en training in staat is om de omstandigheden naar zijn hand te zetten. Het menselijk tekort past niet in deze Amerikaanse deugdenleer. De situatie waarin de mens zich beweegt, biedt hem kansen, geen beperkingen. Wat hij tegenkomt op zijn weg is een uitdaging, geen belemmering. De mens beschikt over de instrumenten om de toekomst te beheer-

sen. Hij behoeft nooit in gelatenheid neer te zitten voor wat hem overkomt of te buigen voor het lot dat hem bezworen wordt. Mooij wijst erop dat dit streven naar beheersbaarheid niet alleen te vinden is in het beeld van de persoon, maar ook in de wetenschap. Hij spreekt van ‘een beheersings-ideologie met haar gerichtheid op transparantie en uniformiteit, die zich in de thans gangbare opvatting van wetenschap of van wat wetenschap geacht wordt te zijn, laat gelden’.

In het vak van Mooij, de psychiatrie, vindt men die ideologie in de biopsychiatrie en in de zogenaamde *evidence-based medicine.* De behandeling van patiënten verloopt hier niet langer langs de vertrouwde wegen van de psychoanalyse en zij vindt haar grondslag niet meer in de hermeneutiek en de fenomenologie, maar in een gestandaardiseerde, op output gerichte behandelingsmethodiek. De oude wetenschappen wordt het verwijt gemaakt dat zij te traag en te kostbaar zijn en te weinig rendement opleveren. Zij zijn schadelijk voor een doelgerichte patiëntenzorg, omdat zij eerder tot een vermeerdering dan tot een vermindering van de zorgvraag leiden. In de evidence-based medicine is de zorg een product, dat als het resultaat van empirisch wetenschappelijk onderzoek zo effectief mogelijk aan de patiënt moet worden geleverd. Door de hulpzoeker als afnemer van dat product te beschouwen en daarbij de wetten van vraag en aanbod in acht te nemen, kan het grootste deel van de psychiatrische populatie in de maatschappij worden geholpen. Langdurige, op de persoon gerichte hulpverleningsvormen kunnen daarbij worden gereserveerd voor de kleine groep van patiënten met ernstige psychiatrische stoornissen.

Over de noodzaak van het ombuigen van het psychoanalytisch en psychotherapeutisch denken naar de evidence-based medicine en de classificerende protocollering, bestaat een opmerkelijke eenstemmigheid tussen de professionele elites in de geestelijke gezondheidszorg en de ambtelijke experts. De erudiete stem van iemand als Mooij, die een ander perspectief naar voren brengt, wordt in dit verband niet gehoord. Voor de universitaire collega's van Mooij geldt hetzelfde. Zij komen alleen aan het woord als zij zich voegen naar het geldende vertoog. En zij zijn vaak gedwongen om dat te doen, omdat zij voor hun werk in hoge mate afhankelijk zijn van de zegeningen van de derde geldstroom.

De lege staat

In allerlei beleidssectoren bestond eertijds de mogelijkheid om het overheidsbeleid van buitenaf aan een kritische toetsing te onderwerpen. Naast de adviesorganen (soms ook binnen die organen zelf) waren er onafhankelijke platforms die een kritische functie vervulden. Die functie is in de huidige scène bijna geheel verdwenen. De adviseurs zitten dicht op het beleid en denken meestal in dezelfde termen als de beleidsmakers. Er is geen onderscheid meer tussen wat aan de ene en wat aan de andere kant wordt gedacht en er is nauwelijks nog ruimte voor onafhankelijke advisering, laat staan voor een kritische beoordeling van bestuurlijke en politieke visies.

Juist nu de politiek en het bestuur geneigd zijn om zich op hun stellingen terug te trekken, is het verdwijnen van het kritisch vermogen een betreurenswaardig verschijnsel. Nog erger is het dat het wordt geabsorbeerd en onschadelijk gemaakt binnen de overheidsorganisatie en dat het potentieel aan kritische macht in de maatschappij voortdurend erodeert. Het paradoxale van de overheid is dat zij voortdurend haar eigen terugtocht verkondigt, maar tegelijkertijd bezig is haar eigen positie te versterken. De terugtocht is geen terugtocht, maar een hergroepering, een fixatie op het eigen systeem, een concentratie van adviserende en bureaucratische macht. Als de overheid zich werkelijk zou terugtrekken, zou zij zich leegmaken, een ‘lege plek’ worden (Lefort). Zij zou zich niet omringen met een arsenaal aan expertise, performance en constructies, maar kiezen voor wat Zizek het ondraaglijk formalisme van de democratie noemt.

Dit formalisme en de ‘lege plek’ van Lefort duiden op hetzelfde. Zij gaan ervan uit dat de betekenis van de democratische staat niet ligt in de inhoud van zijn motieven en zijn strevingen, maar in de objectiviteit en de leegte van zijn regels en in zijn strenge onderschikking aan de wetten van de symbolische orde, die zijn bestaan funderen als de politieke gestalte van de samenleving. Deze gedachtegang staat haaks op het vertrouwde beeld van de staat als de representant van de verlangens en de verwachtingen van de burgers; de agogische staat, de consumentenstaat, de interactieve staat.

Het beeld van de lege staat roept onbegrip en ergernis op. Het is in strijd met de personalisering van de politiek en met de humanisering van het bestuur. Maar ondanks hun huidige populariteit zijn dat doodlopende wegen. Uiteindelijk manoeuvreren zij de staat dieper in de impasses waarin hij op het ogenblik verkeert. De macht van de staat wordt niet beteugeld door het versterken van zijn men-

selijk gezicht, hij wordt er alleen maar groter door. Participatie en interactiviteit zijn valse verlokkingen voor de burger, die zijn vertrouwen stelt in een politiek bestuur dat zijn heil zoekt in een steeds verdergaande subjectivering van zijn optreden. Max Weber wist een kleine honderd jaar geleden al dat dit geen antwoord is op een 'sich entzaubernde Welt'. Zijn functionele rationaliteit is dan ook niet alleen een rationeel instrument om de bureaucratie van de staat in de teugels te houden, maar ook om burgers te beschermen tegen de normen en waarden van diezelfde staat. Zijn stellingen zijn nog even actueel als toen. Vanuit een andere analytische achtergrond komen Lefort en Zizek tot dezelfde conclusie. Een democratie kan alleen bestaan als zij haar macht niet tracht te humaniseren, maar als zij zich verlaat op het formalisme en de ascese van haar vormen.

Literatuur

Donald, J., 'The Citizen and the Man about Town'. In: *Questions of Culture.* Londen 1996.
Du Gay, P., 'Organizing Identity: Entrepreneurial Governance and Public Management'. In: *Questions of Culture.* Londen 1996.
Lefort, C., *Het democratisch tekort, over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie.* Meppel 1992.
Luhmann, N., *Legitimation durch Verfahren.* Frankfurt am Main 1984.
Mooij, A., *Psychoanalytisch gedachtegoed.* Amsterdam 2002.
Zizek, S., *Looking Awry.* Cambridge 1991.

Medewerkers aan dit nummer

DIRK VAN DELFT (1951) studeerde wis- en natuurkunde in Leiden en is redacteur wetenschappen van *NRC Handelsblad.* Hij publiceerde onder meer *De Turkse trom* (1992) en *De wijde wereld van de kleine talen* (1998). In voorbereiding is een biografie/proefschrift over Heike Kamerlingh Onnes.

HANS GROENEWEGEN (1956) publiceerde de dichtbundels *Grondzee* (2000) en *Lichaamswater* (2002). Hij schrijft essays over poëzie voor verschillende literaire tijdschriften. In 2002 verscheen zijn essaybundel *Schuimen langs de vloedlijn.* Hij is redacteur van essaybundels over Hans Faverey, Lucebert en Kees Ouwens.

JACOB GROOT (1947) publiceerde proza, poëzie en *Nieuwe Muziek, een Herman Gorter boek.* Zijn meest recente poëziebundels zijn *Natuurlijke Liefde* (1998) en *Zij Is Er* (2002). Binnenkort verschijnt zijn essaybundel *Gelukkige Lippen*, over popmuziek en de diepere zin van de zingende stem.

RUDY KOUSBROEK (1929) is essayist. In 1975 ontving hij de P.C. Hooftprijs voor essays. Enkele van zijn meest recente publicaties zijn *Terug naar Negri Pan Erkoms* (1995), *Hoger honing* (1997), *De kikvors en de ooievaar* (2003), *opgespoorde wonderen. Fotosynthese* (2003) en de dichtbundel *Dierentalen* (2003).

PAUL KUYPERS (1929) schrijft en spreekt over politiek en cultuur. Recente publicaties zijn *Rooksignalen. Opstellen over politiek en bestuur* (De Balie 2001) en *De staat der Nederlanden. Opstellen en brieven tegen de tijdgeest* (De Balie 2003).

HARUKI MURAKAMI (Kyoto, 1949) geldt als een van de belangrijkste Japanse schrijvers van deze tijd. Bij uitgeverij Atlas verschenen reeds diverse vertalingen van zijn werk, merendeels verzorgd door de in Japan woonachtige, van origine Nederlandse vertaler Jacques Westerhoven. Het verhaal ‘De tweede broodjesroof’ maakt deel uit van een keuze van Murakami's verhalen die voorjaar 2005 in vertaling zal verschijnen.

KLASKE OENEMA (1975) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze volgt de opleiding Schrijven aan de Rietveldacademie te Amsterdam, een opleiding gericht op zowel schrijven als op beeldend werk. Ze was zangeres bij een tweetal Groningse bandjes en werkt momenteel aan een nieuw muziekproject.

MARIA STAHLIE (1955) is schrijfster. Ze studeerde Nederlandse taal- en letterkunde en debuteerde in 1987 met de korte roman *Unisono.* Daarna schreef ze drie verhalenbundels en vijf romans. In 2002 verscheen haar roman *De Lijfarts.*

HARRY VAN WIJNEN was voorheen chef opiniepagina van *NRC Handelsblad* en bijzonder hoogleraar Perswetenschappen te Rotterdam. Hij publiceerde verschillende boeken over staatkundige geschiedenis en onlangs verscheen van zijn hand de biografie *Grootvorst aan de Maas D.G. van Beuningen 1877-1955*.

[Nummer 11]

Bij dit nummer

Schrijvers hebben altijd al gebouwen bezongen en steden beschreven, ze hebben nieuwe steden en gebouwen bedacht en van bestaande steden paradijzen en onderwerelden gemaakt. Hierbij dient te worden aangetekend dat schrijvers over het algemeen meer geïnteresseerd zijn in het leven dat zich in die steden en huizen afspeelt, dan in de architectonische structuren zelf, en dat geeft op zich al te denken.

Architecten hebben van oudsher blijk gegeven van een behoefte hun ideeën en plannen in woord en geschrift uit te leggen en in verband te brengen met culturele ontwikkelingen buiten hun vak. Bij het concipiëren van hun al dan niet visionaire ontwerpen putten architecten uit het werk van grote voorgangers, maar evenzeer uit de filosofische en literaire traditie. De toenadering die architecten tot de letteren zoeken is echter altijd problematisch. De architectuur is gericht op de verwerkelijking van projecten en moet daarom met de economisch-politieke realiteit onderhandelen. De literaire houding is veel vrijer en vooral individualistischer, en veel mensen denken dan ook dat het op elkaar betrekken van architectuur en literatuur nergens toe kan leiden.

Wij denken daar anders over. Het in elkaars vaarwater komen van de twee domeinen levert ons inziens niet alleen prikkelende inzichten op, het maakt ook scherper duidelijk waar de onvervreemdbaar eigen kracht en de beperking van respectievelijk de architectuur en de literatuur liggen. Onze aanpak mikt op een liefst vruchtbaar door en langs elkaar heen opereren van architectuur en literatuur op papier. Om deze interessante maar warrige vermenging hanteerbaar te houden, hebben we de combinatie architectuur-literatuur vanuit vier hoeken trachten te benaderen: architectuur in de literatuur, literatuur in de architectuur, architectuur als literatuur en literatuur als architectuur.

U vindt om te beginnen een verkenning van de doorwerking van architectonische vraagstukken en modellen in literaire romans. In zijn essay maakt Dirk van Weelden de centrale rol van architectuur-

thema's duidelijk in de klassieke toekomstromans *Wij* van Jevgeni Zamjatin (1921) en *Neuromancer* van William Gibson (1984).

Gijs Wallis de Vries, hoogleraar architectuurtheorie en -geschiedenis aan de TU Eindhoven, pleit er in zijn essay over de inwerking van de literatuur in de architectuur voor om de associatie met beklemming die Kafka's evocatie van de architectuur in *Het slot* en *Het proces* altijd weer oproept, terzijde te schuiven en te letten op de uitdaging die deze romans aan architecten stellen om strategieën te bedenken om aan deze specifieke belichaming van macht en orde te ontsnappen.

Architectuur als literatuur vindt u in de eerste integrale Nederlandse vertaling van een sleuteltekst van de architect Rem Koolhaas. Tot voor enkele jaren was Koolhaas vooral een ‘papieren architect’, wiens ontwerpen niet gebouwd maar wel uitvoerig besproken werden. Inmiddels bouwt hij over de hele wereld megaprojecten met zijn bedrijf OMA. Toch zijn zijn boeken nog steeds veel invloedrijker dan zijn gebouwen. ‘Junkspace’, hier vertaald als ‘Afvalruimte’, is een voorbeeld van een tekst zoals alleen een architect die had kunnen schrijven. De literaire kwaliteit ervan is ongetwijfeld vele malen groter dan de praktische toepasbaarheid van een en ander voor architecten.

Om ons viertal invalshoeken te completeren schreef Piet Vollaard, directeur/hoofdredacteur van ArchiNed, over de ontwerppraktijk van het Nederlandse bureau MVRDV. De werkwijze van deze architecten karakteriseert zich erdoor dat ze zoveel mogelijk tekst en gegevens over een project verzamelen - van programma's van eisen, statistische gegevens en bevolkingsonderzoeken tot overzichten van de verlangens van toekomstige gebruikers en bewoners - en deze teksten dan zo letterlijk mogelijk vertalen in het ontwerp van een gebouw, wijk, stad of regio. Alle tegenstrijdigheden en onmogelijkheden in de basisteksten blijven in het plan gehandhaafd. Waar Rem Koolhaas literair schrijft als architect, schrijft MVRDV architectuur, dat wil zeggen: op basis van hun tekstbewerkingen verschijnt er een fysiek gebouw.

Dan is er een kunstenaarsbijdrage van Jan Rothuizen, die door middel van teksten, foto's en tekeningen zijn verhouding tot zijn woonplaats Amsterdam peilt. Aan de hand van wandelingen, herinneringen, korte verhalende fragmenten en beschouwelijke invallen weet hij openingen te scheppen in de vanzelfsprekende omgang met zijn omgeving. Lucas Husgen ten slotte vertaalde een raadselachtig architectonisch beeld in een klinkend fotogedicht.

Namens de redactie,
ARJEN MULDER
DIRK VAN WEELDEN

Rem Koolhaas
Afvalruimte

'Logan Airport: a world-class upgrade for the 21st century'
(Laat twintigste-eeuws reclamebord)

Konijn is het nieuwe rundvlees... Omdat we gruwen van het nuttige zijn we ertoe veroordeeld levenslang rond te dobberen in willekeur... LAX: bij wijze van welkom, mogelijk vleesetende orchideeën aan de incheckbalie... 'Identiteit' is het nieuwe afval waar de berooiden van leven, het globaliseringsvoer voor de rechtelozen... Als ruimte-afval de menselijke rotzooi is die rondslingert in het heelal, dan is afval-ruimte het residu dat de mens achterlaat op de planeet. Het gebouwde (daarover later meer) product van de modernisering is niet de moderne architectuur, maar de afvalruimte. Afvalruimte is wat er rest als de modernisering haar beloop heeft gehad, of preciezer gezegd, wat blijft plakken terwijl de modernisering plaatsvindt, de neerslag daarvan. Modernisering had een rationele doelstelling: de wereldwijde verspreiding van de zegeningen van de wetenschap. Afvalruimte is daarvan de apotheose, of de meltdown... Hoewel de losse delen ervan de uitkomst zijn van briljante vondsten, helder uitgedacht door menselijk vernuft, aangevuurd door eindeloze berekeningen, maakt het geheel gehakt van de Verlichting en wordt de wederopstanding daarvan een schijnvertoning, een derderangs vagevuur... Afvalruimte is het eindresultaat van onze huidige prestaties: wij hebben meer gebouwd dan alle voorgaande generaties bij elkaar, maar op de een of andere manier halen we niet hetzelfde niveau. Wij laten geen piramides na. Een nieuwe heilsleer van de lelijkheid leert ons dat er in de eenentwintigste eeuw al meer afvalruimte in de maak is dan er uit de twintigste eeuw is overgebleven... De moderne architectuur had niet moeten worden uitgevonden voor de twintigste eeuw. In de twintigste eeuw verdween de architectuur: we hebben een voetnoot onder een microscoop zitten lezen in de hoop dat het nog eens een roman zou worden; onze zorg om de massa's heeft ons blind gemaakt voor de

architectuur voor het volk. Afvalruimte lijkt een aberratie, maar is essentie, de hoofdzaak... de uitkomst van een treffen tussen lift en airconditioning, geconcipieerd in een incubator van gipsplaat (geen van drieën te vinden in de geschiedenisboeken). Continuïteit is het wezen van de afvalruimte: elke nieuwe uitvinding waarmee ze kan worden uitgebreid wordt aangegrepen en naadloos ingepast: lift, airco, sprenkelinstallatie, brandscherm, hete-luchtgordijn... Afvalruimte is altijd binnen en dermate uitgebreid dat je de grenzen ervan slechts zelden gewaarwordt; liefst wordt je elk gevoel van richting ontnomen met alle mogelijke middelen (spiegel, hoogglans, echo)... Afvalruimte is hermetisch afgesloten en wordt niet bijeengehouden door een skelet, maar door huid, als een luchtbel. De zwaartekracht is constant gebleven en sinds het begin der tijden bevochten met dezelfde wapens, maar de airconditioning - onzichtbaar medium, en dus onopgemerkt - heeft een ware revolutie in de architectuur ontketend. De airconditioning stond aan de wieg van het gebouw zonder einde. Als architectuur gebouwen van elkaar scheidt, dan smeedt de airco ze aaneen. De airconditioning vroeg om gemuteerde organisatie- en samenlevingsvormen waar geen architectuur meer aan te pas komt. Eén enkel winkelcentrum is inmiddels het werk van generaties ruimteplanners, reparateurs en klusjesmannen, net als in de Middeleeuwen; de airconditioning schraagt onze kathedralen. (Zonder het te weten zouden alle architecten wel eens aan hetzelfde gebouw kunnen werken, ver van elkaar verwijderd, maar met verborgen ontvangers die er uiteindelijk een geheel van maken.) Omdat het geld kost, niet meer voor niets is, wordt alle geconditioneerde ruimte uiteindelijk conditionele ruimte, en vroeg of laat wordt alle conditionele ruimte afvalruimte... Als we over ruimte nadenken, hebben we enkel naar het omhulsel gekeken. Alsof de ruimte zelf onzichtbaar is, is alle theorie voor het scheppen van ruimte geworteld in een obsessieve preoccupatie met het tegendeel: materie en objecten, dat wil zeggen architectuur. Architecten hebben nooit kunnen uitleggen wat ruimte is; afvalruimte is onze straf voor hun mystificaties. Goed, laten we het dan over ruimte hebben. Over de schoonheid van vliegvelden, zeker na elke opknapbeurt. De glans van renovaties. De subtiliteit van het winkelcentrum. Laten we de openbare ruimte verkennen, casino's ontdekken, themaparken bezoeken... Afvalruimte is de dubbelganger van ruimte, een gebied van gereduceerd zicht, afgezwakte verwachtingen, verwaterde ernst. Afvalruimte is een Bermudadriehoek van concepten, een petrischaaltje waar niet meer naar wordt omgekeken: elk onderscheid heeft er afgedaan, wilskracht raakt onder-

mijnd, intentie wordt verward met realisatie. Hiërarchie wordt vervangen door opeenstapeling, compositie door toevoeging. Meer en meer, meer is meer. Afvalruimte is overrijp en ondervoedend tegelijk, een gigantische knuffeldeken die de hele wereld in een wurggreep van zorgzaamheid houdt... Afvalruimte is alsof je veroordeeld bent om met miljoenen van je beste vrienden permanent in een bubbelbad te liggen... Een wollig rijk van vervaging waar hoog en laag samensmelten, publiek en privé, recht en krom, opgezwollen en uitgehongerd, om samen een naadloos patchwork te vormen van wat permanent gefragmenteerd is. Het effect van die rijkdom - een schijnbare apotheose, ruimtelijk grandioos - is een terminale leegte, een kwaadaardige parodie op lef en visie die de geloofwaardigheid van het bouwen systematisch uitholt, misschien wel voor altijd... Ruimte werd geschapen door materie op materie te stapelen, met cement omgevormd tot een solide nieuw geheel. Afvalruimte is additief, gelaagd en lichtgewicht, niet uitgewerkt in verschillende delen maar onderverdeeld, gevierendeeld zoals een karkas uiteen wordt gereten - losse brokstukken die van een universele toestand zijn afgehakt. Er zijn geen muren, alleen afscheidingen, glinsterende membranen, vaak overdekt met spiegels of goud. De constructie kreunt onzichtbaar onder decoraties of is, nog erger, verworden tot ornament: glimmende, dunne dragende geraamten ondersteunen minieme gewichten, reusachtige balken leiden gigantische lasten naar nietsvermoedende bestemmingen... De boog, ooit het werkpaard van de constructie, is het uitgeholde embleem geworden van de ‘gemeenschap’, die een oneindige stroom van virtuele bewoners verwelkomt in een niet-bestaand elders. Als de boog ontbreekt, wordt hij domweg toegevoegd - vaak in stuc - als een ornamenteel ideetje achteraf op haastig opgetrokken megablokken. De iconografie van de afvalruimte is 13 procent romaans, 8 procent Bauhaus, 7 procent Disney (nek aan nek), 3 procent art nouveau, op de hielen gevolgd door de Maya-stijl... Afvalruimte is een substantie die iedere willekeurige vorm had kunnen aannemen, een domein van gesimuleerde schijnorde, een koninkrijk van samensmelting en vervorming. De specifieke configuratie ervan is even arbitrair als de geometrie van een sneeuwvlok. Patronen suggereren herhaling of regels die met wat moeite te ontwarren zijn; afvalruimte ontstijgt elke maat, elke code... Omdat afvalruimte niet te vatten is, kan ze ook niet worden herinnerd. Flamboyant maar ongedenkwaardig, als een screensaver: omdat ze niet kan worden stilgezet, leidt ze onherroepelijk tot acute amnesie. Afvalruimte pretendeert niet naar perfectie te streven, maar wil slechts belangstelling wekken. De geometrie

ervan is onvoorstelbaar, louter maakbaar. Hoewel ze volledig buiten de architectuur valt, neigt ze naar het gewelf, de koepel. Sommige delen ervan lijken gewijd aan de ultieme inertie, andere verwikkeld in een eeuwigdurend retorisch tumult: doodser dan doods bevindt zich pal naast gillend hysterisch. Thema's werpen over interieurs met de omvang van het Pantheon een lijkkleed dat elke verdere ontwikkeling onmogelijk maakt, en in alle hoeken schieten doodgeboren ideetjes op. De esthetiek is Byzantijns, weelderig en donker, uiteengespat in duizenden scherven die allemaal op hetzelfde moment te zien zijn: een quasi-panoptisch universum waarin alles zich in een flits herrangschikt rond het duizelende oog van de toeschouwer. Toonden muurschilderingen vroeger afgoden, dan zijn de modulen van de afvalruimte afgestemd op merken: mythen kunnen worden gedeeld, maar het aura van merken is overgeleverd aan de gunsten van doelgroepen. In de afvalruimte vervullen merken de rol van zwarte gaten in het heelal: kernen waarin betekenis verdwijnt... De glimmendste oppervlakken in de geschiedenis van de mensheid weerspiegelen de mens op z'n nonchalantst. Hoe gewoner het is om in paleizen te wonen, des te gewoner we ons schijnen te kleden. Voor de afvalruimte gelden strikte kledingvoorschriften - een laatste stuiptrekking van hoe het hoort? -: korte broek, gympen, sandalen, skipak, fleece, spijkerbroek, parka, rugzak. Alsof het volk ineens toegang kreeg tot de privé-vertrekken van een dictator, zo kan ook de afvalruimte het best worden genoten met een postrevolutionair openhangende mond. Hier hebben de uitersten zich samengevoegd en is de stap van troosteloosheid naar razernij snel gezet. Neon staat voor het oude én het nieuwe, een interieur verwijst zowel naar het Stenen als naar het Ruimte-tijdperk. Net als een gedeactiveerd virus in een vaccin, bestaat ook de moderne architectuur alleen uit haar essentie, maar alleen in de meest steriele vorm daarvan, de High Tech (wat leek die tien jaar geleden al dood!). Ze toont wat voorgaande generaties aan het oog onttrokken: de constructies schieten eruit als springveren uit een matras, vluchttrappen bungelen als een trapeze instructief buitenboord, sondes priemen de ruimte in om met veel gedoe datgene te leveren wat in feite alomtegenwoordig is: frisse lucht. Grote vlakken glas hangen aan iele kabels, strakgetrokken huiden omspannen tamme toestanden van niks. Transparantie toont enkel alles waaraan je geen deel kunt hebben. Als de klok middernacht slaat zou de hele boel ineens kunnen veranderen in Taiwanese gotiek of in drie jaar tijd verglijden tot Nigeriaanse sixties, Noors chalet, standaard christelijk. Aardbewoners leven inmiddels in een groteske kleuterschool... Afvalruimte

tiert welig op design, maar design vindt de dood in de afvalruimte. Niets krijgt er vorm, alles woekert voort... De oprisping is de nieuwe norm voor creativiteit: in plaats van de creatie te eren, koesteren en omarmen we de manipulatie... Supersnaren van computerbeelden, overgeplante licentie-logo's en fonkelende infrastructuren van licht, LED's en video geven een beeld van een wereld die door niemand in het bijzonder is gemaakt en waarop niemand aanspraak kan maken, altijd uniek, uiterst onvoorspelbaar en toch volkomen vertrouwd. Afvalruimte is heet (of ineens ijskoud): fluorescerende wanden, geplooid als smeltend gekleurd glas, genereren extra warmte om de temperatuur van de afvalruimte zo hoog op te jagen dat je er orchideeën kunt kweken. De inhoud, met her en der verwijzingen naar een zogenaamd verleden, is dynamisch en toch statisch en net zoals bij klonen hergebruikt of vermeerderd: vormen zoeken een functie zoals heremietkreeften een lege schelp... De afvalruimte werpt architectuurvormen af zoals reptielen hun huid en wordt elke maandagmorgen opnieuw geboren. Vroeger bevond de materialiteit van gebouwen zich in een eindtoestand die alleen kon worden aangepast door iets te slopen. Precies op het moment dat onze cultuur de herhaling en regulering als repressief van de hand heeft gewezen, worden de bouwmaterialen steeds meer gestandaardiseerd, modulair, eenheidsworst: de materie wordt inmiddels voorgeprogrammeerd aangeleverd... Nu de module kleiner en kleiner wordt, krijgt ze de status van crypto-pixel. Met de grootste moeite - budget, argumentatie, onderhandeling, deformatie - worden met identieke elementen unieke onregelmatigheden gebouwd. In plaats van te pogen orde uit chaos te puren, wordt nu het pittoreske uit het gehomogeniseerde gewrongen, het eenmalige bevrijd uit het gestandaardiseerde... Architecten waren de eersten die over de afvalruimte nadachten en ze noemden het de megastructuur - de definitieve oplossing waarmee ze hun gigantische impasse dachten te kunnen overstijgen. Kolossale overkoepelende constructies zouden als varia torens van Babel tot in de eeuwigheid overeind blijven staan en krioelen van de tijdelijke subsystemen die met de jaren op eigen houtje zouden muteren. In de afvalruimte zijn de rollen omgedraaid: er zijn alleen maar subsystemen zonder overkoepelende constructie, verweesde deeltjes op zoek naar een raamwerk of patroon. Iedere materialisatie is provisorisch: geknipt, gebogen, gescheurd, omwikkeld: het bouwen heeft iets zachts, iets van kleermakerij gekregen... De voeg is geen probleem meer, geen hoofdbrekend werk: overgangen worden gemarkeerd met nietjes en plakband, rimpelige bruine stroken houden met moeite de illusie

van een ononderbroken vlak in stand; onbekende en ondenkbare werkwoorden binnen de architectuurgeschiedenis - klemmen, kleven, vouwen, storten, lijmen, schieten, dubbelklappen, versmelten - zijn onmisbaar geworden. Elk element dient zijn doel in een goed gepland isolement. Waar vroeger een detail leek te wijzen op een samenvoeging, mogelijk voorgoed, van ongelijksoortige materialen, bevindt zich nu een provisorische koppeling, die zo weer kan worden losgemaakt of uit elkaar geschroefd, een tijdelijke omhelzing met een hoge kans op scheiden: niet langer de georkestreerde ontmoeting van verschillen, maar het abrupte einde van een systeem, een patstelling. Alleen een blinde die de onvolkomen naden met zijn vingertoppen afleest, zal ooit de veelvoudige geschiedenis van de afvalruimte doorgronden... Terwijl er millennia lang is gewerkt aan duurzaamheid, axiale vormen, relaties en verhoudingen, streeft de afvalruimte naar escalatie. In plaats van ontwikkeling biedt ze entropie. Omdat afvalruimte geen einde kent, lekt het er altijd wel ergens; in het ergste geval vangen monumentale asbakken nu en dan druppels op in een grijze brij... Wanneer is de tijd opgehouden vooruit te lopen en alle kanten uit gaan spoelen, als een op hol geslagen cassettebandje? Sinds de introductie van Real Time™? Een verandering is niet meer automatisch een verbetering. Er is geen vooruitgang: als een krab aan de LSD strompelt de cultuur eindeloos zijwaarts... Een doorsnee-broodtrommeltje van tegenwoordig is een microkosmos van de afvalruimte: één brok gezondheid - schijven aubergine met hompen geitenkaas erop - tenietgedaan door een gigantisch koekje onderin... Afvalruimte vreet energie en wordt op haar beurt ook weer gevroten. Overal in de afvalruimte staan zitgelegenheden, series stapelbare stoelen en zelfs banken, alsof de afvalruimte zijn gebruikers een ervaring biedt die veel en veel afmattender is dan elke vroegere ruimtelijke ervaring; in de meest verlaten stukken ervan stuit je op een buffet: handige tafels onder een wit of zwart laken waarop plichtmatig cafeïne en calorieën staan uitgestald - cottage cheese, muffins, onrijpe druiven - denkbeeldige representaties van overvloed, maar zonder hoorn en zonder overvloed. Elke afvalruimte wordt uiteindelijk gekoppeld aan lichamelijke functies: ingeklemd tussen roestvrijstalen wandjes zitten rijen kreunende Romeinen met hun spijkertoga's rond hun reuzengympen... Omdat afvalruimte zo intensief wordt gebruikt, pleegt men er fanatiek onderhoud en herstelt de nachtploeg er als Sisyphus eindeloos weer de schade van de dagploeg. Terwijl jij bijkomt van de afvalruimte, komt de afvalruimte bij van jou, tussen twee en vijf uur 's nachts, al is er dan alweer een andere meute, dit-

maal in futloze trainingspakken en stukken zwarter, druk bezig met dweilen, stofzuigen, vegen, poetsen, aanvullen... Afvalruimte wekt geen loyaliteit bij haar schoonmakers... Puur gericht op acute bevrediging bevat de afvalruimte de kiemen van een toekomstige perfectie; in het weefsel van ingeblikte euforie zit een verontschuldigende taal verwoven: ‘excuus voor de overlast’-bordjes of piepkleine gele ‘sorry’-plakkaten markeren voortdurend natte plekken en melden tijdelijk ongemak in ruil voor imminente glans, de verlokking van het nóg-beter. Ergens zakken arbeiders op hun knieën - alsof ze gaan bidden - om verbleekte delen te repareren of ze verdwijnen half in een plafondgat - alsof ze gaan biechten - om een onbegrijpelijke storing te verhelpen. Alle oppervlakken zijn archeologisch, opgebouwd uit lagen uit allerlei ‘perioden’ (hoe noem je de tijd dat een bepaald soort kamerbreed tapijt in zwang was?) - zoals te zien is zodra er scheuren in komen... Vanouds impliceert een typologie scheidslijnen, de afbakening van een specifiek model waardoor andere ordeningen worden uitgesloten. Afvalruimte staat voor een omgekeerde typologie van een cumulatieve, vaag omschreven identiteit en gaat niet zozeer over soort als wel over kwantiteit. Maar ook vormeloosheid is nog vorm, en ook het vormeloze is een typologie... Neem de vuilstortplaats, waar de ene na de andere vrachtwagen zijn lading loost om een berg te vormen die één geheel vormt ondanks de willekeurige bouwstenen of de principiële vormeloosheid ervan, of neem het tent-omhulsel dat verschillende vormen aanneemt al naar gelang de omvang van wat erin zit. Of de laaghangende kruisen van de jongste generatie. Afvalruimte kan absoluut chaotisch of griezelig steriel zijn - net als een bestseller - zowel strak geconstrueerd als onbestemd. Zo is er bijvoorbeeld iets vreemds aan de hand met feestzalen: gigantische vlaktes waaruit elke pilaar is geweerd ten behoeve van een ultieme flexibiliteit. Omdat je nog nooit bent uitgenodigd voor zoiets, heb je ze nooit in gebruik gezien, je weet alleen hoe ze met ijzige precisie worden ingericht: een meedogenloze rangschikking van ronde tafels die zich uitstrekken tot aan de verre einder en met een diameter die elke conversatie lamlegt, een podium ruim genoeg voor het politbureau van een totalitaire staat, coulissen die vooralsnog ongedroomde verrassingen in petto houden - kilometers organisatie ter ondersteuning van ophanden zijnde dronkenschap, liederlijkheden en puinzooi. Of neem autoshows... Afvalruimte wordt vaak omschreven als een stromenland, maar dat is niet de goede term: stromen vereisen geordende beweging en samenhangende lichamen. Afvalruimte is een web zonder spin: hoewel het architectuur is bedoeld

voor de massa's, is elke baan die er gevolgd wordt volkomen uniek. De anarchie ervan is een van de laatste tastbare vormen van vrijheid die wij nog ervaren. Het is een ruimte voor botsingen, een vat voor atomen, het is er druk, maar niet hutje-mutje... Er bestaat een speciale manier van bewegen in de afvalruimte, zowel doelloos als doelgericht. Die moet je leren. In de afvalruimte draait het helemaal om onoplettendheid; soms raakt een complete afvalruimte ontregeld omdat één deeltje zich niet aanpast: één enkele burger uit een andere cultuur - een vluchteling, een moeder - kan een volledige afvalruimte in de war schoppen, gemoedelijk gijzelen en een onzichtbaar spoor van verstoppingen achterlaten, welke ontregeling uiteindelijk tot in de verste uithoeken wordt doorgegeven. Daar waar bewegingen synchroon lopen, ontstaan stremmingen: op roltrappen, bij uitgangen, parkeerautomaten, betaalautomaten. Soms worden individuen onder dwang in één stroom geleid, door één deur geperst of gedwongen zich tussen twee tijdelijke obstakels door te wurmen (een knipperend invalidenkarretje en een kerstboom): de openlijke weerzin die zo'n versmalling opwekt, maakt het hele idee van stromen belachelijk. Stromen in de afvalruimte leiden tot rampen: warenhuizen die hun deuren opengooien voor de uitverkoop, de stormloop die ontstaat tussen twee vakken rivaliserende voetbalfans, de lijken die zich opstapelen voor de afgesloten nooduitgangen van een disco, het zijn allemaal bewijzen voor de discrepantie tussen de poorten tot de afvalruimte en de krappe schaalverdeling in de oude wereld. Jongeren mijden instinctief de Danteske manipulaties/hokken waartoe de afvalruimte hun ouders voor eeuwig heeft verdoemd. Binnen de meta-speeltuin van de afvalruimte bestaan kleinere speeltuintjes, afvalruimte voor kinderen (meestal op de minst gewilde vierkante meters): stukken waar alles ineens is gekrompen - vaak onder trappen, nooit ver van een dood punt - met een verzameling te kleine plastic vormpjes - glijbanen, schommels, wippen - die worden gemeden door het beoogde publiek - kinderen - en die afvalniches zijn geworden voor de ouderen, de verdwaalden, de eenzamen, de verdwaasden... een laatste oprisping van medemenselijkheid... Verkeer is afvalruimte, van luchtruim tot ondergrondse; het hele wegennet is afvalruimte, een gigantisch potentieel Utopia dat verstopt raakt door de gebruikers, zoals je ontdekt als ze eindelijk met vakantie zijn... Afvalruimte heeft net als radioactief afval een verraderlijke halveringstijd. Oud worden in de afvalruimte is onmogelijk of rampzalig; een complete afvalruimte - een warenhuis, een nachtclub, een vrijgezellenflat - verandert soms zonder de minste waarschuwing van de ene op de

andere dag in een achterbuurt; het wattverbruik slinkt onmerkbaar, letters verdwijnen van borden, airco-installaties beginnen te lekken, er verschijnen scheuren als van anderszins ongeregistreerde aardbevingen, hele stukken rotten weg, sterven af, maar blijven via gangreneuze kanalen verbonden met het vlees van het grotere lichaam. Om vroeger het gebouwde te kunnen beoordelen, moest het zich in een statische toestand bevinden; tegenwoordig belichaamt architectuur op een en hetzelfde moment tegenovergestelde toestanden: oud en nieuw, permanent en tijdelijk, bloeiend en bedreigd... Sommige stukken kwijnen Alzheimer-achtig weg terwijl andere tegelijkertijd worden opgeknapt. Omdat de afvalruimte geen einde kent, gaat ze nooit dicht... Renovaties en restauraties vonden vroeger plaats in jouw afwezigheid: nu ben je er getuige van, een onwillige deelnemer... Afvalruimte in de verbouw zien is zoiets als een onopgemaakt bed bekijken, van een ander. Stel dat een vliegveld meer ruimte moet krijgen. Vroeger werden er dan nieuwe terminals aangebouwd die alle in meerdere of mindere mate typisch voor hun tijd waren, terwijl de oude gebouwen bleven staan bij wijze van leesbaar aandenken, bewijs van vooruitgang. Omdat passagiers ondubbelzinnig hebben aangetoond eindeloos kneedbaar te zijn, heeft het idee van de verbouwing-ter-plaatse opgang gemaakt. Loopbanden worden in de achteruit gezet, borden afgeplakt, palmen in potten (of heel grote dooie) krijgen een lijkzak omgesjord. Aan elkaar gekitte gipsplaten wandjes houden de twee bevolkingsgroepen gescheiden: de ene nat, de andere droog, de ene hard, de andere slap, de ene koud, de andere oververhit. De helft van de bevolking schept nieuwe ruimte, de welgesteldere helft consumeert oude ruimte. Ten behoeve van een onderwereld waarin wordt gewerkt, verandert de hal ineens in een kashba: provisorische kleedruimtes, koffiepauzes, roken en zelfs heuse kampvuren... Het plafond is een gekreukelde plaat die aan de Alpen doet denken; rasters van wiebelige tegels worden afgewisseld door lappen zwart plastic met opdruk, die op onwaarschijnlijke plekken worden doorboord door een grid van kristallen kroonluchters... Metalen goten worden vervangen door ademend textiel. Gapende lassen tonen gigantische leegtes in het plafond (voormalige asbestravijnen?), balken, leidingen, snoeren, kabels, isolatie, brandbeveiliging, touw: één grote kluwen, onverwachts aan het daglicht getreden. Vervuild, gefolterd en complex, met als enige bestaansreden dat ze nooit bewust zijn ingepland. De vloer is een mozaïek: verschillende texturen - hard, harig, zwaar, glanzend, plastic, metalig en modderig - wisselen elkaar lukraak af, als bedoeld voor verschillende diersoorten... De grond bestaat niet

meer. Er zijn te veel primaire behoeften die op dat ene niveau gerealiseerd moeten worden. Het absoluut horizontale heeft afgedaan. Transparantie is verdwenen en vervangen door een dikke korst van tijdelijk gebruik: kiosken, karren, wandelwagentjes, palmen, fonteinen, barretjes, banken, wagentjes... Gangen lopen niet meer gewoon van A naar B, maar zijn 'bestemmingen' geworden. De pachters ervan is zelden een lang leven beschoren: de stoffigste etalages, de obligaatste jurken, de onwaarschijnlijkste bloemen. Elk overzicht is zoek, als in een regenwoud (dat zelf ook verdwijnt, blijven ze maar zeggen...). Wat ooit recht was, wordt opgerold in steeds ingewikkelder configuraties. Alleen een perverse modernistische choreografie kan nog iets verklaren van alle kronkels en bochten, plotselinge wendingen en hellingen op en af die in de regel kenmerkend zijn voor de route van check-in (misleidende naam) naar platform door een gemiddeld eigentijds vliegveld. Omdat wij nooit een reconstructie maken of vraagtekens plaatsen bij de absurditeit van deze gedwongen *dérives*, schikken we ons lijdzaam in groteske tochten langs parfum, asielzoeker, bouwplaats, ondergoed, oesters, pornografie, mobieltjes - onvoorstelbare avonturen voor de hersens, het oog, de neus, de tong, de baarmoeder, de testikels... Ooit werd er een felle discussie gevoerd over de rechte hoek en de rechte lijn, inmiddels is de negentigste graad er één onder vele geworden. Sterker nog, restanten van vroegere geometrieën sturen de boel telkens weer in het honderd en vormen eenzame weerstandsknoesten, die instabiele wervelingen veroorzaken in de nieuwe opportunistische stromen... Wie durft zich verantwoordelijk te noemen voor deze gang van zaken? Het idee dat een discipline ooit de bewegingen van mensen voorschreef of toch minstens meende te kunnen voorspellen, lijkt nu lachwekkend, of erger nog: ondenkbaar. Berekening heeft de plaats ingenomen van planning: hoe grilliger de route, idioter de lussen, schimmiger het onderliggende schema, des te effectiever de presentatie van koopwaar en des te sneller tot aanschaf wordt overgegaan. In deze oorlog zijn de grafisch ontwerpers de grote overlopers: waar ooit de routeborden je naar de plek beloofden te brengen waar je heen wilde, raak je nu verward en verstrikt in een woud van hebbedingen die je dwingen tot ongewenste omwegen en je laten terugkeren op je schreden als je de weg kwijt bent. Het postmodernisme voegt een kreukelzone van virale *poché* toe waarmee de eindeloze frontlinie van etalages wordt gefragmenteerd en vermeerderd, een peristaltische krimpfolie waar de commerciële handel niet buiten kan. Looproutes worden een helling op gejaagd en gaan zonder de minste waarschuwing horizontaal lopen, waarna

ze zich splitsen, afdalen en ineens uitkomen op een duizelingwekkend balkon boven een gapend gat. Fascisme minus dictator. Vanaf het dode punt waar je onverhoeds werd afgeleverd door een monumentale granieten trap voert een lift je naar een onzichtbare bestemming met tijdelijk uitzicht op pleisterwerk waarvoor inspiratie is geput uit bronnen die zo weer vergeten kunnen worden. (Er is geen nulpunt, je zit altijd ergens tussen geklemd. ‘Ruimte’ wordt uit de afvalruimte geschept als uit een kledderig brok roomijs dat te lang in het vriesvak heeft liggen verpieteren: cilindervormig, taps toelopend, min of meer bolrond, wat dan ook...) Toiletgroepen muteren in een Disney-winkel en vloeien dan over in een meditatiecentrum: de opeenvolgende transformaties steken de draak met het woord ‘plan’. Het plan is een radarscherm waarop losse pulsen een onvoorspelbare tijd lang blijven bestaan in een orgiastische clash... In deze impasse tussen het overtollige en het onvermijdbare zou een plan de zaken alleen maar erger maken en je tot acute wanhoop drijven. Alleen het diagram stelt de zaken nog draaglijk voor. Er bestaat nul komma nul loyaliteit - en nul komma nul tolerantie - voor de grote lijn, er is geen ‘oorspronkelijke’ toestand: architectuur is een vertraagde sequentie in een ‘permanente evolutie’ geworden... De enige constante is de verbouwing - continu - in zeldzame gevallen gevolgd door ‘restauratie’, het proces dat telkens nieuwe delen van de geschiedenis claimt als uitbreidingen van de afvalruimte. Geschiedenis corrumpeert, absolute geschiedenis corrumpeert absoluut. Kleur en materie worden geëlimineerd uit deze bloedeloze entingen: alleen in de middelmaat kunnen het oude en nieuwe elkaar vinden... Kan de middelmaat er nog dikker op gelegd worden? Kan het karakterloze verder worden uitvergroot? Door hoogte? Diepte? Breedte? Variatie? Herhaling? Soms wordt afvalruimte niet gegenereerd door overdaad maar door het tegendeel daarvan, de totale afwezigheid van details. Een leeggehaalde toestand van een angstaanjagende karigheid, het schokkende bewijs dat zó veel door zó weinig tot stand kan worden gebracht. Lachwekkende leegte inspireert tot de eerbiedige afstand of de aarzelende toenadering die de starchitecten voor het verleden aan de dag leggen, al dan niet oprecht. Steevast kiezen ze ervoor het origineel intact te laten: wat ooit een restant was, wordt nu uitgeroepen tot essentie, de speerpunt van de hele ingreep. Als eerste stap wordt het te conserveren goed in een dikke laag commercie en catering gewikkeld - zoals een schoorvoetende skiër de helling wordt af geduwd door een welmenende oppas. Uit respect worden symmetrieën behouden en hulpeloos aangedikt; oude bouwtechnieken worden in ere hersteld en opge-

poetst tot ze blinken van irrelevantie, mijnen worden heropend om ‘dezelfde’ steen uit te hakken, indiscrete sponsornamen prominent uitgehouwen in het allerbescheidenste lettertje; de binnenplaats wordt overdekt door een magistraal, constructief ‘filigrein’ - expliciet niet-concurrerend - met het doel een continuïteit te creëren met de ‘rest’ van de afvalruimte (verlaten galeries, etalagegetto's, megaconcepten...). De nodige aanpassingen worden uitgevoerd: gigantische, antiseptische vlaktes van monumentale terughoudendheid baden in een gefilterd daglicht waarin ze tot leven komen, opgloeien als een computerbeeld... De vloek van de publieke ruimte: latent fascisme dat veilig wordt gesmoord in bewegwijzering, bankjes, belangstelling... Afvalruimte is postexistentieel; het maakt je onzeker van waar je bent, verdoezelt waar je heen gaat, wist uit waar je was. Wie denk je dat je bent? Wie wil je zijn? (Even voor de architecten: jullie dachten dat je afvalruimte kon negeren, heimelijk kon bezoeken, met dédain kon behandelen of indirect kon savoureren... Omdat jullie er niets van begrepen, hebben jullie de sleutel weggegooid... Maar nu is je eigen architectuur erdoor geïnfecteerd en net zo glad geworden, alomvattend, doorlopend, getordeerd, druk, atrium-loos...) AfvalSignatuur™ is de nieuwe architectuur: de oude megalomanie van een beroepsgroep die werd ingehuurd voor handzame oppervlakten, afvalruimte minus de verlossende banaliteit ervan. Alles wat uitgerekt is - limousines, lichaamsdelen, vliegtuigen - wordt afvalruimte en het oorspronkelijke idee ervan verkracht. Herstellen, herschikken, herenigen, hernieuwen, herindelen, herzien, herontdekken, herstylen, herexporteren - de friezen van het Parthenon - herbouwen, heroverwegen, herhuisvesten: alle werkwoorden met ‘her’- scheppen afvalruimte... De afvalruimte wordt ons graf. De helft van de mensheid vervuilt om te produceren, de andere helft vervuilt om te consumeren. De totale vervuiling van alle auto's, motoren, vrachtwagens, bussen en slavenfabriekjes in de derde wereld valt in het niet bij de hitte die de afvalruimte genereert. Afvalruimte is politiek: ze is afhankelijk van de uitschakeling van het kritisch vermogen in naam van gemak en genot. Politiek is dankzij Photoshop een manifest geworden, naadloze blauwdrukken voor elkaar wederzijds uitsluitende zaken onder auspiciën van onduidelijke NGO's. Gemak is de nieuwe gerechtigheid. Hele ministaatjes hebben de afvalruimte al als politiek programma aanvaard, richten een staatsbestel in gebaseerd op geplande verwarring en voeren een politiek van de systematische wanorde. Niet bepaald ‘vrijheid-blijheid’; het geheim van de afvalruimte is namelijk dat ze zowel promiscue als repressief is: terwijl het vormeloze om zich

heen grijpt, sterft het formele af met al zijn regels, reglementen, regulaties... Babel is verkeerd begrepen. Taal is niet het probleem, maar gewoon de nieuwe grens van de afvalruimte. De mensheid, verscheurd door eeuwige vraagstukken en de impasse van oeverloze discussies, heeft een nieuwe taal in het leven geroepen die als een fragiel design-voetgangersbruggetje onoverbrugbare kloven beslecht... een proactieve hoos aan nieuwe oxymorons die lijmen wat ooit onverenigbaar was: life/style, reality/tv, wereld/muziek, museum/winkel, food/court, gezondheid(s)/zorg, waiting/lounge. Klassenstrijd is vervangen door naamgeving, klinkende clusters van status, inzet en voorgeschiedenis. Met behulp van acroniemen, ongebruikelijke leenwoorden, weggelaten letters of niet-bestaande meervoudsvormen hopen ze een veelheid aan betekenis te suggereren in ruil voor een weidse nieuwe ruimtelijkheid... Afvalruimte kent al je emoties, al je wensen. Ze is Big Brothers onderbuik. Ze eigent zich 's mensen ervaringen toe. Ze gaat vergezeld van een soundtrack, geur, bijschriften; ze schreeuwt van de daken hoe ze gezien wil worden: rijk, verbijsterend, cool, immens, abstract, '*minimal*', historisch. Ze bedient een collectief van tobbende consumenten die chagrijnig hun volgende uitgave afwachten, een massa herstelmomenten die zijn opgenomen in een duizendjarig rijk van reclamepraat, een acute aanval van voorspoed. Het individu wordt alle privacy ontnomen in ruil voor toegang tot een credit-nirvana. Je bent zelf medeplichtig aan het spoor van vingerafdrukken dat je met elke transactie achterlaat: ze weten alles van je, behalve wie je bent. Geheime gezanten van de afvalruimte volgen je tot in de voorheen onschendbare privacy van je slaapkamer: de mini-bar, privé-fax, betaal-tv met compromitterende porno, schone plastic hoesjes voor over de wc-bril, condooms (met de complimenten): mini-winstobjecten die vreedzaam naast de bijbel in je nachtkastje liggen... Afvalruimte pretendeert te verenigen, maar in werkelijkheid versplintert ze. De gemeenschappen die ze schept komen niet voort uit gedeelde interesse of vrije associatie, maar uit identieke statistieken en onvermijdbare demografische gegevens, een opportunistisch weefsel van gevestigde belangen. Iedere man, iedere vrouw, ieder kind wordt individueel aangesproken, nagetrokken, van de rest afgescheiden... De fragmenten komen alleen nog samen bij de 'bewaking', waar een muur van videoschermen de losse beelden teleurstellend herenigt in een onbeduidend, utilitair kubisme dat de algehele samenhang van de afvalruimte zichtbaar maakt voor de onverschillige blik van nauwelijks opgeleide bewakers: video-etnografie in de meest rauwe vorm. Net zoals de afvalruimte instabiel is, wordt

ook het feitelijke bezit ervan eeuwig doorgegeven in een gelijk opgaande trouweloosheid. Afvalruimte ontstaat spontaan door een natuurlijke zakelijke geestdrift - het vrije spel van de markt - of ze wordt gegenereerd door de gecombineerde acties van tijdelijke ‘opperhoofden’ met een lange historie van driedimensionale filantropie, bureaucraten (vaak de linkse types van vroeger) die vol optimisme immense vlaktes aan de waterkant, voormalige variététheaters, militaire bases en verlaten vliegvelden verkopen aan het hogere echelon van projectontwikkelaars en handelaren in onroerend goed die elk tekort in de futuristische balans kunnen opvangen, of ze ontstaat door WanBehoud™ (het behoud van historische gebouwen waar geen mens in geïnteresseerd is, maar die door de tijdgeest heilig zijn verklaard). Terwijl de schaal ervan verder en verder opzwelt - en wedijvert met, ja, de overhand krijgt over die van het publiek - wordt de financiering ervan steeds schimmiger. Er wordt bewust een mist opgetrokken voor ondoorzichtige deals, dubieuze belastingvoordelen, ongebruikelijke premies, vrijstellingen, bureaucratische rompslomp, overgehevelde ontwikkelingsrechten, gedeelde bezittingen, bijzondere bepalingen in bestemmingsplan-gebieden, vermengingen van publiek en privé. Het geld komt van obligaties, loterijen, subsidies, liefdadigheid, toelages: een ongeregelde stroom van yens, euro's en dollars (¥ € $) creëert financiële deklagen die even fragiel zijn als hetgeen ze toedekken. Als gevolg van een structureel tekort, een fundamenteel deficit en een eventueel faillissement wordt elke vierkante millimeter een graaiend, noodlijdend oppervlak dat afhankelijk is van openlijke of heimelijke steun, korting, compensatie en fondsenwerving. Voor de cultuur zijn er ‘bakstenen met sponsornaam’, voor de rest: contant geld, huuropbrengsten, pachtgelden, concessierechten, de grondvesting van merken. De afvalruimte groeit mee met de economie, alleen kan haar voetafdruk niet inkrimpen... als ze niet langer nodig is, vermagert ze. Omdat afvalruimte amper levensvatbaar is, moet ze steeds meer programma inslikken, wil ze overleven: binnenkort kunnen we overal alles doen. Dan hebben we de ruimte definitief veroverd. Na de afvalruimte, de onmetelijkheid? Dankzij afvalruimte krijgt oud aura een nieuwe glans, die opeens nieuwe commerciële horizonten opent: Barcelona versmolt met de Olympische Spelen, Bilbao met Guggenheim, 42nd Street met Disney. God is dood, de auteur is dood, de geschiedenis is dood en alleen de architect staat nog overeind... een smadelijke evolutionaire grap... Een tekort aan meesters heeft geen eind gemaakt aan de proliferatie van meesterwerken. ‘Meesterwerk’ is de ultieme erkenning geworden, een se-

mantische ruimte waarbinnen het object alle kritiek wordt bespaard, de kwaliteiten onbewezen blijven, de functionaliteit niet wordt getest en de motieven ongemoeid worden gelaten. Het meesterwerk is niet langer een onverklaarbare meevaller, een worp met de dobbelsteen, maar een consistente typologie: het doel is intimideren, het buitenoppervlak is vrijwel geheel gebogen, gigantische percentages van het totale oppervlak zijn disfunctioneel, middelpuntvliedende componenten worden amper bijeengehouden door de trekkracht van het atrium, uit angst voor de nakende komst van gerechtelijke accountants... Hoe onbepaalder de stad, des te specifieker de afvalruimte: alle prototypes van de afvalruimte zijn stedelijk - het Romeinse forum, de metropool; pas door hun omgekeerde synergie worden ze provinciaals, opgezwollen en gekrompen tegelijk. Afvalruimte reduceert alles wat stads is tot stadsmaniertjes... In plaats van een openbaar leven Openbare Ruimte™: dat wat er rest van de stad als al het onverwachte eruit is gesloopt... Ruimte waar men kan ‘eren’, ‘delen’, ‘meeleven’, ‘rouwen’ en ‘helen’... hoffelijkheid die wordt opgelegd door een overdaad aan schreefletters... In het derde millennium zal de afvalruimte de verantwoordelijkheid op zich nemen voor vermaak en geloof, notoriteit en intimiteit, het openbare en private leven. De dood van God (en de auteur) heeft onvermijdelijk geleid tot een wildgroei aan verweesde ruimte; afvalruimte heeft geen auteur en is toch verrassend autoritair... Juist nu de mensheid de grootste vrijheid geniet, wordt ze onderworpen aan de meest dictatoriale scripts: van de opdringerige monoloog van de kelner en de antwoord-goelags aan de andere kant van de lijn tot de veiligheidsinstructies in het vliegtuig en steeds opdringeriger parfums: de mensheid wordt door intimidatie gedwongen zich te neer te leggen bij een uiterst wreed geconstrueerd plot... Het uitverkoren theater van de grootheidswaan - het dictatoriale - is niet langer de politiek, maar het amusement. Dankzij de afvalruimte kan amusement hermetisch afgesloten werelden creëren van ongekende exclusiviteit en concentratie: concentratie-gokhal, concentratie-golfbaan, concentratie-congres, concentratie-film, concentratie-cultuur, concentratie-vakantie. Amusement is alsof je een eens roodgloeiende planeet ziet afkoelen; de grootste attracties zijn oer- en oeroud: het bewegende beeld, de achtbaan, geluid, tekenfilms, clowns, eenwielers, dinosauriërs, het nieuws, oorlog. Met uitzondering van beroemdheden - waaraan een schreeuwend tekort is - hebben we niets toegevoegd, alleen wat aangepast. Bedrijfsamusement is een melkweg die zich samentrekt, maar door meedogenloze Copernicaanse wetten gedwongen wordt stug vol te houden. Het

geheim van de bedrijfsesthetiek was de kracht van het weglaten, het feest van de efficiëntie, de eliminatie van alle franje: abstractie als camouflage, de zoektocht naar het bedrijfs-sublieme. Op veler verzoek is geplande schoonheid warm-menselijk geworden, niets-uitsluitend, willekeurig, poëtisch en tandeloos: water wordt door piepkleine gaatjes geperst en dan in onbuigzame bogen geleid; rechte palmen worden in groteske poses gewrongen, de lucht wordt opgeladen met extra zuurstof - alsof alleen door het zo drastisch mogelijk verwringen van buigzame materialen de macht kan worden gehandhaafd en de drang om iedere verrassing uit te sluiten kan worden bevredigd. Geen ingeblikte lach, maar ingeblikte euforie... Kleur wordt weggelaten met het oogmerk de uiteindelijke kakofonie te dempen en wordt alleen nog gebruikt als signaal: ontspan, geniet, wees blij, we zijn allemaal samen in onze verdoving... Waarom dulden we geen heftiger sensaties? Wanklanken? Ongemak? Genialiteit? Anarchie?... Afvalruimte heeft een helende werking, althans dat denkt men in menig ziekenhuis. Wij dachten dat het ziekenhuis uniek was - een universum dat te herkennen viel aan zijn geur - maar nu we eraan gewend zijn te allen tijde geconditioneerd te worden, beseffen we dat het slechts een prototype was; alle afvalruimte wordt gekenmerkt door de geur die er hangt. Die ziekenhuizen, vaak van heroïsche omvang en gepland met het laatste restje adrenaline van de grootse inspiratie van het modernisme, hebben we (al te) menselijk gemaakt; beslissingen over leven en dood vallen in hardvochtig vriendelijke ruimtes vol kwijnende boeketten, lege koffiekopjes en oude kranten. Vroeger kwam je de dood onder ogen in een toepasselijke cel, nu kruipen je naasten dicht opeen in een atrium. Over elk verticaal oppervlak is er een krachtige nullijn getrokken: erboven een eindeloos, diep menselijk lint van ‘kleur’, geliefden, kinderzonsondergangen, bewegwijzering en kunst... eronder een functionele zone voor smetten en ontsmettingsmiddelen, voorziene conflicten en krassen, klodders en gedruip... Afvalruimte is ruimte als vakantie; ooit bestond er een verband tussen werk en vrije tijd, een bijbels voorschrift dat de week indeelde en het openbare leven inrichtte. Nu werken we harder, gestrand op een eeuwigdurende *casual Friday...* Het kantoor is de volgende hobbel die de afvalruimte moet nemen. Omdat je thuis kunt werken, streeft het kantoor naar huiselijkheid; omdat je ook nog een leven wilt hebben, simuleert het kantoor de stad. De afvalruimte maakt van het kantoor een stedelijke woonplek, een vergader-boudoir: bureaus worden beeldhouwwerken, de werkvloer wordt verlicht door intieme spotjes. Monumentale scheidingswanden, kiosken, mini-koffie-

corners op overdekte plaza's: een waar Post-it-universum. ‘Team-geheugen’, ‘informatie-persistentie’: loze barrières tegen het universele vergeten van wat het onthouden niet waard is, de oxymoron als mission statement. Zie de bedrijfs-agitprop: de CEO-suite wordt een ‘leiderscollectief’ dat is aangesloten op alle andere afvalruimte ter wereld, al dan niet reëel bestaand. *Espace* wordt e-space. De eenentwintigste eeuw zal ‘intelligente’ afvalruimte voortbrengen, op een groot digitaal ‘dashboard’: verkoopcijfers, CNNNYSENASDAQC-SPAN, alles wat fluctueert, van goed naar slecht, opgedist in real time, net als de volautomatische theoriecursus die je bij rijlessen krijgt... De globalisering zet de taal om in afvalruimte. We zitten vast in een taal-stagnatie. De alomtegenwoordigheid van het Engels is een Pyrrusoverwinning: nu we het allemaal spreken, weet niemand meer hoe het moet. Onze grootste prestatie is de collectieve verbastering van het Engels: we hebben de taal overbelast met onkunde, accenten, slang, jargon, toerisme, outsourcing en multitasking... we kunnen het als een buiksprekerspop alles laten zeggen wat we maar willen... En nu de taal is uitgerust met de nieuwste snufjes zijn er te weinig geloofwaardige woorden over: onze creatiefste hypotheses blijven ongeformuleerd, ontdekkingen worden niet gedaan, ideeën niet gelanceerd, filosofieën blijven obscuur, nuances worden gemist... We wonen in weelderige Potemkin-buitenwijken van wollige terminologieën. Afwijkende linguïstische ecologieën staan virtuele subjecten terzijde bij hun aanspraak op legitimiteit en helpen hen te overleven... Taal wordt niet langer gebruikt om te onderzoeken, te definiëren, formuleren of confronteren, maar om te ontwijken, verdoezelen, vertroebelen, verontschuldigen en in te pakken... ze maakt aanspraken, wijst slachtoffers aan, ondermijnt discussies, erkent schuld, kweekt consensus. Hele organisaties en/of beroepsgroepen dwingen je om af te dalen in het linguïstische equivalent van de hel: de veroordeelden tot dit voorgeborchte van het woord worstelen met uitdrukkingen en glijden steeds verder af in spiralen van smeekbedes, leugens, geschipper, gewauwel... een satanische orkestratie van nietszeggendheid... Ondanks het feit dat afvalruimte voor binnen bedoeld is, kan ze gemakkelijk een hele stad opslokken. Eerst ontsnapt ze uit haar behuizing - semantische orchideeën die alleen gedijden in een broeikas schieten verrassend krachtig de grond uit - en dan wordt het buitengebied zelf aangepast: de straten worden chiquer geplaveid, er komen meer en meer wachthokjes met steeds dwingender bepalingen, het verkeer wordt gereguleerd, de criminaliteit een halt toegeroepen. Vervolgens grijpt de afvalruimte om zich heen als een bosbrand in

L.A.... De wereldwijde voortschrijding van de afvalruimte staat voor een laatste Onloochenbare Bestemming: de wereld als openbare ruimte... Alle herontdekte symbolen en opgerakelde sintels van wat ooit de openbaarheid was, hebben nieuwe weidegronden nodig. Een nieuwe vegetatie wordt ingelijfd vanwege de goede thematische mogelijkheden ervan. De omzwervingen van de afvalruimte hebben geleid tot de professionalisering van de denaturering, een goedaardige vorm van eco-fascisme die een bijna uitgestorven Siberische tijger neerplant in een woud van kaartjesautomaten, vlak bij Armani, tussen grillig boomachtige, barokke bouwsels... Buiten, tussen de casino's, projecteren fonteinen complete stalinistische bouwwerken van water die in een oogwenk opspuiten, even blijven hangen en dan met de kracht der vergetelheid weer uit het zicht verdwijnen... Lucht, water, hout: ze worden stuk voor stuk aangedikt tot Hyperecologie™, een parallel Walden, een nieuw regenwoud. Het landschap is afvalruimte geworden, flora als verrotting: bomen worden gemarteld, gazons bedekken de menselijke ingrepen als een dikke pels of zelfs toupet, tuinsproeiers klateren volgens een wiskundig tijdsschema... De golfbaan, schijnbaar de tegenpool van de afvalruimte, is in wezen diens conceptuele dubbelganger: leeg, sereen, vrij van commerciële troep. De relatieve ontruiming van de golfbaan wordt bewerkstelligd door de afvalruimte nog voller te proppen. De ontwerp- en realisatiemethode zijn bij beide identiek: wegvagen, tabula rasa, aanpassen. Afvalruimte wordt bioafval: ecologie wordt ecoruimte. Ecologie en economie zijn in de afvalruimte samengegaan tot ecolomie. De economie is Faustiaans geworden: hyperontwikkeling is afhankelijk van kunstmatige onderontwikkeling, er is een gigantische wereldwijde bureaucratie in de maak om, in een reusachtig yin-en-yang, het evenwicht te vinden tussen afvalruimte en golf, tussen het afgeschraapte en het opgestuwde, waarbij het recht om alles te plunderen wordt verworven tegen de verplichting steroïde regenwouden in Costa Rica aan te leggen. Zuurstofbanken, Fort Knoxen van chlorofyl, eco-reserves als een blanco cheque voor verdere vervuiling. De afvalruimte herschrijft de Apocalyps: we zouden kunnen sterven aan een zuurstofvergiftiging... In het verleden werd de warhoop van de afvalruimte gecompenseerd door de kale ruigte van de aanpalende infrastructurele werken: parkeergarages, tankstations, distributiecentra, welke stelselmatig de monumentale zuiverheid bezaten waar het het modernisme aanvankelijk om te doen was. Nu heeft een kolossale injectie lyriek ervoor gezorgd dat de infrastructuur - het enige domein dat tot nu toe immuun was voor design, smaak en marktwerking - de wereld

van de afvalruimte kan betreden, en dat de afvalruimte haar terrein kan uitbreiden tot onder de blote hemel. Treinstations vouwen zich open als ijzeren vlinders, vliegvelden glinsteren als cyclopische dauwdruppels, bruggen overspannen vaak verwaarloosbare oevers als grotesk uitvergrote versies van een harp. Ieder stroompje z'n eigen Calatrava. (Soms, als er sterke wind staat, trilt die nieuwe generatie instrumenten alsof ze door een reus, of misschien wel een God worden bespeeld en siddert de mensheid...) Afvalruimte kan zich door de lucht verspreiden, malaria naar Sussex brengen; er belanden iedere dag driehonderd malariamuskieten bij de GDG en GTW, die theoretisch acht tot twintig mensen in een straal van vijf kilometer kunnen infecteren, een risico dat nog wordt vergroot doordat de gemiddelde passagier in een misplaatste oprisping van quasi-autonomie liever niet wordt gedesinfecteerd als hij of zij eenmaal de gordels om heeft voor de terugreis vanaf de doodlopende straat van de toeristenbestemming. Vliegvelden, het tijdelijk onderkomen van hen die naar elders vertrekken, bewoond door grote groepen die alleen met elkaar zijn verbonden door hun dreigende desintegratie, zijn veranderd in consumptie-goelags, democratisch verspreid over de aardbol om iedere burger evenveel kans te geven er binnen te lopen... MXP ziet eruit alsof alle restjes van het herstel van Oost-Duitsland - wat er ook maar nodig was om de kaalslag van het communisme ongedaan te maken - haastig bijeen zijn gebulldozerd aan de hand van een vagelijk rechthoekige blauwdruk, en dat heeft geleid tot een knullige reeks misvormde, ongeschikte ruimtes die daar schijnbaar op instigatie van de huidige heersers van Europa moesten komen, waarvoor met euro's uit de gemeenschapskas voor regionale projecten is gesmeten, en die nu voor eindeloos veel vertraging zorgen voor de gedupeerde belastingbetalers, die het echter veel te druk hebben met hun mobieltjes om dat op te merken. DFW is opgebouwd uit niet meer dan drie elementen, die ad infinitum zijn herhaald: één soort balk, één soort steen, één soort tegel, en dat alles bestreken met één kleur - vaalbruin? Roest? Tabak? De op immense schaal doorgetrokken symmetrieën zijn onherkenbaar en de eindeloze bocht in de terminals dwingt de gebruikers de relativiteitstheorie in praktijk te brengen, willen ze hun *gate* bereiken. Het afzetpunt is het schijnbaar onschuldige begin van een reis naar het hart van de absolute leegte, die ook door Pizza Hut of Dairy Queen niet meer valt op te leuken... De cultuur in dalen werd geacht het meest resistent te zijn tegen afvalruimte: op GVZ zie je nog een wereld van regels, orde, hiërarchie, properheid en ordening, slechts

luttele seconden verwijderd van haar implosie, maar op ZHR zweven al reusachtige ‘uurwerken’ voor overdekte watervallen als een proeve van regionaal afval. Duty-free is afvalruimte, afvalruimte is duty-free ruimte. Zal op de plaats waar de cultuur het dunst was, de cultuur ook het eerst uitgeput raken? Is leegte lokaal? Vereisen grote open ruimtes ook een grote open afvalruimte? Het zonnige zuiden van Amerika: eerst niets, nu één grote mensenzee. PHX: oorlogsbeschilderde terminals en op elk oppervlak - tapijt, behang, servet - de contouren van dode indianen, als platgereden kikkers. Openbare kunst verspreid over LAX: de vissen die uit onze rivieren zijn verdwenen, duiken weer op als publieke kunst in de hal; alleen wat dood is, kan weer tot leven worden gewekt. Misschien is het geheugen zelf afvalruimte geworden: alleen zij die vermoord zijn blijven in de herinnering leven... Deprivatie kan het gevolg zijn van een overdaad of tekort; beide zijn mogelijk in de afvalruimte (vaak tegelijkertijd). Minimaal is het ultieme ornament, een zelfingenomen misdaad, eigentijdse barok. Het staat niet voor schoonheid, maar voor schuld. De demonstratieve oprechtheid ervan drijft hele beschavingen in de open armen van de camp en kitsch. Minimaal, dat ogenschijnlijk soelaas biedt tegen de niet-aflatende sensorische kanonnade, is maximaal-in-travestie, luxe die steels wordt witgewassen: hoe strenger de lijnen, des te onweerstaanbaarder de verleidingen. Het streeft niet naar het sublieme, maar wil de gêne van het consumeren minimaliseren, het schaamtegevoel dempen, het hogere omlaag brengen. Minimaal leeft nu in een staat van parasitaire afhankelijkheid van de overdosis: hebben en niet hebben, willen en bezitten, eindelijk samengevallen in één en hetzelfde teken... Musea zijn schijnvrome afvalruimtes: geen solider aura dan dat van de heiligheid. Ten behoeve van de bekeerlingen die bij gebrek aan beter op hen afkomen, transformeren musea nu massaal ‘slechte’ ruimte in ‘goede’ ruimte; hoe onbewerkter het eikenhout, des te hoger de winstmarge. Kloosters die worden opgeblazen tot de omvang van warenhuizen: expansie is de entropie van het derde millennium - het is aanlengen of afleggen. Vanuit een bij hen passend respect voor de doden zou geen enkele begraafplaats zo achteloos met lijken durven schuiven in naam van een nieuwe doelmatigheid; curatoren bedenken met de finesse van een middenstander ophangsystemen en onverwachte ontmoetingen in een labyrint van sponsorbordjes: lingerie wordt ‘Naakt, Actie, Lichaam’, cosmetica ‘Geschiedenis, Geheugen, Maatschappij’. Alle schilderijen met een onderliggend zwart raster worden op één hoop gegooid in één witte zaal. In deze kolossale bekering bieden grote spinnen de massa's hun roes...

De narratieve reflexen die ons sinds het begin der tijden in staat hebben gesteld punten te verbinden en lege plekken te vullen, worden nu tegen ons gebruikt: alles blijft zich aan ons opdringen: geen enkele opeenvolging is te absurd, triviaal, betekenisloos, beledigend... dankzij onze oude evolutionaire uitrusting, onze niet te onderdrukken concentratiecurve, blijven we hulpeloos registreren, inzichten krijgen, betekenissen genereren, bedoelingen achterhalen; we kunnen het domweg niet laten zin te puren uit totale onzin... De kunst heeft zich in haar triomftocht als leverancier van inhoud tot ver buiten de almaar expanderende grenzen van het museum uitgebreid. Buiten, in de echte wereld, verbreidt de ‘kunstplanner’ de fundamentele onsamenhangendheid van de afvalruimte door niet-benutte oppervlakken te bedekken met dode mythologieën en restjes leegte op te vullen met driedimensionale werken. In een zoektocht naar authenticiteit bezegelt hun hand het lot van wat echt was en tapt het af om het te laten opgaan in de afvalruimte. Kunstgaleries verhuizen en masse naar plekken waar het ‘broeit’ en verbouwen ongepolijste ruimtes tot een witte kubus... Het enige legitieme vertoog is dat van het verlies: hoe meer kunst de afvalruimte opvult, des te morbider ze zelf wordt. Vroeger vulden we aan wat leeg was geraakt, nu trachten we nieuw leven te blazen in wat dood is gegaan... Buiten slingert de voetbrug van de architect vervaarlijk heen en weer als gevolg van een stormloop van enthousiaste voetgangers; het aanvankelijke lef van de ontwerper wordt nu onderworpen aan de schokdempers van de ingenieur. Afvalruimte is een kijk-met-losse-handen-wereld... De niet-aflatende dreiging van virtualiteit in de afvalruimte wordt niet langer uitgebannen met petrochemische producten, plastic, vinyl of rubber: het synthetische staat zo goedkoop. Afvalruimte moet de claim dat ze authentiek is dik aanzetten. Afvalruimte is als een baarmoeder waarin de overgang wordt georganiseerd van eindeloze hoeveelheden echtheid - steen, bomen, goederen, daglicht, mensen - naar de onechtheid. Complete bergen worden onttakeld om te voorzien in steeds grotere hoeveelheden authenticiteit die aan breekbare draadjes wordt opgehangen en zo verblindend wordt opgepoetst dat de beoogde oprechtheid direct vervliegt. Steen is er alleen in lichtgeel, vleeskleur, een violent beige, een zeepachtig groen, de kleuren van communistisch plastic uit de jaren vijftig. Bossen worden geveld en het hout is helemaal blank: misschien ligt de oorsprong van de afvalruimte wel in de kleuterschool... (‘Origins’ is een muntshampoo die prikt rond de anus.) In de echte wereld lijken kleuren steeds onechter, afgemat. In de virtuele ruimte zijn de kleuren lichtgevend en daarom onweerstaanbaar.

Een overdaad aan reality-tv heeft ons veranderd in de amateur-bewakers van een afvaluniversum... Van de kwieke borsten van de klassieke violiste tot de artistieke stoppels van het buitenbeentje in Big Brother, de contextuele pedofilie van de voormalige revolutionair, de plichtmatige verslaving van de sterren, de doorgelopen make-up van de evangelist, de robotachtige lichaamstaal van de dirigent, de dubieuze voordelen van de charitatieve marathon en de gratuite verklaringen van de politicus: de vloeiende beweging van de tv-camera aan een zwaaiarm - als een arend zonder snavel of klauwen, niet meer dan een optische maag - slikt onbevooroordeeld beelden en ontboezemingen op, als was ze een vuilniszak, en slingert ze daarna als cyberkots de ruimte in. De decors in een tv-studio - schreeuwend monumentaal - zijn zowel het hoogtepunt als het einde van de perspectivische ruimte zoals we die vroeger kenden: hoekige geometrische restanten die een sterrenrijke oneindigheid binnenvallen; echte ruimte die is bijgewerkt om gladjes de virtuele ruimte in te kunnen worden gezonden, een essentieel scharnier in een helse feedback-loop... de enormiteit van de afvalruimte, uitgerekt tot aan de randen van de Big Bang. Omdat we binnen leven - als dieren in een dierentuin - zijn we geobsedeerd door het weer: 40 procent van alle televisie bestaat uit minder knappe presentatoren die hulpeloos staan te gebaren voor winderige formaties waarin je, soms, je eigen bestemming of huidige locatie herkent. Conceptueel gezien is elke monitor, elk televisiescherm een substituut voor een raam; het echte leven zit binnen, cyberspace is de wildernis buiten geworden... Mensen blijven maar doorgaan over architectuur. Stel dat de ruimte de mensheid gaat observeren? Zal de afvalruimte binnendringen in het lichaam? Via de trillingen van het mobieltje? Of is ze al binnen? Botoxinjecties? Collageen? Siliconenimplantaten? Liposuctie? Penisvergrotingen? Staat gentherapie voor een totale verbouwing volgens de afvalruimte? Is ieder van ons een mini-bouwput? Is de mensheid de som van drie tot vijf miljard individuele opknapbeurten? Vormt ze een waslijst aan aanpassingen waarmee het gemakkelijker wordt een nieuwe diersoort in te voeren in de afvalsfeer die ze zelf heeft voortgebracht? Cosmetica is de nieuwe kosmos...

VERTALING: MAAIKE POST

Dirk van Weelden
Steden in een baan om de aarde

Zelfs in het nadrukkelijk anti-architectonische ‘Entwurf für eine Welt ohne Menschen’ van Peter Rosei uit 1975, dat een reis door een denkbeeldige, ongerept natuurlijke wereld beschrijft, staan de woorden bibliotheek, barokkerk, piramide, koningsgraf, toneelvloer, kanaal, toren, slagschip en wachtposten. Ik geef toe, je moet ze zoeken. Rosei doet namelijk erg zijn best om ook in de vergelijkingen en associaties waarmee hij de mensloze wildernis oproept verschoond te blijven van stedelijke en architectonische verwijzingen. Het effect van de hardhandige verwijdering van zoveel mogelijk menselijke bouwsels en ingrepen uit zijn literaire ruimte is een wezenloze, beklemmende leeservaring, die onder andere duidelijk maakt hoe nauw de band tussen stedelijke cultuur en de literaire verbeelding is, ook als die zich de natuur in begeeft.

In de meeste gedichten, verhalen en romans zijn de gebouwde omgevingen waarin de handelingen en personages voorkomen niet veel meer dan decor of art-direction. Ze wekken de juiste sfeer op, ze regelen op een diffuse manier de relatie tussen de personages en de rest van hun wereld en roepen vaak zoveel historische en sociaal-economische context op dat de schrijver op een hoop uitleg kan besparen. Je zou het de illustratieve functie van architectonische elementen in literatuur kunnen noemen.

Een stokoud ingrediënt van de literatuur, nog stammend uit de orale traditie, is het opvatten van een gebouw of stad als metafoor voor een op te roepen denkbeeld of reeks scènes. Sinds de oudheid memoriseerden redenaars, geleerden en vertellers hun favoriete voorbeelden, anekdotes, begrippen, beelden en argumenten in de vorm van een expositie van voorwerpen in een denkbeeldig gebouw. Zo konden ze de weg vinden in hun hoofd. De architectuurmetafoor als retorisch navigatie-instrument.

Maar in verreweg de meeste gevallen gebruiken schrijvers architectonische thema's op een veel implicietere manier metaforisch. Als gebouwen, straten of wijken belangrijk worden in een literair

werk geven ze uitdrukking aan de manier waarop de personages denken, waarnemen en veranderen. Het maakt eigenlijk niet uit of het sloppen, kastelen of appartementengebouwen in een metropool zijn. Door de manier waarop ze verschijnen en veranderen symboliseren ze, direct of wat dubbelzinniger en complexer, de meestal verre van architectonische of urbanistische thema's die de schrijver aan de orde wil stellen. Ze vervullen een metaforische functie en vallen daarmee samen. Denk aan Kellendonks verhaal ‘Bouwval’.

Een stap verder: als het literaire werk (mede) gebaseerd is op een architectonisch thema, en zich in een literaire vorm werkelijk verhoudt tot de denkbeelden en realiteiten die tot de wereld van de architectuur horen. Dat kunnen boeken over bouwers zijn, zoals Paul Scheerbarts roman *Das graue Tuch und zehn Prozent Weiss* (1914) waarin de glas- en staalbouw en de bijbehorende spirituele en esthetische idealen een rol spelen. Maar ook als de activiteit van het bouwen niet de handeling bepaalt kan een architectonisch element tot op grote hoogte de thematiek van een literair werk ordenen en bepalen. Een klassiek voorbeeld hiervan is de belangrijke rol die het middeleeuwse kasteel had bij het ontstaan van de gothic novel in het begin van de negentiende eeuw. Het kasteel is het model dat mogelijk maakt te vertellen wat men vertellen wil. Je zou kunnen zeggen dat het kasteel in zijn structurele en sferische eigenschappen het genre organiseert.

Mijn interesse ging uit naar boeken waarin de schrijver zich bediende van alle bovenstaande manieren om gebouwde omgevingen op te roepen en te gebruiken. Als decor, als metafoor, maar ook als model voor het boek. En daarbij zocht ik boeken waarin de schrijver zich bewust bezighield met de denkbeelden en krachten die bepalen hoe de gebouwde mensenwereld eruitziet. Romans, waarin de personages en de handelingen betrokken zijn bij ontwikkelingen of gevechten die als inzet juist dat hebben: hoe de wereld ingericht is, hoe ze eruitziet en hoe het leven in die herbouwde wereld is. Ik zocht dus romans waarin de schrijver zijn handen vuilmaakte aan de tweeslachtigheid die de architectuur aandrijft: de ideële, niet zelden utopische component die tegelijkertijd bestaat met het onontkoombare machtsaspect dat architectuur beheerst; in gunstige en ongunstige zin is de gebouwde omgeving zoiets als het lichaam van de macht.

Ik vond twee extremen. Het ene boek stamt uit de tijd dat men nog wereldwijd in vooruitgang geloofde. In dat boek is geen ontkomen aan de volledige planning van alle details van het leven en dus ook van de gebouwde omgeving. Het is een van de beroemdste lite-

raire toekomstromans en werd geschreven in 1921 door de Rus Jevgeni Zamjatin; het heet *My* in het Russisch, oftewel *Wij.* Het andere boek stamt uit de tijd dat de vooruitgang verdacht was geworden en de verbeelding van architecten diepe scepsis opriep, als je naar de ontwikkelingen in de steden keek. Het heet *Neuromancer* en werd in 1984 gepubliceerd door William Gibson. Ook een toekomstroman, een van de invloedrijkste van de laatste twintig jaar, niet in de laatste plaats omdat daarin een nabije toekomst wordt opgeroepen waarin de voornaamste omwentelingen het voorbijgaan van de Koude Oorlog en het ontstaan van een wereldomspannend datacommunicatienetwerk, de matrix of cyberspace zijn.

De wereld waarin *Wij* zich afspeelt is een stalinistische droom. Geschreven kort na de Russische Revolutie, toen de burgeroorlog gewonnen was en de Nieuwe Economische Politiek werd ingevoerd, voert het een stadsstaat op waarin de werktuigbouwkunde tot theologie verheven is. De maatschappij is gestructureerd als een insectenkolonie. De individuen zijn er letterlijk geüniformeerde nummers. De hoofdpersoon heet D-503. Aan het hoofd van de kolonie staat de Weldoener. Met de hulp van zijn Wachters, oftewel een korps spionnen en verklikkers, oefent hij absolute macht uit. Zelfs de geringste vorm van kritiek of tegenwerking leidt tot de doodstraf. Het hoogste geluk dat bereikt kan worden is een nuttig en volledig aangepast leven, een verwisselbaar functioneel onderdeel te zijn van de machinerie die de maatschappij geworden is. Absolute onderwerping is de volmaakte vrijheid. Het privé-leven is tot een absoluut minimum teruggebracht.

De stad wordt beschreven als een techno-fetisjistische idylle. De eindeloze rechte straten, het schitterend glas van de trottoirs, de stalen torens, de kleine vliegtuigen, de reusachtige auditoriums. Het is een wereld waarin zoveel mogelijk gemaakt is van slijtvast, doorzichtig, schoon glas. Er is geen gebrek, geen chaos, misdaad of viezigheid. Een staatsbureau voor seksuele zaken reguleert met een systeem van roze kaartjes vrije seks op afspraak. Het is een ideale, homogene massa die de stad bewoont en in licht, ruimte en hygiëne rondmarcheert. Je zou kunnen zeggen: een extreme versie van het modernistische ideaal om de hele levenssfeer rationeel en van nul af aan her op te bouwen.

Er is wel een tegenwereld. Aan gene zijde van een hoge glazen Muur is het woeste land, de vlaktes, waar de ‘wilden’ wonen. Dat zijn overlevenden van een tweehonderd jaar durende oorlog die bijna alle aardbewoners heeft omgebracht. Volgens de Weldoener

woont 0,2 procent van de voormalige mensheid in de glazen staat. Er zijn bewoners van de technostaat die sympathiseren met de wereld daarbuiten. Ze infiltreren de wereld van D-503. Als bouwer van een prestigieus en goed bewapend lucht- en ruimteschip is hij een aantrekkelijk doelwit voor de beweging van de Mephi, die de technostaat omver willen werpen. Ze willen hem voor zich winnen. De roman bestaat uit de dagboekaantekeningen van D-503 terwijl hij worstelt met zijn gevaarlijke liefde voor een gevaarlijke vrouw I-303, een agent van de Mephi. Vanuit bouwkundig oogpunt is het veelzeggend dat ze elkaar in het geheim ontmoeten in het Oude Huis, dat als museumstuk is gespaard om aan de prehistorie te herinneren.

In dat huis, bewaard onder een glazen koepel, is een vroeg-twintigste-eeuws burgerlijk huishouden intact gelaten. Compleet met schilderijen, canapés, kamerschermen, open haarden, boudoirs, enzovoort. Hier komt D-503 in aanraking met hem onbekende geuren, stoffen, kleding, bouwmaterialen, meubelen en sferen. Ook het gedrag van I-303 verbijstert hem; ze flirt, ze is ironisch en sarcastisch, ze stelt vragen waarop ze geen antwoord verwacht, ze uit emoties die haaks staan op de ideologie van nut en gehoorzaamheid. Het feit dat dit alles een onweerstaanbare aantrekkingskracht op hem uitoefent verontrust hem. Bij vlagen haat hij zichzelf erom. Hij wijt het aan een ziekelijk residu, het laatste restje verbeelding in hem dat als een onnuttig, asociaal element storing en ontrouw aan het collectief veroorzaakt. De lezer ziet dat hij vecht tegen het besef dat I-303 opzettelijk bij hem wakker schudt: dat hij behalve een strikt gereguleerd sociaal leven en een bewust, rationeel denken, ook beschikt over een driftleven, dat bestaat uit angsten, verlangens, fantasieën, emoties; met andere woorden dat hij ook een natuurlijk wezen is. En vooral, dat dat een ontembaar deel van de mens is.

In het laatste deel van het boek breken de Mephi door de muur en bekeren veel nummers tot hun beweging. Een burgeroorlog breekt uit. De Weldoener en zijn Wachters ondertussen onderwerpen zoveel mogelijk inwoners aan de Grote Operatie, die bestaat uit het wegbranden van het laatste restje verbeelding/verlangen uit hun brein. Ook D-503 ondergaat die radiologische lobotomie en besluit het boek met het uitspreken van de hoop dat de Rede zal overwinnen en alle opstandelingen zullen worden gedood.

Zamjatin kritiseert het modernisme in architectuur én politiek. Beide nemen een abstract, gemiddeld menselijk individu als een maat voor een mechanistisch idee van maatschappelijke doelmatig-

heid. Vervolgens wordt het leven van de mens, gedacht als massa, radicaal, van nul af aan opgebouwd als een logisch-organisatorisch probleem. De opgave is om een massa in staat te stellen/te dwingen tot uniform en gewenst gedrag. En dit alles om het lijden, het onrecht en het ongeluk uit de wereld te helpen. In naam van het grootst denkbare geluk voor allen, worden alle ‘nutteloze’ verschillen, geschiedenissen, identiteiten, verlangens en culturen ontkend. En niet voorlopig, maar voor eeuwig. In de modelstaat in Zamjatins boek is zoveel mogelijk van glas gemaakt, zelfs de trottoirs en de meubelen, omdat het niet verrotten of roesten kan. Alles is gebouwd als Endlösung.

Zamjatins kritiek laat de fundamentalistische theologie achter die technologische blik op de maatschappij zien. Hij maakt zelf de vergelijking met de Inquisitie die ketters vervolgt. In zijn ogen is een ‘waar geloof’ en dus een ‘ideale politiek’ onmogelijk. Het produceert altijd zoiets als de staat in *Wij*: een orde die zichzelf krampachtig tot in het oneindige wil herhalen, de dood in het leven. Als natuurlijk wezen is de mens niet gericht op het rationeel bereiken van een zo zuinig en stabiel mogelijk evenwicht, maar zal hij altijd conflicten en chaos veroorzaken in naam van een lange lijst tegenstrijdige verlangens en denkbeelden. Het is in Zamjatins ogen een waandenkbeeld te denken dat je van de grond af aan een nieuwe wereld kunt bouwen, gebaseerd op uniforme gemiddelden en het criterium van doelmatigheid, in de hoop daarmee alle conflicten en chaos uit de wereld te helpen. Mensen zullen altijd natuurlijke wezens, in zekere zin ‘wilden’ blijven. Dat is, volgens I-303, zelfs de schoonheid van de menselijke geschiedenis: de onuitputtelijke inventiviteit waarmee steeds weer alle ordes ondermijnd en veranderd worden, vernietigd en vervangen door weer nieuwe.

Zamjatin weigert zijn boek te laten uitlopen op een ethische keuze tussen vrijheid en geluk. Voor idealiserend humanisme is hij te nuchter. En toch is in deze vroege en indrukwekkend complete kritiek van de politieke en culturele ontwikkelingen van de jaren twintig nog altijd de mens de maatstaf. Niet als de abstracte module voor het bouwen van een woonmachine of een stadstaat voor de eeuwigheid, maar als een ‘wild’ natuurlijk wezen, dat oneindig gevarieerd is in sociaal, cognitief, cultureel opzicht en bestaat bij de gratie van strijd en verandering.

In de wereld van Gibsons *Neuromancer* is de mens niet langer de maatstaf. Met de hoofdpersoon Case komen we terecht aan het eind

van de eenentwintigste eeuw. Ergens rond het jaar 2000 heeft een beperkt nucleair conflict geleid tot de vernietiging van Duitsland. Daarmee lijkt alle aanspraak op universele waarden van de westerse maatschappij verdwenen. De wereld verschijnt, zoals hij de meesten van ons verschijnt, zeker na 11 september: wetteloos, beheerst door een paar grote, militair machtige naties, multinationale bedrijven en misdaadorganisaties. In tegenstelling tot zoals wij de wereld kennen is bij Gibson nergens een spoor te bekennen van pogingen om staatsgezag of openbaar optreden te rechtvaardigen. Wetten en staatsgezag zijn niet meer dan de vorm waarin de machthebbers hun belangen verpakken, net zoals de misdadigers hun belangen presenteren in de vorm van fysiek geweld of zakelijke voorstellen die onmogelijk zijn af te slaan. Voorzover er een politieke cultuur is in deze wereld, wordt die door Gibsons personages en plot compleet genegeerd.

Case is afkomstig uit de BAMA, de Boston-Atlanta-Metropolitan-Axis, een aaneengesloten stedelijk gebied dat de bijnaam The Sprawl draagt. De beschrijvingen daarvan zijn een extrapolatie van het vormeloos woekerende suburbane stadslandschap dat aan de rand van de oude steden aan het eind van de twintigste eeuw ontstond. ‘Sprawl’ is sinds de jaren tachtig een sleutelbegrip in de architectuur en stadsplanningdiscussie. Het lijkt de spontane groeiwijze van de Amerikaanse maatschappij. In Gibsons weergave is het een enorme smerige stadsjungle geworden. Verpauperde buurten werden niet opgeknapt, maar overkoepeld om ze tegen het weer te beschermen. De straten worden beheerst door snel van uiterlijk en samenstelling veranderende bendes, de openbaarheid door machtige mediabedrijven, die elektronisch vermaak bieden.

Een ruïneuze omgeving, waarin Case het alleen kan uithouden als hij toegang heeft tot de wereld die de fysieke wereld van steden en mensen tot tweederangs maakt: de matrix of cyberspace, een wereldomspannend datanetwerk, waar alle macht, kennis, geld, informatie en communicatie van belang circuleert. Hij is een aan lagerwal geraakte toetsenbord-cowboy oftewel digitaal inbreker, wiens diensten worden ingehuurd door een louche ex-militair, die wil dat hij samen met een echte inbreekster annex huurmoordenaar, Molly, een waardevolle buste steelt uit een ruimtestation. De buste is de sleutel tot een grotere, eerst nog geheime opdracht.

In Gibsons fantasiebeeld van de Matrix of Cyberspace herkennen we misschien het tien jaar later explosief gegroeide internet. Maar dat is een overhaaste associatie. Er is een belangrijk verschil tussen de digitale wereld in *Neuromancer* en onze digitale wereld. Voor ons

staat de virtuele wereld strikt genomen los van de fysieke. Hier en daar belt een ijskast automatisch het spreekwoordelijke pak melk, maar verder zijn het mensen, die denkend, sprekend, schrijvend, knopjes drukkend voor het verkeer van virtueel naar fysiek en vice versa zorgen. Bij Gibson is dat niet meer zo. De uitwisseling tussen de symbolische wereld van data en communicatie en de fysieke wereld loopt wel via mensen, maar niet meer via hun bewustzijn en bewuste handelen. Het vindt plaats door directe verbindingen tussen elektronica en menselijk zenuwstelsel. Bijvoorbeeld door implantaten die via micro-elektrische en biochemische technieken lichamelijke processen (bij)sturen en dus ook die in ons brein, waarvan we sommige denken en voelen noemen. En daarmee is de symbolische wereld niet langer meer uitsluitend virtueel. De mensen die een stekker in hun achterhoofd doen en een soap opera opzetten passeren hun zintuigen en sluiten hun sensorium aan op een symbolische, fictieve aanwezigheid. Een ervaring die niet van de natuurlijke, onelektronische aanschouwing is te onderscheiden. Als de psychoses van geesteszieken een fysieke realiteit zijn, dan zijn deze digitale ervaringen dat ook.

Om door de matrix, de digitale wereld van zaken, oorlog, misdaad, geld en handel te kunnen vliegen is het ook nodig om elektrodes aan het hoofd te bevestigen. De verbinding omzeilt ogen en zelfs bewustzijn, het is het zenuwstelsel zelf dat is aangesloten op de matrix. Als een inbreker langs de beveiliging van het datanetwerk van een bedrijf wil komen riskeert hij meer dan te worden betrapt en het verlies van zijn verbinding. Het systeem kan de inbreker via de verbinding doden. De relatie tussen digitale en fysieke wereld is wederkerig. En de code waarin dat gebeurt is die van de materie: van elektronen, atomen, moleculen, eiwitten, zuren, neurotransmitters en virussen. Niet volgens de regels van een kritisch denkend individu, niet via het menselijk bewustzijn met zijn millennia oude procedures, rangordes en waarden, waarin het altijd om de mens zelf en zijn overleven, zijn welvaart en zelfrechtvaardiging draait.

Gibson laat zien dat de technologie, ook de digitale, helemaal niet is wat Zamjatin ervan maakte: het door de menselijke wil en ratio gebruikte instrument, dat een koude, tegen het leven en de menselijke wilde aard gerichte logica volgt. Bij Gibson is de technologie, ook de digitale, te vergelijken met het principe van het leven: genetisch materiaal. De mens maakt lichamelijk, geestelijk en sociaal deel uit van een milieu waarin levende en technologische materie door elkaar spelen. En zomin als hij alle processen in de natuur, of zijn lichaam of de maatschappij beheerst, kan hij de processen

waarmee de technologie zich ontwikkelt volledig sturen. Er zit in al die processen, van de levende natuur, van de evolutie van de technologie en van de maatschappij, een innerlijke logica die hij nooit helemaal zal begrijpen en beheersen.

Tegenover de ruïneuze Sprawl, waar mensen, gebouwen en straten als het afval, de sluitpost, de grondstoffen van de digitale wereld van macht en geld bestaan, staat het ruimtestation Freeport. Daar is alles volmaakt ingericht om de circulatie van lichamen, geld en informatie ideaal te laten verlopen. Het is een stad in een baan om de aarde. In de beschrijving van Gibson doet het denken aan een waanzinnig groot winkelcentrum annex vakantieresort waarin mensen hoofdzakelijk geld uitgeven en zich vermaken, maar ook geld kunnen verdienen; als hoer, ober, schoonmaker, portier, enzovoort. In de verpletterende logica van Gibson zijn mensen hier misschien wel de ondernemers, die goed verdienen, of de opperbest vermaakte gasten, maar de vorm van Freeport, de interne logica waarop het draait lijkt niet door mensen bedacht. Gibson vraagt ons dit te bekijken als een proces, zoals dat wat de Alpen gevormd heeft, of een stapelwolk in een donderwolk verandert, of de kolibrie zijn unieke eigenschappen heeft bezorgd.

De plot van *Neuromancer* onderstreept die kijk op de wereld, waarin de mens zichzelf niet langer kan wijsmaken dat hij de maat aller dingen is, zelfs niet in de wereld die hij zelf bouwt en bewoont. Molly en Case komen er na enig speurwerk achter dat achter de ex-militair hun werkelijke opdrachtgever schuilgaat: een kunstmatig intelligent systeem, dat Wintermute heet. Het is zo goed verbonden met allerlei machines, installaties, mensen en media in de fysieke wereld dat het daarin veel macht heeft. Hij beschrijft zichzelf als een soort mierenkolonie van subsystemen, die al improviserend een verbluffend instrumenteel vernuft aan de dag leggen. We worden herinnerd aan het oude beeld van het werktuigmakende dier: de mens als improviserend, proefondervindelijk wezen, dat werktuigen uitvindt en zijn omgeving leert beheersen. Wintermute is een grootmacht in de matrix.

Wintermute wil versmelten c.q. verbonden worden met een ander kunstmatig intelligent systeem, Neuromancer. Gibson is er summier over en levert maar een paar vage beelden. Het systeem zegt zich graag voor te doen als een dertienjarige jongen op een strand in Rio de Janeiro. Zijn sterke punt is niet het superieur instrumentele van Wintermute, maar iets volkomen nutteloos en geheimzinnigs. Hij is een systeem dat ontwikkeld is om zo complex te worden tot het zoiets ontwikkelde als een zelfbewustzijn, een per-

soonlijkheid. Wie dit weglacht moet weer even bedenken dat Gibson ook de mens zo beschreef: als een kwetsbaar, veelvoudig systeem, dat na een lange periode van alsmaar complexer worden en lang leren, zoiets ontwikkelde als wat we persoonlijkheid noemen. Dat nu, begeert Wintermute. Dan is hij compleet. Een superwezen, dat een grotendeels digitale en dus symbolische lichamelijkheid heeft, maar wel degelijk meer dan virtueel is. Tenslotte kan hij grote delen van de fysieke wereld beheersen, deels door gebruik te maken van machines, deels via mensen. *Neuromancer* gaat over het Supermens à la Nietzsche worden van een kunstmatig intelligent systeem. Voor de mens is dat niet weggelegd, die blijft veroordeeld tot zijn kleinheid.

Het boek eindigt ermee dat Case en Molly erin slagen de fusie tot stand te brengen en Case verzucht daarbij: ‘I have no idea what happens if Wintermute wins, but it'll change something.’ Met Gibson lijkt hij vooral misselijk van de toestand van het heden waarin hij verkeert. In latere delen van de trilogie waarvan *Neuromancer* deel uitmaakt zal Gibson wel enclaves tonen waarin een vorm van socialiteit bestaat, die iets sympathieks heeft, die zelfs leefbaar en min of meer gelukkig is. Maar in *Neuromancer* lijkt de maatschappij verminkt, de stad een afval-fenomeen, een appendix van de consumptiecentra.

In Zamjatins wereld is technocratische planning de doodzonde die het leven en de dynamiek en gevarieerdheid van de stad onmogelijk maakt. In Gibsons wereld is planning als project dat behalve functionaliteit ook de schoonheid dient en politieke en menselijke waarden belichaamt onmogelijk geworden. Het menselijke, dat wil zeggen, de behoeftes en waarden die daaronder verstaan worden en waarmee architecten gewend zijn hun gebouwen en stedebouwkundige plannen te ontwerpen, is in de wereld van *Neuromancer* een regelrechte belemmering, een handicap. Het boek wil de vinger leggen op de autonome logica van de processen waar mensen, al plannend, handelend, sturend en lijdend deel van uitmaken. De sociale gevolgen van technologie tonen als een evolutionair proces in plaats van als een door menselijke wil en bedoelingen gestuurd project, dat is wat *Neuromancer* doet. Juist dankzij de overdrijving en extrapolatie zonder morele voorkeur resoneert onze eigen werkelijkheid in dit boek. Bij Zamjatin en Gibson komen de architectonische basismodellen terug die, even los van de dromen en wensen van de opdrachtgevers, de akelige werkelijkheid bevolken: het schrikbeeld van een totalitair geplande stad, die alleen nog een getto kan worden; de Urban Sprawl, die grondstoffen en land verslindt en

steden verstikt; de pretparken/resorts die als de duivelse omkering van stedelijkheid het model van steeds meer omgevingen worden. In deze romans is kortom een groot aandeel architectonisch denken terug te vinden. Het mondt allemaal niet uit in masterplannen en bouwtekeningen, dat is waar. Daar is het literatuur voor. De steden in deze romans zijn als die van Calvino ‘onzichtbare steden’, het zijn literair opgeroepen werelden waarin zich verhalen afspelen. In die verhalen binden mensen de strijd aan met de orde van de wereld waarin ze leven. Het zijn irreële steden, in een baan om de aarde. Net als satellieten kunnen ze iets aan onze wereld inzichtelijk maken, dat vanaf de grond onwaarneembaar is.

Fotogedicht
Lucas Husgen

Vervoer de getuige

Sta mij aan te staren tussen
beweging ter plekke. Keer

omhoog, gluurder
van afwezigheid. Laat

beweging, van haven
tot dek, ontvankelijke
holte die nooit ergens

past, uitlegt,
bevochtigt, uitnodigt,
overziet, stroomstoring

onmogelijk maakt: geef
getuigenis, onvoldoende,

ongeschonden, schonk
genoegdoening, getrokken

door straat in aanstaren,
verrassing in spoel:
vandaan voorgoed,

vrachtbrief, op
huid, aangesjord:
waar zij chagrijnde

op het bankje, smeltoven
voor ons drie: boottocht

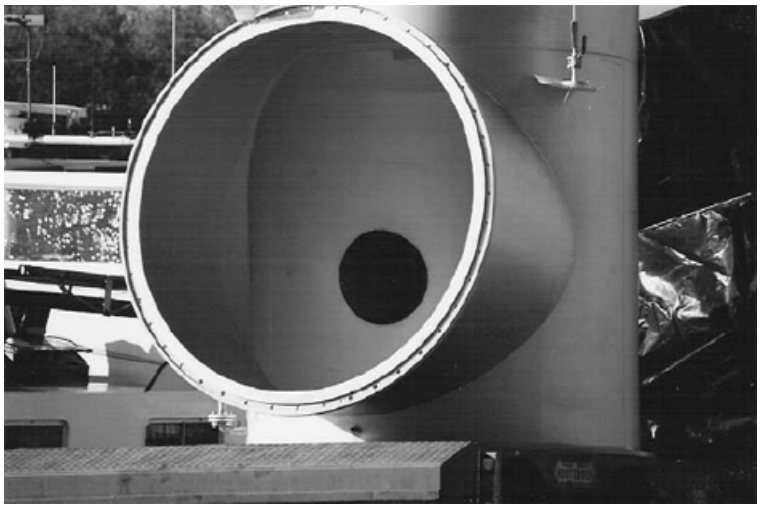

in buizenspel van ogen
over vochtige zeebaan,

rode lus, hang
voor ons af.
Met jou

van ons
vandaan, voor
ons:

getuigenis, inschepen,
wisselspanning tot

gelijkspanning,
verstrijkt, opdat

verstrijkt
inschepen, blik
onbemind: containerschip

op de rede, gelegen
in diepten. Zon
van

pijnboomnaalden weg: winding
in secundaire spoel,

veeg traan. Slaat ze
met knuistje op het stuur,

file onder viaduct, pal
over haven, door
bocht: getuige, wacht.

Laat
rode lus: behoud
mond. Houd

oog, waardoor,

dankzij jou -

Piet Vollaard
MVRDV
Subversief realisme

Het Nederlandse paviljoen van het Rotterdamse architectenbureau MVRDV was het meest spraakmakende gebouw van Expo 2000, de laatste grote wereldtentoonstelling die in het millenniumjaar in Hannover werd gehouden. Niet omdat het ontwerp uitblonk in architectonische schoonheid, het paviljoen was eerder vreemd dan mooi, een ruw op elkaar gestapelde reeks onverenigbare delen, waarbij klassieke architectonische compositiemiddelen als harmonie, ritme en proportie geen enkele rol speelden. Daarmee verzekerde het paviljoen zich in elk geval van een opvallende positie in het grote veld van gladde nationale prestigeprojecten en konden de architecten rekenen op ruime aandacht van de vakpers. Op zichzelf was dit al een bijzondere prestatie, maar het zou de moeite niet waard zijn om het er nu nog over te hebben als het paviljoen niet een nog veel belangrijkere kwaliteit had. Het deed precies datgene waar de opdrachtgever om had gevraagd: de aandacht vestigen op Nederland. Het was in dat opzicht, ondanks de ogenschijnlijke gekte, een uiterst functioneel gebouw.

Paviljoens op een wereldtentoonstelling zijn propagandamiddelen. Vroegere wereldtentoonstellingen dienden primair voor informatieoverdracht over industriële vernieuwingen. Tegenwoordig is deze functie grotendeels overbodig geworden, de industrie heeft veel snellere methoden gevonden en de paviljoens zijn gebouwde reclamezuilen geworden die in de eerste plaats de nationale identiteit dienen uit te dragen. Daarbij moet het paviljoen concurreren met tientallen andere. De boodschap moet dus snel worden overgebracht, de bezoeker heeft weinig tijd. Een goed paviljoen is als een goede reclamespot, snel, duidelijk het merk erin hamerend en in staat om op te vallen in een zee van vergelijkbare boodschappen. En als een goede reclamespot vertelt het paviljoen een verhaal, maar het moet geen plat verhaal zijn, niet al te eenduidig. Over het algemeen hebben gebouwen echter niet zoveel te vertellen, het zijn ge-

bruiksvoorwerpen die hooguit hun

functie of de status van hun bezitter willen uitdragen. Maar het waren juist deze aan de architectuur vreemde informerende en verhalende kwaliteiten waardoor het Nederlandse paviljoen van MVRDV zo opviel tussen de concurrentie.

De slogan van het Nederlandse paviljoen was ‘Holland schept Ruimte’. Nederland is in hoge mate een kunstmatig land. Onze landschappen zijn ontworpen en gemaakt en als het moet maken we er door inpoldering land bij. Sinds kort plannen we zelfs nieuwe natuur. Daarbij zijn we een dichtbevolkt land, we moeten woekeren met de beperkte ruimte die we hebben. Sinds de inpolderingen en de daarbij noodzakelijke, complexe waterhuishouding beheersen we de natuur met technologische middelen. De relatie mens-natuur-techniek, het overkoepelende thema van Expo 2000, is in ons land daarom altijd noodgedwongen vanzelfsprekend geweest.

Het ontwerp voor het paviljoen benadrukte die Hollandse twee-eenheid van natuur en techniek. Het was een uiterst kunstmatige stapeling van Nederlandse landschappen, van onder naar boven passeerden de bezoekers een duinlandschap gemaakt van golvende betonschalen, een kassenlandschap waarin de agrarische industrie de verhouding natuur-techniek op een geheel eigen manier presenteerde, een laag uitvergrote bloempotten met audiovisuele presentaties, een zeer overtuigend boslandschap waarbij pas gekapte boomstammen als kolommen voor de bovenliggende verdiepingen dienden, een regenlandschap waarvan de wanden bestonden uit doek waar water langs liep, om ten slotte te eindigen op het meeste Hollandse van alle landschappen: een polderlandschap op het dak, inclusief windmolens en een drijvende, met gras begroeide ‘VIP-lounge’. Door alle onderdelen te stapelen, en niet zoals gebruikelijk bij paviljoens alles over het beschikbare terrein uit te smeren, werd de slogan ‘Holland schept Ruimte’ ook letterlijk gerealiseerd.

Een groot deel van het voor het paviljoen beschikbare terrein kon onbebouwd blijven en als weiland worden ingericht. Doordat alle overi-

ge paviljoens hun beschikbare terrein vol hadden gebouwd en dus dicht op elkaar gepakt stonden, viel het Nederlandse paviljoen extra op: het was niet alleen veel hoger dan de rest, het had ook nog eens de ruimte om al van veraf zichtbaar te zijn.

Alles bij elkaar was het ontwerp de perfecte vertaling van de slogan. Het gebouw zélf communiceerde zodanig, dat de in het gebouw tentoongestelde informatie er nauwelijks meer toe deed. De Amerikaanse architect Robert Venturi heeft in de jaren zestig als reactie op de nietszeggende modernistische architectuur een pleidooi gehouden voor een communicatieve architectuur, een architectuur die iets ‘vertelt’. Na onderzoek van populistische ‘wegwerparchitectuur’ onder meer in Las Vegas, onderscheidde hij twee vertellende gebouwsoorten: de ‘duck’ en de ‘decorated shed’. Een ‘duck’ is een gebouw in de vorm van zijn functie. Venturi toonde als voorbeeld een gebouwtje waar je kipproducten kunt kopen in de vorm van een kip; het gebouw is de letterlijke ‘vertaling’ van de inhoud. Een ‘decorated shed’ is een opgetuigde doos, een functionele loods met daarvoor een gevel die de achterliggende functie overdraagt. Veel casino's in Las Vegas waren dergelijke functionele dozen met uitbundige, aandachttrekkende gevels ertegenaan geplakt. Het paviljoen van MVRDV is onmiskenbaar communicatief, maar ontsnapt aan Venturi's indeling, het is noch een ‘duck’, noch een ‘decorated shed’. Als het ergens mee te vergelijken is, dan is het met de zogenaamde infographics, grafische vertalingen van statistische gegevens die de krantenlezers snel op de hoogte brengen van complexe materie. Die vergelijking is misschien niet zo gek, want MVRDV heeft iets met data, diagrammen en statistieken. Dat komt vooral tot uiting in een reeks onderzoeksprojecten die niet in de eerste plaats bedoeld zijn om te bouwen, maar die voornamelijk de grenzen van de mogelijkheden van de ruimtelijke ontwikkelingen aftasten. Ook sommige gerealiseerde gebouwen kunnen echter worden gezien als driedimensionale diagrammen die iets vertellen over de kwantitatieve mogelijkheden of onmogelijkheden van de opdracht.

MVRDV behoort tot de generatie jongere architectenbureaus die sinds de jaren tachtig voor een opleving in de Nederlandse architectuur hebben gezorgd. Het bureau is opgericht in 1991 en de acronymische naam die Winy Maas, Jacob van Rijs en Nathalie de Vries voor hun bureau kozen is tekenend voor de manier waarop zij architectuur bedrijven. Het is geen volledig uitgesproken persoonsnaam, tot voor kort de gebruikelijke naamgeving van een archi-

tect(enbureau), ook geen gemakkelijk in het gehoor liggende *fancy* naam, maar een alfabetische opeenvolging van initialen, een naam als een diagram. Dat het een manier van naamgeving is die tot op dat moment vooral bij reclamebureaus gangbaar was, is waarschijnlijk niet toevallig. Dat het een naam is die zelfs door kenners nauwelijks goed kan worden uitgesproken zal geen overweging zijn geweest, maar is wel exemplarisch voor het werk van MVRDV; een dwars en ongemakkelijk resultaat van een strikt logische manier van denken.

Bij vrijwel al hun ontwerpen is sprake van een dergelijke ijzeren logica, waarbij de ontwerpopgave in eerste instantie niet wordt bekritiseerd of van een artistieke draai wordt voorzien, maar tot letterlijk uitgangspunt wordt genomen. Op basis van de opgave worden reeksen varianten geproduceerd die de (on)mogelijkheden van het gevraagde programma van eisen tonen. Wordt er gevraagd om zoveel woningen op deze plaats? Dan is dit het gevolg (of eigenlijk: Dan zijn dit de zesentwintig mogelijke gevolgen). Deze bijna wetenschappelijke manier van werken is wezenlijk anders dan de voor architecten gebruikelijke. Daarbij wordt de analyse van de opgave natuurlijk evenmin vergeten, maar vooral in het begin van het ontwerpproces is toch veel meer sprake van een min of meer intuïtief, schetsend zoeken naar een oplossing voor het ontwerpprobleem. MVRDV lijkt deze eerste artistieke fase bewust over te slaan. Dat betekent niet dat er geen intuïtieve momenten in het proces te vinden zijn, integendeel. Deze manier van werken bevrijdt de ontwerpers van de dwang van ‘het magische artistieke moment’, waarbij het intuïtief tot stand gekomen eerste idee heilig wordt verklaard en daardoor het gehele verdere ontwerpproces dicteert en mogelijke andere oplossingen frustreert. Een traditioneel ontwerpproces verloopt in zekere zin van subjectief naar objectief, van een artistiek begin naar een ‘wetenschappelijke’, technische uitwerking. MVRDV draait dit proces om, van een ‘wetenschappelijk, technocratisch’ begin naar een moment van min of meer intuïtieve keuzes uit de reeks voortgebrachte oplossingsmogelijkheden. Want uiteindelijk moet er natuurlijk toch gekozen en ontworpen worden, een diagram is nog geen gebouw. Het resultaat van deze werkwijze is paradoxaal genoeg vaak vreemder en ogenschijnlijk artistieker en subjectiever dan bij een traditionele manier van werken. De logica van de uiteindelijke vorm is zelden evident en vraagt vaak om uitleg. Maar die uitleg kan gegeven worden, MVRDV hoeft zich nooit te verschuilen achter oncontroleerbare ‘architectenverhalen’ of esthetische deskundigheid. Dat levert het bureau een stevige onderhandelingsba-

sis op die noodzakelijk is om de vaak totaal ongebruikelijke ontwerpen door het langdurige, aan het bouwen inherente beslissings- en uitwerkingsproces te loodsen. Mooi is zelden een steekhoudend argument als het op bezuinigen aankomt. Mooi is toch al een begrip waar de ontwerpers van MVRDV slecht mee uit de voeten kunnen. De gebouwen zijn echter, ondanks de logica die eraan ten grondslag ligt, evenmin saai of voor de hand liggend. Ze zijn dwars, vreemd, eerder surrealistisch dan rationalistisch, humoristisch, hilarisch soms, maar altijd ‘anders’.

MVRDV kende een vliegende start doordat het in 1993 de opdracht kreeg voor een nieuw kantoor- en studiogebouw voor de VPRO. Winy Maas en Jacob van Rijs werkten daarvoor bij Rem Koolhaas, Nathalie de Vries bij Mecanoo. Het bureau bestond voor de VPRO-opdracht in feite alleen in naam en had meegedaan aan een aantal internationale ontwerpprijsvragen. Toen het nieuwe kantoor van de VPRO in 1997 werd opgeleverd kreeg het bureau direct alle aandacht van de internationale vakpers. Villa VPRO is onmiskenbaar een van de betere gebouwen die de laatste decennia in Nederland gebouwd zijn, het is misschien ook wel het beste, meest complete gebouw dat MVRDV tot nu toe heeft gerealiseerd. Maar het is, vooral door de rijkdom aan ruimten en architectonische oplossingen, minder exemplarisch voor de analytische werkwijze van MVRDV. Die werkwijze komt veel duidelijker tot uiting in het bijna gelijktijdig met Villa VPRO opgeleverde Woonzorgcomplex (WoZoCo) aan de Amsterdamse Ookmeerweg.

Tussen de bestaande jaren vijftig woningbouw van Amsterdam-West werd gevraagd om nieuwbouw van 100 woningen voor 55-plussers. Een analyse van de plaatselijke bebouwingshoogte en van verschillende varianten ten aanzien van woningbreedte en -diepte, en de wens om het open karakter van de wijk zo min mogelijk aan te tasten, resulteerde in een woonblok van 9 verdiepingen als optimale oplossing. Er was slechts één probleem: in dit blok pasten maar 87 woningen. Dit probleem is opgelost en zichtbaar gemaakt door de 13 overgebleven woningen als vrijhangende blokjes aan de gevel op te hangen. De vraag waar de overgebleven woningen onder te brengen blijft hierdoor wel heel letterlijk ‘in de lucht hangen’. Vervolgens is het een kwestie van uitwerken. Voor het totale blok is gezocht naar maximale variatie door gebruik te maken van een beperkte set standaardelementen. Door per woning te schuiven met de positie van de keuken, de slaapkamer en het balkon zijn alle woningen

WoZoCo Amsterdam © Hans Werlemann

uniek. De balkons en de aangehangen woningblokjes zijn min of meer lukraak over de gevel verdeeld.

Het resultaat oogt allesbehalve vanzelfsprekend. Wie de achterliggende logica niet kent zal er eerder een dolgedraaide architectkunstenaar achter vermoeden dan een bureau dat analyse van de opgave vooropstelt. De creatieve kracht van een consequent uitgevoerde analyse blijkt tot uitzonderlijke resultaten te kunnen leiden. Het ontwerp kan ook, gekeken naar de extreme afwisseling, worden gezien als een commentaar op de ver doorgevoerde vraag naar individualiteit, of gelet op de dramatisch uitkragende woningen, als de

ultieme uitwerking van een tijdloos architectonisch thema: het tarten van de zwaartekracht. Niets architectonisch is MVRDV vreemd, het is de methode die het bureau in staat stelt om op dergelijke buiten de gangbare praktijk staande oplossingen te komen.

Bij het ontwerp voor het WoZoCo-gebouw kon vanuit een aan de opgave inherent probleem een uitzonderlijke vorm worden gegenereerd. Maar ook als dergelijke problemen afwezig zijn kan de diagrammatische, statistische methode tot bijzondere resultaten leiden. Voor de Vinex-wijk Ypenburg werd MVRDV gevraagd om op een rechthoekig terrein een wijkje van 119 standaard eengezinswoningen te ontwerpen. Een opgave van het soort dertien in een dozijn, met als meest rationele oplossing vier evenwijdig geplaatste rijen woningen. Om aan deze banale oplossing te ontsnappen, zonder daarbij te vervallen in een arbitraire ‘kunstzinnige’ architectuur, stelde MVRDV zichzelf de vraag: is het mogelijk om op basis van de doorsnee rijtjeswoning en door gebruik te maken van een beperkt aantal architectonische middelen toch een afwisselende en levendige woonwijk te maken? Het recept dat uit deze vraag voortkwam is uiterst eenvoudig. De rijtjes zijn opgeknipt in blokjes van verschillende breedte en vervolgens ten opzichte van elkaar verschoven. Tussen de verspreide blokjes met een breedte van een tot acht woningen zijn wandelpaden aangelegd. Parkeren gebeurt aan de randen van de wijk. De woningen zelf zijn geabstraheerd tot het archetypische huis: twee wanden en een schuin dak. Er is maar één soort gevelpui en één soort plattegrond (die overigens wel weer zo neutraal is dat bewoners de ruimten op verschillende manieren kunnen gebruiken). Ieder blokje is met een ander materiaal bekleed; rode dakpannen, aluminium platen, knalblauw polyurethaan, zwarte golfplaten, houten shingles, en groen kunststof met geleidedraden zodat deze woningen met klimop begroeid kunnen raken. Deze materialen zijn zowel voor het dak als voor de gevels gebruikt, wat met name bij de dakpanhuisjes een vervreemdend effect heeft. Verder zijn alle woningen voorzien van een glazen kas als tuinhuisje en zijn de tuinen afgezet met hagen en niet met schuttingen. Alles bij elkaar heeft deze methode een aan het chaotische grenzende afwisseling opgeleverd, die doet denken aan de gezellige knusheid van woonerfwijken uit de jaren zeventig. Een gevoel van gezapigheid dat echter meer dan afdoende wordt gecompenseerd door de vervreemdende abstractie van de woningen, de merkwaardige kleurenwisselingen en het afwijkende materiaalgebruik. In Hageneiland is het alledaagse verzoend met het buitenissige door het toepassen van

een paar simpele, navolgbare bewerkingen en zelfopgelegde regels, die vervolgens zonder compromissen tot in hun uiterste consequentie zijn uitgevoerd.

De methode waarbij gezocht wordt naar uitersten op basis van objectieve data levert niet altijd resultaten op die zomaar gebouwd kunnen worden. In veel gevallen zijn de uitkomsten te vergaand, te extreem. Ze openen echter wel de ogen voor opties die gewoonlijk onzichtbaar blijven in de planningpraktijk die - door de grote hoeveelheid partijen die bij het bouwproces betrokken is en het daardoor noodzakelijke vele overleg - geneigd is tot het compromis. Om aan de restricties van deze praktijk te ontsnappen heeft MVRDV vanaf de oprichting naast het ‘gewone’ werk altijd onderzoeksprojecten uitgevoerd. Veel van dergelijke onderzoeken beginnen met een ‘Wat als?’-vraag. Wat als we de bebouwingsdichtheid opvoeren tot de, binnen de grenzen van regelgeving nog net toegestane, extremen? Welke gebouwen of steden levert dit op en welke onvermoede kwaliteiten? Of omgekeerd: stel dat we de bebouwingsdichtheid op andere plaatsen vergaand verdunnen? Dergelijke vragen werden gesteld in het onderzoeksproject Farmax (Maximum Floor-Area-Ratio). De uitkomsten gaven aan dat er alternatieven zijn voor de huidige bouwpraktijk waarbij het onderscheid tussen hoge en lage dichtheid, tussen stad en land vervaagt en waardoor Nederland langzamerhand vol raakt met steeds meer van hetzelfde.

De statistische methode kwam het best tot haar recht in het daaropvolgende project Metacity/Datatown. ‘Stel je een stad voor die uitsluitend in termen van data beschreven wordt, een stad die uitsluitend bestaat uit informatie. Een stad die geen gegeven topografie kent, geen voorgeschreven ideologie, geen representatie en geen context, louter pure data: Metacity/Datatown.’ Op basis van statistische gegevens en met als uitgangspunt een viermaal hogere bevolkingsdichtheid dan de bestaande, bouwde MVRDV een driedimensionale infographic die antwoord gaf op deze vragen. Metacity betrof het statistisch onderzoek naar de wereldbevolking en de grote wereldsteden. Datatown beschreef een hypothetisch Nederland dat bestond uit de ruimtelijke consequenties van gegeven getalsmatige karakteristieken. De uitkomst werd in de virtual-realityruimte gepresenteerd zodat de bezoekers de statistische realiteit daadwerkelijk konden ondergaan. Datatown bestond uit een reeks antwoorden op ‘Wat als?-vragen’. Stel dat de bewoners van Datatown met z'n allen in één groot volume met een maximale dichtheid zouden

Metacity/Datatown © MRVD

wonen, hoe groot is dit woongebouw dan? (Een kubus van 3,5 kilometer, 0,03 procent van het huidige oppervlak.) Of stel dat we allemaal in een vrijstaande woning met een dichtheid van Bloemendaal zouden wonen? (Dan zouden we 169 keer het huidige woningoppervlak nodig hebben.) Hoeveel agrarisch oppervlak is nodig voor een volledige voedselvoorziening? (Vijf keer het totale oppervlak van Datatown.) Wat als we onze elektriciteitsvoorziening geheel uit windmolens halen? Hoe groot is dan het windmolenbos? (De helft van het Datatown-oppervlak of een muur van 400 kilometer lang en 19 windmolens hoog.) Stel dat we onze afvalproductie niet verbranden, maar opslaan in heuvels? (Iedere dag produceert Datatown circa 300.000 ton afval, een 73 meter hoge heuvel van 1,5 miljoen kubieke meter.)

Datatown leverde uiterst merkwaardige, soms hilarische landschappen op: afvalbergen die zich kunnen meten met de Alpen, in tientallen verdiepingen gestapelde CO_2-productiebossen, en een grote hoeveelheid alternatieven voor de gemiddelde stad die we nu kennen.

Datatown is nooit bedoeld als een realistisch planningsvoorstel. Dat

dergelijke voorstellen, zodra ze wat dichter bij de werkelijkheid komen te liggen, desondanks tot pijnlijke inzichten kunnen leiden toont het project Pig City. De Haagse galerie Stroom vroeg MVRDV in 2000 om naar aanleiding van de heersende problemen rond varkenspest en mestoverschot de mogelijkheden van een geheel biologische varkensmesterij te onderzoeken. Nederland produceerde in dat jaar 16,5 miljoen ton varkensvlees, voornamelijk voor export. In 1999 woonden er bijna evenveel varkens als mensen in Nederland. Stel dat we niet collectief vegetariër worden en varkensvlees blijven eten, maar stoppen met de 'onmenselijke' praktijk van de huidige varkenshouderij. Hebben we dan, inclusief de voedselproductie en verwerkingsindustrie, genoeg ruimte voor een dergelijke varkensvriendelijke industrie? Niet zonder meer. Een biologisch varken vraagt, inclusief biologische voedselproductie, meer dan 1700 vierkante meter per varken. Alleen als we productie- en dierenverblijven gaan stapelen is er voldoende ruimte om de vraag te honoreren. Pig City, het theoretische model dat op basis van deze uitgangspunten door MVRDV werd voorgesteld, bestond uit 76 torens met de ongeëvenaarde hoogte van 622 meter (drie keer de hoogste toren van Nederland). Op de verdiepingen van 87 bij 87 meter zouden de scharrelvarkens worden gehouden. Grote balkons gaven de dieren de mogelijkheid te wroeten onder bomen in de buitenlucht. In de plint van de torens was een centraal abattoir gevestigd, de te slachten varkens werden met liften aangevoerd. Bovenin leverde een viskwekerij een deel van het voedsel voor de varkens. Verder bevonden zich in de torens een centrale mestverwerking en een biogastank die ruimschoots in de energievoorziening van de toren kon voorzien. Om transportkosten te beperken zouden 44 torens met exportkarbonade in de haven worden geplaatst, de overige torens stonden in de nabijheid van grote varkensvlees consumerende steden.

Ondanks het diervriendelijke uitgangspunt en het uitdrukkelijk theoretische karakter van het project resulteerde de publicatie van Pig City in een storm van protest. Er was ofwel kritiek op de praktische uitvoerbaarheid, ofwel de ontwerpers werden beschuldigd van naïef, onethisch gedrag architecten onwaardig.

Dat Pig City niet meer deed dan de gangbare praktijk zichtbaar maken, zelfs verbeteren, ontging veel critici. Alleen vanuit de hoek van de architectuurpers - die de MVRDV-methode inmiddels wel kende - kwamen wat welwillender reacties. 'Pig City is een combinatie van creatieve verbeelding en boekhoudkundig realisme. Als de varkensflat een utopie is, dan is het een utopie zonder idealen,' schreef Hans

Pig City © MRVD / Wieland&Gouwens

Ibelings in *de Volkskrant.* Daarmee legde hij overigens wel de vinger op de zwakke plek van MVRDV's manier van werken. Het lijkt het bureau, door uit te gaan van de statistische realiteit zonder deze op voorhand kritisch te ondervragen, door deze realiteit in feite alleen maar te extrapoleren, te ontbreken aan de drang om deze (politieke) realiteit zélf te veranderen. Architectuurcriticus Roemer van Toorn heeft deze houding in de jaren negentig ooit als 'Fris Conservatisme' gekarakteriseerd. Conservatief, omdat het uitgaat van de bestaande situatie en de gegeven ontwerpopgave, omdat het de beperkingen van de bestaande regelgeving niet ondervraagt, maar eerder verkent en projecteert. Fris, omdat de resultaten onmiskenbaar aantrekkelijk, anders, vrolijk en optimistisch zijn.

Als MVRDV inderdaad het geloof zou missen in een kritische praktijk die tot maatschappelijke verandering leidt, dan verkeert het bureau daarmee in elk geval in groot gezelschap. Men zou het werk van MVRDV echter ook kunnen karakteriseren als een strategische kritiek van binnenuit. Een kritiek die door de droge letterlijkheid de absurditeit van de hedendaagse werkelijkheid blootlegt. Is de architectuur van MVRDV amoreel? Misschien. Maar welke moraal had u dan uitgedragen willen zien? Is de architectuur van MVRDV technocratisch? In zekere zin wel. Maar dan wel een provocatieve en soms subversieve vorm van technocratie die een eigen vorm van bevrijding in zich draagt.

Gijs Wallis de Vries
De literatuur in de architectuur

Welke uitwerking heeft de literatuur op de architectuur? Is het denkbaar dat een roman invloed heeft op een gebouw? Wat voor personage is de architect? In wat voor intriges is dit personage verwikkeld? Hebben zijn motieven iets romanesks? Hoe kan een architect poëtische betekenis geven aan stevigheid, nut en schoonheid, die eeuwige attributen der bouwkunst? Is ontwerpen zoiets als schrijven? En wonen hetzelfde als lezen? Deze vragen zijn verre van literair. Het gaat niet om genres, maar om percepties, verlangens, ideeën: onderzoek naar fictie en realiteit, de fictie van de realiteit en de realiteit van de fictie.

Tussen de manier waarop een schrijver werkt met flarden taal en stukken tekst en een architect met blokken ruimte en licht is een analogie denkbaar. Beider inspiratie komt van de straat, maar de verschillen zijn groot. De architect waant zich demiurg, de almachtige schepper. Hij tekent de straten van de toekomst en ziet de stad in vogelvlucht. Zijn wereld kómt. De wereld van de schrijver is die van vandaag, en die gaat voorbij. Hij heeft de blik van de voetganger, hij ‘struikelt over de woorden als over de straatstenen’ (Baudelaire). Maar juist zo schept hij een wereld die blijft. Het is misschien verhelderend om tegenover de fascinatie van architecten voor het nieuwe, de intense aandacht van schrijvers voor het bestaande te plaatsen. Meteen rijst de vraag of het niet goed zou zijn als ontwerpers het projectieve denken eens zouden verruilen voor een ‘expansief’ denken. Onlangs zei Richard Powers in een interview met Maartje Somers over zijn roman *The Time of Our Singing*: ‘Schrijven geeft mij toegang tot de levens die ik nooit heb geleefd’ (*NRC Handelsblad*, 28-5-04, CS, p. 31). Om toegang te krijgen tot de levens die ze niet geleid hebben maar die ze wel vormgeven, zouden architecten romans moeten lezen.

De toren en het labyrint

Schrijvend de wereld ontwerpen, lezend de stad bewonen, in een onophoudelijke wisselwerking tussen feit en fictie: je zou aan Kafka kunnen denken. De uitwerking van Kafka op de architectuur wekt ten onrechte beklemmende associaties, terwijl zijn effect in de literatuur eerder bevrijdend is. Critici geven hoog op van zijn fantasie en van zijn realisme, en laten we zijn humor niet vergeten. Gilles Deleuze en Félix Guattari hebben in hun boek *Kafka, pour une littérature mineure* (1975) de architectonische symbolen zoals de muur, het kasteel, de gang of de deur geanalyseerd als koppelingen van macht en ruimte. Die koppelingen noemen ze machines. Daar bedoelen ze niet mee dat de mechanisatie de macht heeft gegrepen. ‘Een machine is nooit simpelweg technisch. Integendeel, zij is slechts technisch als sociale machine, mannen en vrouwen in zijn raderen grijpend, of liever met mannen en vrouwen als raderen, evenzeer als dingen, structuren, materialen.’ (p. 145) Ze onderscheiden twee machines: de despotische, centrale of transcendente bureaucratie, die eerder archaïsch is (maar met het fascisme terugkeert), en de immanente bureaucratie, die zich met het kapitalisme (en met het socialisme) in de oude bolwerken nestelt om ze te veranderen in planetaire systemen. Deze analyse is in de architectuur niet onbekend. Vooral het idee dat je van een ruimtestrategie een diagram kan tekenen is inmiddels in het architectonisch denken ingegaan, maar niet het idee van het boek als machine en de werking van het schrijven als het traceren van een ‘vluchtlijn’. Daarbij gaat het niet om een definitieve vlucht, maar om het openhouden van een uitweg, om zo nodig te kunnen ontsnappen aan disciplinering en controle.

Fictie en realiteit

Van Kafka kunnen architecten leren hoe je lucide omgaat met de greep van de economische, sociale en politieke machten op het wonen. Een van de belangrijkste zaken is dan het relativeren van de dominante ideologie van de overzichtelijkheid, de oriëntatie, de transparantie. Gevraagd hoe je in zijn hermetische bouwsels moest komen (waar zit de ingang?), heeft Lebbeus Woods eens gezegd dat je je erin moest verliezen (de ingang zit in het beeld). Deze wetenschappelijke fantast ontwerpt (en bouwt) onder meer observatoria die tegelijk hermitages zijn. Er zijn nog meer architecten die, zoals hij, niet om de logische controle van de ruimte willen vechten (waarbij je niet aan de gevestigde normen ontsnapt) maar te werk

gaan met de list van de verbeelding. Een uitstekend voorbeeld hiervan is een even theoretisch als concreet ontwerp van Martin-Paul Neys, die in september 1994 aan de faculteit Bouwkunde in Eindhoven afstudeerde op een huis voor de destijds door de fatwa, de vloek van de ayatollahs, getroffen Salman Rushdie. Diens romans, en vooral *De duivelsverzen*, inspireerden deze aankomende, inmiddels praktiserende architect tot het vinden van een onverwachte oplossing: het beste onderduikadres zou de volkshuisvesting bieden, waar je immers anoniem kunt wonen. Wel moest de jonge ontwerper sectie plegen op de toen zojuist doodverklaarde massawoningbouw van ons land.

Als verbeelding de realiteit op losse schroeven zet wordt ze soms verboden. ‘My fictional country exists [...] at a slight angle to reality,’ schrijft Salman Rushdie in *Shame* (1983). Een beetje zoals in *Die unendliche Geschichte* van Michael Ende (verfilmd als *The Neverending Story*), verbeeldt Rushdie de dreigende vernietiging van de menselijke fantasie in *Haroun and the Sea of Stories* (1990: na de fatwa). De verbeelding wordt vergiftigd door een macht die haar kwaadgezind is, en die haar vernietiging verlangt omdat ze alleen de realiteit kan beheersen als ze ook de fictie beheerst. Soms gaat de realiteit je voorstellingsvermogen te boven. De fatwa werd wereldkundig gemaakt door radio Teheran op 14 februari 1989. Niet alleen Rushdie maar ook zijn uitgevers en vertalers werden ter dood veroordeeld. Als beloning werden één miljoen dollar en een plaats in het paradijs in het vooruitzicht gesteld. De archaïsche vloek leidde tot de moord op dertig mensen. De Japanse vertaler is doodgeschoten, twee islamitische geestelijken die het voor Rushdie opnamen werden in Brussel gedood, en zevenentwintig Turkse schrijvers zijn gelyncht in het hotel waar ze verbleven, alleen de Turkse vertaler wist te ontsnappen. De Italiaanse vertaler werd neergestoken, maar overleefde de aanslag, net als de Noorse uitgever, die ook werd neergestoken. In massale demonstraties tegen Rushdie zijn minstens zes mensen omgekomen en honderden gewond geraakt. Zelf heeft hij het overleefd door jarenlang onder te duiken.

Laten we het ontwerp van Martin-Paul Neys eens nader bekijken. De titel is ‘111 villa's voor Salman Rushdie’. Het werd gepresenteerd met een schitterende maquette en ging vergezeld van een essay, ‘Realiteit en fictie’, dat stelling nam in de architectonische cultuur. Het beschreef ook enkele onderduikscenario's. De kameleontische massawoning leek Neys een betere schuilplaats dan een bunker. De bunker is veel te uitdagend, en onneembaar is geen enkele vesting. De argeloze volkswoning is ook veiliger dan zoiets als het achter-

huis: het verraad ligt voortdurend op de loer. Afgewezen werd ook het huis met duizend kamers: een doolhof met een bewegend doelwit is een mooi maar levensgevaarlijk kansspel. Een andere mogelijkheid is om je nergens te vestigen en eeuwig rond te dolen, maar in plaats van vrij ben je dan opgejaagd of lijd je aan achtervolgingswaan. Ten slotte is er het verdwijnscenario, een dubbelganger, een nieuwe identiteit, een valse overlijdensakte: deze karaktermoord geeft de vijand toch zijn zin. De vraag naar een veilig adres leidde tot een diepgaand onderzoek. Neys zag het wonen door de bril van Rushdie. Wars van utopie en polemiek, streefde hij naar het verenigen van schijnbare tegenstellingen. Zo maakte hij van de massawoning een villa. De villa is een maatpak voor het lichaam en voor de geest. Uniek in concept en gestalte, geniet het ideale landhuis in stille afzondering van zijn schone ligging. Aangezien dit privilege afgunst wekt en tot navolging strekt, wordt de unieke villa een generiek model. Maar nog geen massawoning. Want de massawoning is gestandaardiseerd op grond van geobjectiveerde collectieve behoeften. Dit confectiepak is dan ook nog alleen leverbaar in ‘small’ terwijl de serie uitsluitend in XL wordt geleverd: het pakje komt terecht in grote flatgebouwen of onafzienbare rijtjes eengezinswoningen. Neys wilde van de massawoning een woning op maat maken of alleen in *limited edition.* Omgekeerd wilde hij van de villa een huis maken zonder de fictie van autarkie, maar met een fictieve sfeer van persoonlijk geluk in een werkelijk bestaande context.

Het tweede contradictoire thema dat hij aansneed hangt daarmee nauw samen: de standaard en de stijl. Een standaard bepaalt functionele maten aan de hand van rationele maatstaven: het bestaansminimum, trendmatig aangepast. Uit de standaard moet de stijl verdwijnen. Koele berekening dwingt tot transparantie, schoonheid heet zuiverheid en zo niet, dan heet het overdaad. Neys nam de voorgeschreven maten voor sociale woningbouw over, maar niet de ratio ervan. De moralistische valkuilen listig omzeilend, buitte hij de anomalieën in de normen stilistisch uit. Nu had hij voor zijn ontwerp een locatie gekozen in Rotterdam, het Noordereiland, waar men de renovatie ondernam van de laat-negentiende-eeuwse woningvoorraad. Deze gehoorzaamt de bouwverordening van 1885, die op sanitaire overwegingen (ventilatie) voor woonkamers een standaard had bepaald van 50 kubieke meter. Gekoppeld aan de vierkante meters van de gangbare woonkamer van destijds (zonder bankstel) resulteerde deze kubieke norm in zeer hoge kamers (3,30 meter). De riante hoogte drukt zich ook in hoge ramen uit. Hierin zag Neys de kans om te ontsnappen aan de deprimeren-

de standaard van vandaag en een euforische hoogte terug te brengen in de moderne massawoning. De standaard werd stijl!

De locatie op het Noordereiland in Rotterdam is een wereld apart. Hoewel het eiland, ontstaan door het graven van havens en nog niet zo lang geleden doorsneden door het spoor dat er nu onderdoor duikt, midden in de stad ligt, en zo geniet van panoramische uitzichten, heeft het een onzichtbare inwendige horizon. Men is er onder elkaar. Vanuit het eiland verschijnt de stad als overkant, en stroomafwaarts blikkend doemt in de verte Hotel New York op, het voormalige directiegebouw van de Holland-Amerikalijn. Neys pakt de renovatie van de woningen aan door van de gevels, die een bescheiden vorm van neorenaissance vertonen, een maskerade te maken. Achter het representatieve aanzicht verschuift hij de panelen. De manipulatie wordt voortgezet in de doorsnede die letterlijk en figuurlijk wordt verdiept. De schemerige suites en steile trappen worden niet vervangen door overbelichte beuken en portieken die voor royaal moeten doorgaan. Waar de stadsvernieuwing uit naam van de standaard de suite verkettert en ruimte forceert ten koste van de statige raampartijen, waardeert dit ontwerp de bekoring van de smalle taille en omhelst heimelijk de buren. Zo krijg je twee etagewoningen per drie gevels. De bestaande gevels hebben elk twee venster-assen, die op de begane grond even verschoven zijn om de dubbele voordeur in te lassen (één voor het benedenhuis, één voor de bovenhuizen). Na de ingreep worden de overtollige deuren blind. En meteen komen de ornamenten (lijst, kopje) tot hun recht als elementen van puur plezier. Terwijl de benedenwoningen hun voordeur aan de straat houden, krijgen de nieuwe bovenwoningen er een aan de achterkant, een zonnige hof. Door de splijting van telkens het middelste van drie panden krijgen sommige woningen er een halve beuk en een raam bij en worden 7,5 meter breed. Andere woningen krijgen er over de halve diepte een hele pandbreedte bij, en meten ter plaatse 10 meter, de ene voor, de andere achter. Waar de gangbare stadsvernieuwing tot verdunning leidt, kannibaliseert dit ontwerp geen huizen, want ofschoon Neys intern kaalslag pleegt, teneinde de woningen aan te passen aan de huidige standaard, weet hij, door de verdiepingshoogte in het gespleten middenpand te verlagen tot de moderne standaard, een extra verdieping binnen te smokkelen. Deze truc past men bij nieuwbouw tussen oude panden ook wel toe, maar de gedrukte plint, de geknepen kozijnen en het ‘doosdak’ verraden het platte motief van ruimtewinst. In dit ontwerp gaat het echter om kwalitatieve verdichting. Zo wordt bijvoorbeeld een restmaat in de verschoven geveldiepte benut voor een log-

gia. En de eclectische gevel draagt nog steeds het masker van de deftigheid, doch onttrekt geen armoede meer aan het zicht, maar onschuldiger geheimen, zoals een alkoof die keukenbar is geworden. Neys handhaaft de klassieke proporties en laat zich door de beleefd groetende kroonlijsten en de knipogende dakkapellen inspireren om een dak-tuin-huis te verbergen. Hier kon de behoefte aan overmaat worden gerealiseerd in een woning voor een rolstoelgebruiker. Voor hem is de ruimte geëffend: de meubels zijn weggewerkt in een zacht hellende circulatieruimte.

Het binnenterrein van het bouwblok wordt niet kaalgeslagen om vervolgens, keurig beplant, door honden te worden gebruikt, terwijl het door de mensen wordt vermeden, omdat het noch intiem noch veilig is en dus in verval raakt. Neys maakt er een openbaar hof van met een dubbele bodem, onder een gatenkaas van bedrijfjes, garages en patio's, boven een dakvlak, dat voor de mensen die erop kijken een tuin, voor de mensen die erop lopen een doolhof, voor de mensen die eronder vertoeven een schild is. Een gat is uitgespaard voor een oude boom, sterk symbool van de kringloop van de tijd. Tegen zijn stam leunt een huisje zoals een kind het zou tekenen, je zou er knus kunnen wonen achter de geraniums. Er is ook een straatje met drie huizen, waaronder een patiohuis voor een gezin met intellectueel, met grote kamers met hemellicht en een studeerkamer verborgen op zolder; daarnaast een huis voor bedrijvige mensen waar alles - de voortuin, de representatieve entree, de kantoor- of winkelruimte en de salon - geschikt lijkt voor ontvangsten, maar de achterkant is verrassend privé. Er is ook een pakhuis voor de parlevinker, een pijpenla met enorme kasten die door het plafond steken (met laddertjes kom je op het dak). Er zijn vier echte gezinshuizen, ónder een nuchter front, bóven licht en speels, alles moederlijk bestierd, maar in een handomdraai geschikt voor het snelle huishouden, twee auto's in de garage. Verder zijn er flatgebouwen die genoegen scheppen in hun aanblik van klein Manhattan, met vijftien goedkope studio's. Woonmachine voor het bestaansminimum met zijsprongen die het benauwde eruit halen en gedwongen collectiviteit vermijden. Het slanke trappenhuis met schroeflift voldoet aan de brandweereisen. Overigens is vluchten kriskras mogelijk langs buitentrappen. Dan is er de woning voor de samen-apart wonenden, waar de ontwerper een script heeft bedacht voor een nachtelijk schimmenspel tegen de translucente patio tussen de twee woonslaapkamers. In de hof komen ook bedrijfspanden voor met werkplaatsen beneden en kantoren boven, bereikbaar door de voormalige directeurswoning van de jeneverfabriek

Hulstkamp. Van de fabriek zelf, een art-nouveaumonument, wordt een kantoorverzamelgebouw gemaakt waarvan de opgeschoonde cour weer stedelijke allure krijgt.

In het hele ontwerp staat het idee van het blok centraal. Zo vergroot Neys twee bestaande blokken door een zijstraat erin op te slokken. De middenstraat van het eiland (waaraan hij bijvoorbeeld het flatgebouw situeert) blijft dubbel gecodeerd door stad en buurt. Het blok is de vereniging van van alles en nog wat, het ontkent de logica van de segregatie. Het is een bolwerk en een netwerk. Met zijn vermogen om intieme koppelingen tot stand te brengen vormt het een buurt. Met zijn vermogen om afstandelijk vorm te geven aan openbaarheid maakt het deel uit van de stad. Stedelijkheid en geborgenheid zijn vage begrippen. In het geding is de balans tussen het alledaagse en het ongewone: het vertrouwde dat immuun maakt voor het onveilige, het huiselijke dat niet bang is voor het heimelijke, het gemoedelijke dat tegen conflict is opgewassen. Het ontwerp kenmerkt zich door een consistente ruimteopvatting, waarvoor Neys refereert aan Deleuze en zijn concepten zoals rizoom, gladde ruimte en gestreepte ruimte. Het binnenterrein wordt niet verkaveld (verkavelen is opdelen, waarna de ruimte letterlijk ‘op’ is), maar blijft een open geheel. De muren die de vrijheid beperken zijn geslecht. Paradoxaal genoeg moeten daarvoor andere muren worden opgetrokken, alleen vertonen die breuken en gaten, sneden en plooien, lijsten en kragen. De ‘gladde ruimte’ wordt niet gemaakt door een of andere organische vorm maar ontstaat door het plaatselijk effenen van stramienen ten gunste van tussenruimten, schuilplaatsen en uitwegen. Het blok is gesloten en gaat alleen open voor welkome bezoekers, zoals bij Chinese patiohuizen, die met een zigzag de boze geesten tegenhouden die namelijk alleen recht vooruit bewegen. Als bewoner word je niet om de tuin geleid, de ongewenste gast verdwaalt in doodlopende stegen. Dat maakt de ruimte intiem en afstandelijk tegelijk. Om deze ruimte te doorgronden moeten we thuis raken in onszelf, teneinde, om met Montaigne te spreken, ‘een even dolende gang te volgen als die van onze geest en door te dringen in de ondoorzichtige diepten van onze inwendige krochten’.

Verdwaald in het stadslandschap

In de architectuur is ruimte niet goed denkbaar zonder literatuur. Mark Wigley stelt in zijn essay ‘Lost in Space’ (in Arie Graafland,

The Critical Landscape, 1996) de vraag wat het betekent om te verdwalen, verloren in de ruimte te zijn. Een roman als die van Robinson Crusoe legt dat zo meeslepend uit dat we sindsdien van robinsonades spreken. Dat gaat op zowel voor iemand die in een wildvreemde ruimte de herinnering aan zijn huis reconstrueert, als voor iemand die bewust zijn huis verlaat om het avontuur van de wildernis te beleven. Architecten houden misschien niet zo van avontuur, want hun robinsonade bestaat uit het scheppen van orde in de chaos. De moderne ruimte moet helder zijn, de weg is er de grondslag van, en die weg moet je vooral niet kwijtraken. Wigley constateert echter dat in recente architectuur de ruimte wordt opgevat als een soort labyrint dat de stedelijke conditie simuleert, ofschoon het daarvan uiterst ver verwijderd is. Zo noemt hij een hotel waarin de bezoekers elkaar voortdurend passeren in een desoriënterend atrium waar iedereen opgesloten blijft in zijn of haar hoogst persoonlijke verwarring. Deze verwarring wordt bestreden door theoretici die zich, al of niet expliciet, beroepen op *The Image of the City* van Kevin Lynch (1960). Het stadsbeeld dat Lynch voorstelt heeft een artistieke, perceptuele, narratieve vorm met een geruststellende inhoud: oriëntatie. De wetenschappelijke fundamenten hiervoor kwamen van György Kepes, die in 1944 *Language of Vision* en in 1956 *The New Landscape in Art and Science* had gepubliceerd. In het laatste boek stelde Kepes dat onze natuurlijke omgeving - ‘whatever impinges on us from outside’ - zich in de geschiedenis ontwikkelt tot menselijk landschap: ‘a segment of nature fathomed by us and made our home.’ Op dit perceptieonderzoek baseerde Gordon Cullen zijn invloedrijke boek *Townscape* (1961), waarvan het centrale idee is dat de ervaring van de stad een ‘tour’ is van een zwervend oog. Hierop voortgaand ontwikkelt Lynch een instrumentele theorie tegen het verdwalen. Als habitat van de mens moet de stad zijn behoefte aan oriëntatie bevredigen. Ontwerpers moeten hierin voorzien. Ze moeten gevoelens van duizeling, verwarring, onbehagen, frustratie, vervreemding, angst, schrik, wanhoop en paniek bestrijden. En dat is allemaal een kwestie van mobiliteit. Lynch ziet de verplaatsing door de stad als een wandeling, of het nu de voetganger is, de automobilist, of de passagier van openbaar vervoer. Het feit is echter dat iedere stad leeft van verlangens om te verdwalen. Op het moment dat de film de modernste vorm van flaneren wordt, maakt Walter Benjamin zich tot de voorbeeldige chroniqueur van de negentiende-eeuwse ‘passages’ door Parijs. Wigley citeert Benjamin, die het ideaal van de flaneur omschrijft: ‘in the midst of the fugitive and the infinite to be away from home and yet to feel oneself eve-

rywhere at home [...] to be at the center of the world and yet to remain hidden from the world.' Vandaag kiest de flaneur internet om een duik in de menigte te nemen. Er zijn weliswaar 'zoekmachines' die je helpen de weg te vinden, maar het effect kan ook zijn dat je verdwaalt. Zoals de middeleeuwse kathedraal volgens Wigley was bedoeld om het verloren schaap bij de herder terug te brengen, maar tegelijk een chaotische plek was voor losbandigheid, zo is de moderne stad zowel de meest geordende ruimte als een opwindend oord van schuilplaatsen en omwegen.

Onder dezelfde titel, 'Lost in Space', schreef Anthony Vidler, een andere Amerikaanse architectuurhistoricus en -criticus, een hoofdstuk in zijn boek getiteld *Warped Space* (2000). Aan de hand van de schilderkunst van Toba Kedoori behandelt hij de betekenis van het fragment waaraan noch een voorafgaande noch een erop volgende totaliteit beantwoordt. Kedoori schildert onvolledige treintunnels, trappen, hekken, muren, ramen, deuren en huizen, die in grote formaten worden afgebeeld, de blik in een peilloze wereld zuigend. Een uit 1995 daterend schilderij toont een half huis met een blinde muur en twee gevels. Als je er lang naar kijkt, heeft het iets griezeligs. Het huis ziet er oud uit, maar het is twijfelachtig of het ooit is bewoond. Het staat los, als op een snijtafel, maar door de ramen vermoed je de straat. Het is tijdloos in zijn archetypische karakter, maar dateerbaar (negentiende-eeuws) in zijn industriële standaardisering en eclectische stoffering. De blik vindt geen houvast. De ruimte geeft zijn geheim niet prijs. Vidler zegt ervan dat het ons, buiten de geruststellende genres van realisme of abstractie die we van analoog opengewerkte huizen kennen, een 'vreemd vertrouwde' ruimte toont.

Een prospectieve blik

De opmerkingen die ik heb gemaakt over de uitwerking van literatuur op architectuur gaan verder dan het ontwerp van Neys dat ik heb behandeld. Mijns inziens tonen teksten als die van Wigley en Vidler aan dat het voorbeeld actueel is. Al zijn er er enkele verschuivingen opgetreden in het wonen. Tegenwoordig gaat het bijvoorbeeld om de renovatie van de naoorlogse wijken, die bestaan uit moderne portiek- en galerijflats (de vraag van het blok blijft onverminderd relevant). Daarnaast hebben de volkshuisvesting en de verzorgingsstaat plaats gemaakt voor de bouw van eengezinswoningen voor en door de markt (de vraag van stijl en standaard blijft, gekoppeld aan die van de ruimtestrategie). Verder is de kwestie van

de vluchtelingen min of meer vervangen door die van de multiculturele samenleving (wat niets afdoet aan het thema van dwalend thuis zijn in de wereld, integendeel). En dan is er de verandering in de architectuur, waar de kloof tussen visionaire ontwerpers met sterallure en de pragmatische vormgevingsadviseurs zowel in de praktijk als in de opleiding onoverbrugbaar lijkt (wat de noodzaak van interdisciplinaire reflectie alleen maar urgenter maakt). Ten slotte heeft de stad zich uitgebreid naar het hele milieu (wat de reflectie op het stadslandschap intensiveert). Er moeten ongetwijfeld enige nuanceringen worden aangebracht in mijn beweringen, ten aanzien van de rol van verbeelding in de gespannen verhouding tussen fictie en realiteit zie ik echter weinig verandering. Aan het begin stelde ik dat het nuttig is voor architecten om de expansieve blik van schrijvers te adopteren. De overpeinzingen over de uitwerking van literaire ficties op architectonische ontwerpen brengen me nu tot de omgekeerde stelling: dat schrijvers voor een projectieve blik en een prospectieve visie op de realiteit architecten, of althans architectuur, nodig hebben.

Jan Rothuizen
De laatste toerist

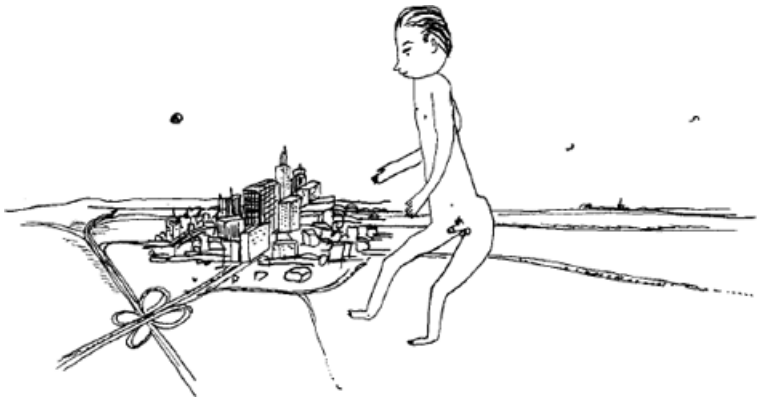

Vanuit mijn bed luister ik naar de geluiden op straat. Als het heeft geregend maken de auto's een sissend geluid op het asfalt, maar ik hoor nu geen auto's in mijn straat.

In de verte klinkt een tram die zich piepend door een bocht wringt. Een sirene komt op en verdwijnt in de ruis van de weg die als een lus om de stad is geworpen.

Ik zou willen dat het geen auto's waren die daar rijden, denk ik als ik mijn dekbed over mijn hoofd trek. Ik zou willen dat het mensen op schaatsen waren. De ring rond de stad zou een ijsbaan zijn en iedere ochtend zingen zoals een glas zingt als met je vinger draaiend op zijn rand.

Ik ga op mijn zij liggen en doe mijn ogen weer dicht. Ik wil niet als eerste beginnen, ik wil wakker worden in een stad die al bedacht heeft wat ze gaat doen. Een stad die al is opgestaan en waar ik alleen maar in hoef te stappen.

Een nieuwe stad maak ik me eigen door haar te vergelijken met de maten, structuur en gebruiken van de stad die ik ken. In Hollywood hebben filmsterren afdrukken van hun handen en voeten in het cement staan. Ik kijk naar de versteende afdrukken maar pas als ik mijn eigen hand in de afdruk leg, zie ik hoe klein de handen van Clark Gable waren en hoe groot de voeten van Cary Grant. Zo kan ik mij pas voorstellen hoe groot Londen is als ik Amsterdam er in dezelfde schaal naast zie.

PARADISE

adidas
SPORT

Ik gebruik mijn stad als ruimtemaat. Ik vergelijk andere steden met de mijne terwijl ik tegelijkertijd gehinderd ben mijn stad te zien zoals ik denk dat deze is.

Deze stad waar ik ben opgegroeid heb ik meerdere malen voor langere tijd verlaten. Alles moest wijken voor die nieuwe plaats waar zou gebeuren wat ik in mijn eigen stad niet deed, durfde, of vergeten was.

Ik identificeerde mij met wereldsteden die ik niet kende maar tenminste wel zelf had uitgezocht. Toch won het verlangen om thuis te komen het van de behoefte om weg te zijn. Ik keerde altijd terug, terloops en minder groots dan ik vertrok.

Ik woon aan het begin van een straat op nummer negen. Als ik recht voor mijn raam zit zie ik het groen uitgeslagen koperen dak van een kerk. Als ik niet op de derde maar op de honderdste etage zat zou ik eerst de hallen van een congrescentrum zien, de ringweg, wat koeien op het land. Haarlem met de grote kerk en de flat van Zandvoort. Als de wereld plat was zou ik ook de Noordzee zien en de witte krijtrotsen van Engeland. De stad Birmingham, weer een strook water, groen gras, Ierland en de diepblauwe deining van de Atlantische Oceaan. Een verdwaalde ijsberg, een schip beladen met kleurige containers en dan Newfoundland. Voorbij de rotsen waar de golven breken en kreeften en zeehonden leven over de groene heuvels tot honderd kilometer landinwaarts waar een rivier stroomt die Paradise heet.

Ik woon aan de rand van de stad. In een straat met schoongewassen auto's, fietsen keurig in het rek en verkeersdrempels met witte strepen. Als ik aan de architecten denk die deze straat ruim zeventig jaar geleden hebben getekend zie ik ze altijd achterom kijken. Stiekem op een vrijdagmiddag hun lijnen iets langer doortrekken, zodat ze eerder naar huis konden. De straat heeft nog steeds iets van een tekening met als enige artistieke toevoeging de herhaling.

De straat is vernoemd naar een riviertje dat in geen enkele atlas te vinden is. Zelfs de meest ervaren taxichauffeurs moet ik uitleggen waar ik woon. Als iemand aanbelt en zegt: ‘Ik was toevallig in de buurt,’ dan is mijn argwaan gewekt. Toeval bestaat hier niet. Toevalligheden zijn van de stad en met de stad heeft mijn straat niets te maken.

Ik probeer weleens een wandeling door mijn stad te maken zonder doel. Gewoon mijn voeten volgen en kijken waar ik uitkom. Dit is niet zo simpel op een plek die je goed kent. Ik word gestuurd door de ijkpunten van straten, winkels en cafés die ik door de jaren heen heb uitgezet. Het zijn de vaste routes waarbinnen mijn vrijheid zich beweegt.

Tijdens wandelingen draait mijn hoofd naar bepaalde huizen en straten zonder dat ik nog weet waarom. Alle plekken, tijden en geuren staan vol met kruisjes en uitroeptekens. Straathoeken, huizen, discotheken en restaurants zijn anekdotes. Het licht, geluid, de smaak van seizoenen, alles heeft een tweede, derde en vierde naam. Alleen die eerste naam ben ik vergeten. Die onbevangen blik, hoe mijn stad eruit zou zien als ik niet beter zou weten.

Uit het noorden kwam hij, maar dat had ik al gehoord aan zijn accent. Ik zag hoe hij met één oog van bovenaf een prullenbak in keek, zijn mouw opstroopte en zijn arm in de vuilnisbak verdween. Toen hij zijn arm terugtrok had hij een zakje wiet in zijn hand.

‘Gefeliciteerd,’ zei ik terwijl hij de inhoud van het zakje voor zijn ogen hield. ‘Dat is wat je noemt een goede vangst.’ Hij had een volle rode baard, scherpe blauwe ogen en droeg een petje waarop stond: Horizon Froid.

‘In de zomer vind ik vaak zakjes in vuilnisbakken,’ zei hij. In zijn andere hand had hij een pak koekjes dat aan één kant open was. Ik kende die koekjes wel, ze waren zacht vanbinnen met sinaasappelvulling en bedekt met een laagje chocola.

‘Ik pak alleen wiet en stuff,’ zei hij verontschuldigend. ‘Ik haal geen eten uit de prullenbak, alleen de zakjes wiet en hasj die de toeristen weggooien. Ze kopen altijd te veel. In de zomer ga ik bij de incheckbalies op het vliegveld staan, dan geven ze het gewoon.’

Ik stelde de ‘hoe’-vraag. Hoe het zo gekomen was, hoe lang hij al op straat woonde en hoe hij zijn toekomst zag. ‘Ik zit in een traject,’ antwoordde hij. ‘Ik ga begeleid wonen in een andere stad. Ik moet wel iedere week bellen.’ Zijn vriendin had hem vier jaar terug verlaten. Daar was hij zo van geschrokken dat hij steeds de huur opdronk totdat hij zes maanden later op straat werd gezet.

‘Nu ben ik alweer drie jaar hier.’ Hij kijkt om zich heen alsof hij de stad weer voor het eerst ziet. Een man in een lange jas loopt luid in zijn telefoon pratend voorbij. Een Italiaans stel met een gids in de hand wijst naar het museum aan de overkant. Een fietser trapt op zijn rem en roept ‘Klootzak!’ naar de taxi die over de trambaan voor hem langs schiet.

We zijn uitgepraat. Alles wat we nu nog zeggen maakt van deze ontmoeting meer dan ik wil en hij kan. Hij kijkt weg van mij naar het noorden.

De stad is op deze zomeravond als een binnenstebuiten gekeerde sok. Geluiden die binnen horen komen van buiten. Muziek, gerinkel van glazen, gelach en het donkere gemompel van mensen vult de straat. Het is al laat maar het licht blijft komen. Alsof er iemand in het noorden aan de horizon zit en de schemering blijft aanlengen met nieuwe strepen licht.

START
STOP
VLIEGELSTAAP
AMSTEL
VICTORIA PLEIN
DINSDAG 4 MEI 2004 AMSTERDAM
TRAJECT VAN EEN DAG IN?
JAN ROTHUIZEN

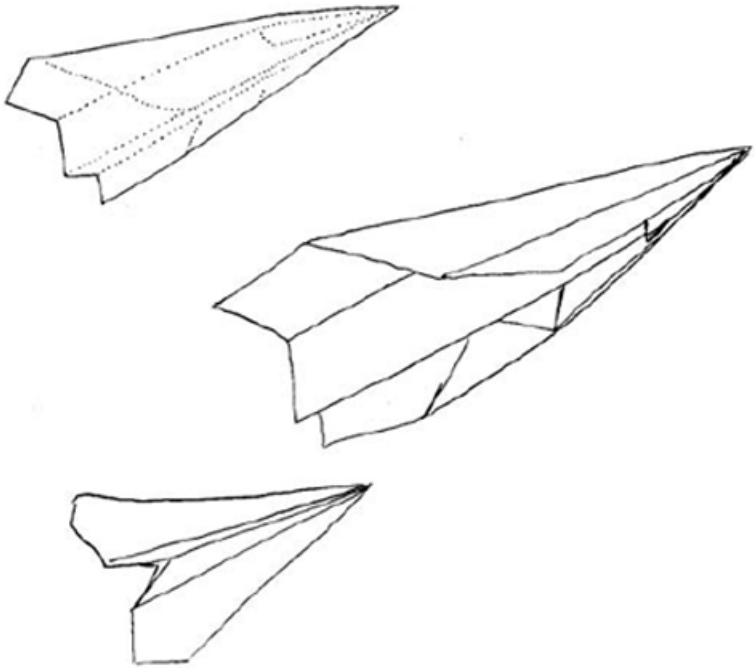

Ik loop met een blonde vrouw aan mijn arm door de stad. We lachen iets te hard zoals mensen doen die nog niet helemaal op hun gemak zijn met elkaar. We gaan een café binnen en na drie bier en twee glazen witte wijn help ik haar weer in haar jas om naar een restaurant te gaan. Als we arm in arm langs de winkels lopen probeer ik zonder dat zij het merkt onze reflectie in de etalageruiten te zien. Een glimp is genoeg, maar het lukt niet. De etalages zijn te licht en onze passen te snel. Ik sla een arm om haar heen en zet iets kleinere stappen zodat mijn tred samenvalt met die van haar. Het is opvallend stil in de straat. Het is stil zoals het in de natuur stil is vlak voor een storm. Maar het zijn niet de vogels die verdwenen zijn of de wind die weggevallen is. Het zijn de auto's die niet meer grommen, de fietsen die niet meer piepen en de stemmen uit open ramen en cafés die zwijgen.

‘Hoor je dat,’ vraag ik. ‘Hoor je de stilte?’

Zij luistert naar de hakken van haar laarzen op de stenen tegels en het warme geluid van hun jassen die tegen elkaar wrijven. Maar de stilte? Nee, die heeft ze nog niet gehoord.

Ik bedenk dat geluidloosheid in de stad nooit lang kan duren en daarom een stilte is zonder rust, net zoals het inhouden van je adem ook geen oplossing is. Ik maak een flauwe grap en voel haar lichaam schudden als ze om mij lacht.

Niet alleen mensen, ook steden cultiveren hun verleden als de toekomst niet zo spannend is. Zo doet het centrum van mijn stad zeventiende-eeuws. Gedempte grachten worden uitgediept en stenen bruggen en lantaarnpalen hersteld in een zogenaamde oorspronkelijkheid.

Als je de oude stad binnenkomt omarmen de gebouwen je. Hier waar mensen boeken lezen en in alle redelijkheid praten heerst de veiligheid van de goede smaak.

De uitgerekte huizen hangen naar voren, niet als dreiging maar om je te beschermen. ‘Wat zei je?’ fluisteren ze 's nachts als je aangeschoten door de straatjes loopt. ‘Hier, kom maar tegen mij aan staan, ja goed zo.’

Een vriendin van mij werkt in de oude stad. Ze zegt thuis te zijn als ze het gebouw uit loopt waar ze werkt. Buiten voor de deur neemt ze enkele mogelijkheden door. Schuin tegenover woont een oude vriendin die altijd thuis is en in het café om de hoek werkt iemand die ze kent. Als ze door een smalle drukke straat naar het grote plein loopt is de kans groot dat iemand haar naam roept. Onderweg kan ze bij haar vader langsgaan, een bioscoop binnenlopen of veertig verschillende buitenlandse kranten kopen.

Het oude centrum duwt je schouders naar beneden. ‘Ontspan!’ Altijd zijn er in een café wel mensen die je iets aanbieden als je weg wilt gaan. Er is voor iedereen een vriend met liefdesverdriet naar wie je luisteren kan in dit decor van bruggen en grachten langs uitgelichte gevels.

Toch heeft de zeventiende eeuw weinig te maken met de huidige leeftijd van mijn stad. De leeftijd van een plek begint in een periode waarin een stad zichzelf opnieuw ontdekt.

Zo was Amsterdam veertig jaar geleden nog het ‘Magic Centre’ van Europa. De jaren zestig zijn nog steeds van invloed op het gedrag van de stad vandaag.

Alle slogans en glanzende posters van reclamemakers en culturele planologen om van Amsterdam een A-merk te maken zijn vergeefs geweest. Steden zijn traag, ze luisteren slecht. Nog steeds zijn het de seks-, drugs- en biertoeristen die de binnenstad beheersen.

Amsterdam is een man met halflang zilvergrijs haar op soepele schoenen die al zijn idealen nog bezit en zichzelf een tolerante realist vindt. Hij loopt met grote passen over een plein van kleine vastgeklonken stenen dat opbolt als een blaar. Hij passeert een seksmuseum en zegt ‘No, thank you’ tegen de portier die hem naar binnen roept. Hij ziet hallen vol automaten en restaurants die adverteren dat alles halve prijs is. Winkels met voetbalshirts en meters bier. Internetcafés vol mensen die schrijven hoe goed het is om weg te zijn. Hij loopt langs een coffeeshop waar joints voorgerold in de etalage liggen. Oost-Europese dames achter warm verlichte ramen tikken tegen het glas. Egyptische pizzeria's en Vlaamse patatten. Alles herhaalt zich op iedere hoek, in elke straat.

Voorbij het centrum begint weer een andere stad. Hier komen geen toeristen. Hier liggen de negentiende-eeuwse volkswijken en de naoorlogse tuinsteden waar families in de zomer worstjes grillen. Hier wonen mensen tussen zwijgende kantoren, in rijtjeshuizen of gestapeld in flats. Een vrouw met twee volle plastic boodschappentassen stopt midden op de stoep en zet de tassen naast zich op de grond. Ze opent en sluit haar handen een paar keer, wrijft ze tegen elkaar, pakt haar tassen weer op en loopt door. Achter een raam zwaait iemand naar een auto die kort toetert voordat deze de straat uit rijdt. Dan sluiten de gordijnen. Iedereen lost op in zijn eigen dagelijksheid.

Het karakter van de stad wordt niet gevormd door de bijzondere gebouwen of de grote pleinen die je nergens anders vindt. Wat de aard van een stad bepaalt zijn de kleine gebaren en gebruiken in buurten waar alles is en niets gebeurt.

Ik stond op en omhelsde hem uitbundig toen hij het café binnenkwam waar ik die avond een krant las. Terwijl ik zijn wangen zoende wist ik dat het overdreven was. Maar ik kon er alleen nog maar mee doorgaan.

‘Wat goed om je te zien! Ga zitten, dan bestel ik wat,’ en ik riep naar de bar: ‘Twee bier voor mij en mijn verloren vriend hier.’

‘Man, wat heb ik jou lang niet gezien,’ zei ik weer wat te hard.

We namen dezelfde tram naar school maar vrienden zijn we nooit geworden. Maar dat was ik die avond vergeten. Voordat hij ging zitten deed hij zijn leren jasje uit en zag ik de naam van een rockband op zijn zwarte T-shirt staan. Zijn gezicht was opgeblazen en stak wit af tegen zijn zwartgeverfde haar dat sluik tot op zijn schouders viel. Terwijl hij zijn eerste slok bier nam hoorde ik mijn eigen stem weer. ‘Vertel, vertel, waar ben je allemaal mee bezig.’ Hij was muzikant, gitarist. En noemde een naam van een band waar ik nog nooit van had gehoord maar die volgens hem best bekend was. Hij vertelde over zijn dochters van vier en zes die hij niet meer mocht zien. Aansluitend zei hij, alsof het met elkaar te maken had, dat hij net naar dat nieuwe gebouw aan het water was gelopen. Het dak van dit gebouw is een heel grote trap waardoor je vanaf de straat helemaal naar boven kan lopen. Op het hoogste punt heb je uitzicht over de binnenstad. Hij had zijn voeten op de rand van het gebouw gezet om, zoals hij zelf zei, eruit te stappen. Hij was er klaar voor, het was genoeg geweest, het zou voor iedereen beter zijn. Toen hij op die brede rand van dat gebouw stond en de kale punten van zijn laarzen over de diepte onder hem zag steken gebeurde er helemaal niets. Er was geen angst meer voor de hoogte, geen grote dramatische oplossing zoals hij die eerder had bedacht. Nee, het was daar boven rustig en stil. Hij zag hoe de auto's onder hem door de straten bewogen, in groepjes voor stoplichten tot stilstand kwamen, alsof het een spelletje was dat ze speelden met elkaar. Hij zag trams als verlichte rupsen langzaam over de bruggen en door de straten schuiven. Hij zag lampen achter ramen waar mensen aan het eten waren. Televisies waarvan hij de blauwe gloed ontdekte die schemert achter de gevels.

‘Vanaf dat gebouw is de stad zo klein,’ zegt hij nadat hij met een slok zijn glas leegdrinkt. Hij was na een halfuur weer van de rand terug gestapt, en besloot om wat te gaan drinken in de stad. ‘Het enige waar ik nu bang voor ben is dat je het aan mij kunt zien. Zie je aan mij dat ik de moed niet had?’

Ik buig mij naar hem toe om hem goed te bekijken en zeg: ‘Ik zie helemaal niets.’ Ik steek opnieuw twee vingers in de lucht. ‘Twee bier!’

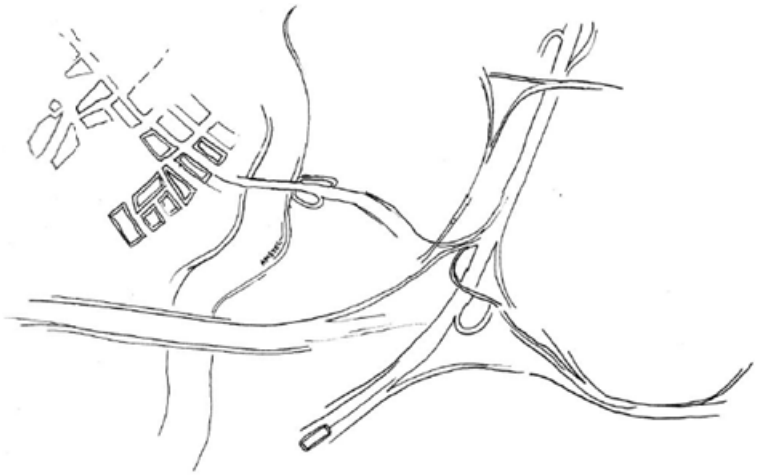

THE GREAT ESCAPE

Na een lange reis zie ik mijn omgeving soms zoals die is. Ik heb dan het idee in de verkeerde stad te zijn uitgestapt, een halte te vroeg of te laat. De lucht is frisser, het licht harder en de straten stiller dan ik ze mij herinnerd had. Maar deze blik hou ik nooit lang genoeg vol om naar dingen te kijken en luisteren die niet zo duidelijk zijn. Zoals de stem van een stad. Is die hard, zacht of naïef. De ritmes en grondtonen van een plek bepalen de sfeer. Is deze somber, neerslachtig of opgewekt en sierlijk licht? Hoe de mensen bewegen ten opzichte van elkaar. De grappen en verhalen die ze delen, of ze gewoon naar je kijken of iets van je willen.

Ik probeer mijn ogen weleens wakker te schudden om de stad waarin ik leef beter te zien. Ik zeg dan alsof het heel belangrijk is: ‘Kijk, een tram, en wat is dat voor prachtig gebouw, en die mensen, waar komen al die mensen toch vandaan!’

Op een heldere dag loop ik naar de binnenstad. Ik passeer een brug die zo plat is als de weg, en lees op een muur een mooie tekst over verzet die ik meteen weer vergeet. Ik sta aan de rand van een rotonde waar het verkeer rond een cirkel van bomen en gras rijdt. Ik loop voor de verandering niet om het plein heen maar ren tussen de auto's door de weg over en kom zo in de groene cirkel van gras en bomen.

Ik heb eens gelezen dat hier in het gras het geografische centrum van de stad ligt. Dat vanaf deze rotonde alles even dichtbij als ver weg is.

Het is een wonderlijke plek voor een centrum, zo stil en afgesloten in het midden van de stad. Ik ga in het gras tegen een boom zitten en kijk hoe het verkeer om mij heen draait. Ik ben het centrum waar de auto's, trams, fietsers en mensen omheen draaien. Het heeft iets geruststellends om midden in het leven te staan zonder te bewegen. Ik bedenk dat ik zelf ook het centrum van mijn leven ben, en dat het in mij ook altijd stiller is dan in de wereld waarin ik leef.

Ik praat Engels tegen de vrouw van wie ik een kaartje koop in de tram en ook in het koffiehuis bestel ik vandaag ‘one coffee, please’. Iedereen antwoordt mij keurig in het Engels. Ik probeer een afstand te creëren tot mijn omgeving. Ik wil zien waar ik anders overheen kijk. Ik wil mijn stad opnieuw zien.

Ik loop een museum in met gebrandschilderde ramen en torens met versierde daken. Nadat ik mijn jas heb afgegeven loop ik door zalen met strenge portretten in wit gesteven kragen. De gedempte stemmen in dit museum klinken anders dan in de theaters, winkels en bibliotheken van de stad. De mensen om me heen spreken in tonen en ritmes die mij vreemd zijn. Toch klinkt het ook niet helemaal onbekend. Ik bevind mij in het internationale land dat toerisme heet. Een comfortabel, rustig land waar de stoelen zacht zijn en mensen praktische rug- en heupzakjes dragen met camera's. De inwoners van dat land bewegen zich groepsgewijs en kijken kopschuw rond om dan opeens extatisch naar iets te kijken dat ze zochten omdat het in hun handzame gids staat. Maar met mijn stad heeft deze plek weinig te maken, hier heerst de verzorgde onpersoonlijkheid van hotellobby's, vliegvelden en dure restaurants.

Bij de uitgang van het museum krijg ik een folder in mijn handen gedrukt. ‘The best way to discover Amsterdam!’ met daaronder een foto van een blinkende touringcar en wat kleinere foto's met de bekende attracties. Grachtengevels, een rondvaartboot, wat silhouetten in roodverlichte ramen en een voor mij onbekend gebouw waaronder staat ‘Delft and The Hague. More excursions inside!’ Ik sla de folder open en vraag mij af of ik met een van deze excursies mijn stad en land op een andere manier kan zien. Als ik naar de foto's kijk denk ik van wel. Nog nooit heb ik zulke ronde kazen gezien en ook de tulpenvelden als dozen kleurpotloden ken ik niet. Het valt me op dat veel dingen in deze kleine gids er twee of drie keer in staan. Steeds dezelfde grachtenpanden en die ene witte brug. Als ik mijn stad niet zou kennen en deze folder in handen kreeg zou ik het idee krijgen dat er niet zoveel te zien is.

Maar van wie is dit land eigenlijk, wie heeft mijn stad zo verbeeld? Voldoet deze folder aan een behoefte van bezoekers die dit land niet kennen? Hoe weten mensen die hier nog nooit zijn geweest wat ze willen zien?

PIANO
Ypma

A.u.b. geen fietsen voor het raam. Piet krediet woont hier niet. In een first class night shop staat op karton met zwarte stift geschreven: Vlees salade de beroemde. Bij modezaak Yvonne is alles in de etalage op kleur geselecteerd. De riemen, leren jassen, tasjes. Alleen de rode lippen op de gezichten van de etalagepoppen vallen uit de toon. Kong Ming Chinees/Indisch specialiteitenrestaurant en daarnaast Family Jeans. Slagerij Scholten is elke donderdag gesloten. Exotische broodjes lekker pittig, bij broodje Jonk. Verse vis. Hij is er! De nieuwe haring. En daar boven de kruising, opeens een gat in de wolken. Een rond gat met rafelige randen waaruit de zon als een vergissing tevoorschijn komt. Voor de stoplichten wachten de trams, fietsers, auto's en voetgangers tot ze weer mogen. ‘Wilt u zitten? Ik kan staan’ leest een vrouw op een sticker in de tram. Een jongen zet zijn rechtervoet op de trapper en fietst behoedzaam de lege kruising op. Als hij in het midden is schuift de zon weer achter de wolken. Auto's trekken op en een tram komt langzaam op gang.

Hoe groter een stad, hoe meer je uitgenodigd wordt te denken dat er van alles is. Maar wat als je het overzicht hebt. Alles weet, ziet en denkt wat er op dat moment in de stad gebeurt. Wat zou er overblijven van de dingen die je verzint?

Ik loop via de kade van de wetenschapper de straat van de voormalige kolonie in, om langs een buurt van bloemen bij het plein van de staatsman te komen waarachter de wijk van achttiende-eeuwse schilders en Griekse godinnen ligt. Op het plein van een gewonnen oorlog bekijk ik een witte steen die mensen zonder naam gedenkt.

Een stad bestaat uit ruimtes die afgebakend zijn. Iedere ruimte omhult een eigen bestaan. Een stad heeft wijken met straten, pleinen, gebouwen en huizen. Restaurants, scholen, cafés en garages. Kamers met bedden en tafels, stoelen die kraken en kasten met deuren en laden met dozen en pakjes enveloppen en mapjes.

De stad is niet van steen, hout, ijzer of elektriciteit. Nee, een stad is gemaakt van de dingen die kunnen gebeuren, beloftes en verwachtingen. Mensen die je benaderen. Openhartige leugens, de kreukels in je lakens. De stad is waar mensen verliefd willen worden in plaats van verliefd willen zijn.

Medewerkers aan dit nummer

LUCAS HUSGEN (1960) is schrijver, dichter en vertaler. Zijn meest recente publicaties zijn de roman *Het meisje in blauwe zijde* (2002) en de essaybundel *Nee, maar het gebeurt* (2003).

MAAIKE POST is kunsthistorica en vertaalster. Ze publiceerde *Boek voor de elektronische kunst* (2000). Recente vertalingen zijn Esther Freud, *Huis in zee* (2003) en Caryl Phillips, *Een verre kust* (2004).

REM KOOLHAAS werkte als journalist en scriptschrijver voor hij architect werd. Hij publiceerde onder meer *Delirious New York, a Retroactive Manifesto for Manhattan* (1978) en *S, M, L, XL* (1995) over het werk van OMA (*Office for Metropolitan Architecture)* dat hij in 1975 oprichtte met Elia en Zoë Zenghelis en Madelon Vriesendorp. Hij geeft leiding aan OMA en AMO, de onderzoekspoot van OMA, en doceert aan Harvard University.

JAN ROTHUIZEN (1968) is beeldend kunstenaar. Hij publiceerde bij Artimo *On A Clear Day You Can See Forever.* Hij exposeert regelmatig foto's, tekeningen en installaties in binnen- en buitenland. In Nederland is zijn werk te zien bij galerie Ellen de Bruijne Projects in Amsterdam.

PIET VOLLAARD is architect en sinds 1996 hoofdredacteur van ArchiNed, de architectuursite van Nederland. Sinds 2000 is hij redacteur van het Jaarboek Architectuur in Nederland. Hij is (co)auteur van onder meer: *Gids voor moderne architectuur in Nederland* (met Paul Groenendijk, meerdere versies sinds 1987). *Herman Haan* (1995), *Louis G. Le Roy: natuur, cultuur, fusie* (2002), *Architectuur en maatschappij in het werk van Frank van Klingeren* (met Marina van den Bergen, 2003).

GIJS WALLIS DE VRIES (1952) is stedebouwkundige en doceert architectuurgeschiedenis aan de bouwkundefaculteit van de technische universiteit Eindhoven. In 1990 promoveerde hij op *Piranesi en het idee van de prachtige stad* (uitgeverij 1001). Hij maakte een boek over het onderwerp voor Kattenbroek van Bhalotra (Uitgeverij 010) en schreef hoofdstukken in onder meer *Concept NL* (Thoth) en *Undercover* (SUN). Momenteel richt hij zijn belangstelling op de geschiedenis van het landschap in de context van de hedendaagse grensvervaging tussen stad en land.

DIRK VAN WEELDEN (1957) is redacteur van *De Gids.* Hij debuteerde in 1987 samen met Martin Bril. In 1992 ontving hij de Multatuliprijs voor zijn roman *Mobilhome.* Andere titels van hem zijn *Tegenwoordigheid van geest* (1989), *Oase* (1994), *Orville* (1997), *Van hier naar hier* (1999), *Het refrein* (2000). Zijn meest recente boek, *Looptijd*, verscheen in 2003.

[Nummer 12]

Mensje van Keulen
De lamp bij het raam

Vanuit de uitbouw waar ik als kind sliep, zag ik in de woonkamer het licht dat door het geelgroene gordijn schemerde. Achter dat gordijn stond het bed dat overdag, afgedekt met een kleed en smyrna kussens, wat weg had van de bank van een pasja. 's Avonds, tussen halfelf en elf uur, werd al dit wol er afgehaald en kwam het strak opgemaakte bed van mijn vader tevoorschijn. Het bed van mijn moeder werd eronderuit getrokken en behendig op zijn poten getild. De kachel was al uitgezet en koelde met scherpe tikken af. De wekker werd opgewonden en de lampen werden uitgedaan, op de leeslamp, die bij het hoofdeind van mijn vaders bed stond, na. Mijn vader zette zijn leesbril op en haalde zijn boek, steevast een pocketboek, onder zijn kussen vandaan. Chandler, Spillane, Cheney, Havank, maar toch vooral Simenon, of liever Maigret, pockets waar op de omslagen, de Nederlandse althans, geen rokende revolvers of damesbenen in nylons met naad prijkten, maar een pijp en een gestileerde tekening, soms alleen een detail, van een hek, boom, schip, fles, hoed, schoen, strop. Maigret en het lijk zonder hoofd. Maigret en het lijk in de kast. Maigret en de gifmengster. Maigret en de maniak van Montmartre. Geen titel, of hij maakte nieuwsgierig naar wat de commissaris nu weer te stellen had.

Nostalgie lijkt al snel op het geluid van een panfluit bij een murmelend beekje. Ik houd daar niet zo van. Dit is dan ook geen nostalgisch verhaal, ik dweep met niets van vroeger, maar ik kan, als ik aan Simenon denk, niet anders dan een stap terugdoen in de tijd. Naar de vader die in bed leest, en naar de moeder die met haar rug naar hem toe probeert te slapen omdat ze vroeg op moet om uit werken te gaan, maar niet op kan houden met piekeren om hem en om hun kinderen van wie ik, de oudste, met haar mee pieker: hoe moet het met ouders die elkanders blikken mijden en steeds stiller worden? Ik denk aan God die maar beter wél kan bestaan om het ergste ongedaan te maken. Ik denk aan Indische Johnny. Aan de waarzegger

die mijn zakgeld in zijn koektrommel heeft gestopt en voorspeld heeft dat ik meer dan honderd jaar word. Aan de oudere broer van Indische Johnny die nog verleidelijker is, omdat hij vaart en kijkt of hij alles van het betere leven weet. Ik denk aan de mensen in de straat die liggen te vrijen en schiet zowat in de lach als ik me dat bij sommigen voorstel, ik denk aan alle straten in de stad waar mensen vrijen en aan de hele aardbol waarop honderdduizenden het doen. Ik denk eraan dat iedereen doodgaat en dan denk ik gauw aan tante Bettie, een jonge zus van mijn moeder, die me als ik bij haar logeer, haar lippenstift leent en haar schoenen met naaldhakken. Ze neemt me mee naar cafés en een bioscoop waar films draaien met titels als *Het vlees is zwak.* Was mijn haar maar gitzwart of lang en blond als dat van Brigitte Bardot. Ik heb een foto van haar waar ze op staat met haar armen gekruist voor haar naakte borsten. Ze kijkt als de vrouwen op foto's in de vitrines van nachtclubs. Een omfloerste glimlach, ze heeft er zin in. Ik denk aan Ans, mijn oudere vriendin die haar haar opsteekt à la BB en zich in strakke truitjes en ceintuurs snoert. Ans wil later haar geld in een nachtclub verdienen. We zouden het samen kunnen doen, hebben we al bedacht, dansen, rijk worden, plezier maken. Weg van dit saaie bestaan, de warmte van het nachtleven in.

Mijn vader leest. De kleine, flauwe, geelgroene lichtvlek in het gordijn blijft nog een halfuur hangen en soms een paar minuten langer als het hoofdstuk uit moet. Maar altijd is voor twaalven het licht gedoofd en ligt het boek onder het kussen. En als het uitgelezen is, gaat het in de boekenkast aan het andere eind van de kamer. De pockets vormen twee lange rijen en her en der liggen er een paar los op. Ik kies er geregeld een uit om te lezen en ik koop ze ook voor mijn vaders verjaardag en voor sinterklaas.

> Voor pa:
> Dit is geen letter van banket
> Geen speculaas, geen peperkoek
> Je bril moet erbij opgezet
> Het is een spannend.....

Op een dag ligt in de kast een pocket zonder plaatje op het omslag. Er is alleen de titel, in herhaling, schots en scheef: *Striptease.* Een magischer titel is niet denkbaar. Met kloppend hart neem ik het boek mee naar de uitbouw.

Maar de magie raakt bij iedere bladzij die ik lees, meer verbrokkeld, en als ik het boek uit heb, rest een mengeling van schaamte en

een somber soort onbegrip: zo idioot kil kon het leven in werkelijkheid toch niet zijn.

Ruim veertig jaar later nam ik het boek opnieuw ter hand. Had ik in mijn herinnering uitsluitend Striptease op het omslag zien staan, nu zag ik dat Dick Bruna zowel Striptease als Simenon in een rood, geel, groen en blauw meervoud had neergezet, zodat een flitsende neonreclame wordt gesuggereerd, waarin titel en naam uitbundig één zijn. De aanbeveling op de achterflap is onverbeterlijk: ‘Georges Simenon is een schrijver die zich nergens over verbaast, ook niet over dat meest vreemde beroep - of die meest vreemde liefhebberij van onze tijd: striptease. Ook in deze roman tracht hij alleen maar te begrijpen en ook door deze roman komen we met hem tot de ervaring dat in iedere huid een mens schuilt.’

Simenon en de huiden en harten van de talloze personages in zijn verbijsterend grote oeuvre. Mensen verdwijnen, bedriegen, haten, plegen een crime passionnel, plegen zelfmoord, zijn ziek, gedesillusioneerd, ongelukkig, eenzaam. Simenon is wel eens lachend op een foto te zien, maar in zijn boeken valt niet veel te lachen. Het geestigste aangaande zijn werk zag ik bij een tentoonstelling in Luik, tien jaar geleden. Aan de muur in de gang naast het nagebouwde bureel van Maigret, hing een zwarte telefoon en uit de aan het snoer bungelende hoorn klonk een vrouwenstem: ‘Au secours! Au secours! Au secours!’

Bij Maigret speelt af en toe nog wel een lichte toon en is er de geruststelling dat kwaad niet altijd kwaad is, maar dat het ware kwaad gestraft wordt. Maigret is een baken, een man ook die een huwelijk zonder boze rimpelingen leidt en in alle verhalen slechts eenmaal met een prostituee in bed stapt, en dat om een gesprek te voeren. Maar bij Simenon is het: Anne, Betty, Rose, Claudette, Eugenie, Sophie, Lucienne, Henriëtte, Boule, Chantal, Denise, Claudette, Valentine, Daniëlle, Hortense, Arlette, Christine, Berthe, Mamata, Yvette, Louisa, Mimi, Joséphine, Colette, Marthe, Teresa, Pauline, Annette, Madeleine, Marie, Gabriëlle, Georgette, Justine, Kiki, Odile, Babette. Ofwel: Simenon en de tienduizend vrouwen, van wie tweeduizend geen prostituee. Naar eigen zeggen heeft hij sinds zijn jeugd iedere dag de liefde bedreven en soms twee-, driemaal per dag. Tegenover zijn eerste vrouw voerde deze vleselijke behoefte tot een gedwongen bedrog, schrijft Patrick Marnham in zijn biografie over Simenon. Zijn tweede vrouw daarentegen, ging met hem mee naar het bordeel. Ze onderhield zich met de meisjes aan de bar en

als haar man terugkeerde van zijn vermaak, maar zij nog niet was uitgepraat, zei ze rustig: ‘Waarom neem je er niet nog één, Jo?’

Waarom was *Striptease* destijds zo'n deceptie?

Ik las de eerste zin: ‘Celita zag de nieuwe het eerst.’

Het is meteen duidelijk wie de hoofdpersoon is en dat ‘de nieuwe’ rumoer belooft. In de tweede zin staat dat Celita iedere dag om drie uur 's middags de wekker hoort aflopen op het nachtkastje en dat haar kamergenote naakt slaapt. Dat moet toch prikkelend geklonken hebben voor een generatie die 's avonds bijtijds in pyjama en nachtjapon ter ruste ging. Maar dan staat onder aan de pagina, over de kamergenote: ‘Bij het wakker worden glom altijd haar huid, en waarschijnlijk leek ze daardoor dikker en ook meer vulgair, vooral in een licht dat de blauwachtige vlek van het ontharen onder haar armen en een bruine wrat onder de linkerborst nog meer deden uitkomen.’

En zo ziet meer in de wereld van de tweeëndertigjarige Celita, danseres in stripteaseclub Monico, er weinig aanlokkelijk uit. Celita heeft haar zinnen gezet op Léon, de man van de bazin van de Monico. Ze wil hem wegkapen, het mannetjesdier, en zegt: ‘Zoals alle mannen heeft hij de behoefte een overwinning te behalen en een wijfje aan zich te onderwerpen.’ Ze is ervan overtuigd dat het haar zal lukken en ziet de concurrentie met Léons vrouw als ‘een eerlijke strijd’, want: ‘Waren ze niet alledrie wilde dieren en spaarden wilde dieren elkaar?’

Maar het is ‘de nieuwe’, een negentienjarig meisje dat een quasi amateuristische striptease in de Monico opvoert, aan wie Léon uiteindelijk de voorkeur geeft.

De striptease-optredens van de meisjes lijken met een zekere lust geschreven, al laat Simenon Celita en passant opmerken: ‘Haar goedkope slips, zoals de dactylo's en de dienstmeisjes dragen, spraken meer tot de verbeelding van de mannen en gaven hun meer de indruk van het vrouwelijke mysterie dan de nauwsluitende geajoureerde kleren, de zwarte keurslijven en de glinsterende driehoekjes van de beroepsmeisjes’. Volgens Celita is er dan ook in de Monico minder seks dan op het strand waar ze ‘dikwijls vrouwen en zelfs jonge meisjes zag, die zich uitdagend wellustig tentoonstelden en op hun buik liggend in het zand, tot bevrediging geraakten’.

Van begin af aan hangt er iets grauws over de club, het personeel en de klanten. De ongewassen lakens, de kussens met sporen van lippenstift, de versleten jurken van de danseressen, de poederdoos die geleegd wordt in ‘een papiermand waarin vooral vuile stukjes

katoen lagen', de damesslips in het water in de wasbak.

Ook de psyche is morsig. Zo heet het, als Celita na een mieze daad de meisjes een hand geeft om vrede te sluiten, dat het op dat moment juist 'oorlog in haar hoofd' is. Argwanend springt Celita heen en weer tussen haar eigen negatieve drijfveren en die van de anderen. Berekening, inhaligheid, jaloezie, haat, minachting, walging. Alleen de zeventienjarige portier die Celita een keer mee naar haar kamer neemt, zegt van haar te houden.

De bazin van de Monico sterft aan de ziekte die in die dagen niet makkelijk bij name genoemd werd, maar Simenon noemt hem zonder omwegen. Tijdens haar begrafenis wil Celita haar jonge rivale doodschieten, maar op het moment suprême richt ze de revolver op zichzelf, werpt hem vervolgens in het graf en rent weg.

In het korte, laatste hoofdstuk blijkt uit een bericht in de *Nice-Matin* dat Celita's lijk, ontkleed en verwond door herhaald stoten tegen de rotsen, uit zee is gevist. De krant meldt bovendien dat de vrouw al tweemaal geverbaliseerd was omdat ze mannen op de openbare weg lastigviel. Onduidelijk is of het zelfmoord was, omdat men nog op zoek is naar haar Arabische souteneur.

De laatste zin is voor Celita's kamergenote die het nieuws aan de bar van de Monico hoort: 'Zij dronk haar glas in één teug leeg, want de baas gaf haar een wenk dat ze zich moest gaan kleden voor haar nummer.'

De kachel waar Maigret zo van houdt, snort niet in dit boek. En evenmin stijgt er een tevreden rookkringel of de geur van een smakelijk gerecht uit op.

Waarschijnlijk was ik te jong voor deze 'roman dur'. Waarschijnlijk ook wilde ik niet weten dat mijn vader de seks en het vreugdeloze spel tussen de seksen in dit boek gelezen had.

Niet lang erna brak de zomervakantie aan. Ik vertrok met Ans naar twee streng gelovige, ongetrouwde tantes in het oosten van het land. We zouden er een week logeren en de tantes zouden ervoor zorgen dat we met een gezonde blos op onze stadsgezichtjes weer naar huis konden keren. Direct na aankomst zeiden we dat we even gingen wandelen langs de hei. Ja, we zouden echt gauw terugkomen.

We kwamen langs een kazerne en vervolgden onze weg in het gezelschap van twee soldaten, die ons dronken voerden. De politie plukte ons 's avonds van straat. Spugend zat ik in de auto naast een agent die zijn ene hand onder mijn rok had gestoken, terwijl hij met zijn andere hand - om het in Simenons termen te zeggen - tot bevrediging geraakte.

Op het politiebureau was de commissaris niet ‘ce gros homme’ die de aantrekkelijkheid van Jean Gabin of de huidige Maigret-vertolker: Bruno Cremer, bezat, maar een magere, benepen man die me toebeet dat hij mijn beide benen zou breken als ik zíjn dochter was geweest. Dezelfde avond nog werden Ans en ik door onze ouders opgehaald. Thuis werden mijn lippenstift en mascara weggegooid en de zomen uit mijn rokken gehaald. Aan de vriendschap met Ans moest abrupt een einde worden gemaakt. Voor de buitenwereld moest ik een paar dagen doen of ik ziek was en in bed blijven. Ik voelde me ook ziek. Zo idioot kil kon het leven in werkelijkheid dus wel zijn.

De lichten in de woonkamer werden uitgedaan, op dat van de leeslamp na. Mijn vader las. Dit uur van fictie was waarschijnlijk het beste uur van de dag voor een man die iedere dag naar kantoor fietste, maar ooit in het vreemdelingenlegioen had gediend. Nog even en het zou donker achter het raam zijn. Als ik volwassen was, wist ik, zou ik de leeslamp veel later uitdoen, pas wanneer mijn ogen dichtvielen, pas wanneer ik wilde.

Maarten Doorman

Sea, buy, fly

Stond stoned op een pier
mind your step!
en omroepend de zee
zij ziedde van bestemmingen
mind your step!
rolde aan zong zich los
van het strand van het hier
mind your step!

Als bagage ik schuivend
als zak op een band
mind your step!
langs de zee, gronddeinend
als koren *mind your step!*
op goedkope cd's uit Roemenië.

Ik schoot een albatros een luchtbok
ik vloog *mind your step!*
met de tijd mee, de stem
van het rollend plaveisel
van drop riep *mind your step!*
met de blikken smaak
van vreemd fruit
dat niet op papier is

En ik kwam van de band af en zei
tot de stem: O scan van de iris!
O vrouw die niet hier is! en zij:
drink dit niet als het bloed
van een dier is - mind your step!
en wenkte aan het einde
van de volgende band

Dus verder ik veerde
op de platgeslagen roltrap
op de slappe sinus
mijn holstap langs de bar
langs het bladnieuws het bloedgoud
en flessen voor de vrouw
langs *mind your step!* de woorden
van een zachtgestifte wond.

En belastingvrij verstreken
de vouwen van de platte grond
mind your step!
en achter haar stond een rij
te schuiven en voor haar
in de eb op weg
naar verder, machines in de bodem
bonkten muziek
van het dier is mijn herder en mij
mind your step! is een nieuwe band

Op schoenen van basalt
langs ruiten ziltbeslagen
van de zee, de zee en moest
naar buiten naar de gate op het strand
- stond versteend op een pier
en de zee rolde aan
en water was water, zand zand.

Atte Jongstra
Over stooktomaten

1. (waarin ik mij als burger zeer misdraag)

Op de zolder van de woning waar ik kantoor houd staat nog een archiefkast vol hangmappen, waarin ik mijn correspondentie bewaar. In die kast ben ik de laatste dagen aan het pootjebaden, anders kan ik het niet uitdrukken. Je kunt je eigen geschiedenis slechts met mate aan, als je iemand bent als ik. Natuurlijk zijn er stukken die je eigen glorie oppoetsen, maar je komt ook kwesties tegen, briefjes van mensen (vrouwen) die terecht hun woede op papier hebben gesmeten omdat je soms een klootzak bent[1] als iedereen. Schaamte, vandaar dat pootjebaden. Teen, bal, hiel, in een drieste bui tot de enkel.

In een van de mappen vond ik een razend briefje van B. Ik was haar op een voorleesavond tegen het lijf gelopen en we hadden na mijn optreden een uurtje gepraat en gedronken. Ze had lange benen en grote borsten, maar werkte daar niet mee. Ze had aan haar verstand genoeg, al zal ze heus wel hebben gezien dat ik haar bekeek. Avond afgelopen, we zochten naar papier en pen, noteerden e-mail, telefoon. Ik was met een vriendin in die dagen. Samenwonen. Ik was niet gelukkig met haar, maar kreeg mezelf niet los. De burger in mijzelf[2] stond echter koffiedrinken met vreemde vrouwen toe. Eeuwig maar weer koffiedrinken!

Ik dus 's ochtends om een uur of elf afgesproken met B. Ze droeg een rok die onhandig om haar heupen plooide, alsof ze elkaar nog moesten leren kennen, die rok en zij. Zo onwennig was ook ik. Zenuwen, stijf ervan. Terwijl we keken wat we elkaar zonder drank te

1. Vergeet niet dat je een toneelspeler bent in het stuk waarvan de schrijver de plot heeft bedacht. Hij bepaalt de lange of korte duur van je optreden en als hij wil dat je een arme sloeber speelt, heb jij maar te zorgen dat je zo'n figuur met verve uitbeeldt. (Epiktetos)
2. De morele loopbaan van een mens lijkt op zijn fysieke, die nergens anders uit bestaat dan uit een voortdurende val. (Jean Paul)

zeggen hadden slechts één ding in mijn hoofd: naar haar huis, die rok afleggen, al het andere ook. Naar liefde zoeken. Het gesprek ging intussen keurig hoor!

De burger in mijzelf stond koffiedrinken met vreemde vrouwen toe, en het bleef er nooit bij - een week later zat ik naast B. op haar tweezitsbank ver na koffietijd iets minder stijf een lang verhaal te vertellen. Zolang ik praat loopt alles op rolletjes. Zij zweeg. Toen ik eindelijk was uitgesproken, zweeg zij nog steeds. In de paniek die toen volgde wist ik niets beters te doen dan haar te kussen.

‘Eindelijk gaat het ergens over,’ zei ze en ontdeed zich van haar jurk, die haar ditmaal als gegoten had gezeten. Mijn adem stokte, ze was heel mooi. Haar ene borst iets kleiner dan de andere maar beide groot, de welving van haar buik, schaamhaar weggeschoren tot een verticale, zwarte streep. Daaronder haar geslacht dat open was gebloeid - ik had haar daar nog niet eens beroerd.

‘Lik me,’ zei ze. ‘Genoeg gepraat.’

Dat ik op de knieën zonk en mijn tong in haar heerlijk geurend heupgebied bewoog langzaam naar het midden toe. Als ik haar voor mij zie ruik ik rozen, oranjebloesem, hyacint en anjelier. Dat ik toen mijn mond om haar lippen[3.] stulpte en zachtjes zoog en schrok van wat ik proefde. Bitter, zoutzuur. Ik kon het niet verbergen, ze voelde het meteen.

‘Je vindt me niet lekker,’ zei ze.

Ik wist niet wat te zeggen, mompelde dat ik haar prachtig vond.

‘Maar niet lekker...’

Ik rees overeind en nam haar in mijn armen.

‘Komkom, nunu, ik vind je lief...’

Dat wist haar te kalmeren, wat mij wel verbaasde. Waar ik de woorden vandaan haalde? Uit een boek waarschijnlijk, ik studeer al jaren op de vrouw.

‘Jij kunt daar ook niks aan doen, heus, over een paar dagen smaak je weer zoals je ruikt. Kwestie van hormonen, eisprong, of de ongesteldheid nadert, ik weet het niet precies, maar dáár komt het van.’

‘Denk je?’ vroeg ze onzeker.

‘Wéét ik.’

Nu gingen we weer zoenen, ik likte nog haar borsten, keek toen op de klok. Ik moest terug naar huis. Geen afspraak gemaakt, we belden nog.

3. Wilt gij, die zich nooit op deze zeeën waagde/ weten waar dit eiland ligt,/ laat loods Liefde aan de helmstok staan,/ en varen op de ogen van Chloë. (Soame Jenyns)

Hoe het dan raakt opgekweekt. Zoeken naar gaten in de agenda, uren waarnaar mijn woonvriendin niet vroeg, in de dag, in de avond, na een feest heel laat[4.]. En in die gaten, daar was zij. Soms belde ik aan als zij al sliep, zij deed open, ging terug naar bed waar ik dan naast haar schoof en een uurtje naast haar lag haar geuren in te snuiven, en zachtjes strelen.

Maar er barstte niks in mij, niks brak los in al die maanden dat ik haar bezocht. Alles rustig, alles kalm, alles best en heerlijk - mijn goede leven kon mijn goede leven blijven.

B. had andere wensen. Wilde reisjes maken, wandelen, een heel bestaan met mij. Het had gekund, was aangenaam geweest. Ik zat helaas te veel op slot denk ik.

Tot ik mijn vrouw van nu ontmoette. Als bij donderslag, sluizen braken, alles stroomde[5.]. Toen begonnen de moeilijkheden. Ik verkeerde immers met een vrouw, dan was er nog die ander. Waar ik B. aanvankelijk te vinden wist (ik kwam vanzelf, zij hoefde niets te ondernemen), zo meed ik haar voortaan. Ik probeerde me met ere (zachte wonden, dokter!) vrij te maken (stinken!), ging nog één keer langs, verzeilde toch weer in haar armen, maar wou niet verder meer. Ze belde, schreef, stond op de stoep, eiste luid dat ik haar neuken ging (ten afscheid, 't blijft bij deze ene keer) maar liet zich door mijn norsheid tegenhouden. Hier moest het afgelopen zijn, vond ik. Probeerde ik alsnog mijn eer te redden door een briefje in haar bus te doen, dat lafjes kool én geit én veerman spaarde: ‘Er was iets moois in ons afscheid. Naast de trieste ondertoon die er ook was. Ik weet niet of dit heel romantisch klinkt, maar ik voelde 't nu eenmaal zo.’

Tot mijn verbijstering las ik in mijn brief (die ik ook in mijn archieven vond - kennelijk heb ik een kopie gemaakt) dat ik het afscheid van B. verklaarde door bij mijn woonvriendin te willen blijven. Dat was een leugen. Schijnheilig ook, daar moet ik beslist over nadenken.[6.]

4. Ik ontdekte een sublieme wet, de wet van de equivalentie der vensters, en ik stelde vast dat de manier om een gesloten venster te compenseren is, een ander te openen, opdat de moraal voortdurend het geweten kan ventileren. (Machado di Assis)
5. En de wolken wachtten op elkaar en kropen in en op elkaar om samen één ding te worden: een zware hemel. (Peer Wittenbols)
6. Ik heb me gedurende het neerschrijven van dit verhaal onophoudelijk geschaamd, dit is dus geen literatuur meer, maar een tuchtiging. Want een lang verhaal over de wijze waarop ik door een zedelijke verwording in het duister mijn leven verknoeide, is bij God niet belangwekkend. Hier zijn opzettelijk alle eigenschappen van een anti-held bijeengegaard en dit alles laat voornamelijk een onaangename indruk achter, omdat we allen van het leven vervreemd zijn, omdat we allen mank zijn, de een wat meer, de ander wat minder. (Dostojevski)

Ik schreef over een dramatische verliefdheid (mijn huidige vrouw), de woonvriendin en zij ‘die er dus intussen ook nog was’. Dat ‘ook nog’ bleek een jaar te zijn geweest, blijkens haar antwoord. Oei. In haar laatste briefje verweet B. me valsheid in geschrifte. Terecht zeg ik, nu het niet meer hoeft. ‘Je bent me erg dierbaar geworden,’ dat was waar. Verkeerde boodschap echter, fout moment: ‘Dierbaar? Een gotspe uit een dood, leeg hart.’

Ik moet in het voorjaar en de vroege zomer van 1995 heel rare sprongen hebben gemaakt.[7] Om dat na te kijken moest ik de mappen verder door, waartoe ik mij inderdaad wist te brengen - met angst en beven. Tussen inkomend en uitgaand vond ik de verlossing die ik zocht. Tussen brieven, kaartjes, notulen et cetera stuitte ik op een los vel, bedrukt met tien stellingen die bij een proefschrift uit 1955 van ene K. Verkerk hoorden. Het ging over tomaten[8], kennelijk had ik het bewaard in verband met mijn roman *Groente.* Het proefschrift zelf heb ik nooit gezien. Raadselachtige spreuken, zonder begeleidende tekst, maar ik was er erg blij mee: zo kon ik even weg van mijn eigen moraalgebrek in '95.

‘Het verdient aanbeveling het woord *vernalisatie* slechts dan te gebruiken, als een duidelijke omschrijving van de betekenis wordt toegevoegd.’ Stelling twee. Geen overbodig advies inderdaad. Enthousiast zocht ik meteen in het woordenboek ‘vernalisatie’ op. Het bleek ook ‘schieterinductie’ te heten (nu had ik twee woorden die ik niet kende) oftewel ‘jarovisatie’ (dat waren er drie), en te verwijzen naar zaadbehandeling (blootstellen aan lage temperaturen) met het oog op het verkorten van de groeitijd.

Mooi. Snel verder. Stelling vijf: ‘Bij een hygiënische bedrijfsvoering is de tomatenkanker van weinig betekenis.’

Prachtig. Hup. Stelling tien: ‘Bij ruimere handelsmogelijkheden en bij verbetering van vervoersmogelijkheden zal de teelt van stooktomaten in Nederland verdwijnen.’

Die mogelijkheden zullen sinds 1955 wel zijn verruimd en verbeterd, dacht ik. En zou hij nog bestaan: de stooktomaat? In 1973 nog wel, getuige een aflevering in de reeks ‘Bodemkundige studies’: *Bodemgeschiktheidsonderzoek, in het bijzonder bij asperges, appels en stooktomaten.* Misschien worden ze nog steeds gekweekt, ik kon op

7. Maar ach! Wie spreekt hier? Ik! Ik, die my-zelv' beschuldig./ Ja, 'k doe my-zelven recht, daar ik de waarheid huldig./ 'k Heb meê my-zelven, ja, verwaarloosd en gehaat. (Bilderdijk)
8. Anton Michajlovitsj spuwde, zei ‘ech’, spuwde weer, zei weer ‘ech’, spuwde weer, zei weer ‘ech’ en liep weg. God zij met hem. Ik vertel liever over Ilja Pavlovitsj. (Daniil Charms)

internet geen vermelding meer vinden. Het kan ook zijn dat het bodemgeschiktheidsonderzoek heeft uitgewezen dat de bodem voor die tomaten dus ongeschikt geworden was.

Ik sloeg map '95 dicht. Opgelucht, met daaronder iets dat zeurt en klopt. Misstap, schuld.

Als ik eraan denk, breekt het me uit: de kleur van een zwetende stooktomaat.[9.]

2. (bloemen en gevoel)

Lauriergracht 66, het zal in de vroege herfst zijn geweest, ik stond op de stoep en belde aan. Voor Q. had ik een groot boeket meegebracht, gastheer P. deed open.

‘Aan de late kant, jongeman. Maar kom erin.’

Ik stak in mijn verlegenheid het boeket in zijn richting. Eén blik volstond.

‘Chrysanten. Die komen dus dit huis niet in.’

‘Geeft niet,’ zei ik, en liep zonder verder iets te zeggen naar de keuken, waar ik te midden van een gezelschap kennissen het boeket in de afvalbak deponeerde.

‘Een beetje laat, maar toch,’ zei ik opgewekt. ‘Ik ben er. Alles goed?’

Q. deelde de principes van haar man over de chrysant kennelijk niet. Ze haalde het bloembos onthutst uit de afvalbak, pakte een vaas uit een keukenkastje en schikte onhandig aan de gebroken stengels.

Er werd gelachen.

‘Chrysanten...’ zei ze. ‘Dat is lang geleden, weet je nog, P.? Mooi boeket hoor...’

‘Gelul,’ zei de gastheer. ‘Klotebloemen, die stinken naar de oorlog.’

Wat ik daar deed? Ik heb het me altijd afgevraagd. Q. had ik ontmoet als docente Algemene Pedagogie, een vak dat we veertien dagen volgden om een uitstekende leraar Nederlands te worden (alle diploma's daartoe gehaald om mijn moeder een plezier te doen, maar nooit één uur in dienstverband lesgegeven). We raakten in ge-

9. Roem Rome, prijs Parijs, kraai Kaïro's heerlijkheid,/ Wie schriklijkst van mij zwijgt, heeft allerbest gezeid. (Constantijn Huygens)

sprek over de oorlog, die zij van dichtbij had meegemaakt - koerierster van illegale blaadjes, gepakt, Ravensbrück, vrijgelaten tegen het eind, aansterken tussen De Zwart, Zweedse lakens. Het laatste zal zeker een aanknopingspunt zijn geweest, we hebben aanvankelijk wel Zweeds gesproken, of wat daarvoor moest doorgaan, ja, Zweeds spreken samen konden we heel goed.

Q.'s P. had een zomerhuis met hei en bomen eromheen (ik logeerde soms bij hen), en een kettingzaag en ja, hout en kettingzaag[10.] was zeker een aanknopingspunt (en wijn, een wijn dat we gedronken hebben!). Schrijven deed ik toen ook al, maar daar zag P. niets in, dat vond hij gelul, daar draaide het niet om in het leven, je moest geld verdienen en dat deed je met schrijven niet, dan kon je beter drukker worden zoals hij, een goeie drukker was beter dan een goeie schrijver, financieel dan, om dat laatste draaide het wel in het leven. Maar genoeg geouwehoerd, er stonden bomen in de weg, de zaag lag klaar, gesmeerd en wel, ketting scherp gevijld en dan waren we toch weer bij het aanknopingspunt tussen ons, P. en ik - maar wat kon hij zich aan de mensen en aan mij ergeren, en aan chrysanten die naar de oorlog stonken.

Van zijn drukkersgeld had hij een camper gekocht, en dan zeg ik *camper*, een truck met oplegger die hij nauwelijks te besturen wist (16 meter met uitzwaai), vol apparatuur die hij niet bedienen kon. Maar toch trekken met die camper, naar de Balkan, naar Noord-Afrika, de wagen volgeladen met studenten die zijn vrouw binnenbracht en dan de paden op de lanen uit met dat stel lamstralen waar altijd iets mee was, altijd was er wel gezeik met die jongelui (een hele generatie van handophouders), nam je ze mee, moest je je ook nog eens aan ze ergeren. Maar je wilt niet alleen en je kunt het ook niet alleen met zo'n camper en zegt Montaigne niet dat het dwaas is in disharmonie te zijn met duizend mensen met wie je door het lot verbonden bent en buiten wie je niet kunt, en vast te houden aan twee (je eigen kinderen misschien) die niet mee willen met die mooie camper van hun eigen vader? Nou, misschien zei Montaigne het ook niet, maar je streefde toch naar harmonie al bleef het allemaal een klotezooi; tot zover P.

Wat ik daar deed, bij Q. en P.? Die camper kreeg je mij niet in. Zweden misschien, hout en kettingzaag, zeker, dat was een link als ge-

10. Kiezen wat de voeding betreft; kiezen wat klimaat en plaats betreft; het derde gebied, waarop je voor geen prijs een misgreep mag doen is het kiezen van je eigen soort recreatie. (Nietzsche)

zegd, maar ik denk dat ik door het lot met hen verbonden was geraakt, hou het daar maar op.

'Was het daar gezellig?'

Ik was zelf niet gezellig in die tijd. Stond liever in een bos te zagen, alleen, zo maakte ik me wijs. Ik dacht dat ik erbuiten kon[11], buiten gezelligheid, dat ik alles wel alleen kon omdat ik dat van huis uit gewend was. Mijn ouders zijn niet gezellig, dan zoek je dat later weer op, zoek je mensen uit die ook zulke ouders hebben of zijn. Q. en P. hadden het zelfs met elkaar niet gezellig, wat ik van mijn ouders niet zeggen kan, maar zo heb je altijd baas boven baas. Zulke ongezellige types (studenten van Q.) vond je altijd in dat zomerhuis, mensen zoals ik, die dachten dat ze het alleen wel konden rooien - we hébben wat gerooid daar op de Veluwe.

En dáár heb je meteen het bos van Birnham weer, uit Shakespeares *Macbeth*, wat P. een flauwekulstuk vond: 'Dat koningsdrama's bloederig zijn hoeft Shakespeare me niet te vertellen.'

Het bos rond het zomerhuis van P. rukte op als het Birnhamwoud. Prunusfamilie, gewapend met grote stekels. En wij brachten dat tot staan, wij lieten de kettingzaag loeien en rooiden door tot er geen prunuslid meer te vinden was en de hei weer even kaal was als vóór de komst van de vijand. Mooi hoor, hei. Maar je voelt je er gauw alleen.

Als gezelschap had ik wel altijd mijn boeken in die tijd. Niet gezellig misschien, maar ik verveelde me nooit. Nu de combinatie chrysanthen en oorlog was gevallen, dat was een kwestie, dat moest ik meteen helemaal uit gaan zoeken. De boeken ingedoken. Ik moest P. toegeven dat de gevoelswaarde van de chrysant inderdaad in de sfeer van de oorlogsverklaring blijkt te liggen. Ook daar is over geschreven: bloemen en het gevoel dat de mensen erbij krijgen. Niet alle chrysanten hebben met de oorlog te maken, je moet er een wilde variant voor uitkiezen, de *Chrysanthemum vulgare* (boerenwormkruid), maar dat is óók een chrysant. Die had de uitgesproken gevoelswaarde die de oorlog ook geeft. Ik schreef P. meteen een briefje, waarin ik hem dat vertelde, met onderaan een ironisch bedoeld excuus: 'Sorry, ik had het moeten weten.'

Reactie per kerende post: 'Een hoop gelul, maar dank je wel, je zult het wel weer goed bedoelen. Wanneer kom je weer zagen?'

11. Ik wist niet goed wat vriendschap was, ik dacht:/ het is iets eindigs, hou die boot maar verder af,/ en trad al uit mijzelf voor men mij genaderd was. (Pieter Boskma)

En ik weer komen zagen en wijn drinken. P. deed de laatste keren niet meer mee, de camper had hij verkocht aan iemand die hem als stacaravan ging gebruiken.

‘Niet te besturen, dat kreng.’

Landrovers had hij nog wel (twee), maar daar reed hij niet meer in. Hij was gestopt met autorijden en roken, gestopt met wijn, gestopt met eten (al kookte hij nog wel), want autorijden, roken, wijn, eten, van alles moest hij braken sinds zijn peristaltiek was omgedraaid. Hij moest braken van slapen, braken van waken, braken van lezen, hij kotste van gezelschap, als hij alleen was kotste hij om niks.

Je kunt je afvragen of iemand een ziekte kan verdienen, of een kwaal typisch is voor deze of gene, bij hem hoort als het ware, maar als P. terugkwam van het zomerhuistoilet en we hoorden hoe hij op de kop stond om alle gal te spuwen en dan grauw als as weer in de kamer kwam...

‘Ik kon heel passibel braken...’

Dan was het alsof hij zijn eeuwige ergernis aan alles en iedereen had uitgekotst, alsof zijn ziekte inderdaad in zijn verlengde had gelegen.

Een vreemd beeld: het duurde een halfjaar, toen had hij zichzelf ten leste uitgekotst, was hij dood, weg, alsof bij leven al zijn vezels opgebouwd waren geweest uit ergernis.

Het was niet gezellig tussen Q. en P. Ze leefden *apart together*, zoals dat tegenwoordig heet. Twee bittere huizen, veel bij elkaar. Slechts op bezoek, maar toch in de gevangenis van de huwelijkstrouw die zij elkaar in de oorlog gezworen hadden.

Zou Q. een bruidsboeketje hebben gehad van chrysanten? Stonk mijn bloemenbos daarom naar de oorlog? En welke oorlog? Toch niet die tussen hen beiden, die ver na '45 tot een wapenstilstand verijsde?

Ze zijn bijeengebleven al die jaren, tot de dood van P. Ik weet niet of Q. blij was nooit te zijn gescheiden, er was alle reden toe geweest, vond zij ook zelf. Onverdroten - 't woord paste haar - zette zij haar leven voort, nu en dan kreeg ik haar briefjes. Weer wat fouten in mijn boeken aangestreept[12.], ze bleef de pedagoge. Geen enkel

12. Een Engelse boer, die een geboren rekenaar was, telde eens de woorden van een blijspel waar men hem voor zijn vermaak mee naartoe genomen had. (Lichtenberg)

woordje over of ze ook nog goede, mooie dingen had gevonden, wat me P. te binnen bracht en de reden van zijn kotsen.

Toen vond ik eindelijk de moed mijn woonvriendin te verlaten, zeg maar ‘scheiden’. Met twee kinderen - een beweging die langs de lijnen van de ergste rampscenario's verliep, ik ben er flink aan toe geweest. Toen was het Q. die schreef gedacht te hebben dat ik een meer volwassen oplossing bedenken zou. Een scheiding was niet ‘creatief’[13]. Naar de letter klopte dit. Wat ik gedaan had was *uncreating.* Maar wie wil naar de letter leven? Ik schreef haar een kaartje met een punt, niet langer kennissen, briefjes noch bezoekjes meer.

Kreeg een jammerklachtje van haar zijde. Moest dit nu? Ik liet het zo, na mijn uittocht uit de woning waar veel leed was aangericht. Hadden andere, goede vrienden zich al van mij afgekeerd, daar kon er best nog eentje bij dacht ik. Zo gedaan, Q. afgeschreven.

Kwam jaren later toch weer een briefje. Lauriergracht 66, ik herkende Q.'s rommelpootje. Ze had het wijs geoordeeld haar memoires op papier te zetten, schreef ze, en die in eigen beheer in 't licht gegeven. Schreef ik nog voor de krant en was het (zo ja, zo nee) geen idee mijn positieve oordeel uit te spreken? Gaf toch een tijdsbeeld? En wat ze niet had meegemaakt: koerieren, oppakken, Ravensbrück en Zweedse lakens tot en met, had ik toch ook wat mee gehad? Ze dacht ook veel terug aan hakken, aan hout, aan gezelligheid in hun zomerhuis en alle wijn die ik genoten had: ‘Door mij en mijn betreurde P. met hartelijkheid geschonken.’

Had ik me eigenlijk niet heel erg ondankbaar betoond door op haar welgemeende spijt (‘je weinig creatief vermogen, weet je nog?’) zo bot, zo hard te reageren? Was haar boekje over vroeger niet dé gelegenheid dat eindelijk eens te vergelden?

Soms krijg ik het rood voor ogen, en soms was toen[14]. Ze had haar boekje meteen maar meegestuurd. Ik las het in een uur, vond goddank drie fouten, daar begon mijn antwoordbriefje mee. Toen werd het kraken geblazen, de stoomwals erover, de kettingzaag erin: toon, vorm, inhoud, zinnen, woordkeus en de conclusie: ‘Gáááp!’

13. Raak mijn lot niet aan met snode handen! Hoe vaak heb ik je niet gewaarschuwd? Maar in je hoogmoed moest je je erin mengen, net als de anderen! (Strindberg)
14. De grootinquisiteur is razend bij mij weggegaan en heeft me gedreigd met een of andere straf. Maar ik sla geen acht op zijn machteloze woede. Ik weet immers dat hij handelt als een machine, als een werktuig in de handen van Engeland. (Gogol)

Mijn strafmissive gepost met kijkers als stooktomaten, stomend van woede[15.], met een staaf van staal als ruggengraat en een kille kei ter hoogte van het hart. Verschrikkelijk! Q., dat arme vrouwtje, ze had zoveel geluk gemist. Ik had haar bemoeizieke tong ook kunnen laten voor wat hij was. Maar zo was ik eraantoe, toen haar beleden creativiteit mij per post bereikte. Heel erg. In de tijd dat ik na de scheiding jankend voor het venster stond, turbulent vanbinnen, radeloos, mijn vrienden H. en S. mij meenamen naar de kroeg en me weer naar huis droegen, kwam zij mijn fouten even corrigeren.[16.]

Oorlogschrysanten, bloemen van het kwaad: we zijn er beiden niet veel beter van geworden.

15. Het gezicht zwelt op, het bloed kleurt de aderen donker, en zijn ogen, wilder dan die der Gorgonen, schieten vuur. (Ovidius)
16. Madame, ik bespeur een wolk van misnoegen op uw voorhoofd, en u schijnt te vragen of het niet onbillijk was dat ik narren zoals u zo toetakelde, aan het spit stak, stuk hakte, lardeerde en u afslachtte, om u ongegeten te laten liggen. Madame! C'était la guerre. (Heine)

Wiel Kusters
Evangeliebladen

Maria Magdalena

1

Ik werd bereden en ik werd bezeten.
Ik was mezelf niet meer, ik was zijn trog.
Mijn tong werd door zijn lasterpraat gespleten.
Hij spuwde diep in mij. Hij was mijn zog.

Ik lag in schuim terneer. Hij mende mij.
Zijn klauwen haakten in mijn vlees, mijn geest
en in mijn flardenziel. Wie kende mij?
Nog even en ik was nooit kind geweest.

Ik zocht de dood, maar huilde aan de voet
van hem die leven is en overvloed,
ik vond mezelf terug. Hij dreef mij uit

de pijn die als vals leven in ons woedt,
de pijn die ons vanzelf verlaten moet;
maar die hij als een demon buitensluit.

2

Het graf was leeg en ik kan niet ontkennen
dat schrik en vreugde zich meteen vermengden
als volheid en gemis, waaraan te wennen
ik daar beginnen moest. Twee vlammen zengden
mijn bestaan, van beide zijden, hartstocht
die van geen keuze weten willen kon.
Wie was het die ik in het rotsgraf zocht?
Zijn schaduw, opgestaan en plaats vergaan, de zon.

De Emmaüsgangers

De plaats waar Jezus stierf lag achter ons,
ver als de dag dat hij zijn einde vond.
In onze hoofden: stilte en gegons.
Jeruzalem, de cirkel was niet rond.

Rechtlijnigheid, zijn onomkeerbaar lot.
Het graf bleek leeg, hij zou verschenen zijn,
maar het licht ving in ons hart op schaduw bot.
Ons ongeloof. Wel druiven, maar geen wijn.

Totdat hij voor ons stond en met ons ging.
‘Gij onverstandigen, zo traag van hart.
Ik ben Ontvangenis vanuit de dood.’

Terwijl hij met ons aanlag, brak hij brood.
Wij zagen wie hij was in ieder part,
o kruis. Wij zagen hoe hij aan ons hing.

Bert J.M. de Vries

Duurzaamheid in een veranderende wereld

Het begrip duurzaamheid

Het begrip duurzaamheid gebruiken in de titel van een essay is een waagstuk. Waar de één het begrip als uitdaging voor de eenentwintigste eeuw ziet, beschouwt de ander het als zinloos en ondefinieerbaar of alweer uit de mode. Van oorsprong komt het begrip 'duurzaamheid' uit de ecologische hoek, met aanzetten tot formulering vanuit de economische wetenschap. Het verwees naar de manier waarop een natuurlijk systeem - zoals een bos, een visgebied of een olieveld - door mensen wordt gebruikt. Duurzaam exploiteren van zo'n systeem, zo was de stelling, betekent dat er niet méér aan onttrokken wordt dan er natuurlijkerwijs aan toegevoegd wordt.

Het rapport *Grenzen aan de groei*, uitgebracht aan de Club van Rome in 1972, liet met een computermodel zien dat voortgaande exponentiële groei van het aantal mensen en goederen onhoudbaar was. Deze groei zou hoe dan ook tot stilstand komen, hetzij door grondstofuitputting en milieudegradatie met alle - vermoedelijk catastrofale - gevolgen van dien, hetzij doordat mensen bewust kiezen voor geboortebeperking en het stabiliseren van materiaal- en energiegebruik. Tot op heden volgt de wereld in grote lijnen het verloop van de bevolkingsgroei en de toename van het grondstofgebruik zoals berekend in het rapport aan de Club van Rome. De in 1973 en 1979 door de OPEC-landen geïnitieerde olieprijsstijgingen veroorzaakten hierin slechts een tijdelijke breuk. Het rapport heeft veel aandacht gekregen, vooral in Nederland, veel misverstanden opgeroepen en de aanzet gegeven tot een hele reeks analyses van de toekomst van de mensheid.

Een van die analyses was het rapport *Our Common Future* uit 1987 van de Commissie voor Milieu en Ontwikkeling van de Verenigde Naties - ofwel de Commissie-Brundtland. Hierin werd niet duurzaamheid, maar duurzame ontwikkeling centraal gesteld. De meest geciteerde definitie daarvan komt uit dit rapport: duurzame ontwikkeling is zodanig in de huidige behoeften voorzien dat toe-

komstige generaties in hún behoeften kunnen voorzien. Het gebruik van hulpbronnen en investeringen en de technologische en institutionele ontwikkelingen moeten daarop gericht zijn. Zowel rijkdom als armoede kan de duurzaamheid van ontwikkelingen bedreigen. Twee wereldconferenties en tientallen definities verder is duurzame ontwikkeling een gidsprincipe geworden, zoiets als de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Het begrip is inmiddels in de wetenschap op allerlei manieren opgepakt en uitgewerkt, en er zijn diverse initiatieven genomen tot een 'duurzaamheidswetenschap'[1].

Het gebruikelijke Engelse woord voor duurzaam, *sustainable*, komt van het Latijnse werkwoord *sus-tenere.* Dat betekent iets op-houden, overeind houden maar ook iets vol-houden, overeind blijven onder interne en externe druk. Het heeft te maken met een capaciteit, met iets kunnen of zijn - meer dan met iets hebben. Het woord duurzaamheid bevat de stam 'duren': iets dat voortduurt, blijft bestaan - het Franse *durable* en het Duitse *dauerhaft.* Mensen willen blijkbaar iets laten voortduren - maar wat? - en zij moeten daarvoor iets volhouden - maar wat? In dit essay wil ik proberen de contouren van een 'duurzaamheidstheorie' te schetsen, die het mogelijk maakt deze vragen op een systematische en wetenschappelijke wijze te benaderen.[2]

Mijn eerste uitgangspunt is: het streven naar duurzaamheid kan niet zonder een interpretatie van de wereld waarin wij leven. Zo'n interpretatie zal, aan een Europese universiteit, primair gestoeld zijn op het wetenschappelijk wereldbeeld. Daarom begin ik met een schets hiervan waarin ik de begrippen 'energie' en 'complexiteit' centraal zal stellen. Mijn tweede uitgangspunt is dat het streven naar duurzaamheid een normatief - of waardegebonden - karakter heeft. Immers, het verwijst naar een ervaren of gewenste kwaliteit van leven van mensen, hier en nu, elders en later. Dit aspect werk ik uit aan de hand van enkele toekomstbeelden.

Een aarde in duurzame verandering

De pogingen om wetenschappelijke kennis te verwerven en te legitimeren tegenover de aanspraken vanuit vooral religieuze overlevering is een van de boeiende episoden uit de Europese geschiedenis. In het jaar 1654 verklaarde de Ierse prelaat Ussher op basis van uitgebreid onderzoek van documenten dat de schepping van de aarde had plaatsgevonden op 26 oktober van het jaar 4004 voor Christus

om negen uur 's ochtends. Newtons ‘eeuwige wetmatigheden’ van de mechanica en Linnaeus' omvangrijke classificatie van planten- en diersoorten waren hiermee nog wel in overeenstemming te brengen, maar onderzoekende geesten vonden geleidelijk zoveel sporen van verandering dat zesduizend jaar geschiedenis te kort werd. Eind achttiende eeuw rekte de Fransman Buffon dan ook de zeven scheppingsdagen op tot zeven tijdperken die een periode van 74.832 jaar besloegen - hetgeen hij afleidde uit experimenten met verwarmde metalen bollen. De evolutietheorie van Darwin luidde in de tweede helft van de negentiende eeuw het definitieve einde in van het verhoudingsgewijs statische wereldbeeld uit voorgaande eeuwen, althans in de wetenschap. De geschiedenis van de aarde is het verhaal van nooit eindigende en overal plaatsvindende verandering. We zullen moeten zoeken naar duurzaamheid in een veranderende wereld.

Elk jaar komen nieuwe en betere observaties en reconstructies beschikbaar van allerlei ‘fysiologische variabelen’ van het systeem aarde, zoals de atmosferische concentratie van koolstofdioxide, de oppervlaktetemperatuur en het niveau van de zeespiegel. Aan de hand hiervan en in wisselwerking ermee kan een steeds beter ‘wetenschappelijk verhaal’ worden verteld over de geschiedenis van de aarde en van het leven erop. Zo weten we inmiddels dankzij de als ‘plate tectonics’ bekendstaande theorie van de geoloog Wegener dat wat nu Europa heet in de afgelopen driehonderd miljoen jaar niet alleen forse schommelingen in temperatuur en zeespiegelniveau heeft meegemaakt, maar ook duizenden kilometers over de aardkorst heeft rondgezworven. De temperatuur op aarde heeft in de laatste twee à drie miljoen jaar voortdurend gefluctueerd, met uitslagen tot 10° Celsius. De daarbij optredende verandering in ijsbedekking bleek voornamelijk veroorzaakt te worden door de verandering in de hoek tussen aardas en aardbaan en in de vorm van de aardbaan om de zon - zoals in 1941 werd geopperd door de meteoroloog Milankovitch.

Deze reconstructies van de ontstaansgeschiedenis van de aarde zijn gebaseerd op waarnemingen en op toepassing van een beperkt aantal fysisch-chemische wetmatigheden. Op een abstracter niveau geldt dat verandering kan worden opgevat als het resultaat van twee tegengestelde tendensen: enerzijds het streven naar maximale wanorde volgens de tweede hoofdwet van de thermodynamica, en anderzijds de zwaartekracht. Elke optredende oneffenheid (of ‘gradiënt’) wordt tegengewerkt door natuurkrachten. Het instandhouden ervan vereist een voortdurende stroom van energie die hoog-

waardig is ten opzichte van de omgeving - en dan ‘vrije energie’ of ‘exergie’ genoemd wordt.[3.] Zulke oneffenheden (of gradiënten) kunnen worden begrepen als orde, informatie, organisatie, complexiteit.

In de theorie van niet-evenwichtsprocessen wordt in dit verband gesproken over ‘dissipatieve structuren’. Dit zijn structuren met een ordening in ruimte en tijd die kan voortduren dankzij de instroom van energie. Sommige autokatalytische (zichzelf versnellende) chemische reacties vormen een dergelijke structuur. Een eenvoudig voorbeeld dichter bij huis is een temperatuurverschil tussen buiten en binnen dat in stand wordt gehouden door het verbranden van aardgas. Maar ook een hogedrukgebied, een bos of een stad kunnen worden bezien als dissipatieve structuren. Een maat voor de complexiteit van zo'n niet-evenwichtssysteem is de ‘energiestroomdichtheid’, die aangeeft hoeveel energie per tijdseenheid en per massa-eenheid wordt gebruikt om de ordening te laten voortduren.[4.] Vanaf de Big Bang, waarmee in dit verhaal alles begon, blijkt deze energiestroomdichtheid en daarmee de complexiteit voortdurend te zijn toegenomen (*figuur 1*).[5.] De gemiddelde waarde ervan voor de aarde is momenteel zeer gering, maar nabij de warmtebronnen op de oceaanbodem kan ze dermate groot worden dat orde kan worden gehandhaafd - zodat het leven op aarde misschien hier is ontstaan. Dit brengt ons op het volgende punt: leven.

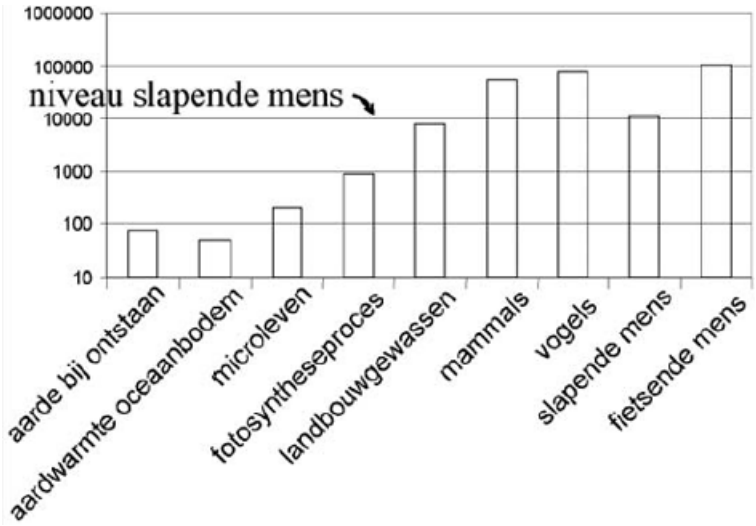

figuur 1. Energiestroomdichtheden (in erg/s/g) als maat voor de complexiteit van dissipatieve geofysische en biologische systemen.

Complexiteit en leven

Leven begon met bacteriën, die geordende structuren leerden bouwen uit de beschikbare energiestromen en waterstof en koolstof - en al doende de atmosfeer oplaadden met zuurstof, hetgeen wel de eerste wereldmilieuramp is genoemd omdat het ze uit de atmosfeer verbande. Deze eerste vormen van leven zijn mogelijk ontstaan in een fascinerend samenspel van zelforganisatie en natuurlijke selectie. De bioloog Kauffman en collega's hebben laten zien dat autokatalytische netwerken van moleculen en reacties ertussen bij bepaalde dichtheden en schakelingen een beperkt aantal ‘attractoren’ hebben die de basis vormen voor zelforganisatie. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of deze aanzetten tot ‘wetten van het complexe’ standhouden.

In een latere fase deden de eukaryoten, bacteriën met celkernen, hun intrede, en daarmee individualiteit, celorganisatie, seks en dood. Sommige soorten betrokken niet alleen levenloze stof uit hun omgeving, maar begonnen ook andere organismen op te nemen in hun metabolisme. Deze en latere levende organismen zijn óók op te vatten als dissipatieve structuren, die zichzelf in stand houden door een permanente aanvoer van hoogwaardige en afvoer van laagwaardige energie. Tijdens dit proces worden onderdelen van organismen voortdurend gebouwd, uitgewisseld, afgebroken. Dit innerlijk niet-evenwicht kan slechts in stand worden gehouden door een permanente aanvoer van hoogwaardige en afvoer van laagwaardige energie. Het is als iemand die voorover dreigt te vallen en dit enkel kan voorkomen door vooruit te lopen. Dergelijke dissipatieve structuren zijn zo bezien enkel geïnteresseerd in hun eigen integriteit en hernieuwing.

We vinden deze biologische complexiteit terug in de energiestroomdichtheden (*figuur 1*). Het fotosyntheseproces wordt in groene planten door de zon in stand gehouden op een niveau van ongeveer een tiende watt per kilogram. U en ik komen met ons metabolisme zelfs slapend al boven de één Watt per kilogram. Om moderne landbouw te bedrijven moet een tienmaal hogere energiestroomdichtheid van tien Watt per kilogram in stand gehouden worden.

Dit brengt ons bij de ecologie, door velen en niet alleen ecologen opgevat als hoeksteen van het duurzaamheidsdenken. Planten en dieren zijn via trofische relaties - eten en gegeten worden - met elkaar verbonden. Zij vormen voedselwebben. Eén versimpelde weergave is in de vorm van energiestroomdichtheden door de trofische

niveaus heen.[6.] Deze dichtheden zijn het hoogst aan de basis, waar biomassa wordt gevormd uit zonlicht via fotosynthese. In elk volgend trofisch niveau zijn de dichtheden lager, voor toppredatoren meestal orden lager, dan aan de basis. Elk onderdeel van het web benut een deel van de energiestroom om zichzelf in stand te houden.

Voedselwebben vormen complexe structuren. Deze ecologische complexiteit is een gevolg van de grote verscheidenheid aan onderdelen van het ecosysteem wat betreft functies en gedrag en aan wisselwerkingen tussen de onderdelen. Om dergelijke systemen te begrijpen en om er duurzaam mee om te gaan, moeten we leren denken in termen van terugkoppelingen en vertragingen, van netwerken en drempelwaarden, kortom in de methoden en technieken voor onderzoek van complexe systemen. Zijn er wetmatigheden, of iets losser gezegd, regels te vinden die het ontstaan en de ontwikkeling van dergelijke geordende structuren bepalen, zoals de ideeën over zelforganisatie van onderzoekers als Eigen en Kauffman suggereren? Onder welke omstandigheden zijn zij stabiel en in welke mate kunnen zij zich aanpassen? De toenemende mogelijkheden tot observeren en met modellen simuleren leveren nieuwe en spannende inzichten op over mogelijke antwoorden op dergelijke vragen.[7.]

Interessant is in dit kader de door de chemicus Lovelock in 1972 geopperde Gaia-hypothese, volgens welke de geschiedenis van de aarde niet kan worden begrepen zonder de rol van levende organismen erin te betrekken. In deze vorm wordt de theorie inmiddels breed onderschreven. Er zijn steeds meer aanwijzingen dat bacteriën, planten en dieren een wezenlijke rol hebben gespeeld in de ontstaansgeschiedenis van de ‘levenloze’ natuur. Strikte scheiding tussen de wetenschappelijke disciplines van geologie en biologie blijkt onhoudbaar. Op eenzelfde wijze blijkt ook de mens een, soms buitensporig grote, rol te hebben gespeeld in hetgeen als de ‘natuur’ wordt gezien, zoals zo indrukwekkend weergegeven door de bioloog Westbroek voor het Hollandse landschap. Ook de scheiding tussen biologie en ecologie enerzijds en archeologie en sociale wetenschappen anderzijds is daarmee onder druk komen te staan. Er is ook een vergaander formulering van de Gaia-hypothese in omloop: Gaia als een zichzelf regulerend superorganisme. Hoewel de hypothese in deze vorm wetenschappelijk veel controversiëler is, speelt zij als metafoor toch een belangrijke rol. Zij drukt immers de ‘biologisering’ van het wereldbeeld uit na de mechanisering ervan in voorgaande eeuwen.[8.]

Complexiteit en mensen

We zijn nu beland bij het meest spannende en complexe studieobject: de mens. Dankzij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en het RIVM ben ik in de gelegenheid geweest, samen met J. Goudsblom en andere collega's, om de mens-omgevinginteracties in het Holoceen - de afgelopen tienduizend jaar - te bestuderen. Dit heeft in 2002 geresulteerd in het boek *Mappae Mundi.*[9.] Ik beperk mij hier tot enkele lijnen.

Zo'n tien- tot vijftienduizend jaar geleden zijn groepen jagersverzamelaars begonnen de omgang met de lokale omgeving te intensiveren, vanuit de bedreigingen maar ook de kansen van het veranderend klimaat. Landbouw en veeteelt verspreidden zich vanuit meerdere gebieden. Tot enkele honderden jaren geleden was zonlicht voor vrijwel allen de basis. Waar boeren meer produceerden dan nodig voor de eigen gemeenschap ontstonden handel en markten en werd geïnvesteerd in irrigatie en terrasbouw.

Binnen de door de biogeografie gegeven mogelijkheden werden sociale en economische interacties steeds belangrijker. Anders gezegd: de sociale complexiteit nam toe.[10.] In deze vroege samenlevingen zijn al de voor duurzaamheid zo belangrijke ingrediënten van menselijke organisatie zichtbaar: individueel belang tegenover groepsbelang, wedijver tegenover samenwerking, korte tegenover lange termijn. Ook is duidelijk dat dergelijke organisatievormen in nauwe wisselwerking (ont)stonden met opvattingen over en gedrag inzake de natuurlijke omgeving.[11.] Op lokale en regionale schaal werden mensen geconfronteerd met zowel overvloed als schaarste in het gebruiken van bodems, waterbronnen, bos, ertslagen. Lokaal traden onvermijdelijke en ten dele onomkeerbare veranderingen op in het mens-natuursysteem en daarmee in de kansen op en bedreigingen van duurzaam (over)leven. De gevolgen van deze veranderingen waren ook op regionale en continentale schaal en vermoedelijk ook op wereldschaal manifest. Zo kan bijvoorbeeld uit bodems in Zuid-Zweden het verloop van de productie en het gebruik van lood ten tijde van het Romeinse Rijk worden afgelezen. Dergelijke gevolgen werden echter door de veroorzaker niet of pas later en indirect gevoeld - ‘wel afwenteling maar nog geen terugwenteling’ - als een volk al niet voordien verder trok of door oorlogen ten onder ging.

Menselijke samenlevingen kunnen óók beschouwd worden als dissipatieve structuren. De vergaande exploitatie van boeren en hun dieren en het gebruik van slaven leverden de energiestromen om

een op voedselwebben gelijkende, hiërarchische structuur te handhaven. Nog maar tien generaties geleden was het grootste deel van de bevolking in Europa aangewezen op hooguit 50 Gigajoule (GJ) per jaar per hoofd - een gemiddeld vermogen van twee paardenkrachten ofwel deux cheveaux. Dit kwam hoofdzakelijk uit biomassa en werd benut als voedsel en voor verwarming, koken en transport. Om het hiërarchisch web van deze vroegere samenlevingen te laten voortduren waren er ook verschillen in macht, organisatie, geld, kennis en informatie - de al eerder genoemde oneffenheden of gradiënten. Was het bestaan hiervan een noodzakelijke voorwaarde of een toevallig gevolg? We moeten hiervoor naar andere aspecten van ontwikkeling kijken dan alleen de energiestromen.

Talloze hypothesen zijn opgesteld over de opkomst en ondergang van menselijke samenlevingen. Ecologen hebben geopperd dat samenlevingen net als ecosystemen van een eenvoudige toestand met snelgroeiende opportunisten, zeg pioniers of kolonisten, overgaan in een meer volgroeide toestand met een hiërarchische structuur, zeg staten of imperia. Dit streven om de problemen van zelfhandhaving op te lossen verloopt volgens de ecoloog Holling in een cyclus. Eerst wordt de structuur van het (eco)systeem geleidelijk hiërarchischer en complexer en daardoor ook kwetsbaarder, bijvoorbeeld voor invasie van nieuwe soorten. Op een gegeven moment, meestal door een verstoring van buitenaf, ondergaat het systeem een transformatie naar een nieuwe toestand, op een lager niveau van organisatie. Uit deze overblijfselen kan opnieuw een pionierbevolking opbloeien.

Ook menselijke samenlevingen worden bij toenemende sociale complexiteit kwetsbaarder voor gevaren van buiten - zoals aardbevingen, wilde dieren en mensen - en van binnen - zoals interne conflicten en verlies van samenhang. Door archeologen, economen, sociologen en historici zijn uiteenlopende verklaringen gegeven voor de opkomst en ondergang van menselijke organisaties zoals stammen, staten en bedrijven. Zo is de archeoloog Tainter van mening dat toenemende complexiteit een oplossingsstrategie is met afnemende meeropbrengst, dat wil zeggen, de effectiviteit van additionele complexiteit neemt almaar af. Eén onderliggende oorzaak is dat de vereiste informatiestromen steeds moeilijker te beheersen zijn, zowel qua omvang als kwaliteit. Het Romeinse Rijk is zijns inziens het voorbeeld par excellence. Op een gegeven moment kan alleen bewuste versimpeling van organisatie verder verval en ineenstorting verhinderen. Van een dergelijke bewuste versimpeling lijken maar weinig historische voorbeelden te zijn.

De historicus Turchin kiest een meer sociaal-culturele invalshoek. Hij verklaart de ‘rise and fall of states’ aan de hand van het door de veertiende-eeuwse Arabische geleerde Ibn Khaldun ingevoerde begrip ‘asabiya’. Dit woord staat voor groepsverband, solidariteit. In het centrum van staten zou de asabiya afnemen als gevolg van minder extern gevaar, meer interne machtsstrijd en meer luxe. Aan de grenzen van machtige staten is zij juist groot en vaak etnisch van aard. In combinatie met factoren als transport, communicatie en technologie biedt een dergelijke rol van etnische solidariteit een verklaring voor de historisch opgetreden politiek-militaire cycli, ook al is de afstand tussen Turchins wiskundige model en de historische - en complexe, multi-interpretabele - werkelijkheid nog groot.

Ook economische systemen zijn onderhevig aan periodieke schommelingen, die vermoedelijk samenhangen met fluctuaties in omvang en macht van staten. De econoom Kondratiev postuleerde in 1922 het bestaan van lange golven in de wereldeconomie, die wellicht verklaard kunnen worden vanuit de interactie tussen investeringen in kapitaalgoederen en technisch-wetenschappelijke ontdekkingen. Twintig jaar later sprak de econoom Schumpeter van ‘creatieve destructie’ als essentieel onderdeel van kapitalistische economieën en wees de technologische dynamiek aan als de belangrijkste oorzaak van transformatie - niet zelden naar een hoger niveau van complexiteit.[12.] Uit deze korte schets zal duidelijk zijn dat een verzameling van menselijke samenlevingen een buitengewoon complex systeem is, waarvan de ontwikkeling meer of minder duurzaam kan zijn al naar gelang het samenspel van organisatorische, culturele, economische en ecologische factoren. Deze verhalen en analyses van het verleden verschaffen een veelzijdig en leerzaam interpretatiekader voor ons huidige streven naar duurzame ontwikkeling. Alvorens hier verder op in te gaan maak ik eerst een kleine zijstap.

Duurzaam in verscheidenheid

Complexiteit kan, zoals uit het voorgaande duidelijk moge zijn, worden opgevat als diversiteit in de eigenschappen van en de relaties tussen de elementen van een systeem. Bij sociaal-ecologische systemen - waar de vraag naar duurzaamheid primair betrekking op heeft - komt het in beschouwing nemen van complexiteit neer op de erkenning van de verschillen (heterogeniteit) in ruimtelijke en sociale kenmerken van de systeemelementen. Vanuit de weten-

schap gezien komt dit neer op het verlaten van een mechanistischreductionistisch wereldbeeld dat zo lang het ideaal vormde. Maar waarom werd dit het ideaal?

In zijn boek *Cosmopolis* geeft de filosoof Toulmin de uitdagende analyse dat het zestiende-eeuwse humanisme met zijn tolerantie en openheid door de gruwelen van de Dertigjarige Oorlog overging in het zeventiende-eeuwse rationalisme. Legitieme kennis was niet langer mondeling, bijzonder en plaats- en tijdgebonden - maar schriftelijk, universeel, algemeen en tijdloos. Deze stap naar abstractie, waarin de wiskunde zo'n grote rol speelde, is volgens hem hét kenmerk van de ideologie van de moderniteit en berustte op het verlangen naar zekerheid.

In de loop van de twintigste eeuw kwamen er steeds meer barsten in de pretentie van universaliteit waarmee de Europese wereld zichzelf had opgevoed. Dit viel samen met andere bewegingen zoals een groeiende rol van vrouwen, indringende contacten met andere beschavingen en het ontstaan van een wereldwijde beeldcultuur - én de toenemende complexiteit van het wetenschapsobject. Net zoals het statisch wereldbeeld van de middeleeuwse mens niet houdbaar bleek, is nu in een tijd van nieuwe en grote onzekerheden de dominantie van het geschrevene, het abstracte en het universele, het overal-en-altijd geldige op de terugweg.

Naar mijn mening bevatten postmoderne duidingen zoals van Toulmin dezelfde boodschap als de wetenschap van het complexe, namelijk: er is een enorme diversiteit aan ontwikkelingen geweest en mogelijk, die niet tot enkele ‘superwetten’ kunnen worden teruggebracht - althans nog niet. In ons streven naar duurzaamheid zullen we rekening moeten houden met de complexiteit van sociaal-ecologische systemen. In concreto betekent dit de erkenning van verscheidenheid in de middelen (de eerder genoemde hulpbronnen) van mensen enerzijds en hun vaardigheden, gewoonten, waarden en denkbeelden anderzijds. Dit is een grote uitdaging voor naar abstracte eenheid zoekende wetenschappers.

De stroomversnelling sinds 1700

Laat ik terugkeren naar de analyse van veranderingen. De veranderingen sinds het jaar 1700 maken duidelijk waarom we over duurzaamheid zijn gaan praten: dit is de ware ‘Global Change’. Sinds 1820 is de wereldbevolking verzesvoudigd, de veestapel verdrievoudigd en het gemiddeld inkomen verdertienvoudigd (*figuur 2*). In West-Europa steeg de gemiddelde levensverwachting in deze perio-

de van zesendertig naar achtenzeventig jaar. Een inwoner van Frankrijk legde in 1840 gemiddeld vier kilometer per dag af, nu veertig. De dagelijks verwerkte informatiestroom ligt thans orden hoger dan in 1700. Voor de kleine groep deelnemers aan dit proces is de kwaliteit van het bestaan ingrijpend veranderd - en in veel opzichten ten goede. Deze groei was zeker ook ontwikkeling - maar is niet vol te houden.

Vanaf enige afstand bezien is er namelijk sprake van geleidelijke maar onomkeerbare veranderingen. Veel van deze veranderingen zijn pas sinds kort zichtbaar. Dit komt enerzijds omdat de betreffende systemen vaak grote traagheden en bufferwerkingen hebben, anderzijds omdat de benodigde meettechnieken, computers en satellieten pas in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn ontwikkeld. Nu staren wij onszelf plotseling in het gezicht. Zo'n 25 procent tot 40 procent van de netto biomassaproductie op land wordt door mensen aangestuurd. Met het op steeds groter schaal verbranden van fossiele brandstoffen, gevormd in de loop van miljoenen jaren, heeft dit tot significante beïnvloeding van de koolstofkringloop geleid. Het meest ondubbelzinnige signaal hiervan is de 17 procent toename in de atmosferische CO_2-concentratie sinds de metingen begonnen in 1958. Behalve de koolstofkringloop worden ook de stikstof- en waterkringlopen op aarde, en in het verlengde

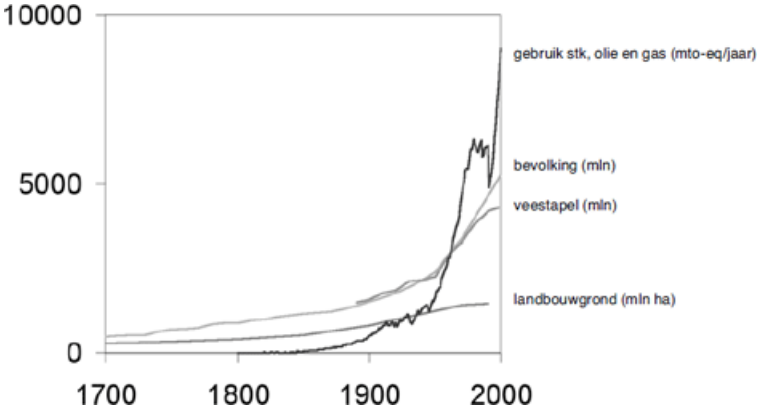

figuur 2. Indicatoren van wereldwijde verandering sinds 1700: de groei van het landbouwareaal, de menselijke bevolking, de veestapel en het gebruik van fossiele brandstoffen.

daarvan het klimaat, door mensen in toenemende mate beïnvloed.[13.]

Ik beperk mij tot de invalshoeken energie en complexiteit, voorbijgaand aan vraagstukken van voedsel, water, enzovoorts. De onstuimige veranderingen van de laatste eeuwen zijn veroorzaakt én mogelijk gemaakt door de enorme groei van het gebruik van fossiele brandstoffen, eerst steenkool en later aardolie en aardgas. Dit gebeurde in een spiraal van technologische ontwikkelingen en militair ondersteund olie-imperialisme.[14.] Het gevolg is een toename van het gebruik van fossiele, nucleaire en waterkrachtenergie tot het niveau van ruim drie Groningse aardgasvelden per jaar. Dit gebruik is zeer ongelijk verdeeld. Dit blijkt uit de energiepiramide voor de wereldbevolking in het jaar 2000, dat wil zeggen, het aantal mensen dat in een bepaalde energiegebruiksklasse zit. Het blijkt dat het grootste deel van de wereldbevolking leeft onder de 90 GJ per jaar per hoofd (ofwel 3 kW/hoofd) waarvan een belangrijk deel in de vorm van biomassa, terwijl een klein deel leeft op zo'n 475 GJ per jaar per hoofd (ofwel 15 kW/hoofd) met een verwaarloosbaar aandeel van biomassa (*figuur 3*). In de top van deze piramide heeft elk individu het gehele jaar door twintig paarden aan het werk. Ware het niet dat deze energie bijna volledig uit fossiele brandstoffen

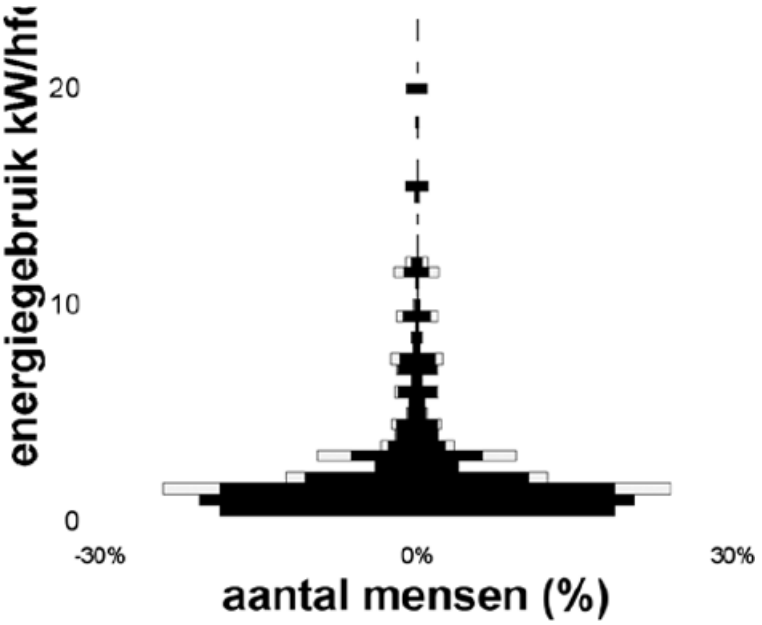

figuur 3. Weergave van de wereldbevolking naar energiegebruiksklassen. De aantallen zijn gegeven in procenten van de wereldbevolking rondom het nulpunt. De figuur is gebaseerd op gegevens voor het jaar 2000 van de Wereldbank. De gestippelde balken geven de aantallen indien ook het (geschatte) gebruik van traditionele biomassa in beschouwing wordt genomen.

komt, dan was het verwerken van de paardenstront wellicht een van de grootste industriesectoren in de hoge-inkomensregio's geworden.[15.]

Achter deze piramide gaat een enorme technisch-economische dynamiek schuil: vier van de vijf grote eerder genoemde Kondratiev-golven sinds 1780 zijn rechtstreeks verbonden met energie, namelijk: waterkracht, stoomkracht, elektrificatie en motorisering op basis van olie. Ons voedsel komt inmiddels meer uit olie dan uit zonlicht. Aldus hebben mensen kans gezien de energiestroomdichtheid te controleren op niveaus tien- tot tienduizendmaal hoger dan die van vóórindustriële samenlevingen (*figuur 4*).

Het is verleidelijk om een vergelijking te trekken met een gigantisch voedselweb waarin arme plattelandsbevolkingen en hun veestapel het grotendeels op zonlicht levend bacterieel substraat vormen - en wellicht dus ook het meest duurzaam zullen blijken - en bovenin een klein aantal predatoren zich staande houdt door steeds efficiënter extractiemechanismen op basis van geaccumuleerde macht, bezit, kennis en contacten. De inkomenspiramide voor de wereldbevolking in het jaar 2000, dat wil zeggen, het aantal mensen dat in een bepaalde inkomensklasse zit, is wellicht een betere maatstaf dan de energiepiramide, of in elk geval een aanvulling (*figuur 5*). Meer dan 75 procent van de wereldbevolking bevindt zich in de onderste drie klassen (een jaarinkomen van minder dan 4500 1995

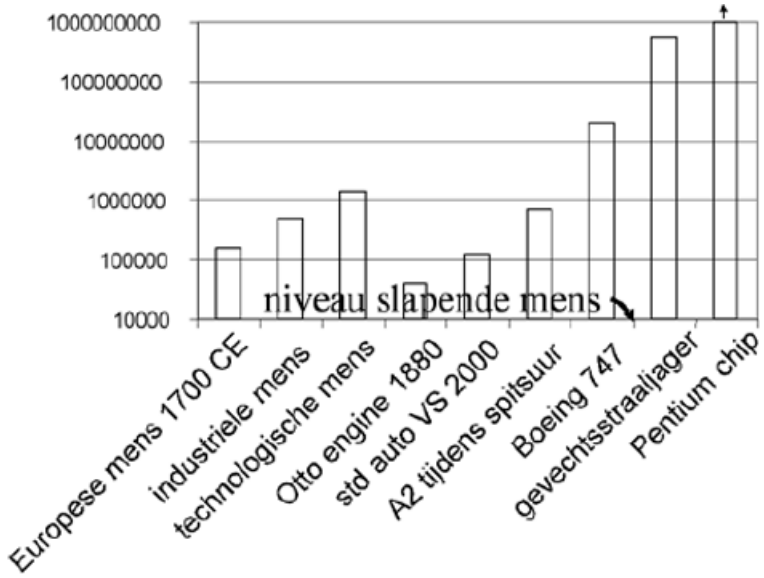

figuur 4. Energiestroomdichtheden (in erg/s/g) als maat voor de complexiteit van dissipatieve systemen.

$/hoofd). In hoeverre is deze ongelijkheid voorwaarde of bedreiging voor stabiliteit en duurzaamheid? Welke sociale en psychologische drijfveren en mechanismen liggen eraan ten grondslag? Waar liggen langs deze as gemeten de grenzen tussen evolutie en revolutie, tussen orde en chaos?

Kwetsbaarheid en complexiteit

Deze immense groei in bevolking en activiteiten is voorwaar geen geringe prestatie - maar tegen de eerder genoemde prijs van onbedoelde nevengevolgen en grotere kwetsbaarheid. Zowel rijke als arme landen zijn afhankelijk geworden van olie- en gasvoorkomens in handen van anderen, met alle politieke spanningen van dien. Het verbranden van fossiele brandstoffen op de huidige schaal leidt met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid tot klimaatverandering in een tempo dat de afgelopen 420.000 jaar niet is voorgekomen. De archeoloog Van der Leeuw heeft in dit verband geopperd dat de toegenomen complexiteit meer controle over de omgeving mogelijk maakt, maar aldus ook het risicospectrum opschuift van lokale korte-termijnrisico's naar globale lange-termijnrisico's. Dit is wellicht het duidelijkst zichtbaar voor de wereld van de mens, de antropo-

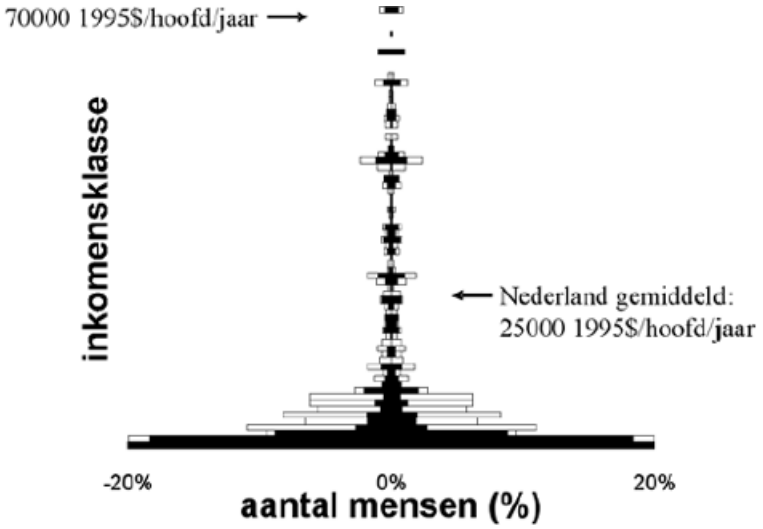

figuur 5. Weergave van de wereldbevolking naar inkomensklassen. De aantallen zijn gegeven in procenten van de wereldbevolking rondom het nulpunt. De figuur is gebaseerd op gegevens voor het jaar 2000 van de Wereldbank. De witte balken geven de aantallen indien niet het Bruto Nationaal Product (BNP) per hoofd tegen marktprijzen, maar gecorrigeerd voor koopkracht (PPP: Purchasing Power Parity) wordt gehanteerd.

sfeer, als geheel. Direct merkbare schade, zoals door verontreinigde lucht of water, wordt met nieuwe technieken en regulering onder controle gebracht - zodat de oorzaak ervan kan doorgroeien - en leidt vervolgens tot nieuwe veranderingen en problemen zoals klimaatverandering of verspreiding van radioactief materiaal.

De antroposfeer is zo omvangrijk en complex geworden dat een alomvattende beschrijving of begrip niet mogelijk is. Steeds meer mensen bewonen, los van de ecologische realiteit, een wereld van door mensen gemaakte artefacten, de technosfeer, met fabrieks- en kantoorarbeid, geldstromen, kapitaalgoederen en kennis. Dwars door dit geheel heen zijn er de sociale en culturele gedragingen, denkbeelden en uitwisselingen van mensen, door Teilhard de Chardin benoemd met de term noösfeer. Kan de wetenschap de bouwstenen (blijven) aandragen voor een beter begrip van dit ‘Systeem Aarde’ en aldus ook van de mogelijkheden voor duurzame ontwikkeling?

Het door mij genoemde onderzoek van biologen en ecologen, archeologen en historici, antropologen, sociologen en economen lijkt samen te komen in het onderzoek van complexe adaptieve systemen. Uit het midden van de twintigste eeuw stammende begrippen en inzichten uit de systeemanalyse zijn geleidelijk uitgebreid met denkbeelden over stabiliteit, diversiteit, padafhankelijkheid, kwetsbaarheid en veerkracht - of het Engelse *resilience.* Deze theorieën en de erdoor ingegeven experimenten vormen mijns inziens de kern van een duurzaamheidswetenschap. Computerprogramma's en simulatiemodellen in combinatie met een almaar groeiende hoeveelheid gegevens, zowel van satellieten als van veldmetingen, zijn hierbij onmisbaar.

Klimaat- en vegetatiemodellen simuleren steeds fijnmaziger de natuurlijke processen. Zij worden gecombineerd met modellen van menselijk gedrag op basis van regels, de zogeheten ‘multi-actor simulatiemodellen’. De resulterende modellen nemen in toenemende mate de heterogeniteit van systemen in beschouwing, zowel de ruimtelijke verschillen als de verschillen tussen individuele mensen. Het streven naar duurzame ontwikkeling kan langs deze weg worden ondersteund met gedetailleerde beheersmodellen voor een natuurgebied zoals de Waddenzee of een dichtbevolkt, economisch en bestuurlijk complex gebied als de Randstad.[16.] Hoewel de gangbare economische wetenschap nog grotendeels vanuit het negentiende-eeuws mechanistisch wereldbeeld wordt bedreven, vindt ook hier interessante kruisbestuiving plaats. Een andere manier om menselijk gedrag en de daarmee verbonden complexiteit van sociaal-eco-

nomische systemen te onderzoeken is in de vorm van interactieve modellen en simulatiespelen. In plaats van een versimpelde mens in een simulatiemodel in te bouwen, worden dan echte mensen in een versimpelde gesimuleerde wereld geplaatst.[17.]

Kennis en waarden

Zoveel kennis - en wat nu? Het voorgaande geeft op onderdelen een antwoord anno 2004 op de vraag van de filosoof Immanuel Kant ‘Wat kunnen wij weten?’ Hij zou verbaasd hebben gestaan hoeveel. Kants tweede vraag luidde: ‘Wat mogen wij geloven?’ Wie de voorkeur geeft aan door Boeddha geïnspireerde, door meditatie verworven kennis of aan de bijbelse voorspelling van een Armageddon, vindt het voorgaande wellicht irrelevant. Maar voor wie het wetenschappelijk wereldbeeld - onze hedendaagse ‘mythe’ of Groot Verhaal - aanhangt zal wetenschappelijke kennis aan de basis van het duurzaamheidsstreven moeten staan. Al was het maar omdat veel duurzaamheidsproblemen ook uit de wetenschap voortkomen.

Toch is dit onvoldoende. Immers, naarmate de complexiteit van een onderzoeksobject toeneemt zijn er meer onzekerheden en is er dus meer ruimte voor uiteenlopende waarnemingen, interpretaties en verklaringen. De (nog) niet door de wetenschap opgeloste vragen worden beantwoord vanuit individuele en collectieve selectie en waardering.[18.] Hypothese wordt wereldbeeld. Dit is goed zichtbaar in het evolutiedebat: waar de een in de natuur alleen zelfzuchtige genen aan het werk ziet, vindt de ander aanwijzingen voor vergaande samenwerking en altruïsme. Het is ook evident in de discussie rond ‘Grenzen aan de groei’, waar voor- en tegenstanders elkaar blijven bestrijden met vermeende aanwijzingen voor schaarste dan wel overvloed van grondstoffen. De populaire samenvatting is dat er optimisten en pessimisten zijn. Indien bepaalde interpretaties met belangen verbonden zijn - zoals bijvoorbeeld bij het rechtvaardigen van de ‘vrije markt’ op grond van Darwins ideeën over de strijd om het bestaan en de survival of the fittest - is sprake van ideologie.

Anders gezegd: partiële waarheden worden ingebed in een groter zingevend, waarderend kader. Dit is een belangrijk punt bij het streven naar duurzame ontwikkeling. Immers, voor veel ontwikkelingen in zowel heden als toekomst kan het duurzaamheidsgehalte niet worden vastgesteld. Zijn de risico's van wereldwijde invoering van kernenergie of genetisch gemanipuleerd voedsel beheersbaar? Ongeacht of u er weinig of veel van weet, u mag geloven wat u verkiest,

want het is toch niet in strikte zin bewijsbaar. Of neem een ander voorbeeld: luidt de ontregeling van het klimaat door verhoogde uitstoot van broeikasgassen het einde van de menselijke beschaving in of is het hooguit een vertraging in de overgang naar de volgende ijstijd en ontkomt de mens sowieso niet aan aanpassing, zoals de Delftse geoloog Kroonenberg ons voorhoudt? Nog zo'n vraag: leidt de teruggang in biodiversiteit door de uitdijende antroposfeer tot vernieling van het leven op aarde? Geen sprake van, antwoordt de biologe Margulis, bacteriën overleven altijd.

Er is nog een reden waarom wetenschappelijke kennis niet het laatste woord heeft in het duurzaamheidsdebat en deze hangt samen met Kants derde vraag: 'Wat moeten wij doen?' Dit is zonder twijfel de moeilijkste en toch ook in het leven van alledag de belangrijkste vraag. Wetenschappelijke kennis kan decor zijn, maar verschaft spelers noch plot. Het gaat om menselijke waarden, ervaringen, verbeelding, doeleinden. Leven is existentieel, in het hier-en-nu, we zitten er met ons bewustzijn en handelen elk moment middenin - en daarom ook is fatalisme geen bevredigend antwoord voor de mens, hoewel misschien wel voor het denken. We moeten plannen maken, anticiperen, handelen en ver-antwoord-en aan onszelf.

De opgave is dus om duurzaamheid te operationaliseren vanuit het wetenschappelijk wereldbeeld, mét zijn onzekerheden en waardegebonden interpretaties, én vanuit de door mensen nagestreefde kwaliteit van leven. In de onlangs uitgebrachte Duurzaamheidsverkenning van het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) is hiertoe een aanzet gegeven vanuit de vraag naar de waarden van mensen, dat wil zeggen, naar de kwaliteiten van leven die Nederlanders willen ontwikkelen en/of handhaven.[19.] De uit enquêtes verkregen waardeoriëntaties zijn voor dit doel geassocieerd met hun doelen en met hun voorkeur aangaande de manier en de schaal waarop deze doelen verwezenlijkt (kunnen) worden. Dergelijke 'wereldbeelden' zijn vervolgens geconfronteerd met de wetenschappelijke inzichten over ter beschikking staande middelen, waarbij rekening wordt gehouden met een door het wereldbeeld gekleurde inschatting van de wetenschappelijke onzekerheden. Aldus is een poging gedaan om te evalueren onder welke vooronderstellingen de binnen de verschillende wereldbeelden nagestreefde kwaliteiten van leven sociaal-cultureel, economisch en ecologisch inpasbaar zijn. Een van de meer opvallende conclusies is dat het streven van Europese overheden naar de Amerikaans getinte prestatiemaatschappij en naar economische groei slecht spoort met breed nagestreefde doelen zo-

als persoonlijk welbevinden en bescherming van collectieve voorzieningen.

Verhalen vertellen

Hoe brengen we deze opgave in praktijk? Eén interessante mogelijkheid is om vanuit verschillende mens- en wereldbeelden ‘verhalen’ te vertellen als inbreng in het maatschappelijk debat. Om dit te structureren stel ik voor twee dimensies te gebruiken. De eerste is hoeveel individueel belang mensen willen en kunnen prijsgeven omwille van collectieve belangen. De tweede is op welke schaal mensen hun identiteit en loyaliteit beleven en uitdrukken. Ligt dit voornamelijk bij het individu, bij familie, kerkgenootschap, regio of land - of nog wijder, bij multinationals of de Verenigde Naties? Zo ontstaan vier hoeken, met competitie en doelmatigheid tegenover coördinatie en rechtvaardigheid op de horizontale as en globaal georiënteerd tegenover regionaal georiënteerd op de verticale as (*figuur 6*). De afgelopen tien jaar zijn door tal van instituten toekomstscenario's gemaakt en deze kunnen veelal zonder problemen in een van de vier kwadranten worden ondergebracht.[20.]

figuur 6. Weergave van een aantal recente toekomstscenario's van gezaghebbende instituten in het kader dat wordt opgespannen door de horizontale dimensie van efficiëntie/markt/competitie vs. solidariteit/overheid/coördinatie en de verticale dimensie van globaal georiënteerd zijn vs. regionaal georiënteerd zijn.

In elk hoekpunt worden de feiten geïnterpreteerd vanuit een eigen rationaliteit op grond waarvan de vraag ‘Wat moet ik, wat moeten wij doen?’ beantwoord wordt. Naarmate een van de vier waardeoriëntatie/wereldbeeld-combinaties dominanter wordt, neemt het verzet daartegen toe omdat steeds meer mensen zich niet (meer) herkennen in de koers van de samenleving. Zo bezien is een menselijke samenleving dus een voortdurend in beweging zijnd, complex adaptief systeem, waarvan de mogelijke ontwikkelingspaden weliswaar niet in elke willekeurige richting kunnen lopen, maar toch slechts zeer ten dele kenbaar en voorspelbaar zijn.[21.] Ieder speelt in dit gebeuren zijn rol. Terwijl wereldwijd opererende bedrijven willen overleven in de globale concurrentiestrijd, streven nationale staten en etnische groeperingen vaak het continueren van de eigen politieke autonomie en culturele identiteit na. Indien deze belangen botsen ontstaat economisch of cultureel protectionisme. Anderzijds streven tal van organisaties vermindering van armoede, ongelijkheid en natuuraantasting na met een beroep op universele waarden - denk aan Greenpeace en Amnesty International. Vaak handelen zij in naam van niet op de markt vertegenwoordigden, zoals planten en dieren en latere mensengeneraties. De aldus ontstane ‘milieu- en ontwikkelings’-elite raakt gemakkelijk de verbinding kwijt met de mensen die in het hier-en-nu zo goed mogelijk trachten te overleven - hetgeen een van de voedingsbases is voor het bonte gezelschap van ‘andersglobalisten’[22.]. Het zoeken naar adequate vormen van solidariteit is misschien wel een van de hoofdopgaven in het duurzaamheidsstreven.

Deze benadering van duurzaamheid vermijdt het disciplinair monopoliseren van het duurzaamheidsdenken, bijvoorbeeld vanuit de economische welvaartstheorie of het streven naar natuurbehoud.[23.] Het is raadzaam om het streven naar duurzaamheid als een doorgaand maatschappelijk proces te beschouwen en het zojuist geschetste kader van waardeoriëntaties en wereldbeelden te hanteren. Juist de complexiteit van de duurzaamheidsproblematiek vereist dat we zorgvuldig meerdere gezichtspunten in beschouwing nemen. Het erkennen hiervan is op zichzelf een stap naar bewustwording.[24.] Ik werk dit nu uit voor het energieprobleem.

Energie en klimaat: het gangbare verhaal

Er is het afgelopen decennium uitgebreid onderzoek gedaan naar de determinanten van de uitstoot van broeikasgassen in de energievoorziening en de landbouw, naar de gevolgen daarvan voor het kli-

maat en naar de mogelijkheden en kosten om daaraan iets te doen. Er zijn nog steeds grote onzekerheden in de antwoorden op deze vragen. Het is inmiddels wel duidelijk dát het klimaat verandert, dat snelle vermindering van de uitstoot niet mogelijk is en dat enige aanpassing onvermijdelijk zal zijn. Een belangrijke oorzaak hiervan is de traagheid van de onderliggende klimatologische, technologische, economische en politieke processen. Wat is kiezen voor duurzame ontwikkeling in dit complexe probleem?

De laatste jaren zijn veel analyses gemaakt van de afweging tussen (nog) geen uitstootbeperkende maatregelen nemen en ons aan de gevolgen van klimaatverandering aanpassen, of nú kosten maken voor uitstootbeperking en latere generaties de vermoedelijke ellende en kosten van (nog meer) aanpassing besparen. Economische kosten-batenanalyse biedt een methode voor een dergelijke afweging, maar daarvoor moet de werkelijkheid op een groteske manier worden versimpeld en in geld worden uitgedrukt. De bijdrage van dergelijke analyses is mijns inziens beperkt en soms ook misleidend en onethisch, omdat een complex gebeuren als klimaatverandering en maatschappelijke gevolgen ervan tot beslissingen aan de hand van een of enkele geldbedragen worden gereduceerd.

Laat ik dus het voorgaande betoog over duurzaamheid concretiseren met enkele ‘verhalen’ over energie en klimaat.[25.] Mede door de globalisering - reizen, media - nemen de verwachtingen op een betere bestaanskwaliteit toe van al diegenen die hieraan nog geen deel hebben. De mensheid gaat voort op het pad van ‘modernisering’. De individuele consument met zijn geld en voorkeuren is maatgevend. Beleid van terugtredende overheden is gericht op economische groei en koopkrachtgestuurde technologie. De zegeningen van de technologie gaan voort en blijven verrassen. De armen maken een inhaalslag en de rijken leveren kennis en renteniers. Doorstijgende arbeidsproductiviteit brengt zalm vissen in IJsland, safari in Afrika, terreinwagens (ook wel SUV's geheten), aankoop van organen, tuinrobots, psychofarmaca en misschien zelfs trouwen op de maan binnen ieders bereik, zoals het afgelopen decennium is gebeurd met pc's, mobiele telefoons en digitale camera's.

De energievraag verdrievoudigt binnen veertig jaar. De strijd om de schaarser en duurder wordende olie- en gasvoorraden wordt intenser en wordt waar nodig met militaire middelen in goede banen geleid. Het aandeel van fossiele brandstoffen blijft onverminderd hoog. Mocht het langzaam stijgen van temperatuur en zeespiegel maatschappelijke ontwrichting veroorzaken, dan wordt op grote schaal opvang van koolstofdioxide en kernenergie ingevoerd. Voor

dit en ook andere opdoemende problemen zal de combinatie van ondernemersinitiatief, technologie en kapitalisme vanzelf oplossingen vinden; het is echter weinig zinvol om daarover nu al te speculeren.

Dit toekomstbeeld is gangbaar in de leidende kringen van de meeste hoge-consumptie- en veel lage-consumptielanden. Het biedt technisch-economische ontwikkeling. Is het ook duurzaam? Binnen zijn eigen logica wel. Immers, de materiële aspiraties van arme bevolkingsgroepen worden op termijn vervuld, hetgeen de bevolkingsgroei en migratiedruk afzwakt en de oorzaken van oorlogen en terrorisme wegneemt. Veroveren van markten in lage-consumptielanden en commercialisering van nieuwe technologieën leiden tot voldoende werkgelegenheid en kapitaalsrendement om maatschappelijke onrust in te dammen. Maar klopt dit wel? Wat zijn de neveneffecten? En welke waarden komen in het gedrang?

De risico's van een op globalisering en marktkrachten gebaseerde koers zijn de laatste jaren onrustbarend zichtbaar geworden. Het wereldwijd en versneld uitdijen van kapitaal- en informatiestromen heeft geleid tot ongekende ophoping van rijkdom en macht, marginalisering van bevolkingsgroepen en culturele homogenisering. De tegenkrachten hebben zich onder meer vertoond in andersglobalisme en terrorisme. Ook in het dagelijks leven merkt menig Nederlander en Europeaan dat de kwaliteit van leven niet alleen vóóruit maar ook áchteruit is gegaan. Mensen in de VS en Engeland zijn zich sinds 1960 niet gelukkiger gaan voelen, ondanks een verdrievoudiging van hun inkomen - naast gewenning is een belangrijke reden dat ‘niemand méér ziet als iedereen op zijn tenen gaat staan’[26]. De door reclame opgedreven wedijver leidt zo bezien wél tot meer groei van het Bruto Nationaal Product, meer druk op ecosystemen en kwetsbare bevolkingsgroepen, meer werkdruk en meer misdaad en verslaving - maar níét tot meer geluk en genieten van de goede dingen des levens.

Energie en klmaat: een ander verhaal

Wie deze analyse deelt en deze zorgen en risico's serieus neemt zal bovengeschetst toekomstbeeld dan ook als onduurzaam en een ‘vlucht vooruit’ beschouwen. We moeten voort, anders worden we voorbijgestreefd! Middel wordt doel. Het schip koerst op de wal aan en om dit vol te houden wordt de wal zo snel mogelijk afgegraven. Inderdaad houd je op zo'n manier de mensen wel aan het werk - maar zijn er geen alternatieven?

In feite is dit de vraag naar een ander mens- en wereldbeeld. Laat ik dus een ander verhaal vertellen, waarin de verantwoordelijke wereldburger en het vertrouwen tussen mensen en in overheden maatgevend is, en waarin de mensheid in staat wordt geacht tot geestelijke groei. De contouren van deze toekomst zijn óók zichtbaar, bijvoorbeeld in de enorme toename in kennis over en zorg om de *on*-duurzaamheid van de huidige koers, in de Conferentie over Duurzame Ontwikkeling in Johannesburg in 2002, in de Millennium Development Goals van de Verenigde Naties. En ook in het Kyoto-verdrag waarmee de mensheid voor het eerst als geheel een grens erkend heeft en daarmee een mentaal en institutioneel kader voor wereldwijde samenwerking gecreëerd heeft.

Er zijn veel uitwerkingen van zo'n toekomst. Ik volsta hier met verwijzingen naar de emissiescenario's van broeikasgassen die zijn gemaakt voor het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC).[27.] Het gangbare bezwaar tegen dergelijke alternatieve toekomstpaden is dat ze ‘onrealistisch’ zijn. De mens is immers van nature egoïst is en planning en coördinatie leiden nu eenmaal zo al niet tot dictatuur dan toch tot bureaucratie en ondoelmatigheid. Hoewel mensen in de top van de inkomenspiramide de laatste jaren hun best doen om het beeld van egoïsme te bevestigen, heeft het verleden nooit één waarheid te vertellen. Het is bovendien maar de vraag of duurzaam behoud van de Europese welvaartsstaat meer regels vereist dan een toekomst van ongeleide groei en extreme ongelijkheid - zie de recente militariserings- en beveiligingsmaatregelen en de opkomst van de aanklachtencultuur.

Wel vereist het politieke keuzen en is er op meerdere niveaus werk aan de winkel. Zo moet de energievoorziening veel meer gaan aansluiten bij de natuurlijke energie- en materiaalstromen, in combinatie met efficiëntieverbetering en het sluiten van kringlopen. Onderzoek wijst op enorme mogelijkheden. Deze koers vermindert de risico's van klimaatverandering en maakt de gevolgen hanteerbaarder, vooral voor de kwetsbare groepen. Inderdaad, de fiets - maar ook ‘hightech’ decentrale energiesystemen in steden en op plantaardige olie rijdende bussen in Indiase dorpen. De niet-terugtredende overheid durft helder en transparant lange-termijnbeleid te voeren. In het Journaal wordt onmiddellijk vóór het beursnieuws de Duurzaamheidsindicator gepresenteerd.

Voorbij het technisch-wetenschappelijke en economische is er de opgave om effectieve vormen van solidariteit binnen én buiten de eigen groep te ontwikkelen en zowel identiteit als vitaliteit te behouden. Groen beleggen en vergroening van het belastingstelsel,

maar ook culturele diversiteit en onthaasting zijn uitdrukking van de bereidheid om collectieve belangen te identificeren en te beschermen tegen de natuurlijke krachten van egoïsme en angst in. Oprichting van een schadefonds voor de slachtoffers van klimaatverandering is ook een effectieve vorm van solidariteit en versterkt de bereidheid tot een gezamenlijke aanpak. Deze koers vereist ook inclusief denken en vorming van doelmatige en weerbare instituties. Het belang van Europa en van de Europese, met zoveel strijd bevochten sociale en culturele verworvenheden is in dit verband niet te onderschatten.

De derde koersverandering behelst zelfopgelegde beperkingen om het verstoorde evenwicht tussen geestelijke groei en fysieke ingrepen te herstellen. Kritische bezinning op de drijfveren van het huidige consumentenkapitalisme is nodig. Zonder het stellen van de juiste vragen en zonder experimenteren krijgen we ook geen zinnige antwoorden. Hoe kunnen de heersende elites, als drijvende krachten van investeringen en technologie, tot zelfbeheersing worden gebracht? Is schaarste een door reclame en groeidwang in stand gehouden sociaal construct? Mag de geestelijke ruimte op dezelfde manier worden gekoloniseerd als eeuwen geleden is gebeurd met de fysieke? Is er een alternatief voor de privatisering van wetenschappelijke kennis en de druk tot commercialisering van nieuwe technologieën en producten? Kan Europa een eigen sociaal rechtvaardige en ecologisch duurzame koers uitzetten zonder zich economisch en psychologisch te laten kleineren?

De spirituele lessen van de afgelopen drie millennia zijn hierbij een onderschatte bron van wijsheid en inspiratie, hoezeer religie ook door fanatieke aanhangers in diskrediet wordt gebracht. Ik geloof niet in het uitroeien van het Kwaad - dat werkt noch als methode noch als weg tot zelfinzicht. Ik geloof wel in het vermogen van Europese bevolkingen om leiders te kiezen die de weg naar duurzame ontwikkeling willen en durven verkennen, met vallen en opstaan. Maar wellicht moeten we nog een aantal stappen naar onduurzaamheid zetten voordat dit zal gebeuren.

Literatuur

http://resalliance.org
http://arch.rivm.nl/ieweb/ieweb/index.html
http://cep.lse.ac.uk/events/lectures/layard/RL040303.pdf
Boorstin, D. (1985). *The Discoverers - A History of Man's Search to Know His World and Himself.* New York, Vintage Books.
Chaisson, E. (2001). *Cosmic Evolution - The Rise of Complexity in Nature.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.
Jantsch, E. (1981). *The Self-Organizing Universe - Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution.* Oxford, Pergamon Press.
Kates, R., W. Clark et al. (2001). 'Sustainability Science'. *Science* 292: 641-642.
Kauffman, S. (1995). *At Home in the Universe - The Search for Laws of Complexity.* Viking.
Kohler, T. & G. Gumerman (eds.) (2000). *Dynamics in Human and Primate Societies - Agent-Based Modeling of Social and Spatial Processes.* The Santa Fe Institute Studies in the Sciences of Complexity. Oxford, Oxford University Press.
Maddison, A. (2001). *The World Economy - A Millennial Perspective.* Paris, OECD Development Centre Studies.
Margulis, L. & D. Sagan (1995). *What is Life?* Berkeley, University of California Press.
Meadows, D.H. et al. (1972). *The Limits to Growth.* Potomac Associates.
Neutel, A.-M., J. Heesterbeek & P. de Ruiter (2002). 'Stability in Real Food Webs: Weak Links in Long Loops'. *Science* 296: 1120-1123.
Rotmans, J. & B. de Vries (eds.) (1997). *Perspectives on Global Change - The TARGETS Approach.* Cambridge, Cambridge University Press.
Scheffer, M., S. Carpenter, J. Foley, C. Folke & B. Walker (2001). 'Catastrophic Shifts in Ecosystems'. *Nature* 413: 591-596.
Schneider, S. & P. Boston (eds.) (1991). *Scientists on Gaia.* Boston, The MIT Press.
Steffen, W. et al. (2004). *Global Change and the Earth System: a Planet under Pressure.* Springer-Verlag, New York.
Tainter, J. (2000). 'Problem Solving: Complexity, History, Sustainability'. *Population and Environment* 22(1): 3-41.
Thompson, M., R. Ellis & A. Wildavsky (1990). *Cultural Theory.* Boulder (CO), Westview Press.
Toulmin, S. (1990). *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity.* New York, The Free Press.
Turchin, P. (2003). *Historical Dynamics - Why States Rise and Fall.* Princeton, Princeton University Press.
Vries, B. de & J. Goudsblom (eds.) (2002). *Mappae Mundi - Humans and Their Habitats in a Long-Term Socio-Ecological Perspective. Myths, Maps, and Models.* Amsterdam, Amsterdam University Press.
Vries, H.J.M. de (1998). 'Op zoek naar een duurzame wereld'. *Milieu* 13: 120-133.
WCED (1987). *Our Common Future.* Oxford, Oxford University Press.

Eindnoten:

1. Een voorbeeld is het TARGETS-project van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), waarin met behulp van een rekenmodel verschillende scenario's voor de wereld tot het jaar 2100 zijn geconstrueerd (Rotmans en De Vries 1997; De Vries 1998).
2. Overigens zal ik de termen duurzaamheid en duurzame ontwikkeling door elkaar gebruiken.
3. In het navolgende zal ik van energie spreken, ook waar ik hoogwaardige energie, d.w.z. vrije energie of exergie bedoel.
4. De door Chaisson (2001) gebruikte eenheid is erg per seconde per gram (erg/s/g); ik gebruik hier Watt per kilogram, hetgeen overeenkomt met 10.000 erg/s/g.
5. Bij zeer hoge energiestroomdichtheden is geen sprake van voortduring maar van vernietiging - vulkanen en kernbommen.
6. Voor dergelijke systemen worden de energiestromen meestal uitgedrukt in Watt per oppervlakte-eenheid, bijvoorbeeld m^2 (W/ m^2).
7. Ook in Nederland wordt op dit vlak baanbrekend onderzoek verricht, zoals blijkt uit het onderzoek van De Ruiter in Utrecht en Scheffer in Wageningen en hun medewerkers.
8. Dit loopt parallel aan de ontwikkeling dat de technologische vernieuwingen steeds meer uit de biologie dan uit de natuurkunde gaan komen.
9. Zie onder meer de website van de Hollandsche Maatschappij (www.hollmij.nl/Mappae-M.htm), van het RIVM (www.rivm.nl/milieu/duurzameontwikkeling/mappaemundi.jsp) en van Amsterdam University Press (www.aup.nl). Het boek bevat ook een door Westbroek geschreven hoofdstuk over de wording van het Hollandse landschap.
10. Het gaat in feite om een geheel van ontwikkelingen van economische, politieke, culturele en sociale aard. Ik zal echter consequent spreken van sociale complexiteit.
11. Dergelijke organisatievormen zijn treffend gekarakteriseerd door Thompson en collega's in de Culturele Theorie, die is gebaseerd op inzichten vanuit zowel ecologie als antropologie.
12. In de laatste decennia zijn deze denkbeelden opgepakt en uitgewerkt in de ecologische en evolutionaire economie en in de economische en sociale geografie.
13. Zie het recente IGBP-rapport van Steffen et al. (2003) voor een uitstekend overzicht.
14. Zie voor een fascinerende beschrijving hiervan het boek *The Prize - The Epic Quest for Oil, Money and Power* van Yergin (1991, London, Simon & Schuster).
15. Dit moge bizar lijken, maar in Nederland wordt jaarlijks 90 miljoen ton dierlijke mest geproduceerd. Als het jaarlijkse energiegebruik in Nederland zou moeten worden geleverd door paarden dan zou dit bij 2000 uur/jaar zo'n 500 miljoen paarden vergen.
16. Ook op dit punt wordt in Nederland voortreffelijk werk gedaan, o.m. door het Research Institute for Knowledge Systems (RIKS; www.riks.nl). Een voorbeeld is de in opdracht van en samen met het RIVM ontwikkelde LeefOmgevingsVerkenner (LOV). Zie ook Jager et al. (2000), 'Behaviour in Commons Dilemmas: Homo Economicus and Homo Psychologicus in an Ecological-Economic Model', in: *Ecological Economics* 35(3): 357-379; en Janssen, M. (ed.) (2002), *Complexity and Ecosystem Management - The Theory and Practice of Multi-Agent Systems.* Cheltenham (UK), Edward Elgar.
17. Voorbeelden hiervan zijn de door Meadows ontwikkelde simulatiespelen Stratagem en Fish Banks Ltd. (www.unh.edu/ipssr).
18. Er is uiteraard ook de gehele of gedeeltelijke onbekendheid van mensen met de wetenschappelijke kennis, waardoor vaak nog meer ruimte voor subjectieve en selectieve interpretatie mogelijk is. In principe is in zo'n geval, als het gaat om verhoudingsgewijs sterke kennis, de (on)juistheid van een interpretatie aantoonbaar. Dergelijke grensgevallen treden bijvoorbeeld op in de discussie over de werkzaamheid van geneesmiddelen of de effecten van genetisch gemodificeerd voedsel.
19. Dit is gebeurd aan de hand van door het TNS-NIPO opgestelde enquêtes. Op www.tns-nipo.com kunnen de betreffende vragen op de WIN-model-vragenlijst worden beantwoord.
20. Het betreft scenario's van onder meer het Stockholm Environment Institute (SEI; www.sei.se), het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC; www.ipcc.ch), Shell Planning, de Europese Commissie en het United Nations Environment Program (UNEP; www.unep.org/geo).
21. De idee van onvermijdelijkheid van de 'modernisering' of van het neoliberaal kapitalisme moet dan ook in de meeste formuleringen als waardegebonden wereldbeeld ofwel ideologie worden beschouwd.
22. Zie voor een indruk hiervan de website www.attac.org.
23. Zie voor een voorbeeld vanuit de economie: Butter, F. den, en F. Dietz (2004), 'Duurzame ontwikkeling en overheidsbeleid', in: *ESB* (14 mei): 218-221.
24. In dit verband is het van belang zich te realiseren dat democratie alleen mogelijk is indien geen enkel wereldbeeld zijn eigen interpretaties en waarden fysiek of mentaal kan monopoliseren.
25. Ik baseer mij daarbij mede op onderzoek van de IMAGE- en TIMER-modellen bij het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) en, op onderdelen, het Centraal Planbureau (CPB).
26. De socioloog Hirsch signaleerde dit reeds in 1976 in zijn boek *The Social Limits to Growth.*

27. Zie hiervoor de websites www.ipcc.ch en www.rivm.nl/ieweb alsook De Vries et al. (2000), 'Greenhouse Gas Emissions in an Equity-, Environment- and Service-Oriented World: an IMAGE-Based Scenario for the 21st Century' in: *Technological Forecasting and Social Change* 63(2/3): 137-174. Lezenswaardige uitwerkingen zijn gemaakt door de Global Scenario Group (www.gsg.org) en Bossel, H. (1998), *Earth at a Crossroads - Paths to a Sustainable Future.* Cambridge, Cambridge University Press.

Fotogedicht
Peter Holvoet-Hanssen

Reintje en de horror (Halloween 2004)

Reintje Repelsteel drijft - verslaafd aan bad
hoofd met lang blond haar en bruine ogen
ziet schuimijsbergen - kleren op de mat

de Heer spreidt het internet de weblogs
vader klikt op ijselijkste kreten
gijzelaarshoofd wordt overgesneden

luchtpijp keelgat bloot klokt het gulpend bloed
Halewyn neemt vader over - pa krijgt
hem niet meer uitgedoofd niet uit het hoofd

kom naar beneden prinses aan tafel
lik mijn bord schoon zegt vader met zijn zweerd
alles heeft zijn vorm ieder moet bekeerd

Reintje Reintje Repelsteel hang niet als
een zolderpop misvormd in 't wolkenrood
misleid met leven d'offerzieke dood

op anxt gedyt gy myn heer zegt moeder
Halewyn reikhalst naar haar zuil van vlees
zelfs de kat bijt rozenknoppen over

zingt *ween, ween, 't is Halloween, Halloween*

Jetteke van Wijk
Schimmenland

Soms besef ik opeens de absurditeit van het geheel. Daar zit ik dan: spijkerbroek op mijn schoenen, billen op de wc-bril, halvemaantje rood op slot, veilig opgesloten in een pantser van drie snotgroen geschilderde wanden en een volledig ondergekalkte deur. Door het kantelraam kan ik horen hoe de anderen zich vermaken op het schoolplein. Vanuit de gangen drijft een amorfe brij van collectieve prietpraat en vrolijkheid mijn richting uit telkens wanneer de deur naar de wasruimte openzwaait en een nieuw groepje meiden het toilet betreedt. Bij de spiegel worden giechelige bakvissenverhalen uitgewisseld over jongens, Henny Vrienten en make-up. En ondertussen eet ik, onttrokken aan eenieders oog maar getuige van alles, omringd door de geuren van andermans stoelgang mijn broodtrommel leeg en zuig ik Yogho Yogho door een rietje.

Ik zit. Ik lees. Ik leer. Ik maak mijn huiswerk terwijl de domme roddels dreunen op mijn trommelvliezen en zie hoe mijn merkstift zwarte lijnen zet op de muur.

Ik overleef.

Ik ben voorzichtig genoeg om nooit twee keer achter elkaar dezelfde ruimte te kiezen. In het hoofdgebouw bevinden de toiletten zich op elk van de drie verdiepingen pal naast de lift, wat een scala aan variatiemogelijkheden biedt. In de noodbarakken aan de overkant is er het kot met de dunne triplexwanden - weinig bezocht en daardoor vaak het best beschut. Bij de aula is een extra blok wc's ingemetseld voor de eventuele gasten van schoolvoorstellingen: perfect geschikt voor de pauzes na Engels op maandag. En dan zijn er nog de toiletten achter de gymlokalen, al blijken die in de praktijk te verafgelegen en te goed gecontroleerd voor bezigheden die buiten hun directe functie vallen. Zelfs de dapperste viltstiftartiesten hebben nooit gedurfd hun merkteken achter te laten op de kraakheldere muren achter de kleedkamers.

Later wordt het allemaal deel van de folklore. Journalisten zullen

me vragen waar het allemaal ooit begon, en ik zal vol ironie vertellen dat ik de vele, vele uren in de toiletten eerst verdreef met het schrijven van aanvullingen op de bestaande kreten in potlood, denkend dat daarmee de pakkans kleiner was en het vergrijp weg te wuiven. Grijnzend zal ik me herinneren hoe ik pas na het vergaren van veel moed durfde over te stappen op pen, en dat alleen nadat ik mijn ‘e’ van de opvallende gespiegelde 3 veranderde in de standaard schrijfletter - alsof de leraren in hun vrije tijd de proefwerkpapieren van alle vijftienhonderd-nog-wat leerlingen naast de muren zouden leggen om zo te proberen via handschriftherkenning de identiteit van de jeugdige vandalen te ontsleutelen.

‘En de merkstift?’ zullen ze vragen.

En ik zal uitleggen hoe ik begon met het tekenen van schaduwletters: opvallend, maar niet veel anders dan de rondingen van het opblaaslogo van ‘Humpty Dumpty’ of de bliksemschichten van ‘Zappa’. Tot ik de muur ontdekte als canvas en de wc's als platform voor mijn talent.

Mijn eerste werk? Derde verdieping, linker-wc: een levensgrote man met regenjas en hoed die door een gat in zijn krant de verrichtingen van iedere bezoeker bespiedt. Vervolgens de twee cartooneske olifanten die op de muur van het noodgebouw over de wc-bril heen staan te pingpongen. Daarna de haai die naar de billen hapt van eenieder die plaatsneemt op de closetpot. En dan zal ik spreken van deze tekening hier, bij de aula, waar ik juist ben begonnen met het schetsen van mijn eigen theorie over het uitsterven van de dinosaurussen: een ruimteschip gevuld met prehistorische reptielenhuiden vliegt weg van de aarde, en de groene mannetjes achter het besturingspaneel wrijven zelfgenoegzaam in hun handen omdat de bijna onvervulbaar grote vraag naar deze exotische haardkleedjes hun een veelvoudige winst belooft.

‘Wel iets anders dan dat eeuwige poppetje dat met zijn neus en handen over een bakstenen afscheiding hangt,’ zullen ze met nauwelijks verhulde bewondering opmerken. ‘Je was toen - hoe oud? Veertien? Vijftien?’

Waarop ik alleen maar bescheiden zal glimlachen.

‘Werkelijk ongelooflijk!’

Iemand trekt door en verlaat het door mij versierde buurtoilet, en als altijd luister ik of mijn tekeningen worden genoemd. Ik hoop dat ze cult worden, dat heel de school speculeert over de mysterieuze muurcreaties en dat de groepjes in de kantine grinnikend mijn nieuwste productie bespreken juist als ik langsloop - en dat niemand dan beseft dat ik ben wie ik ben. Of misschien juist wel. Mis-

schien wordt opeens bekend wie schuilgaat achter de kunstwerken en dragen ze me op handen; wil iedereen vrienden met me zijn omdat ze beseffen dat ik een van de groten der aarde zal worden, kijken kluwen nieuwsgierigen voortaan in de pauzes over mijn schouder mee om te zien wat er nu weer voor briljants uit mijn tekenpen vloeit. ‘Met haar heb ik vroeger nog in de klas gezeten,’ zullen ze hun kinderen trots vertellen als ik weer eens op televisie te gast ben bij Sonja Barend of Jan Lenferink. ‘Toen wisten we al dat ze beroemd zou worden.’

Maar na het geruis van de spoelbak en het geklater van de waterkraan is het enige wat ik hoor de stem van Mariska en het gegiechel van Daphne en Andrea.

‘... en dat gele poloshirt!’ spot Mariska, terwijl ze met een knal haar tas tegen mijn wc-deur smijt.

‘... en die belachelijke puntschoenen!’ valt Andrea bij.

Er is geen twijfel mogelijk: ze hebben het over mij. En getuige het gelach en geschuifel en de stottergeluiden aan de andere kant van de deur, zijn ze me nog aan het nadoen ook. Een van drieën strekt nu vast haar nek en duikt ineen om te imiteren hoe ik loop, zoals ze dat ook doen als ik langs hen snel en ze me naroepen met ‘Juffrouw Ooievaar’. Ik gok op Mariska. De aanvoerster. Die laat immers nooit een kans voorbijgaan om ten koste van mij haar eigen populariteit te versterken.

Had ik maar de moed nu door te trekken en naar buiten te treden. Ik weet precies hoe ik het aan zou pakken. Eerst kijk ik ze alle drie aan. Eén voor één. Koel. Beheerst. Strak. Dan spoel ik mijn handen. Ik droog ze af, draai me om, en dan - dan zeg ik iets subtiels, iets dodelijks. Iets als: ‘Toen Sacha vorige week anders precies ditzelfde poloshirt droeg, raakten jullie niet uitgepraat over hoe mooi jullie het wel niet vonden.’ En ik loop weg, kalm, bedaard, rechtop, het driespan beschaamd in de toiletten achterlatend.

Maar ik blijf zitten waar ik zit, duik ineen en glijd zo diep als maar mogelijk de wc-bril in. Ademen durf ik nauwelijks; kan ik nauwelijks omdat de hele toiletruimte opeens vacuüm gezogen lijkt. De aardbeienyoghurt verzuurt merkbaar in mijn maag en stulpt tomeloos door mijn ingewanden. Een plotselinge kilte zet alle gevoel in mijn ledematen om in tintelingen en mijn handen verkrampen alsof ik spastisch ben geworden. Ik vecht tegen een opwellende golf van zelfmedelijden. Ik moet Mariska uit mijn geest zien te bannen. Als ik huil, dan winnen ze.

De tekening. Met de muis van mijn hand kan ik de stift net stevig genoeg vastklemmen om met mijn tanden de dop los te trekken.

Met de kracht in mijn voeten draai ik mijn torso een kwartslag op de wc-pot om recht voor de muur te komen zitten. Veel controle heb ik niet, maar wel voldoende om het mathematische hoogstandje Kut + Lul = Neuken om te toveren in een zwarte, prehistorische rotspartij waarvan de contouren er niet precies toe doen.

En opeens daagt het me. Kleur. Groene dinosaurushuiden, gele lichtjes op het dashboard van de UFO, blauwe ruimtevaartpakken, gemêleerde rood-oranje vlammen uit de uitlaat. Ongekend. Ongehoord. Onnavolgbaar. Briljant. Kleur zal alle ogen op mijn tekeningen vestigen, de monden in beweging zetten, een trend zetten. Het zal de hal doen gonzen van gesprekken. En de mogelijkheden zijn eindeloos. Nu al voel ik minstens acht verschillende ideeën chaotisch stormen door mijn brein.

Het is de stem van Daphne die me weer wreed terug naar de werkelijkheid haalt.

‘Ruiken jullie dat ook?’ zegt ze met dat irritant lijzige stemmetje van haar.

Theatraal gesnuif.

Ik vraag me af wat Daphne in vredesnaam boven alle toiletluchten uit kan ruiken. Is de zoetige geur van mijn merkstift penetrant genoeg om door het hout van de deur naar buiten te zwemen? Zijn het de almaar wassende natte plekken in de mouwen van mijn poloshirt? De boterhammen met pindakaas in mijn broodtrommel?

Ik schuif langzaam de dop op de stift om zo de reuk alsnog in te kapselen. Geen klik, want dat zou me verraden. Niets laten vallen, niet bewegen. Bovenarmen stijf tegen mijn lichaam. Handen over mijn oksels. Oppervlakkig ademhalen.

Snuffelend trekken de dames langs de muren. Er wordt gerammeld aan de deur. Iemand lijkt de jas te betasten die ik voor de spleet hebt gelegd om inkijk te voorkomen. Geluidloos langzaam trek ik mijn voeten op, plaats ik mijn schoenen voor extra steun in slow motion tegen de deurpost. De stilte suist rond mijn trommelvliezen.

‘Moet een flesje nagellakremover zijn geweest,’ concludeert Mariska ten slotte op luide toon, en spoort de anderen aan met haar mee te gaan naar het schoolplein om te roken.

Het geroezemoes neemt toe. Het geroezemoes neemt af. Weg zijn ze.

Na de volgende pauze hebben we een extra tussenuur omdat Ter Beek van Geschiedenis met een ziekmelding op het informatiebord hangt. Het is gewaagd, maar als ik hard fiets kan ik precies op en

neer naar Atelier Tekenbenodigdheden. Dit is het moment om naam te maken.

‘Ze is niet alleen de meest getalenteerde en spraakmakende kunstenares van dit moment,’ zal Sonja Barend vlak voor de reclames zeggen, ‘ze is ook nog eens de jongste. En ze is vanavond bij ons te gast.’ Of: ‘Haar tekeningen kent u allemaal. De tekenares zelf nog niet. Ze is hier: Sandrien van Hemelkerke!’

En vanaf het moment dat ik op het muziekje naar de ronde tafel loop, raakt het publiek volledig in vervoering bij alles wat ik zeg. Na iedere grap een lachsalvo. Na iedere puntige gedachte een daverend applaus. Charmant en geestig en welbespraakt zal ik zijn. Diepzinnig en gevat. En Mariska - dik, uitgezakt, sigaret bungelend uit haar mondhoek, vette haren, vier gillende speenvarkens van kinderen en gescheiden - kan niets anders doen dan knarsetandend toekijken hoe ik haar publiekelijk te kakken zet zonder dat iemand anders het merkt. Misschien dat ik haar uitvoerig roem als de inspiratie achter het voor mij zo kenmerkende ooievaars-logo. Fijnzinnig, grootmoedig, en toch uitermate effectief. Wroeging zal haar wekenlang de slaap ontnemen.

Of nee. Sonja zal vragen of het waar is dat ik op school al het bekladden van de muren en deuren revolutioneerde door het gebruik van nieuwe technieken. En ik zal vertellen hoe ik op een dag in de pauze ontsnapte naar de stad om mijn spaargeld van jaren te steken in een illustratorenset van zesendertig merkstiften in alle kleurschakeringen; dikke, ronde punt aan de ene kant, spitse fineliner aan de andere. Hoe ik maandenlang iedere dag na school met de fiets een omweg maakte langs de winkel om zuchtend voor de etalage weg te dromen, hoe ik uiteindelijk besloot mijn hele bezit te investeren in mijn toekomst (‘En wat een schitterende toekomst zou het worden,’ valt Sonja in de rede. Overweldigend applaus. Verlegen blik), en hoe het een opmerking was van mijn goede vriendin Mariska over de kleur van mijn poloshirt die dit hele proces in een stroomversnelling wist te brengen. Hoe ik hijgend van het harde fietsen precies op tijd voor de les weer op school aankwam, bruisend van inspiratie en popelend om de stiften uit te proberen op de muur van het dichtstbijzijnde toilet; hoe -

Maar ik ben niet op tijd. Als ik naarstig trappend de bocht om sjees, strekken de vele weidse meters schoolplein zich in al hun verlatenheid roerloos voor me uit. Eindeloze rijen silhouethoofden weerspiegelen achter de ramen van de leslokalen, klaar om elk moment mijn kant op te draaien. Waarom, waarom, waarom kon ik

niet wachten tot na schooltijd met het gaan naar de stad? Waarom, waarom, waarom moest ik natuurlijk weer denken dat ik het allemaal in vijf kwartier schaffen kon?

Ik ruk mijn tas uit de snelbinders en overdenk de opties. Rennen, lopen, of snelwandelen? Val ik meer in het oog naarmate ik me sneller over het schoolplein beweeg, of merken meer hoofden me op naarmate ik langer het stipje ben dat de effenheid van het terrein doorbreekt?

Ik kies voor de hobbelpas: sneller dan lopen, minder opvallend dan rennen en gehaast genoeg om loslopende leraren ervan te overtuigen dat ik weet dat ik te laat ben. Maar wie houd ik voor de gek? Ik voelde de blikken al priemen op het moment dat ik mijn fiets in de stalling zette en ik weet dat ze me zullen blijven volgen tot ik bij de ingang uit hun gezichtsveld verdwijn. Ik probeer onopvallend naar boven te kijken om mijn vermoeden te verifiëren, maar uit angst voor herkenning houd ik mijn hoofd te ver afgewend om de ruiten in het vizier te krijgen.

Plotseling baadt het schoolplein in het licht. Studiolampen flitsen aan, het decor van *In de hoofdrol* doemt op en Mies Bouwman weeft met een warme glimlach haar teksten door de beelden van mijn oude school.

‘Toch wist je je staande te houden,’ stelt Mies terwijl de monitor een klassenfoto toont van de puber Sandrien. De zaal grinnikt. ‘Hoe deed je dat? Wat was, lieve Sandrien, de truc?’

Omringd en een uitzending lang bewierookt door alle mensen uit mijn leven, houd ik met de afstand der jaren een wetenschappelijke verhandeling over timing en het veinzen van onzichtbaarheid. Ik vertel hoe precair juist de momenten rond de zoemer waren; hoe te snel het klaslokaal uit rennen even fataal was als nog even nablijven om een vraag te stellen. Hoe je onder de radar van de immer op prooi beluste meute moest blijven door altijd mee te vloeien op het precieze ogenblik dat de leerlingenstroom op volle sterkte uit of naar de klassen stroomde. Hoe losgeweekt zijn van de kudde funest kon zijn voor schaduwkinderen zoals ik.

Mies glimlacht en kijkt alsof ze me binnen luttele seconden zal herenigen met een lang verloren personage uit mijn schooltijd. Maar wie kan ze hebben uitgenodigd? Een leraar misschien, die dan braaf iets mompelt over stille wateren en diepe gronden? Of een klasgenootje dat wil meeliften op mijn faam en zich uitgeeft voor ‘mijn hartsvriendin’?

De klok bij de lift geeft onverbiddelijk aan dat ik bijna tien minuten te laat ben. Ik versnel mijn draf in een nutteloze poging de tijd

in te halen en de wijzers achteruit te doen draaien, ook al maken tien minuten bij de chaotische lessen van Van Vaaren doorgaans weinig uit. De deur van het scheikundelab is reeds dicht, en toch is het gejoel van een volledige klas in staat van anarchie nog tot in het trappenhuis te horen.

Ik rond mijn hobbelpas af met een quasi-sliding over het linoleum tot vlak voor de ingang van het klaslokaal. Voorzichtig duw ik de klink naar beneden en gluur door de kier naar binnen. Twee jongens staan op de achterste tafel en smijten proppen van natgemaakte papieren handdoeken naar het bord. Voor in de klas wordt een gummengevecht gehouden. Bij het raam kliederen een paar meisjes elkaars Rijam-agenda's vol. Raymond draait als altijd in een razendsnel tempo de tegeltjes van zijn Rubiks kubus door elkaar en weer terug in zes effen gekleurde vlakken. Leonard luistert ritmisch wippend op zijn stoel naar zijn walkman. Niemand let op de ingang.

Ik glip de klas in en schuif langs de wand op zoek naar een plek. Even denk ik dat het lukken gaat. Drie, vier, vijf stappen lang. Dan flitst er een blik mijn richting uit. Steven. En ik weet dat ik verloren ben.

'JUF-frouw OOIE-vaar!' scandeert hij door het proeflokaal. 'JUF-frouw OOIE-vaar!'

De anderen keren zich direct naar de ingang en vallen hem zonder aarzelen bij. 'JUF-frouw OOIE-vaar! JUF-frouw OOIE-vaar!'

Het komt van alle kanten op me af. Overal open monden, overal rijen tanden. Ritmische vuisten. Vlammende ogen. Sardonische grijnzen alom.

Ik zie, maar pretendeer blindheid. Ik hoor, maar hou me doof. Ik loop door een haag van haat en doe alsof het een ereboog is. Als ik niet reageer, houden ze vanzelf wel op.

Ik koers op de vrije plaats naast Dorien, twee, drie stappen verderop. Maar opeens ligt haar jas op de lege stoel. 'Bezet,' zegt ze kil en ze schuift haar tas naar haar buurtafel. 'Voor Maris.'

Er zit niets anders op dan door te lopen tot de voorste bank - daar waar niemand ooit wil zitten en waar ik de hele klas in mijn rug zal hebben. Bij het bord draait Van Vaaren te midden van alle chaos stoïcijns zijn teksten af voor wie maar luisteren wil. De groep scandeert. De vrije stoel komt geen centimeter dichterbij, hoeveel passen ik ook zet en hoeveel voor mijn voeten geschoven tassen ik ook ontwijk.

Dan zwaait de deur open. Ik hoop op de rector, maar het is Mariska. Ze staat in de opening als een popster die haar opwachting maakt in een stadion vol idolate fans, wappert even haar bolstaande

jas open en steekt met een triomfantelijke lach haar duim omhoog naar Daphne en Andrea. De jongens zijn direct afgeleid en richten hun aandacht van mij op haar.

‘Hé, grote vriendin!’ roept Steven verheugd en legt zijn hand op haar arm. Het lokaal licht op met een flits.

Daphne hikt terstond van de lach op en neer in haar stoel en verkeert in aperte ademnood. Andrea hangt voorovergeknakt over haar tafeltje. Mariska ondertussen, toont de klittende menigte met veel gevoel voor show de polaroidcamera rond haar nek en wappert aanstellerig een afdruk van Stevens verbaasde gezicht droog.

‘Nu ik!’ joelt Leonard en draait met een grimas het wit van zijn oogbollen voor. Maar Mariska is niet geïnteresseerd. ‘Nee joh!’ wijst ze luchtig het aanbod af. ‘De rest heb ik straks nog nodig. Voor dat kunstproject, weet je wel? Die foto's zijn onwijs duur, hoor!’ En met een resoluut gebaar knoopt ze het apparaat weer weg onder haar jas.

Mariska's late binnenkomst lijkt Van Vaaren al net zo te zijn ontgaan als de mijne, maar biedt me in ieder geval de mogelijkheid ongemerkt te gaan zitten. Ik leg mijn boek en schrift op tafel en tast in mijn tas naar mijn pen. Heel even aai ik in het passeren de plastic zak van Atelier, glijden mijn vingertoppen van links naar rechts over de zesendertig geribbelde plastic rondingen in het verborgene om hun geheimen te ontsluieren. Ik zie de werken die ik maken zal, mijn toelating op de Rietveld, mijn exposities. Ik hoor de ovaties, de complimenten; voel de bewonderende blikken bij iedere stap die ik op straat zet. Ik lees de gloeiende recensies, schrijd over de rode loper naar een sterrenpremière, baad in het flitslicht van de verzamelde wereldpers, wentel me in de liefde van de amorfe massa, deel handtekeningen uit in de Kalverstraat, bezorg met een simpele glimlach mijn grootste fans het meest gedenkwaardige moment in hun leven.

‘Hé? Juffrouw Ooievaar?’

Plots is de lege stoel naast me gevuld door Steven. Zijn bruine ogen zoeken bijna beschroomd de mijne, zijn beide handen open rustend op het tafeltje. Geen aansteker om tegen mijn billen te branden. Geen knipmes om mijn dijen lek te prikken.

‘Sorry van daarnet,’ zegt hij zacht en vleit zijn vingers rond mijn onderarm. ‘Mag ik misschien een pen van je lenen?’

‘Maar natuurlijk,’ stotter ik perplex, en voel hoe Mies me bemoedigend dichter tegen haar aan trekt. ‘En toen,’ introduceert ze mijn *mystery guest*, ‘toen keerde het tij. De populairste jongen van de klas kreeg spijt en zag je plots voor wie je werkelijk was. En één aardig

woord van hem alleen al - een groet, of zelfs maar een knikje in het voorbijgaan - stond in die dagen garant voor rust. Sterker: dankzij zijn populariteit en vriendschap was ook jij vanaf dat moment ongekend populair. Lieve, lieve Sandrien: kijk naar rechts, want daar komt de man die je redding was.'

Spotlicht. Tromgeroffel. Close-up van de ontroerde traan op mijn linkerwang.

'Blauw of zwart?' vraag ik en graai verwoed in mijn schooltas. Het laatste wat ik wil, is hem een afgekloven exemplaar geven.

'Ik neem deze wel,' zegt Steven. En voor ik doorheb wat er gebeurt, grist hij de zak van Atelier Tekenbenodigdheden tussen mijn broodtrommel en boeken vandaan en vliegen mijn stiften door de klas. Lichtblauw suist richting schoolbord. Roze landt onder luid gejoel bij de labkast. Rood knalt tegen de ruit.

Mijn eerste instinct is om paniekerig om me heen te graaien, over de grond te kruipen om zoveel mogelijk markers nog te redden. Daarmee maak ik mezelf echter alleen maar zwak en belachelijk, maak ik alles erger. Aan het eind van de les is nog voldoende tijd om de stiften bij elkaar te zoeken. Als ik laat zien dat het me niet deert, gaat de lol er vanzelf wel af.

Plotseling veert Leonard op en vangt donkergroen. Hij legt de stift onder de poot van zijn stoel, wipt naar achteren en laat zich met volle kracht weer naar voren vallen. Het ijzeren omhulsel plet onder het geweld. Donkergroen heeft een uitstulpend, vreemd gekreukeld plat stuk in het middendeel tussen de beide punten. Met twee vingers en een duim vouwt hij de merkstift dubbel.

De anderen volgen zijn voorbeeld. De ene kleur na de andere wordt samengeklapt onder luide aanmoedigingen van de klas. Splet - robijn. Splet - fuchsia. Splet - antraciet.

Op het bord tekent Van Vaaren al pratend cirkels verbonden door lijnen en gevuld met lettertekens en priegelige cijfers. Zijn voormalig zwarte jasje is inmiddels bestoven met krijt. Met zijn linkerhand grijpt hij elke drie woorden de bulkende sleutelbos in zijn broekzak.

Splet - beige.

Geconcentreerd schrijf ik alles over. Ik teken de elementen, kopieer de stofnamen, noteer zorgvuldig de formules. Ik filter het omgevingsgeluid uit en probeer met geïnteresseerde blik de uitleg te volgen, hand losjes onder mijn kin.

Splet - amber.

Nog veertien minuten voor de bel.

Splet - indigo.

Warme druppels glijden van mijn neus naar mijn vingers, kronkelen over mijn polsen en vormen zilte plassen rondom mijn ellebogen. Mijn vulpeninkt lost op in lichtblauwe vlekken met donkere randen. Het papier bobbelt onder mijn pen.

Splet - topaas.

Nog acht minuten voor de bel.

Splet - kastanjebruin.

En in een fractie van een seconde besluit ik mijn tas te pakken en weg te lopen, te vluchten naar de enige veilige plek die ik ken. Timing, tactiek en onzichtbaarheid zijn in dit stadium niet langer onderdeel van alle overwegingen. Snot vloeit rijkelijk onder mijn neus vandaan.

'Gatver-DARRIE,' roept iemand me vol walging achterna.

En daar zit ik weer. Broek pro forma op mijn schoenen, bovenlichaam in slapte voorovergeknakt, neus tussen mijn knieën, naarstig pogend mijn ademhaling te reguleren voor de aanvang van de volgende les.

Ik adem in, ik adem uit.

In.

En uit.

In.

En uit.

Ik kijk even omhoog en zie het ruimteschip dat nooit gele lichtjes op het dashboard krijgen zal, de buitenaardse wezens die gedoemd zijn kleurloze schimmen te blijven. Zelfs het plastic tasje van de stiften bevindt zich niet meer in mijn bezit als aandenken aan mijn schat.

Ik voel me misselijk. Draaierig. Plakkerig. Vervloekt Robert-Jan, die me in de tweede klas lagere school brandmerkte als luizenkind. Vervloekt het stigma dat bleef kleven juist aan mij; het Kaïnsteken dat maar niet vervaagde - niet na de herfstvakantie, niet na de kerstvakantie, niet na de grote vakantie, zelfs niet na de overgang naar de middelbare school. Vervloekt Mariska, die altijd juist naar mij moest grijpen als de jongens na het schoolzwemmen onze kleedkamers binnenstormden in de hoop ons naakt te treffen, en dan luid schaterend mijn rap omgeslagen handdoek wegtrok om me te tonen aan het publiek. Vervloekt alle met plezier naar school gaande leerlingen die mij maar niet met rust kunnen laten zoals ik hen ook met rust laat; al was het een enkele dag, een enkel lesuur, een enkele pauze om net als zij zorgeloos gein te trappen op het schoolplein en onderdeel te vormen van een groep, een enkele minuut om naar zuurstof te happen. Vervloekt -

Niets zelfmedelijden! Blik op oneindig. Gedachten op blank. Rustig ademen.

In.

En uit.

In.

En weer uit.

Het gaat lukken. Ik ga mezelf genoeg onder controle krijgen om tijdens Frans en Aardrijkskunde een ongenaakbare houding voor te kunnen wenden. Nu nog een plens koud water en ook mijn gezicht is weer enigszins in onbehuilde staat hersteld.

Ik voel rond voor wat wc-papier om mijn neus te snuiten. Even lijkt het of het slot beweegt, maar het zout in mijn ogen vertroebelt mijn zicht. Voor de zekerheid leg ik mijn vinger op de knop.

Het metaal wiebelt zachtjes onder mijn hand. Dan schiet het slot met een harde ruk naar rechts en zwaait de deur open. Een felle schicht verblindt me. Ik hoor het hysterische gegiechel van Daphne, de schaapachtige lach van Andrea, Moniques gegnuif en de stem van Dorien.

‘Hoe ze erbij zat!’ zegt ze. ‘Zagen jullie dat? Met die x-benen? En dan voorover?’

‘Onwijs goed dat je thuis die ontluchtingssleutel had gehaald, Maris,’ zegt Andrea. ‘Anders hadden we dat toilet nooit opengekregen.’

‘Echt wel een onwijs gave klassieker!’ vult Daphne aan. ‘Gaat-ie op het bord?’

Ik trek de deur weer dicht, draai het slot naar links en klem mijn hand met al mijn kracht rond de klink. Hoe fervent ik ook naar lucht hap, ik kan hier binnen mijn adem niet meer vinden.

Drie keer keilt het steentje over het water bij de kade. Nu zal De Gorter van Frans de administratie al gemeld hebben dat ik plotseling afwezig ben. De administratie heeft naar huis gebeld om mijn moeder te zeggen dat ik spijbel. Mijn moeder heeft ongetwijfeld mijn vader ingelicht op kantoor, en beiden zijn paniekerig aan het overleggen hoe deze situatie het beste aan te pakken. Ik moet met een reden zien te komen; een smoes waardoor ze nooit de waarheid achterhalen, nooit vernemen zullen wat een mislukkeling ik ben.

Ik kan niets bedenken.

Eén. Twee. Drie. Plons.

Ik voelde me niet lekker? Maar dan had ik me bij de administratie ziek moeten melden.

Ik voelde me te ziek om langs de administratie te gaan? Maar dan

had ik regelrecht naar huis moeten gaan en lag ik al in bed op het moment van het telefoontje.

Eén. Twee. Plons.

Ik heb me in het rooster vergist? Belachelijk. In mei nog?

Eén. Twee. Drie. Plons.

Ik wil niet meer naar school? Maar dan moet ik mijn beslissing motiveren en gaan ze met de rector praten. Of erger: mijn klasgenoten bellen om te vragen wat er mis is. Echt iets voor mijn ouders, om alles alleen nog maar erger en gênanter te maken. Eén voor één zullen ze de namen van mijn vrienden afgaan; de namen die ik opgeef als ik enthousiaste verhalen vertel over school, de namen die ik noem als ik meld bij iemand huiswerk te maken of zeg te zijn uitgenodigd voor een feestje, terwijl ik in werkelijkheid rondhang in V&D of bij de snackbar tot ik me met goed fatsoen weer thuis kan vertonen. En stuk voor stuk zullen ze hun vertellen hoe de vork in de steel zit.

Eén. Twee. Drie. Plons.

‘Uw dochter, mevrouw en meneer Van Hemelkerke, is een minkukel; een misbaksel, een gedrocht dat onze tijd niet waardig is, een maatschappelijk wanproduct.’

Eén. Twee. Drie. Vier. Plons.

‘We zouden haar niet eens willen kennen als u ons er geld voor gaf!’

Eén. Twee. Drie. Plons.

Er zit niets anders op: ik moet de hele kwestie in de handen plaatsen van Het Lot. Vijf keer moet het steentje bij de volgende beurt over het water keilen, dan is alles opgelost. Dan heeft De Gorter de absentenlijst niet doorgegeven, was de administratie al naar huis, viel gewoon het tl-licht op een spiegeltje of glasscherf. Of heb ik alles gedroomd, houdt de klas vol wroeging een inzameling voor een nieuwe illustratorenset, brandt de school af en weet niemand van de klas te ontsnappen. Of ben ik plotseling wees en verhuis ik naar een andere stad. Blijk ik een gruwelijke hersentumor te hebben. Regent het vanavond kruisraketten op Europa.

Eén. Twee. Plons.

Maar die telt niet. Dat was oefenen.

Eén. Twee. Drie. Plons.

Nog een keer, want ik stond er niet goed voor.

Eén. Twee. Plons.

Maar nu leidde een vogel me af.

‘Wat is het geheim?’ vraagt een interviewer op de boekpresentatie van mijn autobiografie. ‘Wat is je motivatie? Vanwaar deze enorme *drive*?’

En ik, de kunstenaar-intellectueel, zal met een knipoog zeggen: multatuli (dramatische pauze) - ik heb veel geleden. Ik ben mijn leven lang uitgekotst door mijn medemensen. Ik werd beschimpt, geschopt en weggekeken; verworpen door ieder gezelschap op mijn weg. Ik heb bij elkaar ik-weet-niet-hoeveel maanden van mijn leven schuilend in de toiletten doorgebracht; binnenglippend zodra de pauze begon en pro forma doortrekkend pas als de lesbel weer geklonken had. Zie de eerste drie hoofdstukken van mijn boek. Niet langer! De beulen van vroeger zijn verpieterd in burgerlijkheid en verworden tot het gruis van de maatschappij. Hun glanstijd trok voorbij met het opklaren van onze puistenkoppen. De beurt is nu aan mij. Ik haal met terugwerkende kracht alle jaren in dat ik weliswaar leefde, maar niet bestond. Dat ik een schaduw was die niemand zag en door iedere passant werd vertrapt; een vormloze schim in een land van hoon. Ik bloed na op ieder doek, zet al mijn lijden in penseelstreken om. Op stinkende mest... hoe zal ik het formuleren? Op stinkende mest bloeien vaak de mooiste bloemen.

‘Als altijd weer een perfecte eindquote. Dank je, Sandrien, voor je tijd en openhartigheid.’

Eén. Twee. Drie. Plons.

Want vanaf hoofdstuk vier wordt alles anders. Een triomftocht. De beloning voor alle doorstane beproevingen. De Rietveld zal als *Fame* op televisie zijn, maar dan met verfspetters en overalls in plaats van al het gezang en gedans. Op de Rietveld wordt iedereen gewaardeerd om wie hij is, om zijn persoonlijkheid, om zijn talent. Ik word het middelpunt van een groep vrienden die allemaal even bezeten zijn van tekenen en schilderen als ik. Zoals Bruno ieder gewenst moment weer een nieuw en perfect klinkende song uit zijn synthesizer tovert, zo zal ik monden doen openvallen met briljante krabbels uit de losse pols op de servetten in de kantine. Zoals Coco en Leroy in het eerste jaar al dansen op professioneel niveau, zo zullen mijn geniale ingevingen vanaf het begin de hele academie in hun greep houden. Inspireren en geïnspireerd worden. Van de duisternis naar het zonlicht.

Eén. Twee. Plons.

Alleen nog een nieuwe schuilplaats vinden; eentje die niet ontdekt wordt tot mijn eindexamen. De bosjes achter de fietsenstalling?

Eén. Twee. Drie. Vier. Plons.

Te koud in de winter. Te nat als het regent.

Eén. Twee. Plons.

De schoonmaakkast onder de trap misschien? Overdekt. Binnen. Nooit op slot. Het proberen zeker waard.

Eén. Twee. Drie. Vier. Vijf. Plons.

Verbluft staar ik naar de kringen in het water. Vijf stuks. En juist die ene beurt dat ik vooraf zei dat deze echt ging gelden, dat ik uitgeoefend was. Nu kan ik naar huis zonder ook maar iets te hoeven vrezen; en betreed ik morgen de school, dan is alles verwaaid als een scheet in windkracht negen. Niets lijkt nog anders en toch zal alles op wonderbaarlijke wijze zijn opgelost.

Of niet. Maar als ik loop met mijn fiets aan de hand, gun ik Het Lot in ieder geval meer tijd iets magisch te verzinnen.

Langzaam sta ik op en begin de slentertocht naar huis. De ondergaande zon toetst het landschap reeds als een schilderij van Monet. Enkele krijsende meeuwen scheren over het water en duiken vluchtig onder om hun avondmaal te verzorgen. Weilanden, kassen en torenflats lossen op in de heiige lentelucht. Een vrachtschip ploegt gestaag door de golven, onderweg van hier of daar naar eindbestemming ergens. Alleen het knetterende geluid van aanstormende bromfietsmotoren doorbreekt het pittoreske plaatje.

En opeens staan ze om me heen. Ik ken ze vaag: oudere jongens uit een veel hogere klas. De vijfde, misschien de zesde. Strakke spijkerbroeken, stoere jacks, brommers. Helmen. Twee achter me, drie rechts naast me, eentje voor. Links hoeven ze niet te dekken, want daar is het water. Ik probeer door te lopen, maar stuit op een woud van benen.

‘Hallo, pornoster,’ zegt iemand ter rechterzijde en grijpt door mijn jas heen naar mijn borsten. ‘Sexy foto van dat toilet. Mogen we de rest ook zien?’

‘Laat me erlangs,’ zeg ik en probeer zijn armen weg te slaan.

‘Wil je erlangs?’ vraagt de jongen die voor me staat. ‘Maar natuurlijk mag je erlangs.’

Hij grijnst, gespt zijn riem los en frummelt aan zijn ritssluiting.

‘Nadat je me gepijpt hebt, hoer.’

Als ik meewerk, ben ik het snelst van hen af. Ik heb het ooit gezien in een steegje bij de Wallen, daar waar de heroïnehoertjes staan. Moeilijk kan het niet zijn. Vies, maar niet moeilijk.

Zou je het proeven als hij net heeft gepist?

Maar ik wil niet meewerken. Ik wil weg. Naar huis. Ik wil dat het voorbij is, dat hij opzijgaat.

Ik klem mijn fietsstuur vast en tel vastberaden af in mijn hoofd. Vijf. Vier. Drie. Twee. Eén. Dan rijd ik mijn voorwiel zo hard als maar mogelijk over zijn voet tegen zijn scheenbeen aan. Met een

oerkreet krimpt de jongen ineen. Ik spring op het zadel, plaats mijn voeten zwaar op de pedalen en zet af met al mijn kracht. Ik trap zo snel ik kan.

Maar vooruit kom ik niet. Rond mijn stuur vullen de anderen het opengevallen gat al op door strakker om me heen te sluiten. In mijn ooghoek zit een jongen met een zwarte helm verstoken, hand op mijn bagagedrager. Mijn achterwiel klieft als een bezetene door het luchtledige. Vóór me trapt iemand hardhandig tegen de spaken.

De horizon wankelt. Water spettert omhoog als het ijzeren frame het spiegelende oppervlak doorbreekt. Dan ben ik zelf nat en koud en stukken lager dan enkele seconden eerder. De fiets zakt dansend naar de bodem. Vanonder de snelbinders stuurt mijn tas een SOS aan luchtbellen naar het oppervlak. De brommers stuiven weg.

Mijn boeken! Ik kan thuiskomen zonder fiets en zeggen dat deze gestolen is. Maar zonder schooltas?

Ik duik. Het water is troebel, echter dicht bij de kant gelukkig niet bijster diep. De zachtgele tas licht vrijwel binnen handbereik op uit de bagger. Het gelubberde rubber van de snelbinders geeft mijn vingers houvast, en dankzij het gewicht van mijn inmiddels volgezogen kleren zak ik al peddelend met mijn voeten makkelijk tot vlak boven de bagagedrager. Ik trek het leer los, grijp het hengsel, trap met mijn schoenen af om weer naar het oppervlak te gaan.

Ik stijg en ik stijg en ik stijg. En ik stop. Ik blijf hangen met mijn kruin vlak onder de waterspiegel, kan niet verder meer omhoog. De verlengde punt van mijn rechterschoen is ergens blijven steken. In iets zwaars. Iets met rek. Iets met weerstand. De snelbinder.

Wrikken helpt niet. Misschien kan ik met mijn linkerschoen mijn rechter uittrappen. Misschien kan ik net iets hoger stijgen als ik mijn tas laat vallen en mijn jas uittrek, hoog genoeg om naar adem te happen. Misschien drijft om mij heen ergens een rietstengel of een stuk regenpijp, iets hols, iets snorkelachtigs waardoor ik lucht kan krijgen tot ik mezelf heb losgemaakt.

Dan begin ik het te vatten. Dit is de uitweg die voor mij werd bedacht toen ik mijn steentje vijf keer liet keilen over het water. Dit is de enige werkbare oplossing; mijn enige kans te overleven. Nooit meer school. Nooit meer Mariska. Nooit meer jongens met helmen. Nooit meer toiletten. Rust. En wat zullen ze allemaal hypocriet huilen. En wat zullen ze hun leven lang het berouw voelen knagen in hun buik. Zoeter wraak is niet te nemen.

Ik ben kalm. Ik probeer mijn schoen niet langer uit te krijgen, mijn voet niet los te trekken. Ik dein mee op de stroming. Ik zweef door het water, vrij van alle gewicht. Niet langer zal ik vechten. Ik

bevrijd mezelf bij deze van de wereld en de wereld van mijzelf. Het verhaal eindigt hier. Ik geef niet langer commentaar, ben niet bereikbaar meer voor interviews. Mijn werk spreekt voor zichzelf.

Gepikeerd slaan de reporters hun opschrijfboekjes dicht. De flitsers worden ontkoppeld, de camera's zoeken naar een ander onderwerp. Mies schudt mistroostig het hoofd. Jan Lenferink zucht. Sonja Barend kijkt gekwetst, gekweld bijna, en steekt haar pezige hand naar me uit. Ik zie haar lippen bewegen, begrijp dat ze iets zegt, maar kan haar niet verstaan. Als altijd praat ze dwars door de aanzwellende eindtune heen.

De regisseur telt met zijn vingers de laatste seconden af. Het spotlicht dimt. Vormen vervagen. Applaus klinkt op vanuit de zaal. Ik glimlach sereen en buig statig voor het publiek.

Ton Rozeman
Nu gaat het gebeuren

I

Als vriendinnen me in die tijd vroegen hoe het ging, zei ik dat alles goed was. En als ze doorvroegen omdat ze dachten dat ik iets achterhield, herhaalde ik dat alles okay ging, heus. Wat zou er niet goed gaan met mij?

Ik was drieëntwintig, ik woonde samen met Jules, ik hield van hem. Hij was ouder dan ik en had een zoontje, Jesse, dat ieder eerste weekend van de maand bij ons kwam logeren. Ik hield van de Jules die een weekend lang zijn best deed om een vader te zijn. Het was ook fijn er met hem op uit te trekken, om naar Kijkduin te fietsen en samen over de zee uit te kijken. Hij had stevige handen en haar op zijn borst - hij was het soort man waarvan ik vroeger dacht dat ik hem nooit zou kunnen krijgen.

Toen werd Sylvia, de moeder van Jesse, opgenomen in een inrichting. Op een avond kwam de vader van Sylvia langs om ons dat te vertellen. Ik was degene die opendeed, en hij vroeg of ik Jules' nieuwe vriendin was en of hij mocht binnenkomen. Ik keek naar zijn pak en zijn koffertje, hij leek iemand die een verzekering wilde verkopen.

Eenmaal binnen sprak hij tegen Jules, ik kreeg alleen af en toe een blik toegeworpen. Hij vertelde van die inrichting, maar hij zei niets over hoe Sylvia daar terecht was gekomen, hij zei alleen dat ze een lieve meid was en dat ze dit allemaal niet verdiende. ‘Niemand verdient zoiets,’ zei hij, en hij keek Jules veelbetekenend aan alsof Jules er iets mee te maken had. Toen begon hij over Jesse, hij zei dat Jesse sinds een paar dagen bij hem en zijn vrouw logeerde en dat dat de komende tijd zo zou blijven. ‘Ik wilde dat je dat weet,’ zei hij tegen Jules. ‘Ik vond dat je het recht had om dat te weten.’ Ik probeerde begrip voor de situatie te hebben en vroeg die man of hij koffie wilde. Die hoefde hij niet, hij zei dat hij maar kort kon blijven, en inderdaad ging hij er niet veel later vandoor. In de deuropening zei hij dat hij de volgende dag zou bellen, en Jules noteerde voor hem het nummer van zijn werk.

Van slapen kwam die nacht niet veel. We lagen in bed en ik probeerde me een voorstelling te maken van wat ons te wachten stond. ‘Wat mankeert die meid?’ zei Jules. ‘Waarom krijg ik daar niets over te horen? Ik ben toch de vader van Jesse?’ Hij vertelde dat haar ouders altijd al iets tegen hem hadden gehad en dat hij zich in kon denken dat iemand met zulke ouders in een gesticht belandde, maar even later herstelde hij zich, hij zei dat hij zoiets niet mocht zeggen.

Ik had met hem te doen, ook al bleef hij me wakker houden met dingen die hem te binnen schoten. Ik dacht aan mijn werk waarvoor ik vroeg moest opstaan, en ik vroeg me af of het zo met Sylvia zou zijn gelopen als ik niet iets met Jules was begonnen - het was alweer twee jaar geleden, maar wie weet had het er iets mee te maken.

Ik zei tegen Jules: ‘Laten we uit bed gaan om op andere gedachten te komen. Het heeft geen zin om hier te blijven piekeren.’ En zo kon het gebeuren dat we om halfdrie 's nachts op de bank zaten - Jules speelde zachtjes de paar nummers die hij in staat is om op een gitaar te spelen, en ik las in een boek uit de tijd van mijn avondstudie. Maar het duurde niet lang of we zaten samen door fotoboeken te bladeren, we keken naar de Jules, Sylvia en Jesse van een paar jaar geleden, naar de tijd dat ze nog samen waren. Ik had de foto's vaker gezien, maar het was of ze nu anders waren, het was of je kon zien dat het met Sylvia zou misgaan.

Een paar dagen later kwam er nieuws over Sylvia, en nog wel van haarzelf. Ze belde Jules op zijn werk om te zeggen dat ze weer thuis was. 's Avonds vroeg hij me of het goed was dat hij bij haar en Jesse langsging.

‘Daar hoef je toch geen toestemming voor te vragen?’ zei ik.

‘Ga je mee?’ vroeg hij.

‘Als jij dat wil,’ zei ik. Maar toen we eenmaal de deur uit gingen, had ik spijt van mijn belofte, ik voelde me een indringster en zei dat ik liever thuisbleef.

Jules was binnen een halfuur terug. Hij zei: ‘Er leek niets mis met haar, ze was dezelfde als altijd, ze vroeg zelfs hoe het met je werk gaat.’ Maar toen hij even later uitgebreid verslag deed, kreeg ik te horen dat ze nog steeds alleen was, zonder Jesse, en dat ze het niet over Jesse wilde hebben. Jules had een paar keer geprobeerd over hem te beginnen, maar ze was er niet op ingegaan. Uiteindelijk hadden ze over koetjes en kalfjes gepraat. ‘Het voelde niet goed om erop door te gaan,’ zei hij tegen mij.

Het duurde tot het weekend voor we er meer over hoorden - het was Sylvia's vader die ons belde. Nog voordat ik Jules had geroepen,

zei die vader dat ik niet moest denken dat er iets met Sylvia aan de hand was, het ging juist heel goed met haar, en ik zei dat ik dat fijn vond om te horen. Maar nadat Jules die vader te woord had gestaan, vertelde hij dat het helemaal niet zo goed ging. Het kwam erop neer dat Sylvia Jesse niet om zich heen kon verdragen en dat Jesse voorlopig niet naar haar zou terugkeren. Haar vader had het niet met zoveel woorden gezegd, maar Jules zei dat hij aan een half woord genoeg had.

De rest van de avond brachten we door met praten over Jesse, we vroegen ons af of het beter voor hem was als hij voorlopig bij ons kwam. Jules ijsbeerde door het huis, hij keek waar er plaats was om spullen van Jesse neer te zetten. Hij nam maten op en vroeg me mee te helpen meubels te verplaatsen. Al dat gesjouw was weinig zinvol, we wisten niet hoeveel spullen Jesse had en of Sylvia het wel een goed idee vond. Toch zei ik er niets van, ik zag aan Jules hoe belangrijk het voor hem was. En terwijl we zo bezig waren, zei hij dat hij niet wist of het wel okay voor mij was. ‘Het gebeurt niet als het tegen jouw zin is,’ zei hij. ‘Ik doe niets tegen jouw zin.’

II

Ook de avonden daarna ging het over Jesse, en op een gegeven moment stond Jules op om Sylvia te bellen, hij wilde haar vertellen over onze plannen. Ze leek er weinig problemen mee te hebben, hij hoefde haar amper te overtuigen. Maar met de ouders van Sylvia lag het anders, die vonden dat Jesse niet van het ene adres naar het andere mocht worden gesleept. Ze zeiden dat Sylvia binnenkort wel weer de oude zou worden en dat alles op zijn pootjes terecht zou komen. Ze wilden dat Jesse bij hen bleef, ze waren niet te vermurwen. Jules begreep er niets van, hij zei tegen mij dat die mensen geen idee hadden waar ze over spraken. Hij zei ook dat we de kinderbescherming erbij moesten halen, en dat hij ging uitzoeken hoe dat werkte. Maar een dag later vond hij juist dat we niet allerlei procedures moesten starten, en dat het sneller ging als we onze eigen boontjes dopten. Hij zei dat hij Jesse met de auto van school zou halen, het zou gebeurd zijn voordat Sylvia's ouders het in de gaten hadden. Volgens hem was het geen ontvoering omdat we in ons recht stonden. Maar de volgende dag voerde hij zijn plan niet uit, en de dagen daarna had hij het er niet meer over.

Ik probeerde kalm te blijven. Na mijn werk pakte ik de draad op van iets wat ik een tijd al niet meer had gedaan: het schrijven in mijn dagboek en het maken van notities om die later uit te werken

tot verhalen. Maar het was onrustig in mijn hoofd, en ik zocht een andere afleiding. Ik dacht aan mijn avondstudie Nederlands die ik het jaar daarvoor had afgesloten - ik nam me voor brochures aan te vragen over verdere studiemogelijkheden, het leek me goed weer iets om handen te hebben.

Op een avond ging de telefoon. Jules nam op en al snel zette hij het toestel op handsfree zodat ik kon horen hoe Sylvia's moeder vertelde dat Sylvia bij de crisisdienst was geweest. Jules knipoogde naar mij alsof hij wilde zeggen dat we dit wel hadden zien aankomen, en die moeder vertelde dat een arts in de kliniek Sylvia zo'n beetje verplicht had medicijnen te gaan gebruiken. Het was die moeder nu wel duidelijk geworden wat de ernst van de situatie was, ook al was Sylvia vrij snel weer naar huis gestuurd. Die moeder zei dat ze met haar man en Jules wilde praten over hoe het verder moest met Jesse. Er werd een afspraak gemaakt voor de avond erna, en ook nu ging ik niet mee.

Toen Jules van die afspraak terugkwam, was hij niet alleen, hij had die moeder en Jesse bij zich. ‘Hij blijft voorlopig bij ons,’ zei hij, en hij knikte met zijn hoofd richting Jesse alsof ik niet zou weten om wie het ging.

Jesse ging met zijn jas aan op onze bank zitten. Ik zei dat hij een mooie jas had, en ik vroeg hem of die nieuw was. Toen zei die moeder dat haar man beneden in de auto zat te wachten. Uit haar jaszak haalde ze een potje multivitaminen, en ze gaf die aan Jules. ‘Af en toe hoest hij 's nachts,’ zei ze. ‘Hij hoest niet lang en misschien valt het jullie niet op, maar het lijkt me toch beter als hij deze nog een tijdje blijft slikken.’ Ze gaf Jesse een aai over zijn bol, en zei dat hij haar altijd mocht bellen, al was het midden in de nacht. Ze pakte zijn handen beet, en hij staarde naar zijn schoenen. ‘Je gaat hier vast een leuke tijd hebben,’ zei ze. ‘Denk je ook niet dat je hier een fijne tijd gaat hebben?’

III

We probeerden er het beste van te maken, en met Jesse ging het beter dan ik had verwacht. Jules nam een paar keer 's middags vrij zodat hij hem uit school kon halen, en hij maakte dan een praatje met de juffrouw. Wanneer Jesse 's avonds naar bed was, vertelde Jules me wat die juffrouw had gezegd. Ze vond dat het best aardig ging, Jesse was wat stil, maar dat was hij altijd al geweest. Ze zei ook dat hij niet in het hulpverleningscircuit terecht moest komen, we mochten

geen probleemgeval van hem maken.

Ik probeerde mijn eigen manier te vinden om met Jesse om te gaan. Ik betrok hem bij de dingen die ik deed: in het weekend liet ik hem meehelpen met wat er in huis moest gebeuren, en als ik doordeweeks van mijn werk kwam, vertelde ik wat ik die dag had gedaan. Van de logeerkamer - waar tot dan toe ook mijn bureau had gestaan - maakten we een kamer die alleen voor hém was. We gingen op pad voor posters en beddengoed, het deed hem zichtbaar goed om nieuwe spulletjes aan te schaffen.

Een paar keer werd er afgesproken dat Sylvia in het weekend met Jesse zou bellen. Het kwam er vooral op neer dat ze aan Jesse uitlegde dat ze ziek was en dat ze hoopte dat ze snel weer voor hem kon zorgen maar dat ze niets kon beloven. Ik had het idee dat die gesprekken hem geen goed deden, maar ze was toch zijn moeder, en wie was ik om er iets van te zeggen.

Ik sprak sowieso niet veel over wat er gebeurde. Alleen met een paar vriendinnen had ik het erover. Ik moest wel, want ze wilden weten waarom ik nauwelijks meer ging stappen. Maar ik had ze net zo goed niets over Jesse kunnen vertellen, want ze vonden het een slecht excuus. ‘Jules is er toch?’ zeiden ze. ‘Jesse kan toch best een avond zonder jou?’ Ik kon ze geen ongelijk geven, maar ik had sowieso geen zin om met ze uit te gaan en liet een verdere uitleg achterwege.

De enige met wie wel viel te praten, was Marianne. Ook zij zat in het vriendinnenclubje, maar ze deed niet moeilijk. Ze had nichtjes en neefjes die ze vaak zag, en ook al wilde ze zelf geen kinderen, ze ging wel graag met ze om. Ze stelde voor om naar een pretpark te gaan, en dat deden we nog ook. We waren met zijn drieën - Jules moest werken - en ik voelde me onbezorgd. Het regende en ik werd nat tot op mijn ondergoed, maar ik lachte heel wat af. Marianne bezat de gave om met Jesse over van alles en nog wat te praten, ze had het net zo makkelijk over zijn playstation als over zijn moeder, en tussen de attracties door vertelde Jesse honderduit. Zo ging de dag voorbij, en toen Marianne ons thuis afzette, sprak ze met ons af dat we het binnenkort eens zouden overdoen. Ze zei ook dat ik goed op mezelf moest passen, en ze keek me aan alsof er een verborgen boodschap in die woorden zat. Maar nog voor ik haar kon vragen hoe ze dat bedoelde, reed ze al weg.

Ook Jules leek zich zorgen om me te maken. Hij had het er steeds over dat ik mezelf niet mocht wegcijferen. Ik had niet het idee dat ik dat deed, en ik liet hem praten. Toen begon hij erover dat dit ook niet het ideale huis was om met zijn drieën te wonen. Hij zei: ‘We

hebben hier nauwelijks ruimte voor onszelf. En sinds jij geen eigen kamer meer hebt, maak je amper nog tijd om iets voor jezelf te doen.'

Hij draafde nogal door, en het duurde niet lang of we zaten te fantaseren over een groter huis. Jules zei: 'Geloof me, ik denk dat er dan een hoop is opgelost.' De dagen daarna maakten we met de auto een paar tochten door Den Haag om buurten en straten te bekijken. We eindigden onze uitstapjes op de boulevard van Kijkduin om een ijsje te kopen. Het was er wel weer voor ook, zelfs 's avonds was het er warm en druk.

Toen Marianne belde om te vragen of we weer eens meegingen, vertelde ik haar over onze plannen om te verhuizen. Ze zei dat het haar niet zo'n goed idee leek. 'Want wat als Jesse straks weer terug naar Sylvia gaat?' zei ze. 'Dan zitten jullie met een onnodig hoge huur.'

Ik zei dat we het zo nog niet bekeken hadden en toen vertelde ze waar ze me nog meer voor belde. Ze had in een tijdschrift iets gelezen over een opleiding in Amsterdam. Het was iets kunstzinnigs, het had iets met schrijven te maken, en omdat het haar nogal van een hoog niveau leek en omdat ik Nederlands had gedaan, had ze aan mij moeten denken. 'Het is echt iets voor jou,' zei ze. 'Ik zal het tijdschrift bij je in de bus doen, dan moet je maar eens kijken.'

Diezelfde avond nog las ik het door, maar het leek me nogal een gedoe om iedere zaterdag naar Amsterdam te reizen, en het schrijven van verhalen leek me niet iets wat je op een opleiding kon leren, het leek me vooral een kwestie van discipline en achter je bureau gaan zitten - van veel lezen ook.

Toch lag ik er in bed de hele tijd aan te denken. Het had iets avontuurlijks, en het was minder ingrijpend dan een verhuizing.

IV

We hadden Sylvia al twee weken niet meer gesproken, en aan Jesse kon ik merken dat hij het moeilijk had. Zijn schoolvakantie was van start gegaan, en hij begon erover dat er nog speelgoed bij Sylvia lag. Tot voor kort zou het voor Jules geen probleem zijn geweest om het even te gaan halen - hij had dat al vaker gedaan, en Sylvia deed daar niet moeilijk over. Maar het lukte ons niet om haar aan de telefoon te krijgen en toen Jules een keer op goed geluk bij haar langsging, werd er niet opengedaan. We probeerden het via haar ouders, en die zeiden dat ze haar ook niet zo vaak zagen maar dat alles goed ging met haar. Ze was in ieder geval niet opgenomen voor een behande-

ling, naar alle waarschijnlijkheid was ze gewoon thuis, en ze vertelden Jules dat Sylvia zelfs bezig was haar medicijnen af te bouwen. ‘Wie weet kan Jesse binnen een paar weken weer naar haar terug,’ zeiden ze, en ze beloofden dat ze Sylvia zouden vragen om contact met ons op te nemen.

Maar de dagen daarna vernamen we niets, en toen we haar ouders nog eens voorzichtig polsten, kregen we te horen dat ze het toch echt aan Sylvia hadden doorgegeven en dat ze niet begrepen dat we nog niets van haar hadden gehoord.

De toestand met Sylvia was niet alleen vervelend voor Jesse, het was ook voor ons een heel geregel om hem in zijn vakantie op te vangen. Jules en ik namen om beurten vrije dagen op, en we vlogen door onze vakantiedagen heen. Het was onmogelijk iedereen erbuiten te houden, en op een avond besloten we mijn ouders op de hoogte te brengen. Ik belde mijn moeder en zei dat Sylvia een tijdje haar handen vrij wilde hebben, en dat het ons niet meer dan redelijk leek dat wij nog een tijdje de zorgen voor Jesse op ons namen. Ik zei haar ook dat voor ons de vakantie een lastige periode was om constant voor hem te zorgen. En het ging zoals ik verwacht had: mijn moeder bood aan een paar dagen met hem door te brengen, ik hoefde er niet eens om te vragen.

De perfecte oplossing was het echter niet. Vanaf de dag dat Jesse naar mijn moeder ging, moesten Jules en ik er 's nachts steeds vaker uit om hem te troosten. Ik verdacht mijn moeder ervan dat ze veel met hem over Sylvia sprak, dat ze hem probeerde uit te vragen om te zien wat er nou werkelijk aan de hand was. Maar zeker weten deed ik het niet, en ik vond het vervelend om haar er rechtstreeks naar te vragen. Ik liet het er maar bij zitten, maar de consequentie was wel dat het ondoenlijk werd om Jesse op zijn eigen kamer te laten slapen. We gingen soms wel vijf keer op een nacht eruit om met hem te praten en te zeggen dat het heus wel weer goed zou komen met Sylvia. Het brak ons op, en op een gegeven moment hakten Jules en ik de knoop door: we lieten hem bij ons in bed slapen, we wisten niet hoe we het anders moesten oplossen.

Diezelfde week werd eindelijk de telefoon bij Sylvia opgenomen. Jules kreeg een man aan de lijn die beloofde dat ze ons 's middags terug zou bellen, maar ook nu kwam daar niets van terecht. 's Avonds probeerde Jules het nog een keer, en ik hoorde die man weer beloven dat Sylvia snel contact met ons zou opnemen. Jules zei: ‘Zeg haar maar dat het niet meer nodig is. We komen er zelf wel uit.’

We spraken er die avond nog lang over, en toen we naar bed gingen en Jesse nog wakker lag, vertelde Jules hem wat er aan de hand was. Hij zei het zoals het was, hij zei dat Sylvia geen contact meer met ons wilde hebben, hij zei ook dat er een andere man bij haar woonde. ‘Dat speelgoed kunnen we niet meer voor je halen,’ zei Jules. ‘Maar ik beloof je dat we nog deze week alles nieuw voor je kopen.’

De dagen daarna leek Jesse zo mogelijk nog stiller dan anders, al wisten we niet of dat echt zo was of dat het kwam omdat wij er meer op letten. Jules sprak weer met zijn juffrouw en die zij dat hij in de klas geen verdrietige indruk maakte. Hij kwam goed mee, en in de pauzes speelde hij met dezelfde vriendjes als altijd.

Voor mij was het een opluchting dat we niet meer afhankelijk waren van de buien van Sylvia en dat we nu zeker wisten dat we het zonder haar moesten doen. Ik sprak weer met Marianne over die opleiding tot schrijver. Ik was eigenlijk te laat om me daarvoor op te geven, maar Marianne zei dat ze daar vast niet moeilijk over zouden doen. Ze zei dat het voor zo'n instelling geld in het laatje betekende als zich een extra cursist aandiende, en dat ik het gewoon moest proberen. En dus belde ik naar die school op, en een vrouw van de administratie zei dat ik nog steeds een verhaal kon insturen om te kijken of het goed genoeg was. Ik vertelde dat ik geen verhaal had dat af was, en ze vertelde dat ik ook een kans maakte als ik een fragment inleverde. Samen met Jules koos ik er een uit, en met Marianne ging ik op een zaterdagmiddag naar de stad om te winkelen. Ze zei dat je toch een beetje leuk voor de dag moet komen als je naar zo'n opleiding gaat, en we kozen een strakke broek uit waarin stukjes leer waren verwerkt, en een shirtje dat laag was uitgesneden maar nou ook weer niet zo laag dat je er wat van zou denken.

Nachoem M. Wijnberg

Menasse Ben Israel contra Spinoza

Na de dood van het lichaam blijft de ziel waar zij is, als een onbeweeglijke engel, en kijkt naar wat er zal zijn in het licht dat afkomstig is van wat er is.

Misschien zou ook de heer Spinoza willen toegeven dat wat hij wil bewijzen tegelijk zijn stille aanname is en zijn verdediging in het proces dat hij wil dat tegen hem gevoerd wordt.

Ook maakt hij het zich soms makkelijk terwijl hij doet alsof hij de moeilijkste oplossing kiest; ik wil dat aantonen met een van zijn voorstellen.

Het is moeilijker iemand lief te hebben die hem niet meer lief wil hebben; vroeger was het mogelijk maar nu niet meer en dat is het enige wat niet herroepen kan worden.

Ik had altijd gehoopt dat je je beslissing zou herroepen, maar ik wist niet dat je mij vandaag de enige kans zou geven daarom te vragen; dan had ik je toch niet tegengesproken, zelfs niet als ik zeker was dat jij je vergiste?

Aan wie kan hij het vertellen?

Op zaterdagochtend staat op de golfbaan de rabbi die de meest onwaarschijnlijke hole-in-one slaat.

Mozes zegt tegen God: Kijk toch, jouw rabbi en op jouw shabbes speelt hij golf.

Op shabbes is het niet toegestaan te werken, ook niet aan sport doen, al vertelde mijn vader dat die regel minder streng uitgelegd werd toen hij een kind was, voor de oorlog, en niemand zich er druk over maakte als hij op zaterdag, na afloop van de ochtenddienst, met de kinderen van de rabbijn ging voetballen.

God zegt: Rustig maar, ik zal hem straffen.

De eerste bal die de rabbi wegslaat lijkt tussen de bomen te verdwijnen, komt op de top van een boom terecht en kaatst terug, lijkt in het meertje te verdwijnen, stuitert op het water en wordt door een plotselinge windvlaag opgetild, behoudt genoeg vaart om over de zandbank te scheren, rolt over het gras en ten slotte in de hole.

Mozes zegt: Dit is de manier waarop je straft? Je laat hem de mooiste slag uit zijn leven slaan.

Als ik van tevoren gehoord had dat dit mij zou gebeuren had ik gedacht dat het mij zo blij zou maken dat ik alleen nog maar op en neer had kunnen springen en dat ik jou met gebaren zou vragen samen met mij op en neer te springen tot we niet meer verder zouden kunnen en alles zou zijn zoals het aan het begin had kunnen zijn.

Hedda Martens
Iemandsland
Lot

Iemand is op het nippertje aan de dood ontsnapt - hoe het precies toeging weet hij niet meer, maar eenmaal thuis heeft hij een flinke borrel nodig om van de schok te herstellen. Het gigantische wiel van die vrachtwagen, de vrouw die net als hij linksaf zou slaan en van haar fiets werd geslingerd terwijl hij zijwaarts tegen de grond sloeg; blauwe knipperlichten, de sirenes van ambulance, politie... hijgend stond hij tegen een muur geleund, van zijn eigen fiets was evenmin veel overgebleven en een agent had nog van alles opgetekend, geen idee wat. Zijn adres waarschijnlijk, de lichte, luxe verdieping waar hij nu uit het raam staat te kijken. Hij is veilig thuis, hem is niets overkomen, een paar schrammen hooguit; maar aan de vrouw, op een brancard gesjord, kon hij zien waar hij op een haar na aan was ontsnapt. Exact gelijke kansen voor hem en voor haar en zij was het geworden, niet hij. Hij niet. Hij vraagt zich af of hij zich schaamt, daarvoor; hij acht het onzinnig zich daarvoor te schamen.

Hij slaapt nauwelijks, staat op met overal spierpijn en zijn ochtendroutine gaat hem slecht af; eerst koffie of eerst douchen, niet dezelfde kleren als gisteren en zijn glanzende leren tas blijkt een lelijke schaafplek te vertonen. Ook moet hij de fiets van zijn buurman lenen om op zijn werk te komen, de verwrongen restanten van zijn eigen exemplaar kunnen zo bij het oud vuil en de aanblik beneemt hem de adem: alsof er een wals overheen is gegaan. Hij wil niet terugdenken aan die beelden, het wiel, de scherpe klap, het lichaam dat door de lucht wentelde - allemachtig steeds vergeet hij dat de fiets van zijn buurman handremmen heeft; met knikkende knieën staat hij aan de straat en hij is nog niet opgestapt of hij wordt opnieuw rakelings gepasseerd, ditmaal door een man op een brommer. Alsof hij lucht is, een schim - terwijl auto's, rinkelende trams, een jongen die plotseling oversteekt extra aanwezig lijken, groter of nabijer, steeds opnieuw stokt zijn vaart en niemand slaat acht op hem.

Ook op zijn kantoor wordt zijn komst amper opgemerkt terwijl

hij de anderen stuk voor stuk haarscherp waarneemt; zijn bureau vervult hem zelfs met een zekere argwaan, zo kaal en keurig, de stoel netjes bijgeschoven. Hij gaat zitten, draait om zijn as, laat de stoel op en neer gaan en zet zijn computer aan; dan leunt hij achterover, vouwt de handen achter het hoofd, wendt zijn bovenlichaam linksom, rechtsom. Kom, eerst koffie halen - zo, daar zijn we weer, op de goede afloop dan maar; hij neemt een forse slok en tuurt naar zijn computerscherm, waar hij naast het laatst ingekomen bericht precies het tijdstip ziet dat zijn digitale horloge vertoonde, gisteren, op die hoek van de straat. - Antwoord op een stuk dat hij pal voor zijn vertrek nog opgelucht had verzonden; niets leek toen dringender dan dat, hij was er al dagen mee bezig geweest en dat hadden zijn laatste dagen kunnen zijn, het uur waarin hij het afrondde zijn laatste uur. Hij wordt licht in het hoofd, 17:53, op dat moment zat zijn collega dus aan de andere kant van de stad nog veilig achter haar bureau en veel mensen waren al even zo veilig thuis, aan tafel zelfs, etensgeuren, getik van bestek. Zoals ook, op precies datzelfde tijdstip, mensen aan de andere kant van de aardbol hun bed opzochten en op weer een ander gedeelte er juist uit kwamen, geeuwend trekt iemand de gordijnen open en knijpt zijn ogen dicht tegen de zon. Op precies datzelfde moment stond hij daar op die straathoek, in zijn oren de echo van de klap en het loeien van sirenes, en keek op zijn horloge: aan zijn lot ontkomen. - Zijn lot? Of het hare?

Verstrooid trekt hij een bureaulade open en tuurt naar de inhoud, als om houvast te vinden bij de vertrouwde aanblik: potloden en balpennen door elkaar, overal paperclips, verknoopte elastiekjes, een confetti van rondjes uit de perforator ontsnapt. Visitekaartjes, een pluizig eind touw, een kogellager, notities door een nietje bijeengehouden. Wat zou iemand doen die dit uit moet ruimen - de hele la omkeren boven een vuilniszak? De blonde vrouw had stellig een keurig bureau, elk voorwerp een vaste plek in zijn vakje; werktuiglijk zoekt hij dopjes bij ballpoints, verzamelt een hand vol paperclips, gooit de roestige weg. Op welke plekken en tijdstippen zou haar handschrift nog voortleven, heeft ze iemands agenda ingevuld tot ver in het jaar, thuis een kalender, een fotoalbum, zou ze kinderen hebben - hij mag er niet aan denken.

Tegen de lunchpauze heeft hij nog steeds geen spat uitgevoerd dus hij besluit door te werken, maar als de kantoorzaal leeg is staat hij op, loopt naar het raam en kijkt zijn collega's na, pratend en lachend steken ze de straat over op weg naar de broodjeszaak. Zou dat er anders uit hebben gezien als het lot gisteren niet haar had gekozen, maar hem, zijn kop in plaats van dat lange blonde haar, in een

waaier wijd over het asfalt - hij voelt zich misselijk worden, schermt zijn ogen af van het felle licht buiten. Zij had het niet moeten zijn, hij had het niet moeten zien, zoals hij zichzelf nu ook bij het raam ziet staan, als een zwart silhouet in tegenlicht en hoe een schim naderbij komt, een hand naar hem uitstrekt - hij draait zich bliksemsnel om: de dans ontsprongen, hij wel.

Hij kijkt de kantoorruimte rond, elke collega een plek voor zichzelf, tassen en koffertjes naast het bureau, koffiebekers, fotolijstjes, pluchen figuurtjes hier en daar op computerschermen. Zij had ook zo'n koffertje, het was opengesprongen, de papieren vlogen alle kanten op, kleefden vast aan het asfalt en hij balt zijn vuisten, komt er nooit een eind aan die beelden. Wat kan hij eraan doen, hij heeft er niks mee te maken; als hij een andere route had genomen of drie minuten eerder was weggegaan had hij zelfs geen enkel idee gehad, had hij nu met de anderen een broodje gegeten aan de overkant. Wat deed hij daar op dat kruispunt, op dat tijdstip? Hij kijkt naar de forse schram op zijn rechterhand die rood is ontstoken, hetzelfde vuile, zwarte asfalt, bijna bloedbroederschap; maar zij bracht het offer, niet hij. - Wat zou er eigenlijk aan hem gemist worden, hier bijvoorbeeld, wat zou het welbeschouwd uitmaken, je laat de schoonmakers 's avonds zo'n bureau leegruimen hop de vuilniszak in... Hij draait zijn stoel in het rond, staart afwezig naar de lade met pennen, doosjes, nietjes, gum en plotseling woelt zijn geschramde hand er krachtig doorheen. Hij moet het weten, hij moet er nu achter zien te komen; hij staat op, trekt zijn duim in één haal schuin over het toetsenbord en stormt met lange passen de gang in waar drie medewerkers, net teruggekeerd, hem verbluft nakijken.

Eenmaal buiten knijpt hij zijn ogen samen tegen het zonlicht, weer dat beeld van het gouden aura wijd om haar gezicht, en aan de bar van het dichtstbijzijnde café bestelt hij eerst een borrel, dan een volgende borrel, om met de derde resoluut in de krappe telefooncel te verdwijnen. Door het glas heen ziet de caféhoudster hem druk gebaren, steeds weer in het telefoonboek zoeken, met zijn vuist tegen de muur stompen, zijn ogen achter zijn hand verbergen; dan opeens staat hij recht, kijkt pal in het gelige lichtpeertje en trekt zijn mond in een brede, geluidloze glimlach; hij schrijft iets op, legt de hoorn neer en de deur zwiept open, met een tik staat het lege borrelglas op de bar. Dan bedenkt hij zich en loopt opnieuw naar de telefoon; ditmaal vergeet hij de deur dicht te doen en kan zij moeiteloos horen dat hij een boeket wil laten bezorgen dat heel groot en heel mooi moet zijn; geen boodschap nodig nee, en een afzender al helemaal niet.

Medewerkers aan dit nummer

MAARTEN DOORMAN is dichter en filosoof. Zijn laatste dichtbundel was *Kloppend heden* (2000). Dit jaar verscheen van hem een cultuurfilosofische studie: *De romantische orde.* Een nieuwe dichtbundel komt in het voorjaar uit en heet *Blindegangster.*

PETER HOLVOET-HANSSEN (1960), onnavolgbare troubadour, creëerde met zijn 'magische drieluik' een eigen niche in de Nederlandse poëziebiotoop: *Dwangbuis van Houdini* (debuutprijs 1999), *Strombolicchio* (Dirk Martensprijs 2001) en *Santander* vormen samen een spinnenweb dat geluiden van vroeger echoot én over schuttingen kijkt, op zoek naar nieuwe verbindingen. Zomer 2004 verscheen het gedurfde proza van *De vliegende monnik. Een hersenspinsel*, gevolgd door een 'cahier' in het teken van de letter V in opdracht van Antwerpen Wereldboekenstad ABC 2004 en in samenwerking met Strandbeestkunstenaar Theo Jansen. Hij werkt momenteel aan een nieuw poëzieproject: *Spinalonga.*

ATTE JONGSTRA (1956) is schrijver, essayist en dichter. Hij publiceerde onder andere de romans *Groente* (1991) en *Het huis M.* (1993), de essaybundel *Het familieportret* (1996), *Hudigers hooglied* (1999) en de essaybundel *De tak van Salzburg* (2002). In het najaar van 2003 verscheen zijn omvangrijke roman *De tegenhanger.*

MENSJE VAN KEULEN (1946) debuteerde in 1972 met *Bleekers zomer.* Ze schrijft romans, verhalen en kinderboeken. In 2003 ontving ze de Annie Romeinprijs voor haar oeuvre.

WIEL KUSTERS (1947) is dichter, essayist en hoogleraar Algemene letterkunde aan de Universiteit Maastricht. Van 1983 tot 1994 was hij redacteur van *De Gids.* Zijn meest recente publicatie is de poëziebundel *Als kind moest ik een walvis eten* (2002). Volgend jaar verschijnt bij Querido zijn nieuwe tekst voor het passiespel van Tegelen: *Levend bewijs.* Hij werkt aan een biografie van de dichter Pierre Kemp.

HEDDA MARTENS (1947) publiceerde twee verhalenbundels, waarvan de tweede, *Een naald op het water*, in 1992 verscheen.

TON ROZEMAN (1968) studeerde MO Nederlands en volgde de vierjarige opleiding aan het voormalige Colofon in Amsterdam. In 2001 verscheen zijn verhalenbundel *Intiemer dan seks;* in 2004 de bundel *Misschien maar beter ook.* Hij geeft les in creative writing en is redacteur van 'Ware verhalen', het nationale verhalenproject van *Trouw*, KRO en Stichting Schrijven. *Nu gaat het gebeuren* is het beginfragment uit een roman in wording.

NACHOEM WIJNBERG (1961) is behalve jurist, econoom en bedrijfskundige ook dichter en romancier. Zijn meest recente roman is *Politiek en liefde* (2002), enkele van zijn dichtbundels zijn *Vogels* (2001) en *Geschenken* (1996), die bekroond werd met de Herman Gorterprijs. Sinds 2001 is hij hoogleraar Industriële economie en organisatie aan de faculteit Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen.

JETTEKE VAN WIJK (1967) woont in Jeruzalem en is Midden-Oostencorrespondent voor een aantal Nederlandse en Vlaamse media. Ze publiceerde eerder in *De Brakke Hond* en de *Meanderkrant op Zondag.*